

SLOVNÍK
disidentů

/II

ARMÉNIE
ÁZERBÁJDŽÁN
BĚLORUSKO
ESTONSKO
GRUZIE
KRYMŠTÍ TATAŘI
LITVA
LOTYŠSKO
MOLDAVSKO
RUSKO
UKRAJINA

Alexandr Daniel – Zbigniew Gluza

SLOVNÍK disidentů

Přední osobnosti opozičních hnutí
v komunistických zemích
v letech 1956–1989

/II

Překlad © Petruška Šustrová

Fund for Central and East European Book Projects

The translation was kindly supported by the Fund for Central & East European Book Projects, Amsterdam.

Polská jazyková verze Slovníku vznikla díky finanční spoluúčasti následujících institucí:

Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Fundacja Współpracy Polsko-Niemieckiej

Miasto Wrocław

Europejskie Centrum Solidarności

Ford Foundation

© Ośrodek KARTA [Varšava 2007, 2017]

Ośrodek **Karta**

© Stowarzyszenie Memoriał [Varšava 2007, 2017]

© Ústav pro studium totalitních režimů, 2019

ISBN 978-80-88292-35-7

National Endowment for Democracy

Międzynarodowy Fundusz Wyszehradzki

Dom Spotkań z Historią

Stiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur

OBSAH – 2. DÍL

SSSR	9	Mart-Olav Niklus	168
Úvod	10	Lagle Parek	170
Kalendárium	23	Vello Salum	172
Glosář	35	Sergej Soldatov	174
		Enn Tarto	176
		Erik Udam	178
ARMÉNIE	93	GRUZIE	181
Úvod	94	Úvod	182
Širak Gjunašjan	100	Levan Berdzenišvili	193
Parujr Hajrikjan	101	Giorgi Čanturia	195
Šahen Harutuňjan	103	Tamar Čcheidze	197
Hajkazn Chačatrjan	105	Zviad Gamsachurdia	198
Georgi Chomizuri	107	Tengiz Gudava	201
Suren Melikjan	109	Merab Kostava	203
Kňaz (Iščan) Mykyrtčjan	110	Zacharij Laškarašvili	206
Ašot Navasardžjan	111	Valentina Pailodze	207
Meružan Ohanesjan	113	Viktor Rčchiladze	209
Bagrat Šahverdžjan	115		
Stěpan Zatikjan	117		
ÁZERBÁJDŽÁN	121	KRYMŠTÍ TATAŘI	213
Úvod	122	Úvod	214
Asif Efendijev	127	Džeppar Akimov	223
Abulfaz Elčibej	128	Mustafa Džemilev	225
Enver Odabašev	130	Rešat Džemilev	228
		Rollan Kadijev	231
BĚLORUSKO	133	Mustafa Konsul	233
Úvod	134	Musa Mamut	234
Aleh Bembel	141	Jurij Osmanov	236
Larysa Henijuš	143	Muksim (Muchsin) Osmanov	238
Jauhen Kulik	145	Ajše Sejtmuratova	239
Zjanon Pazňak	147	Eldar Šabanov	242
ESTONSKO	151	LITVA	245
Úvod	152	Úvod	246
Heikki Ahonen	157	Jonas Boruta	262
Jaan Isotamm	159	Stanislovas Dobrovolskis	264
Artem Juskevyc̆	160	Ejtan Finkelštejn	266
Tunne Kelam	162	Balys Gajauskas	268
Jüri Kukk	164	Karolis Garuckas	270
Tiit Madisson	166	Virgilijus Jaugelis	272

Romas Kalanta	274
Lionginas Kunevičius	276
Ona Lukauskaitė-Poškienė	278
Rimantas Matulis	280
Algirdas Patackas	282
Povilas Pečeliūnas	284
Jadvyga Petkevičienė	286
Viktoras Petkus	287
Petras Plumpa	290
Vidmantas Povilionis	292
Pranas Račiūnas	293
Nijolė Sadūnaitė	295
Vytautas Skuodis	297
Vincentas Sladkevičius	299
Julijonas Steponavičius	301
Alfonsas Svarinskas	303
Juozas Sigitas Tamkevičius	305
Antanas Terleckas	307
Tomas Venclova	310
Juozas Antanas Zdebskis	313
Albertas Žilinskas	315

LOTYŠSKO	319
Úvod	320
Gunārs Astra	326
Ints Cālītis	328
Lidija Doroņina-Lasmane	331
Viktors Kalniņš	333
Elmārs Prauliņš	335

MOLDAVSKO	337
Úvod	338
Petru Cărare	343
Gheorghe Ghimpu	344
Alexandru Șoltoianu	346
Alexandru Usatiuc	348

RUSKO	351
Úvod	352
Valerij Abramkin	374
Jurij Ajčenvald	376
Ljudmila Aleksejeva	378
Andrej Amalrik	381
Arkadij Belinkov	384
Larisa Bogoraz-Bruchman	386

Jelena Bonner	389
Vladimir Borisov	392
Leonid Borodin	394
Vladimir Bukovskij	397
Valerij Čalidze	400
Lidija Čukovskaja	403
Bidija Dandaron	406
Vadim Delone	408
Dmitrij Dudko	411
Ilja Gabaj	414
Jurij Galanskov	417
Alexandr Galič	420
Alexandr Ginzburg	422
Natalja Gorbaněvskaja	425
Nikolaj Goretoj	428
Petro Hryhorenko	430
Tatjana Chodorovič	435
Pjotr Jakir	437
Anatolij Jakobson	441
Gleb Jakunin	443
Alexandr Jesenin-Volpin	446
Boris Kagarlickij	449
Sofija Kalistratova	451
Julij Kim	453
Jurij Kiseljov	455
Sergej Kovaljov	457
Viktor Krivulin	460
Gennadij Krjučkov	463
Eduard Kuzněcov	465
Malva Landa	468
Alexandr Lavut	471
Natalja Lazareva	473
Anatolij Levitin-Krasnov	475
Pavel Litvinov	478
Kronid Ljubarskij	480
Anatolij Marčenko	483
Roj Medveděv	487
Alexandr Meň	491
Jurij Orlov	494
Vladimir Osipov	497
Revolt Pimenov	500
Alexandr Podrabinek	504
Grigorij Pomeranc	507
Oskar Rabin	510
Fridrich Ruppel	512

Andrej Sacharov	514
Andrej Siňavskij	525
Alexandr Solženicyn	529
Igor Šafarevič	539
Anatolij Ščaranskij	542
Vladimir Šelkov	545
Jurij Šičanovič	547
Valentin Turčin	549
Tatjana Velikanova	551
Frida Vigdorova	553
Sergej Želudkov	555

UKRAJINA	559
Úvod	560
Henrich Altuňan	572
Borys Antonenko-Davydovyč	575
Jurij Badzo	578
Vjačeslav Čornovil	580
Ivan Džjuba	584
Semen Gluzman	588
Ivan Hel	591
Alla Horská	594
Mychajlo Horyň	596
Stepan Chmara	599
Ihor Kaly nec	601
Svjatoslav Karavanskyj	604
Mychajlyna Kocjubynska	607
Hryhorij Kočur	609
Lina Kostenko	611
Zenovij Krasivskyj	613
Levko Lukjanenko	616
Anatolij Lupynis	619
Jurij Lytvyn	621
Volodymyr Malynkovyč	624
Valerij Marčenko	626
Myroslav Marynovyč	628
Mykola Matusevyč	630
Oksana Meško	632
Valentyn Moroz	634
Viktor Někrasov	637
Mychajlo Osadčyj	640
Mykola Plachotňuk	642
Leonid Pljušč	644
Jevhen Proňuk	647
Irina Ratušinskaja	649

Vasyl Romaňuk	652
Mykola Rudenko	655
Josyf Slipyj	658
Helij Sněhyrjov	661
Iryna Stasiv-Kalynec	663
Nina Strokata-Karavanska	666
Vasyl Stus	668
Jevhen Sverstjuk	672
Nadija Svitlyčna	675
Ivan Svitlyčnyj	677
Vasyl Symonenko	680
Stefanija Šabatura	682
Jurij Šucevyč	684
Danylo Šumuk	686
Oleksij Tychyj	689
Josyf Zisels	691

JMENNÝ REJSTŘÍK	693
------------------------	-----

SSSR

ÚVOD

Disidenti se v SSSR objevili ve druhé polovině šedesátých let dvacátého století vlastně náhle a jakoby odnikud a velmi rychle se stali významnou součástí kulturního a zčásti také společenského života. Mimochodem tím dostali do značných rozpaků sovětology i sovětskou politickou policii.

Copak by se někdo z vnějších pozorovatelů odvážil v roce 1965 předpovídat, že o pouhé tři čtyři roky později v Sovětském svazu vzniknou nezávislá občanská sdružení? Že sovětská lidé budou otevřeně bojovat za svá i cizí práva a svobody a odvolávat se přitom na mezinárodní organizace? Že samizdatové časopisy a bulletiny různých zaměření najdou skromně řečeno stovky čtenářů v desítkách měst a stanou se takřka každodenní četbou?

Konsolidace části opoziční inteligence (ovšem nejen inteligence) do těžko popsatelného, ale pro obyvatele SSSR snadno rozpoznatelného „disidentského společenství“¹ proběhla téměř en bloc. Během dvou nebo tří let vzniklo z poměrně početné skupiny liberálně naladěných lidí zvláštní prostředí s vlastní kulturou společenského chování a zvláštním vnímáním světa (přes nevídanou různorodost světových názorů a ideologií), s vlastní etikou, a dokonce i etiketou.

Tempo změn probíhajících v tehdejších letech ve společenském vědomí připomíná nasycený roztok – stačí nevelký mechanický popud zvenčí, aby začala rychlá krystalizace. Porozumět povaze sovětského disidentského hnutí lze pouze po detailním výzkumu vlastností onoho „sociokulturního roztoku“, z něhož hnutí vykrytalizovalo. A ten zase vyžaduje pozorné prozkoumání předchozí historické epochy, v níž tkvějí zdroje a kořeny disidentského vnímání světa.

V posledních nejméně dvou stoletích byl jedním z hlavních motorů rozvoje Ruska boj mezi dvěma tendencemi stejně zakořeněnými v národních dějinách: úsilím společnosti o občanské a politické svobody a úsilím moci (nezřídka podporované značnou částí společnosti) tuto svobodu maximálně omezit.

Únorová revoluce v roce 1917 ukončila postavení „konzervativní“ tendence – carského samodržaví. Budování demokratického režimu však trvalo jen několik měsíců a skončilo katastrofou. Hned po ozbrojeném převzetí moci 25. října 1917 v Petrohradě zavedli bolševici v zemi diktaturu. Později se teroristické metody vlády na čas trochu zmírňovaly, jindy zase významně zpříšňovaly, ale potlačování společenské a osobní svobody a totální kontrola veškeré významnější společenské, kulturní a politické aktivity byly stále základními principy komunistického režimu. Vláda země se až do druhé poloviny osmdesátých let domnívala (zjevně ne bezdůvodně), že jedině tak lze zajistit udržení „reálného socialismu“.²

1 Samotný pojem „disidenti“ se ve vztahu k tomuto společenství objevil značně později, na začátku sedmdesátých let. Soudí se, že vznikl v okruhu zahraničních novinářů, kteří tehdy pracovali v Moskvě a potřebovali novou skutečnost nějak označit, ovšem podle některých vyprávění tak své okolí ironicky označoval již dříve moskevský literát Leonid Pinskij, který měl k disidentům blízko.

2 Pojem „reálný socialismus“ se jako název politického systému v SSSR objevil v sovětské propagandě koncem šedesátých let pravděpodobně jako protiváha „demokratického socialismu“, tedy hesla, jehož používali čeští reformátoři a později eurokomunisté.

Do roku 1922 se komunistické vládě podařilo – především vojensky – získat kontrolu nad většinou bývalého Ruského carství a obnovit je pod novým názvem: Svaz sovětských socialistických republik. Později, v roce 1939, SSSR anektoval polovinu Polska a v roce 1940 další území, která před revolucí do Ruského carství náležela – mj. Estonska, Litvy a Lotyšska.

V novém „svazovém“, ale ve skutečnosti unitárním a krajně centralizovaném státě byla zlikvidována veškerá svoboda. Státní násilí se občas proměňovalo ve zničující válku vlády proti společnosti. Zvláštní význam měly v dějinách země dvě teroristické kampaně: kolektivizace v letech 1929–1933 a *rozkulačování* a *hladomory, které je provázely, a tzv. velký teror v letech 1937–1938. Podle nejskromnějších odhadů tehdy politické represe zasáhly nejméně 11–12 milionů lidí.³ Do tohoto počtu však patří jen osoby jednotlivě odsouzené z politických důvodů; nejsou zde zahrnuty oběti *rozkulačování* a *hladomoru⁴, ani celé národy, které byly ve válečných letech obviněny z neloajlnosti a deportovány na sever, na Sibiř a do Střední Asie a Kazachstánu (celkem další milion lidí). Do tohoto počtu není zařazeno ani mnoho stovek tisíc lidí, kteří byli odsouzeni podle drakonických dekretů o *hospodářských zločincích*.⁵ Teror stalinského období lze pokládat za největší humanitární katastrofu dvacátého století na úrovni druhé světové války.⁶

Každodenní život té části národa, jíž se represe přímo nedotkly, byl rovněž podroben mnoha pravidlům a normám vycházejícím ze systému koncentračních táborů. Rolníkům bylo vnuceno nové poddanství, dělnická třída byla zbavena základních práv a téměř všichni občané byli „pasovými předpisy“ upoutáni k místu bydliště a odsouzeni k napolo nucené, těžké a bídně placené práci. Občanské svobody, o politických ani nemluvě, byly zcela zlikvidovány do začátku třicátých let; veškeré projevy nezávislosti se mohly stát důvodem k pronásledování, či dokonce k fyzické likvidaci. V zemi odříznuté od vnějšího světa neproniknutelnou „železnou oponou“ byla zavedena přísná ideologická cenzura. Všechny významné společenské iniciativy – nejen hospodářská nebo politická činnost, ale i veškerá občanská, náboženská, kulturní či národnostní aktivita – byly možné výhradně se souhlasem stranické moci a podléhaly všestranné kontrole stranických orgánů.

Navzdory tomu, co tvrdí Alain Besançon a někteří další filozofové a politologové, se však sovětské moci nikdy nepodařilo vytvořit z obyvatelstva ideologický monolit. Jednotlivé i kolektivní protesty proti absenci svobody, které začaly doslova následujícího dne po říjnovém převratu, existovaly i v období masového státního teroru. Mívaly různé podoby – od ozbrojeného boje po „skryté“ svobodné myšlení jednotlivců, zachované v osobních denících, soukromé korespondenci (což se z pochopitelných důvodů stávalo vzácněji⁷), literární a vědecké tvorbě.

3 Více než milion z nich bylo zastřeleno.

4 Není znám přesný počet rolníků, poslaných na daleký sever a na Sibiř. Výsledky průměrných odhadů jsou různé podle výchozích předpokladů, nejčastěji se však v literatuře mluví o *zhruba 10 milionech rozkulačených*. Kolik z nich v prvních letech po deportaci zemřelo, nelze ani přibližně určit. Odhady (také nepřímé) počtu zemřelých v důsledku uměle vyvolaného *hladomoru v letech 1931–1933 se pohybují od šesti do devíti milionů lidí (zejména utrpěla Ukrajina a Kazachstán).

5 Například podle Dekretu o zpřísnění trestu za drobné krádeže socialistického vlastnictví ze 7. srpna 1932 a 4. června 1947.

6 Oficiální odhady přímých ztrát obyvatel SSSR v důsledku války postupem času stoupaly: ze sedmi milionů hned po roce 1945 až na 26,6 milionu (odhad z roku 1991, který je přijímán dodnes).

7 Například příčinou zatčení *Alexandra Solženicyna a několika jeho přátel z fronty v roce 1945 byla kontrolovaná korespondence, v níž se mírně zakrytou formou kritizovaly stalinské metody řízení země.

Po vítězství bolševiků v občanské válce ještě nějakou dobu, až do začátku třicátých let, v zemi občas vypukala rolnická povstání.⁸ Fungovalo také politické podzemí, seskupené hlavně kolem předrevolučních socialistických stran: menševiků a socialistických revolucionářů (ese-rů). Ve druhé polovině dvacátých let, když bylo toto podzemí konečně zlikvidováno, vznikla politická opozice v lůně samotné VKS(b) (Všesvazové komunistické straně (bolševiků)). Teoretické platformy vnitrostranické opozice lze samozřejmě jen těžko označit za demokratické, ale nebylo by správné je odsunout výhradně do role boje komunistických vůdců o moc. Mnozí řadoví příslušníci opozice používali jazyka bolševismu prostě proto, že žádný jiný neznali; vnitřním motivem jejich činnosti mohla být jen napolo uvědomělá touha po změně společenských vztahů v takové, jež by více odpovídaly intuitivním představám o právu a spravedlnosti, než jaké nabízela realita tvořícího se totalitního státu. Později, ve druhé polovině čtyřicátých let, vedly tytéž motivy členy podzemních kroužků mládeže (také převážně marxisticko-leninsky naladěné), které hojně vznikaly v prvních poválečných letech. Kroužky a skupiny tohoto typu se objevovaly také po Stalinově smrti.

Antisovětskou partyzánskou válku, která začala v roce 1944 v Litvě a dalších pobaltských republikách nebo na západní Ukrajině a trvala do začátku padesátých let, je také možné vnímat nejen jako osvobozenécké národní hnutí Estonců, Litevců, Lotyšů a Ukrajinců, zaměřené proti „ruskému imperialismu, ale i jako prvek odporu těchto národů vůči totalitnímu režimu.

Nikdy neustal pasivní odpor proti agresivní protináboženské politice sovětské vlády. Skupiny, náboženské komunity, ba i celé konfese se odmítaly podřídit komunistickému diktátu a některé se rozhodly pro konspiraci. Z pravoslavných věřících se tohoto hnutí účastnilo mnoho laiků a část kléru, nejradikálnější skupiny věřících („katakombové“ skupiny a bratrstva) se dokonce rozhodly k odtržení od oficiální církve. Po schválení zákona o vyznáních z roku 1929 se některé nepravoslavné konfese ocitly de facto v ilegalitě: „křesťané evangelické víry“ (*letničáři), část adventistů (tzv. „šelkovovci“ sdružení kolem *Vladimira Šelkova) a mnozí další,⁹ od roku 1961 pak také část evangelíků baptistů. Protináboženská politika v Litvě, připojené k Sovětskému svazu v roce 1940, trvale stimulovala odpor katolických občanů republiky a významně přizivovala národní odpor. Neustávala ani podzemní činnost muslimských potulných proroků v islámských oblastech SSSR (dosud se však o ní mnoho neví).

Ani v letech stalinistické diktatury se aparátu teroru nepodařilo úplně vykořenit svobodné kulturní, humanitární, společenské ani politické iniciativy. Lidé nadále psali básně a prózu, filozofické a vědecké traktáty, jež se neshodovaly s požadavky státní cenzury; další pak tyto zakázané texty přepisovali nejprve ručně a později na psacím stroji. Je pravda, že do poloviny padesátých let se tyto texty zpravidla nedostaly mimo úzký okruh nejbližších přátel, nicméně

8 Povstalecké hnutí basmačů, spojující náboženské, národnostní, sociální a politické prvky, existovalo v muslimských republikách Střední Asie do roku 1936.

9 Svědkové Jehovovi neměli do roku 1940 v SSSR početnější společenství. Připojení Estonska a Moldavska (v roce 1940), kde takové komunity byly, a zejména uskutečnění „speciální operace Sever“, v jejímž důsledku byli členové těchto komunit rozprášeni po zvláštních sídlištích na obrovském území Dálného východu, Kazachstánu a Sibíře a náboženští aktivisté umístěni do lágrů, vedlo k několikanásobnému zvýšení počtu svědků Jehovových: pokračovali totiž ve své misijní činnosti i ve vyhnanství, což vedlo k velkému přílivu nových vyznavačů. Je zajímavé, že svědkové Jehovovi (jakož i příslušníci tří nepřítis početných proudů pravoslavné církve „katakombového“ typu) zůstávali ve zvláštních sídlištích nejméně do roku 1965, přičemž v soudní praxi se příslušnost ke svědkům Jehovovým pokládala za „příslušnost k protisovětské organizaci“.

stará ruská tradice šíření vzpurné literatury se obnovila již ve čtyřicátých letech. Dokonce pro ni bylo vymyšleno nové slovo – samizdat.

Po Stalinově smrti a částečném Chruščovově odhalení zločinů stalinismu na dvacátém a dvaadvacátém sjezdu KSSS se masové politické represe staly věcí minulosti. Významně se rozšířily hranice toho, co bylo dovoleno v oblasti názorů, vkusu, a dokonce i činů. V celém rozsahu se však udrželo rozdělení občanské a kulturní – o politické ani nemluvě – aktivity na to, co je „povolené“ a co „nepovolené“. Téměř každá samostatná iniciativa, i ta zcela loajální k panující ideologii, byla podezřelá už proto, že šlo o něco jiného než o prosté naplňování mocenských směrnic.

Do druhé poloviny padesátých let, kdy začalo být jasné, že odlišné názory nebudou okamžitě tvrdě potlačeny, objevilo se ve společnosti několik různých cest projevovalí neortodoxních a opozičních nálad.

Dál vznikaly skupiny, jejichž cílem byl boj s existujícím režimem. Takový boj bylo samozřejmě možné vést jen v ilegalitě, neboť i po Stalinově smrti pokládaly úřady účast v politické opozici za nelegální činnost. Příslušná literatura dost podrobně popisuje několik takových konspiračních organizací, které v letech 1956–1965 působily v obou hlavních městech: jsou to politické kroužky, které vznikly v letech 1956–1957 v Leningradě kolem matematika *Revolta Pimenova¹⁰; „Vlastenecký svaz“¹¹, vytvořený ve stejné době v Moskvě; dvě velké leningradské organizace z poloviny šedesátých let, reprezentující dva krajně odlišné ideologické proudy – sociálnědemokratický „Svaz komunardů“¹² a pravoslavný *Všeruský společensko-křesťanský svaz národního osvobození v čele s orientalistou Igorem Ogurcovem.

Nejsou to jediné projevy podzemní činnosti, ani kdybychom se omezili na území Ruské federace. Koncem šedesátých let si lze pokusů o vytvoření podzemních skupin všimnout v Gorkém, Petrozavodsku, Rjazani či Saratově. Takové skupiny vznikaly sporadicky až do poloviny osmdesátých let.

Navzdory rozšířenému názoru působil v padesátých a šedesátých letech dosti aktivně také *Národní svaz práce – solidární organizace vzniklá na Západě v okruhu ruských disidentů ještě před druhou světovou válkou. Jeho emisarům se podařilo šířit v SSSR literaturu, a dokonce v zemi založit několik buněk.

Velké podzemní organizace vznikaly koncem padesátých a začátkem šedesátých let i v pozdějším období na západní Ukrajině: *Ukrajinská národní fronta, *Ukrajinský dělnicko-rolnický svaz a několik dalších. V některých svazových republikách – v Arménii, Estonsku, Gruzii, Kazachstánu, Litvě a Lotyšsku – měla konfrontace mezi mocí a společností až do sedmdesátých let formy typické pro politické podzemí (hlavně mládežnické). Porovnáme-li přitom mladé

10 V *Pimenovově případě se podzemní činnost konkrétně spojovala s prvky otevřené protestní činnosti.

11 Byla to skupina přednášejících, doktorandů a studentů humanitních fakult Moskevské státní univerzity, která ve druhé polovině padesátých let vytvořila podzemní marxistickou organizaci revizionistické povahy; skupina byla v kontaktu s polskými liberálními socialisty, mj. s redaktorem týdeníku *Po Prostu* Eligiuszem Lasotou, s nímž si vyměňovala materiály. V literatuře se „Vlastenecký svaz“ často označuje jako „skupina Krasnopevceva“ a soudní proces s jejími aktivisty v únoru 1958 jako „kauza historiků“.

12 Tato organizace, jejíž většinu tvořili mladí odborníci-inženýři, absolventi Leningradského technologického institutu, je známa jako „Skupina Kolokol“ – podle názvu podzemního časopisu, který vydávala. Ideologickou základnu organizace představovala práce *Ot diktatury bjurokratii k diktature proletariata (Od diktatury byrokracie k diktatuře proletariátu)*, kterou napsali členové skupiny Sergej Chachajev a Valerij Ronkin.

nacionalisty z padesátých a šedesátých let s podzemními aktivisty předcházející generace, pak vedle určité návaznosti a podobnosti nás uhodí do očí také rozdíly. Nacionalisté působilí v padesátých a šedesátých letech v podzemí ve většině případů nepoužívají násilí a nevyzývají k ozbrojenému boji. To platí i o západní Ukrajině a pobaltských zemích, tedy o oblastech, kde se ještě nedlouho předtím vedla úporná partyzánská válka. Problém státní nezávislosti sice nemizel z pořadí, ale často se odsouval na druhou pozici a přenechával své místo specifickým problémům daného regionu. Například v Arménii se podzemní kroužky (mj. *Svaz arménské mládeže) soustřeďovaly na „územní otázku“ (problémy *Náhorního Karabachu a Nachičevanu, tzv. *Západní Arménie); kromě toho se pokoušely prolomit „spiknutí mlčení“ (způsobené především ohledy na mezinárodní politiku) kolem *masakru Arménů v roce 1915. Nepočtení moldavští „podzemní“ nacionalisté ze šedesátých a sedmdesátých let (hnutí odporu disidentského typu zde nevzniklo) se soustředili na umělý rozdíl mezi moldavštinou a rumunštinou a mezi moldavskou a rumunskou kulturou. Pro mladé podzemní aktivisty v Estonsku, Litvě a Lotyšsku byl prvořadým úkolem samozřejmě boj za obnovení státní nezávislosti jejich zemí.

Značná část inteligence, zejména ruské, však podzemní politický boj odmítala, viděla v něm jednoduchou cestu k novým revolučním otřesům, v obecném přesvědčení neodvratně spojeným s násilím. A do minulosti se nikdo nechtěl vrátit.¹³

Proto byly v letech 1950–1980 struktury politického podzemí různorodým konglomerátem nepřilíhově početných kroužků a skupin, sporadicky vznikajících a rychle se rozpadajících (pokud je státní bezpečnost nedokázala dřív odhalit), což nezaručovalo kontinuitu. Tyto skupiny byly izolované nejen od společnosti, ale i mezi sebou. Za celou dobu existence politického podzemí v RSFSR a v ostatních svazových republikách se podzemním aktivistům nikde (mimo Arménii v šedesátých a sedmdesátých letech a možná Gruzii na začátku let osmdesátých) nepodařilo vytvořit celonárodní politické organizace, jako byly v letech čtyřicátých *Armáda svobody Litvy nebo *Organizace ukrajinských nacionalistů. Podzemní aktivita se sensu stricto zpravidla omezovala na sebevzdělávání, výměnu názorů a zakázané literatury, ústní propagandu a jen občas se posunula k šíření letáků. (Výjimkou je zde znovu arménské podzemí v šedesátých letech a gruzínské v letech osmdesátých: těmto hnutím se často dařilo pořádat shromáždění a manifestace s účastí desítek tisíc lidí.)

Druhou cestou, jež se otevřela po Stalinově smrti a po XX. sjezdu, byl vnitrosystémový odpor vůči absenci svobody. Ten se rozvinul zejména v oblasti kultury.

Inteligence bojovala za svobodu myšlení a tvorby, aniž by vycházela mimo instituce podléhající kontrole státní moci, pokoušela se podezřelá díla „protlačit“ cenzurou. Týkalo se to především tvůrčí inteligence. Spisovatelé, malíři, kritici a publicisté se snažili vybojovat v rámci systému minimum prostoru svobodného od státního diktátu. Jejich úsilí mělo viditelné účinky. Všude, jak v obou metropolích, tak ve větších městech Ruské federace a v mnoha svazových republikách vznikaly divadelní soubory a literární kroužky, jejichž členové se snažili minimalizovat zásahy oficiálních kulturních instancí. Centry svobodného myšlení se stávaly nejen redakce liberálních časopisů, ale také divadla, některé vědecké týmy, a dokonce celé vědecké

13 Posledním významným aktem odporu, který by se dal zařadit do kategorie „revolučního teroru“, byl příběh sovětského křižníku „Potěmkin“ – povstání na palubě válečné lodi Baltské flotily „Storoževov“, která kotvila u Rigy (listopad 1975). V čele vzpoury stanul politický důstojník, kapitán Valerij Sablin. Na rozdíl od „Potěmkin“ se při přejímání lodi vzbouřenci nikomu z loajální části posádky nic nestalo.

směry,¹⁴ univerzity a školy. Faktem ale zůstává, že kvůli tomu museli přistoupit na určité kompromisy a jejich publikace podléhaly autocenzuře.

Koncem padesátých let se stále více lidí přestávalo s těmito omezeními smiřovat.

Vnitrosystémová konfrontace inteligence a moci sehrála obrovskou roli v utváření nového, antitotalitního systému hodnot, v rozšíření prostoru společenské svobody, rozšíření myšlenkových horizontů, utváření alternativních světových názorů, a dokonce alternativních národnostních projektů. Zaměření na to, co bylo povoleno (i když šlo třeba jen o snahu rozšířit hranice povoleného), se příliš často pojilo s morálními kompromisy, což se nezávisle myslící mládeži nezamlouvalo.

Ve společnosti postupně dozrávala potřeba najít nějakou „třetí cestu“. Tou se stalo disidentské hnutí, které navázalo na konfrontaci inteligence a moci prostřednictvím vykročení z rámce „vnitrosystémového“ svobodného myšlení a rezignací na přijatá pravidla hry. Nová myšlenka, jež byla základem disidentského způsobu jednání, v podstatě tkvěla v tom, že se dá pracovat nikoli proti moci a nikoli jejím jménem, ale nezávisle na ní.

V sovětském dílu tohoto *Slovníku* jsou předloženy především životopisy lidí spojených právě s tímto typem aktivity. Samozřejmě to neznamená, že nedoceňujeme význam jiných typů nonkonformity – podzemního boje, titánského úsilí lidí, kteří se postavili proti systému zevnitř, politické a publicistické činnosti těch, kdo pomáhali demontovat totalitní zřízení v letech perestrojky (1987–1991).

První nejasné představy o možnosti existence třetí cesty nabídl patrně samizdat – živelně vzniklý decentralizovaný společenský mechanismus, který z principu nepodléhal státní kontrole. Samizdat o volnost slova „nebojoval“, ale prostě ji samotnou svou existencí uskutečňoval. Právě samizdat se stal hlavním nástrojem, díky němuž se lidé naučili veřejně vyjadřovat nezávislé myšlenky. Ve druhé polovině padesátých let nabyl tradiční oběh „odbojných“ rukopisů nové kvality. K rukopisům, které se dostaly do samizdatu, protože byly z ideologických důvodů vydavatelstvím odmítnuty nebo zpochybněny cenzurou, přibýly texty, které jejich tvůrci od začátku nezamýšleli publikovat oficiálně (například překlady děl George Orwella a jiných autorů předem zpochybněvaných sovětskou cenzurou). Poté, co v samizdatu vyšly texty předem pro něj určené, přestal být samizdat prostředkem spontánního rozmnožování rukopisů a stal se společenskou institucí alternativní k oficiálnímu tisku a vydavatelstvím.

V Rusku byly zárodkem budoucího disidentského hnutí mj. skupiny avantgardních výtvarných umělců, jejichž tvorba neodpovídala kánonu „socialistického realismu“. Občanský význam jejich činnosti se samozřejmě neskrýval v „obsahu“ jejich obrazů ani v jejich tvůrčí metodě, ale ve společenském chování: spočíval v jejich ignorování ideologických směrnic a pokusů organizovat umělecký život, v kontaktu s příjemcem bez účasti oficiálních instancí.

Prototypem disidentské činnosti byly také neoficiální veřejné recitace mladých neuznávaných moskevských básníků na náměstí Majakovského a vznik polooficiálních (mj. Magistral) a úplně neoficiálních (např. *SMOG) nezávislých literárních sdružení a také jednotlivé nonkonformistické iniciativy – od samizdatových literárních sbírek a časopisů po publikování v zahraničí s pominutím Hlavní správy pro literaturu a vydavatelství čili cenzorského úřadu.

14 Lze do nich zařadit například sémiotickou školu profesora Jurije Lotmana, opírající se o strukturalistický přístup ke kultuře. Rozvíjela se od poloviny šedesátých let na Filologické fakultě Univerzity v Tartu (Estonská SSR).

Pro ukrajinskou inteligenci sehrály roli konsolidujících center polooficiální *Kluby tvůrčí mládeže v Kyjevě a ve Lvově. V činnosti těchto klubů a jejich vůdců – *Ivana Džjuby, *Mychajla Horyně, *Mychajla Osadčiho, *Jevhena Sverstuka, *Ivana Svitlyčného a dalších – je výrazně vidět zájem nejen o problém osvobození kultury jako takové zpod diktátu státu, ale rovněž o specifické problémy kultury ukrajinské, především o hrozbu rusifikace a vymírání národního jazyka. Diskutabilní zůstává, zda v povědomí ukrajinské *,generace šedesátých let“ (*„šedesátníků“) byla přítomna myšlenka na politické způsoby řešení kulturních problémů, myšlenka na státní nezávislost Ukrajiny (rozsáhleji viz *Úvod* k ukrajinské kapitole). Nepochybný však je jejich zájem o dějiny národně osvobozenecých bojů Ukrajinců včetně dějin *OUN a *Ukrajinské povstalecké armády.

Analogické problémy národní kultury jako předmětu zájmu běloruské inteligence nepřekračovaly v onom období rámec vnitrosystémového sporu „konzervativců“ a „liberálů“ a nenarušovaly zásadní „pravidla hry“ přijatá v sovětské společnosti.

V zakavkazských a pobaltských republikách byla dominantní podobou nezávislé činnosti v šedesátých letech nadále podzemní politická činnost – možná proto, že tam ideologická kontrola nebyla tak tvrdá a ve vztazích mezi liberální inteligencí a lokálními republikovými vládami nedocházelo k tak jednoznačným konfrontacím jako v metropoli.

V pozdějším období disidentský způsob činnosti částečně vypracovali sami a částečně převzali ukrajinští příslušníci inteligence z řad *,„šedesátníků“, litevští katolíci, opoziční mládež v Arménii a Gruzii a řada dalších národnostních a náboženských hnutí. Do konce šedesátých let však všechna tato hnutí existovala a rozvíjela se, aniž by měla jakékoli spojení s disidentskými okruhy a skupinami v prostředí inteligence hlavního města, které byly ostatně také rozdrobené. Nejlépe zorganizované hnutí – hnutí krymských Tatarů – udržovalo od konce padesátých let systematické kontakty nejméně se dvěma představiteli moskevské inteligence, kteří se právě v tomto období vyjadřovali ve prospěch „potrestaných národů“ a pro to, aby jim byla navrácena spravedlnost: s Alexejem Kostěrinem a Sergejem Pisarevem. Do roku 1967 však byli jak Kostěrin, tak Pisarev osamělými hledači pravdy, kteří neměli spojení s jinými okruhy a disidentskými skupinami.

Aby se sovětské disidenti mohli cítit jako jeden celek, bylo potřeba ve společenském vědomí vypracovat nový systém hodnot, novou ideu, schopnou všechna tato hnutí a skupiny sjednotit. Touto společnou ideou se stala obrana lidských práv.

Tato koncepce vznikla v prostředí ruské, zejména moskevské inteligence. Vznikla autonomně, nezávisle na jakýchkoliv vnějších vlivech nebo vlivu západní propagandy. Nepředstavovala ani bezprostřední navázání na tradice ruského předrevolučního liberalismu: tyto tradice byly už dávno trvale zapomenuty a ruská inteligence je ve druhé polovině šedesátých let znovu objevovala. Pohlížet na právo jako na základ společenského života a na lidská práva jako na základ společenské svobody představovalo zobecnění zkušenosti konfrontace mezi společností a mocí. Do poloviny šedesátých let se tato konfrontace, viditelná zejména v kulturní oblasti, značně vyostřila. Stranicko-státní aparát se pokoušel udržet si kontrolu kultury, avšak tvůrčí inteligence se snažila zpod této kontroly vymanit.

A tak prvním požadavkem, kolem něhož se zkonsolidovalo hnutí na obranu lidských práv, bylo právo na svobodu tvorby. Protože však stát uplatňoval vůči nezávislým literátům represe – včetně věznění a procesů – stalo se dalším krokem právo na svobodu od politického pronásledování.

Logika vývoje společenských protestních kampaní vedla v šedesátých letech k rychlému rozšíření okruhu problémů, jimiž se zabývali obránci lidských práv: od svobody umělecké tvorby ke svobodě myšlení obecně, od intelektuálních svobod ke svobodám jejich naplňování a ke svobodě projevu, svobodě mluveného a psaného slova. Problém svobody tisku v podmínkách státního monopolu na masové sdělovací prostředky vyřešil bez jakéhokoli povolení samizdat.

Dalším krokem se stal obrat k celému souboru občanských svobod spojených se svobodou pořádat shromáždění a pochody, svobodou shromažďování a sdružování. Všechna tato práva a svobody, zaváděné – podobně jako svoboda tisku – bez jakéhokoliv povolení, rychle vstoupily do disidentského arzenálu.

Problémy spojené s omezováním svobody svědomí a se zasahováním státu do náboženského života občanů a společenství se do okruhu zájmů obránců práv dostaly o něco později, a to díky kontaktům s pronásledovanými náboženskými hnutími a skupinami: s baptisty, katolíky z Litvy, pravoslavnými disidenty. Obdobně se začali zabývat právem na svobodu pohybu a svobodnou volbu bydliště vzhledem k problémům některých národnostních hnutí: krymských Tatarů, meschetinských Turků, povolžských Němců či Židů *,„otkazníků“.

Když se obránci práv – často na vlastní kůži – seznámili s *mordvinskými tábory a *vladimirskou věznicí, stala se pro ně tématem situace politických vězňů. Důvody, kvůli nimž se lidé dostávali za mříže, nevyhnutelně vyvolávaly otázku nejen na stav lidských, ale i politických práv v SSSR.

Konec šedesátých a první polovina sedmdesátých let bylo obdobím intenzivního rozvoje disidentského společenství v celém Sovětském svazu. Jeho hlavním cílem bylo zapojit do sféry činnosti ve prospěch obrany lidských práv mnoho velmi početných opozičních hnutí, jak těch, která teprve vznikala, tak těch, která už nějakou dobu fungovala. Všechna ta hnutí samozřejmě měla vlastní cíle a úkoly nevztahující se jen k obraně lidských práv, ale uznala a přijala metody činnosti hnutí na obranu práv a rozsáhle jich používala především s ohledem na prospěch vlastní činnosti.

Dějiny ukrajinského disidentského hnutí mají mnoho společného s „ruskou variantou“. Činnost ukrajinských *,„šedesátníků“ byla podobně jako v Rusku zpočátku zaměřena především na problémy historie a kultury. Rozdíl byl patrně jen v tom, že byly pojímány jako problémy národní historie a kultury na pozadí procesu rusifikace republiky. Blízké kontakty moskevských a ukrajinských disidentů tudíž začaly již v polovině šedesátých let. V roce 1970 se na Ukrajině objevila vlastní informační publikace – **Ukrajinskýj visnyk*.

Situace krymských Tatarů, národa zbaveného vlasti, se od roku 1967, kdy se k nim připojil Alexej Kostěrin, který byl s Tatary dávno spjat, stala častým námětem otevřených dopisů moskevských obránců lidských práv. Krom této subjektivní okolnosti jistě existovaly i jiné příčiny, proč se právě hnutí krymských Tatarů dostalo do okruhu zájmů obránců lidských práv: problematiku Tatarů – na rozdíl od problematiky třeba arménské či litevské – bylo snadné ukázat v kategoriích práva vůbec a zejména lidských práv. Navíc byly (a možná právě proto) metody boje krymských Tatarů od samého počátku disidentům z hlavního města blízké (petice, samizdatové informační letáky¹⁵ atp.), zatímco v jiných národnostních hnutích převládaly metody podzemního boje.

15 Občas se dokonce objevuje názor, že jedním z impulsů vytvoření **Kroniky aktuálních událostí* (o které se píše níže) bylo, že se moskevští disidenti seznámili s **Informacemi*, které vydávali krymští Tataři.

V Litvě došlo k dílčí „výměně stráže“: na první místo se posunuly problémy litevské katolické církve a jejích vztahů s mocí. Katolické hnutí (podobně jako hnutí litevských památkářů, které k němu mělo blízko) se neobrátilo k metodám podzemního boje, nýbrž začalo svévolně využívat svých zájmů a práv k otevřeným protestům a informační činnosti. V roce 1972 členové tohoto hnutí využili zkušeností ruských obránců lidských práv a založili v Litvě vlastní informační bulletin – **Kroniku katolické církve v Litvě*. Litevští katolíci přitom použili, když ne filozofii obrany lidských práv, pak přinejmenším její rétoriku. Do poloviny sedmdesátých let se z Litvy stala ta „nejdisidentštější“ republika. Může o tom svědčit třeba počet samizdatových časopisů (nejméně 15) v litevštině, které vycházely ve druhé polovině sedmdesátých let.

Podobně se události vyvíjely ve druhé polovině sedmdesátých let v Arménii. Vůdčí představitelé **Sjednocené národní strany Arménie* – podzemní organizace založené v šedesátých letech – už v lágrech tvrdili, že hodlají bojovat za legalizaci svého hnutí, odkládají nejradikálnější hesla a začínají pracovat v souladu se sovětskou zákonností a Ústavou SSSR. Takový obrat nevyvolal samozřejmě nadšení v KGB, její příslušníci by dali přednost tomu, kdyby měli jako předtím co dělat s podzemní organizací. I přes tuto změnu arménské disidenty zavírali jako předtím, ale tendence k legalitě patří do téhož proudu dění, který koncem sedmdesátých let vedl k pokusům vytvořit **Arménskou helsinskou skupinu*, tedy již zcela disidentskou organizaci v klasickém smyslu slova.

V polovině sedmdesátých let začalo jazykem práv hovořit také mnoho známých gruzínských disidentů.

Vůdčí představitelé národních hnutí navazovali těsné kontakty se známými moskevskými disidenty; hnutí na obranu práv se pro ně stalo „kolektivním mluvčím“, kanálem, jímž se mohou jejich přání a naděje dostat ke světovému veřejnému mínění. Zároveň problémy „okrajových“ nebo také „partikulárních“ společenských hnutí rozšířily okruh zájmů obránců lidských práv. Informace o tom, co se děje v Arménii, Gruzii a Litvě, byly stále úplnější a věrohodnější; v **Kronice aktuálních událostí* se objevily příslušné stálé rubriky.

Samotní obránci práv se přitom mohli k cílům národních hnutí vztahovat se sympatiemi, skepticky, lhostejně či dokonce nepřátelsky – důležité bylo, že aktivisté těchto hnutí byli pronásledováni za názory, které hlásali.

Druhá polovina sedmdesátých let byla vrcholným obdobím disidentské aktivity v SSSR. V zemi vznikalo mnoho nových, nezávislých a veřejně působících skupin a sdružení, jejichž většina se soustředila na konkrétní společenské problémy. Skupiny se snažily pracovat profesionálně nebo alespoň takovou snahu deklarovaly. V činnosti téměř všech tehdy vytvořených skupin se vyskytoval aspekt obrany lidských práv, pro většinu z nich tvořil základní složku. Mnoho sdružení vydávalo vlastní bulletin.

Jádrem tohoto procesu se stalo helsinské hnutí, které vzniklo v Moskvě (**Moskevská helsinská skupina* byla založena v květnu 1976), ale rychle se rozšířilo do některých svazových republik. Již v listopadu 1976 vznikly helsinské skupiny v Litvě a na Ukrajině, v lednu 1977 v Gruzii a v dubnu téhož roku v Arménii. Samozřejmě se tam věnovaly především národnostním problémům, ale protože se zájem o národnostní problematiku často stával příčinou politického pronásledování, zahrnovalo téma obrany lidských práv všemožné typy společenské aktivity.

Sovětské helsinské hnutí se setkalo s rozsáhlým zájmem a podporou zahraničního veřejného mínění, ba i některých západních vlád. V zahraničí vznikla celá síť sdružení podporujících sovětské helsinské skupiny. Tato sdružení se záhy začala zabývat lidskými právy nejen v SSSR,

ale také v dalších zemích, včetně svých vlastních. Všechny tyto skupiny se sjednotily v Mezinárodní helsinské federaci, která se postupem času změnila v organizaci na obranu lidských práv a těšila se nesmírné autoritě.

Helsinské hnutí na Západě vyvíjelo tlak na tamní vlády, aby od Moskvy požadovaly dodržování ustanovení Závěrečného aktu helsinské konference. Pragmatičtí západní politici nebyli příliš ochotní se takovými problémy zabývat, ale museli počítat se společenským tlakem. A tak se zrodila „Carterova doktrína“: prezident USA prohlásil všeobecné dodržování lidských práv za nejdůležitější mezinárodní úkol. Tak přestala být koncepce **Andreje Sacharova*, s níž přišel již v roce 1968, pouhou teorií a proměnila se v praktickou politiku.

Sovětské helsinské skupiny samozřejmě postihly represe. KGB se jen po jistou dobu zdržovala *radikálního zastavení podvratné činnosti* helsinských skupin: SSSR totiž oficiálně vyhlásil politiku uvolňování a moc se snažila příliš nenapínat struny, aby nezhatila zlepšující se vztahy se Západem. Již v roce 1977 byli uvězněni vůdčí představitelé gruzínské, moskevské a ukrajinské helsinské skupiny i mnoho členů těchto a dalších skupin, ale také společenských sdružení kolem nich. Jiné aktivisty se moc usilovně snažila přinutit k emigraci.

Pro samizdat to byla doba přepisování objemných časopisů, sborníků a almanachů na psacím stroji. Zároveň stále více publicistických a literárních děl vycházelo mimo samizdat, v exilovém tisku a vydavatelstvích na Západě, odkud se k sovětským čtenářům vracely výhradně „nelegální“ cestou.

Souběžně s helsinským hnutím (a částečně v konkurenci s ním) se v disidentských národních hnutích znovu začala rozvíjet politická složka. V některých svazových republikách přijala vystoupení disidentů koncem zmíněného desetiletí charakter politických požadavků.

V Litvě se vedle katolického hnutí odporu objevily skupiny působící v disidentském duchu, to znamená otevřeně, veřejně a s odvoláváním se na práva. Měly však rozhodně politické cíle – znovuzískání nezávislosti jejich republiky (např. **Liga svobody Litvy*, kterou v roce 1978 založil **Antanas Terleckas* se svými druhy). Stejně skupiny vznikaly v Estonsku a Lotyšsku. V létě 1979 podepsalo více než čtyřicet aktivistů těchto skupin tzv. **Baltskou výzvu* – společné prohlášení estonských, litevských a lotyšských disidentů (mezi signatáři *Výzvy* bylo i několik ruských obránců lidských práv), hovořící o nezbytnosti zlikvidovat důsledky **paktu Molotov–Ribbentrop* a zaručit pobaltským národům právo na svobodný vývoj. Pobaltské disidenti tímto způsobem vyjádřili, že hodlají otevřeně a legálně bojovat za nezávislost svých zemí.

V Gruzii se v polovině sedmdesátých let **Zviad Gamsachurdia* a jeho přátelé pokoušeli vytvářet struktury podle moskevského vzoru: v roce 1974 založili **Iniciativní skupinu* na obranu lidských práv v Gruzii, v roce 1977 **Gruzínskou helsinskou skupinu*. Avšak po zatýkání v roce 1977 a **Gamsachurdiových* vystoupeních v televizi, jež byla plná lýtosti, zmizely v roce 1978 tyto skupiny ze scény. Gruzínská mládež se vrátila ke konspirativním metodám boje. Právě v sedmdesátých letech vznikají podzemní skupiny, ze kterých se po uplynutí 10–15 let, v předvečer obnovení nezávislosti Gruzie, stanou první gruzínské politické strany (vedle obnovené **Gruzínské helsinské skupiny* **Zviada Gamsachurdii*, jež byla do té doby přejmenována na *Gruzínský helsinský svaz*). V té době se však ony skupiny činně podílely na národním protestu proti pokusům zbavit gruzínštinu postavení jediného úředního jazyka v republice. Mnohatisícová **demonstrace* v Tbilisi ze 14. dubna 1978 přiměla Nejvyšší sověť Gruzínské SSR ponechat příslušný článek gruzínské ústavy beze změny. Byl to v sovětských dějinách takřka nevídaný případ účinného protestu mas proti shora přijatému rozhodnutí.

Obecně vzato bylo ve druhé polovině sedmdesátých let disidentské hnutí v životě společnosti Sovětského svazu viditelným jevem, přičemž problém lidských práv v SSSR nabyl mezinárodního významu.

Téměř současně se sovětským vpádem do Afghánistánu (v prosinci 1979) začala KGB vůči disidentům uplatňovat novou, represivnější politiku. V lednu 1980 byl *Sacharov, jehož celý svět pokládal za vůdce sovětských disidentů, bez soudu vypovězen do města Gorkij. V letech 1980–1982 byla uvězněna řada členů organizací na obranu lidských práv a jiných disidentských sdružení a také redaktorů samizdatových časopisů. Mnoho časopisů a almanachů přestalo vycházet. Totéž se stalo s většinou veřejně působících disidentských organizací.

Příčiny zostření represivní politiky byly pravděpodobně spojeny nejen s koncem éry uvolnění, ale rovněž s nenásilnou revolucí *Solidarity v Polsku, která probíhala ve stejné době. Události tohoto druhu v zahraničí vždy vyvolaly zostření represí uvnitř Sovětského svazu.

Represe ostatně neomezily veškerou nezávislou společenskou aktivitu, ale jen disidentskou činnost ve prospěch obrany práv. Nová éra přinesla na pořad dne nové úkoly. Končila pochmurná brežněvovská epocha a všem, včetně obránců lidských práv, byla stále zřejmější nezbytnost změn. Nadcházela nová doba, které se později říkalo perestrojka, doba vyžadující nejen osobní odvalu, neotřesitelný morální postoj a ochotu k symbolickému protestu, ale i konstruktivní politické iniciativy.

Pokusme se uvedené shrnout.

Ve všech sovětských republikách kromě Ruské federace, kde v letech 1950–1980 existovala vyspělá společenská a politická hnutí (ať už veřejná hnutí disidentského typu, nebo skupiny a kroužky věnující se podzemní činnosti) – v Arménii, Estonsku, Gruzii, Litvě a na Ukrajině, lze v každém období poukázat na hlavní proud jejich činnosti.

V Litvě byl v osmdesátých letech dominantní boj katolického společenství proti omezování svobody vyznání a zasahování státu do záležitostí církve. Zároveň se rozvíjela nezávislá společenská aktivita za zachování a obranu litevské národní kultury, jazyka a způsobu života. Od konce osmdesátých let vystupuje do popředí historicko-politický problém osudů litevské státnosti, *paktu Molotov–Ribbentrop, anexe z roku 1940, aktuálního postavení Litvy a možností jeho změny. Tato diskuse se přirozeně mění v politický boj za obnovení nezávislosti Litevské republiky, boj, který začal v éře perestrojky a jehož se disidenti z let 1950–1980 účastnili a hráli v něm viditelnou roli.

Na Ukrajině byl stav národní kultury a jazyka dominantou disidentské činnosti prakticky po celou dobu, zatímco problémy náboženských komunit – otázka autokefální ukrajinské církve, pronásledování řeckokatolíků (uniátů) – sice v povědomí ukrajinských disidentů existovaly, ale pro většinu z nich se odvozovaly od té nejdůležitější věci – osudů kultury a jazyka. Také zde se v letech perestrojky disidenti stali viditelnou (byť méně vlivnou než v pobaltských státech) politickou silou, zakládali vlastní politické strany a přicházeli s kandidáty do funkce hlavy státu (*Vjačeslav Čornovil, *Levko Lukjanenko).

V Arménii převládal komplex historicko-politických problémů spjatých se „ztraceným územím“: *Náhorním Karabachem a Nachičevanem, *Západní Arménií. V letech perestrojky se hlavním tématem stal Karabach, kolem něhož se do značné míry konsolidoval proces utváření nové arménské státnosti.

V dalších republikách měla disidentská činnost jiné priority. V Lotyšsku to byla například demografická situace v republice, v Moldavsku umělé rozdělení na moldavskou a rumunskou kulturu.

Všechny tyto různorodé priority (nepochybně ovlivněné specifickou situací dané republiky, jak ji chápali disidenti) nás při pečlivém zkoumání vedou k jednomu závěru: disidentská aktivita ve svazových republikách byla ve skutečnosti aktivitou protiimperální. Disidenti se pokládali za hlas národa, jehož politická, kulturní a sociální práva byla omezena vnější silou.

Právě proto lze všechna disidentská hnutí ve svazových republikách nezávisle na jejich specifikaci bez zbytečného přehánění vnímat jako hnutí **národní**. Není tedy náhodou, že když tam v období rozpadu SSSR začal proces budování národních států, začali mnozí disidenti hrát hlavní (a ledaskde nejpřednější) roli ve společensko-politickém životě svých zemí. Stačí se podívat na životopisy prvního prezidenta Gruzie *Zviada Gamsachurdii, premiéra Arménie (v letech 2000–2007) Andranika Markarjana,¹⁶ bývalé ministryně vnitřní Estonska *Lagle Parrek, vůdce ukrajinské národně demokratické opozice devadesátých let *Vjačeslava Čornovila a mnohých dalších.¹⁷

Slovu „národní“ je v souvislosti s disidentskými hnutími v republikách SSSR potřeba rozumět v celé složitosti tohoto pojmu. Co je národní, to si lidé v rámci oněch hnutí představovali nejrůznějšími způsoby – od zcela evropských představ o občanském národu, který má právo na samostatnou politickou existenci, po radikálně nacionalistické názory, podle nichž se pod kritériem „národnosti“ rozumí kulturně-historická sebeidentifikace, jazyková příslušnost či dokonce etnický původ. V nově vzniklých nezávislých státech se bývalí disidenti ocitli v nejrůznějších politických táborech, od národně demokratických stran a hnutí po extrémně nacionalistické strany. Přirozené je však účast disidentů v aktivním politickém životě jejich zemí – u vládního kormidla nebo v demokratické či radikální opozici – nadále viditelná.

Situace v Rusku se v tomto ohledu značně lišila od situace popsané výše. Specifičnost hnutí ruských disidentů a významu toho, čeho dosáhli, v životě dnešního Ruska podrobně popisuje *Úvod k ruské kapitole*.

Na závěr se pokusme zhodnotit význam disidentské zkušenosti pro osudy celého SSSR.

Éra „klasického“ disidentského hnutí nezmizela beze stopy: koncepce lidských práv, která už nebyla žádnou novinkou, neztratila na aktuálnosti, ale ukázalo se, že je potřebná i v letech perestrojky. Zásady upuštění od násilí jako prostředku k dosažení politických cílů a otevřeného jednání společenských iniciativ, které hlásali disidenti v sedmdesátých letech, jejich představy o občanské odpovědnosti, jejich citlivost na dodržování zákonů a absence důvěry k revolučním metodám přetváření společnosti – to všechno vstoupilo do společenského povědomí. Bylo by nejspíš nadsázkou tvrdit, že disidentský světový názor se stal součástí národního vědomí v zemích vzniklých v letech 1990–1991 na území SSSR, ale tento světový názor měl nepochybně významný vliv na způsob myšlení okruhu, z něhož se ve druhé polovině osmdesátých let rekrutovali ideoví vůdci demokratických hnutí – sovětské tvůrčí inteligence. Ideologové, publicisté a propagátoři perestrojky – nedlouho předtím horliví čtenáři samizdatu a posluchači zahraničních rozhlasových stanic – si přisvojili a předali masám, které je následovaly, základní koncepci hlášané disidenty, včetně mj. myšlenek legality a nepoužívání násilí. Zdá se rovněž

16 V roce 1966 Markarjan s Azatem Aršakjanem, *Parujrem Hajrikjanem a několika dalšími aktivisty, z nichž se později stali známí arménské disidenti, založil v Jerevanu podzemní skupinu jménem Svaz mládeže. Skupina se později přejmenovala na *Šant a spojila se s *Arménskou sjednocenou národní stranou. Jako člen této strany byl Markarjan v roce 1974 uvězněn a odsouzen ke třem rokům v lágru.

17 Jeden z významných estonských disidentů *Tiit Madisson zaujímal poté, co Estonsko získalo nezávislost, vysokou funkci na ministerstvu vnitřní Estonské republiky.

pravděpodobné, že i v opačném táboře, v nejvyšší stranické a státní elitě, už byl určitý počet lidí, kterým tyto myšlenky nebyly cizí. Tak či onak změna režimu v zemi proběhla prakticky vzato nekrvavě a dosti civilizovaně.

Ještě důležitější je, že se podařilo vyhnout většímu krveprolití při rozpadu impéria, již druhém za jediné století. Přes četné lokální konflikty na území bývalého Sovětského svazu neprovázela demontáž SSSR – jak tomu bylo v případě Jugoslávie – rozsáhlá válka bývalého centra (pokud se tímto pojmem dá popsat role Ruska v SSSR) s odštěpujícími se republikami ani války mezi těmito republikami (až na jednu výjimku).¹⁸ Pokud jde o lokální konflikty na území bývalého SSSR, ty vypukly a vyvíjely se již v nových nezávislých státech¹⁹: Gruzii²⁰, Moldavsku, Rusku a Tádžikistánu. Žádný z nich nedosáhl rozměrů srovnatelných s jugoslávskou tragédií. Zdá se celkem pravděpodobné, že na tom má velkou zásluhu disidentský princip nepoužívat násilí, hlásaný během dvaceti let předcházejících gorbačovské perestrojce.

Alexandr Daniel

-
- 18 Tato výjimka – *arménsko-ázerbájdžánský konflikt, který vypukl ještě za existence SSSR – zřejmě ještě potvrzuje náš předpoklad, vezmeme-li v úvahu význam, jaký arménští disidenti přikládali „územnímu problému“ a mj. problému *Náhorního Karabachu. V Ázerbájdžánu byla disidentská aktivita v letech sovětské vlády poměrně slabá a ázerbájdžánské disidenti neměli se sovětským disidentským hnutím prakticky žádné kontakty.
- 19 Existuje názor, pravděpodobně nikoli nepodložený, že na konfliktech v Gruzii, Podněstří a Tádžikistánu se skrytě podílelo Rusko. Ruské zásahy však bez ohledu na to, jak byly hluboké, nelze srovnávat s válkami mezi Bosnou, Chorvatskem a Srbskem.
- 20 Krize v Abcházii a Jižní Osetii začaly ještě za sovětských dob, ale Gruzie již v té době de facto usilovala o nezávislost.

KALENDÁRIUM

1956

25. února

Na uzavřeném zasedání XX. sjezdu KSSS přednesl Nikita Chruščov referát o „kultu osobnosti“, v němž se kriticky vypořádával se stalinskou epochou.

5.–11. března

Živelné masové prostalinské manifestace v hlavním městě Gruzie Tbilisi a také v Batumi, Gori, Kutaisi a Suchumi, potlačené za pomoci armády (*události v Tbilisi v březnu 1956).

28. dubna

Dekret předsednictva Nejvyššího sovětu SSSR odstraňující předpis o zvláštním přesídlení (vyhnanství), který platil pro krymské Tatary, meschetinské Turky a další národy deportované za stalinského období (*dekret z roku 1956).

19. prosince

Důvěrný dopis ÚV KSSS stranickým institucím *O posílení boje proti protisovětským živlům*, který byl signálem k zesílení politických represí (jež trvalo do začátku roku 1959).

1957

červenec

První kolektivní petice (18 tisíc podpisů) krymských Tatarů s požadavkem umožnění návratu na Krym (**Národní výzva předsednictvu ÚV KSSS*). K předání výzvy byli do Moskvy vysláni *představitelé národa. Počátek krymskotatarského masového hnutí za návrat do vlasti.

1958

19. července

Počátek *básnických setkání na náměstí Majakovského („Majakovka“, „Majak“) – literárních setkání mládeže u básníka pomníku v Moskvě (probíhala do roku 1961).

24. října

Zahájení kampaně proti Borisi Pasternakovi v souvislosti s vydáním jeho románu *Doktor Živago* v zahraničí.

1959

Právník *Levko Lukjanenko založil ve Lvově *Ukrajinský dělnicko-rolnický svaz, jednu z prvních podzemních organizací ukrajinského národního hnutí, deklarující upuštění od ozbrojeného boje.

*Alexandr Ginzburg začal v Moskvě vydávat básnický almanach rozmnožovaný na cyklostylu *Sintaksis*, první samizdatové periodikum, které dosáhlo většího ohlasu (do roku 1960 vyšla tři čísla).

1960

V Kyjevě vznikl *Klub tvůrčí mládeže, jehož neformálními vůdci se stali *Ivan Džjuba, *Jevhen Sverstjuk a *Ivan Svitlyčnyj.

1961

22. května

V Kyjevě se u *pomníku Tarase Ševčenka při příležitosti stého výročí přenesení básníka

popela z Ruska do vlasti konal první nelegální mítink ukrajinské inteligence.

1962

Ve Lvově vznikl *Klub tvůrčí mládeže, analogický kyjevskému (mezi zakladateli byli bratři Bohdan a *Mychajlo Horyňovi).

1. prosince

Návštěva Nikity Chruščova na výstavě uspořádané v metropolitní Manéži k třicátému výročí Moskevského svazu výtvarných umělců (zahájila kampaň proti „abstrakcionismu“ a šikany avantgardních malířů).

30. listopadu – 28. prosince

V Rize se před Nejvyšším soudem Lotyšské SSR konal proces proti členům lotyšské podzemní skupiny *Baltská federace.

1963

začátek března

Setkání Chruščova s tvůrčí inteligencí, které zahájilo zpřísnění státní politiky v oblasti kultury.

1964

13. února

Uvěznění leningradského básníka Josifa Brodského (pro obvinění z *příživnictví*).

březen

V Leningradě se konal soud s Brodským. V samizdatu byly rozšířeny zprávy z procesu, které pořídila novinářka *Frida Vigdorova.

1965

leden

V Moskvě vzniká neoficiální sdružení mladých spisovatelů *SMOG.

24. dubna

V arménském hlavním městě Jerevanu se k padesátému výročí *masakru Arménů z roku 1915 (uskutečněnému na rozkaz turecké vlády) konala mnohatisícová nelegální demonstrace.

24. srpna – 4. září

Ve Feodosiji, Ivano-Frankivsku, Kyjevě, Lucku, Tarnopoli a Žitomiru nadešla *první vlna zatýkání opozičně naladěné ukrajinské inteligence (kolem 25 lidí, z nichž mnozí byli spjati s kyjevským *Klubem tvůrčí mládeže a jeho lvovským protějškem).

4. září

Protestní akce proti zatýkání v okruhu inteligence, kterou v Kyjevě uskutečnili *Vjačeslav Čornovil, *Ivan Džuba, *Mychajlyna Kocjubynska a *Vasyl Stus při promítání filmu Sergeje Paradžanova *Stíny zapomenutých předků*.

8. a 12. září

Uvěznění spisovatelů Julije Daniela (literární pseudonym Nikolaj Aržak) a *Andreje Siňavského (literární pseudonym Abram Terc), kteří svá díla několik let publikovali na Západě.

prosinec

*Ivan Džuba napsal ÚV KSSS dopis s protestem proti zatýkání v řadách inteligence, k němuž přiložil svou práci **Internacionalismus nebo rusifikace?* Tu zpopularizoval samizdat a stala se manifestem generace „šedesátníků“.

5. prosince

*Mítink glasnosti na Puškinově náměstí v Moskvě – první demonstrace na obranu lidských práv v SSSR, svolaná na podnět *Alexandra Jesenina-Volpina; požadavkem

bylo, aby se soud s vězněnými spisovateli Julijem Danielem a *Andrejem Siňavským konal v souladu s ústavou, tedy veřejně.

1966

leden–duben

První petiční kampaň (na obranu Daniela a *Siňavského).

11.–14. února

*Proces s Danielem a Siňavským. Za *protisovětskou agitaci a propagandu* dostal *Siňavskij sedm let a Daniel pět let v lágru.

konec dubna

*Šahen Harutuňjan, *Hajkazn Chačatrjan a *Stěpan Zatikjan založili v Jerevanu podzemní organizaci, která později dostala název *Sjednocená národní strana Arménie.

léto–podzim

*Alexandr Ginzburg zpracoval *Bílou knihu* – soubor dokumentů týkajících se *procesu s Danielem a Siňavským; v prosinci 1966 vyšla na Západě.

září

Do trestního zákona byly zařazeny tři nové předpisy – *paragraf 190, odst. 1 (*šíření nepravdivých informací pomlouvajících sovětské zřízení*), odst. 2 (*urážka vlajky nebo znaku*) a odst. 3 (*výtržnictví*).

1967

17.–19. ledna

V Moskvě byli zatčeni Alexej Dobrovolskij, *Jurij Galanskov a Vera Laškova pro obvinění z šíření samizdatu a udržování kontaktů s protisovětskými centry v zahraničí.

22. ledna

Z iniciativy *Vladimira Bukovského se na

Puškinově náměstí v Moskvě konala demonstrace na obranu vězněných a proti zařazení nových „politických“ paragrafů do trestního zákona (*demonstrace z 22. ledna 1967).

23. ledna

Uvěznění *Alexandra Ginzburga.

16. února

Soud s účastníkem *demonstrace z 22. ledna 1967 Viktorem Chaustovem.

duben

Ukrajinský historik *Valentyn Moroz vězněný v Dubravlagu (*mordvinské tábory) poslal na svobodu svůj esej *Reportáž z Berijovy rezervace*.

květen

*Dopis Alexandra Solženicyna o cenzuře, určený účastníkům sjezdu Svazu spisovatelů SSSR.

červenec

V KGB byl zřízen tzv. V. odbor, který měl bojovat proti *ideologické diverzi*.

30. srpna – 1. září

Soudní proces s účastníky *demonstrace z 22. ledna 1967: *Vladimírem Bukovským, *Vadimem Delonem a Jevgenijem Kuševem.

léto–podzim

*Pavel Litvinov zpracoval soubor dokumentů týkajících se *demonstrace z 22. ledna 1967 (v roce 1968 vyšel v Londýně).

5. září

Rehabilitační dekret předsednictva Nejvyššího sovětu SSSR *O občanech tatarské národnosti, sídlících dříve na Krymu* (*dekret z roku 1967). Dekret odvolával obvinění krymských Tatarů z kolaborace s německým okupantem (zradu sovětského národa) obsažené v rozhodnutí úřadů z května 1944 o jejich vysídlení z Krymu, zároveň však potvrzoval,

že Tataři již „zapustili kořeny“ v Uzbekistánu a dalších republikách.

listopad

*Anatolij Marčenko dokončil práci na knize *Moi pokazanija (Mé svědectví)* – první doložené svědectví o poststalinských táborech pro politické vězně.

podzim

Začátek druhé petiční kampaně (na obranu *Galanskova a *Ginzburga). Trvala do jara 1968. V hlavním městě Moldavska Kišiněvě založili *Gheorghe Ghimpu a *Alexandru Usatiuc podzemní Národně vlasteneckou frontu (působila do roku 1971). Fronta v samizdatu šířila prohlášení o snaze o vystoupení Moldavska ze SSSR a vytvoření unie s Rumunskem, stavěla se proti asimilaci a rusifikaci.

1968

8.–12. ledna

*Proces čtyř – před soudem stanuli Dobrovol'skij, *Galanskov, *Ginzburg a Laškova. Výzva *Larisy Bogoraz a *Pavla Litvinova **K mirovoj obščestvennosti (Světovému společenství)* k novému nezpochybnitelnému projednání záležitosti „čtyř“.

jaro

Šikanování lidí, kteří podepsali petici na obranu *Galanskova a *Ginzburga.

duben

Esej *Andreje Sacharova *Úvahy o pokroku, mírovém soužití a intelektuální svobodě* (od května se šířil v samizdatu).

21. dubna

Rozeznání masové demonstrace krymských Tatarů ve městě Čirčiku v Uzbeké SSR (*události v Čirčiku).

30. dubna

V Moskvě vyšlo první číslo **Kroniky aktuálních událostí*, samizdatového bulletinu informujícího o případech porušování lidských práv v SSSR a boji o jejich dodržování, jehož vznik iniciovala *Natalja Gorbaněvskaja (do roku 1983 vyšlo 63 čísel).

17. května

Demonstrace krymských Tatarů v Moskvě. Do Uzbekistánu bylo násilím odesláno několik stovek Tatarů, kteří přijeli, aby se demonstrace zúčastnili.

červen

Výzva 118 představitelů krymskotatarského národa světovému veřejnému mínění (uveřejněná v **Kronice aktuálních událostí*).

25. srpna

Veřejný protest proti *invazi do Československa – *demonstrace sedmi na Rudém náměstí v Moskvě.

9.–11. října

Soud s pěti demonstranty z Rudého náměstí: Konstantinem Babickým, *Larisou Bogoraz, *Vadimem Delonem, Vladimírem Dremljougou a *Pavlem Litvinovem.

1969

leden

Ve Vilniusu byl založen litevský vlastivědný klub *Ramuva.

březen–květen

Uvěznění aktivních členů disidentského hnutí – Ivana Jachimoviče žijícího v Lotyšsku a *Ilji Gabaje a *Petra Hryhorenka (oba se angažovali na obranu krymských Tatarů).

20. května

V Moskvě bylo založeno první nezávislé sdru-

žení obránců lidských práv v SSSR – *Iniciativní skupina na obranu lidských práv v SSSR. Ve skupině bylo 15 osob (*Henrich Altuňan, *Vladimir Borisov, *Mustafa Džemilev, *Natalja Gorbaněvskaja, *Tatjana Chodorovič, *Pjotr Jakir, *Anatolij Jakobson, *Sergej Kovaljov, Viktor Krasin, *Alexandr Lavut, *Anatolij Levitin-Krasnov, Jurij Malcev, *Leonid Pljušč, Grigorij Podjapolskij, *Tatjana Velikanova) a působila do roku 1976. Vypracovávala otevřené dopisy informující mezinárodní organizace (především OSN) o politickém pronásledování v SSSR.

jaro–léto

Zatčení řady členů *Iniciativní skupiny na obranu lidských práv v SSSR.

1. července – 5. srpna

V hlavním městě Uzbekistánu Taškentu se konal *proces deseti – soudní jednání s aktivisty hnutí krymských Tatarů za návrat do vlasti.

říjen

V samizdatu vyšel *Program demokratického hnutí Sovětského svazu* – podzemní organizace založené v Tallinnu *Artemem Juskevčem a *Sergejem Soldatovem. Obsahoval výzvu všem disidentům k přijetí konspiračních metod činnosti.

24. prosince

Byla zatčena *Natalja Gorbaněvskaja, členka *Iniciativní skupiny na obranu lidských práv, zakladatelka a redaktorka prvních čísel **Kroniky aktuálních událostí*.

1970

leden

V samizdatu vyšel **Ukrajinskyj visnyk*, informační bulletin ukrajinského národně kulturního hnutí (do roku 1975 vyšlo devět čísel).

V časopise vycházely informace o případech porušování lidských práv na Ukrajině a také publicistické články, dokumenty a literární útvary kolující v samizdatu. Mezi redaktory byli *Vjačeslav Čornovil a *Stepan Chmara.

15. června

V Leningradě se skupina *,otkazníků“ – hlavně Židů, jimž bylo upíráno právo na emigraci do Izraele – neúspěšně pokusila unést civilní letadlo.

říjen

Nobelova cena za literaturu pro *Alexandra Solženicyna.

listopad

V Moskvě vznikl nezávislý *Výbor pro lidská práva v SSSR (*Valerij Čalidze, *Andrej Sacharov, Andrej Tverdochlebov, později Grigorij Podjapolskij a *Igor Šafarevič). Výbor deklaroval ochotu ke konstruktivní spolupráci s mocí, zabýval se analýzou sovětského zákonodárství vzhledem k souladu s mezinárodními pakty o lidských právech, uveřejňoval expertizy.

prosinec

V leningradském *procesu „letců“ – s neúspěšnými únosci letadla (viz 15. června 1970) – padly dva rozsudky smrti (Mark Dymšic a *Eduard Kuzněcov), změněné pod vlivem protestů světové veřejnosti na 15 let v lágru. Aby úřady neztratily prestiž, značně zmírnilo zákaz opuštění země, který prakticky platil od dvacátých let. Došlo také ke konsolidaci hnutí Židů *,otkazníků“, kteří začali vydávat informační bulletin *Ischod (Exodus)*, později pak *Vestnik ischoda*.

1971

Začal vycházet samizdatový *Bulletin rady rodin vězňů, evangelických křesťanů baptistů*, informující o pronásledování stoupenců Rady sborů evangelických křesťanů baptis-

tů (komunit baptistických reformátorů, tzv. iniciativníků, neuznávaných mocí).

leden

V Moskvě začal vycházet orgán ruských nacionalistů *Veče (Lidové shromáždění)*; jeden z prvních časopisů v samizdatu, který byl typově almanachem (tolstýj žurnal). Zakladatelem a redaktorem prvních devíti čísel (z deseti, jež vyšla do roku 1974) byl *Vladimir Osipov.

*Vladimir Bukovskij se obrátil na psychiatry na Západě otevřeným dopisem, k němuž přiložil kopie návrhů ze soudních psychiatrických posudků, mj. *Natalji Gorbaněvské a *Petra Hryhorenka.

listopad–prosinec

Sbírání podpisů (přes 17 tisíc) pod **Memoriál litevských katolíků*. Konsolidace katolického hnutí v Litvě.

prosinec

Ve Lvově byl založen *Společenský výbor na obranu Niny Strokate – první otevřeně působící organizace na obranu lidských práv na Ukrajině (existoval do poloviny ledna 1972).

1972

12.–14. ledna

Masové prohlídky na Ukrajině a uvěznění asi 20 aktivistů národně kulturního hnutí. Zatýkání trvalo celý rok a zahrnovalo přes sto lidí. Stovky lidí byly propuštěny z práce nebo podrobeny jiným mimosoudním represím (*druhá vlna zatýkání).

březen

Vyšlo první číslo podzemního časopisu **Kronika katolické církve v Litvě* (do roku 1989 vyšlo 81 čísel). Šéfredaktorem byl *Sigitas Tamkevičius (č. 1–57) a poté *Jonas Boruta.

Kronika zveřejňovala případy pronásledování věřících, popisovala a podporovala akce odporu vůči vládou vnucovanému ateismu.

14. května

V Kovnu se upálil žák střední školy *Romas Kalanta na protest proti okupaci Litvy.

18.–20. května

Po *Kalantově pohřbu, který úřady utajily, došlo v Kovnu ke spontánní demonstraci, která trvala dva dny.

21. června

V Moskvě byl uvězněn *Pjotr Jakir.

12. září

V Moskvě byl uvězněn Viktor Krasin.

15. října

Vyšlo 27. číslo **Kroniky aktuálních událostí* – poslední před jejím pozastavením.

listopad–prosinec

*Jakir a Krasin vyzvali ostatní obránce lidských práv k „čestné kapitulaci“ před mocí. KGB vydírala vydavatele *Kroniky* výhrůžkou všeobecného rozšíření represí, bude-li časopis nadále vycházet.

1973

leden

Rozhodnutí o pozastavení vydávání **Kroniky aktuálních událostí*.

jaro

Aktivista podzemní *Sjednocené národní strany Arménie *Parujr Hajrikjan zpracoval plán její proměny v legální a veřejnou organizaci.

srpen

Frontální útok oficiálního tisku na *Andreje

Sacharova. Koncem měsíce zabavila KGB v Leningradě jeden z rukopisů **Souostroví Gulag* *Alexandra Solženicyna.

27. srpna – 1. září

V Moskvě se konal *proces s Jakirem a Krasinem.

5. září

Na tiskové konferenci pro sovětské a zahraniční novináře se *Jakir a Krasin zřekli své dosavadní činnosti. Reportáž z tiskové konference vysílala televize.

říjen

*Výbor pro lidská práva v SSSR definitivně ukončil činnost.

prosinec

Na Západě vyšel první díl **Souostroví Gulag* *Alexandra Solženicyna.

1974

leden

Tisková kampaň proti *Solženicynovi.

12.–13. února

V Moskvě byl zatčen *Solženicyn. Byl obviněn z vlastizrady, zbaven sovětského občanství a vyvezen za hranice.

13. února

**Moskevská výzva* deseti známých disidentů (Michail Agurskij, *Larisa Bogoraz-Bruchman, *Jelena Bonner, *Pavel Litvinov, Vladimir Maksimov, *Anatolij Marčenko, *Jurij Orlov, *Andrej Sacharov, Boris Šragin, P. *Sergej Želudkov). Obsahovala požadavek na zveřejnění dokumentů o stalinském teroru, uveřejnění **Souostroví Gulag* v SSSR a umožnění *Solženicynovi, aby pracoval ve vlasti, jakož i požadavek na vytvoření mezi-

národního tribunálu pro přezkoumání zločinů spáchaných sovětským státem.

duben

Pod patronátem *Solženicyna vznikl společenský *Fond pomoci politickým vězňům a jejich rodinám. Jeho správcem se stal *Alexandr Ginzburg.

7. května

Obnovení **Kroniky aktuálních událostí*. Zároveň vyšla čísla 28, 29 a 30 (18. května pak číslo 31).

jaro–léto

V Gruzii organizuje *Zviad Gamsachurdia s pomocí *Meraba Kostavy podzemní vydání **Souostroví Gulag* *Alexandra Solženicyna a jeho přepravu do Moskvy.

14. července

Začaly fungovat tábory pro politické vězně: do Kučina a Vsechsvjatského v Permské oblasti dorazila první skupina vězňů z Dubravlugu (*mordvinské tábory).

15. září

V moskevské čtvrti Beljajevo zlikvidovaly úřady buldozery venkovní výstavu nekonformních malířů. Po protestech mezinárodní veřejnosti se restriktivní politika vůči avantgardním umělcům zmírnila.

30. října

Politici vězni v *mordvinských táborech, *permských táborech a ve *vladimirské věznici uskutečnili společnou akci – *Den politického vězně v SSSR.

listopad

V Paříži vyšel soubor textů **Iz-pod glyb (Zpod balvanů)* – manifest pravoslavně-národního proudu ruského opozičního hnutí. Iničiátory a hlavními autory byli *Alexandr Solženicyn a *Igor Šafarevič.

1975

V Gruzii začal *Zviad Gamsachurdia rozšiřovat podzemní literárně-publicistický časopis **Okros Sacmisi (Zlaté rouno)*.

V Bělorusku začal Mikola Jermalovič vydávat mimo cenzuru literární časopis **Hutar-ka (Rozmluva)*. Do roku 1976 vyšlo kolem 50 čísel.

říjen

*Andrej Sacharov se stal laureátem Nobelovy ceny míru.

listopad

V Litvě začal vycházet literárně-publicistický časopis **Aušra (Jitřenka)*.

1976

jaro

V Leningradě začali Tatjana Goričeva a *Viktor Krivulin vydávat literárně-publicistický měsíčník *37* – první a nejznámější z mnoha leningradských samizdatových časopisů, věnovaných nezávislé kultuře (do roku 1981 vyšlo 21 čísel).

12. května

Vznik Společenské skupiny pro naplnění helsinských dohod v SSSR – *Moskevské helsinské skupiny. Iniciátorem a prvním předsedou byl *Jurij Orlov. Skupina shromažďovala a uveřejňovala informace o případech porušování lidských práv a dalších humanitárních problémech (tzv. třetí koš Závěrečného aktu Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě podepsaného 1. srpna 1975 v Helsinkách vůdci evropských zemí). Dokumenty a zprávy byly zasílány moskevskými velvyslanectvími signatářských států helsinských dohod a předávány zahraničním novinářům na tiskových konferencích.

červen

Začal vycházet samizdatový časopis **Pamjat' (Pamět'*; Moskva – Leningrad), věnovaný dějinám SSSR (do roku 1981 vyšlo pět čísel).

9. listopadu

Vznik *Ukrajinské helsinské skupiny. V jejím čele stanul *Mykola Rudenko. Skupina působila do března 1981.

25. listopadu

Vznik *Litevské helsinské skupiny. Zakládajícími členy byli *Ejtan Finkelštejn, *Karolis Garuckas, *Ona Lukauskaitė-Poškienė, *Viktoras Petkus, *Tomas Venclova.

prosinec

V Moskvě byl založen *Křesťanský výbor na obranu práv věřících v SSSR. Jedním ze zakladatelů byl *Gleb Jakunin.

1977

5. ledna

Při *Moskevské helsinské skupině byl z iniciativy *Petra Hryhorenka vytvořen *Pracovní výbor pro zkoumání využívání psychiatrie k politickým účelům. Zveřejňoval zneužívání v tomto oboru a přinášel pomoc obětem psychiatrických represí. Fungoval do února 1981.

8. ledna

Výbuch v moskevském metru. Západní tisk obdržel informaci, že akci připravili disidenti.

14. ledna

Vznik *Gruzínské helsinské skupiny (působila do poloviny roku 1978).

únor–březen

Uvěznění *Alexandra Ginzburga, člena *MHS a správce *Fondu pomoci politickým vězňům a jejich rodinám, *Jurije Orlova, předsedy *Moskevské helsinské skupiny (MHS), *Mykoly Rudenka, vedoucího *Ukrajinské helsinské skupiny, *Anatolije Ščaranského, člena *MHS a jednoho z vůdců hnutí Židů *, „otkaz-
niků“.

březen

Začátek sbírání podpisů pod „kasační prohlášení“ – petici krymských Tatarů adresovanou Leonidu Brežněvovi s požadavkem na odvolání všech právních aktů (od roku 1944) diskriminujících jejich národ. Do srpna dokument podepsalo kolem 14 tisíc lidí.

březen–prosinec

Zatýkání v řadách aktivistů všech helsinských skupin. Gruzínská skupina prakticky přestala pracovat. Do litevské, moskevské a ukrajinské skupiny vstoupili noví členové.

1. dubna

Vznik *Arménské helsinské skupiny.

podzim

Uvěznění tří arménských disidentů (mezi nimi dvou bývalých aktivistů *Sjednocené národní strany Arménie), obviněných z organizace výbuchu v moskevském metru.

1978

V Estonsku začal vycházet nezávislý politický časopis v estonštině – **Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis (Doplněk ke svobodnému oběhu myšlenek a informací v Estonsku)*. Vycházely v něm dokumenty hnutí za nezávislost a materiály o estonských politických vězňích (do roku 1986 vyšlo 25 čísel).

V Litvě k četným nezávislým periodikům přibyla další – mj. levicově liberální časopis **Perspektyvos (Perspektivy)*.

16.–24. ledna

Nejvyšší soud SSSR se zabývá *kauzou výbuchů v moskevském metru. Všichni tři obžalovaní (mj. *Stěpan Zatikjan) byli uznáni vinnými a odsouzeni k trestu smrti. Rozsudek byl po několika dnech vykonán.

únor–prosinec

Pokusy vytvořit v SSSR nezávislé odborové hnutí. Vznikl SMOT – *Svobodné meziresortní dělnické sdružení, které vydávalo vlastní informační bulletin.

březen

Vznik Iniciativní skupiny na obranu práv invalidů – první disidentská organizace zabývající se sociální problematikou.

14. dubna

Masové *demonstrace v Tbilisi s požadavkem zachování gruzínštiny jako úředního jazyka. Nejvyšší sovět Gruzínské SSR požadavek demonstrantů splnil.

15.–19. května

V Tbilisi proběhl soud se *Zviadem Gamsachurdiovou a *Merabem Kostavou. *Gamsachurdiovu sebekritiku vysílala gruzínská televize.

21. května

V Tbilisi byla založena *Republikánská strana Gruzie (zakladateli byli mj. bratři David a *Levan Berdzenišvili).

červen

V Moskvě začal v redakci *Valerije Abramkina vycházet samizdatový literárně-publicistický časopis **Poiski (Hledání)*. Do roku 1980 bylo vydáno osm čísel.

léto

Ve Vilniusu vznikla podzemní *Liga svobody Litvy. V jejím čele stanul *Antanas Terleckas.

listopad

V Litvě vznikl *Katolický výbor na obranu práv věřících. Mezi zakladateli byli *Alfonas Svarinskas, *Sigitas Tamkevičius a *Juozas Zdebskis.

prosinec

V Moskvě se konala prezentace nezávislého literárního almanachu *Metropole.

1979

V Leningradě začal vycházet almanach *Ženščina v Rossii (Žena v Rusku)* – první periodikum s feministickou orientací v Rusku (na jaře 1980 se objevil křesťansko-feministický časopis *Marija*).

1. března

Poté, co úřady zrušily Klub etiky a estetické výchovy, působící při Ázerbájdžánské univerzitě, vytvořil v Baku *Asif Efendijev vlastní nezávislý klub Odžag (Ohniště).

23. srpna

Vyhlášení **Baltské výzvy*, dokumentu estonských, litevských a lotyšských disidentů, v němž se požadovalo zneplatnění *paktu Molotov–Ribbentrop uzavřeného v roce 1939 a likvidace jeho důsledků: odchod sovětských vojsk okupujících od roku 1940 baltské země a zaručení práva svobodného rozvoje pro tyto státy. Výzva byla adresována mj. generálnímu tajemníkovi OSN a vládě SSSR, podepsalo ji 45 disidentů z baltských zemí a pět Rusů.

konec října – prosinec

Byli uvězněni: *Antanas Terleckas, vůd-

ce *Ligy svobody Litvy (30. října), *Gleb Jakunin, pravoslavný duchovní, předseda *Křesťanského výboru na obranu práv věřících (1. listopadu), *Tatjana Velikanova, od roku 1970 vydavatelka **Kroniky aktuálních událostí* a členka *Iniciativní skupiny na obranu lidských práv (1. listopadu), a *Vale-rij Abramkin, šéfredaktor časopisu **Poiski* (4. prosince).

1980

V letech 1980–1984 provedly úřady četná zatčení v řadách členů sdružení na obranu lidských práv a dalších disidentských skupin a také redaktorů podzemního tisku. Přestaly vycházet nebo byly pozastaveny nezávislé časopisy a almanachy. Většina disidentských skupin ukončila nebo pozastavila činnost.

17. ledna

Otevřený dopis občanů Estonska, Litvy a Lotyšska adresovaný předsedovi prezidia Nejvyššího sovětu SSSR, generálnímu tajemníkovi OSN a národu Afghánistánu proti sovětské invazi zahájené 25. prosince 1979, která byla přirovnávána k vtrhnutí Rudé armády do baltských zemí v roce 1940.

22. ledna

*Andrej Sacharov byl zadržen a bez soudu poslán do vyhnanství do města Gorkij.

29. dubna

Uvěznění *Alexandra Lavuta, posledního člena *Iniciativní skupiny na obranu lidských práv, který byl ještě na svobodě a neemigroval ze SSSR. Po uvěznění *Tatjany Velikanové byl vydavatelem **Kroniky aktuálních událostí*.

1981

V Gruzii vznikla konspirační *Národně demokratická strana. Jejím vůdcem se stal *Giorgi Čanturia. Od srpna 1988 strana působila veřejně.

1982

6. září

Tři členové *Moskevské helsinské skupiny, kteří neodjeli do zahraničí a zůstali na svobodě, oznámili, že se skupina rozpouští.

1983

*Katolický výbor na obranu práv věřících v Litvě, který dosud působil veřejně, sestoupil do ilegality (veřejnou činnost obnovil v roce 1989).

17. listopadu

Uvěznění *Jurije Šichanoviče, vydavatele posledních čísel **Kroniky aktuálních událostí*: bulletin přestal vycházet.

1984

6. května

Ve vězeňské nemocnici v Permu zemřel ukrajinský politický vězeň *Oleksij Tychyj.

září

Přerušeni veřejné činnosti *Fondu pomoci politickým vězňům a jejich rodinám.

5. září

Ve vězeňské nemocnici v Čusovém (viz *permské tábory) zemřel ukrajinský disident *Jurij Lytvyn.

1985

JARO

Z iniciativy německého spisovatele Heinricha Bölla byl ukrajinský básník *Vasyl Stus, který vykonával desetiletý trest v *permských táborech, nominován na Nobelovu cenu za literaturu.

4. září

*Stus zemřel v táborovém trestním oddělení (měsíc před rozhodujícím zasedáním nobelovského výboru).

1986

8. prosince

Smrt *Anatolije Marčenka v *čistopolské věznici (Tatarská ASSR).

15. prosince

Michail Gorbačov v telefonickém rozhovoru sdělil *Andreji Sacharovovi, že se může vrátit z vyhnanství a slíbil prozkoumat možnosti propuštění politických vězňů.

1987

LEDEN

Úřady začaly propouštět politické vězně (tzv. gorbačovovská amnestie); mnozí zůstali v lágrech, poněvadž nesouhlasili s podáním žádosti o milost a nezřekli se *nepřátelské činnosti*.

23. srpna

Ve Vilniusu se z iniciativy *Ligy svobody Litvy řízené *Antanasem Terleckasem konala manifestace, jíž se zúčastnily tři tisíce lidí. Požadavkem bylo zveřejnění tajného dodatku k *paktu Molotov–Ribbentrop o rozdělení sfér vlivu ve východní Evropě, jeho prohlášení za neplatný od chvíle podpisu a likvidace jeho důsledků. Podobné demonstrace se konaly v Rize a Tallinnu.

září

Na vlně perestrojky vznikly první skupiny *Memorialu – společenského masového hnutí za uchování paměti na státní teror a společenský odpor v SSSR (od ledna 1989 působí jako sdružení *Memorial).

1988

březen

Uvěznění *Parujra Hajrikjana, který veřejně obvinil vedení Sovětského svazu z vyprovokování *arménsko-ázerbájdžánského konfliktu (v červenci 1988 byl jako poslední sovětský politický vězeň vypovězen ze země).

14. června

V Tallinnu se konalo shromáždění za perestrojku, jehož se zúčastnilo 150 tisíc lidí (začalo tím tříměsíční období masových shromáždění – tzv. zpívající revoluce).

7. července

Ve Lvově byl oznámen vznik *Ukrajinského helsinského svazu – první veřejně působící organizace opoziční ke KSSS na Ukrajině (od roku 1990 Ukrajinská republikánská strana).

1989

24.–25. června

Ve Vilniusu se uskutečnil zakládající sjezd *Běloruské lidové fronty (analogické k lidovým frontám Estonska a Litvy a k litevskému *Sajudisu) – nejpočetnější opoziční organizace, usilující o dosažení politické a ekonomické suverenity Běloruska. Předsedou byl zvolen *Zjanon Pazňak.

23. srpna

Protest dvou milionů lidí proti důsledkům

*paktu Molotov–Ribbentrop. Lidé vytvořili živý řetěz mezi Rigou, Tallinnem a Vilniusem.

8.–10. září

Vzniklo Lidové hnutí Ukrajiny. V jeho čele stanul *Vjačeslav Čornovil.

1990

11. března

Vyhlášení nezávislosti Litvy (*11. březen).

4. května

Deklarace návratu nezávislosti Lotyšské republiky.

12. června

Vyhlášení suverenity Ruské federace.

16. července

Nejvyšší sovět Ukrajinské SSR přijal *Prohlášení o státní suverenitě Ukrajiny, vyhlašující suverenitu země v rámci SSSR.

1.–17. října

Kyjevští studenti drželi hladovku na několika náměstích hlavního města, požadovali nové pluralitní volby do Nejvyššího sovětu USSR.

1991

9. dubna

Oznámení opětovné nezávislosti Gruzie.

srpen

Neúspěšný pokus o státní převrat, tzv. moskevský puč, urychlil rozpuštění KSSS a rozpad SSSR. Nezávislost vyhlásily další republiky: Estonsko (20. srpna), Arménie (23. srpna), Ukrajina (24. srpna), Bělorusko (25. srpna), Moldavsko (27. srpna) a Ázerbájdžán (30. srpna).

Alexandr Daniel

GLOSÁŘ

11. březen

Státní svátek, připomínající 11. březen 1990, kdy Nejvyšší sovět Litevské SSR (zvolený v únoru 1990) schválil a vyhlásil *Akt navrácení nezávislosti Litevského státu* (zákon z 11. března), název státu (Litevská republika), jeho znak a hymnu.

13. leden

V nezávislé Litvě se slaví jako Den obránců svobodné Litvy. Třináctého ledna 1991 jednotky sovětské armády a KGB okupovaly ve Vilniusu budovu *Litevského státního rozhlasu* a televizní věž. Při obsazování budov příslušníky OMON zahynulo 13 lidí, byly zraněny stovky bezbranných obyvatel Vilniusu. Sovětské jednotky však nezaútočily na budovu Nejvyššího sovětu Litvy (jak se tehdy nazýval litevský parlament), kolem které se shromáždily tisíce občanů. Tím bylo zabráněno pokusu o státní převrat.

16. únor (Vasario 16-ji)

Den nezávislosti, který se slaví na výročí podpisu *Aktu nezávislosti Litevského státu* (v roce 1918). V sovětském období byly jeho oslavy zakázány. Stoupenci nezávislosti Litvy v ten den šířili letáky vlasteneckého obsahu a vyvěšovali *trojbarevnou vlajku. Dnes je to státní svátek.

Akademické centrum (Akademičny asjarodak)

Skupina více než 30 intelektuálů (mj. Michas Čarňauski, Ales Kaurus, Scjapan Misko, *Zjanon Pazňak, Mikola Praskovič, Mikola Savicki) spojených s Akademií věd BSSR v Minsku, působící v šedesátých letech. Její členové shromažďovali informace, vzpomínky, knihy a periodika věnované obdobím oživení ná-

rodních nálad v Bělorusku, pořádali setkání s aktivisty předválečného běloruského národního hnutí a bývalými politickými vězni, rozšiřovali podzemní publikace, udržovali kontakty s nezávislými skupinami inteligence v Bělorusku i v jiných republikách SSSR (Litva, Rusko, Ukrajina). Centrum přestalo fungovat v roce 1974, členy postihly administrativní represe, byli propuštěni z Akademie věd. Aktivisté sehráli důležitou roli ve veřejném a společenském životě v době perestrojky a po získání nezávislosti.

akce krymských Tatarů (1987–1989)

Demonstrace, stávkové shromáždění, setkání s vedením strany a státu, spjaté s aktivizací boje o národní práva. K těm nejdůležitějším patří: tři demonstrace na Rudém náměstí, demonstrace na Puškinově náměstí, dvoudenní mítink v Izmailovském parku, shromáždění před administrativní budovou ÚV KSSS (všechny v Moskvě), pochod ze stanice Tamaň v Krasnodarském kraji do Simferopolu, demonstrace a manifestace v Almalyku, Bachčisaraji, Bekabadu, Čirčiku, Jangijulu, Moskvě, Samarkandu, Simferopolu, Taškentu.

Akumb-65 (viz Klub 65)

Alma Mater

Nezávislý historicko-politický časopis, který vydával *Povilas Pečeliūnas v roce čtyřstého výročí Vilniuské (Vilenské) univerzity (1979). Vyšla čtyři strojopisná čísla v nákladu 10–20 výtisků. Časopis se stavěl proti snižování role katolické církve, mj. jezuitského řádu, v dějinách litevské vědy a osvěty. Publikoval úryvky z děl exilových filozofů Juozase Girniuse a Antanase Maceiny a také dokumenty o nejnovějších dějinách Litvy. Posled-

ní číslo obsahovalo prohlášení, že vydavatel a autoři pokládají svůj úkol za splněný. Přetisk: *Alma Mater MDLXXIX*, Chicago 1982, č. 1, 3–4.

Amnesty International

Mezinárodní nevládní organizace na obranu a šíření lidských práv. Byla založena roku 1961 v Londýně, v roce 1977 dostala Nobelovu cenu míru. Bojuje za propuštění občanů různých zemí, kteří byli zbaveni svobody za hlásání svého přesvědčení (pod podmínkou, že jednali nenásilně), za to, aby jim byl zajištěn spravedlivý soud a aby se s vězni patřičně zacházelo, za zrušení mučení a trestu smrti. Podle statutu se sekce jednotlivých zemí kvůli nestrannosti nemají zabývat obranou občanů svých zemí, ale obyvatel zemí jiných (v minulosti šlo hlavně o komunistické země a státy třetího světa, ale i o západní státy). Organizace každý rok uveřejňuje zprávu o dodržování lidských práv. Vysílá mise za účelem prozkoumání faktů přímo na místě a pozorování soudních jednání, pořizuje rozhovory s vězňeny. Má pobočky ve více než 40 zemích a místní skupiny ve 176 zemích. V letech 1973–1983 působila v Moskvě *sovětská sekce Amnesty International. Archiv organizace se nachází v Mezinárodním ústavu společenských dějin v Amsterdamu.

Armáda svobody Litvy (Lietuvos laisvės armijos)

Tajná vojenská organizace vytvořená v únoru 1942 pro boj s německým okupantem, řízená důstojníky bývalé litevské armády. Skládala se z „jestřábů“ (*vanagai*) – podzemních bojových skupin – a z „legální“ organizační části, která bojovníkům dodávala zbraně, potraviny a léky. Organizace působila po celé Litvě a vydávala vlastní bulletin. Po válce se stala jádrem partyzánského hnutí v Aukštaitsku (severovýchodní Litva) a ve Žmudi (západní Litva). Vydržela do března 1946.

Arménská helsinská skupina

První organizace na obranu lidských práv v Arménii. Její vznik byl oznámen 1. dubna 1977. Vytvořili ji Eduard Haruťunjan, Robert Nazarjan a Samvel Osjan (později se připojili *Šahen Haruťunjan a Hambarcum Chylgatjan). Kládla si za cíl dohled nad uplatňováním helsinských dohod, přijetí Arménské SSR do OSN a připojení *Náhorního Karabachu a Nachičevanu k Arménii. V prosinci 1977 po uvěznění *Šahena Haruťunjana a Roberta Nazarjana skupina přestala pracovat.

arménsko-ázerbájdžánský konflikt

Politický a ozbrojený konflikt mezi Arménií a Ázerbájdžánem o *Náhorní Karabach a Nachičevan. Poté, co v únoru 1988 vedení autonomní oblasti Náhorní Karabach přijalo rozhodnutí o vystoupení oblasti z Ázerbájdžánu a jejím připojení k Arménii, došlo k pogromu v Sumgajitu, načež Ázerbájdžán přijal rozhodnutí o komunikační blokádě Arménie. V lednu 1990 Arméni po pogromu v Baku hromadně z Ázerbájdžánu utíkali. V témže roce vypukl mezi republikami ozbrojený konflikt, zakončený příměřím v roce 1994. Přes dlouholeté úsilí mezinárodního společenství situace dosud nebyla definitivně upravena.

Arménský tribunál (Haj Dat)

1. Používá se od konce devatenáctého století jako označení požadavků Arménů ze *Západní Arménie, směřujících ke světovému společenství, aby jim byla v hranicích Osmanské říše zaručena politická práva a místní samospráva. V nejradikálnější verzi znamenal Haj Dat snahu o vytvoření suverénního státu na území, které historicky patřovalo Arménům. 2. Politická organizace vytvořená koncem osmdesátých let dvacátého století Hovakimem Vasiljanem na základě skupiny *Hanun Hajreniki. V roce 1989 v průběhu *arménsko-ázerbájdžánského konfliktu vytvořila organizace oddíl dobrovolníků, který se

účastnil bojových operací pod vedením *Širaka Gjunašjana. V roce 1991 značná část členů organizace vstoupila do Strany národního obrození, kterou vytvořil Vasiljan. Stranický časopis se jmenoval *Hanun Hajreniki*.

audience v Kremlu (1987)

Setkání delegace krymských Tatarů s předsedou předsednictva Nejvyššího sovětu SSSR Andrejem Gromykem, k němuž došlo 27. července 1987. *Představitelé národa předali *Celonárodní prohlášení* o nutnosti navrátit Tatarům práva, jež jim náležejí, určené pro generálního tajemníka KSSS Michaila Gorbačova. Gromyko je informoval o vytvoření zvláštní komise pro prozkoumání všech problémů, jichž se týkala prohlášení a dopisy. Zdůraznil, že *veškeré pokusy o nátlak na státní orgány může práci komise jen ztěžovat*.

Aušra (viz Jitřenka)

Baltská federace

Lotyšská podzemní organizace založená v Rize na přelomu let 1958/1959. Její členové (představitelé inteligence a dělníci) si kládli za cíl bojovat za nezávislost Estonska, Litvy a Lotyšska a vytvořit federativní svaz těchto tří republik. Byl zpracován statut organizace i návrh ústavy budoucí federace. Na jaře 1962 byli členové skupiny zatčeni, jejich proces se konal v prosinci téhož roku u Nejvyššího soudu Lotyšské SSR. Osm obžalovaných (*Viktors Kalniņš, Uldis Ofkants, Jānis Rijnieks a jeho syn Dails, Gunārs Rode, Ziedonis Rozenbergs, Knuts Skujenieks a Aina Zābaka) bylo obviněno podle par. 59, par. 65, odst. 1 a par. 67 tr. z. Lotyšské SSR (*par. 64, *par. 70, odst. 1 a *par. 72 tr. z. RSFSR) a odsouzeno k dlouholetým trestům vězení. Organizace přestala existovat.

Baltská výzva

Nejdůležitější dokument *Ligy svobody Litvy, zpracovaný v srpnu 1979 a vyhlá-

šený západními sdělovacími prostředky v den 40. výročí podepsání *paktu Molotov–Ribbentrop. *Výzva* byla adresována generálnímu tajemníkovi OSN Kurtu Waldheimovi, vládám NDR, SRN, SSSR a signatářským státům Atlantické charty a obsahovala požadavek, aby byl uveřejněn text paktu i s tajným dodatečným protokolem o sférách vlivu ve východní Evropě, aby byl prohlášen za neplatný od momentu podpisu a aby byly zlikvidovány jeho důsledky – zajištěn odchod okupačních vojsk z baltských zemí a zaručeno právo na svobodný rozvoj těchto zemí. *Výzvu* podepsalo 45 nezávislých aktivistů: 37 litevských, 4 estonští (*Mart-Olav Niklus, Endel Ratas, *Enn Tarto, *Erik Udum) a 4 lotyšští (*Ints Čālitis, Alfreds Zaideks, Juris Ziemeļis, Ivars Žukovskis). K dopisu se připojili také ruští obránci lidských práv: Arina Ginzburg, *Malva Landa, Viktor Nėkipelov, *Andrej Sacharov a *Tatjana Velikanova.

básnická setkání na náměstí Majakovského („Majakovka“, „Majak“)

Pravidelná setkání mládeže u pomníku básníka Vladimira Majakovského v centru Moskvy v letech 1958–1961. Neoficiální pouliční klub milovníků poezie vznikl po odhalení pomníku v červenci 1958. V roce 1960 na byla setkání postupně podoby literárně-politického diskusního fóra. Kromě předčítání vlastních veršů jejich účastníci (mj. Ilja Bokštejn, *Vladimir Bukovskij, *Jurij Galanskov, *Vladimir Osipov) přednášeli projevy s opozičním vyzněním. Diskutovalo se o vytvoření protirežimní podzemní skupiny, zvažoval se dokonce plán teroristického útoku na Nikitu Chruščova. Od jara 1961 policie za pomoci komsomolských skupin setkání rozháněla. V srpnu až říjnu 1961 uvěznily bezpečnostní orgány čtyři aktivisty „Majakovy“ (Ilju Bokštejna, Anatolije Ivanova, *Eduarda Kuzněcova, *Vladimira Osipova). Setkání byla přerušena. Na jejich tradici se pokusila navázat

literárně-umělecká skupina *SMOG, vytvořená v roce 1965. Setkání povzbudila vydavatelskou činnost, vyšlo několik nezávislých literárně-publicistických almanachů (*Bumerang*, **Fénix*, *Koktejl*).

Běloruská národní fronta (Belaruski narodny front, BNF)

Nejpočetnější a nejaktivnější opoziční politická demokratická organizace, jejímž cílem bylo dosažení politické a ekonomické suverenity Běloruska. Brala si za vzor národní fronty Estonska a Lotyšska a také litevský *Sajudis. Zakládající sjezd se konal 24.–25. června 1989 ve Vilniusu, předsedou byl zvolen *Zjanon Pazňak. Fronta sehrála významnou roli při získání nezávislosti v prosinci 1991, přispěla k národně kulturnímu obrození v letech 1990–1994. Od roku 1994 byla v radikální opozici k režimu prezidenta Alexandra Lukašenka.

„budoucí“ (ateitininkai)

Členové mládežnické katolicko-národní organizace Ateitis (Budoucnost) založené v roce 1911, utvářející společenské postoje. Ve třicátých a čtyřicátých letech organizace působila v ilegalitě. Jejím duchovním vůdcem byl národní ideolog, filozof a pedagog Stasys Šalkauskis (1886–1941). Za nacistické a sovětské okupace se buňky organizace staly ohnisky národního hnutí odporu v Litvě. Dvacátého šestého června 1941 zabili příslušníci NKVD v městečku Rainiai u Telšiai mimořádně barbarsky Hermenegildase Žvirgždinase, zatčeny a poslány do vyhnanství tenkrát byly stovky členů Ateitis. Významní členové organizace zahynuli v hitlerovském koncentračním táboře Stutthof – novináři Kazys Bauba a Antanas Januškevičius, P. Alfonsas Lipniūnas, Zigmās Masaitis a Antanas Šapalas. V roce 1989 vytvořily obrozující se organizace „budoucích“ federaci.

Budoucnost Litvy (Lietuvos Ateitis)

Litevský časopis pro mládež s národně náboženskou orientací, vycházející mimo cenzuru. V letech 1979–1986 vycházel v různých litevských městech (ve strojopise, devět čísel o 40–50 stránkách). Vydavateli a redaktory byli: č. 1 a 2 – P. Jonas Kauneckas v Telšiai; č. 3–7 a 9 – s. Birutė Briliūtė v Kovnu, č. 8 – *Algirdas Patackas a Saulius Kelpšas v Kovnu.

Bůh a vlast (Dievas ir Tėvynė)

Litevský časopis národně katolické orientace, vycházející bez cenzury od dubna 1976 do roku 1981 v Mariampolu (v letech 1955–1989 se město jmenovalo Kapsukas). Vyšlo devatenáct čísel v rozsahu kolem 40 stran. Časopis, který vydávali příslušníci mariánského řádu, si kladl za cíl obranu křesťanských hodnot, stavěl se proti ateizaci a rusifikaci škol, uveřejňoval poezii litevských emigrantů a vzpomínky na poválečné ozbrojené hnutí odporu v Litvě. Byl přetiskován v USA.

Bulletin o represích na Ukrajině

(Visnyk represij v Ukrajině)

Měsíční bulletin Zahraničního zastoupení *Ukrajinské helsinské skupiny vycházel v letech 1979–1985. Založili ho *Petro Hryhorenko a *Leonid Pljušč – zahraniční představitelé UHS. Vycházel v New Yorku ukrajinsky a anglicky, financovala ho ukrajinská diaspora. Redaktorkou časopisu byla *Nadija Svitlyčna.

Bulletin ruského křesťanského hnutí

(Vestnik ruského christianského dviženija; Vestnik RChD)

Ruský časopis s nábožensko-filozofickým, politickým a literárním profilem. Orgán Ruského studentského křesťanského hnutí, nábožensko-společenské organizace, působící v západní Evropě a v USA, vytvořené v roce 1923 pod záštitou mezinárodního hnutí

YMCA (Young Men's Christian Association). Vycházel od roku 1925 v Paříži v nakladatelství YMCA-Press. Měl různé názvy, mj. *Vestnik ruského studěňčeského christianského dviženija*, pod nímž vychází od roku 1974. Jsou zde publikovány mj. teologické a filozofické práce či informace ze života pravoslavných společenství na Západě. Redaktorem časopisu byl od roku 1955 (oficiálně od roku 1970) Nikita Struve. Od konce šedesátých let *Vestnik* pravidelně uveřejňoval texty (ze SSSR se dostávaly prostřednictvím Jevgenije Barabanova) *Dmitrije Dudka, *Alexandra Solženicyna, *Igora Šafareviče, dokumenty *Křesťanského výboru na obranu práv věřících v SSSR. Do Ruska se vozil ilegálně (kopie časopisu se rozsáhle rozšiřovaly v pravoslavných kruzích). Publikování ve *Vestniku* se v politických procesech bralo jako důvod k obvinění. Od roku 1990 se v zemi legálně distribuuje.

Celoukrajinské sdružení politických vězňů a pronásledovaných (Vseukrajinske tovarystvo polityčnych vjazniv i represovanych)

Společenská organizace sdružující lidi vězněné a pronásledované sovětským režimem, vytvořená 3. června 1989. V prvních letech existence pořádala mítinky a demonstrace na podporu nezávislosti Ukrajiny. Existuje dodnes, je v ní na 40 tisíc lidí. Má 25 regionálních oddělení a disponuje tiskovým orgánem – časopisem *Zóna*. Povinnosti předsedy od začátku existence sdružení plní *Jevhen Proňuk.

Centrum výzkumu genocidy a hnutí odporu v Litvě

Státní instituce zřízená zákonem litevského parlamentu v roce 1993. Patří do ní oddělení výzkumu genocidy a hnutí odporu, oddělení paměti (společně s Muzeem obětí genocidy) a sekce zvláštního výzkumu (společně s Výborem pro práva členů hnutí odporu).

Centrum dokumentuje zločiny německých a sovětských okupantů (1940–1990), shromažďuje a zpřístupňuje materiály o ozbrojeném a politickém odporu a připomíná památku obětí obou režimů. Koordinuje vědecká bádání a dokumentační práce, pořádá vědecké konference, vydává prameny a zpracování (mj. mnohadílný seznam pronásledovaných a od roku 1997 časopis – *Genocidas ir rezistencija*). Vykonává osvětovou a popularizační činnost, pořádá výstavy a zpracovává výukové programy pro mládež.

čistopolská věznice (čistopolskaja ťurma)

Věznice v Čistopolu, okresním městě v Tatarské ASSR asi 800 km na východ od Moskvy. V roce 1978 tam byli přemístěni všichni političtí vězni z *vladimírské věznice. Do konce osmdesátých let byli v Čistopolu drženi *zvláště nebezpeční protistátní zločinci* (např. ti, kteří se dopustili *protisovětské agitace a propagandy*), jimž soud stanovil výkon trestu ve věznici (a ne v lágru), a také vězni přemístění z lágrů za *porušování režimu*. V roce 1986 v čistopolské věznici zemřeli političtí odsouzení *Anatolij Marčenko a Mark Morozov.

dekret předsednictva Nejvyššího sovětu SSSR z 25. prosince 1972

Dekret č. 3707-VIII *O použití varování orgány Státní bezpečnosti jako prostředku s profylaktickým významem* byl vydán, aby se zabránilo *projevům neloajality*. Uvádělo se v něm, že bezpečnostní orgány mohou lidem, *jejichž jednání hraničí s trestnou činností*, sdělit varování o tom, že jim hrozí trest. Profylaktické prostředky používané do té doby – pohovory, kritika na schůzích – byly podle názoru úřadů neúčinné, disidenti je ignorovali, protože neměly závazný charakter. Dekret uděloval bezpečnostním orgánům právo předvést lidi, kterým mělo být sděleno varování a kteří se nedostavili na předvolání. Ze sdělení

varování se pořizoval protokol, který musel varovaný podepsat. V případě pozdějšího zahájení trestního stíhání se protokol zařazoval do spisu. Do poloviny osmdesátých let se dekret vůči disidentům používal jako psychologický nátlakový prostředek. Jeho text byl prakticky nedostupný.

dekret z roku 1956

Vyhláška předsednictva Nejvyššího sovětu SSSR č. 0–134/42 z 28. dubna 1956 *O zrušení omezení vyplývajících z osídlení krymských Tatarů, Balkarů, Turků...*, která rušila omezení formou vyhnanství a administrativního dohledu na vysídlené národy, avšak neuváděla možnost jejich návratu do vlasti.

dekret z roku 1967

Vyhláška předsednictva Nejvyššího sovětu SSSR č. 493 z 5. září 1967 *O občanech tatarské národnosti, kteří dříve žili na Krymu*, jíž se měnilo předchozí rozhodnutí státních orgánů v části obsahující nejasná obvinění krymských Tatarů a která zároveň zdůrazňovala zakořenění krymských Tatarů v Uzbekistánu a jiných svazových republikách.

Demokratické hnutí Sovětského svazu

Podzemní organizace tallinnských disidentů, kladoucí si za cíl koordinaci činnosti všech opozičních hnutí v SSSR. Zakladatelé – *Artem Juskevyc a *Sergej Soldatov – napsali v říjnu 1969 text *Programma Demokratičeskogo Dviženija Sovetskogo Sojuza (Program demokratického hnutí Sovětského svazu)*, který podepsali: „Demokraté Ruska, Ukrajiny a baltských zemí“, a v roce 1970 *Taktičeskije osnovy Demokratičeskogo Dviženija Sovetskogo Sojuza (Taktické zásady Demokratického hnutí Sovětského svazu)*. V obou dokumentech vystupovali proti veřejným formám odporu a navrhovali všem disidentům přijetí konspirativních metod činnosti. Texty, rozšiřované v SSSR a uveřejněné v zahraničí, vyvolaly živou polemiku v ruském a ukra-

jinském samizdatu. Autoři byli odsuzováni za konspirativní tendence, byli přirovnáváni k hrdinům románu Fjodora Dostojevského *Běsi* (**Kronika aktuálních událostí*, č. 14). **Ukrajinskij visnyk* (č. 3) se od *Programu* distancoval s podezřením, že jménem Ukrajinců vystupují Rusové nebo rusifikovaní Ukrajinci. Hnutí vydávalo nezávislý časopis *Děmokrat* (v ruštině; vyšlo sedm čísel). *Program* a *Taktické zásady* ovlivnily podobu základních dokumentů *Estonského demokratického hnutí.

demonstrace sedmi

Manifestace ruských disidentů proti *invazi do Československa. Konala se na Rudém náměstí v Moskvě 25. srpna 1968, čtyři dny poté, co do Československa vtrhla vojska pěti států Varšavské smlouvy. Účastníci demonstrace Konstantin Babickij, *Larisa Bogoraz-Bruchman, *Vadim Delone, Vladimir Dremljuga, Viktor Fajnberg, *Natalja Gorbaněvskaia a *Pavel Litvinov (osmou osobou byla Tatjana Bajeva, ale v literatuře se vžil název „demonstrace sedmi“) přišli v poledne na historické místo u pranýře a zdvihli plakáty s hesly v češtině: *Hanba okupantům! Ruce pryč od ČSSR! Za naši a vaši svobodu! At' žije svobodné a nezávislé Československo!* Demonstranti byli hned zatčeni a všichni kromě *Gorbaněvské, která přišla na náměstí s nemluvnětem, uvězněni. Pět z nich bylo v říjnu 1968 odsouzeno podle *par. 190, odst. 1 a *par. 190, odst. 3 tr. z. RSFSR (nepřiznali se k vině). Šestý, Viktor Fajnberg, který byl při zatýkání silně zbit, byl uznán za duševně chorého a strávil skoro čtyři roky v psychiatrické léčebně. Demonstrace a proces s jejími účastníky měly mezinárodní ohlas. Soubor dokumentů o těchto událostech *Polděň. Dělo o demonstracii 25 avgusta 1968 goda na Krasnoj ploščadi (Poledne. O demonstraci 25. srpna 1968 na Rudém náměstí)*, zpracovaný *Nataljou Gorbaněvskou, se šířil v samizdatu a vyšel v zahraničí (také v četných překladech).

demonstrace šesti (ze 6. června 1969)

Manifestace krymských Tatarů na Majakovského náměstí v Moskvě během jednání Mezinárodní konference komunistických a dělnických stran. Všichni účastníci – Enver Ametov, Zampira Asanova, *Rešat Džemilev, Ibrahim Cholapov, Ajder Zejtulajev a Moskvanka Irina Jakir – byli zadrženi policií, demonstrující krymští Tataři byli vypovězeni z Moskvy.

demonstrace v Tbilisi ze 14. dubna 1978

V Tbilisi proběhla bez souhlasu úřadů masová manifestace na protest proti návrhu nové Ústavy Gruzínské SSR, určující nadřazenost ruštiny v republikových úřadech. Den před zasedáním Nejvyššího sovětu Gruzínské SSR, na němž měla být Ústava schválena, se na univerzitě a na jiných veřejných místech objevily letáky vyzývající k účasti na demonstraci 14. dubna za požadavek, aby v ústavě zůstalo ustanovení o gruzínštině jako státním jazyce Gruzie. Na organizaci a uskutečnění demonstrace se podíleli členové *Svazu boje za osvobození Gruzie. Manifestace začala před budovou univerzity, její účastníci pak přešli přes policejní kordony k sídlu vlády, kde se konalo shromáždění. V poledne 14. dubna 1978 bylo na mimořádném zasedání Nejvyššího sovětu Gruzínské SSR přijato rozhodnutí ponechat článek 75 předchozí Ústavy beze změn (gruzínština byla ponechána jako úřední jazyk). Byl to v dějinách SSSR nevídaný jev – moc pod tlakem masových protestů ustoupila lidu. Nedošlo ani k vážnějším represím proti demonstrantům.

demonstrace z 22. ledna 1967

Nenásilnou demonstraci na obranu lidských práv uspořádal na Puškinově náměstí v Moskvě *Vladimir Bukovskij. U básníkovy pomníku se sešla skupina asi 30 mladých lidí s transparenty. Požadovali propuštění Alexeje Dobrovolského, *Jurije Galanskova, *Alexandra Ginzburga a Very Laškové, věz-

něných z politických důvodů (a později obžalovaných v *procesu čtyř), a rovněž zrušení předpisů trestního kodexu RSFSR, které byly v rozporu s Ústavou SSSR – *par. 70 tr. z. RSFSR a nedávno schválených *par. 190, odst. 1 a *par. 190, odst. 3 tr. z. RSFSR. Iniciátoři a hlavní účastníci (*Vladimir Bukovskij, *Vadim Delone, *Ilja Gabaj, Viktor Chaustov, Jevgenij Kušev) byli zatčeni a čtyři z nich byli souzeni na základě *par. 190, odst. 3 tr. z. RSFSR, proti kterému demonstrovali. *Bukovskij a Chaustov byli odsouzeni ke 3 letům lágru. Dokumenty o demonstraci, vyšetřování a procesech a také o společenských reakcích sebral *Pavel Litvinov v práci *Pravosudije ili rasprava? (Zákonnost nebo represe?)*, která vyšla v samizdatu a v roce 1968 byla přetištěna v zahraničí.

Den lidských práv (viz mítink glasnosti)

Den politického vězně v SSSR

Den 30. října byl stanoven jako pamětní den obětí politických represí v SSSR a od roku 1974 jej slavily opoziční okruhy. Iniciátory oslav a autory návrhu statusu politického vězně byli *Kronid Ljubarskij a Alexej Murženko. Zvolili datum před oficiálními oslavami říjnové revoluce (7. listopadu). Každý rok se 30. října v *mordvinských a *permských táborech a *vladimirské věznicí držela jednodenní hladovka. Protestující požadovali zrušení nucených prací, zrušení trestu v podobě hladových přidělů jídla a vpuštění představitelů mezinárodních humanitárních organizací a nezávislého tisku do lágrů a věznic. Požadovali přiznání postavení politického vězně. Od roku 1987 provázely táborové protestní akce veřejné demonstrace, mj. v roce 1989 vytvoření „řetězu paměti“ kolem budovy KGB v Moskvě a v roce 1990 odhalení pomníku vzpomínky na oběti politických represí – balvanu ze Soloveckých ostrovů – na náměstí Dzeržinského v Moskvě (nyní Lubjanka). V říjnu 1991 stanovil Nejvyšší sověť

RSFSR, že se 30. říjen stane státním svátkem, Dnem památky obětí politických represí.

deportace

Vysídlení více než 190 tisíc Tatarů z Krymu hlavně do Uzbecké SSR, které bylo důsledkem obvinění ze spolupráce s hitlerovci za okupace poloostrova německými vojsky; provedli je 18.–20. května 1944 příslušníci NKVD na základě rozkazu Státního výboru pro obranu SSSR z 11. května 1944.

Dievas ir Tėvynė (viz Bůh a vlast)

Dněpropetrovská speciální psychiatrická léčebna

Jedna z několika *psychiatrických léčeben speciálního typu v SSSR byla otevřena v roce 1968. Do konce osmdesátých let se mezi její pacienty dostalo více než 40 osob z různých republik SSSR, odsouzených za neloajalitu. V polovině sedmdesátých let byla léčebna v Dněpropetrovsku ve světě známá kvůli mezinárodní kampani na obranu *Leonida Pljušče, který tam byl vězněn.

Dobošova kauza

Operace bezpečnostních orgánů Ukrajinské SSR, která zahájila *druhou vlnu zatýkání. Belgický občan Jaroslav Doboš, původem Ukrajinec a člen exilového Svazu ukrajinské mládeže, byl 4. ledna 1972 zatčen v Kyjevě a prohlášen za *spojku mezi emigrantskými kruhy a jejich agenturou* – ukrajinskými disidenty (s nimiž se několik dní předtím setkal). Na tiskové konferenci, uspořádané 2. června 1972 KGB, se „přiznal“, že tuto roli zastával. Záhy byl deportován ze SSSR. Po návratu do Belgie se veřejně svého přiznání zřekl s vysvětlením, že k němu byl přinucen násilím.

dopis Alexandra Solženicyna o cenzuře

Jeden z nejpobulárnějších textů samizdatové publicistiky v SSSR. V polovině května 1967

napsal *Alexandr Solženicyn delegátům IV. sjezdu Svazu spisovatelů SSSR (on sám nebyl vybrán), do redakcí literárních časopisů a několika stovkám spisovatelů otevřený dopis. Navrhl v něm zahájit diskusi o *nesnesitelném útlaku, jemuž naši literaturu podrobuje cenzura* a zformulovat kroky, jaké by Svaz spisovatelů měl přijmout na obranu svých členů před pronásledováním úřady. Informoval o zabavení svého osobního archivu, zákazu publikování a o urážkách, které na jeho adresu padaly z vysokých míst. Dopis na sjezdu nebyl přečten, ale rozsáhle se o něm diskutovalo v kuloárech. Kolektivní výzvou ho podpořilo osmdesát spisovatelů, další se vyjádřili individuálně. Solženicynův dopis se rozsáhle šířil v samizdatu a dostal se do zahraničí, odkud ho mnohokrát vysílaly rozhlasové stanice vysílající do SSSR. Byl přečten na sjezdu spisovatelů Československa a stal se jedním z impulsů ke zrušení cenzury za *pražského jara.

dopis matematiků na obranu Jesenina-Volpina

Jeden z dokumentů petiční kampaně z roku 1968 s datem 9. března 1968. Byl napsán a šířen krátce po dalším uvěznění matematika, básníka a obránce lidských práv *Alexandra Jesenina-Volpina v psychiatrické léčebně. Iniciátorkou akce byla Irina Kristi. Dopis byl zaslán ministrovi zdravotnictví SSSR, generálnímu prokurátorovi a hlavnímu moskevskému psychiatrovi. Text obsahoval hodnocení matematických prací vědce a protestoval proti jeho nucené hospitalizaci. Podepsali ho nejvýznamnější sovětsští matematici – členové Akademie věd, profesori a doktoři (kolem stovky osob). Dopis se rozsáhle šířil v samizdatu, vyšel v zahraničí, vysílaly ho zahraniční rozhlasové stanice. Mnoho signatářů bylo podrobena mimosoudním represím (propuštění z práce, vyloučení z KSSS).

dopis předsednictvu konzultačního setkání komunistických a dělnických stran v Budapešti

Dokument petiční kampaně v roce 1968 s datem 24. února 1968. Text se rozsáhle šířil v samizdatu, kopie byla zaslána ÚV KSSS. Byl to druhý dokument (po výzvě **Světovému společenství*), adresovaný mezinárodním institucím (tentokrát komunistickým) a první kolektivní dopis moskevských obránců lidských práv. Podepsalo ho jedenáct intelektuálů z Moskvy: *Larisa Bogoraz-Bruchman, Jurij Glazov, *Petro Hryhorenko, *Pjotr Jakir, *Julij Kim, Alexej Kostěrin, Viktor Krasin, *Anatolij Levitin-Krasnov, *Pavel Litvinov, Boris Šragin a lékařka z Uzbekistánu Zampira Asanova, aktivistka hnutí krymských Tatarů. Signatáři upozorňovali vůdce světového komunistického hnutí na vážná porušení zákonů, k nimž došlo při posledních politických procesech, jakož i na represe proti „protestující společnosti“ a na „nelidské podmínky“, v jakých jsou v SSSR drženi političtí vězni. Zvláštní pozornost byla věnována diskriminaci malých národů, zejména krymských Tatarů.

Doplňek ke svobodnému oběhu myšlenek a informací v Estonsku (Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis)

Nezávislý časopis vycházející v estonštině (Tartu – Tallinn, 1978–1986), uveřejňující dokumenty hnutí za nezávislost, informace o porušování lidských a národních práv vládou, materiály o estonských politických věznicích a o represích KGB. Vydával také individuální a kolektivní výzvy sovětským úřadům a mezinárodnímu společenství nebo články o nejnovějších estonských dějinách. Vyšlo 25 čísel přepisovaných na stroji a rozmnožovaných fotograficky (čtyřdílný přetisk: Stockholm 1984–1988). Redaktory byli Jüri Adams (č. 1), Viktor Niitsoo (č. 2–9), Arvo Pesti (č. 10–17) a Mati Kiirend (č. 18–25).

Doufat, nebo jednat?

(Nadėjaťsja ili dějstvovat'?)

Článek *Artema Juskevycě a *Sergeje Soldatova, který byl odpovědí na esej *Andreje Sacharova *Úvahy o pokroku, mírovém soužití a intelektuální svobodě*. Vyšel v samizdatu na podzim 1968 s podpisem „Představitel estonské technické inteligence“. Autoři kritizovali *Sacharovovu neochotu odpoutat se od marxisticko-leninské ideologie a podle jejich názoru nedostatečnou radikálnost postoju. Pochybovali, že sovětská moc provede demokratické reformy. Sázeli na společenskou iniciativu, šíření nových politicko-ekonomických koncepcí ve společnosti. Vyzývali ke zformulování konkrétního plánu činnosti v boji s režimem.

druhá vlna zatýkání

Represivní akce provedená v roce 1972, zaměřená na disidentské okruhy; záminkou pro ni se stala *Dobošova kauza. V lednu bylo v Kyjevě, Lvově a dalších ukrajinských městech uvězněno pro obvinění z *protisovětské propagandy* na dvacet nejvýznamnějších disidentů, mj. *Vjačeslav Čornovil, *Ivan Hel, *Leonid Pljušč, *Vasyl Stus, *Jevhen Sverštuk a *Ivan Svitlyčnyj. V průběhu celého roku bylo zatčeno přes 100 lidí, z nichž 89 bylo odsouzeno. Stovky lidí postihly mimosoudní represe, proběhla čistka ve vědeckých a kulturních institucích a také mezi stranickými a státními úředníky. Ve velkém rozsahu probíhalo tajné i veřejné sledování, kontrola korespondence, odposlouchávání telefonů.

Dubravlag (viz mordvinské tábory)

Estonská národní fronta (Eesti rahvusrinne)

Tajná organizace založená v roce 1970 z iniciativy Kaljua Mätika a Arva Varata, usilující o znovuzískání nezávislosti Estonska prostřednictvím referenda pod dohledem OSN. Vydala šest čísel nezávislého časopisu *Eesti*

Rahvuslik Hääl (Estonský národní hlas). Poté, co bylo na Západě uveřejněno **Memorandum Estonského demokratického hnutí a Estonské národní fronty*, byli Mätik a Varato uvězněni. Organizace se rozpadla na začátku roku 1975.

Estonské demokratické hnutí (Eesti demokraatlik liikumine)

Tajná organizace vzniklá v roce 1972 v Tallinnu z iniciativy **Artema Juskevyc* a *Matiho Kiirenda* podle modelu **Demokratického hnutí Sovětského svazu*. Jako cíl bylo stanoveno opětovné získání nezávislosti prostřednictvím referenda pod dohledem OSN. Vycházel její nezávislý časopis v estonštině *Eesti Demokraat (Estonský demokrat)* – vyšlo sedm čísel.

Estonský kongres (Eesti kongress)

Zastupitelský orgán občanů Estonské republiky v letech 1990–1992. Vznikl z iniciativy Křesťanskodemokratického svazu, Estonského sdružení na ochranu národního dědictví a Estonské strany národní nezávislosti. Voleb do kongresu (24. února – 1. března 1990) se zúčastnilo 71 % obyvatel ESSR a 57 % osob ucházejících se o občanství. Ze 499 mandátů jich 109 získali nezávislí poslanci, 107 **Estonská národní fronta*, 104 *Estonské sdružení na ochranu národního dědictví*, 70 *Estonská strana národní nezávislosti* a 39 *komunistická strana*. Na prvním sjezdu (11.–12. března 1990) kongres oznámil, že jeho cílem je obnovení republiky. V době srpnového puče v roce 1991 Estonský kongres a Nejvyšší sovět Estonské SSR uzavřely dohodu o navrácení nezávislosti Estonska. Kongres ukončil činnost na podzim 1992 po parlamentních volbách.

Estonský svaz nacionalistů (Eesti rahvuslaste liit)

Tajná organizace mládeže založená v Dubraglugu (**mordvinské tábory*) koncem pade-

sátých let politickými vězni **Ennem Tartem* a *Taivem Uibem*. Zpočátku se jmenovala Estonský svaz nových nacionalistů. Členové se věnovali sebevzdělávání a zpracování plánů, jak po návratu na svobodu pokračovat v opoziční činnosti. Po návratu domů vydávali a rozšiřovali literaturu z období nezávislého Estonska a letáky vyzývající k boji proti sovětské okupaci. V létě 1962 byli členové Svazu – *Jarmo Kiik*, *Valdo Reinart*, *Priit Silla*, **Enn Tarto*, **Erik Udam* a *Taivo Uibo* – uvězněni a odsouzeni k trestům od tří do šesti let v lágru. Organizace přestala existovat.

Estonský výbor (Eesti komitee)

Výkonný orgán **Estonského kongresu (1990–1992)*, volený jeho sjezdem. Skládala se ze sedmdesáti delegátů. Předsedou byl **Tunne Kelam*.

Fénix (Feniks)

Nezávislý literárně-publicistický almanach, který v Moskvě vydával **Jurij Galanskov*. První číslo (tzv. *Feniks 61*) **Galanskov* připravil na jaře 1961 inspirován **poetickými setkáními* na *Majakovského náměstí*. Rozsáhle uváděl básníky, kteří tam vystupovali. Svazek o zhruba 200 stránkách strojopisu se šířil v samizdatu, za hranicemi ho celý přetiskl časopis **Grani (1962, č. 52)*. Podnětem k vydání druhého čísla (tzv. *Feniks 66*, zredigován na podzim 1966, asi 300 stránek strojopisu) se stal **proces s Danielem a Siňavským*. Časopis obsahoval filozofickou a politickou publicistiku, ale i prózu a poezii. Koloval v samizdatu, rozsáhlé ukázky vydal v letech 1967–1970 časopis **Grani*. Při **procesu čtyř* byly některé texty z časopisu *Feniks 66* posouzeny jako protisovětské.

Fond pomoci politickým vězňům a jejich rodinám (Fond pomošči politzaključonnym i ich semjam)

Charitativní organizace, nazývaná také *Solženicynův fond* anebo *Ruský veřejný fond*

pomoci pronásledovaným a jejich rodinám, byla založena na přelomu let 1973/1974 ve Švýcarsku na základě dohody **Alexandra Ginzburga* (který se na jaře 1974 stal prvním správcem fondu) s **Alexandrem Solženicynem*. Fond převzal peníze ze spontánní sbírky zahájené v roce 1966 na pomoc lidem pronásledovaným z politických důvodů (zejména pro rodiny vězňů). Navázal tak na tradici podpory politických vězňů, která přetrvala od předrevolučních dob až do roku 1937, kdy byl zlikvidován legálně působící Výbor na pomoc politickým vězňům (pod vedením *Jekatěrinny Peškové*). Fond byl financován ze **Solženicynových honorářů* za vydání **Souostroví Gulag* v různých zemích a z dobrovolných darů včetně peněz sebraných doma. Pracoval podle přesně vymezených pravidel a uveřejňoval přehledy. Fond řídil jeho správce. Po odjezdu **Alexandra Ginzburga* do zahraničí zastávala tuto funkci jeho žena *Irina Žolkovskaja-Ginzburg* a poté *Galina Salova*, **Tatjana Chodorovič*, **Malva Landa*, **Kronid Ljubarskij*, *Sergej Chodorovič*, *Andrej Kistjakovskij*, *Sergej Michajlov*. V Leningradě, v Litvě, na západní Ukrajině a v Oděse působili regionální správci. Fond měl mnoho dobrovolných spolupracovníků. Na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let byl jednou z nejpočetnějších a nejznámějších disidentských organizací. Správci fondu a jejich pomocníci stále naráželi na šikany; jeho činnost v roce 1983 přerušil nátlak a provokace KGB. Začátkem devadesátých let fond v Rusku začal opět pracovat. Zabývá se vydavatelskou činností a materiálně podporuje oběti politických represí z minulosti.

„generace šedesátých let“ („šedesátníci“)

Běžné označení skupiny nekonformní tvůrčí inteligence (hlavně spisovatelů a výtvarných umělců), která po vlně tání po roce 1956 vytvořila neformální hnutí za obrození ukrajinského jazyka a kultury, na obranu před

rusifikací, za odstranění lží z národní historie, za navrácení zamlčovaného literárního úspěchu domácích klasiků z devatenáctého století a představitelů „postřelené generace“ – pronásledovaných spisovatelů z dvacátých a třicátých let. Představitelé **, „šedesátníků“* (**Vjačeslav Čornovil*, *Ivan Drač*, **Ivan Džuba*, **Alla Horská*, **Mychajlo Horyň*, **Ihor Kalyneč*, **Hryhorij Kočur*, **Valentyn Moroz*, **Jevhen Sverstjuk*, **Ivan Svitlyčnyj*, *Les Taňuk* aj.) prošli vývojem od kulturně-estetického vzdorování socialistickému realismu k odporu vůči režimu v národních otázkách a v oblasti lidských práv. Vytvořili podklady pro nezávislé vydavatelské hnutí, zakládali polooficiální kulturní instituce (viz také **Klub tvůrčí mládeže* a také *Úvod k ukrajinské kapitole*).

Gorgasaliho vlajka (Gorgaslan)

Gruzínská podzemní skupina mládeže, kterou v roce 1953 založili studenti v Tbilisi. Název pochází od jména krále *Vachtanga Gorgasaliho* z pátého století, který vedl válku s *Peršany* a přemístil hlavní město z *Mcchety* do Tbilisi. Ve skupině bylo devět osob, v čele stál **Zviad Gamsachurdia*, který po **událostech v Tbilisi v březnu 1956* vytvořil novou skupinu. Do ní vstoupilo sedm studentů z vyšších tříd škol v hlavním městě (mj. **Merab Kostava*). Jejich cílem byl boj za nezávislost Gruzie, „vyhnání ruských okupantů“ a „zrádců – gruzínských komunistů“. V prvních prosincových dnech 1956 rozšiřovali členové skupiny v Tbilisi letáky s projevy solidarity s „hrdinským maďarským národem“. Skupinu záhy rozpracovaly orgány KGB a její členové dostali podmíněné tresty. **Zviad Gamsachurdia* a **Merab Kostava* se později stali vůdci gruzínského hnutí za nezávislost a hnutí na obranu lidských práv.

Grani (viz Hranice)

Gruzínská helsinská skupina (Sakartvelos helsinkis džgupi)

Sdružení obránců lidských práv, vytvořené v lednu 1977 podle vzoru *Moskevské helsinské skupiny. Jiné varianty názvu: Gruzínská skupina „Helsinki“, Skupina pro naplnění helsinských dohod v Gruzii. Patřili do ní *Zviad Gamsachurdia (předseda), Beglar Bežuašvili, Tejmuraz Džanelidze, *Viktor Rčchiladze a představitelé „otkazníků“ Grigorij a Izaak Goldštejnovi. Později se připojili: duchovní pravoslavné církve P. Illarion (Avtandil Samcharadze) a *Valentina Pailodze. Nezveřejněným členem skupiny byl *Merab Kostava. Skupina shromažďovala a šířila informace o porušování lidských práv (zejména národních a náboženských) v Gruzii. Své materiály publikovala v samizdatovém časopise *Sakartvelos Moambe (Gruzínský posel). Sdružení stihlo vydat společně s *Iniciativní skupinou na obranu lidských práv v Gruzii několik prohlášení na obranu lidí pronásledovaných z politických důvodů. Sedmého dubna 1977 zatkli příslušníci KGB řadu členů Helsinské skupiny a *Iniciativní skupiny (mj. byli zatčeni *Gamsachurdia, *Kostava, *Rčchiladze). Kvůli rozsudkům, které padly v létě 1978, přestala Gruzínská helsinská skupina existovat. Na jaře 1985 byla obnovena ve složení: bratři Goldštejnovi, *Tengiz Gudava, Ruslan Kirija, Andrid Sanaja, Valter Šurgaja a Emmanuil (Enriko) Tvaladze. V září 1989 změnila název na Gruzínský helsinský svaz, z něhož se stala politická strana v čele s *Gamsachurdjou. Od konce osmdesátých let tento svaz koordinoval masové protestní akce. Jedenáctého května 1990 byla vytvořena volební koalice Kulatý stůl – Svobodná Gruzie, v níž hrál Gruzínský helsinský svaz hlavní roli. Dvacátého osmého října 1990 koalice zvítězila ve volbách do Nejvyššího sovětu Gruzie. Helsinský svaz ukončil činnost v roce 1992 po svržení prezidenta *Zviada Gamsachurdii. Dnes pod názvem Gruzínský helsinský svaz – Národní

obrození Gruzie existuje nevelká politická strana, která se pokládá za dědičku *Gruzínské helsinské skupiny.

Gruzínský posel (Sakartvelos Moambe)

Společensko-politický bulletin vydávaný bez cenzury v Tbilisi v letech 1976–1977 (vyšla dvě čísla) byl rozmnožován ofsetem a vycházel v nákladu několika set výtisků. Redaktory byli *Zviad Gamsachurdia a *Merab Kostava. Bulletin si kladl za cíl informovat o národnostních a společenských problémech Gruzie, o společensko-politické situaci v SSSR, tiskl dokumenty z oblasti sovětského a mezinárodního práva a také informační materiály o událostech v Gruzii.

Haj Dat (viz Arménský tribunál)

hanobení sovětského zřízení (viz par. 190, odst. 1 tr. z. RSFSR)

Hanun Hajreniki (viz Jménem vlasti)

hladomor 1932–1933

Sociální katastrofa v SSSR (Kazachstán, Kubáň, některé oblasti Povolží a Ukrajina), k níž došlo v důsledku úplného zabavování potravin v době kolektivizace vesnice. Na Ukrajině měl hladomor několik milionů obětí. Důsledky katastrofy sovětské úřady pečlivě tajily. V roce 1993 byl v Kyjevě odhalen Pomník obětem hladomoru, v roce 1998 dekret prezidenta Ukrajiny stanovil Den památky na oběti hladomoru, který se připomíná každý rok čtvrtou sobotu v listopadu.

Hlavní výbor národních hnutí Estonska, Litvy a Lotyšska (Eesti-Läti-Leedu rahvusliikumiste peakomitee)

Koordinační orgán opozice v baltských zemích, založený v srpnu 1977 z iniciativy Litevce *Viktorase Petkuse. Vznik Výboru měl být oznámen 25. srpna 1977 na tiskové konferenci za účasti zahraničních novinářů

v Moskvě. Dva dny předtím však uvězněním *Petkuse ve Vilniusu zahájila KGB hromadné represe. Výbor se rozpadl.

Hledání (Poiski)

Samizdatový společensko-politický časopis vycházející v Moskvě v letech 1978–1980 (8 čísel zhruba po 400 stránkách). V redakci byli: Pjotr Abovin-Jegides, *Valerij Abramkin, Vladimir Geršuni, Raisa Lert, Gleb Pavlovskij (pod pseudonymem Pjotr Pryžov) a Viktor Sokirko. Cílem časopisu, který v prvním čísle zformuloval historik Michail Geftěr, bylo iniciovat dialog inteligence různých názorů – socialistů a liberálů, ateistů a věřících, společné hledání východisek z duchovní stagnace, v jaké se ocitla sovětská společnost na konci sedmdesátých let. Byl to poslední a nejvýznamnější pokus vydávat v samizdatu demokraticky laděný seriózní společensko-politický časopis. Od ledna 1979 prováděla KGB akce proti redaktorům (prohlídky, zabavování rukopisů a psacích strojů, výhrůžky). Během dvou let byli uvězněni: *Abramkin, Sokirko, Geršuni a Pavlovskij. Po likvidaci časopisu v roce 1980 se v samizdatu objevilo jeho pokračování – *Poiski i razmyšlenija.

Hledání a úvahy (Poiski i razmyšlenija)

Nezávislý časopis vydávaný v letech 1980–1981 v Moskvě. V prvním čísle anonymní redakce oznámila, že navazuje na časopis *Poiski, což zdůrazňovalo dvojí číslování. Vyšlo osm čísel ve strojopise v rozsahu 70–110 stránek v nákladu 10 exemplářů. Vycházely v něm dokumenty na obranu lidských práv, literární a publicistický samizdat a také (pod pseudonymy) články redaktorů (Alexandra Babjonyševa, Sergeje Larkova, Michaila Rozanova). V čísle 8 (16) z roku 1981 byl zařazen velký blok materiálů o společném osvobozeneckém boji ruských a polských demokratů od dob Alexandra Gercena do polské *Solidarity.

Hora křížů (Kryžiu kalnas)

Vrch u vesnice Jurgačai u Šiauliai, pozůstatek dávného pohanského sídliště. Od dob listopadového povstání (1830–1831) se tam umisťovaly dřevěné kříže na památku padlých a popravených povstalců a vyhnanců na Sibiř a ve dvacátém století na památku obětí války a stalinského teroru. Národní náboženská svatyně, ničená carskými a poté sovětskými úřady (1961 a 1973), se stala cílem poutí z celé Litvy a místem „bojů o kříže“. Vrch, pokrytý dnes statisíci křížů, navštívil v září 1993 papež Jan Pavel II.

Hora tří křížů (Trijų kryžių kalnas)

Pahorek ve Vilniusu při ústí řeky Vilejky do Vilji (litevsky Neris). V sedmáctém století na něm byly postaveny tři dřevěné kříže na památku františkánských misionářů ze čtrnáctého století, které zabili pohané. V roce 1916 tam byly vztyčeny tři kříže ze železobetonu navržené vilniuským sochařem a architektem Antonim Wiwulským (Antanasem Viwulskisem). V létě roku 1950 byly vyhozeny do povětří, znovu byly vztyčeny v roce 1989.

Hoře z rozumu. Portréty dvaceti „zločinců“ (Lycho z rozumu. Portrety dvadcaty „zločynciv“)

První ukrajinský soubor dokumentů vydaný mimo cenzuru zpracoval v roce 1967 *Vjačeslav Čornovil. Obsahoval materiály týkající se *první vlny zatýkání (1965–1966) v řadách ukrajinské inteligence: životopisné črty dvaceti politických vězňů, obdržené tresty, dopisy, petice, literární práce a reprodukce grafik. Byly tam připojeny také seznamy účastníků bojů za nezávislost Ukrajiny z let 1942–1954 vězněných v Dubravlagu (*mordvinské tábory) a Ukrajinců odsouzených za náboženské přesvědčení. Kniha byla přeložena do mnoha jazyků, její autor dostal mezinárodní novinářskou cenu.

Hranice (Grani)

Ruský exilový čtvrtletník zabývající se otázkami z oboru literatury, umění, vědy a společensko-politického myšlení vydával v letech 1946–1998 *Národní svaz práce (Narodno-trudovoj sojuz, NTS). Časopis uveřejňoval texty, které kvůli cenzuře nemohly vyjít v SSSR. Do země se dovážel nelegálně, jeho vlastnictví a šíření, jakož i publikování v něm mělo za následek represe úřadů. Od roku 1990 se legálně tiskl v Moskvě a šířil v SSSR.

Hutarka (viz Rozmluva)

Informace

Dokumenty národního hnutí Tatarů týkající se návratu na Krym a obsahující důležité události činnosti *iniciativních skupin. První *Informace* vyšly v roce 1965 a do začátku osmdesátých let vzniklo více než 100 čísel; rozšiřovaly se mezi krymskými Tatary a byly zasílány vyšším mocenským orgánům a různým institucím a organizacím.

Iniciativní skupina na obranu lidských práv v Gruzii (Sakartvelosi adamianis uplebata dacvis sainiciativo džgupi)

První veřejně působící sdružení obránců lidských práv v Gruzii vytvořili v roce 1974 *Zviad Gamsachurdia, *Merab Kostava, *Valentina Pailodze a *Viktor Rcchiladze. Úplný seznam členů skupiny není znám. Skupina vystoupila společně s *Gruzínskou helsinskou skupinou s několika prohlášeními na obranu lidí pronásledovaných z politických důvodů. Po uvěznění *Gamsachurdii a *Kostavy v roce 1977 přerušila činnost.

Iniciativní skupina na obranu lidských práv v SSSR (Iniciativnaja gruppa po zaščitě prav čeloveka v SSSR)

První nezávislé sdružení působící v SSSR veřejně. Skupina vznikla v květnu 1969 z iniciativy *Pjotra Jakira a Viktora Krasina. Jejími členy byli: *Natalja Gorbaněvskaia, *Taťja

na Chodorovič, *Anatolij Jakobson, *Sergej Kovaljov, *Alexandr Lavut, *Anatolij Levitin-Krasnov, Jurij Malcev, Grigorij Podjapolskij a *Taťjana Velikanova (z Moskvy), *Vladimir Borisov (z Leningradu), *Henrich Altuňan a *Leonid Pljušč (z Ukrajiny), *Mustafa Džemilev (jako představitel krymských Tatarů). Skupina vypracovávala otevřené dopisy mezinárodním organizacím (především OSN) s informacemi o politickém pronásledování v SSSR. Pracovala do roku 1976, kdy její společenské funkce převzala *Moskevská helsinská skupina. Prakticky všichni její členové byli pronásledováni, jedenáct osob (z patnácti) bylo uvězněno a odsouzeno, sedm donuceno k emigraci.

iniciativní skupiny

Neformální sdružení krymských Tatarů vznikající od poloviny padesátých let v místech jejich nuceného pobytu po *deportaci, zejména v Uzbekistánu, která tvořila základ organizační struktury hnutí za návrat na Krym. Koncem padesátých a na začátku šedesátých let se věnovala především sbírání podpisů pod petice úřadům. Ve druhé polovině šedesátých let se chopila rovněž informačních akcí mezi Tatary, rozšiřovala informace o činnosti hnutí, organizovala delegace do Moskvy, pomáhala rodinám Tatarů vězněných za politické činy.

Internacionalismus nebo rusifikace?

Publicistická práce ukrajinského literárního kritika a publicisty *Ivana Džjubu, zakončená v roce 1965. Na základě oficiálních pramenů, mj. stenogramů ze stranických sjezdů a Leninových děl, vytkl autor úřadům SSSR porušování *leninských zásad národnostní politiky* a vyzval vedení země k provedení svobodné, pravdivé a veřejné analýzy všech aspektů národnostní otázky. Rukopis knihy autor poslal ukrajinským úřadům jako přílohu dopisu na obranu ukrajinských vězňů svědomí, uvězněných v *první vlně zatýkání. *Džjubova

práce se rozsáhle šířila v samizdatu a stal se z ní faktický programový dokument ukrajinského národního hnutí druhé poloviny šedesátých a začátku sedmdesátých let. Vyšla také v zahraničí.

Iz-pod glyb (viz Zpod balvanů)

Jevrei v SSSR (viz Židé v SSSR)

Jitřenka (Aušra)

Katolický společensko-politický časopis, vydávaný v samizdatu. Navazoval na časopis stejného názvu, který vycházel v letech 1883–1886 jako první nelegální periodikum z období zákazu tisknout v latince (zavedeného ruskou vládou) a který se velmi zasloužil o povzbuzení národního povědomí Litevců. Redaktory nové *Aušry* byli P. *Sigitas Tamkevičius (1975–1976, čísla 1–4) a P. *Lionginas Kunevičius (1977–1988, čísla 5–41). Časopis publikoval články o diskriminaci litevského národa a katolické církve v SSSR, o morálním úpadku společnosti či tajné dohodě mezi SSSR a Německem z roku 1939. V letech 1975–1982 se o něm systematicky psalo na stránkách **Kroniky aktuálních událostí*. Všechna čísla se přetiskovala v USA.

Jménem vlasti (Hanun Hajreniki)

Podzemní skupina vytvořená koncem roku 1965 v Jerevanu a také titul časopisu, který vydávala. Cílem skupiny bylo připojit (v rámci SSSR) k Arménii *Náhorní Karabach a Nachičevan a také *Západní Arménii, které vládlo Turecko. Požadovala rovněž, aby arménština získala postavení úředního národního jazyka. V létě 1968 byl vedoucí skupiny Hovakim Vasiljan spolu s dalšími sedmi členy skupiny uvězněn. V polovině sedmdesátých let byli Agasi Antoňjan a Hovakim Vasiljan propuštěni z tábora, znovu skupinu oživil a obnovili vydávání časopisu. V roce 1982 organizace ukončila svou činnost.

K dějatěljam nauki, kultury i iskusstva (viz Pracovníkům ve vědě, kultuře a umění)

K mirovoj obščestvennosti (viz Světovému společenství)

Kasační prohlášení (1977)

Dokument hnutí krymských Tatarů adresovaný Leonidu Brežněvovi, požadující změnu všech právních aktů přijatých sovětskými úřady v letech 1944–1976 k záležitosti Tatarů, podepsalo od března do srpna 1977 více než 14 tisíc lidí.

Katolický výbor na obranu práv věřících (Tikinčiuju teisems ginti katalikų komitetas)

Litevské sdružení obránců lidských práv založené 13. listopadu 1978. Jeho cílem bylo: dohlížet na to, aby sovětské zákony upravující postavení litevské katolické církve a práv věřících, ale i jejich praktické používání odpovídaly mezinárodním závazkům SSSR; zveřejňovat fakta týkající se diskriminace věřících nebo pronásledování kvůli názorům v Litvě i v ostatních sovětských republikách; informovat duchovní a věřící o jejich právech a poskytovat pomoc při vymáhání těchto práv. Zakladateli a členy výboru bylo pět kněží: Jonas Kauneckas, *Alfonas Svarinskas, *Sigitas Tamkevičius, Vincas Vėlavičius a *Juozas Zdebskis. V roce 1980 vstoupil do výboru *Vytautas Skuodis a kněží Leonas Kalinauskas, Algimantas Keina, Vaclovas Stakėnas, Kazimieras Žilys. Organizace neměla vůdce, takže měli všichni členové rovná práva a nesli stejnou odpovědnost. Rozhodnutí se přijímala většinou hlasů. Bylo vydáno 53 proklamací k sovětským a západním státním institucím, některé společně s *Křesťanským výborem na obranu práv věřících v SSSR. Dokumenty vycházely v **Kronice katolické církve v Litvě* a v ruské **Kronice aktuálních událostí*. Represe KGB vůči členům

výboru vedly k tomu, že v roce 1983 pozastavil veřejnou činnost. Z iniciativy *Juoza-se Zdebskise pokračovala práce v ilegalitě. Účastnili se jí kněží *Jonas Boruta, Gvidonas Dovidaitis, Petras Dumbliauskas, Antanas Gražulis. V roce 1989 výbor obnovil veřejnou činnost a působil až do znovuzískání nezávislosti Litvy v roce 1990. Třináctého listopadu 1993 oznámili členové výboru, kteří se sešli v *Šydlově, že výbor splnil své poslání a rozpouští se.

kauza výbuchů v moskevském metru

Osmého ledna 1977 zahynulo kvůli výbuchům v moskevském metru (a na dvou dalších místech) sedm lidí a více než třicet dalších bylo zraněno. Sovětský novinář uveřejnil v anglickém tisku článek, v němž naznačoval, že se na teroristických akcích podíleli sovětsí disidenti. *Moskevská helsinská skupina vydala dokument, v němž tyto náznaky odmítla a zároveň odsoudila terorismus. Na podzim 1977 byli uvězněni: Zaven Bagdasarjan, Hakop Stěpaňjan a bývalý politický vězeň *Stěpan Zatikjan. Proces probíhal v naprostém utajení. Nejvyšší soud SSSR všechny obžalované odsoudil k smrti, trest byl vykonán. *Andrej Sacharov a členové *MHS upozorňovali na porušování práv obviněných během vyšetřování a procesu, projevíli také pochybnosti o odůvodnění rozsudku. *Malva Landa provedla nezávislé vyšetřování, které dokázalo, že popravení nebyli za výbuchy odpovědní. Začátkem devadesátých let došlo k neúspěšným pokusům o nové prošetření kauzy. Ruské úřady však uznaly rozsudek za odůvodněný.

Kerstenův výbor

Výbor Sněmovny reprezentantů USA, v jehož čele stál kongresman Charles J. Kersten. Z iniciativy tohoto výboru byla 23. srpna 1953 přijata rezoluce č. 346 o protiprávním připojení baltských zemí k SSSR, která toto připojení označovala za okupaci a meziná-

rodní zločin. Výbor o tom shromáždil bohatou dokumentaci (včetně několika stovek výpovědí svědků). Materiály vyšly anglicky (Buffalo 1972) a litevsky (Vilnius 1997).

Klub 65 (Akumb-65)

Společenská organizace, kterou založil *Širak Gjunašjan v roce 1997; sdružovali se v ní bývalí političtí vězni. „65“ označuje paragraf trestního kodexu Arménské SSR (analogický k *par. 70 tr. z. RSFSR). Klub má přes čtyřicet členů, předsedou je Gevorg Hekimjan.

Klub Alkas

Litevská společenská kulturně-osvětová organizace. Alkas litevsky znamená posvátný les, vrch, jeskyni nebo obětní oltář. Klub založila v roce 1967 ve Vilniusu při Zvláštní konstrukční kanceláři v Podniku výpočetních strojů skupina inženýrů konstruktérů – Zenonas Didžiulis, Edvardas Gudavičius a Stepas Lukoševičius. Členové klubu pořádali přednášky a organizovali výpravy na památná místa spojená s litevskou kulturou a historií, pomáhali odborníkům při zpracování dokumentů spjatých s rekonstrukčními pracemi, podíleli se na obnově a ochraně architektonických a historických památek, např. domu litevského básníka Kristijonase Donelaitise nebo kostela v *Malé Litvě (Kalinigradská oblast). Klub vydával časopis *Mūsų kraštas* (*Naše země*); vyšlo sedm čísel. Vedení klubu nejednou vyslýchala KGB, ale činnost pokračovala a klub přetrval až do znovuzískání nezávislosti Litvy (1990).

Klub Balticum

Sdružení studentů Estonska, Litvy a Lotyšska, studujících v Moskvě. Klub vznikl z iniciativy Bronislovase Genzelise, Romualdase Grigase a Akvilė Gureckytė koncem roku 1956 jako sdružení litevských lidových písní a tanců. V roce 1957 se k jeho činnosti připojili zpěváci a tanečníci z Lotyšska a také Estonský estrádní orchestr. Počet členů klu-

bu dosahoval 180. Klub vydával rukopisně psaný časopis *Balticum* (redaktory byli Litevec Virgilijus Čepaitis a Lotyš Knuts Skujenieks, vyšlo deset čísel). Klub měl vlastní program a hymnu. V roce 1959 po návratu nejaktivnějších členů do Litvy činnost Klubu ustala. Díky Grigasově snaze byl znovu oživen v roce 1962. Ambicí Klubu bylo formovat kulturní elitu Estonska, Litvy a Lotyšska v národním duchu. V roce 1965 byla činnost Klubu pod tlakem KGB přerušena.

Klub tvůrčí mládeže (Klub tvorčoji molodi)

Společensko-kulturní organizace vzniklá v roce 1960 v Kyjevě pod hlavičkou Komso-molu. Jejímí členy byli *Ivan Dzjuba, *Alla Horska, *Jevhen Sverstjuk, *Ivan Svitlyčnyj, *Vasyl Symonenko. Časem začal oficiální klub zastávat roli národně kulturního centra s velkou mírou nezávislosti a důležitou úlohu v jeho činnosti hrála celospolečenská problematika. V roce 1962 vznikl ve Lvově podobný klub. Po ostrých vystoupeních Nikity Chruščova na setkáních s představiteli sovětské kultury a umění (březen 1963) byl Klub tvůrčí mládeže uzavřen podobně jako kluby v jiných ukrajinských městech.

Komise pro zkoumání zločinů stalinismu

Litevská společenská organizace založená v červenci 1988 při *Sajudisu. Jejím úkolem bylo shromažďovat a uveřejňovat materiály o osobách, které pronásledoval sovětský režim. V roce 1992 se z komise stalo Centrum výzkumu genocidy v Litvě a v roce 1993 zřídil parlament *Centrum výzkumu genocidy a hnutí odporu v Litvě. V roce 1992 vyšel první svazek seznamu osob pronásledovaných v Litvě v letech 1939–1941.

Konfederace běloruských sdružení (Kanfederacyja belaruskich supolak)

Nezávislé společensko-politické sdružení mládeže, aktivní v letech 1989–1990. Sdru-

žovalo organizace působící ve prospěch národního a kulturního obrození Běloruska a získání jeho úplné nezávislosti. Uskutěčnilo několik výrazných celostátních kulturních a politických akcí. V roce 1990 vstoupilo do *Běloruské národní fronty.

Kongregace sester eucharistického Ježíše (Eucharistinio Jėzaus seserų kongregacija)

Podzemní ženská řádová komunita katolické církve založená v roce 1947 za účelem náboženského vzdělávání mládeže. Od března 1972 sestry shromažďovaly informace pro **Kroniku katolické církve v Litvě* a podílely se na redigování a šíření časopisu. Při kongregaci byl založen *Svaz přátel eucharistie.

Kongregace sester Svaté rodiny (Šventosios Šeimos seserų kongregacija)

Ženská řádová komunita katolické církve založená v roce 1931 v Mariampolu. V letech 1940–1989 bylo za náboženskou výchovu dětí a přípravu a rozšiřování **Kroniky katolické církve v Litvě* pronásledováno asi 20 sester tohoto řádu (mj. s. Margarita – Ona Vitkauskaitė a s. Rita – Genovaitė Navickaitė).

Kontinent (Kontinēt)

Mezinárodní literárně-publicistický čtvrtletník, který v roce 1974 založili v Paříži ruští spisovatelé *třetí vlny emigrace. Byl zamýšlen jako orgán sjednocující opoziční síly východní Evropy, jako nástroj odporu proti totalitnímu politickému systému a jeho ideologii. V letech 1974–1992 byl šéfredaktorem časopisu Vladimir Maksimov a jeho zástupkyní *Natalja Gorbaněvskaja. Do redakce a redakční rady v různých obdobích patřili mj.: Vasilij Aksjonov, Josif Brodskij, *Vladimir Bukovskij, *Alexandr Galič, *Alexandr Ginzburg, *Petro Hryhorenko, Naum Koržavin, *Eduard Kuzněcov, Ernst Něizvestnyj, *Viktor Někrasov, *Andrej Sacharov a také disidenti a emigranti z Jugoslávie (*Milovan

Djilas, *Mihajlo Mihajlov), Rumunská (Eugène Ionesco), Polsko (Józef Czapski, Jerzy Giedroyc). Od roku 1990 časopis vychází v Moskvě. V roce 1979 vyšel výběr z článků v polštině.

Kronika aktuálních událostí (Chronika tękušćich sobytij)

Informační bulletin hnutí na obranu lidských práv vydávaný v Moskvě mimo cenzuru od dubna 1968 (roku, který OSN vyhlásila jako Rok lidských práv) do roku 1983. Za patnáct let vyšlo 63 čísel (1–58, 60–64); číslo 59 zabavila KGB, č. 64 datované 30. června 1982 fakticky vyšlo v roce 1983. Na podzim 1983 se kvůli uvěznění redaktora *Jurije Šichanoviče nepodařilo rozšířit již hotové č. 65 (datované 31. prosince 1982). Redakce pořizovala osm exemplářů strojopisu v rozsahu 10–20 (zpočátku) až 150–200 stran (na konci), z nichž byl každý v Moskvě a v dalších městech SSSR přepisován. Celkový náklad šel do stovek exemplářů. Složení redakce se kvůli neustálému pronásledování KGB často měnilo. Iniciátorkou a redaktorkou prvních deseti čísel byla *Natalja Gorbaněvskaja. Ona také vytvořila model přesného zpravodajství a nestranného komentování událostí. Po jejím uvěznění (v prosinci 1969) *Kroniku* redigovali: *Anatolij Jakobson, *Jurij Šichanovič, Gabriel Superfin, *Sergej Kovaljov, *Alexandr Lavut, *Tatjana Velikanova, Jelena Smorgunova, Boris Smuškevič. Jména redaktorů se nezveřejňovala s výjimkou tří členů *Iniciativní skupiny na obranu lidských práv v SSSR (*Chodorovič, *Kovaljov, *Velikanova), kteří v květnu 1974 *Kroniku* obnovili po pozastavení časopisu vynuceným vydíráním úřadů a půl druhého roku trvající přestávce ve vydávání. Za účast na vydávání nebo distribuci časopisu se dostali před soud: *Pjotr Jakir, *Sergej Kovaljov, Viktor Krasin, Gabriel Superfin, *Jurij Šichanovič (dvakrát), *Tatjana Velikanova. Zahraničním představitelem *Kroniky* byl *Pavel Litvinov. *Kroni-*

ku přetiskovalo exilové vydavatelství *Posev, čísla 1–27 vydala ve dvou dílech Gercenova nadace v Amsterdamu a jejich překlad do polštiny vyšel ve třech dílech v Londýně (1972–1975). Od roku 1974 vycházela další čísla rusky a anglicky v newyorském nakladatelství Chronika (Khronika Press), které za tímto účelem založili *Litvinov a Edward Klein. Přetisky se pašovaly do SSSR, mnoho materiálů vysílaly západní rozhlasové stanice, ale nejdůležitější roli v konsolidaci společenského působení a aktivity kolem *Kroniky* sehrál oběh v samizdatu. Informace o případech porušování občanských práv a svobod i o projevech společenského odporu vůči represím dostávala redakce od svých čtenářů a také od nezávislých organizací na obranu lidských práv, které měly vlastní zdroje informací. Síť distributorů–redaktorů spolupracujících s časopisem se stala základní infrastrukturou hnutí na obranu lidských práv. Na stránkách bulletinu se věnovalo mnoho místa informacím o situaci v Litvě a na Ukrajině, o hnutí krymských Tatarů, o pronásledování věřících. *Kronika aktuálních událostí* představuje nejúplnější a nejdůležitější soubor informací o aktivitě disidentů a o politickém pronásledování v SSSR v letech 1968–1982. Všechna čísla bulletinu byla zpřístupněna na internetové stránce <http://hts.memo.ru/> (citováno k 20. 3. 2019). *Sdružení Memorial také připravuje úplné vydání *Kroniky* s komentářem.

Kronika katolické církve v Litvě (Lietuvos katalikų bažnyčios kronika)

Podzemní bulletin vycházející v letech 1972–1989; vyšlo 81 čísel v rozsahu 70–80 stran strojopisu. Šéfredaktoři: *Sigitas Tamkevičius (č. 1–57), *Jonas Boruta (č. 58–81). Patronát nad redakcí měli biskupové *Vincetas Sladkevičius a *Julijonas Steponavičius. Originální materiál byl psán na stroji a pak rozmnožován, hlavně fotograficky. *Kronika* zveřejňovala případy pronásledování věřící-

ch, zasahování sovětského státu do záležitostí církve a do soukromého života občanů, popisovala a podporovala činy odporu proti primitivnímu ateismu, odsuzovala porušování práv jednotlivce. Bylo rozšířeno kolem 5000 zpráv a dokumentů. Litevské katolické organizace v USA organizovaly přetisky jednotlivých čísel, jakož i desetidílné vydání celé *Kroniky* (1974–1992) v nákladu 3–5 tisíc výtisků. Navíc dva díly vyšly v angličtině a tři ve španělštině. Jedno číslo (59) vyšlo ve druhém oběhu v polštině. Zaslání exemplářů za hranice se účastnili Gintė Damušytė, Janina Judikevičiūtė, Saulius Kelpšas, Jonas Kidikas, P. Kazimieras Kuzminskas, Ignė Mariošiūtė, P. Kazimieras Pugevičius, Arimantas Raškis, s. *Nijolė Sadūnaitė, P. Antanas Saulaitis, Rožė Šomkaitė, P. *Juozas Zdebskis a další, ale také moskevští obránci lidských práv *Gleb Jakunin, *Sergej Kovaljov, *Alexandr Lavut, *Tatjana Velikanova. Vydavateli a spolupracovníky *Kroniky* byli P. Kazimieras Ambrašas, s. Birutė Briliūtė, Povilas Buzas, s. Ona Draginytė, s. Monika Gavėnaitė, P. Antanas Gražulis, Juozas Gražys, Anastazas Janulis, P. *Virgilijus Jaugelis, s. Ona Virginija Kavaliauskaitė, s. Julija Kuodytė, Vladas Lapiešis, s. Bernadeta Mališkaitė, P. Jonas Kastytis Matulionis, s. Genovaitė Navickaitė, Povilas Petronis, *Petras Plumpa, s. Ona Pranckūnaitė, Jonas Stašaitis, s. Ona Šarakauskaitė, s. Elena Šuliauskaitė, P. Vytautas Vaičiūnas, s. Bronė Vazgelevičiūtė, s. Ona Vitkauskaitė.

Křesťanský výbor na obranu práv věřících v SSSR (Christianskij komitět zaščity prav verujuščich v SSSR)

Organizace na obranu lidských práv, kterou 27. prosince 1976 založili v Moskvě diákon Boris Chajbulin, pravoslavný kněz *Gleb Jakunin a Viktor Kapitančuk (byl tajemníkem výboru do 12. března 1980), aby shromažďovala a rozšiřovala informace o situaci věřících v SSSR. Výbor úzce spolupracoval s *Moskevskou helsinskou skupinou, s jejíž

pomocí navázal kontakt s adventisty, baptisty a *letničáři (předtím mezi pravoslavnými a protestanty žádné kontakty neexistovaly) a také s katolíky. Pomáhal jim předávat na Západ informace o omezování náboženských svobod v SSSR. Vydal 64 dokumenty o případech porušování práv věřících. Podle vzoru výboru byl v roce 1978 na Litvě vytvořen *Katolický výbor na obranu práv věřících a v Rumunsku vznikl Křesťanský výbor na obranu náboženské svobody. Výbor přestal pracovat poté, co byli jeho členové v letech 1979–1980 uvězněni.

kulturní opozice (kulturnaja apazycyja)

Dominující směr v běloruském opozičním hnutí šedesátých až osmdesátých let, vzniklý v přesvědčení, že pro dosažení nezávislosti a demokracie je nezbytné obrození národní kultury, tradic a jazyka. Proud se opíral především o inteligenci, hlavně o okruh *Akademického centra a skupiny *V podkroví a částečně také o později vzniklé organizace *Majstrounia a *Talaka. Na přelomu osmdesátých a devadesátých let vstoupili aktivisté a příznivci tohoto proudu do oficiálních státních struktur. V politickém životě a společenském povědomí byli ztotožňováni s běloruským opozičním hnutím.

Kurultaj krymskotatarského národa

Sjezd *představitelů národa. Na prvním kurultaji, svolaném 25. března 1917 v Simferopolu, byl zvolen Muslimský výkonný výbor. Druhý, zvolený po masových návratech krymských Tatarů do vlasti (Simferopol, červen 1991), přijal mj. *Deklaraci národní suverenity krymských Tatarů*. Třetí začal pracovat v roce 1996, čtvrtý v létě 2001.

Laisvės šauklis (viz Posel svobody)

„lesní bratři“ („Metsavennad“)

Hovorové označení partyzánů bojujících v pobaltských republikách především s ně-

meckými okupanty (srov. *Armáda svobody Litvy a *Všeobecné demokratické hnutí odporu). „Lesní bratři“ začali aktivně působit v roce 1941 po vypuknutí sovětsko-německé války; přepadali zařízení, napadali likvidační prapory (*istrebitělnyje bataljony*), nevelké oddíly Rudé armády a místní orgány sovětské moci. Některé obce osvobodili před vstupem německých vojsk. Koncem roku 1941 Němci oddíly rozpustili. Obnovily činnost po opětovné okupaci Litvy Rudou armádou na podzim 1944. Na rozdíl od Litvy neměli estonští partyzáni centrální velení ani nedostávali zahraniční pomoc. „Bratry“ zlikvidovaly oddíly NKVD–MVD–KGB do roku 1953. Masové represe se týkaly rolníků, kteří partyzány podporovali.

letničáři (pjatiděsjatniki)

Plným názvem křesťané evangelické víry (christianě very jevangelijskoj). Jedno z protestantských náboženských společenství, působící v Rusku od začátku dvacátého století. Podobně jako jiné náboženské skupiny (svědkové Jehovovi, pravá pravoslavná církev, adventisté sedmého dne, část baptistů), jejichž dogmata a obyčej se přičily totální státní kontrole náboženského života, byli i letničáři předmětem systematické diskriminace. Úřady odmítaly jejich společenství oficiálně registrovat, a tím ochromovaly jejich veřejnou aktivitu. Několik stovek tisíc letničářů (z milionu těchto vyznavačů) odmítlo přestoupit do Všesvazové rady evangelických křesťanů baptistů (vyžadovalo by to odřící se zásad vlastní víry). Vůdčí a nejaktivnější členové komunit byli trestně a psychiatricky pronásledováni. Mladí muži, kterým víra bránila sloužit se zbraní a skládat vojenskou přísahu, byli pronásledováni za *vyhýbání se všeobecné vojenské povinnosti*. Začátkem šedesátých let část komunit uznala, že jediným východiskem ze situace je emigrace. V sedmdesátých letech to již bylo masové hnutí *, „otkazníků“; pod peticemi s poža-

davkem o povolení k výjezdu, adresovanými orgánům SSSR a mezinárodnímu společenství, se sebraly desetitisíce podpisů. Vůdci emigračního hnutí byli Jevgenij Bresenděn, *Nikolaj Goretoj a Grigorij Vaščenko a hlavními centry Nachodka na Dálném východě, Černogorsk v Krasnojarském kraji a stanice Starotitarovskaja na severním Kavkaze. V roce 1974 letničáři navázali kontakty s moskevskými obránci lidských práv. Informace o represích proti letničářům a jejich boji za svá práva pravidelně vycházely v **Kronice aktuálních událostí* a dokumentech *Moskevské helsinské skupiny, oni sami se často připojovali k veřejným protestům obránců lidských práv proti pronásledování disidentů.

lianozovská skupina (skupina Lianozovo; Lianozovská škola; „lianozovci“)

Neformální literárně-umělecká skupina, nazývaná také Lianozovská škola nebo komuna, byla sdružena kolem básníka a malíře Jevgenije Kropivnického a jeho zetě, malíře *Oskara Rabina. Název pochází od sídliště Lianozovo u Moskvy, kde se v letech 1958–1965 v domě, kde oba bydleli, konala pravidelná nedělní setkání malířů a básníků a výstavy neoficiálního umění. Kromě výše uvedených do skupiny patřili malíři Lidija Mastěrkova, Vladimir Němuchin, Nikolaj Večtomov a básníci Igor Cholin, Vsevolod Někrasov, Genrich Sapgir. Soukromé prezentace uměleckých děl se pro „lianozovce“ staly veřejnou činností (průkopnickou vzhledem k později pořádaným výstavám avantgardních umělců v moskevských bytech) a plnily ve výtvarném umění stejnou funkci jako samizdat v oblasti literatury. Stálým hostem v Lianozově byl *Alexandr Ginzburg. Almanach *Sintaksis*, který vydával a v němž publikoval básně členů skupiny, svébytně navazoval na zespolečenštění tvorby „lianozovců“. Skupina existovala do poloviny sedmdesátých let; někteří „lianozovci“ se zúčastnili ne-

legální výstavy, kterou úřady nechaly zničit buldozery (15. září 1974).

Lietuvių Archyvas (viz Litevský archiv)

Lietuvos Ateitis (viz Budoucnost Litvy)

Liga svobody Litvy (Lietuvos laisvės lyga)

Podzemní politická organizace založená v létě 1978 ve Vilniusu. Od léta 1988 působila veřejně. Jejím vůdcem byl od začátku *Antanas Terleckas, k zakladatelům a členům patřili mj.: Jonas Pratusėvičius, Romualdas Ragaišis, Julius Sasnauskas, Vladas Šakalys, Andrius Tučkus, Jonas Volungevičius. Programové prohlášení Ligy vyšlo v podzemním časopise **Aušra* (1978, č. 12). Hlavním cílem bylo rozvíjení náboženského, národního a politického vědomí. Na jaře 1979 Liga připravila a poslala účastníkům 24. zasedání Valného shromáždění OSN prohlášení s požadavkem odsouzení *paktu Molotov–Ribbentrop a pomoci Estonsku, Litvě a Lotyšsku znovu získat nezávislost. Nejdůležitějším dokumentem Ligy byla **Baltská výzva* ze srpna 1979. Liga vydávala podzemní časopisy **Vytis (Pronásledování)* a **Laisvės šauklys (Posel svobody)*.

Lisandusi mōtete ja uudiste vabale levikule Eestis (viz Doplněk ke svobodnému oběhu myšlenek a informací v Estonsku)

Litevská helsinská skupina (Lietuvos helsinkio grupė), LHS

První veřejná organizace na obranu lidských práv v Litvě. Celý název: Litevská společenská skupina pro naplnění helsinských dohod (Helsinki susitarimų vykdymui remti Lietuvos visuomeninė grupė). Byla založena 25. listopadu 1976 podle modelu *Moskevské helsinské skupiny a byla s ní v úzkém kontaktu. Zakládajícími členy byli *Ejtan Finkelštejn, *Karolis Garuckas, *Ona

Lukauskaitė-Poškienė, *Viktoras Petkus, *Tomas Venclova. Zakládající manifest a dva první dokumenty byly oznámeny 1. prosince 1976 na neoficiální tiskové konferenci pro zahraniční novináře v Moskvě. V manifestu se upozorňovalo nejen na porušování lidských práv v Litvě, ale také na okupaci Litvy (tím se LHS lišila od skupin působících v jiných sovětských republikách). Do konce roku 1981 skupina vydala asi 30 číslovaných dokumentů a několik nečíslovaných prohlášení (na Západ se dostalo 22 dokumentů). Zabývaly se těmito problémy: 1) omezováním svobody vyznání a práv náboženských skupin, represemi vůči duchovním; 2) omezováním práva zvolit si místo pobytu a svobody pohybu; 3) porušováním svobody přesvědčení, pronásledováním distributorů nezávislé literatury; 4) diskriminací národnostních menšin; 5) zneužíváním psychiatrie jako trestního nástroje.

Složení skupiny se měnilo. V srpnu 1977 byl uvězněn *Petkus, emigroval *Venclova. Ve stejném roce ze skupiny vystoupil *Finkelštejn, zemřel P. *Garuckas a vstoupili Mečislovas Jurevičius, P. Bronislovas Laurinavičius, Algirdas Statkevičius, Vladas Šakalys, krátce před svým zatčením byl členem skupiny také *Antanas Terleckas. V roce 1980 do ní vstoupili *Vytautas Skuodis a Vytautas Vaičiūnas, byl uvězněn Algirdas Statkevičius. V roce 1981 byli uvězněni Jurevičius, *Skuodis a Vaičiūnas a při automobilové nehodě zahynul Laurinavičius. V roce 1983 zemřela *Lukauskaitė-Poškienė. Od roku 1988 byli členy *Litevské helsinské skupiny Vytautas Bogušis, *Balys Gajauskas, Gintautas Iešmantas, Kazys Križevičius, Edmundas Paulionis, *Nijolė Sadūnaitė a další.

Litevský archiv (Lietuvių Archyvas)

Sbírky statistických materiálů a vyprávění svědků o sovětském teroru v Litvě v období od 15. června 1940 do 30. června 1941. Za německé okupace, v letech 1942–1943, vyšly v Kovnu čtyři obsáhlé svazky. Zbylou do-

kumentaci vyvezli z Litvy uprchlíci a v roce 1952 část vydali na Západě. Po válce se samizdatové kopie *Archivu* rozšířily po celé republice. KGB se všemožně snažila tyto materiály zabavovat a ničit.

Litevský klub lidových písní Raskila (Lietuvos Liaudies dainų klubas – Raskila)

Vznikl v září 1971 při domě kultury vilniuských odborů z iniciativy Birutė Burauskaitė a *Rimantase Matulise. Navazoval na tradici klubů *Ramūva a *, „poutníků“. Členové se snažili o zachování a popularizaci litevské lidové kultury, organizovali oslavy tradičních svátků a různých historických výročí. Od poloviny sedmdesátých let byl klub stálým místem setkávání distributorů nezávislé literatury. Informace o pronásledování jeho členů uveřejňovaly nezávislé časopisy **Aušra* a **Kronika katolické církve v Litvě*. Od roku 1985 nesl klub název Raskila (podle byliny používané v magii).

Lycho z rozumu. Portrety dvadcaty „zločynciv“ (viz Hoře z rozumu. Portréty dvaceti „zločinců“)

Maják (Paros)

Noviny v arménštině vycházející bez cenzury, orgán *Sjednocené národní strany Arménie. Noviny si kladly za cíl sjednocení Arménů kolem myšlenky nezávislosti země. První ze čtyř vydaných čísel vyšlo v dubnu 1967, na Den památky Arménů – obětí genocidy (viz *masakr Arménů v roce 1915). Poté, co v červenci 1968 vyšlo druhé číslo, byli zatčeni členové strany včetně redaktorů novin: *Šahen Haruťuňjan, *Hajkazn Chačatrjan a *Stěpan Zatikjan. Další číslo vyšlo v roce 1973, poslední pak v roce 1981.

Majstrounia (viz Pracovna)

Malá Litva (litevsky Mažoji Lietuva, německy Klein Litauen, Preussich Litauen – Pruská Litva; jinak – západní Litva)

Území západně od Velké Litvy (někdejší Žmudské knížectví nebo Vilenské a Trocké vojvodství), které v dějinách Litvy sehrálo důležitou roli. Byla zde v roce 1547 vydána první litevská kniha, v roce 1653 první gramatika litevštiny, první překlad Bible do litevštiny (1590), první literární dílo (1706) a první periodikum (1822). Hovorový jazyk obyvatel tohoto regionu se stal základem spisovné litevštiny. Od třináctého století do roku 1945 patřila Malá Litva zprvu křižáckému řádu, poté Prusku. Do konce devatenáctého století mluvilo litevsky asi 50 % obyvatel. V roce 1923 byla severní část Malé Litvy – Klajpėdský kraj – začleněna do Litevské republiky. Od roku 1945 patřila větší část Malé Litvy do Kaliningradské oblasti RSFSR. Území Malé Litvy bylo trvalým cílem litevských vlastivědných výprav (*Rimantas Matulis, Birutė Burauskaitė a další). Příslušníci KGB při „pohovorech“ s účastníky takových výprav o nich mluvili jako o *projevech nacionalismu*. V samizdatu se rozsáhle šířila kniha Vytautase Šilase o Malé Litvě a nejnovější dějiny tohoto regionu popularizoval Petras Cidzikas.

Martyrologium Bělorusi (Martyraloh Belarusi)

Historicko-osvětové sdružení zřízené za účelem udržování památky na oběti stalinismu 19. října 1988 v Minsku na Běloruském sjezdu společenských představitelů (téměř současně se sdružením *Memorial v Moskvě). Ve Společenské radě byli: Uladzimir Arlov, Vasil Bykav, Michas Čarňauski, Sjarhej Dubavec, Aljaksej Maračkin, *Zjanon Pazňak, Anatol Sidarevič, Vincuk Vjačorka aj. Do funkce předsedy rady byl zvolen *Zjanon Pazňak. Základním cílem bylo zveřejnit, prozkoumat a rozšířit do obecného povědomí informace o totalitních zločinech, pořádit jmenné se-

znamy obětí stalinismu v Bělorusku a připomínat pronásledované. Sdružení uskutečnilo první masovou akci (jíž se pravděpodobně zúčastnilo na 40 tisíc osob), která aktivizovala běloruské společenské hnutí. Třicátého října 1988, v předvečer Památky zesnulých, uspořádalo sdružení společně s *Konfederací běloruských sdružení demonstraci k uctění obětí. Účastníci se při akci neúspěšně pokusili položit květiny na hrob spisovatele Uladzimira Karatkeviče na Východním hřbitově v Minsku a poté se vydali ke Kuropatům, kde se nacházejí hromadné hroby obětí stalinismu. Shromáždění rozehnal ozbrojené oddíly policie a vojsk ministerstva vnitra. Martyrologium stálo u základů *Běloruské národní fronty. Po roce 1989 už aktivně nepůsobilo, ale formálně existovalo dál.

masakr Arménů v roce 1915

Dvacátého čtvrtého dubna 1915 začalo vyhlazování arménského obyvatelstva v šesti východních provinciích Osmanské říše (*Západní Arménie). Genocida se prováděla na rozkaz turecké vlády. Arméni na celém světě si toto datum připomínají jako Den památky Arménů – obětí genocidy. Vyhlazování Arménů na území Turecka trvalo do roku 1923. Zahynulo víc než jeden a půl milionu lidí, skoro stejný počet jich z Turecka uprchl. Od roku 1919 se Arméni snažili, aby světové veřejné mínění uznalo tyto zločiny za genocidu a žádali odškodnění – hmotné a územní. V epoše poststalinismu se otázka masakru objevuje v programových dokumentech arménských podzemních skupin, na letáčích a v nezávislé publicistice.

Medžlis

Nejvyšší zastupitelský orgán, čítající 33 poslanců, zvolený na druhém *Kurultaji krymskotatarského národa (1991). Funguje jako struktura paralelní ke krymskému parlamentu, není oficiálně zaregistrován. Předsedal mu *Mustafa Džemilev (1991 a 2013).

Memorandum Estonského demokratického hnutí a Estonské národní fronty

Výzva adresovaná Valnému shromáždění OSN (24. října 1972), v níž se zdůrazňuje okupace Estonska. Poukazovala na sílící rusifikaci a požadovala navrácení nezávislosti Estonska v hranicích stanovených roku 1920 podle mírové smlouvy uzavřené mezi sovětským Ruskem a Estonskou republikou, přijetí Estonska jako bývalého člena Společnosti národů do OSN a také stažení sovětských vojsk a uskutečnění svobodných voleb pod dohledem OSN. Text se na Západ z neznámých důvodů dostal až dva roky od podepsání. Záhy poté byli aktivisté *Estonského demokratického hnutí a *Estonské národní fronty *Artem Juskevč, Mati Kiirend, Kalju Mätik, *Sergej Soldatov a Arvo Varato uvězněni a odsouzeni.

Memorial

Masové společenské hnutí vzniklé v období perestrojky, které si klade za cíl uchování paměti na státní teror, politické pronásledování a společenský odpor vůči totalitě v SSSR. První skupiny Memorialu vznikly v září 1987; v lednu 1989 bylo zřízeno Všesvazové (od roku 1991 Mezinárodní) historicko-osvětové a charitativní sdružení na obranu lidských práv Memorial. Dnes do sdružení patří kolem stovky regionálních organizací z Běloruska, Kazachstánu, Lotyšska, Ruska a Ukrajiny, má své organizace v Belgii, Česku, Itálii a Německu. Provádí vědecké výzkumy (hlavně dějin politických represí v SSSR), shromažďuje informace o umístění hrobů, připomíná oběti komunismu, působí v oblasti obrany lidských práv, poskytuje právní a sociální pomoc bývalým politickým vězňům a vyhnancům, provádí osvětovou a vydavatelskou činnost. Sdružení se staví na obranu lidských práv s odvoláním na zásady vypracované sovětskými obránci lidských práv v šedesátých a sedmdesátých

letech dvacátého století. V Memorialu pracuje mnoho bývalých disidentů a politických vězňů. V čele ruského Memorialu stál od roku 1990 *Sergej Kovaljov.

V moskevském archivu Memorialu – Centru výzkumů, informací a šíření – je shromážděna jedna z největších sbírek materiálů z dějin disidentského hnutí v SSSR na světě. Na Ukrajině působí vedle Mezinárodního sdružení Memorial samostatný Ukrajinský memoriál Vasyla Stuse. V Bělorusku koncem osmdesátých let vznikla organizace s podobným cílem a úkoly, jaké má Memorial – *Martyrologium Běloruska. Pobočka Memorialu pracuje také v Gruzii.

Memoriál litevských katolíků (Lietuvos Romos katalikų mamorandumas)

Jeden z důležitých dokumentů na obranu lidských práv, které vyšly v litevském samizdatu. Byl uveřejněn po uvěznění a odsouzení kněží Prosperase Bubnyse a *Juozase Zdebekise (listopad 1971) a popisoval případy omezování svobody vyznání v Litvě. Za dva měsíce bylo pod něj sebráno 17 054 podpisů. Byl adresován Leonidu Brežněvovi, zůstal bez odpovědi a poté, v únoru 1971, byl v souladu s prohlášením, jež obsahoval, zaslán mezinárodním institucím (papeži Pavlu VI. a generálnímu tajemníkovi OSN Kurtu Waldheimovi).

Metropole (Metropolija)

Nezávislý literární almanach, který vyšel v lednu 1979 v Moskvě. Bylo vyrobeno osm exemplářů o 763 stránkách strojopisu s ilustracemi. Obsahoval texty 23 autorů, odmítnuté cenzurou, mj. Belly Achmaduliny, Vasilije Aksjonova, Andreje Bitova a Andreje Vozněsenského. Tvůrci se setkali s různým druhem šikany – útoky v tisku, nátlak za strany Svazu spisovatelů, zákaz publikace. V květnu 1979 byli dva z redaktorů svazku, Viktor Jerofejev a Jevgenij Popov, vyloučeni ze Svazu spisovatelů. Na protest ze Svazu

vystoupilo několik známých spisovatelů, jejichž texty byly rovněž umístěny v almanachu. V roce 1991 *Metropole* vyšla oficiálně.

Mezinárodní společenský seminář (Meždunarodnyj obščestvennyj seminar)

Neoficiální seminář o lidských právech, uspořádaný v Moskvě v době perestrojky (10.–15. října 1987 a 12.–13. března 1988) z iniciativy bývalých politických vězňů Sergeje Grigorjance, *Sergeje Kovaljova a Lva Timofejeva. Protože úřady se setkáními nesouhlasily, konala se v soukromých bytech. Zúčastnilo se jich kolem 400 osob z různých republik SSSR a ze zahraničí. Jednání probíhala v deseti sekcích: Mezinárodní důvěra a odzbrojení; Společenská a ekonomická lidská práva; Svoboda vyznání (koordinátor *Gleb Jakunin); Svoboda slova (koordinátor Sergej Grigorjanc); Mezilidské kontakty; Humanitární aspekty ekologických problémů; Práva invalidů a jiných společensky závislých skupin (koordinátor *Jurij Kiseljov); Právní zajištění lidských práv (koordinátor *Sergej Kovaljov); Společenská obrana práv jednotlivce (koordinátor *Larisa Bogoraz-Bruchman).

mítink glasnosti

První demonstrace na obranu lidských práv v SSSR. Konala se 5. prosince 1965 (oficiálně se slavil Den ústavy SSSR) na Puškinově náměstí v Moskvě. Iniciátorem byl matematik a básník *Alexandr Jesenin-Volpin, který také s Valerijem Nikolským a Jelenou Strojovou zpracoval, rozmnožil a s pomocí členů skupiny *SMOG v hlavním městě rozšířil několik stovek letáků *Graždanskoje obraščeniye (Občanská výzva)*. Zvaly na mítink a obsahovaly požadavek adresovaný úřadům, aby se *proces s vězněnými spisovateli Juliem Danielem a Andrejem Siňavským konal v souladu s ústavou, tedy veřejně. Mítinku se zúčastnilo podle různých údajů od několika desítek do dvou set lidí. Rozehnala je policie, několik osob bylo zadrženo. Od té doby se shromáždění na Puškinově náměstí pořádalo každý rok jako tichá demonstrace na podporu lidí pronásledovaných z politických důvodů. V roce 1977 byl mítink vzhledem k přijetí nové ústavy a změnou data její oslavy přeložen na 10. prosinec – Den lidských práv (stanovený na počest *Všeobecné deklarace lidských práv, vyhlášené OSN 10. prosince 1948). Mítink glasnosti se pokládá za počátek dějin obrany lidských práv v SSSR.

dění na Puškinově náměstí pořádalo každý rok jako tichá demonstrace na podporu lidí pronásledovaných z politických důvodů. V roce 1977 byl mítink vzhledem k přijetí nové ústavy a změnou data její oslavy přeložen na 10. prosinec – Den lidských práv (stanovený na počest *Všeobecné deklarace lidských práv, vyhlášené OSN 10. prosince 1948). Mítink glasnosti se pokládá za počátek dějin obrany lidských práv v SSSR.

mordvinské tábory (mordovskije lagera; Dubravlag)

Komplex nápravných pracovních táborů (ITL) ležících v Zubovsko-poljanském a Těnguševském kraji Mordvinské ASSR, v nichž byli do roku 1987 drženi političtí vězni. Od roku 1929 tam fungoval Těmnikovský ITL, který se v roce 1948 proměnil v Dubravnyj ITL (označovaný jako ZCh-385; zkratkou Dubravlag, jak je ve vzpomínkách často uváděn; občas nazývaný také pot'minský tábor podle osady Pot'ma, kde byl umístěn tranzitní tábor pro vězně posílané do Dubravlagu). Do roku 1954 měl status zvláštního tábora Gulagu (Osoblag č. 3). Sídlem vedení byla osada Javas. V letech 1961–1972 byl Dubravlag jediným táborem v SSSR, kam byli umisťováni zvláště nebezpeční protistátní zločinci čili lidé odsouzení za protisovětskou agitaci a propagandu (podle *par. 58, odst. 10 a *par. 70 tr. z. RSFSR), za vlastizrady (*par. 58, odst. 1 a *par. 64 tr. z. RSFSR) nebo za účast v protisovětské organizaci (*par. 72 tr. z. RSFSR). Ve druhé polovině padesátých let byly kromě Dubravlagu politickými tábory rovněž Vorkutský ITL v ASSR Komi, Ozerlag v Irkutské oblasti a ženský tábor v místě Suslovo v Kemerovské oblasti. V roce 1961 byli vězni z Ozerlagu přemístěni do Mordvinska, ostatní tábory byly zlikvidovány už předtím. Dubravlag se skládal z asi dvaceti podtáborů, rozložených podél šedesátikilometrové úzkokolejky nebo v určité vzdálenosti od ní (10–20 km). Političtí vězni byli drženi izolovaně od kriminál-

ních v několika (maximálně sedmi – osmi) z nich. Podle údajů prokuratury RSFSR bylo v červenci 1965 v Dubravlagu kolem 10 tisíc vězňů, z toho 3816 zvláště nebezpečných vězňů (pozdější počty nejsou známy). Z politických vězňů odsouzených za protisovětskou agitaci a propagandu většinu tvořili disidenti, vydavatelé a distributoři samizdatu, členové podzemních národních skupin či zakázaných náboženských společenství. Mezi vlastizrádci tvořili největší skupinu po válce odsouzení účastníci ozbrojeného podzemí z Estonska, Litvy, Lotyšska a Ukrajiny (rozsudky zněly na 15 až 25 let) a lidé dopadení při pokusu o útěk ze SSSR. V roce 1972 byla většina politických vězňů přemístěna do nově zřízených *permských táborů; do roku 1987 fungoval ještě jediný politický tábor pro ženy v zemi, a to v obci Baraševo. Dubravnyj ITL funguje dodnes a podléhá Vedení výkonu trestu. Informace o Dubravlagu se začala veřejnost dozvídat v roce 1966, kdy se do tábora dostali – po proslulém *procesu – Julij Daniel a *Andrej Siňavskij. V roce 1967 v samizdatu vyšly knihy *Moje svědectví* *Anatolije Marčěnka a *Reportáž z Berijovy rezervace* *Valentyna Moroze (oba byli vězni Dubravlagu a *vladimirské věznic). Od té doby byly osudy politických vězňů trvalým tématem nezávislé publicistiky.

Moskevská helsinská skupina (Moskovskaja chelsinskaja grupa), MHS

Plným názvem Společenská skupina pro naplnění helsinských dohod v SSSR (Obščestvennaja grupa sodějstvija vypolněniju chelsinskich soglašenij v SSSR). Největší nezávislé sdružení na obranu lidských práv v sedmdesátých letech, založené 12. května 1976 v Moskvě. Iniciátorem a prvním předsedou byl *Jurij Orlov. Skupina si vytkla za cíl shromažďovat, ověřovat a uveřejňovat informace o případech porušování lidských práv a o dalších humanitárních otázkách

(tzv. třetí koš Závěrečného aktu Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě, který 1. srpna 1975 v Helsinkách podepsali vůdci evropských zemí). Dokumenty k jednotlivým tématům se zaslaly moskevským velvyslanectvím signatářských zemí helsinských dohod a předávaly zahraničním novinářům na tiskových konferencích. V průběhu šesti let skupina zpracovala 195 informačních dokumentů a několik zpráv; vydala také společně s jinými organizacemi na obranu lidských práv řadu prohlášení a komuniké. Dokumenty MHS byly velmi věrohodné, nebyla v nich publicistická rétorika ani politické deklarace. MHS v sobě spojovala energii *Iniciativní skupiny na obranu lidských práv a analytické schopnosti *Výboru pro lidská práva: stala se první profesionální organizací na obranu lidských práv v SSSR. Na přelomu let 1976 a 1977 při ní vznikly dvě specializovanější organizace: *Pracovní výbor pro zkoumání využívání psychiatrie k politickým účelům a *Křesťanský výbor na obranu práv věřících v SSSR. Po vzoru MHS byly vytvořeny analogické skupiny v republikách SSSR (*Arménská helsinská skupina, *Gruzínská helsinská skupina, *Litevská helsinská skupina a *Ukrajinská helsinská skupina). V zahraničí vznikly skupiny pro dohled a výbory podporující sovětské helsinské skupiny, které pak rozšířily svou činnost a shromažďovaly informace o porušování lidských práv nejen v SSSR, ale i v dalších zemích. Časem se spojily do *Mezinárodní helsinské federace – dnes je to jedno z nejvlivnějších a nejváženějších sdružení na obranu lidských práv na světě. Úsilí všech těchto skupin podle názoru mnoha badatelů značně přispělo k rozvoji „Carterovy doktríny“ (podle které není otázka lidských práv záležitostí jednotlivých zemí, ale předmětem mezinárodních snah a v zahraniční politice USA mají být prioritou lidská práva, a ne národní zájmy) a ovlivnilo také celkový proces formulace nové koncepce lidských práv a její místo v mezinárodní politice. Hned

po vzniku MHS a dalších helsinských skupin je úřady začaly všemožně pronásledovat. Začátkem roku 1977 začalo být helsinské hnutí likvidováno podle plánu náčelníka KGB Jurije Andropova. Více než deset členů MHS bylo uvězněno a odsouzeno, několik jich bylo donuceno k emigraci. Na podzim 1982, kdy byla trestně stíhána pětasedmdesátiletá *Sofija Kalistratova, jedna ze tří členů skupiny, kteří ještě zůstali na svobodě, oznámila MHS ukončení činnosti. V roce 1989 byla skupina v novém složení reaktivována. Zpočátku to byl klub bývalých disidentů, který vydával prohlášení k aktuálním tématům. Do MHS vstoupila *Larisa Bogoraz a uspořádala stálý seminář pro aktivisty regionálních organizací na obranu lidských práv. V roce 1996 proměnila nová předsedkyně *Ljudmila Aleksejeva MHS ve výkonnou strukturu, která úspěšně brání lidská práva v dnešním Rusku.

Moskevská výzva (Moskovskoje obraščenje)

Jeden z nejznámějších textů samizdatu v SSSR, vyhlášený 13. února 1974 po zprávě o zatčení *Alexandra Solženicyna. Obsahoval požadavek, aby byla v SSSR vydána jeho kniha **Souostroví Gulag*, aby byly uveřejněny dokumenty týkající se činnosti sovětských trestních orgánů stalinského období, aby byl vytvořen tribunál pro zkoumání zločinů spáchaných státem. Text končil výzvou k obraně *Solženicyna před pronásledováním a k tomu, aby mu bylo umožněno pracovat ve vlasti. Zpočátku dopis podepsalo deset sovětských disidentů (mj. *Larisa Bogoraz-Bruchman, *Pavel Litvinov, Vladimir Maksimov a *Andrej Sacharov), později se připojilo ještě několik desítek lidí. Podpisy se sbíraly i v jiných zemích, v Západním Německu ho podepsalo na 50 tisíc lidí. Výzva byla inspirací ke vzniku nezávislého historického almanachu **Pamjat'*.

náboženská činnost (viz par. 227 tr. z. RSFSR)

náboženská propaganda (viz par. 142 tr. z. RSFSR a par. 227 tr. z. RSFSR)

Nadace Kistler-Ritso (Kistler-Ritso sintasutus)

Organizace založená Američankou estonského původu, doktorkou Olgou Kistler-Ritso, za účelem vytvoření Muzea okupace v Tallinnu. Patronem instituce, zabývající se výzkumem moderních dějin Estonska z let 1940–1991, je bývalý prezident Estonské republiky Lennart Meri (1992–2001). Předsedou představenstva Nadace je *Heikki Ahonen.

Nadějatsja ili dějstvovat' (viz Doufat, nebo jednat?)

Naděje (Hujs)

Podzemní skupina mládeže, kterou založil v roce 1964 *Suren Melikjan v obci Berd u hranic s Ázerbájdžánem na základě jedné ze skupin *Svazu arménské mládeže. Skupina vydávala letáky týkající se *Náhorního Karabachu a Nachičevanu. V roce 1967 se přetvořila ve *Svaz sjednocení Arménie.

Náhorní Karabach a Nachičevan

Zakavkazská území, která od začátku devatenáctého století náležela do Ruského impéria. Obývali je Arméni (křesťané) a Turci (muslimové), kteří byli v trvalém etnicko-náboženském konfliktu. Po rozpadu Ruského impéria v letech 1918–1920 se Náhorní Karabach (arménsky Arcach) a Nachičevan staly předmětem územního sporu mezi Arménií, Ázerbájdžánem a Tureckem. Za sovětské vlády měly statut autonomních oblastí v rámci Ázerbájdžánské SSR. Usnesení Sovětu autonomní oblasti Náhorního Karabachu z února 1988 o vystoupení oblasti z Ázerbájdžánu a připojení k Arménii se stala zdrojem *arménsko-ázerbájdžánského konfliktu.

Národně demokratická strana (Eronvul-demokratiuli partia)

Gruzínská politická strana. Jako podzemní skupinu ji v roce 1981 v Tbilisi založili *Giorgi Čanturia, Mamuka Giorgadze, Irakli Kadagišvili a další. Členové skupiny se pokládali za dědice strany stejného jména, která vznikla v roce 1917 za války o obnovení nezávislosti Gruzie a byla zlikvidována v roce 1921 po nastolení komunistického režimu v republice. V letech 1981–1988 působila nelegálně, věnovala se vydávání a šíření proklamací a politické literatury, organizovala také bez souhlasu úřadů shromáždění a demonstrace. Členové strany se podíleli na vytvoření *Sdružení Ilji Čavčavadzeho. Třicátého srpna 1988 strana veřejně oznámila svou existenci. Kladla si za cíl posílení nezávislosti Gruzie, rozvoj svobodného tržního hospodářství, obranu křesťanských hodnot a národních tradic, nastolení teodemokracie v Gruzii, jež by byla syntézou západní demokracie a pravoslavného křesťanství. V letech 1990–1991 se stavěla proti režimu *Zviada Gamsachurdii. Předsedou Národně demokratické strany byl *Giorgi Čanturia (po jeho smrti se vedení strany ujala jeho vdova Irina Sarišvili), nejvyšším orgánem byl sjezd strany.

Národní hnutí krymských Tatarů

Tzv. ferganská skupina; sdružení usilující o návrat Tatarů na Krym, založené v roce 1989 Bekirem a *Jurijem Osmanovými jako opozice proti *Organizaci národního hnutí krymských Tatarů. Po smrti *Jurije Osmana v jejím čele stanul Vasfi Ubdaraimov. Organizace vydává noviny *Areket* (*Hnutí*).

Národní svaz práce (Narodno-trudovoj sojuz, NTS)

Plný název zněl Národní svaz práce ruských solidaristů (Narodno-trudovoj sojuz rossijskich solidaristov). Tato ruská exilová politická strana byla založena v roce 1930, několikrát změnila název (dnešní má od roku

1948). Ve třicátých letech byla mládežnickou pobočkou ozbrojené organizace „bílých“ emigrantů – Ruského vševojenského svazu (Rossijskij Obščevoiniskij Sojuz), ideologicky byla blízká radikálním pravicovým evropským diktaturám. Program NTS si kladl za cíl konečné ozbrojené svržení komunistického režimu a vytvoření korporátního státu v Rusku. V letech druhé světové války NTS spolupracovala s Německem. V roce 1945 strana v Západním Německu obnovila činnost. NTS vydával časopisy, mj. **Grani* a **Posev*, měl vydavatelství **Posev* a rozhlasovou stanici *Svobodné Rusko (Svobodnaja Rossija)*, vysílající na území SSSR. Rozšiřoval propagandistickou literaturu mezi sovětskými námořníky a turisty. Na přelomu padesátých a šedesátých let si NTS v SSSR vytvořil vlastní buňky, pašoval do země své publikace. Navázal kontakty s opozičními kruhy, někteří disidenti (*Jurij Galanskov, Rostislav Jevdokimov, Valerij Senděrov) do NTS vstoupili, jiní (*Vladimir Bukovskij, *Alexandr Ginzburg, *Anatolij Levitin-Krasnov) využívali stranické kanály k předávání svých textů k uveřejnění na Západě. Obvinění ze styků s NTS obvykle používala KGB ke kompromitaci disidentského hnutí (např. při *procesu čtyř). Tyto kontakty byly začátkem sedmdesátých let předmětem ostrých sporů v disidentském prostředí a v kruzích inteligence sympatizující s disidenty. Nepodařilo se překonat rozpory mezi úsilím NTS o konspiraci a programovou aklaamací hnutí na obranu lidských práv. V roce 1990 byl NTS v SSSR legalizován, v letech 1992–1994 se vedení strany a redakce časopisů přestěhovaly z Frankfurtu nad Mohanem do Moskvy.

Národní výzva předsednictvu ÚV KSSS

První prohlášení Tatarů od *deportace v roce 1944 adresované úřadům SSSR, v němž se hovořilo o bezpráví, jaké bylo spácháno na krymských Tatarech, a které obsahovalo požadavek umožnění jejich návratu na Krym,

s němž se *představitelé krymskotatarského národa obrátili v červnu 1957 na ústřední výbor KSSS.

Obrození národního vědomí (Eronvuli tvišmencebis agordziněba)

Gruzínská podzemní skupina. Vytvořili ji ve městě Rustavi ve druhé polovině sedmdesátých let Vachtang Čitava, Suliko Gogija a Važa Žgenti (autor programu skupiny). V roce 1979 měla skupina kolem deseti členů. Letáky (v gruzínštině) s požadavkem nezávislosti Gruzie, které připravili, šířili na vysokých školách, v divadlech a na dalších veřejných místech, mj. v Gori, Kutaisi, Rustavi a Tbilisi. Zřízení budoucí nezávislé Gruzie si členové skupiny představovali jako systém socialistického typu; Važa Žgenti je označoval za „progresivistické“. V březnu a v dubnu 1980 členy skupiny uvěznila KGB a v říjnu je soudil Nejvyšší soud Gruzínské SSSR; poté skupina přestala existovat.

Okros Sacmisi (viz Zlaté rouno)

Organizace národního hnutí krymských Tatarů

Jedno z nejdůležitějších politických sdružení působící v rámci hnutí Tatarů za návrat na Krym vzniklo v roce 1989 na základě *Ústřední iniciativní skupiny. Předsednickou funkci zastávali postupně *Mustafa Džemilev, Refat Čubarov, Eredžet Chajreddinov. Od roku 1990 vydává noviny *Avdet (Návrat)*.

Organizace ukrajinských nacionalistů (Orhanizacija ukrajinskych nacionalistiv; OUN)

Politická organizace založená ukrajinskými nacionalisty v roce 1929 ve Vídni. Kladla si za cíl získání nezávislosti Ukrajiny, která v té době byla rozdělena mezi SSSR a Polsko. Věhlasu dosáhla v roce 1934, když provedla atentát na polského ministra vnitra Bronisława Pierackého. Vražda byla provedena

pod vedením vůdce OUN Stepana Bandery. Po obsazení Ukrajiny německou armádou v roce 1941 odešla kvůli negativnímu postoji Německa k vyhlášení ukrajinské nezávislosti část členů OUN do podzemí a pustila se do boje proti okupantům. Jiná část sdružená kolem Andrije Melnyka s nacistickým režimem spolupracovala. Pro partyzánský boj byla vytvořena ozbrojená složka OUN – *Ukrajinská povstalecká armáda, která pokračovala v boji za nezávislost Ukrajiny i po opětovném vstupu Rudé armády. Boje na územích náležejících SSSR a Polsku trvaly do let 1954–1955. I po zlomení ozbrojeného odporu zůstala OUN přední organizací ukrajinské emigrace a měla značný ideový vliv na západní Ukrajině. Členové podzemních skupin, které vznikly v zemi (*Ukrajinská národní fronta, UNF-2, Svaz ukrajinské mládeže Haliče), se pokládali za pokračování OUN. Dnes je na Ukrajině OUN legální organizací.

Orlové (Kotkad)

Tajná opoziční organizace mládeže založená v roce 1953 studenty střední školy č. 23 v Tallinnu. Název navazoval na buňku mládeže Svazu obrany – Mladí orlové. Organizace vyzývala k boji za obnovení nezávislosti Estonska a kladla si za cíl posilovat národního ducha a podporovat ideály svobody. Její členové rozmnožovali a distribuovali literaturu z dob nezávislého Estonska. Dvacátého čtvrtého února 1955 vyvěsili k 37. výročí dosažení nezávislosti ve škole leták. Osmnáctého října 1955 byl uvězněn a poté odsouzen jeden ze členů – *Erik Udam. Čtyřicetého listopadu 1956 byl zatčen její zakladatel – Taivo Uibo. Organizace přestala existovat.

Osvěta (Prosvita)

Osvětová společenská organizace, vytvořená v roce 1868 v Haliči, která tehdy patřila do Rakousko-Uherska. Měla hlavní sídlo ve Lvově, pobočky v okresech a síť vesnických knihoven. K jejím úkolům patřilo bojovat

s negramotností, zvyšovat kulturní a ekonomickou úroveň ukrajinské vesnice. Organizovala osvětová centra, sbory a orchestry, iniciovala zakládání družstev, mlékáren, pomocných a půjčkových pokladen. V roce 1917 existovalo asi pět tisíc institucí. Existovala rozsáhlá vydavatelská činnost. V roce 1922 byla síť Prosvity na území SSSR zlikvidována a čítárny a knihovny byly reorganizovány podle sovětského vzoru. Do roku 1939 jednotlivé instituce existovaly a rozvíjely se na územích patřících do Polska. Za druhé světové války Prosvitu obnovila *Organizace ukrajinských nacionalistů; po válce byla zase všechna střediska uzavřena. V lednu 1992 byl v Kyjevě oficiálně zaregistrován pokračovatel Prosvity – Celoukrajinské sdružení Prosvita Tarase Ševčenka. Má svá oddělení ve všech regionech Ukrajiny.

otevřený dopis občanům Finska z 1. října 1982

Ohlas občanů Estonska na demografické důsledky stavby Novotallinského přístavu. V dokumentu se předpokládá masový příliv pracovních sil ze SSSR, což by mělo za následek odsunutí Estonců do postavení menšiny ve vlastním hlavním městě. Byla zde vyjádřena naděje, že Finsko upustí od podpory SSSR při stavbě přístavu ohrožujícího národní zájmy Estonců.

„otkazniki“ („refuzniki“; od anglického „to refuse“ – odmítat)

V sedmdesátých letech v SSSR zavedené označení občanů, kteří dostali od úřadů negativní odpověď (*otkaz*) na své snahy emigrovat, ale dál bojovali za odjezd ze země. („Otkazniki“ je také označení pro lidi odmítající vojenskou službu.) Říkalo se tak především aktivistům židovského emigračního hnutí. Jediným oprávněným (byť ne vždy dostačujícím) důvodem k emigraci bylo podle sovětských úřadů to, že měl člověk příbuzné v zahraničí. Politické, náboženské nebo

ekonomické motivy se nebraly v úvahu. Odmítnutí se nejčastěji odůvodňovalo tím, že žadatel zná *státní tajemství*. „Otkaznik“ se vystavoval šikanám, někdy přišel o práci. Poškození psali petice, vydávali časopisy mimo cenzuru (např. židovské – *Ischod*, **Jevrei v SSSR*, německé – *Re Patria*), pořádali přednášky (přednášejícími byli ti, kteří přišli o práci), hladovky, shromáždění před úřady vydávajícími povolení k emigraci. Na problémy emigrace ze SSSR upozornil světové veřejné mínění zejména pokus skupiny Židů unést letadlo (*proces „letců“). Právu na emigraci věnovali četné dokumenty také obránci lidských práv (např. *Andrej Sacharov). Představitelé „otkazníků“ se stali členy *Moskevské helsinské skupiny (*Anatolij Ščaranskij), *Litevské helsinské skupiny (*Ejtan Finkelštejn) a *Gruzínské helsinské skupiny.

pakt Molotov–Ribbentrop

Dohoda o neútočení mezi Německem a SSSR z 23. srpna 1939, podepsaná v Moskvě ministrem zahraničních věcí Německa Joachimem von Ribbentropem a ministrem zahraničí SSSR Vjačeslavem Molotovem. Smlouva byla uzavřena na deset let a předpokládala po vypršení uvedené lhůty ještě možnost prodloužení o dalších pět let. V tajném dodatečném protokolu si smluvní strany rozdělily východní Evropu na sféry vlivu. Do sovětské sféry vlivu bylo zařazeno Finsko, Estonsko, Lotyšsko, východní část Polska a část Rumunska (Besarábie). Do německé pak západní část Polska a Litva. V souladu s novou dohodou mezi Německem a SSSR *O přátelství a hranicích*, podepsanou 28. září 1939, byla Litva přenesena do sovětské sféry vlivu. Smlouva otevřela Němcům možnost přepadnout Polsko, a začít tak druhou světovou válku. SSSR získal možnost okupovat baltské země, Besarábii a východní Polsko.

Paměť (Pamjat)

Nezávislý historický almanach vydávaný v letech 1976–1981 skupinou moskevských a leningradských humanitních vědců, přetiskovaný na Západě. Vyšlo pět čísel, každé mělo kolem 800 stránek strojopisu a obsahovalo vzpomínky a historické studie (především z historie represí a odporu proti totalitě v SSSR), které nemohly být uveřejněny v oficiálních vydavatelstvích kvůli cenzuře. Složení redakce nebylo zveřejněno. Poté, co byl v srpnu 1981 uvězněn iniciátor a šéfredaktor Arsenij Roginskij, práce na dalších číslech almanachu ještě nějaký čas pokračovala, ale šesté číslo už nevyšlo. Materiály, které do něj byly určeny, byly zařazeny do historického almanachu *Minuvšeje (Minulost)*, jež vydával Vladimir Alloja (od roku 1985 v Paříži, v letech 1990–1999 v Rusku; celkem vyšlo 25 svazků).

par. 58, odst. 1 tr. z. SSSR (vlastizrada)

Par. 58 trestního zákona RSFSR z roku 1926 obsahoval *kontrarevoluční zločiny proti státu*. Odstavec 1, týkající se vlastizrady, byl v roce 1934 doplněn o čtyři pododstavce: a) činy spáchané občany SSSR proti vojenskému potenciálu SSSR, jeho státní nezávislosti nebo k narušení jeho územní celistvosti, jako špionáž, vyvrazení vojenského nebo státního tajemství, přechod na stranu nepřítele, útěk nebo přelet za hranice; b) stejné činy spáchané vojáky; c) odpovědnost rodin zrádců, i kdyby o spáchané nebo připravované zradě nevěděli; d) odpovědnost za neoznámení připravované nebo dokonané zrady. Předpokládaný trest za spáchání činů z odstavců a) a b) byl ten nejvyšší – trest smrti a zabavení majetku. Zmírnění na 10 let odnětí svobody připouštěl odstavec a) pouze za polehčujících okolností. Obvinění z vlastizrady se používalo k fyzické likvidaci skutečných i domnělých politických odpůrců režimu. Za druhé světové války a po ní byli takto hromadně obviňováni vojáci, kteří padli do

zajetí, i civilní obyvatelstvo odvezené na nucené práce do zahraničí. Za zradu se pokládala účast v národním odboji proti sovětskému režimu (baltské země, Ukrajina). Liberalizace trestní politiky po Stalinově smrti vedla k několikanásobnému snížení počtu odsouzených. V zákoně SSSR z 25. prosince 1958 *O trestní odpovědnosti za zločiny proti státu* (čl. 1) se zavádělo kritérium úmyslného jednání a byly doplněny činy jako pomoc cizímu státu v nepřátelské činnosti proti SSSR a také spiknutí za účelem převzetí moci, o nichž se dříve mluvilo v jiných odstavcích par. 58. Zůstaly tvrdé tresty (včetně trestu smrti), ale uplatňování tohoto článku bylo od té doby i v době politických krizí v SSSR výběrové. V roce 1961 byl zaveden *par. 64 tr. z. RSFSR v novém znění.

par. 58, odst. 10 tr. z. RSFSR (protisovětská agitace a propaganda)

Odstavec 10 paragrafu 58 trestního zákona RSFSR platný v letech 1927–1958: *Agitace nebo propaganda obsahem vyzývajícím ke svržení, zpochybnění nebo oslabení sovětské moci nebo spáchání konkrétních kontrarevolučních zločinů [popsaných v odstavcích 2–9 paragrafu 58] a také rozšiřování, pořizování nebo přechovávání literatury s takovým obsahem povede k odnětí svobody nejméně na šest měsíců. Stejná činnost v průběhu masových nepokojů nebo s využitím náboženských pověr či národnostních předsudků anebo v podmínkách války nebo v místech, kde bylo vyhláшено stanné právo, povede k použití prostředků společenské obrany uvedených v odst. 2 [zastřelení, doživotní vykazání za hranice SSSR, zbavení svobody a zabavení majetku]. Odstavec 10 paragrafu 58 se používal až do Stalinovy smrti (1953) jako univerzální nástroj masového státního teroru. Byl uplatňován prakticky na všechny kategorie obyvatelstva (věkové, společenské, profesní i etnické), a to i vůči osobám loajálním k sovětské moci. Po Stalinově smrti počet lidí každoročně podle*

něj odsuzovaných prudce poklesl a značně se zmírnil rozsah trestu (k smrti se už prakticky neodsuzovalo). Obsah obvinění však nejen zůstal nezbytný i pro modernizovanou trestní politiku, předpokládající zacílení a účinnost represí, ale stal se jejím základním právním nástrojem. V letech 1959–1960 se používal pozměněný paragraf zavedený zákonem z roku 1958 *O trestní odpovědnosti za zločiny proti státu*, zatímco od roku 1961 *paragraf 70 nového zákoníku.

par. 64 tr. z. RSFSR (vlastizrada)

Paragraf trestního zákona RSFSR z roku 1960 (platného od 1. ledna 1961): *Vlastizrada je čin spáchaný úmyslně občanem SSSR proti státní nezávislosti, územní nenarušitelnosti nebo vojenskému potenciálu SSSR: přechod na stranu nepřítele, špionáž, vyvrazení státního nebo vojenského tajemství cizímu státu, útěk za hranice nebo odmítnutí se ze zahraničí vrátit do SSSR, poskytnutí pomoci cizímu státu v nepřátelské činnosti proti SSSR a rovněž spiknutí za účelem převzetí moci – se trestá zbavením svobody na dobu od deseti do patnácti let a zabavením majetku a vyhnanstvím na dobu od dvou do pěti let, anebo bez vyhnanství, nebo trestem smrti a zabavením majetku*. Tento předpis nahradil paragraf 58, odst. 1 tr. z. RSFSR z roku 1934. Byl zaveden, podobně jako *par. 70 tr. z. RSFSR, zákonem SSSR z 24. prosince 1958 *O trestní odpovědnosti za zločiny proti státu* (čl. 1). Jako *vlastizrada* se kvalifikoval např. pokus – i neúspěšný – o útěk ze SSSR; odmítnutí vrátit se z kapitalistických států; činnost (i nenásilná) spojená se snahou o sebeurčení neruských národů SSSR; tvoření organizací s cílem změnit státní zřízení. Vůči disidentům se tento paragraf používal dost zřídka (např. proti *Všeruskému společensko-křesťanskému Svazu národního osvobození, proti *Anatoliji Ščaranskému, obviněnému ze *špionáže*). V letech perestrojky započaly a po rozpadu SSSR pokračovaly revize kauz skuteč-

něných na základě tohoto paragrafu; v jednotlivých státech měly různý průběh (např. v baltských zemích byly vyřešeny radikálně – SSSR byl prohlášen za okupanta a boj proti němu nebylo možné kvalifikovat jako zločin).

**par. 70 tr. z. RSFSR
(protisovětská agitace a propaganda)**

Paragraf trestního zákoníku z roku 1960 (vstoupil v platnost 1. ledna 1961): [odstavec 1] *Agitace nebo propaganda prováděná za účelem oslabení sovětské moci nebo spáchání zvláště nebezpečných zločinů proti státu, za tím účelem šíření pomlouvačných výmyslů zavrhuječích sovětské společenské a státní zřízení a také šíření, obstarávání nebo přechovávání literatury s takovým obsahem – bude potrestáno odnětím svobody na dobu od šesti měsíců do sedmi let a vyhnanstvím na dobu od dvou do pěti let, anebo bez vyhnanství, anebo vyhnanstvím na dobu od dvou do pěti let.* [Odstavec 2] *Pokud stejnou činnost provádí osoba již trestaná za zvláště nebezpečný trestný čin proti státu nebo spáchaný v době války, bude potrestána odnětím svobody na dobu od tří do deseti let a vyhnanstvím na dobu od dvou do pěti let, nebo bez vyhnanství.* Tento paragraf nahradil *paragraf 58, odst. 10 trestního zákona RSFSR platný od roku 1927 a byl zaveden zákonem z prosince 1958 *O trestní odpovědnosti za zločiny proti státu* (čl. 7). V letech 1961–1966 byl tento paragraf základním právním nástrojem využívaným pro represe prakticky za všechny projevy nesprávného myšlení. Od roku 1966, poté co byly do trestního kodexu zařazeny *par. 190, odst. 1, 2 a 3, byly už podle par. 70 trestány jen činy, které moc pokládala za nejnebezpečnější. V letech 1961–1986 bylo za protisovětskou agitaci a propagandu odsouzeno více než 1800 lidí. Norma byla zásadně změněna dekretem předsednictva Nejvyššího sovětu SSSR z 8. dubna 1984 a dekretem Nejvyššího sovětu RSFSR z 11. září 1990.

**par. 72 tr. z. RSFSR
(účast v protisovětské organizaci)**

Paragraf trestního kodexu RSFSR z roku 1960 (nabyl platnosti 1. ledna 1961): *Organizovaná činnost zaměřená ke spáchání zvláště nebezpečných trestných činů proti státu a také účast v protisovětské organizaci. Organizovaná činnost zaměřená na přípravu nebo spáchání zvláště nebezpečných trestných činů proti státu, na vytvoření organizace, jejímž cílem je spáchání takových trestných činů, a také účast v protisovětské organizaci podléhá trestu podle paragrafů 64–71 současného zákoníku.* Tato norma nahradila par. 58, odst. 11 předchozího trestního zákona RSFSR z roku 1926: *Veškerá organizovaná činnost zaměřená na přípravu nebo spáchání trestných činů, zahrnutých v současném Kodexu [O trestných činech proti státu, přijatém Ústředním výkonným výborem RSFSR 25. února 1927], a také účast v organizaci vytvořené za účelem přípravy nebo spáchání takových trestných činů.* Paragraf 72 byl zaveden zákonem z 25. prosince 1958 *O trestní odpovědnosti za trestné činy proti státu* (čl. 9). Ten neobsahoval sankce, ale používal se – převážně ve spojení s *par. 70 nebo *par. 64 tr. z. RSFSR – proti konspirativním opozičním skupinám. Za protisovětské organizace byly pokládány také některé náboženské společnosti (adventisté, pravá pravoslavná církev, svědkové Jehovovi). Úřady se však vyhýbaly jeho použití proti účastníkům sdružení na obranu lidských práv (*Iniciativní skupiny na obranu lidských práv v SSSR, Helsinské skupiny). Předpis platil do roku 1996.

**par. 142 tr. z. RSFSR
(náboženská propaganda)**

Paragraf trestního zákona RSFSR z roku 1960 (platný od 1. ledna 1961): *Porušení předpisů o odluce církve od státu a školy od církve – bude potrestáno nápravnými pracemi na dobu do jednoho roku nebo pokutou ve výši*

do sta rublů. Od začátku šedesátých let a zejména v době náboženské kampaně za Chruščovovy garnitury patřil (spolu s *par. 227) k základním nástrojům pronásledování náboženských aktivistů, a to duchovních i laiků. V praxi se využívala jen druhá část znění, vztahující se k odluce školy od církve. Ta byla vykládána velmi obecně: trestaly se všechny podoby katecheze mládeže, šíření náboženské literatury, uskutečňování náboženských obřadů bez povolení, a dokonce i výchova dětí v náboženském duchu. V březnu 1966 byl trest za šíření náboženské propagandy zvýšen na tři roky odnětí svobody. V roce 1991 byl paragraf ze zákona odstraněn.

**par. 190, odst. 1 tr. z. RSFSR
(hanobení sovětského zřízení)**

Odstavec 1 paragrafu 190 trestního zákona RSFSR: *Šíření zjevně nepravdivých informací hanobících sovětské státní a společenské zřízení. Soustavné ústní šíření zjevně nepravdivých výmyslů hanobících sovětské společenské a státní zřízení a rovněž jejich příprava nebo rozšiřování v písemné podobě, tiskem nebo v jiných výtvorech takového obsahu bude potrestáno odnětím svobody na dobu do tří let nebo nápravnou prací na dobu do dvou let anebo pokutou ve výši do tří set rublů.* Paragraf 190 se skládal ze tří odstavců a vešel v platnost 16. září 1966 dekretem předsednictva Nejvyššího sovětu RSFSR. Od roku 1967 byl více než dvacet let rozsáhle uplatňován při pronásledování sovětských disidentů – vedle *par. 58, odst. 10 a *par. 70 (protisovětská agitace a propaganda), vyhrazených pro zvláště nebezpečné trestné činy. Par. 190, odst. 1 se používal především proti autorům a distributorům samizdatu a tamizdatu a také proti lidem, kteří si dovolili ústní kritiku režimu. Za hanobení sovětského zřízení bylo odsouzeno přes 1500 lidí. Paragraf byl zrušen dekretem předsednictva Nejvyššího sovětu RSFSR z 8. dubna 1989.

par. 190, odst. 3 tr. z. RSFSR (výtržnictví)
Odstavec 3 paragrafu 190, zařazeného do trestního kodexu RSFSR 16. září 1966: *Organizování nebo aktivní účast ve skupinové činnosti, hrubě narušující veřejný pořádek. Organizování, ale i aktivní účast ve skupinové činnosti hrubě narušující veřejný pořádek anebo spojené s otevřeným neuposlechnutím platných nařízení úřadů nebo narušující činnost dopravy, podniků, institucí, státních nebo společenských organizací – bude potrestáno odnětím svobody do tří let nebo nápravnou prací do dvou let anebo pokutou do tří set rublů.* Tento paragraf byl využíván proti účastníkům nepovolených manifestací, shromáždění a individuálních veřejných akcí (např. *demonstrace sedmi, *demonstrace z 22. ledna 1967). Přestal se používat od léta 1988, kdy předsednictvo Nejvyššího sovětu RSFSR přijalo dekret o mítincích a demonstracích.

par. 227 tr. z. RSFSR (náboženská činnost)
Paragraf trestního kodexu RSFSR z roku 1960 (nabyl platnosti 1. ledna 1961): *Útok na identitu a práva občanů pod záminkou výkonu náboženských obřadů.* [Odst. 1] *Založení nebo vedení skupiny, jejíž činnost uskutečňovaná pod záminkou kázání náboženského obsahu a výkonu náboženských obřadů, spojená s poškozením zdraví občanů nebo jinými útoky na identitu nebo práva občanů nebo s přesvědčováním občanů, aby zanechali společenské činnosti nebo přestali plnit občanské povinnosti, a také se zapojováním nezletilých do této skupiny – bude potrestáno odnětím svobody do pěti let nebo vyhnanstvím na stejnou dobu, konfiskací majetku, anebo bez konfiskace.* [Odst. 2] *Aktivní účast na činnosti skupiny vymezené v prvním odstavci tohoto paragrafu a také systematická propaganda, vybízející ke spáchání skutků, které jsou v něm popsány – bude potrestána odnětím svobody do tří let, vyhnanstvím na stejnou dobu anebo nápravnou prací do jednoho roku [v roce 1982*

byl možný trest nápravných prací zvýšen na dobu do dvou let]. Zavedení tohoto předpisu – v období protináboženské kampaně Chruščovovy garnitury – bylo motivováno nezbytností *boje s církevně-sektářským podzemím*. Používal se k potlačování náboženských společenství „neloajálních“ k moci: adventistů, *letničářů, příslušníků podzemní pravé pravoslavné církve, která neuznávala svrchovanost ruské pravoslavné církve, svědků Jehovových, uniátů. V roce 1991 byl tento paragraf z trestního kodexu vypuštěn.

Paros (viz Maják)

Pastogé (viz Střecha nad hlavou)

permské tábory (permskije lagera)

Tři lágry (ITK – nápravné pracovní kolonie) poblíž Čusového v Permské oblasti, podléhající vedení v obci Skalnoje (podnik VS-389), kde byli v sedmdesátých a osmdesátých letech drženi *zvláště nebezpeční protisovětskou agitaci a propagandu* (*par. 58, odst. 10 a *par. 70 tr. z. RSFSR) a také za *vlastizrady* s pětadvacetiletými tresty. Tábor č. 35 v obci Vsechsvjatskoje a tábor č. 36 v obci Kučino začaly fungovat jako politické tábory v roce 1972; tehdy tam přišla první skupina vězňů z *mordvinských táborů. Podle patrně nižších odhadů **Kroniky aktuálních událostí* (1974, č. 33) bylo na podzim 1974 v táboře č. 35 asi sto vězňů, v táboře č. 36 asi sto padesát. V roce 1976 vznikl v obci Polovinka tábor č. 37, kde bylo umístěno padesát osob. V roce 1980 byl při kučinském táboře zřízen podtábor (*učastok*) se *zvláštním režimem, kam byli přemístěni političtí vězni z tábora se *zvláštním režimem v Sosnovce (*mordvinské tábory), odsouzení znovu jako *zvláště nebezpeční recidivisté*. V úplné izolaci a krajně obtížných podmínkách tam bylo vězněno 57 lidí, z nichž čtyři zemřeli: *Jurij Lytvyn, *Valerij Marčenko, *Vasyl Stus

a *Oleksij Tychyj. Proces propouštění vězňů z *mordvinských táborů a z permských táborů trval s dlouhými průtahy od února 1987 do podzimu 1988; několik posledních bylo propuštěno v roce 1991. Lágr 36 byl zlikvidován, lágry 35 a 37 byly určeny pro kriminální vězně. V roce 1995 aktivisté permského *Memorialu založili na místě bývalého tábora 36 v Kučinu muzeum a poté Centrum zkoumání politických represí.

Perspektivy (Perspektyvos)

Litevský časopis liberální orientace, vycházející mimo cenzuru ve Vilniusu v letech 1978–1981 (22 čísel, strojopis, rozsah od 36 do 140 stránek). Vydavatelem a redaktorem byl *Vytautas Skuodis, redaktorem Albertas Zvicevičius, autory článků mj. Gintautas Iešmantas a Stasys Stungurys. Časopis uveřejňoval diskuse o budoucnosti Litvy a o způsobech získání nezávislosti i materiály o problémech osvěty, dokumenty na obranu lidských práv, překlady textů *Alexandra Solženicyna, *Andreje Sacharova a dalších. Přetiskovaný byl v USA.

Petice účastníkům XXIII. sjezdu KSSS

Jeden z hlavních dokumentů hnutí Tatarů za návrat na Krym předaný 28. března 1966 ÚV KSSS. Obsahuje 22 svazků, podepsalo ho 120 tisíc lidí.

Petice ze 17. ledna 1980 proti vstupu sovětských vojsk do Afghánistánu

Otevřený dopis občanů Estonska, Litvy a Lotyšska generálnímu tajemníkovi, předsedovi předsednictva Nejvyššího sovětu SSSR, generálnímu tajemníkovi OSN a národu Afghánistánu. Petice redigovaná *Tiitem Madissonem vystupuje proti sovětské invazi do Afghánistánu zahájené 25. prosince 1979 a přirovnává ji ke vtrhnutí Rudé armády do baltských zemí v roce 1940. Požaduje okamžité stažení Rusů z Afghánistánu.

Pochodeň (Smoloskyp)

Ukrajinský exilový časopis vycházející v letech 1952–1968 v redakci Osypa Zinkevyče, zpočátku v Paříži jako příloha pro mládež týdeníku *Ukrajinské slovo*, od roku 1957 jako měsíčník v USA. V roce 1967 vzniklo v Baltimore vydavatelství Smoloskyp Vasyla Symonenka, financované ukrajinskou diasporou v USA a Kanadě. Uveřejňovalo výsledky práce zakázaných tvůrců doma i v emigraci: knihy, brožury a časopisy (mj. **Ukrajinskyj visnyk*). Kromě vydavatelství fungovala tisková agentura a od roku 1970 také organizace na obranu lidských práv, které informovaly Západ o situaci politických vězňů na Ukrajině. V roce 1991 se vydavatelství přestěhovalo na Ukrajinu. Od vzniku je řídí Osyp Zinkevyč. V roce 1995 vznikla při vydavatelství charitativní nadace, prosazující mladé tvůrce.

Poiski (viz Hledání)

Poiski i razmyšlenija (viz Hledání a úvahy)

pomník Tarase Ševčenka

Místo národních vlasteneckých manifestací, které se v šedesátých letech konaly bez souhlasu úřadů v různých ukrajinských městech. Pořádaly se obvykle 22. května, v den výročí přenesení básnickových ostatků z Ruska do vlasti v roce 1861. V Kyjevě, kde se tato tradice zrodila, dosáhly tyto akce masových rozměrů. K Ševčenkovu pomníku se kladly květiny, recitovaly se básně, zpívaly písně. Dvacátého druhého května 1966 se tam sešlo asi 150 lidí, v roce 1967 už jich bylo podstatně více. Tehdy také policie několik manifestantů zadržela a pokusila se shromážděné rozehnat. Místo aby se rozešli, vydalo se asi 200 lidí k budově ÚV Komunistické strany Ukrajiny, kde se konalo živelné shromáždění požadující propuštění zadržených, k čemuž záhy také došlo. Po této události se již úřady nepokoušely manifestace rozhánět, ale pořádaly 22. května alternativní události. Po

*druhé vlně zatýkání v roce 1972 se opoziční charakter akce oslabil.

Poolpävaleht (viz Sobotní noviny)

Posel svobody (Laisvės šauklis)

Litevský časopis vycházející mimo cenzuru. Iniciátorem a vydavatelem byl Kęstutis Jokubynas. V letech 1976–1977 vyšlo osm čísel v nákladu asi 200 exemplářů. Kromě redaktora v časopise publikovali také Stasys Stungurys a *Antanas Terleckas. Na Západ se žádný exemplář časopisu nedostal.

Posev (viz Setba)

„poutníci“ (žygeiviai)

Sekce vytvořená v roce 1968 při Vilniuském turistickém klubu, nazývaná rovněž Litevský klub poutníků (Lietuvos Žygeivių klubas). Měla pobočky i v jiných městech. Její zakladatelé *Rimantas Matulis a Tadas Šidiškis byli stoupenci využívání pěší turistiky k vlasteneckým vzdělávacím účelům. Na jaře 1970 byly sekce i její pobočky rozhodnutím stranických orgánů zrušeny za *propagaci bezideovosti a nacionalismu*. Hnutí však zvolilo jiné formy – část „poutníků“ přešla do *Litevského klubu lidových písní, část vytvořila neformální a obtížně kontrolovatelné turistické skupiny.

Pracovna (Majstrounia)

Sdružení tvůrčí mládeže působící v letech 1979–1984, založené studenty Běloruské univerzity a Divadelního uměleckého ústavu v Minsku za účelem oživení tradic běloruské lidové kultury v městském prostředí. Pořádalo oslavy národních svátků včetně těch, které vláda zakázala, vyučovalo běloruštinu, rozšiřovalo podzemní tiskoviny a exilový tisk. Rozpadlo se kvůli vyšetřování v souvislosti s demonstrací z 13. června 1984 proti zbourání památkové budovy prvního minského divadla. Na činnost sdružení Majstro-

unia navázalo sdružení *Talaka a Klub mládeže Uladzimira Karatkeviče.

Pracovní výbor pro zkoumání využívání psychiatrie k politickým účelům (Rabočaja kommissija po rassledovaniju ispolzovanija psichiatрії v političeskich celach)

Byl zřízen 5. ledna 1977 při *Moskevské skupině Helsinky za účelem zveřejňování případů zneužití psychiatrie, zabránění dalšímu zneužívání a poskytování pomoci obětem psychiatrických represí. Vznikl z iniciativy *Petra Hryhorenka, patřili do něj v různých dobách: Džemma Babič (Kvačevska), Vjačeslav Bachmin, Irina Grivnina, Irina Kaplun, *Alexandr Podrabinek, Felix Serebrov, Leonard Těrnovskij. Právní poradkyní byla *Sofija Kalistratova, lékařským poradcem Alexandr Vološanovič a po jeho odjezdu ze SSSR Anatolij Korjagin. Na výbor se obraceli lidé obvinění z politických trestných činů, uznání za nepřítčetné a soudem posláni na nucené léčení. Aby výbor mohl vydat vlastní nezávislé prohlášení, snažil se zjistit, zda byla oficiální lékařská expertiza provedena z čistě vědeckého hlediska (člověka, jehož se to týkalo, zkoumal s jeho souhlasem psychiatr, který byl poradcem výboru), zda byla zachována všechna procesně právní pravidla a zda byl dotýcný člověk obviňován z činů natolik společensky nebezpečných, aby to ospravedlňovalo nucené léčení. Pokud byla odpověď byt' jen na jeden z těchto bodů negativní, výbor navrhoval prověřit soudní rozhodnutí. Navíc výbor pořizoval kartotéku vězňů *psychiatrických zařízení speciálního typu, sbíral informace o případech zneužití, o psychiatrech a vedoucích příslušné nemocnice, odpovědných za „politické“ diagnózy a špatné zacházení s pacienty. Společně s *Fondem pomoci politickým vězňům a jejich rodinám poskytoval materiální pomoc vězňům a jejich rodinám. Výbor rozeslal různým oficiálním organizacím a institucím několik stovek do-

pisů, prohlášení a výzev: zpravidla neobdržel žádnou odpověď. V letech 1977–1980 vydal 24 čísel informačního bulletinu (dvouměsíčník, náklad 50–60 výtisků) s materiály o psychiatrických represích. Existoval do února 1981, kdy byl zatčen jeho poslední člen, Leonard Těrnovskij. Díky činnosti výboru a oznamování výsledků jeho práce na mezinárodním fóru vzniklo ovzduší odsuzování psychiatrického násilí v SSSR a došlo také k propouštění obětí těchto represí. V roce 1983 musel SSSR pod hrozbou vyloučení vystoupit ze Světového psychiatrického sdružení.

Pracovníkům ve vědě, kultuře a umění (K dějatěljam nauki, kultury i iskusstva)

Výzva, kterou v únoru 1968 napsali moskevští obránci lidských práv – *Ilja Gabaj, *Pjotr Jakir a *Julij Kim. Jedna z nejdůležitějších reakcí samizdatu na *proces čtyř a na další politické procesy z let 1966–1968. Autoři spojovali pronásledování nezávisle myslících lidí s dalšími „zlověstnými symptomy restaurace stalinismu“ v SSSR, projevujícími se po pádu Chruščova. Vyzvali tvůrčí inteligenci k vystoupení na obranu lidí pronásledovaných z politických důvodů. Dopis byl uveřejněn v knize *Pavla Litvinova *Process čtyřjoch. Sbornik dokumentov o sudě nad A. Ginzburgom, J. Galanskovym, A. Dobrovolskim, V. Laškovej.*

proces čtyř

Jeden z nejznámějších politických procesů šedesátých až osmdesátých let v SSSR. Konal se ve dnech 8.–12. ledna 1968 před moskevským Městským soudem. Alexej Dobrovolskij, *Jurij Galanskov, *Alexandr Ginzburg a Vera Laškova, kteří byli uvězněni rok předtím, byli obviněni podle *par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR (*protisovětská agitace a propaganda*). Hlavním bodem obžaloby proti *Ginzburgovi byla tzv. *Bílá kniha (Belaja kniga)*, kterou připravil a vydal za hranicemi; byl to soubor do-

kumentů o *procesu Daniela a Siňavského. *Galanskov byl obviněn z toho, že *Ginzburgovi pomáhal při psaní *Bílé knihy* a zpracoval druhé číslo almanachu *Feniks 66*. Dobrovolskij byl obviněn z autorství jednoho z textů zařazeného v tomto almanachu a Laškova měla oba soubory přepsat na stroji. Kromě toho byli obžalovaní obviňováni ze *zločinných kontaktů* s exilovým *Národním svazem práce. Všichni obžalovaní byli uznáni vinnými a odsouzeni: *Galanskov k sedmi letům v lágru, *Ginzburg na pět let, Dobrovolskij na dva a Laškova na jeden rok. Kauza čtyř vyvolala vlnu protestů, která začala *demonstrací z 22. ledna 1967 (krátce po zatčení Dobrovolského, *Galanskova a Laškové a den před uvězněním *Ginzburga) a v letech 1967–1968 nabyla podoby kampaně psaní dopisů proti politickému pronásledování (podstatně silnější, než byla první petiční kampaň z let 1965–1966 na obranu Daniela a *Siňavského). Na obranu *Galanskova a *Ginzburga byly zaslány desítky individuálních a kolektivních dopisů (bylo sebráno 700–1000 podpisů), mezi nimiž se vyskytly klíčové texty raného samizdatu, které definovaly charakter a tematiku rodícího se hnutí na obranu lidských práv: výzva *Larisy Bogoraz-Burchman a *Pavla Litvinova **K mirovoj obščestvennosti (Světovému společenství)*, výzva *Ilji Gabaje, *Pjotra Jakira a *Julije Kima **K dějatěljam nauki, kultury, iskusstva (Pracovníkům ve vědě, kultuře a umění)*, *dopis předsednictvu konzultačního setkání komunistických a dělnických stran v Budapešti. V průběhu této kampaně se disidenti v Moskvě a několika dalších velkých městech SSSR konsolidovali kolem myšlenky obrany lidských práv. Dokumentaci procesu čtyř a společenskou kampaň na jejich obranu zpracoval (s pomocí *Andreje Amalrika) *Pavel Litvinov: *Process čtyřjoch. Sbornik dokumentov o sudě nad A. Ginzburgom, J. Galanskovym, A. Dobrovolskim, V. Laškovej.* Frankfurt nad Mohanem 1968 (dostupné např. viz <https://>

vtoraya-literatura.com/pdf/protsess_chetyrekh_1971_ocr.pdf – citováno k 20. 2. 2019).

proces deseti

Tzv. taškentský proces – hlavní líčení s aktivisty hnutí Tatarů za návrat na Krym, které se konalo od 1. července do 5. srpna 1969 v Taškentu. Všichni obžalovaní (Ismail Jazydzijev, *Rollan Kadijev a další) se přiznali k účasti v hnutí krymských Tatrů a kategoricky odmítli obvinění týkající se zločinného charakteru jejich činnosti.

proces „letců“ (process „samolotčikov“, „samolotnyj process“)

Soudní proces s účastníky pokusu o únos osobního letadla, k němuž došlo v prosinci 1970 v Leningradě. Skupina 12 osob (složená většinou z Židů *, „otkazníků“), v níž byli tři bývalí političtí vězni, skupila všechny letenky na let místní letecké linky s úmyslem uprchnout do Švédska. Jeden z únosců, bývalý letec Mark Dymšic, měl při akci zaujmout místo pilotů. Patnáctého června 1970 byli všichni před nástupem do letadla zatčeni. Byli obviněni z *vlastizrady, protisovětské agitace a propagandy*, z účasti ve skupině plánující *zvláště nebezpečné zločiny proti státu a odcizení státního majetku ve zvláště velkém rozsahu* (šlo o letadlo). Mark Dymšic a *Eduard Kuzněcov byli odsouzeni k smrti, ostatní dostali dlouhé tresty odnětí svobody. Proces vyvolal vlnu protestů v zahraničí a Nejvyšší soud změnil tresty smrti na 15 let lágrů, mírně byly sníženy tresty i ostatním odsouzeným. Kauza neúspěšných únosců upozornila západní veřejné mínění na situaci občanů SSSR, zejména Židů, kterým úřady znemožňovaly legální emigraci. V důsledku Kreml, aby neztratil prestiž, značně zmírnil zákaz opustit zemi (který fakticky platil od dvacátých let). Počet povolení k výjezdu ze SSSR (zprvu jen pro Židy) výrazně vzrostl. Začala *, „třetí vlna“ emigrace.

proces s Jakirem a Krasinem

Jeden z nejznámějších politických procesů sedmdesátých let. *Pjotr Jakir a Viktor Krasin, známí opoziční aktivisté a členové *Iniciativní skupiny na obranu lidských práv v SSSR, byli v létě 1972 v Moskvě zatčeni s obviněním z *protisovětské agitace a propagandy*. Při vyšetřování rozsáhle vypovídali mj. o anonymních účastnících hnutí na obranu lidských práv a o způsobu předávání samizdatu na Západ. Z vězení byly předávány jejich výzvy opozičním aktivistům k „čestné kapitulaci“. Na základě výpovědí *Jakira a Krasina proběhly četné prohlídky a výsledky. Informace, které byly od nich získány, sehrály určitou roli při zatýkání v letech 1972–1973, zajisté navzdory slibům, které oběma daly úřady. Zároveň KGB vydíráním dosáhla pozastavení vydávání **Kroniky aktuálních událostí*. V průběhu soudu (27. srpna – 1. září 1973 v Moskvě) a tiskové konference přenášené televizí se oba přiznali k vině a projevíli lítost nad *protistátní činností řízenou a financovanou cizími zvláštními službami*. Jejich tresty byly poměrně mírné a záhy byly proměněny v tříleté vyhnanství – *Jakir do Rjazaně, Krasin do Kalininu (dnešní Tver). Byli propuštěni před vypršením trestu. Na začátku sedmdesátých let se *Jakir a Krasin těšili značné autoritě v řadách inteligence sympatizující s disidenty. Jejich chování při vyšetřování a u procesu a také veřejná lítost vyvolaly v tomto prostředí značný zmatek a snížení podpory disidentským iniciativám. Aby obránci lidských práv překonali krizi důvěry, museli patřičně zareagovat, projevit větší občanskou odpovědnost a profesionalitu činnosti. Hned po procesu *Iniciativní skupina na obranu lidských práv dementovala tvrzení *Jakira a Krasina o kontaktech disidentů se západními zvláštními službami a obvinila KGB z vynucení tohoto „doznání“ na souzených. V květnu 1974 bylo obnoveno vydávání **Kroniky aktuálních událostí*. V době vzniku *Moskevské helsinské skupi-

ny (v květnu 1976) byla krize v disidentském hnutí v podstatě překonána.

proces Daniela a Siňavského

Proces s básníkem a překladatelem Julijem Danielem a literárním vědcem *Andrejem Siňavským, kteří několik let publikovali (pod pseudonymy Nikolaj Aržak a Abram Terc) svá literární díla na Západě. Byli zatčeni v září 1965 a obviněni z *protisovětské agitace a propagandy*. V sovětském tisku na ně začala štvаницe. V únoru 1966 odsoudil Nejvyšší soud RSFSR *Siňavského na sedm a Danielem na pět let v lágru. V průběhu dokazování a kolem procesu se rozvinula velká společenská protestní kampaň v SSSR i v zahraničí. Individuální a kolektivní výzvy na obranu obžalovaných – po několika desítkách let první otevřené protesty proti politickému pronásledování – směřovaly oficiálním institucím, ale díky samizdatu a západním rozhlasovým stanicím nabyly povahy veřejných vystoupení. Pátého prosince 1965 se na Puškinově náměstí v Moskvě konal *mítink glasnosti s požadavkem, aby se soud se spisovateli konal veřejně. *Alexandr Ginzburg zpracoval soubor dokumentů ke kauze Daniela a *Siňavského, který v roce 1967 vyšel na Západě jako *Belaja kniga (Bílá kniha)*. Proces byl prvním článkem řetězu událostí vedoucích ke konsolidaci jednotlivých disidentských skupin a okruhů kolem myšlenky lidských práv a vytvoření společenského hnutí na obranu lidských práv v SSSR.

Pronásledování (Vytis)

Podzemní časopis vydávaný *Ligou svobody Litvy. Číslo 1–3 připravili v roce 1979 Julius Sasnauskas, Vladas Šakalys, *Antanas Terleckas; čísla 4–6 v roce 1980 Zita Baranauskaitė, Vytautas Bogušis a Robertas Grigas; čísla 7–8 v roce 1988 Aušvydas Belickas, Vytautas Bogušis, Eugenijus Krukovskis, Eleonora Sasnauskaitė, Julius Sasnauskas, *Antanas Terleckas, Elena Terleckienė. V časopise vy-

cházela prohlášení členů Ligy, výzvy k vůdcům SSSR a západních zemí, politické výzvy a protesty proti národnímu útlaku a porušování lidských práv.

Prosvita (viz Osvěta)

protestní akce na promítání filmu *Stíny zapomenutých předků*

Veřejný protest proti zatýkání v řadách ukrajinské inteligence v roce 1965 (*první vlna zatýkání). Proběhl 4. září v kyjevském kině Ukrajina na projekci filmu Sergeje Paradžanova. Akci zahájilo vystoupení *Ivana Dzjuby, který promluvil o zatýkání a uvedl jména zatčených. Podporu mluvčímu vyjádřili *Vjačeslav Čornovil, *Mychajlyna Kocjubynska a *Vasyl Stus. Část přítomných projevila solidaritu tím, že vstali. Organizátoři protestu byli podrobena mimosoudním represím.

protisovětská agitace a propaganda (viz par. 58, odst. 10 tr. z. RSFSR a par. 70 tr. z. RSFSR)

první vlna zatýkání

Represivní kampaň na Ukrajině v srpnu a září 1965. Mezi 25 uvězněnými byl Bohdan Horyň, *Mychajlo Horyň, *Valentyn Moroz, *Mychajlo Osadčyj, *Ivan Svitlyčnyj a Opanas Zalyvacha. Všichni uvězněni byli obviněni podle par. 62, odst. 1 tr. z. USSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR). V roce 1966 bylo odsouzeno 19 lidí. Represe se staly impulsem k rozvoji hnutí za nezávislost a hnutí na obranu lidských práv: po nich se konala *protestní akce na promítání filmu *Stíny zapomenutých předků*, psaly se kolektivní petice na obranu vězněných, vznikla dokumentační sbírka *Vjačeslava Čornovila **Lycho z rozumu. Portrety dvadcaty „zločynciv“*.

představitelé národa

Jedno z nejrozšířenějších označení používaných v **Informacích* a v historiografii pro

aktivisty hnutí Tatarů za návrat na Krym, delegované k rozhovorům s ústředními stranickými a vládními orgány.

psychiatrická léčebna běžného typu (psychiatřičeskaja bolnica obščego tipa)

Na rozdíl od *psychiatrických léčeben speciálního typu podléhaly běžné léčebny ministerstvu zdravotnictví. Soud do nich posílal na nucené léčení kriminální trestance, prohlášené za nepřítčné, kdežto lidé obvinění z politických trestných činů (tudíž podle názoru úřadů těžších než obecné trestné činy) se tam dostávali zřídka. V disidentské literatuře se občas o umístění do psychiatrické léčebny mluví v širším smyslu: nedošlo-li k němu v důsledku soudního rozhodnutí, ale ve zkráceném řízení – na základě *Instrukce o neprodlené hospitalizaci osob trpících psychickými chorobami*.

psychiatrická léčebna speciálního typu (specialnaja psichiatřičeskaja bolnica, specpsichbolnica)

Lékařská trestní instituce, sloužící v SSSR k věznění osob, které se dopustily těžkých zločinů a na základě odborného soudně psychiatrického posudku (vytvořeného nejčastěji v *Serbského institutu) byly prohlášeny za nepřítčné. Speciální psychiatrické léčebny působily v letech 1939–1989 podle systému NKVD–MVD, platil v nich režim podobný vězeňskému. Využívaly se k izolaci nezávisle smýšlejících lidí – za stalinistického období občas, od poloviny padesátých let programově. Ty nejznámější byly v Černachovsku, Dněpropetrovsku, Kazani, Leningradě a Orlu. Vězni těchto léčeben byli *Vladimir Bukovskij, Viktor Fajnberg, *Petro Hryhorenko, *Leonid Pljušč. Jejich dokumentární svědectví (deníky, dopisy), které často vznikly během „léčení“, sehrály důležitou úlohu při demaskování praktik trestní psychiatrie v SSSR. Pomoc vězňům speciálních psychiatrických léčeben a obrana jejich práv náležely

k důležitým úkolům *Pracovního výboru pro zkoumání využívání psychiatrie k politickým účelům. Podmínky, v nichž byli vězni drženi, se staly předmětem pozornosti mezinárodního společenství psychiatrů. Za perestrojky byla většina vězňů speciálních psychiatrických léčeben propuštěna, samotná existence takových institucí narazila na společenskou kritiku a v roce 1989 byly předány do správy Ministerstva zdravotnictví SSSR.

Rada pro věci církevní

Státní orgán SSSR, zřízený ke kontrole dodržování zákona o náboženských vyznáních. Působila do roku 1990. Ve skutečnosti Rada a její zmocněnci v jednotlivých republikách sloužili jako nástroj potlačování svobody náboženství. V Litvě zastával zmocněnec Rady svůj úřad od roku 1947 do roku 1989 a aktivně ztěžoval činnost katolické církve.

Rádio Svoboda (anglicky Radio Liberty)

Rozhlasová stanice vysílající na území SSSR, založená v roce 1991 z iniciativy vlády USA. Od března 1953 do konce padesátých let působila v éteru jako *Rádio Osvobození (Osvožďenje – Liberation)*. Stanice sídlila v Mnichově. V roce 1975 se *Rádio Svoboda* spojilo s **Rádiem Svobodná Evropa*. Stanice vysílala pořady v jazycích národů SSSR a po celou dobu také rusky. Podle vlastních odhadů měla v SSSR 7–9 milionů posluchačů. V centru pozornosti stanice se nacházely projevy nezávislého myšlení v zemi. Při stanici vznikl Archiv samizdatu, vlastníci největší sbírku textů, vzniklých v SSSR bez cenzury, na světě. Sovětští občané, kteří si pořady rádia nahrávali, a také autoři, jejichž texty se vysílaly, byli v SSSR pronásledováni. Pouhý fakt, že nějaký text vysílalo *Rádio Svoboda*, se při procesech považoval za důkaz jeho „nelegálnosti“, zatímco poslech pořadu svědčil o neojalnitě občana k sovětskému zřízení. Rušení vysílání, které trvalo od prvních dnů, bylo ukončeno až v roce 1988.

Ramūva

Litevský vlastivědný klub působící ve Vilniusu od ledna 1969 do července 1971, kdy jej úřady uzavřely. Ramūva (Romova, Romove) je název legendární svatyně starodávných Prusů. Zakladateli klubu byli filozof Vacys Bagdonavičius, teatrolog Antanas Gudelis a etnolog Jonas Trinkūnas. Klub řídili Alfonsas Andriuškevičius (leden 1969 – leden 1970), Stasys Venskevičius (leden 1970 – leden 1971), Birutė Burauskaitė (leden 1971 – červenec 1971). Klub vydával časopis *Ramūva* (náklad 200 výtisků, vyšla tři čísla). Někteří členové klubu pokračovali v jeho činnosti i poté, co byl uzavřen, v *Litevském klubu lidové písně.

Republikánská strana Gruzie

(Sakartvelos respublikuri partia)

Politická strana vytvořená 21. května 1978 v Tbilisi jako podzemní skupina. Zakládající členové: bratři David a *Levan Berdzenišvili, Vachtang Džabiradze, Vachtang Šonija. Strana se vyjadřovala pro vystoupení Gruzie ze SSSR. Autory programového dokumentu *Mimartva kartvel chalchs (Výzva gruzínskému národu)* byli: Vachtang Džabiradze, *Levan Berdzenišvili a Vachtang Šonija. Členové strany se zabývali distribucí *samizdatu*, shromažďováním a rozšiřováním informací o porušování lidských práv v Gruzii, vydávali bez cenzury časopis *Samreklo (Zvonce; v roce 1979 vyšla v Tbilisi dvě čísla šířená hlavně mezi inteligencí)*. V letech 1983–1984 byli zakladatelé strany uvězněni a postaveni před soud. Strana obnovila činnost v roce 1987, v letech 1990–1996 byla zastoupena v Nejvyšším sovětu Gruzie. Ideologicky se kloní k liberalismu západoevropského typu. Od roku 2001 je mimoparlamentní stranou, byla v opozici k prezidentovi Eduardovi Ševardnadzemu. Řídící orgány – sjezd a Národní výbor. Předsedou výboru byl Vachtang Džabiradze (1979–1996), politickým tajemníkem *Levan Berdzenišvili (1978–1988). Od roku 1999 stojí v čele strany David Berdzenišvili.

Rozmluva (Hutarka)

Podtitul: *Ab usim, što balič (O všem, co bolí)*. Autorský literární a společensko-politický časopis Mikoly Jermaloviče (pseudonym Symon Belarus); v letech 1975–1976 vyšlo kolem padesáti čísel v rozsahu 1–5 stran. Byl přepisován na psacím stroji v počtu 20–30 exemplářů. Patřil k nejpobulárnějším podzemním tiskovinám, rozmnožoval se a rozšiřoval do konce osmdesátých let.

Ruské myšlení (Russkaja mysl)

Ruský exilový deník vydávaný v Paříži od dubna 1947 (od roku 1968 jako týdeník). Od poloviny šedesátých let pravidelně zařazoval také materiály sovětského samizdatu, informace o pronásledování opozičních představitelů, organizoval protestní kampaně na podporu politických vězňů. Zvláštní pozornost byla věnována situaci ruské pravoslavné církve v SSSR a pronásledování věřících. Z disidentů, kteří odjeli do zahraničí, s novinami spolupracovali mj. *Alexandr Ginzburg a *Natalja Gorbaněvskaja. Časopis se nelegálně vozil do SSSR, v roce 1990 bylo povoleno ho prodávat v Moskvě, od roku 1992 se tam tiskne část nákladu.

Rūpintojėlis (viz Znepokojený Kristus)

Řád Vytisova kříže (Řád kříže pahoni)

Bojové vyznamenání z období nezávislé Litvy (1919–1939), navrácené v roce 1991 jako nejvyšší státní vyznamenání (vedle Řádu litevského velkoknížete Gedymina a Řádu Vitolda Velikého). Spojuje dva heraldické znaky Litevského velkoknížectví: dvojitý kříž s pahoňou (rytíř s mečem na cválajícím koni). Oba tyto symboly byly v sovětském období zakázané.

Sajudis (sajūdis – společenské hnutí, shromáždění)

Litevské společensko-politické sdružení analogické k národním frontám vzniklým za perestrojky v Estonsku a dalších republikách

SSSR. Bylo iniciováno jako Litevské hnutí za perestrojku (Lietuvos Persitvarkymo Sajūdis), od dubna 1990 neslo název Litevský Sajudis. V červenci 1988 byl při něm zřízen *Výbor pro zkoumání zločinů stalinismu. Setkání organizovaných Sajudisem se účastnily statisíce lidí. Dvacátého šestého března 1989 se všichni kandidáti, které organizace postavila, stali lidovými poslanci SSSR. V květnu a v červnu 1989 se Sajudis snažil, aby byly tajné protokoly k *paktu Molotov–Ribbentrop uznány za nezákonné. Na podporu tohoto požadavku se ve spojení s národním frontami Estonska a Lotyšska uskutečnila 23. srpna 1989 (v den padesátého výročí podepsání paktu) akce Baltská cesta: dva miliony obyvatel tří baltských zemí vytvořily živý řetěz na trase Tallinn–Riga–Vilnius. Kandidáti Sajudisu zvítězili ve volbách do Nejvyššího sovětu Litvy, který *11. března 1990 vyhlásil *Zákon o navrácení nezávislosti Litevského státu*. Dnes Sajudis působí jako společensko-kulturní organizace.

Sakartvelos Moambe (viz Gruzínský posel)

Sdružení Ilji Čavčavadzeho

Gruzínská společensko-politická organizace založená 13. října 1987 na vlně perestrojky. Její patron byl spisovatelem a národním aktivistou (1837–1907). Do sdružení vstoupilo mnoho disidentů (např. *Giorgi Čanturia, Vachtang Džabiradze, Tejmuraz Džanelidze, *Zviad Gamsachurdia, Taniel Gviniašvili, Avtandil Imnadze, Zaur Kobalija, *Merab Kostava či Gela Nikolaišvili). Na začátku roku 1988 došlo k rozkolu, nejradikálnější členové *Gamsachurdia a *Kostava založili vlastní Sdružení svatého Ilji spravedlivého (zdůraznili v názvu nábožensko-národní rozměr činnosti Čavčavadzeho, kterého gruzínská pravoslavná církev kanonizovala v roce 1987); ostatní také vytvořili vlastní politické sdružení (viz *Národně demokratická strana). V květnu 1988 se Sdružení Ilji Čavčavadzeho

prohlásilo za „čtvrtou stranu“, navazující na tradici tří dříve existujících stran nezávislé Gruzie („první stranu“ založil v šedesátých letech devatenáctého století Čavčavadze). Cílem Sdružení bylo osvobození gruzínského národa od totality, budování nezávislého gruzínského demokratického státu, obrana lidských práv a práv národnostních menšin v Gruzii. Pokud šlo o nezávislost, zaujímal Sdružení umírněný postoj. V letech 1990–1991 bylo v ostré opozici vůči vládám *Zviada Gamsachurdii a v roce 1992 vyhlásilo podmíněnou podporu politice nového prezidenta Eduarda Ševardnadzeho. V roce 1992 mělo Sdružení Ilji Čavčavadzeho přes dva tisíce členů. Nyní stojí v čele organizace *Tamar Čcheidze.

Serbského institut

Plný název: Všesvazový vědecko-výzkumný ústav všeobecné a soudní psychiatrie prof. Vladimira Serbského. Ústřední státní instituce SSSR provádějící soudně psychiatrické expertizy lidí povoláných k trestní odpovědnosti. Byl založen v roce 1921, od třicátých (do poloviny sedmdesátých) let vykonával politická zadání úřadů. Formálně podléhal Ministerstvu zdravotnictví SSSR, ale řada jeho oddělení podléhala bezpečnostním složkám. Ústavní expertizy lidí obviněných z *kontrarevolučních trestných činů (zvláště nebezpečné protistátní trestné činy)* provádělo čtvrté oddělení institutu. Rozhodnutí o příčetnosti přijímala komise, která se často řídila „doporučením“ vyšetřovacích orgánů. Skutečný psychický stav zkoumané osoby neměl na závěry komise žádný vliv. Od konce padesátých let se označování nezávisle smýšlejících lidí za duševně choré stalo důležitým prvkem sovětské trestní politiky. Institut natrvalo přijal roli vykonavatele tohoto typu represí – svými rozhodnutími maskoval jejich politickou povahu. Role ústavu jako nástroje trestní psychiatrie vešla v rozsáhlou známost díky úsilí mos-

kevských obránců lidských práv, bývalých „pacientů“ – *Vladimira Bukovského a *Petra Hryhorenka. Činnost Institutu kritizovalo mezinárodní společenství psychiatrických lékařů. Rozsáhlý materiál o politické povaze expertiz, které Institut prováděl, předložil mezinárodnímu veřejnému mínění *Pracovní výbor pro zkoumání využívání psychiatrie k politickým účelům. V roce 1983 musela organizace sovětských psychiatrů pod hrozbou vyloučení vystoupit ze Světového psychiatrického sdružení. V roce 1992 byl Institut přejmenován na Státní vědecké centrum společenské a soudní psychiatrie V. Serbského.

Setba (Posev)

Ruské exilové vydavatelství *Národního svazu práce (NTS). Vzniklo v roce 1945 v prostředí politických uprchlíků v Západním Německu, od roku 1952 sídlilo ve Frankfurtu nad Mohanem (existovala i pobočka v USA). Vycházel stejnojmenný časopis, který byl politickým orgánem NTS (v letech 1945–1967 týdeník, od ledna 1968 měsíčník) a literární čtvrtletník *Grani. Od roku 1960 začal uveřejňovat autory ze SSSR, mj. díla *Alexandra Galiče, Vladimira Maksimova, *Alexandra Solženicyna, Georgije Vladimova. Posev přetiskoval dokumenty z domácího samizdatu: *Belaja kniga (Bílá kniha, 1967)* o *procesu Daniela a Siňavského nebo *Polděň. Dělo o demonstracii 25 avgusta 1968 goda na Krasnoj ploščadi (Poledne, 1970)*, jehož autorkou byla *Natalja Gorbaněvskaja. V letech 1968–1981 vycházela edice *Volnoje slovo (Svobodné slovo)*, čítající 42 svazky, v níž mj. vyšly přetisky prvních 27 čísel **Kroniky aktuálních událostí*. Knihy a časopisy Posevu se nelegálně dovážely do SSSR, proto byla část nákladu vydávána v kapesním formátu. Vlastnění a šíření této literatury i uveřejňování vlastních textů v Posevu přinášelo represe ze strany sovětských úřadů. V roce 1992 byl Posev přestěhován do Moskvy.

setkání s Anastasem Mikojanem (1965)

Další setkání představitelů krymských Tatarů (tzv. *představitelů národa) se státními úřady. Poprvé přijal Anastas Mikojan (tehdejší první místopředseda rady ministrů SSSR) delegaci Tatarů 17. března 1958.

setkání v Kremlu (21. července 1967)

Setkání dvaceti aktivistů národního hnutí (tzv. *představitelů národa) s vedením státní moci SSSR, na němž byli informováni o přípravě předpisu ve věci rehabilitace Tatarů (*dekret z roku 1967) a nezbytnosti nového prozkoumání otázky jejich návratu na Krym.

shromáždění před sídlem vlády

4.–9. dubna 1989

Několikadenní masová akce gruzínské opozice. Podnětem k ní se stala vystoupení abchazských obyvatel, požadujících vystoupení Abcházie z Gruzínské SSR. Čtvrtého dubna 1989 se konala u budovy Rady ministrů v Tbilisi stávka vsedě za vystoupení Gruzie ze SSSR. Měla trvat do 14. dubna 1989, což bylo výročí *demonstrace ze 14. dubna 1978. Iniciátory stávky byla *Národně demokratická strana a *Sdružení Ilji Čavčavadzeho. Pátého dubna, kdy 158 účastníků vyhlásilo hladovku, začal před budovou vlády mnohatisícový mítink. Zároveň v továrnách v Kutaisi, Suchumi, Tbilisi a dalších městech vypukly stávky provázené masovými shromážděními. Osmého dubna 1989 bylo do Tbilisi povoláno vojsko a tanky, v ulicích začaly obcházet hlídky. V noci z 8. na 9. dubna bylo před budovou Rady ministrů asi 10 tisíc lidí. Ve čtyři hodiny ráno začali vojáci za pomoci obrněných transportérů manifestanty rozhánět. Používali proti nim obušky, ženíjní lopatky a plyn. Zahynulo devatenáct lidí. Do nemocnice bylo odvezeno 157 raněných. Následujícího dne byla v Tbilisi stanovená policejní hodina a organizátoři mítinku byli uvězněni. Obrovský ohlas, který události v Tbilisi vyvolaly, přiměl centrální úřady

k zahájení vyšetřování a odvolání řady členů nejvyšších úřadů republiky. Sjezd lidových poslanců SSSR zřídil v květnu 1989 komisi Nejvyššího sovětu SSSR k prošetření událostí v Tbilisi. Organizátoři mítinku byli ve stejném měsíci propuštěni na svobodu. Mítink a jeho rozeznání byly důležitým činitelem radikalizace národně osvobozeneckých hnutí v SSSR a staly se také impulsem k obnovení státní nezávislosti Gruzie (vyhlášené 9. dubna 1991).

shromáždění v parku Hirve

23. srpna 1987

Demonstrace uspořádaná v Tallinnu ke 48. výročí podepsání *paktu Molotov–Ribbentrop, které se zúčastnily dva až tři tisíce lidí požadujících zveřejnění tajného protokolu o rozdělení sfér vlivu ve východní Evropě, uznání paktu za neplatný od chvíle podpisu, likvidaci jeho následků a postavení stalinských zločinců před soud. Demonstraci uspořádala Skupina za zveřejnění *paktu Molotov–Ribbentrop, a zahájila tak celonárodní boj za obnovení nezávislosti Estonska. Podobná shromáždění se konala v Rize a ve Vilniusu.

Sintaksis (viz Syntax; Moskva)

Sintaksis (viz Syntax; Paříž)

Sjednocená národní strana

Arménie (Hajastani azgajin miacjal kusakcutiun, HAMK)

Opoziční politická strana založená v Jerevanu v roce 1966 *Šahenem Haruťuňjanem, *Hajkaznem Chačatrjanem a *Stěpanem Zatikjanem. Kladla si za cíl získání politické suverenity Arménie. Její členové rozšiřovali letáky, pořádali protestní akce a vydávali podzemní časopis *Paros. V roce 1967 se ke straně připojila skupina *Šant a koncem sedmdesátých let řada skupin *Svazu arménské mládeže. V roce 1968 bylo vedení stra-

ny HAMK uvězněno. Po obnovení činnosti v roce 1973 se vůdcem strany stal *Parujr Hajrikjan. Změnil statut a program, připojil část o lidských právech a návrh na provedení referenda, které by umožnilo dosáhnout nezávislosti demokratickým způsobem. Po dalších zatčeních (1974) propagoval *Hajrikjan myšlenky HAMK v táborech politických vězňů a přijal do strany mnoho vězněných ruských a ukrajinských disidentů. Strana existovala do osmdesátých let a poté se rozdělila do několika menších politických seskupení.

Skupina důvěry (Gruppa doverija)

Celým jménem Skupina pro budování důvěry mezi SSSR a USA (Gruppa za ustanovenije doverija meždu SSSR a SŠA). Moskevská mírová skupina. Její vznik byl oznámen 4. června 1982 na tiskové konferenci pro zahraniční novináře, která se konala v bytě jednoho z vůdců organizace – Sergeje Batovrina. Členové skupiny (11 osob) vyzvali vlády a společnosti SSSR a USA, aby usilovaly o vybudování ovzduší důvěry mezi supervelmocemi. Kladli řadu požadavků, mj. na ukončení vzájemného obviňování z agresivních záměrů, vytvoření mezinárodních výzkumných skupin, zpracování matematické metody hodnocení zbrojení, vydávání společného bulletinu. V letech 1982–1987 vyhlásili několik výzev a pacifistických iniciativ, uskutečňovali veřejné akce. Úřady je šikanovaly. V letech 1987–1989 vydávala skupina bulletin *Děn za dňom* (*Den za dnem*). V roce 1989 se Skupina důvěry připojila k mezinárodní pacifistické organizaci Radikální strana (později Transnacionální radikální strana).

Skupina na pomoc politickým vězňům a vyhnancům (Politkalinių ir tremtinių globos grupė)

Litevská organizace na obranu lidských práv, kterou v září 1988 vytvořili ve Vilniusu Jadvyga Bieliauskienė, Birutė Burauskaitė

a *Povilas Pečeliūnas za účelem poskytování hmotné pomoci lidem pronásledovaným v sovětském období. Pracovala do ledna 1990.

SMOG

Neoficiální sdružení mladých básníků a malířů působící v Moskvě v letech 1965–1966. Jedna z prvních a nejznámější tvůrčí skupina ignorující kuratelu strany a státu. Název tvoří zkratka slov Samoje Molodoje Obščestvo Genijev (Sdružení nejmladších géníů) nebo Smelost', Mysl, Obraz, Glubina (Odvaha, Myšlení, Obraz, Hloubka). Jádro skupiny tvořili: Vladimir Alejnikov, Vladimir Batšev, Leonid Gubanov a Jurij Kublanovskij. Vydali v samizdatu několik almanachů: *Zdravstvujtě, my genii* (*Dobryj den, jsme géniové*), *Aavangard* (*Aavantgarda*), *Ču!* (*Pšt!*), *Rikošet*; vydávali také vlastní časopis *Sfinksy* (*Sfingy*). Veřejně manifestovali právo na svobodu tvorby, pokoušeli se znovu aktivovat *básnická setkání na náměstí Majakovského (v roce 1965 tam přečetli manifest *SMOG), účastnili se příprav na *mítink glasnosti. Většina členů skupiny byla pronásledována: vyhazovali je ze škol, násilně je umísťovali do psychiatrických léčeben.

Smoloskyp (viz Pochodeň)

Sobotní noviny (Poolpäevaleht)

Nezávislý kulturně-politický čtrnáctideník v estonštině vycházející v letech 1978–1979 v Tartu. Vyšlo sedm čísel redigovaných studentem prvního ročníku Filologické fakulty Univerzity v Tartu Hubertem Jakobsem. Každé číslo bylo rozmnoženo v 15–20 exemplářích (ve strojopise a fotokopiích). Uveřejňovaly se práce představitelů alternativní kultury, literární kritika, dokumenty hnutí na obranu lidských práv, články o nejnovějších dějinách Estonska. Na začátku roku 1979 přestal časopis v důsledku akcí KGB vycházet.

Současnost (Sučasnist)

1. Ukrajinský exilový měsíčník věnovaný literatuře, umění a společenským záležitostem, vydávaný v letech 1961–1990 Ukrajinským sdružením pro zahraniční studia (Ukrajinske tovarystvo zakordonnych studij) nejprve v Mnichově a později v New Yorku. Uveřejňoval práce exilových autorů a přetisky z ukrajinského samizdatu. V roce 1985 vyšel zvláštní sešit v polštině, věnovaný hlavně polsko-ukrajinským vztahům. Od roku 1991 časopis vychází v Kyjevě a redakci řídí *Ivan Dzjuba a Taras Hunčak.

2. Exilové vydavatelství stejného profilu; od roku 1961 vydalo několik stovek knih, hlavně v ukrajinštině.

Souostroví Gulag (Archipelag GULag)

Celý titul: *Souostroví Gulag 1918–1956. Pokus o umělecké pojednání (Archipelag GULag. 1918–1956. Opyt chudožestvennogo issledovanija)*. Kniha *Alexandra Solženicyna, přinářející v dokumentárně-literární formě dějiny politických represí a sítě vězeňských táborů v SSSR. V roce 1968 byl text knihy (tři díly čítající celkem přes dva tisíce stránek) předán za hranice. Koncem prosince 1973 vyšel první díl v nakladatelství YMCA-Press v Paříži. Zároveň úryvky z něj přeložené do většiny světových jazyků vyšly v obrovském nákladu v evropských a amerických časopisech. Další dva díly vyšly v letech 1974–1976. Autorské honoráře poukázal *Solženicyn, vyhnaný ze země, *Fondu pomoci politickým vězňům a jejich rodinám. V SSSR text knihy koloval v samizdatu a za jeho rozmnožování a distribuci bylo odsouzeno mnoho lidí (mj. *Zviad Gamsachurdia, Vjačeslav Igrunov, *Sergej Kovaljov). V roce 1989 vydal fragmenty podle výběru autora měsíčník *Novyj mir*, o rok později kniha vyšla celá. [Česká vydání byla publikována v samizdatu, úplné vydání vyšlo v nakladatelství Academia v roce 2011 v překladu Ludmily Duškové, Libuše Kozákové, Jany Neumannové a Jana Zábrany.]

sovětská sekce

Amnesty International

Byla založena v říjnu 1973 v Moskvě. Jejím předsedou byl *Valentin Turčin (po jeho odjezdu do exilu v roce 1977 pak Georgij Vladimov), tajemníkem Andrej Tverdochlebov (po jeho zatčení v roce 1975 se jím stal Vladimir Albrecht). Sekce vydávala v samizdatu časopis *Meždunarodnaja Amnistija* (*Mezinárodní amnestie*). Vystupovala na obranu vězňů svědomí v Československu, Indonésii, Jugoslávii, Polsku a Španělsku. Sedmnáctého ledna 1977 vydala výzvu týkající se zatýkání v okruhu československé *Charty 77, hrozícího procesu se členy *Výboru na obranu dělníků v Polsku, zhoršení zdravotního stavu vězněného jugoslávského disidenta *Mihajla Mihajlova. V roce 1983 sekce pod tlakem úřadů přestala pracovat. Skupiny *Amnesty International znovu vznikly v Moskvě a na jiných místech Ruska v devadesátých letech.

Společenský výbor na obranu Niny Strokaté (Hromadskij komitet zachystu Niny Strokatoji)

Byl založen ve Lvově *Vjačeslavem Čornovilem a *Irynou Stasiv-Kalynec po uvěznění *Niny Strokaté-Karavanské 6. ledna 1971. Byl to první pokus vytvořit na Ukrajině veřejně pracující organizaci obránců lidských práv. Do výboru vstoupili také *Vasyl Stus, Leonid Tymčuk a moskevský disident *Pjotr Jakir. Jedinou akcí výboru bylo vydání bulletinu (č. 1 z 21. prosince 1971) s prohlášením o jeho vzniku a životopisnou poznámkou o uvěznění. V roce 1972 po zatčení téměř všech členů přestal výbor fungovat.

Strana i mir

(viz *Země a svět*)

Strategie a taktika Estonského demokratického hnutí (Stratēgija i taktika Dēmokratičeskogo dviženija Estonii; Eesti Demokraatliku Liikumise strateegia ja taktika)

Průvodce zpracovaný na začátku sedmdesátých let členy *Estonského demokratického hnutí *Artemem Juskevycem, Matim Kiirendem a Kaljuem Mätikem. Popisoval metody podzemního boje v podmínkách okupace, taktiku organizace a způsoby odporu vůči systému. Existovaly dvě jazykové verze – ruská a estonská.

Střecha nad hlavou (Pastogė)

Ilustrovaný literární almanach vycházející mimo cenzuru ve Vilniusu v letech 1978–1980 (vyšla dvě čísla o zhruba 70 stránkách) v redakci *Algirdase Patackase. Vycházela v něm především díla mladých literátů, básně Mindaugase Tomonise, filozofické eseje.

studentská hladovka v Kyjevě

Jedna z největších veřejných akcí na Ukrajině v době perestrojky. Kyjevští studenti drželi hladovku od 1. do 17. října 1990 na různých místech města a předkládali řadu politických požadavků, především na pluralistické volby do Nejvyššího sovětu USSR. Akce byla přerušena po splnění části požadavků, mj. odchodu premiéra Vitalije Masola.

Sučasnist' (viz Současnost)

Summa

Nezávislý recenzní a bibliografický časopis, který v letech 1979–1982 vydával v Leninradě Sergej Maslov. Vyšlo osm čísel, každé v několika strojopisných exemplářích. Vycházely v něm recenze, shrnutí, přehledy a kritické poznámky o samizdatu a tamizdatu a také popisy knih a článků z domácího oficiálního tisku (občas i v zácných předrevolučních tisků). Čestné místo zaujímaly materiály

týkající se lidských práv v SSSR, zařazovány byly také informace o polské *Solidaritě. Přestal vycházet poté, co Maslov zahynul při automobilové nehodě.

Svaz arménské mládeže (Hajastani eritasardakan miutium), SAM

První podzemní skupina v poststalinistickém období; založili ji studenti Jerevanské univerzity, mj. Vigen Babajan. Scházeli se od roku 1958, organizovanou podobu skupina přijala v roce 1962. Prvním jejím cílem bylo dosáhnout likvidace výuky v ruštině v arménských školách a zavedení výuky staroarménštiny (grabaru). Později byl do programu zařazen požadavek sjednotit s Arménií *Náhorní Karabach a Nachičevan, jakož i *Západní Arménii a vytvořit nezávislý arménský stát. Skupina měla kolem sta členů. V roce 1963 byli její vůdci uvězněni. V pozdějších letech se Mařpet Harutunjan, Anahit Karapetjan, *Suren Melikjan, *Kňaz Mykyrtčjan a *Bagrat Šahverdjan snažili svaz oživit – v roce 1968 a koncem sedmdesátých let se obnovené skupiny staly součástí *Sjednocené národní strany Arménie.

Svaz arménských patriotů (Hajrenasernerer miutium)

Podzemní skupina mládeže, kterou v roce 1946 ve vesnici Hovtašen poblíž Jerevanu vytvořil žák deváté třídy Hakopdžan Tatevosjan se svými spolužáky. Cílem skupiny bylo dosažení nezávislosti Arménie a také – prostřednictvím mobilizace světového veřejného mínění – vyřešení arménské otázky (viz *Haj Dat). V roce 1968 měla organizace již 150 členů, především studentů z Jerevanu, a do hlavního města se také přemístilo vedení svazu. V témže roce KGB uvěznila několik vůdců a aktivistů skupiny, což vedlo k přerušení její činnosti.

Svaz běloruských patriotů (Sajuz belaruskich patryjotav, SBP)

Největší z podzemních organizací, které v Bělorusku působily po druhé světové válce. Existoval v letech 1945–1947 ve městech Hlybokaje a Pastavy ve Vitebské oblasti, sdružoval několik desítek lidí, hlavně studentů místních pedagogických vysokých škol. Cílem organizace bylo obrození běloruské státnosti (chápané jako oddělené od SSSR), jeho symboliky (znaku a vlajky), rozvoj kultury a jazyka. Metody práce upřesněny nebyly, ale vyzývalo se k ozbrojenému boji, provázenému osvětovou prací. V roce 1947 byla skupina zničena a většina členů uvězněna. Dostali tvrdé tresty – až do 25 let odnětí svobody.

Svaz boje za osvobození Gruzie (Sakartvelos gatavisuplebisatvis brdzolis kavširi)

Gruzínská podzemní organizace, kterou v roce 1976 vytvořili studenti Tbiliské univerzity *Tamar Čcheidze a Gela Nikolaišvili a režisér Avtandil Imnadze; k nim se připojil žák *Giorgi Čanturia. Navazovala na podobnou organizaci, která na škole působila od roku 1968 ve složení: Amiran Bežuašvili, Nemo Burčuladze, Emzar Čikoidze, Giorgi Korganašvili, Nodar Medzmarišvili, Irakli Šengelaja a Irakli Tkešelašvili. Členové nového svazu označovali Gruzii za okupované území a vyzývali k boji za národní nezávislost; rozmnožovali a distribuovali v hlavním městě samizdatovou literaturu a v předvečer oficiálních sovětských svátků také vlastenecké proklamace. Svaz byl v kontaktu s *Gruzínskou helsinskou skupinou. Jeho činnost byla aktivní zejména v období diskusí o návrhu změny Ústavy Gruzínské SSR (na jaře 1978). Skupina se podílela na uspořádání a průběhu *demonstrace ze 14. dubna 1978. V letech 1983–1984 byli aktivisté Svazu uvězněni a postaveni před soud (už předtím, v roce 1978, byl zatčen a odsouzen

Avtandil Imnadze). Po uvěznění skupina přestala existovat.

Svaz Mladá Litva (Jaunosios Lietuvos sąjunga)

Společensko-politická organizace vytvořená v roce 1927 jako mládežnická část tehdy vládnoucí strany – Svazu litevských vlastenců. Sovětské úřady pronásledovaly „mladolitevce“ za *fašistické postoje*, většina jich byla uvězněna a odsouzena. V roce 1989 byl svaz reaktivován.

Svaz přátel eucharistie (Eucharistijos bičiulių sąjūdis)

Litevská katolická mládežnická organizace, vytvořená v roce 1969 se souhlasem vyhnaných biskupů *Vincentase Sladkevičiuse a *Julijonase Steponavičiuse při *Kongregaci sester eucharistického Ježíše sestrou Gemou – Jadvygou Stanelytė. Členové organizace studovali Písmo svaté, náboženskou filozofii, pracovali na sebezdokonalování. Rekonstruovali křížce u cest, obnovili *Horu křížů, pořádali poutě (v roce 1975 se jich účastnilo tři sta lidí, v roce 1979 tisíc). Nyní skupiny přátel eucharistie působí při kostelech v celé Litvě.

Svaz sjednocení Arménie (Hajastani veramiavorman miutium), SSA

Podzemní skupina vytvořená na přelomu let 1967 a 1968 Jurikem Budagianem, bratry Valterem a *Surenem Melikjanovými a Serozem Sarkisjanem na základě organizace *Nadėje. Skupina měla kolem 40 členů a jejím cílem bylo sjednocení *Náhorního Karabachu a Nachičevanu s Arménií a také uskutečnění reformy ve věci nezávislosti Arménie. V roce 1971 bylo vedení Svazu uvězněno a organizace přestala existovat.

Světovému společenství (K mirovoj obščestvennosti)

První dokument v sovětském samizdatu na obranu lidských práv adresovaný přímo

mezinárodnímu veřejnému mínění. Autoři – *Larisa Bogoraz-Bruchman a *Pavel Litvinov – předali text západním novinářům v Moskvě 11. ledna 1968, v předvečer vyhlášení rozsudku v *procesu čtyř. Byla v něm popsána atmosféra bezpráví, jaké vládlo na procesu a kolem něj, a autoři požadovali potrestání viníků a nové projednání případu v souladu s právními předpisy a za účasti mezinárodních pozorovatelů. Výzvu zveřejnila světová média, mnohokrát ji vysílaly západní rozhlasové stanice. Autoři uvedli své adresy a dostali desítky dopisů včetně mnoha projevů solidarity (někteří z lidí, kteří je napsali, se později stali aktivisty hnutí na obranu lidských práv). Výzva se stala impulsem a ideovým základem kampaně psaní petic souvisejících s *procesem čtyř. Dokument vyšel v knize *Pavla Litvinova *Process čtyrjoch. Sbornik dokumentov o sudě nad A. Ginzburgom, J. Galanskovym, A. Dobrovolskim, V. Laškovej.*

Svoboda a vlast (Volja i bat'kivščyna)

Ukrajinský podzemní časopis, vydávaný ve Lvově *Ukrajinskou národní frontou (UNF) od října 1964 do června 1966. Vyšlo 16 čísel ve strojopise v nákladu 12 exemplářů. Iniciátorem vydávání časopisu a autorem většiny článků byl Dmytro Kvečko, který je redigoval společně se *Zenovijem Krasivským. Časopis publikoval programové dokumenty UNF a články historicko-vzdělávací povahy a také analytické materiály o situaci Ukrajiny v SSSR a o jejích národnostních, společenských a ekonomických problémech. Od roku 1995 vychází na Ukrajině časopis téhož titulu, který uveřejňuje mj. přetisky čísel z let 1965–1966.

Svobodné meziprofesní sdružení pracujících (Svobodnoje meziprofessionalnoje objediněnije trudaščichsja, SMOT)

Jeden z prvních pokusů vytvořit v SSSR nezávislý odborový svaz. Založení SMOT bylo oznámeno 28. října 1978 v Moskvě. Ze sdru-

žení se nestala masová organizace hájící práva pracovníků (jako na Západě nebo v Polsku), jeho činnost se soustředila na shromažďování a uveřejňování informací o společensko-ekonomických problémech pracujících v SSSR a o šikanách vůči členům sdružení. V letech 1978–1983 vydávalo informační bulletin (35 čísel v nákladu 50–1000 exemplářů). Do roku 1985 byli skoro všichni vůdčí představitelé uvězněni a svaz přerušil aktivní činnost. Na začátku perestrojky (březen 1987) byla organizace reaktivována, a to včetně vydávání bulletinu. Od roku 1991 je SMOT mezistátním nezávislým odborovým svazem, působícím v Rusku a v Bělorusku (v roce 1994 měl přes tři tisíce členů), a pobočkou Mezinárodní organizace práce.

Syntax; Moskva (Sintaksis)

Nezávislý literární almanach vydávaný v letech 1959–1960 *Alexandrem Ginzburgem. Vyšla tři čísla ve strojopise v nákladu do tří set exemplářů (přetištěná později v časopise *Grani (1965, č. 58). Časopis obsahoval skoro výlučně básně moskevských a leningradských básníků, které nemohly projít cenzurou. Bylo to první literární periodikum v dějinách samizdatu. Nebyl to podzemní časopis v tradičním pojetí – na obalu stálo jméno a adresa vydavatele. Po *Sintaksisu* začal být samizdat vnímán nejen jako navázání na starou ruskou tradici přepisování zakázaných textů, ale také jako nezávislá společenská instituce. Časopis přestal vycházet po uvěznění *Ginzburga v červenci 1960.

Syntax; Paříž (Sintaksis)

Literární a společensko-politický časopis vydávaný v letech 1978–1998 v Paříži. Vycházel třikrát nebo čtyřikrát za rok. Zpočátku byli redaktory *Andrej Siňavskij a jeho žena Marija Rozanova, od čísla 11 Rozanova sama. Periodikum převzalo název od časopisu *Sintaksis (Moskva), který předtím vy-

cházel v SSSR, a bylo věnováno jeho redaktovi *Alexandru Ginzburgovi, jenž byl tehdy v táboře. Hlavním autorem pařížského čtvrtletníku byl *Andrej Siňavskij (obvykle psal pod pseudonymem Abram Terc), jeho články a eseje vycházely téměř v každém čísle. Kromě toho byly uveřejňovány texty představitelů liberálně demokratického proudu ruského disidentského hnutí i z exilu.

Šant

Podzemní skupina mládeže založená v roce 1966 v Jerevanu, zprvu pod názvem Svaz mládeže. Cílem organizace byl boj za suverenitu Arménie. Patřili do ní mj. Azat Aršakjan, Karo Čygyljan, Andranik Markarjan, v čele stál *Parujr Hajrikjan. Skupina se zabývala šířením vlastenecké literatury, samizdatu, vytvářela a distribuovala letáky, navrhovala sjednocení země se *Západní Arménií. V roce 1967 přijala název Šant (na počest arménského spisovatele Levona Šanta; slovo „šant“ znamená „blesk“); poté celá vstoupila do *Sjednocené národní strany Arménie.

Šapokovy Dějiny

Hovorové označení *Dějin Litvy* od Adolfa Šapoky, které vyšly v roce 1936. V sovětském období byla tato populární syntéza litevských dějin nelegálně rozmnožována a distribuována.

„šedesátníci“

(viz „generace šedesátých let“)

Šydlov (Šiluva)

Město v okrese Raseiniai, centrum mariánského kultu, někdy nazývané „žmuďská Čenstochová“. Cílem poutí je barokní kostel s obrazem Panny Marie Šydlovské a kámen, na kterém se podle legendy v sedmnáctém století zjevila Panna Marie, umístěný v kapli projektované Antonim Wiwulským. V září 1993 navštívil Šydlov papež Jan Pavel II.

Talaka

(vzájemná pomoc při práci na poli)

Nezávislé historicko-kulturní sdružení mládeže, založené v Minsku v roce 1985 jako sdružení na ochranu kulturních památek, navazovalo na činnost *Majstrounie a Klubu Uladzimira Karatkeviče. Iniciátory jeho vzniku byli Viktor Ivaškevič, Ales Suša, Siarhiej Vituška a Vincuk Vjačorka. Bylo v něm kolem šedesáti lidí, kteří pracovali na obnově památek, prováděli archeologické vykopávky, usilovali o zřízení tříd a škol, v nichž by se učilo bělorusky, prováděli kulturně-osvětovou činnost, pořádali oslavy národních svátků. Společně s dalšími organizacemi iniciovala Talaka vznik *Konfederace běloruských sdružení a *Běloruské národní fronty.

taškentský proces (viz proces deseti)

trojbarevná vlajka (Trispalvě)

Žluto-zeleno-červená litevská národní vlajka, schválená 19. dubna 1918. V sovětském období byla zakázaná nejen samotná vlajka, ale i používání takové kombinace barev (oblečení, výzdoba vitrín apod.).

třetí vlna (tret'ja volna)

Pojem používaný v ruské historiografii k označení emigrantů ze SSSR, kteří odjeli ze země v sedmdesátých a osmdesátých letech dvacátého století (na rozdíl od první vlny – emigrantů z období revoluce a občanské války – a druhé vlny – statisíců lidí, kteří se dostali na Západ po druhé světové válce. Mezi emigranty třetí vlny bylo mnoho známých disidentů, vůči nimž úřady použily nátlaku, aby je přiměly k opuštění země. Lidi, kteří dostali povolení k dočasnému výjezdu za hranice, zbavovaly úřady občanství, jiné vyslaly nuceně.

účast v protisovětské organizaci (viz par. 72 tr. z. RSFSR)

události v Čirčiku

Tzv. bitva v Čirčiku, pokojná masová demonstrace krymských Tatarů v době národního svátku Derviz, slaveného 21. dubna 1968 v Čirčiku v Uzbeké SSR, surově rozehnaná policií. V jejím průběhu bylo zatčeno kolem 300 lidí, deset z nich bylo pak souzeno. Informace, které předali na Západ *Petro Hryhorenko a Alexej Kostěrin, poprvé upozornily světové veřejné mínění na problém krymských Tatarů.

události v Tbilisi v březnu 1956

Hromadné živelné nepokoje v hlavním městě Gruzie (5.–11. března 1956), jedno z prvních otevřených politických vystoupení v SSSR v poststalinistickém období. Shromáždění a demonstrace, které probíhaly několik dní v různých čtvrtích Tbilisi a v dalších gruzínských městech (Batumi, Gori, Kutaisi, Suchumi), byly protestem proti demaskování Stalina na dvacátém sjezdu KSSS; v Gruzii to bylo hodnoceno jako urážka národní cti občanů republiky. Na lidových shromážděních padaly požadavky v rozsahu od neprodlené výměny vedení strany a vlády, odvolání důvěrného dopisu ÚV KSSS *O kultu osobnosti* (obsahujícího text Chruščovova referátu na XX. sjezdu), až po vystoupení Gruzie ze SSSR. Počet lidí účastnících se nepokojů dosahoval desítek tisíc. Hnací silou událostí byla mládež včetně studentů. Stranické a státní vedení ztratilo kontrolu nad situací v hlavním městě, v noci z 9. na 10. března pak nepokoje v Tbilisi potlačila armáda. Podle údajů Ministerstva vnitra Gruzie zahynulo 15 lidí a 54 bylo zraněno (sedm ze zraněných zemřelo). Bylo zatčeno na 300 osob, 29 z nich stánu- lo před soudem. Více než 200 lidí se dotkly mimosoudní represe (vyloučení z vysokých škol, ze strany a z Komsomolu.). Pod vlivem těchto událostí začaly v Gruzii vznikat nelegální opoziční skupiny, mezi nimi *Gorgasani.

Ukrajinská autokefální pravoslavná církev (Ukrajinska avtokefalna pravoslavna cerkva)

Jedna z frakcí pravoslavné církve na Ukrajině. Oddělila se od ruské pravoslavné církve v roce 1919, kdy vznikl první nezávislý ukrajinský stát. Zavedla do liturgie ukrajinštinu. Současně s instalací sovětské moci začalo na Ukrajině pronásledování a v polovině třicátých let byla církev úplně rozdrce- na. Oficiální komunity věřících dál existovaly jen v emigraci. V letech německé okupace (1941–1943) byla Ukrajinská autokefální pravoslavná církev obnovena a podporovala ji *Organizace ukrajinských nacionalistů. V obavě před pomstou sovětské moci opus- tila vyšší duchovenská hierarchie Ukrajinu spolu s německou armádou. Za perestrojky se církev obrodila. Začátkem roku 2001 bylo na Ukrajině zaregistrováno 600 farností.

Ukrajinská helsinská skupina (Ukrajinska helsinska hrupa), UHS

Organizace obránců lidských práv, kterou v listopadu 1976 založilo deset zakladatelů podle vzoru *Moskevské helsinské skupiny. Plný název: Ukrajinská společenská skupina pro naplnění helsinských dohod). V čele UHS stál *Mykola Rudenko a působilo v ní (v různých obdobích) celkem 37 lidí. Do konce roku 1980 vydala organizace 30 prohlášení, výzev a dalších dokumentů na obranu lidských práv. Od roku 1979 působilo v USA Zahraniční zastoupení UHS, které vydávalo **Visnyk represij v Ukrajinu*. V říjnu 1976 začaly prohlídky u členů skupiny a jejich výsledky a v lednu 1977 zatýkání. Do března 1981 byli všichni její členové ve vězení nebo v emigraci. V roce 1988 obnovila UHS činnost pod vedením *Levka Lukjanenka, krátce poté se proměnila v *Ukrajinský helsinský svaz.

Ukrajinská iniciativní skupina za propuštění vězňů svědomí (Ukrajinska iniciatyvna hrupa za zvilnenňa vjazniv sumlinňa)

Společenská organizace založená v srpnu 1987 šesti bývalými politickými vězni (Vasyl Barlađanu, *Vjačeslav Čornovil, *Ivan Hel, *Mychajlo Horyň, *Stepan Chmara, Zorjan Popad'uk). Skupina pracovala do roku 1990, kdy byl propuštěn poslední ukrajinský politický vězeň – Bohdan Klymčak.

Ukrajinská národní fronta (Ukrajinskyj nacionalnyj front, UNF)

Podzemní organizace, která působila v letech 1964–1967 ve Lvovské a Ivanofrankivské oblasti, vznikla z iniciativy *Zenovije Krasivského a Dmytra Kvečka. UNF sama sebe vnímala jako instituci navazující na *Organizaci ukrajinských nacionalistů a uznávala jen „revoluční“ cestu k dosažení cíle, jímž bylo získání nezávislosti Ukrajiny. Ideolog skupiny Dmytro Kvečko vložil do programových dokumentů organizace myšlenku „lidového socialismu“ blízkou západoevropské sociální demokracii. UNF měla asi 150 členů. Činnost zahájila vydáváním časopisu *Volja i bat'kivščina*. Šířila knihy a brožury *Organizace ukrajinských nacionalistů a *Ukrajinské povstalecké armády a letáky. V roce 1967 byli aktivisté UNF uvězněni a poté odsouzeni k dlouholetým trestům odnětí svobody.

Ukrajinská povstalecká armáda (Ukrajinska povstanska armija, UPA)

Bojové oddíly *Organizace ukrajinských nacionalistů. Za oficiální datum založení UPA se pokládá 14. říjen 1942, přestože její utvoření bylo oznámeno na jaře 1943. Vůdcem UPA se stal Roman Šuchevyč (pseudonym Taras Čuprynka). Celkový počet lidí v oddílech dosahoval 40 tisíc osob. UPA vedla partyzánskou válku s německými, polskými a sovětskými ozbrojenými silami. (Protipolské akce UPA směřovaly hlavně proti civilnímu oby-

vatelstvu. Pozn. pol. red.) Těšila se nemalé podpoře obyvatel západní Ukrajiny. K rozbití UPA bylo použito velkých oddílů Rudé armády a Polské armády. Poslední jednotky UPA na území SSSR byly zlikvidovány v roce 1954.

Ukrajinská řeckokatolická církev (Ukrajinska hreko-katolycka cerkva)

Katolická církev východního obřadu, vytvořená v roce 1596 v důsledku Brestské unie mezi papežem a částí episkopátu pravoslavné kyjevsko-haličské diecéze. Věřící této církve se hovorově nazývají uniaté. Před druhou světovou válkou měla Ukrajinská řeckokatolická církev přes čtyři miliony věřících. V letech 1944–1945 sovětské úřady obvinily vyšší hierarchie ze spolupráce s hitlerovci, úřadujícího metropolitu *Josyfa Slipého, všechny biskupy a téměř polovinu duchovních uvěznily a poslaly do lágrů. V roce 1946 byl pod nátlakem ústředních úřadů a moskevského patriarchátu ve Lvově svolán sněm duchovních Ukrajinské řeckokatolické církve, který rozhodl o zrušení unie s Římem a přechodu řeckých katolíků pod jurisdikci moskevského patriarchátu. Značná část duchovních rozhodnutí sněmu neuznala a řeckokatolická církev na Ukrajině působila přes čtyřicet let v podzemí. Její duchovní a věřící byli neustále pronásledováni. V listopadu 1989 v předvečer setkání vůdce SSSR Michaila Gorbačova s papežem Janem Pavlem II. byla Ukrajinská řeckokatolická církev oficiálně zaregistrována. Nyní je to velmi vlivná ukrajinská konfese (8 diecézí, přes 3000 farností).

Národní hnutí Ukrajiny (Narodnyj ruch Ukrajiny)

Masové společensko-politické hnutí. Vzniklo v roce 1989 jako Lidové hnutí Ukrajiny za přestavbu. Od roku 1990 se z něj stala vlivná politická síla, sehrálo klíčovou roli při přijetí *Deklarace státní suverenity Ukrajiny (De-

klaracija pro deržavnyj suverenitet Ukrajinny). Předsedou byl zvolen básník Ivan Drač, sekretariát řídil *Mychajlo Horyň. V roce 1999 se Lidové hnutí Ukrajiny rozdělilo na dvě organizace a nyní nehraje větší roli.

Ukrajinský bulletin (Ukrajinskyj visnyk)

První informačně-publicistický necenzurovaný časopis na Ukrajině věnovaný obraně lidských práv. V letech 1970–1972 vyšla v Kyjevě čísla 1–5 (šéfredaktor *Vjačeslav Čornovil). Šesté číslo vyšlo ve Lvově (Mychajlo Kosiv a Atena Paško), vlastní variantu téhož čísla připravovali Kyjevané – Vasyl Lisovyj a *Jevhen Proňuk. Čísla 7–9 vydali v letech 1973–1975 *Stepan Chmara a Oles Ševčenko. Po jejich uvěznění časopis přestal vycházet. Jména redaktorů se nezveřejňovala. Na stránkách *Ukrajinského visnyku* vycházely informace o případech porušování lidských práv na Ukrajině a také publicistické články, dokumenty, literární díla a jiné materiály obíhající v samizdatu. Vydání časopisu bylo obnoveno v roce 1987 za perestrojky. V roce 1988 zastával roli tiskového orgánu *Ukrajinského helsinského svazu, krátce poté přestal vycházet.

Ukrajinský dělnicko-rolnický svaz (Ukrajinska robotnyčjo-seljanska spilka)

Podzemní organizace vytvořená v roce 1959 na Lvovsku. Jejím zakladatelem a vůdcem byl *Levko Lukjanenko. Svaz se stal jednou z prvních podzemních organizací stranického typu v poválečném období. Za hlavní úkol se pokládal boj za demokratická práva a svobody a za konečný cíl – vytvoření suverénního ukrajinského státu. Skupina začala pracovat na programu, jehož hlavní zásadou měl být boj za svobodu bez použití násilí. Na začátku roku 1961 organizaci rozbily orgány KGB. Sedm z deseti členů bylo uvězněno. Byli obviněni z *vlastizrady* (*par. 64 tr. z. RSFSR). Dvacátého května 1961 Okresní soud ve Lvově odsoudil všechny obžalované k mnohale-

tým trestům ve vězení a *Lukjanenka k trestu smrti (poté změněném na 15 let odnětí svobody).

Ukrajinský helsinský svaz (Ukrajinska helsinska spilka)

Vznikl v roce 1988 jako první veřejná organizace opoziční vůči KSSS na Ukrajině. Kladl si za cíl dosažení nezávislosti evolučně, bez použití násilí, rozšiřováním demokratických svobod. Vyjadřoval se pro navrácení ukrajinské státnosti, zavedení ukrajinského občanství, ukrajinština měla nabýt postavení úředního státního jazyka, měla být ustavena samostatná ukrajinská armáda, zřízeno zastoupení Ukrajiny na mezinárodní scéně, navrhovalo se zavedení principů státního rozpočtu a ekonomické, politické a náboženské plurality. V roce 1990 vznikla na jeho základě Ukrajinská republikánská strana.

Ukrajinský kulturologický klub (Ukrajinskyj kulturolohičnyj klub)

Jedna z prvních neformálních společenských organizací, vzniklých na Ukrajině za perestrojky. V letech 1987–1988 sdružoval kyjevský klub lidí nejrůznějších názorů, hlavní roli v něm hráli bývalí političtí vězni: Olha Hejko-Matusevyč, Serhij Naboka (řídil Radu), Oles Ševčenko aj. Na schůzích, jež se konaly takřka denně, se probíraly aktuální problémy společenského života na Ukrajině, mj. důsledky katastrofy v Černobyli, „bílá místa“ v dějinách Ukrajiny, organizování pomoci pro politické vězně. V roce 1988 se vedení Klubu rozhodlo začlenit organizaci do *Ukrajinského helsinského svazu.

Ukrajinskyj visnyk (viz Ukrajinský bulletin)

Ústřední iniciativní skupina (CIG)

Nejvyšší kolektivní orgán hnutí krymských Tatarů za návrat do vlasti. Od konce padesátých let do roku 1989 dohlížela CIG na práci

*iniciativních skupin. K užšímu vedení patřili mj. Amza Ablajev, *Džeppar Akimov, Bekir Osmanov a Mustafa Selimov. V květnu 1989 se CIG přetvořila a stala se z ní *Organizace národního hnutí krymských Tatarů.

V podkroví (Na Poddašku)

Minská umělecká pracovna *Jauhena Kulika, kde se v letech 1966–1986 scházela opozice. Později tento název označoval i skupinu účastníků setkání, která tvořila nejrepresentativnější a nejvlivnější okruh opoziční tvůrčí inteligence v Bělorusku, zabývající se shromažďováním historických a folkloristických materiálů. Členové pořádali výstavy (také neoficiální) věnované událostem a hrdinům běloruské historie a kultury a šířili podzemní publikace, pořádali oslavy významných národních svátků. Skupina udržovala kontakty s okruhy, které se věnovaly podobné činnosti v zemi (*Akademické centrum), s emigrací a s běloruskou inteligencí v Litvě a v Rusku.

Veče (lidové shromáždění)

Nezávislý společensko-politický časopis vlastenecko-pravoslavné orientace vydávaný v SSSR v letech 1971–1974 (10 čísel po zhruba 300 stránkách strojopisu). Zakladatelem a redaktorem prvních devíti čísel byl *Vladimir Osipov, redaktorem desátého čísla Ivan Ovčinnikov. Časopis vycházel veřejně, na obálce bylo jméno a adresa redaktora. Ke stálým autorům patřili mj. *Leonid Borodin, *Dmitrij Dudko a Gennadij Šimanov. Vycházely v něm články, historické eseje, próza, literární kritika. Programovým prohlášením byl redakční článek *Borba s tak nazývajemym rusofilstvom ili put' gosudarstvennogo samoubijstva (Boj s takzvaným rusofilstvím aneb Cesta státní sebevraždy)* – reakce na článek člena ÚV KSSS, budoucího „architekta“ perestrojky, Alexandra Jakovleva (*Litěraturnaja gazeta*, 15. 11. 1972), kritizující neoslavjanofilský proud v sovětské literatuře a publicistice. Materiály z několika čísel přetisklo

exilové vydavatelství *Posev.

Vestnik ruskogo christianskogo dviženija; Vestnik RChD (viz Bulletin ruského křesťanského hnutí)

Visnyk represij v Ukrajinі

(viz Bulletin o represích na Ukrajině)

vladimirská věznice (Vladimirskaja ťurma)

Věznice ve Vladimiru nedaleko Moskvy, v níž byli kromě kriminálních zločinců umisťováni *zvláště nebezpeční protistátní zločinci* odsouzení k pobytu ve věznici (a ne v lágru) a také vězni přemístění z lágrů za *porušování režimu*. Od poloviny padesátých let do roku 1978 jediná politická věznice v SSSR. Byly zde obzvláště tvrdé podmínky, v poststalinistickém období se o tom světová veřejnost dozvěděla díky knize *Anatolije Marčenko *Mé svědectví (Moi pokazanija)*. V roce 1978 byli všichni vězňové přemístěni do *čistopolské věznice. Nyní jsou do vladimirské věznice umisťováni zvláště nebezpeční recidivisté a vězňové z nápravných pracovních kolonií za notorické porušování režimu. V polovině devadesátých let byla ve vězení otevřena muzejní expozice.

vlastizrada (viz par. 58, odst. 1 tr. z. RSFSR a par. 64 tr. z. RSFSR)

Volja i baťkivščyna (viz Svoboda a vlast)

Všeobecná deklarace lidských práv

První mezinárodní právní akt, v němž byla zformulována základní lidská práva – občanská, politická a společensko-ekonomická. Byla schválena a vyhlášena Valným shromážděním OSN v roce 1948. Den jejího přijetí, 10. prosinec, byl vyhlášen Mezinárodním dnem obrany lidských práv. Při schvalování *Deklarace* se SSSR zdržel hlasování. Její text byl v Sovětském svazu uveřejněn jen ve specializovaných publikacích ve velmi ma-

lých nákladech. Od poloviny šedesátých let ji rozsáhle šířil samizdat, kopie ve strojopisech byly často zabavovány při prohlídkách u disidentů. Odvolání na články *Deklarace*, hovořící o právu dostávat a šířit informace bez ohledu na státní hranice, o právu na emigraci, o svobodě nenásilných shromáždění a sdružení, byly leitmotivem dokumentů a akcí hnutí na obranu lidských práv v SSSR a dalších komunistických zemích.

Všeobecné demokratické hnutí odporu (Bendras demokratinis pasiprešinimo sajūdis)

Vrchní řídicí orgán politického a ozbrojeného odporu na území Litvy okupované SSSR. Fungoval od června 1946 do jara 1948. Ukázalo se, že jeden z předních představitelů hnutí Juozas Markulis byl provokatérem MGB (ministerstva státní bezpečnosti): odhalil strukturu partyzánského hnutí, pomohl agentům proniknout do vedení hnutí a kontrolovat jeho styky se Západem, což umožnilo potlačení ozbrojeného odporu. V důsledku bylo uvězněno a zastřeleno kolem 200 partyzánů.

Všeruský společensko-křesťanský svaz národního osvobození (Vserossijskij social-christianskij sojuz osvobožděnija naroda, VSChSON)

Největší ruská podzemní organizace v post-stalinistickém období. Založila ji v Leningradě v únoru 1964 skupina pravoslavné mládeže. Za svého ideového patrona pokládali Nikolaje Berďajeva a další náboženské filozofy z počátku dvacátého století. Podle programu, který vypracoval Igor Ogurcov, bylo cílem skupiny svržení komunistické diktatury v SSSR a vytvoření „teokratického, společného, zastupitelského a lidového“ státu. Statut, který vytvořil rovněž Ogurcov, předpokládal přísnou konspiraci; plánovaly se i ozbrojené akce. Skutečná aktivita VSChSON však spočívala v distribuci literatury a ver-

bování nových členů (za tři roky bylo přijato 25 lidí, dalších 30 se ke vstupu připravovalo). V únoru 1967 KGB uvěznila vůdce, vyšetřováno bylo 21 lidí. Čtyři zakladatelé byli obviněni z *vlastizrady* (v podobě spiknutí za účelem převzetí moci) a z *vytvoření protisovětské organizace*. Ogurcov byl odsouzen na pět let vězení, deset let lágrů a patnáct let vyhnanství, ostatní dostali tresty od třinácti do osmi let. Sedmnáct vězněných členů VSChSON dostalo tresty od sedmi let do jednoho roku. Po propuštění na svobodu se někteří členové svazu (mj. *Leonid Borodin) věnovali disidentské činnosti (časopis **Veče*). Kauza VSChSON měla rozsáhlý ohlas a zahájila rozvoj národně pravoslavného proudu v sovětském disidentském hnutí.

Výbor na obranu politických vězňů

Litevská organizace na obranu lidských práv, vytvořená v červenci 1988 Petrasem Cidzikasem, *Povilasem Pečeliūnasem a dalšími. Veřejná vystoupení členů výboru, mj. hladovka, kterou vedl Cidzikas v srpnu 1988 na Katedrálním náměstí ve Vilniusu, přispěla k rychléjšímu návratu politických vězňů z lágrů.

Výbor pro lidská práva v SSSR (Komitět prav čeloveka v SSSR)

Společenská organizace zřízená k výzkumům v oblasti ochrany a propagace lidských práv. Výbor vznikl v listopadu 1970 v Moskvě a byl po *Iniciativní skupině na obranu lidských práv v SSSR druhou nezávislou organizací. Zakládajícími členy byli *Valerij Čalidze, *Andrej Sacharov a Andrej Tverdochlebov, později se připojili *Igor Šafarevič a Grigorij Podjapolskij. Experty se stali: Boris Cukerman, *Alexandr Jesenin-Volpin a advokátka *Sofija Kalistratova (anonymně). Výbor se každý týden scházel (v bytě *Čalidzeho, od konce roku 1972 u *Sacharova). Jeho neoficiálním tiskovým orgánem byl časopis *Obščestvennyje problemy*, který redigoval *Čalidze. Informace o práci výboru pravidelně

otiskovala **Kronika aktuálních událostí*. Výbor upozorňoval na nedostatky a nedodělky v sovětském zákonodárství, na rozpory mezi ním a mezinárodními pakty o lidských právech. Analyzoval právo na obranu, práva lidí prohlášených za duševně choré, pojmy *politický vězeň* a *společenský příživník*, práva nuceně přestěhovaných národů. Publikace se vyznačovaly demonstrativně akademickým stylem, zdůrazňována byla rovněž ochota ke konstruktivní spolupráci s úřady. Výbor byl prvním pokusem vytvořit v SSSR nezávislé analytické expertní centrum a také prvním občanským sdružením, které získalo mezinárodní status – v roce 1971 se výbor stal přidruženým členem Mezinárodní ligy lidských práv a Mezinárodního institutu lidských práv (Institut Reného Cassina).

Vyhlášení státní suverenity Ukrajiny (Deklaracija pro deržavnyj suverenitet Ukrajiny)

Prohlášení přijaté 16. července 1990 Nejvyšším sovětem Ukrajinské SSR jako proklamace suverenity země v rámci SSSR; předcházelo vyhlášení státní nezávislosti Ukrajiny z 24. srpna 1991.

Vytis (viz Pronásledování)

výtržnictví

(viz par. 190, odst. 3 tr. z. RSFSR)

výzva generálními tajemníky OSN a vládám států vlastnicích jaderné zbraně z 24. prosince 1984

Otevřený dopis občanů Estonska a Lotyšska, vyzývající státy vlastníci jaderné zbraně k jejich likvidaci a ke stažení svých vojsk z území cizích zemí. V dokumentu se požaduje zaručení svobody tisku a svobody věnovat se opoziční činnosti, vyhlášení amnestie pro politické vězně. Dále zde byl požadavek na ukončení rušení pořadů západních rozhlasových stanic, zaručení práva na emigraci a tu-

ristiku a práva na šíření nezávislé literatury. **výzva Mezinárodnímu olympijskému výboru z 28. ledna 1980**
Otevřený dopis občanů Estonska, Litvy a Lotyšska Mezinárodnímu olympijskému výboru, olympijským výborům Kanady, USA, Velké Británie a dalších zemí, které neuznaly anexi baltských států SSSR. Vyzýval olympijské organizace k bojkotu her v Moskvě v roce 1980, především k bojkotu olympijských regat v Tallinnu – hlavním městě okupovaného státu.

výzva šéfům vlád SSSR a severských zemí z 10. října 1981

Otevřený dopis občanů Estonska, Litvy a Lotyšska vůdcům vlád SSSR a Dánska, Finska, Islandu, Norska a Švédska v souvislosti s plány na vytvoření bezatomového pásma v severní Evropě. V dokumentu se zdůrazňuje nezbytnost zapojit do tohoto pásma baltské státy okupované SSSR.

Západní Arménie

Oblast v Malé Asii – etnická kolébka Arménů. Od 14. století ovládala území Západní Arménie Osmanská říše. Koncem 19. století začali pronásledovaní Arméni, kteří tvořili asi polovinu obyvatel Západní Arménie, vyzývat, aby světové společenství pomohlo vyřešit arménský problém (viz *Haj Dat). *Masakr Arménů v roce 1915 ukončil jejich přítomnost v Západní Arménii. Dnes oblast náleží Turecku. Požadavek připojení Západní Arménie k jednotnému arménskému státu se objevoval v programových dokumentech a v publicistice některých disidentských skupin od padesátých do osmdesátých let.

Země a svět (Strana i mir)

Ruský exilový časopis, věnovaný společensko-politickým, ekonomickým a kulturně-filozofickým problémům. Vycházel v Mnichově v letech 1984–1992 zpočátku jako měsíčník a od roku 1987 jako dvouměsíčník (vyšlo 69

čísel) v redakci Borise Chazanova, *Kronida Ljubarského a Sergeje Maksudova (pseudonym Alexandra Babjonyševa), jehož v roce 1986 nahradil *Ejtan Finkelštejn. Vycházely v něm analýzy společensko-politických událostí v SSSR a dalších zemích komunistického bloku, informoval o boji společností těchto zemí proti totalitě. Redakce soustavně bránila liberálně demokratické hodnoty, polemizovala s exilovými skupinami, klonícími se k totalitně pravicovým postojům.

Zlaté rouno (Okros Sacmisi)

Gruzínský literárně-publicistický časopis vycházející mimo cenzuru v letech 1975–1976 v Tbilisi (vyšla čtyři čísla). Byl rozmnožován na ofsetu. Šéfredaktorem byl *Zviad Gamsachurdia. Časopis tiskl materiály z dějin Gruzie a národů, které ji obývají, články o aktuálním stavu a perspektivách zachování národního kulturního dědictví, především gruzínského jazyka.

Znepokojený Kristus (Rūpintojėlis)

Litevský časopis národně katolické orientace vycházející mimo cenzuru. Vydávala ho sestra Benvenuta (Ada Urbonaitė) od března 1977 do března 1990. Vyšlo 26 čísel (v rozsahu 60–70 stránek strojopisu, náklad 50 exemplářů). Autory článků byli: kněží *Lionginas Kunevičius a Jonas Lauriūnas, etnografka Alė Počiulpaitė, student medicíny Donatas Stašikaitis, historik a přednášející Kazimieras Šapalas. Cílem publikace bylo utváření osobnosti v křesťanském a národním duchu, polemika s ateismem, posilování národních hodnot. V časopise vycházela také původní literární díla – povídky a básně mladých litevských autorů.

Zpod balvanů (Iz-pod glyb)

Sbírka článků se společensko-politickou, historickou a filozofickou tematikou, týkající se Ruska a jeho kultury. Navazovala na tradice nábožensko-filozofických almanachů ze za-

čátku dvacátého století: *Iz glubiny (Z hlubin)* a *Vechy (Ukazatele)*. V letech 1973–1974 ji v Moskvě zpracovali *Alexandr Solženicyn a *Igor Šafarevič. Redaktoři do ní zařadili po třech vlastních článcích a po jednom od dalších pěti autorů (byli mezi nimi Michail Agurskij, Jevgenij Barabanov a Felix Svetov pod pseudonymem Korsakov). Prezentace sbírky, kterou vydalo v Paříži nakladatelství YMCA-Press, se konala zároveň v Moskvě a v Curychu v listopadu 1974. Sbírkou byla manifestem národně pravoslavného proudu ruského opozičního hnutí. Byla přeložena do několika jazyků a vyvolala v zemi i v emigraci úpornou polemiku.

zvláštní režim (osobyj režim)

Nejtěžší ze čtyř typů pravidel pro držení vězňů v sovětských nápravných táborech a pracovních koloniích (ostatními byly běžný režim, zpřísněný režim a přísný režim). Byl zaveden v roce 1960 a týkal se vězňů pokládáných za zvlášť nebezpečné recidivisty, ale také těch, kterým byl trest smrti milostí nebo amnestií zmírněn na odnětí svobody. Pravidla se blížila vězeňskému řádu: odsouzení byli drženi na samotkách a vyváděni na dvůr vězeňského typu. Pracovali ve zvláštních budovách či místnostech, nosili pruhovaný oděv, měli snížené příděly potravin. Lágry se zvláštním režimem fungovaly v letech 1961–1980 v *mordvinských táborech (podtábory Dubravlagu č. 7, 10 a 1), v letech 1980–1987 pak v táborech *permských („zvláštní oddělení“ tábora č. 36).

Židé v SSSR (Jevrei v SSSR)

V ruštině nepravidelně vycházející nezávislý časopis, který byl vydáván v letech 1972–1979 v Moskvě (20 strojopisných čísel o obsahu od 100 do 250 stránek). Zakladateli a prvními redaktory byli Viktor Jachot a Alexandr Voroněl, kteří zveřejnili svá jména. Do redakční rady v různých dobách patřili Michail Agurskij, Viktor Brajlovskij, *Ejtan

Finkelštejn, Rafail Nuděľman, Ilja Rubin aj. Časopis publikoval mj. korespondenci „otkazniků“ se státními úřady. Stalo se z něj centrum, kolem něhož se sdružili aktivisté židovského emigračního hnutí, kteří soudili, že k obrození národního vědomí Židů by mělo dojít prostřednictvím návratu k židovské kultuře. Byl také spojovacím článkem hnutí s obránci lidských práv (vydávaly se v něm dokumenty na obranu lidských práv a *Kronika aktuálních událostí zařazovala informace o časopise a o pronásledování jeho redaktorů a autorů). V květnu 1975 bylo proti redaktorům a distributorům zahájeno trestní stíhání (poslední redaktor, Viktor Brajlovskij, byl v rámci této kauzy uvězněn a odsouzen v roce 1981, přestože časopis přestal vycházet v roce 1979). Hebrejská univerzita v Jeruzalémě vydala přetisky všech čísel časopisu.

David Alaverd'jan

Birutė Burauskaitė

Viktor Niitsoo

Jevhen Zacharov

tým Archivu soudobých dějin

tým Memorialu

tým nadace Iniciativa krymských Tatarů

Arménie

ÚVOD

Národní vědomí Arménů se utvářelo na základě tradice mnoha staletí – vlastní státnosti, které Arménie dosáhla již v prvním tisíciletí před naším letopočtem²¹, jakož i náboženství vyznávaného národním společenstvím²² a jeho prostřednictvím vytvářené kultury²³.

Seďm posledních staletí byli Arméni své státnosti zbaveni (nezávislá království v Malé Asii a na Blízkém východě padla na přelomu třináctého a čtrnáctého století). V sedmáctém století patřila území obývaná Armény do dvou islámských říší – Osmanské a Perské. V důsledku rusko-perských válek v prvních třech desetiletích devatenáctého století byla Východní Arménie s *Náhorním Karabachem a Nachičevanem začleněna do Ruské říše. *Západní Arménie zůstala pod vládou Turecka.

V Rusku sice byli lidé pocházející z Arménie jako „cizorodí“ předmětem určité diskriminace, představovali však významnou skupinu ve vojenské, úřednické, intelektuální a obchodně-průmyslové elitě impéria. Mnoho Arménů se účastnilo společenských hnutí, byli členy revolučních a liberálních stran. Koncem devatenáctého století vznikla první arménská politická strana socialistické orientace – Arménský revoluční svaz, takzvaní dašnakovci (podle arménského názvu Dašnakcutjun).

Za první světové války se Arméni obývající Osmanskou říši stali obětmi prvního masového vyhlazování v dějinách – *masakru Arménů v roce 1915. Události spjaté s tímto zločinem měly veliký vliv na vědomí těch, kdo zůstali naživu: uprchlíků ze *Západní Arménie, obyvatel Východní Arménie i velmi početné diaspory.

Po úpadku Ruské říše v roce 1917 získala část Arménie, která byla její součástí, suverenitu – zpočátku to byla suverenita v rámci Federální republiky Zakavkazsko (spolu s Gruzii a Ázerbájdžánem). Dvacátého osmého května 1918 byla vyhlášena nezávislá republika Arménie, která přežila jen dva a půl roku. U moci v té době byla dašnakovská strana. V letech 1918–1920 vedla mladá republika neustálý boj o existenci a zachování arménského národa – bránila se před tureckým vojskem. Zároveň trvaly ozbrojené střety mezi Armény a zakavkazskými Turky, jejichž záminkou byl územní spor mezi Arménií a Ázerbájdžánem. Poválečný ekonomický chaos, inflace, zruinované zemědělství i nový turecký výpad proti Arménii v září 1920 přispěly k převzetí moci bolševiky (v listopadu 1920). Záhy Arménie

21 Předpokládá se, že arménské kmeny se podílely na vytvoření státu Urartu. Později bylo arménské království Arsakovců jednou z hlavních politických sil v helénském světě. V různých obdobích se dostávalo do hranic říší Parthů či Římanů, a někdy znovu nabývalo nezávislosti. Od čtvrtého do sedmého století n. l. byla Arménie předmětem sporů mezi Íránem Sásánovců a Východořímskou říší (Byzanci).

22 Arménie byla první zemí, v níž se křesťanství stalo státním náboženstvím (v r. 301). Na Chalkedonském koncilu (v r. 451) se Arménská apoštolská církev (často také nazývaná arménsko-gregoriánskou podle sv. Řehoře Osvětitel, který Armény pokřtil) od křesťanských církví oddělila kvůli dogmatickým rozdílům. Uplynula staletí a tvrdé teologické spory se zmírnily; dnes je arménská církev modlitebně jednotná s většinou „chalkedonců“ včetně církve pravoslavné i římskokatolické, ale její věřící jsou si vědomi své odlišnosti, a dokonce ji zdůrazňují. Vedle arménsko-gregoriánské církve v Arménii i v diaspoře působí římskokatolická komunita a nepočetní protestanti.

23 Jedním ze způsobů zachování a trvalosti národní kultury se stala zvláštní arménská abeceda zavedená v roce 405 Mesropem Maštocem, která je dodnes základem národního písma.

spolu s Gruzii a Ázerbájdžánem vstoupila do Zakavkazské federativní sovětské socialistické republiky, která byla v prosinci 1922 začleněna do SSSR.

Po nastolení sovětské vlády došlo ve všech třech republikách k úpravám hranic. Území *Náhorního Karabachu a Nachičevanu osídlená arménsko-azerským obyvatelstvem, na které si dělala nárok Arménie, byla přiznána Ázerbájdžánu. Za hranicemi sovětské Arménie se ocitla více než polovina arménského národa (dnes v Arménské republice sídlí asi dvě třetiny všech Arménů). Sovětský svaz stejně jako ostatní státy uznal právo Turecka na *Západní Arménii, kde před genocidou v roce 1915 žily více než tři miliony Arménů a tvořili tam etnickou většinu.

V letech stalinského teroru byl arménský národ podroben represím typickým pro toto období. Zvláště úporně byli pronásledováni lidé podezřelí ze spojení s předchozí vládou – dašnakovci. Velký teror v letech 1937–1938 přivodil téměř úplné vyhlazení vlastenecké inteligence. Přesto v Arménii (od roku 1936 svazové republiky Sovětského svazu) zůstaly zachovány základní složky kultury: jazyk, národní abeceda, církve.

Po skončení druhé světové války zahájil Sovětský svaz kampaň, jejímž cílem bylo posílit vliv na arménskou diasporu. V rámci této kampaně byli Arméni agitováni k „repatriaci“ na území sovětské Arménie. Do Arménské SSR se přistěhovaly desítky tisíc lidí především z Blízkého východu. Mnozí z nich byli po porovnání propagandy se sovětskou realitou hluboce zklamáni. Mnozí později působili v opozici. Arménská diaspora nebyla nepřátelsky naladěna vůči bolševikům, proto se také těšila zvláštním ohledům ze strany vedení republiky i Moskvy. V podmínkách sovětského izolacionismu bylo samotné zjednodušení procesu spojení se zahraničím (v případě Arménů žijících v SSSR možnost korespondence a udržování kontaktů s příbuznými ze zahraničí, v případě diaspory možnost navštěvovat SSSR) jedinečné a mělo značný vliv na celkovou atmosféru v Arménii.

Podobně jako v jiných sovětských republikách také v Arménii po Stalinově smrti zeslábl politický teror a mohly se dostat ke slovu první nezávislé iniciativy. Disidentské hnutí v Arménii mělo specifické znaky vyplývající z tragického osudu Arménů ve dvacátém století – *masakr Arménů v roce 1915, neobyčejně početná diaspora za hranicemi SSSR, rozdělení arménského národa v rámci SSSR (problém *Náhorního Karabachu a Nachičevanu). Velký význam měla také téměř úplná etnická jednota Arménské SSR (Arméni tvořili přes 90 % obyvatelstva republiky). Kulturní politika přitom byla mnohem liberálnější než v samotném Rusku. Vstřícné zacházení se záležitostmi národní kultury ze strany lokálních stranických institucí a správních úřadů se tradičně dařilo i v jiných republikách, ale tady se k němu pojal tradiční obdiv, s jakým se Arméni vztahovali k představitelům kultury – spisovatelům, hudebníkům nebo malířům. Proto v Arménii prakticky nedocházelo ke konfliktům mezi mocí a inteligencí. Opozice měla podobu čistě politického boje a soustřeďovala se především na národní otázku. Pro arménské disidenty mělo větší význam dosažení uznání zločinů z roku 1915 za genocidu, spojení území, která byla od Arménie oddělena, do rámce jednotného státu, zachování národního vědomí a kulturních památek a pro některé myšlenka úplné nezávislosti Arménie²⁴ než boj za tvůrčí svobody nebo za lidská práva v pravém slova smyslu.

24 Do konce šedesátých let dvacátého století se heslo boje za nezávislost Arménie vyskytovalo v agitační práci národního podzemí jen sporadicky. Sovětská propaganda totiž účinně využívala komplexů, jaké

Na rozdíl od mnoha jiných disidentských hnutí v SSSR arménské národní hnutí z principu volilo organizovaný skupinový boj. Signály o existenci první skupiny mládeže v post-stalinistickém období pocházejí z roku 1955. Její členové šířili ve městě Leninakan (nyní Gjumri) letáky vyzývající k vytvoření nezávislého arménskému státu. Skupina byla rozpracována KGB až v roce 1957. Nejpočetnějšími podzemními organizacemi v šedesátých letech byly: *Svaz arménské mládeže (skupina se pod stejným názvem reaktivovala v roce 1968 a koncem sedmdesátých let), *Svaz arménských patriotů, *Hanun Hajreniki (Ve jménu vlasti), *Svaz sjednocení Arménie. Celkem k nezávislým skupinám patřilo několik set lidí.

Některé z organizací (např. *Svaz arménské mládeže) se pokoušely o propagandistické akce na území *Náhorního Karabachu, aby povzbudily tamní arménské obyvatelstvo k boji za připojení tohoto území k Arménii. Členové *Svazu sjednocení Arménie zahájili blokádu několika vesnic na území Arménské SSR, aby odtamtud odsunuli Azery, které pokládali za „vetřelce“ a „kočovníky“²⁵. Arménsko-ázerbájdžánský antagonismus nevyhasínal ani přes pokusy sovětských úřadů o jeho neutralizaci.²⁶

Milníkem v procesu probouzení národního vědomí se staly události z 24. dubna 1965. Oficiální smuteční oslavy k uctění padesátého výročí *masakru Arménů z roku 1915 byly na pokyn úřadů omezeny na minimum. Do ulic Jerevanu toho dne vyšly desítky tisíc lidí, aby se zúčastnily neoficiální manifestace. Došlo k potyčkám a zatýkání. Mezi demonstranty byli členové podzemních skupin, které v té době působily, a také ti, kdo o rok později vytvořili novou organizaci – *Sjednocenou národní stranu Arménie (SNSA). Ta se navzdory pronásledování záhy stala integrující silou arménskému národně osvobozeneckému hnutí.

V letech 1966–1968 do ní vstoupilo několik již dříve založených skupin mládeže. Tato konsolidace byla možná proto, že ideové rozpory mezi arménskými podzemními skupinami byly minimální a formy boje byly podobné: získávání nových členů, vydávání a šíření letáků. V roce 1976 vydala SNSA první necenzurované noviny – *Paros.

Čtyřicátého dubna 1968 během slavnostního shromáždění u pomníku obětí *masakru Arménů z roku 1915 v parku Cicernakaber (Vlašťovčí tvrz) se členům strany podařilo uspořádat rozhlasový přenos a odvysílat výzvu k boji za nezávislost země. Po této nevídané akci dopadly na arménské podzemí tvrdé rány – mnozí aktivisté SNSA, *Svazu arménských patriotů a organizace *Hanun Hajreniki byli uvězněni.

V soudních procesech bylo v letech 1967–1969 odsouzeno celkem 35 osob.

Někteří aktivisté podzemí se po vykonání trestu v *mordvinských táborech vzdali politické činnosti. Pro jiné byl *Dubravlag svébytnou školou občanského odporu. Navázali

vznikly v národním povědomí po *masakru Arménů v roce 1915. Požadavkům národní nezávislosti se stavěla do cesty nepřímo formulovaná teze o nebezpečí, jemuž by byl vystaven samostatný stát hraničící s Tureckem. Fyzické a kulturní přetrvání mělo Arménům zaručit jen setrvání v rámci SSSR.

25 Bylo charakteristické, že akce byla účinná: místní úřady se solidarizovaly s postojem *Svazu sjednocení Arménie, stačilo je jen popíchnout, aby začaly jednat.

26 Požadavek na spojení *Náhorního Karabachu a Nachičevanu s Arménií neformulovali jen aktivisté podzemí, ale i představitelé kulturního establishmentu. Zjevná kritika nespravedlivého přiznání těchto území Ázerbájdžánu byla obsažena v hlasitém vystoupení k padesátému výročí *masakru Arménů z roku 1915, předneseném známou básnířkou Silvou Kaputikjan. Přednesla je na okresní stranické konferenci a poté kolovalo v samizdatu a také za hranicemi Arménie.

trvalé kontakty s představiteli disidentských kruhů z Ruska, Ukrajiny a dalších sovětských republik. Tehdy také, na začátku sedmdesátých let, se začaly informace o opozici v Arménii objevovat na stránkách nezávislé moskevské *Kroniky aktuálních událostí a poté v západním tisku.

V sedmdesátých letech zesílila tendence ke spojení roztroušených podzemních organizací pod vlajkou *Sjednocené národní strany Arménie. Zároveň probíhala revize ideových zásad strany. Jejím vůdcem se stal *Parujr Hajrikjan, zakladatel podzemní skupiny mladých *Šant, která se připojila k SNSA ještě v roce 1967. *Hajrikjan změnil statut a program strany. Byla odmítnuta ideologická konfrontace s Komunistickou stranou Sovětského svazu a také extrémistické metody boje a použití násilí. O nezávislost republiky se mělo usilovat s odvoláním na existující ústavu. Problém historických hranic Arménie byl přitom přesunut do druhého plánu, za nejdůležitější se pokládalo znovuzískání nezávislosti. Obnovená SNSA byla míněna spíš jako národní fronta než jako politická strana. Předpokládalo se, že až republika dosáhne státní nezávislosti, strana se rozpadne na několik seskupení podle politického přesvědčení členů – a to se také skutečně stalo.

V roce 1976 se několik předních aktivistů SNSA, kteří byli vězněni v *mordvinských táborech a *permských táborech, obrátilo na úřady s požadavky, opakujícími teze nového programu strany. Dvanáctého února 1977 *Parujr Hajrikjan oficiálně oznámil, že je vůdcem SNSA, požádal o její legalizaci a o propuštění vězněných členů a provedení národního referenda o vystoupení Arménie ze SSSR. Aby své požadavky posílil, vyhlásil hladovku.

Požadavky *Hajrikjana a jeho soudruhů znamenaly započítí nové etapy arménskému národního hnutí – přechod od podzemní činnosti k veřejným akcím, k faktické legalizaci SNSA ve veřejném životě.²⁷

S novou strategií strany a vedoucí rolí *Parujra Hajrikjana nesouhlasili někteří členové dřívějšího vedení, především *Hajkazn Chačatrjan a *Stěpan Zatikjan. Po propuštění z táborů se jim však nepodařilo znovu získat vedoucí pozici.

*Stěpan Zatikjan byl později spjat s jednou z nejznámějších a zároveň ne úplně prozkoumaných epizod v dějinách SSSR v sedmdesátých letech – s *kauzou výbuchů v moskevském metru. Explóze v metru, uvěznění *Stěpana Zatikjana a jeho dvou soudruhů, Zavena Bagdasarjana a Hakopa Stěpaňjana, přísně tajné soudní jednání v Moskvě a rychlé zastřelení odsouzených rozsáhle komentovali disidenti v celém SSSR. *Andrej Sacharov a členové *Moskevské helsinské skupiny upozorňovali na porušení práv obžalovaných v průběhu vyšetřování a hlavního líčení a vyjadřovali pochybnosti o odůvodnění rozsudku. *Malva Landa, členka MHS, provedla v této záležitosti dokonce vlastní nezávislé šetření. V samizdatovém časopise *Poiski vyšel článek Pjotra Pryžova (pseudonym Gleba Pavlovského) *Za něimenijem rejchstaga (Když není Reichstag)*. Autor přímo obvinil vládu z mediální provokace – využití *kauzy výbuchů k představení disidentů jako teroristů nebo jejich inspirátorů. Dodnes nebylo objasněno mnoho důležitých detailů těchto událostí; rozhodná většina Arménů soudí, že byli popraveni nevinní lidé.

27 Tento proces nebyl jednoznačný, někdy měl podoby značně odlišné od představ jiných sovětských disidentů o legálnosti a legalitě, např. v rámci kampaní za legalizaci SNSA vedení strany vyzvalo členy, vězněné v lágrech, aby psali žádosti o milost, a po jisté době doporučilo, aby tyto žádosti odvolali.

Začátkem roku 1977 bylo v Arménii vytvořeno první (a jediné) veřejné sdružení obránců lidských práv – *Arménská helsinská skupina (AHS), pracující v naprosté shodě s moskevskými obránci lidských práv. Přesto se ale i v základním prohlášení AHS objevily vedle požadavků z oblasti dodržování zákonnosti také národně politické návrhy: přijetí Arménie do OSN a spojení Arménie s *Náhorním Karabachem a Nachičevanem. Činnost skupiny přerušily na přelomu let 1978–1979 represe. V první polovině roku 1979 byli všichni její členové uvězněni.

Ve druhé polovině sedmdesátých let procházela arménská opozice krizí. Aktivní politický život se soustředil v *mordvinských a *permských táborech, kde uvěznění Arméni využívali každý důvod k protestním akcím. Účastnili se všech kolektivních projevů neposlušnosti, solidárních hladovek, stávek, podepisovali petice, iniciovali oslavy Dne nezávislosti Arménie a Dne památky Arménů – obětí genocidy.

V letech 1980–1982 přišla další vlna zatýkání a represí proti aktivistům národního hnutí. V roce 1980 byla prefabrikována nová kauza proti *Parujru Hajrikjanovi, který byl v lágru, a v květnu 1981 byli uvězněni členové vedení SNSA Azat Aršakjan a *Ašot Navasardjan a také členové obnovených organizací *Hanun Hajreniki a *Svaz arménské mládeže. Jeden z vůdců *Svazu arménské mládeže, *Kňaz Mykyrtčjan, v táboře zemřel²⁸.

Pronásledováni byli i autoři a distributoři nelegálních publikací – pracovník Jerevanské univerzity Alexandr Manučarjan a dva studenti, kteří v ilegalitě vydali jeho vědecké práce. Pronásledován byl rovněž geolog *Georgi Chomizuri a jeho spolupracovníci, kteří kromě vlastních prací kopírovali a šířili i publikace samizdatu a tamizdatu.

V období perestrojky se mnohé dříve zapovězené otázky staly předmětem veřejné diskuse, což povzbudilo společenskou aktivitu. Pokud šlo o Arménii, byl to v první řadě problém *Náhorního Karabachu, který se v únoru 1988 stal příčinou otevřeného *arménsko-ázerbájdžánského konfliktu. Většina politických vězňů, propuštěných z táborů na gorbáčovskou amnestii, se hned zapojila do politického života republiky a zejména do boje za spojení *Náhorního Karabachu s Arménií. *Parujr Hajrikjan, který veřejně obvinil úřady Sovětského svazu, že konflikt vyprovokovaly, byl znovu uvězněn; v červenci 1988 byl jako poslední sovětský politický vězeň vypovězen ze země.

V roce 1990 získali bývalí političtí vězni poprvé možnost kandidovat v parlamentních volbách a mnozí z nich získali mandáty v Nejvyšším sovětu Arménie, někteří (Azat Aršakjan, *Ašot Navasardjan) vytvořili politické strany a stanuli jim v čele.

V roce 1991 dosáhlo arménské národní hnutí svého nejdůležitějšího cíle: v referendu o vystoupení ze SSSR hlasovala rozhodná většina obyvatel republiky pro nezávislost. Arménie se stala suverénním státem. Bývalí disidenti dodnes hrají ve společensko-politickém životě země značnou roli.

David Alaverdjan

28 Byl nalezen oběšený v cele. Datum smrti, *Den památky Arménů – obětí genocidy, naznačuje možnost, že šlo o sebevraždu se symbolickým poselstvím.

BIBLIOGRAFIE

- ALEKSEJEVA, L.: *Istorija inakomyšlja v SSSR. Novejšij period*. Benson [USA] 1984; Vilnius – Moskva 1992 – viz www.memo.ru/history/diss/books/alexeewa (citováno k 17. 1. 2018). Anglicky jako: ALEXEYEVA, L.: *Soviet Dissent. Contemporary Movements for National, Religious and Human Rights*. Přel. Glad, John – Pearce, Carol. Middletown 1985.
- ALTUŇAN, G.: *Cena svobody. Vospominanija dissiděnta*. Charkov 2000.
- Co wydarzyło się w Armenii*, sv. 1. CDN, Varšava 1989 (výbor ze zvláštního čísla ruského časopisu *Glasnost'*: kronika konfliktu o Náhorní Karabach 1920–1988, dopisy, výzvy, zprávy 1988); sv. 2 (výbor z arménského nezávislého časopisu *Arcach*).
- CURTIS, Glenn E. (ed.): *Armenia. A Country Study*. Washington 1994.
- EDĚLMAN, O. – KOZLOV, V. – MIRONĚNKO, S. (eds.): *58¹⁰. Nadzornyje proizvodstva Prokuratury SSSR po dělam ob antisovetskoj agitacii i propagandě. Mart 1953–1991. Annotirovannyj katalog*. Moskva 1999.
- GÓRNY, G.: Nie o taką Armenię walczyliśmy. *Rzeczpospolita*, 9. 1. 2001.
- GRIGORJAN, L. – TER-MINASJAN, A.: *Ormianie w ZSRR 1979–1989*. Varšava 1990.
- CHEJFEC, M.: *Vojennoplennyj sekretar. Povest' o Parujre Ajrikjaně*. Londýn 1985; *Izbrannoje*, sv. 3: *Ukrainskije siluety. Vojennoplennyj sekretar*. Charkov 2000.
- CHOMIZURI, G.: *Socialnyje potrjasenija v sud'bach narodov (na primere Armenii)*. Moskva 1997.
- JAGIELSKI, W.: *Dobre miejsce do umierania*. Úvod: Kapuściński, Ryszard. Poznań 1994.
- KIEŁBASIŃSKI, H.: *Przemiany kulturalne w Armenii w XX wieku*. Toruń 2001.
- KOZLOV, V. A.: *Massovyje besporjadki v SSSR pri Chruščove i Brežněve (1953 – načalo 1980-ch gg.)*. Novosibirsk 1999.
- Krótkie kalendarium najważniejszych wydarzeń związanych z konfliktem o Karabach Górski. *Sprawy Narodowościowe*, 1994, č. 1.
- KRUCZEK, A. [vl. jm. Heller, Michał]: W sowieckiej prasie. *Kultura*, 1988, č. 4 (Arménie a Náhorní Karabach).
- KUCHARCZYK, G.: *Pierwszy holocaust XX wieku*. Varšava 2004.
- LIBARIDIAN, G. J. (ed.): *Armenia at the Crossroads. Democracy and Nationhood in the Post-Soviet Era*. Watertown, Massachusetts 1991.
- PISOWICZ, A.: Zarys historii Armenii i narodu ormiańskiego. *Obóz*, 1990/1991, č. 20.
- SACHAROV, A.: *Wspomnienia*, sv. 1–3. Varšava 1991.
- SUNY, R. G.: Incomplete Revolution. National Movements and the Collapse of the Soviet Empire. *New Left Review*, 1991, č. 189.
- TÝŽ: *Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History*. Bloomington 1993.
- SZOKALSKI, J.: Armenia na rozdrożach. Współczesna poezja ormiańska wobec zagrożeń bytu narodowego. In: *Studia Litteraria Polono-Slavica*, sv. 2: *Literackie świadectwa zniewolenia*. Varšava 1996.
- TER MINASSIAN, A.: *Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement*. Cambridge, Massachusetts 1984.
- TER-MINASJAN, A.: Radzieccy Ormianie. *Obóz*, 1981, č. 3.
- WALKER, Ch. J.: *Armenia. The Survival of a Nation*. Londýn 1990.

Širak GJUNAŠJAN (1939–1997)

Inženýr, aktivista podzemní organizace *Hanun Hajreniki, politický vězeň. Účastník války v *Náhorním Karabachu. Zakladatel *Klubu 65, sdružujícího bývalé politické vězně.

Syn uprchlíků z provincie Kars (*Západní Arménie). Narodil se ve vsi Hajkavan nedaleko hranic s Tureckem. Rodina se brzy přestěhovala do Jerevanu.

V roce 1959 nastoupil na Strojní fakultu Jerevanské techniky. V letech 1961–1964 sloužil v armádě. Vrátil se do hlavního města a pokračoval ve studiích, pracoval také jako dělník v továrně na lampy. V polovině šedesátých let poznal Agasiho Antoňjana, Gevorga Hekimjana, Sarkise Torosjana a Hovakima Vasiljana. Plodem jejich častých schůzek a diskusí bylo koncem roku 1965 založení vlastenecké organizace *Hanun Hajreniki.

Druhého července 1968 byl zatčen spolu s dalšími členy organizace při pokusu převézt do Jerevanu náklad novin *Hanun Hajreniki. Všech osm zadržených bylo obviněno podle par. 65, odst. 1 tr. z. Arménské SSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR) a par. 67 tr. z. Arménské SSR (*par. 72 tr. z. RSFSR). Při hlavním líčení Gjunašjan řekl: *Za co nás soudíte? Za věrnost národu a vlasti? Mluvíme tedy o tom. Nesnažte se dodávat kauze jiný směr.* Dvacátého osmého února 1969 ho Nejvyšší soud Arménské SSR odsoudil ke čtyřem letům odnětí svobody v kolonii s přísným režimem.

Trest vykonával v *mordvinských táborech. Navázal tam kontakty s mnoha politickými vězni z Běloruska, Estonska, Ruska a Ukrajiny. Propuštěn byl v roce 1972, vrátil se do Jerevanu, kde byl podroben ochrannému dohledu. V roce 1975 dokončil studia a začal pracovat ve vedení podniku Armgaz. Udržoval kontakty se starými známými, kteří byli souzeni ve stejné kauze. Na činnost organizace tak navázali formou skupiny kolegů. Šetnáctého února 1982 byl znovu uvězněn. Při prohlídce v jeho bytě se příslušníkům KGB podařilo najít jediný „důkaz o vině“ – historický román arménského spisovatele Chačika Daštence (1910–1974) *Rančparneri kančy (Výzva hajduků, rusky Zov pacharej)* s věnováním autora: *Velkému Arménovi Širaku Gjunašjanovi*. Byl odsouzen podle par. 206, odst. 1 tr. z. Arménské SSR (*par. 190, odst. 1 tr. z. RSFSR) ke třem letům odnětí svobody. Trest vykonával v Arménii ve věznicích a táborech pro kriminální zločince. *Jsem hrdý na svou minulost a nestěžuji si na to, co bylo. Byly to nejlepší dny mého života, vzpomínal.*

V roce 1985 se po vykonání trestu vrátil do své někdejší funkce v podniku Armgaz. V roce 1987 se stal hlavním odborníkem na plynovou síť v republice. Nadále patřil do vedení organizace *Hanun Hajreniki. V roce 1988 po vypuknutí *arménsko-ázerbájdžánského konfliktu se věnoval dodávkám zbraní a potravin do zablokovaného *Náhorního Karabachu. V roce 1989 v rámci organizace *Haj Dat vytvořil oddíl dobrovolníků a postavil se mu do čela. Podílel se na bojových akcích v *Náhorním Karabachu a na hranicích Arménie.

V roce 1990 byl rozhodnutím Nejvyššího soudu Arménské republiky rehabilitován. V roce 1997 vznikla v Jerevanu z jeho iniciativy a pod jeho vedením společenská organizace *Klub 65, sdružující bývalé politické vězně.

Zemřel v Jerevanu. Jeho přítel a bojový druh *Ašot Navasardžjan napsal: *Širak nebyl politickým aktivistou. Byl národním hrdinou a aktivistou boje za nezávislost a jeho jméno by mělo být zapsáno do knihy cti vedle jmen jiných velkých synů arménského národa.*

David Alaverdžjan

Parujr HAJRIKJAN (nar. 1949)

Aktivista boje za nezávislost, zakladatel podzemní skupiny mládeže *Šant, jeden z vůdců *Sjednocené národní strany Arménie; čtyřikrát byl souzen za své přesvědčení. Ruský přepis jména: Parujr Ajrikjan.

Narodil se v Jerevanu v rodině uprchlíků z Turecka. Na střední škole založil podzemní Sjednocení mládeže Arménie, které šířilo vlastenecké letáky. V roce 1966 začal večerně studovat na jerevanské střední škole. Na jaře 1967 byl zatčen a vyslýchán KGB. Krátce poté navázal kontakt s vůdci *Sjednocené národní strany Arménie (SNSA) a vstoupil do ní i s mládežnickou skupinou *Šant, kterou řídil.

Když KGB v červenci 1968 SNSA odhalila a uvěznila její vůdce, stanul Hajrikjan v čele strany. Energicky se pustil do činnosti na rozšíření strany a v poměrně krátké době se mu podařilo vytvořit 12 nových skupin. Vyšly také v nákladu pěti tisíc exemplářů noviny *Jerkunk (Zrození)* s mottem: *Svobodná Arménie, nebo smrt!* Devětadvacátého března 1969 byl zatčen v jednom z konspiračních bytů, jež SNSA používala.

V únoru 1970 ho Nejvyšší soud Arménské SSR odsoudil podle par. 65, odst. 1 tr. z. Arménské SSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR) a par. 67 tr. z. Arménské SSR (*par. 72 tr. z. RSFSR) ke čtyřem letům odnětí svobody. Při výkonu trestu v *mordvinských táborech se účastnil protestních akcí. Po návratu z tábora v roce 1973 byl pod ochranným dohledem. Uskutečnil změny ve vedení strany a v jejím statutu a programu, který doplnil o požadavek dodržování lidských práv a požadavek na provedení referenda jako demokratické cesty k nezávislosti.

Dvanáctého února 1974 byl zatčen pod záminkou porušení pravidel ochranného dohledu. Po dvou měsících se konal soud, kde byl obviněn z autorství osmnácti dopisů rodině a přátelům, které psal v lágru (táborová cenzura je zadržela a předala KGB), prohlášení adresovaných Nejvyššímu sovětu Arménie a OSN a také z výroby a rozšiřování letáků s protisovětským obsahem. Dvaadvacátého listopadu 1974 ho arménský Nejvyšší soud (podle stejných paragrafů trestního zákona jako předtím) odsoudil k sedmi letům vězení a třem letům vyhnanství.

Poslední slovo obžalovaného, v němž zdůraznil nezbytnost vystoupení Arménie ze SSSR, bylo v soudní síni zapsáno a vyšlo v samizdatu: *Velmi miluji život, řekl. Miluji ho víc, než si lze představit. Mým domovem však bude vězení, dokud Arménie nebude svobodná a dokud budu žít. [...] Nespojuji své naděje se soudem, ale se svou vlastí, a oprávněné požadavky svého národa budu hájit do poslední kapky krve. [...] Ať žije svaté právo Arménie na nezávislost!*

Trest vykonával v *mordvinských táborech a v *permských táborech. Stal se jedním z hrdinů odporu v lágrech, bojoval za vytvoření statusu politického vězně, napsal mnoho dopisů, v nichž požadoval svobodu Arménie a legalizaci *Sjednocené národní strany Arménie. Propagoval programové myšlenky strany, přijal do ní mnoho politických vězňů jiných národností (*Vjačeslava Čornovila, Michaila Čejfece, *Eduarda Kuzněcova, *Sergeje Soldatova, *Irynu Stasiv-Kalynec, *Vasyla Stuse).

Dvanáctého února 1977 se oficiálně prohlásil za vůdce SNSA. Držel hladovku s požadavkem legalizace strany a propuštění všech jejích vězňených členů, jakož i uskutečnění celostátního referenda o vystoupení Arménie ze SSSR.

V říjnu 1980, půl roku před termínem propuštění, s ním byl zinscenován další proces, oficiálně za pokusy podplatit dozorce, aby dostal zásilky od snoubenky. Patnáctého září 1981 mu soud v Permu přidal další tříletý trest (par. 174, odst. 2 tr. z. RSFSR – *úplatkářství*) a poslal ho do tábora pro kriminální vězně v Irkutské oblasti. Roky 1984–1987 strávil ve vyhnanství. V roce 1986 odmítl návrh emigrovat ze SSSR.

V roce 1987 se vrátil do Jerevanu, kde spolu se Susannou Avakjan, Mechakem Gabrijeljanem, Movsesem Gorgisjanem a Razmikem Markosjanem založil Svaz národního sebeurčení, jehož cílem bylo uskutečnění referenda o nezávislosti Arménie.

V únoru 1988 se aktivně zapojil do hnutí za připojení *Náhorního Karabachu k Arménii (*arménsko-ázerbájdžánský konflikt). V březnu svolal v Moskvě několik tiskových konferencí a obvinil vedení SSSR z uspořádání pogromu na arménské obyvatele Sumgajitu. Byl zatčen a převezen do Jerevanu, kde strávil čtyři měsíce ve vězení. V Jerevanu, v Moskvě i v dalších městech proběhla shromáždění na jeho obranu. Usnesením předsednictva Nejvyššího sovětu SSSR byl zbaven občanství a vykázán ze země.

Dostal se do Etiopie, díky pomoci tamních Arménů se vydal do Itálie, odtud do Francie, do Německa a nakonec do USA. Aktivně se zasazoval za ukončení pronásledování členů výboru Karabach.

V roce 1989 byl v Paříži zvolen předsedou mezinárodní organizace Demokracie a nezávislost. V roce 1990 byl – v době, kdy byl ve vyhnanství – zvolen poslancem Nejvyššího sovětu Arménie. Získal souhlas s návratem do země. V roce 1991 kandidoval v prezidentských volbách, skončil na druhém místě. V létě 1992 byl Hajrikjan jmenován velitelem oblasti Arménie, nacházející se na území karabaško-ázerbájdžánských vojenských akcí. V roce 1995 se stal poslancem arménského Národního shromáždění.

Je vůdcem strany Svaz národního sebeurčení a předsedou Výboru pro lidská práva při prezidentovi Arménie.

David Alaverdžjan, Mark Grigorjan

I.

Ankachutian čanapari jerek vaveragrer: nyvirvum e Azgain Inknorošum Miavorman himnadyrman 10-amjakin [Tři svědectví úsilí o nezávislost. K desátému výročí vytvoření Svazu národního sebeurčení]. Jerevan 1997.

Azatutian aspety. Parujr Hajrikjani cynyndian 40-amjakin [Rytíř nezávislosti. Ke čtyřicátinám Parujra Hajrikjana]. Jerevan 1989.

Jev ajspes, cymah: jerger jev banastechcutjunner [Tak tedy do konce života. Písně a básně]. Jerevan 1997.

Lusine. Jerevan 2001 (povídka).

September 1996 tvakan, Jerevan [Srpen 1996, Jerevan]. Jerevan 1997.

II.

Dělo Ajrikiana. Sbornik dokumentov. New York 1977.

GRIGORJAN, V.: *Hajrikjan – inčpisin em jes nyran tesnum* [Parujr Hajrikjan – jak ho vidím]. Jerevan 1998.

CHEJFEC, M.: *Vojennoplennyj sekretar. Povešt' o Parujre Ajrikjaně...*

Možemy liczyć tylko na siebie. Obóz, 1991, č. 20 (rozhovor).

Šahen HARUŤUŇJAN (nar. 1937)

Dělník, aktivista podzemního *Svazu arménské mládeže, člen hlavní rady *Sjednocené národní strany Arménie, redaktor nezávislého časopisu *Paros, člen *Arménské helsinské skupiny, politický vězeň, obránce lidských práv. Ruský přepis jména: Šahen Aruťuňan.

Starší bratr Mařpeta Haruťuňjana. Narodil se v Jerevanu. Téměř celá rodina zahynula při *masakru Arménů v roce 1915, zachránil se jen jeho bratr, otec a teta. V roce 1941 padl otec do německého zajetí, bojoval v řadách Arménské legie a byl za to po návratu do SSSR v roce 1945 poslán na Sibiř. Uprchl a dlouho se skrýval v Jerevanu.

V roce 1955 byl Haruťuňjan po zakončení střední školy povolán do armády. Poté pracoval v továrně na obuv v Jerevanu, v letech 1963–1968 studoval pedagogickou střední školu.

V roce 1962 se seznámil se členy podzemního *Svazu arménské mládeže. V roce 1963 do Svazu vstoupil, podílel se na organizaci setkání a smutečních průvodů na památku obětí *masakru Arménů z roku 1915. V roce 1965 ho po jedné z takových akcí na několik dnů zadržela policie a KGB mu udělila výstrahu. V roce 1966 vstoupil do *Sjednocené národní strany Arménie a stal se členem její hlavní rady. Účastnil se prací na programu a statutu strany, byl redaktorem časopisu *Paros. Dohlížel na nábor nových členů a tvoření dalších buněk strany.

Jedenáctého července 1968 byl zatčen, 3. ledna 1969 ho Nejvyšší soud Arménské SSR odsoudil podle par. 65, odst. 1 tr. z. Arménské SSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR) ke třem letům odnětí svobody v kolonii s přísným režimem. Trest vykonával v *mordvinských táborech. Účastnil se táborových protestních akcí.

V červenci 1971 se vrátil do Jerevanu. Nesměl pokračovat ve studiu, pracoval v továrně na obuv. Několik let byl podroben ochrannému dohledu. V roce 1973 znovu navázal kontakty s dřívějšími přáteli z ilegality. Společně obnovili vydávání časopisu *Paros. V roce 1976 poslal předsednictvu Nejvyššího sovětu SSSR prohlášení, že se zřiká sovětského občanství: *mé morální a politické přesvědčení, psal, se rozchází s oficiální ideologií, cítím se cizí, nepatřím do tohoto světa.* Dostal odmítavou odpověď. Obrátil se na velvyslanectví SRN v Moskvě s žádostí o udělení politického azylu.

V roce 1977 se stal členem *Arménské helsinské skupiny. Jeho vstup fakticky rozhodl o oznámení vzniku skupiny, poněvadž Haruťuňjan byl známější než iniciátoři AHS.

Dvacátého druhého prosince 1977 byl uvězněn (současně byl uvězněn další člen AHS – Robert Nazarjan). Byl absurdně obviněn, že zbil šest příslušníků KGB, kteří ho zatýkali. Osmnáctého ledna 1978 ho obvodní soud čtvrti Ordžonikidze v Jerevanu odsoudil podle par. 222, odst. 2 tr. z. Arménské SSR (*cynické chuligánství*) ke třem letům odnětí svobody. Trest vykonával v táboře nedaleko Jerevanu.

Ruští disidenti *Tatjana Chodorovič a Viktor Někipelov popsali v samizdatu jeho příběh jako příklad vypořádávání se s opozicí pomocí fabrikování kriminálních obvinění. V roce 1978 byl z tábora převezen do Moskvy k výslechu v souvislosti s *kauzou výbuchů v moskevském metru. V lágru napsal článek *Biografija mojego rodu (Životopis mého rodu)* o represích proti třem generacím své rodiny. Práce byla uveřejněna na Západě.

V prosinci 1980 se vrátil na svobodu. Uveřejnil prohlášení vyjadřující hlubokou vděčnost *Moskevské helsinské skupině, *Fondu pomoci politickým vězňům a jejich rodinám, *Amnesty International a všem, kdo pomáhali *Arménské helsinské skupině i jeho rodině. Byl pod ochranným dohledem, vystupoval na obranu svého vězněného bratra Mařpeta Harutuňjana.

V říjnu 1985 pod tlakem KGB emigroval do USA (později SSSR opustil i jeho bratr). V emigraci pokračoval v boji za nezávislost Arménie. V roce 1985 založil v USA Výbor na obranu sovětských politických vězňů, v roce 1988 začal vydávat noviny *Jerunk*, vycházející dosud.

Žije v Los Angeles.

David Alaverd'jan

I.

Biografija mojega roda. *Russkaja mysl*, 13. 12. 1979.

II.

CHODOROVIČ, T. – NĚKIPELOV V.: Opričnina 1977. Političeskije raspravy ugovolnym puťom. *Vestnik ruskogo christianskogo dviženija*, 1977, č. 121.

Hajkazn CHAČATRJAN (1920 [1918] – 1989)

Malíř, zakladatel *Sjednocené národní strany Arménie, autor a distributor samizdatu, politický vězeň. Pseudonym: Vram. Ruský přepis jména: Ajkaz Chačatřjan.

Narodil se v Jerevanu v úřednické rodině. Od roku 1938 studoval v Uměleckém studiu Panose Terlemezjana. Pracoval jako učitel kreslení na střední škole ve městě Aštarak. V letech 1939–1945 sloužil v Rudé armádě. Zúčastnil se sovětsko-finské války; později velel diverzním oddílům v týlu německých armád na Ukrajině.

Během studií na Fakultě malířství Státního uměleckého institutu v Jerevanu v letech 1945–1951 ho zklamala komunistická ideologie. V letech 1953–1963 byl zaměstnancem moskevské Výstavy úspěchů národního hospodářství, podílel se na restauraci poškozených pláten ze sbírek Ermitáže, připravil ilustrace do alba *Armjanskaja miniatura (Arménská miniatura)*. V letech 1963–1968 byl grafikem vydavatelství dětské literatury Pioněr v Jerevanu.

Dvacátého čtvrtého dubna 1965 spoluorganizoval k padesátému výročí *masakru Arménů v roce 1915 demonstrace k uctění obětí. Dvacátého čtvrtého dubna 1966 uskutečnil s přáteli v budově Národního panteonu v Jerevanu u hrobu arménskému skladateli Komitase setkání věnované památce obětí genocidy. Po akci byli její účastníci nakrátko zadrženi. V cele krátkodobého zadržení poznal *Stěpana Zatikjana. Rozhodli se založit konspirační opoziční stranu, která později dostala název *Sjednocená národní strana Arménie (SNSA). Třetím zakladatelem byl *Šahen Harutuňjan.

Pod Chačatřjanovým vedením byl vypracován statut a program. Na Den památky Arménů – obětí genocidy (24. dubna 1967) se připravovalo vydání prvního čísla podzemního časopisu **Paros*. Vyšly v něm mj. jeho články pod pseudonymem Vram. V redakčním sloupku psal: *Arménský národe, tvou svatou povinností je věrnost věci tvých svatých předků, obrana národní identity, boj za nezávislost Arménie! Den 24. dubna by se měl připomínat každoročně. Měl by to být den spontánního protestu arménskému národu proti zločinům minulosti i současnosti.*

Jedenáctého července 1968 byl zatčen. Třetího ledna 1969 stanul se *Stěpanem Zatikjanem a *Šahenem Harutuňjanem před Nejvyšším soudem Arménské SSR a byl odsouzen podle par. 65, odst. 1 tr. z. Arménské SSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR) a par. 67 tr. z. Arménské SSR (*par. 72 tr. z. RSFSR) k pěti letům odnětí svobody.

Trest vykonával v *mordvinských táborech. Udržoval tam kontakty s arménskými politickými vězni (Azatem Aršakjanem, *Parujrem Hajrikjanem, *Ašotem Navasard'janem), pro které představoval autoritu v otázce myšlenky nezávislosti. Poznámky o osudech arménskému národu pocházející z tohoto období byly sebrány v dosud neuveřejněné *Sev Gira (Černé knize)*.

V táboře pokračoval v umělecké činnosti, maloval portréty vězňů a kreslil skici; mnoho děl se zachovalo dodnes.

Po propuštění v roce 1973 se vrátil do Jerevanu a nějaký čas byl stále pod úředním dohledem. Jeho byt se postupně měnil v diskusní klub, což vyvolalo nespokojenost úřadů. V listopadu 1978 byl po hádce se sousedy uvězněn a odsouzen (22. prosince 1978) hlavním městským soudem oblasti Spandari za *chuligánství* na jeden a půl roku odnětí svobody. Požadoval,

aby mu byl přiznán status politického vězně, poslal o tom prohlášení *Amnesty International. Trest vykonával poblíž Jerevanu v táboře s přísným režimem pro kriminální zločince. Třikrát prodělal mozkovou mrtvici.

Propuštěn byl v roce 1980. V letech 1988–1989 byl svědkem národního oživení v Arménii, s nadšením přivítal hnutí za připojení *Náhorního Karabachu, podporoval novou generaci aktivistů za nezávislost.

Zemřel v Jerevanu.

David Alaverdžan

II.

CHEJFEC, M.: *Vojennoplennyj sekretar. Povest' o Parujre Ajrikjaně...*

MANUKJAN, A.: Učityvat' uroki istorii. *Respublika Armenija*, 10. 10. 1996.

Georgi CHOMIZURI (nar. 1942)

Geolog, nezávislý publicista, distributor samizdatu, politický vězeň. Společenský aktivista. Pseudonym: Ernest Garajev.

Narodil se v Baku (Ázerbájdžán) v rodině geologa, v letech 1944–1956 žil v Ochtě na Sachalinu. V roce 1953 se rodina přestěhovala do Moskvy. V letech 1960–1965 studoval na Moskevské vysoké škole ropného a plynového průmyslu. Pracoval v geologických podnicích spjatých s Akademií věd SSSR.

Záhy si povšiml mezer v sovětských politických dějinách, což ho přimělo k samostatnému bádání. Po odmítnutí stalinismu tíhl k radikálním názorům. V roce 1969 začal distribuovat samizdat a od roku 1972 šířil také vlastní práce o dějinách SSSR a KSSS, podepsané pseudonymem Ernest Garajev: text z roku 1967 *Istorija rukovodstva KPSS. Fakty bez kommentarijev (Dějiny vedení KSSS. Fakta bez komentářů)*; recenze knihy Abdurachmana Avtorchanova *Záhada Stalinovy smrti*, napsaná v roce 1977; historie popravy 26 sovětských komisařů v Baku v roce 1918 *Uravněnije s 26 izvestnymi (Rovnice s 26 známými)* a také zprávu týkající se obětí represí v Sovětském svazu *Itogi bolšogo těrrora (Bilance velkého teroru)* – obě poslední práce byly napsány v roce 1982.

V roce 1972 obhájil doktorskou práci z dějin geologie. V letech 1973–1979 byl vědeckým pracovníkem Geologického ústavu Akademie věd SSSR. V roce 1979 se přestěhoval do Jerevanu, stal se starším vědeckým pracovníkem v Ústavu geologických věd Akademie věd Arménské SSR. Uveřejnil monografii o rozvoji pojmu geosynklinála a několik desítek vědeckých prací z teorie a dějin geologie.

KGB ho začala sledovat v roce 1976, kdy ukrýval ve svém moskevském bytě úřady šikanovaného náboženského aktivistu Alexandra Ogorodnikova. V roce 1979 se seznámil prostřednictvím *Tat'jany Velikanovy s obráncem lidských práv filologem Rafealem Papajanem.

Desátého listopadu 1982 byli oba zatčeni. Ve stejné kauze byl zadržen rovněž Edmond Avetjan, který byl později cílem psychiatrických represí. Chomizuri byl obviněn z toho, že šířil díla Avtorchanova, Roberta Conquesta, Vasilije Grossmana, *Alexandra Solženicyna, Alexandra Zinovjeva a svá vlastní. K vině se nepřiznal a odmítl uvést jména lidí, se kterými si vyměňoval nelegální publikace. Dvacátého druhého července 1983 ho Nejvyšší soud Arménské SSR odsoudil podle par. 65, odst. 1 tr. z. Arménské SSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR) k šesti letům do pracovní kolonie s přísným režimem a třem letům vyhnanství.

Trest vykonával v *mordvinských táborech. Podílel se na hladovkách a stávkách proti používání trestu umístění na trestné oddělení (únor 1984).

V únoru 1987 byl propuštěn na gorbačovskou amnestii; vrátil se do práce na své původní místo. V květnu 1988 byl jeho případ revidován a arménská KGB ho vyslechla jako svědka v další kauze *Parujra Hajrikjana. Dvacátého osmého května 1990 byl rozhodnutím Nejvyššího soudu Arménie rehabilitován.

V letech 1987–1988 redigoval bulletin Výboru na obranu politických vězňů arménského Svazu národního sebeurčení a ruskojazyčné *Izvestija Armjanskogo Podkomitěta Zaščity Politizaključonnych (Zprávy arménského podvýboru na obranu politických vězňů)*. V letech 1991–1996

byl členem historického osvětového sdružení Hušamatjan (*Memorial). O právech člověka se mnohokrát vyjadřoval v tisku i v arménském rozhlase. Účastnil se činnosti Fondu pro pokrok, milosrdenství a obranu lidských práv *Andreje Sacharova; v letech 1995–1996 byl spolupředsedou Výboru na obranu práv politických vězňů Arménie.

V letech 1992–1994 řídil redakční vydavatelské oddělení Národní služby seismické obrany Arménie. V letech 1994–1996 byl vedoucím a dopisovatelem informační agentury *Nojan Tapan (Noemova archa)*.

Od roku 1996 vyučoval historii a geografii v jedné moskevské střední škole. V roce 2000 obhájil habilitační práci z dějin geologie. Byl zaměstnancem Státního geologického muzea v Moskvě.

Mark Grigorjan

I.

GARAJEV, E. [vl. jm. Chomizuri, Georgi]: *Istorija rukovodstva KPSS. Fakty bez kommentarijev*. [1967] (19 vydání v samizdatu).

TÝŽ: *Itogi bolšogo těrrora* [1982] (samizdat).

TÝŽ: Recenzija na knihu A. Avtorchanova „Zagadka smerti Stalina (zagovor Berija)“ [1977]. *Vestnik ruskogo christianskogo dviženija*, 1985, č. 145.

TÝŽ: *Urvnėnija z 26 izvestnymi* [1982] (samizdat); vydání v arménštině: *Nork*, 1996, č. 1–3.

Mif o dvadcati šesti. *Respublika Armenija*, 23., 25. a 28. 8. 1993.

Socialnyje potrjasenija v sud'bach narodov (na primere Armenii). Moskva 1997.

Suren MELIKJAN (nar. 1948)

Stavební inženýr, aktivista podzemního *Svazu arménské mládeže, zakladatel skupiny *Naděje, jeden z vůdců *Svazu sjednocení Arménie. Politický vězeň.

Narodil se v obci Berd u hranic s Ázerbájdžánem. V letech 1967–1968 studoval průmyslovku pro pracující v Jerevanu, v roce 1968 nastoupil na Stavební fakultu Jerevanské techniky.

Ještě jako student (1964) se ve svém městě stal členem pobočky *Svazu arménské mládeže (SAM). Ve stejném roce založil na pokyn vedení Svazu podzemní skupinu *Naděje. V roce 1967 po rozbití SAM vytvořil Melikjan spolu se svým bratrem Valtrem na základě *Naděje novou podzemní organizaci – *Svaz sjednocení Arménie (SSA). Bratři náleželi k vedení Svazu, Suren se stal členem jeho rady, podílel se na tvorbě statutu a programu. Získával nové členy, účastnil se vytváření regionálních poboček SSA, redigoval, rozmnožoval a šířil letáky v různých částech Arménie. Vyjadřoval se proti vydávání prohlášení, navrhoval místo slov činy, např. akce povzbuzující Armény k návratu do oblastí, které historicky obývali. V roce 1968 proběhly takové akce na jeho popud ve dvou vesnicích v okolí Berdu, které v té době obsadili azerští kočovníci. Ti byli vytlačeni na ázerbájdžánskou stranu hranic a vesnice od srpna 1970 osídlili Arméni.

V únoru 1971 KGB organizaci odhalila a uvěznila Melikjana a další její členy. Všichni byli obviněni podle par. 65, odst. 1 tr. z. Arménské SSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR) a par. 67 tr. z. Arménské SSR (*par. 72 tr. z. RSFSR). V březnu 1972 Nejvyšší soud Arménské SSR odsoudil Surena Melikjana ke třem letům odnětí svobody. Trest vykonával v *mordvinských táborech.

Po propuštění v roce 1974 přijel do Jerevanu, kde byl dva roky pod ochranným dohledem. Podařilo se mu vrátit na techniku a v roce 1979 získal diplom inženýra (hydrotechniky).

Udržoval přátelské vztahy s kolegy z dřívější opoziční činnosti, ale při pokusech o reaktivaci *Svazu sjednocení Arménie v roce 1976 se do jejich práce nezapojil. Vznikla úplně nová, zcela konspirativní organizace, která se chystala převzít v zemi moc. Nevydávala noviny ani letáky.

Od roku 1979 pracoval jako konstrukční inženýr, od konce osmdesátých let do roku 1994 jako vedoucí oddělení v institutu Armkommunprojekt. V roce 1988 byl jedním ze zakladatelů charitativního sdružení Utik (podle názvu jedné z dvanácti provincií starověké Arménie), které shromažďovalo oblečení a potraviny pro obránce hranic Arménie v *arménsko-ázerbájdžánském konfliktu. V roce 1989 založil kulturní sdružení Hajkazunk (Synové Arménie). Jeho úkolem bylo posilování kontaktů s arménskou diasporou v ostatních republikách SSSR a vydávání knih pro Armény žijící v Rusku.

V letech 1994–1997 byl úředníkem na ministerstvu obrany Arménie. Po roce 1998 pracoval na Ředitelství architektury a stavebnictví radnice v Jerevanu.

David Alaverd'jan

Kňaz (Išchan) MYKYRTČJAN (1957–1985)

Jeden ze zakladatelů *Svazu arménské mládeže, člen *Sjednocené národní strany Arménie, autor a distributor samizdatu, politický vězeň.

Narodil se ve vesnici Saratak v rolnické rodině s mnoha dětmi. V roce 1974 začal studovat na průmyslovce stavby strojů v Jerevanu. V roce 1975 byl povolán do armády, sloužil v Chabarovském kraji. V roce 1977 se vrátil do Jerevanu, v roce 1979 dokončil střední školu a začal pracovat ve Sdružení Elektron.

V roce 1979 společně s Mařpetem Harutuňjanem oživil *Svaz arménské mládeže (SAM), mládežnickou frakci *Sjednocené národní strany Arménie (SNSA). Aktivně se podílel na vydávání podzemního časopisu **Paros*. Patřil spolu s Ohanesem Agababjanem, Mařpetem Harutuňjanem, Vartanem Harutuňjanem a Samuelem Jeghजारjanem do tzv. pětky. Společně napsali a rozšířili text přísahy, statutu a programu SAM a 14 článků (mj. o národně osvobozené hnutí).

Na 24. duben 1980 (Den památky Arménů – obětí genocidy) připravovali členové SAM zvláštní akci (trojbarevné národní vlajky, plakáty), ale z obav před zradou ji odvolali.

Dvacátého třetího května 1980 byl Mykyrtčjan uvězněn. Při prohlídce v jeho bytě byly nalezeny sešity se seznamy členů a kontaktů SNSA. Některé dokumenty se mu podařilo zlikvidovat při neúspěšném pokusu o útěk. Kauzou *Svazu arménské mládeže se zabýval Nejvyšší soud Arménské SSR od 29. března do 4. dubna 1981. Všichni obžalovaní se vzdali advokátů. Poslední slovo přednesl pouze Mykyrtčjan. Nepřiznal se k vině. *Všichni jste šachové figurky a KGB vámi hraje proti mně*, prohlásil. *Má-li arménský jazyk zítra zemřít, jsem hotov zemřít dnes*. Byl odsouzen podle par. 65, odst. 1 tr. z. Arménské SSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR) a par. 67 tr. z. Arménské SSR (*par. 72 tr. z. RSFSR) k sedmi letům v táboře s přísným režimem a pěti letům vyhnanství.

Při převozu do *permských táborů se mu v noci ze 17. na 18. července 1981 podařilo uprchnout z cely tranzitní věznice v Rostově nad Donem. Po osmi dnech byl dopaden a při dalším vyšetřování těžce zbit. Devětadvacátého ledna 1982 mu soud v Rostově nad Donem zvýšil trest o dva a půl roku odnětí svobody.

V létě 1982 byl přemístěn do *permských táborů. Dvacátého čtvrtého dubna 1985 byl nalezen oběšený v cele. Shoda data jeho smrti se sedmdesátým výročím *masakru Arménů z roku 1915 naznačuje možnost, že spáchal sebevraždu se symbolickým poselstvím. Byl pochován na táborovém hřbitově ve vsi Borisovo (Čusovský okres, Permská oblast).

V roce 1989 převezli *Ašot Navasardžjan s přáteli Mykyrtčjanovy ostatky do Arménie a pochovali je v jeho rodné vesnici.

David Alaverdžjan

II.

ALTUŇAN, G.: *Cena svobody. Vospominanija dissidenta...*

Ašot NAVASARĎJAN (1950–1997)

Aktivistu boje za nezávislost, spoluzakladatel podzemní skupiny mládeže *Šant, člen *Sjednocené národní strany Arménie, vězněn za své přesvědčení. Od roku 1990 předseda Republikánské strany Arménie.

Narodil se v Jerevanu v rodině úředníka. Po ukončení školy v roce 1968 pracoval při obsluze letiště. Byl jedním ze zakladatelů konspirativní skupiny mládeže *Šant, která vstoupila do *Sjednocené národní strany Arménie (SNSA). Devatenáctého července 1969 byl uvězněn spolu se čtyřmi dalšími členy skupiny: Hakopem Ašikjanem, Rafaelem Barsegjanem, *Parujrem Hajrikjanem a Ašotem Chačatřjanem.

Dvacátého třetího února 1970 ho Nejvyšší soud Arménie odsoudil podle par. 65 odst. 1 tr. z. Arménské SSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR) a par. 67 tr. z. Arménské SSR (*par. 72 tr. z. RSFSR) ke dvěma letům odnětí svobody v táboře s přísným režimem. Ostatní odsouzení byli potrestáni tresty od šesti měsíců do čtyř let.

Trest vykonával v *mordvinských táborech. Byl propuštěn v červenci 1971. V roce 1973 po návratu do Jerevanu obnovil podzemní činnost. Byl zvolen do hlavní rady SNSA. Přiváděl do strany nové aktivisty, odpovídal za spojení mezi jednotlivými buňkami SNSA, redigoval letáky, které tyto buňky šířily. Pracoval jako dělník.

Znovu byl uvězněn 3. března 1974, byl obviněn z členství v SNSA, z redigování programu strany a šíření samizdatového časopisu **Paros* a asi 1000 exemplářů letáků. Třicátého srpna ho Nejvyšší soud Arménské SSR odsoudil podle par. 65, odst. 2 tr. z. Arménské SSR (*par. 70, odst. 2 tr. z. RSFSR) a par. 67 tr. z. Arménské SSR (*par. 72 tr. z. RSFSR) k sedmi letům odnětí svobody a dvěma letům vyhnanství.

Trest vykonával v *permských táborech. Účastnil se tam četných protestních akcí, požadujících především vymezení statusu politického vězně a ponechání arménských vězňů na území republiky. Osmnáctého února 1976, na výročí vypuknutí povstání vyvolaného v Arménii v roce 1921 stranou Dašnakcuťjun, zahájil hladovku za uskutečnění referenda o legalizaci SNSA. (Na podporu požadavku političtí vězňové náležející k SNSA drželi čtvrtého dne každého měsíce jednodenní hladovku.) Mnohokrát byl trestán umístěním na samotku. V červenci 1976 ho těžce nemocného převezli do Arménie, kde se pod tlakem KGB uvolil napsat žádost o milost. Koncem roku 1976 byl omilostněn a předčasně propuštěn.

V letech 1977–1980 pracoval ve výrobně štítků v Jerevanu. Vytiskl a rozšířil dokument, který napsali Azat Aršakjan a *Parujr Hajrikjan v roce 1976 k desátému výročí vzniku *Sjednocené národní strany Arménie. Byla to zredigovaná varianta statutu a programu strany.

Znovu byl uvězněn 25. února 1981. Rozsudkem Nejvyššího soudu Arménské SSR (z 18. září 1981) byl odsouzen podle par. 65, odst. 2 tr. z. Arménské SSR (*par. 70, odst. 2 tr. z. RSFSR) a par. 67 tr. z. Arménské SSR (*par. 72 tr. z. RSFSR) k osmi letům odnětí svobody (první tři roky ve věznici, dalších pět let v kolonii se *zvláštním režimem) a třem letům vyhnanství. Byl uznán za *zvláště nebezpečného recidivistu*. Azat Aršakjan, který stál před soudem s ním, dostal stejný trest.

V letech 1981–1984 vykonával trest v *čistopolské věznici, poté v *permských táborech. Dvacátého osmého srpna 1987 byl podle dekretu předsednictva Nejvyššího sovětu SSSR omilostněn (v srpnu 1990 ho rozhodnutí Nejvyššího soudu Arménie rehabilitovalo ve všech třech kauzách).

V roce 1989 založil Armádu nezávislosti, politicko-vojenskou organizaci, která se čtyři roky podílela na bojových operacích v arménsko-ázerbájdžánském konfliktu.

V roce 1990 založil s dalšími bývalými členy SNSA první legální nekomunistickou politickou organizaci v Arménii – Republikánskou stranu Arménie. V jejím čele stál až do smrti.

V letech 1990–1995 byl poslancem Nejvyššího sovětu Arménie, v letech 1995–1997 pak Národního shromáždění Arménie (byl místopředsedou stálého výboru pro obranu, bezpečnost a vnitro).

V roce 1996 dokončil Institut obranné ekonomiky v Evropském centru pro bezpečnostní problémy George Marshalla v Německu. V září roku 1997 se zúčastnil meziparlamentní konference v Káhiře.

Zemřel v Jerevanu na infarkt. Byl pochován na hřbitově hrdinů války o Karabach a v září 1998 byl in memoriam vyznamenán Válečným křížem I. stupně.

David Alaverdžjan

II.

ALAVERDŽJAN, D. (ed.): *Cena nesmrtelnosti. Pokus o pravdivý portrét. Soubor dokumentů o životě Ašota Navasardžjana*. Jerevan 1998 (v arménštině).

CHEJFEC, M.: *Vojennoplennyj sekretar. Povest' o Parujre Ajrikjaně...*

Przyszłość bliższa i dalsza. Obóz, 1990, č. 20 (rozhovor).

Meružan OHANESJAN (nar. 1940)

Básník, publicista, autor samizdatu, aktivista *Svazu arménské mládeže. Politický vězeň. Ruský přepis jména: Meružan Oganěsjan.

Narodil se v Ečmjadzinu (dnes Vagharšapat) v dělnické rodině. Oba jeho dědové (jeden byl duchovní) byli zastřeleni.

Dětství a mládí strávil v rodném městě. V roce 1958 byl uvězněn za nelegální držení zbraně (otcův revolver) a strávil víc než rok ve vězení. Po návratu na svobodu v září 1959 začal dálkově studovat Filologickou fakultu Jerevanské univerzity (kvůli dalšímu uvěznění ji nedokončil) a zároveň pracoval jako korektor v ečmjadzinské tiskárně Akademie věd. Navštěvoval přednášky katolíkose všech Arménů Vazgena I. v duchovním semináři v Ečmjadzinu.

V dubnu 1962 vstoupil spolu s dalšími stoupenci myšlenky národního obrození do podzemního *Svazu arménské mládeže. Byl jedním z neaktivnějších členů, patřil k nejužšímu vedení organizace. Psal letáky a články, mj. *Johannes Lepsius a Arménie, Haj Dati 85 tarin (85 let arménskému tribunálu), Dzajn Barbaroj Anapati (Hlas volajícího na poušti)* – o Marii Grocholské, která předávala z Polska texty Bohdana Gębarského, mj. *List do mojeho tureckého znajomego (Dopis mému tureckému známému)* o uznání *masakru Arménů z roku 1915 za genocidu, dále ve spoluautorství s Vigenem Babajanem *Majisi 28 (28. květen)* o vyhlášení Arménské republiky 28. května 1918.

V září 1963 se spolu s Vigenem Babajanem a Karpetem Kiramidžijanem vypravil do *Náhorního Karabachu, kde distribuovali letáky.

Koncem května 1963 byl *Svaz arménské mládeže rozpracován KGB. Došlo k zatýkání. Devětadvacátého prosince 1963 byl zatčen Ohanesjan a při prohlídce v jeho bytě byla nalezena vlastenecká literatura a asi 30 kg typografického písma. V průběhu procesu (kauza sedmi vlastenců) u Nejvyššího soudu Arménské SSR v srpnu 1964 byli obžalováni podle par. 65, odst. 1 tr. z. Arménské SSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR) a par. 67 tr. z. Arménské SSR (*par. 72 tr. z. RSFSR). Ohanesjan se k vině nepřiznal. Byl odsouzen k pěti letům odnětí svobody. Trest vykonával v *mordvinských táborech. V červnu 1966 byl převezen do *vladimirské věznice, kde zůstal do konce výkonu trestu.

Po propuštění v roce 1968 dlouho nemohl najít práci, žil z příležitostných zaměstnání, mj. publikoval pod pseudonymem literární skici. V roce 1976 vydal na vlastní náklady svou první sbírku básní.

Dvacátého šestého října 1984 byl uvězněn na základě vymyšleného obvinění za kriminální zločin. Čtrnáctého února 1986 ho soud v Jerevanu odsoudil ke 14 letům odnětí svobody. Trest vykonával v táboře pro kriminální vězně v Krasnojarském kraji (RSFSR). Byl předčasně propuštěn začátkem roku 1992. Vrátil se do Jerevanu, kde už na něj čekal zprošťující rozsudek (*absence znaků trestného činu*).

Žije v Jerevanu, píše paměti, vydává básnické sbírky a publikuje v periodících.

David Alaverdžjan

I.

Albert Schweitzer. Jerevan 1998 (v arménštině).

Azgajin chichče [Svědomy národa]. Jerevan 1994 (soubor politické publicistiky).

Choher yst jamanaki [Myšlenky v čase]. Jerevan 1998 (soubor politické publicistiky).

Vo Vladimírskoj túrme. Povest' o perežitom. Jerevan 2003 (ruský překlad z arménštiny).

Bagrat ŠAHVERĎJAN (nar. 1940)

**Aktivist a *Sjednocené národní strany Arménie
a *Svazu arménské mládeže, politický vězeň. Od roku 1987 v emigraci.**

Narodil se ve vesnici Ajgehat v Tumaňanském kraji. Pochází z rodiny se šlechtickou tradicí, jeho předkem z otcovy strany byl arménský básník Hovannes (Ovaněs) Tumaňjan. Od dětství se věnoval arménské historii a kultuře, psal básně. V roce 1958 dokončil s vyznamenáním střední školu, v roce 1960 nastoupil na Matematicko-fyzikální fakultu Jerevanské univerzity. V prvním ročníku přerušil studia, odjel do Tartu (v Estonské SSR) a nastoupil na filozofickou fakultu tamní univerzity. V roce 1962 se vrátil do Jerevanu a začal studovat astronomii na Jerevanské univerzitě. V roce 1963 založil s kolegy ze studií Svaz patriotů, podzemní politickou organizaci požadující uznání *masakru Arménů v roce 1915 za genocidu. Koncem roku 1964 organizaci odhalila KGB. Spiklenci byli vyloučeni z Komsomolu a ze školy. V letech 1965–1970 studoval v Jerevanu na technice. Po ukončení studia pracoval jako inženýr.

Dvacátého čtvrtého dubna 1965 byl během masových manifestací v Jerevanu připomínajících oběti *masakru Arménů v roce 1915 zadržen (na 15 dnů). V témže roce se seznámil s mnoha aktivisty podzemí, mezi nimiž byli: Asatur Babajan, *Parujr Hajrikjan, Hakopdžan Tatevosjan a *Stěpan Zatikjan. V roce 1966 vstoupil jako jeden z prvních do *Sjednocené národní strany Arménie (SNSA). Společně s kolegy oživil *Svaz arménské mládeže (SAM), který po uvěznění vůdců v roce 1963 působil v malých rozprášených skupinkách. V roce 1968 se ze Svazu stala mládežnická frakce SNSA. Rada strany Šahverďjana pověřila vedením Svazu složeného z několika desítek skupin.

Byl autorem mnoha letáků a článků, které SAM rozšiřoval. Přeložil do arménštiny a distribuoval *Všeobecnou deklaraci lidských práv. V letech 1965–1973 byl několikrát předvolán k výstražným pohovorům na KGB. Na jaře 1973 KGB aktivisty Svazu pozatýkala: Šahverďjan byl v té době v Leningradě, a když se dozvěděl o zatýkání, odjel do Moskvy. Tam byl 20. března 1973 zatčen a převezen do Jerevanu.

Vyšetřování trvalo osm měsíců, bylo vyslechnuto více než sto svědků, spisy kauzy čítaly 24 svazků. Hlavní líčení vyvolalo rozsáhlý společenský ohlas, v Jerevanu se šířily letáky na podporu uvězněných. Rozhodl se, že se bude hájit sám, upustil od služeb advokáta s tím, že komunistický režim neumožňuje, aby byl advokát nestranný. Desátého prosince 1973 ho Nejvyšší soud Arménské SSR odsoudil podle par. 65, odst. 1 tr. z. Arménské SSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR) a par. 67 tr. z. Arménské SSR (*par. 72 tr. z. RSFSR) k pěti letům odnětí svobody a dvěma letům vyhnanství.

Trest vykonával v *permských táborech. Účastnil se táborových protestních akcí, mj. boje za uznání statusu politického vězně, byl autorem mnoha protestních dopisů. Na přelomu října a listopadu 1975 poslal otevřený dopis předsedovi arménské Akademie věd Viktorovi Hambarcumjanovi (Ambarcumjanovi), který podepsal prohlášení odsuzující *Andreje Sacharova. *Stydím se, psal Šahverďjan, za vědce a Arména, který zapomněl na cíle vědy a na neštěstí vlasti. Proto jsem s pomocí kolegů toto prohlášení přeložil do ruštiny: s mým krátkým komentářem Vašeho hanebného jednání by se měl seznámit i ruský národ.* Dopis uveřejnila *Kronika aktuálních

událostí (1976, č. 39). Desátého prosince 1975 se zřekl sovětského občanství. Na jeho obranu vystupovali nejednou nejen arménští, ale i moskevští obránci lidských práv. Dvacátého šestého července 1976 byl převezen do *vladimirské věznice, kde zůstal do skončení výkonu trestu. V březnu 1978 byl poslán do vyhnanství do Čimkentské oblasti (Kazachstán). Pracoval tam jako hlídač a instalatér.

V březnu 1980 se vrátil do Jerevanu. Byl podroben ochrannému dohledu, několikrát ročně prováděli příslušníci KGB v jeho bytě prohlídku.

V roce 1987 stanul v čele Arménského výboru na obranu politických vězňů, který vytvořili bývalí političtí vězni. Koncem roku pod hrozbou nového uvěznění emigroval s rodinou do USA. Získal postavení politického uprchlíka a doživotní rentu. Nadále se podílel na politickém životě Arménie, vybíral dary na fond Karabach. Žije v Los Angeles.

David Alaverdžan

Stěpan ZATIKJAN (1946–1979)

Jeden ze zakladatelů a člen hlavní rady *Sjednocené národní strany Arménie, redaktor nezávislého časopisu *Paros, politický vězeň. Popravený jako údajný vedoucí teroristické skupiny.

Narodil se v Jerevanu v rodině ševce, který uprchl ze *Západní Arménie v době *masakru Arménů v roce 1915. V roce 1963 nastoupil na Chemickou fakultu Jerevanské techniky. Dvacátého čtvrtého dubna 1966 se zúčastnil nelegálního shromáždění ke Dni památky Arménů – obětí genocidy. Následujícího dne ho policie zadržela, když kladl květiny na hrob skladatele Komitase, a přestupková komise ho odsoudila k 15 dnům vězení. V cele se seznámil s *Hajkaznem Chačatranem. Rozhodli se založit opoziční stranu, která později dostala název *Sjednocená národní strana Arménie (SNSA). Byl členem hlavní rady, napsal statut, program a přísahu SNSA. Redigoval první číslo podzemních novin *Paros (duben 1967), kam zařadil několik svých článků (mj. o Leninovi jako katovi arménského národa).

Jedenáctého července 1968 byl spolu s dalšími vůdci SNSA uvězněn. Nejvyšší soud Arménské SSR ho 3. ledna 1969 odsoudil podle par. 65, odst. 1 tr. z. Arménské SSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR) a par. 67 tr. z. Arménské SSR (*par. 72 tr. z. RSFSR) ke čtyřem rokům odnětí svobody v kolonii s přísným režimem. Trest vykonával v *mordvinských táborech. Účastnil se tam protestních akcí, za účast v kolektivní hladovce proti zostření režimu byl přemístěn do *vladimirské věznice.

V červenci 1972 se po vykonání trestu vrátil do Jerevanu. Dva roky byl podroben ochrannému dohledu. Nepodařilo se mu doplnit si vzdělání, pracoval v elektromechanizačních závodech v Jerevanu. Udržoval kontakty se členy SNSA, především s tehdejšími vůdci strany: Azatem Aršakjanem, *Parujrem Hajrikjanem a *Ašotem Navasardžanem. V roce 1975 poslal Nejvyššímu sovětu SSSR prohlášení, v němž oznamoval, že se zřídka sovětského občanství a žádá o povolení odjet do kterékoliv nesocialistické země; k prohlášení připojil svůj osobní doklad. Odpověď nedostal, doklad mu vrátila policie.

Čtvrtého listopadu 1977, tři dny poté, co byl ve vlaku Moskva–Jerevan zatčen Hakop Stěpaňjan, jeho nejbližší spolupracovník z SNSA, a Zaven Bagdasarjan, byl zatčen i Zatikjan. Všichni byli obviněni ze spojení s *kauzou výbuchů v moskevském metru. Při prohlídce bylo v Zatikjanově bytě nalezeno konstrukční schéma, které znalci uznali za shodné s tím, jaké bylo využito v bombách, které 8. ledna 1977 vybuchly v metru, a v bombách odhalených 30. října 1977 na Kurském nádraží v Moskvě. Byly nalezeny rovněž elektrické součástky, jaké byly použity při konstrukci bomb.

Vyšetřování trvalo déle než rok. Zatikjan byl obviněn, že založil teroristickou skupinu a byl jejím vůdcem, a navíc řídil práce na přípravě výbušnin. Skupině byly připisovány jak tři výbuchy z 8. ledna 1977, tak i neúspěšný pokus zorganizovat nové teroristické akce ke konci října téhož roku. Jenže podle úryvků odůvodnění rozsudku, uveřejněných v 56. čísle *Kroniky aktuálních událostí, se Zatikjan – na rozdíl od Hakopa Stěpaňjana a Zavena Bagdasarjana – přiznal k účasti jen na druhém atentátu.

Hlavní líčení proti Bagdasarjanovi, Stěpaňjanovi a Zatikjanovi se konalo v Moskvě ve dnech 16.–24. ledna 1979 před Nejvyšším soudem SSSR s úplným vyloučením veřejnosti. Dokonce i zaměstnanci soudu, kteří nebyli s procesem spojeni, směli do soudní síně jen na vyhlášení rozsudku. Příbuzným obžalovaných nebylo vůbec oznámeno datum hlavního líčení. Zatikjan se zřekl práva na advokáta, hájil se sám. *Před soudem se odmítal přiznat k tomu, co mu bylo kladeno za vinu, a mluvil o své nenávisti k sovětskému státu a zřízení, jaké v něm vládne* (z odůvodnění rozsudku). Podle dostupných údajů se k vině nepřiznal; není však jasné, zda se to týkalo faktické stránky obvinění, nebo zda jen odmítl projevit lítost. Podle informací zaměstnance Nejvyššího soudu, který byl v soudní síni přítomen, zvolal po vyhlášení rozsudku arménsky a rusky: *Umírám za svobodnou Arménii!*

Všechny obžalované Nejvyšší soud SSSR odsoudil podle par. 68 tr. z. RSFSR (*diverze*) a *par. 72 tr. z. RSFSR k trestu smrti zastřelením.

Zatikjanovi příbuzní o rozsudku nevěděli až do návštěvy po hlavním líčení (27. ledna 1979). *Celých patnáct měsíců se ode mne nic nedozvěděli*, řekl při návštěvě. Na bratrovu otázku, zda se opravdu na tom trestném činu podílel, řekl: *Jedinou mou vinou je, že na tomto světě nechám dvě děti. Žádná jiná vina mě netíží*. Jeho matka se téhož dne obrátila na Nejvyšší sovět SSSR s prosbou o milost. Třicátého prvního ledna 1979 se však v sovětském tisku objevila zpráva o vykonání rozsudku.

Místo, kde byl pochován Zatikjan a ostatní odsouzení v této kauze, zůstává neznámé. Manželka s dětmi odjela do USA.

Utajení hlavního líčení vyvolalo protesty mnoha moskevských obránců lidských práv (mj. *Andreje Sacharova). Existovalo podezření, že celou záležitost vykonstruovala KGB, nebo byl případ přinejmenším využit ke kompromitaci disidentských kruhů, zejména arménského národního hnutí.

Definitivní posouzení chybí dodnes. Materiály z vyšetřování Zatikjanovy kauzy jsou nadále pro badatele nedostupné.

David Alaverdžan

II.

CHEJFEC, M.: *Vojennoplennyj sekretar. Povest' o Parujre Ajrikjaně...*

KOLYČEV, V.: *Jedinstvennaja moja vina v tom, čto ja ostavil v etom mire dvoich dětj. Fakty i Kommentarii* [Kyjev], 5. 1. 2002.

Petakan Hancagorcutjun [Politický zločin]. Hajk Studio, 1992 (sedmdesátiminutový dokumentární film o Zatikjanově kauze).

SACHAROV, A.: *Wspomnienia*, sv. 1–3...

Ázerbájdžán

ÚVOD

V důsledku rusko-perských válek v letech 1804–1913 se Severní Ázerbájdžán (dnešní Ázerbájdžánská republika) dostal do hranic Ruské říše. Značná část tureckojazyčných muslimů zůstala v Persii (dnešním Íránu). Jedním z důležitých problémů budoucího ázerbájdžánského státu se od té doby stala národnostní nejednotnost a přítomnost uzavřených skupin národních menšin v pohraničních oblastech. Národy obývající toto území (Ázerbájdžánci – tureckojazyční muslimové, Arméni křesťanského vyznání, íránskojazyční Talyšové na jihu a Lezgingi na severu) měly často mezi sebou konflikty, které se zostřovaly v obdobích oslabení státu (v letech 1905 a 1918 se měnily ve skutečné masakry). Od třicátých let devatenáctého století byly zakavkazské gubernie místem vyhnanství příslušníků náboženských sekt ze středního Ruska. Rusové však žili především ve městech, byli úředníky a dělníky. Baku – budoucí hlavní město Ázerbájdžánu – se koncem devatenáctého století stalo velkým průmyslovým centrem (pocházela odtamtud polovina světové těžby ropy) s mnohonárodnostním obyvatelstvem.

Osvobozené hnutí v Ázerbájdžánu reprezentovaly dva základní proudy: sociálnědemokratický (v němž dominovali Rusové spolu s Armény a Gruzíny) a národní, na jehož základě vznikla v roce 1911 strana Musavat (Rovnost). Cílem této organizace bylo vytvoření nezávislého Ázerbájdžánu.

Začátkem roku 1918 se Zakavkazsko oddělilo od Ruska a byla vyhlášena Zakavkazská federace. Již v květnu 1918 se však federace rozpadla na tři samostatné státy – demokratické republiky: arménskou, ázerbájdžánskou a gruzínskou. Více než polovinu vlády Ázerbájdžánské republiky představovali musavatisté. Bolševici jistou dobu kontrolovali jen Baku a jeho okolí (tzv. bakuská komuna). „Armáda islámu“, kterou zřídila ázerbájdžánská vláda s podporou turecké armády, bolševiky z Baku vyhnala. Ázerbájdžán zachvátila krutá občanská válka, ještě prohloubená mnohověkými etnickými konflikty, především turecko-arménským.

Dvacátého osmého dubna 1920 byla v důsledku povstání v Baku, inspirovaného bolševiky a podpořeného intervencí Rudé armády, vyhlášena Ázerbájdžánská SSR. Od té doby o všech politických otázkách včetně územních sporů rozhodovala Moskva.

Od roku 1922 do roku 1936 patřil Ázerbájdžán do Zakavkazské federativní socialistické republiky, v roce 1936 se z něj stala samostatná republika. Ve dvacátých letech byla do Ázerbájdžánu nastálo začleněna území *Náhorního Karabachu a Nachičevanu²⁹ se smíšeným turecko-arménským obyvatelstvem. Nároky na tato území si však dělala rovněž Arménie, což ještě víc komplikovalo národnostní vztahy. Bolševická diktatura téměř na sedmdesát let přehlášovala etnické konflikty, ale úplně je nezlikvidovala. Uzavření hranic s Íránem vytvořilo ještě další důležitý problém – rozdělení rodin.

V letech 1920–1953 trvaly v Ázerbájdžánu podobně jako v celém Sovětském svazu masové represe³⁰. Pro Ázerbájdžán bylo specifické, že zde byli kromě kategorií lidí pronásledo-

29 V souladu s ústavou Ázerbájdžánské demokratické republiky patřila tato území do Ázerbájdžánu od roku 1918.

30 Odpovídal za ně Mir Bagirov, přítel a spolupracovník Lavrentije Beriji. V letech 1920–1930 řídil ázerbájdžánskou Čeku-GPU, v roce 1933 se stal prvním tajemníkem Komunistické strany Ázerbájdžánu.

vaných v celém SSSR likvidováni musavatisté – zpočátku skuteční, později i údajní. Vlastní specifikum měla i kolektivizace, kterou provázelo průmyslové zpracování (bavlny a tabáku). Značně změnila ekonomickou strukturu Ázerbájdžánu, přiblížila ho republikám Střední Asie a větší část venkovských obyvatel zbavila hospodářské nezávislosti.

Jako ostatní sovětské republiky a „lidově demokratické“ země pocítil i Ázerbájdžán vliv chruščovovského tání. V tomto období začali působit ázerbájdžánští disidenti. Výrazným projevem svobodného myšlení byl článek *Asifa Efendijeva *Kritika i vremja (Kritika a doba)*, uveřejněný v časopise *Litěraturnyj Azerbajdžan* (listopad 1959). Článek vyvolal široký společenský ohlas, autor byl kvůli němu šikanován.

V roce 1963 uveřejnil známý ázerbájdžánský básník Bachtjar Vahabzade (Bachtijar Vagabzadě) v lokálních novinách *Šeki Fechlesi* poemu *Gulistan*, napsanou ke sto padesátému výročí připojení Ázerbájdžánu k Rusku. Úřady označily dílo za projev buržoazního nacionalismu. KGB titul stáhla z tisku, autor poemy a redaktor novin byli šikanováni.

Když se komunistická doktrína přestala pokládat za neomylnou a občané mohli bez nasazení života vyjadřovat své názory (ne nutně odpovídající generální linii vládní strany), začaly v Ázerbájdžánu vznikat první podzemní nebo napolo legální skupiny.

Byly to organizace především národní povahy, např. skupina Džachida Hilaloglu (1956) nebo Svobodný Ázerbájdžán založený v roce 1959 Muhammedem Hatemim. Do této poslední organizace patřili hlavně emigranti z íránského Jižního Ázerbájdžánu a jejím hlavním cílem bylo sjednocení íránského a sovětského Ázerbájdžánu³¹. Je třeba zmínit také skupinu Osvobození národa (1960) a Ázerbájdžánský národní výbor, působící v letech 1964–1965. Ve stejném období vznikala i seskupení, která nebyla spjata s národní otázkou.

Projevy všeobecné nespokojenosti v Ázerbájdžánu měly podobně jako v ostatních republikách SSSR živelný charakter, politicky nebyly vymezené, občas byly konzervativní³². Například jedinou podstatnější vzpourou – nepokoje v Sumgajitu na výročí říjnové revoluce (7. listopadu 1963) – vyvolali policisté, kteří demonstrantům brali portréty a odznaky Stalina. Došlo k potyčkám, při nichž lidé házeli kamení na obrovský portrét Chruščova, bili stranické a státní úředníky a pracovníky pořádkových služeb. Při nepokojích bylo spáleno několik policejních vozů a rozbity byly výlohy obchodů.

V letech brežněvovského „zastoje“ (tj. stagnace; 1965–1982) se ázerbájdžánské národní hnutí rozvíjelo hlavně v podzemí. V republice existovalo několik nelegálních organizací. V roce 1966 byla založena Ázerbájdžánská všeobecná dělnicko-rolnická strana. V únoru 1968 byla přejmenována na Ázerbájdžánskou lidově demokratickou stranu, která existovala do roku 1980. Od roku 1973 pracovala skupina Millet (Národ), která se v letech 1976–1980 jmenovala Národně demokratický svaz Ázerbájdžánu. Není však známo, jak byly tyto organizace aktivní a vlivné.

31 Za druhé světové války byla část íránského území v souladu se sovětsko-íránskou smlouvou okupována Rudou armádou. V roce 1944 byla ta část země, kde tvořili většinu obyvatel turečtí Ázerbájdžánci, prohlášena za Republiku Jižní Ázerbájdžán. Úředním jazykem se místo farsí stala ázerbájdžánština, ve školách se učila ruština a platila Ústava SSSR. V roce 1940 sovětská vojska pod tlakem USA a Velké Británie Írán opustila, vládu Jižního Ázerbájdžánu svrhla vláda v Teheránu, její členové a příznivci uprchli do SSSR, kde pak působili jako političtí emigranti. Dnes na území Íránu existují provincie Východní Ázerbájdžán a Západní Ázerbájdžán, kde žije mnoho Ázerbájdžánců.

32 Vladimír Kozlov jim v publikaci *Massovyje besporjadki v SSSR pri Chruščove i Brežněve...* říká „poststalinská protichruščovovská psychóza“.

V prostředí ázerbájdžánské inteligence nezískal popularitu postoj odporu vůči režimu motivovaný nábožensky, neboť pro většinu lidí bylo vzorem sekulární Turecko. Po islámské revoluci v Íránu, provázené šikanováním íránských Azerů a jejich národní kultury, přestala být pro ázerbájdžánské disidenty přitažlivá islámská cesta rozvoje.

Rozvoj disidentského hnutí v Ázerbájdžánu měl vlastní specifiku spjatou s tím, že v republice zvláštním způsobem spoluexistovaly a vzájemně se prolínaly tradice asijského despotismu a sovětský totalitarismus, zatímco instituce občanské společnosti byly velmi slabé a rozvíjely se téměř výlučně ve velkých městech.

V Ázerbájdžánu tradičně dominovala ústní kultura, proto byl samizdat v písemné podobě velmi skromný. Místa, kde se scházeli nezávisle smýšlející Ázerbájdžánci, byly čajchany (čajovny), které byly diskusními kluby svého druhu. Nebylo vzácností, že byly pod tlakem KGB zavírány. *Abulfaz Elčibej říkal, že *ve dvacátých a třicátých letech se o osudech Německa rozhodovalo v pivnicích a v šedesátých letech se o osudech Ázerbájdžánu diskutovalo v čajchanech*. Jediná pololegální organizace Odžag byla také v podstatě klubem.

Napětí a konflikty v oblasti společensko-ekonomických vztahů podobně jako v dalších zakavkazských republikách paradoxně mírnil klanový systém a korupce v řadách úředníků. Tyto jevy vedly k tomu, že obyvatelé Ázerbájdžánu měli často větší ekonomickou svobodu než obyvatelé jiných regionů.

Na území Ázerbájdžánu na svá práva upozorňovaly i jiné národnostní skupiny, mimo jiné působilo meschetinské hnutí. Po uveřejnění dekretů předsednictva Nejvyššího sovětu SSSR z 28. dubna 1956 (*dekret z roku 1956) a 31. října 1957, které zrušily režim nuceného osídlení vyhnanců z doby konce druhé světové války, bylo meschetinským Turkům ochotně povolováno obhospodařovat stepi na jihu Ázerbájdžánu (Mugaňská step), kde byly obtížné klimatické podmínky. Meschetinci tam přijížděli ze Střední Asie, aby byli blíž k rodné Meschetii (na jihu Gruzie). Jejich snahy o návrat domů mařily úřady. Právě v Ázerbájdžánu byli v roce 1971 odsouzeni vůdci meschetinského hnutí Muchlis Nijazov a *Enver Odabašev.

V *Náhorním Karabachu a v Nachičevanu se mezi mládeží šířily letáky s výzvou ke sjednocení těchto enkláv s Arménií, které připravovaly arménské opoziční skupiny (viz *Úvod k arménské kapitole*). Etnické rozpory vyšly najevo v roce 1967 při střetech ve Stěpanakertu. Nepokoje byly rychle potlačeny, ale k jednotlivým etnickým potyčkám docházelo v *Náhorním Karabachu rovněž v sedmdesátých letech (v roce 1971 byla skupina arménské mládeže odsouzena za teroristický čin proti ázerbájdžánským přednášejícím; v letech 1973–1974 vznikla ve Stěpanakertu mládežnická organizace, jejímž cílem bylo připojení *Náhorního Karabachu a Nachičevanu k Arménii).

Když se v roce 1969 stal prvním tajemníkem ÚV Komunistické strany Ázerbájdžánu předseda ázerbájdžánské KGB Hejdar Alijev, který si oficiálně kladl za cíl boj proti korupci, začalo období pronásledování. Byly zlikvidovány podzemní kroužky na Ázerbájdžánské univerzitě v Baku, které představovaly centrum disidentského hnutí v republice. Úřadům se podařilo téměř úplně potlačit hnutí meschetinských Turků. Obzvláště úporný boj začal proti členům tzv. sekt – baptistům, subbotníkům (judaizující sekta vzešlá z pravoslaví) a dalším, o nichž se soudilo, že prosazují západní vlivy. V sedmdesátých letech se v Baku konalo několik procesů se členy „sekt“, obviňovanými z násilného učení dětí náboženství.

Radikální kroky, které Alijev uskutečnil, v Ázerbájdžánu prakticky znemožnily veřejnou činnost disidentů. Přestaly také existovat podzemní i pololegální skupiny. Tehdejší náčelník KGB Ázerbájdžánu Zija Jusifzade vzpomínal, že koncem sedmdesátých let zajímalo Viktora Če-

brikova (zástupce náčelníka KGB SSSR), proč v Ázerbájdžánu nejsou disidenti, zatímco v jiných oblastech Sovětského svazu je jich čím dál víc.³³ Čebrikovův údiv začne být pochopitelnější, seznámíme-li se se statistikou odsouzených za politické trestné činy v období od šedesátých do osmdesátých let (za par. 63 a 188, odst. 1 tr. z. Ázerbájdžánské SSR, odpovídající *par. 70 a *par. 190, odst. 1 tr. z. RSFSR). Tyto základní právní nástroje používané proti disidentům se tu využívaly mnohem vzácněji než například v Ruské federaci, na Ukrajině nebo v baltických republikách. V Ázerbájdžánu byl podle nich ročně odsuzován jeden či dva lidé a v některých letech podle nich nebyl obviněn nikdo. Tyto údaje samozřejmě nestačí k hodnocení skutečné intenzity disidentského hnutí v republice, poněvadž zdejší nomenklatura měla důvody na sebe zbytečně neupoutávat pozornost centrály. Krom toho disponovala propracovanými preventivními prostředky a mimoprávními metodami nátlaku, mohla také obvinění zfalšovat (zamaskovat politické příčiny represí hospodářskými paragrafy). Přesto bylo disidentské hnutí v Ázerbájdžánu rozvinuto podstatně méně než v ostatních zakavkazských republikách.

Jedním z jeho nejviditelnějších projevů se stala činnost Klubu etiky a estetické výchovy. Tento klub, přejmenovaný později na Odžag, založil v roce 1976 *Asif Efendijev při katedře estetiky na Ázerbájdžánské univerzitě v Baku. Existoval napolo oficiálně a jeho iniciátor byl čas od času mimosoudně šikanován. Klub propagoval myšlenku svobody jednotlivce, suverenity národů, kritizoval existující režim a jeho ničivý vliv na sebeuvědomění národů SSSR, diskutovalo se v něm také o národně kulturním dědictví. Vedení školy, obávající se šíření ideálu svobodného myšlení, klub zavřelo a setkání se od roku 1979 konala v bytě *Asifa Efendijeva. Zakladatele klubu a jeho nejaktivnější členy, Elmana Alijeva (pseudonym Safruch) a Sabira Imamverdijeva (pseudonym Janardag), potkaly mimosoudní šikany a represe. Klub ukončil činnost v polovině osmdesátých let.

S počátkem gorbačovské perestrojky začala v Ázerbájdžánu nová etapa politické aktivity občanů. Masově vznikala tzv. neformální společenská sdružení – literárně-historické kluby, sdružující kolem sebe stovky lidí s demokratickými názory. Vznikaly nejen v Akademii věd Ázerbájdžánu, na univerzitě a v dalších intelektuálních centrech, ale i na venkově (například klub v Nachičevanu). Jednou z prvních demokratických skupin založených za perestrojky byla organizace Čenlibel (Baku, 1987). Mnoho vůdců dnešních demokratických hnutí pochází z tehdejších klubů a sdružení, které se později staly základnou takových politických sil, jako byla Národní fronta Ázerbájdžánu. V čele některých organizací stanuli bývalí političtí vězni (Rafik Abdullajev, *Abulfaz Elčibej, Muhammed Hatemi).

Souhrnem se dá říci, že až do začátku perestrojky se hnutí na obranu lidských práv nemohlo v Ázerbájdžánu rozvinout ve veřejné podobě, charakteristické pro Rusko, Ukrajinu a později také pro pobaltské republiky a Gruzii (významná je téměř úplná absence informací z Ázerbájdžánu v **Kronice aktuálních událostí*). Nezabrzdilo to však společenskou aktivitu obyvatel republiky v období perestrojky ani později. V Ázerbájdžánu se podobně jako v sousední Gruzii, poté co byl v roce 1992 odsunut od moci sovětský stranický aparát, stal prezidentem bývalý disident *Abulfaz Elčibej. V roce 1993 byl však zde (tak jako v Gruzii) prezident svržen vojenským převratem a k moci v zemi se znovu dostal stranický vůdce z dob SSSR Hejdar Alijev.

Semjon Čarnyj, Dmitrij Zubarev

33 Ve svazku *Čekisty Azerbajdžana* se na rozdíl od jiných publikací stejného typu, vycházejících v jiných republikách, vůbec nepřipomínají disidenti ani obránci lidských práv.

BIBLIOGRAFIE

- ABDULLAJEV, R.: Ľurkizm – ideologija Turana. In: *Menlik [Āest]. Sbornik*. Baku 1993.
 „Ag lekeler“ silinir [„Bílá místa“ mizí]. Baku 1991.
 AGAOGU, E. – VELIJEV, I. (eds.): *Azerbajdžan. Spravočnik*. Baku 1998.
 ALEKSEJEVA, L.: *Istorija inakomyслиja v SSSR...*
 ALTSTADT, A. L.: *The Azerbaijani Turks. Power and Identity under Russian Rule*. Stanford 1992.
 ANANICZ, A.: Azerbejdžan. *Obóz*, 1990, č. 18.
Azerbajdžan çekistlari [Ázerbájdžánští çekisté]. Baku 1983.
Azerbajdžan tarihi [Dějiny Ázerbájdžánu]. Baku 1994.
 BUGAJ, N. (ed.): *Turki-meschetincy: dolgij put' k rehabilitacii. Sbornik dokumentov*. Moskva 1994.
 BUŇADOV, Z.: *Girmizi tērror [Qirmizi terror; Rudý teror]*. Baku 1993.
 COLLINS, B. C. – ŚWIĘTOCHOWSKI, T.: *Historical Dictionary of Azerbaijan*. Lanham 1999.
 CURTIS, Glenn E. (ed.): *Armenia, Azerbaijan, and Georgia. Country Studies*. Washington 1994.
Āekisty Azerbajdžana. Dokumenty, očerki, rasskazy. Baku 1981.
 EDĚLMAN, O. – KOZLOV, V. – MIRONĚNKO, S. (eds.): *58¹⁰. Nadzornyje proizvodstva Prokuratury SSSR...*
 HASANOV, J.: „Ag laka larin“ gara kolgasi [Stín „bílých míst“]. Baku 1991.
 JUNUSOV, A.: *Meskhetian Turks. Twice Deported People*. Baku 2000.
 KOZLOV, V. A.: *Massovyje besporjadki v SSSR pri Chruščove i Brežněve...*
 QASIMOV, C. [GASIMOV, D.]: *Repressiyadan deportasiyaya dođru*. Baku 1998.
 SUNY, R. G. (ed.): *Transcaucasia: Nationalism, and Social Change. Essays in the History of Armenia, Azerbaijan and Georgia*. Ann Arbor 1983; 1996.
 ŚWIĘTOCHOWSKI, T.: *Azerbejdžan i Rosja. Kolonializm, islam i narodowość w podzielnym kraju*. Varšava 1998.
 TODUA, Z.: *Azerbajdžan segodņa*. Moskva 1995.
 ULUTŮRK, H. R.: *Lefortovo zindaninda [Věžnice Lefortovo]*. Baku 1998.
 UMUDLU, I.: *Sovet doneminda Azerbajdžanda dissident fikir džariani [Disidentské hnutí v Ázerbájdžánu. Fakta, události, osobnosti]*. Baku 1999.
 ZEMCOV, I.: *Partija ili mafija. Razvorovannaja republika*. Paříž 1976.

Asif EFENDIJEV (1935–1997)

Filozof, kritik, publicista. Zakladatel klubu Odžag. Pseudonym: Asif Ata.

Narodil se ve vesnici Āajkend (Kazašská oblast). V roce 1951 začal studovat na Filologické fakultě Ázerbájdžánské univerzity v Baku, po roce byl vyslán do Literárního institutu Gorkého v Moskvě na Fakultu literární kritiky. V roce 1957 ukončil studia s vyznamenáním a vrátil se do Baku. Od roku 1959 přednášel západoevropskou literaturu v Ústavu ruského jazyka a literatury M. F. Achundova.

V listopadu 1959 uveřejnil časopis *Litěraturnyj Azerbajdžan* jeho článek *Kritika i vremeja (Kritika a doba)*, v němž psal o absenci skutečné literární kritiky v Ázerbájdžánu. Článku se dostalo pozornosti v Turecku, byl mu věnován pořad v ankarském rozhlasu. Od té doby Efendijeva sledovaly zvláštní služby. Úřad výboru komunistické strany na škole po pohovoru s příslušníky KGB o jeho „záležitosti“ rozhodl o jeho propuštění z práce za *předávání informací tureckému rozhlasu*. Od poloviny roku 1960 se živil příležitostnými překlady a novinářskou prací: publikoval pod různými pseudonymy, někdy anonymně. Zároveň psal doktorskou práci z filozofie, kterou obhájil v roce 1965. Od roku 1968 periodika tiskla jeho publicisticko-literární práce. Některé z nich byly podrobeny ostré kritice.

V roce 1976 začal pracovat na katedře estetiky Ázerbájdžánské univerzity. Tehdy také založil Klub etiky a estetické výchovy, který přitáhl desítky posluchačů. Propagovala se v něm idea svobody jednotlivce, nezávislosti národů, diskutovalo se o národních kulturních hodnotách. Vedení školy bylo znepokojeno volnomyšlenkářstvím členů klubu a zakázalo jeho činnost na území univerzity. V březnu 1979 Efendijev činnost klub znovu obnovil, tentokrát pod názvem Odžag (Oheň). Schůze se konaly v jeho bytě. V klubu se kritizoval panující režim a jeho ničivý vliv na národní vědomí obyvatel SSSR. V letech 1979–1982 byl Efendijev v souvislosti s činností klubu mnohokrát vyslýchán.

Prvního června 1982 byl předvolán před školní stranický výbor a obviněn z nacionalistických a protimarxistických názorů. Pod úředním tlakem musel z univerzity odejít. V roce 1983 byl vyloučen z KSSS. Jednalo se také o odnětí jeho vědecké hodnosti.

Ve druhé polovině osmdesátých let a na začátku let devadesátých ho mnohokrát vyslýchaly bezpečnostní orgány.

V posledních letech života napsal mnoho vědecko-publicistických prací, v nichž vyložil svou filozofickou koncepci. Mnohé z nich dosud nebyly publikovány.

Zemřel v Baku, pochován byl v Akstafě v Ázerbájdžánu.

Ulvi Hakimov

I.

Mudriklik selahiyyeti [Zákon moudrosti]. Baku 1976.

Türkçülyümü [Naše turectví]. Baku 1992 (samizdat).

II.

ALEKPERLI, N.: Poezija kritiki. *Litěraturnyj Azerbajdžan*, 1989, č. 8.

Abulfaz ELČIBEJ (1938–2000)

**Historik, orientalista, zakladatel konspiračních skupin, politický vězeň.
Prezident nezávislého Ázerbájdžánu. Rodné příjmení: Alijev.**

Narodil se ve vesnici Keleki (Nachičevanská ASSR) v rolnické rodině. Jeho otec padl na frontě. V letech 1957–1962 Elčibej studoval arabskou filologii na Fakultě orientalistiky Ázerbájdžánské univerzity v Baku. V roce 1962 byl po skončení studií poslán do Egypta, kde pracoval jako překladatel. V roce 1964 byl předčasně odeslán nazpět jako politicky nespolehlivý.

V letech 1966–1969 se věnoval doktorandskému studiu na Univerzitě v Baku a v letech 1969–1974 přednášel na katedře dějin zemí Asie a Afriky. V roce 1969 obhájil doktorskou práci z historie. Napsal více než 50 vědeckých prací. Byl členem KSSS.

Již jako student se zajímal o politiku, sdružoval kolem sebe lidi, s nimiž diskutoval o nezávislosti Ázerbájdžánu, o sjednocení Severního Ázerbájdžánu (Ázerbájdžánské SSR) s Jižním Ázerbájdžánem (v Íránu), o zvýšení role azerského jazyka, o boji s „ruským šovinismem“. Když přednášel, probíral stejné otázky nejprve individuálně se studenty a poté při diskusích, které pořádal. Studenti z jiných vysokoškolských institucí chodili na fakultu dějin, aby si s ním pohovořili. V letech 1971–1974 vytvářel několikačlenné podzemní skupiny.

Sedmnáctého ledna 1975 byl uvězněn. Zpočátku byl obviněn na základě par. 67 tr. z. Ázerbájdžánské SSR (*porušení národní a rasové rovnoprávnosti*), později bylo obvinění změněno. Během vyšetřování prohlásil: *Jsem synem oloupeného národa, jemuž byla ukradena nezávislost. [...] Vlast je pro mne Ázerbájdžán rozdělený na dvě části. Cílem mého života je vyřešení tohoto problému a získání nezávislosti společně s lidmi, kteří se pokládají za Turky.* Patnáctého května 1975 ho Nejvyšší soud Ázerbájdžánské SSR odsoudil podle par. 68 (*vyzrazení státního tajemství*) a par. 188, odst. 1 tr. z. Ázerbájdžánské SSR (*par. 190, odst. 1 tr. z. RSFSR) k roku a půl odnětí svobody. Byl obviněn z *protiruských* postojů a z vyzývání k osvobození ázerbájdžánské republiky zpod ruského jařma. Trest vykonával v nápravné pracovní kolonii v Baku. Propuštěn byl v červenci 1976.

V letech 1976–1992 byl vědeckým pracovníkem v Ústavu rukopisů Akademie věd Ázerbájdžánské SSR. V roce 1988 zahájil politickou činnost. V květnu založil Ázerbájdžánské demokratické centrum Varlik (Otevřenost). Šestnáctého července 1989 se stal předsedou Národní fronty Ázerbájdžánu – nejpočetnější a nejradikálnější strany. Řídil mnoho masových politických akcí, mj. blokádu *Náhorního Karabachu (září 1989), ničení opevnění na sovětsko-íránských hranicích (prosinec 1989).

V roce 1990 si na protest proti vstupu sovětských vojsk do Baku změnil příjmení na Elčibej. V březnu 1992 převzala po ozbrojeném převratu v Ázerbájdžánu moc Národní fronta. Sedmého června 1992 byl ve všeobecných volbách zvolen prezidentem Ázerbájdžánu.

V červnu 1993 byl z funkce svržen státním převratem, opustil hlavní město a dostal se do rodné vesnice, kde žil čtyři roky s ochranou a tvrdil, že je legálně zvoleným prezidentem.

V roce 1997 se vrátil do Baku, pokračoval v politické činnosti, stál v čele Národní fronty Ázerbájdžánu a také Všeobecného svazu Ázerbájdžánu a tureckého Národního shromáždění.

Zemřel po těžké nemoci v tureckém hlavním městě Ankaře, byl pochován v Baku v Aleji cti.

Ulvi Hakimov

I.

Bu mənim taleyimdir [To je můj osud]. Baku 1992 (autobiografie).

II.

ELÇI BEY, E.: *Deirdim ki, bu gurulush daghylajag.* Baku 1992 (rozhovory).

ELÇIBEY, E.: *Bütöv Azərbaycan yolunda.* Ankara 1997 (rozhovory).

ELCHIBEY, E.: *Azadlik ve demokrasi.* Istanbul 1993 (rozhovory).

I Will Be a Free Man. *Uncaptive Minds*, 1997, č. 1–2 (rozhovor).

NAGLE, C.: *Death of a Patriot* – viz www.antiwar.com (citováno k 31. 8. 2005).

NERIMANOGLU, K.: *Azerbaycan Türklerinin azadlig elçisi Ebülfez Eli Elçibey.* Istanbul 1992.

SAMETOGLU, A.: *Elçibey ve Azerbaycan.* Istanbul 1994.

ŚWIĘTOCHOWSKI, T.: *Azerbejdžan i Rosja. Kolonializm...*

Enver ODABAŠEV (1911–1993)

Učitel, společenský aktivista, vůdce národního hnutí meschetinských Turků. Gruzínská verze jména: Anvar Chozreavanadze.

Narodil se v Meschetii v Gruzii. Zúčastnil se druhé světové války, byl vojenským invalidou. Zakončil kyrgyzský Pedagogický institut, pracoval jako učitel dějepisu (v Kyrgyzii a v Ázerbájdžánu).

V listopadu 1944 byli Meschetinci (etnická skupina v Gruzii) pod záminkou *zajištění bezpečnosti státních hranic* deportováni z jižní Gruzie do Střední Asie a Kazachstánu, kde měli status zvláštních přesídlenců. V dubnu 1956 byl tento status zrušen, ale Meschetincům nebylo povoleno vrátit se do rodné země. Po několika letech založili hnutí za navrácení národních práv, jehož vůdcem se stal Odabašev.

V roce 1961 (podle některých pramenů v roce 1964) se v kolchoze poblíž města Buka (Taškentský kraj) konalo První celonárodní setkání (kurultaj) Meschetinců, jehož se zúčastnilo kolem tisíce lidí. Byl jmenován Prozatímní organizační výbor osvobození, který měl působit ve prospěch návratu národa do vlasti. Byl přijat jedenáctibodový program a vydána výzva úřadům s požadavkem úplné rehabilitace národa a zrušení omezení stěhování: požadovalo se vydání povolení k návratu do jižní Gruzie. Odabašev byl zvolen předsedou výboru, a stanul tak v čele prvního veřejného nezávislého národního hnutí v SSSR.

V letech 1961–1971 řídil veškerou práci organizace. Členové psali petice úřadům, sbírali pod ně podpisy, vysílali do Moskvy a do Tbilisi delegáty k rozhovorům s vůdci SSSR a Gruzínské SSR (do roku 1969 bylo do Moskvy vysláno 33 delegací, jejichž počet dosahoval 200 osob) a také zakládali regionální oddíly. V šedesátých letech navázal Odabašev kontakty s příslušníky gruzínské opozice (v letech 1963 a 1965 jim napsal dopisy s prosbou o podporu hnutí Meschetinců).

V letech 1965–1971 byl na dalších kurultajích (II.–VII.) v Uzbekistánu a Ázerbájdžánu po každé zvolen předsedou výboru (od roku 1966 Hlavní organizační výbor osvobození).

Stranické a vládní orgány sice kategoricky neodmítaly požadavkům Meschetinců vyhovět, fakticky však jejich návratu do vlasti bránily. V usnesení předsednictva Nejvyššího sovětu SSSR z 30. května 1968 bylo napsáno, že představitelé turecké národnosti vysídlení z Gruzie mají stejná práva jako všichni ostatní občané SSSR, ale už zdomácněli v republikách, které obývají.

Odabašev byl cílem neustálých represí. V březnu 1966 byl na letišti ve Frunze (dnes Biškek) před odletem do Tbilisi zadržen policií a bezdůvodně odsouzen k 15 dnům vězení za *chuligánství*. V dubnu 1969 byl zatčen v Saatly (Ázerbájdžánská SSR), ale po několika dnech byl propuštěn po masových protestních akcích, které uspořádali jeho krajané. Nejednou stál před soudem.

Koncem šedesátých let navázali Meschetinci kontakty s moskevskými obránci lidských práv. Informace o činnosti Výboru osvobození a o represích úřadů proti Meschetincům se začaly objevovat v **Kronice aktuálních událostí*.

Poté, co se členové ÚV KSSS 27. srpna 1969 urážlivě zachovali ke třicáté třetí delegaci Meschetinců, začalo se toto seskupení radikalizovat. Vznikla koncepce odmítání sovětského

občanství a emigrace celého národa do Turecka. Šestáho dubna 1970 se Odabašev a další vůdcové organizace obrátili na velvyslanectví Turecka v Moskvě s prosbou, aby se Meschetinci, kteří projeví takové přání, mohli přestěhovat do Turecka a získat turecké občanství. Druhého května 1970 byla na VI. kurultaji, který řídil Odabašev (ve vesnici Adyguň poblíž Saatly), přijata rezoluce s požadavkem na zahájení vyšetřování a potrestání osob, které se provinily nezákonnou *deportací a šestadvacetiletým vyhnáním národa. Byl předložen návrh na vytvoření Meschetinsko-turecké ASSR v rámci Gruzínské SSR a v případě odmítnutí byl požadován souhlas s odjezdem do Turecka. V dokumentech kurultaje se Meschetinci poprvé označili za „turecký národ“.

Dvacátého prvního března 1971 podepsali Odabašev a ostatní členové vedení výboru výzvu vůdcům SSSR s požadavkem na vyřešení problému Meschetinců.

Osmnáctého července 1971 se VII. kurultaje (v Kirovově sovchozu v Taškentském kraji) zúčastnilo kolem tisíce lidí navdory tomu, že zvláštní služby Uzbekistánu oblast blokovaly. Kurultaj potvrdil požadavek na autonomii Meschetinců v Gruzii a obrátil se s protestem proti represím mj. na generálního tajemníka OSN Sithua U Thanta. Dvacátého pátého července 1971 se Odabašev zúčastnil založení Frunzského výboru osvobození (vesnice Popjonovka u Frunze).

Sedmého srpna 1971 byl zatčen v blízkosti Saatly. Dvacátého čtvrtého srpna 1971 ho Oblastní lidový soud v Baku odsoudil podle par. 162 tr. z. Ázerbájdžánské SSR (*nezákonné převzetí a využívání půdy patřící kolchozu*) ke dvěma letům odnětí svobody. Jako vězeň byl znovu odsouzen podle par. 191, odst. 4 a 6 tr. z. Uzbecké SSR (*par. 190, odst. 1 a *par. 190, odst. 3 tr. z. RSFSR). V té době Meschetinci neustále vedli masovou kampaň za Odabaševovo propuštění, při níž sebrali desítky tisíc podpisů.

Po návratu na svobodu v dubnu 1974 Odabašev znovu stanul v čele hnutí Meschetinců. V organizaci zakrátko došlo k rozkolu a následně se ustavily dvě etnické orientace – „gruzínská“ a „turecká“. Sám Odabašev se však snažil udržet jednotu hnutí. Díky jeho úsilí se na VIII. kurultaji (8. června 1976 ve vsi Erokko v Kabardinsko-Balkarské ASSR) podařilo rozdělení vyhnout. Oficiálně zůstal vedoucím Výboru osvobození, postupně byl však od faktického řízení sdružení odsouván. Na X. kurultaji (17. února 1986 v Kabardinsko-Balkarsku) byl z funkce předsedy odvolán (jeho tvrdé stanovisko ve věci jednoty hnutí tu hrálo značnou roli). Poslední roky života prožil v Kabardinsko-Balkarské SSR. Tam také zemřel.

Gennadij Kuzovkin, Dmitrij Zubarev

II.

ALEKSEJEVA, L.: *Istorija inakomyslija v SSSR...*

OSIPOV, A.: Dviženije meschetincev za repatriaciju 1956–1988. *Etnografičeskoje obozrenije*, 1998, č. 5.

RENIK, K.: *Religie, które przeżyły*. Krakov 1996.

Bělorusko

ÚVOD

Boj běloruských disidentů za demokratické svobody ve druhé polovině dvacátého století se podstatně lišil od činnosti opozice v Litvě, Lotyšsku, Polsku, Rusku nebo na Ukrajině. Tyto odlišnosti mají hluboké historické kořeny.

Tradice vědomí běloruské odlišnosti sahají do dob Litevského velkoknížectví, v němž Bělorusové představovali vedle Litevců jednu ze státoporných etnických skupin a staroruský jazyk byl jejich státním jazykem. Z tohoto období pochází dnešní znak nezávislého Běloruska – pahoňa (obrněný rytíř na koni s taseným mečem). Později v důsledku polonizace (sedmnácté a osmnácté století) a rusifikace (devatenácté a dvacáté století) vzpomínka na bělorusko-litevský stát ve společnosti téměř úplně vymizela. Zbytkově přetrvala jen v lidové tradici a mezi uvědomělou národní inteligencí, která se ve dvacátém století zasloužila o stále opakované pokusy o obrození běloruské národní identity. Kořeny této aktivity sahají k počátku minulého století, kdy začalo krystalizovat běloruské národní hnutí (převažovala v něm „postnarodnická“ a sociálnědemokratická orientace) a základem „kulturního obrození“ se stal folklór. Na ten navazovali vynikající básníci jako Maxim Bahdanovič, Jakub Kolas, Janka Kupala, přední představitelé první generace běloruské inteligence, tvořící se na začátku dvacátého století.

Kulturní a osvětová činnost této generace hodně přispěla k vyhlášení prvního nezávislého běloruského státu v dějinách – Běloruské lidové republiky (BLR), k němuž došlo 25. března 1918. Její krátká existence měla obrovský význam pro pozdější osvobozenecský boj.

V lednu 1919 vznikla Běloruská SSR, představovaná oficiální propagandou jako uskutečnění touhy Bělorusů po svobodě a národním sebeurčení.

Rozhodnutím řížské smlouvy, jež ukončila polsko-sovětskou válku (březen 1921) bylo běloruské území rozděleno na dvě téměř stejné části – východní připadla pod sovětskou vládu (od prosince 1922 byla jednou ze svazových republik SSSR), západní se ocitla v hranicích druhé Polské republiky. Dvacátá léta přinesla v BSSR mohutný rozvoj kultury. Poprvé v dějinách se ve školách a na některých vysokých školách začalo přednášet bělorusky. Běloruština byla pokládána za jazyk rovný ruštině, polštině a jidiš. Byla zřízena Běloruská akademie věd, bylo zahájeno rozsáhlé zkoumání domácího folklóru.

Avšak již koncem dvacátých let úřady začaly pod heslem *boje proti nacionalismu* od vyhlášeného poběloruštění ustupovat. V průběhu následujících dvaceti let byla běloruská inteligence téměř úplně zlikvidována. Do konce třicátých let postihly represe více než 90 % běloruských spisovatelů. Obětí čistek se stala rovněž mládež vychovaná v nových podmínkách. Symbolem stalinského teroru se staly Kuropaty u Minsku, kde byly zakopávány oběti masových represí.

Běloruská kultura podlehla rusifikaci. Začátkem třicátých let proběhla *reforma pravidel pravopisu*, jejímž cílem bylo připodobnění běloruštiny ruštině. Začalo se používat několik gramatik najednou. Demokratická inteligence obyčejně používala „taraškevici“ (podle příjmení Branislava Taraškeviče, autora jedné z prvních učebnic běloruské gramatiky), oficiální úřady pak „narkomovku“, zavedenou Radou lidových komisařů (lidový komisař – narodnyj komisar, „narkom“) BSSR³⁴.

34 Používání „neoficiální“ gramatiky ve státních vydavatelstvích bylo tehdy kategoricky zakázáno, nezávislá nakladatelství za to byla pronásledována.

V polské části Běloruska byla dvacátá a třicátá léta podobně jako v sovětské části obdobím dramatického boje o národní hodnoty. Přesto se však v polské části Běloruska podařilo nejen zachovat, ale i do jisté míry rozvinout národní a státní ideály a tradice zrozené na začátku století. Stalinský teror na tato území dolehl po připojení západního Běloruska do SSSR v září 1939 (podle *paktu Molotov–Ribbentrop).

Druhá světová válka byla v moderních dějinách Běloruska jedním z nejdramatičtějších období. Tři roky – od června 1941 do června 1944 – zemi okupovalo hitlerovské Německo. Poválečná propaganda vytvořila mýtus komunistické „partyzánské republiky“. Přijatá strategie byla účinná – „mýtus boje“ žije v Bělorusku dodnes.

Ve skutečnosti za okupace působily v Bělorusku různé politické síly a podzemní struktury a často měly protikladné cíle. Část běloruských nacionalistů navázala kontakty s okupační mocí. V Minsku vytvořili proněmeckou loutkovou vládu Radaslava Astrouského (Radoslava Ostrovského). Proti Němcům bojovala v Bělorusku polská *Zemská armáda, sovětské partyzánské oddíly a také oddíly *Ukrajinské povstalecké armády.

Vstup Rudé armády v létě 1944 neznamenal konec války. V Polesí bojovaly, teď už proti sovětské moci, oddíly UPA, pokračoval odpor *Zemské armády, na severozápadě působili litevští a lotyšští *,lesní bratři“.

Přestože se úřady snažily nivelizovat rozdíly mezi západní a východní částí země, je rozdělení sahající do meziválečného dvacetiletí výrazně citelné až dodnes. V poválečném období se národní hnutí rozvíjelo především na západě země. V prvním poválečném desetiletí vznikly ve školách na západě Běloruska podzemní vlastenecké organizace mládeže. Nejdůležitější z nich byly: Centrum běloruského osvobozenecského hnutí, Čajka (Slonim), Miadzolsko-Smorgoňské podzemí a *Svaz běloruských patriotů (Hlybokaje a Pastavy). Všechny byly odhaleny bezpečnostními orgány.

Do nové historické etapy, chruščovovské oblevy, vstupovalo Bělorusko ve špatném stavu. Obnova hospodářství zahájená v roce 1944 a intenzivní urbanizace, která ji provázela, pomáhaly „rozřezovat“ národnostní složení městského obyvatelstva. Na stavby se přivalila vlna příchozích z celého SSSR. Běloruští rolníci, kteří neměli osobní doklady, přitom směli opouštět svou vesnici jen s povolením úřadů.

Slabé národně osvobozenecské hnutí bylo úplně zlikvidováno. Ty jeho představitelé, kterým se podařilo přežít stalinské lágry, čekaly po návratu domů nové represe. Nebyli přijímáni do práce, jejich občanská práva byla omezená, měli ztížený přístup ke vzdělání. Snazší životní podmínky mohli najít na Sibiři, na Urale, v severním Rusku nebo v liberálnějších pobaltských republikách. Značná část někdejších aktivistů podzemí (např. z řad mládeže) tudíž Bělorusko opustila.

Chronologickou klasifikaci běloruského opozičního hnutí je obtížné sestavit, protože se jednotlivé etapy prolínají:

- 1) 1956 – konec šedesátých let: hlavní formu odporu představují individuální protesty;
- 2) polovina šedesátých let – konec sedmdesátých let: utváření běloruských opozičních struktur, běloruský protest se zařazuje do sovětského kontextu (tento proces byl spojen především s událostmi *pražského jara);
- 3) sedmdesátá léta: vznik subkultury mládeže a její institucionalizace;
- 4) od poloviny osmdesátých let: aktivizace a legalizace běloruského disidentského hnutí; masové opoziční hnutí.

Ke specifickým znakům běloruského disidentského hnutí se dá započítat:

- národně kulturní charakter (Převládá kulturní prvek. Nikoli náhodou se pro označení nekonformní společenské aktivity v Bělorusku používá pojmu *kulturní opozice. Zdůrazňuje totiž soustředění disidentů na kulturní obrození a zachování tradic, naopak chybí výrazně formulované politické cíle; zároveň se disidenti distancují od problémů typických pro hnutí na obranu lidských práv. Tato skutečnost měla vliv na slabé a nepravidelné kontakty běloruských disidentů s opozičním prostředím v Rusku, na Ukrajině či v baltských zemích a také na fakt, že se informace o nezávislém běloruském prostředí nedostávaly za hranice SSSR³⁵.);
- nepatrný počet vystoupení;
- do poloviny osmdesátých let absence širokého společenského ohlasu na činnost disidentů.

Příčiny slabosti opozice je třeba hledat ve zmíněné národnostní struktuře běloruských měst, která disidenty připravovala o zázemí. Příliv venkovského obyvatelstva do měst, který začal na začátku šedesátých let, činnost opozice nijak neusnadňoval. Vesničané nedokázali do měst přenést běloruský folklór. Právě naopak – přestěhování se nezřídka spojovalo s odmítnutím dosavadních hodnot. Často se snažili zbavit mateřského jazyka a tradic, přijímali neoficiální, ale všeobecnou tezi o „zaostalosti“ a „nekulturnosti“ všeho běloruského. Hlavním cílem přicházejících obyvatel bylo zabydlet se ve městě za každou cenu. Problémy přesahující každodennost jen málo zajímaly i ty, kteří dosáhli vyššího vzdělání. Proto byl pro národně uvědomělou inteligenci nejdůležitějším problémem boj o zachování běloruštiny a běloruských tradic, navrácení historické paměti, zatímco politické a občanské cíle byly odsunuty do pozadí.

Represe, válka a masová migrace přispěly k přerušení mezigeneračních pout. V době, kdy ukrajinští a litevští disidenti šedesátých a sedmdesátých let mohli využívat zkušeností účastníků poválečného odboje, příslušníci běloruské opozice takové kontakty neměli. Museli svůj boj začínat prakticky od začátku.

Vedle vystoupení národně kulturní povahy se v Bělorusku vyskytovaly také akce, které měly podobu typickou pro celý SSSR. V listopadu 1956, v době *maďarské revoluce, vytvořilo pět lidí ve městě Homel kroužek s názvem Strana svobody ruského lidu. Zpracovali provizorní statut a programové předpoklady, odmítající vedoucí úlohu KSSS a navrhuující návrat soukromého vlastnictví. Členové, kteří se pokládali za Rusy a Bělorusko vnímali jako ruskou provincii, hodlali shromažďovat zbraně, vydávat letáky a vysílat podzemní rozhlasové pořady. Po dvou měsících byla organizace odhalena a její členové uvězněni.

Jako činnost celosovětské povahy lze chápat také reakci části běloruských intelektuálů na události *pražského jara 1968 a na *invazi do Československa. S protesty tehdy vystoupili Fjodar Jafimav³⁶, Mikola Jakimovič, Robert Luchcikav a Anatol Sidarevič.

Působením ve prospěch obrany lidských práv se v Bělorusku zabýval jen Michail Kukobaka, dělník, autor podzemních publikací, politický vězeň, který v sedmdesátých letech udržoval

35 Velký význam mělo i to, že v Bělorusku nebyli zahraniční diplomatictí představitelé ani agentury zahraničních masových médií. Pronásledování disidentů, jejich propouštění z práce, věznění, zavírání do vězení a do psychiatrických léčeben nevyvolávalo společenský ohlas. Jak řekl jeden z představitelů opozice tohoto období Michas Čarňauski: *ozvěna událostí mizela jako v černém pytli v pavučině všeobecného mlčení.*

36 Na stranické schůzi odsoudil zasahování Sovětského svazu do vnitřních záležitostí států střední Evropy; byl za to vyloučen ze strany a několik let pronásledován.

těsné kontakty s moskevskými disidenty. Kukobaka se stavěl proti sovětskému režimu, odsoudil *invazi do Československa. V roce 1970 byl zatčen a podroben nucenému psychiatrickému léčení. Strávil šest let v léčebnách v Syčově a ve Vladimíru. V letech 1977–1978 uveřejnil v samizdatu črty věnované problému rusifikace Běloruska. Sbíral materiály svědčící o využívání psychiatrie v SSSR k represivním účelům. Uveřejňoval dopisy nejvyšším orgánům, v nichž protestoval proti porušování lidských práv. Koncem sedmdesátých let byl znovu uvězněn. Propuštěn byl 2. prosince 1988 jako jeden z posledních politických vězňů.

Bělorusko, v němž i po válce představovali poměrně vysoké procento obyvatel Židé, bylo v sedmdesátých letech jedním z center emigračního hnutí Židů *,„otkazníků“. V Minsku vedl plukovník Jefim Davidovič s rodinou dramatický boj za právo vycestovat do Izraele. Davidovičův pohřeb v roce 1976 se proměnil ve velkou manifestaci minských *,„otkazníků“. Byl to jediný do roku 1983 známý veřejný protest v Bělorusku.

Zvláštní pozornost si zaslouží aktivita náboženských organizací, především katolické církve. Přestože zde katolicismus nebyl dominujícím vyznáním jako v Litvě, měla přítomnost silného katolického společenství v republice (zvláště v západní části) značný vliv na utváření běloruské totožnosti a na kladení odporu proti rusifikaci. K nejznámějším představitelům katolického duchovenstva patřili kněží Wacław Piątkowski a Kazimierz Świątek. Jejich pastorační činnost, překračující často povolené hranice, vyvolávala nespokojenost úřadů. Pro mnohé se stali symboly duchovní nezávislosti.

Aktivitu běloruských katolíků lze sledovat na dvou úrovních: všeobecný odpor katolické církve proti diktátu státu Sovětů a činnosti typické pouze pro běloruskou národně demokratickou opozici. Totéž se dá říci o řeckokatolících (kněz Viktor Danilav). Opoziční činnost protestantské církve v Bělorusku ani společenství pravoslavné církve „v katakombách“ neměla specifické národní znaky.

Za součást běloruské opozice lze pokládat také nekonformitu mládeže, projevující se protesty proti oficiální kultuře. Zárodky tohoto hnutí vznikaly v šedesátých letech, kdy do Běloruska dorazil nový typ hudby – big beat. V letech 1970–1972 se v Minsku a v Hrodně konalo několik srazů hippies, jichž se zúčastnili nejen Bělorusové, ale také hippies z baltských republik, Ukrajiny, z Moskvy a Leningradu. Srazy byly rozeznány. Represe silně omezily aktivity hnutí mládeže.

*Kulturní opozice se od padesátých do osmdesátých let soustředila na boj za obrození a zachování mateřského jazyka. V roce 1955 se přednášející Pedagogického institutu v Hrodně Branislav Ržeuski několikrát obrátil na úřady písemným protestem proti odstraňování běloruštiny z veřejného života. Za svou činnost se dostal do tábora. V roce 1957 byli za šíření veršovaných letáků na obranu běloruštiny odsouzeni bratři Ljavon a Michas Belyovi. V šedesátých a sedmdesátých letech vznikla v Bělorusku první střediska *kulturní opozice: *Akademické centrum a umělecká skupina *V podkroví. V sedmdesátých letech stranické a státní orgány v Běloruské SSR provedly několik akcí směřujících proti běloruské opozici a jejím aktivistům. Bylo zničeno *Akademické centrum, za nevyjasněných okolností zahynul výtvarník Ljavon Barazna, spisovatel a lékař Ales Naurocki byl umístěn do psychiatrické léčebny.

Nezávislá vydavatelská činnost byla v Bělorusku slabá, vycházející tituly samizdatových časopisů měly nízký náklad, vycházely krátce a zabývaly se především národními a kulturními problémy. V letech 1963–1964 vydával historik Mikola Jermalovič rukopisný časopis *Podšněžnik (Sněžanka)*. V roce 1975 začal redigovat časopis *Hutarka (Rozmluva)*; za dva roky vyšlo asi 50 čísel psaných na stroji. V témže roce Mikola Jakimovič zorganizoval síť rozmnožování

a distribuce nezávislých publikací, která díky dobré spolupráci a konspiraci vydržela až do osmdesátých let.

Je třeba upozornit na publicistické materiály, které měly rozsáhlý ohlas nejen v Bělorusku. Michail Kukobaka předával s pomocí disidentů své materiály do zahraničí. Ty pak vysílaly západní rozhlasové stanice pro posluchače v SSSR. V Bělorusku i za hranicemi koloval ve fotokopiích i ve strojopise články *Zjanona Pazňaka *Položenije v Belarusi (Situace v Bělorusku, 1974)*, kritizující represivní politiku moci vůči běloruské inteligenci. V roce 1977 napsal Aljaksej Kauka *Pismo ruskomu drugu (Dopis ruskému příteli)*, v němž dokazoval právo Bělorusů na sebeurčení a na vlastní jazyk. Text se dostal za hranice, kde vyšel anonymně rusky a anglicky.

Na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let přišla ke slovu mladá generace opozičních aktivistů. V Minsku vzniklo sdružení tvůrčí mládeže *Majstrounia (Pracovna), ze kterého vzešlo mnoho budoucích iniciátorů a účastníků demokratických akcí a zakladatelů politických organizací. Na počátku osmdesátých let se opoziční hnutí objevilo i na jiných místech v Bělorusku. V Novopolocku, jednom z nejméně rusifikovaných měst republiky, se tiskla zakázaná vlastenecká literatura. Pořádaly se vzpomínkové oslavy na připomenutí aktivistů běloruského národního obrození, jejichž jména byla odstraněna z oficiální historiografie. Na začátku osmdesátých let uskutečnila opozice několik akcí proti ničení památek národní kultury.

Desátého dubna 1983 se konal pohřeb běloruské básnířky a aktivistky národního hnutí *Larysy Henijuš. Smuteční slavnost se změnila v opoziční manifestaci pod „vzbouřeneckými“ bíločervenými národními vlajkami. V roce 1985 vzniklo vlastenecké hnutí *Talaka, jehož aktivisté vytvořili později jádro *Běloruské národní fronty, nejdůležitější organizace bojující za nezávislost v osmdesátých a devadesátých letech.

Od poloviny roku 1988 se s perestrojkou aktivizovalo hnutí za demokracii. Po získání státní nezávislosti v prosinci 1991 se však Bělorusku nepodařilo vybojovat skutečnou demokracii. Představitelé nezávislých kruhů jsou stále v opozici k vládnoucímu režimu.

kolektiv Archivu soudobých dějin

BIBLIOGRAFIE

- ANDROSIK, L. – LAURYK, J. (eds.): *Pazacenzurny peryjadyčny druk Belarusi (1971–1990). Kataloh*. Minsk 1998.
- Argumenty do dialogu polsko-białoruskiego*, seš. 1. Przedświt, Varšava 1986.
- ARLOV, U. (ed.): *Z historyjaj na „vy“: Publicyščynyja artykuly*, sv. 2. Minsk 1994.
- BEMBEL, A.: *Rodnaje slova i maralna-estetyčny pragres*. Londýn 1985. In: GARBIŃSKI, J. (ed.): *Myśl białoruska XX wieku. Filozofia, religia, kultura (Antologia)* – (fragment). Varšava 1998.
- CZYKWIN, J. [ČYKVIN, J.] – CHARYTONIUK, G. (eds.): *Polskie białorusienika literackie. Bibliografia przedmiotowa 1945–1998*. Białystok 1998.
- DANILOV, V.: *Moj puť k Bogu i k Katoličeskoj Cerkvi*. Polock 1997.
- DARSKI, J. [vl. jm. Targalski, Jerzy]: *Białoruś: historia, współczesność, konflikty narodowe*. Varšava 1993.
- DAWIDZIUK, M. [DAVIDZJUK, M.]: Białoruskie publikacje pozacenzuralne. *Więź*, 1991, č. 2.
- DZJARNovič, A. (ed.): *Demokratyčnaja apazycyja Belarusi 1956–1991. Persanažy i kantekest. Davednik*. Minsk 1999.

- EDĚLMAN, O. – KOZLOV, V. – MIRONĚNKO, S. (eds.): *58¹⁰. Nadzornyje proizvodstva Prokuratury SSSR...*
- GARBIŃSKI, J. (ed.): *Myśl białoruska XX wieku... Graždanskoje dviženije v Belorussii. Dokumenty i materyaly 1986–1991*. Moskva 1991.
- HENIJUŠ, L.: *Spovedž*. Minsk 1993.
- HLEBOWICZ, A.: *Kościół odrodzony. Katolicyzm w państwie sowieckim 1944–1992*. Gdańsk 1993.
- TÝŽ: *Kościół w niewoli. Kościół rzymskokatolicki na Białorusi i Ukrainie po II wojnie światowej*. Varšava 1991.
- CHARYTONIUK, G.: *Literatura białoruska w Polsce. Bibliografia przekładów za lata 1945–1994*. Białystok 1996.
- CHORUŻY, W.: *Białoruski drugi obieg w Polsce 1981–1990*. Białystok 1994.
- JAGIEŁŁO, M.: *Partnerstwo dla przyszłości. Szkice o polityce wschodniej i mniejszościach narodowych*. Varšava 2000.
- JANOWICZ, S.: *Ojczyść. Białoruskie ślady i znaki*. Olštýn 2001.
- TÝŽ: *Terra incognita – Białoruś*. Białystok 1993.
- Kanfesii na Belarusi (kanec XVIII – XX stst.)*. Minsk 1998.
- KAUKA, A.: *Budam žyč!* Minsk – Moskva 1998.
- [TÝŽ]: *Pismo ruskomu drugu. Sovremennik*, [Toronto], 1980, č. 45–46. Anglicky jako: *Letter to a Russian Friend. A „samizdat“ publication from Soviet Belarussia*. Londýn 1979. Polsky jako: *List do przyjaciela Rosjanina*. In: *Argumenty do dialogu polsko-białoruskiego...*
- KIPEL, V. – KIPEL, Z. (eds.): *Byelorussian Statehood. Reader and Bibliography*. New York 1988.
- KOFMAN, J. – ROSZKOWSKI, W.: *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej XX wieku*. Varšava 2005.
- KOWAL, P.: *Za wolność naszą i waszą. Ukraina, Litwa i Białoruś w myśli polskich środowisk opozycyjnych w latach 1976–1980*. In: RZEGOCKI, A. (ed.): *Narody i historia*. Krakow 2000.
- Kto jest kim w Białorusi*. [Bez místa vydání] 2000.
- KUKOBAKA, M.: *Ukraděnnaja Rodina. Forum*, [Mnichov], 1983, č. 3.
- La vytokav něžaležnaha hramadztva. Asoby i padzej belaruskaj apazycyji 1950–80-ch. Kataloh vystavy*. [Bez místa vydání] 1998.
- LAURYK, J.: *Samizdat v Belorussii. Sovetskaja bibliografija*, 1991, č. 5.
- MIRONOVICZ, E.: *Białoruś*. Varšava 1999.
- NECHAMES, S.: *Stosunki międzywyznaniowe oraz narodowowyzwolenczy ruch na Białorusi*. In: BOROWIK, I. – SZYJEWSKI, A. (eds.): *Religie i kościoły w społeczeństwach postkomunistycznych*. Krakow 1993.
- PAZŃAK, Z.: *Sapraudnaje abličča*. Minsk 1992.
- PODLASKI, K. [vl. jm. Skaradziński, Bohdan]: *Białorusini, Litwini, Ukraińcy: nasi wrogowie czy bracia?*, 2. vydání, doplněné a opravené. Przedświt, Varšava 1984.
- POLESKI, T.: *Duszpasterstwo katolickie na Białorusi (1917–1984)*. Přemyśl 1987.
- POŹNIAK, T. (ed.): *Antologia poezji białoruskiej XX wieku*. Vratislav 1997.
- TÝŽ: *Literatura białoruska i „zona“*. O doświadczeniu łagrowym poezji białoruskiej XX wieku. In: *Studia Litteraria Polono-Slavica*, sv. 2: *Literackie świadectwa zniewolenia...*
- PUSZAK, L. – WOŹNIAK, A.: *Literatura emigracyjna Rosjan, Ukraińców i Białorusinów*. Lublin 2001.

- RENIK, K.: *Podpolnicy. Rozmowy z ludźmi Kościoła na Litwie, Łotwie, Białorusi i Ukrainie 1990–1991*. Varšava 1991.
- ROSZKOWSKA, I. (ed.): *Białoruś. Czas odrodzenia*. Varšava 1990.
- RYŻKO, S.: *Kronika kościoła rzymskokatolickiego w Łahiszynie. Listy i notatki z lat 1956–1984*. Varšava 1995.
- TÝŽ: *Trzeba zostać*. Lublin 1999.
- SUKIENNICKI, W.: Za głuchym murem. *Kultura*, 1979, č. 12.
- SZYBIEKA, Z.: *Historia Białorusi 1795–2000*. Lublin 2001.
- TURONEK, J.: Białoruski ruch narodowy. *Obóz*, 1995, č. 22.
- ULICJONAK, A.: *Inšadumcy. Hutarki z tymi, kaho jašče učora klejmavali „demahohami“...* Minsk 1991.
- URBAN, M.: *An Algebra of Soviet Power. Elite Circulation in the Belorussian Republic 1966–1986*. Cambridge 1989.
- VJAČORKA, V.: Białoruski Front Narodowy „Odrodzenie“. *Obóz*, 1993, č. 25/26.
- ZAPRUDNIK, J.: *At a Crossroads in History*. Boulder, Colorado 1993. Bělorusky jako: *Belarus na historyčných skryžavannach*. Minsk 1996.
- TÝŽ: *Historical Dictionary of Belarus*. Lanham – Londýn 1998.
- TÝŽ: „Inakodumstwo“ na Białorusi. *Nowa Koalicja*, 1987, č. 4.

Aleh BEMBEL

(nar. 1939)

Filozof, básník, obránce běloruského jazyka a kultury, autor práce vydané v Londýně *Rodnaje slova i maralna-estetyčny pragres* (*Mateřské slovo a morálně estetický pokrok*). Pseudonymy: Znič, A. Znič.

Narodil se v Minsku. Po zakončení střední školy a hudební školy v roce 1956 několik let studoval na Fakultě energetiky Běloruské techniky v Minsku. V letech 1959–1963 studoval v Hudebním studiu, poté na konzervatoři. Studia dokončil v roce 1969.

Pod vlivem své hluboce věřící tety se obrátil k náboženství. V polovině šedesátých let se soustředil na křesťanskou filozofii a myšlenky pravoslaví a snažil se žít v souladu s vyznávanými zásadami. Rozdával peníze a oblečení chudým, což budilo údiv jeho okolí.

V roce 1969 vstoupil do strany ve víře, že se mu ji podaří reformovat zevnitř. Na začátku sedmdesátých let napsal dílo proti ateismu komunistů *Poema lubvi ko Christu* (*Poema lásky ke Kristu*), které šířil ve strojopise. Určitou dobu ho před represemi zvláštních služeb chránil otec Andrej Bembel, známý a úřady oceňovaný sochař. Díky otcovu vlivu ho místo do vězení poslali do speciální psychiatrické léčebny.

Po návratu na svobodu odjel do Moskvy, kde navázal kontakty s disidenty.

V letech 1971–1974 byl aspirantem Ústavu filozofie a práva Akademie věd Běloruské SSR v Minsku. Připravoval doktorskou práci o národních a internacionálních prvcích v krásné literatuře. Obhajoba neproběhla; vědecká rada školy totiž práci pokládala za *nacionalistickou*. V letech 1983–1984 byl zaměstnán v televizi. V roce 1984 se vrátil do Akademie věd.

V letech 1979–1981 pracoval na knize *Rodnaje slova i maralna-estetyčny pragres*, věnované postavení běloruštiny. V průběhu práce prováděl rozsáhlé průzkumy veřejného mínění. Výsledky ankety použil v knize, ostře kritické k sovětské jazykové politice a negativně hodnotící snahy kulturních aktivistů odpovědných za ochranu běloruského jazyka. Práci se pokoušel uveřejnit v akademickém nakladatelství. Když jeho snahy skončily neúspěchem, začal text šířit ve strojopise. Opoziční aktivista Aljaksej Kauka poslal kopii práce do Londýna prostřednictvím historika Jerzyho Turonka, který žil ve Varšavě. V roce 1985 knihu vydalo v Londýně Sdružení Bělorusů Velké Británie. Autor dosáhl popularity a uznání v okruhu běloruské inteligence, byl však vystaven šikanám úřadů.

V roce 1968 byl vyloučen z KSSS, v roce 1987 propuštěn z Ústavu filozofie a práva – a sekce společenské estetiky a psychologie, v níž pracoval, byla rozpuštěna. Na vědeckých a kulturních pracovištích byly svolány schůze, aby odsoudily jeho „činnost“.

V roce 1981 byl pokřtěn podle pravoslavného obřadu.

Na přelomu osmdesátých a devadesátých let se aktivně účastnil běloruského národně demokratického hnutí; pod pseudonymem Znič (nebo A. Znič) publikoval verše v samizdatu a v nezávislém tisku. Mládežnické organizace šířily jako letáky jeho text z roku 1987 *Belarus, dze tvaja mova? (Běloruse, kde je tvůj jazyk?)*.

Sbírky jeho básní vyšly v USA a v Polsku. V roce 1989 spolupracoval s redakcí samizdatového časopisu *Pravaslaunaja dumka (Pravoslavné myšlení)*. Jako příloha tohoto časopisu vyšla sbírka jeho básní *Malitvy za Belarus (Modlitvy za Bělorusko)*.

V roce 1989 se stal členem Svazu spisovatelů Běloruska. Práci se mu podařilo najít až v roce 1991 v Národním vědecko-osvětovém centru Franciska Skoriny.

V roce 1996 nastoupil noviciát v pravoslavném klášteře v Žyrovicích. Vydává tam nábožensko-kulturní časopis *Žyrovickaja abičel* (*Žyrovický klášter*).

Larysa Androsik

I.

Malitvy za Belarus. Minsk 1989.

Recha malitvy. Veršy z Belarusi. New York 1988.

Rodnaje slova i maralna-estetyčny pragres... In: GARBIŃSKI, J. (ed.): *Mysl białoruska XX wieku...*

Sanata rostani. Białystok 1988.

II.

„Bez mjaně ničoha ně zrobiče...“. *Studenckaja dumka*, 1989, č. 3 (rozhovor).

KAREJVA, J.: „Chaj staně malenněm verš!...“. *Naša slova*, 2000, č. 23.

„Treba čascej byvac u abiceli...“. *Narodnaja vola*, 29. 5. 1998 (rozhovor).

Larysa HENIJUŠ (1910–1983)

Básnířka, aktivistka exilové vlády, vězeňkyně lágrů.

Od šedesátých let morální autorita nezávislé běloruské společnosti.

Ruský přepis jména: Larisa Genijuš.

Narodila se na statku Žlobaucy u obce Voupa v zemanské rodině Miklaševičových. V roce 1928 dokončila polské gymnázium ve Volkovysku (Vaukavysk). V roce 1937 odjela do Československa. Její manžel Janka Henijuš začal studovat na lékařské fakultě univerzity v Praze.

Na podzim 1939 po přepadení Polska Sovětským svazem postihly rodinu Miklaševičových represe. Otec byl zatčen, uvržen do vězení v Hrodně a záhy zastřelen. Matka, dva bratři a tři sestry byli deportováni do severního Kazachstánu. V roce 1945 matka zemřela hladu. Bratři bojovali v Andersově armádě. Jeden z nich padl v bitvě u Monte Cassina.

V Praze se Henijuš spojila s běloruskou antisovětskou emigrací, účastnila se práce exilové vlády Běloruské lidové republiky (BLR).

Od roku 1939 publikovala v běloruských periodických. V roce 1942 vyšla v Praze její první básnická sbírka.

V březnu 1943 byla jmenována generální tajemnicí BLR; pořádala a přechovávala archiv BLR. Zabývala se sociálními problémy běloruských emigrantů, politických uprchlíků, dělníků a vojenských zajatců v Německu.

Pátého března 1948 byla s manželem zatčena československými úřady, 12. srpna byli předáni sovětským orgánům. Zpočátku byla umístěna ve věznicích ve Vídni a ve Lvově, od konce roku 1948 v Minsku. Sedmého února 1949 ji Nejvyšší soud Běloruské SSR odsoudil k 25 letům v lágru podle par. 66 tr. z. BSSR z roku 1928 (*pomoc buržoazii a podvratná činnost poškozující SSSR*) a par. 76 tr. z. BSSR (*kontrarevoluční činnost*). Ke 25 letům v lágru byl odsouzen rovněž Janka Henijuš. Trest vykonávala v táboře Inta. Později byla přemístěna do Abezi v Republice Komi a poté do *Dubravlagu v Mordvinské ASSR.

V táboře si tajně dopisovala s uvězněným vůdcem podzemní antisovětské organizace Čajka, která působila po válce, Vasilem Suprunem ze Slonimi.

Prvního července 1956 byli Henijušovi na amnestii propuštěni (trest byl snížen na osm let). Rehabilitováni však nebyli. Usadili se v Jankově rodišti Zelvě.

Henijuš nikdy nepřijala sovětské občanství, rozhodně se bránila tlaku úřadů.

V roce 1967 jí díky spolupráci s básníkem Maximem Tankem vyšla sbírka básní *Něvadam z Ňomana*. Později mohla publikovat jen práce pro děti. Básně ze čtyřicátých let zato mnohokrát vyšly v exilových vydavatelstvích.

Dům Henijušových v Zelvě přitahoval již v šedesátých letech nezávisle uvažující představitelé běloruské společnosti. Navzdory dohledu KGB na setkání přijížděli běloruští literáti, umělci, vědci, vlastenecky naladěná mládež. Pobývali tam takřka všichni pozdější vůdci politické opozice z přelomu osmdesátých a devadesátých let. Bylo to neoficiální centrum duchovního odporu Bělorusů vůči sovětské okupaci. Larysa Henijuš byla symbolem odporu, její slova měla

velký význam pro lidi odmítající totalitní režim. Lidé u ní hledali radu i morální podporu. Měla velikou autoritu v zemi i v emigraci.

Krédem běloruské inteligence se stalo její čtyřverší z roku 1953:

*Jednoho se nikdy nezřeknu,
a srdce mé se nezalekne:
Jen pro Bělorus mohu žít
a bez ní žít se nechce.
(Žít pro Bělorus)*

Její pohřeb se přes překážky kladené úřady proměnil v demonstraci jejích přátel a stoupců.

Rozsáhlejší sbírky básnířčiných děl vyšly v Bělorusku až po pádu komunismu. Posmrtně vyšly vzpomínky *Zpověď*, popisující realie západního Běloruska v meziválečném období, život běloruské emigrace v Praze, národně osvobozené hnutí, osudy tvůrců Běloruské lidové republiky, válečné události ve střední Evropě a v Bělorusku. Zvláštní místo v nich zauímají vzpomínky na roky strávené ve vězeních a v táborech, tragické osudy rodiny a spoluvězňů – účastníků běloruského, polského a ukrajinského podzemí.

Z prostředků vybraných v Bělorusku i v zahraničí byl na jejím hrobě postaven pomník, u kterého se v den výročí její smrti konají vlastenecká setkání.

Michas Čarňauski

I.

HENIJUŠ, J. – HENIJUŠ, L.: *Maci i syn*. Białystok 1992.

Ad rodnych niv. Praha 1942 (básně).

Bely son. Veršy i paemy. Minsk 1990.

Něvadam z Ňomana. Minsk 1967 (básně).

Spovedž...

Veršy. Rukapisny zbornik z 1945–47 hh. Londýn 1992.

Vybranyja tvory. Minsk 2000.

Vybranyja veršy. Minsk 1997.

SUPRUN, V.: *Žyc dlja Belarusi*. Minsk 1998 (korespondence).

II.

BIČEL-ZAHNĚTAVA, D.: Z pryňomanskich vjarbin. *Polymja*, 1988, č. 4.

ČYKVIN, J.: Zastupnica (tvorčašč Larysy Henijuš). *Acta Polono-Ruthenica*, 1996, sv. 1.

DZJARNOVIČ, A. (ed.): *Demokratyčnaja apazyčyja Belarusi 1956–1991...*

MARCINOVIČ, A.: Ty moj bol svjaty, Belarus maja... *Rodnaje slova*, 1992, č. 3.

POŹNIAK, T.: Literatura białoruska i „zona“. O doświadczeniu łagrowym poezji białoruskiej

XX wieku... In: *Studia Litteraria Polono-Slavica*, sv. 2: *Literackie świadectwa zniewolenia...*

SAČANKA, B.: Larysa Henijuš. *Maladašč*, 1988, č. 10.

Jauhen KULIK (1937–2002)

**Malíř grafik, aktivista hnutí za národní obrození,
spoluzakladatel *Běloruské národní fronty.**

Narodil se v Minsku. V roce 1957 tam dokončil místní uměleckou školu. V letech 1957–1963 studoval v Divadelním uměleckém ústavu v Minsku. Od roku 1963 veřejně prezentoval svá díla (především grafiky). Ilustroval knihy běloruských klasiků, současných spisovatelů, publikace pro děti. V letech 1962–1964 byl uměleckým redaktorem časopisu pro děti *Vjasjolka (Duha)*. V roce 1965 vstoupil do Svazu výtvarných umělců BSSR, v letech 1977–1982 byl předsedou Výboru pro lidové umění.

V šedesátých letech navázal kontakty s okruhem tvůrčí inteligence (Ljavon Barazna, Michas Čarňauski, *Zjanon Pazňak) usilující o národní obrození Běloruska. V letech 1966–1986 jeho pracovna zastávala roli svébytného klubu, kde se pravidelně setkávali, diskutovali a věnovali se společným záležitostem představitelů uměleckého prostředí. Vznikla tak skupina *V podkroví.

Ta sbírala historické a folkloristické materiály, pořádala výstavy o historii a kultuře Běloruska, šířila podzemní publikace, připravovala oslavy významných národních a historických výročí i lidových svátků (např. tisíciletí běloruské státnosti³⁷, svatojánská noc), udržovala kontakty s běloruskou inteligencí v Litvě a Rusku a také v emigraci. Kulik byl ideologem, kronikářem a archivářem skupiny. V letech 1975–1976 se podílel na vydávání podzemního společensko-politického časopisu **Hutarka*, který redigoval Mikola Jermalovič.

Kulikova tvorba odpovídala myšlenkám *kulturní opozice. Zvěčňoval místa spjatá s dějinami Běloruska, vytvořil sérii linorytů *Pomniki dojlidztva Haradzenščyny (Památky architektury Hrodenska)* a *Zamki Belarusi (Hrady Běloruska)*. Byl autorem cyklu historických obrazů (mj. knížete Rohvoloda). Významným úspěchem jsou ilustrace k dílu *Pesňa pra zubra (Písň o zubroví)*, které napsal latinsky renesanční básník Mikola Husouski (1979). Když toto dílo vyšlo v překladu do běloruštiny, byla to významná událost v procesu, při němž Bělorusové poznávali vlastní kulturní dědictví.

V roce 1980 se členové skupiny *V podkroví rozhodli uctít tisíciletí běloruské státnosti pořádáním kulturních událostí. Kulik výročí věnoval několik děl (jeho grafika byla odstraněna z oficiální výstavy). Společně s Mikolou Kupavou vytvořil linorytové pohlednice s pahoňou. K tisku linorytů využili techniky na lisování ovocných šťáv. Náklad rozšiřovali lidé ideově blízcí autorům. Prostřednictvím opozičního aktivisty Aljakseje Kauky a běloruského historika žijícího v Polsku Jerzyho Turonka se obrázky dostaly na Západ, kde vyšly v běloruském exilovém tisku.

Na konci osmdesátých let se v Kulikově pracovně začali scházet představitelé politické opozice. Plánovali akce *Běloruské národní fronty (BNF). Kulik se stal členem organizačního

37 První kronikářské zmínky o vládcích Polockého a Turovského knížectví pocházejí z roku 980. Obě knížectví se pokládají za první státní organizace existující na území dnešního Běloruska.

výboru BNF (1988–1989), stál v čele jejího programového výboru. Spolupořádal mnoho národně demokratických akcí (sjezdy BNF, setkání, průvody, demonstrace).

Pro obrození myšlenky státnosti měly velký význam jeho ilustrace ke knize Anatolije Titova *Haradzkaja heraldyka Belarusi (Erby běloruských měst)*, vydané v roce 1989. Byl jedním z iniciátorů a autorů grafického zpracování státních symbolů Běloruska – bílo-červeno-bílé vlajky a erbu pahoni, které byly v letech 1991–1995 oficiálními státními symboly Běloruské republiky.

Byl členem uměleckého sdružení Pahoňa. Zemřel v Minsku.

Vaclav Areška

II.

ANDROSIK, L. – LAURYK, J. (eds.): *Pazacenzurny peryjadyčny druk Belarusi...*

DZJARNOVIČ, A. (ed.): *Demakratyčnaja apazycyja Belarusi 1956–1991...*

Encyklopedyja litaratury i mastactva Belarusi, sv. 3. Minsk 1986.

La vytokav něžaležnaha hramadztva. Asoby i padzej belaruskaj apazycyji 1950–1980-ch...

SAKALOV-KUBAJ, H.: Jauhen Kulik. Hodnasc i sumlenně. *Mastactva*, 1994, č. 1.

Zjanon PAZŇAK (nar. 1944)

Historik umění, autor podzemních publikací, nezávislý politický aktivista, vůdce *Běloruské národní fronty. Pseudonymy: Henrich Rakutovič, P. Zjanovič.

Narodil se v obci Subotniki (Hrodenská oblast, Ivenský kraj).

Jeho dědeček, redaktor v Polsku vydávaných běloruských křesťanskodemokratických novin *Krynica (Pramen)*, byl po napadení Polska Sovětským svazem v roce 1939 a po anexi západního Běloruska uvězněn a zastřelen. Otec padl na frontě v roce 1944 jako voják Rudé armády.

V roce 1967 ukončil Zjanon Pazňak Fakultu dějin umění Divadelně uměleckého ústavu v Minsku (se specializací na teatrologii). Byl zaměstnán v minském Divadle opery, byl fotografem ve Státním muzeu BSSR a v Muzeu literatury Janky Kupaly, pracoval jako výtvarný projektant. V letech 1969–1972 byl vědeckým pracovníkem Ústavu dějin umění, etnografie a folklóru Akademie věd BSSR.

Bojoval o zachování architektonických památek a historické zástavby Minsku a okolí. V roce 1969 ve snaze zachránit před zbořením památkovou zástavbu ulice Ňamiha umístil společně s Ljavonem Baraznou do novin *Pravda* článek *Zabotjas o buduščem (Starost o budoucnost)*. Zveřejnění textu oddálilo zboření ulice.

V roce 1974 napsal rusky pod pseudonymem Henrich Rakutovič (používal také pseudonymu P. Zjanovič) analýzu *Položenije v Belorusi. 1974 (Situace v Bělorusku. 1974)*, kde popsal represe úřadů vůči Bělorusům (psaní „Belarus“ bylo v kontrastu s poruštěnou verzí – „Belorussija“). Přetisky a kopie textu se šířily v samizdatu v Bělorusku i v zahraničí.

V roce 1975 krátce po rozbití *Akademického centra, se kterým byl spjat, byl propuštěn z práce. V roce 1976 nastoupil do práce v Ústavu dějin Akademie věd BSSR, kde se zabýval architektonickými památkami a středověkou architekturou. V osmdesátých letech vystupoval proti zboření Horního Města v Minsku. V roce 1981 obhájil v Leningradě doktorskou práci. Ve druhé polovině osmdesátých let kolem sebe sdružil neformální organizace mládeže *Talaka a Potomci.

Od roku 1988 byl nezpochybňovaným vůdcem politické opozice v Bělorusku. Odhalil veřejnosti neznámou historii Kuropat – místa masových poprav vězňů NKVD v letech 1937–1941. Byl to mohutný impuls pro vznik společenských hnutí, jejichž cílem bylo uchovávaní památky obětí politických represí. V roce 1988 byl jedním z iniciátorů založení sdružení pro památku obětí stalinismu – *Martyrologium Běloruska, v roce 1989 spoluvytvářel *Běloruskou národní frontu (BNF), největší opoziční organizaci. Byl jedním z jejích vůdců.

V roce 1990 získal mandát poslance Nejvyššího sovětu Běloruska a stal se předsedou klubu BNF v parlamentu. V roce 1994 kandidoval v prvních prezidentských volbách v zemi. Po vítězství Alexandra Lukašenka se ocitl v opozici. Nová moc ho záhy začala pronásledovat. V roce 1996 byl na něj vydán dodnes platný zatykač. Odjel z Běloruska do Polska, poté do Spojených států. Vydává periodikum *Belaruskija vedamasci (Běloruské zprávy)*. V roce 1999 po rozkolu v BNF, kdy byl předsedou zvolen Vincuk Vjačorka, stanul Pazňak v čele Křesťanskodemokratické strany BNF, kterou založil.

Larysa Androsik, Aleh Dzjarnovič

I.

BARAZNA, L. – PAZŃAK, Z.: Zaboťjas o buduščem. *Pravda*, 13. 4. 1969.

IOV, A. – KRYVALCEVIČ, M. – PAZŃAK, Z. – ŠMYHALJOV, J.: *Kurapaty. Artykuly, navukovaja spravazdača, fotazdymki*. Minsk 1994.

Gloryja Patryja. Vilnius 2001.

Novaje stahoddze. Vilnius – Varšava 2002.

Sapraudnaje abličča...

Šumjac nad mahilaj sosny... *Litaratura i mastactva*, 16. 9. 1988.

PAZŃAK, Z. – ŠMYHALJOV, J.: Kurapaty – daroha smerci. *Litaratura i mastactva*, 3. 6. 1988.

ZIELIŃSKA, M.: Białoruskie odrodzenie. Autobiografia mówiona. *Tygodnik Powszechny*, 1997, č. 4.

II.

Białoruś nie ma odwrotu. Rozmowa z Zianonem Paźniakiem. *Obóz*, 1993, č. 25–26.

Kurapaty. Minsk – New York 1993.

ULICJONAK, A.: *Inšadumcy...*

Estonsko

ÚVOD

Estonci vystoupili proti sovětské moci po anexi své země Sovětským svazem v červnu 1940 a neustávali v odporu až do nového získání nezávislosti v srpnu 1991³⁸. Protože masový aktivní odpor nebyl v podmínkách sovětského totalitního režimu možný, nedocházelo v Estonsku do konce osmdesátých let k otevřeným protestům (s výjimkou nepokojů mládeže v Pärnu v roce 1973 a v Tallinnu v roce 1980). Odpor se spíše projevoval sabotováním sovětských nařízeních a snahou zachovat si národní a kulturní odlišnost.

Lze definovat šest základních složek estonského hnutí odporu:

- 1) činnost podzemních organizací od června 1940 do června 1941 – šíření letáků, vyvěšování modro-černo-bílých národních vlajek na veřejných místech a pořádání pouličních demonstrací;
- 2) ozbrojený boj, který vedli „lesní bratři“ – v létě 1941 napadali oddíly Rudé armády ustupující pod náporom Němců; partyzánský boj proti vracejícím se sovětským vojskům a okupačním úřadům byl obnoven na podzim 1944 a trval do roku 1953;³⁹ partyzánské hnutí bylo potlačeno silami zvláštních likvidačních praporů ministerstva státní bezpečnosti (MGB) a ministerstva vnitra (MVD), které používaly masového teroru a taktiky „spálené země“;
- 3) činnost podzemních (hlavně mládežnických) organizací v letech 1944–1962 (do roku 1953 bylo městské podzemí těsně spjato s „lesními bratry“);
- 4) činnost podzemních demokratických kroužků v letech 1968–1975;
- 5) otevřené hnutí odporu v letech 1977–1985; jeho základním cílem byla obrana občanských svobod, lidských práv a národní odlišnosti;
- 6) celonárodní hnutí za nezávislost („zpívající revoluce“) v letech 1987–1991.

Dále se budeme zabývat zejména obdobím 1955–1985, tedy projevy aktivního odporu, uvedenými ve třetím bodě (částečně) a rovněž ve čtvrtém a pátém bodě.

Partyzánská činnost ustala na začátku padesátých let. Většina „lesních bratrů“ zahynula nebo byla uvězněna, oddíly MVD a MGB odhalily a zlikvidovaly jejich skrýše. Po skončení ozbrojeného boje zůstávala starší generace dlouho pasivní. Odpor se stal především doménou podzemních organizací mládeže.

V estonských archivech se zachovaly informace obsahující údaje o odhalovaných a likvidovaných protisovětských organizacích mládeže od března 1954 do roku 1958. Vyplývá z nich, že od dubna 1954 do konce roku 1957 bylo odhaleno a zlikvidováno devět takových organizací, do nichž patřilo 94 lidí. Z nich bylo 21 uvězněno a 73 pod dohledem.

V téže době bylo zaregistrováno 64 případů šíření letáků (od 54 autorů ve 316 exemplářích) a 149 anonymních dokumentů (od 93 autorů) a také 22 případů nápisů na zdi.

38 Zdrojem je zde především kniha *Vastupanu 1955–1985 (Odpor 1955–1985)* V. Niitsoo a kolektivní práce *Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988 (Věznění z politických důvodů v Estonsku 1970–1988)* v redakci L. Ōispuua. Obě publikace vznikly na základě materiálů bývalého stranického archivu, který je nyní součástí Estonského státního archivu.

39 Někteří badatelé datují konec odporu rokem 1956 – viz LAAR, M.: *The Armed Resistance Movement in Estonia from 1944 to 1956*. In: ANUŠAUSKAS, A. (ed.): *The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States*. Vilnius 1999; 2002.

Z agenturně operativních hlášení pořizovaných IV. správou KGB při radě ministrů Estonské SSR vyplývá, že v roce 1958 bezpečnostní služby odhalily a zlikvidovaly osm skupin mládeže, v nichž bylo 38 lidí. Na začátku šedesátých let činnost podzemních organizací mládeže ustala. Poslední politický proces se konal koncem roku 1962 (kauza *Estonského svazu nacionalistů). Později se konspirativní akce národní povahy konaly již jen sporadicky.

Činnost podzemních skupin mládeže v Estonsku vyhasla kvůli změnám ve vnitřní politice SSSR. Ke zvláště nápadným změnám došlo v šedesátých letech. Velká část společnosti se přizpůsobila pravidlům režimu, který chápala jako „nutné zlo“. Lidé začali být loajálnější k režimu, ochotněji přijímali sovětské rituály. Členství v KSSS se začalo pojímat pragmatictěji. V období stalinismu byl vstup do strany nebo do Komsomolu pokládán za přechod na stranu nepřítel; v šedesátých letech se členství ve straně již nehodnotilo z ideologických pozic, využívalo se ho ke kariéře a k získání různých výhod (např. profesionální postup, přidělení bytu nebo auta, možnost cestovat za hranice).

Značně vzrostlo procento Estonců, kteří byli členy Komunistické strany Estonska – poprvé po válce bylo jejich členy více než 50 % dospělé populace. Nejvyššího počtu bylo dosaženo v roce 1971 – 52,3 %, později číslo klesalo (50,8 % v roce 1981).

Chruščovovská „obleva“ byla především dobou obrození kultury – znovu vycházela díla autorů z období nezávislosti, a dokonce i některých emigrantů. Díky zavedení přepravy prámem na trase Tallinn–Helsinky začalo do Estonska přijíždět hodně turistů. Možnost sledovat finskou televizi v severním Estonsku otevřela jeho obyvatelům okno do světa. Značně stoupla životní úroveň; podobně jako v ostatních baltských republikách byla rozhodně vyšší než v jiných oblastech SSSR. Cestu do Estonska, Lotyšska či Litvy pokládali obyvatelé ostatních částí SSSR za setkání se „západní“, „evropskou“ kulturou, která jim nebyla dostupná – především v hmotném smyslu a ve způsobu života.

Počátkem šedesátých let se jedním z předních center vědeckého a kulturního života stala nejen v Estonsku, ale v celém Sovětském svazu univerzita v Tartu. Vzniklo tam prostředí sdružující nezávisle smýšlející Estonce a Rusy. Moskevští humanisté – *Arkadij Belinkov, *Natalja Gorbaněvskaja, Vjačeslav Ivanov, Jurij Levin, Julian Oksman, Alexandr Pjatigorskij – byli úzce spjati s katedrou dějin ruské literatury, kterou vedl profesor Jurij Lotman. Studenty univerzity v Tartu a Lotmanovými žáky byli Arsenij Roginskij a Gabriel Superfin, pozdější účastníci významných iniciativ ruského samizdatu. Konference pořádané univerzitou přitahovaly intelektuály z celého SSSR. Škola se také stala jedním z nejdůležitějších středisek rozmnožování a šíření nezávislé literatury.

Poté, co v roce 1962 vyšla povídka *Jeden den Ivana Děnisoviče*, obnovil *Alexandr Solženicyn kontakty se svými estonskými přáteli z tábora. V letech 1965–1967 vznikla v hlubokém utajení kostra jeho knihy **Souostroví Gulag*.

V době „oblevy“ vznikly další podzemní kroužky. Jejich aktivita se omezovala na oblast Estonska a jeho problémů a členové byli vázáni konspirací. Až koncem šedesátých let začala estonská opozice navazovat kontakty s disidenty v Moskvě a v Leningradě.

Na přelomu šedesátých a sedmdesátých let působily v Estonsku čtyři tajné organizace. Dvě z nich, Svaz bojovníků za politická práva, který založili v roce 1968 důstojníci z Baltské vojenské flotily v čele s Gennadijem Gavrilovem, a *Demokratické hnutí Sovětského svazu (DHSS), které založili *Artem Juskevyc a *Sergej Soldatov, byly politické organizace. Jejich hlavním cílem nebylo nové dosažení nezávislosti Estonska, ale radikální demokratická přestavba SSSR. Obě (a zejména DHSS) měly důležitý vliv na estonské demokratické hnutí.

Do dvou dalších skupin, *Estonské národní fronty a *Estonského demokratického hnutí, patřili hlavně členové DHSS. Na rozdíl od DHSS se však *Estonská národní fronta a *Estonské demokratické hnutí soustřeďovaly výlučně na řešení estonských problémů. Na podzim 1972 obě organizace připravily a poslaly generálnímu tajemníkovi OSN Kurtu Waldheimovi petici s požadavkem zrušení sovětské okupace Estonska a uskutečnění svobodných voleb pod dozorem OSN (viz *Memorandum Estonského demokratického hnutí a *Estonské národní fronty).

Rozbití těchto organizací v zimě 1974/1975 zakončilo podzemní etapu dějin estonského hnutí odporu. Činnost moskevských obránců lidských práv totiž dokázala, že veřejná deklarace přesvědčení, vystupování s otevřenými prohlášeními a výzvami přináší podstatně lepší výsledky. Nezávislé názory se snažily vyjadřovat i náboženské skupiny a národnostní menšiny. V roce 1974 aktivně vystupovali za právo na emigraci ze SSSR Němci usídlení v Estonsku (demonstrace před budovou ÚV KSSS v Moskvě, dopis kancléři Helmutu Schmidtovi, podpověřený *Andrejem Sacharovem). Estonci se účastnili také masové kampaně *letničářů za právo na emigraci ze SSSR.

Podepsání Závěrečného aktu helsinské Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě (1. srpna 1975) mělo na opoziční hnutí v Sovětském svazu a dalších státech Varšavské smlouvy obrovský vliv. Obránci lidských práv vytvořili společenské skupiny pro naplňování helsinských dohod. Vznikly v Moskvě, v Arménii, Gruzii, Litvě a na Ukrajině (viz *Moskevská helsinská skupina). Pokus o vytvoření podobné organizace v Estonsku, který učinili bývalí političtí vězňové *Enn Tarto a *Erik Udam, se nezdařil – představitelé diskriminovaných náboženských společenství (baptisté, luteráni) a národnostních menšin (Němci, Židé) neprojevíli o vznik skupiny zájem.

V sedmdesátých letech zesílily kontakty navázané dříve v *mordvinských táborech mezi účastníky hnutí odporu v Estonsku, Litvě a Lotyšsku. Bylo rozhodnuto vytvořit jednu organizaci, koordinující společnou činnost. Informace o vzniku *Hlavního výboru národních hnutí Estonska, Litvy a Lotyšska měla být podána 25. srpna 1977 na moskevské tiskové konferenci za účasti zahraničních novinářů. KGB však tento pokus zmařila a iniciátor založení výboru *Viktoras Petkus byl uvězněn.

Členové hnutí odporu upustili od dalších pokusů dodat své činnosti organizovanou podobu, soustředili se na odhalování, dokumentování a veřejné informování o porušování lidských práv a případech porušování mezinárodních závazků SSSR. Informace předávali zahraničním novinářům akreditovaným v SSSR, estonským exilovým organizacím a estonské redakci **Rádia Svobodná Evropa*.

Prvním kolektivním dokumentem, který podepsali estonští disidenti, byla **Baltská výzva* (1979). Podepsaly ji také desítky obyvatel tří baltských zemí, což mělo rozsáhlý ohlas u mezinárodního společenství. Přímo souvislost s **Baltskou výzvou* měla rezoluce, kterou 13. ledna 1983 přijal Evropský parlament. Uvádělo se v ní, že svobodný svět pokládá Estonsko, Litvu a Lotyšsko za nezávislé státy okupované Sovětským svazem, tato okupace se odsuzovala a od vlády SSSR se požadovalo, aby baltským zemím vrátila suverenitu.

Po **Baltské výzvě* vzniklo mnoho otevřených dopisů. Nejdůležitější z nich estonští disidenti podepsali společně s Litevci a Lotyši. Kolektivní otevřené dopisy a výzvy dokazovaly, že se Estonci nesmířili s okupací a nezřekli se naděje na znovuzískání nezávislosti.

Od roku 1978 vycházel více než osm let mimo cenzuru časopis **Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis (Doplňek svobodného oběhu myšlenek a informací v Estonsku)*. Vycházely v něm nejdůležitější dokumenty estonského samizdatu, petice obránců lidských práv, popisy

politických soudních jednání, zařazovány byly informace o porušování lidských práv a národních práv v Estonsku. Na rozdíl od moskevské **Kroniky aktuálních událostí* časopis obsahoval vedle popisů faktů a událostí také články o dějinách, politice a kultuře Estonska a sousedních zemí – Litvy, Lotyšska a Polska.

V letech 1978–1979 vycházel v Tartu samizdatový čtrnáctideník **Poolpäevaleht (Sobotní noviny)*.

Na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let se nespokojenost s vládnoucím režimem projevovala spontánními manifestacemi mládeže. V Tartu se v roce 1979 konal smuteční pochod k počtě hrdinů boje za nezávislost Estonska v letech 1918–1920, v roce 1982 pak demonstrace studentů požadujících, aby byla před budovou vysoké školy postavena busta jejího zakladatele, švédského krále Gustava Adolfa. Zvláštního rozmachu doznaly nepokoje mládeže v Tallinnu a poté v dalších estonských městech v září a říjnu 1980. Vyvolal je zákaz vystoupení populární rockové skupiny Propeller (kvůli *nacionalistickým motivům v textech písní*). Úřady skrývaly politickou povahu procesů s účastníky nepokojů, ti nejaktivnější byli obviněni z chuligánství. V letech 1981–1985 se u Nejvyššího soudu Estonské SSR konalo šest procesů, v nichž obžalovaní byli obviňováni z přečinů politické povahy. Devět lidí bylo odsouzeno k trestům odnětí svobody a vyhnání.

Zesílení represí na začátku osmdesátých let potlačilo všechny formy otevřeného odporu. Opoziční činnost se odehrávala hluboko v ilegalitě. Informace o porušování lidských práv a národních práv byly předávány Centru pomoci estonským politickým vězňům ve Stockholmu.

Z demokratických ideálů a zásad, zformulovaných a uváděných do života opozičními aktivisty ze začátku sedmdesátých let, vyrostlo celonárodní hnutí za nezávislost („zpívající revoluce“), které v Estonsku začalo v roce 1987 a vedlo ke vzniku nezávislého státu.

Viktor Niitsoo

BIBLIOGRAFIE

- ALEKSEJEV, A.: Ruch opozycyjny na Litwie, Łotwie i Estonii. *Obóz*, 1988, č. 14 (překlad úryvků podle: *Problemy Vostočnoj Jevropy*, 1985, č. 13–14).
- ALEKSEJEVA, L.: *Istorija inakomyšlja v SSSR...*
- DARSKI, J. [vl. jm. Targalski, Jerzy]: *Estonia. Historia, współczesność, konflikty narodowe*. Varšava 1995.
- Do uczestników konferencji sztokholmskiej i organizacji pokojowych krajów bałtyckich. In: *Ruch pokojowy w państwach komunistycznych*. Wyd. Społeczne KOS, [Varšava] 1987 (memorandum sdružení estonských mluvčích hnutí za mír „Za neutrální bezatomový Balt“ z roku z 1983).
- Documents from Estonia on the Violation of Human Rights*. Stockholm 1977.
- EDĚLMAN, O. – KOZLOV, V. – MIRONĚNKO, S. (eds.): *58¹⁰. Nadzornyje proizvodstva Prokuratury SSSR...*
- Estonia – dylematy niepodległości*. Varšava 1990.
- GAVRILOV, G.: *Spasi sebja sam*. Tver 1993.
- Implementation of the Helsinki Accords. Hearing Before the Commission on Security and Cooperation in Europe, One Hundredth Congress, First Session. Baltic Dissidents. October 6, 1987*. Washington 1988.

- JEGOROV, B. F.: J. G. Oksman i Tartu. *Novoje litěraturnoje obozrenije*, 1998, č. 34.
Kes on kes Eesti poliitikas 1988–1992. Tallinn 1992.
- KOFMAN, J. – ROSZKOWSKI, W.: *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej XX wieku...*
 KUKK, J. – NIKLUS, M.: *Kaks kes ei alistunud*. Stockholm 1983.
- KUKK, M.: Political Opposition in Soviet Estonia 1940–1987. *Journal of Baltic Studies*, 1993, č. 4.
- KÜNG, A.: *A Dream of Freedom. Four Decades of National Survival Versus Russian Imperialism in Estonia, Latvia, and Lithuania, 1940–1980*. Cardiff 1980.
- LEWANDOWSKI, J.: *Estonia*. Varšava 2001.
- LIEVEN, A.: *The Baltic Revolution. Estonia, Latvia, Lithuania and the Path to Independance*. New Haven 1993.
- Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis*, sv. 1 (č. 1–7); sv. 2 (č. 8–13); sv. 3 (č. 14–19); sv. 4 (č. 20–25). Stockholm 1984–1988.
- List otwarty 40 intelektualistów estońskich do L. Breźniewa i Rady Najwyższej ZSRR z 29. 10. 1980. *Obóz*, 1981, č. 1.
- LOTMAN, J. M.: Ně-memuary. In: *Lotmanovskij sbornik 1*. Moskva 1995.
- Memorandum przedstawicieli rdzennej ludności Estonii, Łotwy i Litwy do przywódców państw demokracji zachodniej i Rady Bezpieczeństwa ONZ. *Obóz*, 1984, č. 9.
- MISIUNAS, R. – TAAGEPERA, R.: *The Baltic States. Years of Dependence 1940–1990*. Londýn 1993.
- NIITSOO, V.: *Vastupanu 1955–1985*. Tartu 1997.
- NIITSOO, V. – PÄRNASTE, E. (eds.): *Kogumik MRP-AEG Infobulletään 1987–1988*. Tallinn 1998.
- OLL, A.: *Estonia under Occupation of a Totalitarian Regime and the Reinstatement of Open Society* – viz https://www.humanrightsestonia.ee/wp/wp-content/uploads/2012/06/est_engl_occup.pdf (citováno k 10. 2. 2019). Rusky jako: Estonija pod okupacijej totalitarnogo režima i vosstanovlenije otkrytogo obščestva. *Prava ludyny*, 1999, č. 20–22.
- ÕISPUU, L. (ed.): *Politiitilised arreteerimised Eestis 1940–1988*. Tallinn 1996, 1998.
- Program Ruchu Demokratycznego Związku Sowieckiego. In: *Głosy stamtąd: ZSSR i PRL (Od opozycji do rewolucji)*. Paříž 1970; SOWA, Varšava 1981 (anonymně).
- ROZENFELD, I.: KGB v Tartu. Istorija sležki. *Estonija*, 1. 10. 1991.
- SALUM, V.: *The Church and the People*. New York 1981; Stockholm 1981.
- SMOLEŃSKI, P.: Estonia. Spadek po Eldorado. *Magazyn Gazety Wyborczej*, 21. 7. 1995, č. 29.
- SOLDATOV, S.: Estonskij uzal. Razmyšlenija o nacionalnoj sud'be i mežnacionalnyh otnošenijach. *Kontiněnt*, 1982, č. 32.
- TÝŽ: *Zarnicy vozrožděnjia. Opyt političeskoj borby i nraštvennogo prosvetitělstva*. Londýn 1984.
- SOLŽENICYN, A.: Bodalsja těljonok s dubom. *Novyj mir*, 1991, č. 11.
- Suděbnyj process po dělu Estonskogo Děmokratičeskogo dviženija (Tallinn, 21–31 oktābrja 1975 goda)*. Dokument iz samizdata. New York 1976.
- TAAGEPERA, R.: *Estonia Returns to Independence*. Boulder – San Francisco – Oxford 1993.
- TÝŽ: *Softening without liberalization in the Soviet Union: the case of Jüri Kukk*. Lanham 1984.
- VÖÖBUS, A.: *The martyrs of Estonia: The suffering, ordeal and annihilation of the churches under the Russian occupation*. Leuven 1984.
- Walka narodu o przetrwanie. Czy naród estoński i jego kultura znajduje się pod obcym uciskiem? List 15 przedstawicieli inteligencji estońskiej. *Obóz*, 1984, č. 9.

Heikki AHONEN

(nar. 1956)

**Autor a distributor samizdatu;
 zakládající člen Skupiny za zveřejnění *paktu Molotov–Ribbentrop,
 spoluzakladatel Estonské národní strany nezávislosti.**

Narodil se v Pärnu. Jeho dědeček, důstojník estonské armády, byl zastřelen v roce 1941 NKVD. Otec byl v letech 1946–1955 vězněn ve stalinských lágrech. Ahonenova matka a její sestra, *Lagle Parek, byly v roce 1949 deportovány do okolí Novosibirsku.

V roce 1975 dokončil Stavebně-mechanizační průmyslovku v Tallinnu. V letech 1977–1978 pracoval jako geodet v konzervátorském podniku v Tallinnu. Od roku 1979 do roku 1983 byl komínkem estonské hasičské služby.

V roce 1977 se zapojil do estonského národního hnutí. Sbíral informace o případech porušování lidských práv úřady, rozmnožoval a rozšiřoval samizdat. V letech 1980–1982 podepsal hromadné výzvy: proti vyhnanství *Andreje Sacharova (3. února 1980), na obranu *Marta Nikluse (27. června 1980); pozdravnou depeši *Lechu Wałęsowi (11. listopadu 1980), *výzvu šéfům vlád SSSR a severských zemí z 10. října 1981, *otevřený dopis občanům Finska z 1. října 1982. Udržoval kontakty se zahraničními novináři akreditovanými v Moskvě, předával jim informace o porušování lidských práv v Estonsku. Pomáhal rodinám vězňů svědomí.

V předvečer akce „Půlhodiny mlčení“, naplánované na 1. prosinec 1981 a protestující proti porušování lidských práv v Estonsku, byl násilně umístěn na kliniku venerických chorob, kde ho záměrně nakazili.

Třináctého dubna 1983 byl uvězněn. Proces s Ahonenem, *Lagle Parek a Arvem Pestim se konal ve dnech 13.–16. prosince 1983. Kromě rozšiřování samizdatu byli obviněni z udržování kontaktů s estonskou exilovou organizací Centrum pomoci estonským politickým vězňům (Stockholm). Ahonen se k vině nepřiznal. Nejvyšší soud Estonské SSR ho podle par. 68, odst. 1 tr. z. ESSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR) odsoudil na pět let do tábora a na dva roky do vyhnanství.

Trest vykonával v *permských táborech. V lednu 1987 se ho pokoušeli přimět, aby napsal žádost o milost. Ahonen požadoval okamžité propuštění a zaplacení odškodného za celou dobu věznění.

Pátého února 1987 byl předčasně propuštěn. Usadil se v Tallinnu, pracoval jako frézař v továrně Pioneer. V srpnu 1987 spolupůřádal *shromáždění v parku Hirve. Byl zakládajícím členem Skupiny za zveřejnění *paktu Molotov–Ribbentrop. V prosinci 1987 se ho KGB pokusila přimět k emigraci. Když odmítl, dostal příkaz jet na školení pro záložní důstojníky v oblasti černobylské elektrárny na Ukrajině. Rozkazu se nepodřídil.

V lednu 1988 spoluzakládal Estonskou národní stranu nezávislosti. Prvního února 1988, v předvečer demonstrace připomínající výročí podepsání mírové smlouvy mezi sovětským Ruskem a Estonskem v roce 1920, byl uvězněn (za *vyhýbání se vojenské službě*). Pátého března ho letadlem vyvezli do Stockholmu.

V letech 1988–1989 žil ve Švédsku. Byl vedoucím Centra pomoci estonským politickým vězňům. Podílel se na produkci filmu *The Thaw (Obleva)* o estonské opozici za perestrojky.

V letech 1989–1998 žil v Německu a v Čechách, byl redaktorem a ředitelem estonské redakce **Rádia Svobodná Evropa*.

V roce 1998 se vrátil do Estonska, žije v Tallinnu. Byl předsedou *Nadace Kistler-Ritso a ředitelem Muzea okupace, které bylo otevřeno 27. června 2003. Je také producentem dokumentárních filmů o nejnovějších dějinách Estonska.

V únoru 2000 byl vyznamenán Řádem státního znaku V. třídy za činnost ve prospěch obrození Estonska.

Viktor Niitsoo

I.

Eesti kui linn. *Looming*, 1994, č. 5.

Estonia's Occupations Revisited. Accounts of an Era. Tallinn 2005.

Occupation Museum. *Global Estonian*, 1999.

II.

Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis...

Mees räägib mehega. Heikki Ahonen. *Mees*, 1996, č. 6.

NIITSOO, V.: *Vastupanu 1955–1985...*

NIITSOO, V. – PÄRNASTE, E. (eds.): *Kogumik MRP-AEG Infobulletään 1987–1988...*

Opozycja jako samoobrona. Rozmowa z Heikkim Ahonenem. *Kultura Niezależna*, 1989, č. 4.

ÕISPUU, L. (ed.): *Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988...*

Jaan ISOTAMM (1939–2014)

Básník a novinář, spoluzakladatel podzemní Družiny estonské mládeže, autor a distributor samizdatu, politický vězeň. Pseudonym: Johnny B.

Narodil se v Tartu. Třináctého března 1956 založil s kolegy podzemní skupinu odporu s názvem Družina estonské mládeže. Její nejvýznamnější akcí bylo rozšíření letáků s textem protestu proti potlačení *maďarské revoluce v roce 1956 sovětskými vojsky. Pětadvacátého prosince 1956 byl zatčen společně s *Ennem Tartem a dalšími členy organizace.

Proces se skupinou se konal 12.–13. března 1957 u Nejvyššího soudu Estonské SSR. Všichni obžalovaní byli uznáni vinnými a podle par. 58, odst. 10 tr. z. ESSR a par. 58, odst. 11 tr. z. ESSR (viz *par. 72 tr. z. RSFSR) odsouzeni k trestům od dvou do šesti let odnětí svobody. Isotamm dostal trest sedmi let odnětí svobody a pěti let zbavení občanských práv. Trest vykonával v *mordvinských táborech.

Po propuštění na svobodu se usadil v Tartu. Pracoval jako nekvalifikovaný dělník a hlídač. Zabýval se rozmnožováním nelegální literatury. Je (spolu s Jürim Adamsem i *Ennem Tartem) spoluautorem průvodce samizdatem.

Psal básně pod pseudonymem Johnny B. Podílel se na přípravě nezávislých literárních almanachů *Marm* a *Nees* (1968). V červnu 1979 dostal od KGB oficiální výstrahu v souvislosti s vydáváním samizdatového periodika **Poolpäevaleht (Sobotní noviny)*.

Vydal několik sbírek básní. V jeho poezii převládala společenská kritika. Básně byly přeloženy do dánštiny, finštiny, gruzínštiny, italštiny, kazaštiny, lotyštiny, ruštiny a slovenštiny.

V letech 1988–2002 pracoval v redakci vědeckého časopisu *Akadeemia*. Žil v Tartu.

Viktor Niitsoo

I.

Mina Johnny B. Tekste aastaist 1967–1974. Tartu 1999.

Tekstiraamat. Tallinn 1972.

MICHAJLOVA, E. (ed.): *Antologija estonskoj poezii*. Tallinn 1999.

II.

NIITSOO, V.: *Vastupanu 1955–1985...*

NIITSOO, V. – PÄRNASTE, E. (eds.): *Kogumik MRP-AEG Infobulletään 1987–1988...*

ÕISPUU, L. (ed.): *Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988...*

Artem JUSKEVYČ (1931–1982)

Inženýr, spoluorganizátor podzemních skupin *Estonská národní fronta a *Estonské demokratické hnutí; autor, redaktor a distributor samizdatu, politický vězeň. Pseudonym: Jurij Mazepa-Bakajivskij.

Narodil se na Volyni. V roce 1945 se rodina přestěhovala do Kazaně. V roce 1950 se po dokončení střední školy usídlil v Tallinnu. Studoval na technice, studia nedokončil. Od roku 1953 byl zaměstnán jako technik v tallinnských podnicích. Jako samouk se naučil devět jazyků, pracoval jako překladatel. V letech 1958–1964 studoval Vysokou technickou školu stavebnictví a mechaniky v Tallinnu, specializoval se na vlakovou přepravu. Byl dopisovatelem tallinnských ruskojazyčných novin. V roce 1964 vstoupil do KSSS.

Od konce šedesátých let se účastnil diskusního kroužku, sdruženého kolem *Sergeje Soldatova, ze kterého se později stala podzemní organizace.

V září 1968 napsal společně se *Soldatovem článek **Nadějatsja ili dějstvovat? (Doufat, nebo jednat?)*, který byl kritickou reakcí na text *Andreje Sacharova *Úvahy o pokroku, mírovém soužití a intelektuální svobodě*. V letech 1969–1970 spolu se *Sergejem Soldatovem zformulovali základní dokumenty *Demokratického hnutí Sovětského svazu: v říjnu 1969 to byl text *Programma Děmokratičeskogo Dviženija Sovetskogo Sojuza (Program Demokratického hnutí Sovětského svazu)*, podepsaný „Demokraté Ruska, Ukrajiny a baltských zemí“, a v roce 1970 *Taktičeskije osnovy DDSS (Taktické zásady DHSS)*.

V letech 1971–1972 se podílel na vzniku dvou podzemních organizací, vycházejících z DHSS – *Estonské národní fronty a *Estonského demokratického hnutí. V letech 1972–1974 vznikly z Juskevyčovy iniciativy a pod jeho vedením dokumenty *Estonského demokratického hnutí, v nichž byla zpracována taktika organizace a stanovena činnost v boji se sovětským režimem. Napsal ruský příručku **Stratěgija i taktika Děmokratičeskogo Dviženija Estonii (Strategie a taktika EDH)*.

Byl redaktorem ruského samizdatového časopisu *Děmokrat (Demokrat)*; vyšlo sedm čísel), podílel se na vydávání časopisu *Eesti Demokraat (Estonský demokrat)* v estonštině, orgán *Estonského demokratického hnutí). Pod pseudonymem Jurij Mazepa-Bakajivskij napsal knihu *Rossijskij kolonializm i nacionalnaja problema (Ruský kolonialismus a národní problém)*, která byla přeložena z ruštiny do estonštiny. Na podzim 1972 se účastnil redakce **Memoranda Estonského demokratického hnutí a Estonské národní fronty*.

Třináctého prosince 1974 byl uvězněn. Proces s Juskevyčem, *Sergejem Soldatovem, Matim Kiirendem, Kaljuem Mätikem a Arvem Varatem se konal 21.–31. října 1975. Juskevyč se nepřiznal k vině. Nejvyšší soud Estonské SSR ho odsoudil podle par. 68, odst. 1 tr. z. ESSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR) k pěti letům odnětí svobody.

Trest vykonával v *mordvinských táborech a *permských táborech. Účastnil se protestních akcí, které pořádali političtí vězni, byl pravidelně trestán.

Po návratu na svobodu bydlel v Tallinnu. Více než rok byl podroben ochrannému dohledu. Pracoval jako inženýr v konstrukční kanceláři Dezintegrator.

Zemřel v Tallinnu na mozkovou mrtvici.

Viktor Niitsoo

I.

Program Ruchu Demokratycznego Związku Sowieckiego. In: *Głosy stamtąd: ZSRR i PRL...*

II.

CHEJFEC, M.: *Mesto i vremja*. Paříž 1978; *Izbrannoje*, sv. 1: *Mesto i vremja; Russkoje pole*. Charkov 2000.

Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis, sv. 1 (č. 1–7); sv. 2 (č. 8–13)...

NIITSOO, V.: *Vastupanu 1955–1985...*

SOLDATOV, S.: *Zarnicy vozrožděnija. Opyt političeskoi borby i nraštvennogo prosvetitelstva...*

Tunne KELAM (nar. 1936)

**Historik, publicista, autor a distributor samizdatu;
spoluzakladatel a předseda Estonské národní strany nezávislosti.**

Narodil se v Tahevě v oblasti Valga. V roce 1954 dokončil střední školu v Tallinnu. V letech 1954–1959 studoval historii na Univerzitě v Tartu. Od roku 1957 pracoval ve sdružení Teadus (Věda) jako přednášející (specializace mezinárodní vztahy). V tartských novinách *Edasi* (Vpřed) komentoval mezinárodní události. V letech 1965–1975 byl jedním z redaktorů *Eesti nõukogude entsüklopeedia* (Estonské sovětské encyklopedie).

Na konci šedesátých let se zapojil do hnutí národního odporu. V roce 1972 byl spoluvůrcem **Memoranda Estonského demokratického hnutí a Estonské národní fronty*. Do těchto organizací však nenáležel.

Koncem roku 1974 byla v souvislosti s uvězněním členů **Estonského demokratického hnutí a *Estonské národní fronty* **Artema Juskevycze, Matiho Kiirenda, Kaljua Mätika, *Sergeje Soldatova a Arva Varata* v Kelamově bytě provedena prohlídka a jeho samotného vyslechl KGB.

Neupustil od rozšiřování nezávislých informací, čímž se vystavoval represím. V roce 1975 byl po nátlaku KGB propuštěn z redakce encyklopedie. Bylo mu také zabráněno přednášet. V letech 1975–1979 pracoval v Kreutzwaldově knihovně v Tallinnu, kde zpracovával bibliografická hesla. Od roku 1980 do roku 1988 byl nočním hlídačem v sovchozu. V květnu 1985 ho KGB oficiálně varovala v souvislosti s *organizováním nacionalistických setkání* a šířením *protisovětských názorů*. V letech 1988–1989 pracoval v redakci vědeckého časopisu *Akadeemia*.

Od roku 1989 se věnuje výlučně politice. Byl spoluzakladatelem Estonské národní strany nezávislosti, jejím místopředsedou a poté předsedou (1993–1995), delegátem **Kongresu Estonska* a předsedou **Výboru Estonska* (1990–1992). V srpnu 1991 se účastnil uzavření dohody mezi **Kongresem Estonska* a Nejvyšším sovětem Estonské SSR o navrácení nezávislosti republiky. V letech 1991–1992 byl členem Ústavodárného shromáždění, od roku 1992 do roku 2003 místopředsedou estonského parlamentu, v němž patřil k vedení parlamentního klubu Svaz vlasti.

Byl členem vedení **Nadace Kistler-Ritso*, od roku 2004 poslancem Evropského parlamentu.

Viktor Niitsoo

I.

Eesti tee vabadusele. Tallinn 2002.

Taotlused okupeeritud Eestis riikliku sõltumatuse taastamiseks rahvusvahelise õiguse alusel (1972–1991). In: *Vastupanu kommunistlikule režiimile – eeldus vabanemiseks. Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei 10. aastapäeva konverentsi materjalid*. Tallinn 1999.

The problems of evaluating the crimes of communism and the influence of the communist heritage on the democratic transformation of Central and Eastern Europe. In: *International conference „On crimes of communism“: Speeches*. Tallinn 2000.

Tunne Kelam. Eluloointervjuu. Valik artikleid ja esinemisi. Tallinn 1999.

Životopis, projevy, fotografie – viz <http://www.kelam.ee> (citováno k 1. 10. 2018).

II.

Kes on kes Eesti poliitikas 1988–1992...

DARSKI, J. [vl. jm. Targalski, Jerzy]: *Estonia. Historia, współczesność, konflikty narodowe...*

ENDRE, S. – LAAR, M. – OTT, U.: *Teine Eesti. Eesti iseseisvuse taassünd 1986–1991*. Tallinn 1996.

ISOTAMM, J. – UDE, I. (eds.): *Keda me valisime 1995?* Tartu 1995.

NIITSOO, V.: *Vastupanu 1955–1985...*

NIITSOO, V. – PÄRNASTE, E. (eds.): *Kogumik MRP-AEG Infobulletään 1987–1988...*

Jüri KUKK (1940–1981)

**Chemik, autor a distributor samizdatu,
obránce lidských práv, politický vězeň.**

Narodil se v Pärnu. V roce 1958 byl vyloučen ze střední školy v Möisaküle za *nesprávné politické názory*. Středního vzdělání dosáhl v Abje. V roce 1963 dokončil Fakultu chemie na Univerzitě v Tartu. V letech 1963–1965 sloužil v armádě v Turkménii. V prosinci 1965 se vrátil do Tartu, vstoupil do KSSS. Pracoval jako starší asistent katedry anorganické chemie na Univerzitě v Tartu. V roce 1974 se stal docentem. Strávil rok na stáži ve Francii. Uveřejnil více než 20 vědeckých prací.

Od roku 1978 otevřeně mluvil o svých opozičních názorech. Vystoupil z KSSS. Dvacátého září 1979 byl na návrh KGB propuštěn ze školy. Ucházel se o povolení k emigraci do Francie.

Snažil se zveřejňovat případy porušování lidských práv. Podepsal kolektivní protestní dopisy baltských obránců lidských práv – **Petici ze 17. ledna 1980 proti vstupu sovětských vojsk do Afghánistánu*, **výzvu Mezinárodnímu olympijskému výboru z 28. ledna 1980* a také protest proti vyhnanství **Andreje Sacharova* (3. února 1980). Udržoval kontakty se západními novináři akreditovanými v Moskvě, poskytoval jim informace o situaci v Estonsku.

Třináctého března 1980 byl uvězněn, v létě téhož roku byl dvakrát podroben psychiatrickému zkoumání – v leningradské psychiatrické léčebně č. 5 a v **Institutu Serbského* v Moskvě. Bylo potvrzeno, že je příčetný. Ve vězení držel dlouhodobé hladovky. Spoluvězni ho bili s vědomím a povolením vězeňských orgánů.

Osmého ledna 1981 ho Nejvyšší soud Estonské SSR odsoudil podle par. 194, odst. 1 tr. z. ESSR (**par. 190, odst. 1 tr. z. RSFSR*) ke dvěma letům odnětí svobody. Kukka a **Mart Niklus*, který byl souzen s ním, se odmítli účastnit procesu a nepřiznali se k vině.

Trest vykonával zpočátku v táboře s běžným režimem v Tallinnu. Vyhlásil hladovku, kterou držel 40 dnů (z toho deset dnů na samotce). Druhého března 1981 byl – přestože držel hladovku – poslán do hloubi Ruska. Vzhledem ke zdravotnímu stavu se dostal do vězeňské nemocnice ve Vologdě, kde 30. března zemřel.

Na památku a připomenutí jeho smrti Židé z hnutí *„otkazniků“* vydali v Moskvě speciální prohlášení a drželi hladovku. Pátého dubna 1981 se v Moskvě konalo literární setkání věnované jeho památce. Prvního května 1981 bylo předsednictvu Nejvyššího sovětu SSSR adresováno prohlášení skupiny občanů Estonské SSR: *Kukkova smrt je událost, která mezi jeho četnými přáteli vyvolává protest. [...] Byl Kukka schopen hanobení? Hanobení vyplývá ze zrady, a tu neměl v povaze. Byl jedním z mála, kteří dokážou říci pravdu a pykat za to smrtí. Měl střízlivou mysl a čisté srdce. Mezi tisíci obyčejných lidí, které nikdo z hanobení neobviňuje, se nenajde člověk jemu rovný, takový, který by dokázal a odvážil se tolik udělat.*

Dvacátého pátého listopadu 1989 Kukkovy ostatky spočinuly v Estonsku na hřbitově v Kursi.

Od roku 1997 výročí jeho smrti každý rok připomíná konference na Univerzitě v Tartu. V roce 1999 vzniklo Mezinárodní centrum památky bojovníků za svobodu Jüriho Kukka.

Viktor Niitsoo

II.

KUKK, J. – NIKLUS, M.: *Kaks kes ei alistunud...*

Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis...

NIITSOO, V.: *Vastupanu 1955–1985...*

TAAGEPERA, R.: *Softening without liberalization in the Soviet Union: the case of Jüri Kukka...*

TÝŽ: *The Death of Jüri Kukka. A Case Study in Erratic Repression.* Irvine, California 1984.

Tiit MADISSON (nar. 1950)

Aktivist a národního hnutí, spoluzakladatel Skupiny pro zveřejnění *paktu Molotov–Ribbentrop; autor a distributor samizdatu, politický vězeň. Dopisovatel *Rádia Svobodná Evropa. Pseudonym: Silber Ronk.

Narodil se v Tallinnu. Jeho otec byl stranickým aktivistou, druhým tajemníkem ÚV Komunistické strany Estonska, dohlížejícím na policii.

Střední školu v Rakvere ukončil večerně – z denního studia byl vyloučen. V sedmdesátých letech pracoval jako řidič a stavební dělník. Byl zaměstnán v podnicích na zpracování ryb v Kuressaare, Pärnu, Rakvere a Viljandi.

Poté, co byla v srpnu 1979 vyhlášena **Baltská výzva*, založil v Kuressaare spolu s několika dalšími osobami politickou organizaci s názvem Výbor pro rozšiřování *Baltské výzvy*. Členové skupiny přepisovali a distribuovali text výzvy, který vysílal *Hlas Ameriky*.

Na začátku roku 1980 navázal kontakty s aktivisty společenského hnutí odporu: *Jüri Kukkem, Viktorem Niitsoem, *Martem Niklusem, *Lagle Parek a *Ennem Tartem. Shromáždil informace do podzemního bulletinu **Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis (Doplněk svobodného oběhu myšlenek a informací v Estonsku)*. Věnoval se jeho distribuci. Je autorem **Petice ze 17. ledna 1980 proti vstupu sovětských vojsk do Afghánistánu* a také dopisů na obranu *Jüriho Kukka (2. dubna 1980 a společně s Janusem Kuldkeppem i 9. května 1980) a *Marta Nikluse (v květnu 1980).

Pod vlivem srpnových událostí v Polsku se pokusil založit v Pärnu svobodný odborový svaz. Dvacátého října 1980 byl spolu s Veljem Kalepem uvězněn. Patnáctého května 1981 ho Nejvyšší soud Estonské SSR odsoudil podle par. 68, odst. 1 tr. z. ESSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR) ke čtyřem letům odnětí svobody a dvěma letům vyhnanství.

Trest vykonával v *permských táborech. Účastnil se protestních akcí organizovaných politickými vězni, podepisoval kolektivní protestní dopisy. Dvacátého třetího srpna 1981 poslal společně s Viktorem Niitsoem sovětské vládě prohlášení podporující **Baltskou výzvu*. Za trest byl nejednou umístěn na samotku, nesměl se vidět s příbuznými, dostávat balíčky ani si kupovat potraviny. Od listopadu 1984 do června 1986 byl ve vyhnanství ve vesnici Zyrjanka v Jakutské ASSR.

Po propuštění se usadil v Pärnu. Dále působil v estonském národním hnutí. V dubnu 1987 byl zvolen předsedou oddělení Estonského sdružení ochrany národního dědictví v Pärnu. Byl spoluzakladatelem Skupiny pro zveřejnění *paktu Molotov–Ribbentrop a redaktorem prvního čísla jejího informačního bulletinu. Spolupořádal *shromáždění v parku Hirve (23. srpna 1987). Udržoval blízké kontakty s litevským katolickým hnutím a lotyšskými disidenty v Rize.

V září 1987 emigroval do Švédska. Znovu pracoval jako novinář. V letech 1988–1990 byl dopisovatelem **Rádia Svobodná Evropa*. Poskytl západním médiím několik stovek rozhovorů o situaci v Estonsku. Byl místopředsedou stockholmského Centra pomoci estonským politickým vězňům a estonským představitelem v pařížské organizaci Demokracie a nezávislost.

V letech 1988–1989 byl členem Estonské národní strany nezávislosti. Řídil její struktury ve Švédsku, několikrát byl zvolen do vedení strany. Byl šéfredaktorem stranických novin *Võitleja (Bojovník)*.

V roce 1989 se podílel na reaktivaci Svazu obrany. V únoru 1990 se vrátil do Estonska. Stal se poslancem *Kongresu Estonska a členem *Výboru Estonska (1990–1992). Byl členem výboru pro boj s korupcí. V letech 1992–1993 pracoval jako poradce na ministerstvu vnitra.

V letech 1993–1994 byl ředitelem oddělení firmy EMEX, zabývající se vývozem kovů. V březnu 1994 založil Centrální svaz estonských nacionalistů, jehož program navazoval na ideologii předválečného hnutí wabsů (Meziválečný svaz bojovníků za nezávislost – pozn. překl.). Ve volbách v březnu 1995 se strana nedostala do parlamentu. V květnu 1996 byl uvězněn pro obvinění z pokusu o státní převrat. Byl odsouzen za vlastizradu ke dvěma rokům a dvěma měsícům odnětí svobody. Čtrnáctého listopadu byl podle parlamentního dekretu předčasně propuštěn.

Usadil se v Lihuli. Do politického života se pokoušel vrátit v březnu 1999, neúspěšně se ucházel o poslanecký mandát.

Vydal knihu *Vastasseis (Odpor)* a vzpomínky *Riigipööraja märkmik (Zápisník spiklence)*.

Viktor Niitsoo

I.

Riigipööraja märkmik. „Täieline vabariik“ ilma viigileheta. Lihula 1999.

Vastasseis. Mälestusi ning olupilte ikestatud Eestist, Gulagi laagrast ja Kolõmalt. Tallinn 1996.

II.

DARSKI, J. [vl. jm. Targalski, Jerzy]: *Estonia. Historia, współczesność, konflikty narodowe...*

Kes on kes Eesti poliitikas 1988–1992...

Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis...

NARBUTT, M.: W pojedynkę planował przewrót. Pierwszy więzień polityczny w Estonii.

Rzeczpospolita, 28. 9. 1996.

Nie czekamy na Gorbaczowa – rozmowa z Tiitem Madissonem. *Kultura Niezależna*, 1989, č. 49.

NIITSOO, V.: *Vastupanu 1955–1985...*

NIITSOO, V. – PÄRNASTE, E. (eds.): *Kogumik MRP-AEG Infobulletään 1987–1988...*

ÕISPUU, L. (ed.): *Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988...*

Mart-Olav NIKLUS (nar. 1934)

Biolog. Obránce lidských práv, autor a distributor samizdatu; politický vězeň. V devadesátých letech člen estonského parlamentu.

Narodil se v Tartu v učitelské rodině. Do střední školy chodil v rodném městě. V roce 1957 ukončil biologii na Univerzitě v Tartu. Specializoval se na ornitologii. Po studiu pracoval jako překladatel vědecké literatury.

Spolu s přítelem, studentem Vellem Pällinem, fotografoval rušičky západních rozhlasových stanic. Fotografie pašoval prostřednictvím cizinců za hranice, kde byly publikovány, do **Hlasu Ameriky* poslal dopis kritizující sovětskou realitu. Dvacátého prvního srpna 1958 byl uvězněn a záhy byl zatčen rovněž Vello Pällin.

Patnáctého ledna 1959 odsoudil Nejvyšší soud Estonské SSR Nikluse podle par. 58, odst. 4 tr. z. RSFSR (*činnost v zájmu mezinárodní buržoazie*) a *par. 58, odst. 10 tr. z. RSFSR k deseti letům odnětí svobody a třem rokům vyhnanství. Pällin byl odsouzen ke čtyřem letům odnětí svobody. Niklus vykonával trest v *mordvinských táborech a *vladimírské věznici. V létě 1966 mu byl rozhodnutím Nejvyššího soudu Estonské SSR trest zkrácen na sedm let a 30. července 1966 byl Niklus propuštěn na svobodu.

Vrátil se do Tartu. Práce v profesi mu nebyla povolena. V letech 1966–1971 byl řidičem, dispečerem, varhaníkem v kostele. Od roku 1968 vyučoval v kurzech cizích jazyků.

V opozici pracoval dál. Znal dobře moskevské disidenty – *Natalja Gorbaněvskaja často jezdila do Tartu, ale znal se také dobře s *Malvou Landou a *Tatjanou Velikanovou. Předával informace o událostech v Estonsku, určené pro **Kroniku aktuálních událostí*. Přeložil do estonštiny **Všeobecnou deklaraci lidských práv*. V roce 1974 napsal vzpomínky na svůj proces (později se šířily v samizdatu).

V letech 1977–1980 podepsal mnoho kolektivních výzev: **Baltskou výzvu* (23. srpna 1979), **Petici ze 17. ledna 1980 proti vstupu sovětských vojsk do Afghánistánu*, protest proti vyhnanství **Andreje Sacharova* (3. února 1980). Vystupoval na obranu **Alexandra Ginzburga*, **Jurije Orlova* (začátek roku 1977), **Viktorase Petkuse* (14. a 20. listopadu 1977), **Gleba Jakunina*, **Antanase Terleckase* či **Tatjany Velikanové* (listopad 1979).

Navázal těsné kontakty s litevskými disidenty: napsal o nich několik článků, mj. reportáž z procesu s **Viktorasem Petkusem* (srpen 1978).

Byl stále pronásledován – prohlídky, výslechy, zatýkání policií i KGB (říjen 1976, březen 1980). Dvacátého třetího prosince 1976, kdy držel ve vězení hladovku, vydala **Litevská helsinská skupina* dokument na jeho obranu. V listopadu 1979 byl propuštěn z práce.

Dvacátého devátého dubna 1980 byl znovu uvězněn. Poté co byl seznámen s obviněním, podrobně popsal porušení zákona, jaká byla vůči němu použita. Osmého ledna 1981 ho odsoudil Nejvyšší soud Estonské SSR podle par. 68, odst. 2 tr. z. ESSR (*par. 70, odst. 2 tr. z. RSFSR) k deseti letům odnětí svobody v kolonii se **zvláštním režimem* a k pěti letům vyhnanství. Niklus ani **Jüri Kukku*, který byl souzen s ním, se nepřiznali k vině a odmítli se procesu účastnit.

Trest vykonával v **permských táborech* a v **čistopolské věznici*. Účastnil se hladovek a protestních akcí, podepisoval protesty. Během pobytu v táboře vstoupil jako zahraniční člen

do **Ukrajinské helsinské skupiny* (1982). Byl mnohokrát trestán, v roce 1983 byl na tři roky přemístěn z tábora do věznice.

V červnu a červenci 1988 se v Estonsku konaly masové protesty (mítinky, hladovky, shromáždění) požadující propuštění politických vězňů, mezi nimi i Nikluse. Osmého července 1988 byl propuštěn a v roce 1990 plně rehabilitován.

Aktivně usiloval o navrácení nezávislosti Estonska. Stal se čestným členem Skupiny pro zveřejnění **paktu Molotov–Ribbentrop*. V letech 1990–1992 byl poslancem **Kongresu Estonska* a **Výboru Estonska*. V letech 1992–1995 byl poslancem estonského parlamentu.

Je členem estonských a mezinárodních společenských organizací (Estonské ekologické sdružení, Estonské ornitologické sdružení, Estonský svaz bývalých politických vězňů, Svaz obrany, Mezinárodní sdružení lidských práv aj.). V letech 1990–1992 předsedal Estonské nadaci ochrany přírody.

V roce 1996 byl za příspěvek k osvobození Estonska vyznamenán Řádem státního znaku. Obdržel také litevský Řád litevského velkoknížete Gedymina III. stupně (1999).

Žije v Tartu, je v důchodu.

Viktor Niitsoo

I.

KARASSEV-ORGUSAAR, V. G. – NIKLUS, M.: 20 aastat Jüri Kuketa (1940–1981). Jüri Kuke mälestusele pühendatud aulakonverents Tartus 24. märtsil 2001. *Kultuur ja Elu*, 2001, č. 3.

II.

DARSKI, J. [vl. jm. Targalski, Jerzy]: *Estonia. Historia, współczesność, konflikty narodowe...*

KIPIANI, V.: *Gorjačij estonskij pareň* – viz <http://rastrel1937.boom.ru/niklus.html> (citováno k 20. 2. 2007).

KUKK, J. – NIKLUS, M.: *Kaks kes ei alistunud...*

Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis...

MARČENKO, A.: *Moi pokazanija*. Frankfurt nad Mohanem 1969; Paříž 1969; New York 1969.

Polsky jako: *Moje zeznania* (překlad úryvků). *Obecność*, 1987, č. 17; *Moje świadectwo*.

Akces, [Vratislav] 1987, č. 1. Anglicky jako: *My Testimony*. Londýn 1969; New York 1969.

Německy: Frankfurt and Mohanem 1969. Francouzsky: Paříž 1970.

TÝŽ: *Živi kak vsje*. Moskva 1993. Česky jako: *Žij jako všichni*. Přel. Váchová, Jana. Praha 1990.

NIITSOO, V.: *Vastupanu 1955–1985...*

NIITSOO, V. – PÄRNASTE, E. (eds.): *Kogumik MRP-AEG Infobulletään 1987–1988...*

ÕISPUU, L. (ed.): *Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988...*

TAAGEPERA, R.: *Softening without liberalization in the Soviet Union: the case of Jüri Kukku...*

TÝŽ: *The Death of Jüri Kukku. A Case Study in Erratic Repression...*

Ukrajinska Helsinska hrupa. Do 20-lit'ja stvoren'ja. Kyjev 1996.

Lagle PAREK (nar. 1941)

Autorka a distributorka samizdatu, spoluzakladatelka a předsedkyně Estonské Národní strany nezávislosti.

Narodila se v Pärnu. Její otec, kapitán estonské armády, byl v roce 1941 zastřelen NKVD. V březnu 1949 byla rodina Parekových deportována do oblasti poblíž Novosibirska. Do Estonska se směli vrátit v roce 1954.

V roce 1960 dokončila Stavebně-mechanizační průmyslovku v Tallinnu, specializovala se na technologii skla. Pracovala v Institutu venkovského stavebnictví, později v Institutu ochrany kulturního dědictví v Tartu.

Koncem sedmdesátých let se zapojila do estonského hnutí za nezávislost. Shromažďovala a uveřejňovala informace o případech, kdy úřady porušily lidská práva, rozmnožovala a rozšiřovala samizdat. Udržovala kontakty se zahraničními novináři akreditovanými v Moskvě, předávala jim informace o situaci v Estonsku. Pomáhala rodinám vězňů svědomí.

Podepisovala kolektivní výzvy a otevřené dopisy: na obranu *Gleba Jakunina, *Antanase Terleckase, *Taťjany Velikanové (listopad 1977), *Marta Nikluse (27. června 1980), pozdravnou depeši *Lechu Wałęsowi (11. listopadu 1980), *Petici ze 17. ledna 1980 proti vstupu sovětských vojsk do Afghánistánu, protest proti vyhnanství *Andreje Sacharova (3. února 1980). Podepsala také řadu vystoupení adresovaných mezinárodnímu společenství, prohlášení na obranu polské *Solidarity, *výzvu z 10. října 1981 šéfům vlád SSSR a severských zemí, *otevřený dopis občanům Finska z 1. října 1982. Na jaře 1981 se zúčastnila pohřbu estonského vědce a obránce lidských práv *Jüriho Kukka, který zemřel ve vězení.

Pátého března 1983 byla uvězněna. Ve dnech 13.–16. prosince 1983 se u Nejvyššího soudu Estonské SSR konal proces s ní, jejím synovcem *Heikkim Ahonenem a Arvem Pestim. Kromě šíření samizdatu jim bylo kladeno za vinu, že udržovali kontakty s estonskou exilovou organizací Centrum pomoci estonským politickým vězňům (Stockholm). Obžalovaní se k vině nepřiznali. Soud odsoudil Parek podle par. 68, odst. 1 tr. z. ESSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR) k šesti letům tábora a třem letům vyhnanství. Byla umístěna v ženském oddělení *mordvinských táborů. Účastnila se protestních akcí politických vězňů.

Třicátého ledna 1987 byla propuštěna na „gorbačovskou amnestii“. Po návratu do Estonska se usadila v Tartu. Byla zakládající členkou Skupiny pro zveřejnění *paktu Molotov–Ribbentrop. V srpnu 1987 spolupředala *shromáždění v parku Hirve. V prosinci 1987 se ji KGB bezvysledně pokusila přimět k emigraci. V lednu 1988 spoluzakládala Estonskou národní stranu nezávislosti, v letech 1989–1993 byla její předsedkyní. Začátkem roku 1988 promlouvala na mnoha vlasteneckých demonstracích. Byla mnohokrát zadržena KGB.

Byla poslankyní *Kongresu Estonska a členkou *Výboru Estonska (1990–1992). V roce 1992 kandidovala do funkce prezidentky Estonska. V letech 1992–1993 zastávala funkci ministryně vnitra. V roce 1994 rezignovala na politickou činnost. Dvacátého třetího února 1996 byla vyznamenána Řádem státního znaku II. třídy za činnost ve prospěch obrození Estonska.

Žije v Tallinnu. Pracovala jako výkonná ředitelka estonské Charity. Byla členkou vedení *Nadace Kistler-Ritso.

Viktor Niitsoo

II.

DARSKI, J. [vl. jm. Targalski, Jerzy]: *Estonia. Historia, współczesność, konflikty narodowe... Kes on kes Eesti poliitikas 1988–1992...*

Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis, sv. 1 (č. 1–7); sv. 2 (č. 8–13)...

NIITSOO, V.: *Vastupanu 1955–1985...*

NIITSOO, V. – PÄRNASTE, E. (eds.): *Kogumik MRP-AEG Infobulletään 1987–1988...*

ÕISPUU, L. (ed.): *Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988...*

RATUŠINSKAJA, I.: *Seryj – cvet naděždy*. Londýn 1989; Kyjev 1994. Česky jako: RATUŠINSKÁ, I.: *Šedá je barva naděje*. Přel. Ryčlová, Ivana. Brno 2001. Anglicky jako: *Grey is the Colour of Hope*. Londýn 1988.

Vello SALUM (1933–2015)

Duchovní luteránské církve. Autor samizdatu, podrobovaný nucenému psychiatrickému léčení; spoluzakladatel a jeden z vůdců Estonské národní strany nezávislosti.

Narodil se ve vesnici Elistvere v kraji Tartu. V roce 1952 dokončil střední školu v Jõgevě. V letech 1952–1957 studoval na Fakultě meliorací Estonské zemědělské akademie v Tartu. Od roku 1957 do roku 1959 pracoval jako hlavní meliorátor na stanici zemědělských strojů.

Desátého května 1960 byl uvězněn pro obvinění, že v Põltsamaa strhával rudé vlajky. V červnu 1960 ho Oblastní soud ve Viljandi poslal na nucené psychiatrické léčení. Léčebnu opustil v listopadu 1960.

V letech 1963–1970 pracoval v Oblastním oddělení meliorací v Türi a zároveň studoval na Teologickém institutu luteránské církve v Tallinnu. V roce 1970 přijal kaplanské svěcení. Sloužil jako pastor ve farnostech v Amble a Järva-Madisu ve středním Estonsku. V kázáních odsuzoval porušování lidských práv a práv estonského národa sovětskou mocí. Vyzýval aktivisty estonské luteránské církve, aby se neomezovali na náboženskou misi, ale aktivně působili pro národní zájmy podle vzoru katolických duchovních v Litvě.

V roce 1980 pronesl ve farnosti Järva kázání, v němž vytkl luteránské církvi lhostejnost k životu a osudu národa, k jeho touhám a nadějím. Text kázání pod titulem *Kirik ja rahvus (Církev a národ)* uveřejnila samizdová a exilová vydavatelství. Úřady v něm objevily protisovětské pasáže a Salum byl znovu poslán na psychiatrické léčení do léčebny v Jämejala (Vilínský kraj). Z léčebny byl propuštěn v květnu 1981. Začátkem dubna 1982 mu bylo zakázáno kázat. Zákaz byl zrušen až v listopadu 1983. Byl přemístěn z farnosti Järva-Madise do Pilistvere. Neúspěšně se ucházel o povolení vycestovat ze SSSR.

V propagandistickém televizním filmu *Kes on kes (Kdo je kdo)*, diskreditujícím aktivisty hnutí na obranu lidských práv, byl představen jako duchovní, který propaguje *protisovětské ideje*. Třetího dubna 1985 u něj byla provedena prohlídka v souvislosti se zatčením Harriho Mõtsnika, luteránského pastora, zadrženého a následně odsouzeného za *protisovětskou propagandu*.

Od konce osmdesátých let aktivně usiloval o nezávislost Estonska. Pracoval v Estonském sdružení ochrany národního dědictví. Byl spoluzakladatelem Estonské národní strany nezávislosti, jejíž zakládající sjezd proběhl 20. srpna 1988 v jeho farním kostele v Pilistvere. V letech 1988–1995 byl členem vedení strany, v roce 1993 se stal jejím místopředsedou. V letech 1990–1992 byl zvolen do *Kongresu Estonska a *Výboru Estonska. V Ústavodárném shromáždění předsedal výboru pro preambuli ústavy (1991–1992). Byl aktivním samosprávným vyjednavatelem, předsedou oblastní rady Viljandi a členem obecní rady Kõo. V roce 1999 neúspěšně kandidoval v parlamentních volbách za Svaz vlasti.

Žil v luteránské obci v Pilistvere.

Dvacátého třetího února 2000 byl vyznamenán Řádem státního znaku III. třídy za činnost ve prospěch obrození Estonska.

Viktor Niitsoo

I.

The Church and the People...

II.

Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis, sv. 2 (č. 8–13); sv. 3 (č. 14–19)...
NIITSOO, V.: *Vastupanu 1955–1985...*

Sergej SOLDATOV (1933–2003)

Inženýr, novinář, publicista. Spolupracovník *Estonské národní fronty a *Estonského demokratického hnutí; autor, redaktor a distributor samizdatu, politický vězeň. Pseudonymy: Dmitrij Donskoj, Pečalnik, V. Severnyj, Volnyj.

Narodil se v Narvě v ruské rodině. V roce 1952 ukončil střední školu ve městě Jõgeva. Pracoval v plynárenských závodech v Kohtla-Järve. V roce 1954 začal studovat na Strojní fakultě Leningradské techniky. V roce 1956 poslal ÚV KSSS dopis s požadavkem na provedení demokratických reforem. Byl za to vyloučen z Komsomolu. V roce 1960 zakončil studia s vyznamenáním. Vrátil se do Estonska, pracoval mj. v továrnách Volta a Kalev. Byl přednášejícím a překladatelem na tallinnských vysokých školách.

V polovině šedesátých let kolem sebe sdružil představitele tallinnské inteligence. Vznikl diskusní klub, kterému Soldatov v pamětech říká Demokratická skupina. Časem se z něj stala podzemní organizace – posledním impulsem bylo odhalení a likvidace *Všeruského společenstvo-křesťanského svazu osvobození národa (VSKSON). Když se účastníci rozhodovali pro použití konspirativních metod, věnovali zvláštní pozornost zajištění bezpečnosti členů organizace.

Na začátku roku 1968, kdy jedna západní rozhlasová stanice uvedla adresu *Pjotra Jakira, jel Soldatov do Moskvy, aby se seznámil s tamními disidenty. Přemlouval je, aby se vzdali veřejných metod boje za demokracii a přešli do konspirace. Inicioval výměnu nezávislých publikací mezi Tallinnem a Moskvou. Dostal text brožury *Andreje Sacharova *Úvahy o pokroku, mírovém soužití a intelektuální svobodě*; poté zařídil její překlad do estonštiny a distribuci v Estonsku. V září 1968 napsal společně s *Artemem Juskevyčem článek **Nadějatsja ili dějstvovat? (Doufat, nebo jednat?)*, což byla kritická reakce na *Sacharovův text.

Poté co KGB zatkla vůdce Svazu bojovníků za politická práva, provedla v Soldatovově bytě prohlídku. Byl několikrát vyslechnut a podroben psychiatrické expertize, při níž byl shledán duševně nemocným.

V letech 1969–1970 zformuloval s *Artemem Juskevyčem základní dokumenty *Demokratického hnutí Sovětského svazu (DHSS): v říjnu 1969 text *Programma Dėmokratičeskogo Dviženija Sovetskogo Sojuza (Program Demokratického hnutí Sovětského svazu)*, podepsaný „Demokraté Ruska, Ukrajiny a baltských zemí“, a v roce 1970 *Taktičeskije osnovy DDSS (Taktické zásady DHSS)*. Oba dokumenty kritizovaly zásadu otevřeného vyjadřování nezávislých názorů a vyslovovaly se pro konspirační postup. Texty vyvolaly živou polemiku v ruském a ukrajinském samizdatu.

V roce 1969 založil Soldatov podzemní časopis *Dėmokrat (Demokrat; do roku 1972 vyšlo sedm čísel)*. Zařazoval do něj hlavně vlastní texty (pod různými pseudonymy: Dmitrij Donskoj, Pečalnik, V. Severnyj, Volnyj aj.), mj. úryvky z traktátu *Mir, čelovek, vremja (Svět, člověk, doba)*. Se Soldatovovou taktikou se solidarizovali členové moskevské skupiny Alexandra Bolonkina, kteří rozšiřovali dokumenty a časopisy DHSS.

Od srpna 1970 spolupracoval s *Estonskou národní frontou, psal estonsky články do jejího orgánu *Eesti Rahvuslik Hääl (Estonský národní hlas)*. V roce 1971 založil podzemní časopis *Luč svobody (Papřsek svobody)*, který byl, jak píše ve svých vzpomínkách, orgánem této skupi-

ny (do roku 1974 vyšlo osm čísel). V roce 1972 se podílel na přípravě programu *Estonského demokratického hnutí, které se vydělilo z *Demokratického hnutí Sovětského svazu, a také spolutvořil jeho časopis – *Eesti Demokraat (Estonský demokrat)*. Na podzim 1972 se účastnil redigování **Memoranda Estonského demokratického hnutí a Estonské národní fronty*. Vedl semináře z filozofie a etiky, pokoušel se založit nové sdružení Morálně politické obrození, reprezentující „duchovní proud“ v rámci DHSS.

V prosinci 1974, po zatčení *Artema Juskevyče, Matiho Kiirenda, Kaljua Mätika a Arva Varata, se téměř měsíc skrýval. Po návratu do svého bytu byl 4. ledna 1975 zatčen. Při vyšetřování odmítal vypovídat, při hlavním líčení se zřekl advokáta, požadoval výměnu soudců vzhledem k jejich příslušnosti ke KSSS. V obhajovací řeči odmítl obvinění z trestní povahy svého jednání. Proces se Soldatovem a jeho stoupenci se konal ve dnech 21.–31. října 1975. Nejvyšší soud Estonské SSR ho odsoudil podle par. 68, odst. 1 tr. z. ESSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR) k šesti letům odnětí svobody.

Trest vykonával v *mordvinských táborech. Podílel se na akcích pořádaných politickými vězni, podepisoval protestní dopisy, předával na svobodu své texty. V roce 1978 vyšel v pařížském týdeníku **Russkaja mysl* jeho článek o právu republik Sovětského svazu na sebeurčení. Tato myšlenka byla přijata nejednoznačně jak doma, tak i v zahraničí, což se projevilo dlouhotrvající polemikou na stránkách novin.

V letech 1979–1980 připravil dva soubory vlastních článků – *Dėsjat' let dėmokratičeskogo dviženija (Deset let demokratického hnutí)* a *Mysl v ogně (Myšlení v ohni)*. Předal je na svobodu, ale nebyly publikovány.

Po propuštění žil v Tallinnu. V květnu 1981 pod nátlakem úřadů emigroval do Německa. V letech 1982–1993 pracoval v estonské redakci **Rádia Svobodná Evropa*. Od roku 1989 publikoval v ruském tisku hlavně národně vlastenecké orientace. Od roku 1993 byl nezávislým novinářem.

Zemřel v Mnichově.

Viktor Niitsoo

I.

Dvenadcat' principov russkogo děla. *Russkaja mysl*, 22.–29. 6. 1978.

Estonskij uzal...

Program Ruchu Demokratycznego Związku Sowieckiego. In: *Głosy stamtąd: ZSRR i PRL...*

Rossija i XXI vek. Ot veka razrušenija – k veku sožidanjija. Úvod: ŠAFAREVIČ, I. Mnichov 1993.

Rossija v poiskach iscelenija. Publicistika, poezija. Moskva 1993.

Zarnicy vozrožděnija. Opyt političeskij borby i npravstvennogo prosvetitělstva...

II.

CHEJFEC, M.: *Mesto i vremja...*

KUKK, J. – NIKLUS, M.: *Kaks kes ei alistunud...*

Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis, sv. 1 (č. 1–7)...

NIITSOO, V.: *Vastupanu 1955–1985...*

ÕISPUU, L. (ed.): *Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988...*

Enn TARTO (nar. 1938)

Spoluzakladatel podzemních organizací mládeže, mj. *Estonského svazu nacionalistů. Od šedesátých let vůdce estonského národního hnutí; třikrát vězněn za přesvědčení. Pseudonym: Mart Kraav.

Narodil se v Tartu. Jeho otec byl v roce 1944 uvězněn a deportován do hlubin SSSR. Zahynul v roce 1974 v táboře v Norilsku.

V roce 1953 po zakončení školy v Kõrveküla začal studovat v Tartu, kde s dalšími spolužáky založil nelegální skupinu odporu Družina estonské mládeže (používal pseudonymu Mart Kraav). Přepisoval a rozšiřoval letáky s protestem proti potlačení *maďarské revoluce v roce 1956 sovětskými vojsky. Pětadvacátého prosince 1956 byl spolu s dalšími členy skupiny uvězněn. Třináctého března ho Nejvyšší soud Estonské SSR odsoudil podle par. 58, odst. 10 tr. z. ESSR a par. 58, odst. 11 tr. z. ESSR (*par. 72 tr. z. RSFSR) k pěti letům odnětí svobody. Ostatní obžalovaní dostali tresty od dvou do sedmi let.

Trest si odpykával v *mordvinských táborech. V lágru byl členem nelegální organizace Orel, spoluzakládal Estonský svaz nových nacionalistů (viz *Estonský svaz nacionalistů). Členové těchto skupin se věnovali sebevzdělávání a plánování opoziční činnosti po návratu do Estonska. V roce 1958 Tarto večerně dokončil střední školu. Jedenadvacátého června 1960 byl podmíněně propuštěn.

Usídlil se v Tartu, kde pracoval jako tesař. V roce 1961 se neúspěšně snažil o přijetí na univerzitu. Dále působil v *Estonském svazu nacionalistů.

Šestadvacátého června 1962 byl znovu uvězněn. Prvního října 1962 ho Nejvyšší soud Estonské SSR odsoudil podle par. 68, odst. 2 tr. z. ESSR (*par. 70, odst. 2 tr. z. RSFSR) a par. 207 tr. z. ESSR (*nelegální držení zbraně*) k pěti a půl roku odnětí svobody. Jarmo Kiik, Valdo Reinart, Priit Silla, *Erik Udam a Taivo Uibo, kteří byli souzeni spolu s ním, dostali tresty od tří do šesti let. Trest vykonával v *mordvinských táborech.

Po návratu na svobodu se vrátil do Tartu. V roce 1969 nastoupil na univerzitu, kde dálkově studoval estonskou filologii. V důsledku zásahu KGB byl po dvou letech vyškrtnut ze seznamu studentů. Několikrát změnil zaměstnání, až nakonec nastoupil nastálo jako topič v kotelně.

Koncem šedesátých let se stal jednou z předních osobností estonského národního hnutí a udával mu ideologický směr. V roce 1977 se účastnil pokusu zřídit *Hlavní výbor národních hnutí Estonska, Litvy a Lotyšska. V srpnu 1979 podepsal *Baltskou výzvu. Napsal nebo se podílel na napsání kolektivních výzev: *Petice proti vstupu sovětských vojsk do Afghánistánu ze 17. ledna 1980, *výzvy Mezinárodnímu olympijskému výboru z 28. ledna 1980, protestu proti vyhnanství *Andreje Sacharova ze 3. února 1980. Byl spoluvůdčem pozdravné depeše vůdci polské *Solidarity *Lechu Wałęsowi (11. listopadu 1918), *výzvy z 10. října 1980 šéfům vlád SSSR a severovýchodních zemí, *otevřeného dopisu z 1. října 1982 občanům Finska. Vystupoval na obranu *Viktorase Petkuse (14. listopadu 1977), Romualdase Ragaišise (na začátku roku 1979), *Gleba Jakunina, *Antanase Terleckase či *Tatjany Velikanové (listopad 1979) a *Marta Nikluse (27. června 1980). Aktivně se účastnil akcí na pomoc rodinám vězňů svědomí. Udržoval kontakt se západními novináři akreditovanými v Moskvě, předával jim informace o situaci

v Estonsku. Na jaře 1981 se společně s *Lagle Parek, Eve Pärnaste, Arvem Pestim a Rünnem Vissakem zúčastnil pohřbu *Jüriho Kukka, který zemřel v táboře.

Pravidelně u něj byly prováděny domovní prohlídky a byl vyslýchán. Dvacátého šestého června 1977 vydala *Litevská helsinská skupina dokument na jeho obranu. Třináctého září 1983 byl znovu uvězněn. Byl obviněn mj. z účasti na vydávání podzemního bulletinu **Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis* (*Doplňk volného oběhu myšlenek a informací v Estonsku*). Devatenáctého dubna 1984 ho Nejvyšší soud Estonské SSR odsoudil podle par. 68, odst. 2 tr. z. ESSR (*par. 70, odst. 2 tr. z. RSFSR) k deseti letům odnětí svobody a pěti letům vyhnanství. Trest vykonával v *permských táborech. V prosinci 1987, když byl v lágru, mu bylo přiznáno čestné členství ve Skupině pro zveřejnění *paktu Molotov–Ribbentrop, 14. října 1988 byl propuštěn po bouřlivých demonstracích, které na jeho obranu proběhly v Tallinnu.

Po propuštění na svobodu aktivně pracoval pro znovunabytí nezávislosti Estonska. Byl tajemníkem tartského oddělení Estonského sdružení ochrany národního dědictví. V roce 1989 spoluzakládal sdružení obětí komunistických represí Memento, do roku 1992 byl členem jeho rady.

Byl členem *Kongresu Estonska a místopředsedou *Výboru Estonska. V srpnu 1991 se účastnil uzavření dohody mezi *Kongresem Estonska a Nejvyšším sovětem Estonské SSR o navrácení nezávislosti republiky. V letech 1991–1992 byl členem Ústavodárného shromáždění. Od roku 1992 do roku 2003 zasedal v parlamentě.

V letech 1992–1995 byl vedoucím Estonského institutu lidských práv a od roku 1993 do roku 2003 předsedal Radě starších Estonského svazu obrany.

Žije v Tartu.

V roce 1996 byl vyznamenán Řádem státního znaku II. třídy za činnost ve prospěch obrození Estonska.

Viktor Niitsoo

II.

DARSKI, J. [vl. jm. Targalski, Jerzy]: *Estonia. Historia, współczesność, konflikty narodowe...*

ENDRE, S. – LAAR, M. – OTT, U.: *Teine Eesti. Eesti iseseisvuse taassünd 1986–1991...*

Kes on kes Eesti poliitikas 1988–1992...

Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis...

NIITSOO, V.: *Vastupanu 1955–1985...*

NIITSOO, V. – PÄRNASTE, E. (eds.): *Kogumik MRP-AEG Infobulletään 1987–1988...*

ÕISPUU, L. (ed.): *Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988...*

Erik UDAM (1938–1990)

Člen podzemní mládežnické organizace *Orlové, aktivista *Estonského svazu nacionalistů. Autor a distributor samizdatu, politický vězeň; spoluzakladatel Estonské národní strany nezávislosti.

Narodil se v Tallinnu. Během studia na tallinnské střední škole vstoupil do podzemní mládežnické organizace *Orlové, kterou založil Taivo Uiibo.

Osmnáctého října 1955 byl uvězněn a obviněn z přípravy a rozšiřování protisovětských letáků ve škole. Šestadvacátého prosince 1955 ho Nejvyšší soud Estonské SSR odsoudil podle *par. 58, odst. 10 tr. z. RSFSR k šesti letům odnětí svobody, ale 23. dubna 1956 byl z rozhodnutí předsednictva Nejvyššího sovětu SSSR omilostněn a propuštěn. V letech 1956–1961 studoval na Tallinnské technice. Jako elektroinženýr pracoval v pobočce podniků Volta v Türi. V roce 1962 se neúspěšně snažil o přijetí na Filozofickou fakultu Moskevské univerzity.

Čtrnáctého července 1962 byl uvězněn pro obvinění z příslušnosti k nelegální organizaci *Estonský svaz nacionalistů. Spolu s ním byli zatčeni i další členové: Jarmo Kiik, Valdo Reinart, Priit Silla, *Enn Tarto a Taivo Uiibo. Prvního prosince 1962 Nejvyšší soud Estonské SSR odsoudil Udama podle par. 68, odst. 2 tr. z. ESSR (*par. 70, odst. 2 tr. z. RSFSR) a par. 70 tr. z. ESSR (*par. 72 tr. z. RSFSR) a par. 207 tr. z. ESSR (*nelegální držení zbraně*) na pět a půl roku odnětí svobody. Ostatní členové organizace, kteří byli souzeni s ním, dostali tresty od tří do šesti let.

Trest vykonával v *mordvinských táborech. Čtrnáctého listopadu 1966 byl na základě rozhodnutí předsednictva Nejvyššího sovětu SSSR předčasně propuštěn. Po návratu na svobodu se usadil v Tallinnu. Nastoupil do zaměstnání jako elektroinženýr v ústavu EKE Projekt, pracoval také na konzervaci památek. Později byl učitelem na Zemědělské technické škole v Jänedě.

V opozici pracoval dál. V letech 1977–1984 spolutvořil a podepsal mnoho výzev: *Baltskou výzvu z 23. srpna 1979, *Petici proti vstupu sovětských vojsk do Afghánistánu ze 17. ledna 1980, *výzvu z 28. ledna 1980 Mezinárodnímu olympijskému výboru, protest proti vyhnanství *Andreje Sacharova (3. února 1980). Podepsal pozdravnou depeši vůdci *Solidarity *Lechu Wałęsowi (11. října 1980), výzvu z 10. října 1981 šéfům vlád SSSR a severských zemí, otevřený dopis z 1. října 1982 občanům Finska, výzvu z 24. prosince 1984 generálnímu tajemníkovi OSN a vládám států vlastnících jaderné zbraně. Vystupoval na obranu *Viktorase Petkuse (14. listopadu 1977), Romualdase Ragaišise (začátek roku 1979), *Gleba Jakunina, *Antanase Terleckase a *Taťjany Velikanové (listopadu 1979) a rovněž *Marta Nikluse (27. června 1980).

Udržoval kontakty se západními novináři akreditovanými v Moskvě a informoval je o situaci v Estonsku. Pronásledovala ho KGB – v bytě mu mnohokrát provedli prohlídku, nainstalovali mu odposlech, stále byl předvoláván k výslechu. Šestnáctého prosince 1983 dostal oficiální výstrahu kvůli *protisovětské činnosti*.

Spoluzakládal Skupinu pro zveřejnění *paktu Molotov–Ribbentrop (červenec 1987). Podílel se na uspořádání *shromáždění v parku Hirve 23. srpna 1987. V lednu 1988 spoluzakládal Estonskou národní stranu nezávislosti. V srpnu 1988 byl zvolen do vedení strany, v roce 1989 se ujal funkce místopředsedy.

Zemřel v Tallinnu.

Viktor Niitsoo

II.

DARSKI, J. [vl. jm. Targalski, Jerzy]: *Estonia. Historia, współczesność, konflikty narodowe...*

ISOTAMM, J. – PERTMANN, J.: Mees, keda ei murtud: raamat Erik Udapist. Tartu 2001.

Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis...

NIITSOO, V.: Rahvuslik Vastupanuliikumine Aastail 1955–1962. *Akadeemia*, 1994, č. 12; 1995, č. 1.

TÝŽ: *Vastupanu 1955–1985...*

ÕISPUU, L. (ed.): *Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988...*

UIBO, T.: Rindel ja tagalas. *Vikerkaar*, 1988, č. 12.

Gruzia

ÚVOD

Gruzie má mnohasetletou tradici vlastní státnosti. První státní útvary na jejím území vznikly už ve starověku. Poté byla Gruzie v průběhu staletí konglomerátem jednotlivých a na sobě nezávislých království, anebo zase – dočasně – jednotným státem. Nejednou patřila do sféry vlivu sousedních, větších států – např. Římské říše, Byzance, sásánovského Íránu, Arabského chalífátu, Mongolské říše. Někdy se některá nebo všechna gruzínská království nacházela pod ochranou těchto států, nebo je ony státy i dobyly. Období cizí nadvlády se střídala s obdobími větší či menší nezávislosti.

V sedmáctém a osmáctém století vzhledem k silicím muslimskému ohrožení Zakavkazska došlo k postupnému sblížení pravoslavné Gruzie s Ruskem. V roce 1783 uzavřel král Kachetie a Kartlie Herakles s ruskou carevnou Kateřinou II. Georgijevskou smlouvu (Georgijevský traktát) a svěřil stát její ochraně. Vyvolala to nezbytnost bránit zemi před mocnými muslimskými sousedy – Osmanskou říší a Persií. Za vlády cara Alexandra I. byly Kachetie a Kartlie (1801) a také západogruzínské státy (1804–1807) začleněny do Ruské říše. Protektorát se změnil v gubernii bez jakýchkoli známek autonomie.

Po bolševickém převratu v roce 1917 získala Gruzie nakrátko nezávislost: od května 1918 do března 1921 existovala Gruzínská demokratická republika, v níž byli hlavní politickou silou gruzínští sociální demokraté (menševici). Republiku uznalo mnoho států a také Rusko, které s Gruzii navázalo diplomatické vztahy.

V roce 1921 Rudá armáda, kterou pozvali gruzínští bolševici, svrhla menševickou vládu Noema Žordaniji. V roce 1922 byla Gruzie začleněna do SSSR, nejprve do Zakavkazské republiky, později jako samostatná republika.

Bezprostředně po vstupu Rudé armády měl odpor vůči sovětizaci různorodé podoby – od podzemního (na jaře 1921 vytvořila skupina politických stran, které přešly do konspirace, společný koordináční orgán – Výbor nezávislosti Gruzie, známější pod názvem Paritní výbor), a dokonce ozbrojeného (v létě 1921 došlo k povstání ve Svanetii, v roce 1922 k povstání v Kachetii a Pšavsku-Chevsuretii, v roce 1924 k povstání v Gurii, Kachetii, Imeretii, Megrelii a Svanetii), až po otevřené veřejné protesty. Z těch byla nejznámější výzva, jíž se gruzínský katolikos patriarcha Ambrosij (Ambrosij; vl. jm. Vissarion Chelaja, 1861–1927; intronizovaný v roce 1921, v roce 1926 fakticky odstavený od řízení církve) obrátil na účastníky konference v Janově. Požadoval odsun sovětských vojsk z Gruzie a právo gruzínského národa rozhodovat o svém osudu samostatně.

Po potlačení povstání v roce 1924 už k tak otevřeným vystoupením nedocházelo, avšak protiruské a protibolševické nálady trvaly dál. Přidaly se k nim třenicemi mezi gruzínským obyvatelstvem a dalšími národnostmi v republice, jež byly důsledkem různého národnostně správního experimentování zaváděného bolševiky. V podmínkách stalinské diktatury musely tyto nálady zůstat skryté, projevíly se až po Stalinově smrti, kdy začala politická a kulturní „obleva“.

Vztah ke Stalinovi a jeho epoše ostatně nebyl v Gruzii jednoznačný a zůstává tomu tak dodnes. Zatímco v Rusku se po roce 1953 lidový stalinismus projevoval společenskou nespokojeností, v Gruzii nesl především svérázné projevy vlastenectví. Nepochybně se to dá vykládat gruzínským původem zemřelého diktátora. Mnozí Gruzíni viděli ve Stalinovi národního génia a kritiku kultu osobnosti na XX. sjezdu KSSS pokládali za protigruzínskou akci.

Zpočátku byly takové nálady charakteristické pro rolnictvo a nižší vrstvy ve městech, naopak je nepřejímala inteligence, která při masových represích utrpěla citelné ztráty. Avšak mohutných nepokojů, k nimž došlo 5.–11. března 1956 v hlavním městě (*události v Tbilisi v březnu 1956) a v dalších gruzínských městech pod prostalinskými – a zároveň národně vlasteneckými – hesly, se do značné míry už účastnili studenti vysokých škol v hlavním městě i školní mládež.

Nespokojenost se sovětskou mocí se čas od času projevovala společenskými demonstracemi. Během mezinárodních závodů v Paláci sportu v Tbilisi obecenstvo vyslechlo vestoje hymny různých zemí, kdežto při prvních tónech hymny SSSR se všichni posadili. Drastičtější podobu měla demonstrace v témže Paláci sportu v roce 1963 při promítání filmu Dina Risiho *Pochod na Řím*. Epizoda, v níž italská fašistická skupina komunistů a házejí do ohně Leninův portrét, vyvolala v hledišti aplaus. Ovace nevyjadřovaly ani tak sympatie k fašismu a Mussolinimu, jako nepřátelství ke komunismu a k Leninovi.

V období „oblevy“ se upevnily nejen antipatie, ale také ideály gruzínské společnosti. V šedesátých letech se část Gruzínů obrátila k tradičním národním hodnotám – mateřskému jazyku, církvi, historickému a kulturnímu dědictví. Vzniká jistý kult historické tradice táhnoucí se půldruhého tisíciletí (od přijetí křesťanství ve čtvrtém století), vzrůstá zájem o národní minulost. Se zvláštním nadšením se o vše gruzínské zajímala mladá inteligence.

Je třeba si všimnout, že i v prostředí gruzínské inteligence nabývala tato fascinace dějinami často podobu zdůrazňování prvenství Gruzínů v oblasti kultury i náboženství v porovnání se sousedními národy (především s Armény): od prvenství přijetí křesťanství po negaci významu vlivu středověké arménské architektury na gruzínskou. Těmto tématům se věnovalo mnoho publikací gruzínského samizdatu. V masovém povědomí se „boj o prvenství“ obvykle projevoval protiarménskými náladami.

Důležitou formou společenské aktivity byla účast na životě církve. Gruzínská autokefální pravoslavná církev byla pokládána za centrum a symbol národní kultury. Mládež zaplňovala svatyně zejména o Velikonocích, velké popularitě se těšila kázání katolíkose-patriarchy Efrema II. (Grigorij Sidamonidze, 1896–1972; intronizován v roce 1960), která se často odvolávala na vlastenecké pocity věřících⁴⁰. V padesátých a šedesátých letech přál náboženskému oživení fakt, že se gruzínská autokefální církev těšila větší svobodě než pravoslavná církev v Rusku. *Gleb Jakunin a Nikolaj Ešliman, kteří byli v konfliktu s moskevským patriarchátem, přijížděli do Gruzie za Efremem II. a využívali jeho péče. Jak rostl vliv gruzínské církve, sílil i tlak úřadů na patriarchát a na duchovní a podobně také rostla nespokojenost a podrážděnost v prostředí věřících. Situace se zkomplikovala, když po Efremovech II. nastoupil David V. (Chariton Devdariani, 1903–1977; intronizován v roce 1972). *Zviad Gamsachurdia a jeho stoupenci si mysleli, že nový katolikos-patriarcha je loutkou v rukou šedé eminence gruzínské církve Gajoze (Bidziny Keratišviliho), biskupa cilkaňského (obec poblíž města Gori). Ten se podle nich podílel na krádeži církevních cenností z patriarchovy sakristie v posledních měsících života Efrema II. a na zfalšování jeho závěti, v níž jmenoval svým nástupcem rektora semináře ve Mcchetě, metropolitu Eliáše (Ilia II., vl. jm. Irakli Gudušauri-Šiolašvili)⁴¹. Biskupu Gajozovi se vyčítaly

40 V posledních letech patriarchova života však vůči němu *Gamsachurdiův okruh zaujal kritické stanovisko, vyčítal hlavě gruzínské církve, že podléhá tlakům úřadů. Podle *Gamsachurdii měl Efrema II. dokonce říci: *Vím, že když v Moskvě hraji na klavír, máme na tu melodii tančit, protože jinak s námi bude zle.*

41 Nyní je Eliáš katolíkosem-patriarchou, byl zvolen v roce 1977 po smrti Davida V.

těsné svazky se stranicko-vládními mafiánskými kruhy, spjatými s Vasilijem Mžavanadzem, který byl ještě v roce 1972 prvním tajemníkem ÚV Komunistické strany Gruzie⁴².

V každém případě je známo, že David V. vždy demonstroval loajalitu k sovětské moci a ideologii, a to dokonce i otevřeným vychvalováním komunistické doktríny v kázáních, což rozšiřovalo rozpor mezi patriarchátem a opozičně naladěnou křesťanskou společností.

V šedesátých letech nejen *Zviad Gamsachurdia, ale i jiní pozdější disidenti vystupovali především jako vášniví obránci pravoslaví a křesťanského vzdělání, jako bojovníci za věc církve. V polovině šedesátých let *Valentina Pailodze organizovala církevní sbory, snažila se, aby církev dostala nazpět památkovou svatyni patriarchy Svetichoveli (Sloup života) ve Mcchete. Již v letácích, které šířila v roce 1970, provázelo výzvy ke křesťanskému životu odmítání asimilace a komunistické propagandy, odmítání dvoutvářnosti a konformity. Sovětská moc a ideologie byly podle názoru autorky letáků příčinou národní tragédie Gruzínů, jakou je ztráta křesťanské víry. *Pailodze radikálně vyjádřila hlubší motivy činnosti nezávislých kruhů, které se odlišovaly blízkým vztahem ke křesťanské církvi, vnímané jako strážkyně národního živlu.

V celém gruzínském hnutí odporu převažovala myšlenka národních a náboženských hodnot nad myšlenkou obrany práv jednotlivce⁴³.

*Události v Tbilisi v březnu 1956 daly impuls rozvoji gruzínského národního hnutí. Vznikly podzemní skupiny, které si kladly za cíl nezávislost Gruzie. Tvořili je lidé různého věku a různého společenského postavení – od studentů po lidi už vůbec ne mladé, kteří za sebou měli oficiální dráhu v sovětském státě. Zatímco se skupina *Gorgaslani z Tbilisi skládala z žáků vyšších tříd, zakladatelem Výboru osvobození Gruzie byl Petros Meunargia, vysoce postavený úředník v důchodu, který byl v minulosti zaměstnancem Lidového komisariátu vnitra Gruzie a zástupcem Nejvyššího soudu republiky, souzený za účast v březnových událostech.

Příslušníky všech podzemních skupin spojovalo, že pokládali sovětskou moc za imperiální nebo také koloniální. Členové těchto seskupení rozšiřovali letáky, vzácněji noviny nebo brožury, v nichž vyzývali k boji za nezávislost. Docházelo k pokusům o zřízení nelegálních tiskáren. Charakteristickým znakem opoziční propagandy bylo její směřování k inteligenci, ke gruzínské kulturní elitě; např. aktivisté Organizace osvobození Gruzie posílali svou vydavatelskou produkci spisovatelům, zatímco bratři Picchelaurovi distribuovali plakát s výzvou *Svobodu pro Gruzii!* v akademickém městečku v Tbilisi. Příslušníci podzemí z měst Kutaisi

42 K zobrazení (ve srovnání s ostatními svazovými republikami) poměrně nevysoké úrovně stranického vlivu v Gruzii stačí ukázat, že se zmíněná obvinění stala předmětem vyšetřování prokurátora (ovšem až po září 1972, kdy se dostal k moci Eduard Ševardnadze: počátek jeho vlády se vyznačoval mohutnou protikorupční kampaní, směřující zejména proti klanu Mžavanadze). Navíc ve „zprávě“ vypracované zástupcem hlavního okresního prokurátora Davidem Koridzem byla obvinění potvrzena. Koridze ovšem i v gruzínských podmínkách výrazně překročil meze dovoleného, když se „zprávou“ seznámil *Gamsachurdia, který ji neprodleně zveřejnil prostřednictvím samizdatu. Za to byl v roce 1974 Koridze z prokuratury propuštěn.

43 *Zviad Gamsachurdia a skupina jeho přátel (mj. historik *Viktor Rchiladze) vypracovali pro svou potřebu konkrétní koncepci – syntézu pravoslaví, antroposofie a národně mesianistických eschatologických myšlenek (možná některé podněty čerpali také z jazykovědy profesora Nikolaje Marra, který byl původem Gruzín). Pravděpodobně k tomu došlo na začátku sedmdesátých let. Za svého nedlouhého prezidentského působení *Zviad Gamsachurdia všemožně propagoval svou koncepci jako základ obrození Gruzie a naplnění jejího historického poslání – vzdorovat „Turanovi“ čili turecko-islámskému světu, jakož i záchrany Bohem vyvoleného gruzínského jazyka. Tím se ze „zviadismu“ stal nejen vlastenecký proud, ale i ideologie.

a Zugdidi⁴⁴, kteří v roce 1961 vytvořili Svaz kavkazských národů, za konečný cíl svého boje považovali nejen odchod Gruzie ze svazku SSSR, ale i odchod ostatních zakavkazských republik. Program organizace předpokládal stávky a demonstrace (její členové byli později obviňováni také z přípravy ozbrojených vystoupení). Radikalismem se vyznačovala rovněž skupina Černá růže z Tbilisi (konec šedesátých let), která v letácích vyzývala národ k zahájení partyzánského boje; její členové dokonce provedli „vyvlastnění“ – okradli pokladnu policejního komisařství⁴⁵.

Začátkem sedmdesátých let konspirační opoziční aktivita v Gruzii hodně zeslábla. Až koncem desetiletí se znovu objevily podzemní a pololegální skupiny a hnutí, ale tentokrát mnohem masovější. Mezitím se nejspíš podle příkladu z Moskvy činnost gruzínských disidentů soustředila na obranu lidských práv.

Hnutí na obranu lidských práv bylo v Gruzii spjato především s osobnostmi *Zviada Gamsachurdii, *Meraba Kostavy a jejich druhů. Od roku 1972 udržovali *Gamsachurdia a *Kostava intenzivní kontakty s moskevskými obránci lidských práv a zastávali úlohu prostředníků mezi nimi a představiteli analogického proudu v Gruzii. V šedesátých letech si *Gamsachurdia vzal za cíl seznámit gruzínskou mládež s křesťanskou literaturou a s teologickými díly. V sedmdesátých letech se ujal role distributora ruského samizdatu – jak literárního, tak toho, který propagoval obranu lidských práv. Tak se v Gruzii objevily texty *Petra Hryhorenka, *Jurije Orlova, *Andreje Sacharova, *Alexandra Solženicyna a dalších disidentů. Podle příkladu Moskvanů založili *Gamsachurdia a *Kostava veřejná společenská sdružení: *Iniciativní skupinu na obranu lidských práv v Gruzii (1974) a *Gruzínskou helsinskou skupinu (1977).

*Gamsachurdia a jeho stoupenci seznámili veřejnost s rozličnými případy porušování lidských práv, s případy ničení pomníků kultury, korupce a zneužití gruzínskými úřady. Členové *Iniciativní skupiny vykročili za rámec striktně gruzínské problematiky, podepisovali i dokumenty na obranu pronásledovaných ruských disidentů. Právě tomuto okruhu věděl gruzínský samizdat za svůj rozkvět. Vedle jednotlivých textů vydávaných mimo dohled cenzury vycházela nezávislá periodika: v letech 1975–1976 **Okros Sacmisi (Zlaté rouno)*, v letech 1976–1977 **Sakartvelos Moambe (Gruzínský posel)*.

Na území Gruzie se podobně jako jinde disidentské činnosti nevěnovali jen představitelé gruzínského národního hnutí, ale také opoziční aktivisté jiných národů (abcházští, ázerbájdžánští, osetští; bylo tam hnutí meschetinských Turků bojujících o návrat do Gruzie⁴⁶, hnutí

44 Mnoho členů skupiny ze Zugdidi se posléze stalo stoupenci *Zviada Gamsachurdii, za společenských demonstrací na začátku devadesátých let se vyslovovali pro jeho stranu.

45 Není úplně jasné, zda to byla skutečně skupina, nebo zda letáky jménem Černé růže připravoval jeden člověk – dvaadvacetiletý Tejmuraz Čanturišvili; v roce 1970 byl odsouzen za *protisovětskou agitaci* a loupež, zatímco jeho společníci z akce týkající se pokladny policejního komisařství byli potrestáni jen za loupež. Nikdo z nich nebyl obviněn z *účasti v protisovětské organizaci*. Po propuštění z lágru v roce 1975 Čanturišvili spolupracoval s *Iniciativní skupinou na obranu lidských práv v Gruzii. Jeho básně vyšly v prvním čísle periodika **Okros Sacmisi (Zlaté rouno)*.

46 Meschetinští Turci, jak se sama označuje část obyvatel Meschetie (historické oblasti na jihu Gruzie), vyznávají islám. Etnicky jde o potomky Turků, kteří tam přicházeli od jedenáctého století z Anatolie a dalších turkojazyčných oblastí, a také Gruzínů-Meschetinců, kteří přijali islám mezi lety 1555 a 1829, kdy oblast spadala pod vládu Osmanské říše. Používá se rovněž názvů: Turci-Džavachetci, Turci-Meschetinci a achalkilakští Turci. Jejich hovorová řeč je jedním z tureckých dialektů. V roce 1944 je Stalin dal násilně vysídlit do Střední Asie a do Kazachstánu, kde nabyli postavení zvláštních přesídlenců (zrušeného v roce 1956). Určité skupiny meschetinských Turků se vrátily na Kavkaz, protože je však nepustili do Gruzie, usadili se v sousedních regionech, zejména v Ázerbájdžánu. V roce 1989 provedli uzbečtí islamisté masakr Turků-Meschetinců obývajících Ferganské údolí. Po této události bylo více než 16 tisíc lidí evakuováno

Židů *, „otkazníků“) a také nepravoslavných náboženských skupin (baptisté, svědkové Jehovovi a později Krišnovci). Gruzínské skupiny na obranu lidských práv, složené převážně z lidí angažovaných národně a nábožensky, se však nestaly kolektivním mluvčím tužeb všech těchto hnutí. Spolupracovaly jen s představiteli židovského a částečně meschetinského hnutí.

Mezi židovským obyvatelstvem bývalého SSSR představují gruzínští Židé odlišnou etnickou skupinu. Koncem šedesátých let jich bylo kolem 65 tisíc. Prvořadým cílem židovských aktivistů byla obrana svobody svědomí a právo na výuku hebrejštiny, ale ve druhé polovině šedesátých let se židovské společenství v Gruzii (tak jako v Lotyšsku) stalo iniciátorem masového hnutí za právo na odjezd do Izraele (v letech 1971–1981 z Gruzie emigrovalo přes 30 tisíc Židů – téměř 60 % všech, kteří tehdy v republice žili). Bratři Grigorij a Izaak Goldštejnovi, kterým bylo mnoho let upíráno právo na emigraci, vstoupili do *Gruzínské helsinské skupiny, podobně jako se Vladimír Slepak a *Anatolij Ščaranskij v RSFSR, *Josyf Zisels na Ukrajině a *Ejtan Finkelštejn v Litvě stali členy helsinských skupin ve svých republikách.

V polovině sedmdesátých let udržovali přední gruzínští obránci lidských práv kontakty také s domácími aktivisty hnutí meschetinských Turků a podporovali jejich požadavek o návrat do Gruzie. Někteří z vůdců údajně měli výhrady – že podpoří jen ty meschetinské Turky, kteří se prohlásí za „Gruzíny“ anebo přestoupí k pravoslaví.

Abchazské národní hnutí mělo podobu lidových shromáždění a mítinků (konaly se v letech 1958, 1967 a 1978 – nejčastěji ve vsi Lychny). Bylo pokládáno za protigruzínské: požadavky abchazského obyvatelstva oscilovaly mezi snížením počtu Gruzínů v úřadech autonomní republiky a poskytnutím Abcházii statusu svazové republiky nebo připojení k RSFSR. Gruzíní žijící v Abcházii si zase stěžovali na omezování práv gruzínských obyvatel. Začátkem roku 1981 demonstrovalo několik stovek gruzínských studentů z Abcházie v Tbilisi na protest proti tomu, že na nově otevřené Univerzitě v Suchumi není Fakulta gruzínštiny, zatímco se tam otvírají Fakulty ruštiny a abcházštiny⁴⁷.

Analogicky se jevila záležitost osetského národního hnutí, které se rozvíjelo v Jihoosetské autonomní oblasti (v roce 1983 přišla Juriji Andropovovi petice s žádostí o znovuspojení této oblasti se Severoosetskou ASSR v hranicích RSFSR).

Azerové, kteří v kompaktních skupinách obývali pohraniční oblasti Gruzie s Ázerbájdžánem, se zase dožadovali autonomie (úřady těmto požadavkům částečně vyšly vstříc a v roce 1979 vytvořily Marneulskou národní oblast). Koncem osmdesátých let se s pádem sovětského impéria všechny tyto antagonismy velmi vyostřily.

Úřady v Tbilisi činnost obránců lidských práv nějakou dobu tolerovaly a neuchylovaly se k represím. Až v roce 1977 zatýkání členů veřejných sdružení (pravděpodobně to byl požadavek Moskvy) uštedřilo gruzínským opozičním strukturám silnou ránu. Gruzínští obránci lidských práv (na rozdíl od ruských) nevytvořili trvalé struktury, které by zajistily pokračová-

do centrálního Ruska a během půldruhého roku se přes 90 tisíc dalších přestěhovalo do Ázerbájdžánu, na severní Kavkaz (převážně do Krasnodarského kraje), do Kazachstánu a na Ukrajinu. Nyní počet meschetinských Turků na území bývalého SSSR činí 260–280 tisíc. Od konce padesátých let sílilo v řadách meschetinských Turků hnutí mající za cíl návrat do Gruzie. Otázka povolení jejich návratu do Meschetie byla jedním z hlavních problémů vnitřní a zahraniční politiky gruzínského vedení od konce osmdesátých let. Problém dodnes není úplně vyřešen.

47 Tato fakulta byla na Univerzitě v Suchumi otevřena v roce 1989 na příkaz z Tbilisi a stala se rozbuškou událostí, jež vedly k faktickému oddělení Abcházie od Gruzie.

ní činnosti. Uvěznění klíčových osobností tudíž způsobilo přerušení systematických aktivit. V Rusku, na Ukrajině i v některých dalších republikách SSSR byla centra humanistů a vědců pro disidenty „skupinami podpory“, intelektuálním zázemím, a tvořila „společenský kontext“ jejich aktivity. V Gruzii inteligence zpočátku podporovala činnost *Zviada Gamsachurdii, záhy ho však začala hodnotit neobyčejně kriticky. Nebylo to jen kvůli výstředním etnokulturním a náboženským teoriím, jaké *Gamsachurdia hlásal, ale také kvůli charakteru samotného vůdce. V polovině sedmdesátých let vyvolal v Tbilisi halasný skandál takzvaný „seznam lidí z gruzínské inteligence, spolupracujících s KGB“, který *Gamsachurdia sestavil na základě vlastních dohadů.

Chování *Zviada Gamsachurdii při vyšetřování a zejména kajícnost, kterou tento přední disident projevil v televizi, nezůstaly bez vlivu na podobu gruzínského opozičního hnutí. Přesto si uměl, jak dokázaly události na konci osmdesátých let, udržet nebo bez námahy získat popularitu v širokém okruhu společnosti.

Jak již bylo zmíněno, ve druhé polovině sedmdesátých let se v Gruzii objevily téměř masové politické organizace s národními kořeny. Část z nich vznikla ještě před *Gamsachurdiovým uvězněním, např. mládežnický *Svaz boje za osvobození Gruzie, jiné – jako *Republikánská strana Gruzie, *Národně demokratická strana, skupina *Obrození národního vědomí – byly založeny v reakci na proces a veřejný projev pokání.

Aktivita „nového podzemí“ spočívala především v rozšiřování letáků a pořádání velkých veřejných akcí, což byla v činnosti gruzínských disidentů novinka. První takovou akcí byla *demonstrace ze 14. dubna 1978 na obranu gruzínského jazyka – nejvýznamnější epizoda boje o postavení gruzínštiny jako státního úředního jazyka a zároveň největší pouliční manifestace v Gruzii od poloviny padesátých do poloviny osmdesátých let⁴⁸.

V Gruzii podobně jako v dalších sovětských republikách používala Moskva politiku zavádění ruštiny do vzdělávacích sítí a státních institucí. Příklady uplatňování takové politiky uvedl na sjezdu gruzínských spisovatelů (22. dubna 1976) Revaz Džaparidze, jehož projev byl přijat ovacemi. Džaparidze poukázal na pokusy nahrazovat gruzínštinu ruštinou při výuce některých předmětů ve školách a na Univerzitě v Tbilisi. Navíc mělo být na pokyn ministra vysokého a středního školství SSSR mnoho učebnic pro gruzínské vysoké školy vydáno rusky. Ruština měla být na stejné úrovni s gruzínštinou při obhajobě doktorských prací⁴⁹.

Skutečnou vlnu pobouření však vyvolal pokus zavést do 75. článku Ústavy Gruzínské SSR změny týkající se státního jazyka, k němuž došlo v roce 1978. V předchozím znění tohoto článku byla státním jazykem v Gruzii gruzínština. Když 24. března noviny *Zarja Vostoka* uveřejnily chystané nové znění článku⁵⁰, aktivisté *Svazu boje za osvobození Gruzie začali připravovat protestní akci. Demonstrace, jíž se zúčastnilo nejméně 10 tisíc lidí – hlavně studující mládež – vedla k tomu, že Nejvyšší sovět Gruzínské SSR nechal článek Ústavy č. 75 beze změny. Poslanci přijali vlastní rozhodnutí patnáctiminutovým potleskem a první tajemník ÚV Eduard

48 Pravděpodobně bez zohlednění abchazských lidových shromáždění ve vsi Lychny.

49 V roce 1980 vyjádřilo 364 představitelů gruzínské inteligence protest proti rozhodnutí, jež doporučovalo, aby osoby ucházející se o vědecké tituly, své práce psaly a obhajovaly v ruštině.

50 *Gruzínská SSR zaručuje ve státních a společenských orgánech, v kulturních a jiných institucích použití ruštiny, jakož i všestrannou péči o její rozvoj. V Gruzínské SSR je podle zásad rovnoprávnosti zaručeno svobodně používat ve všech orgánech a institucích ruštinu a jiné jazyky, jichž obyvatelstvo používá. Jakékoliv zvýhodnění nebo omezení při používání těch nebo oněch jazyků jsou nepřipustná.*

Ševardnadze rozhodnutí osobně oznámil demonstrantům. Představitelé sovětské moci nejen vyhověli požadavku protestujícího zástupu, ale sdíleli i jeho pocit vítězství, čímž manifestovali, že vyznávají stejné hodnoty⁵¹. Byla to, zdá se, událost v sovětských dějinách nevídaná.

Během *demonstrace ze 14. dubna 1978 uhájila gruzínská společnost status mateřského jazyka, čímž dokázala, že jednotlivá vítězství nad sovětským státem jsou možná. Tyto události rovněž ukázaly specifickou společensko-politickou situaci, v jaké se republika nacházela v sedmdesátých letech. Úřady se nerozhodly manifestaci rozehnat. Nikdo z jejích organizátorů ani aktivních účastníků kromě Avtandila Imnadzeho, který protesty filmoval, nebyl zatčen.

Úspěch *demonstrace ze 14. dubna 1978 gruzínskou opozici povzbudil. V několika následujících letech v Tbilisi a okolí probíhaly masové protestní akce.

Na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let lze tedy hovořit o existenci vybudovaného národního hnutí. Jeho hlavním hnacím motorem byli studenti Univerzity v Tbilisi a inteligence, především humanitní, zatímco aktivisty obvykle velmi mladí lidé (mj. členové takových podzemních organizací, jako *Svaz boje za osvobození Gruzie). Heslem hnutí bylo zachování gruzínského jazyka a kultury a obnova náboženského života. Nejdůležitější vlastenci vystupovali proti komunistické ideologii a vyjadřovali se za nezávislost republiky⁵². Aktivisty podzemí spojovalo gruzínské vlastenectví a negování sovětského zřízení, krom toho reprezentovali různé společensko-politické názory. Važa Žgenti, ideolog skupiny *Obrození národního vědomí, byl stoupencem socialismu, ale ne v sovětském podání. Členové *Republikánské strany Gruzie svou stranu nazvali podle Republikánské strany USA, čímž vyjadřovali svou politickou orientaci. Vůdčí myšlenkou *Národně demokratické strany byla syntéza demokracie a prvků teokratických vlád, spojení liberálních a křesťanských hodnot.

Konspirativní skupiny usilovaly o navrácení nezávislosti Gruzie bez použití násilí. Výjimkou byl Vladimír Žvanija, který k tomuto cíli zvolil terorismus (způsobil tři výbuchy v Suchumi, Kutaisi a Tbilisi, v lednu 1977 byl odsouzen k trestu smrti a zastřelen).

Represivní politika úřadů proti aktivistům hnutí byla často příčinou manifestací a rozšiřování letáků.

Poté, co byl zatčen a umístěn do psychiatrické léčebny Nikoloz Samcharadze⁵³, objevily se v Tbilisi letáky *Svobodu bojovníkům za nezávislost Gruzie – Kostavovi, Imnadzemu, Samcharadzemu!* Když byl v dubnu 1981 propuštěn z práce na univerzitě populární přednášející gruzínské literatury Akakija Bakradze, autor článku *Čto ožidajet Gruziju? (Co čeká Gruzii?)*, zúčastnilo se demonstrace na jeho obranu kolem tisíce studentů. Poté se Bakradze směl na školu vrátit. Pobouření gruzínské společnosti vyvolalo soudní jednání s *Merabem Kostavou, který byl v listopadu 1981 uvězněn ve vyhnanství pod falešným obviněním. Protest adresovaný

51 Vlastenecké nálady vládly ve všech vrstvách společnosti včetně stranického vedení (pokud představitelé establishmentu a vládnoucí elity ve skutečnosti tyto nálady nesdíleli, snažili se je předstírat). Gruzínští straničtí vůdci (podobně jako vůdci jiných republik) se snažili zachovat loajalitu k Moskvě, ale zároveň před svými krajany hrát roli obránců národních rysů. Populistickou politiku v národních barvách vedl první tajemník Komunistické strany Gruzie Eduard Ševardnadze.

52 V letáčích *Svazu boje za osvobození Gruzie z roku 1977 čteme: *Už šedesát let komunisté vykořisťují poctivě pracující. Už šedesát let nekončí jejich demagogie a krvavý teror. Gruzie je znovu okupována. Národu hrozí degenerace. Šedesát let po revoluci – to je šedesát let největší tyranie v dějinách lidstva. Nikdy a nikde režim nedělal z lidí otroky v takové míře, jako to dělá režim sovětský. Sovětské impérium je společně komunistické vězení, do kterého byly nahnány poražené národy...*

53 Samcharadze již v roce 1958 vystupoval proti odstranění výuky dějin Gruzie ze státních škol.

vaný Brežněvovi a Ševardnadzemu podepsalo asi 200 lidí. Dva signatáři, zaměstnanci Ústavu historie, archeologie a etnografie Akademie věd, byli odsouzeni k 15 dnům vězení, ale díky zásahu kolegů byli předčasně propuštěni.

Zároveň trvala vystoupení na obranu gruzínštiny a domácí kultury.

Týden po demonstraci na obranu Bakradzeho se konala další manifestace před budovou Nejvyššího sovětu Gruzínské SSR, kde probíhal sjezd spisovatelů republiky. Demonstranti protestovali proti nahrazení gruzínštiny ruštinou a požadovali rozšíření výukového programu dějin Gruzie ve školách a na vysokých školách. Vyzývali, aby byly v Tbilisi vztyčeny pomníky národních hrdinů – krále Davida Obnovitele, královny Tamary a Cotneho Dadijaniho. Ševardnadzemu, který byl na sjezdu přítomen, byla předána petice adresovaná také Leonidu Brežněvovi, nazvaná *Požadavky gruzínského národa*. *Gamsachurdia, který se právě vrátil z vyhnanství v Dagestánu, předal stejný dokument ÚV Komunistické strany Gruzie. Byly v něm obsaženy následující návrhy: zachování gruzínštiny jako státního úředního jazyka Gruzie, propuštění politických vězňů – Leonida Markoziji (bojovníka za práva Gruzínů v Abcházii) a Nikoloz Samcharadzeho, likvidace vojenského polygonu na území středověkého klášterního komplexu David Garedža, obrana pronásledovaných gruzínských obyvatel v Abcházii, Adžárii a Ázerbájdžánu.

V roce 1981 se místem symbolických akcí gruzínského národního hnutí stala svatyně Sveticchoveli v Mcchetě – starověkém městě poblíž Tbilisi. První akce se konala 14. dubna 1981, přesně tři roky po *demonstraci ze 14. dubna 1978. Za Gruzii se modlilo asi 200 klečících manifestantů se svíčkami. Bylo dohodnuto, že se akce bude každý rok opakovat k připomenutí demonstrace z roku 1978. Manifestace v Mcchetě nabyly masového charakteru. Dvanáctého října 1981 se před svatyní sešly dva tisíce lidí, kteří protestovali proti omezování výuky gruzínštiny.

V roce 1983 se konaly oficiální oslavy dvoustého výročí Georgijevského traktátu. Sovětská historiografie a propaganda vždy zdůrazňovaly dlouhodobost svazku ruské a gruzínské země (od dvanáctého století). Zdůrazňovala se zejména role ruského státu jako obránce Gruzie před muslimskými nájezdníky ve druhé polovině osmnáctého a na začátku devatenáctého století. Připojení Gruzie k Rusku se hodnotilo pouze pozitivně.

Aktivisté gruzínského národního hnutí vnímali historické a současné vztahy s Ruskem naprosto jinak. Vzhledem ke svým následkům byl Georgijevský traktát – jak hlásal jeden z letáků – *tragickou událostí v dějinách Gruzie*. V červnu byli Irakli Cereteli a Paata Sagiridze obviněni z šíření letáků s výzvou k bojkotu jubilejních oslav. Jedenáctého července přišlo na demonstraci na obranu uvězněných skoro sto lidí. Asi dvacet účastníků bylo zadrženo, několik umístěno do vězení a poté odsouzeno (mj. *Giorgi Čanturia a *Tamar Čcheidze). Členové Gruzínské národně osvobozené organizace Guram Gogbaidze, Tariel Gviniašvili a *Zacharij Laškarašvili byli zatčeni za rozšiřování protijubilejních letáků. V listopadu 1983 se v panteonu Mtacminda v Tbilisi konalo setkání proti oslavám výročí Georgijevského traktátu (na jaře 1984 byl uvězněn jeden z organizátorů – Gela Nikolaišvili). Zatýkáni v letech 1983–1984 bylo pro generaci mladých opozičních aktivistů těžkou ranou. Její představitelé (kterým bylo něco přes dvacet let) byli stoupenci *Zviada Gamsachurdii, účastníky *demonstrace ze 14. dubna 1978. K návratu k aktivní politické činnosti mohlo dojít až na začátku perestrojky, poté co Gorbačov v roce 1987 propustil politické vězně.

Po návratu gruzínských disidentů se obrodily staré organizace a vznikly nové. Již v roce 1986 byla reaktivována *Gruzínská helsinská skupina. Na podzim 1987 vznikl *Výbor na obranu vězňů svědomí v Gruzii, jehož členy se stali: *Giorgi Čanturia, *Tamar Čcheidze, *Zviad

Gamsachurdia, bratři Eduard a *Tengiz Gudavovi, *Merab Kostava, Marina Terzijan. *Zviad Gamsachurdia, *Merab Kostava a Manan Arčvadze-Gamsachurdia byli také členy Výboru na obranu dětí osob pronásledovaných za přesvědčení, založeného v prosinci 1987 v Moskvě⁵⁴.

Členové sdružení na obranu lidských práv a jiných podzemních skupin stáli tváří v tvář nové politické situaci. Na rozdíl od ruských disidentů se ti gruzínští, kteří stáli v čele masového národního hnutí, ocitli na přelomu osmdesátých a devadesátých let v epicentru událostí směřujících k nezávislosti.

Vedle populární *Gruzínské helsinské skupiny a *Národně demokratické strany začaly vznikat nové opoziční skupiny, které se těšily rozsáhlé společenské podpoře. V říjnu 1987 bylo založeno *Sdružení Ilji Čavčavadzeho, bojující za nezávislost Gruzie. Jeho spoluzakladatelé, *Giorgi Čanturia, Tejmuraz Džanelidze, *Zviad Gamsachurdia a *Merab Kostava, se názorově lišili, takže se sdružení brzy rozdělilo. Jednou ze sporných otázek byl vztah k negruzínským národním hnutím v republice. Již v roce 1988 došlo k rozkolu: z organizace odešli *Giorgi Čanturia a *Zviad Gamsachurdia a založili Sdružení svatého Ilji Spravedlivého. Masových vystoupení stoupenců nezávislosti v dubnu 1989 (mítink před sídlem vlády ze 4.–9. dubna 1989) se však aktivně zúčastnili vůdci různých organizací: *Národně demokratické strany, Sdružení Ilji Čavčavadzeho i Sdružení svatého Ilji Spravedlivého. Krvavé potlačení pokojné manifestace Gruzíí otrásl a dalo vystoupením opozičních představitelů nový impuls.

V letech 1990–1991 získala největší vliv koalice stran Kulatý stůl – Svobodná Gruzie, jejíž předsedou byl *Zviad Gamsachurdia. Devátého dubna 1991 seskupení zvítězilo ve volbách do Nejvyššího sovětu Gruzínské SSR. Byla vyhlášena nezávislost Gruzie. V květnu *Gamsachurdia převzal funkci prezidenta – ve volbách získal 87 % hlasů.

Země však byla v permanentní politické a ekonomické krizi. Dvakrát – v roce 1992 a 2003 – jí otrásly revoluční události, v jejichž důsledku se změnila vláda. V roce 1992 byl *Gamsachurdia násilím odsunut od moci a jeho místo znovu zaujal Eduard Ševardnadze, ne už jako stranický vůdce, ale jako hlava státní rady a poté prezident nezávislé Gruzie. Po převratu několikrát vypukla občanská válka mezi „zviadisty“ a stoupenci státní rady. V roce 2003 byl scénář událostí jiný: listopadová revoluce růží, jak byly nazvány pouliční nepokoje vyvolané pochybnostmi o výsledku hlasování v parlamentních volbách, vedla k odsunutí prezidenta Ševardnadzeho. V předčasných prezidentských volbách zvítězil jeho hlavní oponent Michail Saakašvili a jeho vítězství zpečetilo změny, které tentokrát proběhly nekrvavě.

Během celého období nezávislosti Gruzíí otráslaly lokální vzpoury a akty neposlušnosti národní gardy. Nejtragičtější výsledky však přineslo vyostření národnostních konfliktů. Po roce 1991 prudce zesílily separatistické požadavky národnostních menšin obývajících republiku v kompaktních seskupeních – Abcházců, Adžárů, Arménů, Azerů, Džavachetinců a Osetinců. Od Gruzie se odloučila Jižní Osetie a Abcházie, která záhy vyhlásila nezávislost. V letech 1991–2004 zůstala fakticky pod kontrolou ústřední moci jen Adžárie. V obou prvních případech konflikty provázely krvavé vojenské operace (zvláště mnoho obětí na obou stranách přinesla gruzínsko-abchazská válka v letech 1992–1993). Pokud jde o Adžárii, její vymanění se zpod kontroly Tbilisi i návrat do republiky proběhly poměrně pokojně.

54 Tento výbor vznikl na návrh *Gamsachurdii na Mezinárodním humanistickém semináři, který uspořádali v prosinci 1987 v Moskvě Sergej Grigorjanc, Lev Timofejev a několik dalších bývalých disidentů. Účast Gruzínů na moskevském semináři byla poslední epizodou jejich spolupráce s ruskými obránci lidských práv.

V roce 1991 zaujalo mnoho dřívějších disidentů opoziční postoj k řádu, jaký nastolil *Zviad Gamsachurdia (podle jejich názoru autoritativnímu), i když někteří ho zpočátku aktivně podporovali, a dokonce v jeho administrativě nastoupili do vysokých funkcí. Návrat Ševardnadzeho však také nevyvolal nadšení – v řadách gruzínských poslanců s disidentskou minulostí převládali političtí protivníci bývalého prvního tajemníka gruzínského ústředního výboru. Po „revoluci růží“ se v tomto prostředí nacházeli jak stoupenci, tak i odpůrci prezidenta Saakašviliho.

Četní opoziční aktivisté ze sovětského období se dodnes aktivně účastní společensko-politického a kulturního života Gruzie – jsou obránci lidských práv, poslanci, stranickými vůdci, aktivisty společenských a kulturních organizací, publicisty, spisovateli, vědci.

K další ostré politické krizi došlo na podzim 2007. Prezident Saakašvili vyhlásil výjimečný stav po vlně masových protestů, jejichž účastníci požadovali jeho odstoupení.

Alexandr Daniel

BIBLIOGRAFIE

ALEKSEJEVA, L.: *Istorija inakomyšlja v SSSR...*

AVES, J.: *Path to National Independence in Georgia 1987–1990*. Londýn 1991.

TÝŽ: *The Rise and Fall of the Georgian Nationalist Movement 1987–91*. In: AVES, J. – DUNCAN, P. – HOSKING, G.: *The Road to Post-Communism. Independent Political Movements in the Soviet Union 1985–91*. Londýn 1992.

AWDE, N. (ed.): *The Georgians. People, Culture and History*. Londýn 2006.

BOER, S. P. a kol.: *Biographical Dictionary of Dissidents of the Soviet Union 1956–1975*. Haag – Boston – Londýn 1982.

CICHOCKI, J.: *Gruzja*. Varšava 1994.

CREGO, P.: *Religion and Nationalism in Georgia. Religion in Eastern Europe*, 1994, č. 3.

CURTIS, Glen E. (ed.): *Armenia, Azerbaijan, and Georgia. Country Studies...*

EDĚLMAN, O. – KOZLOV, V. – MIRONĚNKO, S. (eds.): *58¹⁰. Nadzornyje proizvodstva Prokuratury SSSR...*

FURIER, A.: *Droga Gruzji do niepodległości*. Poznaň 2000.

GAMSACHURDIA, Z. (ed.): *O pytkach v Gruzii. Dokumenty*. New York 1976.

TÝŽ: *Za nezávisimuju Gruziju. Avtobiografija*. Moskva 1996.

GELASCHVILI, N. [GELAŠVILI, N.]: *Georgien, ein Paradies in Trümmern*. Berlín 1993.

GERBER, J.: *Georgien. Nationale Opposition und kommunistische Herrschaft seit 1956*. Baden-Baden 1997.

GÓRECKI, W.: *Planeta Kaukaz*. Varšava 2002.

GUDAVA, E. – GUDAVA, T.: *A Historical Survey of the Georgian National Liberation Movement. Nationalities Papers*, 1989, č. 2.

JAGIELSKI, W.: *Dobre miejsce do umierania*. Úvod: Kapuściński, Ryszard...

KIPNIS, M.: *The Georgian National Movement. Problems and Trends. Crossroads*, 1978, č. 4.

KOZLOV, V. A.: *Massovyje besporjadki v SSSR pri Chruščove i Brežněve...*

KUPČYNSKYJ, R. (ed.): *Nacionalnyj vopros v SSSR. Dokumenty*. New York 1975.

MATERSKI, W.: *Gruzja*. Varšava 2000.

NAHAYLO, B. [NAHAJLO, B.] – SWOBODA, V.: *Soviet Disunion. A History of the Nationalities Problem in the USSR*. New York 1990.

- NIKOLAIŠVILI, G.: *Human Rights in Georgia. Critical Analysis*. Tbilisi 1998.
 Przeciw rusyfikacji Gruzji. Petycja 365 intelektualistów gruzińskich. *Obóz*, 1981, č. 3.
 RAYFIELD, D.: *The Literature of Georgia. A History*. Oxford 1994.
 RUBENSTEIN, J.: *Soviet Dissidents. Their Struggle for Human Rights*, 2. vyd. Boston 1985.
 SACHAROV, A.: *Wspomnienia*, sv. 1–3...
 SUNY, R. G. (ed.): *Transcaucasia: Nationalism, and Social Change. Essays in the History of Armenia, Azerbaijan and Georgia...*
 TARKHAN-MOURAVI, G.: *From Independence to Independence. 70 years of Soviet Georgia* – viz <http://rolfgross.tripod.com/Texts/Giahistory.htm> (citováno k 20. 2. 2008).
 Wielonarodowość – słabość czy bogactwo? *Kultura*, 1990, č. 5 (rozhovor s Iraklim Šengelajou).

Levan BERDZENIŠVILI (nar. 1953)

**Klasický filolog, spoluzakladatel podzemního seskupení
 *Republikánská strana Gruzie, autor a redaktor samizdatu, politický
 vězeň, společenský aktivista. Pseudonym: Dimitri Dadijani.**

Narodil se v Batumi. Otec byl předsedou Nejvyššího soudu Adžárské ASSR, matka učitelkou gruzínského jazyka a literatury. V letech 1970–1972 studoval na Fakultě automatizace a telemechaniky Gruzínské techniky. V roce 1977 zakončil studia na Fakultě klasické filologie Univerzity v Tbilisi. V letech 1978–1979 zastával funkci redaktora univerzitní vydavatelské edice Řecko-římská knihovna. V letech 1979–1980 byl proděkanem Fakulty cizích jazyků na Univerzitě Gorkého v Suchumi, od roku 1980 do roku 1984 samostatným vědeckým pracovníkem Centra středomořských výzkumů Univerzity v Tbilisi. Zároveň vyučoval na Fakultě klasické filologie.

V roce 1970, na začátku studií, vydával spolu s Vachtangem Džabiradzem nelegální nástěnné noviny *Čiragdani (Pochodeň)*. Zúčastnil se *demonstrace ze 14. dubna 1978 proti odnětí statusu státního jazyka gruzínštině v nové Ústavě Gruzínské SSR. Dvacátého prvního května 1978 založil se svým mladším bratrem Davidem Berdzenišvilim (pseudonym Tabachmeli), Vachtangem Džabiradzem a Vachtangem Šonijou podzemní *Republikánskou stranu Gruzie. V letech 1978–1979 byl politickým tajemníkem národního výboru RSG. V roce 1979 začalo seskupení vydávat podzemní časopis *Samreklo (Zvonice)*. Vyšla dvě čísla, v nichž publikoval pod pseudonymem Dimitri Dadijani. Byl spoluautorem stranického programového dokumentu *Mimartva kartvel chalchs (Výzva gruzínskému národu)*.

Čtvrtého ledna 1984 ho zatkla KGB. Dvacátého čtvrtého dubna 1984 ho Nejvyšší soud Gruzínské SSR odsoudil na základě par. 71, odst. 1 tr. z. Gruzínské SSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR) ke třem letům odnětí svobody v kolonii s přísným režimem. Spolu s ním byli souzeni David Berdzenišvili, Vachtang Džabiradze a Vachtang Šonija, kteří dostali tresty od dvou do tří let odnětí svobody. Trest vykonával v *mordvinských táborech.

Třetího ledna 1987 byl propuštěn. V roce 1989 obhájil na Univerzitě v Tbilisi doktorskou práci o tvorbě Aristofana. V letech 1989–1994 byl zástupcem vedoucího a poté vedoucím Centra středomořských výzkumů a také docentem na Fakultě klasické filologie. V letech 1992–1997 se věnoval hospodářské činnosti. V roce 1994 se stal ředitelem Ústavu občanské společnosti (jedné z prvních nevládních organizací v Gruzii) a členem výkonné rady Gruzínské nadace otevřené společnosti (Sorosova nadace). Patří k předním osobnostem veřejného života v Gruzii.

Od roku 1996 řídil Mezinárodní centrum občanského rozvoje. Poté byl generálním ředitelem Národní knihovny parlamentu Gruzie.

Guram Soselja

I.

- Civic Society in Georgia. *Dialogue-21*, [Tbilisi], 1995, č. 1–2.
 Mimartva kartvel chalchs [Výzva gruzínskému národu]. *Samreklo*, 1979, č. 2 [vyšlo anonymně; autoři: BERDZENIŠVILI, L. – DŽABIRADZE, V. – ŠONIJA, V.].
 Šoreuli Evropa [Daleká Evropa]. *Achali Švidi Dghe*, [Tbilisi], 1998, č. 17.
 The Myth on Georgian Mentality. *Egoist*, [Tbilisi], 1997, č. 2.
 Third Sector and Government. *Horizonti*, [Tbilisi], 1998, č. 2.
 DADIJANI, D. [vl. jm. Berdzenišvili, Levan]: Visia Muchrani? [Čí je Muchrani?]. *Samreklo*, 1979, č. 1.

II.

- DOROSZEWSKA, U.: Z perspektywy ofiary. *Arcana*, 1995, č. 2 (rozhovor).
 Gruzija glazami Chudožnika: Levan Berdzenišvili (rozhovor) – viz www.svoboda.org/programs/rtl/2002/rtl.010302 (citováno k 20. 2. 2007).

Giorgi ČANTURIA (1959–1994)

Historik, člen podzemního *Svazu boje za osvobození Gruzie, politický aktivista. Jiné podoby jména: Georgij, Gia.

Narodil se v Tbilisi v rodině inženýra, který se zasloužil o Gruzii. Matka byla filoložkou a pedagožkou.

V roce 1976 jako žák maturitní třídy vstoupil do podzemní skupiny mládeže *Svaz boje za osvobození Gruzie. Účastnil se rozmnožování letáků skupiny (šířených v Gruzii 7. listopadu 1977 a 17. února 1978), spoluorganizoval *demonstraci ze 14. dubna 1978.

V roce 1978 nastoupil na Fakultu historie Univerzity v Tbilisi. Od konce sedmdesátých let po intronizaci patriarchy gruzínské pravoslavné církve Ilji II. začal podobně jako mnoho vlastenecky naladěných lidí chodit do kostela.

Po uvěznění Irakliho Cereteliho a Paaty Sagiridzeho, kteří distribuovali letáky proti oslavám dvouletého výročí připojení Gruzie k Rusku, uspořádal společně se skupinou mládeže mítink a demonstraci požadující jejich propuštění. Sedmáct účastníků bylo zatčeno, šest z nich včetně Čanturii bylo postaveno před soud za chuligánství. Desátého září 1983 ho Městský soud v Tbilisi odsoudil podle par. 206, odst. 3 tr. z. Gruzínské SSR (*par. 190, odst. 3 tr. z. RSFSR) ke třem letům odnětí svobody. Ve stejné kauze byli Zurab Cincadze a Olga Šakiašvili odsouzeni ke třem a ke dvěma rokům odnětí svobody. Ostatní byli souzeni odděleně.

Trest vykonával v táboře pro kriminální vězně v Kirovo-Čepecku (Kirovská oblast). Napsal tam několik povídek hlavně o životě vězňů.

Byl propuštěn před vypršením trestu (30. srpna 1985). Po návratu do Tbilisi dokončil studia, začal pracovat jako zástupce redaktora v nakladatelství Knižnaja Palata, ale brzy byl propuštěn kvůli redukci pracovních míst. Stal se členem vedení *Sdružení Ilji Čavčavadzeho, kde redigoval časopis *Vestnik*. Třicátého listopadu 1988 byl zvolen předsedou Národně demokratické strany, kterou její členové pokládali za dědičku strany stejného jména, jež působila v období gruzínské nezávislosti (1918–1921).

V letech 1988–1989 byl spoluorganizátorem a účastníkem masových shromáždění a demonstrací v Tbilisi. Po *shromáždění před sídlem vlády ze 4.–9. dubna 1989 byl uvězněn, přestože se jeho strana na organizaci protestu nepodílela. Propuštěn byl v květnu 1989.

Byl odpůrcem režimu prezidenta Gruzie *Zviada Gamsachurdii. Šestnáctého září 1991 byl znovu uvězněn. Z vězení posílal dopisy velvyslanectví USA v Moskvě, určené ministerstvu zahraničí a prezidentovi USA Georgi Bushovi. Psal v nich o *Gamsachurdiově diktatuře, o pronásledování a zatýkání lidí z opozice: *tisk a televize byly monopolizovány a proti opozici se vede divoká pomlouvačná kampaň [...] Inteligence je pokládána za nepřítel.* Přesto žádal amerického prezidenta, aby uznal nezávislost Gruzie. Devátého prosince 1991 začal v Tbilisi jeho proces, ale 26. prosince ho osvobodily oddíly národní gardy, která vystoupila proti *Gamsachurdiovi.

Na rozdíl od ostatních členů *Národně demokratické strany, kteří od roku 1992 zasedali v gruzínském parlamentu, odmítl kandidovat ve volbách. Soustředil se na stranickou práci. Kriticky hodnotil činnost nového prezidenta Eduarda Ševardnadzeho a vstup Gruzie do Společenství nezávislých států označil za politickou sebevraždu.

Zahynul při teroristickém atentátu před branou vlastního domu v Tbilisi. Spolu s ním zahynul osobní strážce a Čanturiova žena Irina Sarišvili utrpěla vážná zranění. Od manželovy smrti řídí *Národně demokratickou stranu.

Byl pochován v centru Tbilisi, na nádvoří kostela sv. Jiří.

Guram Soselja

I.

Mose [Mojžíš]. Tbilisi 1993 (román).

II.

ALEKSEJEVA, L.: *Istorija inakomyslija v SSSR...*

BUADZE, E.: *Gza martlisa – gza cesmaritebisaken: Giorgi Čanturia*. Kutaisi 1999.

DOROSZEWSKA, U.: *Dlaczego zginął Giorgi Czanturia*. *Rzeczpospolita*, 6. 1. 1995.

GOLUBEV, A.: *Kto streljal v Giorgia Čanturia?* *Ekspres-Chronika*, 1994, č. 49.

Sud nad Giorgijem Čanturija. *Russkaja mysl*, 20. 12. 1991.

TUMANOVSKAJA, O.: *Političeskoje ubijstvo v Gruzii*. *Segodnja*, 6. 12. 1994.

Tamar ČCHEIDZE (nar. 1960)

Historička, obrádkyně lidských práv, společenská a politická aktivistka. Jiná podoba jména: Tamara, Tamriko.

Narodila se v Tbilisi, je dcerou známého gruzínského filmového režiséra Revaze Čcheidzeho (*Otec vojáka; Syn své země*), generálního ředitele studia Gruzia-Film.

V roce 1976 dokončila střední školu a nastoupila na Fakultu historie Univerzity v Tbilisi. Po zakončení studií se stala vědeckou pracovnící muzea při klášterním komplexu David Garedža. Již na střední škole se účastnila vzniku podzemní organizace mládeže *Svaz boje za osvobození Gruzie. Společně s *Giorgiem Čanturiou, Avtandilem Imnadzem a Gelou Nikolaišvilim se podílela na rozmnožování letáků skupiny (rozšiřovaných 7. listopadu 1977 a 17. února 1978), spoluorganizovala *demonstraci ze 14. dubna 1978.

V roce 1981 uskutečnila spolu s dalšími aktivisty národního hnutí několik akcí za propuštění Borise Kakubavy a Leonida Markoziji, politických vězňů odsouzených podle kriminálních paragrafů. V témže roce byla při návštěvě Leonida Brežněva v Gruzii zadržena, na pět dnů odvezena z Tbilisi a umístěna do domácího vězení.

Čtrnáctého října 1981 požadovala spolu se skupinou mládeže propuštění Irakliho Cereteliho, zadrženého za sbírání podpisů pod požadavek vztyčení pomníku velkého gruzínského vládce z dvanáctého století Davida Obnovitele. Byla uvězněna se čtyřmi dalšími lidmi. Dvacátého prvního ledna 1982 odsoudil oblastní lidový soud všech pět podle par. 228, odst. 2 tr. z. Gruzínské SSR (*notorické chuligánství*) k pěti letům odnětí svobody podmíněně. Po roce se všech týkala amnestie.

Jedenáctého července 1983 se zúčastnila shromáždění a demonstrace za propuštění Irakliho Cereteliho a Paaty Sagiridzeho, vězněných za šíření letáků s protestem proti oslavám dvoustého výročí připojení Gruzie k Ruské říši. Byla uvězněna a spolu s pěti dalšími účastníky akce postavena před soud.

Osmého srpna ji Městský soud v Tbilisi odsoudil podle par. 206, odst. 3 tr. z. Gruzínské SSR (*par. 190, odst. 3 tr. z. RSFSR) ke třem letům odnětí svobody. Stejný trest dostaly Mariam Bagdavadze a Nana Kakabadze.

Trest vykonávala ve vyšetřovací vazbě. Po předčasném propuštění (v dubnu 1985 ji omíloval dekret předsednictva Nejvyššího sovětu Gruzínské SSR) svou společenskou činnost obnovila. Účastnila se protestních ekologických akcí proti stavbě transkavkazské železnice a vodní elektrárny Hudoni.

V roce 1987 se stala členkou vedení *Sdružení Ilji Čavčavadzeho. Po svržení prezidenta *Zviada Gamsachurdii v roce 1992 byla do roku 1995 poslankyní gruzínského parlamentu. Byla v opozici vůči prezidentovi Eduardovi Ševardnadzemu.

Guram Soselja

II.

ALEKSEJEVA, L.: *Istorija inakomyslija v SSSR...*

Zviad GAMSACHURDIA (1939–1993)

Filolog a spisovatel, vůdce gruzínského národního hnutí. Organizátor podzemní skupiny mládeže *Gorgaslan; autor, redaktor a distributor samizdatu, obránce lidských práv, zakladatel *Gruzínské helsinské skupiny. První prezident nezávislé Gruzie (od roku 1991).

Narodil se v Tbilisi v rodině uznávaného autora historických románů Konstantina Gamsachurdii (1891–1975). Z domova si odnesl důkladné vzdělání, od dětství znal několik cizích jazyků. Díky otcovým známostem se stýkal s lidmi, kteří měli vysoké postavení ve straně a ve vládě. Příslušnost k elitě gruzínské společnosti do velké míry určila jeho životní dráhu.

V roce 1953 založil se školními kolegy podzemní skupinu *Gorgaslan. Po *událostech v Tbilisi v březnu 1956 založil novou nezávislou skupinu, v níž bylo sedm žáků vyšších tříd, mezi nimi jeho přítel *Merab Kostava. Čtrnáctého prosince 1956 byli členové skupiny uvězněni za šíření protisovětských letáků, jejichž autorem byl Gamsachurdia. Pátého dubna 1957 je Nejvyšší soud Gruzínské SSR odsoudil podle par. 58, odst. 10 a par. 58, odst. 11 tr. z. Gruzínské SSR (*par. 58, odst. 10 a par. 58, odst. 11 tr. z. RSFSR) k podmíněným trestům.

V roce 1957 byl přijat na Filologickou fakultu Univerzity v Tbilisi, studia dokončil v roce 1962. Specializoval se na angloamerickou literaturu. Od roku 1960 publikoval překlady z angličtiny (mj. díla Williama Shakespeara a Oscara Wilda).

V roce 1958 byl znovu uvězněn (mj. s *Merabem Kostavou) pro obvinění, že kladl odpor policii. Znovu dostal podmíněný trest.

Od roku 1966 přednášel angličtinu na Univerzitě v Tbilisi a v Ústavu cizích jazyků. Zároveň se stal členem Svazu spisovatelů Gruzie. V roce 1972 vydal knihu o americké poezii. V roce 1973 obhájil doktorskou práci o anglických překladech středověkého eposu Šoty Rustaveliho *Vepchis Tkaosani* (*Muž v tygří kůži*). V letech 1975–1977 byl vědeckým pracovníkem Ústavu gruzínské literatury Rustaveliho Akademie věd Gruzínské SSR.

V šedesátých letech, napsal v autobiografii, jsme se s Merabem Kostavou postupně přesvědčili, že pokračovat v podzemní nelegální politické činnosti bylo v tehdejší Gruzii prakticky nemožné [...] Vážně jsme se zamýšleli nad obrozením duchovnosti a náboženské víry, [...] bez kterých jsme si neuměli představit obrození národa a nové oživení hnutí za nezávislost. [...] Začali jsme intenzívně studovat teologii, historii náboženství, [...] zakládali jsme kroužky pro četbu Písma svatého, chodili jsme do kostela, pokoušeli jsme se zaujmout mládež náboženstvím a mystikou, rozmnožovali jsme náboženskou literaturu, vytvářeli jsme knihovny náboženských knih.

V roce 1972 navázal Gamsachurdia kontakty s moskevskými obránci lidských práv a začal předávat informace o dění v Gruzii do **Kroniky aktuálních událostí*. Informoval o závislosti gruzínských církevních vůdců na KGB a na ústředním výboru KSSS, o korupci v republice, o ničení gruzínské památkové architektury. Společně s *Kostavou vozili z Moskvy a rozmnožovali ruskojazyčný samizdat – práce *Petra Hryhorenka, *Jurije Orlova, *Andreje Sacharova. Vyvrcholením této činnosti bylo, když Gamsachurdia v letech 1974–1975 zorganizoval podzemní vytištění dvou prvních dílů **Souostroví Gulag* *Alexandra Solženicyna. Stovky výtisků knihy byly převezeny do Moskvy a šířily se po celé zemi.

V roce 1974 vytvořili s *Kostavou *Iniciativní skupinu na obranu lidských práv v Gruzii a v roce 1975 se stal členem *sovětské sekce Amnesty International založené v Moskvě. V letech 1975–1977 podepsal několik dokumentů na obranu moskevských disidentů a na obranu jugoslávské politické vězeňkyně Zagorky Stojanović-Kojić.

Byl zakladatelem a redaktorem samizdatových časopisů **Okros Sacmisi* a **Sakartvelos Moambe*, vydával v nich básně a články na obranu národní kultury. Zredigoval soubor *O pytkach v Gruzii* (*O mučení v Gruzii*, 1975), v němž byla v SSSR poprvé zveřejněna svědectví o tzv. tlakových komorách (press-kamery), zvláštních celách ve vyšetřovacích vazbách, kde byl vězeň bit a ponižován speciálně instruovanými spoluvězni, aby byl donucen patřičně vypovídat.

V lednu 1977 se stal spoluzakladatelem *Gruzínské helsinské skupiny.

Začátkem dubna 1977 byl vyloučen ze Svazu spisovatelů a propuštěn z práce v Ústavu gruzínské literatury. V oficiálním tisku se proti němu rozpoutala kampaň.

Sedmého dubna byl zatčen KGB (spolu s *Merabem Kostavou). Ve vězení několikrát držel hladovku. V hlavním líčení, které se konalo ve dnech 15.–19. května 1978 v Tbilisi, ho Městský soud v Tbilisi odsoudil podle par. 71, odst. 1 tr. z. Gruzínské SSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR) ke třem rokům odnětí svobody a dvěma rokům vyhnanství.

Při vyšetřování projevil lítost (podle jeho slov byla sebekritika odůvodněna taktickými ohledy a byla domluvena s *Kostavou). Nahrávku Gamsachurdiova vystoupení vysílala centrální televize SSSR. Byl předvolán jako svědek k procesu se dvěma americkými novináři, souzenými v nepřítomnosti za podvod (napsali, že televizní záznam jeho doznání byl zfalšovaný). Výpověď proti těmto obviněným rovněž vysílala televize.

Místo do lágru byl poslán rovnou do vyhnanství, nikoli však na Sibiř či do Střední Asie, ale do obce Kočubej v Dagestánu (na Kavkaze). Pracoval tam necelý rok jako vedoucí klubu a poté ho v červnu 1979 omilostnilo předsednictvo Nejvyššího sovětu Gruzínské SSR.

V Tbilisi se vrátil k předchozí práci. Byl pod dohledem KGB, mnohokrát byl předvoláván na „pohovor“.

Záhy obnovil opoziční činnost, byť v omezeném rozsahu. V letech 1980–1984 se účastnil akcí za zachování statusu gruzínštiny jako státního jazyka, protestoval proti diskriminaci Gruzínů žijících v jiných republikách SSSR, sblížil se s gruzínským pravoslavným duchovenstvem.

Od roku 1987 rozvíjel politickou činnost, založil několik společenských sdružení, několikrát ho úřady zadržely. Řídil masové akce, které se konaly v Tbilisi pod heslem navrácení nezávislosti Gruzie, mj. *shromáždění před sídlem vlády ze 4.–9. dubna 1989. Poslední den shromáždění byl zatčen, v polovině května 1989 pak propuštěn.

V roce 1990 vytvořil opoziční koalici Kulatý stůl – Svobodná Gruzie, která zvítězila v parlamentních volbách. Byl zvolen předsedou Nejvyššího sovětu Gruzie. Devátého dubna 1991 byl ve všeobecných volbách zvolen prezidentem Gruzie.

Politická protivníka ho obviňovali z autoritářství, porušování lidských práv v masovém rozsahu, používání politických represí a rozpoutávání národnostních konfliktů s negruzínským obyvatelstvem země. V září 1991 začaly v Gruzii nepokoje, které se v prosinci proměnily v ozbrojené povstání. Šestého ledna 1992 Gamsachurdia, jehož opustila většina stoupenců, z Gruzie odjel. Využil politického azylu, který mu nabídl prezident Džochar Dudajev, a usídlil se v Čečensku. V září 1993, když v Mingrelii v západní Gruzii vypuklo povstání jeho stoupenců, vrátil se do země a přidal se k nim. Třicátého prosince 1993 se po porážce povstalců skrýval v jedné z osad v Náhorní Svanetii a za nevyjasněných okolností zemřel (spáchal sebevraždu nebo ho zabil některý z povstaleckých vůdců). Byl pochován v Grozném.

Své politické názory a historiosofické koncepce představil v knize *Sakartvelos sulieri missia* (*Duchovní mise Gruzie*), vydané v roce 1990. V této práci, jež je syntézou eschatologických koncepcí středověkých pravoslavných mystiků a antroposofie Rudolfa Steinera, odůvodňoval tezi o zvláštní úloze gruzínského národa a jazyka v dějinách lidstva.

Levan Berdzenišvili

I.

GAMSACHURDIA, K. – GAMSACHURDIA, Z.: *David Garedži ar daicdis* [David Garedži nemůže počkat]. [Bez místa vydání] 1973 (samizdat).

Sakartvelos sulieri missia. Tbilisi 1990. Anglicky jako: *The Spiritual Mission of Georgia*. Tbilisi 1991.

Za nezávisimuju Gruziju. Avtobiografija...

GAMSACHURDIA, Z. (ed.): *O pytkach v Gruzii. Dokumenty...*

II.

ALEKSEJEVA, L.: *Istorija inakomyslija v SSSR...*

CREGO, P.: *Religion and Nationalism in Georgia...*

CURTIS, G. E. (ed.): *Armenia, Azerbaijan, and Georgia...*

ČCHEIDZE, R.: *Tu sacut roman damamchos. Zviad Gamsachurdias bediscera. Istoruli cda*. Tbilisi 1998.

GAMSACHURDIA, K.: *Sviad Gamsachurdia. Dissident – Präsident – Märtyrer*. Basilej 1995.

JAGIELSKI, W.: *Cztery pogrzeby Zwiada Gamsachurdii. Gazeta Wyborcza*, 28. 4. 2007.

TYŽ: *Dobre miejsce do umierania*. Úvod: Kapuściński, Ryszard...

MATERSKI, W.: *Gruzja...*

TARKHAN-MOURAVI, G.: *From Independence to Independence...*

ZAVAJNII, G.: *Gamsakhurdia is Leaving Georgia on its Knees*. Amsterdam 1993.

Tengiz GUDAVA (1953–2009)

Novinář, hudebník, obránce lidských práv, autor samizdatu; komentátor *Rádía Svoboda.

Narodil se v Samtredii, jeho rodiče byli inženýry, zaměstnanci tbiliského metra. V roce 1971 dokončil střední školu matematického zaměření, získal také hudební vzdělání.

V roce 1972 nastoupil s bratrem Eduardem do II. Moskevského lékařského ústavu. Na škole bratři založili rockovou skupinu, která se u studentů těšila popularitě. Stranické vedení však usoudilo, že skupina *demoralizuje sovětskou mládež* a zakázalo jí vystupovat. V roce 1978, když byli bratři v posledním ročníku, byli uvězněni pro obvinění ze spekulace. (Gudava se domnívá, že skutečným důvodem zatčení byly nedovolené kontakty s cizinci, *protisovětská rocková hudba* a také odmítnutí spolupráce s KGB.)

Pátého prosince 1978 odsoudil Okresní leninský soud ve Voroněži bratry podle par. 154, odst. 2 tr. z. RSFSR ke čtyřem rokům odnětí svobody v kolonii se zpřísněným režimem. Tengiz, který vykonával trest v táboře pro kriminální vězně v Lipecku, napsal dokumentární román *Prestupniki ili istorija odnoj sovetsoj semji* (*Zločinci aneb Historie jedné sovětské rodiny*). Dílo, které později dopracoval s bratrem a s matkou, se šířilo v samizdatu.

Po propuštění (duben 1981) nemohl dosáhnout souhlasu s dokončením studií. Pracoval jako hlídač, hasič, sanitář, listonoš.

Na začátku roku 1981 se s manželkou, bratrem a matkou rozhodli zřít se sovětského občanství a dosáhnout souhlasu s odjezdem ze SSSR. Za tímto účelem se obracel na organizace obránců lidských práv (*Amnesty International) a na západní diplomaty. Způsobilo to otevřené pronásledování členů rodiny KGB.

Devatenáctého listopadu 1982 Gudava a členové jeho rodiny poslali předsednictvu Nejvyššího sovětu SSSR identické dopisy: *Otevřeně prohlašuji, že nepřijímám státní zřízení SSSR, státní ideologii SSSR, jeho vnitřní a zahraniční politiku, zákonodárnou teorii a praxi, sovětské pořádky, realitu a způsob života. Žít v konfliktu s vlastním svědomím pokládám za nemožné. Z toho vyplývá, že nemám žádnou možnost dobrovolně a bez donucení zůstat občanem SSSR.*

Po odeslání prohlášení společně navštívili konzulát Velké Británie v Moskvě. Při odchodu je zatkla policie, Tengiz a Eduard byli po šestnácti hodinách odvezeni letadlem do Tbilisi a bylo jim zakázáno vrátit se do Moskvy. Rodina nedostala souhlas s vycestováním ze SSSR a byla pod přísným dohledem KGB a ministerstva vnitra. Pokusy o setkání se zahraničními diplomaty byly násilím mařeny.

Dvacátého prvního ledna 1985 uspořádala rodina protestní demonstraci před budovou pasového oddělení ministerstva vnitra Gruzie. Na plakátu měli heslo *Uved'te důvod zamítnutí*.

Na jaře 1985 se Gudava s bratrem Eduardem a bývalým politickým vězněm Emmanuilem (Enrikem) Tvaladzem pokusili reaktivovat *Gruzínskou helsinskou skupinu.

Třináctého května 1985 byla v Tbilisi na letišti zadržena Gudavova matka a v jeho bytě byla provedena prohlídka. Byla zabavena výzva hudební skupiny Fantom (kterou založil Gudava koncem roku 1984 společně s bratrem a dalšími *,„otkazniki“ z Tbilisi) západním hudebníkům a návrhy společných koncertů na počest desátého výročí podepsání helsinských dohod.

Dále byl zabaven rukopis autobiografického románu *Prestupniki...*, básně a také rukopisy textů nábožensko-filozofických a z oboru práva – *O pervičnosti matěrii i koněčnych rezultatach (O prvenství hmoty a konečných důsledcích)*, *Vychod iz graždanstva (Zřeknutí se občanství)*. Na základě výsledků prohlídky zahájily orgány KGB proti Gudavovi trestní stíhání a 28. června 1985 byl uvězněn.

Dvacátého června 1986 ho Nejvyšší soud Gruzínské SSR odsoudil podle par. 71, odst. 1 tr. z. Gruzínské SSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR) k sedmi letům odnětí svobody v kolonii s přísným režimem a ke třem rokům vyhnanství. Enriko Tvaladze, který byl souzen s ním, dostal trest pěti let lágru a tří let vyhnanství.

Půl roku byl v *permských táborech, poté byl přemístěn do Gruzie a v rámci Gorbačovovy kampaně propouštění politických vězňů předčasně propuštěn (v dubnu 1987).

Zapojil se do hnutí za národní osvobození, vstoupil do *Národně demokratické strany, kterou řídil *Giorgi Čanturia. Zanedlouho dostal souhlas s vycestováním ze SSSR a v létě 1987 s celou rodinou emigroval do USA. Přednášel na amerických univerzitách, pracoval v organizaci na obranu lidských práv Center for Democracy, byl spoluzakladatelem mezinárodní organizace bývalých politických vězňů Democracy and Independence. Stal se členem vedoucího výboru *Národně demokratické strany a předsedou jejího zahraničního zastoupení a také zahraničním představitelem *Gruzínské helsinské skupiny, ale kvůli tomu, že se nemohl domluvit se *Zviadem Gamsachurdiou, na plnění těchto funkcí rezignoval. V roce 1989 vstoupil do ruské redakce **Rádia Svoboda*, redigoval pořady na obranu lidských práv a o národnostních otázkách. Dostal cenu newyorských novin *Novoje russoje slovo* za rok 1996 v kategorii Nejlepší komentátor roku. Ve stejných novinách uveřejnil mikroromán *Laguna*.

Redigoval a řídil stálý pořad **Rádia Svoboda – Kavkaz a Střední Asie*. Žil a zemřel v Praze.
Guram Soselja

I.

GUDAVA, E. – GUDAVA, T.: A Historical Survey of the Georgian National Liberation Movement...

Iz stichotvorenij 1985–1987 gg. *Kontinent*, 1989, č. 60.

Laguna. Povest'. *Novoje russoje slovo*, 12.–20. 3. 1996.

Laguna (povest'); *Helgoland (povest')*; *Anželika (roman)*; *rasskazy; poezija; publicistika (1985–2002)* – viz <http://www.gudsite.com> (citováno k 20. 2. 2007).

O pervičnosti matěrii i koněčnych rezultatach. *Russkaja mysl*, 12. 9. – 14. 11. 1985.

II.

COLLEGE, K.: *Religious Prisoners in the USSR*. Hereford 1987.

EDĚLMAN, O. – KOZLOV, V. – MIRONĚNKO, S. (eds.): 58¹⁰. *Nadzornyje proizvodstva Prokuratury SSSR...*

Merab KOSTAVA (1938–1989)

Muzikolog, obránce lidských práv, člen *Iniciativní skupiny na obranu lidských práv v Gruzii a *Gruzínské helsinské skupiny.

Narodil se v Tbilisi. Od dětství se přátelil se *Zviadem Gamsachurdiou, v roce 1956 vstoupil do studentské podzemní skupiny, kterou *Gamsachurdia řídil. V prosinci 1956 se účastnil šíření letáků vyzývajících k boji za nezávislost Gruzie (vyjadřovala se v nich také podpora *hrdinskému maďarskému národu*). Brzy byl spolu s dalšími členy skupiny zatčen a v dubnu 1957 ho Nejvyšší soud Gruzínské SSR odsoudil podle par. 58, odst. 10 a par. 58, odst. 11 tr. z. Gruzínské SSR (*par. 58, odst. 10 a par. 58, odst. 11 tr. z. RSFSR) ke čtyřem letům odnětí svobody podmíněně. V roce 1958 byl znovu uvězněn (mj. s *Gamsachurdiou) pro obvinění, že *kladl odpor policii*. Znovu dostal podmíněný trest.

Na začátku šedesátých let dokončil na konzervatoři v Tbilisi studium klavíru a stal se učitelem hudby. Začátkem sedmdesátých let pomáhal *Zviadu Gamsachurdiovi sbírat informace o událostech v Gruzii a předávat je moskevským obráncům lidských práv pro **Kroniku aktuálních událostí*. Společně s ním vozil z Moskvy a rozmnožoval ruskojazyčný samizdat (podílel se na podzemním vydání **Souostroví Gulag* *Alexandra Solženicyna, které zorganizoval *Zviad Gamsachurdia). Překládal materiály ruského samizdatu do gruzínštiny: práci *Jurije Orlova *Vozmožen li socializm ně totalitarnogo tipa (Může být socialismus netotalitní?)*, článek *Igora Šafareviče *Socializm (Socialismus)* ze souboru **Iz-pod glyb (Zpod balvanů)* a knihu *Andreje Sacharova *O straně i mire (Má země a svět)*.

V roce 1974 založili *Gamsachurdia a Kostava *Iniciativní skupinu na obranu lidských práv v Gruzii. Začátkem roku 1977 se Kostava podílel na vzniku *Gruzínské helsinské skupiny, ale jeho členství nebylo zveřejněno. Vedle dokumentů s protestem proti porušování lidských práv v Gruzii podepsal prohlášení na obranu moskevských obránců lidských práv *Alexandra Ginzburga a *Sergeje Kovaljova.

Publikoval v nezávislých časopisech **Okros Sacmisi* (v č. 1 z roku 1975 vydal esej o gruzínském spisovateli Guramovi Rčeulišvilim) a **Sakartvelos Moambe*, jehož byl redaktorem. V č. 2 z roku 1976 vydal recenzi *Sacharovovy knihy *Má země a svět*.

Zabýval se problémem meschetinských Turků – národa deportovaného z Gruzie za Stalinových dob. Hostil doma jejich delegaci, a když byli její členové uvězněni úřady, napsal v té věci dopis Leonidu Brežněvovi. Vyjádřil v něm *rozhodný protest proti svévoli KGB, porušující svatý obyčej pohostinnosti*, a požadoval *návrat spolubratří – 300 tisíc Gruzínů – do vlasti a navrácení jim postavení národa, kterého byli zbaveni v roce 1944, a také poskytnutí kompetencí vládě Gruzie, aby samostatně rozhodovala o problémech vlastního národa*. Napsal o Meschetincích historickou skicu, která se šířila v samizdatu. Článek vyzývajících k navrácení domova Meschetincům vydal v **Okros Sacmisi* (1976, č. 4).

Sedmého dubna 1977 ho spolu se *Zviadem Gamsachurdiou a *Viktorem Rčhiladzem uvěznila KGB. Spolu s *Gamsachurdiou ho soudil Městský soud v Tbilisi (15.–19. dubna 1978). Podle par. 71, odst. 1 tr. z. Gruzínské SSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR) byl potrestán třemi roky odnětí svobody a dvěma lety vyhnanství. Na rozdíl od Gamsachurdii se k vině nepřiznal.

Trest vykonával v *permských táborech, účastnil se akcí odporu organizovaných vězni. V roce 1980 byl poslán do vyhnanství do obce Kvitok v Tajšetském kraji (Irkutská oblast). V listopadu 1981 byl krátce před vypršením trestu zatčen pro smyšlené chuligánství. Tajšet-
ský krajský soud ho podle par. 206, odst. 2 tr. z. RSFSR odsoudil na pět let a jeden měsíc odnětí
svobody. Na Kostavovu obranu vystoupil *Andrej Sacharov: *Pokládám ho za toho nejušlechtilej-
šího člověka*, napsal v telegramu prvnímu tajemníkovi ÚV Komunistické strany Gruzie Eduar-
du Ševardnadzemu. Nový trest vykonával v táboře pro kriminální vězně v Angarsku (Irkutská
oblast). Na protest proti omezování svých práv držel dlouhodobé hladovky. V červnu 1985 byl
v táboře zatčen a odsouzen potřetí. Oblastní soud v Angarsku ho podle par. 188, odst. 3 tr. z.
RSFSR odsoudil za *porušení režimu* – fakticky za účast v boji politických vězňů za svá práva –
ke dvěma rokům v kolonii s přísným režimem. V prosinci 1986 byl přemístěn na území Gruzie
a v dubnu 1987 byl v rámci Gorbačovovy amnestie pro politické vězně propuštěn.

Usadil se v Tbilisi, nastoupil do práce v hudební škole. Hned se zapojil do společenské
činnosti, obnovil těsnou spolupráci se *Zviadem Gamsachurdiou. V červnu 1987 se stal za-
kládajícím členem Výboru na obranu vězňů svědomí v Gruzii a v prosinci Výboru na obranu
děti osob pronásledovaných za přesvědčení. V témže roce vstoupil do koordinačního centra
*Sdružení Ilji Čavčavadzeho. Jeho nesporná autorita sehrála v tehdejší době důležitou roli při
sjednocení hnutí za národní osvobození Gruzie.

V březnu 1988 úřady Kostavovi nedovolily odjet do Moskvy na *Mezinárodní společen-
ský seminář. V červnu 1988 se ve Lvově zúčastnil porady představitelů vlasteneckých hnutí
národů SSSR, kde zastupoval *Sdružení Ilji Čavčavadzeho.

V říjnu 1988 vystoupil na mítinku v Marneulské oblasti s návrhem na vytvoření Národní
fronty Gruzie. Od podzimu 1988 byl jedním z organizátorů a stálých účastníků masových ma-
nifestací v Tbilisi, mj. shromáždění před sídlem vlády ze 4.–9. dubna 1989. Devátého dubna
1989 ráno byl zatčen, ale v polovině dubna zase propuštěn. Krátce poté, na Den nezávislosti
Gruzie (26. dubna 1989), vystoupil na masovém shromáždění v Tbilisi. V červenci 1989, v době
násilného vyostření mezietnických konfliktů v Gruzii, se osobně pokoušel zabránit gruzínsko-
-abchazským a gruzínsko-ázerbájdžánským střetům. Podařilo se mu umožnit návrat několika
desítek rodin Meschetinců do rodné země.

Zahynul při automobilové nehodě blízko obce Boriti (Karakulský okres). Byl pochován
v panteonu Mtacminda v Tbilisi. V den jeho pohřbu byl vyhlášen národní smutek a bylo také
rozhodnuto zřídit v jeho domě muzeum.

Byla po něm pojmenována jedna z hlavních tříd v Tbilisi, jeho jméno nese také charita-
tivní nadace a společensko-politické sdružení. Dvacátého šestého května 2000 byla v Tbilisi
odhalena jeho busta.

Tejmuraz Čanturišvili, Viktor Rcchiladze

I.

Meschi-turki ili meschi-gruziny. *Matěrialy samizdata*, [Mnichov], 1976, č. 42.

II.

AMALRIK, A.: *Zapiski dissiděnta*. Ann Arbor [USA] 1982; Moskva 1991. Anglicky jako: *Notes of
a Revolutionary*. New York 1982.

BOER, S. P. a kol.: *Biographical Dictionary of Dissidents of the Soviet Union 1956–1975...*

EDĚLMAN, O. – KOZLOV, V. – MIRONĚNKO, S. (eds.): *58¹⁰. Nadzornyje proizvodstva Prokuratury
SSSR...*

GAMSACHURDIA, Z.: *Za nezávisimuju Gruziju. Avtobiografija...*

SOBČAK, A.: *Tbilisskij izlom ili krovavoje voskresenje 1989*. Moskva 1995.

Zacharij LAŠKARAŠVILI (nar. 1954)

Aktivist a boje za nezávislost, organizátor podzemní skupiny, politický vězeň.

Narodil se ve vsi Doesi v úřednické rodině. Zakončil střední školu v Tbilisi.

V roce 1974 se během základní vojenské služby pokoušel s gruzínskými vojáky z různých republik vytvořit konspirační skupinu pod názvem Národní strana Gruzie, která měla bojovat za nezávislost země. Skupina se však rychle rozpadla.

Po návratu do Tbilisi pracoval od roku 1979 jako taxikář. Byl členem KSSS. Na jaře 1981 (podle jiných údajů v roce 1979) společně s Guramem Gogbaidzem z města Rustavi a tbiliským zámečníkem Tarielem Gviniašvilim založil podzemní skupinu s názvem Gruzínská národně osvobozenická organizace. Napsal statut. Členové skupiny při vstupu skládali písemnou přísahu, platili příspěvky, chodili na schůze. Na podzim 1981 Laškarašvili vypracoval programový dokument, v němž analyzoval okolnosti, za jakých Gruzie ztratila nezávislost. Bylo plánováno vydávání letáků, působících proti sovětské propagandě.

Na jaře 1983 vyrobil kartonové šablony s vystřiženou svastikou a nápisy v ruštině: *SSSR – Fašismus, rasismus, kolonialismus, rusifikace; SSSR – Ruské impérium*. Vytvořil návrh znaku a vlajky budoucí nezávislé Gruzie a připravoval také další šablony s texty *Pryč s loutkovou vládou a Nezakazujte nám chodit do kostela*. Hesla se v noci malovala na zdi budov v hlavním městě.

V květnu 1983 vytvořil letáky s protestem proti oslavám dvoustého výročí Georgijevského traktátu, jímž začala závislost Gruzie na Ruské říši.

Dvacátého šestého května 1983, na Den nezávislosti Gruzie, na schůzi členů skupiny pronesl přednášku o dějinách Gruzie a o nezbytnosti pokračovat v boji za nezávislost. Předložil šablony a způsob malování hesel. Téhož dne skupina rozšířila letáky v Kutaisi.

Záhy poté byli spiklenci zatčeni. Dvacátého února 1984 Laškarašviliho odsoudil Nejvyšší soud Gruzínské SSR podle par. 71, odst. 1 tr. z. Gruzínské SSR (*par. 70 tr. z. RSFSR) k pěti letům v pracovní kolonii s přísným režimem a ke dvěma rokům vyhnanství. Gogbaidze a Gviniašvili dostali čtyřleté tresty.

Trest vykonával v *mordvinských táborech. Propuštěn byl v červenci 1987 v rámci Gorbačovovy amnestie pro politické vězně.

Po návratu do hlavního města se stal členem *Sdružení Ilji Čavčavadzeho. V roce 1988 emigroval do Francie. Pracoval v pařížské redakci **Rádia Svoboda*.

V roce 1992 se vrátil do Gruzie. V období 1992–1995 pracoval v kanceláři gruzínského parlamentu. Po vypršení funkčního období zůstal bez práce a v roce 1996 znovu odjel do Francie. Žije v Paříži.

Guram Soselja

II.

EDĚLMAN, O. – KOZLOV, V. – MIRONĚNKO, S. (eds.): *58¹⁰. Nadzornyje proizvodstva Prokuratury SSSR...*

Valentina PAILODZE (nar. 1923)

Náboženská a společenská aktivistka, organizátorka církevních sborů, členka *Gruzínské helsinské skupiny.

Narodila se v Tbilisi v úřednické rodině. Otec byl po návratu z německého zajateckého tábora pronásledován. V patnácti letech dokončila externí desetiletku a nastoupila v Tbilisi na konzervatoř. Na přání manžela studii ve čtvrtém ročníku zanechala. Po rozpadu rodiny zůstala sama se třemi dětmi.

Babička ji vychovala v náboženském duchu, takže od mládí věřila, že její jednání určuje Boží vůle. Připravovala se k boji o zachování gruzínského národa, který víru ztratil. Každý rok chodila na poutě, modlila se k Panně Marii za ochranu a zachování národa.

V roce 1964 jí patriarcha gruzínské pravoslavné církve Efreim II. navrhl, aby se stala regentkou (vedoucí) amatérského církevního sboru v tbiliském katedrálním kostele Sionu. V roce 1967 se její snahy o zavedení obřadů v gruzínštině v kostele Svaté Trojice v centru Tbilisi dočkaly úspěchu. Založila tam sbor a stala se jeho dirigentkou.

V roce 1969 byly díky jejím snahám obnoveny obřady v památkové svatyni Sveticchoveli (ve Mcchetě poblíž Tbilisi), ze které bolševici udělali muzeum. V obnovené svatyni rovněž zřídila kostelní sbor a vedla semináře se seminaristy.

V roce 1970 napsala leták s výzvou k uchování po staletí utvářené křesťanské tradice. Vyzývala, aby se z dětí nevychovali bezbožníci, aby byly navzdory komunistické ateistické propagandě křtěny, vyzývala k boji proti sovětské asimilační politice, aby rodiče nepouštěli syny na vojenskou službu za hranice Gruzie apod. Leták končil varováním před Božím trestem za protikřesťanský způsob života. V části určené konkrétním adresátům měl text různé varianty: tajemníky stranických výborů Pailodze vyzývala, aby přestali mladé lidi násilím nutit ke vstupu do strany a do Komsomolu; předsedy správních lokálních úřadů – aby snížili úplatkářství při přidělování bytů a pozemků; vědce – aby odložili ateistickou propagandu, spisovatele – aby netvořili pro vlastní prospěch pochvalné pajány na počest komunistických vůdců, ale psali články na obranu klášterního komplexu David Garedža, jehož existenci ohrožovalo nedaleké dělostřelecké cvičiště.

V listopadu 1970 připravila s pomocí přítelkyně asi 400 letáků, část rozeslala poštou (podle údajů z vyšetřování více než 130), část distribuovala na vysokých školách a ve školách v Tbilisi. Analogická prohlášení zaslala gruzínským úřadům a ústřední vládě v Moskvě.

V letech 1971–1974 se pokoušela obrátit pozornost veřejnosti na krádeže cenností, ikon a jiných kulturních památek z gruzínských kostelů a na jejich vývoz do zahraničí. Na tomto procesu se podíleli jak duchovní, tak státní úředníci. Osobně se tou záležitostí zabývala, čímž vyvolala podráždění úřadů. Třináctého března 1974 byla zatčena a při prohlídce byly nalezeny zmíněné letáky.

Šestnáctého května 1974 se účastnila vzpoury vězňů tbiliské vyšetřovací vazby na protest proti mučení a zabíjení, jehož se dopouštěly vězeňské orgány. Komisi zkoumající okolnosti vzpoury a také prvnímu tajemníkovi ÚV Komunistické strany Eduardovi Ševardnadzemu

poslala dopisy, v nichž popsala případy, kdy vězeňská správa vynucovala doznání mučením. Věžňové, které v dopise jmenovala, byli později propuštěni.

Dvacátého šestého června 1974 ji Okresní soud v Tbilisi odsoudil podle par. 206, odst. 1 a par. 233, odst. 2 tr. z. Gruzínské SSR (*par. 190, odst. 1 a *par. 227 tr. z. RSFSR) k roku a půl odnětí svobody. Prohlášení na její obranu vydala *Iniciativní skupina na obranu lidských práv v Gruzii. Trest vykonávala v ženské kolonii v Tbilisi.

Po propuštění (v září 1975) se vrátila ke společenské činnosti – pokračovala v šíření letáků i ve vyšetřování kauzy církevních cenností. V roce 1976 napsala spolu se *Zviadem Gamsachurdiou článek o okrádání kostelů, kterého se dopouštějí úřady pod záminkou *boje se škodlivými zvyky*; její vlastní článek o politice komunistů vůči církvi uveřejnil časopis **Sakartvelos Moambe* (1976, č. 1).

V roce 1977 vstoupila do *Gruzínské helsinské skupiny. Krátce po uvěznění *Zviada Gamsachurdii, *Meraba Kostavy a *Viktora Rchiladzeho byla v dubnu téhož roku uvězněna i ona. Při prohlídce byly zabaveny letáky.

Šestého října 1978 ji Městský soud v Tbilisi odsoudil podle par. 206, odst. 1 a par. 233, odst. 2 tr. z. Gruzínské SSR (*par. 190, odst. 1 a *par. 227 tr. z. RSFSR) ke dvěma rokům odnětí svobody a vyhnání.

Trest vyhnání si odbyvala v těžkých podmínkách v Kazachstánu. V roce 1979 odtamtud dvakrát svévolně odjela do Kutaisi a do Moskvy. Při druhé cestě předala členovi *Křesťanského výboru na obranu práv věřících v SSSR *Glebu Jakuninovi rozhovor s ukrajinským politickým vyhnancem *Valerijem Marčenkem.

Do Tbilisi se vrátila v lednu 1981, když čas jejího vyhnání vypršel. Začala znovu vystupovat na obranu pravoslavných, ve jménu zachování čistoty církve odsuzovala spolupráci duchovních s KGB.

Spolupracovala s *Amnesty International, předávala do Londýna informace o porušování lidských práv v Gruzii. Díky jejímu úsilí bylo revidováno mnoho trestních kauz. Úřady jí předhazovaly, že svým „klientům“ pomáhá, protože z toho má hmotný prospěch. Bylo kvůli tomu proti ní zinscenováno obvinění a 14. března 1983 byla uvězněna. Pětadvacátého května 1984 ji Okresní lidový soud v Tbilisi potrestal podle par. 190, odst. 2 tr. z. Gruzínské SSR (*úplatkářství*) osmi lety odnětí svobody a třemi roky vyhnání. Byla poslána do tábora pro kriminální vězňe v Novosibirsku. V období perestrojky odmítla propuštění v rámci amnestie, dosáhla revize rozsudku a byla rehabilitována. Na svobodu se vrátila v prosinci 1987.

Pracovala ve sdružení *Memorial. Žije v Tbilisi.

Guram Soselja

I.
Zajavlenije politzaključonnoj V. Pailodze Pervomu sekretarju CK KP Gruzii E. Ševardnadze o prestuplenijach v Gruzinskoj Patriarchii. *Matěrialy samizdata*, [Mnichov], 1978, č. 27.

II.
ALEKSEJEVA, L.: *Istorija inakomyslija v SSSR...*
BOER, S. P. a kol.: *Biographical Dictionary of Dissidents of the Soviet Union 1956–1975...*

Viktor RCCHILADZE (nar. 1941)

Historik, obránce lidských práv, autor a redaktor konspiračního tisku; politický vězeň.

Byl vychován v intelektuální rodině s velkými zásluhami. Jeho dědeček, otec (mistr SSSR v umělecké gymnastice) a dva strýčkové jsou pochováni v panteonu spisovatelů a společenských aktivistů v Didube.

V roce 1964 zakončil na Univerzitě v Tbilisi studia historie. Na studiích poznal *Zviada Gamsachurdiu. Byl vědeckým pracovníkem na Ministerstvu kultury Gruzínské SSR a poté vedoucím Inspekce ochrany památek. V roce 1974 vytvořili se *Zviadem Gamsachurdiou a *Merabem Kostavou *Iniciativní skupinu na obranu lidských práv v Gruzii a v lednu 1977 *Gruzínskou helsinskou skupinu. Účastnil se vydávání nezávislých časopisů **Okros Sacmisi (Zlaté rouno)* a **Sakartvelos Moambe (Gruzínský posel)*, v nichž uveřejňoval své články.

Nekrolog, který napsal o Šalvovi Maglakelidzem, vůdci gruzínského praporu v německé armádě za druhé světové války, vyšel anonymně v **Okros Sacmisi* (1976, č. 2).

Mnoho let se zabýval problémem Meschetinců – národa deportovaného z Gruzie za Stalinových dob. V červenci 1976 se vydal do Kabardinsko-Balkarska. Zkoumal tam situaci přesídlenců, uspořádal mítink, na němž vystoupil jménem gruzínské inteligence, sbíral podpisy meschetinských Turků pod petici s požadavkem, aby dostali nazpět gruzínskou národnost a mohli se vrátit zpět do vlasti. V **Sakartvelos Moambe* (1976, č. 2) uveřejnil článek o tragédii Meschetinců, dopis věnovaný tomuto tématu poslal také do moskevské **Kroniky aktuálních událostí* (1976, č. 43). Podílel se na boji za záchranu klášterního komplexu David Gardža, ničeného při dělostřeleckých cvičeních. Spolu s ředitelem tamního muzea Viktorem Bacacašvilim napsal generálnímu prokurátorovi SSSR petici s požadavkem na potrestání ničiteli.

V březnu 1977 byl disciplinárně propuštěn z práce. Na jeho obranu vystoupila *Gruzínská helsinská skupina a *Iniciativní skupina na obranu lidských práv v Gruzii. Sedmého dubna 1977 byl uvězněn (zároveň se *Zviadem Gamsachurdiou a *Merabem Kostavou), avšak zanedlouho byl vzhledem ke zdravotnímu stavu propuštěn.

Znovu se dostal do vězení 25. ledna 1978. Jeho kauzu projednával Nejvyšší soud Gruzínské SSR. Byl obviněn z autorství článků *Kritika* a **Informace*, podepsaných pseudonymem Vachtang Inatašvili, které reagovaly na pomlouvačnou kampaň v oficiálním tisku proti disidentům prohlášením manželek *Gamsachurdii a *Kostavy z výslechů na KGB. Dále byl obviněn z rozšiřování necenzurovaných časopisů a přechovávání samizdatu, mj. děl *Andreje Amalrika a *Alexandra Solženicyna. Přiznal se k vině a projevil lítost. Podle par. 71, odst. 1 tr. z. Gruzínské SSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR) byl odsouzen ke dvěma a půl roku odnětí svobody a dvěma letům vyhnání. Trest vyhnání vykonával v Kazachstánu.

Po návratu do Tbilisi se stal vědeckým pracovníkem v historickém muzeu. V roce 1988 stanul v čele Sdružení pravoslavných křesťanů Gruzie, později přejmenovaného na Svaz gruzínských křesťanů sv. Davida Obnovitele. S *Merabem Kostavou založili časopis *Dzeli Češmariti (Strom života)*, v němž vedle teologických prací umisťovali také politickou publicistiku.

Informoval (telefonicky) gruzínskou emigraci v Paříži o rozehnání *shromáždění před sídlem vlády 4.–9. dubna 1989. S bývalým politickým vězněm Avtandilem Imnadzem napsal zprávu o tragédii z 9. dubna.

V době vlády *Zviada Gamsachurdii pracoval v opozičních organizacích – byl členem Národního kongresu Gruzie a Koordinačního centra národně osvobozenického hnutí Gruzie. Publikoval filozoficko-teologické práce. V letech 1991–1992 vedl seminář z dějin teologie na Filozofické fakultě Univerzity v Tbilisi.

V roce 1992 se stal šéfredaktorem časopisu *Náboženství*, který vytvořil a v němž vydal mnoho vlastních článků a překladů. V témže roce se stal vedoucím Státního úřadu polygrafie a knihovnictví Gruzie.

Vydal dvě knihy z oblasti historie a teologie a román *Tbilisi*.

Tejmuraz Čanturišvili

I.

Kartvelebi germanuli drošebis kveš meore msoflio omši [Gruzíni v německých řadách za druhé světové války]. Tbilisi 1994.

Spiritismi bibliisia da kristianul-martmadidebluri rcmenis samskakroze [Spiritismus před soudem Bible a pravoslavné víry]. Tbilisi 1992.

Tbilisi. Tbilisi 1997 (román).

II.

ALEKSEJEVA, L.: *Istorija inakomyslija v SSSR...*

Krymští Tataři

ÚVOD

Krymští Tataři byli jedním z osmi národů obývajících Sovětský svaz, které byly za druhé světové války celé deportovány z míst svého stálého bydliště.

Jedenáctého května 1944, krátce po osvobození Krymu Rudou armádou, podepsal Stalin rozhodnutí Státního výboru pro obranu o vysídlení všech Tatarů z Krymu, neboť *vzhledem ke zrádnému chování krymských Tatarů proti sovětskému národu pokládá za nežádoucí jejich další život v příhraničních oblastech Sovětského svazu*.⁵⁵ Sedmnáctého května 1944 bylo rozhodnutí předáno vedení Krymské ASSR a téže noci začala *deportace.

Akci, která trvala asi měsíc, provázela vysoká úmrtnost přesídlovaných lidí. Podle údajů oddělení zvláštních sídlišť NKVD se v listopadu 1944 nacházelo na *cílových místech* 193 865 krymských Tatarů, z toho 151 136 v Uzbekistánu, 8597 v Marijské ASSR a 4286 v Kazašské SSR; ostatní byli *za účelem využití při práci* rozmístěni v různých částech RSFSR: v Molotovovském kraji (nyní Permská oblast) 10 555, v Kemerovské oblasti 6743, Gorkovské oblasti (nyní Nižněnovgorodská) 5095, Sverdlovské oblasti (nyní Jekatěrinburská) 3594, Ivanovské oblasti 2800 a Jaroslavské oblasti 1059.⁵⁶

Krym, odkud byli koncem června 1944 vysídleni také Arméni, Bulhaři a Řekové, byl organizovaně zalidněn přesídlenci z RSFSR a Ukrajinské SSR. Podle zvláštního zákona, který přijal Nejvyšší sovět RSFSR 25. června 1946, se Krymská ASSR proměnila v Krymskou oblast. V letech 1944–1948 byly tradiční tatarské zeměpisné názvy vystřídány ruskými (původní názvy si uchovalo jen několik velkých měst). V září 1948 byla na zasedání Akademie věd SSSR iniciována revize dějin Krymu.

Všichni zvláštní přesídlenci byli evidováni a museli se zaregistrovat na komandaturách (administrativních orgánech rozmístěných v místech osídlení deportovaných). Mnohé rodiny byly rozděleny. V letech 1944–1946 bylo ještě možné stěhování v hranicích Uzbekistánu. Usnesení rady ministrů z 21. listopadu 1947 a dekret předsednictva Nejvyššího sovětu z 26. listopadu 1948 však režim vyhnanství zpřísnily. Výjezd do jiného, a to i do sousedního okresu byl povolen pouze po obdržení „pozvání“ od blízkých příbuzných. První výjezd bez povolení byl trestán pětidenním vězením, další už se pokládal za *útěk z místa vyhnanství*, za nějž hrozil trest do dvaceti let odnětí svobody. Formálně měli zvláštní přesídlenci veškerá občanská práva – neodebírali jim osobní doklady, mohli se účastnit voleb, komunisté měli právo vstupovat do místních stranických organizací.

Devatenáctého února 1954 byla Krymská oblast dekretem předsednictva Nejvyššího sovětu SSSR vyčleněna z RSFSR a připojena k Ukrajinské SSR *vzhledem k ekonomickým vztahům, územní blízkosti a těsným hospodářským a kulturním kontaktům*.

O nespravedlnosti, jaká se stala vysídleným národům, se poprvé mluvilo v referátu Nikiity Chruščova na XX. sjezdu KSSS (25. února 1956). Záhy poté byl vydán dekret předsednictva Nejvyššího sovětu SSSR (viz *dekret z roku 1956) o zrušení omezení vyplývajících ze zvlášť-

55 Podle knihy N. Bugaje z roku 1992 *Josif Stalin – Lavrentiju Berija: „Ich nado dēportirovat’... Dokumenty, fakty, kommentarii*.

56 GARF (*Gosudarstvennyj Archiv Rossijskoj Federacii; Státní archiv Ruské federace*), f. 9479, sv. 187, karton 1.

ního přesídlení, který osvobodil krymské Tatary a představitele dalších malých národů, deportovaných za druhé světové války, od přesídleneckého režimu a administrativního dohledu. Neprovázal ho však návrat majetku zabaveného při vysídlení ani povolení k návratu do míst dřívějšího bydliště. Analogické dekrety týkající se jiných deportovaných národů (Čečenců, Ingušů, Kalmyků, Karačajevců) byly vydány později. V roce 1957 se tyto národy vrátily do své vlasti a získaly v rámci SSSR autonomii.

Záhy po vydání *deketu z roku 1956 nabylo hnutí krymských Tatarů za návrat do vlasti masového charakteru. Vznikla síť *iniciativních skupin. Díky této podobě sebeorganizace docházelo k nevídaným akcím vysílání petic – nejvyšším mocenským orgánům přicházely tisíce individuálních dopisů i dopisy kolektivní, které podepisovaly desetitisíce lidí. Petice dlouho zůstávaly bez odpovědi. Sedmnáctého března 1958 se aktivistům podařilo sejít s vicepremiérem Anastasem Mikojanem, který je ujistil, že se otázka krymských Tatarů bude řešit a že o ní bude sám referovat Chruščovovi. Osud národa se však nezměnil. V roce 1959 byla ÚV KSSS poslána nová petice s 10 tisíci podpisů, v březnu 1961 předsednictvu ÚV KSSS další petice, tentokrát s 18 tisíci podpisů.

Od roku 1964 pracovalo v Moskvě neoficiální zastoupení krymských Tatarů (v proměnlivém složení), které se věnovalo předávání dopisů a petic vládním institucím. *Iniciativní skupiny pravidelně vydávaly a šířily **Informace* o počtu předaných dokumentů a rozhovorech s úředníky. Byla založena *Ústřední iniciativní skupina. Na poradách bylo vytvářeno celonárodní hledisko ke všem aktuálním problémům týkajícím se krymských Tatarů.

Je pravděpodobné, že právě taková forma činnosti hnutí (*iniciativní skupiny bez jasných vůdců) úřadům znemožňovala ochromit jeho činnost zatýkáním a jinými násilnými metodami. Příslušníky hnutí, kteří byli členy KSSS a kteří jezdili do Moskvy, postihly jen stranické sankce. Vedení hnutí, převážně lidé starší generace (*Džeppar Akimov, Ifta Dželilev, Veli Murtažajev, Bekir Osmanov, Mustafa Selimov aj.) se snažili dodat hnutí „loajální“ podobu. Odráželo se to například v názvosloví – celý název *iniciativních skupin zněl: Iniciativní skupiny na pomoc straně a vládě v řešení národní otázky krymských Tatarů. Seznamy členů *iniciativních skupin, čítající přes pět tisíc lidí, byly předány ÚV KSSS.

Krátce po Chruščovově pádu si *představitelé národa vyžádali druhé *setkání s Anastasem Mikojanem (1965), po němž úřady učinily řadu kroků k oslabení národního hnutí. *Zároveň my jsme se rozhodli*, vzpomíná účastník setkání Riza Asanov, *že hnutí aktivizujeme*. Lidé vyrazili se svými požadavky do ulic. Sedmadvacátého srpna 1965 se u budovy Městského výboru strany v Bekabadu sešlo přes tisíc lidí, aby se zeptali prvního tajemníka ÚV Komunistické strany Uzbekistánu Šarafa Rašidova, kdy hodlá ÚV KSSS přijmout rozhodnutí o otázce krymských Tatarů. Úřady účastníky shromáždění rozehaly. Ve dnech 8.–18. října 1966 se k uctění čtyřicátého pátého výročí vzniku Krymské ASSR v mnoha městech Uzbekistánu konaly mítinky a shromáždění krymských Tatarů. Úřady všechny rozprášily, což provázelo masové zatýkání jejich účastníků. Tisíce lidí byly zbity, stovky na 15 dnů uvězněny, sedmáct osob bylo odsouzeno. ÚV KS Uzbekistánu informoval Moskvu: *Situace mezi zvláštními přesídlenci z Krymu [...] nabyla nebezpečného charakteru [...] Jednotlivé osoby vyhrožují, že v případě odmítnutí vyřešit „otázku krymských Tatarů“ přejdou k ostřejším formám „boje“ – obrátí se na OSN, budou pořádat stávkové akce*.⁵⁷

57 GARF, f. 7523, sign. 101, sv. 640, k. 7.

V tomto období se značně zvýšil zájem krymských Tatarů o vlastní dějiny a kulturu, což svědčilo o růstu národního uvědomění. Historické zkoumání v polovině šedesátých let bylo pro mladé krymské Tatary totéž co hledání vlastní identity, zatímco pro ty starší to byl pokus zbavit se cejchu *zrádce a nepřítele*, který na národu lpěl. V září 1965 začali aktivisté hnutí shromažďovat údaje o ztrátách utrpěných v době *deportace a ve vyhnanství. Podle „lidového“ seznamu zahynulo během přesídlování a v prvních letech po něm 46,2 % krymských Tatarů.

Současně *iniciativní skupiny dál psaly petice. Podle statistik kanceláře předsednictva Nejvyššího sovětu přišlo od roku 1965 do ledna 1967 ÚV KSSS, radě ministrů SSSR a předsednictvu Nejvyššího sovětu SSSR kolem 53 tisíc dopisů a telegramů od krymských Tatarů. Pod mnohými z nich byly desítky, stovky a dokonce tisíce podpisů.⁵⁸ Dokumenty obsahující historické materiály a celonárodní *Petici účastníkům XXIII. sjezdu KSSS podepsalo přes 120 tisíc krymských Tatarů ze všech regionů. Tyto materiály byly předány ÚV KSSS 28. března 1966.

V roce 1967 úřady v obavě před vážnými politickými vystoupeními na padesáté výročí Říjnové revoluce navrhly vyřešit krymskotatarskou otázku. Hnutí krymských Tatarů bylo v té době již dobře organizované, sjednocovala je myšlenka návratu do vlasti, formulovaná v nejdůležitějších dokumentech, nového vybudování vlastní státnosti a dosažení politické a morální rehabilitace. Došlo k setkání politického vedení SSSR s delegáty krymských Tatarů (viz *setkání v Kremlu 21. července 1967), po němž politické byro ÚV KSSS již 17. srpna 1967 přijalo další rozhodnutí, ve kterém byla předložena teze o *zakořnění krymských Tatarů v místech jejich současného pobytu*. Jejich návrat na Krym se pokládal za bezúčelný. V souvislosti se *zakořeněním* ÚV KS Uzbekistánu přijal zanedlouho řadu kroků: ve školách byla zavedena *výuka dětí tatarské národnosti jejich mateřskému jazyku v souladu s jejich přáním*, v taškentském Pedagogickém institutu bylo otevřeno oddělení tatarského jazyka, zvýšil se počet knih vydávaných v tatarštině.⁵⁹

Stranická rozhodnutí potvrdil dekret předsednictva Nejvyššího sovětu z 5. září 1967 (viz *dekret z roku 1967) *O občanech tatarské národnosti, kteří dříve žili na Krymu*. Hned poté vydalo předsednictvo Nejvyššího sovětu SSSR rozhodnutí č. 494, ve kterém se uvádělo, že *občané tatarské národnosti [...] a příslušníci jejich rodin mají tak jako jiní občané SSSR právo bydlet na celém území Sovětského svazu v souladu s platným zákonodárstvím týkajícím se zaměstnání a přihlášení*.⁶⁰

V Uzbekistánu *dekret z roku 1967 „vysvětlovali“ na otevřených stranických schůzích v podnicích, kde byli zaměstnáni krymští Tataři. Mluvílo se mj. o tom, že osoby bojující za právo vrátit se na Krym budou podrobeny represím.

Přes těžko přijatelnou tezi o *zakořnění* a podivnou definici etnické skupiny – *občané tatarské národnosti, kteří dříve žili na Krymu* – přijali krymští Tataři dekret jako dokument, který jim otevírá cestu domů. Již koncem září 1967 přijelo na Krym kolem dvou tisíc Tatarů, ale žádného z nich úřady nepřihlásily. Proud repatriantů však neslábl. Do roku 1968 značně vzrostl počet dopisů, posílaných nejvyšším státním institucím. Všechny žádaly, aby krymské

58 GARF, f. 7523, sign. 101, sv. 640, k. 43.

59 RGASPI (Rossijskij Gosudarstvennyj archiv socialno-političeskoj istorii; Ruský státní archiv společensko-politických dějin), f. 17, sign. 103, sv. 1831, k. 71, 162–163.

60 GARF, f. 7523, sign. 101, sv. 640, k. 1–3.

úřady dostaly instrukci, že nemají klást Tatarům překážky a mají jim přiznat právo přihlásit se k pobytu.

Na jaře 1968 navázali krymští Tataři těsnou spolupráci s hnutím na obranu lidských práv v SSSR. Na jubilejních oslavách spisovatele Alexeje Kostěrina vyzval generál *Petro Hryhorenko krymské Tatary, aby se neuzavírali do *úzce nacionalistické skořápky*, radil jim, aby se obraceli o pomoc ke světovému společenství a k mezinárodním organizacím. Bylo rozhodnuto uskutečnit masovou demonstraci pod heslem návratu krymských Tatarů do vlasti a obrození Krymské ASSR. Manifestaci, která se uskutečnila 21. dubna 1968 v Čirčiku (viz *události v Čirčiku), brutálně rozehnala policie a armáda. Procesu s jejími účastníky se – poprvé v případě týkajícím se krymských Tatarů – zúčastnili moskevští advokáti *Sofija Kalistratova, Leonid Popov, Jurij Pozdějev, Vladimir Romm. Od *události v Čirčiku bylo hnutí krymských Tatarů za návrat do vlasti známé v celém světě. *Mustafa Džemilev zdůrazňoval, že od té doby *se nejvýznamnější představitelé hnutí na obranu lidských práv stali také aktivisty krymskotatarského hnutí [...] Zároveň zase hnutí krymských Tatarů poskytovalo podporu obecně demokratickému hnutí, jiným národním a náboženským hnutím v boji proti společnému nepříteli – totalitnímu režimu*.

V kolektivním dokumentu moskevských obránců lidských práv, *dopise předsednictvu konzultačního setkání komunistických a dělnických stran v Budapešti (únor 1968), byl mezi nejdůležitější porušení občanských práv v SSSR zařazen také zákaz návratu krymských Tatarů do vlasti. Ve druhém čísle *Kroniky aktuálních událostí (červen 1968) vyšla výzva krymskotatarského národa mezinárodnímu společenství, líčící dějiny krymských Tatarů a jejich boj za národní práva. Po podepsání prvního dopisu *Iniciativní skupiny na obranu lidských práv v SSSR (20. května 1969) se členem skupiny stal *Mustafa Džemilev.⁶¹

Sedmnáctého května 1968 na demonstraci k dalšímu výročí *deportace přijelo ze všech sovětských regionů do Moskvy kolem 800 představitelů krymských Tatarů. Většina účastníků demonstrace, včetně žen a válečných veteránů, byla zadržena, zbita a pod eskortou naložena do vlaků a odeslána zpět do míst, kde žili. Přes represe úřadů se 18. května ve všech regionech osídlených krymskými Tatary konaly smuteční procesy a mítinky.

V letech 1968–1970 došlo k procesům s lidmi otevřeně kritizujícími *dekret z roku 1967 i jednání úřadů při *událostech v Čirčiku a v Moskvě. Obžalovaní byli odsouzeni za *šíření zjevně nepravdivých informací, pomlouvajících sovětské státní a společenské zřízení* (*par. 190, odst. 1 tr. z. RSFSR) a také za *porušení národní a rasové rovnoprávnosti* (par. 74 tr. z. RSFSR).⁶² Největší ohlas vyvolal taškentský *proces deseti, jehož materiály vyšly v samizdatu a poté byly v samostatném svazku vydány na Západě.

61 V sedmdesátých letech byl díky úsilí sdružení na obranu lidských práv (*Iniciativní skupiny na obranu lidských práv v SSSR, *Výboru lidských práv v SSSR, *Moskevské helsinské skupiny aj.) boj krymských Tatarů o vlastní práva stále v centru pozornosti světového společenství. Všechny aspekty problému podrobně osvětlovala *Kronika aktuálních událostí, jejíž 31. číslo z května 1974 bylo v souvislosti s třicátým výročím *deportace celé věnováno krymským Tatarům. Účast v hnutí krymských Tatarů byla jedním z důvodů umístění *Petra Hryhorenka do psychiatrické léčebny a postavení *Ilji Gabaje před soud. Mnoho let, až do svého uvěznění v roce 1980, byl s tímto národním hnutím úzce spjat *Alexandr Lavut. *Andrej Sacharov v nobelovském projevu (prosinec 1975) hovořil o diskriminaci *stovek tisíc krymských Tatarů [...] dosud zbavených práva vrátit se do rodné země*.

62 V lednu 1968 byl odsouzen Asef Kerimov, v červnu 1968 Enver Memetov, Sejdamet Memetov, *Jurij Osmanov a Sabri Osmanov; koncem října se konal proces s Lennarou Husejn, Idrisem Kasimovem, Jusufem Rasinovem, Ševketem Sejtblajevem a Lumanem Umarovem, v dubnu 1968 s Homerem Bajevem aj.

Navzdory vysídlování a odsuzování za porušení přihlašovacích předpisů se v letech 1968–1969 usadilo na Krymu kolem 900 rodin krymských Tatarů. Bylo mezi nimi 250 rodin, které přijely jako pracovní síly v organizovaném náboru – ten úřady vyhlásily na jaře 1968, aby tak zadržely nekontrolovaný příliv repatriantů. Nábor fakticky skončil ke konci roku 1969. Přihlásit se mohlo ještě 600 rodin, které přijely mimo organizovanou akci.

V roce 1972 přijalo politické byro ÚV KSSS a po něm ÚV KS Ukrajinské SSR usnesení *O některých kategoriích občanů, přesídlených v minulosti ze svých bydlišť do jiných oblastí SSSR*. Na jeho základě krymský oblastní výbor strany vydal rozhodnutí, v němž odůvodňoval *nezbytost posílení boje s projevy nacionalistické omezenosti některých osob z řad [...] „autonomistů“ [...] pokusy přimět občany jednotlivých národností k masovému odjezdu do oblastí, které obývali dříve*. Vedení krymských bezpečnostních orgánů a oblastní prokuratury bylo doporučeno *učinit kroky k včasnému zabránění a omezení protispolečenské a protiprávní činnosti určitých nacionalisticky naladěných živelů*.⁶³ Tímto zůsobem byli nejen aktivisté hnutí, ale prakticky všichni Tataři označeni za *nacionalisticky naladěné živly*, a automaticky se tak dostali do kategorie *neloajálních*.

Krátkodobé epizody „oteplování“ vztahů ke krymským Tatarům byly bezprostředně spojeny s výročími Říjnové revoluce, sjezdy KSSS, helsinskými dohodami (1975), přípravami nové ústavy (1977) a s dalšími politickými událostmi.⁶⁴ Díky tehdy vydanému „slavnostnímu“ souhlasu s přihlášením k pobytu se do roku 1977 mohlo na Krymu usadit téměř 10 tisíc krymských Tatarů.

V sedmdesátých letech vedlo posílení aktivity trestních orgánů, které se všemožně snažily národní hnutí zničit, k tomu, že mnoho aktivistů ustalo v činnosti. Neúspěšné pokusy vrátit se na Krym a tvrdé represe vyvolaly v mnoha Tatarech pocit, že proti státnímu aparátu je marné bojovat. Jisté úspěchy měla *politika zakořenění* pokračující v Uzbekistánu, při níž se používalo také prostředků „společenského podplácení“ (termín *Ljudmily Aleksejevé) jako služební přemístění, vyslání k plnění stranických a správních úkolů, zrušení zákazů spojených se získáním vzdělání v oblastech, které byly Tatarům nedostupné (právo, administrativa, humanitní obory).

*Iniciativní skupiny neupustily od akcí posílání dopisů nejvyšším institucím, přestože jejich počet i počet podpisů značně poklesl. Posledním důležitým dokumentem hnutí bylo *kasační prohlášení, v němž se požadovalo zrušení všech právních aktů vydaných v letech 1944–1976, které se týkaly krymských Tatarů.

V září 1977, po téměř ročním přerušení, bylo obnoveno nucené vysídlování *svévolných repatriantů* z Krymu, znovu začaly soudní procesy pro *porušení přihlašovacích předpisů*. Patnáctého srpna 1978 přijala rada ministrů usnesení *O dodatečných prostředcích k zostření přihlašovacích předpisů v Krymské oblasti*. Rozhodnutí opravňovalo vystěhovat z domova a „odsunout“ z Krymu rodiny, které tam nebyly trvale přihlášeny.

V červnu 1978 se na protest proti pronásledování Tatarů na Krymu upálil *Musa Mamut, jemuž hrozil opakovaný soudní proces. Jeho pohřeb se proměnil v manifestaci za návrat do vlasti, on sám se stal národním hrdinou a symbolem hnutí.

Koncem sedmdesátých a v první polovině osmdesátých let procházelo krymskotatarské hnutí krizí. Uvěznění a odsouzení byli takřka všichni jeho vlivní představitelé – *Mustafa Džemilev, *Rešat Džemilev, *Rollan Kadijev, *Jurij Osmanov, *Eldar Šabanov a mnozí jiní. *Ajše Sejtmutarova byla pod hrozbou nového uvěznění donucena k emigraci. K poslednímu vzednutí před perestrojkou došlo v roce 1983. Na Krymu tehdy vyšel *Informacionnyj bjulletěň Inicijativnoj grupy krymskich tatar imeni Musy Mamuta (Informační bulletin Inicijativní skupiny krymských Tatarů Musy Mamuta)*. Pohřby veteránů hnutí, Bekira Osmanova na Krymu (květen 1983) a *Džeppara Akimova v Uzbekistánu (červenec 1983), přerostly ve skutečné politické manifestace.

Současně s perestrojkou (1985) začalo v národním hnutí nové období. Jeho vrchol připadl na rok 1987. Pod tlakem neustávajících akcí (viz *akce krymských Tatarů 1987–1989) a tiskových vystoupení známých představitelů ruské inteligence se úřady musely „krymskotatarskou otázkou“ znovu zabývat.

Čtrnáctého listopadu 1989 přijal Nejvyšší sovět SSSR deklaraci *O uznání aktů represe proti nuceně přesídleným národům za nezákonné a zločinné*. Výbor Nejvyššího sovětu záhy vydal dokument stanovící úplnou politickou rehabilitaci krymskotatarského národa. V tomto dokumentu se uznává právo Tatarů na návrat na Krym a předpokládá se také navrácení autonomie Krymu jakožto vícenárodnostnímu útvaru.

Již před 1. květnem 1990 žilo na Krymu 83 116 Tatarů, 82 283 z nich tam bylo trvale přihlášeno. Dvanáctého února 1991 přijal Nejvyšší sovět USSR zákon *O reaktivaci Krymské autonomní sovětské socialistické republiky*. Byla to však územní autonomie, zatímco krymští Tataři se dožadovali autonomie národní. Koncem června 1991 byl svolán sjezd představitelů národa – *kurultaj krymskotatarského národa, na němž byl zvolen *Medžlis – zastupitelský orgán, alternativní k oficiálním krymským úřadům.

Otázku krymských Tatarů nelze pokládat za definitivně vyřešenou. Po deseti letech od započetí masové repatriace (do roku 2003 se na Krym vrátilo asi 250 tisíc Tatarů) existuje stále citelný problém nezaměstnanosti a nedostatku bytů. Mnoho lidí dosud nedostalo ukrajinské občanství.

Za účelem efektivnějšího řešení politicko-právních, společensko-ekonomických a kulturních problémů spojených s adaptací a integrací krymských Tatarů v ukrajinské společnosti a také v souvislosti s nejasným právním postavením *Medžlisu byla 18. května 1999 zřízena Rada představitelů krymskotatarského národa – konzultativně-poradní orgán při prezidentovi Ukrajiny.⁶⁵

(Situace krymských Tatarů se ještě zkomplikovala v roce 2014, kdy po proevropské revoluci Euromajdan a následném převzetí Krymu proruskými separatisty se 16. března 2014 konalo referendum o samostatnosti Krymu, v němž se velká většina občanů vyslovila pro připojení Krymu včetně Sevastopolu k Rusku. K tomu došlo 21. března 2014. Představitelé Ukrajiny i většiny zemí světa – včetně zemí Evropské unie – tyto kroky považují za nelegální. Pozn. red.)

Gulnara Bekirova

63 *RGASPI*, f. 17, sign. 140, sv. 2455, k. 133.

64 V **Kronice aktuálních událostí (Chronika těkuščich sobytij)* v číslech 37, 39 a 44 bylo popsáno několik takových případů.

65 Ukaz Prezidenta pro Radu predstavnykiv krymskotatarskoho narodu. *Krymski studiji*, 2000, č. 1.

BIBLIOGRAFIE

- ALEKSEJEVA, L.: *Istorija inakomyslija v SSSR...*; překlad kapitoly Boj krymských Tatarů za návrat na Krym. *ABC*, 1988, č. 6.
- ALLWORTH, E. (ed.): *Tatars of the Crimea. Their Struggle for Survival*. Durham [Severní Kalifornie] 1987.
- TÝŽ: *The Tatars of Crimea. Return to the Homeland. Studies and Documents*. Durham [Severní Kalifornie] 1998.
- ASANOV, R.: Krymskije tatory na prijome u Predsedatělja Prezidiuma Verchovnogo Soveta SSSR A. I. Mikojana. *Golos Kryma*, 6. 8. 1999.
- BAŽAN, O. G. – DANYLJUK, J. Z.: Krymskotatarskyj nacionalnyj ruch. In: *Opozycja v Ukraini (druha polovyna 50-ch – 80-ti rr.)*. Kyjev 2000.
- BAŽAN, O. G. – DANYLJUK, J. Z. – KOKIN, S. A. – LOŠYCKYJ, O. A. (eds.): *Krymski tatory: lach do povernenňa. Krymskotatarskyj nacionalnyj ruch (druha polovyna 1940-ch – počatok 1990-ch rokov)*. *Zb. dok. ta materialiv*, sv. 1–2. Kyjev 2004.
- BEKIROVA, G.: Istočnikovedčeskije aspekty izučeniya krymskotatarskoj problemy v SSSR (1950–1980). In: *Istočnikovedčenie i istoriografija v mire humanitarnogo znaniya: Dokl. i težisy XIV naučnoj konferencii, Moskva, 18–19 apryla 2002 g.* Moskva 2002.
- TÁŽ: *Krymskotatarskaja problema v SSSR (1944–1991)*. Simferopol 2004.
- TÁŽ: Krymskotatarskyj nacionalnyj ruch v 50–60 roky: stanovlenňa, perši peremohy i znevira. *Krymski studiji*, 2001, č. 5–6 (11–12).
- TÁŽ: „Oděždoj i obuvju specpereselency ně obespečeny, proizvoďat vpečatlenije oborvancev, a meždu těm mnogije iz nich na grudi nosjat orděna i medali“. In: *Mižnacionalna zlahoda: spilne majbutne problemy všanuvannja pamjati žertv trahedii etnosiv Ukrainy*. Kyjev 2002.
- TÁŽ: „Provesti rešitelnuju borbu so vsjem tatarskim“ (Štrichi k istorii poslevojennoho Kryma). *Poluostrov*, 2003, č. 36.
- BEZVERCHYJ, V. B. – JAREMČUK, V. D.: Tatory v Ukraini (istoryko-politolohičnyj aspekt). *Ukrajinskyj istoryčnyj žurnal*, 1994, č. 5.
- BILUCHA, J.: Analityčno-dovidkovyj material z pytaň povernenňa v Ukrainu ta oblaštuvannja deportovanych za nacionalnuju oznakuju osob. *Krymski studiji*, 2000, č. 1.
- BORAWSKI, P.: Tatarzy Krymscy w Rosji. *Obóz*, 1991/1992, č. 21.
- BUGAJ, N.: *Josif Stalin – Lavrentiju Berija: „Ich nado děportirovat’... Dokumenty, fakty, kommentarii*. Moskva 1992.
- BUHAJ, M.: Deportacija krymskich Tatar v 1944 r. *Ukrajinskyj istoryčnyj žurnal*, 1992, č. 1.
- CONQUEST, R.: *The National Killers. The Soviet Deportation of Nationalities*. Glasgow 1970. Polsky jako: *Mordercy narodów*. Wola, Varšava 1987.
- Czy na Krymie powstanie państwo Tatarów Krymskich? Rozmowa z Mustafą Džemilewem. *Obóz*, 1993, č. 25–26.
- ČERVONNAJA, S. M.: Problem krymskotatarski i współczesna sytuacja etnopolityczna na Krymie. *Rocznik Tatarów Polskich*, 1994, sv. 2.
- ČERVONNAJA, S. M. – GUBOGLIO, M. N.: *Krymskotatarskoje nacionalnoje dviženije*, sv. 1–4. Moskva 1992–1997.
- DARSKI, J. [vl. jm. Targalski, Jerzy]: *Ukraina. Historia. Współczesność. Konflikty narodowe*. Varšava 1993.
- DOROSZEWSKA, U.: Jak Krymscy Tatarzy wrócili do Ojczyzny. *Arcana*, 1995, č. 5.

- DUKE, D. F. – MARPLES, D. R.: Ukraine, Russia and Question of Crimea. *Nationalities Papers*, 1995, č. 2.
- DŽEMILEV, R. (ed.): *Živoj fabel. Samosožženije Musy Mamuta. Sbornik dokumentov*. New York 1986. Anglicky jako: *Human Torch – Musa Mamut. Collection of Documents by Reshat Gemilev*. New York 1986.
- FISHER, A. W.: *The Crimean Tatars*. Stanford 1978.
- GARF (*Gosudarstvennyj Archiv Rossijskoj Feděracii; Státní archiv Ruské federace*), f. 7523, sign. 101, sv. 640, k. 1–3.
- GARF, f. 7523, sign. 101, sv. 640, k. 7.
- GARF, f. 7523, sign. 101, sv. 640, k. 43.
- GARF, f. 9479, sv. 187, k. 1.
- GRIGORENKO, A.: *A kogda my verňomsja...* New York 1977 (historie hnutí a dokumenty).
- TÝŽ: *Dzhemilev. Survey*, 1975, č. 4.
- GRIGORENKO, P.: *V podpolje možno vstretit’ tolko krys...* New York 1981; Moskva 1997.
- CHAZBIJEVIČ, S.: *Tatarzy Krymscy. Walka o naród i wolnq ojczyznę*. Poznań – Września 2001.
- „Chronika“ o krymskich tatarach. *Sbornik publikacij o krymskotatarskom nacionalnom dviženii na stranicach pravozaščitnogo bjulletěna „Chronika těkuščich sobytij“*. [Bez místa vydání] 2000.
- Chronika těkuščich sobytij*, 1974, č. 31.
- Chronika těkuščich sobytij*, 1976, č. 37, 39, 44.
- KIRIMAL-SZYNKIEWICZ, E.: Narodova wojna Krymskich Tatarów. *Rocznik Tatarów Polskich*, 1993, č. 1.
- KOSTENKO, N.: The Crimean Tatar Problem. The Value Dimension. In: MAKEYEV, S. [MAKEJEV, S.] (ed.): *The Demons of Peace and the Gods of War. Social Conflicts of the Postcommunist Epoch*. Kyjev 1997.
- KOZAKIEWICZ, J.: *Rosja w polityce niepodległej Ukrainy*. Varšava 1999.
- KREMIŇ, V. – MANAČYNSKYJ, O. – PARACHONSKYJ, B. – POPOVKIN, V.: Krymsko-tatarska problema i šljachy jiji vyrišenňa. *Rozbudova deržavy*, 1993, č. 2.
- Krymski tatory 1944–1994 rr. Statti, dokumenty, svidčennja očevydciv*. Kyjev 1995.
- Krymski tatory v almanasi „Vesti iz SSSR“ 1978–1983. *Krymski studiji*, 2001, č. 5–6 (11–12).
- KUPČYNSKYJ, R. (ed.): *Nacionalnyj vopros v SSSR. Dokumenty...*
- KURTIJEV, R.: *Krymskije tatory. Etničeskaja istorija i tradicionnaja kultura*. Simferopol 1998.
- MILOVA, O. L.: *Děportacii narodov SSSR (1930–1950 gg.)*, sv. 12, část 1: *Dokumentalnyje istočniki Centralnogo Gosudarstvennogo Archiva Oktabrskoj Revolucii, vysšich organov vlasti i organov gosudarstvennogo upravlenija (CGAOR) SSSR*. Moskva 1992.
- MUZAFAROV, R. (ed.): *Krymskotatarskaja enciklopedija*, sv. 1–2. Simferopol 1993–1995.
- NĚKRIČ, A.: *Nakazannyje narody*. New York 1978.
- PEČURO, J. (ed.): *Zastupnica. Advokat S. V. Kalistratova (1907–1989)*. Moskva 1997.
- POTICHNYJ, P.: The Struggle of the Crimean Tatars. *Canadian Slavonic Papers*, 1975, č. 2–3.
- RGASPI (Rossijskij Gosudarstvennyj archiv socialno-političeskoj istorii; Ruský státní archiv společensko-politických dějin), f. 17, sign. 103, sv. 1831, k. 71, 162–163.
- RGASPI, f. 17, sign. 140, sv. 2455, k. 133.
- SAFONOV, N.: *Zapiski advokata. Krymskije tatory*. Moskva 1990.
- SACHAROV, A.: *O straně i mire*. New York 1976.

- SEJTMURATOVA, A.: *Nacionalnoje dviženije krymskich tatar. Sobytaja, fakty, dokumenty.* Simferopol 1997.
- Šest' dněj (*Belaja kniga*). *Suděbnyj process Ilji Gabaja i Mustafy Džemileva.* New York 1980.
- Šest'děsjat šestaja godovščina Krymskoj ASSR. *Děmonstracii i mitingi krymskich tatar. 1987 g.* Londýn 1989.
- Šestoj process Mustafy Džemileva. Simferopol 2001.
- ŠKLAR, O.: Krymski Tatarj. *Čas–Time*, 2.–8. 10. 1997.
- Taškentskij process. Sud nad dėsjaťju predstaviteľjami krymskotatarskogo naroda (1 ijulja – 5 avgusta 1969 g.).* Amsterdam 1976.
- Ukaz Prezydenta pro Radu predstavnykiv krymskotatarskoho narodu. *Krymski studiji*, 2000, č. 1.
- VOLOBUJEV, O.: Krymskotatarskij vopros v dokumentach KPSS. *Otěčestvennaja istorija*, 1994, č. 1.

Džeppar AKIMOV (1909–1983)

Pedagog, novinář, spoluvůrce národního hnutí krymských Tatarů, vedoucí *Iniciativní skupiny v Bekabadu, člen *Ústřední iniciativní skupiny.

Narodil se ve vesnici Tuak (nyní Rybačje) na Krymu. Od roku 1925 se učil na střední pedagogické škole pro učitele krymskotatarského jazyka. Do roku 1931 pracoval ve vesnici Čair jako učitel. V letech 1931–1935 studoval na Fakultě krymskotatarského jazyka a literatury krymského Pedagogického institutu. V roce 1935 nastoupil do Krymského vědecko-pedagogického vydavatelství. Později se stal jeho ředitelem. Překládal klasiky světové literatury do krymskotatarštiny. Od roku 1939 byl členem KSSS.

V roce 1941 se po vypuknutí války stal redaktorem novin *Kyzyl Krym (Rudý Krym)*, které za německé okupace Krymu vycházely v Krasnodarském kraji. Byl členem štábu krymskotatarského partyzánského hnutí. Koncem roku 1942 se ocitl v týlu nepřítelů, bojoval v partyzánských oddílech v Krymském pohoří. V dubnu 1944 po osvobození Simferopolu tam začal vydávat noviny *Kyzyl Krym*. Byl jejich redaktorem až do své *deportace (1944).

Byl deportován do Bekabadu v Uzbekistánu. Pracoval na stavbě kanálu, poté (do roku 1948) byl zástupcem náčelníka Farchadské železnice pro politické záležitosti. Od roku 1948 do odchodu do důchodu v roce 1969 pracoval jako plánovač.

Po roce 1953 se začal stýkat s krajany deportovanými do Bekabadu, Fergany a Taškentu. Společně připravovali plán kroků směřujících k návratu na Krym. V letech 1954–1955 byly z jeho iniciativy připraveny první petice ÚV KSSS, radě ministrů a Nejvyššímu sovětu SSSR, které podepsaly tisíce veteránů války a partyzánského hnutí. Místní stranické orgány vyvíjely na organizátory akcí nátlak. Od roku 1956 KGB mnohokrát Akimova předvolávala k výslechům.

V létě 1957 byl zvolen do skupiny *představitelů národa, která měla zavést do Moskvy **Národní výzvu předsednictvu ÚV KSSS* týkající se navrácení krymským Tatarům práv, která jim náležela.

Jednou z nejvýznamnějších Akimových myšlenek byl nápad z roku 1953. Navrhoval zakládat ve velkých skupinách krymskotatarských vyhnanců skupiny aktivistů. Když se v roce 1957 začala tvořit síť *iniciativních skupin, stanul Akimov v čele skupiny v Bekabadu a vstoupil do vedení *Ústřední iniciativní skupiny. Věnoval se organizační práci, řídil setkání aktivistů. Začalo se mu říkat Džeppar-odža, tj. učitel Džeppar.

V roce 1966 vstoupil do skupiny *představitelů národa (65 lidí), která podala **Petici účastníkům XXIII. sjezdu KSSS*, obsahující mj. výsledky soupisu obyvatel, který provedli krymskotatarští aktivisté. Účastnil se práce na jiných peticích, podepsal také několik čísel **Informací* (1967, č. 5, 8; 1971, č. 108; 1972, č. 25). Zúčastnil se *setkání v Kremlu 21. července 1967.

Za činnost v krymskotatarském hnutí byl pronásledován: po vyloučení ze strany byl uvězněn (29. srpna 1972). Zpočátku mu byla kladena za vinu účast na akci vyvěšování černých vlajek v Bekabadu na výročí *deportace. Později byl z „případu vlajek“ vyloučen a byl obviněn z *přípravy a rozšiřování pomlouvačných textů*.

Jeho případem se zabýval Krajský soud v Taškentu ve dnech 21.–28. listopadu 1972. Akimov se nepřiznal k vině a prohlásil: *Dokumenty, které jsem podepsal, vyjadřují vůli a tou-*

hu krymských Tatarů, jejich obsah nedeformuje sovětskou realitu, jen odráží skutečnou situaci, pokud jde o národnostní otázku. [...] Toto hnutí je v souladu se zákony a je nevyhnutelné; proto obžalobu pokládám za neodůvodněnou a nezákonnou.

Podle *par. 190, odst. 1 tr. z. RSFSR a jeho analogie v trestních zákonících Uzbecké SSR a Tádžické SSR byl odsouzen k trestu tří let odnětí svobody. Uvádělo se, že obžalovaný je jedním z organizátorů a podněcovatelů takzvaného hnutí za návrat krymských Tatarů na Krym. Trest vykonával v Chabarovském kraji.

Na Akimovovu obranu Tataři poslali mnoho petic určených stranickým a vládním orgánům, společnosti, OSN atd. V prosinci 1973 doručila skupina krymských Tatarů ÚV KSSS protesty proti Akimovovu věznění s podpisy 1600 lidí.

Po propuštění v roce 1975 obnovil svou činnost v národním hnutí, které se mezitím rozdělilo do tří proudů: ferganského, samarkandského a taškentského. Akimov pozval vůdce jednotlivých proudů k rozhovorům a hledání cesty k obnovení jednoty. Rozkol se pokusili překonat *kasačným prohlášením vypracovaným v roce 1977, které požadovalo zrušení všech právních aktů, diskriminujících krymské Tatary. *Rezoluce Mezioblastního setkání představitelů iniciativních skupin krymských Tatarů pro obnovení národní rovnoprávnosti* (Uzbekistán, září 1977), kterou Akimov také podepsal, vyzývala, aby hnutí opíralo činnost o zásady formulované v *kasačném prohlášení.

Čtrnáctého prosince 1978 se zúčastnil republikové porady národního hnutí v Andižanu. Setkání rozehnala policie.

Začátkem osmdesátých let se jeho zdravotní stav značně zhoršil. Čtrnáctého prosince 1981 naposledy předsedal republikové poradě aktivistů hnutí v Bekabadu, na níž se sešli představitelé všech proudů. Navzdory chorobě vedl korespondenci a dělal korektury **Informací*.

V závěti nazvané *Moim sootěčestvennikam (Mým krajanům)* vyzval ke sjednocení sil a pokračování v boji. Zemřel v Bekabadu. Jeho pohřeb se proměnil v masovou manifestaci.

İdris Asanin

II.

ASANIN, İ.: On byl nastojaščim čelovekom. *Golos Kryma*, 17. 7. 1998.

ČERVONNAJA, S. M. – GUBOGLU, M. N.: *Krymskotatarskoje nacionalnoje dviženije*, sv. 1–2. Moskva 1992.

Dějatěli krymskotatarskoj kultury (1921–1944). Bibliografičeskij slovar. Simferopol 1999.

SEJTMURATOVA, A.: *Nacionalnoje dviženije krymskich tatar. Sobytija, fakty, dokumenty...*

USEINOVA, G.: Pamjati Džeppara Akimova. *Golos Kryma*, 31. 7. 1998.

Mustafa DŽEMILEV (nar. 1943)

Vůdce národního hnutí krymských Tatarů, člen *Iniciativní skupiny na obranu lidských práv v SSSR, politický vězeň, předseda *Organizace národního hnutí krymských Tatarů, předseda *Medžlisu krymskotatarského národa. Pseudonymy: Abduldžemil, Džemiloglu, Krymoglu.

Narodil se v rolnické rodině ve vesnici Aj-Serez (Sukaský okres) na Krymu. Osmnáctého května 1944 byla jeho rodina deportována do Andižanského kraje v Uzbekistánu. Odtud se přestěhovala do Angrenu a pak do Mirzačulu, kde Džemilev v roce 1959 dokončil střední školu. Neúspěšně se ucházel o přijetí na Fakultu orientalistiky Státní středoasijské univerzity v Taškentu. Dva roky pracoval jako soustružník a zámečnický opravárenský a mechanizační továrně v Mirzačulu, později v letecké továrně v Taškentu.

Koncem roku 1961 spoluzakládal podzemní organizaci mládeže Svaz krymskotatarské mládeže, kde řídil „historické oddělení“.

V roce 1962 byl přijat na Fakultu vodního hospodářství taškentského Institutu zavlažování a mechanizace zemědělství. Ve třetím ročníku byl vyškrtnut ze seznamu studentů za to, že napsal a mezi kolegy šířil článek *Historický náčrt turecké kultury na Krymu v XIII.–XVIII. století*. V květnu 1966 ho odsoudil Okresní leninský soud v Taškentu k roku a půl odnětí svobody za odmítnutí plnit vojenskou službu.

Ve své závěrečné řeči prohlásil: *Příslušníci KGB se zlobí, že sbíráme údaje o krymských Tatarech zemřelých ve vyhnanství, shromáždíme materiály proti sadistickým velitelům, kteří pohrdali národy v období stalinismu, kteří [...] by sami měli stát před soudem za zločiny proti lidskosti*. Nedlouho před propuštěním na svobodu byl umístěn do izolace a obviněn z vedení protisovětské propagandy mezi vězni. Příslušníci KGB, kteří přijeli do tábora, požadovali, aby se zřekl činnosti v národním hnutí krymských Tatarů. Vyhrožovali mu novým soudem.

Po návratu na svobodu navázal kontakty s aktivisty hnutí na obranu lidských práv. Podepisoval petice na obranu disidentů, protestoval proti okupaci Československa vojsky Varšavské smlouvy, účastnil se boje za dodržování lidských práv. Seznámil se se zahraničními dopisovateli akreditovanými v Moskvě, snažil se informovat mezinárodní společenství o problémech krymských Tatarů. *Mustafovi bylo teprve dvacet let, když začal svým rodákům říkat, že izolované národní hnutí tak malého národa, jako je krymskotatarský, nemá naději na úspěch. Člověk s neobyčejnou vůlí, mistr v upoutávání pozornosti, vynikající řečník [...] mimořádně pracovitý. Přestože byl mladý, začal Mustafa velmi rychle hrát vůdčí roli v národním hnutí, zaujal významné místo mezi moskevskými obránci lidských práv* (ze vzpomínek *Petra Hryhorenka).

V květnu 1969 se Džemilev po zatčení *Hryhorenka stal členem *Iniciativní skupiny na obranu lidských práv v SSSR, podepsal její první dokument adresovaný OSN.

V září 1969 byl znovu uvězněn. Byl obviněn podle par. 191, odst. 4 tr. z. Uzbecké SSR (*par. 190, odst. 1 tr. z. RSFSR). Jeho proces byl spojen s případy *Ilji Gabaje a *Hryhorenka. Během vyšetřování byl *Hryhorenko prohlášen za nepřítelného a poslán na nucené léčení. Nakonec soud v Taškentu odsoudil 19. ledna 1970 Džemileva a *Gabaje ke třem rokům odnětí svobody. Džemilev své vystoupení u hlavního líčení zakončil slovy *Vlast, nebo smrt!* *Petro Hryhoren-

ko vzpomínal: *[jeho] řeč byla tak strhující, že soudce zapomněl na svou povinnost přerušovat vystoupení.*

Na protest proti hrubému porušování lidských práv v SSSR vyhlásil třicetidenní hladovku, kterou držel v taškentské věznici. Po ukončení protestu byl spolu s *Gabajem převezen do Moskvy do věznice Lefortovo, kde byli obviněni z rozmnožování a rozšiřování tajné instrukce VČK o *informování, rozpracování případů a o agentuře*, která byla nalezena při domovní prohlídce v *Gabajově bytě. Po čtyřech měsících byl případ uzavřen a Džemilev byl poslán do Uzbekistánu.

Po propuštění se usadil v Gullistanu (do roku 1961 Miračul). Pracoval jako inženýr v sovchozu.

Potřetí byl uvězněn v červnu 1974. Devatenáctého července byl Okresním soudem v Gullistanu odsouzen na rok odnětí svobody za to, že se vyhnul povinnosti účastnit se vojenského cvičení (par. 199, odst. 1 tr. z. Uzbecké SSR). Jedním z důvodů uvěznění byly informace, které KGB získala o Džemilevových plánech na odjezd do Moskvy za účelem předání petice krymských Tatarů prezidentovi USA Richardu Nixonovi, který byl v hlavním městě SSSR na návštěvě.

Trest vykonával v táboře se zpřísněným režimem v Omské oblasti. Tři dny před skončením trestu (19. 6. 1975) proti němu bylo zahájeno nové trestní stíhání – byl obviněn z rozmnožování dokumentů odsuzujících společenské a státní zřízení SSSR a z rozšiřování nepravdivých informací mezi vězni. Na protest vyhlásil hladovku a byl násilím krmen.

Patnáctého dubna 1976 ho Omský oblastní soud odsoudil podle *par. 190, odst. 1 tr. z. RSFSR ke dvěma rokům odnětí svobody v táboře se zpřísněným režimem. K hlavnímu líčení nebyli vpuštěni *Jelena Bonner a *Andrej Sacharov, kteří na ně přijeli z Moskvy.

Trest vykonával v Přímořském kraji. Měsíc před skončením trestu se úřady pokusily proti němu vykonstruovat novou trestní kauzu. Po patnáctidenní hladovce, kterou na protest držel, byl s eskortou odvezen do Taškentu, kde byl v prosinci 1977 propuštěn.

Byl podroben ochrannému dohledu a neustále se dožadoval práva usadit se na Krymu, psal protesty, které posílal sovětským a mezinárodním institucím a šířil v samizdatu. Úřady mu mnohokrát znemožnily cestu na Krym.

V únoru 1979 byl uvězněn za *záměrné porušení pravidel ochranného dohledu*. Soud Okta-brského okresu v Taškentu ho 6. března 1979 odsoudil ke čtyřem letům vyhnanství. Džemilev se odmítl procesu účastnit, k obhajobě totiž nebyl připuštěn advokát, kterého si zvolil.

Ve vyhnanství byl v Jakutsku v osadě Zyrjanka. Po propuštění v červenci 1982 odjel se ženou a dítětem na Krym, po třech dnech však byl odtamtud vysídlen do Jangijulu v Taškentském kraji. Pracoval jako zámečník a nekvalifikovaný dělník.

Znovu byl uvězněn v listopadu 1983. Odsoudil ho taškentský krajský soud podle par. 191, odst. 4 tr. z. Uzbecké SSR (*par. 190, odst. 1 tr. z. RSFSR) ke třem letům odnětí svobody. Byl obžalován z *pořizování a rozšiřování dokumentů pomlouvajících sovětské státní zřízení a politický systém*, čehož se měl dopouštět v korespondenci se zahraničím, z nahrávání programů zahraničních rozhlasových stanic, z napsání dopisu japonské rozhlasové společnosti NHK, podporujícího postoj Japonska v územním sporu se SSSR o Kurily, a také z organizování masových nepokojů při pokusu pohřbít otce na Krymu. Trest vykonával v Magadanské oblasti.

Před skončením výkonu trestu bylo v listopadu proti Džemilevovi zahájeno nové (už sedmé) trestní stíhání za to, že se *vytrvale nepodřizoval odůvodněným požadavkům administrativy dohlížející na místo výkonu odnětí svobody*. Džemilevovi přátelé a příbuzní vyhlásili, že padne-li další odsuzující rozsudek, budou držet štafetovou hladovku. Šestnáctého prosince 1986

magadanský oblastní soud uznal Džemileva vinným podle par. 188, odst. 3 tr. z. RSFSR. Trest byl vyměřen podmíněně a Džemilev byl ze soudní síně propuštěn. O mírném trestu rozhodla měnící se politická situace – v SSSR začala kampaň za propuštění politických vězňů.

V dubnu 1987 byl na Prvním celosovětském sjezdu aktivistů krymskotatarského hnutí zvolen do *Ústřední iniciativní skupiny. Stal se redaktorem měsíčníku *Zprávy národního hnutí krymských Tatarů*.

V květnu 1989 se stal prvním předsedou *Organizace národního hnutí krymských Tatarů, která vznikla na dalším Celosovětském sjezdu aktivistů krymskotatarského hnutí. Přestěhoval se s rodinou na Krym, usadili se v Bachčisaraji.

Na Druhém *kurultaji krymskotatarského národa v červnu 1991 a na Třetím *kurultaji v roce 1996 byl zvolen předsedou *Medžlisu.

Za činnost na obranu lidských práv i za politickou činnost byl odměněn četnými cenami. Získal titul doktora *honoris causa* Seldžucké univerzity (v Turecku, 1996) a Vyššího technologického institutu v Gebze (1998). V letech 1995–1996 se stal čestným občanem několika tureckých měst a samospráva města Izmir ho poctila Cenou za obranu lidských práv. Byl po něm pojmenován park a ulice v Ankaře a v jiných tureckých městech, přednášková aula na Seldžucké univerzitě a knihovna Univerzity v Kirikkale.

V roce 1998 ho Vysoký komisař OSN pro uprchlíky vyznamenal za činnost na obranu lidských práv Výroční cenou Fridtjofa Nansena.

Byl poslancem Nejvyššího sovětu Ukrajiny a poté ukrajinského parlamentu.

kolektiv nadace Iniciativa krymských Tatarů

II.

ALLWORTH, E. (ed.): *Tatars of Crimea. Their Struggle for Survival...*

TÝŽ: *The Tatars of Crimea. Return to the Homeland...*

BARAHENI, R. – LITVINOV, P. – SCHOENMAN, R. – SOSTRE, M.: *In Defence of Mustafa Dzhemilev*. New York 1976.

SEYTMURATOVA, A. [SEJTMURATOVA, A.] (ed.): *Mustafa Dzhemilev and the Crimean Tatars. Story of a Man and His People. Facts, Documents, How to Help*. New York 1986.

Šestoj process Mustafy Džemileva. Matěrialy sledstvija i zapis suděbnogo processa. 1983–1984 gg. Taškent. Simferopol 2001.

Wszystko dzieje się powoli (rozhovor s Mustafou Džemilevem z 27. 10. 2003) – <https://jozefdarski.pl/804-wszystko-dzieje-sie-powoli-wywiad-z-mustafa-dzemilewem> (citováno k 20. 6. 2019).

Rešat DŽEMILEV (1931–2002)

Stavební dělník, aktivista krymskotatarského hnutí.

Narodil se ve vesnici Ulu-Uzen (nyní Geněral'skoje) nedaleko Alušty na Krymu. V roce 1944 byl s rodinou deportován do Vrevsku v Taškentském kraji v Uzbekistánu. Dokončil Hydromeliorační průmyslovku v Samarkandu. V roce 1957 byl ředitelem stavby cihelny, později pracoval na stavbě továrny na železobetonové výrobky.

V letech 1956–1957 se podílel na sbírání podpisů pod **Národní výzvu předsednictvu ÚV KSSS*. V roce 1958 bylo proti němu vykonstruováno trestní stíhání, byl obviněn z krádeže stavebních materiálů. Byl odsouzen k roku odnětí svobody. Po vykonání trestu se připojil k národnímu hnutí krymských Tatarů. Třináctého června 1966 byl delegován do Moskvy jako **představitel národa*.

V roce 1967 při prvomájovém průvodu v Taškentu rozvinul spolu s dělníkem Remzim Junusovem před vládní tribunou transparent: *Komunisté, dovolte Tatarům vrátit se na Krym! Vratte Leninův dekret z 18. října 1921 – Krymskou ASSR!*

Zúčastnil se **setkání* v Kremlu 21. července 1967. Spoluorganizoval mítink v Taškentu 27. srpna 1967. Demonstranty, kteří se sešli na náměstí Revoluce, téměř hned rozehnala policie. Džemilev byl zadržen. Propuštěn byl po patnácti dnech, poté co podepsal prohlášení, jímž se zavázal, že nebude opouštět město. Proces s Džemilevem a 11 dalšími aktivisty krymskotatarského hnutí se konal u taškentského městského soudu. Třináctého prosince 1967 byl Džemilev podle par. 191, odst. 6 tr. z. Uzbecké SSR (**par. 190, odst. 3 tr. z. RSFSR*) a par. 192, odst. 1 tr. z. Uzbecké SSR (*kladení odporu příslušníkům policie spojené s násilím nebo hrozbou použití násilí*) odsouzen k roku nápravných prací.

Na jaře 1968 se neúspěšně pokusil usadit na Krymu. Ve stejném roce se seznámil s moskevskými obránci lidských práv – **Petrem Hryhorenkem, *Pjotrem Jakirem a *Pavlem Litvinovem*. Udržoval s nimi blízké styky. Na prosbu **Hryhorenka* pozoroval 25. srpna 1968 průběh **demonstrace* sedmi. V prosinci 1968 podepsal výzvu Nejvyššímu sovětu SSSR a RSFSR na obranu odsouzených demonstrantů.

Desátého listopadu 1968 hovořil v Moskvě na pohřbu Alexeje Kostěrina: *Země by neměla být hrdá, říká, že posílá obrněné vojsko na cizí území a diktuje tam svou vůli, ale na lidi jako Kostěrin, který se nezalekl následků a vystupoval na obranu lidských práv a práv malých národů*. Text vystoupení vyšel v samizdatovém souboru *Pamjati A. Je. Kostěrina (Památce A. J. Kostěrina)*.

V roce 1969 se Džemilev s rodinou přestěhoval do Krasnodarského kraje a usadil se v osadě Nižnij Bakanskij. Organizoval sbírání podpisů pod petici krymských Tatarů *Lidem dobré vůle, demokratům a komunistům*. Sebralo se kolem tisíce podpisů. Dokument zabavila KGB.

V dubnu 1969 zpracoval v Moskvě s krajany text vybízející k přerušení vlny svévole a represí a k umožnění návratu Tatarů na Krym. Dokument byl předán kanceláři ÚV KSSS a rovněž západním novinářům.

Džemilev se zúčastnil **demonstrace* šesti (6. června 1969) na náměstí Majakovského v Moskvě, rozvinul transparent s nápisem: *Svobodu generálu Hryhorenkovi, příteli krymskoto-*

tarského národa! Podobně jako ostatní účastníci demonstrace byl zadržen a poslán do místa bydliště. Na prokuratuře v Krymsku (Krasnodarský kraj) mu hrozili uvězněním *za příživnictví a potulku*. Patnáctého června 1969 byl na 15 dnů uvězněn, po propuštění se s manželkou skrývali u přítele v Dagestánu.

V květnu 1970 se vrátil do Uzbekistánu, pracoval na stavbě sídliště Akkurgan u Taškentu. V roce 1971 byl jeho dům na pokyn místních úřadů zbořen.

Byl delegátem všesvazového setkání **představitelů národa* (7.–8. května 1972) v Margelanu (Uzbekistán). Podepsal dokumenty, které na setkání byly přijaty: **Informace* č. 25 a výzvu krymskotatarského národa v souvislosti s padesátým výročím vzniku SSSR. Později mu bylo kladeno za vinu vypracování a rozšiřování obou dokumentů.

Dvanáctého července 1972 byly při další domovní prohlídce zabaveny dokumenty hnutí. Dvanáctého října 1972 byl Džemilev zatčen. Dvanáctého dubna 1973 ho Krajský soud v Taškentu odsoudil podle **par. 190, odst. 1 a *par. 190, odst. 3 tr. z. RSFSR* ke třem letům odnětí svobody. Trest vykonával v táboře pro kriminální vězně v Krasnodarském kraji.

Propuštěn byl 10. října 1975. Bezodkladně odjel do Moskvy, aby uspořádal kampaň na podporu **Mustafy Džemileva*, jemuž hrozil další proces. Společně s **Petrem Hryhorenkem* uspořádal několik tiskových konferencí pro západní novináře. Podpisy na **Džemilevovu* obranu sbíral na Krymu a v Krasnodarském kraji. Společně s **Petrem Hryhorenkem, *Andrejem Sacharovem* aj. podepsal dopis OSN s žádostí o veřejné vyšetření případu **Mustafy Džemileva*.

V roce 1977 se neúspěšně pokoušel o povolení k odjezdu do USA.

V letech 1978–1979 mnohokrát vystoupil otevřenými dopisy (dvakrát králi Saúdské Arábie s prosbou o záchranu **Mustafy Džemileva* a s informacemi o sebeupálení **Musy Mamuta*), trojnásobnému mistrovi světa, boxerovi Muhammadu Alímu, „všem lidem dobré vůle“ s prosbou, aby se vyslovili na **Džemilevovu* obranu. Podpořil dokument č. 58 **Moskevské helsinské skupiny* k desátému výročí **invaze* do Československa.

Čtvrtého dubna 1979 byl po další domovní prohlídce znovu (počtvrté) uvězněn. Při hlavním líčení ve dnech 12.–17. prosince 1979 ho taškentský městský soud odsoudil podle par. 191, odst. 4 tr. z. Uzbecké SSR (**par. 190, odst. 1 tr. z. RSFSR*) ke třem letům odnětí svobody. Trest vykonával v táboře pro kriminální vězně v Norilsku, mnohokrát byl vězněn na samotce. Třetího dubna 1982 se vrátil na svobodu.

Na podzim 1983 začal po zprávě o dalším uvěznění **Mustafy Džemileva* sbírat podpisy pod dopis s žádostí o jeho propuštění. Dokument předal moskevským obráncům lidských práv, aby ho poslali na Západ. V roce 1986, když byl s **Mustafou Džemilevem* zahájen další proces, znovu zorganizoval kampaň na jeho obranu s účastí krymské diaspory v USA. Ve stejném roce vyšel ve Spojených státech soubor, který Džemilev zpracoval a věnoval památce **Musy Mamuta*.

Do roku 1987 se společně s **Mustafou Džemilevem* účastnil organizování všesvazového setkání **iniciativních skupin* v Taškentu a přípravy dokumentů hnutí. Byl členem delegace, která se zúčastnila **audience* v Kremlu (1987).

V roce 1989 poprvé vycestoval za hranice, vystoupil v New Yorku na světové konferenci věnované problémům islámu.

Na začátku devadesátých let se vrátil na Krym. Byl spoluorganizátorem **Medžlisu* krymskotatarského národa, později zaujal stanovisko odlišné od názorů nového vedení, kritizoval práci **Medžlisu*.

V roce 1997 napsal cyklus vzpomínek *Někotoryje dokumenty, fakty i komentarii o nacionalnym dviženii krymskotatarskogo naroda pri sovetskom režime v SSSR (Vybrané dokumenty, fakta a komentáře o národním hnutí krymskotatarského národa v období sovětského režimu v SSSR)*.

Zemřel v Simferopolu.

kolektiv nadace Iniciativa krymských Tatarů

I.

Kratkij analiz sobytij, proischodivšich v Moskve v ijuně–ijule 1987 g., svjazannyh s borboj krymcev za vozvraščenije na rodinu svoich predkov v Krym i vosstanovlenije ich gosudarstvennosti. Simferopol 1997.

Někotoryje dokumenty, fakty i komentarii o Nacionalnom dviženii krymskotatarskogo naroda pri sovetskom režime v SSSR. Simferopol 1997.

Pamjatnik Petru Grigorenko v Simferopole. *Russkaja mysl*, 24.–30. 6. 1999.

[Řeč nad rakví Alexeje Kostěrina]. In: SAUNDERS, G. (ed.): *Pamjati A. Je. Kostěrina*. [Bez místa vydání a vrocení]. Anglicky in: TÝŽ (ed.): *Samizdat Voices of the Soviet Opposition*. New York 1974.

Za pravo byt' čelovekom. Simferopol 2006.

DŽEMILEV, R. (ed.): *Živoj fabel. Samosožženije Musy Mamuta. Sbornik dokumentov...*

II.

GRIGORENKO, P.: *V podpolje možno vstretit' tolko krys...*

Intěrvju s Rešatom Džemilevym. In: ABRAMKIN, V. – ČESNOKOVA, V.: *Žuremnyj mir glazami politzaključonnych, 1940–1980-je gody*. Moskva 1998.

MARKMAN, V.: *Na kraju geografii*. [Tel Aviv] 1979.

Šest dněj (Belaja kniga). Suděbnyj process Ilji Gabaja i Mustafy Džemileva...

Taškentskij process. Sud nad dėsjaťju predstaviteľjami krymskotatarskogo naroda...

Rollan KADIJEV (1937–1990)

**Fyzik, aktivista krymskotatarského hnutí,
autor a distributor samizdatu.**

Narodil se v Simferopolu. V roce 1944 byl spolu s rodinou deportován do Samarkandu. Rodiče působili v krymskotatarském národním hnutí, byli členy prvních *iniciativních skupin v Samarkandu. Byl vychován v atmosféře boje za právo Tatarů vrátit se na Krym.

V roce 1959 dokončil s vyznamenáním Fyzikální fakultu Samarkandské univerzity a stal se pracovníkem katedry teoretické fyziky, přednášel o teorii pravděpodobnosti, věnoval se astrofyzice a problémům gravitace.

V roce 1965 v Samarkandu spoluzakládal *iniciativní skupinu mládeže. Prací s mládeží se zabýval společně s učitelem autoškoly Enverem Abljazizovem, akademickým přednášejícím Velim Ismailovem, stavebními inženýry Rizou Junusovem a Feratem Useinovem a ředitelkou knihovny v hudební škole Šefikou Konsul.

V prosinci 1966 odmítl provést se studenty politický rozhovor o *demokratické sovětské ústavě*. Řekl, že jako krymský Tatar byl celý život svědkem případů porušování a mrzačení ústavy. Jeho odmítnutí se řešilo na univerzitní stranické schůzi, dostal důtku.

Společně s Velim Ismailovem se postavil proti pomlouvačným vyjádřením o krymských Tatarech, která pronesl představitel ÚV KSSS v diskusi o *dekrete z roku 1967, uspořádané na univerzitě. Oba za to ostře napomenul rektor. V srpnu 1967 zpracoval a rozmnožil výzvu krymskotatarské mládeže Samarkandského kraje a výzvu krymskotatarského národa Leonidu Brežněvovi. Sbíral pod tyto dokumenty podpisy.

Jako *představitel národa jel mnohokrát do Moskvy. Podílel se na vytvoření **Informací* č. 69, kde byla popisována pronásledování krymských Tatarů při demonstraci z 16.–18. května 1968 v Moskvě, výzvy krymskotatarského národa k účastníkům zasedání Nejvyššího sovětu SSSR, které začalo 25. července 1968, výzvy představitelů krymskotatarského národa mezinárodnímu společenství. Dokumenty byly poslány různým organizacím, redakcím novin, Nejvyššímu sovětu, ÚV KSSS a radě ministrů SSSR. Kadijev navázal kontakty s moskevskými obránci lidských práv, mj. s *Petrem Hryhorenkem, Alexejem Kostěrinem a *Andrejem Sacharovem.

V březnu 1968 reprezentoval s Feratem Useinovem samarkandskou skupinu na poradě *iniciativních skupin v Andižanu. Na jaře 1968 připravoval s dalšími aktivisty hnutí v Moskvě mítink k dvacátému čtvrtému výročí *deportace (1944). Sedmnáctého května 1968 byli organizátoři zatčeni a vykázáni z Moskvy. Popsal tyto události společně s Ismailem Jazydžijevem v „uzavřeném dopise“ členům *iniciativních skupin Samarkandského kraje.

V létě 1968 se zúčastnil páté mezinárodní konference o problémech teorie pravděpodobnosti, pořádané v Tbilisi. Po jejím skončení poskytl západním novinářům rozhovor o krymskotatarském národním hnutí. Osmého října 1968 byl uvězněn a obviněn podle *par. 190, odst. 1 tr. z. RSFSR a analogických paragrafů v trestních zákonících Uzbecké SSR a Ukrajinské SSR. Vyšetřování trvalo přes deset měsíců. Protestoval proti průběhu soudního řízení, který nebyl v souladu s platnými zákony, držel hladovku, obrátil se prohlášením na generálního prokurátora SSSR Romana Rudenka a na náčelníka KGB Jurije Andropova.

Byl odsouzen v „procesu deseti“. Hájil se sám, žádal o odvolání prokurátora i soudců, přednesl strhující obhajobu, v níž přesně vyvracel jednotlivé body obžaloby. Pátého srpna 1969 byl odsouzen ke třem letům odnětí svobody. Trest vykonával v táboře pro kriminální vězně.

Postoj při hlavním líčení, významné vědecké úspěchy, pověst jednoho z nejvzdělanějších příslušníků hnutí – to vše rozhodlo o tom, že byl na přelomu šedesátých a sedmdesátých let pokládán za hrdinu národního hnutí krymských Tatarů.

Po návratu na svobodu (v říjnu 1971) pokračoval ve společenské činnosti. V roce 1977 se podílel na zpracování *kasačního prohlášení, požadujícího zrušení všech právních aktů diskriminujících krymské Tatary. V srpnu 1987 usiloval s dalšími *představiteli národa v Moskvě o to, aby úřady zaujaly k tomuto dokumentu nějaký postoj.

V dubnu 1979 proběhla v jeho domě další prohlídka. V září byla na fyzikální fakultě svolána schůze, při níž byla Kadijevovi udělena *přísná důtka a poslední výstraha za nevhodné chování a výroky, neodpovídající čestnému titulu sovětského vědce*. Na podzim 1979 uhodil tajemníka školní stranické organizace, protože ho urazil v přítomnosti studentů. Osmadvacátého listopadu 1979 byl uvězněn a obviněn z *notorického chuligánství*.

Čtvrtého ledna 1980 byl odsouzen ke třem letům odnětí svobody. Na jeho obranu mnohokrát vystoupil *Andrej Sacharov. Trest vykonával v táboře pro kriminální vězně v ASSR Komi.

Po propuštění v roce 1982 nesměl přednášet a byl zaměstnán jako laborant. Pokračoval ve vědecké práci a obhájil doktorskou práci.

V letech perestrojky aktivně pracoval v hnutí, spolu s delegací krymských Tatarů se zúčastnil *audience v Kremlu (1987). V roce 1988 navrhl vytvořit při Samarkandské univerzitě diskusní klub „Iniciativa“. Vypracoval statut a program sdružení, byl členem rady klubu, předsedal jeho schůzím.

V posledních letech svého života se s vedením hnutí rozešel. Byl proti tvoření nových organizačních struktur, *Ústřední iniciativní skupiny a *Organizace národního hnutí krymských Tatarů. Byl přesvědčen, že je zbytečné pouštět se do rozhodných akcí za navrácení práv krymským Tatarům, stoupence tohoto názoru označoval za extrémisty, kteří provokují konzervativní síly v KSSS k odmítnutí perestrojky. Svě stanovisko odůvodnil v řadě článků *Naši bolesti – kritičeskije zametki po našemu nacionalnomu voprosu (Naše nemoci – kritické úvahy o naší národní otázce)*, které šířil jako brožuru v samizdatu a v nichž se přimlouval za snahu dosáhnout cílů hnutí kompromisem.

Zemřel během operace na samarkandské klinice. Byl pochován v Samarkandu.

Dilara Asanova, Elvedin Čubarov

I.

Zima trevogi našej. *Leninskij put'*, 26. 1. 1990.

II.

GRIGORENKO, P.: *V podpolje možno vstretit' tolko krys...*

KONGURAT, K.: *Narod dolžen pomnit' jego. Kyrym*, 5. 4. 1997.

Šest' dněj (Belaja kniga). Suděbnyj process Ilji Gabaja i Mustafy Džemileva...

Taškentskij process. Sud nad dėsjatju predstaviteľjami krymskotatarskogo naroda...

Mustafa KONSUL (1923–1993)

**Inženýr, aktivista tatarského národního hnutí,
pokladník Samarkandské krajské iniciativní skupiny.**

Narodil se ve vesnici Děrekoj (nyní součást Jalty) na Krymu. V červnu 1941 byl po ukončení střední školy povolán do armády. Při obraně Sevastopolu byl těžce raněn. Po demobilizaci v roce 1947 našel rodinu v Samarkandu, kam byla deportována. Byl zaregistrován jako *zvláštní přesídlenec*, při výrobě dokladů byla zpochybněna jeho účast v bojích na frontě (až v roce 1987 mu bylo přiznáno postavení a práva válečného invalidy a v roce 1968 účastníka obrany Sevastopolu).

V Samarkandu pracoval v továrně jako slévač. Jeho doklady se ztratily při *deportaci. V roce 1958 dokončil strojní fakultu. Pracoval jako konstrukční inženýr. Stal se členem Vše-svazového sdružení vynálezců a zlepšovatelů.

V roce 1964 se seznámil s aktivisty Samarkandské *iniciativní skupiny, účastnil se její práce. Připravoval dokumenty tatarského národního hnutí, sbíral podpisy lidí, kteří je podporovali, posílal představitele hnutí do Moskvy a dalších měst.

Věnoval se sbírání prostředků pro potřeby hnutí v Samarkandském kraji. Zpočátku se peníze sbíraly na konkrétní akce, později byly zavedeny stálé měsíční příspěvky. Tyto prostředky byly určeny především na pořádání cest do Moskvy, na cesty příbuzných na návštěvy u odsouzených, na balíčky pro aktivisty hnutí ve vězení. Financoval se z nich nákup papíru a práce písáček. Konsul pokládal za nutné provádět osvětové akce mezi mladou generací Tatarů. Ve vlastní kuchyni přestavěné na laboratoř vyráběl fotokopie vzácných knih věnovaných dějinám krymských Tatarů.

Pořádal setkání aktivistů hnutí, podílel se na přípravách na národní svátky a pohřby aktivistů.

Byl spoluautorem četných dokumentů hnutí, podepsal výzvu představitelů krymských Tatarů mezinárodnímu společenství (21. července 1968). V sedmdesátých letech se účastnil prací na *kasačním prohlášení.

V roce 1980 se přestěhoval do Abinsku v Krasnodarském kraji. Na podzim 1986 prodělal dvakrát infarkt. Navzdory své nemoci se dál zajímal o repatriaci Tatarů, radil *iniciativní skupině působící v Krasnodarském kraji.

V červenci 1989 se vrátil na Krym. V roce 1991 byl delegátem Druhého *kurultaje krymských Tatarů.

Zemřel v Simferopolu, pochován byl na starém tatarském hřbitově Viligija v Jaltě.

kolektiv nadace Iniciativa krymských Tatarů

II.

DŽEMILEV, R.: *Někotoryje dokumenty, fakty i kommentarii o Nacionalnom dviženii krymskotatarskogo naroda pri sovetkom režime v SSSR...*

Musa MAMUT (1931–1978)

**Účastník boje za právo Tatarů vrátit se na Krym.
V roce 1978 se upálil.**

Narodil se ve vesnici Uzundža (Balakavský kraj) na Krymu v rodině pastevce. Při *deportaci byla rodina Mamutových vyvezena do sovchozu Bajut v Taškentském kraji. Několik let po přesídlení zemřeli hlady čtyři jeho sourozenci.

Když mu bylo třináct let, začal pracovat jako nakladač ve skladu bavlny. V roce 1957 dokončil školu pro mechanizátory zemědělství. Pracoval v sovchozu jako traktorista.

V roce 1958 se přestěhoval do Jangijulu v Taškentském kraji, do roku 1973 tam pracoval jako zámečnick. V letech 1973–1975 byl technikem v Meziokresním hydrologickém úřadě.

V dubnu 1975 odjel s rodinou na Krym, koupil dům ve vesnici Donskoje v Simferopolském okrese. Odmítli mu koupi notářsky ověřit. Nechtěli ho přihlásit k pobytu. Jeho žena byla záhy obviněna z porušení přihlašovacích předpisů, bylo proti nim zahájeno trestní stíhání.

Třiadvacátého dubna 1976 byl Mamut uvězněn, 13. května 1976 ho Okresní soud v Simferopolu odsoudil ke dvěma rokům odnětí svobody. Jeho manželka byla odsouzena ke dvěma letům odnětí svobody podmíněně.

Trest vykonával v Kremenčuku v Poltavské oblasti. Po několika měsících byl podmíněně propuštěn, zbývající část trestu byla proměněna v nucenou práci pro podnik Něžtěstroj v Kremenčuku. Rozhodnutím soudu z 18. července 1977 byl propuštěn devět měsíců před vypršením trestu. Vrátil se k rodině do Donského. Znovu mu upřeli právo přihlásit se k trvalému pobytu a požadovali, aby s rodinou opustil Krym.

Mamut se mnohokrát písemně obracel na vyšší mocenské orgány, mj. na ÚV KSSS, se stížnostmi na místní samosprávu. Jeho dopisy byly předávány místním úřadům.

Dvacátého června 1978 bylo proti Mamutovi a jeho manželce zahájeno nové trestní stíhání. Znovu byli obviněni z porušování přihlašovacích předpisů. Prohlásil, že se katům do ruky nevydá. Řekl příteli: *Moje děti nezůstanou samy. Můj národ se o ně postará, jsem o tom přesvědčen. Pokud se já ani nikdo jiný nestane obětí, budou nás pronásledovat dál.*

Dvacátého třetího června 1978 se Mamut ráno polil benzinem, vzal do ruky zápalky a vyšel z domu. Děti a přátelé se mu snažili zabránit v tom, co hodlal učinit, volali o pomoc. Přesto se však nakonec zapálil. Byl odvezen do Simferopolu. Po cestě řekl: *To, co jsem udělal, nezůstane bez odezvy... Měl popáleniny na 90 % povrchu těla.*

Zemřel v městské nemocnici v Simferopolu; až do konce byl při vědomí. Tvrdil, že se upálil na protest proti výsměchu právům krymských Tatarů.

Byl pochován na hřbitově v Donském. Místní úřady se snažily překazit pohřební obřady. Silnice Simferopol–Feodosie byla zablokována. Přesto se Mamutův pohřeb proměnil v masovou demonstraci krymských Tatarů.

Úřady se snažily motiv jeho sebeupálení zakrýt. Bylo zahájeno vyšetřování. Pokoušeli se z Mamuta udělat duševně chorého.

Mamutovo sebeupálení tatarským národním hnutím otřásl. Jeho smrti se týkaly dopisy *Mustafy Džemileva a *Rešata Džemileva adresované králi Saúdské Arábie (5. července

1978) a světovému společenství (15. srpna 1978). *Andrej Sacharov napsal v dopise předsedovi předsednictva Nejvyššího sovětu SSSR Leonidu Brežněvovi (4. července 1978): *Tragická smrt Musy Mamuta... by měla přispět k navrácení spravedlnosti, k navrácení pošlapávaných práv jeho národu.*

kolektiv nadace Iniciativa krymských Tatarů

II.

ALADINOVA, L.: Ja pokljalsja za narod svoj umeret'. *Golos Kryma*, 16. 5. 1987, č. 19 (182).

ALEKSANDROV, G.: *Fakel nad Krymom*. Poema. Taškent 1988.

ČERVONNAJA, S. M. – GUBOGLO, M. N.: *Krymskotatarskoje nacionalnoje dviženije*, sv. 1–2...

DŽEMILEV, R. (ed.): *Živoj fakel. Samosožženije Musy Mamuta. Sbornik dokumentov...*

ŠAMIL, L.: On perežil sebja. *Golos Kryma*, 3. 7. 1988, č. 27 (242).

Jurij OSMANOV (1941–1993)

Fyzik, jeden z vůdců krymskotatarského hnutí, vedoucí *iniciativní skupiny ve Ferganě a *Národního hnutí krymských Tatarů.

Narodil se ve vesnici Bijuk-Karalez na Krymu. Jeho otec bojoval v partyzánském hnutí, byl těžce raněn. V roce 1944 byla rodina deportována do Fergany.

V letech 1958–1965 studoval na moskevské Baumanově vysoké technické škole. Po dokončení studia pracoval ve Sjednoceném institutu jaderného výzkumu v Dubně a v Institutu částicové fyziky v Protvinu (Moskevská oblast). Je autorem několika vynálezů.

Za studií začal pracovat v krymském národním hnutí. Studoval pozůstalost po krymskotatarském mysliteli a reformátorovi islámu z přelomu devatenáctého a dvacátého století Ismailovi Gasprinském (Gaspıralım).

Podílel se na přípravě dokumentů hnutí. Od roku 1963, kdy žil v Moskvě, vykonával povinnosti *představitel národa, přijímal své krajany přijíždějící z různých oblastí země. Na setkáních se sovětskými spisovateli, historiky a vědci hovořil o problémech krymských Tatarů, dementoval pomlouvačné materiály z tisku.

V lednu 1968 byl uvězněn společně s dalšími aktivisty hnutí. Pátého června 1968 stanul s Enverem Memetovem, Sejdametem Memetovem a Sabrim Osmanovem před Nejvyšším soudem Uzbeké SSR v Taškentu. Podle par. 64 tr. z. Uzbeké SSR (*porušení národní a rasové rovnoprávnosti*) a par. 191, odst. 4 tr. z. Uzbeké SSR (*par. 190, odst. 1 tr. z. RSFSR) byl odsouzen ke dvěma a půl roku odnětí svobody. Byl obžalován z autorství řady článků o dílech sovětských spisovatelů falšujících historii krymských Tatarů. Trest vykonával v táboře pro kriminální vězně se zpřísněným režimem při zlatých dolech v Bessopanu (poušť Kyzylkum).

Po propuštění nemohl najít práci. Přestěhoval se do Sumgajitu v Ázerbájdžánu, kde nastoupil do projektového oddělení místní sklářské hutě. Dál pracoval v krymskotatarském hnutí, založil v Sumgajitu nevelkou *iniciativní skupinu.

V roce 1972 se přestěhoval do Fergany v Uzbekistánu. Nastoupil do projektového oddělení továrny na dusíkatá hnojiva a pak do vodohospodářského institutu – zprvu řídil oddělení čerpacích stanic, později se stal hlavním inženýrem.

Aktivně pracoval ve Ferganské *iniciativní skupině, připravoval její dokumenty. Spolu s otcem analyzoval a zpracoval údaje seznamu o rozsahu ztrát, k nimž došlo při *deportaci (1944).

V letech 1979–1982 proběhly v jeho bytě čtyři prohlídky. V prosinci 1982 byl na základě materiálů nalezených při poslední domovní prohlídce uvězněn. Jeho případ projednával ferganský městský soud (3.–9. května 1983). Byl obžalován podle par. 191, odst. 4 tr. z. Uzbeké SSR (*par. 190, odst. 1 tr. z. RSFSR) z toho, že podepisoval dopisy a výzvy krymských Tatarů a byl autorem několika dokumentů, mj. otevřeného dopisu herci a režisérovi Olegu Jefremovovi. Nevzal si advokáta. Hájil se sám, k vině se nepřiznal. Svědkové předvolaní soudem projevíli s obžalovaným solidaritu. Trest tří let v lágru vykonával v táboře pro kriminální vězně v Jakutské ASSR.

Koncem roku 1985 několik dní před vypršením trestu proti němu bylo zahájeno nové trestní stíhání. Byl prohlášen za psychicky nemocného a umístěn do nemocnice v Blagověš-

čensku. V roce 1987 byl přemístěn do psychiatrické léčebny ve Ferganě, odkud byl po šesti měsících propuštěn.

Po návratu na svobodu stanul v čele jednoho z nejvýznamnějších proudů hnutí – tzv. ferganské skupiny, ze které se později stala organizace *Národní hnutí krymských Tatarů.

Osmanov byl jedním z nejdůležitějších účastníků setkání ve vesnici Učkoz na Krymu (9. listopadu 1988), na němž představitelé *iniciativních skupin diskutovali o základních principech hnutí a rozhodovali o koordinaci jeho struktury.

V létě 1989 během pogromu na meschetinské Turky ve Ferganské kotlině nedošlo ke konfliktu mezi Uzbeky a Tatary mj. díky Osmanovovu úsilí.

V roce 1989 vstoupil do výboru Nejvyššího sovětu SSSR, který se věnoval krymskotatarskému problému. V říjnu 1990 byl pověřen funkcí předsedy Státního výboru pro deportované národy při krymském oblastním výkonném výboru. Scházel se v té době s vedením SSSR a republik Střední Asie. Osobní kontakty přispívaly k vypracování základních právních dokumentů, týkajících se návratu Tatarů na Krym. Na jejich přijetí mělo vliv Osmanovo vystoupení na IV. sjezdu lidových poslanců SSSR. Přispěl také ke vzniku kompromisu s vůdci středoasijských republik v otázce udělení pomoci Tatarům vracejícím se na Krym.

Předpokládalo se, že bude stát v čele Výboru pro záležitosti deportovaných národů. V roce 1991 však nebyl ve funkci předsedy potvrzen, protože se postavil proti nesrovnalostem při vydávání prostředků určených vládou SSSR na stavbu bytů pro tatarské repatrianty.

V roce 1991 založil noviny *Areket (Hnutí)*. V roce 1992 dovezl na Krym svou rodinu. V roce 1993 se stal děkanem fakulty orientalistiky jedné z krymských vysokých škol. Připravil návrh ústavy Krymské ASSR, ustanovení zákona o uspořádání právních a majetkových otázek a národnostní politiky na Krymu.

Šestého listopadu 1993 byl za nevyjasněných okolností v Simferopolu zavražděn. Byl pochován na hřbitově Abdal.

kolektiv nadace Iniciativa krymských Tatarů

II.

ČERVONNAJA, S. M. – GUBOGLO, M. N.: *Krymskotatarskoje nacionalnoje dviženije*, sv. 1–2...

GASKOR, J.: Geroj našego vremeni. *Golos Kryma*, 31. 3. 1995.

CHURŠUTOV, A.: On žit' choťel s podnatoj golovoj, s narodom vmestě na zemle rodnoj. *Areket*, 15. 5. 1998.

Jurij Osmanov strokami oficialnogo dokumenta. *Areket*, 24. 5. 1997.

TUMANOVA, S.: Čelovek iz drugogo izmerenija. *Žurnalist*, 1995, č. 3.

V etom godu Juriju Osmanovu ispolnilo by 53 goda. *Areket*, 24. 5. 1994.

Muksim (Muchsin) OSMANOV (1930–1997)

**Spoluzakladatel *Národního hnutí krymských Tatarů,
člen Ferganské *iniciativní skupiny.**

Narodil se ve vesnici Dëmirdži na Krymu. V roce 1944 byl s rodinou deportován do Uzbekistánu. Od dubna 1945 do března 1952 pracoval jako zámečnický v továrně na bavlnu. Po nehodě při práci přišel o zrak, stal se invalidou první třídy (třetího stupně – pozn. red.).

V roce 1953 odjel do Fergany, kde se seznámil s Bekirem Osmanovem, *Džepparem Aki-movem a dalšími aktivisty tatarského národního hnutí. Aktivně bojoval za návrat Tatarů na Krym, byl členem Ferganské *iniciativní skupiny. Jako *představitel národa se zúčastnil *setkání v Kremlu (21. července 1967).

V roce 1976 si na Krymu koupil dům. Úřady ho odmítly přihlásit a obvinily ho z porušování předpisů o pohybu obyvatelstva. Dvacátého čtvrtého listopadu 1976 ho belogorský okresní soud odsoudil ke dvěma letům odnětí svobody podmíněně.

Osmanov bojoval za změnu rozsudku, žádal o nové prošetření případu. V dopisech se odvolával na příklady pronásledování krymských Tatarů. Vyhrožovali mu vysídlením a zahájením dalšího trestního stíhání. Mnohokrát byl předvoláván k výslechu, konaly se u něj domovní prohlídky.

Koncem osmdesátých let inicioval vznik Výboru pro záležitosti deportovaných národů (byl zřízen v roce 1991 při radě ministrů Krymské republiky). S Osmanovovým aktivním podílem vznikly na Krymu první krymskotatarské noviny *Dostluk (Přátelství)*. Díky jeho snahám bylo také obnoveno národní dramatické divadlo.

Byl pochován ve vsi Dobroje v Simferopolském kraji.

kolektiv nadace Iniciativa krymských Tatarů

II.

ABDULMEDŽITOV, R.: Yšyk bagyšlagan adam. *Jany d'ua*, 10. 1. 1997.

ILIASOVA, B.: Gora Dëmirdži rešila ostatšja na mestě, dëmirdžincy sami idut k něj. *Kyrym*, 1. 8. 1998, č. 31 (477).

REŠID, M.: Tarichij Muchsin. *Jany d'ua*, 18. 4. 1998.

SENTUMER, E.: Karanlykny ajdynlaktan insan. *Jany d'ua*, 2. 9. 1994.

USEINOVA, G.: Silnyje duchom život večno. *Golos Kryma*, 3. 3. 2000, č. 10 (329).

Ajše SEJTMURATOVA (nar. 1937)

**Historička, novinářka, aktivistka hnutí krymských Tatarů,
členka republikové *iniciativní skupiny.**

Narodila se ve vesnici Adži-Eli na Krymu. Její otec zahynul na frontě. V roce 1944 byla rodina deportována do Samarkandského kraje do hornické vesnice Rudnik Langar.

V letech 1958–1963 studovala na Fakultě historie Státní univerzity v Samarkandu. Po dokončení studia tam pracovala jako asistentka. Neúspěšně se pokusila o přijetí na doktorandské studium v Historickém ústavu AV SSSR v Moskvě a v Akademii věd Uzbekistánu.

V roce 1964 vstoupila do Samarkandské *iniciativní skupiny, potom do republikové *iniciativní skupiny. V roce 1965 se seznámila s *Mustafou Džemilevem. Účastnila se přípravy dokumentů týkajících se návratu Tatarů na Krym, zpracovávala prohlášení, shromažďovala materiály o historii krymských Tatarů.

V roce 1965 přijela do Moskvy, aby doručila ÚV KSSS dopisy žádající zrušení zákazu usídlování Tatarů na Krymu. Při rozhovoru s pracovníkem ÚV označila rozhodnutí o *deportaci a *rozhodnutí z Krymské ASSR udělat Krymskou oblast za rozhodnutí znevažující její národ*.

Postoj Sejtmuratové upoutal pozornost KGB – byla nucena odejít z univerzity. Pracovala jako učitelka ve škole při továrně na fosfáty na předměstí Samarkandu.

V roce 1966 ji krymští Tataři ze sídliště, kde bydleli zaměstnanci továrny, zvolili za *představitelku národa. Byla členkou šedesátičlenné delegace, která měla dovézt do Moskvy dopisy do redakcí novin, na ministerstvo pro vysoké školy a na ÚV Komsomolu. Tyto pokusy skončily neúspěchem, Tataři byli odvezeni na komisařství, bili je a šikanovali.

Seznámila se v té době s moskevskými obránci lidských práv: *Petrem Hryhorenkem, Jurijem Jarym-Agajevem, *Alexandrem Lavutem, Tatjanou Osipovou, *Andrejem Sacharovem, *Tatjanou Velikanovou, advokátkami *Sofijou Kalistratovou a Dinou Kaminskou a také s představitelkami ukrajinského národně osvobozenického hnutí Irynou Senyk, *Ninou Strokatou* a *Nadijou Svitlyčnou.

Brzy po návratu z Moskvy proběhla v bytě Sejtmuratové domovní prohlídka. Čtrnáctého října 1966 byla uvězněna, poté převezena do Moskvy a umístěna do věznice Lefortovo.

Její případ projednával 19.–20. května 1967 Městský soud v Moskvě. Byla obžalována podle par. 74 tr. z. RSFSR, že redigovala dopisy a prohlášení Tatarů. Energické protesty Tatarů, moskevských obránců lidských práv a také západních politiků a společenských aktivistů přiměly úřady k vnesení poměrně mírného rozsudku – byla odsouzena ke třem letům odnětí svobody podmíněně.

Jako *představitelka národa se zúčastnila *setkání v Kremlu (21. července 1967), ze kterého pořídila podrobný zápis.

V září téhož roku se počtvrté ucházela o přijetí na doktorandské studium.

Shromažďovala informace o pronásledování krymských Tatarů, pravidelně předávala informace do **Kroniky aktuálních událostí*. Shromáždila rozsáhlý archiv týkající se dějin krymských Tatarů, sbírala svědectví obětí *deportací, stenogramy z procesů s aktivisty hnutí. Část

archivních materiálů byla využita v práci o *taškentském procesu, mnohé dokumenty použil Alexandr Někrič v knize *Nakazannyje narody (Potrestané národy)*.

Dvacátého června 1971 byla zatčena a koncem července téhož roku ji Krajský soud v Taškentu odsoudil podle par. 194, odst. 4 tr. z. Uzbecké SSR (*par. 190, odst. 1 tr. z. RSFSR) ke třem letům odnětí svobody. Trest vykonávala v Mordvinské ASSR. Po propuštění se vrátila do Samarkandu.

V říjnu 1974 se obrátila na prokuraturu prohlášením, v němž požadovala rehabilitaci a možnost pokračovat v doktorandském studiu v Historickém ústavu Akademie věd Uzbecké SSR. Se stejnou žádostí se v dubnu 1975 neúspěšně obrátila na oddělení vědy ÚV KSSS. V září 1975 ji Akademie informovala, že ve studiu pokračovat nemůže.

Pátého září 1976 byla převezena do Simferopolu na krajské oddělení ministerstva vnitra. Obvinili ji, že předávala informace o situaci krymských Tatarů do zahraničí. Odvezli ji do Taškentu. Osmého září se obrátila s protestem na generálního prokurátora, požadovala, aby byli potrestáni příslušníci odpovědní za její únos. Stížnost podala také na Obvodní prokuraturu v Simferopolu.

Spolupracovala s *Moskevskou helsinskou skupinou, s mezinárodními společenskými organizacemi, mj. s *Amnesty International.

V listopadu 1978 byla donucena k emigraci. V lednu 1979 dostala politický azyl v USA a začala pracovat v rozhlasové stanici *Hlas Ameriky*. Spolupracovala rovněž s redakcemi *BBC*, *Deutsche Welle* a **Rádia Svoboda*.

V květnu 1980 poslala *Prohlášení generálnímu tajemníkovi OSN Kurtu Waldheimovi* o *deportaci a pronásledování Tatarů vracejících se na Krym.

Vystoupila na fóru Organizace islámské konference: v Londýně (1980), v Paříži (prosinec 1980), v malajském Kuala Lumpur (listopad–prosinec 1981), hovořila v parlamentech Francie, Itálie, Kanady, Turecka, Velké Británie a v Kongresu USA. Měla přednášky na vysokých školách. Všechna její vystoupení byla věnována boji Tatarů za návrat do vlasti. Dvakrát se setkala s prezidentem USA Ronaldem Reaganem (1982 a 1988); v roce 1990 mluvila s prezidentem Turecka Turgutem Özaalem. Zúčastnila se zasedání KBSE (Madrid 1980, Vídeň 1986). Napsala a vydala brožuru o *Mustafovi Džemilevovi. V roce 1986 založila ve dvanácti zemích Výbory na obranu *Mustafy Džemileva, bojovala za propuštění krymskotatarských politických vězňů.

Přijala občanství USA. Od roku 1992 žije v Simferopolu, věnuje se charitativní činnosti. Založila dobročinný fond, který poskytuje hmotnou, lékařskou a právní pomoc starým lidem, invalidům a rodinám s mnoha dětmi. Z prostředků fondu byl financován domov pro veterány národního hnutí.

kolektiv nadace Iniciativa krymských Tatarů

I.

Meňa prevratili v živuju mišeň. *Komsomolec Tatarii*, 28. 1. 1990.

Nacionalnoje dviženije krymskich tatar. Sobytaja, fakty, dokumenty...

No Response to Crimean Tatars Appeals. *Impact International*, [Londýn], 22. 5. – 11. 6. 1987.

Soviet Persecution of the Crimean Tatars. In: WYNN, A. (ed.): *Fifth International Sakharov Hearing (London, April 1985)*. Londýn 1986.

Statement of Ayshe Seytmuratova. In: *Implementation of the Helsinki Accords. Hearing Before*

the Commission on Security and Cooperation in Europe, US Congress (96th – 2-nd session), sv. 13: *Soviet Treatment of Ethnic Groups*. Apr. 29, 1980. Washington 1980.

The Elders of the New National Movement. Recollections. In: ALLWORTH, E. (ed.): *Tatars of the Crimea. Their Struggle for Survival...*

The Plight of the Crimean Tatars. *The Journal Muslim World League*, [Mekka], 1981, č. 4.

SEYTMURATOVA, A. (ed.): *Mustafa Dzhemilev and the Crimean Tatars. Story of a Man and His People...*

II.

ČERVONNAJA, S. M. – GUBOGLO, M. N.: *Krymskotatarskoje nacionalnoje dviženije*, sv. 1–2...

FAZYL, R.: Ajše Sejtmuratovoj – 60 let. *Avdet*, 8. 12. 1997.

CHALILOVA, L.: Ajše Sejtmuratova: „Predpočitaju vseгда govorit' pravdu“. *Golos Kryma*, 12. 12. 1997.

MICHALEVA, G.: Naprolom. *Kyrym*, 1997, č. 47.

MUZAFAROV, R.: *Krymskotatarskaja enciklopedija*, sv. 2. Simferopol 1995.

Story of Ayshe, Story of a People who Refuse to Die. *Impact International*, [Londýn], 11.–24. 7. 1980.

Stubborn Tatars Challenge the Kremlin. U. S. News & World Report, 15. 9. 1980.

Taškentskij process. Sud nad dėsjatju predstaviteľjami krymskotatarskogo naroda...

Tatar Freedom Fighter. *Arabia. The Islamic World Review*, 1981, č. 1.

Eldar ŠABANOV (nar. 1940)

**Řidič, aktivista krymskotatarského národního hnutí,
organizátor a účastník masových *akcí krymských Tatarů.**

Narodil se ve vesnici Mišor poblíž Jalty na Krymu. Jeho otec zahynul za druhé světové války. V roce 1944 byl deportován do Bekabadu v Uzbekistánu. V letech 1959–1963 sloužil v Baltské flotile. Po odchodu do civilu pracoval jako řidič autobusu.

V šedesátých letech začal pracovat v národním hnutí krymských Tatarů. Na začátku roku 1966 se poprvé zúčastnil porady představitelů *iniciativních skupin ve Ferganě u Bekira Osmanova. Po návratu do Bekabadu připravil s tatarskou mládeží akci věnovanou dvacátému druhému výročí *deportace (1944). V noci 17. května 1966 připevnil spolu s Nuredinem Džeparovem na stěnu městského kulturního domu transparent, na střechu umístil smuteční vlajku. Po akci byli zatčeni vůdci národního hnutí a Tataři, kteří pracovali v kulturním domě, byli propuštěni ze zaměstnání.

Dvacátého prvního října 1966 uspořádala místní *iniciativní skupina na hlavním náměstí v Bekabadu mítink ke čtyřicátému pátému výročí vyhlášení Krymské autonomní republiky. Slavnosti se zúčastnilo asi pět tisíc lidí. Šabanov promluvil při zahájení a zakončení setkání. V noci KGB pozatýkala 43 lidí, po dvou dnech byl zatčen i Šabanov. Na obranu uvězněných byly uspořádány hromadné protesty. Šabanov strávil ve vězení 15 dnů za *drobné chuligánství*.

V dubnu 1968 se v delegaci *iniciativní skupiny z Bekabadu účastnil oslav národního svátku krymských Tatarů v Čirčiku (viz *události v Čirčiku).

Byl členem delegace, která v Moskvě odevzdala generálnímu prokurátorovi SSSR Romanu Rudenkovi protestní dopis proti uvěznění účastníků manifestace v Čirčiku.

V květnu 1968 v předvečer mítinku ke 24. výročí *deportace (1944) vypověděly úřady z Moskvy 800 krymských Tatarů. Ve vlaku sebral Šabanov mezi lidmi vypovězenými z hlavního města asi 200 podpisů pod protest proti tomu, že úřady použily násilí. Společně s Ševketem Sejtablajevem z transportu utekl. Odjeli do Moskvy, kde předali *Petru Hryhorenkovi, *Pjotru Jakirovi a Sergeji Pisarevovi dokument – **Informace* č. 69, popisující represe vůči krymským Tatarům při demonstraci z 16.–18. května 1968 v Moskvě. V létě 1968 podepsal výzvu *představitelů krymskotatarského národa mezinárodnímu společenství.

V únoru 1969 se s rodinou přestěhoval na Krym, koupil dům v Belogorsku. Úřady mu však nedaly souhlas k přihlášení, protože ho hodlaly z Krymu vypovědět. Aby se vyhnul násilnému vysídlení, zabarikádoval se v domě.

Pěťadvacátého dubna 1969 byl zatčen a 2. července 1969 ho Okresní soud v Belogorsku odsoudil podle par. 196 tr. z. Ukrajinské SSR (*porušení přihlašovací povinnosti*) k dvouletému vystěhování z Krymu. Po několika měsících byl stejný trest vyměřen jeho manželce. Usídlili se v Novotrojicku (RSFSR). Šabanov napsal stížnost generálnímu tajemníkovi OSN, v níž popsal zejména represe, které ho postihly, a případy porušování práv krymských Tatarů. V roce 1972 se vrátil na Krym, přihlásil se v Belogorsku, pracoval jako řidič.

Sedmého a osmého května 1972 se zúčastnil všesvazového setkání představitelů krymskotatarského národa v Margelanu (Uzbekistán) a podepsal **Informace* č. 25, které byly na se-

tkání schváleny. V lednu 1976 podepsal petici na obranu *Sergeje Kovaljova. Byl podroben mimosoudním represím, mnohokrát ho předvolávali k výslechům na KGB a na prokuraturu.

Čtrnáctého dubna 1979 byla v jeho bytě provedena domovní prohlídka. Sedmadvacátého března byl uvězněn s obviněním z *notorického chuligánství* (záminkou byla hádka s pasažérem autobusu, který se urážlivě vyjadřoval o Tatarech). Čtvrtého května 1979 ho Okresní lidový soud v Belogorsku odsoudil podle par. 206, odst. 2 tr. z. Ukrajinské SSR ke třem rokům v pracovní kolonii. Trest vykonával ve Volyňské oblasti na Ukrajině. Po snížení trestu na jeden rok byl v březnu 1980 propuštěn. Vrátil se do Belogorsku. Záhy v jeho bytě proběhla další prohlídka. Byl vyslýchán v případě *Alexandra Lavuta.

Jedenáctého a dvanáctého dubna 1987 se zúčastnil celosvazové porady představitelů krymskotatarského národa, která se konala v Taškentu, a podepsal výzvu Michailu Gorbačovovi s požadavkem, aby bylo Tatarům co nejrychleji umožněno vrátit se na Krym. Byl členem delegace, která měla dokument Gorbačovovi předat.

V létě 1987 se zúčastnil demonstrace krymských Tatarů v Moskvě. Po jejím skončení se se skupinou *představitelů národa zúčastil *audience v Kremlu. Krátce potom předal představitelce USA v OSN Jean Fitzpatrick mnoho dokumentů národního hnutí. Šest měsíců byl pod stálým dohledem KGB. Přesto se mu podařilo společně s Abdurešitem Džeparovem poskytnout rozhovor západním novinářům, jimž také předal dokumenty.

V listopadu 1988 se ve vesnici Učkoz na Krymu zúčastnil celosvazového setkání krymskotatarského hnutí. V roce 1991 se stal delegátem II. *kurultaje krymskotatarského národa, v letech 1991–1993 pracoval v revizním výboru *kurultaje.

Žije v Belogorsku na Krymu.

Elvedin Čubarov

II.

ČERVONNAJA, S. M. – GUBOGLO, M. N.: *Krymskotatarskoje nacionalnoje dviženije*, sv. 1–2...; sv. 3. Moskva 1996.

Taškentskij process. Sud nad dėsjaťju predstaviteľjami krymskotatarskogo naroda...

Litva

ÚVOD

Litevský stát, který vznikl ve třináctém století, byl pět století jedním z nejmocnějších států východní Evropy. Od konce čtrnáctého století (1385) byl v personální unii s Polskem a v roce 1569 vstoupila Litva do sjednoceného polsko-litevského království, nazývaného Republika dvou národů (Rzeczpospolita obojga narodów). Na prahu osmnáctého století byl stát v důsledku konfliktů Ruska se Švédskem a také kvůli nestabilitě vnitřní politiky oslaben, do jeho záležitostí začaly stále častěji zasahovat sousední země. Po třetím rozdělení státu v roce 1795 připadlo téměř celé území dnešní Litvy Rusku. Litva (podobně jako Polsko – pozn. red.) na 123 let zmizela z politické mapy Evropy.

Historická paměť na nezávislý litevský stát však ve vědomí společnosti přetrvala. V tomto období Litevci a Poláci třikrát – v letech 1794, 1831 a 1863 – vystoupili proti ruskému politickému, náboženskému (téměř celé polské a litevské území začleněné do Ruska tvořilo v pravoslavném impériu katolickou enklávu) a kulturnímu útlaku. Po prohraných povstáních však přicházely další vlny represí: po listopadovém povstání v roce 1831 byla zavřena Vilniuská univerzita a po lednovém povstání v roce 1863 bylo čtyřicet let zakázáno tisknout litevské texty latinkou. V té době vznikla tradice tajného tisku (ve Východním Prusku) modlitebních knížek, novin či kalendářů a jejich pašování do Litvy. Díky dobrovolným distributorům se tištěné litevské slovo šířilo po celé zemi, což Litevcům pomohlo uchovat národní identitu. Tato tradice se obrodila ve druhé polovině dvacátého století, za hitlerovské a sovětské okupace.

V důsledku národní renesance v devatenáctém století zesílila snaha Litevců získat politickou nezávislost. Dne 16. února 1918 byl vyhlášen *Akt nezávislosti litevského státu*, a Litevci tak získali možnost budovat nezávislý stát.

Ten však trval jen dvaadvacet let. Podle tajného protokolu ke smlouvě o hranicích a přátelství mezi SSSR a Německem (*pakt Molotov–Ribbentrop) se Litva ocitla ve sféře vlivu SSSR. V říjnu 1939 musela zpřístupnit Sovětskému svazu vojenské základny na svém území, v červnu 1940 ji Sověti okupovali a poté po zmanipulovaných „svobodných“ volbách začlenili do SSSR. Za rok okupace, od června 1940 do června 1941, utrpělo sovětskými represemi (zatýkáním a masovými deportacemi) více než 30 tisíc obyvatel Litvy, 600 z nich bylo popraveno.

Litevský národ vzdoroval okupaci od prvních dnů. Zpočátku byl tento odpor živelný, projevoval se nejčastěji jednotlivými spontánními akcemi. Inteligence a vojáci se snažili koordinovat jednání rozptýlených skupin odporu a připravit povstání. Ve Vilniusu a v Kaunasu (Kovnu) byly zřízeny povstalecké štáby. Na jaře 1941 však příslušníci NKVD vilniuský štáb vystopovali a zadrželi jeho patnáct členů. Po likvidaci vilniuského štábu celou činnost koordinoval štáb v Kaunasu, který dostal jméno Fronta litevských aktivistů. Povstání organizované a vedené Frontou začalo den poté, co Německo přepadlo SSSR.

Německá armáda obsadila Litvu v několika prvních válečných dnech. NKVD však stihlo zorganizovat masové popravy ve vyšetřovacích vazbách v Litvě – zlikvidovalo tak bez soudu více než tisíc lidí.

Zpočátku hitlerovské okupace (trvala od června 1941 do července 1944) většina obyvatel Litvy německá vojska vítala jako osvoboditele od sovětského teroru. Politika nacistických

okupantů se však ukázala být v podstatě stejná. Sebemenší projev neloajality vůči úřadům byl trestán represemi. Za odmítnutí vstoupit do praporů SS, za nepodřízení se a odpor byla brána rukojmí, která hitlerovci střídali na místě nebo odváželi na jistou smrt do koncentračních táborů. Tragický osud čekal na litevské Židy – zahynulo jich téměř 95 %.

Zároveň v ilegality dál působila *Fronta litevských aktivistů a také *Armáda svobody Litvy, která vznikla v roce 1942. Hnutí bojovníků za svobodu Litvy nabylo masového charakteru, disponovalo několika podzemními tiskárnami a rozhlasovou stanicí. Přestože bylo v letech 1943–1944 mnoho bojovníků uvězněno, měl tisk distribuovaný podzemím (v letech 1941–1944 vycházelo v Litvě 21 podzemních časopisů) a jeho rozhlasové pořady na obyvatele Litvy obrovský vliv. Dozvídali se z nich informace o akcích, které připravují Němci, doporučení neposlušat příkazy okupační moci a nenechat se naverbovat do wehrmachtu a SS. Na rozdíl od ostatních baltských zemí se v Litvě nepodařilo vytvořit ani jeden prapor SS či oddíl Hitlerjugend.

Vrcholným orgánem reprezentujícím státní zájmy okupované Litvy byl Nejvyšší výbor osvobození Litvy, který vznikl 25. listopadu 1943. Sdružoval představitele různých politických stran a seskupení. V prohlášení uveřejněném 16. února 1944 si kladl za cíl obrození demokratického státu. (Po válce výbor působil až do roku 1990 v USA.)

Výrazně antinacistický charakter národního hnutí v Litvě v letech 1941–1944 vysvětluje okolnost, jež zemi odlišuje od ostatních pobaltských „sovětských republik“, totiž že v životopisech mnoha litevských disidentů nacházíme epizody spojené s odporem vůči německým okupantům.

Ke konci hitlerovské okupace se v podzemí zformovaly ozbrojené oddíly, které později představovaly jádro ozbrojeného odporu vůči sovětskému režimu. Když Rudá armáda v létě 1944 Litvu znovu obsadila, začal tam deset let trvající partyzánský boj (*„lesní bratři“). Potlačení partyzánského hnutí provázely citelné represe vůči civilnímu obyvatelstvu včetně nové vlny masových deportací koncem čtyřicátých let.

Do roku 1955 byly oddíly *„lesních bratří“ v zásadě rozdrčeny, ale vzpomínka na partyzánskou válku měla značný vliv na pozdější litevské hnutí odporu, a to i v disidentském období a v následující etapě politického boje za znovuzískání nezávislosti ve druhé polovině osmdesátých let.

Po potlačení partyzánského hnutí, v období slábnutí režimu po Stalinově smrti (kdy ustala masová zatýkání a věznění, kruté mučení politických vězňů a hromadné deportace obyvatelstva), vystřídaly ozbrojený boj jiné formy odporu.

Pro inteligenci, usilující o zachování litevské národní totožnosti a historické paměti a bránící se změnám, které vyvolával příliv ruskojazyčných odborníků do Litvy, měl pasivní odpor charakteristickou podobu odmítání sovětského životního stylu, pěstování katolického náboženství a tradičních národních hodnot. Takové cíle si kladla mládež z Estonska, Litvy a Lotyšska studující v Moskvě, která tam koncem roku 1956 založila *Klub Balticum. Zpočátku to byl jen lidový soubor písní a tanců a estrádní orchestr, později vznikla diskusní skupina, jejíž činnost znepokojila KGB. Po návratu neaktivnějších členů klubu v roce 1959 do Litvy jeho činnost ochabla, ale v roce 1962 se díky snaze Romualdase Grigase obrodil, a dokonce rozšířil oblast činnosti. Jedním z neoficiálních úkolů klubu byla příprava kvalifikovaných národních kádrů pro práci v Estonsku, Litvě a Lotyšsku. Předpokládalo se, že tito specialisté zaujmou vedoucí funkce ve svých republikách a budou moci ovlivňovat společenské procesy. Klub vydával časopis *Balticum*. V roce 1965 činnost klubu přerušila KGB.

V období 1954–1987 můžeme rozlišit tři etapy utváření podob protestu:

- 1) léta 1954–1965 (podzemní skupiny a organizace, masové demonstrace na Dušičky, tajné rozmnožování náboženské literatury);
- 2) léta 1966–1975 (podzemní vydavatelská činnost, masové rozmnožování zakázané literatury, boj za svobodu náboženství a jednotlivé protesty věřících a kněží, poloilegální činnost vlastivědných organizací);
- 3) léta 1976–1987 (otevřeně působící disidentská hnutí, vznik struktur hnutí na obranu lidských práv, vznik nových podzemních časopisů).

Na takovou podobu činnosti měly kromě vnitřní politiky SSSR vliv změny mezinárodní situace. Ke klíčovému událostem mezinárodního významu patřily: *maďarská revoluce v roce 1956, *invaze do Československa (1968), podpis helsinských dohod (1975) a události v Polsku (1980–1981).

První etapu odporu po potlačení partyzánského hnutí v Litvě charakterizoval ústup od použití násilí a naladění na podzemní činnost. Nejrozšířenější formou odporu po roce 1954 byly nelegální skupiny mládeže (představitelé starší generace inteligence, kteří už měli určité společenské postavení, až na vzácné případy neudržovali spojení s podzemím). Hlavním cílem organizací mládeže bylo stále připomínat společnosti, že Litva je okupovaná, a stavět se proti odnárodnění. Šířily antisovětské letáky, vyvěšovaly tradiční *trojbarevnou vlajku při příležitosti národních svátků, ničily sovětské stranické a státní symboly.

Do poloviny šedesátých let odhalila KGB 149 podzemních skupin. Z odhalených organizací jen málokteré vypracovaly politický program, podařilo se jim vydat podzemní časopis nebo provádět kulturně-osvětovou činnost. KGB obvykle odhalila skupinu hned po vydání prvního čísla časopisu nebo po rozšíření prvního letáku. Existovaly však i organizace, kterým se podařilo přetrvat tři čtyři roky a vydat několik čísel podzemního periodika.

Vedení a aktivisté takových skupin byli podrobeni trestním represím (celkem bylo pro podobná obvinění uvězněno 125 osob). Vůči členům málo aktivních skupin, které neměly vypracovaný program činnosti nebo jejichž členové nebyli plnoletí, se zpravidla používala „profylaktická“ opatření. Dostávali výstrahu o trestní odpovědnosti za protisovětskou činnost, byli vylučováni z vysokých škol, odsuzováni na schůzích nebo v tisku, byli pod tlakem, aby veřejně projevíli lítost a zřekli se vlastního přesvědčení. Do konce šedesátých let postihla taková „profylaxe“ na čtyři tisíce mladých lidí.

Z podzemních skupin, které KGB odhalila v letech 1954–1967, se ví o čtrnácti, které postupovaly podle vypracovaného politického programu. V ideologickém ohledu byly tyto programy až na nečetné výjimky orientovány národně vlastenecky. Jsou známy také některé levicové organizace: v roce 1961 byla odhalena skupina, která se vyjadřovala pro národní komunismus a snažila se vytvořit „leninskou revizionistickou stranu“, podzemní organizace Solidarita litevských pozitivistů (Lietuvos pozityvistų solidarumas), působící v roce 1963 na Vilniuské univerzitě, nebo kaunaská skupina Jednotné podzemí sociálních demokratů Evropy (Europos socialdemokratų vieningas pogrindis), která vznikla v letech 1966–1967 a vydávala časopis *Vyčio Balsas (Hlas pahoni)*.

Mezi skupinami národně vlastenecké orientace se dají odlišit organizace, které vytvořili studenti: Boj za svobodu (studenti kaunaských škol, 1953–1954), Mladí mstitelé (střední škola v Ignalině, 1954–1955), Svobodná Litva (založená na podzim 1958 studenty ve Vilniusu, odhalená v roce 1961), Svoboda pro Litvu (založená 1955 ve škole v obci Ponedele blízko Rokiš-

kisu, později pokračovala v činnosti na vysokých školách v Kaunasu, ve Vilniusu a v Klajpedě a byla zlikvidována až v roce 1958, kdy její členové uskutečnili akce v Kaunasu a ve Vilniusu). Uvěznění členové této poslední skupiny v době svého věznění v *mordvinských táborech sestavili seznam politických vězeňkyň v SSSR a prostřednictvím vězně z Ruska, který byl z tábora propuštěn, se ho pokoušeli předat Organizaci spojených národů. Přestože se dokumentu při předávání zmocnila KGB, lze tuto akci pokládat nejen za jeden z prvních pokusů o obranu vlastních práv otevřeným jednáním, ale také za jeden z prvních projevů solidarity politických vězňů různých národností.

Činnost některých podzemních skupin měla spíše osvětovou a kulturní než politickou povahu. Jejich členové šířili literaturu, vydávanou před válkou v Litvě nebo v exilu – prózu a poezii (nejčastěji Jurgise Baltrušaitise, Kazyse Boruty, Bernardase Brazdžionise, Antanase Miškinise), knihy a články s tematikou historickou (především *Šapokovy *Dějiny*) a nábožensko-filozofickou literaturu – *Žmogus be Dievo (Člověk bez Boha)* Juozase Girniuse, *Didysis inkvizitorius (Velký inkvizitor)*, *Religijos filosofija (Filozofie náboženství)* a *Jobo drama (Jobovo drama)* Antanase Maceiny, *Kultūros filosofijos mentmenys (Přehled filozofie kultury)* Stasyse Šalkauskise. Šířili také vlastní poezii, partyzánské básně, písně.

Podzemní organizací, která vydržela téměř dvacet let, byl Svaz obránců svobody Litvy (Lietuvos laisvės gynėjų sąjunga), který řídil učitel Petras Paulaitis. Byl založen v roce 1942 v Jurbarkasu a stal se centrem odporu proti nacistické okupaci; po vyhnání německých armád z Litvy se členové skupiny zapojili do antisovětského ozbrojeného odporu a vytvořili samostatný partyzánský oddíl (téměř všichni zahynuli). Sám Paulaitis byl v roce 1947 uvězněn a prožil devět let ve stalinských lágrech. Po návratu do Litvy obnovil podzemní činnost. V roce 1957 byl znovu uvězněn, odsouzen na 25 let a umístěn do Dubravlagu (*mordvinské tábory). Založil tam organizaci stejného jména, ale s jiným cílem – pomáhat mladým litevským politickým vězňům. Nový Svaz jim vytvářel příležitosti ke vzdělání a hmotně jim pomáhal. Psaly se a přednášely referáty, objasňovaly se cíle litevského vlasteneckého hnutí, společně s vězni jiných národností se pořádaly protestní akce. KGB se snažila Paulaitise izolovat od krajanů, mnohokrát byl nadlouho umístěn do baráku s přísným režimem nebo se *zvláštním režimem. Paulaitis se vrátil na svobodu v roce 1982. Celkem strávil v lágrech takřka bez přestávky 35 let.

Podzemní skupiny a organizace po dvě desítky let oživovaly v litevské společnosti občanského ducha a živily naději na svobodu. Část mládeže, která v nich získávala zkušenosti s konspirační prací, se později zapojila do hnutí na obranu lidských práv a do podzemní vydavatelské činnosti. Například mezi lidmi odsouzenými v roce 1957 ve Vilniusu v tzv. kauze jedenácti (skupina inteligence obviněná ze členství v podzemní organizaci Národní fronta) byli pozdější známí disidenti jako *Viktoras Petkus, *Antanas Terleckas či *Albertas Žilinskas.

Odpor Litevců se však v tomto období neprojevoval jen podzemní činností mládeže. Právě na přelomu padesátých a šedesátých let se začaly vlastenecké nálady demonstrovat veřejně, organizovaly se masové manifestace k příležitostem tradičních výročí důležitých pro litevskou kulturu. Takovým datem se v době sovětské okupace staly Dušičky, které se poprvé slavily v roce 1954. V roce 1956 se ve Vilniusu a v Kaunasu Dušičky proměnily v masové protisovětské demonstrace, což souviselo s politickými událostmi v Polsku a Maďarsku. Studenti kaunaských vysokých škol se shromažďovali u mohyl padlých v boji za nezávislost v letech 1918–1919, měli *trojbarevné vlajky. V obou městech byl uspořádán masový průvod ze hřbitova do centra města pod hesly *Svobodu Litvě! At' žije Maďarsko!* Podobné manifestace se konaly ve Vilniusu i v Kaunasu také následujícího roku, přestože se je KGB snažila zmařit (studentům a žákům

bylo vyhrožováno vyloučením ze školy, účastníci byli krátkodobě vězněni za *drobné chuligánství*). Později, koncem sedmdesátých let, se Dušičky masově slavily na různých místech Litvy.

Litevští političtí vězni v lágrech systematicky vystupovali společně s vězni z jiných republik na obranu svých práv. Také tyto zkušenosti přinesly plody v sedmdesátých a osmdesátých letech, kdy disidenti z Litvy navázali úzkou spolupráci s jinými disidentskými hnutími v SSSR, zejména s ruskými obránci lidských práv a disidenty z ostatních baltských republik a také z Arménie a Ukrajiny.

Také historie litevského samizdatu začínala v lágrech. Litevští političtí vězni v Intě vydali v letech 1955–1956 antologie vlastní tvorby: *Saulėtekio linkui (K východu slunce)*, *Benamiai (Bezdomovci)*, *Veidu į Tėvynę (Tvář k vlasti)*, *Žiburėlis tundroje (Plamínek v tundře)*. V roce 1958 byli vydavatelé těchto almanachů, kteří už byli na svobodě, mj. Natalija Kubiliūnienė-Pupeikienė, Benediktas Valeika, Jonas Žičkus, znovu uvězněni. Kněz *Pranas Račiūnas, vězněný v letech 1949–1965, napsal v lágru šest svazků teologických studií, které se s pomocí jeho přátel vracejících se na svobodu dostaly do Litvy.

Nejdůležitější roli při vzniku a posilování „disidentské“ podoby odporu v Litvě sehrálo hnutí na obranu katolické církve, jejíž věřící tvořili 80 % obyvatel Litvy. Od začátku okupace se sovětská moc snažila oddělit církev od litevské společnosti a od Apoštolského stolce, nastolit státní kontrolu řízení diecézí. Většina duchovenstva a věřících se těmto snahám bránila, protestovali proti administrativním tlakům na církev. Katolický klérus stál většinou v otevřené nebo skryté opozici vůči sovětské politice v Litvě. Duchovní v kázáních veřejně odsuzovali masové deportace a nucenou kolektivizaci, mnozí z nich podporovali partyzány. Proto pronásledování katolicismu v prvních letech okupace nevyplývalo jen z celkově protináboženského postoje sovětské ideologie, ale také z toho, že sovětské úřady viděly v katolické církvi *zázemí buržoazních nacionalistů*. Do roku 1953 bylo zavřeno 130 kostelů a všechny kláštery, zatčeno a uvězněno bylo 362 kněží. Účast značné části katolického kléru v odporu proti okupačnímu režimu a pronásledování církve posílilo ve vědomí mnoha Litevců obraz katolicismu jako nejdůležitější součásti národního povědomí.

Po Stalinově smrti se politika úřadů vůči katolické církvi v Litvě zmírnila, oficiálně bylo přiznáno, že došlo k určitým „chybám“. Z lágrů se začali do Litvy vracet kněží, bylo povoleno vydat v nevelkém nákladu několik liturgických knih. Stále však chyběla náboženská literatura a katechetická pomoc. Kněží a věřící tedy využívali všech způsobů vydávání a šíření náboženské literatury. Ve státních tiskárnách se podařilo tajně vytisknout ve velkém nákladu *Tikybos pirmamokslį (Abecedu víry)* biskupa Kazimierase Paltarokase, několik modlitebních knih a katechismů. Od roku 1958 značně vzrostl počet publikací s náboženským obsahem, přepisovaných v konspiraci na stroji. Vyvolalo to novou vlnu zatýkání. V letech 1957–1958 bylo zatčeno a uvězněno 13 kněží a biskupové Teofilus Matulionis, *Vincentas Sladkevičius a *Julijonas Steponavičius byli přemístěni do odlehlých farností.

Pronásledování církve zesílilo v letech 1959–1963 při chruščovovské protináboženské kampani. Bylo zavřeno dalších 29 kostelů, zbořeno 36 kapliček Vilniuské Kalvárie, strženy a zničeny všechny kříže na *Hoře křížů u Šiauliai a *Hoře tří křížů ve Vilniusu. Tyto represe však duchovenstvo nezlomily.

Po svržení Chruščova (říjen 1964) se kampaně zmírnily, ale úřady stále duchovním různým způsobem znesnadňovaly pastorační práci. Důraz byl kladen hlavně na ztěžování výchovy mladé generace k náboženskému životu – byla zakázána katecheze dětí a jejich účast při

náboženských obřadech (zpěv v kostelním sboru, služba při mši, účast v procesích a poutích na svatá místa).

Aktivní představitelé duchovenstva se nemohli smířit s úpornými snahami oddělit církev od společnosti a zejména od mládeže. V druhé polovině šedesátých let se objevily první protesty proti pronásledování katolické církve (mj. výzva kněží Alfonsase Pridotkase a Vladase Šlevase premiérovi SSSR Alexeji Kosyginovi z roku 1968, petice několika kněží z vilkaviškiské diecéze). Tyto dokumenty však nebyly rozsáhleji šířeny. Značně větší ohlas měla v zemi i v zahraničí petice zaslaná generálnímu tajemníkovi OSN Kurtu Waldheimovi sepsaná v souvislosti s odsouzením kněží Prosperase Bubnyse, Antanase Šeškevičiuse a *Juozase Zdebskise za katechezi dětí v letech 1970–1971. Pod tento dokument, známý jako **Memoriál litevských katolíků*, se sebralo 17 tisíc podpisů, což rozšířila zahraniční média.

Tento příklad ukázal, že důležité není jen obracet se k minulosti a připomínat národu fakt okupace (což bylo charakteristické pro podzemní skupiny mládeže s „politickou“ orientací), ale předkládat Litevcům aktuální společenské problémy, vytvářet protiváhu sovětské mentality, vyplňovat informační mezery, předávat objektivní informace a demaskovat propagandistické lži. Postupně se ukazovalo, že nejsilnější zbraní v boji proti lži, demagogii a násilí je pravidelné dokumentování a zveřejňování případů porušování práv a také to, že protesty, výzvy a petice mohou mít nějaký účinek jen tehdy, budou-li se informace o represích pravidelně šířit nejen v Litvě, ale i za hranicemi. Zrodila se potřeba vydávat necenzurované informační periodikum podle modelu moskevského bulletinu obránců lidských práv – **Kroniky aktuálních událostí*.

Takovou koncepci podzemního periodika, kterou schválili a již požehnali biskupové ve vyhnanství *Vincentas Sladkevičius a *Julijonas Steponavičius, naplnil kněz *Sigitas Tamkevičius. **Kronika katolické církve v Litvě* byla prvním a předním nezávislým časopisem v Litvě. První číslo vyšlo v březnu 1972 a další vycházela každé dva nebo tři měsíce po sedmáct let. Celkem vyšlo 81 čísel, poslední s datem 19. března 1989.

Pátého července 1972 zahájila prokuratura Litevské SSR trestní stíhání č. 345 proti vydavatelům a distributorům **Kroniky*. Tato kauza, z právního hlediska unikátní, zůstala procesně nedokončena, byť bylo v jejím rámci v letech 1973–1983 uvězněno a odsouzeno 14 lidí (Povilas Buzas, Juozas Gražys, Anastazas Janulis, *Virgilijus Jaugelis, Vladas Lapienis, Jonas Kastytis Matulionis, Genovaitė Navickaitė, Adolfas Patriubavičius, Povilas Petronis, *Petras Plumpa, Ona Pranckūnaitė, *Nijolė Sadūnaitė, Jonas Stašaitis, Ona Vitkauskaitė; z účasti na šíření **Kroniky* byl obviněn také moskevský obránců lidských práv *Sergej Kovaljov). Mnoho lidí zadržených kvůli jiným *protisovětským trestným činům* bylo obviněno také ze spolupráce s **Kronikou katolické církve v Litvě*. Poslední kauza týkající se vydávání tohoto časopisu byla uzavřena až v červnu 1988. Vydavatele bulletinu se však represemi nepodařilo odradit.

Vznik **Kroniky* zahájil novou etapu v dějinách litevského odporu – epochu samizdatu. Rozsáhle se distribuovala nejen literatura náboženská, ale i historická a filozofická a také strojopisné kopie předválečné a exilové litevské poezie. Podle příkladu **Kroniky* se objevila další podzemní periodika: od roku 1975 do roku 1989 vycházelo nejméně 25 titulů.

K rozmnožování textů se používaly nejen psací stroje, ale rovněž jiné dostupné technické možnosti včetně státních tiskáren. Několik tisíc katechismů pro děti bylo vytištěno na přenosných linotypových tiskárnách (zkonstruoval je Jonas Stašaitis, tiskl Paulius Petronis). Rozmnožováním necenzurované literatury se často zabývali kněží a řádové sestry, zvláště neveřejné sestry, které skládaly sliby tajně, aniž by o tom oficiálně věděly úřady. Skupinu tiskařů, do níž

patřili Jonas Gudelis, Janina Gudelytė, Algis Paliokas, *Petras Plumpa a další katolíci, zorganizoval kněz Jonas Buliauskas (patřila do ní také sestra Monika Gavėnaitė). V roce 1969 tato skupina nelegálně získala části rozmnožovacího stroje Era, z nichž bylo smontováno funkční zařízení, které se kvůli bezpečnosti převáželo z bytu do bytu (Ievy Laurusevičiūtė v Červeném Dvoře u Kaunasu, Juozase Gražyse, Augustinase Jaugelise nebo Marie Vilkaitė v Kaunasu). Rozmnožovalo se hodně náboženské literatury, která vyšla především v emigraci a těšila se velkému úspěchu u mládeže: *Lietuviško charakterio problemos (Problémy litevské povahy)* a *Žmogus be Dievo (Člověk bez Boha)* Juozase Girniuse; *Didieji dabarties klausimai (Velké otázky současnosti)*, *Dievo avinėlis (Beránek Boží)*, *Niekšybės paslaptis (Tajemství zla)* a *Jobo drama (Jobovo drama)* Antanase Maceiny; *Žmonės ir žvėrys Dievų miške (Lidé a zvířata v Božím lese)*, *Ateitininkų ideologija (Ideologie *budoucích)* a *Moderni mergaitė (Moderní dívka)* Stasyse Yly, bývalého vězně ve Stutthofu. Na tomto rozmnožovacím zařízení byly vytištěny také archy s podpisy pod **Memoriál litevských katolíků (1972)*, čísla 1–7 **Kroniky katolické církve v Litvě (1972–1973)*, text tajných dodatků k **paktu Molotov–Ribbentrop* a mnoho dalšího. Koncem roku 1973 KGB tiskárnu odhalila, zkonfiskovala zařízení a byli zadrženi *Virgilijus Jaugelis, Jonas Patriubavičius, Povilas Petronis, *Petras Plumpa, Jonas Stašaitis.

Na konci šedesátých let se v opozičním hnutí objevil národně liberální proud. Začaly se hledat legální formy kultivace národní identity. Začaly vznikat a rozvíjet se „organizace bez organizace“ – kluby vlastivědy nebo milovníků folklóru. Byly to skupiny inteligence balancující na pomezí legality. V roce 1969 vznikl v hlavním městě klub *Ramūva (zakladateli byli Vacys Bagdonavičius, Antanas Gudelis, Jonas Trinkūnas). Vlastivědnou skupinu stejného názvu vytvořili studenti Vilniuské univerzity. *Rimantas Matulis a Tadas Šidiškis založili při Vilniuském turistickém klubu sekci *, „poutníků“. Zmíněné kroužky mládeže si držely podobu podzemních skupin (členství, statut, program činnosti), ale nezdůrazňovaly úsilí o boj se sovětskou mocí. Klady si za cíl znovu vytvořit a pěstovat dávné zvyky, svět, písně, povzbuzovaly k zájmu o dějiny vlastní země, k uchování a rozvíjení kulturního dědictví a mateřského jazyka.

Vlastivědně turistické hnutí dosáhlo velkého rozmachu. Podle údajů Republikové turistické rady se v Litvě do roku 1965 účastnilo turistických pochodů 20 tisíc mladých lidí, zatímco v roce 1967 již 200 tisíc.

Hnutí bylo od samého počátku pod stálým dohledem KGB a nejaktivnější členové byli občas cílem „profylaktických“ zásahů. Obzvláštní nevoli úřadů vyvolávaly oslavy Svatojánské noci a Dušiček, turistické výpravy za hranice Litvy do oblastí obývaných Litevci v Kalinigradské a Smolenské oblasti, v Bělorusku, dále poutě ke kněžím „nepohodlným“ pro moc, např. *Stanislovasi Dobrovolskisovi, Bronislovasi Laurinavičiusovi či *Pranasi Račiūnasovi, které nabývaly masové podoby. V operativních dokumentech KGB byla činnost tohoto druhu v daném období hodnocena jako ideologicky nepřátelská a nacionalistická. V roce 1971 byl z rozhodnutí Komunistické strany Litvy zlikvidován Klub *, „poutníků“ i klub *Ramūva, jakož i analogické skupiny, které vznikly při turistických klubech a oblastních vlastivědných oddílech: ve Vilniusu *Litevský klub lidové písně při odborovém kulturním domě a univerzitní klub Gabija (jméno litevské bohyně domácího ohně), klub při Kaunaské technice, kluby při podniku Ekranas v Panevėžysu, kroužky v Janovė, Klajpedė, Marijampoli, Šiauliau a jinde. Stále existoval *klub Alkas při Podniku výpočetních strojů ve Vilniusu (vznikl v roce 1967).

Zakládaly se také podzemní mládežnické organizace v úzkém slova smyslu, jejichž hlavním cílem bylo navrátit Litvě nezávislost. V letech 1966–1975 odhalila KGB 56 takových organizací a 28 jejich členů bylo uvězněno.

V březnu 1973 byla uvězněna skupina obyvatel Kaunasu, kteří působili od roku 1972 (*Vidmantas Povilionis, Izidorius Rudaitis, Antanas Sakalauskas, Šarūnas Žukauskas). Plánovali vydávání podzemního periodika *Naujasis Varpas (Nový zvon)*, v němž hodlali publikovat články s historickou a vlastivědnou tematikou a také text tajných protokolů **paktu Molotov–Ribbentrop*. V roce 1974 byli členové skupiny odsouzeni. Protože dva z nich byli spjati s vlastivědným hnutím, nepromeškala KGB příležitost k rozsáhlé akci proti vlastivědným aktivistům: 27. března 1973 bylo v Kaunasu, Rize a Vilniusu zatčeno a vyslechnuto více než 100 aktivistů tohoto hnutí. Byli zastrašováni a nabádáni ke spolupráci s KGB. Někteří studenti byli vyloučeni ze školy, vedoucí klubu *Ramūva Jonas Trinkūnas byl propuštěn z práce na Vilniuské univerzitě. Činnost mladých lidí ale i přes sílící pronásledování KGB neustávala, nabyla však jiných podob. Část vlastivědných aktivistů (mj. Birutė Burauskaitė, Jurgis Gediminas Jakubčionis, *Rimantas Matulis, Zita Vanagaitė) navázala těsnější kontakty s distributory nezávislých publikací a disidenty.

Velký ohlas v litevské společnosti, zejména mezi mládeží, vyvolala politická sebevražda *Romase Kalanty. V den návštěvy prezidenta USA Richarda Nixona v Moskvě 14. května 1972 vyšel *Kalanta na náměstí před kaunaským Hudebním divadlem, polil se benzinem a se zvoláním *Svobodu Litvě!* se zapálil. Přestože úřady tajně změnilo místo a dobu pohřbu, vyšel do ulic Kaunasu dav bouřící se mládeže, aby *Kalantu provázela na poslední cestě. Pohřeb se proměnil v masovou politickou demonstraci; demonstranti skandovali: *Svobodu Litvě! Pryč s okupantem!* Tvrdě zasáhla vojska ministerstva vnitra. Bylo zadrženo kolem 400 lidí, padesát jich bylo uvězněno (na 15 dnů), někteří byli postaveni před soud. Demonstrace a nepokoje, jichž se zúčastnily tisíce lidí, trvaly v Kaunasu ještě tři dny a účastnili se jich kromě žáků a studentů i dělníci a příslušníci inteligence. Informace o událostech se dostaly do západního tisku.

*Kalanta se stal symbolem litevského odporu, přestože moc řadu let šířila pověsti o jeho psychické chorobě. Na výročí *Kalantovy smrti navštěvovaly jeho hrob tisíce lidí, po celém území Litvy se objevovaly letáky. Našli se i následovníci – v letech 1972–1976 došlo ke 13 podobným sebevraždám. Dvacátého devátého května 1972 se v Oranech upálil člověk jménem Stonys, poté co vyvěsil *trojbarevnou vlajku; 3. června 1972 se v Kaunasu podpálil Andrius Andriuškevičius. K tak drastické formě protestu, jakou je veřejná sebevražda, sahali lidé i později: 5. listopadu 1975 se básník a filozof Mindaugas Tomonis vrhl pod vlak, 10. srpna 1976 se v armádě upálil voják Antanas Kalinauskas.

Moskva kvůli událostem v Kaunasu ostře kritizovala litevské stranické a státní orgány a požadovala posílení ideologické práce. Litevské úřady začaly vzdorně vyhánět do emigrace: v roce 1972 odjel na Západ advokát Zenonas Butkus, v roce 1974 získal povolení k emigraci do USA režisér představení *Barbora Radvilaitė (Barbora Radziwiłłówna)*, uvedeného v kaunaském Dramatickém divadle, Jonas Jurašas, který vystoupil v západním tisku proti „ideologickému teroru“. Ze země emigrovali i další významní představitelé litevské kultury, mezi nimi básník *Tomas Venclova a malíř Vladislovas Žilius.

Běžní občané neměli právo svobodně opustit území Litvy. Třiadvacátého listopadu 1970 uprchl ve výsostných vodách USA z plující základny Sovětská Litva námořník radiotelegrafista Simas Kudirka a dostal se na americkou loď pobřežní strážce, kde požádal o politický azyl. Kapitán americké lodi však námořníka předal zpět. Kudirka byl těžce zbit a uvězněn. Dvacátého května 1971 ho Nejvyšší soud Litevské SSR odsoudil k deseti letům odnětí svobody za *vlastizradu*, i když Kudirka při procesu stále zdůrazňoval, že Sovětský svaz nepokládá za svou vlast.

Jeho projev u soudu se později šířil v samizdatu a byl uveřejněn na Západě. Kudirkova kauza se hodně šířila a vyvolala protesty obránců lidských práv v SSSR i v zahraničí.

Občanský odpor proti porušování lidských práv sílil, vznikalo stále více individuálních akcí, kolektivních iniciativ i nezávislých publikací. V letech 1974–1975 bylo úřadům SSSR i Litevské SSR zasláno několik výzev s požadavkem na respektování politických a občanských práv. Jejich autory byli mj. *Antanas Terleckas a *Tomas Venclova.

V letech 1975–1976 začala vycházet nová podzemní periodika – **Dievas ir Tėvynė (Bůh a vlast)*, **Laisvės Šauklis (Posel svobody)*, **Varpas (Zvon)*, studentský literární časopis **Pastogė (Střecha nad hlavou)*. Nejdůležitější událostí v podzemním vydavatelském hnutí však bylo vydání společensko-politického a publicistického periodika **Aušra (Jitřenka)* v listopadu 1975. Redakce oznámila, že časopis navazuje na ilegální časopis z devatenáctého století stejného jména a opatřila ho dvojnásobným číslováním. Vycházely v něm články o diskriminaci Litevců v sovětském impériu, o roli náboženství, morálním úpadku společnosti; hodně místa bylo věnováno analýze tajných protokolů k *paktu Molotov–Ribbentrop. Časopis vycházel až do doby, kdy Litva znovu nabyla nezávislosti.

Na konci roku 1975 se ve Vilniusu konal proces s moskevským obráncem lidských práv *Sergejem Kovaljovem, který jako jeden z prvních navázal trvalé kontakty s litevskými disidenty. V letech 1972–1974 *Petras Plumpa, *Nijolė Sadūnaitė, kněz *Sigitas Tamkevičius a další aktivisté katolického odporu v Litvě pravidelně jezdili do Moskvy a vozili *Kovaljovovi nová čísla **Kroniky katolické církve v Litvě* a další materiály litevského samizdatu za účelem předání na Západ a také k využití v **Kronice aktuálních událostí*. Aby to bylo možné, připravoval se speciální překlad **Kroniky KCL* do ruštiny. *Kovaljovova účast na šíření **Kroniky* za hranicemi Litvy se stala příčinou obvinění a procesu u Nejvyššího soudu Litevské SSR.

Nezlomný a z právního hlediska kompetentní postoj *Kovaljova u soudu a setkání s jeho kolegy, kteří do Vilniusu přijeli na proces (mezi nimi *Andrej Sacharov), měly velký vliv na rozvoj disidentského hnutí v Litvě.

Příslušníci KGB a dalších zvláštních služeb se snažili kontaktu litevských a ruských disidentů zabránit: na Běloruském nádraží v Moskvě byly zadrženy *Tatjana Chodorovič, *Malva Landa a *Tatjana Velikanova, které chtěly jet do Vilniusu. Na nádraží ve Vilniusu byli zadrženi *Viktoras Petkus, Valerij Smolkin a *Antanas Terleckas, čekající na hosty z Moskvy. Zavedli je do budovy KGB, kde je několik hodin drželi. Zadrženi byli i lidé, kteří se pokoušeli dostat do soudní síně. Výsledek těchto zásahů však byl zcela opačný, než KGB zamýšlela – proces spolupráci disidentů upevnil. Hned po vyhlášení rozsudku vystoupili disidenti z Moskvy a z Vilniusu se společným prohlášením o samotném procesu a o nezákonných krocích úřadů kolem něj, a *Andrej Sacharov toto prohlášení přednesl na tiskové konferenci.

Soud se *Sergejem Kovaljovem v Litvě a další procesy s disidenty, které se v SSSR konaly ve druhé polovině roku 1975, probíhaly již poté, co Sovětský svaz podepsal Závěrečný akt KBSE. Ve zvláštní kapitole tohoto dokumentu byla uvedena povinnost států, jež dohodu podepsaly, dodržovat lidská práva, což se pokládalo za jeden z důležitých prvků evropské bezpečnosti. Sovětským disidentům to poskytovalo možnost vytvářet v SSSR nezávislé společenské skupiny, které kontrolovaly respektování závazků přijatých v dohodě. V Litvě taková skupina vznikla 25. listopadu 1976 podle vzoru *Moskevské helsinské skupiny, kterou v květnu téhož roku založili ruští obránci lidských práv.

Zakládajícími členy *Litevské helsinské skupiny (LHS) byli *Ejtan Finkelštejn, kněz *Karlois Garuckas, *Ona Lukauskaitė-Poškienė, *Viktoras Petkus a *Tomas Venclova. V zakládajícím

prohlášení se upozorňovalo nejen na problém porušování lidských práv v Litvě, ale i na okupaci Litvy. Skupina tedy na rozdíl od podobných organizací v jiných sovětských republikách měla od počátku zájem nejen o dodržování lidských práv, ale i o politickou problematiku. Do konce roku 1981 LHS vydala přes třicet dokumentů a prohlášení (22 dokumentů se podařilo předat na Západ).

KGB organizaci považovala za protisovětskou a podle toho s ní nakládala. Již 23. srpna 1977 byl uvězněn vůdce skupiny *Viktoras Petkus. Po ročním vyšetřování byl odsouzen k 15 letům odnětí svobody v kolonii se *zvláštním režimem. Přes stále ohrožení do LHS vstoupili noví členové. Do roku 1980 skupinou prošlo deset osob: pět z nich bylo uvězněno a odsouzeno, jedna za nevyjasněných okolností zahynula, dvě emigrovaly na Západ a dvě zemřely.

Utvoření LHS zahájilo novou etapu hnutí odporu v Litvě – etapu veřejné činnosti na obranu lidských práv, trvající až do znovuoobnovení nezávislého státu v roce 1990.

Stále víc účastníků hnutí odporu se obracelo k veřejným metodám a využívání právní argumentace. Vznikaly nové skupiny na obranu lidských práv. Třináctého listopadu 1978 byl v Litvě založen *Katolický výbor na obranu práv věřících (analogický k ruskému *Křesťanskému výboru na obranu práv věřících v SSSR, který v prosinci 1976 založil v Moskvě pravoslavný kněz *Gleb Jakunin). Výbor založilo pět kněží – Jonas Kauneckas, *Alfonsas Svarinskas, *Sigitas Tamkevičius, Vincas Vėlavicius a *Juozas Zdebskis. V roce 1980 se k nim připojilo dalších pět osob.

Výbor převzal značnou část funkcí LHS. Za pět let existence vydal 53 výzev adresovaných sovětským a západním státním institucím. Když byli v letech 1982–1983 dva členové výboru uvězněni, byla jeho veřejná činnost přerušena.

Přes represe a nátlak se řady účastníků litevského hnutí odporu rozšiřovaly a rostl v nich podíl mládeže. Proces konsolidace postupoval – četní účastníci vlastivědného hnutí, folkloristických a turistických kroužků navazovali styky se známými aktivisty odporu, autory a distributory samizdatu.

Stále aktivněji působil *Svaz přátel eucharistie. Tato organizace, kterou v roce 1969 založila a řídila řádová sestra Gema (Jadvyga Stanelytė), kladla prvních několik let důraz hlavně na náboženské vzdělávání (studium filozofie, Písma svatého, dějin náboženství) a sebezdravování mládeže. Později se mladí členové organizace účastnili poutí (*Hora křížů, *Šiluva), pokoušeli se dostat do soudních síní k politickým procesům, požadovali dodržování ústavy Litevské SSR, sbírali podpisy pod petice a protesty. Příslušníci KGB vyváděli (často za pomoci policie) mladé lidi ze soudních místností, pronásledovali je na pracovišti, ve školách a na vysokých školách, uchylovali se k přímému použití síly. Tyto metody však mládež ještě víc nutily k odporu a k zapojení do disidentské činnosti (mj. Saulius Kelpšas, Regina Teresiūtė, Alfonsas Vinslovas). Koncem sedmdesátých let bylo v Litvě podle údajů KGB kolem 20 tisíc katolických aktivistů. V tom počtu jsou jistě zahrnuti i představitelé „národního proudu“, protože litevské národní a náboženské hnutí bylo těsně spjato.

Koncem sedmdesátých let se v míře, v jaké se stále víc litevských obyvatel duchovně emancipovalo, posouvala na první místo ve společenském vědomí otázka trvající okupace a nezbytnosti vrátit státu nezávislost.

V červenci 1978 byla díky úsilí *Antanase Terleckase a jeho stoupenců vytvořena *Liga svobody Litvy, která sjednotila nejradikálnější část národního proudu opozice. V programovém prohlášení si organizace otevřeně kladla za cíl dosažení nezávislosti Litvy utvářením společenského, náboženského, národního a politického vědomí. Liga měla živou vydavatelskou

činnost. Jejím hlavním orgánem bylo samizdatové periodikum **Vytis (Pronásledování)*, dalším pak již zmíněný **Laisvės Šaukllys (Posel svobody)*.

Přestože liga byla především politickou organizací, používala ve své činnosti formy přejaté od obránců lidských práv (tiskové konference, petice). Sedmého února 1979 na setkání s novináři *Reuters*, *Agence France Presse* a *Los Angeles Times* předložili její členové informace o porušování lidských práv a odporu vůči sovětskému režimu v Litvě.

Nejdůležitějším dokumentem, který liga připravila, byla **Baltská výzva* (23. srpna 1979) adresovaná generálnímu tajemníkovi OSN, vládám NDR, SRN a SSSR a státům, jež podepsaly Atlantickou chartu. Dokument odsuzoval **pakt Molotov–Ribbentrop* a vyzýval k likvidaci jeho důsledků. Byl v něm zahrnut požadavek na odchod okupačních vojsk z baltských republik a zaručení jejich práva na svobodný rozvoj. Výzvu podepsalo 38 litevských disidentů, několik z Estonska a Lotyšska a moskevští obránci lidských práv. Dokument vyvolal rozsáhlý ohlas jak v baltských republikách SSSR, tak v zahraničí – upozornil světové veřejné mínění na osud Estonska, Litvy a Lotyšska. KGB zareagovala uvězněním zakladatelů ligy, čímž ji donutila přerušit činnost. Znovu byla organizace aktivována až v roce 1987.

Zatím se formoval socialistický proud národního hnutí. V srpnu 1978 začal vycházet podzemní časopis **Perspektyvos (Perspektivy)*. Vydavatelé **Vytautas Skuodis* a *Albertas Zvicevičius* předpokládali, že rozvoj národního vědomí, obrození a budování svobodného státu může nastoupit na základě eurokomunismu, který byl tehdy na Západě populární. Časopis věnoval velkou pozornost procesům rusifikace a ničení národních kulturních hodnot, jež byly pro Litvu bolestné. Neomezoval se na litevskou problematiku, vycházely v něm překlady z ruského samizdatu a tamizdatu. Vyznačoval se pluralitou názorů a tolerancí k jiným postojům. V roce 1980 byli *Gintautas Iešmantas* (uveřejňující články jménem Litevského svazu komunistů a Hnutí za vystoupení Litvy ze SSSR), **Povilas Pečeliūnas* a **Vytautas Skuodis* uvězněni a odsouzeni do lágrů.

Vznikaly také jiné skupiny levicové orientace, mj. podzemní Humanitní „lidová univerzita“ *Antanase Strazdelise*, kterou v roce 1976 vytvořili *Vytenis Andriukaitis* a *Viktoras Kutorga*. Její členové studovali genezi socialismu, tradice humanismu a demokracie na Západě a v předválečné Litvě, pořádali semináře. Univerzita existovala do roku 1982.

Na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let vynaložily Komunistická strana Litvy a KGB veškeré úsilí k tomu, aby oslabily národní hnutí odporu, přičemž se uchýlovaly i ke zločinným metodám:

- v roce 1980 byl člen **Litevské helsinské skupiny Algirdas Statkevičius* odsouzen k neomezenému „léčení“ v **psychiatrické léčebně zvláštního typu*;
- 24. listopadu 1984 zahynul pod koly nákladního auta jiný člen LHS, kněz *Bronislovas Laurinavičius*;
- 4. dubna 1985 byl přede dveřmi svého domu v Kaunasu smrtelně sražen autem spolupracovník podzemního tisku, bývalý politický vězeň *Povilas Butkevičius*;
- 5. února 1986 zahynul při automobilové nehodě zakladatel **Katolického výboru na obranu práv věřících*, kněz **Juozas Zdebskis*.

Přes tak drastické kroky se výsledky, jaké moc očekávala, nedostavily. Jako dříve v každém čísle **Kroniky katolické církve v Litvě* a **Aušry* vycházely stále nové protesty proti porušování lidských práv, nezákonnému jednání úřadů proti oslavám náboženských svátků a různých historických výročí, byly zveřejňovány projevy solidarity a podpory vůdcům demokratických hnutí

v jiných zemích (při příležitosti šedesátin **Andreje Sacharova*, na výročí **Solidarity*). Informace, které se z litevského samizdatu dostávaly na Západ a s pomocí západních rozhlasových stanic se vracely do vlasti, měly velký vliv na uvědomělou část společnosti a pomáhaly překonat strach.

Je třeba říci, že celkové zostření vnitřní politiky sovětských úřadů vůči opozičním aktivistům, které značně oslabilo mnohá disidentská hnutí v SSSR, v Litvě svého cíle nedosáhlo.

V letech 1980–1985 vznikly další podzemní publikace:

- 1980 – časopis za nezávislost *Tautos Kelias (Cesta národa)*, vyslovující se pro svobodný a samostatný Litevský stát a informující o událostech v Litvě a ve světě;
- 1981 – vzdělávací a výchovný časopis *Blaivybėje – jėga (Ve střízlivosti je síla)*, vyzývající k boji s opilstvím, narkomanií a prostopášností (tento boj byl pojímán v tradičním duchu jako nezbytná podmínka národního a duchovního obrození Litvy);
- 1982 – časopis pro mládež **Lietuvos Ateitis (Budoucnost Litvy)*;
- 1985 – dvoudílná publikace *Atkurtoji Lietuva (Obrozená Litva)*, obsahující materiály o národní a náboženské diskriminaci Litevců v SSSR.

Se začátkem liberalizace v SSSR opoziční nálady a národně osvobozené tendence v litevské společnosti zesílily. Od roku 1987 se začali vracet vůdcové hnutí odporu, propouštění z vězení a z vyhnanství. Dvacátého třetího srpna 1988 *Vytautas Bogušis*, *Petras Cidzikas*, **Nijolė Sadūnaitė* a **Antanas Terleckas* oficiálně informovali městské úřady ve Vilniusu o připravovaném protestním shromáždění k výročí podepsání **paktu Molotov–Ribbentrop*. Bylo to v Litvě první shromáždění, na němž se otevřeně diskutovalo o nezákonném začlenění Litvy do SSSR.

Třetího června 1988 založili vědečtí a kulturní aktivisté **Sajudis* – legální společenskou organizaci analogickou k národním frontám vytvořeným v ostatních baltských republikách. **Sajudis* rychle získal podporu všech společenských vrstev a stal se reálnou politickou silou, s níž musela počítat Komunistická strana Litvy i silové struktury. Při **Sajudisu* byly zřízeny výbory ke zkoumání a řešení různých společenských problémů (mezi nimi **Komise pro zkoumání zločinů stalinismu*). V červenci 1988 byl z iniciativy *Petrase Cidzikase* založen **Výbor na obranu politických vězňů*, který působil až do návratu všech politických vězňů do Litvy (v květnu 1989). Kandidáti **Sajudisu* v únoru 1989 zvítězili ve volbách do Nejvyššího sovětu SSSR a v březnu 1990 do Nejvyššího sovětu Litevské SSR. **Jedenáctého března 1990* vyhlásil Nejvyšší sovět Litvy nezávislost země.

Nenasílné hnutí proti sovětskému režimu a normám společenského, kulturního a náboženského života, jaké vnucoval, začalo bezprostředně po skončení ozbrojeného boje a trvalo do nového získání nezávislosti. Tomuto hnutí významně přály snahy Litevců o uchování národní totožnosti a o nezávislé postavení katolické církve v Litvě.

Litevští disidenti přešli, podobně jako disidenti v jiných sovětských republikách, k otevřené opoziční činnosti pod vlivem zkušeností opozičních aktivistů v Rusku, především hnutí na obranu lidských práv. Litevské disidentské iniciativy – **Kronika katolické církve v Litvě*, **Litevská helsinská skupina*, **Katolický výbor na obranu práv věřících* i další organizace a publikace – byly charakterem a formami práce podobné opozičním iniciativám v Moskvě. Obsah jejich činnosti však byl jiný. Charakterizovala ho soustředěnost na problém zachování národní identity, která byla ruské liberální inteligenci cizí. Přesto se spolupráce s ruskými obránci lid-

ských práv, zahájená politickými vězni různých národností v sovětských lágrech a věznicích, od roku 1972 systematicky rozvíjela.

Pokud jde o vnitřní problémy národního odporu v Litvě, nevedly ideologické rozpory mezi různými proudy tohoto hnutí, které se projeví v sedmdesátých letech, k ostrému antagonismu, poněvadž existoval zásadní jednotící prvek – otevřeně hlášená nebo mlčky předpokládaná snaha o navrácení státní nezávislosti Litvy. Proto se také diskuse mezi skupinami a organizacemi různého ideologického zabarvení o politickém a ekonomickém uspořádání budoucího suverénního státu neproměnily v konflikt.

Birutė Burauskaitė

BIBLIOGRAFIE

- ALANTAS, V.: *Romas Kalanta. Gyvieji deglai Nemuno slėnyje*. Cleveland 1976.
- ALEKSEJEV, A.: Ruch opozycyjny na Litwie, Łotwie i Estonii...
- ALEKSEJEVA, L.: Litewski ruch narodowo-religijny. *ABC* 1986, č. 3 (překlad úryvku z knihy: ALEKSEJEVA, L.: *Istorija inakomyšlija v SSSR...*).
- ALEXIJEV, A. [ALEKSEJEV, A.]: *Dissent and Nationalism in the Soviet Baltic*. Santa Monica 1983.
- ANUŠAUSKAS, A. (ed.): *The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States*. Vilnius 1999; 2002.
- ANUŠAUSKAS, A. – BURAUŠKAITĖ, B.: *Freedom of the Baltics. Responsibility of Europe. Searching the Ways for Liberation of the Baltic States. Civil Protest and the European Parliament in 1979–1983*. Vilnius 2002.
- Apel Bałtycki. *Obóz*, 1981, č. 3. Anglicky in: ANUŠAUSKAS, A. – BURAUŠKAITĖ, B.: *Freedom of the Baltics...*
- Apel Litwinów do zachodnioeuropejskich i sowieckich intelektualistůw. *Kultura*, 1976, č. 3.
- BAGUŠAUSKAS, J.: *Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas*. Vilnius 1999.
- BANIONIS, J.: Madrido konferencija: aktyvinamas Lietuvos laisvės bylos kėlimas. *Genocidas ir rezistencija*, 2002, č. 2.
- BŁASZCZYK, G.: *Litwa współczesna*. Varšava – Poznań 1992.
- TÝŽ: Partie polityczne Litwy w latach 1988–1992. *Obóz*, 1993, č. 25–26.
- BOCIURKIW, B. [BOCJURKIV, B.]: Religijna opozycja w ZSRR. *Spotkania*, 1978, č. 3–4; přetisk úryvků in: *Kościół na Litwie. Głosy*. Poznań 1985.
- BORUTA, J. – KATILIUS, A.: Pogrindinė kunigų seminarija. *Lietuvos Katalikų Mokslų Akademijos Metraštis*, 1998, sv. 12.
- BOURDEAUX, M.: *Land of Crosses. The Struggle for Religious Freedom in Lithuania 1939–1978*. Devon 1979.
- BRUŽAS, A.: Kościół katolicki i ruch dysydencki na Litwie. *Obóz*, 1992, č. 23.
- DARSKI, J. [vl. jm. Targalski, Jerzy]: *Litwa* – viz <http://republika.pl/darski1/kraje/litwa.htm> (citováno k 20. 2. 2007).
- TÝŽ (ed.) – TAMKEVIČIUS, S.: [pořad na téma *Kronika katolické církve v Litvě*]– viz <http://republika.pl/darski1/kraje/litwa/kik.htm> (citováno k 20. 2. 2007).
- DAUKNYS, P.: *The Resistance of the Catholic Church in Lithuania Against Religious Persecution*. Řím 1984.

- DYDYCZ, P. A.: *Kapucyni na Litwie (1756–1993)*. Řím 1994.
- DZWONKOWSKI, R.: *Leksykon duchowieństwa polskiego represjonowanego w ZSRS 1939–1988*. Lublin 2003.
- EBERHARDT, P.: *Przemiany narodowościowe na Litwie*. Varšava 1997.
- HLEBOWICZ, A.: *Kościół odrodzony...*
- CHMURA, P. [pseud.]: „Naród litewski ostoi się...” (Litwa 1968–1985). *Nowa Koalicja*, 1986, č. 2. *Chronika Litovskoj Katoličeskoj Cerkvi*. New York 1972–1982.
- Chronika Litovskoj Katoličeskoj Cerkvi*. Předmluva: Venclova, Tomas. New York 1979 (přetisk čísel: 9, 10, 11, 18, 19, 28, 29).
- Chronika Tėkuščich Sobytij*, sv. 1: č. 1–15, sv. 2: č. 16–27. Amsterdam 1979.
- Chronika tėkuščich sobytij*, č. 1–61 – viz www.memo.ru/history/diss/chr/index.htm (citováno k 20. 2. 2019).
- Implementation of the Helsinki Accords. Hearing Before the Commission on Security and Cooperation in Europe, One Hundredth Congress, First Session. Baltic Dissidents...*
- JACKIEWICZ, M.: *Literatura polska na Litwie XVI–XX wieku*. Olštýn 1993.
- JAKUBČIONIS, A.: Pasipriešinimo genezė. *Katalikų pasaulis*, 1997, č. 3.
- JASELIŪNAS, E.: Periodinės savilaidos formavimasis: sovietinio disidentizmo reiškinyis ir Lietuvos katalikiškasis judėjimas. *Genocidas ir rezistencija*, 2002, č. 2.
- JUREVIČIUTE, A.: Walki partyzanckie na Litwie w latach 1944–1953. Přel. Wiszka, Emilian. *Klio*, 2003, č. 3.
- KALEDA, A.: *Powojenna literatura litewska*. Vilnius 1998.
- KAŁUSKI, M.: *Litwa – 600-lecie chrześcijaństwa 1387–1987*. Londýn 1987.
- KARSOV, N. – SZECHTER, S. (eds. a přel.): *Kronika Bieżących Wydarzeń*, sv. 1 (č. 1–12), sv. 2 (č. 13–20), sv. 3 (č. 21–27). Londýn 1972–1975.
- KASZETA, D. J.: Lithuanian Resistance to Foreign Occupation 1940–1952. *Lituanus* 1988, č. 3 – viz www.lituanus.org/1988/88_3_01.htm (citováno k 20. 2. 2007).
- KEDYS, J.: *Terorizuojama ir naikinama Lietuva 1938–1991*. Klaipėda 1994.
- KOFMAN, J. P. – ROSZKOWSKI, W.: *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej XX wieku...*
- KORZENIEWSKA, K. – WOŁOWSKI, P.: *Jak służąc Panu Bogu przechytrzyć KGB. Rozmowy z twórcami „Kroniki Kościoła Katolickiego na Litwie“*. Varšava 2006.
- KORZEŃ, J. [vl. jm. Roszkowski, Wojciech]: *Dramat narodów bałtyckich*. Pokolenie, Varšava 1987.
- Kronika Kościoła katolickiego na Litwie*. Wydawnictwo Grup Politycznych, [Varšava] [1985] (překl. z litevštiny podle: *Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronika*, č. 59).
- KUBILIUS, V.: Literatura litewska – droga ku wolności. *Konteksty*, 1993, č. 3–4.
- KÜNG, A.: *A Dream of Freedom...*
- Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronika*, sv. 1–10. Chicago 1974–1992.
- LIEVEN, A.: *The Baltic Revolution. Estonia, Latvia, Lithuania and the Path to Independence...*
- ŁOSSOWSKI, P.: *Litwa*. Varšava 2000.
- TÝŽ: *Polska – Litwa. Ostatnie sto lat*. Varšava 1991.
- MAKOWSKI, B.: *Lietuvos istorija*. Varšava 1997.
- TÝŽ: Litewski antysowiecki ruch oporu na terytorium Polski w latach 1945–1950. *Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*, 1997, sv. 32.
- Memoriał katolików litewskich do L. Breżniewa. *Nowa Koalicja*, 1986, č. 2.

- MIKŁASZEWICZ, I.: *Polityka sowiecka wobec Kościoła katolickiego na Litwie w latach 1944–1965*. Varšava 2002.
- MISIUNAS, R. – TAAGEPERA, R.: *The Baltic States. Years of Dependence 1940–1980*. Berkeley 1983.
- TÍŽ: *The Baltic States. Years of Dependence 1940–1990...*
- OLESZCZUK, T.: *Political Justice in the Soviet Union. Dissent and Repression in Lithuania. 1969–1987*. Boulder 1988.
- PETKUS, V. – RAČKAUSKAITĖ, Ž. – UOKA, M. (eds.): *Lietuvos Helsinkio Grupė*. Vilnius 1999.
- PODLASKI, K. [vl. jm. Skaradziński, Bohdan]: *Białorusini, Litwini, Ukraińcy: nasi wrogowie czy bracia?...*
- RAČKAUSKAITĖ, Ž.: Pasipriešinimas sovietiniam režimui Lietuvoje septintajame–aštuntajame dešimtmetyje. *Genocidas ir Rezistencija*, 1998, č. 2; 1999, č. 2.
- RAKOWSKI, G.: *Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Litwie*. Varšava 1999.
- REMEIKIS, T.: *Opposition to Soviet Rule in Lithuania 1945–1980*. Chicago 1980.
- RENIK, K.: *Podpolnicy. Rozmowy z ludźmi Kościoła na Litwie, Łotwie, Białorusi i Ukrainie...*
- SADŪNAITĖ, N.: *Pamėnik*. Paříž 1986; *Płomień ciemności*. Lithuania, [Lublin] 1986; *Promień w ciemnościach*. Lithuania, [Kraków] 1986.
- SAPIETS, M.: Kościół Katolicki i ruch narodowy o prawa człowieka na Litwie. *Spotkania*, 1979, č. 7–8; pŕetisk in: *Kościół na Litwie...*
- TÝŽ: Lithuania's Unofficial Press. *Index of Censorship*, 1980, č. 4.
- SPENGLA, V. [vl. jm. Žilinskas, Algimantas]: *Bažnyčia, „Kronika“ ir KGB voratinklis*. Vilnius 2001.
- TÝŽ (ed.): *Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronika*, sv. 11. Kaunas 1997.
- SREBRAKOWSKI, S.: *Polacy w Litewskiej SRR 1944–1989*. Toruń 2002.
- STREIKUS, A. (ed.): *Lietuvos vyskupai kankiniai sovietiniame teisme*. Vilnius 2000.
- SUCHOCKA, K.: Litewski ruch dysydencki. *Sprawy Wschodnie*, 2003, č. 1.
- SUŽIEDĖLIS, S. (ed.): *Encyclopedia Lituanica*, sv. 1–6. Boston 1970–1978.
- TÝŽ: *Historical Dictionary of Lithuania*. Lanham – Londýn 1997.
- ŠILBAJORIS, R. (ed.): *Mind Against the Wall. Essays on Lithuanian Culture Under Soviet Occupation*. Chicago 1983.
- ŠTROMAS, A.: *Politinė sąmonė Lietuvoje ir joje atsispindinčios krašto ateities vizijos*. Londýn 1980.
- Taškento konferencijos. *Pasaulio Lietuvis*, 1979, č. 11–12.
- The Chronicle of the Catholic Church in Lithuania. Underground Journal of Human Rights Violations*, sv. 1: 1972–1974, č. 1–9. Chicago 1981.
- The Chronicle of the Catholic Church in Lithuania. Underground Journal of Human Rights Violations*, sv. 6: 1979–1981, č. 40–49. Chicago 1989.
- The Violations of Human Rights in Soviet Occupied Lithuania. A Report*. [Glenside] 1971–1986.
- Tikinčiųjų teisėms ginti katalikų komiteto dokumentai*. Vilnius 1994.
- TRABA, R. (ed.): *Tematy polsko-litewskie. Historia, literatura, edukacja*. Olštýn 1999.
- TRAPANS, J. A.: *Toward Independence. The Baltic Popular Movements*. San Francisco – Oxford 1991.
- VAIGAUSKAS, G. K.: *Lietuvių nacionalistų kenkėjiška veikla ir kova su ja*. Vilnius 1992.
- VAISVILAITE, I.: Zarys historii antykomunizmu litewskiego i jego stosunków z antykomunizmem polskim. In: KLOCZOWSKI, J. (ed.): *Antykomunizm po komunizmie*. Krakov 2000.
- VARDYS, V. S.: Lithuanian National Politics. *Problems of Communism*, 1989, č. 7–8.

- VARDYS, V. S.: Lithuania's Catholic Movement Reappraised. *Survey*, 1980, č. 3. Polsky jako: Niezależny ruch katolicki na Litwie. *Obóz*, 1984, č. 9.
- TÝŽ: *The Catholic Church, Dissent and Nationality in Soviet Lithuania*. New York 1978.
- VENCLOVA, T.: *Eseje. Publicistika*. Sejny 2001.
- TÝŽ: *Svoboda i pravda*. Moskva 1999 (eseje).
- WISNER, H.: *Litwa. Dzieje państwa i narodu*. Varšava 1999.
- Wolność republik bałtyckich. *Karta*, 1999, č. 27.
- ŽAGIELL, E. [vl. jm. Jakubowski, Edmund]: *Kronika litewska. Kultura*, [Paříž], 1974–1990.

Jonas BORUTA (nar. 1944)

Fyzik, jezuita, přednášející v podzemním duchovním semináři. Iničiátor a účastník akcí na obranu věřících, poslední redaktor *Kroniky katolické církve v Litvě. Od roku 1997 biskup.

Narodil se v Kaunasu v rodině profesora Kaunaské univerzity. Otec po válce působil v podzemní organizaci *Všeobecné demokratické hnutí odporu, v roce 1984 za to byl odsouzen a umístěn na 15 let do lágru.

V roce 1962 se Boruta pokusil vstoupit do kaunaského duchovního semináře, ale úřady s tím nesouhlasily. Začal studovat na Matematicko-fyzikální fakultě Vilniuské univerzity. Při výběru fyzikálních studií, vzpomínal, *nebyl bez významu ani takovýto důvod: když budu chtít v budoucnosti v naší společnosti šířit víru, jako fyzik budu moci důvodně dokazovat, že se věda a víra vzájemně nepopírají.* Po ukončení studií se v roce 1970 stal vědeckým pracovníkem Fyzikálního ústavu Akademie věd Litevské SSR.

Od roku 1973 studoval v podzemním duchovním semináři, v roce 1981 vstoupil do jezuitského řádu. V srpnu 1982 ho biskup *Julijonas Steponavičius tajně vysvětil na kněze. Neúspěšně se snažil získat registrační povolení duchovního. V roce 1982 napsal doktorskou práci ve Fyzikálním ústavu, ale v prosinci téhož roku byl z ústavu propuštěn. Odjel na Ukrajinu, ale ani tam mu nebylo povoleno zahájit duchovenskou práci. Po návratu se nelegálně účastnil obřadů, pomáhal kněžím v různých farnostech.

Již v sedmdesátých letech se jako posluchač tajného semináře zapojil do disidentské činnosti. Jeho bratr Šarūnas, student techniky v Kaunasu a člen *Svazu přátel eucharistie, přinesl domů první čísla podzemní *Kroniky katolické církve v Litvě. Pod vlivem kněze Jonase Lauriūnase začal do *Kroniky psát články o univerzitním životě a překládat do litevštiny zprávy z Ruska a z Ukrajiny. Úzce spolupracoval se spoluzakladatelem a redaktorem časopisu knězem *Sigitasem Tamkevičusem. Na začátku roku 1983 *Tamkevičius očekával, že bude uvězněn, a požádal Borutu, aby převzal záležitosti spojené s vydáváním dalších čísel. Po *Tamkevičiusově uvěznění se v květnu 1983 stal redaktorem časopisu. *Kronika pod jeho vedením vycházela až do roku 1989 (čísla 59–81).

Hodně jezdil po Litvě, sbíral materiály, psal do každého čísla úvodník. Účastnil se zasedání *Katolického výboru na obranu práv věřících. V roce 1983 s biskupem *Steponavičusem podpořil rozhodnutí *Juozase Zdebskise o obnovení činnosti podzemní církve.

Od roku 1985 přednášel v podzemním duchovním semináři. Jeho podpis se nachází pod mnoha výzvami k ukončení diskriminace věřících. V kázáních kritizoval politiku moci vůči náboženství.

V roce 1989 byl oficiálně jmenován vikářem ve vilniuské katedrále a provinciálem jezuitského řádu Litvy a Lotyšska. V letech 1992–1997 sloužil v kostele sv. Kazimíra ve Vilniusu, v roce 1997 byl vysvěcen na biskupa.

Přednášel historii a filozofii na Vilniuské univerzitě, publikuje vědecké práce o dějinách církve. Do roku 2006 byl předsedou Litevské katolické akademie věd, od roku 1997 tajemníkem biskupské konference Litvy, od roku 2002 biskupem ordinářem telšiaiské diecéze.

Arūnas Streikus

I.

Evangelijos inkultūracija etninėse kultūrose. *Liaudies Kultūra*, 1996, č. 1.
Kronika Kościoła Katolickiego na Litwie. *Lithuania*, 1997, č. 3–4.
Teologijos istorijos įvadas. Studijų vadovas. Vilnius 2000.
Visuotinės bažnyčios istorija. Studijų vadovas. Vilnius 1999.

II.

KORZENIEWSKA, K. – WOŁOWSKI, P.: *Jak służąc Panu Bogu przechytrzyć KGB...*
Ks. Jonas Algimantas Boruta. *Lithuania*, 1997, č. 3–4.

RENIK, K.: Jezuci na Litwie. Z ks. Jonasem Borutą, SJ, prowincjałem Prowincji Litewskiej Towarzystwa Jezusowego, rozmawia Krzysztof Renik. *Przegląd Powszechny*, 1992, č. 12.

SPENGLA, V. [vl. jm. Žilinskas, Algimantas]: *Bažnyčia, „Kronika“ ir KGB voratinklis...*

Stanislovas DOBROVOLSKIS (1918–2005)

Katolický kněz, člen kapucínského řádu. Společenský aktivista, vězeň stalinských lágrů, distributor podzemní literatury. Jeho farnost v Paberžė byla pro inteligenci z celého SSSR centrem duchovního a kulturního formování. Jména podle matriky – Mykolas Algirdas, řádové jméno – Stanislovas.

Narodil se v Radviliškisu v rodině s polskými kořeny. V roce 1936 dokončil jezuitské gymnázium v Kaunasu a vstoupil do kláštera kapucínů v Plunge. Třicátého srpna 1940 složil řádové sliby. V letech 1940–1944 studoval v duchovním semináři v Kaunasu. Kněžské svěcení přijal 25. března 1944, poté byl poslán do farnosti v Plunge, kde pracoval tři roky. Později byl poslán do kláštera kapucínů na předměstí Kaunasu, kde proslul jako odvážný kazatel. Hodně jezdil po Litvě a v kázáních, která pronášel pětkrát až sedmkrát denně, vyzýval lidi, aby zůstali v církvi, neslavili sovětské svátky, nespolupracovali s bezpečnostními orgány a nevstupovali do strany ani do Komsomolu.

Stále ho provázelo několik tajných agentů, všechny jeho cesty byly registrovány a kázání se zapisovala. Pětadvacátého ledna 1947 byla prohledána jeho klášterní cela a pořízen otisk jeho psacího stroje.

V létě 1948 vyzýval v kázáních k modlitbám za vyhnance, vězně a oběti hromadných deportací – „rozkulačené“ rolníky. Odsuzoval vykonavatele nelidské akce (s krycím názvem „Jaro“) zahájené úřady 28. května 1948, jejímiž důsledky utrpělo 42 400 lidí, z toho 11 066 dětí. Devětadvacátého července 1948 mu bylo zakázáno kázat v kaunaské arcidiecézi. Desátého srpna 1948 proběhla v klášteře znovu prohlídka a následujícího dne byl zatčen. Dvacátého pátého prosince 1948 ho zvláštní senát odsoudil podle *par. 58, odst. 10 tr. z. RSFSR k deseti letům v lágru. Trest vykonával v Intě (ASSR Komi). Byl propuštěn 10. srpna 1956 podle dekretu předsednictva Nejvyššího sovětu SSSR z 24. března 1956. V březnu 1957 mu oznámili, že byl propuštěn omylem, a byl znovu umístěn do tábora, tentokrát ve Vorkutě. Svobodu získal až 6. srpna 1957.

Po návratu do Litvy ho poslali do provinční farnosti v Juodeikiai v okolí Joniškisu. Nemohl nosit kapucínský hábit, protože činnost tohoto řádu byla v SSSR zakázána. Na jeho kázání přicházeli lidé z jiných farností.

Prvního ledna 1960 byla v jeho bytě provedena domovní prohlídka. V létě 1960 byl přemístěn do Žemaitkiemisu v okrese Ukmergė, kde měl půl roku zakázáno vykonávat obřady a kázat. V té době psal kázání „pro sebe“, eseje o tvorbě Jeana-Paula Sartra, studoval teologii, překládal svého oblíbeného básníka Reinera Mariu Rilkeho (předlohy kázání a první verze překladů – celkem asi 3000 stránek – mu zabavili při tajně provedené domovní prohlídce). V létě 1961 byl zrušen zákaz jeho kněžského působení a byl poslán do farnosti v Milašaičiai v Raseiniaišské oblasti, po roce pak do sousední farnosti Butkiškė. Jeho dům se stal centrem schůzek intelektuálů, tvůrčí mládeže, budoucích kněží.

Úřady se snažily populárního kněze izolovat a v létě 1966 prosadily jeho přemístění do jedné z nejbídačejších farností, do Paberžė v okrese Kėdainiai. Díky Dobrovolskisovi se s touto zapadlou litevskou vískou seznámila inteligence Estonska, Litvy, Ruska, Ukrajiny i dal-

ších regionů SSSR. Bylo možné si tam přečíst předválečné náboženské, filozofické a historické knihy, později pak **Kroniku katolické církve v Litvě*, **Aušru* a další nelegální litevské publikace a také **Kroniku aktuálních událostí* a ruskou a litevskou exilovou literaturu, seznámit se se sbírkou sakrálního umění a historických památek, které kněz shromáždil, mj. po knězi Antonim Mackiewiczovi, vůdci lednového povstání v Litvě, který byl popraven v Kaunasu v roce 1863. Bylo tam možné potkat hosty z jiných zemí, dozvědět se nejnovější zprávy. Především tam však lidi přitahovala osobnost pána domu, jeho duchovnost, erudice a trpělivost. Mnoho moskevských disidentů k němu jezdilo pro duchovní podporu. Ve farnosti Paberžė byl mnohokrát na návštěvě známý pravoslavný duchovní *Alexandr Meň, bývalí vyznavači jiných náboženství – buddhisté či krišnovci. Často tu nacházeli útočiště lidé, které společnost odmítla. Hosty neodstrašil ani fakt, že se automaticky stávali objekty sledování KGB.

V prosinci 1976 byl předvolán k výslechu na KGB ve Vilniusu, kde dostal oficiální výstrahu před pokračováním v nepřipustné protisovětské činnosti, jíž se dopouští. Pokynům KGB se nepodřídil a v lednu 1977 podepsal petici na obranu *Alexandra Ginzburga. Na jaře 1977 naléhal zmocněnec *Rady pro věci církevní na církevní vedení, aby mu zakázalo kázat v jiných farnostech a aby zabránilo účasti dětí při obřadech. Přesto dál kázal prakticky po celé Litvě. Desátého dubna 1978 podepsal s dalšími kněžími kaunaské arcidiecéze protest proti nové ústavě, omezující práva věřících, a v roce 1983 prohlášení s požadavkem na propuštění kněží *Alfonsase Svarinskase a *Sigitase Tamkevičiuse.

Také poté, co Litva znovu získala nezávislost, vyjadřoval se ve prospěch slabých a pronásledovaných, tvrdil, že zákon o reprivatizaci může způsobit další vlnu nespravedlností. V roce 1991 se zapojil do činnosti Fóra budoucnosti Litvy, což byla organizace sdružující inteligenci s levicovými názory. V roce 1992 začal svá sobotní kázání publikovat v levicovém deníku *Tiesa* (později byl název změněn na *Diena*).

Na návrh kardinála *Vincentase Sladkevičiuse dostal od římského úřadu kapucínů zplnomocnění obnovit klášter v Datnově v okrese Kėdainiai. Byl proboštem tamní farnosti a představeným kláštera.

Zemřel v Kaunasu.

Birutė Burauskaitė

II.

DYDYCZ, P. A.: *Kapucyni na Litwie (1756–1993)*...

DZWONKOWSKI, R.: *Leksykon duchowieństwa polskiego represjonowanego w ZSRS 1939–1988*...

JUOZAITIS, A.: *Tėvas Stanislovas. Pasakojimų knyga*. Vilnius 1995.

MORKŪNIENĖ, V.: *Pokalbiai Tėvo Stanislovo celėje*. Vilnius 2006.

Nenugalėtoji Lietuva. Antisovietinis pogrindis. Kalba dokumentai, sv. 1–2. Vilnius 1993.

PIOTROWICZ, W. (ed.): *Ojciec Stanisław z Datnowa. Lithuania*, 1999, č. 4.

RAKOWSKI, G.: *Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Litwie*...

Ejtan FINKELŠTEJN (nar. 1942)

**Fyzik, aktivista židovského hnutí za emigraci ze SSSR,
člen *Litevské helsinské skupiny.**

Narodil se ve Sverdlovsku (dnes Jekatěrinburg). V letech 1959–1964 studoval v rodném městě na Uralské technice. Po skončení studií pracoval jako inženýr ve Sverdlovských obranných závodech. V roce 1966 zahájil aspiranturu na katedře kvantové elektroniky Moskevského fyzikálně-technického institutu. Byl z ní vyloučen, protože za šestidenní války v roce 1967 projevoval sympatie k Izraeli. Koncem roku 1970 se přestěhoval do Vilniusu.

Byl aktivním účastníkem hnutí Židů bojujících za právo emigrovat do Izraele. V březnu 1971 požádal o výjezd, ale byl odmítnut jako osoba, která má přístup k vojenskému tajemství. V roce 1971 byl několikrát vyslýchán ke kauzám uvězněných Židů, jimž bylo zamítnuto právo vycestovat (*„otkazniki“).

V zimě 1971–1972 se účastnil hladovek, které *„otkazniki“ drželi v souvislosti s výročním *procesu „letců“. V letech 1971–1975 podepsal mnoho petic sovětských Židů požadujících povolení k odjezdu ze země, protestů proti antisionistickým publikacím, výzev na obranu nezávislého časopisu **Jevrei v SSSR*. Byl jedním z redaktorů devátého čísla časopisu, uveřejnil tam článek *Alija i Klita. Moral i politika (Repatriace a absorpce. Morálka a politika)*. Byl autorem výzvy adresované Kongresu USA o záležitosti emigrace (8. října 1975).

V sedmdesátých letech se účastnil židovských vědeckých seminářů v Moskvě. Byla u něj provedena prohlídka.

Na podzim 1976 založil *Litevskou helsinskou skupinu (LHS) – společně s knězem *Karlise Garuckasem, *Onou Lukauskaitė-Poškienė, *Viktorasem Petkusem a *Tomasem Venclovou. V prosinci 1976 se zúčastnil tiskové konference v Moskvě, na níž byl oznámen manifest o založení skupiny a byly rozdány první dokumenty. Do roku 1979 podepisoval všechna prohlášení LHS o porušování lidských práv v Litvě. Jeho práce v LHS byla spojena se zahraničními otázkami; radil lidem, kteří chtěli opustit SSSR.

Dvacátého sedmého dubna 1977 ho KGB varovala, že *shromažďování protisovětských informací a jejich předávání za hranice je nepřípustné*. Třicátého dubna 1977 vydal prohlášení, v němž proti takovému označení protestoval.

V červenci 1977 během mezinárodní kampaně za propuštění *Anatolije Ščaranského poslal vyjádření podpory společenskému tribunálu v Paříži. Byl předvolán k výslechu na KGB ke kauzám *Viktorase Petkuse a *Anatolije Ščaranského. Odmítl se podílet na vyšetřování, protože je pokládal za nezákonné. Vystupoval na obranu moskevských obránců lidských práv *Alexandra Ginzburga a *Sergeje Kovaljova.

V roce 1979 odešel z *Litevské helsinské skupiny. Sedmnáctého února 1983 ze SSSR emigroval a usídlil se v Mnichově. Pracoval v exilovém časopise **Strana i mir*, v roce 1989 byl jeho šéfredaktorem. V letech 1991–1992 vydával *Jevrejskij žurnal*.

Poté se stal ředitelem evropské redakce týdeníku *Forverts*, který v USA vychází v ruštině od roku 1995.

Živilė Račkauskaitė-Narvydienė

I.

Alija i Klita. Moral i politika. *Jevrei v SSSR*, 1975, č. 9 (samizdat).

Formirovanije i krizis mirovozzrenija sovetskogo jevrejstva v poslestalinskij period. *Naša Strana*, [Tel Aviv], 7. 8. 1975.

Jewish Revival in the Baltics. Problems and Perspectives. *Soviet Jewish Affairs*, [Londýn], 1990, č. 1.

Malaja alija – bolšaja politika. *Naša Strana*, [Tel Aviv], 4. 5. 1975.

Putėvoditėl po jevrejskomu Vilniusu. Vilnius 1979 (samizdat).

Rim ili Jerusalim – alija 1975 g. *Naša Strana*, [Tel Aviv], 1., 2. a 5. 1. 1975.

Balys GAJAUSKAS (1926–2017)

V roce 1947 vůdce antikomunistické partyzánské skupiny. V sedmdesátých letech shromažďoval a šířil dokumentaci poválečného hnutí odporu. Politický vězeň, v sovětských věznicích a lágrech strávil 35 let.

Narodil se ve vesnici Vigrele (Vaūkavyský okres) v rolnické rodině. Otce ztratil v raném dětství. Od čtrnácti let pracoval jako elektrikář, studoval na kaunaském gymnáziu pro dospělé. Na přelomu let 1946–1947 vytvořil se spolužáky podzemní skupinu, jejímž cílem bylo vydávat nezávislé noviny a letáky a stýkat se s partyzány. Skupina si opatřila psací stroj a rozmnožovač. Na Den nezávislosti Litvy, *16. února 1947, rozšířila několik desítek letáků, načež ji odhalila bezpečnostní služba. Gajauskasovi se podařilo uniknout zatčení, skrýval se v Kaunasu a poté v Klajpedě a v Šiauliai. V únoru a v dubnu 1947 sám vyrobil a vyvěsil na ulicích Klajpedy výzvy k nezávislosti. Při zatýkání 3. května 1948 v Šiauliai se bránil střelbou a zabil policistu. Osmnáctého září 1948 ho Vojenský soud ministerstva vnitra Litevské SSR odsoudil k 25 letům v lágru podle *par. 58, odst. 1 a) (*vlastizrada*), par. 58, odst. 8 (*teroristický čin*), *par. 58, odst. 10 a par. 58, odst. 11 tr. z. RSFSR. V letech 1949–1956 vykonával trest ve Stěplagu (Kazašská SSR), v letech 1956–1972 v *mordvinských táborech a ve *vladimířské věznici. Během výkonu trestu se věnoval sebevzdělávání, učil se cizí jazyky. Mezi politickými vězni se těšil všeobecné úctě. V roce 1969 vystoupil společně se spoluvězni na obranu *Alexandra Ginzburga.

V květnu 1973 byl propuštěn, ale neměl právo žít v Litvě. Navzdory zákazu se vrátil do vlasti a usadil se v Kaunasu, kde pracoval jako elektrikář.

Četné prohlídky a zadržení mu nezabránily ve shromažďování dokumentů a svědectví o poválečném hnutí odporu vůči sovětskému režimu. Hodlal materiály předat na Západ k uveřejnění, aby vyvrátil lži oficiální historiografie o litevských partyzánech. Sestavoval seznamy litevských politických vězňů ve věznicích a v lágrech. Tyto materiály díky *Alexandru Ginzburgovi a *Sergeji Kovaljovovi vyšly v **Kronice aktuálních událostí* a také v litevských exilových publikacích. V roce 1974 se z *Ginzburgovy iniciativy v Litvě podílel na rozdělování prostředků z ruského společenského *Fondu pomoci politickým vězňům a jejich rodinám. Začal do litevštiny překládat knihu *Alexandra Solženicyna **Souostroví Gulag*.

Dvacátého dubna 1977 byl znovu zatčen a 14. dubna 1978 ho Nejvyšší soud Litevské SSR prohlásil za *zvláště nebezpečného recidivistu* a odsoudil podle par. 68, odst. 2 tr. z. Litevské SSR (*par. 70, odst. 2 tr. z. RSFSR) na deset let do lágru se *zvláštním režimem a na pět let do vyhnanství. Nepřiznal se k vině, odmítl obvinění, že jeho činnost měla zločinný charakter. Věznění, pomlouvačná kampaň v litevském tisku a hlavní líčení vyvolaly protesty v Litvě i v Rusku. Na jeho obranu vystoupil *Andrej Sacharov.

V letech 1978–1980 vykonával trest v *mordvinských táborech, v letech 1980–1987 v *permských táborech. Účastnil se mezinárodního hnutí odporu politických vězňů. Díky svému nekompromisnímu postoji nabyl v opozičních kruzích značné autority.

V roce 1979 oznámil výbor Kongresu USA pro evropskou bezpečnost a spolupráci kandidaturu Gajauskase (vedle sovětských obránců lidských práv) na Nobelovu cenu míru. V roce 1981 byl vyznamenán mezinárodní Cenou svobody a míru, udělovanou v Houstonu. V děkov-

ném dopise napsal: *Bůh mi umožnil přežít těžké časy boje, koncentračního tábora a v současné chvíli mi dovolil určitým způsobem reprezentovat všechny litevské bojovníky za svobodu i ty nešťasníky, kteří se dnešního dne nedožili. Jsem jen malou součástí toho velkého boje, a toto ocenění [...] se týká všech bojovníků – živých i těch, kteří za svobodu zahynuli.*

V roce 1982 shromáždil a předal na svobodu informace o věznicích baráku se *zvláštním režimem v *permských táborech. V dubnu 1987 skončil jeho pobyt v lágru a byl poslán do vyhnanství do Chabarovského kraje. Byl jedním z posledních litevských politických vězňů a požadavek na jeho propuštění zazníval při masových občanských akcích v Litvě. Koncem října 1988 byl předčasně propuštěn a vrátil se do Litvy.

Devatenáctého listopadu 1988 vstoupil do *Litevské helsinské skupiny. V únoru 1990 byl zvolen poslancem Nejvyššího sovětu Litevské SSR, *11. března 1990 podepsal zákon o navrácení nezávislosti litevskému státu. Od 24. srpna 1991 řídil výbor zkoumající činnost KGB v Litvě. V letech 1991–1992 řídil ministerstvo bezpečnosti Litvy, v letech 1992–1996 byl poslancem parlamentu Litevské republiky. Byl také zvolen členem předsednictva Mezinárodního svazu pronásledovaných.

Pracoval ve Svazu politických vězňů a vyhnanců. V lednu 1999 byl vyznamenán *Řádem Vytisova kříže III. třídy.

Zemřel ve Vilniusu.

Birutė Burauskaitė

I.

Kančios dėl tėvynės prasmė. *Pasaulio Lietuvis*, [Chicago], 1989, č. 4. Vestuvės Gulage. *Apžvalga*, [Vilnius], 1.–15. 8. 1990.

II.

A Pandora's box from KGB. *New Times International*, 1991, č. 49 (rozhovor).

Ant laisvės aukuro. *Aušra*, 1978, č. 10.

CHEJFEC, M.: Putėšestvije iz Dubravlaga v Jermak. *Grani*, 1986, č. 141; *Izbrannoje*, sv. 2:

Putėšestvije iz Dubravlaga v Jermak. Charkov 2000.

Na altar svobody. *Aušra*, 1978, č. 10 (samizdat).

Karolis GARUCKAS (1908–1979)

Katolický kněz, jezuita, aktivista hnutí na obranu lidských práv, člen *Litevské helsinské skupiny.

Narodil se ve vsi Pašvenciai u Šiauliai v rolnické rodině. V letech 1927–1931 byl studentem učitelského semináře v Panevėžysu. V roce 1931 vstoupil do jezuitského řádu. V roce 1935 odjel do Německa studovat filozofii; v letech 1938–1941 studoval teologii v Holandsku. Tam také přijal kněžské svěcení. V roce 1942 se vrátil do Litvy a působil jako kněz jezuitského gymnázia v Kaunasu. V roce 1945 rozhodlo vedení řádu o jeho přeložení do Vilnius, kde byl do roku 1948 vikářem, nejprve v kostele sv. Kazimíra, později v kostele sv. Jana. Od roku 1948 sloužil v různých farnostech vilniuské diecéze, v letech 1963–1979 byl proboštem v Celkiniai u Ignalina.

Pro úřady byl vždy duchovním, který „šíří neklid“. V kázáních často kritizoval sovětskou moc, vyjadřoval odpor k diskriminaci církve a věřících, měl dobré kontakty s místní mládeží. Navzdory zákazů učil děti náboženství a dovoloval jim ministrvat při mši. V roce 1961 mu byl na rok odňat souhlas s výkonem duchovenské práce.

Demonstrativně ignoroval nepsané zákazy. Poslouchal *Vatikánský rozhlas*, ladil přijímač tak, aby pořady mohli slyšet lidé stojící na autobusové zastávce před jeho domem. Místní úřady nakonec zastávku přemístily jinam.

Na konci šedesátých let se připojil ke skupině nejaktivnějších (i politicky) duchovních vilniuské diecéze, vystupoval s individuálními protesty a podepisoval kolektivní výzvy. Dvacátého září 1971 poslal otevřený dopis biskupovi Juozasi Matulaitisovi-Labukasovi, v němž odsoudil ústupnost církevních hierarchů úřadům. Dvacátého osmého dubna 1975 napsal se čtyřmi dalšími kněžími vilniuské diecéze generálnímu tajemníkovi ÚV KSSS protest proti pronásledování vydavatelů a distributorů náboženské literatury a **Kroniky katolické církve v Litvě*, s nimiž proběhl proces koncem roku 1974. Dvacátého šestého prosince 1975 podepsal prohlášení adresované generálnímu tajemníkovi ÚV KSSS, obsahující požadavek na bezpodmínečné dodržování lidských práv, obsažených v helsinské dohodě. V prohlášení se zvláště upozorňovalo na porušování práv věřících v SSSR. Dokument byl uveřejněn v čísle 23 **Kroniky katolické církve v Litvě*.

Na podzim 1976 se stal zakládajícím členem **Litevské helsinské skupiny*. Jeden z iniciátorů vzniku organizace, **Tomas Venclova*, popsal důvody, proč byl Garuckas do skupiny přizván, takto: *Demokratické názory, tolerantnost, bezvadná pověst, pokročilý věk, který mohl být jistou ochranou před zatčením a procesem*. V pozdějším období se vzhledem k pokročilému věku a zdravotním potížím a také kvůli nátlaku KGB přímo neúčastnil diskusí o dokumentech skupiny a neudržel stálý kontakt s jejími členy, poskytl však pověření, aby byly jeho jménem podepisovány všechny dokumenty, které jsou v souladu s duchem helsinských dohod.

Po uveřejnění prohlášení **Litevské helsinské skupiny* (10. dubna 1977) o situaci římskokatolické církve a dalších konfesí v Litvě, adresovaného následně konferenci KBSE v Bělehradě, vyslyšela Garuckase a další členy skupiny KGB.

Při svědeckém vystoupení během procesu s **Viktorasem Petkusem* (10.–14. července 1978) prohlásil: *Pracovali jsme společně, takže mne můžete posadit na lavici obžalovaných vedle*

Petkuse. Bude pro mne ctí zemřít v táboře – jako moji učitelé, biskup Reinys a otec Andrijuška. Petkus bojoval za lidská práva – to je krásná a správná cesta. Kéž by Litva měla více takových synů!

Po odjezdu **Venclovy* do emigrace a odchodu **Ejtana Finkelštejna* z **Litevské helsinské skupiny* v ní zůstali jen dva členové – Garuckas a **Ona Lukauskaitė-Poškienė*. Čtrnáctého září 1978 společně napsali předsednictvu Nejvyššího sovětu Litevské SSR protest proti nezákonnému pronásledování **Petkuse* (152 podpisů).

Podpis kněze Garuckase najdeme pod mnoha celostátními výzvami na obranu lidských práv, jako byla výzva 325 osob k propuštění **Alexandra Ginzburga* ze 4. února 1977, výzva z roku 1977 s návrhem vyhlásit 2. červen dnem památky zabitých účastníků dělnické vzpoury v Novočerkasku v roce 1962, dokument **Moskevské helsinské skupiny* č. 56 z 15. července 1978, týkající se procesu s aktivisty helsinského hnutí **Alexandrem Ginzburgem*, **Jurijem Orlovem*, **Viktorasem Petkusem* a **Anatolijem Ščaranským*.

Zemřel v Ceikiniai.

Arūnas Streikus

II.

ALEKSEJEVA, L.: *Istorija inakomyслиja v SSSR...*

Didysis kovotojas kunigas Karolis Garuckas. Chicago 1989.

PETKUS, V. – RAČKAUSKAITĖ, Ž. – UOKA, M. (eds.): *Lietuvos Helsinkio Grupė...*

Virgilijus JAUGELIS (1948–1980)

Aktivist a hnutí na obranu práv věřících, distributor samizdatu, politický vězeň, od roku 1978 katolický kněz.

Narodil se v Kaunasu v rodině řemeslníka. Vychovala ho hluboce věřící matka. Po ukončení střední školy v roce 1967 se několikrát pokoušel dostat do duchovního semináře. Účinně mu to znemožňovala KGB – důvodem bylo, že otec byl souzen pro obvinění, že spolupracoval s hitlerovci.

Stal se řidičem, pracoval v Kaunasu. Chodil na tajná náboženská setkání, patřil do první skupiny studentů podzemního duchovního semináře, zapojil se do činnosti vznikajícího hnutí na obranu práv věřících a církve.

V prosinci 1971 sbíral podpisy pod **Memoriál litevských katolíků* adresovaný generálnímu tajemníkovi KSSS Leonidu Brežněvovi o porušování práv věřících. Dokument, který podepsalo přes 17 tisíc lidí, měl rozsáhlý ohlas v zemi i v zahraničí. Neopatrnost při sbírání podpisů (z nedostatku zkušeností postupoval příliš otevřeně) vedla k tomu, že ho brzy začala sledovat KGB. Při zatčení u něho byly nalezeny tři exempláře *Memoriálu* se 127 podpisy. Již při první akci proti vydavatelům **Kroniky katolické církve v Litvě* 19. listopadu 1973 byla v jeho bytě provedena domovní prohlídka – zabavili mu knihy s náboženskou tematikou a papír do rozmnožovacího stroje. Jaugelis napsal protest prokurátorovi Litevské SSR a požadoval vrácení zabavené literatury. Při výslechu 18. ledna 1974 odmítl vypovídat, prohlásil, že domovní prohlídka u něj byla nelegální a odvolal se na záruky svobody slova obsažené v ústavě. Devátého dubna 1974 byl uvězněn.

První proces s distributory **Kroniky katolické církve v Litvě* (s Antanasem Patriubavičiusem, Povilasem Petronisem, Petrasem Plumpou, Jonasem Stašaitisem a Jaugelisem) se opíral o obvinění z rozmnožování a rozšiřování šestého čísla časopisu. Jaugelis byl obviněn také ze sbírání podpisů pod **Memoriál litevských katolíků*. Nejvyšší soud Litevské SSR (proces se konal ve dnech 2.–24. prosince 1974) ho odsoudil podle par. 199, odst. 1 tr. z. Litevské SSR (*par. 190, odst. 1 tr. z. RSFSR) ke dvěma rokům v lágru. Nepřiznal se k vině, v posledním slově prohlásil, že věřící jsou v SSSR pronásledováni a jejich snaha bránit zaručená práva je považována za antisovětské jednání.

Trest vykonával v nápravném pracovním táboře v Pravieniškės společně s kriminálními vězni. V únoru 1975 ho bestiálně zbili a dostal se do nemocnice ve vyšetřovací vazbě v Lukiškės ve Vilniusu. Tam odhalili, že má pokročilý karcinom střev. Přátelé tehdy v samizdatu šířili výzvu k „záchraně mladého člověka před jistou smrtí“.

Vzhledem ke zdravotnímu stavu byl v květnu 1975 z dalšího výkonu trestu propuštěn. V červnu prodělal chirurgickou operaci.

Pracoval jako kostelník v Kybartai, připravoval se na svěcení. Účastnil se hnutí na obranu práv věřících. Podepsal výzvu 325 osob k propuštění Alexandra Ginzburga (4. února 1977). Za pokus o vstup do soudní síně při hlavním líčení proti Sergeji Kovaljovovi (Vilnius, 9.–12. prosince 1975) byl silně zbit a na 15 dnů zadržen. Poslal stížnost prokurátorovi Litevské SSR kvůli tomu, že byl nezákonně zadržován v Rasieniai a že byl podroben prohlídce. Po-

žadoval vrácení zabavené knihy *Krikščionis pasaulyje (Křesťan ve světě)* od Antanase Maceiny, litevského katolického filozofa žijícího v Německu. Když nedostal odpověď, podal stížnost Výboru pro lidská práva OSN.

V listopadu 1978 tajně přijal kněžské svěcení. Pracoval v Kybartai jako vikář ve farnosti kněze Sigitase Tamkevičiuse.

Zemřel 17. února 1978 v Kybartai. Po jeho smrti provedla KGB v jeho bytě prohlídku a zabavila čísla 40 a 41 **Kroniky katolické církve v Litvě*, čísla 1 a 9 podzemního časopisu *Tiesos Kelias (Cesta pravdy)*, který redigoval kněz Jonas Zubrus, dopisy Nijolė Sadūnaitė psané z vyhnanství a několik knih s náboženskou tematikou.

Jaugelisův pohřeb se stal velkou událostí. Podle **Kroniky katolické církve v Litvě* (č. 42) se ho zúčastnilo na sto duchovních, mj. kněží Jonas Kauneckas, Alfonsas Svarinskas, Sigitas Tamkevičius, a z celé Litvy se sjely tisíce věřících.

V lednu 1999 byl posmrtně vyznamenán Řádem Vytisova kříže IV. třídy.

Arūnas Streikus

II.

BOURDEAUX, M.: *Land of Crosses...*

RIMKEVIČIŪTĖ, L. (ed.): *Mūsų švyturiai. Trumpos biografijos – nekrologai*. Vilkaiviškis 1992.

Romas KALANTA (1953–1972)

Student, upálil se na protest proti okupaci Litvy.

Narodil se ve městě Alytus v dělnické rodině. Otec, veterán druhé světové války, byl stoupen-
cem komunistického režimu. Matka byla silně nábožensky založená a vychovala z dětí katolíky.

Studoval na střední škole č. 18 v Kaunasu. Měl literární záliby, rád kreslil. Jeho poslední
kresby se soustřeďují na téma oběti, stále se na nich opakují motivy kříže, ohně, trpícího člo-
věka. Možná patřil k hnutí hippies. V maturitní třídě podal přihlášku do kaunaského duchov-
ního semináře.

Kvůli svému náboženskému přesvědčení se v roce 1971 dostal do konfliktu s vedením
školy. Na zkoušce z dějepisu předložil vlastní hledisko, lišící se od marxistického. V témže roce
byl vyloučen z Komsomolu a přešel do večerní školy.

Čtrnáctého května 1972 přišel na náměstí před kaunaským Hudebním divadlem (proti
sídlu městského výkonného výboru – orgánu sovětské vlády), polil se benzinem a se svoláním
Svobodu Litvě se zapálil. V bezvědomí, s popáleninami 90 % pokožky byl převezen do nemoc-
nice, kde na druhý den zemřel.

Navzdory původnímu oznámení termínu pohřebního obřadu úřady z ideologických důvo-
dů tajně místo a čas pohřbu změnil. Po odhalení podvodu vyšel 18. dubna do ulic Kaunasu dav
vzbouřené mládeže. Živelné demonstrace pod heslem *Svobodu Litvě!* potlačila policie, armáda
a straničtí a komsomolští aktivisté. Bylo zadrženo 402 osob. Sedm z nich bylo odsouzeno za
porušení veřejného pořádku.

Kalantův čin byl příkladem pro jiné: v květnu a v červnu 1972 se upálili ještě tři Litevci.

Komise lékařských odborníků kvůli zdiskreditování Kalanty vyhlásila v červnu 1972, že
byl psychicky chorý (zároveň mu bylo posmrtně vráceno členství v Komsomolu).

V sedmdesátých a osmdesátých letech kladla mládež na výročí Kalantova sebeupálení na
místě jeho činu květiny. Litevci byli šikanováni nejen za účast v těchto akcích, ale i za projev
schvalování takového činu. Přesto se v Litvě šířily básně a brožury věnované jeho památce. Li-
tevský samizdat zdůrazňoval Kalantův velký význam v dějinách národního osvobozenického
boje (**Laisvės Šauklis*, 1976, č. 1).

V roce 1989 prokuratura Litevské SSR záležitost Kalantovy smrti znovu vyšetřila, byla
provedena druhá soudně psychiatrická expertiza. Odborníci prohlásili, že neexistují podklady
k tomu, aby byl pokládán za psychicky nemocného, a že si byl při páchání sebevraždy svého
činu plně vědom.

Na místě jeho sebeupálení byl vztyčen pomník, po Kalantovi byla pojmenována ulice
a střední škola.

Jūratė Vosylytė

II.

ALANTAS, V.: *Romas Kalanta...*

BAGUŠAUSKAS, J.: *Lietuvos jaunimas laisvės kovose*. Vilnius 1991.

DORR, J.: The Young Man with the Mesmerizing Eyes. *Bridges. Lithuanian American News
Journal*, 1999, č. 3.

GRUŠYS, J.: *Po ugnies ženklų*. Kaunas 1998.

Nenugalėtoji Lietuva. Antisovietinis pogrindis. Kalba dokumentai, sv. 1. Vilnius 1993.

PŪRAS, D. – RADAVIČIUS, L.: Vienos pomirtinės teismo psichiatrinės ekspertizės klausimu.
Medicina, 1990, č. 1.

Romas Kalanta. Laužas atgimimo naktį. *Gimtasis kraštas*, 1989, č. 2, 27.

ŽAGIELL, E. [vl. jm. Jakubowski, Edmund]: Romas Kalanta. *Kultura*, 1972, č. 7–8.

Lionginas KUNEVIČIUS (1932–1994)

Katolický kněz, aktivista hnutí na obranu práv věřících a církve, redaktor podzemního časopisu *Aušra.

Narodil se ve městě Alytus. V roce 1951 začal studovat na Fakultě knihovnictví Vilniuské univerzity, odkud odešel, a v roce 1953 nastoupil do duchovního semináře v Kaunasu. Dokončil ho v roce 1958. Pracoval v různých farnostech kaunaské a vaškavyské diecéze: v Didvyži (Vaškavyský okres), v Gerdašiai (okres Gerdašiai), v Būdvietisu (okres Ladziai, 1976–1985), v Lukšiai u Šakiai (1985–1989).

Již v šedesátých letech se přidal k boji za práva věřících a církve. V roce 1969 na sebe upozornil úřady, když vystoupil na podporu a na obranu kněží *Sigitase Tamkevičiuse a *Juozase Zdebskise, kteří koncem roku 1968 iniciovali protesty duchovních vaškavyské diecéze proti zasahování sovětských úřadů do záležitostí duchovního semináře. Za své vystoupení byl za trest poslán na vojenské cvičení.

Patřil do skupiny neaktivnějších duchovních vaškavyské diecéze. V říjnu 1974 podepsal s kněžími *Tamkevičiusem a *Zdebskisem dopis moskevskému *Výboru na obranu lidských práv v SSSR s požadavkem na propuštění *Virgilijuse Jaugelise, *Petrase Plumpy, *Nijolė Sadūnaitė a dalších vězňů svědomí. Díky zapojení *Andreje Sacharova byl tento dokument předán Světové radě církví a měl široký ohlas. V srpnu 1975 byli litevští duchovní vyslýcháni, protože se prohlášení s autentickými podpisy dostalo při jedné domovní prohlídce v Moskvě do rukou KGB.

V roce 1975 se vydavatelé *Kroniky katolické církve v Litvě rozhodli oživit časopis *Aušra, který vycházel v devatenáctém století. Redaktor prvních čísel *Aušry *Sigitas Tamkevičius znal Kunevičiusovy literární schopnosti a navrhl mu, aby ve vydávání časopisu pokračoval. Od 5. čísla (říjen 1977) byl tedy redaktorem podzemní *Aušry a také autorem většiny článků, které v ní do roku 1988 vyšly.

Sledovala ho podobně jako jiné účastníky disidentského hnutí V. správa KGB. Již v srpnu 1969 byl vytvořen plán agenturních opatření k *zastavení nepřátelské aktivity* kněží Petrase Dumbliauskase, Lionginase Kunevičiuse, *Sigitase Tamkevičiuse a *Juozase Zdebskise. V roce 1973 byl proti Kunevičiusovi zahájen operativní postup pod krycím jménem „Mystik“. Příslušníkům KGB se však nepodařilo najít důkazy, že byl redaktorem *Aušry.

Kromě redigování *Aušry se od roku 1983 aktivně účastnil činnosti obnoveného *Katolického výboru na obranu práv věřících. Podepisoval nejdůležitější prohlášení duchovních, adresovaná sovětským úřadům.

Poslední roky života působil v kostele Anděla strážného v Alytu.

V lednu 1999 byl posmrtně vyznamenán *Řádem Vytisova kříže IV. třídy.

Arūnas Streikus

I.

Atsigrėžkime į šventąjį Kazimierą. *Rūpintojėlis*, 1977, č. 1 (přetisk in: *XXI Amžius*, 1. 3. 2002).

Nekalbėk netietos. *Caritas*, 1990, č. 1.

Pasipriešinimas. *XXI Amžius*, 5. 7. – 11. 10. 1996.

II.

BORUTA, J.: In memoriam svjašč. L. Kuniavičiuse. *Poldėn*, 11. 3. 1994.

BULOTA, J.: Periodinės spaudos raida Lietuvoje. In: *Žurnalistų žinytas*. Kaunas 1992.

Ona LUKAUSKAITĚ-POŠKIENĚ (1906–1983)

Básnířka, překladatelka, pedagožka.

**V roce 1946 spoluzakladatelka Litevské národní rady;
politická vězeňkyně. Od roku 1976 aktivistka *Litevské helsinské skupiny.**

Narodila se v Šiauliai v rodině levicového společenského aktivisty, advokáta Stasyse Lukauskase. Jako studentka gymnázia v Šiauliai se v roce 1921 účastnila práce nelegálního komsomolského kroužku. V letech 1922–1924 studovala na univerzitách v Berlíně a ve Vídni. V roce 1932 dokončila studia na Fakultě biologie Kaunaské univerzity. Pracovala v podzemní socialistické studentské organizaci.

Učila na gymnáziu v Joniškisui a v Aukštadvarisu, poté řídila knihovnu v Radviliškisui a v Šiauliai. Jako básnířka debutovala v roce 1932 v levicovém časopise *Darbas* (Práce). V roce 1933 jí vyšla první básnická sbírka *Brangiausias pėdas* (Nejdražší stopy), v roce 1938 druhá, *Eilėraščių kraitis* (Básnické věno). V letech 1938–1939 byla členkou Svazu spisovatelů Litvy.

V roce 1941 se písemně obracela na sovětské stranické a státní úřady s protestem proti kampani ničení knih. Za války zachránila před zničením mnoho publikací a uměleckých děl.

V letech 1946–1948 vznikaly v Litvě kroužky inteligence, jejichž cílem bylo sjednotit partyzánské útvary a získat nad nimi politickou kontrolu. Podílela se na vytvoření jedné takové skupiny, Lietuvių tautinė taryba (Litevské národní rady), která působila v roce 1946 ve Vilniusu. Uspořádala u sebe v bytě více než deset schůzek skupiny, jako její tajemnice podepisovala a rozmnožovala pokyny, politické přehledy a další dokumenty.

Dvaadvacátého března 1946 byla zatčena. Při hlavním líčení ve dnech 20.–22. listopadu 1946 ji vojenský soud vilniuské posádky odsoudil podle par. 58, odst. 1 a) a *par. 58, odst. 1 tr. z. RSFSR na deset let do tábora. Dva další obžalovaní byli odsouzeni k smrti. Trest vykonávala v Kargopolu, ve Vorkutě a v *mordvinských táborech.

Po návratu z tábora (byla propuštěna 17. října 1955) se usadila v rodném Šiauliai. Dlouho neměla být ani práci. Od roku 1973 se v samizdatu šířila její dokumentární kniha *Lagerio pasakos* (Táborové pohádky), podepsaná iniciálami O. L.

Na podzim 1976 založila s *Ejtanem Finkelštejnem, knězem *Karolisem Garuckasem, *Viktorasem Petkusem a *Tomasem Venclovou *Litevskou helsinskou skupinu (LHS). Do skupiny ji doporučil *Venclova, s jehož rodinou se přátelila ještě před válkou. Spoluredigovala a podepsala přes třicet dokumentů LHS, mezi nimi dvě memoranda z roku 1977, adresovaná následné konferenci KBSE v Bělehradě. Týkala se situace římskokatolické církve a dalších konfesí a také celkové společensko-politické situace v Litvě po anexi země v roce 1940. Upozorňovalo se v nich na omezování práv věřících, státní zásahy do vnitřních záležitostí církve, ztěžování práce duchovních, omezování náboženské výchovy dětí a masovou protináboženskou propagandu při úplném zákazu propagace náboženství.

V srpnu 1977 poslala prokurátorovi Litevské SSR protestní dopis proti uvěznění *Balyse Gajauskase a *Viktorase Petkuse; její prohlášení podpořilo 81 lidí. Na hlavním líčení s *Petkusem (10.–13. července 1978) vystoupila a uvedla: *Člena Litevské helsinské skupiny Petkuse znám, sama jsem členkou skupiny. Petkuse znám jako slušného, dobrého a kulturního člověka.*

Žádám o navrácení zákonnosti a přerušení hlavního líčení. Napsala jsem protest a opakuji: je zde souzen nevinný člověk. Proto jsem při procesu odmítla vypovídat.

Byla podrobena mimosoudním represím (předvolání na prokuraturu v lednu 1977, výslech k *Petkusově kauze 18. října 1977, domovní prohlídka v roce 1979).

Od roku 1980 kvůli špatnému zdravotnímu stavu omezila činnost na podepisování dokumentů *Litevské helsinské skupiny. V roce 1981 zůstala po tragické smrti Bronislovase Laurinavičiuse jedinou členkou LHS.

Zemřela v Šiauliai, byla pochována v blízké vesnici Ginkunai.

Živé Račkauskaitė-Narvydienė

I.

Lagerio pasakos. *Nemunas*, 1989, č. 2.

II.

ANYSIENĚ, V.: Ona Lukauskaitė-Poškienė (1906–1983). *Moteris*, [Toronto], 1984, č. 6.

AŠMENSKAS, V.: Lietuvių Tautinė Taryba ir jos veikėjai. *Laisvės Kovų Archyvas*, 1993, č. 7.

BIELINIENĚ, J.: Pradžia. Kokia ji buvo? *Literatūra ir menas*, 1988, č. 36.

MATEKŪNAITĚ, A.: Kai faktai prabyla. *Knygnešys*, 1991, č. 2–3.

PETKUS, V. – RAČKAUSKAITĚ, Ž. – UOKA, M. (eds.): *Lietuvos Helsinkio Grupė...*

VENCLOVA, T.: Ona Lukauskaitė-Poškienė. *Kultura*, 1984, č. 1–2.

Rimantas MATULIS (nar. 1941)

Filolog, etnograf, společenský aktivista, spoluzakladatel *Litevského klubu lidových písní, spolupracovník *Kroniky katolické církve v Litvě.

Narodil se v Kaunasu, je vnukem litevské spisovatelky Lazdynų Pelėdy (Mariji Ivanauskaitė-Lastauskienė). Střední školu dokončil v rodném městě. Na jeho názory měly velký vliv osudy rodiny: jeden strýc byl zastřelen za odmítnutí sloužit v Rudé armádě, druhý byl spolu s rodinou deportován na Sibiř.

Jako žák byl v listopadu 1956 na deset dnů uvězněn za účast při hromadném obřadu, který se uskutečnil na kaunaském hřbitově na Dušičky.

V roce 1960 začal na Vilniuské univerzitě studovat filologii. Ve škole i na vysoké škole působil v turistickém hnutí. Zasazoval se o vznik Svazu turistů baltských zemí. V roce 1962 byl jako jeden z pořadatelů turistického sletu zadržen KGB za pokus o pochodňový průvod z Kačergine do Kaunasu. V letech 1962–1965 sloužil v armádě.

V letech 1965–1970 studoval na Vilniuské univerzitě anglistiku. V roce 1968 založil se skupinou přátel při turistickém klubu sekci „poutníků“, jejímž cílem bylo pořádat turistiku pod heslem *Každý krok ve prospěch Litvy*. Sekce byla na žádost stranických orgánů rozpuštěna v roce 1970.

Po ukončení studií vědecky pracoval v Historicko-etnografickém muzeu Litvy. Na podzim 1971 založili s Birutė Burauskaitė, vedoucí vlastivědného klubu *Ramūva rozpuštěného úřady, *Litevský klub lidových písní. Pokoušel se navázat kontakty s mládeží z jiných republik SSSR – Armény, Bělorusy, Gruzíny, Lotyšů. V dubnu 1973 ho v rámci rozsáhlé akce proti litevským vlastivědným aktivistům vyslýchala KGB, v březnu 1974 dostal výstrahu na základě *dekrety předsednictva Nejvyššího sovětu SSSR z 25. prosince 1972.

Ve druhé polovině sedmdesátých let spolupracoval s vydavateli *Kroniky katolické církve v Litvě: získával informace, sbíral podpisy pod výzvy, předal několik čísel za hranice. Koncem roku 1980 podepsal kolektivní protest osob, které se neúspěšně pokusily dostat na „veřejné“ soudní jednání při procesu s Gintautasem Iešmantasem, *Povilasem Pečeliūnasem a *Vytautasem Skuodisem. Čtrnáctého února 1981 podepsal otevřený dopis ministroví zdravotnictví a prokurátorovi Litevské SSR kvůli zatčení Petruse Cidzikase a jeho umístění do psychiatrické léčebny.

V letech 1980–1990 pracoval jako inženýr vilniuské hydrogeologické výpravy.

V roce 1989 byl iniciátorem oživení Svazu litevských nacionalistů a dva roky byl jeho předsedou. V roce 1990 vyšly tiskem dvě jeho vědecké práce z oboru etnografie a archeologie. V letech 1990–1996 pracoval v Litevské kulturní nadaci (jako ředitel a poté jako programový koordinátor), později pak v ústavu profesionálního doškolování pedagogů.

Od roku 1990 pracoval v městské samosprávě. V roce 1996 vstoupil do Společenského svazu bojovníků za svobodu Litvy, který sdružuje rozhodné antikomunisty.

Od roku 1996 je členem skupiny na podporu Čečenska, v roce 1997 vstoupil do mezinárodní společenské organizace Morální obnova.

Žije ve Vilniusu, od roku 1999 je učitelem angličtiny.

Gema Bagdanavičiūtė

I.

Istoriniai akmenys. Vilnius 1990.

Kur vyko Rudavo mūšis? *Kultūros barai*, 1972, č. 2.

Lietuviai Mogiliovo apylinkėse. *Kultūros barai*, 1971, č. 7.

Lietuvių tautos kilmė. Vilnius 1990.

Rytų baltų piliakalniai – šventyklos. *Kultūros barai*, 1972, č. 4.

Sprogdinami reti akmenys. *Švyturys*, 1971, č. 6.

II.

GIEDRAITIS, L.: Mūsų buvimas. *Raskila*, 1998, č. 3.

Lietuvos naikinimas ir tautos kova (1940–1998). Vilnius 1999.

Nenugaletoji Lietuva. Antisovietinis pogrindis. Kalba dokumentai...

Algirdas PATAČKAS (1943–2015)

Inženýr, znalec náboženství Baltů, aktivista obrození národní kultury, vydavatel a redaktor podzemních periodik.

Narodil se v Trakai. Jeho otec, Antanas Patackas (1911–1999), byl aktivistou boje za nezávislost. V roce 1949 se rodina v obavách před vyhnanstvím přestěhovala do Kaunasu (jejich příbuzní byli deportováni na Sibiř).

V roce 1960 dokončil střední školu. Díky morální podpoře rodičů (oba byli věřící a v mládí patřili do „budoucích“) nevstoupil do pionýrské organizace ani do Komsomolu. Jevil nadání pro humanitní vědy, historii a etnografii, které tehdy patřily k těm nejvíce zideologizovaným oborům, ale aby se vyhnul morálním kompromisům, nastoupil na Kaunaskou techniku. V roce 1965 získal diplom inženýra technologa. V letech 1965–1967 pracoval v továrně na dusíkatá hnojiva v Jonavě. V roce 1968 zahájil aspiranturu v Akademii věd ve Vilniusu. Jako aspirant a později jako vědecký pracovník se účastnil přednášek na humanitních fakultách Vilniuské univerzity. Pracoval ve vlastivědném klubu *Ramūva, účastnil se poutí katolické mládeže po východní Litvě a někdejší Prusku (Kalinigradská oblast), pracoval ve *Svazu přátel eucharistie. Společně s Aleksandrasem Žarskusem měl neoficiální přednášky o starobylé kultuře a náboženství Baltů. V souladu s vůlí přítele Mindaugase Tomonise, tragicky zesnulého v roce 1975, vydal dvě čísla ilustrovaného nábožensko-filozofického almanachu *Pastogė (1979–1980). Psal články do *Kroniky katolické církve v Litvě a do *Aušry, spolupracoval s nábožensko-kulturním časopisem Viltis (Naděje), jehož redaktorem byl Edvardas Šiugžda (vyšlo šest čísel).

V roce 1980 byl donucen odejít z Akademie věd. Do roku 1990 pracoval jako meliorátor, ale i jako hlídač a dělník.

V letech 1982–1983 spolu s Petrasem Kimbrysem připravil a vydal v samizdatu (asi ve stovce výtisků) třísvazkový výbor z díla významného polsko-litevského básníka a politického aktivisty Oskara Miłosze. Byly v něm literární práce neuveřejněné v SSSR z ideologických důvodů. V roce 1984 vydal soubor věnovaný kultuře a sebeuvědomění Baltů.

V roce 1984 se po smrti Povilase Butkevičiuse ujal redigování podzemního časopisu pro mládež *Lietuvos Ateitis. Rukopisy materiálů do osmého čísla padly do rukou KGB. Dvaadvacátého května 1986 byla u něj provedena domovní prohlídka a byly zabaveny knihy, rukopisy, magnetofonové kazety a psací stroj. Dvacátého sedmého července 1986 byl zatčen a obviněn podle par. 199, odst. 1 tr. z. Litevské SSR (*par. 190, odst. 1 tr. z. RSFSR). Vyšetřovací orgány v jeho kauze vyslechly více než 200 lidí (Patackas absolvoval několik desítek výslechů) a provedly řadu prohlídek. Byl to jeden z posledních případů KGB v Litvě. Čtvrtého února 1987 byl propuštěn z vyšetřovací vazby KGB ve Vilniusu (podobně jako jiní političtí vězni) a jeho případ byl ukončen.

Desátého června 1988 byl zvolen do iniciativní skupiny kaunaského *Sajudisu, poté do parlamentu *Sajudisu. V únoru 1990 se stal poslancem Nejvyššího sovětu Litevské SSR (obnovovacího parlamentu Litvy), podepsal se pod zákon z *11. března o navrácení nezávislosti.

Třináctého ledna 1991 při pokusu o státní převrat osobně chránil předsedu parlamentu Vytautase Landsbergise.

V letech 1992 a 1996 byl zvolen poslancem litevského parlamentu. Pracoval v parlamentním výboru pro národní bezpečnost a ve výboru pro osvětu, vědu a kulturu. Přednášel také o kultuře a náboženství Baltů na Kaunaské univerzitě, Klajpedské univerzitě i jinde.

Zemřel v Kaunasu.

Birutė Burauskaitė

I.

Rasa. *Krantai*, 1990, č. 6–7.

Rėdos ratas. Kaunas 1988.

Saulė ir kryžius. Kaunas 1989.

PATAČKAS, A. – ŽARSKUS, A.: *Gimties virsmas. Gimimas ir krikštynos*. Vilnius 1990.

TÍŽ: *Mirties virsmas. Mirtis ir lydėtuvės*. Vilnius 1990.

TÍŽ: *Vestuvinis virsmas. Martavimas ir vestuvės*. Prienai 1993.

TÍŽ: *Virsmų knyga: vestuvių virsmas, gimties virsmas, mirties virsmas*. Kaunas 2002.

Povilas PEČELIŪNAS (1928–1990)

Pedagog. Vydavatel a redaktor nezávislého časopisu *Alma Mater. Aktivista litevského národně demokratického hnutí. Pseudonymy: V. Audronis, F. Galvydis, T. Salielis, P. Taurinis, S. Vainoris, A. Vientautas.

Narodil se ve vesnici Kuršiai (okres Panevėžys) v chudé rolnické rodině. V roce 1952 zakončil studium Filologické fakulty Vilniuské univerzity, pracoval jako učitel litevštiny ve Skuodasu, později ve Vilniusu.

V roce 1979 vydával národně demokratický časopis **Alma Mater*. Vyšla čtyři čísla v nákladu od deseti do dvaceti exemplářů. Jméno redaktora uvedené v časopise, A. Vientautas, i jména autorů většiny článků – V. Audronis, F. Galvydis, T. Salielis, P. Taurinis, S. Vainoris – byly Pečeliūnasovy pseudonymy. Kromě něho časopis vytvářeli: Pečeliūnasova snoubenka – Danutė Keršiuotė, V. Navickienė (pseudonym R. Tautvilaitė – sbírala materiály o znesvěcení kostelů ve Vilniusu), Albertas Ruzgas (publikoval pod pseudonymem A. Samanius) a *Vytautas Skuodis (pod pseudonymem Aukštaitis).

Zamýšlel vydávat časopis pro akademickou mládež, navazující na tradici **Alma Mater*. Připravil pro něj dva články o politicko-ekonomickém a ideologickém vzezření současného světa. Plány se nepodařilo uskutečnit – 9. ledna 1980 byl po několika prohlídkách zatčen. Při prohlídkách byly zabaveny výtisky časopisů **Aušra*, **Kronika katolické církve v Litvě* a **Perspektyvos*.

Nejvyšší soud Litevské SSR ho v hlavním líčení, jež se konalo ve dnech 15.–22. prosince 1980, odsoudil podle par. 68, odst. 1 tr. z. Litevské SSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR) ke třem letům v táboře a pěti letům ve vyhnanství. Při hlavním líčení obžalovaný požadoval zproštění viny. V posledním slově připomněl svůj špatný zdravotní stav a řekl: *At se stane cokoliv, jsem připraven trpělivě nést své břímě*. Gintautas Iešmantas a *Vytautas Skuodis, kteří byli souzeni společně s ním, dostali tresty šest a sedm let v lágru a po pěti letech ve vyhnanství. Trest vykonával v *permských táborech. V létě 1981 se v táboře oženil s Danutė Keršiuotė.

Z vyhnanství v Ťumeňské oblasti se vrátil v roce 1987, krátce poté vstoupil do hnutí *Sajudis. Šestnáctého srpna 1988 vstoupil do *Výboru na obranu politických vězňů. Šestnáctého ledna 1989 vystoupil jako jeho předseda na shromáždění před sídlem předsednictva Nejvyššího sovětu Litevské SSR s požadavkem na propuštění posledních litevských politických vězňů a rehabilitaci těch, kteří již byli propuštěni.

Byl spoluzakladatelem Demokratické strany Litvy, členem jejího předsednictva. Kandidoval do Nejvyššího sovětu Litevské SSR (obnovitelského parlamentu), ale den před volbami ve Vilniusu zemřel (23. února 1990). V roce 1999 byl posmrtně vyznamenán *Řádem Vytisova kříže III. třídy.

Valentinas Brandišauskas

I.
Paparčio žiedas. Vilnius 1993.

II.
Perspektyvos 1981, č. 22 (zvláštní číslo, celé věnované procesu s Pečeliūnasem).
The Trial of Skuodis, Iešmantas, and Pečeliūnas. In: *The Chronicle of the Catholic Church in Lithuania. Underground Journal of Human Rights Violations*, sv. 6...

Jadvyga PETKEVIČIENĚ (1928–2015)

Ošetřovatelka, ve čtyřicátých letech spolupracovala s partyzány, aktivistka hnutí na obranu práv věřících; redigovala a distribuovala samizdat. Rodné jméno: Malukaitė.

Narodila se ve vesnici Daukšiai u Kretingy v rolnické rodině. V letech německé okupace studovala na gymnáziu ve Skuodasu. Po válce byla ve styku s antisovětskými partyzány, dodávala jim informace a léky. V červnu 1947 byla zatčena společně s otcem, který byl potom poslán do tábora v ASSR Komi. Byla obviněna, že předala partyzánům kulomet a psací stroj, ale pro nedostatek důkazů byla propuštěna. Druhého října 1951 ji poslali do vyhnanství do vesnice Malyj Uluj v Krasnojarském kraji.

Z vyhnanství se vrátila v červenci 1958. Získala práci zdravotní sestry. V roce 1971 se usadila v Šiauliai, kde poznala svého budoucího manžela, bývalého politického vězně Jonase Petkevičiuse. Pracovala jako sestra na porodním sále.

V roce 1972 se s manželem zapojili do hnutí na obranu práv věřících. Sbírala informace pro podzemní tisk, rozšiřovala samizdat. Během hlavního líčení proti *Sergeji Kovaljovovi (prosinec 1975) se seznámila s moskevskými disidenty *Jurijem Orlovem, *Tatjanou Velikanovou a dalšími. Často navštěvovala Moskvu, dodávala informace a dokumenty z Litvy. Ruští obránci lidských práv navštěvovali Petkevičiusovy v Šiauliai. Pomáhala při přípravě a redigování dokumentů *Litevské helsinské skupiny (LHS). Starala se o členku LHS *Onu Lukauskaitė-Poškienė, navštěvovala a povzbuzovala politické vězně. Spolu s manželem podepsali *Baltskou výzvu a řadu dalších dokumentů: petice věřících různých vyznání s požadavky na změnu v sovětském zákonodárství týkajícím se náboženství (20. června 1976), dopisy na obranu *Alexandra Ginzburga (4. února 1977) a *Antanase Terleckase (8. listopadu 1979).

V letech 1975–1977 pořádala náboženské poutě do *Šiluvy a na *Horu křížů u Šiauliai. Při hlavním líčení s *Viktorasem Petkusem (10. července 1978) odmítla vypovídat. Téhož dne byla zatčena. V roce 1983 po uvěznění kněze *Alfonsase Svarinskase podepsala kolektivní prohlášení adresované KGB Litevské SSR s žádostí o propuštění vězněného a přijetí signatářů dokumentu jako rukojmí.

Byla obětí neustálých mimosoudních represí (prohlídky, výslechy). Dvacátého třetího srpna 1977 při jednom z dalších výslechů nabízela KGB manželům Petkevičiusovým odjezd na Západ.

Šestého července 1999, na výročí korunovace velkoknížete Mendoga, byla vyznamenána Řádem litevského velkoknížete Gedymina V. třídy.

Birutė Burauskaitė

II.

Nenugalėtoji Lietuva. Antisovietinis pogrindis. Kalba dokumentai...

Viktoras PETKUS (1928–2012)

Významný aktivista litevského hnutí odporu; obránce lidských práv, dlouholetý vězeň sovětských lágrů, jeden ze zakladatelů *Litevské helsinské skupiny.

Narodil se v rolnické rodině ve vesnici Aleksandrai v Raseiniaijské oblasti. Jako gymnazista vstoupil v roce 1944 do organizace „budoucích“, na gymnáziu v Raseiniai založil katolickou skupinu mládeže, organizoval pomoc židovskému obyvatelstvu, šířil podzemní periodikum *Laisvės Varpas* (*Zvon svobody*).

V roce 1947 byl zatčen a 8. dubna 1948 odsouzen zvláštním kolegiem podle *par. 58, odst. 10 a par. 58, odst. 11 tr. z. RSFSR k pěti letům odnětí svobody. Trest vykonával ve *vladimirské věznici a v lágrech v ASSR Komi. V roce 1949 z lágru uprchl, ale byl dopaden a 25. února 1949 odsouzen za útěk k dalším deseti letům. Byl umístěn v Minlagu (ASSR Komi). Po Stalinově smrti v roce 1953 byl předčasně propuštěn jako člověk, který spáchal trestný čin před dosažením plnoletosti.

Po návratu do Litvy večerně dokončil střední školu a přestěhoval se z Raseiniai do Vilniusu. Připravoval se ke vstupu do duchovního semináře, ale jako bývalý politický vězeň nedostal doporučení místního probošta. V roce 1957 začal studoval na Fakultě litevského jazyka a literatury Vilniuské univerzity, ale ještě v témže roce byl z univerzity vyloučen. Dvacátého pátého prosince 1957 byl znovu uvězněn a souzen se členy podzemní organizace Národní fronta (tzv. proces jedenácti: Stasys Stungurys, *Antanas Terleckas, Albertas Zvicevičius, *Albertas Žilinskas a další). Většina „spiklenců“ se navzájem neznala. Nevyvíjeli žádnou činnost, neví se ani, zda četli program, který napsal Stungurys, ale přesto byli obviněni z přípravy na vytvoření organizace a náboru členů. Petkus byl navíc obviněn z šíření exilových publikací a z účasti na studentské demonstraci na Dušičky. Hlavní líčení proběhlo ve dnech 9.–14. června 1958. Nejvyšší soud Litevské SSR ho podle *par. 58, odst. 10 a par. 58, odst. 11 tr. z. RSFSR odsoudil na osm let do lágru. Trest vykonával v Ozerlagu (Irkutská oblast), v *mordvinských táborech a ve *vladimirské věznici.

Dvacátého pátého prosince 1965 byl propuštěn. Usídlil se ve Vilniusu, nastoupil do práce jako laborant na Lékařské fakultě Vilniuské univerzity. V roce 1968 na výletě v Rize přednesl na hřbitově projev ke cti Lotyšů, padlých v boji s Rudou armádou, kteří tam byli pochováni. Přišel kvůli tomu o práci. Po nějaké době byl zaměstnán jako kostelník v kostele sv. Mikuláše a po dvou letech si našel práci technika ve vilniuské městské nemocnici.

Devátého prosince 1975, v předvečer procesu se *Sergejem Kovaljovem, byl zatčen na nádraží ve Vilniusu, kam přišel s Valerijem Smolkinem a *Antanasem Terleckasem přivítat *Andreje Sacharova a další moskevské obránce lidských práv, kteří přijeli na soud. Podepsal dopis na *Kovaljovovu obranu (leden 1976). Pětadvacátého listopadu 1976 vznikla ve Vilniusu z Petkusovy iniciativy *Litevská helsinská skupina (LHS). Byl jedním z autorů a redaktorů prvních dvaceti dokumentů a prohlášení LHS. Ve stejném roce připravil a přepsal na stroji almanach *Lietuvos Kultūros Archyvas (*Archiv litevské kultury*), v němž vydal fragmenty vzpomínek *Ony Lukauskaitė-Poškienė *Lagerio pasakos* (*Lágrové pohádky*), táboremé básně Kazyse Inčiūry a eseje *Tomase Venclovy.

Dvacátého srpna 1977 byl oznámen vznik *Hlavního výboru národních hnutí Estonska, Litvy a Lotyšska. Ještě než výbor začal pracovat, byla většina jeho členů zatčena. Dvacátého třetího srpna 1977 byl Petkus uvězněn a při domovní prohlídce byly zabaveny dokumenty *Litevské helsinské skupiny a *podvrtná literatura*. Za účelem jeho kompromitace jako společenského aktivisty byla k *protisovětské agitaci a propagandě a působení v protisovětské organizaci* připojena obvinění, jako byla homosexualita a nabádání mladistvých k alkoholismu. Při hlavním líčení ve dnech 10.–13. července 1978 ho Nejvyšší soud Litevské SSR uznal za *zvláště nebezpečného recidivistu* a odsoudil ho podle par. 68, odst. 2 tr. z. Litevské SSR (*par. 70, odst. 2 tr. z. RSFSR), par. 70 tr. z. Litevské SSR (*par. 72 tr. z. RSFSR), par. 122, odst. 2 a par. 241, odst. 3 tr. z. Litevské SSR ke třem letům vězení, sedmi letům v kolonii se *zvláštním režimem a pěti letům vyhnanství. Demonstrativně se odmítl účastnit procesu, dokonce i rozsudek vyslechl vsedě. V den vyhlášení rozsudku přišlo před budovu soudu asi sto lidí. Petkusovo odsouzení vyvolalo protesty v Estonsku, Litvě a Lotyšsku. *Mart Niklus, předvolaný k soudu jako svědek, pořídil z procesu záznam, který uveřejnil podzemní časopis **Vytis* (1979, č. 2). *Moskevská helsinská skupina vydala dokument č. 56 (15. července 1978), vztahující se k odsouzení *Alexandra Ginzburga, Petkuse a *Anatolije Ščaranského. V Západním Německu vznikl Mezinárodní výbor na obranu Viktorase Petkuse, který podpořil Vatikán, švédský premiér Olof Palme a PEN klub. V letech 1978–1979 a v roce 1981 byl Petkus mezi dalšími aktivisty helsinských skupin navržen jako kandidát na Nobelovu cenu míru.

Trest vykonával ve *vladimirské věznici, v *čistopolské věznici a poté v *permských táborech. Účastnil se mezinárodních akcí odporu politických vězňů. V roce 1982 vstoupil do *Ukrajinského helsinského svazu jako zahraniční člen. V srpnu 1988 byl poslán do vyhnanství do vesnice Bogdarin v Burjatské SSR. Byl jedním z posledních litevských politických vězňů, požadavky na jeho propuštění zazněly při masových občanských akcích v Litvě. Na podzim 1988 byl předčasně propuštěn.

V lednu 1989 se účastnil reaktivování federace *„budoucích“ a o měsíc později Litevské křesťanskodemokratické strany. Spoluorganizoval Svaz politických vězňů Litvy (koncem roku 1990). V letech 1994–1997 byl poradcem litevské vlády pro lidská práva.

V roce 1990 začal vydávat týdeník *Nepriklausoma Lietuva (Nezávislá Litva)*. Od roku 1992 rediguje časopis *Lietuvos Sargas (Strážce Litvy)*. Vydal knihu o křesťanské demokracii v Litvě a několik prací z dějin vilniuské církve. Je čestným členem britského PEN klubu (1986).

Šestnáctého února 1994 byl vyznamenán Řádem litevského velkoknížete Gedymina V. třídy.

Zemřel ve Vilniusu, kde řídil Litevské sdružení na obranu lidských práv.

Valentinas Brandišauskas

I.

Dominikonai Lietuvos kultūroje. Vilnius 2004.

Krikščioniškoji demokratija pasaulyje ir Lietuvoje. Vilnius 1991.

Vilniaus Arkikatedros bazilikos koplycios. Vilnius 1994.

Vilniaus šv. Mikalojaus bažnyčia. Vilnius 2004.

Vilniaus vyskupas kunigaikštis Ignas Jokūbas Masalskis. Vilnius 2000.

PETKUS, V. – RAČKAUSKAITĖ, Ž. – UOKA, M. (eds.): *Lietuvos Helsinkio Grupė...*

II.

STUNGURYS, S.: *Žmogus istorijos vingiuose. Mūsų balsas*, 1988, č. 9–10, 12.

Ukrajinska Helsinska hrupa. Do 20-litt'a stvorenňa...

Petras PLUMPA (nar. 1939)

V padesátých letech člen konspirativní skupiny mládeže. Nezávislý vydavatel, tiskař a distributor, spolupracovník **Kroniky katolické církve v Litvě*. Dvakrát vězněn za své přesvědčení. Pseudonym: Gaižauskas.

Narodil se ve vesnici Suvainišiai (okres Rakiškis) v rolnické rodině. V roce 1954 jako student střední školy napsal práci *Kruvina pašvaistė (Krvavá luna)* o partyzánském hnutí v letech 1944–1945 v okrese Rokiškis. V roce 1955 se zapojil do podzemní činnosti, stal se spolupracovníkem nelegálního periodika *Laisvės Balsas (Hlas svobody)*. Pomáhal rozmnožovat letáky. Po ukončení školy pracoval jako elektrikář v kaunaské elektrárně.

V roce 1957 se přestěhoval do Kaunasu a vstoupil do tajné organizace mládeže *Laisvę Lietuvai (Svobodu Litvě)*. Dostal pseudonym Gaižauskas. Koncem roku společně s kolegy z organizace připravili více než 200 letáků, které rozšířili po městě. V roce 1958 v předvečer tradičního národního svátku *16. února vyvěsil *trojbarevnou vlajku Litevské republiky na komín elektrárny v Pietrašūniai u Kaunasu (ve výšce 80 m). V březnu 1958 zpracoval program a statut organizace *Laisvę Lietuvai* a rozmnožil je ve 146 exemplářích. Šestnáctého března 1958 byl s dalšími osmi členy zatčen. Třicátého prvního července 1958 ho Nejvyšší soud Litevské SSR odsoudil podle *par. 58, odst. 10 a par. 58, odst. 11 tr. z. RSFSR a par. 182, odst. 1 tr. z. RSFSR (*nelegální držení zbraně*) k sedmi letům odnětí svobody. Trest vykonával v *mordvinských táborech. Propuštěn byl v březnu 1965.

Po návratu do Litvy nastoupil do práce jako řidič v okrese Rokiškis. V roce 1968 začal pracovat v Kaunaském projektovém stavebním ústavu při Ministerstvu zemědělství Litevské SSR, kde měl přístup k rozmnožovacímu zařízení. V roce 1969 na žádost kněze Jonase Buliauskase smontoval rozmnožovací stroj a v domě sestry kněze Jonase Lauriūnasa v Raudondvarisu zprovoznil vysokonákladovou tiskárnu. Od té doby se věnoval výhradně tisku podzemních publikací. Stěhoval se i se zařízením z bytu do bytu, čtyři roky se skrýval (u Juozase Gražyse a *Virgilijuse Jaugelise), z bezpečnostních důvodů po celé měsíce nevycházel na ulici. Pomáhali mu kněz Jonas Buliauskas, Monika Gavėnaitė, Povilas Petronis a Vytautas Vaičiūnas. Díky jejich úsilí se podařilo vytisknout několik tisíc kusů modlitebních knih. V Gražysově bytě se redigovalo a rozmnožovalo prvních šest čísel **Kroniky katolické církve v Litvě* (celkem kolem 600 exemplářů). Plumpa udržoval kontakty s moskevskými disidenty, jakými byli např. *Sergej Kovaljov, Vladimir Tělnikov a *Tatjana Velikanova, jimž posílal informace o událostech v Litvě.

V listopadu a v prosinci 1973 provedla KGB v rámci případu č. 354 (tzv. kauzy **Kroniky katolické církve v Litvě*) desítky domovních prohlídek na různých místech v Litvě. Byly nalezeny dva rozmnožovací stroje, několik přenosných tiskáren. Začalo zatýkání. Plumpa byl zatčen 20. listopadu 1973. Byl souzen ve dnech 2.–24. prosince 1974 spolu s dalšími podzemními vydavateli. Rezignoval na advokáta. Nejvyšší soud Litevské SSR ho podle par. 68, odst. 2 tr. z. Litevské SSR (*par. 70, odst. 2 tr. z. RSFSR), par. 70 tr. z. Litevské SSR (*par. 72 tr. z. RSFSR) a par. 212, odst. 2 tr. z. Litevské SSR (*padělání osobního dokladu a jeho používání*) odsoudil k osmi letům v lágru. Trest vykonával v *permských táborech a v *čistopolské věznici. V roce 1975 se vzdal sovětského občanství. Účastnil se protestních akcí (hladovek a stávek). O dva roky poz-

ději podepsal vedle mj. *Semena Gluzmana, *Sergeje Kovaljova či *Valerije Marčěnka výzvu politikům Západu, varující před ústupky sovětské totalitě. Byl jedním z vězňů, kteří pod vedením *Jurije Orlova vypracovali zprávu o postavení politických vězňů v SSSR (později ho vydala *Moskevská helsinská skupina jako dokument č. 87 z 25. dubna 1979, anglický překlad vyšel v londýnském časopisu *Survey*). Napsal kapitolu *Presečenije informacii (Informační blokáda)* a pomáhal zprávu předat na svobodu. Rozhodnutím lidového soudu Čusovského okresu ze 17. září 1980 byl na zbytek trestu přemístěn do věznice.

Propuštěn byl na konci listopadu 1981. Od té doby do roku 1989 pracoval jako dělník v obci Kulautuva (Kaunaský kraj).

Poté, co Litva znovu získala nezávislost (1990), byl zaměstnán v redakcích katolických časopisů. Od srpna 1992 do ledna 1993 řídil Ministerstvo státní bezpečnosti Litvy. V letech 1993–2000 byl poradcem litevské vlády pro náboženství. Je členem strany křesťanských demokratů. Žije ve Vilniusu.

Druhého ledna 1999 byl vyznamenán *Řádem Vytisova kříže III. třídy. Prvního července 2000 byl vyznamenán medailí Nezávislosti.

Valentinas Brandišauskas

I.

ORLOV, Y.: On Prisoners in Soviet Camps. *Survey*, 1979, č. 2.

II.

BOURDEAUX, M.: *Land of Crosses...*

KORZENIEWSKA, K. – WOŁOWSKI, P.: *Jak służyć Panu Bogu przechytrzyć KGB...*

ZDEBSKIS, J.: *Mylėti artimą*. Vilnius 1998.

Vidmantas POVILIONIS (nar. 1948)

Inženýr, člen podzemní skupiny mládeže, tiskař a distributor zakázané historické literatury.

Narodil se v Kaunasu v rodině úředníka. V roce 1971 dokončil studia na Kaunaské technice. Pracoval jako inženýr v Kaišiadorysu a v Kaunasu.

Zabýval se vášnivě dějinami Litvy, zajímaly ho publikace z předsovětského období, jako edice vydávaná za německé okupace **Lietuvių Archyvas (Litevský archiv)* nebo *Iš mano atsiminimų (Z mých vzpomínek)* velvyslance Litvy v Paříži Petruse Klimase, a také politická pojednání litevských exilových autorů. Při získávání nelegální literatury a jejím půjčování mezi přáteli dospěl k přesvědčení, že publikace tohoto druhu je potřeba rozmnožovat a šířit.

Na podzim 1970 založil s kolegy ze školy Izidorusem Rudaitisem, Šarūnasem Žukauskasem a dalšími podzemní skupinu. Získali společně kopírku, na které Povilionis rozmnožoval paměti politických vězňů a vyhnanců, zakázaná díla klasika litevské literatury Vincase Mykolaitise-Putinase, právníka a politika Zingase Toliušise (pod pseudonymem Ringutis), soubor historických dokumentů o zahraniční politice SSSR a historické knihy, mj. **Šapokovy Dějiny*.

V roce 1972, v předvečer svátku *16. února, členové organizace vytiskli a rozšířili jménem kaunaského oddílu **Svazu Mladá Litva* několik stovek letáků. Sám Povilionis distribuoval v Kaunasu přes sto výtisků. Letáky obsahovaly výzvu k odporu vůči okupačnímu režimu a k organizovanému boji proti sovětské moci. Účastnil se podzemních setkání katolické mládeže, akcí sbírání podpisů pod petice, byl ve styku s vydavateli **Kroniky katolické církve v Litvě*, věnoval se vlastivědné činnosti, navazoval kontakty v Estonsku a Lotyšsku. Skupina, do které patřil, se připravovala vydávat periodikum s názvem *Naujasis Varpas (Nový zvon)*. Bylo za tím účelem rozhodnuto získat výkonnější typografické zařízení. Plány se však neuskutečnily.

Sedmadvacátého března 1973 byl Povilionis zatčen. Při vyšetřování vypovídal, u soudu svou výpověď odvolal. Nejvyšší soud Litevské SSR odsoudil Povilionise 5. března 1974 po projednání kauzy jeho podzemní skupiny podle par. 68, odst. 1 tr. z. Litevské SSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR) ke dvěma letům odnětí svobody. Trest vykonával v **mordvinských táborech*.

Po propuštění bojoval za návrat do práce; byl předmětem mimosoudních represí. Dvacátého prvního srpna 1975 se obrátil na prokurátora Litevské SSR dopisem s protestem proti nezákonnému zadržení a provedení domovní prohlídky v jeho nepřítomnosti. Podařilo se mu najít zaměstnání na archeologických výpravách.

V roce 1990 se stal poslancem Nejvyššího sovětu Litevské SSR (obnovitelského parlamentu); *11. března 1990 se účastnil podepsání zákona o navrácení nezávislosti litevskému státu. Po skončení platnosti obnovitelského parlamentu pracoval jako místopředseda Státního výboru pro regionální problematiku. V roce 1994 přešel do diplomatické služby (v letech 1997–2001 byl velvyslancem Litvy v Řecku).

Valentinas Brandišauskas

I.

Truputis kito gyvenimo. Punksas 1997 (autobiografie).

Pranas RAČIŪNAS (1919–1997)

Katolický kněz, účastník boje za práva věřících, spolupracovník podzemního časopisu **Aušra*, publicista, politický vězeň.

Narodil se v Marijampolė, kde také ukončil mariánské gymnázium. V roce 1936 vstoupil do kláštera mariánů. Kněžské svěcení přijal v roce 1943. V roce 1944 dokončil duchovní seminář v Kaunasu. Vykonával duchovenskou službu ve Varėnė, Panevėžysu a Kaunasu.

Na jaře 1947 se na pokyn církevních orgánů setkal v Moskvě s knězem Antoniem Lagerbergem, proboštem jediného katolického kostela v hlavním městě a kaplanem velvyslanectví USA. Informoval ho o obtížné situaci církve v Litvě a požádal o zprostředkování při získání papežova souhlasu s vysvěcením nových biskupů. Činnost kněze Račiūnase upoutala pozornost bezpečnostních orgánů. Od začátku roku 1948 byl intenzivně sledován, byl proti němu založen agenturní svazek s krycím jménem „Zakat“ (Soumrak), do něhož bylo zahrnuto i jeho nejbližší okolí. V roce 1949 odmítl požadavek zmocněnce pro věci církevní v Litevské SSR, aby dobrovolně opustil řád. Bylo mu zakázáno duchovně sloužit v kostelích. Vykonával službu tajně.

V červnu 1949 byl uvězněn a jako *agent Vatikánu* odsouzen ke 25 letům v lágru. Trest vykonával ve Vorkutě, v Ozerlagu (Irkutská oblast) a v **mordvinských táborech*.

Na začátku politické oblevy po Stalinově smrti výbor předsednictva Nejvyššího sovětu SSSR zkrátil jeho trest na deset let, avšak v roce 1958 bylo toto rozhodnutí po zásahu KGB zrušeno. Podle KGB se Račiūnas v tábore „neresocializoval“: pokračoval v náboženské činnosti, napsal šest svazků *ideologicky škodlivých* teologických prací a poslal je do Litvy. Byl propuštěn – přimluvila se za něj známá moskevská novinářka Olga Čajkovskaja – v roce 1965 jako poslední duchovní poslaný ve čtyřicátých letech do lágru.

Na přání úřadů byl poslán vykonávat duchovní práci do nejdlehlějších zákoutí vilkaviškiské diecéze, do Gerdašiai a Paluobiai. Přesto se aktivně zapojil do života církve: psal práce sloužící duchovnímu rozvoji kněží a členů řádů, účastnil se schůzí duchovenstva diecéze, na nichž se projednávaly problémy boje za práva věřících a otázky nezávislých vydavatelství. V souvislosti s tím byl stále pod dohledem KGB, v operativních dokumentech dostal krycí jméno „Propovednik“ (Kazatel).

Podle svědectví **Sigitase Tamkevičiuse* na jednom setkání kněží vilkaviškiské diecéze navrhl obnovit vydávání časopisu **Aušra*, který se v devatenáctém století zasloužil o litevskou věc tím, že jí dodal celonárodní a nejen církevní charakter. Napsal úvodní článek do prvního čísla, které vyšlo v listopadu 1957. Byl tam zařazen rovněž text, připomínající sté výročí smrti biskupa Motiejuse Valančiuse.

Podepisoval petice a prohlášení duchovních, adresované státním institucím, uveřejnil v **Kronice katolické církve v Litvě* několik vlastních výzev. Dvacátého března 1974 napsal přednášejícímu Vilniuské univerzity A. Augasovi otevřený dopis, v němž dementoval pomluvy o sobě. Augas totiž ve své publikaci Račiūnasovi vytýkal, že v poválečných letech na pokyn kardinála Mintiniho (pozdějšího papeže Pavla VI.) shromažďoval rozvědčné údaje o Rudé armádě. Začátkem roku 1977 oblastní úřady v Šakiai požadovaly objasnění, na základě čeho vykonává

obřady ve škole, když nemá oficiální souhlas s duchovenskou prací. Račiūnas v odpovědi dokázal neopodstatněnost výtek s odvoláním na platné sovětské právní předpisy.

Jeho spolupracovníci ho nehodnotili vždy pozitivně. Bylo to zřejmě zejména po jeho cestě do USA v roce 1979, kde navštívil nemocnou matku. Na zpáteční cestě ho přijal papež Jan Pavel II. Vyskytla se podezření, že příliš úzce spolupracuje se sovětskými úřady, která ještě posílil rozhovor uveřejněný na podzim 1982 v komunistických novinách amerických Litevců *Laisve*, v němž byly zcela pomínuty problémy, s nimiž se potýkala církev v Litvě. Tento rozhovor představoval cenu, jakou musel Račiūnas zaplatit za právo dočasně odjet ze země.

Pokračoval v duchovenské práci, jež často vykračovala za úzký rámec stanovený mocí. Na začátku roku 1984 ho správní výbor okresu Alytus potrestal pokutou za to, že na území kostela uspořádal novoroční oslavu pro děti. V sedmdesátých a osmdesátých letech řídil podzemní vzdělávání kněží mariánského společenství. Ve farnostech, v nichž sloužil, pracovali kněží, kteří neměli státní souhlas s výkonem duchovenské činnosti – mj. *Jonas Boruta a *Richardas Repšys.

Od roku 1988 se podílel na hnutí za národní obrození Litvy. V roce 1991 působil jako probošt kostela sv. Ludvíka v Moskvě na Malé Lubjance. V letech 1993–1996 byl provinciálem mariánského řádu v Litvě.

Zemřel a byl pochován v Kaunasu.

Arūnas Streikus

I.

Open letter to A. Augas, Honourable Senior Lecturer at the Kapsukas State University of Vilnius. In: BOURDEAUX, M.: *Land of Crosses...*

II.

ALIULIS, V.: Tautos ir bažnyčios nenuorama. *Naujasis Židinys*, 1997, č. 9–10.

BORUTA, J. – KATILIUS, A.: Pogrindinė kunigų seminarija...

DZWONKOWSKI, R.: *Leksykon duchowieństwa polskiego represjonowanego w ZSRS 1939–1988...*

KRYSOV, A.: Oazis istiny. *Pokrov*, 1999, č. 1.

RIMKEVIČIŪTĖ, L. (ed.): *Mūsų švyturiai. Trumpos biografijos – nekrologai...*

Nijolė SADŪNAITĖ (nar. 1938)

Řádová sestra, aktivistka národně demokratického hnutí a hnutí na obranu lidských práv, spolupracovnice *Kroniky katolické církve v Litvě, vězněná za přesvědčení. Autorka vzpomínek z lágru *Plamen v temnotách*. Jména podle matriky: Felicija Nijolė.

Narodila se v Kaunasu v rodině přednášejícího na zemědělské akademii. V roce 1955 dokončila střední školu Jonase Biliūnase v Anykščiai. V roce 1956 zahájila noviciát v tajném ženském klášteře v Panevėžysu. Od roku 1958 je řádovou sestrou kongregace Nejsvětější Panny Marie Neposkvrněného početí. Pracovala v mnoha továrnách, starala se o staré a nemocné lidi. V roce 1970 byla zaměstnána na katedře fyziky a matematiky Vilniuské univerzity, ale zanedlouho byla propuštěna (pomáhala najít advokáta pro uvězněného duchovního Antanase Šeškevičiuse, obviněného, že vyučoval děti náboženství – 10. září 1970, po soudu s ním, dostala od KGB výstrahu). V témže roce dokončila kurz pro ošetřovatelky, pracovala v dětském domově ve Vilniusu, poté jako hlídačka v Muzeu výtvarných umění Litevské SSR.

Od zahájení vydávání *Kroniky katolické církve v Litvě (tj. od roku 1972) se účastnila přípravy časopisu; shromažďovala a ověřovala informace, pořizovala a rozšiřovala kopie *Kroniky, pomáhala ji předávat do USA.

Dvacátého sedmého srpna 1974 byla zatčena na udání sousedky, agentky KGB. Byla souzena v kauze č. 345 (vydávání a rozšiřování *Kroniky katolické církve v Litvě). V průběhu vyšetřování jí nebyly dokázány kontakty se *Sergejem Kovaljovem uvězněným v prosinci 1974, bylo proti ní zahájeno samostatné trestní stíhání.

Sedmnáctého června 1975 ji odsoudil Nejvyšší soud Litevské SSR podle par. 68, odst. 1 tr. z. Litevské SSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR) ke třem letům v lágru a třem letům vyhnanství. Při vyšetřování i u soudu odmítla vypovídat, nepřiznala se k vině a ve svém posledním slovu řekla: *Je to nejšťastnější den v mém životě. Jsem souzena za Kroniku katolické církve v Litvě, která se staví proti duchovní a fyzické tyranii. Znamená to, že mne soudí za pravdu a lásku k lidem. [...] Mám záviděníhodnou roli – nejen bojovat za práva národa a za pravdu, ale také být odsouzena. Rozsudek bude mým vítězstvím. Škoda, že jsem toho pro lidi stačila udělat tak málo. S radostí přijmu nesvobodu za svobodu jiných a jsem ochotna zemřít, aby jiní mohli žít...* Trest vykonávala v ženském podtáboře *mordvinských táborů. Účastnila se táborových projevů odporu, mj. v roce 1975 spolu s ukrajinskými vězeňkyněmi držela protestní hladovku proti barbarskému zbití *Vasyly Stuse. Její dopisy z lágru uveřejňoval a citoval litevský náboženský samizdat.

V letech 1977–1980 byla ve vyhnanství ve vesnici Bogučany v Krasnojarském kraji, pracovala jako uklízečka ve škole. Denně posílala do lágrů desítky utěšujících dopisů, posílala tam také balíčky, které přišly z Litvy a ze zahraničí.

Devátého července 1980 se vrátila do Litvy. Navzdory stálému sledování rozmnožovala a rozšiřovala *Kroniku katolické církve v Litvě, předávala dokumenty a ústní informace do Moskvy, odkud se díky pomoci ruských disidentů dostávaly na Západ.

Od listopadu 1982, kdy šťastně unikla léčce KGB, se pět let se skrývala. Bezvýsledně ji hledali po celém SSSR. KGB začala obtěžovat jejího bratra Jonase, bylo proti němu zahájeno trestní stíhání.

V ilegálně pokračovala ve spolupráci s obránci lidských práv, často jezdila do Moskvy, vozila tam **Aušru*, **Kroniku katolické církve v Litvě* a jiné necenzurované publikace. V říjnu 1983 předala na Západ rukopis svých vzpomínek, které vyšly v roce 1985 knižně v USA.

Prvního dubna 1987 byla ve Vilniusu zatčena, téhož dne byla po rozhovorech s pracovníky KGB a prokuratury Litevské SSR propuštěna a kauza byla uzavřena. V letech 1987–1988 se aktivně účastnila litevského společenského hnutí **Sajudis*. Dvacátého třetího srpna 1987 zahájil její proslov vilniuské shromáždění k výročí podepsání **paktu Molotov–Ribbentrop*. Po několika dnech příslušníci KGB zatáhli Sadūnaitė násilím do auta, odvezli ji do Běloruska a třicet hodin jí vyhrožovali, že ji *zastřelí a zakopou v lese*. Od srpna 1987 do května 1988 byla podrobena stálému nátlaku úřadů: zadržování, domácí vězení, výhrůžky, blokování telefonu. Dvacátého čtvrtého srpna 1988 se na Gedyminově náměstí ve Vilniusu připojila k hladovkářům požadujícím propuštění posledních politických vězňů z baltských zemí; od 26. srpna pokračovala v hladovce doma. Dvacátého devátého května 1989 zahájila se skupinou třiceti lidí hladovku za odmítnutí litevské delegace účastnit se I. sjezdu lidových poslanců SSSR.

Žije ve Vilniusu, spolupracuje s vilniuskou pobočkou katolické společensko-charitativní organizace Caritas. V srpnu 1988 byla vyznamenána **Řádem Vytisova kříže II. třídy*.

Birutė Burauskaitė

I.

Geborgen im Schatten deiner Flügel. Verfolgt um des Glaubens Willen. Stein am Rhein 1989.

Gierajo Dievo globoje. Chicago 1989.

Gottes Untergrundkämpferin. Vor Gericht, Erinnerungen, Briefe. Stein am Rhein 1985.

KGB akiratyje. Chicago 1985.

Las memorias de Nijole Sadunaite. Buenos Aires 1985.

No Greater Love. The Trial of a Christian in Soviet Occupied Lithuania. Chicago 1975.

Pamiętnik...; Płomień ciemności. Lithuania...; *Promień w ciemnościach...*

Skubėkime daryti gera. Vilnius 1998.

Un sourire au Goulag. Journal d' une catholique lituanienne 1975–1983. Paříž 1985.

Una testimonianza cristiana nell'impero dell'ateismo (Come sono finita nell'abiectivo del K.G.B.).

Bramante 1984.

II.

BOURDEAUX, M., *Land of Crosses...*

KORZENIEWSKA, K. – WOŁOWSKI, P.: *Jak służyć Panu Bogu przechytzyć KGB...*

PETKUS, V. – RAČKAUSKAITĖ, Ž. – UOKA, M. (eds.): *Lietuvos Helsinkio Grupė...*

SPENGLA, V. [vl. jm. Žilinskas, Algimantas]: *Bažnyčia, „Kronika“ ir KGB voratinklis...*

Vytautas SKUODIS (1929–2016)

Geolog, publicista, politický vězeň, člen **Litevské helsinské skupiny*, redaktor časopisu **Perspektyvos*. Pseudonymy: L. Apyaušris, Aukštaitis, V. Darginius, Benedict Scott, B. Visgirda.

Narodil se v Chicagu. Rodiče se ve třicátých letech vrátili do Litvy. V roce 1953 dokončil studium geologie na Vilniuské univerzitě. V letech 1963–1967 si doplňoval vzdělání dálkovým doktorandským studiem. V roce 1969 obhájil doktorskou práci, stal se docentem na Fakultě přírodních věd Vilniuské univerzity, kde pracoval až do zatčení v roce 1980.

V letech 1975–1979 zpracoval studii *Dvasinis genocidas Lietuvoje (Duchovní genocida v Litvě)*. Analyzoval v ní ateistické brožury, články a další materiály týkající se potírání náboženství, vydané v letech 1940–1976. Při hlavním líčení v roce 1980 u soudu řekl: *Jsem představitel přírodních věd, ale mou zálibou byla historie, filozofické a náboženské otázky. Násilně zavádění ateistických názorů [...] mne přimělo podrobit analýze a reflexi informace, s nimiž se každý denně setkával. Objasnit, za čí stojí dialektický materialismus*. Vyrobil pět kopií své práce.

Spolupracoval s podzemní **Kronikou katolické církve v Litvě* a s nezávislým časopisem **Aušra*. Své příspěvky v tomto časopise podepisoval L. Apyaušris (odvozeno od slova „svítání“), V. Darginius (Skleslý), B. Visgirda (Všeslyšící). Oba časopisy také rozmnožoval a šířil.

Od roku 1978 se podílel na vydávání podzemního časopisu **Alma Mater*, publikoval v něm články pod pseudonymem Aukštaitis. Poskytoval také informace redaktorovi časopisu **Povilasi Pečeliūnasovi*. Úspěch přinesl nápad z roku 1977 obnovit dokumentární řadu **Lietuvių Archyvas (Litevský archiv)*, která vycházela za druhé světové války. Za dva roky spolupráce s Albertasem Zvicevičiusem a **Povilasem Pečeliūnasem* vyšlo šest svazků (v nákladu osmi exemplářů).

Čtyřicetým listopadu 1979 proběhla v jeho bytě domovní prohlídka, byla zabavena jednotlivá čísla časopisů **Aušra*, **Pastogė*, **Rūpintojėlis*, exilového časopisu *Logos*, shrnutí a ukázky děl **Andreje Sacharova*, **Alexandra Solženicyna*, **Tomase Venclovy* a dalších známých disidentů a také magnetofonové pásky s nahrávkami západních rozhlasových pořadů.

Po prohlídce napsal výzvu všem věřícím v Litvě, v níž prohlásil, že od 24. listopadu 1979 se pokládá za šestého člena **Katolického výboru na obranu práv věřících* a souhlasí s tím, aby dokumenty výboru byly podepisovány jeho jménem. Žádal, aby byla jeho kniha *Dvasinis genocidas Lietuvoje* považována za dokument výboru (25. listopadu 1979). Obrátil se také na prezidenta USA (Jimmyho Cartera) dopisem, v němž oznámil, že se narodil v Chicagu v rodině občana USA, a žádal o ochranu (28. listopadu 1979). Devětadvacátého listopadu 1979 napsal a rozšířil výzvu signatářským státům Závěrečného aktu KBSE, v níž informoval o svém vstupu do **Litevské helsinské skupiny*. Prohlášení vyšlo v časopise **Aušra* (1980, č. 20). Je autorem otevřeného dopisu (8. prosince 1979) Leonidu Brežněvovi o pronásledování politické opozice v SSSR; text vyšel v časopise **Aušra* (1980, č. 21).

Devátého ledna 1980 byl uvězněn. Při procesu bylo oficiálně potvrzeno, že **Katolický výbor na obranu práv věřících* přijal Skuodise – na jeho prosbu – do svých řad. Rozsudkem Nejvyššího soudu Litevské SSR byl odsouzen podle par. 68, odst. 1 tr. z. Litevské SSR (**par.*

70, odst. 1 tr. z. RSFSR) k sedmi letům lágru a pěti letům vyhnanství. Spolu s ním byli souzeni Gintautas Iešmantas a *Povilas Pečeliūnas. Trest vykonával v *mordvinských táborech. V lágru podepisoval protesty politických vězňů adresované mezinárodním institucím, držel hladovky.

Znepokojení Skuodisovým osudem stále jevila administrativa USA. Díky její snaze a „gorbačovské amnestii“ pro politické vězně, vyhlášené v únoru 1987, byl propuštěn (během transportu z vězení v Čeljabinsku do vyhnanství). Osmého srpna 1987 přijel s rodinou do Chicaga; v USA strávil pět let. Spolu s jinými politickými vězni vstoupil do iniciativní skupiny pro vytvoření koordinačního centra Democracy and Independence.

V roce 1992 se vrátil do Litvy. V letech 1994–1997 byl ředitelem *Centra pro výzkum genocidy a hnutí odporu obyvatel Litvy. Přednášel na Vilniuské univerzitě.

V roce 1999 byl vyznamenán *Řádem Vytisova kříže III. třídy.

Zemřel ve Vilniusu.

Valentinas Brandišauskas

I.

Dvasinis genocidas Lietuvoje. Vilnius 1996.

Žaidimas KGB tinkluose. Vilnius 1996.

SKUODIS, V. (ed.): *Baltijos kraštų kelias į nepriklausomybę 1987–1989 metais. Įvykių kronika.* Vilnius 1997.

TÝŽ: *Baltijos kraštų kelias į nepriklausomybę 1990–1991 metais. Įvykių kronika.* Vilnius 1997.

II.

PETKUS, V. – RAČKAUSKAITĖ, Ž. – UOKA, M. (eds.): *Lietuvos Helsinkio Grupė...*

The Trial of Skuodis, Iešmantas, and Pečeliūnas. In: *The Chronicle of the Catholic Church in Lithuania. Underground Journal of Human Rights Violations*, sv. 6...

Vincentas SLADKEVIČIUS (1920–2000)

Katolický kněz, v roce 1957 tajně vysvěcený na biskupa, od roku 1988 kardinál. Politický vyhnanec, jeden z duchovních vůdců hnutí na obranu práv církve a věřících v Litvě.

Narodil se ve vesnici Guroniai (okres Kaišiadorys) v chudé rolnické rodině. Probošt místního kostela, který si všiml chlapcových schopností, mu pomohl dosáhnout vzdělání. V roce 1939 dokončil jezuitské gymnázium v Kaunasu. V letech 1939–1944 studoval duchovní seminář v Kaunasu a poté na Teologické fakultě Kaunaské univerzity. Do roku 1950 sloužil v různých farnostech kaišiadoryské diecéze. V letech 1952–1957 přednášel v kaunaském duchovním semináři. Dvacátého pátého prosince 1957 ho tamní biskup Teofilus Matulionis po získání souhlasu Apoštolského stolce, ale bez souhlasu sovětských úřadů vysvětil na biskupa. Úřady mu nedovolily do funkce nastoupit. V březnu 1959 mu odebraly souhlas s výkonem duchovenské služby a přiměly ho usadit se na venkově ve vesnici Nemunėlio Radviliškis na severu Litvy. V roce 1976 mu bylo povoleno přestěhovat se do městečka Paberžė.

Byl vedle biskupa *Julijonase Steponavičiuse duchovním a organizačním patronem boje za práva církve a věřících. Podle zakladatele a redaktora **Kroniky katolické církve v Litvě* kněze *Sigitase Tamkevičiuse byl autorem koncepce a názvu časopisu.

Biskupům ve vyhnanství – *Sladkevičiusevi a *Steponavičiusevi – byl věnován první dokument *Litevské helsinské skupiny (listopad 1976). *Mnoho duchovních je pokládalo za své duchovní vůdce a stále k nim jezdili pro radu a požehnání. O svátcích do míst vyhnanství putovaly masové poutě věřících.* (*Ljudmila Aleksejeva: *Istorija inakomyслиja v SSSR...*)

Důležitou oblastí jeho působení bylo svěcení kleriků podzemního duchovního semináře. Prvního absolventa tajného kurzu, Vytautase Merkyse, vysvětil na kněze v roce 1960. Později nabylo neoficiální svěcení kněží systematické a organizované podoby.

Účastnil se většiny akcí na obranu a podporu církve. V roce 1979 podepsal dopis 520 kněží, protestujících proti diskriminačním *Předpisům o náboženských společnostech*, které 28. července 1976 schválil Nejvyšší sovět Litevské SSR (**Kronika aktuálních událostí*, č. 43).

V roce 1982 mu byl po úspěšných vatikánsko-sovětských jednáních povolen návrat do kaišiadoryské diecéze, kde mohl zastávat povinnosti apoštolského administrátora. Nadále podporoval činnost bojovníků za práva církve a věřících. Pátého února 1987 se zúčastnil slavnostní smuteční mše v Rudamini k výroční smrti kněze *Juozase Zdebskise.

V roce 1988 se stal kardinálem a tehdy se také jako první z oficiálních hierarchů postavil systému státní politické kontroly církve. Druhého srpna 1988 během symposia, které bylo uspořádáno z jeho iniciativy (bez vědomí sovětských úřadů) a jehož se účastnili kněží a hierarchové litevské církve, ostře kritizoval *Radu pro věci církevní a její představitele v Litvě, kteří se *obtížně přeladují na dialog s církví*. Od září téhož roku bez ohledu na odpor zmocněnce pro náboženství přestal projednávat s úřady otázku nominace kněží v kaišiadoryské diecézi.

Od roku 1988 byl předsedou biskupské konference Litvy, v letech 1989–1995 byl arcibiskupem kaunaským. Od roku 1996 žil v Kaunasu, kde také zemřel. Byl pochován v kryptě arcikatedrály v Kaunasu.

Arūnas Streikus

II.

ALEKSEJEVA, L.: Litewski ruch narodowo-religijny... (překlad úryvků z knihy: ALEKSEJEVA, L.: *Istorija inakomyslija v SSSR...*).

BONIECKI, A.: Bohater tamtych czasów: kard. Vincentas Sladkevicius (1920–2000). *Tygodnik Powszechny*, 2000, č. 24.

BORUTA, J. – KATILIUS, A.: Pogrindinė kunigų seminarija...

BOURDEAUX, M.: *Land of Crosses...*

HLEBOWICZ, A.: *Kościół odrodzony...*

MIKŁASZEWICZ, I.: *Polityka sowiecka wobec Kościoła katolickiego na Litwie...*

PETRAITIENĖ, I.: *Kardinolas: Jo Eminencijos Vincento Sladkevičiaus laikas ir asmenybė*. Kaunas 2000.

Julijonas STEPONAVIČIUS (1911–1991)

Katolický kněz, od roku 1955 biskup, od roku 1989 arcibiskup vilniuský; politický vyhnanec, jeden z duchovních vůdců hnutí na obranu práv církve a věřících v Litvě.

Narodil se ve vsi Miciūnai ve Vilniuském okrese (dnešní Bělorusko) v rolnické rodině. V roce 1939 zakončil duchovní seminář ve Vilniusu.

Do roku 1939 pracoval v Hrodně jako kaplan základní školy, poté byl proboštem ve farnostech Palūšė, Daugėliškis a Adučiškis. Od roku 1949 plnil povinnosti děkana děkanství ve Švenčionisu.

V období politické oblevy byl v roce 1955 vysvěcen na biskupa a jmenován na místo pomocného biskupa u biskupa Kazimierase Paltarokase, který řídil panevěžskou diecézi. Po jeho smrti se v roce 1958 stal apoštolským administrátorem této diecéze a vilniuské arcidiecéze.

Rozhodně se stavěl proti zasahování sovětských úředníků do vnitřních záležitostí církve, pročež se dostal do konfliktu s představiteli úřadů. V lednu 1961 mu byl odňat souhlas s výkonem duchovenské funkce a byl donucen odjet na sever Litvy do městečka Žagarė; prakticky to bylo vyhnanství.

Aktivně se účastnil života církve. Když se koncem šedesátých let v Litvě rozvinulo hnutí obránců práv církve a věřících, stal se biskup Steponavičius spolu s biskupem *Vincentasem Sladkevičiusem, který byl rovněž ve vyhnanství, jeho duchovním patronem. Rady a pokyny obou biskupů se braly v potaz při vzniku podzemního duchovního semináře, tkvěly také v základech **Kroniky katolické církve v Litvě* a určovaly její charakter. Pravidelně udílel kněžské svěcení absolventům podzemního semináře.

V roce 1972 se dopisem obrátil na předsedu rady ministrů SSSR Alexeje Kosygina s požadavkem o navrácení práva zastávat duchovenskou službu. Patnáctého září 1975 poslal dopis předsedovi rady ministrů Litevské SSR Juozasi Maniušisovi, v němž uvedl skutečné příčiny vyhnanství a požádal o povolení vrátit se do Vilniusu, aby mohl zastávat duchovenské povinnosti.

Situací obou biskupů se zabýval první dokument **Litevské helsinské skupiny* (listopad 1976). Osud vyhnanců byl jedním z hlavních témat petic, zasílaných z Litvy sovětským i zahraničním institucím.

Podpisoval skupinová prohlášení o diskriminaci věřících, o nátlaku na církve a pronásledování osob s odlišnými názory. Začátkem roku 1979 se společně s biskupem *Sladkevičiusem připojil ke skupině 520 litevských duchovních, kteří podepsali protest proti *Předpisům o náboženských společnostech*, přijatým Nejvyšším sovětem Litevské SSR 28. července 1976 (**Kronika aktuálních událostí*, č. 43).

V roce 1981 odmítl přijmout funkci apoštolského administrátora kaišiadoryské diecéze (kánonicky byla tato funkce připsána biskupu *Sladkevičiusem), čímž mařil pokusy sovětských úřadů ovlivňovat rozhodnutí týkající se hierarchie katolické církve v Litvě. Projevil také přání, aby Apoštolský stolec zaujal při rozhovorech se SSSR jednoznačné stanovisko v otázce nominací na církevní funkce.

V roce 1983 podepsal protest proti uvěznění kněží *Alfonsase Svarinskase a *Sigitase Tamkevičiuse. V kauze *Tamkevičiuse byl předvolán jako svědek, ale odmítl vypovídat a podepsat protokol, zato projevil obdiv k obviněnému.

Na konci léta 1987 uveřejnil oficiální deník *Tiesa* článek zmocněnce *Rady pro náboženské záležitosti Petruse Anilionise o příčinách biskupova pobytu v Žagarė. Steponavičius se obrátil na redakci listu otevřeným dopisem, v němž popřel Anilionisova nařčení a požádal o jeho veřejné odsouzení.

Třicátého prosince 1988 povolila rada ministrů Litevské SSR Steponavičiusův návrat do funkce apoštolského administrátora vilniuské diecéze. Sedmého února 1989 byl jmenován vilniuským arcibiskupem.

Zemřel ve Vilnu, byl pochován v tamní arcikatedrále.

Druhého ledna 1999 obdržel posmrtně *Řád Vytisova kříže II. třídy.

Arūnas Streikus

II.

ALEKSEJEVA, L.: Litewski ruch narodowo-religijny... (překlad úryvků z knihy: ALEKSEJEVA, L.:

Istorija inakomyšlja v SSSR...)

BOURDEAUX, M.: *Land of Crosses...*

DZWONKOWSKI, R.: *Leksykon duchowieństwa polskiego represjonowanego w ZSRS 1939–1988...*

HLEBOWICZ, A.: *Kościół odrodzony...*

JUREVIČIUS, J.: *Persona non grata. Švyturys*, 1989, č. 13.

MIKŁASZEWICZ, I.: *Polityka sowiecka wobec Kościoła katolickiego na Litwie...*

SPENGLA, V. [vl. jm. Žilinskas, Algimantas] (ed.): *Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronika*, sv. 11...

Alfonsas SVARINSKAS (1925–2014)

Katolický kněz, účastník poválečného hnutí odporu, bojovník za práva věřících, spolupracovník **Kroniky katolické církve v Litvě*, jeden z iniciátorů a zakladatel *Katolického výboru na obranu práv věřících, třikrát vězněný za přesvědčení. Pseudonym: Laisvūnas.

Narodil se ve středně zámožné rolnické rodině ve vesnici Kadrėnai v Ukmergském okrese. V roce 1942 dokončil gymnázium v Ukmergė a vstoupil do duchovního semináře v Kaunasu. V roce 1946 navázal kontakty s partyzány z oddílu Šarūnas a sloužil jako spojka (pod krycím jménem „Laisvūnas“, tj. svobodný člověk), předával také reakce partyzánů. Byl uvězněn 31. prosince 1946. Dvacátého sedmého března 1948 ho zvláštní kolegium při Ministerstvu státní bezpečnosti SSSR odsoudilo podle *par. 58, odst. 1 a par. 58, odst. 11 tr. z. RSFSR k deseti letům lágru a pěti letům zbavení občanských práv. Trest vykonával v Minlagu (ASSR Komi). V roce 1954 přijal v lágru kněžské svěcení od vězněného biskupa Pranciškuse Ramanauskase. Propuštěn byl v březnu 1956.

Po návratu dostal církevní funkci oltářníka (bez práva sloužit liturgii) v obci Kulautuva v Kaunaském kraji. Katechizoval mládež, což vedlo k nespokojenosti úřadů. V roce 1958 byl přemístěn do Betygaly v Raseinaiském okrese. Devátého dubna 1958 byl zatčen. Při prohlídce mu byly zabaveny knihy, časopisy a noviny vydané v předválečné Litevské republice a za německé okupace. Zabavená literatura byla posouzena jako protisovětská. Zvláštní pozornost soudu upoutaly *ideologicky škodlivé* *Šapokovy *Dějiny*. Šestadvacátého července 1958 ho Nejvyšší soud Litevské SSR odsoudil podle *par. 58, odst. 10, odrážky 1 tr. z. RSFSR k šesti letům v lágru. Trest vykonával v *mordvinských táborech. Mezi vězni prováděl duchovenskou činnost. V roce 1961 byl uznán za *zvlášť nebezpečného recidivistu*.

Po propuštění v dubnu 1964 se vrátil do Litvy. Do července 1956 se nemohl nikde přihlásit ani najít práci. Vypomáhal v různých farnostech. Za slavnostní přivítání kněží Prosperase Bubnyse, Antanase Šeškevičiuse a *Juozase Zdebskise, vracejících se z vyhnanství, byl v roce 1976 přemístěn do odlehlé farnosti Viduklė v Raseinaiském okrese.

Od roku 1972 se aktivně podílel na vydávání **Kroniky katolické církve v Litvě*. Třináctého listopadu 1978 byl spoluzakladatelem *Katolického výboru na obranu práv věřících. Dvacátého druhého listopadu 1978 se účastnil přípravy výzvy *Křesťanského výboru na obranu práv věřících v SSSR, adresované papeži Janu Pavlovi II., v níž se upozorňovalo na náboženské pronásledování v Sovětském svazu. Osmého prosince 1978 podepsal dokument *Moskevské helsinské skupiny vydaný k třicátému výročí **Všeobecné deklarace lidských práv*, který se týkal porušování svobody vyznání a jiných občanských práv, zaručených Ústavou SSSR. V únoru 1982 přečetl svým farníkům prohlášení o pronásledování věřící mládeže v Litvě, které adresoval prvnímu tajemníkovi ÚV Litvy Petrasi Griškevičiusovi. Dokument, který podpořilo více než 18 tisíc věřících, vešel ve známost za hranicemi Litvy.

Stále ho sledovala KGB. V operativních dokumentech vystupoval pod krycím jménem „Nėispravimyj“ (Nenapravitelný). Třetího září 1979 dostal od úřadů oficiální výstrahu.

Když byl v lednu 1983 potřetí uvězněn, začala v celé Litvě masová akce sbírání podpisů (přes 120 tisíc) za jeho propuštění. Petice byly adresovány generálnímu tajemníkovi ÚV KSSS Juriji Andropovovi, radě ministrů Litevské SSR a prokuratuře Litevské SSR. Podobné žádosti zaslalo v letech 1983–1984 Andropovovi několik set kněží kaišiadoryské, panevėžyské a telšiaiské diecéze a kaunaské arcidiecéze. Svarinskas byl obviněn z členství v *Katolickém výboru na obranu práv věřících, z podílu na přípravě všech 52 dokumentů výboru. Rovněž byl obviňován, že jeho kázání v letech 1978–1982 měla politický charakter. Při hlavním líčení u Nejvyššího soudu Litevské SSR (3.–6. května 1983) odmítl obvinění, že činnost výboru měla trestní povahu, hovořil o nutnosti reagovat na omezování práv věřících, o těžké situaci duchovního semináře v Kaunasu, o nedostatečném počtu kněží, absenci náboženských publikací, žalostném morálním stavu společnosti. Skupina kněží a mládeže, která ho během procesu podporovala, byla zadržena a vyvezena policejními auty do lesů. Byl odsouzen k sedmi letům v lágru a třem letům ve vyhnanství. Trest vykonával v *permských táborech.

V lágrech strávil celkem více než 21 let. V létě 1988 byl propuštěn pod podmínkou, že opustí SSSR. Půldruhého měsíce poté odjel do SRN na pozvání jednoho z tamních biskupů. Do země se vrátil na začátku roku 1990. V roce 1991 se po doplňovacích volbách stal poslancem Nejvyššího sovětu Litevské SSR (obnovitelského parlamentu). V témže roce se stal hlavním kaplanem Litevské armády, následně rektorem kaunaské arcikatedrály. V letech 1998–2000 byl proboštem v Kavarskasu. Od dubna 2000 sídlil v kostele svatého Petra a Pavla v Ukmergė.

V roce 1992 mu papež Jan Pavel II. přiznal čestný titul *monsignore*. V roce 1998 byl vyznamenán *Řádem Vytisova kříže III. třídy.

Zemřel v Kaunasu.

Valentinas Brandišauskas

II.

BORUTA, J.: *Kronika Kościoła katolickiego na Litwie...*

KORZENIEWSKA, K. – WOŁOWSKI, P.: *Jak służyć Panu Bogu przechytzyc KGB...*

SPENGLA, V. [vl. jm. Žilinskas, Algimantas] (ed.): *Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronika*, sv. 11...

The Trial of Father Alfonsas Svarinskas. *Lithuanus*, 1983, č. 4.

Trwać przy wartościach. *Znak*, 1992, č. 3 (rozhovor).

Juozas Sigitas TAMKEVIČIUS (nar. 1938)

Katolický kněz, jezuita; zakladatel, vydavatel a redaktor *Kroniky katolické církve v Litvě, spoluzakladatel *Katolického výboru na obranu práv věřících, politický vězeň. Od roku 1996 arcibiskup metropolita kaunaský.

Narodil se ve vesnici Gudoniai (okres Ladviai) v rolnické rodině. V roce 1955 dokončil střední školu v Seirijai a vstoupil do duchovního semináře v Kaunasu. V prosinci 1957, ve třetím ročníku studií, byl povolán do armády. V roce 1960 se vrátil do semináře. V průběhu následujícího roku se ho KGB dvakrát pokoušela získat ke spolupráci. V roce 1962 dokončil teologickou fakultu semináře. V témže roce byl vysvěcen na kněze a stal se vikářem v kostele Anděla Strážného v Alytusu. V roce 1963 se KGB neúspěšně pokusila Tamkevičiuse potřetí a naposledy zverbovat ke spolupráci. Za odmítnutí ho postihla zvláštní forma represí – byl velmi často přemísťován z jedné farnosti do druhé: 1965 – Lazdijai, 1966 – Kudirkos Naumiestis, 1967 – Prienai, 1968 – Vilkaviškis. Často byl předvoláván k pohovorům ke zmocněnci *Rady pro věci církevní Justasi Rugienisovi. Byl kárán za obsah kázání, za katechizaci dětí, vyhrožovali mu odnětím souhlasu s výkonem duchovenské funkce.

V prosinci 1968 se obrátil spolu s dalšími představiteli duchovenstva peticí na biskupy a na ty, kdo řídili diecéze, s požadavkem odvolání omezení při přijímání kandidátů do semináře. Proto byl v únoru 1969 na rok odvolán ze služby v církvi. Pracoval v podniku na kovové výrobky ve Vilkaviškisu, poté (spolu s knězem *Juozasem Zdebskisem) prováděl meliorační práce. Duchovenské povinnosti začal plnit v podzemeí.

Navázal známost s moskevskými disidenty, předával do *Kroniky aktuálních událostí informace o porušování lidských práv v Litvě. V roce 1970 se stal vikářem v Simnasu v okrese Alytus. Tam se zrodil nápad na podzemní periodikum, zabývající se náboženskými a národnostními problémy. Díky podpoře a pomoci Genovaitė Navickaitė a *Petrase Plumpy připravoval první číslo časopisu, který se jmenoval *Vivos Voco*. Kněžské pozhennání této iniciativě udělil biskup *Vincentas Sladkevičius pobývající ve vyhnanství, který navrhl jiný titul a jinou redakční koncepci časopisu. Zastával názor, že by to měla být kronika událostí ze života církve se stručnými komentáři. Devatenáctého března 1972 vyšlo v Simnasu první číslo *Kroniky katolické církve v Litvě. *Petras Plumpa, zkušený vydavatel a distributor podzemního tisku, se ujal rozmnožování sta exemplářů každého čísla. Tamkevičius vydával *Kroniku jedenáct let, až do roku 1983, kdy byl uvězněn. Prostřednictvím moskevských obránců lidských práv byl časopis poslán na Západ a některé materiály vycházely v *Kronice aktuálních událostí. Tamkevičius výtisky určené k odeslání často do Moskvy vozil sám.

Čtrnáctého března 1974 se v jeho bytě konala domovní prohlídka, 16. dubna 1974 a 11. a 12. února 1975 byl vyslýchán KGB.

V říjnu 1974 podepsal výzvu moskevského *Výboru na obranu lidských práv v SSSR s požadavkem na propuštění *Virgilijuse Jaugelise, *Petrase Plumpy, *Nijolė Sadūnaitė a dalších vězňů svědomí. Díky úsilí *Andreje Sacharova byl dokument zaslán Světové radě církví a dostalo se mu rozsáhlého ohlasu. V létě 1975 se stal proboštem v Kybartai. Pokračoval v práci na

**Kronice katolické církve v Litvě*. S pomocí Eleny Šuliauskaitė vybíral a zpracovával materiály předávané poté do Simnasu, kde se tisklo prvních dvacet výtisků každého čísla.

V listopadu 1978 společně s kněžími *Alfonsasem Svarinskasem, *Juozasem Zdebskisem a dalšími založil *Katolický výbor na obranu práv věřících. Výbor stačil připravit 52 dokumentů, které vyšly v samizdatu a měly ohlas na Západě.

Dvacátého devátého srpna 1979 byl předvolán (podobně jako jiní členové výboru) na vilniuskou prokuraturu a oficiálně varován, že proti němu může být zahájeno trestní stíhání podle par. 68, odst. 1 tr. z. Litevské SSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR). Odpověděl tím, že prokuratuře Litevské SSR poslal otevřený dopis, ve kterém kategoricky odmítl pokládat činnost, která mu byla vytýkána, za trestný čin a ostře obvinil ateisty ze systematického omezování práv církve a katolíků. Pod dopisy na obranu členů výboru, kteří od prokuratury dostali výstrahu, se podepsaly více než dva tisíce věřících.

Za společenskou činnost, jíž se věnoval, byl trestán pokutami, byly u něj domovní prohlídky. Šestého května 1983 byl zatčen v soudní síni, kde vystupoval jako svědek v kauze *Alfonsase Svarinskase. Nejvyšší soud Litevské SSR ho při hlavním líčení ve dnech 29. listopadu – 2. prosince 1983 odsoudil podle par. 68, odst. 1 tr. z. Litevské SSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR) k šesti letům v lágru a čtyřem letům ve vyhnanství. Nepřiznal se k vině, popřel, že by dokumenty *Katolického výboru na obranu práv věřících a **Kronika katolické církve v Litvě* měly pomlouvačný charakter. Trest vykonával v *permských táborech.

V roce 1985 se pod petici na obranu *Svarinskase, Tamkevičiuse a dalších podepsalo přes padesát tisíc lidí. Třicátého července 1986 byl letadlem převezen do Vilniusu, kde se ho pokoušeli přesvědčit, aby podepsal žádost o milost. Když se nedal přesvědčit, byl odvezen nazpět do tábora.

V květnu 1988 byl poslán do vyhnanství na Sibiř (Krivošejno v Tomské oblasti). V listopadu téhož roku byl po masových demonstracích v Litvě propuštěn (jako jeden z posledních politických vězňů). Nějakou dobu sloužil v Kybartai, v roce 1989 byl rozhodnutím biskupské konference Litvy jmenován duchovním otcem kaunaského semináře a v roce 1990 jeho rektorem.

Devatenáctého května 1991 byl vysvěcen na biskupa. Od 4. května 1996 je arcibiskupem metropolitou kaunaským. V letech 1999–2002 byl předsedou litevské biskupské konference. Zastával také funkci předsedy Informačního centra katolické církve v Litvě.

Žije v Kaunasu.

Valentinas Brandišauskas

II.

BORUTA, J.: *Kronika Kościoła katolickiego na Litwie...*

TÝŽ: *Kronika Kościoła Katolickiego na Litwie. Lithuania...*

BRUŽAS, A.: *Kościół katolicki i ruch dysydencki na Litwie...*

HLEBOWICZ, A.: *Kościół odrodzony...*

TÝŽ: *Litwini, pamiętajcie! Tygodnik Powszechny*, 1999, č. 29.

KORZENIEWSKA, K. – WOŁOWSKI, P.: *Jak służyć Panu Bogu przechytrzyć KGB...*

MAŃKOWSKA, A.: *Osiemnaście lat Kroniki. Rzeczpospolita*, 20.–21. 1. 1996.

Nienawidzili nas, lecz bali się Zachodu. *Rzeczpospolita*, 20.–21. 1. 1996 (rozhovor).

SPENGLA, V. [vl. jm. Žilinskas, Algimantas]: *Bažnyčia, „Kronika“ ir KGB voratinklis...*

Antanas TERLECKAS (nar. 1928)

Jeden z vůdců litevského opozičního hnutí; spoluzakladatel podzemních časopisů a organizací, mj. *Ligy svobody Litvy; politický vězeň.

Narodil se ve vsi Krivasalis ve Švenčionyském okrese (dnes Ignalinský okres) v chudé rolnické rodině. V červenci 1945 byl ještě jako gymnazista poprvé zadržen a obviněn z příslušnosti k podzemní organizaci Geležinis vilkas (Železný vlk). V průběhu vyšetřování byl bit a zastrášen, propuštěn byl po dvou měsících. V roce 1946 odjel do Vilniusu. V roce 1948 dokončil školu a začal studovat na Ekonomické fakultě Vilniuské univerzity. V roce 1949 vstoupil do Komsomolu. Po dokončení studií v roce 1954 pracoval v litevském oddělení Státní banky SSSR. V roce 1956 zahájil na univerzitě aspiranturu. Účastnil se hnutí za zakládání litevských škol pro rolníky litevské národnosti, kteří žili v Bělorusku a v Polsku.

Koncem roku 1957 u něj příslušníci KGB provedli prohlídku. Byl uvězněn. Souzen byl spolu se členy podzemní organizace Národní fronta (tzv. kauza jedenácti: *Viktoras Petkus, Stasys Stungurys, Albertas Zvicevičius, *Albertas Žilinskas a další). Většina „spiklenců“ se navzájem neznala, nevyvíjeli žádnou činnost, neví se ani, zda četli program, který napsal Stungurys, přesto byli obviněni, že připravovali založení organizace a verbovali členy. Proces se konal ve dnech 9.–14. června 1958. Nejvyšší soud Litevské SSR Terleckase odsoudil podle *par. 58, odst. 10, odřázky 1 a par. 58, odst. 11 tr. z. RSFSR ke čtyřem rokům odnětí svobody. Trest vykonával v Ozerlagu (Irkutská oblast).

Koncem roku 1960 byl propuštěn, vrátil se do Vilniusu, pracoval jako dispečer a poté jako ekonom v podniku Puntukas.

V roce 1967 byl předvoláván k výsledkům na KGB, byl obviňován, že šířil *dopis Alexandra Solženicyna o cenzuře.

V letech 1967–1969 dálkově studoval historii na Vilniuské univerzitě, ale jeho diplomová práce o dějinách Litvy pod vládou Ruska (1795–1915) byla prohlášena za ideologicky škodlivou a zabavena při prohlídce (25. dubna 1969). Dvacátého třetího května 1968 si vzal slovo v literární diskusi v klubu Sigma, obvinil litevské kulturní aktivisty, že si neváží historické pravdy. Bezprostředním důvodem diskuse byl populární film *Nikdo nechtěl umírat*, v němž se vyprávělo o boji s litevskými partyzány v poválečných letech. Prohlásil, že film představuje potlačování odboje v Litvě jako občanskou válku, a ne jako boj partyzánů proti okupantům, čímž deformuje historii. Podpořil ho *Viktoras Petkus. Po diskusi byl klub zavřen a *Petkusovi a Terleckasovi bylo vyhrožováno uvězněním.

Čtrnáctého ledna 1973 byl Terleckas vyslýchán kvůli materiálům nalezeným při prohlídce u *Pjotra Jakira (byl podezříván, že *Jakirovi předal dokumenty z Litvy). Čtyřicetého května 1973 byl uvězněn a ve dnech 19.–26. prosince 1973 ho soud leninského obvodu ve Vilniusu odsoudil podle par. 94, odst. 2 a par. 182 tr. z. Litevské SSR k jednomu roku odnětí svobody na základě nepravdivého obvinění ze *zneužití služebního postavení* (byl vedoucím oddělení v cukrárně). Trest vykonával ve vilniuském táboře pro kriminální vězně. Po propuštění pracoval až do dalšího uvěznění jako hasič a později jako nakladač v Litevském filmovém studiu. Stále byl podroben mimosoudním represím.

Čtvrtého srpna 1975 rozšířil tzv. dopis 17 intelektuálů, který kritizoval **Kroniku katolické církve v Litvě* za příliš klerikální přístup ke společenským otázkám. Stanovisko vyjádřené v dopise bylo upřesněno a rozvinuto na stránkách krátce poté založeného časopisu **Aušra* (národně demokratického charakteru).

Dvacátého třetího listopadu 1975 napsal náčelníkovi KGB Juriji Andropovovi otevřený dopis, v němž podrobně popsal svůj životopis a politické názory, odsoudil porušování lidských práv, nucenou rusifikaci a trestní psychiatrii. V roce 1976 dopis vyšel v USA pod názvem *Respect my rights (Respektujte má práva)*. Po roce poslal do Moskvy nové prohlášení, tentokrát předsedovi Nejvyššího sovětu SSSR Nikolaji Podgornému, které zakončil slovy: *Nedávno zástupce Vašeho ministra spravedlnosti tvrdil, že v SSSR není nikdo pronásledován za své názory. Mohl byste to dokázat, kdybyste nařídil KGB, aby vůči mé osobě přestala používat šikan, ponižování a neustálého pronásledování.*

V prosinci 1975 se pokusil dostat na proces se **Sergejem Kovaljovem*, který se konal ve Vilniusu; seznámil se tehdy s **Andrejem Sacharovem*, který přijel rovněž na proces. Podepsal prohlášení 178 osob na **Kovaljovovu obranu* (9. ledna 1976).

V letech 1976–1977 spolu s *Kęstutisem Jokubynasem*, *Juliusem Sasnauskasem* a dalšími vydával podzemní časopis **Laisvės Šauklis* a poté **Vytis*. Podepsal výzvu na obranu **Alexandra Ginzburga* (4. února 1977). Dvacátého třetího srpna 1977 byl při prohlídce v jeho bytě zabaven velký počet nezávislých publikací a on sám byl zatčen a vyslýchán KGB. Odmítl k zabaveným materiálům vypovídat.

V červnu 1978 založil s *Vladasem Šakalysem* a dalšími nezávisle smýšlejícími lidmi podzemní organizaci **Liga svobody Litvy*.

V červenci 1978 odmítl vypovídat při soudu s **Viktorasem Petkusem*. Napsal článek o vztazích mezi Litevci a Židy (říjen 1978), v němž podporoval teze eseje **Tomase Venclovy* o odpovědnosti Litvy za holocaust, který zkritizoval časopis **Aušra* (č. 9). V prosinci 1978 podpořil dokument **Moskevské helsinské skupiny č. 69* (vydaný ke třicátému výročí **Všeobecné deklarace lidských práv*).

V srpnu 1979 se při čtyřicátém výročí podepsání **paktu Molotov–Ribbentrop* podílel s *Vytautasem Bogušisem*, *Juliusem Sasnauskasem* a *Vladasem Šakalysem* na zpracování memoranda, odsuzujícího pakt i jeho tajné dodatky (**Baltská výzva*).

Třicátého října 1979 byl potřetí uvězněn. Na jeho obranu vystupovali disidenti z Ruska a baltských zemí. Byl souzen společně s *Juliusem Sasnauskasem*, oba částečně uznali vinu. Devatenáctého září 1980 odsoudil Nejvyšší soud Litevské SSR podle par. 68, odst. 1 tr. z. Litevské SSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR) *Terleckase* ke třem rokům lágru a pěti rokům vyhnanství. Trest vykonával v **permských táborech*. Účastnil se táborových akcí odporu. Vyhnanství (1982–1986) vykonával v *Magadanské oblasti* (na *Kolymě*).

V roce 1986 byl omilostněn (bez oficiální žádosti z jeho strany) a propuštěn. Vrátil se do Litvy, pokračoval v činnosti na obranu lidských práv. Pořádal schůze a oslavy výročí, z nichž nejdůležitější byla demonstrace 23. srpna 1987 u *Mickiewiczova pomníku* ve Vilniusu k výročí podepsání **paktu Molotov–Ribbentrop*. V roce 1989 inicioval sbírání podpisů pod požadavek odsunu sovětských vojsk z Litvy (sebralo se přes 1,5 milionu podpisů).

Poté, co Litva znovu získala nezávislost, stal se předsedou **Ligy svobody Litvy*, legalizované jako politická strana. Několikrát neúspěšně kandidoval do parlamentu. V roce 1998 byl za zásluhy o vlast vyznamenán **Řádem Vytisova kříže III. třídy*. V roce 1999 vyšel ve Vilniusu dvousvazkový soubor jeho prací.

Žije ve Vilniusu a spolupracuje s **Centrem výzkumu genocidy a hnutí odporu obyvatel Litvy*.

Birutė Burauskaitė

I.

SASNAUSKAS, J. – TERLECKAS, A.: *Jei esame čia: laiškai*. Vilnius 2000.

Didysis samokslas pries Lietuvą. Kaunas 1996.

Jeszcze raz o Żydach i Litwinach. *Lithuania*, 1991, č. 2.

Laiškai iš Magadano, sv. 1. Vilnius 1998.

Respect my rights. An Appeal of Antanas Terleckas to I. V. Andropov, Chief of the Soviet Secret Police (KGB). Chicago 1976.

Žodžiu bei plunksna už tiesą ir laisvę, sv. 1–2. Vilnius 1999.

TERLECKAS, A. – TERLECKAS, V.: *Satrininku kolona: ar jie is tikruju tarnavo Lietuvai?* [Bez místa vydání] 1997.

II.

ANUŠAUSKAS, A. – BURAUŠKAITĖ, B.: *Freedom of the Baltics...*

Nenugalėtoji Lietuva. Antisovietinis pogrindis. Kalba dokumentai, sv. 1...

„Sprawą dla nas najważniejszą jest współpraca z Polakami.“ *Kultura*, 1989, č. 4 (rozhovor).

Tomas VENCLOVA (nar. 1937)

**Básník, literární vědec, překladatel, nezávislý publicista.
Obránce lidských práv, zakládající člen *Litevské helsinské skupiny.**

Narodil se v Klajpedě. Je synem spisovatele Antanase Venclovy, laureáta Stalinovy ceny, prvního ministra osvěty Litevské SSR.

V roce 1960 dokončil Filologickou fakultu Vilniuské univerzity. V letech 1966–1973 tam přednášel dějiny obecné literatury dvacátého století a srovnávací lingvistiku. Jako jeden z prvních v Litvě se obrátil ke strukturalismu a sémiotice, o nichž si prohloubil vědomosti na univerzitě v Tartu u profesora Jurije Lotmana; v roce 1967 tam vedl kurz litevské literatury. V letech 1972–1976 byl literárním vedoucím divadla v Šiauliai. V letech 1974–1976 pracoval v Historickém ústavu Akademie věd Litevské SSR. V roce 1957 začal publikovat. V letech 1962–1972 vydal ve vilniuských nakladatelstvích tři knihy, mezi nimi sbírku básní *Kalbos ženklas* (*Znaková řeč*, 1972).

Za studií ve Vilniusu připravil s kolegy necenzurovaný studentský almanach *Kūryba* (*Tvorba*); byl za to na rok vyloučen z vysoké školy. Později spolupracoval s nelegálním vydavatelstvím Eglutė (Vánoční stromek); uspořádal neoficiální kulturologický seminář – v souvislosti s ním ho začátkem roku 1961 vyslychala KGB. V roce 1960 předal několik svých básní k uveřejnění v moskevském časopise **Sintaksis*. Udržoval kontakty s mnoha ruskými disidenty (Josif Brodskij, *Alexandr Ginzburg, *Natalja Gorbaněvskaja aj.). V únoru 1968 se účastnil kampaně psaní petic v kauze Alexeje Dobrovolského, *Jurije Galanskova, *Alexandra Ginzburga a Very Laškové (*proces čtyř). Svým přesvědčením se netajil, takže i přes ochranu, jakou mu poskytovalo otcovo jméno (otec byl klasik sovětské literatury), se jeho tvůrčí a vědecká dráha nerozvíjela. Nebyl přijat do Svazu spisovatelů, v oficiálních vydavatelstvích jeho díla vycházela zřídka, některé eseje a básně mířily do samizdatu. Na podzim 1974 byl předvolán na pohovor na ÚV komunistické strany Litvy, kde byl varován před styky s příslušníky opozice.

Devátého května 1975 poslal ÚV Litevské komunistické strany otevřený dopis, v němž prohlásil, že odmítá komunistickou ideologii, a protože v SSSR nemá možnost věnovat se vědě a literatuře, žádá o souhlas s vycestováním za hranice i s rodinou. Odvolal se přitom na **Všeobecnou deklaraci lidských práv*. Na básníkovu podporu vystoupili Josif Brodskij, Arthur Miller a další světově proslulí spisovatelé. Od Czesława Miłosze dostal pozvání, aby přednášel na univerzitě v Berkeley v Kalifornii.

V lednu–březnu 1976 vydal v nezávislém časopise **Jevrei v SSSR* článek *Jevrei i litovcy* (*Židé a Litevci*) o nezbytnosti národního pokání Litevců za holokaust. Článek vyvolal v litevském samizdatu polemiku.

Na podzim 1976 spoluzakládal *Litevskou helsinskou skupinu (LHS), s *Ejtanem Finkelštejnem a *Viktorasem Petkusem zpracovali zakládací dokument LHS. Koncem roku na tiskové konferenci uspořádané *Moskevskou helsinskou skupinou (MHS) oznámili (v bytě *Jurije Orlova v Moskvě) s *Petkusem vznik LHS.

Na začátku ledna 1977 byl předvolán na litevské ministerstvo vnitra, kde mu navrhli, aby během měsíce opustil SSSR. Takové rozhodnutí přijalo v rámci boje proti helsinskému hnutí

v SSSR nejvyšší vedení KSSS. Pětadvacátého ledna 1977 odjel Venclova do USA. V zahraničí prohlásil, že se stále pokládá za člena LHS a hodlá se do Litvy vrátit. Čtrnáctého června 1977 ho předsednictvo Nejvyššího sovětu SSSR zbavilo sovětského občanství. Získal politický azyl v USA, přednášel sémiotiku na univerzitě v Berkeley (1977) a od roku 1980 litevštinu, ruskou literaturu a sémiotiku na Yaleově univerzitě v New Haven.

Venclovovy básně byly přeloženy mj. do angličtiny, češtiny, maďarštiny, němčiny, polštiny, ruštiny a švédštiny. On sám přeložil do litevštiny díla anglickojazyčných autorů (Thomas S. Elliot, James Joyce), jakož i francouzských (Alfred Jarry, St. John Perse), německých, polských (Czesław Miłosz), ruských (Anna Achmatova, Josif Brodskij, Osip Mandelštam, Boris Pasternak) a řeckých. Nejlepší překlady byly sebrány do knihy *Balsai* (*Hlasy*, 1979).

Spolupracoval s mnoha periodiky, jak litevskými (*Akiračiai*, člen redakční rady od roku 1979; *Lituanus* aj.), tak americkými (*American Journal of Semiotics*, *Journal of Baltic Studies*, *New York Review of Books*, *Slavic Review*, *World Literature Today*), německými (*Der Monat*), polskými (**Kultura*, **Zapis*), ruskými (**Sintaksis*, od roku 1982 byl členem skupiny podporující časopis; **Strana i mir*), švédskými (*Artes*). V roce 1981 vydal svazek esejů *Lietuva pasaulyje* (*Litva ve světě*, 1981). V několika jazycích vyšel jeho dialog s Czesławem Miłoszem *Vilnius kak forma duchovnoj žizni* (*Vilnius jako forma duchovního života*; v Polsku jako *Dialog o Wilnie*). S politologem Aleksandrasem Štromasem vydali knihu *Politinė sąmonė Lietuvoje* (*Politické vědomí v Litvě*). Ve své publicistice důsledně hájí liberalismus a demokracii, ostře polemizuje s projevy agresivního nacionalismu.

Literárněvědné práce a literárněkritické články věnoval litevské literatuře a také tvorbě Josifa Brodského, Alberta Camuse, Prospera Mériméa, Czesława Miłosze, *Alexandra Solženicyna a Aleksandra Wata.

Je profesorem na katedře slovanských jazyků a literatur Yaleovy univerzity. Žije v New Haven.

Birutė Burauskaitė

I.

MIŁOSZ, Cz. – VENCLOVA, T.: Dialog o Wilnie. *Kultura*, 1979, č. 1–2; přetisk: NOWA, Varšava 1981.

ABC literatury litewskiej. *Teksty Drugie*, 1990, č. 3.

Aleksander Wat. Obrazburca. Přel. z angl. Goślicki, Jan. Krakov 1997.

Čas rozpůlil se... Přel. Kabíček, Jaroslav – Vlčková, Alena. Pecka 2014.

Eseje. Publicistika...

Kształty nadziei. Szkice. Úvod: Michnik, Adam. Varšava 1995.

Lietuva pasaulyje. Publicistika. Chicago 1981.

List do KC LPK. *Kultura*, 1976, č. 3.

List otwarty do Litwinów i Polaków na Litwie. *Kultura*, 1989, č. 3.

Lithuanian Literature. New Haven 1992.

Niezniszczalny rytm. Eseje o literaturze. Sejny 2002.

Rozmowa w zimie. Wiersze. Varšava 1991; Krakov – Paříž 2001 (básně).

Siedem wierszy. Přel. Barańczak, Stanisław. Wyd. S, Varšava 1986.

Svoboda i pravda...

Wilno. Przewodnik. Vilnius 2001.

II.

- CZYŻEWSKI, K.: Spadkobierca całości (Tomas Venclova – „Człowiek pogranicza“ 2001). *Tygodnik Powszechny*, 2001, č. 35; rozšířená verze – viz http://www.pogranicze.sejny.pl/tomas_venclova__czlowiek_pogranicza_2001_340.html (citováno k 20. 6. 2018).
- FIUT, A.: Spotkania poetów: Miłosz i Venclova. *Kwartalnik Artystyczny*, 2004, č. 1.
- NASALSKA, A.: Pod kopułą imperium. O poezji Tomasa Venclovy. *Akcent*, 1994, č. 3–4.

Juozas Antanas ZDEBSKIS (1929–1986)

Katolický kněz, bojovník za práva věřících, jeden ze zakladatelů **Kroniky katolické církve v Litvě* a *Katolického výboru na obranu práv věřících, vězeň svědomí.

Narodil se ve vesnici Krosna u Marijampolė v rolnické rodině. V červnu 1953 dokončil Kaunaský duchovní seminář. Kněžské svěcení přijal v září 1952. Pracoval jako vikář a probošt v různých farnostech.

V letech 1957–1959 jako vikář kaunaského posádkového kostela sv. Archanděla Michaela pronášel kázání populární mezi mládeží, zabýval se rozmnožováním náboženské literatury, šířil díla zakázaných exilových filozofů Juozase Girniuse, Antanase Maceiny a Stasyse Šalkauski-se. V roce 1964 byl uvězněn za to, že učil děti náboženství, a 26. listopadu 1964 ho odsoudil Lidový soud města Kapsukas (nyní Marijampolė) k roku vězení. Trest vykonával ve Vilniusu ve věznici Lukiškes a poté v nápravné kolonii v Rusku. V dubnu 1965, když zeslábla chruščovovská protináboženská kampaň, ho rehabilitoval Nejvyšší soud Litevské SSR (na základě dekretu předsednictva Nejvyššího sovětu Litevské SSR z 27. ledna 1965). V červnu 1965 byl propuštěn.

V roce 1968 se zapojil do boje za lidská práva a proti rusifikaci, sbíral podpisy lidí vystupujících proti omezování práv církve a věřících.

Jezdil na misie za katolíky v jiných oblastech SSSR (k povolžským Němcům, do Arménie, Altajského kraje, Gruzie, Moldavska a do Kazachstánu). Navštěvoval litevské politické vězně a vyhnance, dával potřebným peníze na návštěvy příbuzných vykonávajících tresty v lágrech a ve vyhnanství na Sibiři. Jako spoluvůrce a spolupracovník **Kroniky katolické církve v Litvě* shromažďoval při svých cestách materiály pro časopis.

V roce 1971 byl jedním ze zakladatelů podzemního duchovního semináře. Pořádal náboženské tábory mládeže, pěší poutě do *Šiluvy, na *Horu křížů u Šiauliai, oslavy Dne nezávislosti Litvy (*16. února). Jeho popularita v řadách mládeže musela vyvolat reakci úřadů. Dvacátého šestého srpna 1971 byl znovu zatčen za to, že učil děti náboženství. Okresní soud v Kaunasu ho odsoudil (11. listopadu 1971) podle par. 143 tr. z. Litevské SSR (*par. 142 tr. z. RSFSR) k roku odnětí svobody. Uvěznění a proces vyvolaly masové protesty věřících, jeho kauzou se zabýval **Memoriál litevských katolíků*, který podepsalo přes 17 tisíc věřících. Před budovou soudu se shromáždilo kolem 600 lidí, které záhy rozehnala policie. Moskevský obránce lidských práv *Valerij Čalidze se na Zdebskisovu obranu obrátil na sovětské a mezinárodní instituce dvěma dokumenty.

Trest vykonával v nápravné pracovní kolonii v Pravieniškės (Litevská SSR). Po propuštění v roce 1972 mu úřady zabránily vykonávat kněžskou službu, pracoval jako hlídač a na melioracích. Pokračoval ve společenské činnosti. V říjnu 1974 podepsal výzvu moskevskému *Výboru na obranu lidských práv v SSSR s žádostí o propuštění *Virgilijuse Jaugelise, *Petrase Plumpy, *Nijolė Sadūnaitė a dalších vězňů svědomí. Díky úsilí *Andreje Sacharova byl dokument předán Světové radě církví a dostalo se mu rozsáhlého ohlasu. Zdebskis byl vyslýchán, potvrdil svůj podpis pod dokumentem, ale protokol o výsledku nepodepsal a odmítl také další výpovědi. Podporoval těsné styky s moskevskými disidenty – *Sergejem Kovaljovem, *Andrejem Sacharovem, *Tatjanou Velikanovou a dalšími, kteří pomáhali předávat **Kroniku katolické církve*

v Litvě do zahraničí. Vozil ji do Moskvy nejčastěji sám. Podepsal výzvu 325 lidí za propuštění *Alexandra Ginzburga (4. února 1977)

Třináctého listopadu 1978 založil s *Alfonsasem Svarinskasem, *Sigitasem Tamkevičiu- sem a dalšími *Katolický výbor na obranu práv věřících. Podepsal většinu z 52 výzev výboru, adresovaných mezinárodním organizacím i sovětským a církevním institucím.

Když po uvěznění *Svarinskase a *Tamkevičiuse činnost výboru prakticky ustala, ujal se Zdebskis jeho obnovení. *Kronika katolické církve v Litvě (1984, č. 62) informovala, že výbor pokračuje v činnosti v podzemí. Členové výboru dál posílali stranickým a státním úřadům výzvy týkající se porušování práv věřících, ale anonymně (texty výzev byly stručně uváděny v *Kronice katolické církve v Litvě).

Naposledy kněz Zdebskis sloužil na proboštství v Rudamině v Lazdijaiském okrese. Byl tam pod stálým dohledem KGB (v operativních dokumentech vystupoval pod krycím jménem „Drzoun“). Mnohokrát se ho pokoušeli diskreditovat před věřícími. Zahynul v roce 1986 za nevyjasněných okolností při automobilové nehodě. *Kronika katolické církve v Litvě věnovala jeho památce své 70. číslo (23. dubna 1986). Byl pochován u kostela v Rudamině, kde se na každé výročí jeho smrti schází katolická mládež.

Valentinas Brandišauskas

I.

Gyvenimas mastymuose. Kunigas tarp vagiu: is kalejimo dienorasciu. Vilnius 1997.
Kunigo Zdebskio malda. Vilnius 1999.

II.

MALINAUSKAITĖ, D. – ŽIBŪDAITĖ, A.: *Kunigo Zdebskio veikla ir dvasia.* Vilnius 1998.

MILIAUSKAITĖ-HARRIS, B.: Rev. Juozas Zdebskis – Defender of the Faith. *Bridges. Lithuanian American News Journal*, 1999, č. 4.

SPENGLA, V. [vl. jm. Žilinskas, Algimantas]: „Akipleša“: *KGB kova prieš Bažnyčia. Pagal kun. Juozo Zdebskio sekimo byla.* Vilnius 1996.

TÝŽ: Litewski Popiełuszko? *Lithuania*, 1999, č. 4.

Albertas ŽILINSKAS (nar. 1932)

**Inženýr, ekonom,
autor a distributor podzemního tisku,
politický vězeň, jeden z lidí, kteří řídili
*Fond pomoci politickým vězňům a jejich rodinám.**

Narodil se ve vesnici Gudeliai nedaleko Ukmergė v intelektuální rodině. Za odmítnutí vstoupit do Komsomolu ho vyškrtli ze seznamu studentů třetího ročníku zemědělské akademie. Stěžoval si na ministerstvu školství a po roce se mohl na školu vrátit. Studia dokončil v roce 1956. Pracoval jako inženýr v projektové kanceláři v Kaunasu.

V srpnu 1957 připravil a rozšířil výzvu účastníkům Festivalu mládeže a studentstva v Moskvě. Ve výzvě upozorňoval na absenci svobody v SSSR.

Šestého listopadu 1957 byla v jeho bytě provedena prohlídka. Byl zabaven text výzvy k účastníkům moskevského festivalu a také předválečné, *buržoazní* knihy a periodika. Dvanáctého listopadu 1957 byl uvězněn. Byl zařazen do kauzy podzemní organizace Národní fronta (tzv. kauza jedenácti: Stasys Stungurys, *Antanas Terleckas, Albertas Zvicevičius a další). Většina „spiklenců“ se navzájem neznala a nevyvíjela žádnou činnost, přesto byli obviněni z přípravy na vytvoření zločinecké organizace a náboru členů. Dvacátého devátého ledna 1958 Nejvyšší soud Litevské SSR odsoudil Žilinskase podle *par. 58, odst. 10, odřázky 1 tr. z. RSFSR k šesti rokům lágru. Trest vykonával v *mordvinských táborech.

Po propuštění v listopadu 1963 se vrátil do Litvy. Dálkově dokončil studium ekonomiky na Vilniuské univerzitě. Pracoval v továrně na počítačové stroje, poté (1975–1991) jako inženýr ekonom na ministerstvu místního hospodářství.

Od roku 1972 šířil *Kroniku katolické církve v Litvě a jiné podzemní publikace, mj. *Kroniku aktuálních událostí. Třináctého prosince 1974 byla v jeho bytě a na pracovišti provedena prohlídka, při níž byla zabavena nezávislá periodika a několik prohlášení *Výboru pro lidská práva v SSSR. KGB ho vyslyšela tři dny. Později byl mnohokrát zadržen a vyslýchán, mj. v kauze *Sergeje Kovaljova.

Od roku 1976 pomáhal Valeriji Smolkinovi rozdělovat prostředky z *Fondu pomoci politickým vězňům a jejich rodinám. Po uvěznění *Alexandra Ginzburga, který byl hlavním správcem fondu v SSSR, podepsal dopis na jeho obranu (4. února 1977). Byl spoluautorem mnoha otevřených dopisů týkajících se uvěznění *Viktorase Petkuse (září 1977), Petruse Cidzikase (prosinec 1980), *Alfonsase Svarinskase (březen 1983) a dalších. V lednu 1982 spolu s Birutė Burauskaitė, Danutė Keršiūtė-Pečeliūnienė a Stasysem Stungurysem připravil a vytiskl 22. číslo časopisu *Perspektyvos, věnované procesu s Gintautasem Iešmantasem, *Povilasem Pečeliūnasem a *Vytautasem Skuodisem.

V roce 1984 dostal na základě *dekretu předsednictva Nejvyššího sovětu SSSR z 25. prosince výstrahu (odmítl ji podepsat).

Třetího června 1988 se zúčastnil setkání litevské inteligence v Akademii věd, na němž byl založen *Sajudis. V roce 1989 se stal spoluzakladatelem Svazu politických vězňů Litvy. V letech

1992–1996 byl poradcem parlamentního výboru zahraničních věcí a členem Ústřední volební komise Litvy. Od roku 1997 je v důchodu.

Jūratė Vosylytė

II.

Nenugalėtoji Lietuva. Antisovietinis pogrindis. Kalba dokumentai, sv. 1...

STUNGURYS, S.: Vargana idealisto dalia. *Mūsų balsas*, 1998, č. 3.

Lotyšsko

ÚVOD

Nezávislý lotyšský stát vznikl v roce 1918. V souladu s tajným protokolem ke smlouvě mezi vládami Německa a SSSR (*pakt Molotov–Ribbentrop) připadlo Lotyšsko do sféry vlivu Sovětského svazu a v říjnu 1939 byla lotyšská vláda donucena souhlasit se vstupem jednotek Rudé armády do země. V červnu 1940 Moskva zajistila moc loutkové „lidové vlády“, která usilovala o začlenění Lotyšska jako svazové republiky do SSSR. V červenci 1940 potvrdilo připojení Lotyšska do SSSR usnesení lotyšského „lidového parlamentu“ a v srpnu pak Nejvyšší sověť SSSR.

Připojení provázelo znárodnění soukromého vlastnictví a také represe proti skutečným i údajným odpůrcům sovětské moci, které trvaly do obsazení země německou armádou v červenci 1941. K masovým deportacím došlo 13.–14. června 1941.

Za války mělo lotyšské území určitou autonomii a značná část společnosti spolupracovala s Němci, mj. tvořila policejní a vojenské jednotky. V roce 1944, po vypuzení wehrmachtu z většiny lotyšského území, sovětské úřady represe obnovily. V letech 1944–1945 odjelo mnoho tisíc lotyšských občanů do emigrace, hlavně do Švédska. Později už se dařily jen jednotlivé útky.

Obyvatelstvo republiky, především venkovské, kladlo komunistickému teroru ozbrojený odpor. Lotyšské podzemí mělo především národní charakter, proto do něj také patřily různé politické skupiny. Od roku 1944 v lesích působily partyzánské oddíly (čítající kolem 40 tisíc lidí) – „lesní bratři“.

V letech 1947–1949 proběhla v Lotyšsku kolektivizace zemědělství. Zespolečenštění, zcela cizí mentalitě lotyšských rolníků, bylo zaváděno krutě, s pohrdáním místními, hluboko zakořeněnými zkušenostmi se zemědělským družstevnictvím, zahrnujícím téměř tři čtvrtiny hospodářství. Kolektivizaci provázelo další zatýkání a deportace. V roce 1949 byly tisíce obyvatel venkova vysídleny do východních oblastí SSSR (podle údajů Ministerstva vnitra Lotyšské SSR více než 40 tisíc lidí). To rozhodlo o zesílení ozbrojeného odporu vůči moci. Účastnili se ho i Rusové žijící v Lotyšsku. Partyzánské boje trvaly až do začátku padesátých let a významně ovlivnily situaci v republice.

Odpor kladli i obyvatelé měst. Vznikaly podzemní organizace, do nichž náležela především vzdělávající se mládež a inteligence. Nejpočetnější nelegální organizací byl Svaz lotyšských vlastenců, působící v letech 1947–1948.

Po potlačení ozbrojeného podzemí na začátku padesátých let ztrácela nespokojenost s okupací intenzitu, antisovětské a antikomunistické nálady však byly nadále všeobecné.

K přelomu došlo po Stalinově smrti. V letech 1954–1956 se z vězení a z vyhnanství vrátilo nejméně 30 tisíc lidí. Byli mezi nimi příslušníci odboje, státní a společenští představitelé z doby nezávislého Lotyšska. Někteří se pokoušeli obnovit zprerhané vazby, mj. s emigrací. Například sociální demokraté, mezi nimi předseda ÚV Lotyšské sociálně demokratické dělnické strany Frīcis Menders, navázali kontakty se Zahraničním výborem, který byl reaktivován ve Švédsku. *Maďarská revoluce v roce 1956 vyvolala v Lotyšsku vlnu politické aktivity,⁶⁶

66 Ostatně nejen mezi Lotyši. Například leningradský student Michail Krasilnikov (syn sovětského důstojníka, který sloužil v Rize) při demonstraci na Palácovém náměstí v Leningradě (7. listopadu 1956) zvolal: *At' žije svobodné Maďarsko! At' žije svobodná Litva!* Byl za to odsouzen na čtyři roky do lágru.

jak spontánní, tak organizované. Od roku 1955 do roku 1959 odhalila bezpečnostní služba 48 podzemních skupin. Značně vzrostl počet rozšiřovaných letáků.

V letech 1958–1959 působila disidentská organizace jménem *Baltská federace. Založilo ji osm Lotyšů, kteří byli přesvědčeni, že baltské národy podřízené SSSR spojuje společný osud. Členové organizace usilovali o návrat nezávislosti všech pobaltských republik a jejich spojení do federace. Myšlenka společenství národů pobaltských zemí se objevila také v činnosti o něco dříve vzniklého (v roce 1956) *Klubu Balticum – moskevského sdružení studentů z Estonska, Litvy a Lotyšska, kteří vydávali ručně přepisovaný časopis *Balticum*. Jedním z jeho redaktorů byl Knuts Skujenieks, odsouzený později v procesu s *Baltskou federací.

Moskva nejen trvale bojovala se všemi projevy otevřeného odporu, ale snažila se také naočkovat obyvatelstvu Lotyšska sovětské stereotypy myšlení a chování v každodenním životě. Ruština byla zavedena jako povinný jazyk v oblasti vzdělávání a v pracovních kontaktech. Byly zesměšňovány lotyšské lidové zvyky. Společnost na takové jednání reagovala mimořádně ostře. Politiku Moskvy totiž nepřijímala ani ne tak kvůli uvádění myšlenek komunistického internacionalismu do života, nýbrž kvůli podpoře ruských imperiálních tradic. Příkladem může být boj o Den sv. Jana – svátek letního slunovratu (Jāņu diena – nebo také Līgo diena čili Den radosti), jeden z nejpobulárnějších svátků lidové tradice. Oslavy byly zakázány v roce 1960, což vyvolalo protesty nejen v Lotyšsku, ale i v Moskvě – proti zákazu se na stránkách sovětského tisku vyslovili moskevští literáti Lev Kopelev a jeho žena Raisa Orlova. Společně s Ēvaldsem Sokolsem (ředitelem Ústavu pro jazyk a literaturu Akademie věd Lotyšské SSR) se v roce 1961 obrátili na ÚV KSSS s „výzvou na obranu Līgo diena“. Podepsalo ho přes třicet představitelů lotyšské a moskevské inteligence. Poté úřady zákaz stáhly. Na obranu Dne svatého Jana poprvé spojili síly představitelé lotyšské a moskevské inteligence.

Pro lotyšské vlastence byla bolestná nejen ztráta státní nezávislosti, ale i obava z postupné ztráty národní identity, z toho, že nevelký národ pohltí obrovská říše. Problém se neomezoval na vnucování ruštiny a boj s lidovými zvyky. Neklid budily demografické změny, způsobované mj. imigrací Rusů, kterou preferovala Moskva. Podle sčítání lidu z roku 1970 již Rusové tvořili 29,80 % obyvatel Lotyšska a Lotyši jen 56,76 %. Průmysl a městská výstavba se rozvíjely v souladu se sovětskými principy a s pohrdáním vůči místní krajině, způsobu života a ekologii. Proto se také palčivým problémem vedle zachování národní totožnosti stala ochrana přírodního prostředí.

Specifickým znakem lotyšského národního hnutí byla aktivita představitelů různých generací, lidí s různým vzděláním a různým společenským postavením – od inteligence po dělníky.

Nejobecnější formou odporu bylo psaní antisovětských hesel na zdi. Na stěnách veřejných budov se objevovaly nápisy (často v ruštině): *Rusové, pryč z Lotyšska! Rusové, táhněte domů!* Byly strhávány a ničeny státní vlajky SSSR a Lotyšské SSR. Vyvěšovaly se červeno-bílo-červené vlajky nezávislého Lotyšska. Tyto akce sílily zejména v den Památky zesnulých, který se v luteránské církvi slaví ke konci listopadu. Na 18. listopad totiž připadá výročí vyhlášení nezávislosti Lotyšska v roce 1918. Lidé se scházeli na hřbitovech, zapalovali svíčky a přinášeli červené a bílé květiny. Pořádala se shromáždění, např. u hrobu Jānise Čakstea, prvního prezidenta Lotyšska (shromáždění z 18. listopadu 1969 zaznamenala **Kronika aktuálních událostí*).

Pronásledování náboženských společenství úřady nebylo v Lotyšsku tak tvrdé jako v sousední Litvě. Luteránská církev, k níž patřila většina věřících, působila oficiálně a také se úplně podřizovala moci. Větší aktivitu jevíli katolíci, kteří v Lotyšsku tvořili konfesní menšinu. Lotyšské pořady *Rádía Vatikán* (od roku 1948), určené jak pro emigranty, tak pro obyvate-

le sovětského Lotyšska, přicházely s národní problematikou a s otázkou lidských práv. Neoficiálně působili baptisté, těsně spjatí se svými spolubratry v západní Evropě. V roce 1974 úřady zlikvidovaly podzemní tiskárnu, která patřila baptistickému vydavatelství Christianin (Křesťan).

Náboženské a národní motivy se propletly v židovském hnutí za emigraci do Izraele, které se rozvinulo v první polovině šedesátých let především v Rize. Jeho příslušníci zřídili v Rumbule u Rigy hřbitov obětí holokaustu, učili se hebrejsky, studovali židovskou historii a kulturu, zakládali sionistické kroužky, byli v kontaktu s podobnými skupinami v jiných městech SSSR, vydávali podzemní časopis *Iton* (první periodikum vycházející mimo cenzuru, věnující se situaci Židů v SSSR). Zvláštní pozornost zasluhuje leningradský proces s jedenácti lidmi (sedm z nich byli „otkazníci“ z Rigy), kteří se pokusili unést sovětské letadlo (viz „proces „letců“). Krátce po hlavním líčení ve dnech 24.–27. května 1971 se v Rize konal jeden z mála procesů spojených s touto kauzou: čtyři říšští aktivisté židovského hnutí byli odsouzeni za vydávání časopisu *Iton*. Po těchto procesech a po masové emigraci (včetně těch nejaktivnějších) ztratilo židovské hnutí v Rize na intenzitě.

Lotyšští disidenti se stýkali s představiteli národních hnutí a hnutí na obranu lidských práv v různých oblastech SSSR. Počínaje šedesátými léty udržovali úzké kontakty s disidenty nejen ze sousedních pobaltských republik, ale také z Běloruska, Gruzie, Ruska a Ukrajiny. Přátelství navázali v *mordvinských a *permských táborech. Předávání informací na Západ probíhalo obvykle prostřednictvím Moskvanů, pro které bylo nejsnazší se spojit s pracovníky diplomatických misí a novináři akreditovanými v hlavním městě SSSR.

Moskvané dodávali také podzemní publikace. Nezávislá literatura se totiž zpočátku vozila z Ruska (např. v roce 1970 byly *Lidiji Doroņině-Lasmane zabaveny práce *Andreje Amalrika a *Alexandra Solženicyna). Později se rozvinul lotyšský samizdat, objevily se také exilové publikace přivážené ze Švédska, např. Zahraniční výbor Lotyšské sociálně demokratické dělnické strany nelegálně posílal své periodikum *Brīvība (Svoboda)*.

Oběh podzemních publikací byl nejintenzivnější v sedmdesátých letech. V Lotyšsku však nikdy nevznikla periodika podobná těm, jaká vycházela v Litvě nebo v Leningradě či v Moskvě.

Kromě samizdatu tiskli lotyšští disidenti letáky – obecně anonymní nebo podepsané názvem organizace. V polovině sedmdesátých let se v těchto textech objevil vedle národního obsahu také problém obrany lidských práv. Letáky z roku 1976 podepsané Demokratickým svazem lotyšské mládeže vyzývaly k boji za demokratická práva, zaručená sovětskou ústavou. V jiných, anonymních letáčích z téhož roku se požadovalo propuštění sovětských politických vězňů, byly kritizovány helsinské dohody za to, že právně potvrzují územní zisky SSSR po druhé světové válce.

Fakt, že se objevila nová hesla, odrážel obecné tendence v disidentském hnutí. V Lotyšsku však nevznikly organizace na obranu lidských práv, jako byly helsinské skupiny. Přesto lotyšské disidentské hnutí ustupovalo od tradic ozbrojeného podzemí a blížilo se praxi hnutí na obranu lidských práv – odmítalo násilí, odvolávalo se na platné zákony a vyzývalo k otevřené činnosti. Projevem těchto změn byla účast lotyšských disidentů na pokusu založit otevřené společenské sdružení, sjednocující opoziční aktivisty sovětských pobaltských zemí – *Hlavní výbor národních hnutí Estonska, Litvy a Lotyšska. Za Lotyšsko měli do výboru vstoupit *Ints Čālītis a *Viktors Kalniņš (někdejší člen *Baltské federace). Výbor však nezačal pracovat, protože byl uvězněn jeho iniciátor, Litevec *Viktoras Petkus. Byl to jediný případ účasti Lotyšů v otevřeném společenském sdružení.

Disidenty z pobaltských republik spojovalo vědomí společných dějin. Pod **Baltskou výzvu* – dokument estonských, litevských a lotyšských opozičních aktivistů, týkající se *paktu Molotov–Ribbentrop a překonání jeho důsledků, se podepsali čtyři Lotyši: *Ints Čālītis, Alfreds Zaidēks, Juris Ziemeļis a Ivars Žukovskis. Další společný dokument, v němž se invaze sovětských vojsk do Afghánistánu v roce 1979 srovnávala s okupací pobaltských zemí v roce 1940, také podepsal Lotyš – Ivars Žukovskis.

Příslušníci opozice z pobaltských zemí také zaujímali jednotné stanovisko k aktuálním politickým událostem. Na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let, v období, kdy mezi SSSR a Západem panovalo napětí a Litva mohla utrpět případným vojenským střetem supervelmocí, vznikla z iniciativy Lotyšů *výzva z 10. října 1981 šéfům vlád SSSR a severovýchodních zemí k vytvoření bezatomového pásma kolem Baltu. Dokument šířili na podzim 1981 disidenti pobaltských republik. Jednu třetinu ze 38 podpisů pod výzvou tvořily podpisy lotyšských disidentů.

Lotyši demonstrovali rovněž svou solidaritu s národy, pocitujícími důsledky sovětského imperialismu. V den zahájení *invaze do Československa (21. srpna 1968) vypluli rybáři z kolchozu z Engure na moře se smutečnými páskami na rukávech⁶⁷. S odezvou se setkaly také události na počátku osmdesátých let v Polsku – v říšských ulicích se objevila auta se znakem *Solidarity. V roce 1982 se rozšiřovaly letáky odsuzující sovětskou invazi do Afghánistánu. V jednom z nich stálo: *Naši synové by neměli zabít afghánské syny a dcery. Svobodu Afgháncům a Lotyšům!*

Pro lotyšskou opozici bylo začátkem osmdesátých let charakteristické spojování otevřené činnosti na obranu lidských práv s prací podzemní, rozšiřování kontaktů se zahraničím, oživení vydavatelské činnosti, spojování národních a náboženských problémů. Po dalším uvěznění *Lidije Doroņiny-Lasmane v roce 1983 bylo v rámci jejího trestního stíhání provedeno více než padesát domovních prohlídek. Sama *Lasmane a její uvěznění přátelé – luterán Ģederts Melngailis a baptista Jānis Vēveris – byli obviňováni z *kontaktů se zahraničím*. *Doroņina-Lasmane a Melngailis byli také obviněni kvůli spojení s „Akcí světla“ – organizací baptistů v Německu – prostřednictvím lotyšského pastora; cílem měla být pomoc politickým vězňům. Jiní uvěznění, například Jānis Rožkalns, byli obviněni z kontaktů se švédským biblickým sdružením.

Zatýkáni z roku 1983 značně oslabilo lotyšské disidentské hnutí a mnoho jeho členů se dostalo do izolace.

K dalšímu zvýšení neformální občanské aktivity došlo na začátku perestrojky. Čtrnáctého června 1986, na výročí deportací z roku 1941, vznikla ve městě Liepāja skupina Helsinky 86, kterou založili Mārtiņš Bariss, Raimonds Bitenieks a Linards Grantiņš. Soustředili se na obranu národních práv. Mezi prvními dokumenty skupiny byla výzva Michailu Gorbačovovi s požadavkem referenda o samostatnosti Lotyšska. *Váš národ, píše se v ní, má nezměrný prostor od Baltu až po Japonsko. Jste na severním pólu i na jižním pólu, na všech oceánech světa, patří vám i vesmír [...] Copak opravdu potřebujete ještě milion a půl Lotyšů a malý kousek země u Baltského moře?* Obrátili se také na OSN a na papeže Jana Pavla II. s prosbou o pomoc při vzdorování ruskému šovinismu. Představitelé skupiny Helsinky 86 se účastnili tiskových konferencí obránců lidských práv, které se konaly v moskevském bytě Sergeje Grigorjance.

⁶⁷ Devatenáctého dubna 1969 rozvinul u Pomníku Svobody v Rize matematik Ilja Ripss transparent s odsouzením *invaze sovětských vojsk do Československa a poté se pokusil upálit.

V srpnu 1986 byli zatčeni Bitenieks a Grantiņš. V lednu následujícího roku byli propuštěni, když oba slíbili, že zůstanou v zemi. Počet členů skupiny vzrostl, vstoupili do ní disidenti, kteří se v roce 1987 vrátili z lágrů a z vyhnanství na „gorbačovskou amnestii“. Čtrnáctého června 1987 skupina uspořádala demonstraci v centru Rigy. Později proběhly další demonstrace, jichž se zúčastnily tisíce lidí. Vznikalo otevřené masové hnutí za nezávislost Lotyšska.

V letech 1987–1988 byli propuštěni v zásadě všichni političtí vězni z Lotyšska. Začal vycházet nezávislý tisk. Od roku 1987 vycházel politický časopis *Auseklis (Jitřenka)*, s nímž spolupracovala *Lidija Doronina-Lasmane.

Stále vznikala nová neformální společenská sdružení. Klub na ochranu životního prostředí Lotyšska (Vides Aizsardzības Klubs) – ekologická a politická organizace – získal masový charakter. Předsedou jeho politického byra se stal *Ints Cālītis. V roce 1987 byla zřízena Rada společenských klubů, do níž vstoupili představitelé různých neoficiálních sdružení. Čtrnáctého června 1987 vzniklo hnutí Obrození a obnova, sdružující luteránské duchovní. Jeho cílem bylo obrození křesťanského života v Lotyšsku. V říjnu 1988 bylo zaregistrováno Sdružení židovské kultury.

V červenci 1988 vzniklo Hnutí za nezávislost Lotyšska, v září pak Neformální národní fronta. V říjnu téhož roku byla vytvořena Lotyšská národní fronta, která se stala nejvýznamnější politickou silou v republice.

Po vytvoření masových politických hnutí ztratily dosavadní formy disidentské aktivity smysl, v dějinách Lotyšska začala nová epocha.

V březnu 1990 zvítězila Lotyšská národní fronta v parlamentních volbách. V témže roce byla vyhlášena nezávislost Lotyšské republiky.

Ints Cālītis, Dmitrij Jermolcev

BIBLIOGRAFIE

- ALEKSEJEVA, L.: *Istorija inakomyslija v SSSR...*
 AĻĶĪS, I. (ed.): *Pretestības kustība okupācijas varām Latvijā: atmiņās un dokumentos no 1941. gada līdz 1956. gadam*. Riga 1997.
 DARSKI, J. [vl. jm. Targalski, Jerzy]. *Łotwa* – viz <http://darski1.republika.pl/lotwa/hist.htm> (citováno k 15. 2. 2007).
 DREIFELDS, J.: *Latvian National Rebirth. Problems of Communism*, 1989, č. 4.
 HLEBOWICZ, A.: *Kościół odrodzony...*
 KALNINS, I. (ed.): *Baltic Tribunal Against the Soviet Union, July 25 & 26, 1985. Copenhagen*. Rockville 1985.
 KARKLINS, R.: *Ethnopolitics and Transition to Democracy. The Collapse of the USSR and Latvia*. Baltimore 1994.
 KOPELEV, L. – ORLOVA, R.: *My žili v Moskve 1956–1980*. Ann Arbor 1988; Moskva 1990.
 KORZEŃ, J. [vl. jm. Roszkowski, Wojciech]: *Dramat narodów bałtyckich...*
 KÜNG, A.: *A Dream of Freedom...*
Latvian Dissent: Case Histories of the 1983 Soviet Campaign to Silence Political Dissidents in Occupied Latvia. Rockville 1983.
Latvijas cilvēktiesību aizstāvēšanas grupa Helsinki '86. Dokumentu krājums 07.86.–04.88. Riga 1989.

Latvijas komunistu vēstule ārzemju kompartijām. *Brīvība*, 1972, č. 1.

Latvijas Tautas fronte 1988–1991. Veltījums Trešajai Atmodai un Latvijas tautas frontes dibināšanas desmitgadei. Riga 1998.

Memorandum przedstawiceli rdzennej ludności Estonii, Łotwy i Litwy do przywódców państw demokracji zachodniej i Rady Bezpieczeństwa ONZ...

MENDĒLEVIČ, J.: *Operacija „Svad’ba“*. Jeruzalém 1987; Kyjev 2002.

MISIUNAS, R. – TAAGEPERA, R.: *The Baltic States. Years of Dependence 1940–1990...*

No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940–1986. Riga 1999.

Okupācijas varu politika Latvijā, 1939–1991: Dok. Krāj. Riga 1999. Rusky jako: *Politika okupacionnyh vlastej v Latvii, 1939–1991: Sb. dok.* Riga 1999. Anglicky jako: *Policy of Occupation Powers in Latvia, 1939–1991: A Collection of Documents*. Riga 1999.

PLAKANS, A.: *Historical Dictionary of Latvia*. Lanham – Londýn 1997.

TÝŽ: *The Latvians. A Short History*. Stanford 1995.

Pod maskoj nēzavisimosti: dokumenty o vooružonnom nacionalističeskom podpolje v Latvii v 40–50-je gg. *Izvestija CK KPSS*, 1990, č. 11.

PUISĀNS, T. (ed.): *Okupācijas varu nodarītie postījumi Latvijā, 1940–1990: Rakstu krāj.* Stockholm – Toronto 2000.

RENIK, K.: *Podpolnicy. Rozmowy z ludźmi Kościoła na Litwie, Łotwie, Białorusi i Ukrainie...*

RODE, G.: *Disidentu kustība Latvijā, Baltijā un PSRS. Latvija Šodien*, 1979, č. 7.

SIWIŃSKI, W. a kol.: *Łotwa. Pod własną flagą*. Varšava 1990.

STRODS, H.: *Latvijas nacionālo partizānu karš. Dokumenti un materiāli, 1944–1956*. Riga 1999.

TÝŽ: *The Nonviolent Resistance Movement in Latvia (1944–1958)*. In: ANUŠAUSKAS, A. (ed.): *The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States...*

ŠILDE, Ā.: *Resistance Movement in Latvia*. Stockholm 1972. Polsky jako: *Ruch oporu na Łotwie. Obóz*, 1982, č. 5 (překlad úryvků).

Wolność republik bałtyckich...

ZALĪTE, I.: *Pagrindinēs neprievartinio pasipriešinimo formos ir slaptasis nacionalizmas – vidinis nepaklusimas sovietiniam režimui Latvijoje (aštuntasis–devintasis dešimtmečiai). Genocidas ir rezistencija*, 1997, č. 2.

Gunārs ASTRA (1931–1988)

Distributor samizdatu, politický vězeň.

Narodil se v Rize. Otec pocházel z ruské rodiny Astracevových, starověrců žijících v Lotyšsku už po generace, matka z rodiny řížských řemeslníků.

Dokončil elektromechanickou průmyslovku. Od roku 1957 studoval anglickou filologii na Lotyšské univerzitě v Rize. Pracoval v řížských podnicích, později v laboratoři zvuku a světla Lotyšské univerzity.

Znalost předválečné lotyšské literatury, poslech západních rozhlasových stanic a četba zahraničních časopisů a knih ho utvrdily v přesvědčení, že lotyšský stát byl do SSSR připojen násilím. Lotyši byli zbaveni svých práv a dostali se do úplné závislosti na stranickém diktátu, lotyština byla vytlačována z administrativy i z hospodářství. Astra měl za to, že jde o ohrožení národní totožnosti.

Otevřeně o svých názorech hovořil. Radil kolegům, aby poslouchali zahraniční rozhlasové stanice. Pátral po možnostech vzdorovat režimu, pokoušel se navázat kontakt s cizinci: novináři, zahraničními turisty, zaměstnanci velvyslanectví USA v Moskvě.

Byl uvězněn 25. února 1961 a obviněn z *vyhledávání kontaktů s představiteli výzvědných služeb USA, sbírání informací vojenského významu a z protisovětské agitace a propagandy*. Dvacátého šestého října 1961 ho Vojenský soud Pobaltského vojenského okruhu odsoudil za *vlastizradu* (par. 59, odst. 1 tr. z. Lotyšské SSR), *protisovětskou agitaci a propagandu* (par. 65, odst. 1 tr. z. LSSR; viz *par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR) a za *výrobu a prodej pornografického zboží* (par. 65, odst. 1 tr. z. LSSR) k patnácti letům odnětí svobody. Astra při vyšetřování odmítl vypovídat, při hlavním líčení se nepřiznal k vině. Obvinění se opíralo o výpovědi jeho kolegy z práce Edgarse Fjodorse Tuhelise.

V *mordvinských táborech a *permských táborech, kde vykonával trest, se spřátelil s mnoha disidenty. Hodně četl, účastnil se stávek a hladovek.

Po propuštění 23. února 1976 se vrátil do Lotyšska. Obnovil dřívější kontakty, sbíral, rozmnožoval (fotograficky) a šířil samizdat a literaturu vydanou na Západě.

Šestého ledna 1983 byla u něj provedena domovní prohlídka, bylo zabaveno mnoho knih, magnetofonových pásků, negativů a poznámek. Patnáctého září 1983 byl uvězněn a obviněn z protisovětské agitace a propagandy. Byl souzem společně s Gunārsem Freimanisem. Nejvyšší soud Lotyšské SSR Astru 19. prosince 1983 uznal za *zvláště nebezpečného recidivistu* a odsoudil podle par. 65, odst. 2 tr. z. LSSR (*protisovětská agitace a propaganda*; viz *par. 70, odst. 2 tr. z. RSFSR) k sedmi letům odnětí svobody v táboře se zpřísněným režimem a k pěti letům vyhnanství. Astra a Freimanis byli obžalováni mj. z rozšiřování románu George Orwella *1984* a z rozmnožování a rozšiřování knih lotyšského exilového spisovatele Anšlavse Eglītise.

Astra byl rovněž obviněn z toho, že přeložil do lotyštiny **Baltskou výzvu*, udržoval kontakty s bývalým politickým vězněm Gunārsem Rodem, který žil ve Stockholmu, a nahrával zahraniční rozhlasové pořady.

Během vyšetřování i u soudu odmítl vypovídat. Ve svém posledním slovu prohlásil: *Ne vypovídal jsem a nikdo se kvůli mně nedostal do vězení. To je neodpustitelné. Proto mi také ne-*

odpustí. Neodpustí mi ani to, že se tady před vámi nezříkám svých přátel ani svých názorů. [...] Věřím, že tato doba pomine jako strašný sen.

Astrovu závěrečnou řeč se podařilo nahrát. Její uveřejnění na Západě mělo mohutný ohlas v řadách lotyšské emigrace. Prostřednictvím zahraničního vysílání se jeho výpověď rozšířila i v Lotyšsku.

V polovině osmdesátých let byl Astra jedním z nejznámějších lotyšských politických vězňů. V létě 1987 byl na mnohatisícovém shromáždění v Rize založen výbor za jeho propuštění, koncem roku se před budovou Nejvyššího soudu Lotyšské SSR konala demonstrace pod heslem *Propuštěte Gunārse Astru!*

Byl propuštěn 1. února 1988 na základě dekretu předsednictva Nejvyššího sovětu SSSR *O amnestii* z 18. června 1987.

Zemřel 6. dubna 1988 v Leningradě za nevyjasněných okolností.

V roce 1989 mu exilová Pasaules Brīvo Latviešu Apvienība (Světová jednota svobodných Lotyšů) posmrtně udělila Národní cenu (vzniklou v Lotyšsku v meziválečném období a udělenou za významné zásluhy o národ a stát). V roce 1966 byla jeho jménem pojmenována ulice v Rize. Na stěně budovy nejvyššího soudu, kde se konal proces s Astrou, organizace lotyšských emigrantů umístila pamětní desku.

V srpnu 1998 ho ministr zahraničí Lotyšska navrhl jako kandidáta na Cenu lidských práv OSN.

Leons Astra

I.

Gunāra Astras pēdējais vārds: LPSR Augstākajā tiesā 1983. gada 15. Decembrī. *Pilsonis*, 29. 10. – 4. 11. 1991.

II.

CĀLĪTIS, I.: Vislabākais varonis ir miris varonis: Dažas pārdomas pēc atmiņu stāstu lasīšanas par Gunāru Astru. *Diena*, 5. 3. 1999.

DOROŅINA–LASMANE, L.: Gunārs Astra. Kāds viņš bija? *Rīgas Balss*, 17. 11. 1994.

EGLĪTE, B.: Kam pieder varonis? *Lauku Avīze*, 9. 1. 1999.

TĀŽ: *Kas jūs bijāt, Gunār Astra?* Rīga 1998.

FRIŠVALDS, J.: Caur ciešanām uz zvaigznēm – per aspera ad astra: 22 okt. – 65 gadi kopš Gunāra Astras dzimšanas. *Brīvā Latvija*, 21.–27. 10. 1996.

PELUDE, A.: Noskaidro manas nāves cēloņus. *Diena*, 6. 4. 1998.

ROŽKALNS, J.: Par Dzimteni – bez bailēm un savtīguma. *Nacionālā Neatkarība*, 20.–31. 8. 1998.

TÝŽ: Viņi cīnījās par Latviju. *Lauku Avīze*, 27. 11. 1999.

RUKS, M.: *Gunārs Astra*. Rīga 1998.

TITAVS, D.: Patiesības noskaidrošanai nepieciešama ekshumācija: Gan tuvinieki, gan prokuratūra un ārsti uzskata, ka tā Astras lietā būtu atbilde uz visiem minējumiem. *Diena*, 25. 4. 1998.

ZIHMANIS, M.: Gunāru Astru atceroties. *Treji Vārti*, 1993, č. 152.

Ints CĀLĪTIS (nar. 1931)

Aktivist a hnutí odporu, třikrát vězněn za přesvědčení; politik.

Narodil se v Rize. Jeho otec, povoláním novinář, byl v roce 1947 uvězněn za to, že vedl podzemní skupinu. Byl odsouzen k 25 letům vězení.

V roce 1947 založil Cālītis podzemní organizaci mládeže, která se měla stát politickým a ideologickým zázemím ozbrojeného odboje. Členové skupiny se intenzívně učili cizí jazyky, historii, topografii, fotografování a rozhlasovou techniku, připravovali a distribuovali letáky.

Osmnáctého listopadu 1948 bylo deset členů skupiny zatčeno a 28. března 1949 je odsoudil Vojenský tribunál Pobaltského vojenského okruhu ke 25 rokům vězení. Cālītis byl poslán na Kolymu. V táboře vydával ilustrovaný rukopisný časopis v lotyštině. V roce 1954 zorganizoval stávkou elektromontérů dolu Cholodnyj. V roce 1955 mu byl trest zkrácen na deset let a v téže roce byl po výjezdním zasedání Nejvyššího soudu RSFSR propuštěn z lágru po odpykání dvou třetin trestu. Byl poslán do věčného vyhnanství do Magadanské oblasti. Až po amnestii v roce 1956 dostal osobní doklady a právo vrátit se do vlasti. Nastoupil do práce jako elektrikář v podniku vodovodů a kanalizací v Rize. Studoval večerní školu.

V Rize obnovil kontakty s kolegy z tábora, hledal stoupence mezi mládeží a inteligencí, účastnil se diskusí na aktuální politická témata. V roce 1958 byl znovu uvězněn. Třicátého září 1958 ho Nejvyšší soud Lotyšské SSR odsoudil podle *par. 58, odst. 10 tr. z. RSFSR k šesti letům odnětí svobody. Byl obžalován mj. z přechovávání zakázané literatury.

Trest vykonával v *mordvinských táborech. V lágru dokončil střední školu, věnoval se sebevzdělávání, učil se cizí jazyky. Pořádal kurzy baltských jazyků. Založil jedinou knihovnu lotyšských knih v gulagu, čítající kolem tisíce knih, do níž lotyšští vězňové ukládali své knihy. Podílel se na organizování oslav národních a náboženských svátků, mj. Dne sv. Jana.

V roce 1964 se po vykonání trestu vrátil do Rigy.

V roce 1968 proběhlo v jeho bytě setkání opozičních aktivistů z Estonska, Litvy a Lotyšska, na němž bylo mj. přijato rozhodnutí aktivněji využívat pomoci moskevských disidentů při předávání informací na Západ.

V roce 1977 se Cālītis aktivně účastnil tvoření *Hlavního výboru národních hnutí Estonska, Litvy a Lotyšska. V roce 1979 podepsal *Baltskou výzvu, sbíral podpisy také pod další otevřené dopisy disidentů z pobaltských zemí, mj. pod výzvu západním státům k embargu exportu zboží do SSSR a *výzvu z 28. ledna 1980 Mezinárodnímu olympijskému výboru.

V prosinci 1979 se ho KGB neúspěšně pokoušela získat ke spolupráci.

Jedenáctého dubna 1983 byl Cālītis uvězněn potřetí. Třináctého září 1983 ho Nejvyšší soud Lotyšské SSR odsoudil podle par. 65, odst. 1 tr. z. Lotyšské SSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR) k šesti letům odnětí svobody. V letech 1983–1984 byl v *čistopolské věznici, poté ho poslali do *permských táborů. V červenci 1986 byl podmíněně propuštěn (na základě dekretu předsednictva Nejvyššího sovětu Lotyšské SSR z 20. června 1986).

Vrátil se do Lotyšska. Byl zvolen předsedou politického byra Vides Aizsardzības Klubs (Klubu na ochranu životního prostředí Lotyšska). V dubnu 1989 otevřel ve svém bytě první veřejnou knihovnu samizdatu a tamizdatu v Lotyšsku. Při doplňování sbírek a vybavení mu

poskytli pomoc přátelé z tábora, moskevští disidenti. V roce 1990 předal Cālītis shromážděný soubor knih Státní knihovně Lotyšska.

V roce 1989 byl na zakládajícím sjezdu Neformālā Tautas fronte (Neformální národní fronty) zvolen jejím spolupředsedou. Byl členem vedení Latvijas Tautas fronte (Lotyšské národní fronty, LNF) a jeho předsedou. Stál v čele výboru LNF pro kontakty s demokratickými organizacemi, spolupracoval s mnoha nezávislými strukturami z Arménie, Běloruska, Gruzie, Ruska a Ukrajiny.

Ve volbách v roce 1990 byl za LNF zvolen poslancem Nejvyššího sovětu Lotyšské republiky. Tyto povinnosti zastával do června 1993. V letech 1992–1994 byl předsedou Demokratické centra partija (Strany demokratického středu) – první nekomunistické politické strany nezávislého Lotyšska. Stal se předsedou Nadace pro rozvoj demokracie v Lotyšsku.

Ināra Serdāne

I.

Cālītis Ints: 52 goda v politike, 17 let v tūrme. *SM-segodņa*, 3. 11. 1994.

Čelabinskā, Zelta kalniņā, nāves no metnēs. *Atmoda*, 4. 12. 1989.

Dokumenti: Baltiešu iesniegums. *Latvija Šodien*, 1980, č. 8.

„Ja vsju žižņ borolsja z diktaturoj...“. *Panorama Latvii*, 4. 7. 1992.

Ješčo raz o „Gajmas akcija“ i andropovskom 1983 godě. *Diena*, 20. 4. 1998.

Obraščeni je 45 žitēlej pribaltijskich republik i 5 prisojedinivšichsja rossijskich pravozaščitnikov k praviteľstvam SSSR, FRG, GDR, stran, podpisavšich Atlantičeskuju Chartiju, Geněralnomu sekretarju OON K. Valdchajmu v svjazi z 40-letijem pakta Molotova-Ribbentropa. *Matērialy samizdata*, [Mnichov], 1979, č. 39.

Obraščeni je semi byvšich politzaključonnych iz Latvii i Estonii k Meždunarodnoj Amnistii s prosboj okazat' poddēržku v borbe za osvoboždēni je litovskogo pravozaščitnika V. Pjatkusa (Tartu – Tallinn – Riga, 14. 11. 1977). *Matērialy samizdata*, [Mnichov], 1978, č. 27.

„Otkrytoje pismo glavam praviteľstv Sojuza SSR i severnych stran po voprosu sozdanija bezjadernoj zony v Severnoj Jevrope“, podpisanno je 38 žitēljami pribaltijskich republik SSSR. *Matērialy samizdata*, [Mnichov], 1982, č. 6.

Razgovor za pravdu vedut dva byvšich dissidēnta. *SM-segodņa*, 17. 3. 1997.

Tēvs un dēls. *Jūrmala*, 9. 5. 1990.

Uzruna. Ints Cālītis. In: VĀVERNIECE, I. (ed.): *Latvijas Tautas fronte. Gads pirmais*. Riga 1989.

Vēl reiz par „Gajmas akciju“ un andropovisko 1983. gadu. *Diena*, 18. 4. 1998.

Vislabākais varonis ir miris varonis: Dažas pārdomas pēc atmiņu stāstu lasišanas par Gunāru Astru...

II.

Disidenti: Ints Cālītis. *Latvija Šodien*, 1983, č. 11.

ĪVĀNS, D.: Uzvar stiprākais. *Skola un Ģimene*, 1993, č. 5.

KALNIŅŠ, V.: Ints Cālītis. *Latvija Amerikā*, 4. 2. 1984.

Latvian Dissent: Case Histories of the 1983 Soviet Campaign to Silence Political Dissidents in Occupied Latvia...

LIPŠA, I.: Padomju disidenti: Vai bija vērts? *Vakara Ziņas*, 25. 8. 1999.

MINIATS, E. (ed.): *Latvia and Latvians, 1980–1985*. Guelph 1987.
Padomju varas ienaidnieki: Fragm. no čekas apcietināto sarakstiem. Stockholm 1986.
 SPILNERS, I.: *Mēs uzvarējām! Pasaules Brīvo Latviešu Apvienība Eiropas Drošības un sadarbības konferencē un daži citi laikmetīgi notikumi, 1972–1986*. Riga 1998.

Lidija DOROŅINA-LASMANE (nar. 1925)

Ošetřovatelka, účastnice hnutí odporu, distributorka samizdatu, politická vězeňkyně.

Narodila se ve zbožné rolnické rodině. Základní školu dokončila ve vesnici Pāvilsta, v letech 1940–1944 studovala gymnázium ve městě Liepāja. V roce 1945 začala studovat v ošetřovatelské škole v Rize.

Po válce pracovala s rodiči v hnutí odporu proti sovětské vládě. Dodávala partyzánům léky, léčila je v nemocnici v Rize. Dvacátého třetího listopadu 1946 byla Lasmane uvězněna zároveň s rodiči. Byli uvězněni i partyzáni, kterým pomáhala.

Vojenský tribunál Pobaltského vojenského okruhu ji podle *par. 58 tr. z. RSFSR odsoudil k pěti letům v lágru a třem letům ve vyhnanství. Trest vykonávala nejprve v táboře ve Sverdlovské oblasti, od roku 1950 pak ve vorkutských táborech. Po propuštění byla poslána do věčného vyhnanství do ASSR Komi. V roce 1954 jí byl trest vyhnanství zrušen. Lasmane však zůstala ve vesnici Vojvož v ASSR Komi, kde pracovala jako ošetřovatelka. V roce 1959 se provdala za místního geologa.

V roce 1960 se s manželem a dcerou vrátila do Lotyšska. Podařilo se jí navázat kontakt s rodinou bratra, který odjel do Švédska. Zřídila trasu pašování samizdatu a tamizdatu. Aktivně se věnovala distribuci.

Do roku 1969 pracovala jako ekonomka na Ministerstvu kultury Lotyšské SSR. Po vstupu vojsk Varšavské smlouvy do Československa *invazi veřejně odsoudila. Z ministerstva pak musela odejít. Našla si práci ekonomky v továrně na nábytek Riga.

Třetího srpna 1970 byla znovu uvězněna. Byla obviněna z přechovávání a distribuce děl *Andreje Amalrika a *Alexandra Solženicyna. Dvacátého devátého prosince 1970 ji Nejvyšší soud LSSR odsoudil podle par. 183, odst. 1 tr. z. Lotyšské SSR (*par. 190, odst. 1 tr. z. RSFSR) ke dvěma letům v lágru. Trest vykonávala v ženské kolonii v Rize.

Po propuštění obnovila kontakty s lotyšskými disidenty. Zapojila se do Akce světla baptistického pastora Paulise Kļaviņše na obranu vězňů svědomí a za dodržování lidských práv.

Šestáho ledna 1983 byla potřetí uvězněna. Byla obviněna z rozšiřování zahraničních filmů a anket týkajících se informací o *Lotyších zemřelých ve vyhnanství a zabitých za sovětské vlády od roku 1940*. Byla obviněna, že nahrávala na magnetofon pořady západních rozhlasových stanic, aby je využívala při *protisovětské agitaci a propagandě*. Dále byla obviněna z distribuce samizdatu a tamizdatu – mj. románu Anšlavse Eglītise a historického sborníku **Pamjat' (Paměť)*.

Jedenáctého srpna 1983 ji Nejvyšší soud Lotyšské SSR odsoudil podle par. 65, odst. 1 tr. z. LSSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR) k pěti letům v lágru a třem letům ve vyhnanství. Trest vykonávala v *mordvinských táborech. V lágru se účastnila akcí odporu. Šestáho března 1984 se v reakci na návrh úřadů, aby napsala žádost o milost, a také na protest proti pomlouvačným informacím v tisku vzdala sovětského občanství.

Dvacátého pátého prosince 1986 byla rok před vypršením trestu omilostněna podle dekretu předsednictva Nejvyššího sovětu Lotyšské SSR. V květnu 1987 se vrátila do Lotyšska. V říjnu 1987 se stala spoluredaktorkou nezávislého časopisu *Auseklis (Jitřenka)*, což bylo první

necenzurované periodikum v Lotyšsku od května 1934. Od roku 1993 pracovala v Dokumentačním centru důsledků totality při Úřadu na ochranu ústavy Lotyšské republiky.

Za příspěvek k boji za lidská práva byla 7. listopadu 1994 vyznamenána Řádem tří hvězd V. třídy. Odmítla ho přijmout na protest proti tomu, že byl přiznáván bývalým agentům KGB.

Dvacátého pátého listopadu získala status účastníka národního hnutí odporu.

Žije v Rize.

Zinta Ābola

I.

Atklāta vēstule: Maskavā, Kremlī, PSKP Ģenerāļsekretāram M. Gorbačovam. *Auseklis*, 1987, č. 1. Esmu Dieva luteklīte: Ar to ordeni tomēr varētu vēl neplātīties, kas to lai zina varbūt, ka īstais varoņlaiks vēl tikai priekšā. *Nakts*, 18.–24. 11. 1994.

Gunārs Astra. Kāds viņš bija?...

Kā tas varēja notikt? – tā vaicās nākamās paaudzes. *Atmoda*, 6. 3. 1989.

Lidijas Lasmanes-Doroņinas vēstule LŠ. *Latvija Šodien*, 1989/1990, č. 17/18.

Par Irinu Ratušinsku. Riga 1998.

Sarp gaismu un tumsu nav vidusēja. *Atmoda Atpūtai*, 21. 4. 1993.

II.

ALEKSEJEVA, L.: *Istorija inakomyslija v SSSR...*

Chronika baraševskoj zony. Silver Spring 1986.

Latvian Dissent: Case Histories of the 1983 Soviet Campaign to Silence Political Dissidents in Occupied Latvia...

LIPŠA, I.: Padomju disidenti: Vai bija vērts?...

Padomju varas ieslodzītie sirdsapziņas cietumnieki no Latvijas. *Latvija Šodien*, 1983, č. 11.

RATUŠINSKAJA, I.: *Seryj – cvet naděždy...* Česky jako: RATUŠINSKÁ, I.: *Šedá je barva naděje*.

Přel. Ryčlová, Ivana...

STREIPS, K. (ed.): *Occupied Latvia Today*. Münster 1984.

ŠATALIN, J.: Meški šoka ili meški smecha. *Panorama Latvii*, 6. 5. 1995.

Viktors KALNIŅŠ (1938–2001)

Novinář, člen *Baltské federace, politický vězeň.

Pochází z rodiny lotyšských komunistů, kteří v meziválečném období emigrovali do SSSR. Narodil se v Istanbulu, kde matka pracovala na sovětském velvyslanectví. Po návratu do SSSR se rodina usídlila v Moskvě.

V roce 1960 dokončil Historicko-filologickou fakultu moskevského Pedagogického institutu. Za studií pracoval v podzemním kroužku marxistické mládeže (1956–1958). Navázal kontakty s nezávisle smýšlejícími studenty z pobaltských republik.

Po studiích se přestěhoval do Rigy, pracoval jako novinář. Byl spjat s *Baltskou federací, jejímž cílem bylo sjednotit opoziční aktivisty z Estonska, Litvy a Lotyšska. Členové organizace hodlali vypracovat program společných akcí proti sovětské okupaci a působit ve prospěch vystoupení pobaltských zemí ze SSSR. Tvrdili, že osudy národů Estonska, Litvy a Lotyšska jsou navždy propojeny, a proto je třeba budovat základy budoucí spolupráce.

Byl uvězněn 18. května 1962. Na jaře téhož roku bylo uvězněno také sedm dalších členů *Baltské federace. Proces se konal od 30. listopadu do 28. prosince 1962. Kalniņš byl obviněn z trestných činů podle par. 59, par. 65, odst. 1 a par. 67 tr. z. Lotyšské SSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR a *par. 72 tr. z. RSFSR). Nejvyšší soud Lotyšské SSR ho odsoudil k deseti letům odnětí svobody.

Trest vykonával v *mordvinských táborech. Aktivně se účastnil akcí proti svévoli táborové správy (společně mj. s Julijem Danielem, *Jurijem Galanskovem, *Alexandrem Ginzburgem). Vyučoval angličtinu a lotyštinu v táborových kurzech cizích jazyků, měl přednášky z dějin Lotyšska pro politické vězně z baltských zemí.

Po propuštění se vrátil do Lotyšska. Rok žil pod úředním dohledem ve vesnici Kaive. V roce 1973 se přestěhoval do Rigy. Udržoval kontakty s bývalými politickými vězni z Estonska, Litvy, Lotyšska a Ruska. Stále ho sledovala KGB, prováděla u něj domovní prohlídky, předvolávala ho k výslechům.

Podílel se na vzniku *Hlavního výboru národních hnutí Estonska, Litvy a Lotyšska, překládal dokumenty výboru do lotyštiny.

V letech 1977–1978 byl Kalniņš vyslýchán v kauze *Alexandra Ginzburga a *Viktorase Petkuse. Jeho výpovědi byly využity při procesech s oběma disidenty. Koncem roku 1977 dostal povolení vycestovat ze SSSR. Podle **Kroniky aktuálních událostí* odvolal v dubnu 1978 předchozí výpovědi – přinejmenším tu, která se týkala *Ginzburga. V červnu 1978 emigroval; usadil se v USA.

Pracoval v lotyšské redakci **Rádia Svobodná Evropa*. Spolupracoval s různými periodiky, americkými i exilovými (lotyšskými a ruskými). Uveřejnil na 1500 článků na politická témata. Je autorem brožury *Pakt Molotova–Ribentropa i jeho posledstvijs* (*Pakt Molotov–Ribbentrop a jeho důsledky*). V Austrálii, Evropě, Kanadě a USA přednášel o situaci v pobaltských zemích, hovořil o sovětském represivním systému.

V roce 1994 se vrátil do Lotyšska. Žil v Rize.

Biruta Eglīte

I.

Ceka rada nesaskaņas: V. Kalniņš informē J. Kadeli par čekas pratināšanas metodēm un nesaskaņu radišanu starp krievu pretestībnieku un nacionālo kustību grupām. *Latvija*, 1978, č. 26.

Daudznacionālā, bet ne vienotā... In: PUISĀNS, T. (ed.): *Okupācijas varu nodarītie postījumi Latvijā, 1940–1990...*

Desmit gadi par nekonformismu. *Vakara Ziņas Svētdienai*, 27. 8. 1994.

Dzeloņu stieples rūs... *Latvija Šodien*, 1985, č. 13.

Gunārs Astra. *Latvija Amerikā*, 14. 1. 1984.

Intervija ar Viktoru Kalniņu Vīnē. *Brīvība*, 1978, č. 6–7.

Ints Cālītis...

Jāatceras aizgājušie varoņi: Viktors Kalniņš stāsta par brīvības cīnītāju Juri Ziemeli (1941–1988). *Latvija Amerikā*, 13. 1. 1996.

Kak Sovetskij Sojuz zachvatil Latviju: Kratkoje izloženiye sobytij tak nazyvajemogo vchoždēnija Latvii v sostav SSSR. ASV 1979.

Neredzamā fronte: Par pretestības kustību Latvijā un tās attiecībām ar citu tautu opozīciju Padomju Savienībā. *Latvija Šodien*, 1980, č. 8.

No „Brīvās Eiropas“ uz brīvo Latviju. *Labrīt*, 9. 8. 1994.

Oskolki lagernych vospominanij. *Fakty i mysli*. 1979, č. 8. Lotyšsky jako: Gulaga atmiņu drumslas. *Latvija Šodien*, 1980, č. 8.

Pakt Molotova–Ribentropa i jego posledstviya. ASV 1980 [?].

Tūkstots jūdzes es etapā dzīts: K. Skujenieks dzīvē un darbā. *Latvija Šodien*, 1983, č. 11.

Under Arrest! In: STREIPS, K. (ed.): *Occupied Latvia Today...*

II.

DANIEL, A. (ed.) – DANIEL, J.: „Ja vsjo sbivajus na litēraturu...” *Pisma iz zaključenija. Stichi*. Moskva 2000.

SPILNERS, I.: *Mēs uzvarējām! Pasaules Brīvo Latviešu Apvienība Eiropas Drošības un sadarbības konferencē un daži citi laikmetīgi notikumi, 1972–1986...*

Elmārs PRAULIŅŠ (1911–1984)

Filozof, literārnī vēdec. Aktivista podzemního hnutí odporu, autor samizdatu, politický vězeň.

Narodil se v rolnické rodině. Od roku 1934 publikoval v tisku. V letech 1939–1944 studoval na Fakultě filologie a filozofie Lotyšské univerzity v Rize. Pracoval jako učitel.

Založil nelegální studentskou organizaci, jejíž členové bojovali s německými okupanty a usilovali o získání nezávislosti Lotyšska. Založil a vydával časopis *Dzimtā Zeme (Rodná země)*.

Po obsazení Lotyšska Sovětským svazem byl 14. února 1945 uvězněn a odsouzen podle *par. 58, odst. 1 tr. z. RSFSR k osmi letům odnětí svobody za *vedení kontrarevoluční skupiny*. Trest si odpykával ve vorkutských táborech. Po propuštění byl poslán do *věčného vyhnanství* do ASSR Komi.

Osobní doklady dostal po amnestii v roce 1956. V roce 1958 se vrátil do Rigy, pracoval v továrně na umělé hmoty Ausma.

Koncem padesátých let napsal filozoficko-politické dílo *Quo vadis?* o ideologii KSSS a protidemokratických principech stranického řízení země. Tvrdil, že Lotyšsko a Lotyši byli v SSSR zbaveni práv, uváděl prognózy dalšího vývoje událostí. Pokoušel se poslat text do zahraničí. KGB mu přišla na stopu a v říjnu 1960 byl uvězněn. V roce 1961 ho Nejvyšší soud Lotyšské SSR odsoudil k šesti rokům odnětí svobody za *protisovětskou agitaci a propagandu* (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR).

Trest vykonával v *mordvinských táborech. V lágru pořádal přednášky z filozofie. Začal psát traktát o filozofických problémech současné fyziky.

Po vykonání trestu se v roce 1966 vrátil do Rigy, nastoupil do práce jako nekvalifikovaný dělník a pokračoval v práci na rozepsaných dílech. Dva roky se v Muzeu literatury zabýval archivem lotyšského národního klasika Jānise Rainise.

KGB Prauliņšovu literární činnost bedlivě sledovala. Zabavila mu rukopisy monografie o světovém názoru Jānise Rainise. Aby Prauliņš knihu zachránil před zničením, uložil jeden exemplář rukopisu ve Státní knihovně. Text se těšil velkému zájmu, šířil se v xeroxových kopiích.

Zemřel v Jurmali.

Beatrīsa Freiberga

I.

Dvēseles lielums mākslā un filozofijā. *Brīvā Zeme*, 24. 8. 1934.

Dzejas vērtība. *Brīvā Zeme*, 17. 12. 1938.

Heterogēna ilgšana kā pasaules uzskata pamats. 1981 (strojopis). Latvijas Nacionālā b-ka, RXA 288, 3.

Iekšējās pretrunas relativitātes teorijā. 1983 (strojopis). Latvijas Nacionālā b-ka, RXA 288, 4.

J. Raiņa pasaules uzskats. 1976 (strojopis). Rakstniecības, teātra un mūzikas muzejs, inv. č. 435966. Rai R149/23.

Latviešu tautas specifika. 1983 (strojopis). Latvijas Nacionālā b-ka, RXA 288, 5.

Tragēdija – cilvēka gara lieluma pēdējais izpaudums. *Brīvā Zeme*, 23. 1. 1937.

Moldavsko

ÚVOD

Část území dnešní Moldavské republiky byla od roku 1920 součástí Ukrajinské SSR. Zbytek (Besarábie) patřil od roku 1918 Rumunsku a Sovětský svaz ho pokládal za nezákonně okupované území.

Tajný protokol k *paktu Molotov–Ribbentrop předpokládal, že Besarábie a severní Bukovina patří do sféry vlivu SSSR, který 28. června 1940 požádal Rumunsko, aby mu tato území předalo. Besarábie byla připojena k Moldavské ASSR, která vznikla v roce 1924 a z níž byla 2. srpna 1940 vytvořena Moldavská SSR. Začlenění Besarábie do Sovětského svazu provázely masové deportace obyvatel, tzv. společensky nebezpečných živlů (bylo vysídleno více než 22 tisíc lidí). V letech 1941–1944 byla tato území okupována státy Osy, poté byl obnoven stav z léta 1940.

Po skončení druhé světové války se v Moldavsku rozvinulo masové hnutí odporu proti sovětské vládě, obdobně jako tomu bylo na Ukrajině nebo v baltských zemích.⁶⁸ Většina buržoazie a inteligence odjela na Západ ještě před příchodem sovětských vojsk, rolnictvo bylo zdecimované hladomorem z let 1946–1947, v jehož důsledku zahynulo 115 až 200 tisíc lidí. Navzdory tomu, že ze strany masové opozice nebezpečí nehrozilo, pokračovaly úřady v letech 1949–1952 v dalších deportacích (operace Jih a Sever), při nichž bylo posláno do vyhnanství na Sibiř kolem 37 tisíc lidí – baptistů, svědků Jehovových a představitelů *buržoazně nacionalistického živlu*.

Po XX. sjezdu KSSS vzklíčily mezi Moldavany myšlenky národního obrození. Propagovali je známí kulturní činitelé: Ion Druță (Druce), Emil Loteanu (Lotianu), Leonid Mursa, Ion Ungureanu. Vznikaly studentské kluby prosazující národní kulturu. Posluchači některých vysokých škol vystupovali proti rusifikaci školství.

Moldavské úřady ostře reagovaly na každý pokus o nezávislé myšlení – viděly v nich totiž snahu o národní uvědomění. Projevy *buržoazního nacionalismu* nacházely i v tom, co bylo v jiných svazových republikách přípustné.⁶⁹ Moldavské vedení se někdy obracelo na oddělení propagandy a agitace ÚV KSSS a udávalo redakce ústředních moskevských literárních časopisů, které uveřejňovaly *pochybné materiály* – texty, které v ruštině napsali Moldavané. Cílem udání bylo znemožnit publikaci takových textů, které byly podle názoru úředníků prostoupeny *škodlivou ideologií*. Reakce moldavských úřadů na veškeré kontakty s Rumunskem byly násilné.

Opoziční tvůrčí inteligence se setkávala s mimosoudními represemi (propouštění z práce, zákaz tisku apod.). V roce 1965 Ion Druță na sjezdu Svazu moldavských spisovatelů navrhl zavedení latinky. Sjezd byl okamžitě označen za nacionalistický a autor zmíněného vyjádření byl donucen opustit republiku. V roce 1970 byl za *podporu nacionalistických tendencí, jaké projevují konkrétní tvůrci, jakož i za nesprávnou výchovu kádrů* propuštěn Leonid Mursa, ředitel filmového studia Moldova Film. Výsledkem bylo, že národní filmová škola fakticky přestala existovat. V roce 1972 politické byro Komunistické strany Moldavska schválilo dokument

68 Obdobím 1944–1950 se zabývá práce Eleny Posticy *Rezistența antisovietică în Basarabia 1944–1950*, vydaná v roce 1997.

69 Podle Iona Druceho docházelo v Kišiněvě k *nervózním reakcím na každou větu pronesenou moldavsky*.

O vážných nedostatcích v kádrové politice hlavní redakce Moldavské sovětské encyklopedie, který kritizoval znečištění redakce nesprávně smýšlejícím živlem a osobami provádějícími nepřátelskou propagandu a projevujícími nacionalistické sklony. Moldavské akademii věd bylo doporučeno posílit redakci *připravenými a politicky vyzrálými odborníky*.

Tvrde prostředky, jichž moc používala, přispěly k „vnitrosvazové“ emigraci – představitel moldavské inteligence odjížděli do Moskvy nebo do měst v jiných republikách, kde se mohli těšit větší svobodě a uvěřenosti (rusky) svá díla.

Je významné, že první moldavské podzemní skupiny vznikly za hranicemi Moldavska. Sídlo Demokratického svazu socialistů, podzemní marxistické organizace (skupina působila v letech 1960–1964 pod vedením učitele Nicolae Dragoșe), se nacházelo v Serpněvu v Oděské oblasti (Ukrajinská SSR). V roce 1962 založil *Alexandru Șoltoianu v Moskvě skupinu jménem Národní obrození Moldavska.

Opoziční nálady o sobě ovšem začaly dávat vědět i v Moldavsku.⁷⁰ Nejrozšířenější byla národní idea, podstatně méně koncepce politické transformace v rámci SSSR,⁷¹ nejméně pak idea obrany lidských práv a s ní spjatá veřejná činnost. Většina stoupenců národní ideje tvrdila, že Moldavané jsou součástí rumunského národa a moldavština je totožná s rumunštinou. Vystupovali nejen proti rusifikaci, ale také proti pokusům o „moldavizaci“ kultury, jazyka a literatury, k nimž v republice docházelo.

V roce 1967 byla založena Národně vlastenecká fronta – podzemní skupina nacionalistického charakteru. Jejími zakladateli byli *Gheorghe Ghimpu a *Alexandru Usatiuc. Fronta se stavěla proti asimilaci a rusifikaci moldavského obyvatelstva, usiloval o vystoupení Moldavska ze SSSR a o unii s Rumunskem. Hlavní a pravděpodobně jedinou formou činnosti bylo psaní článků a prohlášení a jejich publikace v samizadu. Na přelomu let 1971–1972 byli zakladatelé a člen organizace Valeriu Graur uvězněni a postaveni před soud.

Vedle organizací sdružujících Moldavany působila v republice také sdružení jiných národností – Bulharů, Gagauzů, Němců, Židů.

Koncem šedesátých a v první polovině sedesátých let se Moldavsko stalo jedním z ohnisek rodícího se židovského emigračního hnutí. V Kišiněvě vznikaly kroužky, jejichž členové studovali židovské dějiny a jazyk, konaly se historicko-kulturní semináře. Před budovou předsednictva Nejvyššího sovětu Moldavské SSR drželi hladovky Židé – *, „otkazniki“. Represemi (kišiněvský proces z roku 1971, spojený se známým leningradským *procesem „letců“, proces se Senderem Levinzonem z roku 1975 a s Vladimírem Cukermanem a Osipem Lokšinem v roce 1981) se moci podařilo aktivitu moldavských *, „otkazníků“ v zásadě ztlumit.

V sedmdesátých letech se k národnímu emigračnímu hnutí připojili moldavští Němci. Jejich činnost spočívala v pořizování seznamů *, „otkazníků“ a pořádání demonstrací za povolení odjezdu do Německa (takových akcí ostatně nebylo mnoho, ví se například o demonstraci tří Němců z Moldavska před velvyslanectvím NDR v Moskvě v roce 1986). Německý *, „otkazník“ Johann Wagner z Tiraspolu byl poté, co se tři roky neúspěšně ucházel o právo vycestovat,

70 Od začátku šedesátých let bylo v Moldavsku pro obžalobu podle par. 67 tr. z. Moldavské SSR (*par. 70 tr. z. RSFSR) čili za *protisovětskou agitaci* souzeno čtyři až sedm lidí ročně. Působili obvykle jako jednotlivci.

71 V monografii *Levyje v Rossii: ot umerennykh do ekstremistov* autorů G. Čerkasova, T. Šavšukové a A. Tarašova se připomíná jakýsi B. Isajka, člen moldavského Komsomolu, který se ve druhé polovině sedmdesátých let pokoušel sjednotit všechny podzemní a polopodzemní levicové skupiny do jedné protivládní organizace.

v roce 1977 odsouzen za *příživnictví*. Jeho kauza měla mezinárodní ohlas, na obranu vězně vystoupil *Andrej Sacharov. Wagner byl záhy propuštěn a rehabilitován.

Problematické byly vztahy s národnostními menšinami – s Bulhary a s Gagauzy. Gagauzové požadovali územní autonomii v rámci Moldavska. V roce 1958 poslali představitel gagauzské inteligence Nikitovi Chruščovovi dopis s prosbou o vytvoření autonomní gagauzsko-bulharské republiky na území Moldavska. Úřady se omezily na kroky podporující rozvoj kultury Gagauzů (byly otevřeny školy, v nichž se učilo gagauzsky, byla založena folklorní skupina).⁷²

V Moldavsku nebylo dominující náboženské vyznání. Rozsáhle byly zastoupeny konfese v SSSR zakázané nebo nepříznivě vnímané vzhledem k pravědopodobnému kontaktu jejich představitelů se Západem. Adventisté a baptisté žijící na území republiky byli vystaveni soustavnému pronásledování. Úřady je pokládaly za *náboženské fanatiky, vědomě se uchylující k nelegální činnosti [...] ochotné bez námitek plnit vůli svých nadřízených, hlavně zpoza oceánu*. Desítky „sektářských“ farností byly zlikvidovány při protináboženské kampani v letech 1948–1964. Moldavské úřady tehdy postupovaly tvrději než vedení jiných republik. U věřících se prováděly prohlídky, byli zatýkáni, mnozí se dostali do vězení a táborů. Člen Rady evangelických církví křesťanů baptistů Mihail Horev byl souzen třikrát – v letech 1966, 1970 a 1980. V roce 1983 se konal proces s bratry Tomoianovými ze „sekt“ innokentiánů (založil ji na začátku dvacátého století pravoslavný mnich Innokentij z kláštera v Belcích). Ivan Tomoianu, který napsal na Brežněvův portrét slovo „Antikrist“ a na Andropovův portrét slovo „Satan“ (příslušníci sekty neuznávají státní úřady), byl odsouzen k maximální výměře trestu za *protisovětskou agitaci a propagandu* (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR).⁷³ Represe vůči svědkům Jehovovým trvaly v Moldavsku až do roku 1986.

V sedmdesátých letech se na území republiky aktivizovalo katolické společenství. Vzhledem k tomu, že katolické svatyně byly pod různými záminkami zavírány, mělo v polovině sedmdesátých let asi 20 tisíc věřících k dispozici jednu nevelkou kapli. Činnost jediného katolického duchovního v Moldavsku, kněze Vladyslava Zavalňuka, se úřady snažily omezit na Kišiněv. Bránily mu kázat rusky i polsky a v roce 1975 se ho snažily povolat na vojnu, přestože byl ze zdravotních důvodů vojenské služby zproštěn.⁷⁴

Pětadvacátého listopadu 1977 byl zbořen kostel, který věřící postavili v okolí Raškova. Katolíci se obrátili na papeže Pavla VI. a dopisem ho požádali o intervenci u sovětských úřadů, aby v Moldavsku zajistily svobodu svědomí, vyznání a náboženské praxe. Petici podpořili členové *Křesťanského výboru na obranu práv věřících v SSSR, kteří poslali Pavlovi VI. dopis popisující katastrofální situaci moldavských katolíků (10. ledna 1978).

Začátek perestrojky v Moldavsku nepřinesl zásadní změny. V roce 1987 byl poslán na nucené léčení Gheorghe David, který napsal Michailu Gorbačovovi dopis kritizující situaci v zemi. K prvním demonstracím došlo až v roce 1988. Požadavky měly především ekonomický charakter. Náladu se však rychle začala radikalizovat a koncem roku 1988 se v Kišiněvě začala pravidelně konat shromáždění, na nichž lidé požadovali samostatnost republiky a aby bylo

72 V roce 1994 dosáhli Gagauzové práva na autonomii v rámci Moldavska a v roce 1999 získali podobnou autonomii Bulhaři z okresu Taraclia.

73 Podle: *Vesti iz SSSR*, sv. 3, vydaných v roce 1986.

74 V roce 1979 byl kněz Vladyslav Zavalňuk pod tlakem úřadů přemístěn z Moldavska do Lotyšska, kde byl záhy uvězněn a přes půl druhého roku zavřen v psychiatrické léčebně.

moldavštině přiřčeno postavení úředního jazyka. Mítinků se účastnilo až 25 tisíc lidí. Aktivně se jejich pořádání účastnili *Gheorghe Ghimpu, *Alexandru Șoltoianu a *Alexandru Usatiuc, kteří v roce 1990 založili Sdružení obětí komunistického okupačního režimu a válečných veteránů Rumunské armády.

Dvacátého května 1989 se konal zakládající sjezd Moldavské národní fronty, ze které se záhy stala nejvlivnější organizace v republice. Desátého listopadu 1989 se uskutečnila demonstrace, na níž bylo požadováno odstoupení vlády. Její účastníci se pod vedením *Gheorghe Ghimpu pokusili vzít útokem budovu moldavského ministerstva vnitra. Masová vystoupení vedla k demisi prvního tajemníka ÚV Komunistické strany Moldavska Simeona Grossa; na jeho místo nastoupil Petru Lucinschi (pozdější prezident nezávislého Moldavska).

Ve volbách do Nejvyššího sovětu Moldavské SSR v roce 1990 získali většinu křesel demokraté a národovci. Do parlamentu byli zvoleni někteří bývalí političtí vězni (např. *Gheorghe Ghimpu). Republika brzy přijala jméno Moldavsko. Úplnou nezávislost získala po neúspěšném srpnovém puči v roce 1991.

Semjon Čarnyj

BIBLIOGRAFIE

BRUCHIS, M.: *Nations, Nationalities, People. A Study of the Nationalities Policy of the Communist Party in Soviet Moldavia*. New York 1984.

CASU, I.: *Nationality Policy in Soviet Moldova 1944–1989*. Kišiněv 2000.

ČERKASOV, G. J. – ŠAVŠUKOVA, T. V. – TARASOV, A. N.: *Levyje v Rossii: ot umerennykh do ekstremistov*. Moskva 1996.

DAILEY, E.: *Human Rights in Moldova: The Turbulent Dniester*. New York 1993.

DARSKI, J. [vl. jm. Targalski, Jerzy]: *Mołdowa* – viz <http://republika.pl/darski1/kraje/mold.htm> (citováno k 20. 2. 2007).

TÝŽ: *Rumunia. Historia, współczesność, konflikty narodowe*. Varšava 1996.

DIMA, N.: *From Moldavia to Moldova. The Soviet-Romanian Territorial Dispute*. Boulder 1991.

DRUCE, I.: *Stranicy prošlogo. Družba Narodov*, 1999, č. 1.

EDĚLMAN, O. – KOZLOV, V. – MIRONĚNKO, S. (eds.): *58¹⁰. Nadzornyje proizvodstva Prokuratury SSSR...*

FOMIN, V.: *Kino i vlast'*. Moskva 1996.

HLEBOWICZ, A.: *Kościół odrodzony...*

KERSNOVSKAJA, J.: *Naskalnaja živopis*. Moskva 1991.

KODIN, M.: *Tragedija Staroj ploščadi*. Moskva 1999.

TÝŽ (ed.): *Imagini nistrene*. Brusel 1989.

NUKSS, V.: *Świadectwo z Łotwy*. In: *Świadectwo Kościoła katolickiego w systemie totalitarnym Europy Środkowo-Wschodniej*. Lublin 1994.

PASAT, V.: *Trudnyje stranicy istorie Moldovy 1940–1950-je gg*. Moskva 1994.

Pismo moldavskich katolikov Pape. *Kontinent*, 1978, č. 16 (speciální příloha).

POSTICĂ, E. (ed.): *Cartea Memoriei. Catalog al victimelor totalitarismului comunist*, sv. 1–4. Kišiněv 1999–2005.

TÁŽ: *Rezistența antisovietică în Basarabia 1944–1950*. Kišiněv 1997.

PREPELIȚĂ, M.: *Dialoguri de singe*. Bukurešť 1995.

ROŽDĚŠTVENSKIJ, S. [vl. jm. Ioffe, Vladimir]: Kišiňov – DSS (Matěrialy k istorii samodějatělnych političeskich objediněnij v SSSR posle 1945 g.). *Pamjat'*, [Paříž], 1982, č. 5.
 SOWIŇSKA-KRUPKA, A.: Mołdawia 1940–1989. Od sowietyzacji do odrodzenia narodowego. *Studia Polityczne*, 1996, č. 5.
 USATIUC, A.: *Cu gîndul la „O lume între doua lumi“: Eroii, martiri, oameni-legendă*. Kišiňev 1999.

Petru CĂRARE (nar. 1935)

Básník publikující v samizdatu, dramaturg.

Narodil se v rolnické rodině ve vesnici Zaim v Besarábii. V roce 1956 dokončil Fakultu novinářství Ústřední školy Komsomolu v Moskvě. Po návratu do Moldavska pracoval jako redaktor satirických rubrik v místním tisku. V roce 1964 vstoupil do KSSS. V letech 1967–1969 byl posluchačem Vyšších literárních kurzů Literárního institutu Gorkého v Moskvě.

V roce 1959 doporučil Svaz spisovatelů Moldavské SSR k tisku svazek jeho básní s názvem *Soare cu dinți* (*Zubaté slunce*). Cenzura však sbírku nepustila. Na plénu ÚV Komunistické strany Moldavské SSR byl Cărare označen za *zavilého antikomunistu*.

V roce 1972 uveřejnil sbírku básní, která byla po několika dnech stažena z knihkupectví. Úřady zvláště pobouřil úryvek z cyklu *Lidský člověk*, ve kterém nalézaly reakci na *invazi sovětských vojsk do Československa v srpnu 1968.

V usnesení ÚV Komunistické strany Moldavské SSR z 28. února 1972 byla sbírka hodnocena jako *politicky škodlivá a prosycená pocitem beznaděje*. Cărare byl obviňován, že deformuje smysl třídního boje se společenským a národní útlakem a že nesprávně chápe roli pokrokových společenských sil při přetváření světa. V usnesení se rovněž tvrdilo, že *některé básně se mohou stát zdrojem nezdravých nálad a nacionalistických tendencí*. Navrhovalo se vyloučit autora z KSSS a Svazu spisovatelů, zůstalo však jen při varování. Zabaveno a zničeno bylo 14 tisíc výtisků publikace.

Byli potrestáni zaměstnanci nakladatelství, kteří umožnili, aby vyšla *ideologicky škodlivá* kniha: některé propustili z práce, ředitel byl pokárán. Cărare byl donucen opustit Kišiňev a přestěhovat se na venkov. Jeho díla se nevydávala. Básně, které moc kritizovala, se však přepisovaly a lidé se je učili nazpaměť.

Ion Țișcanu

I.

Fulgere basarabene: epigrame, catrene si versuri lirico-satirice, parodii, maksime. Kišiňev 1997.

Punctul de reper. Kišiňev 2003.

Rezonans. Stichi. Moskva 1990.

Scrieri alese. Kišiňev 2004.

Un motan citea o carte. Kišiňev 2002.

II.

BOTNARU, L.: Cărare Săgetătorul. *Nistru*, 1992, č. 7.

HROPOTINSCHI, A.: În zodia cenzurii. *Nistru*, 1992, č. 7.

Gheorghe GHIMPU (1937–2000)

Fyzik, spoluzakladatel podzemní organizace Národně vlastenecká fronta, politický vězeň, společenský aktivista.

Narodil se v rolnické rodině ve vesnici Kolonica v Besarábii. V roce 1960 dokončil studia na Matematicko-fyzikální fakultě Státního pedagogického institutu v Tiraspolu. V letech 1962–1965 byl jeho vědeckým pracovníkem.

Na podzim 1967 společně s *Alexandrem Usatiucem založili Národně vlasteneckou frontu (NVF), jejímž cílem byl boj proti rusifikaci rumunského obyvatelstva Moldavska a připojení Besarábie a severní Bukoviny k Rumunsku. Snažil se do organizace přivést mladé lidi z Akademie věd i z kišiněvských vysokých škol.

V letech 1968–1969 napsal společně s *Usatiucem *Raport la Congresul I al Frontului national-patriotic pentru eliberarea Basarabiei și Bucovinei de sub jugul ruso-sovietic (Referát na první sjezd národně vlastenecké fronty osvobození Besarábie a Bukoviny z rusko-sovětského jařma)*. V dokumentu se tvrdilo, že možnost vystoupení Moldavska ze SSSR zaručuje ústava. *Referát* ostře kritizoval mezinárodní politiku KSSS.

V prosinci 1969 byl Ghimpu Ústavem užitých fyziky Akademie věd Moldavské SSR vyslán na doktorandské studium do Moskevského Biofyzikálního ústavu AV SSSR. Za pobytu v Moskvě psal články a výzvy, v nichž vyzýval k boji s vládnoucím režimem. V roce 1971 vznikl *Apel către tineretii și studenții Moldovei (Výzva k mládeži a studentům Moldavska)*.

Sledovala ho KGB. V říjnu 1971 byl vyloučen z doktorandského studia. Vrátil se do Kišiněva, kde napsal výzvu k mládeži a studentům Besarábie, severní Bukoviny a Podněstří. Do Rumunska měl text převézt člen NVF Valeriu Graur.

Sedmého ledna 1972 byl Ghimpu uvězněn. Třináctého července ho Nejvyšší soud Moldavské SSR uznal vinným z trestných činů podle par. 67, odst. 1 a par. 69 tr. z. Moldavské SSR (*par. 70, odst. 1 a *par. 72 tr. z. RSFSR). Byl také obžalován z *členství v protisovětské organizaci*. Byl odsouzen k šesti letům vězení.

Trest vykonával v *mordvinských táborech a v *permských táborech. V lágru se účastnil akcí odporu, pokračoval v boji za práva národů.

Z tábora poslal předsednictvu Nejvyššího sovětu SSSR prohlášení, v němž požadoval, aby *Sovětský svaz v nejbližší době vyřešil problém navrácení Besarábie Rumunsku*. Oznamoval, že na výročí anexe Besarábie (28. června 1940) zahájí hladovku. Žádal, aby jeho prohlášení bylo zveřejněno v centrálním tisku a aby s ním byl seznámen velvyslanec Rumunska v SSSR. V roce 1977 vystoupil proti pomlouvačné publikaci o *Vladimiru Bukovském, která vyšla v běloruském tisku.

Z tábora byl propuštěn v lednu 1978. Byl podroben ochrannému dohledu. Neúspěšně se snažil najít práci učitele. V letech 1978–1988 pracoval jako zásobovač.

V roce 1988 obnovil politickou činnost a záhy se stal jedním z vůdců demokratického a národního hnutí Moldavské SSR. Byl členem výkonného výboru Národní fronty Moldavska.

Sedmého listopadu uspořádal v Kišiněvě masovou demonstraci pod hesly *Pryč s imperia-listickým myšlením! Pryč s diktátem komunistů! Za suverenitu!* Demonstranti znemožnili usku-

tečnění vojenské přehlídky plánované úřady. Došlo ke střetům s policií. Po několika dnech (10. listopadu) se Ghimpu znovu zúčastnil masové demonstrace, při které byla požadována demise vlády a propuštění lidí uvězněných po předchozí akci. Demonstranti se pokoušeli vzít útokem Ministerstvo vnitra Moldavské SSR.

V roce 1990 se Ghimpu stal poslancem parlamentu. Byl autorem návrhu zákona *O rehabilitaci obětí komunistického okupačního režimu*. Zastával funkci tajemníka parlamentního výboru pro lidská práva a zahraniční vztahy, účastnil se práce na návrhu zákona *o občanství Moldavské republiky*. Byl také jedním ze zakladatelů Demokratické strany Moldavska.

V roce 1991 byl jmenován do funkce vedoucího kanceláře moldavského parlamentu.

Od ledna 1998 byl předsedou Sdružení obětí komunistického okupačního režimu a válečných veteránů Rumunské armády, ze kterého se v červnu 2000 stala Rumunská národní strana. V roce 1999 vydal knihu o národním povědomí moldavských Rumunů.

Zemřel při automobilové nehodě.

Ion Șișcanu

I.

Cine apucă prajina? *Literatura și Arta*, 18. 6. 1998.

Conștiința națională a românilor moldoveni. Kišiněv 1999; 2002.

Glasuri diu infernul communist. Mesajul Frontului national patriotic catre postul de radio „Europa Liberta“ (noiembrie 1971). *Literatura și Arta*, 9. 5. 1996.

II.

APOSTOL, Z.: Predvybornyj marafon – Demokratičeskaja partija. *Graždanskij Mir*, 26. 11. 1993.

BOLDIȘOR, V.: Coltii inchisivi ai storarilor. *Literatura și Arta*, 1999, č. 47.

BUSUIOC, N.: Oglinzile cetatii. Dialoguri la chișinau. *Știința*, 1996, č. 4.

CATAVEICA, J.: Un destin de ekseptie. *Literatura și Arta*, 1997, č. 30.

JEFREMOV, V.: Něformalno o něformalach. *Sovetskaja Moldavija*, 29. 7. 1988.

LUPAN, N.: *Imagini nistrene...*

TÝŽ (ed.): *Pămînturi romanești*. Brusel 1984.

POSTICĂ, E. (ed.): *Cartea memoriei. Catalog al victimelor totalitarismului comunist*, sv. 1. Kišiněv 1999.

SACA, S.: *Besarabia in GULAG*. Kišiněv 1995.

UMANET, V.: Berbecaru și altii. Revenind la o minciună. *Glasul Natiunii*, 1994, č. 6.

VASENKO, M.: Gheorghe Ghimpu: „Ja vyšel iz rukovodstva NFM“. *Graždanin Moldovy*, 1992, č. 1.

ŽBANKOVA, J.: Gheorghe Ghimpu – uznik doliny smerti. *Nězavisimaja Moldova*, 24. 12. 1991.

Alexandru ȘOLTOIANU (nar. 1934)

**Historik, orientalista, novinář,
autor samizdatu, politický vězeň.**

Narodil se v rolnické rodině ve vesnici Ineșty v Besarábii. V letech 1959–1965 studoval v Moskevském státním institutu mezinárodních vztahů. Po ukončení studia a návratu do Moldavska dva roky přednášel dějiny zemí Afriky a Asie na Kišiněvské univerzitě. Zároveň komentoval události zahraniční politiky v moldavském rozhlasu a televizi. V roce 1967 odjel do Moskvy, kde pracoval jako redaktor všesvazové rozhlasové stanice (v roce 1969 byl přeřazen do oddělení programů pro země Blízkého a Středního východu). Později byl ekonomem ve Vědecko-výzkumném ústavu Státního výboru práce a mezd při radě ministrů SSSR.

Na začátku šedesátých let založil v Moskvě nelegální moldavský krajanský spolek, později se rozhodl vytvořit organizaci s názvem Národní obrození Moldavska. Diskutoval o tom nápadu se svými nejbližšími spolupracovníky. Vypracoval strukturu budoucí organizace a napsal program, který obsahoval mj. zavedení latinky, změnu demografické politiky za účelem zabránění odlivu původních obyvatel Moldavska, jeho sjednocení s Rumunskem, navrácení území, která se v důsledku *paktu Molotov–Ribbentrop dostala do hranic SSSR, rumunské straně.

V roce 1971 provedla KGB v Șoltoianově bytě prohlídku, byly mu zabaveny rukopisy (Șoltoianu mnoho let pracoval na knize kritizující vnitřní a zahraniční politiku SSSR). Byl předvolán do Kišiněva jako svědek v procesu s *Gheorghem Ghimpem, Valeriem Graurem a *Alexandrem Usatiucem. Třináctého ledna 1972 byl uvězněn a obviněn z trestné činnosti podle par. 67, odst. 1 a par. 69 tr. z. Moldavské SSR (*par. 70, odst. 1 a *par. 72 tr. z. RSFSR). Čtvrtého srpna 1972 ho Nejvyšší soud Moldavské SSR odsoudil k šesti letům vězení a pěti letům vyhnanství.

Trest vykonával v *mordvinských a *permských táborech. Do vyhnanství byl poslán do Kazachstánu, do Kyzylordské oblasti.

Po návratu z vyhnanství v lednu 1983 se usadil v Tiraspolu.

V roce 1988 se přestěhoval do Moskvy. V roce 1990 kandidoval na lidového poslance RSFSR. Ústřední volební komise však nesouhlasila s jeho registrací. Záhy poté odjel do Moldavska, kde se v roce 1990 stal poradcem na ministerstvu národní bezpečnosti. V roce 1994, po převzetí moci levicovými silami, byl z této funkce odvolán.

V letech 1998–2000 byl místopředsedou výkonného výboru Sdružení obětí komunistického okupačního režimu a válečných veteránů Rumunské armády.

Je v důchodu, žije v Moskvě.

Ion Șișcanu

I.

Asta se numește decapitarea națiunii. In: PREPELIȚĂ, M.: *Dialoguri de sînge...*

Duša naroda, ktoruju mnogo let zastavljali molčat', obretajet dar slova. *Nězavisimaja Moldova*, 1991, č. 29.

Internaționala terorismului comunist. Dosar penal. *Memoria*, 1996, č. 16.

Oni aplodirovali našim palačam... *Nězavisimaja Moldova*, 1991, č. 31.

Tolko odin vychod – borba. *Nězavisimaja Moldova*, 1991, č. 28.

Alexandru USATIUC (1915–2003)

**Zbožíznalec, spoluzakladatel podzemní organizace
Národně vlastenecká fronta, politický vězeň.**

Narodil se ve vesnici Ivancea v Besarábii. V letech 1941–1944 sloužil v rumunské armádě jako seržant.

V roce 1960 zakončil Moskevský obchodní institut, pracoval jako zbožíznalec v moldavském obchodním podniku Moldobuvtorg.

Na podzim 1967 připravil s *Gheorghem Ghimpem založení podzemní organizace Národně vlastenecká fronta (NVF). V programovém dokumentu byly obsaženy požadavky na osvobození Besarábie a severní Bukoviny z moci SSSR, kritika národnostní politiky KSSS a výzva k boji za vystoupení Moldavska ze SSSR a za jeho sjednocení s Rumunskem. Usatiuc a *Ghimpu počítali s tím, že se jim díky výzvám napsaným jménem ještě neexistující Fronty podaří své myšlenky rozšířit a zvětšit počet stoupenců, kteří se stanou jádrem budoucí organizace. Každý z nich nezávisle na druhém tajně přijímal nové členy Fronty, přičemž Usatiuc pracoval hlavně s představiteli starší generace.

Začali společně připravovat první sjezd NVF. V letech 1968–1969 napsali *Raport la Congresul I al Frontului național-patriotic pentru eliberarea Basarabiei și Bucovinei de sub jugul rus-sovietic* (Referát na první sjezd Národně vlastenecké fronty osvobození Besarábie a Bukoviny z rusko-sovětského jařma), později pak Usatiuc zpracoval rezoluci prvního sjezdu NVF. V březnu 1969 tyto dokumenty nelegálně převezl do Rumunska a poslal poštou tamní státní radě.

V květnu 1970 napsal dopis Nicolai Ceaușescovi. V červnu předal text kanceláři státní rady Rumunska. V letech 1968–1971 připravil za účelem pozdějšího rozšíření ještě 19 dokumentů o legálnosti historických aktů z let 1918–1940, stanovících státní status Besarábie, o národnostním složení vlády a Nejvyššího sovětu Moldavské SSR a také o rusifikaci rumunského obyvatelstva republiky.

Třináctého prosince 1971 byl Usatiuc uvězněn. Byl obviněn z trestné činnosti podle par. 67, odst. 1 a par. 69 tr. z. Moldavské SSR (*par. 70, odst. 1 a *par. 72 tr. z. RSFSR). Byl obžalován z toho, že v Moldavsku připravoval rozmnožování *protikomunistických, pomlouvačných a provokačních* rukopisů, a z *účasti na protisovětské organizaci*.

Nejvyšší soud Moldavské SSR ho při hlavním líčení 13. července 1972 odsoudil k sedmi letům vězení a pěti letům vyhnanství. Společně s ním byli odsouzeni *Ghimpu a Valeriu Graur.

Trest vykonával v *permských táborech, ve vyhnanství byl v Ťumeňské oblasti.

V roce 1983 se vrátil do Kišíněva.

Za perestrojky aktivně působil v národně osvobozeneckém a demokratickém hnutí.

Založil Sdružení obětí komunistického okupačního režimu a válečných veteránů Rumunské armády. Když Moldavsko získalo nezávislost, trval na tom, aby mu byla přiznána hodnost záložního důstojníka Rumunské armády.

Ion Șișcanu

I.

Cu gândul la „O lume între doua lumi“. Eroii, martiri, oameni-legendă... Enigmă trădării. Literatura și Arta, 1. 3. 1990.

II.

LUBASCU, J.: Basarabeni la curtea dictatorului. *Făclia*, 18. 12. 1991.

POSTICĂ, E. (ed.): *Cartea memoriei. Catalog al victimelor totalitarismului comunist*, sv. 1...

ȘOLTOIANU, A.: Živoj svidětěl. *Nézávisimaja Moldova*, 22. 2. 1992.

Rusko

ÚVOD

Disidentská aktivita v Ruské sovětské federativní socialistické republice neměla povahu národního hnutí. Ruští disidenti nepovažovali obyvatele republiky za národ, který je pod „imperiálním tlakem“.⁷⁵ Opozice v Rusku – občanská, politická či kulturní – nevnímala režim jako vnější činitel ve vztahu k životu národa a národním dějinám. Tím spíš nešlo o národně osvobozenecký boj proti cizí nadvládě, jak byl pojímán například v pobaltských republikách.

Zde jsou nezbytná dvě upřesnění.

Zprvce na území RSFSR existovala samozřejmě konkrétní disidentská hnutí, soustřeďující se na problémy jednotlivých národností nebo etnických skupin.⁷⁶ Například mezi Němci v Povolží byly „autonomní“, „kulturní“ nebo „emigrační“ proudy nepochybně proudy národními. Za národní lze pokládat také hnutí Židů *, „otkazníků“. Tvrzení, že obecně neměla disidentská hnutí národní charakter, je třeba chápat tak, že se nekonsolidovala kolem celonárodní myšlenky, jak tomu bylo v případě ostatních sovětských republik.

Zadruhé od poloviny šedesátých let začíná být dosti početné a velmi aktivní hnutí ruských nacionalistů, jimž se říkalo *počvenniki* (od ruského slova počva – půda, ale také základ) nebo „ruská strana“.⁷⁷ Různé proudy v tomto hnutí reprezentovali *Leonid Borodin, *Vladimir Osipov, *Alexandr Solženicyn, *Igor Šafarevič. Je fakt, že se v sedmdesátých letech trochu oddělili od ostatních disidentů, ale i tehdy udržovali informační a osobní styky s aktivisty hnutí na obranu lidských práv, podíleli se na vnitřních diskusích disidentů a jejich jména se pravidelně vyskytovala na stránkách samizdatového tisku (jak v ideologických diskusích, tak v seznamech lidí pronásledovaných za politické přesvědčení); podobně se ostatně vyskytovala jména jiných disidentů na stránkách samizdatových časopisů *počvenniků* (*Moskovskij sbornik*, **Veče*, *Zemlja*). A konečně většina z nich v sedmdesátých letech vyznávala základní disidentské principy: upuštění od násilí, veřejnost a otevřenost jednání, odvolávání se na zákony.

Přesto by nebylo odůvodněné klást disidentské hnutí ruských nacionalistů do jedné řady s národními hnutími v pobaltských zemích, na Ukrajině nebo v Zakavkazsku. V rámci disidentské aktivity na území Ruské federace nezískalo toto hnutí dominantní roli a „ruská myšlenka“

75 V kruzích umírněných ruských nacionalistů existovala koncepce „břemene impéria“, jehož hlavní tíhu musí nést ruský národ. Někteří z nich (např. *Alexandr Solženicyn) šli v závěrech vycházejících z této teze tak daleko, že mluvili dokonce o nutnosti demontáže SSSR. Tato myšlenka však vždy zůstávala jedním z politických projektů, které se netěšily valné popularitě ani u *Solženicynových stoupenců. Do politického diskurzu se protiklad „svazového centra“ a Ruska dostal až v letech 1990–1991 prostřednictvím Borise Jelcina v době jeho soupeření s Michaiilem Gorbačovem a existoval pouze v tomto období. Dědictvím této politické metafory je Den nezávislosti Ruska, který se slaví 12. června (12. června 1990 byla vyhlášena suverenity Ruské federace); masově se bere jako další den volna, nikoli jako národní svátek.

76 Speciální význam vyžaduje geneze autonomistických a separatistických nálad v republikách, oblastech a národnostních okruzích SSSR, například v Tatarstánu nebo v Čečensku-Ingušsku. Není pochyb, že se tyto nálady utvářely ještě za sovětských dob a vystupovaly navenek v podobě individuálních činů nebo kolektivního jednání, jak připravovaných, tak spontánních, včetně masových nepokojů; je známo několik textů vydaných v samizdatu, které se tímto problémem zabývají (viz např. diskusi v č. 10 **Kroniky aktuálních událostí* kolem anonymní publicistické poznámky z Baškirska). V úhrnu se však v letech 1960–1980 tento okruh problémů nacházel mimo sféru zájmů disidentů.

77 Podrobnosti popisuje výborná monografie N. A. Mitrochina *Russkaja partija: dviženije russkich nacionalistov v SSSR. 1953–1985 gg.* z roku 2003.

zůstala jen jedním z několika politicko-ideologických programů, které si konkurovaly v disidentském prostředí (i mimo ně) – vedle „pravého marxismu-leninismu“, nekomunistického socialismu marxistického i nemarxistického typu, myšlenky konvergence socialismu a kapitalismu v postindustriální epoše, „klasického“ liberalismu atd.

V každém případě bylo vypracování politicko-ideologických alternativ v Rusku jen jednou z forem odporu vůči režimu, a to nikoli tou nejvýznamnější. Tento odpor reprezentovaly nejrůznější typy odporu vůči totalitarismu: intelektuální (tzv. inakomyslije) a aktivní (disidentství). Disidentská aktivita se zde projevovala jako celek kolektivních iniciativ (kulturních, náboženských, politických, společenských, národních) různé orientace, občas i protikladných, a individuálních činů. Některé z těchto iniciativ by se možná dokonce daly označit za společenská hnutí v sociologickém smyslu.

Základní myšlenkou, jež spojovala tuto různorodou směsici lidí, textů a chování, se stala koncepce lidských práv. Tatáž koncepce spojovala i ruské disidentské hnutí s národními hnutími v některých svazových republikách a právě díky ní je možné hovořit o disidentském hnutí jako o jednotném jevu. Pokud však byla pro toto hnutí koncepce obrany lidských práv především nástrojem obrany před politickým pronásledováním a prostředkem, jak vyjádřit národní požadavky (což nevyklučuje úctu mnoha „národních disidentů“ k lidským právům jako samostatné společenské hodnotě), pak v Rusku se lidská práva stala způsobem kodifikace světového společného pro všechny disidenty, tím, co zakládalo jejich společenství. Hnutí na obranu lidských práv se svými odnožemi a variacemi sehrálo roli jednotné infrastruktury pro disidentskou aktivitu v RSFSR a v celém Sovětském svazu; v jednotlivých republikách měla samozřejmě nezávislá hnutí vlastní identitu. V Rusku tuto identitu budovali obránci lidských práv – nevelká skupina nanejvýš dvou tří stovek lidí, kteří žili ponejvíce v hlavním městě. Ti byli jádrem disidentského hnutí, představovali informační pole, jež sjednocovalo avantgardní umělce, baptisty reformátory (tzv. iniciativníky), bojovníky za čistotu marxismu-leninismu, ruské nacionalisty, stoupence západní demokracie a tržní ekonomiky, Židy *, „otkazníky“ i celou řadu lidí, kteří se neřídili žádnou konkrétní ideou krom výrazného pocitu morálního nesouhlasu s existujícím stavem.

Všichni, kdo píšou o ruském hnutí na obranu lidských práv, se shodnou na tom, že vzniklo ve druhé polovině šedesátých let. Kde však hledat zdroje a kořeny tohoto hnutí? Na jaké půdě vzniklo a jaké k tomu byly předpoklady?

V Rusku (podobně jako částečně i na Ukrajině) nebyly podkladem, na němž se rozvinula disidentská činnost, jen problémy sociální či politické, ale především kulturní (hlavně literární) a intelektuální život v širším slova smyslu.

V padesátých a šedesátých letech došlo ke konfrontaci mezi svobodomyšlností značné části inteligence a oficiálně schvalovaným systémem názorů a chování. Ve společenském vědomí byla tato konfrontace vnímána především jako boj mezi „stalinisty“ a „antistalinisty“. Představitelé konzervativních tendencí byli považováni za „stalinisty“ nezávisle na tom, zda otevřeně projevovali sympatie k mrtvému diktátorovi (za Chruščovovy vlády to nebylo přijímáno dobře), nebo se prostě zdržovali aktivní účasti v kampaních demaskování „kultu osobnosti“. O „antistalinismu“ kulturních aktivistů se rovněž nerozhodovalo jen na základě jejich deklarovaného negativního vztahu ke Stalinovi, ale na základě postojů, jaké zaujímal v boji za intelektuální a tvůrčí svobodu. Přesto však mnoho čistě historických problémů spjatých s hodnocením nedávné minulosti, které se za Chruščova nezveřejňovaly nebo se s nimi zacházelo povrchně (např. kolektivizace nebo Stalinova odpovědnost za porážky v prvních válečných

letech, stalinské pronásledování vědců anebo také šovinistická a antisemitská kampaň proti „kosmpolitismu“ v letech 1948–1953), bylo předmětem stejně tvrdé polemiky jako problémy spjaté s tvůrčí svobodou. Sovětská historie se podobně jako sovětská kultura proměnila v bojiště liberálů a konzervativců, kolem historických publikací propukaly stejně ostré spory jako kolem uměleckých děl.⁷⁸ Od poloviny šedesátých let tyto diskuse poněkud utichly: brežněvovská politika v oblasti cenzury připouštěla určité svobody v umělecké tvorbě, začala však zároveň ostřeji reagovat na ideologické „úchylinky“ v publicistice, která se věnovala historickým tématům.

Možnosti, jaké pro tento boj vytvářel oficiální rámec intelektuálního života – texty v liberálních časopisech, odvážné divadelní inscenace i boj s limity danými cenzurou – byly dosti omezené již za Chruščovových dob, a za Brežněva se ještě zúžily. A co bylo nejdůležitější – byly příliš často spojeny s morálními kompromisy.

Pro lidi, kteří se s tím nechtěli smířit, byl řešením přechod do podzemního politického boje. Tuto cestu však zvolili jen nemnozí. Systém morálních hodnot, který vytvořila mladá inteligence v poválečných letech, totiž odmítal všechny ideologické formulace a politické recepty, jak oficiální, tak opoziční. Ideálem generace byl Bulat Okudžava – apolitický zpěvák propůjčující svůj hlas prostým lidským hodnotám: lásce, přátelství, tvorbě.

Možnost mimosystémové a zároveň nikoli podzemní, ale otevřené realizace těchto hodnot v kulturním a občanském životě začala být zřejmá již v roce 1959, poté co *Alexandr Ginzburg vydal samizdatový básnický almanach **Sintaksis*. Běžný výbor básní různých autorů přepsaný na stroji, ale vydaný jako periodický almanach s vlastním titulem a s vyhlídkou na další pokračování, kde bylo na titulní straně uvedeno jméno autora, přijali čtenáři jako vyhlášení nezávislosti v oblasti kultury.

Už samotný nápad vydat almanach obsahoval dva nejdůležitější znaky disidentského způsobu jednání. Zaprvé svobodomyšlnost disidentů byla svobodomyšlností veřejnou. Jejimi základními znaky byly veřejnost a otevřenost jednání a vědomá rezignace na anonymní podzemí.⁷⁹ Druhý znak nazval *Andrej Sacharov „realizací práv a svobod jednotlivce veřejným způsobem“.

V podstatě to nebyl boj proti režimu (třebaže moc ho tak samozřejmě hodnotila a v jistém smyslu měla pravdu). Byl to boj za nezávislost na ideologických principech režimu, zpočátku za osvobození od nesmyslného a ignorantského dozoru nad tvorbou, nad humanitní oblastí. Rané disidentství vycházelo z předpokladu, že kulturní (a později také občanská) iniciativa má právo prostě přehlížet neveřejné zákazy, které nemají žádné zákonné opodstatnění.

To vše bylo pro sovětské lidi úplně nové. Bylo to také něco přitažlivého, něco, co umožňovalo vyjadřovat se otevřeně, bez úniků a uchylování se do ilegality. Slovo „nezávislost“ se stalo klíčovým slovem pro nový typ společenského chování, které se později, po patnácti letech, začalo označovat jako „disidentské“ (a lidé, kteří tak systematicky jednali, jako „disidenti“).

78 Občas je těžké jedny od druhých oddělit: romány a povídky Jurije Dombrovského, *Alexandra Solženicyna, Sergeje Zalygina a mnoha jiných autorů, kteří tiskli v měsíčníku *Novyj mir*, byly beletristickými díly, ale čtenáři je přijímali zároveň i jako důležité hlasy ve sporech o minulost.

79 Charakteristický je titul, jaký dal mnohem později svým vzpomínkám *Petro Hryhorenko, někdejší aktivista podzemí, ze kterého se stal disident: *V podpolje možno vstretit' tolko krysy... (V podzemí člověk potká jen krysy...)*

Realizací práv a svobod veřejným způsobem byly například výstavy nekonformního malířství pořádané v bytech. První takové výstavy začala koncem padesátých let pořádat *skupina Lianozovo, sdružující malíře a básníky. Svými „bytovými“ vernisážemi ukazovali, že novou nezávislou praxi lze zavádět, nejen pokud jde o obsah uměleckých děl, ale i pokud jde o formu jejich šíření. Tato praxe byla rovněž pokládána za alternativu k oficiálnímu oběhu (občas dokonce ochotněji volenou) a samozřejmě rovněž svědčila o snaze o nezávislost.

V oblasti literatury bylo prvním disidentským činem, který dosáhl širokého společenského ohlasu, rozhodnutí Borise Pasternaka vydat v Itálii román *Doktor Živago*, který v SSSR nemohl projít přes cenzuru. Dílo vydané v zahraničí přineslo autorovi světovou slávu a Nobelovu cenu za literaturu; doma ho čekala nevídaná štvance v tisku, vyloučení ze Svazu spisovatelů a ze stranicko-vládního okruhu hrozby vypovězení ze země. Pasternakův čin ovšem navzdory obrovskému vlivu na společenské vědomí zůstal určitou dobu jen gestem jednotlivce.⁸⁰

Pro utváření disidentského prostředí a způsobu jednání měla velký význam pravidelná *básnická setkání na náměstí Majakovského („Majakovka“, 1958–1961). Setkání spojila rozdrobené okruhy mladých literárních tvůrců do jednoho společenského okruhu, vzdorujícího moci, do prostředí, v němž se diskuse neomezovaly jen na umění. Zkušeností s takovým vzdorováním moci využili jejich nástupci – členové prvního nezávislého literárního sdružení *SMOG a později hnutí na obranu lidských práv. „Majakovka“ se vyskytuje v životopisech mnoha důležitých osobností, jež byly představiteli pozdějších proudů disidentské činnosti: *Vladimira Bukovského, *Jurije Galanskova, *Eduarda Kuzněcova, *Vladimira Osipova. S *Majakovkou“ byli volněji spojeni také již zmíněný *Alexandr Ginzburg, *Natalja Gorbaněvskaja či *Grigorij Pomeranc.

Nejen literatura a umění, ale rovněž značná část výše naznačených sporů o minulost se již za Chruščovových časů nevešla do prostoru povoleného cenzurou. Mnohé hlasy důležité pro tuto diskusi byly vyřazeny ze stránek sovětských časopisů a zaměřily do samizdatu, přičemž nabyly výrazně disidentského tónu. Příklady takové „odmítané“ aktivity jsou: otevřený dopis publicisty Ernsta Genriho (vl. jm. Leonid Chentov) Iljovi Erenburgovi, kritizující jisté „prostalinské“ důrazy v jeho nepochybně velmi odvážných a protistalinských pamětech, vzpomínky Jevgeniji Ginzburg, povídky Varlama Šalamova, v samizdatu vydaná díla: *Pod sud istorii (K soudu dějin)* *Roje Medveděva, *O situacii v naukach biologičeskich (O situaci v biologické vědě)* Žorese Medveděva a práce Marka Popovského, záznam diskuse o knize Alexandra Někriče *1941, 22 ijuňa (1941, 22. června)* v Ústavu marxismu-leninismu a mnoho dalších. S odchodem Chruščova musela do samizdatu přejít téměř celá taková vědecko-publicistická oblast diskuse o minulosti.

Vše, co bylo řečeno výše, se vztahuje především k Moskvě a Leningradu. Na ruském venkově a v ruskojazyčných prostředích v ostatních republikách procesy rozdělení na svobo-

80 Ve stejné době jako Pasternak a jistě nezávisle na něm předal svá díla ke zveřejnění v zahraničí také *Andrej Siňavskij. V následujících letech si tuto cestu k naplnění tvůrčí svobody zvolili i další: Julij Daniel, Michail Narica, *Alexandr Jesenin-Volpin, Jevgenij Jevtušenko, Valerij Tarsis (tři posledně jmenovaní podobně jako Pasternak publikovali pod vlastním jménem) a mnoho jiných, méně známých autorů. O Danielovi a *Siňavském bude řeč dále; *Jesenin-Volpin, Narica a Tarsis byli pronásledováni jako „psychicky nemocní“ a Tarsis byl v roce 1966 zbaven sovětského občanství; pokud jde o Jevtušenku, který uveřejnil v zahraničí svou autobiografii, omezily se ideologické instituce na jeho očernění v tisku. Později se předávání rukopisů do zahraničí za účelem vydání stalo téměř standardním postupem sovětských literátů, kteří chtěli svá díla uveřejnit bez ohledu na cenzurní zákazy. Represe vůči nim byly na sovětské podmínky dosti uměřené a případy uvěznění za takový krok poměrně vzácné.

domyslnou inteligenci a místní moc, ale i uvnitř samotné inteligence – na stoupence slušné osvětové práce v rámci systému a adepty „třetí cesty“ – nebyly v první polovině šedesátých let ještě tak patrné. Avšak i tam – v Alma Atě, Gorkém, Charkově, Oděse, Novosibirsku,⁸¹ Tallinnu, Tartu, Taškentu, Tomsku a v dalších městech – živelně vznikaly polooficiální i úplně neoficiální intelektuální kluby, kroužky, salóny a studia. V těchto neoficiálních a často mocí pronásledovaných centrech humanitních aktivit vznikaly v šedesátých letech zárodky nezávislé ruské filozofie, literární vědy, sociologie i ekonomického myšlení a připravovala se půda k propagaci společenských disidentských manifestací (v širokém smyslu) z hlavního města na venkově, vznikala tam a sílila síť osobních kontaktů, z nichž se o několik let později stala síť dopisovatelů hnutí obránců práv.

Není na místě usuzovat, že disidentský typ společenské aktivity byl výsadou představitelů intelektuálního okruhu, spjatých výhradně s uměním či – šířeji – s humanitní oblastí.

Zaprvé v šedesátých letech přírodní vědci stále ještě představovali jednotné sociokulturní společenství se svými humanitními kolegy a v souvislosti s tím měli podobný způsob myšlení. Mnozí z nich už zažili, jak ignorantsky strana řídí záležitosti vědy, zažili i pronásledování moderní genetiky, mikrobiologie, kybernetiky a dalších oblastí.⁸²

Zadruhé vědomé, otevřené a demonstrativní přehlížení neoficiálních ideologických zákazů bylo ve všech obdobích charakteristické pro společenské chování ruských „skutečných hledačů pravdy“. Setkáváme se s nimi jak mezi humanitními a přírodními vědci, kteří patřili k intelektuální elitě, tak mezi novináři, inženýry z průmyslových podniků, praktickými ekonomy, sociology, v řadách dělnické třídy, a dokonce i v řadách funkcionářů stranického a státního aparátu.⁸³ Nové bylo, že dříve byl tento typ společenského chování pokládán za nebezpečné podivínství, končící zpravidla dost rychlým zmizením „experimentátora“ v psychiatrické léčebně nebo v lágru. Zato v šedesátých letech začaly postupně celé skupiny a okruhy takovým „podivínům“ naslouchat a uvažovat o používání jejich nejruznějších nonkonformních modelů postupu v případě vážnějších společenských kolizí.

Pro potřeby této práce je nejdůležitější činnost těch, kdo hlásali myšlenku práv jako univerzálního jazyka společenské komunikace, umožňujícího ve srážce se státní nátlakovou mašinerií jistou nezávislost, mj. *Alexandra Jesenina-Volpina, Ernsta Orlovského, Anny Skripnikové a později také Borise Cukermana či *Valerije Čalidzeho.

Zatřetí v padesátých letech otevřenost, nezávislost a zvyk odvolávat se v případech potřeby na právní normy platného zákonodárství byly znaky nejen jednotlivců, ale i dosti rozsáhlých národních a náboženských hnutí. Bylo to hnutí krymských Tatarů za návrat do rodné země (ve

81 Skutečnými líhněmi nezávislého myšlení byla, což se ostatně dalo čekat, akademická města (*naukgorody*), založená za Chruščovových časů jako regionální centra základních věd a aplikovaného nebo technicky vyspělého průmyslu. Život v takových městech byl méně omezován než v ostatních částech země, jejich obyvatelé využívali neoficiálně připuštěných akademických svobod. Týkalo se to především největšího z „vědeckých měst“, novosibirského Akademgorodku. Rovněž v ostatních akademických městečkách a sídlišťích (jako Černogolovka, Dubna, Mendělejevo či Protvino a Puščino u Moskvy) a v městech s univerzitní tradicí jako Tartu anebo Tomsk kvetlo v šedesátých letech svobodné myšlení.

82 Z nejznámějších disidentů zmiňme biologa *Sergeje Kovaljova a fyzika *Andreje Sacharova.

83 Jako výrazný příklad této poslední varianty mohou sloužit osudy stranických funkcionářů Nikolaje Chuděnka (vysokého úředníka rady ministrů, který dobrovolně odešel pracovat „dolů“ a jako ředitel sovchozu prosazoval novátorská ekonomická řešení; byl odsouzen za *přivlastnění si státního majetku* a zemřel ve vězení) nebo Ivana Jachimoviče, který zprvu řídil kolchoz a později se zapojil do hnutí za lidská práva.

Slovníku je mu věnována samostatná kapitola), hnutí Němců z Povolží a hnutí baptistů reformátorů (tzv. iniciativníků), vzniklé v roce 1961, kteří se od svých „loajálnějších“ bratří ve víře lišili nejen náboženskými názory, ale i ochotou výrazněji vzdorovat státní kontrole náboženského života společnosti. Později takových masových hnutí vzniklo víc.

Spojujícím činitelem všech typů nonkonformních aktivit – intelektuální i občanské, individuální i kolektivní – se ve druhé polovině šedesátých let stalo hnutí na obranu lidských práv.

Většina pozorovatelů se shoduje na tom, že hnutí na obranu lidských práv v SSSR se zrodilo v polovině šedesátých let v průběhu hlasitých konfliktů mezi inteligencí a mocí. Docházelo k nim v souvislosti s pokusy trestními stíháními zkrotit nezávislou literární činnost. Nejznámějšími a nejvýznačnějšími epizodami tohoto boje moci s literaturou se staly kauzy Josifa Brodského (1964) a zejména Julije Daniela a *Andreje Siňavského (1965–1966). Dva moskevští literáti, kteří tajně uveřejnili svá beletristická díla v zahraničí, byli uvězněni, obviněni z *protisovětské propagandy a agitace* a odsouzeni k dlouhému pobytu v lágrech. *Proces Daniela a Siňavského, který se vedení KSSS z *výchovných důvodů* neopatrně rozhodlo široce vyložit v tisku, vyvolal vlnu individuálních i skupinových veřejných protestů. Tyto protesty se projevovaly hlavně v peticích adresovaných sovětským stranickým a státním orgánům. Na rozdíl od dřívější hlasité „literární“ kauzy – procesu s Brodským – se však společenské protesty neomezily na výzvy soukromých osob směřující k ÚV, ale staly se věcí veřejnou. Texty petic šly tentokrát z ruky do ruky podobně jako poslední slova Daniela a *Siňavského u hlavního líčení (poprvé po několika desítkách let obžalovaní při medializovaném veřejném politickém procesu odmítli projevit lítost a nezlomně hájili své právo na tvůrčí svobodu).

Pátého prosince 1965, ještě před hlavním líčením s Danielem a *Siňavským, se na Puškinově náměstí v Moskvě konalo shromáždění na jejich obranu, které uspořádal *Alexandr Jesenin-Volpin a několik jeho přátel. Zúčastnilo se ho několik desítek studentů Moskevské univerzity a dalších vysokých škol z hlavního města. Události z 5. prosince vstoupily do dějin disidentského hnutí jako **mítink glasnosti*.⁸⁴ Nebyla to první manifestace uspořádaná v SSSR bez souhlasu úřadů od roku 1927, jak tvrdí někteří badatelé,⁸⁵ přesto však shromáždění z 5. prosince mělo v zemi i v zahraničí mnohem větší ohlas než veřejné akce konané dříve. A ještě důležitější je, že se shromáždění na naléhání *Jesenina-Volpina konalo pod heslem obrany

84 Shromáždění z 5. prosince vstoupilo do disidentské tradice a konalo se každý rok (jako tichá manifestace) až do roku 1977, kdy byl Den ústavy (s nímž byl **mítink glasnosti* spojen) kvůli schválení nové ústavy přenesen na jiný den. Tehdy bylo změněno i datum shromáždění na 10. prosinec, kdy se slaví Den lidských práv, vyhlášený OSN v roce 1948.

85 Ví se např. o shromáždění studentů Moskevské univerzity, které uspořádal *Kronid Ljubarskij už na jaře 1954 (je charakteristické, že shromáždění bylo věnováno diskusi o tehdy proslulém článku kritika Vladimira Pomeranceva *Ob iskrennosti v literatuře (O upřímnosti v literatuře)*). V roce 1956 se na náměstí Umění v Leningradě konalo spontánní shromáždění mládeže vyvolané uzavřením výstavy Picassových obrazů. *Události v Tbilisi v březnu 1956 rovněž začaly shromážděními a demonstracemi mládeže. V Moskvě v šedesátých letech kromě zmíněných **básnických setkání* na náměstí Majakovského pořádala veřejné manifestace básnická skupina *SMOG; nejznámější je pochod, který uspořádala 14. dubna 1965. Čtyřicetiletého dubna 1965, na padesáté výročí **masakru Arménů* v roce 1915, uspořádaly podzemní organizace **Svaz arménské mládeže* a **Svaz arménských vlastenců* mnohatisícovou nelegální veřejnou demonstraci v Jerevanu. V mnoha městech na Ukrajině se počínaje rokem 1961 v den výročí přenesení ostatků Tarase Ševčenka do vlasti (22. května 1861) konala shromáždění u básníka pomníku, kde se scházelo mnoho lidí a která nebyla úředně povolena ani schvalována vzhledem k *nacionalistickému zabarvení* (v letech 1964–1966 se shromáždění pořádala oficiálně), ale do roku 1972 se úřady zdržovaly přímého použití represí.

lidských práv. Mnoho autorů pokládá právě datum 5. prosince 1965 za den zrození hnutí na obranu lidských práv v SSSR.

Další rozvoj událostí až do konce desetiletí lze popsat jako „proces řetězové reakce“:⁸⁶ represe proti neaktivnějším protestujícím, protesty proti těmto represím, další represe a nové protesty... Koncem onoho období existence politických represí v zemi natrvalo vstoupila do společenského vědomí.

Zanedlouho po procesu s oběma spisovateli sebral *Alexandr Ginzburg materiály o protestní kampani v letech 1965–1966 do souboru dokumentů, který vešel ve známost pod titulem **Bílá kniha*⁸⁷ a koloval ve strojopisných kopiích a v prosinci 1966 vyšel v zahraničí. V lednu 1966 KGB uvěznila tři Ginzburgovy přátele, kteří mu při práci na knize pomáhali (po několika dnech byl uvězněn i on). Dvaadvacátého ledna proběhlo na Puškinově náměstí další protestní shromáždění – na obranu uvězněných a proti zavedení nových „politických paragrafů“ do trestního zákona, k němuž došlo na podzim 1966.⁸⁸ Na rozdíl od *mítinku glasnosti z 5. prosince 1965 se úřady neomezily „jen“ na rozehnání demonstrace – několik demonstrantů bylo zatčeno a postaveno před soud.

V lednu 1968 se u moskevského městského soudu konal proces s *Ginzburgem a jeho přáteli – *proces čtyř. Již v přípravném řízení vyvolal řadu veřejných protestů (projevovaných v peticích sovětským stranickým, soudním a vládním institucím). Po hlavním líčení a vyhlášení rozsudku protestní kampaň značně zesílila a přibrala nové znaky: po výzvě **K mirovoj obščestvennosti (Světovému společenství)* *Larisy Bogoraz a *Pavla Litvinova se adresáty protestů oficiálně staly už nejen sovětské instituce, ale také mezinárodní i domácí společnost, jimž byly od roku 1966 protesty skutečně adresovány. Znamenalo to překonání nejdůležitější psychologické bariéry, komplexu „obležené tvrze“, usazené desítky let ve vědomí sovětských lidí.

Podle výpočtů *Andreje Amalrika, prvního badatele, který sociologicky a politologicky analyzoval disidentskou činnost, se kampaně v různých městech a republikách zúčastnilo přes 700 tisíc lidí. Na Sovětský svaz před obdobím perestrojky to byl obrovský počet. Pravděpodobně je to spojeno s událostmi v blízkém Československu, kde od začátku roku rychle postupoval demokratizační proces (*pražské jaro), a mnoho lidí doufalo, že stejný proces může začít rovněž v SSSR. Naděje vyprchaly 21. srpna 1968 s *invazí do Československa. *Demonstrace sedmi z 25. srpna na Rudém náměstí v Moskvě se stala legendou, „modelovým“ postupem ve vznikajícím světě disidentů, ale zároveň ukončila období extenzivního rozvoje protestního hnutí.

V následujících letech protestní kampaně nepřitahovaly v SSSR tolik lidí jako v roce 1968. Systematické činnosti na obranu lidských práv – jak prostřednictvím veřejných protestů, tak monitorováním porušování práv v zemi – se nadále věnovalo maximálně 200–300 lidí z těch, kteří protestovali v roce 1968. Stalo se z nich jádro obránců lidských práv, soustředěné hlavně v Moskvě a několika velkých městech Sovětského svazu.

86 Takovým podtitulem byl opatřen samizdatový soubor dokumentů přetištěný na Západě o *demonstraci z 22. ledna 1967, uspořádaný *Pavlem Litvinovem.

87 *Ginzburg nejspíš postupoval cestou, jakou zvolila novinářka *Frida Vigdorova, když pořídila zápis ze soudního jednání s Brodským. Tento zápis se šířil v samizdatu v polovině šedesátých let a lze v něm spatřovat první dokument sovětského hnutí na obranu práv vydaný v samizdatu. *Ginzburg svůj soubor věnoval památce *Vigdorové.

88 *Par. 190, odst. 1 tr. z. RSFSR (*šíření zjevně nepravdivých informací hanobících sovětské státní a společenské zřízení*), par. 190, odst. 2 (*hanobení státní vlajky a znaku SSSR*) a *par. 190, odst. 3 (*organizování nebo aktivní účast ve skupinové činnosti, hrubě narušující veřejný pořádek*).

Rozsah protestní kampaně z roku 1968 byl podmíněn nejen nadějami, jaké vyvolávaly události v Československu. Mnohem důležitější je, že v prostředí potenciálně ochotném vzdorovat svévoli docházelo počínaje rokem 1966 k procesu konsolidace, navazovaly se kontakty mezi jednotlivými okruhy, skupinami a sdruženími, pro něž se normou jednání stalo vyjadřování názorů, které se neshodovaly s těmi oficiálními.

Aktivita projevovaná protesty, soustředěnými na tvůrčí svobody, se přirozeně přerodila do hnutí na obranu základních občanských a politických práv v SSSR a proti politickému pronásledování vůbec. Probíhalo to formou rozšiřování tematiky, která spadala do oblasti zájmu iniciátorů a účastníků protestů (toto rozšíření zase bylo důsledkem konsolidace různých skupin, kroužků nebo prostě přátelských okruhů). Již druhá protestní kampaň v letech 1967–1968 na obranu *Galanskova a *Ginzburga, jakož i dopisy na obranu lidí uvězněných za účast na *demonstraci z 22. ledna 1967 původní tematiku rozšířily: nešlo už jen o svobodu umělecké tvorby (*Ginzburg ani ostatní odsouzení v *procesu čtyř podobně jako demonstranti z 22. ledna nebyli spisovatelé), ale o svobodu veškerých, tedy i občanských postojů.

Problém podřízenosti pravoslavné církve a neústavního zasahování státu do vnitřního života pravoslavných komunit se ocitl v zorném poli formujícího se hnutí na obranu lidských práv, když jako svědek vystoupil u *procesu čtyř *Anatolij Levitin-Krasnov, autor teologických děl a publicistických článků, vycházejících v pravoslavném samizdatu. S podobnou tematikou přicházeli i členové okruhu pravoslavných disidentů, do něhož *Levitin patřil – duchovní Nikolaj Ešliman a *Gleb Jakunin.

Hlavními hodnotami, které bránilo hnutí na obranu lidských práv v SSSR, se tudíž staly svoboda názorů, svoboda vyznání a svoboda místa pobytu.⁸⁹ Nedopadlo to tak v důsledku přijetí nějakých abstraktních předpokladů, ale přirozeně, vyplynulo to z reálií sovětského života.

Obrovský význam pro rozšíření okruhu zájmů moskevských disidentů mělo, když v samizdatu ke konci roku 1967 vyšly vzpomínky *Anatolije Marčenko – člověka pocházejícího z dělnického prostředí, který v letech 1960–1966 vykonával trest v *mordvinských táborech (Dubravlag) a *vladimírské věznici. Touto knihou vstoupil do představitosti obránců lidských práv svět lidí, odsouzených z nejrůznějších politických příčin nikoli v dobách stalinismu, ale právě nyní, svět, který moskevští disidenti znali jen z vágních pověstí⁹⁰ – a stal se trvalým předmětem jejich pozornosti.

Ve stejném rozsahu, v jakém se země dozvíдалa o existenci skupiny lidí, hlavně v Moskvě, kteří riskovali upozorňováním veřejnosti na případy porušování lidských práv a politické represe, proud informací tohoto druhu sílil. Lidé si uvědomovali, jak klíčovou roli v tomto procesu hraje samizdat. Vznikly nové mechanismy informování, zahrnující čím dál větší oblasti.

89 K těmto základním právům někteří připojovali ještě právo národů na sebeurčení, důležité pro mnoho kategorií disidentů-nacionalistů. Sovětští obránci práv se však v této věci neshodovali. Jejich vztah k právu na sebeurčení se pohyboval od bezpodmínečného uznávání tohoto práva (*Andrej Sacharov) po vážné pochybnosti o jeho opodstatněnosti (*Sergej Kovaljov) a možnosti jeho uplatnění (*Igor Šafarevič). Aktivisté se shodovali jen v jednom: každý má právo svobodně vyjadřovat myšlenky bez obav z politických represí.

90 V některých intelektuálních kruzích se s tímto světem seznámili důkladněji už o půldruhého roku dříve, když byli do *Dubravlagu posláni odsouzení spisovatelé Julij Daniel a *Andrej Siňavskij. Ukrajinská inteligence se o *mordvinských táborech dozvěděla ve stejné době: na začátku roku 1966 začali do *Dubravlagu vozit ukrajinské *,šedesátníky“, které postihla *první vlna zatýkání na Ukrajině (srpen–září 1965) a lidi odsouzené za *protisovětskou propagandu a agitaci*. Protějškem *Marčenkovy knihy byl v ukrajinském samizdatu esej politického vězně novináře *Valentyna Moroze o *mordvinských táborech *Reportáž z rezervatu imeni Beriji (Reportáž z Berijovy rezervace)* z roku 1967.

Proces konsolidace hnutí obránců lidských práv nakonec dovršilo vytvoření dvou struktur hnutí, jež byly v tomto období nejdůležitější: **Kroniky aktuálních událostí* (duben 1968) a **Iniciativní skupiny na obranu lidských práv v SSSR* (květen 1969).

**Kronika aktuálních událostí* byl strojopisný informační bulletin sovětského hnutí obránců lidských práv, který vycházel patnáct let, od roku 1968 do roku 1983. Během celého toho období bylo připraveno 65 čísel **Kroniky* (vyšlo jich 63).⁹¹ Po celá ta léta byla **Kronika* všeobecně uznávána za jádro hnutí na obranu lidských práv, byla prvním krokem k vytvoření jasné vnitřní struktury hnutí.

Bulletin, jehož počáteční redakční „náklad“ činil obvykle 10–12 exemplářů, se šířil zemí ve stovkách strojopisných kopií. Fungoval tu typický mechanismus samizdatu – rozmnožování textu za účelem jeho šíření. Zároveň však – a to se stalo zásadně novým vydavatelským znakem – fungovaly rozvíjející se kanály distribuce dalšího čísla také v opačném směru, jako kanály informací pro následující čísla. Tuto síť spojení, konkrétní a – pokud je nám známo – nevyskytující se nikde jinde v sovětském samizdatu, tento systém oboustranného spojení se čtenáři popsala sama **Kronika aktuálních událostí* v 5. čísle z 31. prosince 1968: *Každý, komu záleží na tom, aby bylo sovětské veřejné mínění informováno o událostech v zemi, může snadno informace, které má, poskytnout Kronice k dispozici. Stačí, když je sdělí osobě, od které Kroniku dostal, ta to řekne tomu, od koho Kroniku sama dostala, atd.*

Síť kanálů rozvíjejících se kolem *Kroniky*, opírajících se zprvu o osobní kontakty, byla právě první strukturou disidentského společenství. Bylo velmi důležité, že tato síť, která se zpočátku omezovala na několik měst (Moskva, Leningrad, Kyjev, Novosibirsk, Riga, Tallinn, Vilnius, Gorkij, Oděsa), poměrně brzy zahrнула všechna větší města v zemi. Každé nové zeměpisné jméno, které se v bulletinu objevilo, znamenalo zpravidla nového dopisovatele – stálého nebo i jen jednorázového.⁹²

Strukturata bulletinu byla vymezena již v prvních číslech. První část *Kroniky* obsahovala konkrétní zprávy o událostech, které byly podle autorů důležité a odehrály se od doby, kdy

91 Poslední vydané číslo **Kroniky aktuálních událostí* (64) má v roce 1982, ale ve skutečnosti bylo připraveno až na podzim 1983. Do té doby si *Kronika* nedokázala poradit s množstvím přicházejících informací a vycházela se značným zpožděním. Rozdíl mezi počtem připravených a vydaných čísel časopisu vysvětluje fakt, že v únoru 1981 bylo během domovní prohlídky v bytě Leonida Vula, jednoho z redaktorů *Kroniky*, zabaveno takřka hotové 59. číslo. Padlo rozhodnutí toto číslo nevydávat, ale začít rovnou pracovat na následném 60. čísle. Navíc poslední připravené číslo (65) se nedostalo ani do samizdatu, ani za hranice. Exemplář napsaný na stroji, který si nechal jeden z autorů posledních vydání *Kroniky* Boris Smuškevič, se dnes nachází v archivu sdružení **Memorial* (f. 153). Texty ze všech vydání (kromě zabaveného čísla 59) jsou dostupné na internetové stránce sdružení **Memorial*, jehož tým připravuje úplné knižní vydání bulletinu, které bude opatřeno podrobným a rozsáhlým komentářem.

92 Stručná instrukce bulletinu nebyla adresována běžnému čtenáři, ale čtenáři ochotnému ujmout se role dopisovatele, a končila typickým varováním: *Jen se nepokoušejte sami projít celý řetězec, abyste nebyli pokládáni za donašeče.* Toto varování jako by zpochybňovalo dřívější tvrzení o otevřeném charakteru disidentské činnosti. Ve skutečnosti je rozpor jen zdánlivý: prvky „podzemí“ (anonymita redakce a autorů jednotlivých informací, určité „konspirační“ prvky opatrnosti, které redaktori přijímali při práci na dalších číslech apod.) byly jedinou zárukou technické možnosti *Kroniku* vydávat. Tato opatrnost se týkala i každé jiné systematické disidentské činnosti: její organizačně-technická stránka byla z nezbytnosti zakonspirovaná (lépe nebo hůře), ale výsledky této práce se předkládaly společnosti. Dokonce i kdyby to bylo „podzemí“, pak šlo o „podzemí“ velmi konkrétní: texty se připravovaly v tajnosti před bezpečnostními orgány, ale přitom se zpravidla uváděla nejen jména autorů, ale i jejich soukromé adresy a telefonny.

vyšlo předchozí číslo. Druhá se skládala ze stálých tematických rubrik: „Zatčení, prohlídky, výsledky“, „Mimosoudní represe“, „Ve vězeních a lágrech“, „Novinky samizdatu“, „Stručné informace“, „Opravy a doplnění“. V pozdějším období se původní rozdělení na rubriky rozšířilo, neboť se ukázaly nové problémy, jimiž se zabývali obránci lidských práv. Vznikly rubriky „Pronásledování věřících“, „Pronásledování krymských Tatarů“, „Represe na Ukrajině“. Začátkem roku 1972 vznikla rubrika „Pronásledování věřících v Litvě“, která v polovině téhož roku získala obecnější název „Události v Litvě“ a stala se z ní stálá rubrika.

Naopak styl bulletinu se nezměnil – zdrženlivý, nestranný, faktografický, se snahou o co největší přesnost a úplnost informací. Stálá byla i tematika: politické pronásledování, porušování základních občanských práv a svobod, vystoupení na jejich obranu, činnost otevřeně zavádějící tato práva do života.

Tvůrci *Kroniky* svá jména nezveřejňovali. Bylo by však přehnané tvrdit, že se bulletin vyráběl „v hluboké konspiraci“: prvního půl roku, co existoval, se v každém případě obecně vědělo, že hlavní tíži přípravy dalších čísel na sebe vzala **Natalja Gorbaněvskaja*. Díky jejímu úsilí vzniklo prvních devět čísel, jen při třetím jí pomáhal pedagog a básník **Ilja Gabaj* a jeho žena Galina.

Po uvěznění **Gorbaněvské* v prosinci 1969 *Kronika* vznikala zpravidla díky kolektivní práci. Složení redakce se během patnácti let mnohokrát změnilo, především kvůli uvěznění jeho členů. Nejznámějšími osobami, které byly v různých dobách spjaty s vydáváním **Kroniky*, jsou: *Irina Jakir*, **Anatolij Jakobson*, **Sergej Kovaljov*, **Alexandr Lavut*, **Jurij Šichanovič*, **Tatjana Velikanova*.

**Kronika aktuálních událostí* sehrála historickou roli při vytváření zárodků nezávislé společnosti v SSSR. Zprvde de facto zahájila vydávání časopisů v samizdatu (nepočítáme-li **Sintaksis* a několik o něco pozdějších samizdatových časopisů z první poloviny šedesátých let, což byly básnické almanachy nebo filozoficko-literární práce). Právě *Kronikou* tudíž začínají dějiny svobodného tisku v SSSR.

Zadruhé *Kronika* sehrála rozhodující úlohu při konsolidaci hnutí obránců lidských práv. Mechanismus jejího rozšiřování a zejména mechanismus sbírání informací vedl ke vzniku jednotného informačního pole, zahrnujícího všechny důležitéjší projevy společenské aktivity disidentského typu (a často nejen disidentského). *Kronika* utvářela hnutí na obranu lidských práv v SSSR, byla jeho nejdůležitějším informačním a částečně organizačním základem.

Později, při vzniku dalších institucí hnutí, přestaly být funkce *Kroniky* výjimečné. Neztratila však význam jako kronika disidentského hnutí ani po vytvoření sovětského helsinského hnutí v roce 1976.

Od podzimu 1968 se uvnitř hnutí vedly bouřlivé diskuse o formách a metodách činnosti, o možnosti vytvoření organizačních struktur i o charakteru samotného hnutí (zda je politické, nebo není). Konečným efektem těchto sporů se stala výrazná – nejen v dokumentech, ale i v praxi – koncepce hnutí na obranu lidských práv, které si neklade politické cíle, ale také nevyklučuje specifické organizační formy za předpokladu, že postupuje veřejně a otevřeně.

Prvním veřejně působícím sdružením tohoto typu se stala **Iniciativní skupina na obranu lidských práv v SSSR*. Byla založena v květnu 1969 z iniciativy dvou moskevských aktivistů hnutí, **Pjotra Jakira* a *Viktora Krasina*, zčásti podle „zastupitelského“ principu: vstoupilo do ní jedenáct Moskvanů, jeden Leningraďan, dva občané Ukrajiny (**Henrich Altuňan* a **Leonid Pljušč*) a jeden z vůdců hnutí krymských Tatarů – **Mustafa Džemilev*.

Práci skupiny ovlivnily pochybnosti o tom, zda je nutné a má smysl dávat hnutí na obranu lidských práv organizovanou podobu: nebyla to v přesném smyslu společenská organizace, spíše stálý tým autorů, složený z patnácti nebo šestnácti lidí, kteří se sešli, aby psali OSN otevřené dopisy o porušování lidských práv v SSSR. Organizačním prvkem bylo jen přijetí názvu Iniciativní skupina. Již to však stačilo k vyvolání bleskového účinku v zemi i v zahraničí: v Sovětském svazu, kde byly vždycky všechny společenské iniciativy neschválené úřady, a zvláště ty kolektivní, bez milosti potlačeny, působí nezávislá společenská organizace! Vytvoření Iniciativní skupiny znamenalo pohřbení dalšího tabu, které se zdálo nezpochybnitelné.

Skupina se zabývala především sestavováním dopisů adresovaných mezinárodním organizacím, které registrovaly politické represe a s nimi spjaté případy porušování lidských práv. Dosti rychle musela věnovat část svých dopisů vlastním členům, kteří se postupně dostávali za mříže. V roce 1975 Iniciativní skupina prakticky přestala existovat.

V pozdějším období disidenti založili mnoho nezávislých společenských sdružení,⁹³ která se nezabývala jen obranou práv, ale právě Iniciativní skupina byla první. Stejně jako **Kronika aktuálních událostí* byla předzvěstí nezávislé společnosti.

Iniciativní skupina i *Kronika* nejlépe odrážely dva základní typy disidentské činnosti: Iniciativní skupina organizovala protesty, zatímco *Kronika* monitorovala porušování lidských práv, sbírala informace o politickém pronásledování, systematizovala je a předávala veřejnosti.

Třetím typem disidentských aktivit, velmi důležitým pro charakterizaci společenské atmosféry, jaká panovala kolem disidentů ve společenských vrstvách a skupinách, které je podporovaly, byla konkrétní pomoc konkrétním lidem, kteří se stali předmětem politického pronásledování, a zejména pomoc – morální a technická, jakož i hmotná – jejich rodinám. Předrevoluční tradice společenské pomoci lidem pronásledovaným mocí z politických důvodů, které se v SSSR dost dlouho udržely jako legální společenské struktury,⁹⁴ se obrodily ve druhé polovině šedesátých let (jako společenský jev, ne jako iniciativa jednotlivců) v podobě spontánních a neoficiálních sbírek peněz pro rodiny politických vězňů. Společenská solidarita s pronásledovanými byla v tomto období tak silná, že se v mnoha moskevských institucích, redakcích a vědecko-výzkumných ústavech peníze vybíraly takřka veřejně. Tato činnost na byla organizovaných forem až v letech 1973–1974, poté co z iniciativy **Alexandra Solženicy* vznikl **Fond pomoci politickým vězňům a jejich rodinám*. Otevřenou otázkou zůstává, zda vytvoření fondu zvýšilo společenskou podporu pronásledovaným, nebo ji spíš oslabilo, protože už nebylo naléhavě potřeba sbírat peníze (**Solženicy* předal fondu část svých honorářů za vydání **Souostroví Gulag*). Je také možné, že samo založení fondu bylo intuitivní reakcí na určité slábnutí společenské podpory vyplývající z jiných příčin, především kvůli tehdy již se rýsující tendenci části disidentů izolovat se od širšího okruhu svobodomyšlné inteligence.

93 Již v roce 1970 vznikl z iniciativy tří moskevských vědců, **Valerije Čalidze*, **Andreje Sacharova* a *Andreje Tverdochlebova* (později se k nim připojil ještě **Igor Šafarevič*), **Výbor pro lidská práva v SSSR*, který byl prvním nezávislým odborným centrem. Výbor nevyvíjel žádnou praktickou činnost v oblasti obrany lidských práv: zcela v souladu se svým statutem a pravidly (které neměla ani Iniciativní skupina, ani většina pozdějších disidentských sdružení) se zabýval výhradně zkoumáním situace v oblasti lidských práv v SSSR a vypracováváním doporučení adresovaných vládě (ta samozřejmě zůstávala bez odpovědi). Zkoumaly se sice konkrétní případy, ale jen jako ilustrace právního problému. Závěry a názory vycházely v samizdatovém časopise *Obščestvennyje problemy (Společenské problémy)*, který vydával **Čalidze*. Výbor se rozpadl v roce 1973 poté, co **Čalidze*, jenž byl hlavní hnací silou celé iniciativy, odjel do USA.

94 Výbor pomoci politickým vězňům řízený *Jekatěrinou Peškovou* byl rozpuštěn až v roce 1937.

Je však nepochybné, že fond byl za deset let svého veřejného působení velice účinný: vytvořil rozvětvenou strukturu s pobočkami v Leningradě, v Litvě, v Oděse a na západní Ukrajině, podařilo se mu zorganizovat systematickou hmotnou pomoc pro ty rodiny politických vězňů, které ji potřebovaly.

Byly navázány kontakty s některými pronásledovanými konfesemi: baptisty („iniciativní“⁹⁵), kteří měli zpočátku sklon odvolávat se na zákony, evangelickými křesťany (známějšími jako **letničáři*) a jednou větví adventistů (jimž se říkalo „šelkovovci“ podle příjmení jejich vůdce **Vladimira Šelkova*). Proces zapojování různých náboženských proudů do disidentského „informačního pole“ probíhal částečně náhodně, ale dala se pozorovat také jistá zákonitost: s disidentským společenstvím navazovaly kontakt ty náboženské skupiny, které byly předmětem pronásledování, uplatňovaly právo na svobodu vyznání otevřeně a bránily nebo byly ochotny bránit toto právo v souladu s koncepcí lidských práv. Možnost udržování systematických kontaktů závisela samozřejmě také na tom, zda byli představitelé daného vyznání ochotni se tolerantně vztahovat k vyznavačům jiných náboženství a k celkově nevěřícím aktivistům hnutí na obranu lidských práv.

V roce 1969 vzniklo ještě další významné společenské hnutí (významné nejen vzhledem k počtu členů, ale i kvůli zájmu, jakému se těšilo u světového veřejného mínění), které se z formálního hlediska dá klasifikovat jako národní hnutí. Bylo to hnutí Židů **„otkazníků“*, tzn. lidí, kteří žádali úřady o souhlas s odjezdem do Izraele, a byli odmítnuti. Název hnutí dostalo po událostech z roku 1970, kdy skupina **„otkazníků“* uskutečnila demonstrativní pokus o únos letadla. Proces s nimi (**proces „letců“*) poprvé přinutil svět, aby si jasně uvědomil, že SSSR je země, kterou prakticky nelze dobrovolně opustit, a také ke snaze tento stav změnit. Výsledkem bylo, že sovětská vláda musela poprvé od dvacátých let dvacátého století za vymezených okolností povolovat emigraci. Byla to velmi závažná událost nejen pro Židy, ale i pro všechny, kteří kdy pomysleli na možnost opustit zemi. Začala **třetí vlna* emigrace ze Sovětského svazu (za „první vlnu“ se pokládají emigranti z období převratu v roce 1917 a občanské války, zatímco za „druhou vlnu“ lidé, kteří se ocitli na Západě po druhé světové válce). Pro sovětské disidenty z literárního okruhu to mělo neobyčejné důsledky: v Americe, v západní Evropě a v Izraeli vznikl společenský prostor osídlený – na rozdíl od exilových diaspor z prvních dvou vln – lidmi, kteří měli s disidenty společný jazyk. Právě **„třetí vlna“* emigrace umožnila rozvoj tzv. tamizdatu, který doplňoval samizdat a později ho do značné míry vytlačil. Hnutí **„otkazníků“* (jimiž nebyli jen Židé) se stalo jednou z nemnoha podob nezávislé společenské iniciativy, v jejímž rámci mohl člověk počítat nejen s uspokojením existenciální potřeby svobody, ale také s dosažením – a to velmi pravděpodobným – konkrétního osobního cíle: možnosti opustit Sovětský svaz.

Pokud jde o tradiční společensko-kulturní souvislosti, které stále vedly k disidentskému typu chování, čili o nezávislou tvůrčí činnost humanistické inteligence, zde se v sedmdesátých letech pozorovatelně rozešly cesty dvou důležitých profesních skupin: literátů a výtvarníků. Ti druzí, de facto „zatlačení“ do disidentského hnutí v prosinci 1962 (po slavném Chruščovově rozeznání nonkonformních výtvarníků při výstavě v moskevské Manéži), dokázali po stejně

95 V roce 1965 vystoupili ze sdružení baptistických obcí, které úřady uznávaly – ze Vsesvazové rady evangelických křesťanů baptistů (tzv. karevovci podle jména předsedy rady Alexandra Kareva) –, a vytvořili vlastní sdružení – Radu církví evangelických křesťanů baptistů, kterou úřady nechtěly uznat a zaregistrovat. Při této organizaci vznikla Rada rodin vězňů, která vydávala vlastní samizdatový informační bulletin.

proslulé „buldozerové výstavě“ (zničené buldozery) koncem roku 1974 obsadit určité volné místo v oblasti sovětského umění. Moc nad nimi mávla rukou a nechala je, ať si dělají, co chtějí. Mezi těmito dvěma skandálními událostmi bylo dvanáct let typicky disidentské aktivity.

Zato literáti se za Brežněvových dob připojili k disidentskému hnutí nejen formálně, ale i kvůli charakteru některých děl, která byla z ideologického hlediska vnímána jako „zločinná“.⁹⁶ V rámci disidentského světa netvořili samostatnou skupinu. Problémy literárního života, vztahy mezi spisovateli a mocí úspěšně řešil samizdat i tamizdat, takže většina problémů, které připomínal *Alexandr Solženicyn v otevřeném dopise IV. sjezdu spisovatelů (*dopis Alexandra Solženicyna o cenzuře, 1967), přestala být aktuální. Potřeby kolektivní literární iniciativy rovněž uspokojoval samizdat, v němž v sedmdesátých letech vycházely desítky literárních, literárně-filozofických, nábožensko-filozofických, literárně-náboženských a dalších časopisů a almanachů. Nejvíce jich vzniklo v Leningradě a také v Litvě.

Celkově bylo období od roku 1969 do roku 1974 dobou, kdy se různé již existující nebo nově vznikající disidentské směry připojovaly k určitému již zformovanému společenství, jehož informačním centrem a, jak už jsme uvedli, „kolektivním mluvčím“ se stali obránci práv – nevelká, ale nápadná skupina lidí žijících především v Moskvě a několika dalších velkých městech. S touto skupinou byli spojeni různými informačními pouty nebo prostě pocitem solidarity anebo také osobním přátelstvím aktivisté různých společenských hnutí: náboženských, národních, společensko-politických i kulturních. Některá z těchto hnutí lze směle označit za masová; mnohá měla vlastní historii, vlastní tradice a občas i vlastní samizdat. V sedmdesátých letech však všechna tato hnutí používala do větší či menší míry stejné nástroje jako obránci lidských práv, hovořila stejným jazykem, vyznávala podobný systém hodnot a priorit. V jistém smyslu se dá říci, že všechna tato hnutí se – aniž by ztrácela svou osobitost a snahu dosáhnout vlastních cílů – také stávala hnutími na obranu lidských práv.

V samotném hnutí na obranu práv, tak jako v každém společenském hnutí, docházelo k určité profesionalizaci a specializaci. O tomto procesu svědčilo, že se objevila nezávislá sdružení na obranu lidských práv. Počínaje vznikem *Helsinské skupiny na obranu lidských práv v SSSR (1969) až do založení helsinských skupin (1976–1979) se měnil samotný smysl společenského protestu: od existenciálního vyjádření nesouhlasu („nemohu mlčet!“) ke zcela profesionálnímu předkládání společenských požadavků: *sbírání, ověřování, systematizace a předávání informací o porušování lidských práv v Sovětském svazu na vědomí zainteresovaným lidem a organizacím.*

V letech 1972–1973 hnutí dospělo do krize. Z vnějšku tuto krizi způsobilo uvěznění dvou významných společenských aktivistů hnutí, *Pjotra Jakira a Viktora Krasina. V průběhu vyšetřování *Jakir a Krasin obšírně a podrobně vypovídali o vlastní činnosti a o činnosti desítek dalších členů hnutí. Z vězení upozornili své přátele na změnu svého stanoviska a vyzvali ostatní obránce práv k „čestné kapitulaci“ před mocí, po procesu pak na tiskové konferenci přenášené televizí projevíli lítost. V očích sympatizantů to společenské prestiži disidentů neprospělo.

96 Což vůbec neznamenalo, že dané dílo je více či méně *antisovětské svým vyzněním* – v sedmdesátých a osmdesátých letech se v necenzurovaném tisku vyskytovala díla s tak jasně antisovětským vyzněním (jako například povídka Konstantina Vorobjova), že se v porovnání s nimi většina samizdatu jevila jako plachá opozice –, porušovalo jen vymezené ideologické zásady: obsahovalo přímé odkazy na zakázané osobnosti, události a témata.

Ve stejném období KGB vydíráním a hrozbami prosadila zastavení (zdálo se, že navždy) **Kroniky aktuálních událostí.*

Krise však nepřišla jen a ani ne hlavně kvůli další represivní kampani, směřující k vykořenění odlišných názorů, dokonce ani kvůli slabosti několika významných aktivistů hnutí po zatčení a procesu, jako spíše z vnitřních příčin. K těmto příčinám patří v první řadě „symbolický“ charakter velké části disidentských aktivit v předchozím období. Tato aktivita často nebyla spojena s žádnou konkrétní užitečnou činností ani s intenzivní intelektuální prací. „Disidentský čin“, jímž mohlo být i podepsání protestního dopisu, byl nejčastěji způsobem, jak se symbolicky projevit; další dění záviselo na osobní odhodlanosti podepsaného. Zdánlivě snadné překročení hranic povoleného vytvářelo možnost „salónního disidentství“, což člověka nezabavovalo určitých důsledků, ale také oslabovalo pocit odpovědnosti a solidarity. Způsobilo to, že se zmenšila podpora disidentů ze strany jejich přirozené společenské základny – svobodomyšlné inteligence, která se i tak stavěla k aktivistům tohoto hnutí nejednoznačně: s úctou, ale zároveň skepticky.

Aby hnutí získalo nazpět svou morální a společenskou vážnost, muselo překonat krizi, která přiměla zbývající disidenty hledat oporu v takových společensky významných hodnotách jako profesionalita, systematická práce a specializace podle vymezených zájmů.

Předzvěstí nové etapy v rozvoji hnutí se stalo obnovení vydávání **Kroniky aktuálních událostí* (na jaře 1974). Dalším krokem bylo založení *Moskevské helsinské skupiny a zahájení helsinského hnutí.

Helsinský Závěrečný akt Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě z 2. srpna 1975 nebyl prvním mezinárodním dokumentem týkajícím se dodržování lidských práv, který SSSR podepsal. Ani na Západě pravděpodobně nikdo nechoval zvláštní iluze o tom, že bude Sovětský svaz přísně dodržovat přijaté závazky.

Poprvé v historii SSSR však do dění vstoupila nová síla – nezávislé veřejné mínění.

Dvanáctého května 1976 oznámil *Jurij Orlov na tiskové konferenci pro zahraniční novináře, že v Moskvě byla založena nová organizace na obranu lidských práv – Společenská skupina pro naplnění helsinských dohod v SSSR. K úkolům skupiny patřilo sbírat, ověřovat, analyzovat a zobecňovat informace o porušování závazků obsažených ve „třetím koši“ Závěrečného aktu. Na základě provedených průzkumů byl připraven dokument (za šest let činnosti skupiny jich vyšlo 194), který byl rozeslán vládám signatářských států (samozřejmě včetně vlády sovětské) a předán mezinárodnímu tisku. To už nebyl jen protest proti bezpráví: v činnosti nové organizace se spojovala protestní činnost dřívější *Iniciativní skupiny a práce expertů *Výboru na obranu lidských práv v SSSR.

Do *Moskevské helsinské skupiny (MHS), jak se jí brzy začalo říkat, vstoupilo mnoho v té době známých aktivistů. Společnost se o existenci MHS dozvíдалa jako obvykle z pořadů zahraničních rozhlasových stanic a brzy se přivalila lavina informací o porušování lidských práv – hlavně od lidí, kteří předtím s disidenty nijak spojeni nebyli. Členové skupiny si s tou lavinou poradili. Dokumenty MHS se vyznačovaly velkou faktografickou věrohodností, přesností a důsledným popisem problému. Hnutí na obranu práv se v SSSR stalo profesionálním hnutím.

Kolem *Moskevské helsinské skupiny vznikla nová, specializovanější sdružení: *Křesťanský výbor na obranu práv věřících v SSSR, *Pracovní výbor pro zkoumání využívání psychiatrie k politickým účelům. Vznikla první nezávislá organizace, kterou bylo možné označit za sociální: Iniciativní skupina na obranu práv invalidů. Nezávisle na MHS, ale výrazně pod

vlivem obecné tendence ke specializaci (a také pod dojmem hnutí dělníků, které se rozvíjelo v Polsku) došlo v roce 1978 k pokusu založit v SSSR nezávislé odborové hnutí.

V těsném kontaktu s MHS pracovaly staré občanské struktury: *Fond pomoci politickým vězňům a jejich rodinám (správce fondu *Alexandr Ginzburg se stal členem MHS), *Kronika aktuálních událostí a také *sovětská sekce Amnesty International založená v roce 1973.

Důležitou událostí v disidentském životě druhé poloviny sedmdesátých let byl vznik zraleho samizdatového novinářství a rozvoj nezávislých vědeckých iniciativ. Do první kategorie lze zařadit například moskevský společensko-politický časopis *Poiski vydávaný strojopisně, do druhé pak periodikum *Pamjat', věnované zamlčovaným problémům sovětské minulosti, zvláště historii státního teroru.

V těch letech se stal Leningrad (předtím a nyní znovu Petrohrad) hlavním městem „druhé kultury“, místem, kde vznikaly literární, umělecké, kulturologické a náboženské iniciativy, kde vycházelo mnoho samizdatových časopisů věnovaných těmto oblastem.

Svět disidentů navzdory systematickým represím nabíral sílu a začínal být soběstačný.

Krátce před vstupem sovětských vojsk do Afghánistánu (v prosinci 1979) a hned po něm úřady (v čele s náčelníkem KGB Jurijem Andropovem) zesílily represe vůči disidentům.

V listopadu 1979 začalo systematické zatýkání významných aktivistů hnutí na obranu lidských práv, kteří hráli klíčovou roli v informačních strukturách hnutí. Tato zatýkání vedla v roce 1983 k ukončení vydávání *Kroniky aktuálních událostí.

V prosinci 1979 byl zatčen šéfredaktor časopisu *Poiski *Valerij Abramkin. Šlo o první z řady represivních kroků proti redaktorům a autorům časopisu v letech 1979–1982, které vedly k tomu, že přestal vycházet.

V lednu 1980 byl *Andrej Sacharov, který vystoupil proti invazi do Afghánistánu, bez soudu, podle dekretu předsednictva Nejvyššího sovětu SSSR, vykázán z Moskvy. Pobýval v přísné izolaci ve městě Gorkij, odkud nesměl odjíždět.⁹⁷

V roce 1982 byla *Moskevská helsinská skupina, která se tehdy skládala jen ze tří osob (ostatní členové byli ve vězeních nebo ve vyhnanství), nucena oznámit, že se rozpouští.

Jako poslední v roce 1983 ukončil – na nátlak KGB – svou veřejnou činnost *Fond pomoci politickým vězňům a jejich rodinám (členové fondu i nadále tajně sbírali peníze a pomáhali rodinám vězňů až do začátku perestrojky a propuštění politických vězňů).

Zesílením represí se obvykle vysvětluje také snížení aktivity disidentů v první polovině osmdesátých let. Toto zesílení ostatně nebylo až tak velké (přinejmenším pokud jde o množství případů) v porovnání například se začátkem sedmdesátých let. Je ovšem pravda, že se KGB nakonec naučila postupovat účelně a neutralizovala právě ty nejdůležitější osobnosti z disidentských kruhů. Pokud však v předchozích obdobích na místa těch, kteří byli nuceni rezignovat na svou účast v disidentském hnutí, hned přicházeli jiní, začátkem osmdesátých let bylo vidět, že z disidentského hnutí odcházejí lidé, kteří s ním byli dříve těsně spjati.

Nedokážeme tento jev vysvětlit nesporným způsobem. Do jisté míry může být spojen se sílící tvrdostí rozsudků, s tím, že lidé byli po odpykání trestu znovu uvězněni (praktikovalo se to zejména po nástupu Andropova k moci), a s výrazným přitvrzením pravidel v lágrech. Konec epochy zmírnění napětí snížil také zájem o sovětské disidenty v zahraničí: represe vůči

⁹⁷ Andropov navrhol ve své poznámce pro ÚV KSSS poslat *Sacharova do vyhnanství již v lednu 1977. Tehdy však jeho plán z neznámého důvodu nebyl realizován.

jinak smýšlejícím lidem už se nebraly jako zlo, které se bezprostředně týká světového veřejného mínění a které je už jen proto třeba zmírnit, ale jako přirozený prvek politiky režimu, který sestřeluje letadla s pasažéry a vede barbarskou válku v cizí zemi. To všechno v disidentech, kteří zůstali na svobodě a neemigrovali, vyvolávalo pocit beznaděje a ztráty perspektiv.

Přesto můžeme podstoupit riziko k vyjádření domněnky, že nejdůležitější roli nesehrály zde zmíněné činitele, ale značně menší společenská podpora disidentů (příčemž sympatie k nim a k jejich ideálům se udržovaly dál). To by se zase dalo vysvětlit mnoha okolnostmi, z nichž nejdůležitější se popisuje níže.

Obsah disidentské činnosti sedmdesátých let téměř cele směřoval k hlásání hodnoty práv (především lidských práv) a informování společnosti o vládní politice potlačování občanských a politických svobod. To, že disidenti mnoho let hlásali tyto pravdy a šířili je v samizdatu a prostřednictvím západních rozhlasových stanic, přineslo na začátku osmdesátých let výsledek: aktivní a přemýšlivá část společnosti jejich hodnocení přijala (události druhé poloviny osmdesátých let to potvrdily). A bylo-li tomu tak, pak disidentské hnutí vybudované na základu obrany práv, charakteristické pro předchozí epochu, mělo nenávratně odejít ze scény, neboť splnilo svůj historický úkol a přestalo být potřeba.

Samozřejmě mohou existovat i jiné výklady. V každém případě jistě není náhoda, že disidentskou epochu hned vystřídala epocha perestrojky.

V čem tedy tkívá role celé disidentské činnosti od šedesátých do osmdesátých let ve společenském životě Ruska onoho období?

Počínaje roky 1962–1963 se v usneseních ÚV KSSS, v projevech stranických vůdců na sjezdech a plenárních zasedáních a také v brožurách a tiskových člancích o ideologickém boji vyskytuje termín „ideologická diverze“. Smysl zavedení tohoto pojmu do politického jazyka je naprosto zřejmý. Podle prohlášení mocenských orgánů bylo v SSSR úspěšně dovršeno budování socialismu, sovětské lidé pod vedením strany již přistoupili k budování komunismu. Vítězství v „třídním boji“ v zemi bylo dosaženo – v souladu s oficiální doktrínou – již ve dvacátých a třicátých letech. V SSSR tedy neexistuje společenská základna pro nespokojenost se sovětským zřízením. Z toho plyne, že nesovětský způsob myšlení, nespokojenost s politikou strany, „nepřátelské výstřelky“ mohou být inspirovány pouze zvenčí. Disidenti jsou tedy lidé, kteří se dostali pod vliv podvrtné propagandy, jakou provádějí zahraniční antisovětská centra pod diktátem světového imperialismu.

Do této celkové koncepce dokonale zapadá takový jev, jako jsou psychiatrické represe: úřady argumentovaly tím, že neexistují objektivní příčiny k antisovětskému odporu, a proto se zahraniční centrály, které vedou proti SSSR ideologickou válku, musejí ve své činnosti opírat o lidi psychicky choré.

V sedmdesátých letech bylo uvažování takového druhu ještě pádnější. Třebaže to zní paradoxně, bylo zostření propagandistických formulací směřujících proti disidentům pravděpodobně spojeno s oslabením napětí v mezinárodních vztazích. Znamená détente konec celosvětového boje mezi dvěma tábory, „kapitalistickým“ a „socialistickým“? Samozřejmě nikoli: z takového předpokladu okamžitě vyplývá uznání správnosti teorie „konvergence“ čili postupného sblížení kapitalismu a socialismu, teorie, s níž přišli začátkem šedesátých let někteří západní vědci a koncem onoho desetiletí ji rozvinul *Andrej Sacharov. Tehdy ztrácejí na síle všechny politické podklady pro udržení archaického a protidemokratického sovětského politického systému. Proto se détente vysvětlovala následujícím způsobem: bezprostřední vojenský střet socialismu a kapitalismu není nutný, naopak je nežádoucí, ale boj mezi nimi ve

světovém rozměru trvá, a to na ideologické frontě. Jak se snižuje úroveň vojenské konfrontace, tento boj se naopak zostřuje.

V sedmdesátých letech se na disidenty začalo pohlížet nikoli už jako na zbloudilé ovečky, otrávené zvrácenou západní propagandou, ale jako na ideologické zběhy a zjevné agenty světového imperialismu neboli prostě zrádce.

Věřili autoři mýtu, který sestrojili? V dokumentech ÚV KSSS, které nebyly určeny k vnějšímu použití, se rétorika týkající se „světového imperialismu“ vyskytuje dost zřídka, má však výrazně rituální povahu. Obsah těchto dokumentů je úplně jiný. Například v zimě 1974–1975 náčelník KGB Jurij Andropov ve dvou poznámkách pro ÚV KSSS zdůraznil, že zatčení osob s odlišnými názory v SSSR má přísně regulační význam: uvězní se přesně tolik lidí, kolik je potřeba, aby se situace nevymkla zpod kontroly. Z hlediska Andropova (který pravděpodobně nikdy nemohl zapomenout na Budapešť na podzim 1956 – byl tehdy velvyslancem SSSR v Maďarsku) po dosažení určitého „kritického množství“ začínala nezávislá společenská aktivita ohrožovat stabilitu sovětského zřízení.

Události druhé poloviny osmdesátých let (i když se jich v Rusku zásadní skupina disidentů z předchozího období významně neúčastnila) dokázaly, že obavy šéfa KGB nebyly úplně neopodstatněné. Ale znamená to, že disidenti byli politickou opozicí usilující o svržení tehdy vládnoucího zřízení? Právě tak vnímá disidentskou činnost většina současných publicistů, a dokonce i někteří historici.

Takový pohled lze těžko uznat za správný.

Národní hnutí v Arménii, Gruzii, pobaltských zemích a částečně také na Ukrajině si skutečně stavěla – jako vzdálenou vyhlídku – konkrétní politické cíle: vystoupení svých republik ze Sovětského svazu a získání státní nezávislosti. Někteří významní ruští disidenti rovněž nahlíželi na svou činnost jako na politickou – *Vladimir Bukovskij, Valerija Novodvorskaja a řada dalších aktivistů pokládali boj se sovětským zřízením za základní motiv svého jednání na společenské scéně. Mezi ruskými disidenty z let 1960–1980 lze narazit na stoupence nejrůznějších politicko-ideologických doktrín: anarchismu, komunismu, liberalismu, monarchismu, nacionalismu, sociální demokracie, dokonce i rozmanitých modifikací fašismu. Disidentská činnost některých aktivistů byla zaměřena mj. na propagaci jejich politických koncepcí.

Celkově však obsah a smysl disidentské činnosti neurčovala tolik její opozičnost nebo politicko-ideologická motivace jednotlivých aktivistů, ale spíše ignorování neveřejného zákazu pouštět se do nezávislé činnosti, nejen a ne tolik politické, a především občanské, kulturní, náboženské, národní a společenské motivy. *Sacharov ve svých vzpomínkách velmi výstižně popsal smysl disidentské činnosti jako *uplatňování práv a svobod veřejně*. *Andrej Amalrik stejnou myšlenku formuloval jinak: *Disidenti [...] udělali něco geniálně prostého: v zotročené zemi se začali chovat jako svobodní lidé*.

Moc, která považovala všechny disidenty za politickou opozici, měla ze svého hlediska absolutní pravdu: znakem určujícím režim, to, čím se odlišoval, přece bylo nepřipustit žádné společenské aktivity nezávislé na moci a mocí nekontrolované.

Jinými slovy: ruské disidentské hnutí, to byl především vznik a fungování nezávislých společenských institucí, zejména společenských organizací (zabývajících se z pochopitelných důvodů hlavně obranou lidských práv) a svobodného tisku (samizdat).

Mezi jinými prvky občanské společnosti je třeba zmínit společenský oběh nezávislé kultury, vědeckého myšlení, především humanitního, a také společenský a osvětový aspekt ná-

boženského života v komunitách a farnostech. Systém pomoci politickým vězňům a jejich rodinám byl také znamením obrození společenské iniciativy v oblasti charitativní činnosti. Již jsme připomněli, že existovaly i pokusy vytvořit nezávislé odbory.

Bylo by samozřejmě příliš odvážné tvrdit, že disidenti vytvořili v zemi občanskou společnost, byť by i neuznávanou a pronásledovanou politickou mocí. Na to jich bylo málo a pronásledování bylo příliš kruté. Dá se však konstatovat, že disidenti představovali pravzor takové společnosti, její model, fungující v podmínkách totalitního režimu, sice stárnoucího a slábnoucího, ale přesto zachovávajícího všechny své znaky.

Právě proto jsou historické zkušenosti disidentů i dnes velmi cenné pro společensko-politický a kulturní rozvoj Ruska.

V novém Rusku se z disidentů nestala samostatná politická síla. Neexistoval a ani nemohl existovat jeden pozitivní politický program, kolem kterého by se mohli sjednotit. Podíl bývalých ruských disidentů na formování nové ruské politiky byl proto epizodní, omezoval se v zásadě dál na obranu lidských práv (více nebo méně účinnou) a byl spíš výjimkou než pravidlem.⁹⁸ Dnes je někdejší disidenty možné potkat ve všech oblastech ruského politického života, ale nikdy v nejdůležitějších funkcích.

Ve skutečnosti se v Rusku dědičkami disidentské zkušenosti nestaly politické strany, ale nezávislé občanské organizace, samozřejmě především ty, které vystupují na obranu lidských práv, ale nejen ony. Tato zkušenost tkvěla v základech občanské aktivity nezávislých společenských organizací, které se, jak se ukázalo, staly jediným skutečně fungujícím a rychle se vyvíjejícím prvkem ruského „třetího sektoru“. Zásady společenského života, vypracované během desítek let disidentského úsilí, byly v základech činnosti většiny „tahounů“ občanských iniciativ: jak těch, kteří v minulosti sami vystupovali v disidentském odporu proti moci, tak i představitelů nové generace, která takové zkušenosti neměla.

„Disidentský program pro Rusko“ tedy přece jen existuje. Nepočítá ovšem s nejbližší perspektivou jako většina politických programů, ale představuje zásadní světový názor, který stanoví základní cíle a pravidla občanské aktivity. V jistém směru se nestal alternativním (v úzkém smyslu) politickým projektem, ale něčím víc – alternativní kulturou občanské aktivity. Dnes se už dá přesvědčivě prohlásit, že nezávisle na výkyvech politické konjunktury je tato občanská aktivita stále pevněji přítomna ve společenském životě země.

Alexandr Daniel

BIBLIOGRAFIE

ALEKSEJEVA, L.: *Istorija inakomyšlja v SSSR...*

ALEXEJEVA, L. – GOLDBERG, P.: *The Thaw Generation. Coming of Age in the post-Stalin Era*. Boston – Londýn – Toronto 1990. Rusky jako: ALEKSEJEVA, L.: *Pokolenije ottěpeli*. Moskva 2006.

ALIKINA, N. – KOROTENKO, A.: *Sovetskaja psichiatrija*. Kyjev 2002.

AMALRIK, A.: *Czy Związek Sowiecki przetrwa do roku 1984?* Paříž 1970; Wydawnictwo im.

⁹⁸ Jako dobrá ilustrace tohoto tvrzení může sloužit politický životopis *Sergeje Kovaljova, jediného ruského disidenta, který v letech 1990–1996 patřil k politické elitě země a zastával vysoké státní funkce.

Konstytucji 3-go Maja, Varšava 1978; SOWA, Varšava 1981 [vyšlo tam také *Ideologie w społeczeństwie radzieckim*, práce *Czy wujcio Dżek jest konformistą?* a otevřené dopisy A. Kuzněcovovi a P. Jakirovi].

AMALRIK, A.: *Zapiski dissidenta...*

BLOCH, S. – REDDAWAY, P.: *Russia's Political Hospitals*. Amsterdam 1980. Rusky jako: *Diagnoz: inakomyслиje. Kak sovetskije psichiatry lečat ot političeskogo inakomyслиja*. Londýn 1981; Kyjev 1995.

TÍŽ: *Soviet Psychiatric Abuse*. Westview Press, Boulder 1985.

BOER, S. P. a kol.: *Biographical Dictionary of Dissidents of the Soviet Union 1956–1975...*

BOGORAZ, L. – DANIEL, A.: V poiskach něsuščestvujuščej nauki (dissidentstvo kak istoričeskaja problema). *Problemy Vostočnoj Jevropy*, 1993, č. 37–38.

BOGORAZ, L. – GOLICYN, V. – KOVALJOV, S.: Političeskaja borba ili zaščita prav? In: *Pogruženije v trjasinu*. Moskva 1991.

BRAŹKIEWICZ, B.: *Psychiatria radziecka jako instrument walki z opozycją polityczną w latach 1918–1984*. Toruń 2005.

BUKOVSKI, V.: *To Build a Castle. My life as a dissenter*. New York 1979. Česky jako: *A vítr se vrací. Příběh disidenta*. Přel. Bzonková, Radka. Praha 2012. Polsky jako: *I powraca wiatr...* Přel. Mietkowski, Andrzej. Londýn 1983; podzemní vydání: Feniks, CDN, Aspekt, Antyk, 1984–1989; Varšava 1990, 1999.

TÝŽ: *Moskevský proces*. Přel. Dvořák, Milan. Praha 2014. Polsky jako: *Moskiewski proces. Dysydent w archiwach Kremla*. Přel. Darczewska, Jolanta – Derwojed, Grzegorz – Lipszyc, Janusz – Masjulanis, Józef – Paczuska, Helena – Putrament, Maria. Varšava 1998

Cena metafory ili prestuplenije i nakazanije Siňavskogo i Daniela. Moskva 1989.

ČALIDZE, V.: *Prava človeka i Sovetskij Sojuz*. New York 1974. Anglicky jako: *To Defend These Rights. Human Rights and the Soviet Union*. Přel. Daniels, Guy. New York 1974.

DANIEL, A.: Dissidentstvo: kultura uskolzajuščaja ot opredělenij. *Rossija-Russia*, [Moskva–Benátky], 1998, č. 1.

TÝŽ: Istoki i korni dissidentstvoj aktivnosti v SSSR. *Něprikosnovennyj zapas*, 2002, č. 1.

TÝŽ: Očerki istorii pravozaščitnogo dviženija v SSSR i Rossii. In: DŽIBLADZE, J. – SANNIKOVA, M. – ŠIFFER, S. (eds.): *Pravozaščitnoje dviženije v Rossii. Kollektivnyj portret*. Moskva 2004. *Dokumenty Komitěta prav človeka*. New York 1972.

DUNLOP, J. B.: *The New Russian Nationalism*. New York 1985.

EDĚLMAN, O. – KOZLOV, V. – MIRONĚNKO, S. (eds.): *58¹⁰. Nadzornyje proizvodstva Prokuratury SSSR...*

EDĚLMAN, O. – KOZLOV, V. – ZAVADSKAJA, E. (eds): *Kramola. Inakomyслиje v SSSR pri Chruščove i Brežněve 1953–1982 gg. Rassekrečennyje dokumenty Verhovnogo suda i Prokuratury SSSR*. Moskva 2005.

ELLIS, J.: *The Russian Orthodox Church. A Contemporary History*, sv. 2: *Conformity and Dissent*. Londýn – Sydney 1986. Rusky jako: *Russkaja Pravoslavnaja Cerkov Soglasije i inakomyслиja*. Londýn 1990.

FELDBRUGGE, F. J. M.: *Samizdat and Political Dissent in the Soviet Union*. Leiden 1975.

GENIS, A. – VAJL, P.: *60-je. Mir sovetskogo človeka*. Ann Arbor 1988; Moskva 1998.

GINZBURG, A.: *Belaja kniga po dělu A. Siňavskogo i J. Daniela*. Frankfurt nad Mohanem 1967.

GOLDBERG, P.: *The Final Act. The Dramatic, Revealing Story of the Moscow Helsinki Group*. New York 1988.

GORBANĚVSKAJA, N.: *Polděň. Dělo o děmonstracii 25 avgusta 1969 goda na Krasnoj ploščadi*. Frankfurt nad Mohanem 1970. Česky jako: *Poledne*. Přel. Dvořák, Milan. Praha 2012. Překlad úryvků do polštiny: *Karta*, 1997, č. 22.

GRIGORENKO, P.: *V podpolje možno vstretit' tolko krys...*

HOPKINS, M.: *Russia's Underground Press: The Chronicle of Current Events*. New York 1983.

CHEJFEC, M.: *Izbrannoje*, sv. 1: *Mesto i vremja; Russkoje pole*; sv. 2: *Putěšestvije iz Dubrovlaga v Jermak*; sv. 3: *Ukrainskije siluety. Vojennoplennyj sekretar...*

Chronika Těkuščich Sobytij, sv. 1: č. 1–15, sv. 2: č. 16–27...

Chronika Těkuščich Sobytij, 1972–1982, č. 28–64. New York 1974–1983.

Chronika těkuščich sobytij, 1968–1982, č. 1–58, 60–64 – viz www.memo.ru/history/diss/chr/index.htm (citováno k 17. 2. 2019).

Chronika Zaščity Prav v SSSR, 1973–1982, č. 1–42. [New York] 1973–1982.

Istorija leningradskoj něpodcenzurnoj litěratyry. 1950–1980-je gody. Sbornik statěj. Petrohrad 2000.

Istorija političeskich repressij i soprotivlenija něsvobodě v SSSR. Kniga dlja učitelja. Moskva 2002.

KAMINSKAJA, D.: *Zapiski advokata*. Benson [USA] 1984; Charkov 2000. Anglicky jako: *Final Judgment. My Life as a Soviet Defense Attorney*. New York 1982.

KANDZIORA, J. – SZYMAŃSKA, Z. – TOKARZÓWNA, K.: *Bez cenzury 1976–1989. Literatura, ruch wydawniczy, teatr. Bibliografia*. Varšava 1999.

KARSOV, N. – SZECHTER, S. (eds. a přel.): „*Kronika Biežacych Wydarzeń*“, sv. 1–3 [1968–1972, č. 1–27]...

KASACK, W.: *Leksykon literatury rosyjskiej XX wieku*. Přel. a zprac.: Kodzis, Bronisław. Vratislav 1996.

KLIMOWICZ, T.: *Przewodnik po współczesnej literaturze rosyjskiej i jej okolicach (1917–1996)*. Vratislav 1996.

KLINE, E.: *Moskovskij komitět prav človeka*. Přel. Timofejev, Lev. Moskva 2004.

„*Kontynent*“. *Wybór artykułów*. Přel. Mazur, Adam [vl. jm. Drawicz, Andrzej]. Londýn 1979.

KOSTENKO, N. – KUZOVKIN, G. – ZUBAREV, D. (eds.): *Dokumenty MChG (1976–1982)*. Moskva 2001.

KOVALJOV, S.: *Lot białego kruka. Od Syberii po Czeczenie – moja życiowa podróż*. Varšava 1997.

KOZLOV, V.: *Nězvestnyj SSSR. Protivostojanije naroda i vlasti 1953–1985 gg*. Moskva 2006.

KREČMAR, D.: *Politika i kultura pri Brežněve, Andropove i Černěno (1970–1985)*. Moskva 1997.

LAQUEUR, W.: *Čornaja sotňa. Istoki russkogo fašizma*. Washington 1994. Anglicky jako: *Black Hundred. The Rise of the Extreme Right in Russia*. Washington 1994.

LAZARI, A. de (ed.): *Idee w Rosji. Leksykon rosyjsko-polsko-angielski*, sv. 1–5. Lodž 1999–2003.

LEVITIN-KRASNOV, A.: *Rodnoj prostor. Děmokratičeskoje dviženije. Vospominanija*, sv. 4. Frankfurt nad Mohanem 1981.

LITVINOV, P.: O dviženii za prava človeka v SSSR. In: LITVINOV, P. – MEJERSON-AKSJONOV, M. – ŠRAGIN, B. (eds.): *Samosoznanije. Sbornik statěj*. New York 1976. Polsky jako: *Narodziny ruchu obrony praw człowieka w ZSRR*. Brzask, [Varšava 1985]; Agencja Informacyjna Solidarności Walczącej, Vratislav 1987.

TÝŽ: *Pravosudije ili rasprava? Sbornik dokumentov po dělu o děmonstracii na Puškinskoj ploščadi 22 janvarja 1967 g*. Londýn 1968. Anglicky jako: *The Demonstration on Pushkin Square*. Londýn 1969.

- LITVINOV, P.: *Process čtyrjoch. Sbornik dokumentov o sudě nad A. Ginzburgom, J. Galanskovym, A. Dobrovolskim, V. Laškovej*. Frankfurt nad Mohanem 1968.
- TÝŽ (ed.): *Process czetyrjoch. Sbornik matěrialov po dělu Galanskova, Ginzburga, Dobrovolskogo i Laškovej*. Amsterdam 1971. Anglicky jako: *The Trial of the Four*. New York 1972. Výbor – viz www.memo.ru/history/diss/books/DELO_4-x/index.htm (citováno k 17. 2. 2019).
- MALCEV, J.: *Volnaja russkaja litěratúra 1955–1975*. Frankfurt nad Mohanem 1976 – viz <http://antology.igrunov.ru/authors/maltsev> (citováno k 17. 1. 2019).
- MARČENKO, A.: *Matěrialy samizdata. (Moi pokazanija; Ot Tarusy do Čzuny; Živi kak vsje)*. Mnichov 1971–1991.
- TÝŽ: *Živi kak vsje...* Česky jako: *Žij jako všichni*. Přel. Váchová, Jana...
- MEERSON-AKSENOV, M. – SHRAGIN, B.: *The Political, Social and Religious Thought of Russian Samizdat*. Belmont [USA] 1977.
- MITROCHIN, N. A.: *Russkaja partija: dviženije russkich nacionalistov v SSSR. 1953–1985 gg.* Moskva 2003.
- ORLOV, J.: *Opasnyje mysli. Memuary iz russkoj žizni*. Moskva 1992, 2006. Anglicky jako: *Dangerous Thoughts. Memoirs of a Russian Life*. New York 1981.
- PIMENOV, R.: *Vospominanija*, sv. 1–2. Moskva 1996.
- POLIKOVSKAJA, L.: „*My predčuvstvije, predtěča...*“ *Ploščad' Majakovskogo 1958–1965*. Moskva 1997.
- PRZEBINDA, G. – SMAGA, J.: *Kto jest kim w Rosji po 1917 roku. Leksykon*. Krakov 2000.
- REDDAWAY, P.: *Uncensored Russia. The Human Rights Movement in the Soviet Union. The Annotated Text of the Unofficial Moscow Journal „A Chronicle of Current Events“*. Londýn 1972.
- ROTHBERG, A.: *The Heirs of Stalin. Dissidents and the Soviet Regime 1953–1970*. Ithaca 1973 [?].
- RUBENSTEIN, J.: *Soviet Dissidents. Their Struggle for Human Rights...* *Ruch demokratyczny w ZSRR*. Sowa, Varšava 1981.
- SACHAROV, A.: *Wspomnienia*, sv. 1–3... *Samizdat. Alternative Kultur in Zentral und Osteuropa: Die 60er bis 80er Jahre*. Brémy 2000.
- Samizdat. Po matěrialam konferencii „30 let nězavisimoj pečati. 1950–80 gody“*. Sankt Petěrburg, 25–27 aprěla 1992 g. Petrohrad 1993.
- Samizdat veka*. Minsk – Moskva 1997.
- SAUNDERS, G. (ed.): *Samizdat Voices of the Soviet Opposition...*
- SHATZ, M. S.: *Soviet Dissent in Historical Perspective*. Cambridge 1980.
- SHLAPENTOKH [ŠLJAPENTOC], V.: *Soviet Intellectuals and Political Power. The Post-Stalin Era*. [Bez místa vydání] 1990; Princeton 2014, 2016.
- Sobranije dokumentov samizdata*, sv. 1–30. Mnichov 1972–1978.
- „*Solidarność*“: *O ruchu robotniczym w Rosji i w Polsce*. UOW Brzask, Varšava 1985.
- SOLŽENICYN, A.: *Žyj bez kłamstwa. Publicystyka z lat 1973–1980*. Přel. Wołodźko-Butkiewicz, Alicja. Varšava [1994].
- STEFANOVIC, B. – WERTSMAN, V.: *Free Voices in Russian Literature 1950s – 1980s. A Bio-Bibliographical Guide*. New York 1987.
- SUCHANEK, L. (ed.): *Dać świadectwo prawdzie. Portrety współczesnych pisarzy rosyjskich*. Krakov 1996.
- SVIRSKIJ, G.: *Na lobnom mestě. Litěratúra npravstvennogo soprotivlenija 1946–1986*, 2. vyd. Moskva 1998.
- TĚRNOVSKIJ, L.: *Tajna IG. Karta*, [Rjazaň] 1999, č. 22–23.

- TÓKÉS, R. L. (ed.): *Dissent in the USSR. Politics, Ideology and People*. Baltimore 1975.
- TREML, V. – WOLL, J.: *Soviet Dissident Literature. A Critical Guide*. Boston 1983.
- VAN VOREN, R.: *Political Psychiatry in the USSR*. Amsterdam 1983. Polsky jako: *Psychiatria polityczna*. WS KOS, [Varšava 1984].
- WÓJCIAK, M.: *Samizdat. Z dziejów powstania i rozwoju niezależnego obiegu wydawniczego w ZSRR. Porównania*, 2006, č. 3.
- Sdružení Memorial – viz <https://www.memo.ru/en-us/> (citováno k 12. 2. 2018).

Valerij ABRAMKIN (1947–2013)

Chemický inženýr, spoluzakladatel časopisu *Poiski, publicista, politický vězeň, společenský aktivista.

Narodil se v Moskvě v dělnické rodině. V roce 1970 dokončil Moskevskou chemicko-technologickou vysokou školu, pracoval jako chemický inženýr ve Vědecko-výzkumném institutu anorganických materiálů. Je autorem asi 30 vědeckých prací.

V době studií začal psát poetické písně. Byl jedním z iniciátorů Klubu amatérské písně, sdružujícího milovníky zpívané poezie. Byl předsedou klubu na své vysoké škole a členem moskevského vedení klubů (podobné kroužky vznikaly v celé zemi). Pořádal turistické výpravy a slety, amatérské koncerty.

V roce 1975 vystoupil z klubu, který ovládly komsomolské struktury. Pořádal alternativní slety, které dostaly název Voskresenije (Neděle). Byl spoluredaktorem a spoluvydavatelem strojopisného literárního almanachu *Voskresenija*, v roce 1977 připravoval pro samizdat *Sbornik po matěrialam Voskresenij (Výbor z materiálů Voskresenij)*.

V roce 1976 dostal od KGB výstrahu, že mu hrozí sankce za účast na sletech. Proběhla u něj prohlídka, byl propuštěn z práce. V letech 1976–1979 pracoval v geofyzikálním týmu, byl dřevorubcem, topičem, hlídačem v kostele.

V roce 1978 vstoupil do redakce právě vznikajícího nezávislého časopisu **Poiski*. Stal se jeho stálým autorem, řídil také vydávání. V roce 1979 byl v souvislosti s tím mnohokrát šikanován, předvolávali ho k výslechům, prováděli u něj domovní prohlídky. Na jednom výslechu mu vyšetřovatel sdělil, že nebude-li zastaveno vydávání časopisu, hrozí mu uvěznění a soud: *Víme, že jste šéfredaktorem a podněcujete ostatní členy redakce k dalšímu vydávání časopisu*. Dvanáctého dubna 1979 vydala redakce prohlášení, v němž označila výhrůžky vyšetřovatele za vydírání, za pokus udělat z Abramkina rukojmí – postavit vydavatele před volbu: buď svobodu slova, anebo svobodu kolegy.

Čtvrtého prosince 1979 byl Abramkin zatčen. Vyvolalo to protesty členů redakce časopisu i *Moskevské helsinské skupiny. Na jeho obranu bylo napsáno několik kolektivních dopisů, byla mu věnována čtyřicetiminutová nahrávka šířená na magnetofonových kazetách.

Případem se zabýval moskevský městský soud (24. září a 1.–4. října 1980). Byl obviněn podle *par. 190, odst. 1 tr. z. RSFSR za to, že redigoval a distribuoval časopis **Poiski* (čísla 1–7), že byl autorem článku o procesu s *Alexandrem Ginzburgem a rozhovoru (společně s Pjotrem Abovinem-Jegidesem) *Čitatěljam Poiskov (Čtenářům Poisků)* a že uveřejnil Prohlášení *Charty 77. K vině se nepřiznal. Soud mu vyměřil trest tří let v kolonii. *Moskevská helsinská skupina vydala prohlášení na jeho obranu.

Trest vykonával v nápravné pracovní kolonii na Altaji (1980–1982). Dva dny před vypršením trestu byl znovu obviněn a odsouzen (4. dubna 1983) k dalším třem letům podle stejného *par. 190, odst. 1 tr. z. RSFSR – za kritická vyjádření a dopisy z místa izolace. Trest vykonával v Krasnojarském kraji (1983–1985). Přes nátlak správy lágru odmítl podepsat žádost o milost, obsahující přiznání k vině. Na svobodu se vrátil v prosinci 1985.

Od roku 1989 zakládal společenské organizace (mj. Vězení a svoboda) a účastnil se zákonodárných iniciativ za reformu trestního systému SSSR a postsovětského Ruska. Byl ředitelem Centra podpory reformy trestního systému. Od roku 1992 redigoval a řídil každotýdenní rozhlasový pořad pro vězně.

Gennadij Kuzovkin, Dmitrij Zubarev

I.

23 ijulja 1918 goda. *Poiski*, 1979, č. 1.

My ničego ně dolžny vidět. *Poiski*, 1980, č. 2.

Osobo opasnyje staruški. *Vek XX i Mir*, 1990, č. 6.

Pisma iz Butyrok. *Poiski*, 1981, č. 3.

Poiski vychoda. Prestupnosť, ugovnaja politika i mesta zaključenija v postsovetском prostranstve. Moskva 1996.

ABRAMKIN, V. – ČESNOKOVA, V.: *Ťuremnyj mir glazami politzaključonnych*. Moskva 1993; *Ťuremnyj mir glazami politzaključonnych, 1940–1980-je gody...*

ABRAMKIN, V. – ČIŽOV, J.: *Kak vyžit' v sovetskoj turme. V pomošč uzniku*. Krasnojarsk 1992.

II.

AFANASJEVA, L. – LINKOVA, J. (eds.): *Žurnal „Poiski“. Dokumenty i matěrialy*. Moskva 1995.

GLADKOV, T.: Kuda zavodat „Poiski“? In: *S čužogo golosa*. Moskva 1982.

„Oblaka“ – pjať let v efire. *Ekspress-Chronika*, 1997, č. 5 (rozhovor).

Jurij AJCHENVALD (1928–1993)

Pedagog, básník, překladatel, literární kritik. Jeho byt byl jedním z center nezávislého literárního společenského života Moskvy.

Narodil se v Moskvě. Vnuk známého literárního kritika Julije Ajchenvalda, vyhoštěného z RSFSR v roce 1922 za antikomunistické názory, syn komunistického aktivisty popraveného ve třicátých letech za účast ve skupině stranické opozice kolem Nikolaje Bucharina. Poté, co byla v roce 1938 uvězněna jeho matka, ho vychovávala babička.

Za války navštěvoval učiliště spojů, přičemž zároveň pracoval v továrně. V roce 1944 nastoupil do školy pro dělnickou mládež.

Začal psát básně, vstoupil do literární organizace při nakladatelství Mladá garda. Seznámil se tam s *Alexandrem Jeseninem-Volpinem a Naumem Koržavinem. V roce 1947 začal studovat na Fakultě literatury moskevské Potomkinovy vysoké školy pedagogické. Ve škole byl členem výboru Komsomolu.

Na podzim 1949 byl na základě falešného udání uvězněn za *protisovětské výroky* a zvláštní kolegium ho jako *společensky nebezpečný živel* poslalo na deset let do vyhnanství do Kazachstánu. Trest vykonával v Karagandě, kde byli ve vyhnanství také jeho přátelé *Jesenin-Volpin a Koržavin. Pracoval jako elektromontér.

V září 1951 byl ve vyhnanství znovu uvězněn, tentokrát za *navádění k terorismu*, a převezen do Moskvy. Během vyšetřování dospěl k závěru, že jediný způsob, jak přežít, je předstírat psychickou chorobu. Za tím účelem sepsal ve vězení traktát *Kritika aksiomy suščestvovanija* (*Kritika axiomu existence*), v němž postuloval myšlenku zničení lidského rodu.

Expertiza provedená v roce 1952 v *Institutu Serbského prokazovala Ajchenvaldovu nepřičetnost. Byl umístěn do leningradské psychiatrické léčebny vězeňského typu. V roce 1955 byla diagnóza zrušena. Záhy byl propuštěn (s poznámkou: *pro nedostatek důkazů*) a rehabilitován.

Vrátil se do Moskvy. V roce 1957 dokončil pedagogickou školu. Učil ve škole ruštinu a literaturu, zároveň se věnoval překladu poezie, publikoval literárněkritické články v novinách a v časopisech, psal texty písní pro divadlo, připravoval inscenace přeložených her. V divadle Sovremennik se v roce 1964 hrála komedie Edmonda Rostanda *Cyrano de Bergerac* v jeho překladu a inscenaci. Největší proslulost mu však přinesly vlastní básně, šířené v samizdatu a publikované v zahraničí.

Počínaje šedesátými lety ho stále pozorně sledovala KGB. Zvláštní zájem úřadů vyvolával jeho „otevřený dům“, který navštěvoval široký okruh přátel, známých a bývalých žáků. *V Moskvě existují domy, kde jsou stále otevřené dveře, věčně je přeplňují davy. [...] Obvykle jsou to domovy herců, pracovní umělců nebo byty učitelů. I Ajchenvald a jeho žena Valerija Michajlovna [Gerlin] jsou totiž představiteli skutečných ruských učitelů. [...] Osvětu šíří z povolání, a právě takovým lidem, jako jsou oni, vděčí naše nešťastná střední škola za to, že se v ní zachovala aspoň částka skutečné vědy a kultury* (*Julij Kim).

Vyhýbal se veřejným akcím na obranu lidských práv, podporoval jen ty, které mohly ovlivnit západní veřejné mínění anebo které člověk přijme, protože by jinak nemohl slušně žít.

Byl anonymním autorem textů výzev na obranu lidských práv (např. *dopisu matematiků na obranu Jesenina-Volpina). Poskytoval informace pro **Kroniku aktuálních událostí*, účastnil se sbírek prostředků pro pronásledované za přesvědčení – politické vězně, lidi vyhozené z práce nebo podrobené jiným mimosoudním represím.

Navzdory své zásadě neúčastnit se veřejných akcí podepsal s manželkou Valerijí Gerlin začátkem roku 1968 dopis na obranu *Jurije Galanskova a *Alexandra Ginzburga. Byli za to propuštěni z práce, bylo jim zakázáno věnovat se pedagogické činnosti. Poté, co se s žalobou na toto rozhodnutí obrátili na soud, byl zákaz odvolán, ale Ajchenvald se do školy už nevrátil. Stal se profesionálním spisovatelem, věnoval se literární a divadelní kritice. Mnohé své texty v sovětském tisku podepisoval pseudonymy.

Do knihy *Po grani ostroj* (*Na ostré hraně*) vydané v Mnichově zařadil mj. skicu *Kak nas uvolňali* (*Jak nás propouštěli*), kterou napsal s manželkou – popis schůzí, na nichž učitelští kolegové odsuzovali *protispoločenské chování* obou manželů. Popsal také mechanismus zatahování běžných občanů do akcí pronásledování disidentů, organizovaných úřady.

Nadále publikoval na Západě, v letech 1982–1984 tam vyšlo jeho nejdůležitější dílo – historicko-filozofické pojednání *Don Kichot na ruské počve* (*Don Quijote na ruské půdě*). Od šedesátých až do devadesátých let zůstával jeho domov místem setkávání liberální inteligence a obránců lidských práv.

V lednu 1989 se účastnil zakládajícího sjezdu sdružení *Memorial, od června 1990 byl členem jeho Rady.

Zemřel v Moskvě. Po smrti vyšly jeho vzpomínky na rodiče a dětství *Otcy i dědy* (*Otcové a dědové*).

Jelena Papovjan

I.

Don Kichot na ruské počve, sv. 1. New York 1982; sv. 2. Benson 1984; sv. 1–2. Moskva 1996.

Otcy i dědy. Oktabr, 1994, č. 5.

Po grani ostroj... Proza i stichi. Mnichov 1972.

Poslednije stranicy. Vospominanija, proza, stichi. Moskva 2003.

Stichi i poetry raznych let. Moskva 1994.

Visokosnyj god. Stichi i proza. Mnichov 1980.

II.

MALCEV, J.: *Volnaja russkaja literatura 1955–1975...*

Pamjati Jurija Ajchenvalda. *Russkaja mysl*, 8.–14. 7. 1993.

Ljudmila ALEKSEJEVA (1927–2018)

**Historička, redaktorka, aktivistka hnutí na obranu lidských práv.
Spoluzakladatelka a členka *Moskevské helsinské skupiny.
Autorka první monografie disidentského hnutí v SSSR. Rodné jméno: Slavinskaja.**

Narodila se v Jevpatoriji. Otec byl ekonomem, v roce 1942 padl na frontě. Za druhé světové války dokončila ošetřovatelské kurzy, hlásila se jako dobrovolnice na frontu, ale kvůli věku ji nevzali. Byla aktivní v Komsomolu (za evakuace pracovala jako technická sekretářka okresního výboru, účastnila se stavby moskevského metra). V letech 1945–1950 studovala na Fakultě historie Moskevské univerzity. Po dokončení studií pracovala (1950–1953) jako učitelka dějepisu v moskevské střední škole, zároveň byla externí lektorkou obvodního výboru Komsomolu. V roce 1952 vstoupila do KSSS.

V letech 1953–1956 studovala jako doktorandka na moskevské Ekonomicko-statistické vysoké škole. V letech 1959–1968 pracovala jako vědecká redaktorka v redakci archeologie a etnografie nakladatelství Nauka (Věda). V letech 1970–1977 byla zaměstnána v Ústavu vědeckých informací v oblasti společenských věd Akademie věd SSSR.

Po Stalinově smrti a odhalení Berijova spiknutí (1953) prožila krizi světonázoru: *dospěla jsem k názoru, že je u moci banda grázlů*. Nepřijala tehdy místo v aparátu Komsomolu a rezignovala na obhajobu doktorské práce. Od roku 1956 se její byt a také byt jejích přátel, manželů Borise Šragina a Natalji Sadomské, staly místy setkávání moskevské inteligence, centry přechovávání a šíření samizdatu. V letech 1950–1960 se seznámila s budoucími disidenty *Larisou Bogoraz a Julijem Danielem, Jurijem Gastěvem (v roce 1968 se vdala za jeho přítele a spolupracovníka Nikolaje Wiliamse), *Anatolijem Jakobsonem, jakož i *Alexandrem Jeseninem-Volpinem.

Od *procesu Daniela a Siňavského (září 1965 – únor 1966) se aktivně účastnila hnutí na obranu lidských práv. Patřila mezi iniciátory vzniku neoficiálního Červeného kříže – sbírkové akce hmotné pomoci pro politické vězně a jejich rodiny.

Účastnila se petiční kampaně související s *procesem čtyř, podepsala tři dopisy na obranu obžalovaných, sbírala podpisy. V dubnu 1968 za to byla vyloučena z KSSS a propuštěna z práce.

V letech 1968–1972 se podílela na vydávání **Kroniky aktuálních událostí* (kopírovala redakční exempláře). Udržovala kontakty s dopisovateli *Kroniky* na Ukrajině. Její podpis najdeme pod mnoha výzvami na obranu lidských práv z let 1968–1975, přičemž přípravy některých z nich se přímo účastnila.

Od roku 1968 byla podrobena mnoha domovním prohlídkám a výslechům. Zvláště intenzivně byla vyslýchána v souvislosti s *procesem Jakira a Krasina, ale neposkytla výpovědi, jaké KGB očekávala. V roce 1974 dostala na základě *deketu předsednictva Nejvyššího sovětu SSSR z 25. prosince 1972 výstrahu kvůli *systematické přípravě a šíření protisovětských textů*.

V letech 1975 a 1976 se účastnila tiskových konferencí v Moskvě v *Den politického vězně v SSSR (30. října).

Začátkem roku 1976 souhlasila se vstupem do *Moskevské helsinské skupiny, kterou zakládal *Jurij Orlov, a slíbila, že se v případě eventuální emigrace ze SSSR stane její zahraniční

představitelkou. Věnovala se redigování a přechovávání dokumentů MHS. Podepsala prvních 19 dokumentů skupiny, účastnila se přípravy dokumentu MHS č. 3 o podmínkách věznění vězňů svědomí (17. června 1976). Na pokyn MHS jezdila do Litvy kvůli případům pronásledovaných katolických duchovních a věřících studentů. Na základě materiálů z této cesty zpracovala dokument MHS č. 15 z 8. prosince 1976 (podepsal jej také člen *Litevské helsinské skupiny *Tomas Venclova).

Krátce před zahájením represivní kampaně proti helsinským skupinám v SSSR dostala povolení k odjezdu ze země. Devátého února 1977 se v jejím bytě konala tisková konference předsedy MHS *Jurije Orlova – poslední před jeho zatčením.

Dvaadvacátého února 1977 opustila i s rodinou SSSR. Usídlili se v USA. Vedle toho, že plnila funkci zahraniční představitelky MHS (v letech 1977–1984 připravila úplné vydání dokumentů skupiny, vydala sbírku dokumentů o případu *Jurije Orlova), byla konzultantkou různých organizací na obranu lidských práv, mj. Helsinského výboru USA a Institutu svobodných odborových svazů při americké odborové centrále AFL-CIO. Od roku 1977 připravovala pořady věnované obraně lidských práv v **Hlasu Ameriky* a v **Rádiu Svoboda*. Publikovala v novinách *Novoje ruskosje slovo*, *Novosti*, **Russkaja mysl*, v časopisech **Kontiněnt*, *Novyj Amerika-něc* a SSSR. *Vnutrennije Protivorečija* a také v americkém a britském tisku.

V letech 1977–1980 napsala na objednávku Ministerstva zahraničí USA informační příručku o nezávislých hnutích v SSSR, opírající se o rozsáhlý pramenný materiál. Poté text přepracovala do monografie, která vyšla v roce 1984 pod titulem *Istorija inakomyслиja v SSSR. Novejšij period (Dějiny disidentství v SSSR. Nejnovější období)* a o rok později byla přeložena do angličtiny. Byla to první historická práce na toto téma (v Rusku byla vydána v roce 1992).

Ve druhé polovině osmdesátých let se jako členka delegace USA účastnila práce konferencí OBSE (Rejkjavík, Paříž). V roce 1990 vyšly v angličtině její vzpomínky, zpracované ve spolupráci s americkým novinářem Paulem Goldbergem.

V roce 1993 se vrátila do Ruska, od května 1996 byla předsedkyní reaktivované MHS. V letech 1998–2004 byla předsedkyní Mezinárodní helsinské federace.

Gennadij Kuzovkin, Dmitrij Zubarev

I.

Cruel and Usual Punishment. Forced Labor in Today's U.S.S.R., [Washington], 1987.

Inakomyслиje v Latvii. SSSR. *Vnutrennije protivorečija*, 1985, č. 12.

Istorija inakomyслиja v SSSR...

K voprosu o socialnych protivorečijach v SSSR. SSSR. *Vnutrennije Protivorečija*, 1984, č. 9.

Myśl niezależna w ZSRR. Próba analizy statystycznej [1983]. In: *Dysydenci w ZSRR*. Wyd.

Spoleczne KOS, [Varšava] 1987.

Obščestvennyje objediněnjaja v SSSR. SSSR. *Vnutrennije Protivorečija*, 1988, č. 21.

The Human Rights in the USSR. *Survey*, 1977–1978, č. 4.

The Movement in the Social-Economic Rights in the Soviet Union. *Russia*, 1982, č. 5–6.

Zabastovki v SSSR (Poslestalinskij period). SSSR. *Vnutrennije Protivorečija*, 1986, č. 15.

ALEKSEJEVA, L. (ed.): *Dělo Orlova*. New York 1980.

ALEXEYEVA, L. – GOLDBERG, P.: *The Thaw Generation...*

II.

Beseda s Ljudmiloj Michajlovnoj Aleksejevoj. 28 maja 2002 – viz http://www.igrunov.ru/cat/vchk-cat-names/others/mosc/1968_1975/vchk-cat-names-other-alexeeva-igr_ru.html (citováno k 17. 1. 2019).

Co zůstalo, co zapsáno. Ludmiła Aleksiejewa. *Karta*, 1995, č. 16 (rozhovor).

DANIEL, A. (ed.) – DANIEL, J.: „*Ja vsjo sbivajus na literaturu...*“ *Pisma iz zaključenija. Stichi...*

ORLOV, J.: *Opasnyje mysli. Memuary iz rusckoj žizni...*

RADZIWINOWICZ, W.: Ludmiła Aleksiejewa. *Gazeta Wyborcza*, 25. 7. 2003.

Andrej AMALRIK (1938–1980)

Historik, publicista, autor slavného eseje *Přežije Sovětský svaz rok 1984?*

První disident, který se otevřeně stýkal se zahraničními novináři a diplomaty v Moskvě a předával jim informace o boji za lidská práva v SSSR.

Narodil se v Moskvě, jeho otec byl známým historikem a archeologem. V letech 1962–1963 studoval na Fakultě historie Moskevské univerzity, byl vyloučen za ročníkovou práci, v níž hájil „normanskou teorii“, odmítanou oficiální sovětskou vědou – tezi o založení ruského státu Normany. Proslul jako sběratel děl sovětských avantgardních malířů – díky tomu se seznámil s řadou zahraničních diplomatů a novinářů. Psal hry v duchu absurdního divadla, jejichž výbor později vyšel v zahraničí. Jedna z nich, *Vostok–Zapad (Východ–Západ)*, se hrála na scéně amsterdamského divadla Globus.

Čtrnáctého května 1965 byl uvězněn a 28. května 1965 do odsoudil soud frunzského obvodu v Moskvě ke dvěma a půl roku vyhnanství za *příživnictví*. Vyhnanství odpykával v Tomské oblasti na Sibiři. Dvacátého června 1966 rozsudek změnil Nejvyšší soud RSFSR. Amalrik byl propuštěn a vrátil se do Moskvy. Svůj život ve vyhnanství popsal v knize *Něželannoje putěšestvije v Sibir (Nechtěná cesta na Sibiř)*. Stal se externím pracovníkem tiskové agentury *Novosti*.

Jako první z disidentů navázal trvalé kontakty se zahraničními dopisovateli (jak to sám popsal, plnil roli „styčného důstojníka“ mezi disidentskými kruhy a západními novináři). Kontakty byly zpočátku jen formou nekonformního chování: *Chtěl jsem chodit na návštěvy k cizincům a zvat je k sobě, chovat se k nim tak, jako bychom byli stejní jako oni, a oni takoví jako my [...] ve skutečnosti jsem navrhoval úplnou revoluci*. Po *procesu čtyř (leden 1968) se pokusil uspořádat tiskovou konferenci pro zahraniční novináře s účastí příbuzných odsouzených – pravděpodobně to byl první pokus takového druhu (uskutečnění konference překazila KGB). Napsal článek *Innostrannyje koresponděnty v Moskve (Zahraniční dopisovatelé v Moskvě)*, v němž popsal, jak se jim úřady snaží znemožňovat práci.

Od června 1968 pomáhal *Pavlu Litvinovovi při práci na knize *Process četyrjoch (Proces čtyř)*. Po *Litvinovově uvěznění práci dokončil a v říjnu 1968 předal svazek zahraničním dopisovatelům. Patřil k lidem, kteří se angažovali při předání strojopisu článku *Andreje Sacharova *Razmyšlenija o progresse, mirnom sosuščestvovanii i intellektualnoj svobodě (Úvahy o pokroku, mírovém soužití a intelektuální svobodě)* na Západ.

Na konci roku 1968 tisková agentura *Novosti* na jeho služby rezignovala a on nastoupil jako listonoš.

Byl stoupencem nezávislé občanské a politické aktivity v organizované podobě. Na jaře 1969 přišel s iniciativou založení Sovětského demokratického hnutí, připravil dokonce návrh výzvy.

V květnu a červnu 1969 napsal na žádost známého amerického novináře esej *Prosuščestvujet li Sovetskij sojuz do 1984 goda? (Přežije Sovětský svaz rok 1984?)*, v němž předložil svou vizi nejbližší budoucnosti SSSR. Nevěřil v trvalost sovětského režimu, ale hypotetickou postsovětskou budoucnost rovněž viděl v černých barvách. Kvůli slabosti liberálně demokra-

tické opozice v zemi pochyboval o možnosti demokratických změn. Své teze opíral o analýzu četnosti, společenského složení a ideologických preferencí účastníků protestní kampaně v roce 1968.

Text, který vyšel v zahraničí na konci roku 1969 a byl přeložen do mnoha jazyků, mu přinesl mezinárodní proslulost. Nezvykle ostře postavený problém, jak ukazoval titul, ve spojení s analytickým, ostentativně akademickým stylem popisu, připomínajícím (a možná částečně parodujícím) podobu západních sovětologických traktátů – to všechno práci odlišovalo od nezávislé publicistiky tehdejších let. Esej vyvolal četné reakce v západním tisku a bouřlivou polemiku v samizdatu.

Je autorem několika dalších článků vydaných v samizdatu. Největší ohlas vyvolal již zmíněný text o zahraničních korespondentech v Moskvě (jaro 1970) a také *Otkrytoje pismo Anatoliju Kuzněcovu (Otevřený dopis Anatoliji Kuzněcovovi)* z listopadu 1969, což byla polemika s veřejným vyjádřením známého sovětského spisovatele, který v roce 1968 zůstal v zahraničí. Ten tvrdil, že v SSSR vládne naprostá absence svobody. Amalrik s tím nesouhlasil, podle jeho názoru rukojmím vnější svobody je *svoboda vnitřní* [...], *při níž moc může s člověkem udělat hodně, ale nedokáže ho zbavit morálních hodnot.*

V letech 1968–1970 byl několikrát zadržen a podroben prohlídkám. Dvacátého prvního května 1970 byl zatčen a poté poslán do Sverdlovsku, kde proběhlo vyšetřování a kde se také konalo hlavní líčení. Proces se odehrával 11.–12. listopadu 1970, obžalovanému bylo kladeno za vinu autorství a rozšiřování textů a rozhovorů. (Druhý obžalovaný, sverdlovský inženýr Lev Ubožko, byl obžalován z rozšiřování Amalrikových děl.) Amalrik se k vině nepřiznal a u soudu odmítl vypovídat. V posledním slově řekl:

Pokud se dá středověký boj s heretickými myšlenkami částečně vysvětlovat náboženským fanatismem, pak všechno, co se děje nyní, je možné vysvětlit jen zbabělostí režimu, který naráží nebezpečí v šíření všech myšlenek, jakýchkoli ideí, které jsou cizí byrokratickému vedení. [...] Právě strach z myšlenek, které jsem vyjadřoval, z fakt, která uvádím ve svých knihách, nutí ty lidi posadit mne na lavici obžalovaných jako kriminálního zločince. Tento strach dosahuje takových rozměrů, že se mne dokonce báli soudit v Moskvě a přivezli mne sem, protože počítali s tím, že můj proces neupoutá pozornost. [...] Moje knihy nebudou horší kvůli hrubým přízvukům, jakými tu jsou poctěny. Názory, které jsem projevil, nebudou méně správné kvůli tomu, že za ně budu několik let sedět ve vězení. Naopak, to může jen posílit mé přesvědčení. [...] Ani „hon na čarodějnice“, který režim pořádá, ani jeho konkrétní příklad – tento proces, ve mně nebudí nejmenší úctu, natožpak strach. Chápu ostatně, že podobné procesy jsou vypočítané na to, aby hodně lidí zastrašily, a hodně lidí se zastrašit dá – ale přesto si myslím, že započatý proces ideového osvobození je neodvratný.

Soud ho odsoudil podle *par. 190, odst. 1 tr. z. RSFSR na tři roky do lágru se zpřísněným režimem. Trest vykonával v Novosibirské a Magadanské oblasti. Posledního dne jeho věznění, 21. května 1973, proti němu prokuratura města Magadan zahájila nové trestní stíhání pro trestný čin podle stejného paragrafu. Osmnáctého července byl znovu odsouzen ke třem rokům odnětí svobody. Po vyhlášení rozsudku zahájil hladovku, ve které pokračoval 117 dnů. V listopadu 1973 Nejvyšší soud RSFSR trest změnil na tři roky vyhnanství. Trest vykonával v Magadanu. Čtvrtého prosince 1973 dostal Cenu svobody, přiznanou newyorským Domem svobody. Do Moskvy se vrátil v květnu 1975.

Patnáctého července 1976 ze SSSR emigroval. V emigraci se aktivně chopil společenské a politické činnosti, publikoval v časopisech **Kontinent*, *Kovčeg*, **Sintaksis* (Paříž). Napsal další

díl vzpomínek *Zapiski dissidenta (Zápisky disidenta)*, vydaný posmrtně v roce 1982. Zahynul při automobilové nehodě ve španělské Guadalajaře. Byl pochován v Paříži.

Gennadij Kuzovkin, Dmitrij Zubarev

I.

Czy Związek Sowiecki przetrwa do roku 1984?...

Deklaracja w sprawie ukraińskiej. *Kultura*, 1977, č. 5 (podpisy: Andrej Amalrik, Vladimir Bukovskij, Zbigniew Byrski aj.).

Něželannoje putěšestvije v Sibir. New York 1970. Anglicky jako: *Involuntary Journey to Siberia*. New York 1970. Francouzsky: Paříž 1970. Německy: Hamburk 1970.

Pjesy. Amsterdam 1970. Anglicky jako: *Nose! Nose? No-se! and other Plays*. New York 1973. Francouzsky: Paříž 1974. Německy: Zurich 1971.

SSSR i Zapad v odnoj lodke. Londýn 1978; překlad titulního článku: USA i ZSRR w jednej łodzi. *Kultura*, 1975, č. 12.

Stat'ji i pisma 1967–1970. Amsterdam 1971 (mj. *Inostrannyje korrespondenty v Moskve*).

Zapiski dissidenta...

KARSOV, N. – SZECHTER, S. (eds. a přel.): *Kronika Bieżących Wydarzeń*, sv. 2. Londýn 1974 (Amalrikovo poslední slovo, informace o uvěznění a o procesu).

II.

ALEKSEJEVA, L.: K 20-letiju so dňa gibeli Amalrika. *Memorial*, 2000, č. 21.

AMALRIK, G.: Spotkanie w łagrze. In: „*Kontynent*“. *Wybór artykułów*. Přel. Mazur, Adam [vl. jm. Drawicz, Andrzej]...

ČORNOVIL, V. – PENSON, B.: *Chronika taborovych budniv*. Kyjev 1991. Polsky jako: Dialog za drutem kolczastym. In: „*Kontynent*“. *Wybór artykułów*. Přel. Drawicz, Andrzej... Také in: AMALRIK, G.: *Spotkanie w łagrze*. Vademecum, [Lublin] 1984; 1986.

HERLING-GRUDZIŃSKI, G.: Dziennik pisany nocą. *Kultura*, 1993, č. 11.

JASNYJ, J. [vl. jm. Šragin, Boris]: Andrej Amalrik kak publicist [1970]. *Memorial*, 2000, č. 21.

KRUCZEK, A. [vl. jm. Heller, Michał]: W sowieckiej prasie. *Kultura*, 1976, č. 9 (o Amalrikových článcích v západním tisku).

KUNIŃSKI, M.: Amalrik i rok 1984 (Socjologia polityczna i profetyzm). In: *Oblicza Rosji*. Fundusz Inicjatyw Społecznych, Lublin 1987.

LAZARI, A. de (ed.): *Idee w Rosji. Leksykon rosyjsko-polsko-angielski*, sv. 1. Varšava 1999.

NIVAT, G.: ZSRR: Prekursorzy Orwella. *Miesięcznik Małopolski*, 1984, č. 9–10.

PAWLAK, J.: Wywiad z Amalrikiem. *Kultura*, 1976, č. 9.

[SUCHANEK, L.]: Amalrik Andriej. In: *Niezależna Encyklopedia Powszechna*, sv. 1. Słowo, Varšava 1986.

WK [vl. jm. Karpiński, Wojciech]: Śmierć Amalrika. *Res Publica*, 1980, č. 7.

Arkadij BELINKOV (1921–1970)

**Spisovatel, literární kritik, publicista. Vězeň stalinských lágrů.
Jeden z prvních představitelů *třetí vlny emigrace, tvůrce almanachu *Novyj Kolokol*.**

Narodil se a byl vychován v rodině moskevských intelektuálů. Od dětství byl těžce nemocen. V letech 1939–1943 studoval prózu na Literárním institutu Gorkého (byl žákem Viktora Šklovského). Jako diplomovou práci předložil román *Černovik čuvstv (Náčrt pocitů, 1943; uveřejněno 1996)*, napsaný v duchu „neobaroka“, alternativního literárního směru k tehdy vládnoucímu socialistickému realismu. Dílo, v němž byla řeč mj. o *paktu Molotov–Ribbentrop, mnohokrát předčítal přátelům. Dopadlo to tak, že ho 29. ledna 1944 bezpečnostní orgány zatkl a 5. srpna ho zvláštní kolegium NKVD SSSR odsoudilo podle *par. 58, odst. 10 tr. z. RSFSR na osm let do pracovního tábora. Trest vykonával v Karlagu v Kazachstánu. V letech 1950–1951 napsal jako vězeň ostře antikomunistické pamflety *Rossija i čort (Rusko a čert)*, *Čeloveče mjaso (Lidské maso)* a *Rol truda (Role práce)*, které ukryl – zakopal je do země. Byl však prozrazen a 28. srpna 1951 Belinkova odsoudil vojenský soud vojsk MV Kazašské SSR k 25 letům pracovního tábora za *kontrarevoluční propagandu a podněcování k teroristickým činům*. Šestnáctého června 1956 byl rozhodnutím výboru předsednictva Nejvyššího sovětu SSSR amnestován, propuštěn a později v první kauze rehabilitován. V letech 1956–1968 žil v Moskvě, zpočátku přednášel v Literárním institutu Gorkého, později se věnoval psaní. V roce 1961 vstoupil do Svazu spisovatelů SSSR.

V roce 1960 vydal svou první knihu, historicko-literární práci o Juriji Tyňanovovi (1894–1943), významném literárním badateli, autorovi biografických románů o zapletení ruských spisovatelů devatenáctého století do politiky a dějin, které se četly jako narážky. Provedl v ní citlivou analýzu postojů intelektuálů, kteří se při obraně ideálů svobody a demokracie dostávají do konfliktu s totalitním státem. Ve druhém vydání monografie (1965) autor značně posílil publicistické vyznění knihy. Stala se z ní literární senzace – ani ne tak kvůli novosti historicko-filozofických koncepcí, jako spíše vzhledem k tomu, že se objevily v knize povolené cenzurou.

Účastnil se diskuse o románu *Alexandra Solženicyna *Rakovyj korpus (Rakovina)*, organizované 1. listopadu 1966 v Ústředním domě literátů. Proslavil se zápis debaty, uveřejněný v samizdatu, který obsahoval mj. Belinkovovo vystoupení. V neoficiálním oběhu kolovala také jedna verze jeho článku o děkabristech *Strana rabov, strana gospod... (Země otroků, země pánů...)*, který napsal na objednávku časopisu *Těatr*, ale k tisku nebyl přijat. Základní tezi článku autor shrnul takto: *Sovětské dějiny – to jsou ruské dějiny, jen je z nich vybráno to reakční, odporné, šovinistické a krvavé, a zapomíná se na to ušlechtilé, vznešené, čisté a krásné.*

Na začátku roku 1968 se mu podařilo v provinčním časopise *Bajkal* (č. 1–2) vydat dvě kapitoly knihy o tvorbě oceňovaného prozaika dvacátých a třicátých let Jurije Oleši, kterou sovětská nakladatelství odmítla. Tato práce nejvíc odrážela Belinkovovo antikomunistické naladění, jeho rozhodný odpor k sovětské realitě. Tentokrát se pokus vyřadit ze hry cenzuru ukázal příliš riskantní. Redakce *Bajkalu* byla rozpuštěna, číslo časopisu staženo z prodeje a v tisku vyšly ostré politické útoky na autora. Nadešel konec několikaletého svébytného společenského

literárního jevu, kdy Belinkov oficiálně uveřejňoval texty, které podle všech sovětských norem měly vést k úplnému zákazu tisku, nebo dokonce k trestnímu postihu autora.

V červnu 1968 dostal povolení odjet na léčení do Maďarska a dostal se s manželkou přes Jugoslávii do USA. Beletristicky tuto událost popsal v povídce *Pobeg (Útěk, 1968)*. Dvacátého června 1968 v předvečer útěku oznámil dopisem Svazu spisovatelů, že z organizace odchází, a odsoudil *nejkrutější, nejnelidštější a nejnelitostnější politický režim v celých dějinách lidstva*.

Byl prvním představitelem *třetí vlny ruské emigrace na Západ. V jednom z nejproslulejších vystoupení z tohoto období, *Dopise kongresu PEN klubu* (září 1969), obvinil západní liberální intelektuály, že podporují komunistickou moc v SSSR. Žil v USA, přednášel na univerzitách Yale a Indiana (hlavně o vztahu mezi tvůrcem a totalitním státem), účastnil se mezinárodních konferencí.

Toužil v emigraci uskutečnit dílo, na něž jistě pomýšlel ještě před odjezdem – začal sbírat materiály pro almanach *Novyj Kolokol*, navazující na gercenovskou tradici svobodného ruského tisku angažovaného v záležitostech země, a částečně ho připravil do tisku. Jeho historické koncepce, a zejména jeho radikálně negativní hodnocení ruského předrevolučního státu však vyvolaly odpor v prostředí staré emigrace, což ztěžovalo jak práci na almanachu, tak vydání knihy o Olešovi.

Zemřel v roce 1970 na infarkt v New Haven (Connecticut), kde byl také pochován.

Novyj Kolokol vyšel v roce 1972 v Londýně v redakci jeho vdovy Natalji Belinkové, zatímco kniha o Olešovi vyšla v Madridu v roce 1976. Od roku 1990 vycházejí jeho díla i doma. V roce 1995 předal archiv Federální bezpečnostní služby Ruska Belinkovovy rukopisy, zachované ve vyšetřovacích archivech, jeho vdově.

Dmitrij Zubarev

I.

Černovik čuvstv. Moskva 1996.

Jurij Tyňanov. Moskva 1960; rozš. vydání: Moskva 1965.

List otwarty. Přel. Łobodowski, Józef. *Kultura*, 1968, č. 8–9.

Sdača i gibel sovětskogo intelligenca. Jurij Oleša. Madrid 1976; Moskva 1997.

Rossija i čort. Roman, rassказы, pjesa, doprosy. Petrohrad 2000.

BELINKOVA, N.: *Pobeg; Strana rabov, strana gospod...* In: TÁŽ (ed.): *Novyj Kolokol. Litěraturno-publicističeskij sbornik*. Londýn 1972; Moskva 1994. Polsky jako: *Kraj niewolników, kraj panów*. In: BELINKOV, A. – MANDELŠTAM, N. – OSIPOV, V.: *Ja; Kraj niewolników, kraj panów; Trzy postawy wobec ojczyzny*. KOS, Krakov 1981.

II.

BELINKOVA, N.: *Chožděnije po svobodě*. In: TÁŽ (ed.): *Novyj Kolokol. Litěraturno-publicističeskij sbornik...*

BELINKOVA-JABLOKOVA, N.: *Slavnoje more, svjaščennyj „Bajkal“*. 22, 1983, č. 33.

FAJMAN, G.: *Gibel bez sdači. Russkaja mysl*, 25. 4. – 23. 5. 1996 (č. 4123–4125).

TÝŽ: *Gore umu. Russkaja mysl*, 19. 10. – 8. 11. 1995 (č. 4097–4099).

KASACK, W.: *Leksykon literatury rosyjskiej XX wieku...*

TERC, A. [vl. jm. Siňavskij, Andrej]: *Pamjati pavšich: Arkadij Belinkov. Kontiněnt*, 1975, č. 2.

UVAROVA, I.: *Lagernaja tětjad' Arkadija Belinkova. Novoje litěraturnoje obozrenije*, 1996, č. 18.

Larisa BOGORAZ-BRUCHMAN (1929–2004)

**Filoložka, společenská aktivistka. Spoluautorka výzvy
*Světovému společenství. Účastnice *demonstrace sedmi. Pseudonym: M. Tarusevič.**

Narodila se v Charkově. Rodiče byli zaměstnanci sovětských stranických a státních orgánů, účastnili se občanské války, byli členy strany. V roce 1936 byl její otec odsouzen k pěti letům v lágru za *trockistickou činnost*.

V roce 1950 se po dokončení studií na Filologické fakultě Charkovské univerzity provdala za Julije Daniela a přestěhovala se do Moskvy. Do roku 1961 pracovala jako učitelka ruštiny ve školách v Kalužské oblasti a později v moskevských školách. V letech 1961–1964 byla doktorkou v oddělení matematické a strukturální lingvistiky Ústavu ruského jazyka Akademie věd SSSR, věnovala se fonologii. V letech 1964–1965 žila v Novosibirsku, přednášela obecnou lingvistiku na Filologické fakultě Novosibirské univerzity. V roce 1965 obhájila doktorskou práci (v roce 1978 byla zbavena doktorského titulu filologických věd, který jí byl navrácen až v roce 1990).

Věděla o „podzemní“ literární činnosti manžela a *Andreje Siňavského. V roce 1965 po jejich zatčení organizovala s manželkou *Siňavského Marijou Rozanovou společenskou podporu uvězněným spisovatelům. *Proces Daniela a Siňavského byl pro ni i pro mnoho lidí angažovaných v této kauze počátkem systematické činnosti na obranu lidských práv.

V letech 1966–1967 pravidelně jezdila do *mordvinských táborů na návštěvy manžela, seznámila se tam s příbuznými dalších politických vězňů a kontaktovala je s moskevskými intelektuály. Z jejího bytu se stalo jakési „překladiště“ pro příbuzné politických vězňů z jiných měst, kteří jezdili na návštěvy do *Mordvinska, i pro samotné vězně vracující se z lágrů po odpykání trestu. Ve svých výzvách a otevřených dopisech poprvé otevřela problém politických vězňů. Po jedné takové výzvě důstojník KGB, který „dohlížel“ na rodinu Danielových, prohlásil: *Vy a já jsme stáli na opačných stranách barikády už od začátku. Ale vy jste začala střílet jako první.*

Bylo to období konsolidace mnoha předtím rozdrobených opozičních seskupení, kroužků nebo prostě přátelských skupin, jejichž aktivita se začínala měnit ve společenské hnutí, později nazývané hnutí za lidská práva. Díky kontaktům „kolem lágrů“ tento proces rychle překročil rámec jedné společenské skupiny tvořené moskevskými liberálními intelektuály. Bogoraz se dostala do centra dění.

Bodem obratu formování hnutí na obranu lidských práv byla její výzva (napsaná společně s *Pavlem Litvinovem) z ledna 1968 **K mirovoj obščestvennosti (Světovému společenství)* – protest proti vážným právním pochybením při procesu s *Alexandrem Ginzburgem a jeho přáteli (*proces čtyři). Bylo to poprvé, co se dokument o lidských právech obracel přímo na veřejné mínění a ani formálně nebyl adresován sovětským stranickým a státním institucím ani sovětskému tisku. Poté, co ho mnohokrát vysílaly zahraniční rozhlasové stanice, se tisíce sovětských občanů dozvěděly, že v SSSR existují lidé, kteří otevřeně vystupují na obranu lidských práv. Na výzvu reagovaly desítky lidí, mnozí se solidarizovali s jeho autory. Někteří z nich se později připojili k hnutí za lidská práva.

Podpis Bogoraz najdeme také pod mnoha dalšími texty o lidských právech z let 1967–1968 i pozdějších.

Přes odpor známých aktivistů (kteří si mysleli, že by se jako „vůdkyně hnutí“ neměla vystavovat nebezpečí uvěznění) se 25. srpna 1968 zúčastnila *demonstrace sedmi na Rudém náměstí. Byla zatčena a odsouzena podle *par. 190, odst. 1 a *par. 190, odst. 3 tr. z. RSFSR ke čtyřem rokům vyhnanství. Trest vykonávala na Sibiři (vesnice Čuna v Irkutské oblasti), pracovala při překládce ve dřevozpracujícím kombinátě.

Po návratu do Moskvy v roce 1972 se přímo neúčastnila činnosti tehdejších nezávislých sdružení (až v letech 1979–1980 vstoupila do Výboru na obranu *Tatjany Velikanové), dále však čas od času sama nebo jako spoluautorka vystupovala s významnými společenskými iniciativami: její podpis najdeme pod tzv. **Moskevskou výzvou*, jejíž autoři, protestující proti vypovězení *Alexandra Solženicyna ze SSSR, požadovali, aby bylo v Sovětském svazu uveřejněno **Souostroví Gulag* a další svědectví o zločinech stalinského období. V individuálním otevřeném dopise náčelníkovi KGB Juriji Andropovovi šla ještě dál: prohlásila, že nelze očekávat, že KGB dobrovolně otevře své archivy, a uvedla, že se proto sama hodlá věnovat sbírání údajů o stalinských zločinech. Tato myšlenka se stala jedním z impulsů k založení nezávislého samizdatového historického almanachu **Pamjat'* (1976–1984), jehož vydávání se neveřejně, ale dosti aktivně účastnila.

V zahraničním tisku publikovala články zřídka. V roce 1976 dala pod pseudonymem M. Tarusevič do časopisu **Kontinent* (ve spoluautorství se svým druhým manželem *Anatolijem Marčenkem) článek *Tertium datur – Třetí dano*, věnovaný problémům mezinárodního uvolnění. Začátkem osmdesátých let vyvolala společenskou diskusi její výzva britské vládě k humánnějšímu zacházení s vězněnými teroristy IRA.

Nejednou se obracela na vládu SSSR, aby vyhlásila všeobecnou politickou amnestii. Kampaně za amnestii pro politické vězně, kterou zahájila v říjnu 1986 s Michailem Geftěrem, *Sofijou Kalistratovou a *Alexandrem Podrabinkem, byla její poslední a nejúspěšnější „disidentskou“ akcí. Tentokrát výzvu podpořilo mnoho představitelů kultury. V lednu 1987 začal Michail Gorbačov propouštět politické vězně. Bogorazin manžel *Anatolij Marčenko však amnestie nestihl využít – v prosinci 1986 zemřel v *čistopolské věznici.

Ve společenské činnosti pokračovala v letech perestrojky i poté. Účastnila se přípravy a práce *Mezinárodního společenského semináře (prosinec 1987). Na podzim 1989 vstoupila do reaktivované *Moskevské helsinské skupiny a nějaký čas byla její spolupředsedkyní. V letech 1993–1997 pracovala ve vedení rusko-americké Skupiny projektu lidských práv. V letech 1991–1996 řídila vzdělávací seminář v oblasti lidských práv pro společenské organizace Ruska a Společenství nezávislých států.

Zemřela v Moskvě.

Alexandr Daniel

I.

Istorija odnoj poezdki. Obraščenije k rukovoditeljam partii i pravitelstva o protivozakonných dejstvijach administracii lagerja ŽCh 385/17-a (ijuň 1967). In: *Sobranije dokumentov Samizdata*, sv. 1. Mnichov 1972.

Iz vospominanij. In: *Minuvšeje. Istoričeskij almanach*. Paříž 1986.

Melkije besy. *Kontinent*, 1977, č. 12.

Otkrytoje pismo predsedatělu KGB Juriju Andropovu (9. 5. 1975). *Matěrialy Samizdata*, [Mnichov], 1975, č. 26–27.

Pismo prvomu sekretarju CK KPSS i dr. In: GINZBURG, A.: *Belaja kniga po dělu A. Siňavskogo i J. Daniela...*

BOGORAZ, L. – DANIEL, A.: Dissiděnty. In: *Opyt slovarja novogo myšlenija*. Moskva 1989.

TÍŽ: V poiskach něsuščestvujuščej nauki (dissiděntstvo kak istoričeskaja problema)...

BOGORAZ, L. – GOLICYN, V. – KOVALJOV, S.: Političeskaja borba ili zaščita prav? In: *Pogruženije v trjasinu...*

BOGORAZ, L. – LITVINOV, P.: K mirovoj obščestvennosti. In: *Sobranije dokumentov Samizdata*, sv. 1...; také in: LITVINOV, P.: *Process četyrjoch. Sbornik dokumentov o sudě nad A. Ginzburgom, J. Galanskovym, A. Dobrovolskim, V. Laškovoj...*

MARČENKO, A. – TARUSEVIČ, M. [vl. jm. Bogoraz-Bruchman, Larisa]: Tertium datur – Tretje dano. *Kontiněnt*, 1976, č. 9.

II.

DANIEL, A. (ed.) – DANIEL, J.: „*Ja vsjo sbivajus na litěraturu...*“ *Pisma iz zaključenija. Stichi...*

GORBANĚVSKAJA, N.: *Polděň. Dělo o děmonstracii 25 avgusta 1969 goda na Krasnoj ploščadi...*

Česky jako: GORBANĚVSKÁ, N.: *Poledne*. Přel. Dvořák, Milan...

ŻEBROWSKA, A.: *W samo południe. Gazeta Wyborcza*, 21. 8. 1998.

Jelena BONNER (1923–2011)

Lékařka, pediatrička, publicistka. Členka *Moskevské helsinské skupiny.

V sedmdesátých a osmdesátých letech značně přispěla k činnosti obránců lidských práv, mj. vytvořila *Fond pomoci dětem politických vězňů. Je známá po celém světě účastí ve společenské činnosti svého manžela *Andreje Sacharova.

Narodila se ve městě Mervu (nyní Mary) v Turkmenistánu. Její otec Gevork Alichanov byl známým aktivistou revolučního hnutí v Zakavkazsku, od roku 1921 prvním tajemníkem Komunistické strany Arménie. Později vykonával různé stranické funkce v Leningradě, ve třicátých letech byl vedoucím oddělení kádrů a členem výkonného výboru Kominterny. V roce 1937 byl uvězněn, v roce 1938 popraven. Když byla uvězněna její matka Rut Bonner, také stranická aktivistka, odjela k babičce do Leningradu. Dokončila tam školu a v roce 1940 začala studovat na leningradské Vysoké škole pedagogické na Fakultě ruského jazyka a literatury. V roce 1941 odešla jako dobrovolnice na frontu, byla ošetřovatelkou v sanitárních vlacích. Byla dvakrát raněna a v srpnu 1945 demobilizována jako invalidní.

V roce 1947 začala studovat na Prvním leningradském lékařském institutu. V březnu 1953 odmítla na komsomolské schůzi odsoudit „lékaře-vrahy“, obviněné z účasti ve spiknutí proti Stalinovi. Před vyhozením ze školy ji zachránila Stalinova smrt a zastavení vyšetřování „kauzy lékařů“. Po ukončení studia na Prvním lékařském institutu pracovala jako obvodní lékařka, pediatrička na porodním sále a přednášela v lékařské škole.

Práci v oboru spojovala s literární činností. Její črty vycházely v časopisech *Junost'*, *Litěraturnaja gazeta a Něva*. Pracovala jako redaktorka v leningradském oddělení Státního lékařského nakladatelství (Medgiz) a také jako externí literární konzultantka Svazu spisovatelů. Podílela se na redakci souboru *Aktory, pogibšije na frontach Velikoj Otěčestvennoj vojny (Herci padlí na frontách Velké vlastenecké války)*, podílela se na redakci knihy Vsevoloda Bagrického *Dněvníki, pisma, stichi (Deníky, dopisy, básně, 1964)*. Básník byl jejím přítelem z mládí, který padl na frontě.

Ve druhé polovině šedesátých let uvedl bývalý politický vězeň Felix Krasavin do okruhu přátel Jeleny Bonner svého kolegu z *mordvinských táborů *Eduarda Kuzněcova. Po něm se v jejím domě objevil *Valerij Čalidze a další disidenti. Jako „příbuzná“ *Kuzněcova, který byl v roce 1970 znovu uvězněn, se zúčastnila *procesu „letců“ a zaznamenala jeho průběh, snažila se navštěvovat *Kuzněcova napřed ve vyšetřovací vazbě a poté v táboře. V roce 1973, když KGB vyšetřila okolnosti předání Kuzněcovových deníků na Západ, vystoupila s prohlášením, v němž na sebe vzala odpovědnost za jejich předání.

U *Valerije Čalidzeho se seznámila s *Andrejem Sacharovem. V říjnu 1970 se znovu setkali v Kaluze na procesu *Revolta Pimenova a Borise Vajla. V roce 1971 se stala *Sacharovovou manželkou.

V roce 1972 vystoupila z KSSS, jejíž členkou byla sedm let.

V letech 1972–1976 se aktivně účastnila kampaně obránců lidských práv. Je podepsána pod mnoha peticemi na obranu pronásledovaných, podepisovala i kolektivní dokumenty obecnějšího charakteru – výzvy k politické amnestii, za zrušení trestu smrti (1973) a *Moskevskou

výzvu (1974). Provázela manžela na cestě do Omsku, kde se pokoušeli dostat na soudní proces s *Mustafou Džemilevem (1976).

Sacharovovi zprostředkovali tajné zásilky na Západ, obsahující mnoho děl *Alexandra Galiče, Vladimira Maksimova, rukopis románu *Žizň i sud'ba (Život a osud)* Vasilije Grossmana, zabaveného KGB začátkem roku 1961. Svolávali ve svém bytě četné konference pro zahraniční novináře. Na jedné z nich, 30. října 1974, bylo oznámeno, že vězni v *permských táborech a *mordvinských táborech vyhlásili *Den politického vězně v SSSR.

V září 1974 pomohla vzniku *Fondu pomoci dětem politických vězňů (později se spojil s *Fondem pomoci politickým vězňům a jejich rodinám). *Sacharov tomuto fondu předal Cenu Cino Del Duca, kterou dostal ve Francii za humanitární činnost.

V roce 1975 jí bylo povoleno odjet do zahraničí na léčení. V říjnu, kdy bylo oznámeno, že *Sacharov dostal Nobelovu cenu míru, byla v Itálii. Z manželova pověření ho zastupovala v Oslu na ceremoniálu předání ceny.

V květnu 1976 vstoupila do *Moskevské helsinské skupiny (MHS). Aktivně se účastnila organizování práce a redigování mnoha dokumentů. Mezi zakládajícími členy MHS byla jediná, kdo byl ve chvíli, kdy se skupina 6. září 1982 rozpustila, na svobodě a nebyl v emigraci.

V lednu 1980 odjela za *Andrejem Sacharovem do vyhnanství do města Gorkij. Po čtyři roky byla téměř jediným jeho spojovacím článkem s vnějším světem, doručovala do Moskvy a předávala za hranice jeho články, dopisy a prohlášení.

Druhého května 1984 byla zadržena na letišti v Gorkém. Byla obviněna ze spáchání trestných činů vymezených v *par. 190, odst. 1 tr. z. RSFSR, ale po prohlídce a výslechu byla propuštěna, poté co podepsala slib, že neodjede ze země. Byly jí vytýkány rozhovory a vystoupení v zahraničí a také dva z dokumentů MHS, které podepsala. Desátého srpna vynesl obvodní soud v Grozném rozsudek – pět let ve vyhnanství, přičemž místem vyhnanství byl určen Gorkij. Tak bylo pouto spojující *Sacharova s vnějším světem prakticky přerušeno.

Ještě před vyhnanstvím začala – pokud šlo o rozmach a úpornost – nevídaná kampaň, určená k její diskreditaci: od anonymních dopisů po články v tisku a brožury v mnohamilionových nákladech. Byla líčena jako žena s temnou minulostí, která se prospěchářsky vdala za člena akademie a teď ho takřka násilím nutí, aby vystupoval s protisovětskými prohlášeními. Byla také představována jako agentka, kterou *Sacharovovi nastrčily cizí rozvědky a mezinárodní sionismus. Kampaň vyvrcholila v roce 1983 články historika Nikolaje Jakovleva, zaměstnance Ústavu pro USA a Kanadu. Jakovlev je uveřejňoval v časopisech *Čelovek i zakon* a *Smena*, byl také autorem brožury *CIA proti SSSR*, jejíž značnou část věnoval „demaskování“ Jeleny Bonner. Pomluvy směřující proti ní nebyly pouhou součástí celkové štvavnice proti disidentům, ale i pokusem „vysvětlit společnosti fenomén Sacharov“. Sám *Sacharov ve *Vzpomínkách* připouští, že tvůrci nakonec sami uvěřili svému mýtu o „zlém démonovi vědce“.

V září 1983 Bonner obvinila Jakovleva u soudu za pomluvy, ale soud se kauzou odmítl zabývat.

Od doby, kdy se připojila k činnosti hnutí obránců lidských práv, proti ní moc používala také „obyčejné“ nátlakové prostředky: četné prohlídky, zadržení, výslechy, „výstrahy“. Kromě toho byli ona i *Sacharov vydírání osudem jejich dětí z prvního manželství. Dcera Tatjana Semjonova-Jankelevič a syn Alexej Semjonov byli pod různými záminkami vylučováni ze studií, zeť Jefrem Jankelevič byl propuštěn z práce. V letech 1977–1978 byli donuceni k emigraci. Synově snoubence Jelizavetě Aleksejevě bylo zamítnuto právo za ním odjet, což se stalo příčinou prv-

ní hladovky manželů Sacharovových v Gorkém (22. listopadu – 9. prosince 1981). Hladovka skončila úspěchem, Aleksejevou pustili do USA.

Byla pravděpodobně z disidentů jediná, komu se mnohokrát (v letech 1973, 1977, 1979, 1983–1986) podařilo odjet za hranice a vrátit se. Nepochybně to bylo spjato s mimořádnou situací jejího manžela: *Sacharovovi byla přičítána znalost *důležitých vojenských tajemství*, proto se také úřady nemohly rozhodnout ho pustit do zahraničí ani ho nuceně vypovědět. Kdyby byla Bonner během některé z cest zbavena občanství SSSR, byl by „problém Sacharovových“ neřešitelný. Zároveň světová proslulost *Andreje Sacharova neumožňovala, aby jeho ženě úřady upíraly právo odjet na léčení. Získat povolení k cestě bylo pokaždé spojeno s rostoucími obtížemi. Poslední výjezd byl umožněn až po třech dlouhých *Sacharovových hladovkách (květen–září 1984, květen–červenec a červenec–říjen 1985). Trest byl zkrácen a Bonner odletěla do USA, kde absolvovala složitou operaci srdce.

Během této cesty napsala první knihu vzpomínek *Postskriptum. Kniga o gorkovskoj ssylke (Post scriptum. Kniha o vyhnanství v Gorkém)*, obsahující události z let 1983–1986, svébytné pokračování *Sacharovových *Vzpomínek*. Poslední kapitoly *Vzpomínek, Post scriptum* a *Sacharovova kniha *Gorki, Moskva, daleje – vezdě (Gorkij, Moskva a někde jinde)*, v polštině vydané jako 3. díl *Vzpomínek*, představují určitý celek, věnovaný vyhnanství a počátkům perestrojky.

Po návratu do Moskvy v prosinci 1986 se aktivně zapojila do společensko-politických aktivit období perestrojky. V roce 1988 spoluorganizovala klub Moskovskaja tribuna, neformální intelektuální centrum demokraticky naladěné inteligence. Společně se *Sacharovem přišli s mnoha iniciativami k zažehnutí *arménsko-ázerbájdžánského konfliktu.

Od manželovy smrti (14. prosince 1989) věnovala Bonner zvláštní pozornost zachování jeho morálního a politického dědictví. Pod jejím předsednictvím se konal I. Mezinárodní kongres na památku Andreje Sacharova „Mír, pokrok, lidská práva“ (21.–25. května 1991). Založila Sacharovův fond, Sacharovův archiv a muzeum v Moskvě.

V srpnu 1991 se při komunistickém pokusu o puč připojila k obráncům parlamentu. Rozhodně se vyslovila pro Borise Jelcina během jeho konfliktu s parlamentem v září a v říjnu 1993. V prosinci 1994 odešla z Výboru lidských práv při prezidentovi Ruské federace na znamení protestu proti ozbrojeným akcím v Čečensku. Byla aktivní obráncyní práva na sebeurčení Arménů z *Náhorního Karabachu, Čečenců, iráckých a tureckých Kurdů. Pravidelně publikovala v ruském a zahraničním tisku.

Poslední roky života trávil střídavě v Rusku a v USA. Zemřela v Bostonu.

Nikolaj Mitrochin

I.

Dočki – matěri. New York 1991.

Moja vojna z KGB. *Most*, 1987, č. 12–13.

Postskriptum. Kniga o gorkovskoj ssylke. Paříž 1988; Moskva 1990.

Przez wszystkie te lata nad Sacharowem wisi zagrożenie... *Obóz*, 1984, č. 8.

Volnyje zametki k rodoslovnoj Andreja Sacharova. Moskva 1996.

II.

BUKOVSKIJ, V.: *Moskevský proces...*

MICHNIK, A.: Rozmowa z Jeleną Bonner. *Gazeta Wyborcza*, 26. 6. 1993.

SACHAROV, A.: *Vspomnienia*, sv. 1–2; sv. 3: *Gorki, Moskwa i gdzie indziej*. Varšava 1991.

Vladimir BORISOV (1943–2012 [?])

**Dělník, obránce lidských práv, oběť trestní psychiatrie.
Člen *Iniciativní skupiny na obranu lidských práv v SSSR
a rady představitelů *Svobodného mezioborového pracovního sdružení.**

Narodil se v Lenigradě (nyní Petrohrad). Po ukončení střední školy v letech 1962–1963 sloužil v Severní flotile. Po odchodu do civilu pracoval v leningradských továrnách.

V roce 1964 byl jedním ze zakladatelů nelegální skupiny sociálnědemokratické orientace. V témže roce byl uvězněn. Byl obviněn z trestné činnosti podle *par. 70, odst. 1 a *par. 72 tr. z. RSFSR a par. 218, odst. 3 tr. z. RSFSR (*nelegální držení zbraně*). V březnu 1965 ho leningradský městský soud prohlásil za nepřítelny a poslal ho do *psychiatrické léčebny speciálního typu v Leningradě, kde byl do jara 1968. Seznámil se tam s *Petrem Hryhorenkem. Po návratu na svobodu pracoval v Kalininových leningradských mechanizačních závodech.

Dvacátého května 1969 podepsal první dopis *Iniciativní skupiny na obranu lidských práv v SSSR zaslaný OSN. V červnu téhož roku byl znovu nuceně umístěn v leningradské psychiatrické léčebně č. 3 Skvorcova-Stěpanova (výsledek soudní psychiatrické expertizy byl mezi dokumenty, které *Vladimir Bukovskij předal v lednu 1971 západním psychiatrům). Při pobytu v léčebně sebral a předal na svobodu materiály o psychiatrických represích. Ty byly přečteny v Senátu USA při zasedání věnovaném zneužívání psychiatrie v SSSR k politickým účelům. Koncem září 1969 proti němu bylo zahájeno trestní stíhání podle *par. 190, odst. 1 tr. z. RSFSR, při němž byl obviněn z ústní a písemné propagandy mezi dělníky. Devatenáctého listopadu 1969 ho soud znovu poslal do leningradské *psychiatrické léčebny speciálního typu.

Na protest proti umístování nezávisle smýšlejících lidí do psychiatrických léčen a proti nesnesitelným podmínkám, jaké tam vládly, držel s Viktorem Fajnbergem od března do června 1971 (přes 70 dnů) hladovku. Na jeho obranu vystoupil *Andrej Sacharov a také členové *Iniciativní skupiny. Hladovku ukončil poté, co správa léčebny slíbila nápravu životních podmínek. Nedodržení slibu však vyvolalo novou hladovku – Borisov a Fajnberg ji zahájili v prosinci 1971 a drželi ji přes 60 dnů. Prvního ledna 1972 napsal *Sacharov vedoucím představitelům SSSR, že život hladovějících je ohrožen. V únoru byli oba převezeni do Moskvy a umístěni v *Institutu Serbského. Borisov přerušil hladovku, když mu správa léčebny umožnila návštěvu příbuzných. Na jaře byl zase převezen do *psychiatrické léčebny speciálního typu v Leningradě a v létě 1973 do *psychiatrické léčebny běžného typu. Byl propuštěn počátkem března 1974. Po propuštění se oženil s Irinou Kaplun.

V srpnu 1975 podepsal skupinovou výzvu předsednictvu Nejvyššího sovětu SSSR požadující všeobecnou politickou amnestii.

Třináctého září 1976 byla v souvislosti s kauzou protibrežněvovských nápisů na Petro-pavlovské tvrzi v jeho leningradském bytě i u jeho ženy v Moskvě provedena prohlídka, při níž byl zabaven samizdat a (v Borisovově bytě) po domácku vyrobené polygrafické zařízení. Na tiskové konferenci uspořádané 21. září 1976 v Moskvě oznámil, že pokládá *za své právo a povinnost pomáhat volnému oběhu a šíření informací*. V prosinci 1976 byl znovu umístěn do psychiatrické léčebny, z níž byl propuštěn začátkem března 1977. Na jeho obranu vystoupil

*Pracovní výbor pro zkoumání využívání psychiatrie k politickým účelům, zřízený při *Moskevské helsinské skupině (MHS).

V listopadu 1977 podpořil výzvu MHS k účastníkům bělehradské následné konference o dodržování dohod KBSE s žádostí o prozkoumání faktů o porušování lidských práv v SSSR.

V říjnu 1978 se stal spoluzakladatelem *Svobodného mezioborového pracovního sdružení (SMOT), vstoupil do rady představitelů SMOT. Podobně jako jiní členové organizace byl mnohokrát zadržen policií.

V období od března do května 1980 byl znovu nuceně hospitalizován. Na jeho obranu vystoupilo mnoho západních odborářských a společenských organizací a politických stran. Prezident USA Jimmy Carter prohlásil, že se jeho administrativa, velvyslanectví USA v Moskvě a konzulát v Leningradě zabývají Borisovovou záležitostí a že věc předloží na následné madridské konferenci KBSE.

Začátkem června 1980 byl Borisov zadržen v Moskvě, odvezen do Leningradu a odsouzen k 15 dnům vězení za *drobné chuligánství*. Trest byl poté prodloužen ještě o deset dnů. Dvacátého druhého června 1980 zavolal z Vídně a sdělil, že byl násilím odveden do letadla a vyvezen ze SSSR do Rakouska.

Poté žil ve Villiers-le-Bel u Paříže.

Alexandr Papovjan

II.

Abuse of Psychiatry for Political Repression in the Soviet Union. Hearing, Ninety-Second Congress, Second Session. September 26, 1972. Washington 1972–1975.

BLOCH, S. – REDDAWAY, P.: *Russia's Political Hospitals...*

Radzieccy robotnicy nie są bierni. *Obóz*, 1981, č. 3 (rozhovor).

SMOT (Svobodnoje mezprofesionalnoje objediněnije trudaščichsja). Frankfurt nad Mohanem 1979.

SMOT (Wolny Ogólnozawodowy Związek Ludzi Pracy). *Wywiad* (rozhovor s Viktorem Fajnbergem). Niezależne Wydawnictwo Chłopskie, [Varšava] 1981.

TĚRNOVSKIJ, L.: *Tajna IG...*

Leonid BORODIN (1938–2011)

Spisovatel, publicista, podzemní aktivista. Jeden z vůdců národně vlasteneckého křídla disidentského hnutí.

Narodil se v Irkutsku. Otce, důstojníka lotyšského generálního štábu, dopadla OGPU při vykonávání rozvědného úkolu v SSSR – trest odpykával na Solovkách a pak ve vyhnanství v Irkutsku. Krátce po narození syna byl znovu uvězněn a v roce 1941 zastřelen. Matka byla vedoucí knihovny. Chlapce od devíti let vychovával otčím, ředitel školy.

Dětství strávil v malých stanicích a osadách podél Transsibiřské magistrály u Bajkalu. Již ve škole začal psát krátké povídky. Po dokončení desetiletky v roce 1955 ho Komsomol poslal do policejní školy v Jelabuze. V roce 1956 školu opustil a nastoupil na Fakultu historie Irkutské univerzity.

Byl jedním z vůdců kroužku, v němž byli sdruženi studenti, zajímající se o aktuální společenskou problematiku. Společně s kolegy z ročníku se snažil vydávat (strojopisný) časopis *Svobodnoje slovo*. Brzy ho i s přáteli začala sledovat KGB. Několikrát byl vyslýchán v souvislosti s protichruščovovskou pohádkou, kterou napsal, a poté v lednu 1957 vyloučen ze školy. Pracoval na železnici, na stavbě Bratské hydroelektrárny, jako dělník v Norilském hornickém kombinátu. V Norilsku se podílel na práci vzdělávacího kroužku, jehož členové se pokoušeli zkoumat, zda sovětská ekonomika odpovídá Marxově teorii. V roce 1958 začal studovat na irkutském Pedagogickém institutu. Od roku 1960 učil na střední škole dějepis. V roce 1962 po skončení studií odjel jako učitel do Burjatska. Od roku 1964 byl ředitelem školy, nejprve v Burjatské ASSR, později v Leningradské oblasti.

Počátkem šedesátých let obnovil kontakty s Vladimírem Ivojlovem, kamarádem se školy v Jelabuze a z kroužku v Norilsku, pravidelně ho v Leningradě navštěvoval. Společně založili podzemní studentskou skupinu Svaz obrany demokratických svobod. Členům skupiny se dokonce podařilo získat tiskařské zařízení. Jenže v říjnu 1964, poté co na Leningradské univerzitě došlo k pokusu o demonstraci pod heslem *Dejte slovo Chruščovovi*, již se účastníci také členové skupiny, provedla KGB prohlídku v bytě, v němž se stýkali. Vzápětí nato skupina přestala existovat.

V říjnu 1965 vstoupil do *Všeruského společensko-křesťanského svazu národního osvobození (VSChSON) – největší ze známých podzemních organizací poststalinského období, jejíž ideologie se opírala o tradiční ruské národní a náboženské hodnoty. Vstoupili tam také dva další bývalí členové Svazu na obranu demokratických svobod, Vladimir Ivojlav a Vjačeslav Kozičev. Spolu s Kozičevem předal organizaci 41,5 kg tiskařských fontů. Zařídil u sebe doma fotografickou pracovnu, kde se rozmnožovala zakázaná nábožensko-vlastenecká literatura a přechovávala se v podkroví školy, kde byl Borodin ředitelem. Patřil do „bojové“ skupiny VSChSON.

Osmnáctého února 1967 byl uvězněn. Při soudu s VSChSON (tzv. druhý proces VSChSON neboli případ sedmnácti, 14. března – 5. dubna 1968) byl potrestán šesti roky odnětí svobody. V roce 1969 napsal v lágru a předal na svobodu článek *VSChSON: sostav, programma, metody raboty, iděologičeskije pozicii, pričiny poraženija* (*VSChSON: složení, program, metody práce,*

ideologické předpoklady, příčiny porážky) – první práci o této organizaci. Vydal ji frankfurtský *Posev v čísle 1 z roku 1971.

Po propuštění žil několik let v Moskvě. Zabýval se programem a činností *Národního svazu práce (NTS). Byl spjat s časopisem *Veče*, který vydával *Vladimir Osipov a kolem kterého se na začátku sedmdesátých let seskupila disidentská část ruské národní pravice. V osmém čísle časopisu vyšel velký Borodinův článek o ruské inteligenci. Po rozkolu v redakci v roce 1974 a následném přerušení činnosti začal v samizdatu vydávat nový historicko-filozofický časopis *Moskovskij sbornik*, navazující na národně vlasteneckou a pravoslavnou linii reprezentovanou tiskovinou **Veče*, ale politicky angažovanější a více zdůrazňující ruský nacionalismus. Vyšla jen dvě čísla, při prohlídce v dubnu 1975 byla zabavena maketa třetího čísla. Prokuratura tehdy Borodinovi udělila „výstrahu“, že činnost, jíž se zabývá, je protisovětská a škodí společnosti. Upustil od další práce na časopise a odjel na Sibiř; *Moskovskij sbornik* předal skupině mladých křesťanů z okolí pravoslavného publicisty Gennadije Šimanova, která ho podporovala. Další číslo se však nepodařilo vydat.

Na Sibiři pracoval jako lesník. Vážně se věnoval literární tvorbě. V tomto období vznikla většina jeho prozaických děl: *Povest' strannogo vremeni* (*Příběh zvláštního času*), *God čuda i pečali* (*Rok divů a smutku*), *Rasstavanije* (*Rozloučení*) – kritický obraz prostředí moskevských disidentů, historický román *Tret'ja pravda* (*Třetí pravda*) a další. Některé byly tehdy uveřejněny v zahraničí.

Třináctého května 1982 byl znovu uvězněn pro obvinění podle *par. 190, odst. 1 tr. z. RSFSR, během vyšetřování byla kvalifikace změněna na „těžší“, podle *par. 70, odst. 2 tr. z. RSFSR. Moskevský městský soud ho 19. května 1983 odsoudil k deseti letům odnětí svobody v táboře se *zvláštním režimem a pěti letům vyhnanství.

Trest vykonával v *permských táborech. Propuštěn byl v roce 1987 na „amnestii“ vyhlášenou Gorbačovem.

V roce 1989 oficiálně vyšla jeho díla a získala si popularitu. Prózu a publicistiku vydávaly časopisy různého ladění – od tehdy liberální *Junosti* po krajně nacionalistický *Naš sovremennik*. Sám Borodin se stal v roce 1992 šéfredaktorem měsíčníku *Moskva* a vedoucím oddělení prózy v časopise *Slovo*. Trvale spolupracoval s novinami *Zavtra* (do roku 1993 nesly název *Děň*).

Pokud jde o politické názory, patřil jako dříve k národně vlastenecké opozici, ale politického života se neúčastnil. V říjnu 1993 při konfliktu mezi prezidentem Jelcinem a sjezdem lidových poslanců nepodporoval žádnou stranu, během bojů u budovy televize v Ostankinu odvážel vlastním autem raněné.

Zemřel v Moskvě.

Nikolaj Mitrochin

I.

O ruskoj intëlligencii. *Grani*, 1975, č. 96.

Rasstavanije. Božepolje. Lovuška dlja Adama. God čuda i pečali. Petrohrad 1994.

Russkaja smuta. Moskva 2001 (*Carica smuty; Triki, ili Chronika zloby dněj*).

Tret'ja pravda. Povesti. Moskva 1995.

VSChSON: sostav, programma, metody, raboty, iděologičeskije pozicii, pričiny poraženija.

Posev, 1971, č. 1.

II.

DANIEL, A. – MITROCHIN, N.: Dissiděntskije korni „novoj ruskoy pravoy“. In: *Nužen li Gitler Rossii?* Moskva 1996.

DUNLOP, J. B. (ed.): *VChSON. Programma. Sud. V túrmach i lagerjach*. Paříž 1975.

„Sčitaju sebja rusistom“ (beseda s Vladimirom Bondarenko). *Zavtra*, 12. 4. 2002.

ŠTOKMAN, I.: *Leonid Borodin. Slovo i sud'ba*. Moskva 2000.

Vladimir BUKOVSKIJ (nar. 1942)

Biolog, obránce lidských práv, publicista, politický a společenský aktivista. Autor prací odhalujících psychiatrické pronásledování lidí odlišných názorů. Jeden z nejznámějších politických vězňů sedmdesátých let.

Narodil se v Belebeji v Baškirsku v rodině sovětského spisovatele a novináře Konstantina Bukovského. Vychovávala ho matka. Do školy chodil v Moskvě, kam se rodina po válce vrátila. Ve čtrnácti letech se pokládal za protivníka komunistické ideologie. V roce 1959 byl vyloučen ze školy za vydání rukopisného časopisu *M-učenik* (*učeník* znamená žák, *mučenik* je mučedník). Kvůli záležitosti s časopisem byl propuštěn ředitel školy.

V roce 1960 pořádal s *Jurijem Galanskovem, *Eduardem Kuzněcovem a dalšími pravidelná *básnická setkání na náměstí Majakovského v centru Moskvy. Na jaře 1961 s ním KGB provedla „profylaktický pohovor“ a na podzim téhož roku byly u neaktivnějších účastníků setkání včetně Bukovského provedeny domovní prohlídky. Při jedné z nich byl zabaven jeho text, v němž se vyslovoval pro demokratizaci komsomolské organizace (později vyšetřovatel tento text hodnotil jako *teze o rozkladu Komsomolu*).

Dokončil večerní školu a zahájil na Moskevské univerzitě studium biologie, nesměl se však účastnit výuky a ze školy byl vyloučen (1961). Když se v roce 1962 v souvislosti s procesem Ilji Bokštejna, *Eduarda Kuzněcova a *Vladimira Osipova rýsovala hrozba, že proti Bukovskému bude zahájeno trestní stíhání, odjel s geologickou výpravou na půl roku na Sibiř.

V první polovině šedesátých let, kdy hledal vlastní cestu, jak vzdorovat sovětskému režimu, zvažoval různé metody boje, včetně konspiračních (sovětský tisk ho později obviňoval z organizování podzemních skupin), ale nakonec dal přednost otevřeným formám odporu.

V květnu 1963 vyrobil několik fotokopii knihy *Milovana Djilase *Nová třída*. Příslušníci KGB u něj provedli domovní prohlídku, fotokopie zabavili a jeho samotného po zatčení poslali do *psychiatrické léčebny speciálního typu v Leningradě s diagnózou „paranoidní psychopatie“. V léčebně se seznámil s *Petrem Hryhorenkem. Propuštěn byl v únoru 1965.

Ke konci roku 1965 byl znovu umístěn do léčebny, tentokrát za účast na *mítinku glasnosti na obranu Julije Daniela a *Andreje Siňavského. Na svobodu se vrátil v červenci 1966 díky úsilí *Amnesty International, jejíž delegace tehdy přijela do Moskvy.

Byl jedním z organizátorů *demonstrace z 22. ledna 1967 na Puškinově náměstí. Po čtyřech dnech byl zatčen a poté odsouzen (proces s Bukovským, *Vadimem Delonem a Jevgenijem Kuševem z 30. srpna – 1. září 1967) podle *par. 190, odst. 3 tr. z. RSFSR ke třem letům v lágru. K vině se nepřiznal. Poslední slovo, které přednesl na hlavním líčení, se rozsáhle šířilo v samizdatu.

Po odpykání trestu v táboře pro kriminální vězně se v lednu 1970 vrátil do Moskvy. Nechtěli ho přijmout do žádné práce. Aby se tedy vyhnul trestnímu postihu za příživnictví, stal se literárním tajemníkem básničky Rachel Baumvol (matky Julije Tělesina) a po jejím odjezdu do Izraele Vladimira Maksimova.

Krátce po propuštění z lágru poskytl několik rozhovorů zahraničním dopisovatelům. Mluvil o politických věznicích podrobovaných psychiatrickým represím – díky tomu vyšla najevo trestní medicína. Byl předvolán na prokuraturu a varován, že nepřestane-li předávat na Zá-

pad informace o porušování lidských práv v SSSR, dostane se před soud. Byl demonstrativně sledován. Přesto dál shromažďoval materiály o zneužívání psychiatrie v boji s lidmi odlišných názorů a uveřejňoval je na Západě.

Na začátku roku 1971 poslal západním psychiatrům otevřený dopis, k němuž přiložil kopii výsledků soudních psychiatrických posudků *Natalji Gorbaněvské, *Petra Hryhorenka, Valeriji Novodvorské a dalších. V téže době zpracoval soubor dokumentů o politické psychiatrii v SSSR, do něhož zařadil materiály o lidech, prohlášených za nepřítelny.

Soubor byl v zahraničí vydán a získal značný ohlas. Na publikace v západním tisku reagoval sám zástupce předsedy KGB Semjon Cvigun (článkem v časopise *Političeskoje samoobrazovanije*, 1971, č. 2), který prohlašoval, že obvinění z využívání psychiatrie k politickým účelům jsou naprosto neodůvodněná a lidé předávající takové informace do zahraničí pomlouvají pracující kvůli zahraničním zvláštním službám.

V březnu 1971 byl uvězněn počtvrté. Před jeho zatčením vyšel v novinách *Pravda* článek *Niščeta antikomunizma (Bída antikomunizmu)*, v němž byl prohlášen za notorického chuligána provádějícího protisovětskou činnost.

Proces se konal v lednu 1972. Byl obviněn z šíření protisovětských materiálů, jejich předávání do zahraničí, pomlouvacných nařčení, že jsou v SSSR zdraví lidé umisťováni do psychiatrických léčeben vězeňského typu. Bukovskij usiloval o to, aby ho hájila advokátka Dina Kaminskaja, ale jeho žádost byla zamítnuta.

V posledním slově, v němž poukazoval na četná pochybení jak při vyšetřování, tak při hlavním líčení, sdělil, že na jeho činnosti nebylo nic protisovětského. *Tím, že mne soudí, hodlají úřady ukrýt vlastní trestné činy – psychiatrické účtování s lidmi jiných názorů [...] Budu bojovat za právo a spravedlnost. Lituji jen toho, že jsem za krátkou dobu – rok, dva měsíce a tři dny –, co jsem byl na svobodě, pro ten účel stihl udělat příliš málo.*

Moskevský městský soud ho podle *par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR odsoudil k sedmi letům v lágru (s tím, že první dva roky trestu stráví ve věznicí) a pěti rokům vyhnanství.

Oba procesy s Bukovským měly velkou společenskou odezvu. Materiály z prvního procesu byly zařazeny do samizdatového souboru dokumentů *Dělo o demonstracii 22 janvarja 1967 g. (Zpráva o demonstraci z 22. ledna 1967)*, který zpracoval *Pavel Litvinov. Na obranu Bukovského nejednou vystoupila *Iniciativní skupina na obranu lidských práv v SSSR, angažoval se také *Andrej Sacharov a později *Moskevská helsinská skupina.

Trest vykonával ve *vladimirské věznicí a poté v *permských táborech. V té době společně s dalším vězněm, psychiatrem *Semenem Gluzmanem, napsal *Posobije po psichiatrii dlja inakomyšljaščich (Učebnice psychiatrie pro disidenty)* – pomoc těm, které se moc pokouší uznat za šílence. V roce 1974 byl za hladovky a konflikty s vězeňskou správou, definované jako *notorické porušování vězeňského režimu*, poslán zpět do *vladimirské věznice.

Mezinárodní kampaň na jeho obranu dostoupila v té době neobyčejného rozsahu. Stal se jedním z nejznámějších disidentů na Západě. Klíčovou roli v tom sehrála jeho matka Nina Bukovskaja, která se soustavně a odhodlaně obracela na západní politické vůdce a společenské aktivisty.

Osmnáctého prosince 1976 byl s eskortou a v poutech odvezen na moskevské letiště a odeslán do Švýcarska. Byl to výsledek složitých diplomatických jednání, v jejichž důsledku byl zároveň předčasně propuštěn a odeslán z Chile předseda komunistické strany Luis Corvalán, uvězněný po nástupu generála Pinocheta k moci. Krátce po deportaci ze země přijal Bukovského v Bílém domě prezident USA Jimmy Carter.

Bukovskij se usadil v Anglii, vystudoval na univerzitě v Cambridge, stal se odborníkem na neurofyziologii. Napsal svazek vzpomínek, který vyšel v mnoha jazycích. Byl členem redakčního kolegia pařížského časopisu **Kontinent*. Účastnil se akcí na obranu lidských práv, byl jedním z organizátorů kampaně za bojkot olympiády v Moskvě v roce 1980. V roce 1983 vznikla v Paříži Internacionála odporu, založená pro koordinaci činnosti skupin emigrantů z různých komunistických zemí. Jejím prezidentem se stal Bukovskij, předsedou *Eduard Kuzněcov a výkonným ředitelem Vladimir Maksimov.

V letech 1983–1988 vložil mnoho úsilí do záležitosti propuštění sovětských vojáků držených v zajetí afghánskými mudžahedíny.

V roce 1992 se jako svědek zúčastnil procesu, v němž se Ústavní soud Ruské federace zabýval „kauzou KSSS“. V rámci příprav na proces získal přístup k nejtajnějším dokumentům KSSS v Archivu prezidenta Ruské federace. Na základě sebraných materiálů napsal knihu *Moskovskij process (Moskevský proces)*.

Žije v Anglii.

Nikolaj Mitrochin

I.

Listy rosyjskiego podróznika. Most, Varšava 1988.

Moskevský proces...

O zloupotrebenijach psichiatrije v SSSR. *Chronika zaščity prav v SSSR*, 1977, č. 26.

Pacyfišci kontra pokój. Paříž 1983.

Rasskazy. *Grani*, 1967, č. 65.

To Build a Castle. My life as a dissenter... Česky jako: *A vítr se vrací. Příběh disidenta*. Přel.

Bzonková, Radka...

Vladimirskaia turma. Sbornik statěj i dokumentov. New York 1977 (dokumenty o podmínkách držení politických vězňů ve vladimirské věznicí; dopisy Bukovského úřadům).

BUKOVSKIJ, V. – GLUZMAN, S.: *Posobije po psichiatrii dlja inakomyšljaščich* [1974]. In: ALIKINA, N. – KOROTENKO, A.: *Sovetskaja psichiatrija...*; překlad úryvků: *Karta* 1984, č. 2 (druhý oběh).

BUKOVSKIJ, V. – STROILOV, P.: *Unia Sowiecka czy Związek Europejski, czyli dysydent w archiwach Gorbaczowa*. Varšava 2005.

II.

AMALRIK, A.: *Zapiski dissidenta...*

BATŠEV, V.: *Zapiski tunějadca. Roman-dokument*. Moskva 1994.

GRIGORENKO, P.: *V podpolje možno vstretit' tolko krys...*

JAKOBSON, A.: *Počva i sud'ba*. Vilnius – Moskva 1992.

KAMINSKAJA, D.: *Zapiski advokata...*

LITVINOV, P.: *Pravosudije ili rasprava? Sbornik dokumentov...*

MALESZKA, L.: Czarna rozpacz i biały kruk. *Gazeta Wyborcza*, 13.–14. 3. 1999.

POLIKOVSKAJA, L.: „*My predčuvstvije, predtěča...*“ *Ploščad' Majakovskogo 1958–1965...*

RAŽNY, A.: *Zwycięstwo niepokornego. Twórczość Władimira Bukowskiego*. In: SUCHANEK, L.

(ed.): *Dać świadectwo prawdzie. Portrety współczesnych pisarzy rosyjskich...*

The case of Vladimir Bukovsky. *Survey*, 1972, č. 2.

VAN VOREN, R.: *Political Psychiatry in the USSR...*

Valerij ČALIDZE (1938–2018)

Fyzik, obránce lidských práv, zakládající člen *Výboru pro lidská práva v SSSR, historik a teoretik práva, vydavatel.

Narodil se v Moskvě. Otec byl inženýrem, matka architektkou. Studovat odjel do Tbilisi, v roce 1965 ukončil Fyzikální fakultu Tbiliské univerzity. Po návratu do Moskvy se stal pracovníkem Vědecko-výzkumného ústavu plastických hmot, uveřejnil několik odborných článků.

Společně s Borisem Cukermanem a *Alexandrem Jeseninem-Volpinem byl průkopníkem právního vzdělávání nezávisle smýšlející inteligence, propagoval legalistický přístup k obraně občanských svobod.

Existující zákony, tvrdil, mají přes veškerou jejich nedokonalost přísně dodržovat jak občané, tak moc. Jenže moc je stále porušuje a své jednání odůvodňuje příčinami, které nemají s právem nic společného. Odvolává se například na „politické důvody“ nebo na to, že zveřejnění faktů o porušování lidských práv v SSSR využívají zahraniční výzvědné služby k nepřátelským účelům. Budeme-li se držet litery zákona, pak činnost lidí bránících svobodu myšlení a shromažďování, svobodnou volbu místa pobytu a další lidská práva zaručená sovětskou ústavou a různými mezinárodními pakty není v rozporu se zákonem. Naopak, stát postupuje protizákonně, když pronásleduje lidi kvůli jejich přesvědčení.

Koncem šedesátých let kolovalo v samizdatu ještě několik jeho textů, mj. esej *O graždanskich pravach čeloveka (O občanských právech člověka)* a také *Razmyšlenija o progresse, mirnom sosuščestvovanii i intěllektualnoj svobodě (Úvahy o pokroku, mírovém soužití a intelektuální svobodě)* – odpověď na stejnojmenné pojednání *Andreje Sacharova.

Od srpna 1969 vydával nezávislý časopis *Obščestvennyje problemy* (do února 1972 vyšlo 15 čísel). Publikoval v něm sám Čalidze a další autoři, mj. *Alexandr Jesenin-Volpin, *Sofija Kalistratova (anonymně), *Roj Medveděv, *Grigorij Pomeranc, vycházely tam překlady dokumentů mezinárodních organizací (MOP, OSN, UNESCO).

Na podzim 1970 se chopil iniciativy k vytvoření *Výboru na obranu lidských práv v SSSR a napsal jeho statut. Zakládajícími členy byli také *Andrej Sacharov a Andrej Tverdochlebov a odborníky Boris Cukerman a *Alexandr Jesenin-Volpin.

Výbor byl zamýšlen jako výzkumná organizace, ale mnoho sovětských občanů u něj začalo hledat právní pomoc. Čalidze, který samostatně prostudoval sovětské trestní právo a také mezinárodní pakty o lidských právech, často vystupoval jako soukromá osoba v roli zmocněnce v jejich kauzách (povolení k vycestování ze SSSR, revize nesprávných soudních rozsudků, snaha o registraci náboženské komunity).

Jeho společenská činnost úřady dráždila, přestože ostentativně dodržoval zákony. Snažily se mu bránit ve vedení mezinárodní korespondence a v telefonických rozhovorech. Poté, co ho v bytě navštívil aktivista Vlámského výboru na obranu lidských práv, u něj proběhla domovní prohlídka, při níž příslušníci KGB zabavili archiv *Výboru pro lidská práva v SSSR. Historii prohlídky a svého boje za navrácení zabavených materiálů popsal v brožůře *Ko mně prišol inostranec (Přišel ke mně cizinec)*, která vyšla v květnu 1971 v samizdatu. V červenci 1972 dostal od bezpečnostních orgánů výstrahu týkající se *protisovětské povahy činnosti výboru*.

Čtvrtého září 1972 rezignoval na členství ve výboru, ponechal si ovšem funkci poradce.

V listopadu 1972 dostal povolení vycestovat do USA na přednáškové turné o obraně lidských práv. Byl to jeden z prvních případů, kdy povolení dočasně pobývat v zahraničí dostal člověk, známý svou nezávislou občanskou aktivitou. Poloviční dobrovolnost této tehdy ještě nové formy vyhnání vyvolala rozdílné komentáře: někteří disidenti chápali souhlas Čalidzeho s odjezdem do USA jako projev ochoty „hrát podle cizích pravidel“. Ve skutečnosti byl během pobytu v USA zbaven sovětského občanství za *činnost nehodnou občana SSSR* (13. prosince 1972).

Většina moskevských obránců lidských práv nesdílela názor, že „podlehl nátlaku“. V kolektivním dopise moskevských disidentů rozšiřovaném v lednu 1973 *Ob občestvennoj dějatel'nosti V. Čalidze (O společenské činnosti V. Čalidzeho)* byla jeho publicistická činnost a také odjezd do zahraničí hodnoceny jako *odvážné experimenty v oblasti práva, které moc upozornily na to, že její činnost směřuje proti zákonům*.

Usadil se v USA. Bydlel v New Yorku, kde pokračoval ve výzkumné práci a ve vydavatelské činnosti. Vydal knihu *Prava čeloveka i Sovetskij sojuz (Lidská práva a Sovětský svaz)* a několik monografií z oblasti práva, dějin a sociologie. V jeho redakci vyšel soubor rozhovorů se sovětskými disidenty v emigraci *Otvetstvennost' pokolenija (Odpovědnost generace)*.

Po zprávě z Moskvy, že přestala vycházet **Kronika aktuálních událostí*, začal v New Yorku v roce 1973 vydávat rusky a anglicky analogický informační bulletin pod titulem *Chronika zaščity prav v SSSR (Kronika obrany práv v SSSR, 1973–1981)*. Byl jeho šéfredaktorem. Společně s badatelem sovětského hnutí na obranu lidských práv Peterem Reddawayem a vydavatelem ruské literatury Edwardem Kleinem založil nakladatelství Khronika Press (1973–1983). Kromě bulletinu nakladatelství vydávalo materiály sovětského samizdatu v ruštině.

Po obnovení **Kroniky aktuálních událostí* v roce 1974 se na něj moskevská redakce obrátila s návrhem, aby reprezentoval její zájmy v zahraničí. Od té doby vycházely přetisky nových čísel v newyorské *Kronice*. Když koncem roku 1982 **Kronika aktuálních událostí* přestala vycházet, skončilo svou činnost i nakladatelství. Čalidze tehdy založil novou instituci – Chalidze Publications.

V letech 1981–1989 byl šéfredaktorem analytického periodika SSSR. *Vnutrennije Protivorečija*, v němž kromě emigrantů publikovali Michail Geftěv, *Gleb Jakunin, *Roj Medveděv a *Andrej Sacharov.

Zemřel v USA ve státě Vermont.

Gennadij Kuzovkin, Dmitrij Zubarev

I.

Buduščeje Rossii. Jerarchičeskij analiz. New York 1983.

Czy ruch innomyślnych jest czynnikami politycznym? Kultura, 1977, č. 9.

Ierarchičeskij čelovek. Sociobiologičeskije zametki. Benson 1989; Moskva 1991.

Inostranec v Sovetskom Sojuze. Juridičeskaja pamjatka. New York 1980.

Lekcii o pravovom položenii rabočich v SSSR. New York 1976.

Nacionalnyje problemy i perestrojka. New York 1988.

O rečevom kodě mozga. Benson 1985 (v ruštině a v angličtině).

Pobeditel' kommunizma. Mysli o Stalině, socializmie i Rossii. New York 1981.

Prava človeka i Sovetskij Sojuz...

Ugolovnaja Rossija. New York 1977; Moskva 1990.

Zarja pravovoj reformy (aprel 1985 – ijuň 1989). Benson 1990.

ČALIDZE, V. – SCHIFTER, R.: *Glasnost and Social and Economic Rights*. New York 1988.

II.

ALEXEYEVA, L. – GOLDBERG, P.: *The Thaw Generation...*

SUCHANEK, L.: „Literatura rosyjska jest tam, gdzie znajdują się pisarze rosyjscy.“ In: TÝŽ (ed.): *Emigracja i tamizdat. Szkice o współczesnej prozie rosyjskiej*. Krakov 1993.

Lidija ČUKOVSKAJA (1907–1996)

Spisovatelka, autorka pamětí, publicistka v samizdatu.

Narodila se v Helsingforsu (nyní Helsinky). Její otec Korněj Čukovskij byl vynikajícím autorem knih pro děti a literárním kritikem. V letech 1917–1940 žila v Leningradě. Dokončila studium literatury na Fakultě společenských věd Leningradské univerzity. V roce 1925 byla krátce vězněna GPU v souvislosti s podezřením z účasti v anarchistické organizaci. Zvláštní kolegium KGB jí vyměřilo trest vyhnanství, které si v letech 1926–1927 odbyvala v Saratově. Její manžel, fyzik Matvej Bronštejn, byl zastřelen v roce 1938.

V roce 1928 začala publikovat. Mnoho let pracovala jako literární redaktorka, vydala příručku *V laboratorii redaktora (V laboratoři redaktora, 1960)*. Je autorkou historicko-literárních studií o Alexandru Gercenovi, děkabristech a sovětských spisovatelích pro děti.

Již v letech 1939–1940 napsala povídku *Sofija Petrovna* – literární svědectví o velkém teroru z let 1937–1938 očima obyčejného člověka. Do roku 1956 ukrývala rukopis u přátel.

Přátelila se s Annou Achmatovou. Deník, do něhož od roku 1938 zapisovala své rozhovory s básničkou, se stal nenahraditelným zdrojem pro historiky ruské literatury.

Od roku 1943 žila v Moskvě.

V roce 1962 přijalo nakladatelství Sovetskij pisatel *Sofiju Petrovnu* k tisku, ale v květnu 1963 zrušilo smlouvu, protože dílo posoudilo jako *ideologicky nesprávné*. Kniha se šířila v samizdatu, v roce 1965 vyšla v zahraničí a byla přeložena do mnoha jazyků. Po této zkušenosti se Čukovskaja rozhodla už nepřistupovat na žádné zásahy cenzury: *Ať už mi nikdy neotisknou ani řádek, ať literární plány, které jsou mi drahé, zůstanou nenaplněné – ale nedovolím ničí ruce škrtnat z mého textu lidí, kteří zemřeli, ani skutečné pojmenování jejich utrpení. Nikomu, nikdy (z knihy *Process isključenija*).*

Z jejího pera pocházela ještě jedna „tajná“ povídka – *Spusk pod vodu (Ponoření)*. Jejím tématem je vymazání vzpomínky na teror a lágry z vědomí sovětského příslušníka inteligence. Vyšla v zahraničí v roce 1972.

Byla blízkou přítelkyní *Fridy Vigdorové, v letech 1964–1965 podporovala její úsilí o obranu vězněného básníka Josifa Brodského.

Na schůzce (v únoru 1966) sovětských spisovatelů s předsedou Nejvyššího soudu SSSR Lvem Smirnovem, který vedl *proces Daniela a Siňavského, položila Smirnovovi písemně dvě otázky týkající se používání trestněprávních represí za literární tvorbu. Podepsala dva dopisy na obranu odsouzených spisovatelů. Její publicistické nadání se však projevilo poprvé v jiném textu spojeném s touto petiční kampaní – v otevřeném dopise Michailu Šoločovovi (květen 1966). Na XXIII. sjezdu KSSS Šoločov ostře napadl odsouzené spisovatele i jejich obránce. V otevřeném dopise označila jeho projev za hanebný: *Spisovatelé nepřísluší pronásledovat, ale stavět se na obranu. Právě to nás učí velká ruská literatura prostřednictvím svých nejlepších tvůrců. A tuto tradici jste porušil, když si hlasitě stěžujete, že výrok soudu nebyl dost tvrdý [...] Literatura nepatří před trestní soud. Proti idejím se mají stavět ideje, ne věznice a lágry.*

Otevřený dopis Čukovské byl možná prvním příkladem žánru, který se záhy rozšířil v nezávislé publicistice sloužící obraně lidských práv. Současníci tento text přirovnávali k *Žaluji*

Emila Zoly a *Nemohu mlčet* Lva Tolstého; *Alexandr Solženicyn ho označil za „chloubu ruské publicistiky“.

Od té doby se její články a otevřené dopisy rozsáhle šířily v samizdatu. V únoru 1968, po *procesu čtyř, se objevil článek *Ně kazň, no mysl, no slovo (Ne trest, ale myšlenka, slovo): V naší době se valí jeden proces za druhým – [...] souzeno je slovo, mluvené i psané; souzeny jsou knihy napsané tady a vytištěné v zahraničí; souzen je časopis vytištěný doma, ale ne v tiskárně; souzen je soubor dokumentů, zveřejňující bezpráví soudu, souzeno je volání na náměstí na obranu uvězněných*. Během propagandistické kampaně proti *Andreji Sacharovovi, jíž se účastnili i významní představitelé sovětské inteligence, rozšířila v samizdatu a předala západním novinářům (v říjnu 1973) článek *Gněv naroda (Hněv lidu)*.

Přátelila se s *Alexandrem Solženicynem a vždy vystupovala na jeho obranu. Jeho vyloučení ze Svazu spisovatelů považovala za národní ostudu. Účastnila se přípravy samizdatového výboru z názorů čtenářů na *Solženicynův román *Avgust Čtyřnadcátogo (Srpen 1914)*. V zimě 1973–1974 spisovatel (před odjezdem ze SSSR) bydlel a pracoval na její chalupě v Peredělkinu u Moskvy. V den jeho zatčení (12. února 1974) poslala ostrý protest.

Kopie jejích článků byly obvykle zabavovány při domovních prohlídkách u různých lidí, několikrát je přičítali k tíži obžalovaným v politických procesech. V roce 1968 jí sekretariát moskevské pobočky Svazu spisovatelů udělil důtku, která byla zapsána do jejího personálního spisu. Prakticky byla postižena zákazem publikování a od podzimu 1969 (po otcově smrti) se její jméno nesmělo objevit ve sdělovacích prostředcích, knihách ani člancích.

Devátého ledna 1974 byla vyloučena ze Svazu spisovatelů. Své vystoupení na zasedání sekretariátu Svazu zakončila slovy: *Předpovídám zde prostou věc, že v hlavním městě naší společné vlasti, Moskvě, jednou bude zcela jistě existovat náměstí nesoucí jméno Alexandra Solženicyna a třída se jménem Andreje Sacharova*.

Po svém vyloučení pak pravidelně publikovala v zahraničí, vydala tam dvoudílné *Zapiski ob Anně Achmatovoj (Zápisky o Anně Achmatové)*, soubor publicistiky *Otkrytoje slovo (Otevřené slovo)* a vzpomínkovou publicistickou knihu *Process isključenija (Proces vyloučení)*. Bezprostředně se neúčastnila akcí ani organizací obránců lidských práv, podepsala však mnohé dokumenty, které vydali.

Před uvězněním a prohlídkou ji chránilo vysoké postavení otce – klasika sovětské literatury, byla nicméně předmětem drobného pronásledování: byla jí zabavována a ničena korespondence ze zahraničí i zásilky (mj. nezbytná optická skla), dostávala výhrůžné telefonáty provenience KGB.

Od roku 1988 její díla, která předtím vyšla v zahraničí, začala ve velkých nákladech vycházet v SSSR. Stala se jednou z nejváženějších osobností literárního a společenského života. V únoru 1989 jí bylo navráceno členství ve Svazu spisovatelů. V roce 1990 dostala Cenu Andreje Sacharova a v roce 1995 Státní cenu Ruské federace za *Zapiski ob Anně Achmatovoj*.

Zemřela v Moskvě, byla pochována v Peredělkinu.

Gennadij Kuzovkin, Dmitrij Zubarev

I.

- Gniew ludu [1973]. In: *Przeciw niewolnictwu. Głos wolnej Rosji*. Signum, Varšava 1981.
Kto ubil Bogatyrjova? In: *Poet-perevodčik Konstantin Bogatyrjov. Drug německoj literatury*. Mnichov 1982.
 Michailu Šolochovu, avtoru „Tichogo Dona“ [1966]. In: *Cena metafory ili prestuplenije i nakazanije Siňavskogo i Daniela...*
Opustoszały dom [1965]. Přel. Szperak, Jerzy [vl. jm. Stiller, Robert]. Londýn 1975; ReKontra, Varšava 1985; též jako *Sofia Pietrowna*. Varšava 1990.
Otkrytoje slovo. Publicističeskije dokumenty. New York 1976.
Pamjati dětstva. Vospominanija o Korněje Čukovskom. New York 1983; Moskva 1989.
Process isključenija. Očerki literaturnych npravov. Paříž 1979. Polsky jako: *Proces usuwania (úryvky)*. *NaGłos*, [Krakov], 1990, č. 2.
Przedśmiercie. Přel. Sarachanova, Alla. Krakov 1991 (o Marině Cvetajevě).
Sočiněnija, sv. 1: *Povesti. Vospominanija*; sv. 2: *Process isključenija. Publicistika. Otryvki iz dněvnika. Stichotvorenija. Pisma*. Moskva 2000.
Spusk pod vodu. New York 1972.
V laboratorii redaktora. Moskva 1960 [1963].
Zapiski ob Anně Achmatovoj, sv. 1–2. Paříž 1976–1980; sv. 1–3. Moskva 1996–1997. Polsky jako: *Zapiski o Annie Achmatovej (úryvky)*. Přel. Siemaszkiewicz, Eugenia. Przedświt, Varšava 1989.

II.

- DRAWICZ, A.: *Spór o Rosję*. Krąg, Varšava 1987.
 HELLER, M.: *Świat obozów koncentracyjnych a literatura sowiecka*. Přel. Kaniowski, Michał [vl. jm. Pomianowski, Jerzy]. Paříž 1974; NOWA, Varšava 1981; Krąg, Varšava 1982.
 JULIUS, A.: *Lidija Čukovskaja. Leben und Werk*. Mnichov 1995.
 KRUCZEK, A. [vl. jm. Heller, Michał]: *W sowieckiej prasie. Kultura*, 1977, č. 1–2 (*Zapiski ob Annie Achmatowej*).
 KRZYSZTOFOWICZ, S. [vl. jm. Tomkowski, Jan]. Recenze. [ČUKOVSKAJA, L.:] *Zapiski ob Anně Achmatovoj. Kultura Niezależna*, 1989, č. 54.
 LIBURSKA, L.: *Świat doświadczony przez historię. Zapiski o Annie Achmatowej*. In: SUCHANEK, L. (ed.): *Emigracja i tamizdat. Szkice o współczesnej prozie rosyjskiej...*
 [Pominalnyje reči v děň pochoron]. *Russkaja mysl*, 15. –21. 2. 1996 (A. Solženicyn, V. Kornilov) – viz <http://www.chukfamily.ru/Lidia/main.htm> (citováno k 17. 1. 2019).

Bidija DANDARON (1914–1974)

Orientalista, buddhistický aktivista a spisovatel – autor náboženské literatury.

Narodil se ve vesnici Kižinga v Burjatsku. Jeho otec byl žákem iniciátora tzv. balagackého hnutí v buddhismu. Tento směr burjatského lámaismu vznikl na začátku 20. století a kladl si za cíl *očistit buddhismus od úchylek*. Balagaté zdůrazňovali tvrdé dodržování určitých rituálů a meditace. Sám Dandaron byl v dětství novicem (buddhistického klášteřa) v Kižinze.

Hnutí bylo potlačeno v roce 1919, jeho vyznavačům se připisoval pokus vytvořit v Zabajkalí „teokratický stát“.

V letech 1934–1937 studoval v Leningradě v Institutu vývoje leteckých přístrojů a zároveň navštěvoval katedru orientalistiky na Leningradské univerzitě. Seznámil se s významnými ruskými badateli buddhismu. Samostatně studoval evropskou filozofii.

V roce 1937 byl uvězněn kvůli obvinění z *vytvoření panmongolské nacionalistické skupiny* a Vojenský tribunál Lenigradského vojenského okruhu ho odsoudil podle *par. 58, odst. 10, ust. 1 a par. 58, odst. 11 (*par. 72) tr. z. RSFSR k deseti letům vězení. Trest vězení byl zanedlouho změněn na pobyt v lágru. Do roku 1943 si odpykával trest v Bamlagu (Bajkalsko-Amurské nápravně výchovné tábory). Po propuštění se usadil v Tomské oblasti a pracoval jako inženýr. V listopadu 1948 byl znovu uvězněn a v srpnu 1949 odsouzen zvláštním kolegiem MGB SSSR podle *par. 58, odst. 1a, *par. 58, odst. 10, ust. 1 a par. 58, odst. 11 (*par. 72) tr. z. RSFSR k deseti letům v lágru. Trest vykonával v táborech v tehdejší Molotovovském kraji (nyní Permská oblast) a v *mordvinských táborech. V červnu 1956 byl rozhodnutím komise Nejvyššího sovětu SSSR propuštěn a v prosinci rehabilitován (v kauze z roku 1937 byl rehabilitován v roce 1958).

Od roku 1957 žil v Ulan Ude a vědecky pracoval v Burjatském ústavu společenských věd burjatského oddělení Akademie věd SSSR. Práce o buddhismu a tibetské kultuře z let 1956–1972 (více než 30 publikací) mu přinesly mezinárodní uznání. Jurij Rerich, který stál v čele sekce buddhismu v Orientálním ústavu Akademie věd SSSR, pokládal Dandarona za *předního buddhologa na světě*.

V šedesátých letech se pokusil vzkřísit balagacké hnutí a stal se jeho duchovním vůdcem. Jeho stoupenci ho pokládali za dharmarádžu (krále dharmy, nejvyšší duchovní autoritu). Přijal duchovní jméno Čitta-Vadžra.

V roce 1966 úřady na Dandarona a jeho okruh znovu obrátily pozornost. Tentokrát to skončilo „profylaktickým pohovorem“ v ústavu.

V té době za ním začaly putovat buddhisté z celé země. Do Ulan Ude přijíždělo mnoho lidí, aby posílili řady vyznavačů. Učením a osobou Dandarona se zabývali také badatelé buddhismu v SSSR i v zahraničí.

Třicátého prvního srpna byl uvězněn pro obvinění z *organizování a vedení „buddhistické sekty“*. Burjatské úřady nejvíce dráždila jeho *náboženská činnost. Navíc ho nadřizování lámaitické církve Burjatska, kterou stát uznával, považovali za sektáře.

Dandaronomi a jeho osmi žákům, kteří byli uvězněni zároveň s ním, kladly úřady za vinu vykonávání buddhistických obřadů v bytech v Leningradě, v estonském Tartu, v Kižinze a Ulan Ude. Ostatní obvinění měla tradiční podobu, jakou mělo náboženské pronásledování v ději-

nách Ruska: *obřady provázely údajně rituální orgie a krvavé oběti*. Kromě toho byli členové sekty obviňováni, že se pokoušeli zabít a bít bývalé členy sekty, kteří s ní chtěli přerušit kontakty. Padla také obvinění z protisovětských nálad.

Kauza se značně rozrostla – v různých městech bylo vyslechnuto kolem 80 svědků. V Leningradě, Moskvě, Tartu a Vilniusu byli zadržováni, vyslýcháni a podrobni prohlídkám odborníci na buddhismus. Čtyři z uvězněných Dandaronových žáků, orientalisté z Tartu, Ulan Ude a Vilniusu, byli prohlášeni za nepřítelny a poslání do psychiatrických léčeben. Čtyři další byli propuštěni, ale přišli o možnost vědecké práce a přednáškové činnosti. Propuštění z práce byli také jiní jeho známí v různých městech v SSSR.

V prosinci 1972 Dandarona odsoudil obvodní soud v Ulan Ude podle *par. 227, odst. 1 tr. z. RSFSR a par. 147, odst. 3 (*podvod se zvláště těžkými následky pro obět*). Při hlavním líčení došlo k četným porušením procesních pravidel, ke změnám a zjevným falzifikacím. Padl rozsudek – pět let lágru a zabavení majetku. Navíc soud zaslal leningradskému oblastnímu výboru KSSS dopis o zanedbání ideologické práce v Leningradě, kde Dandaron mohl bez překážek hlásat davům posluchačů své myšlenky o buddhismu.

Po vynesení rozsudku se v místním tisku rozpoutala pomlouvačná kampaň proti odsouzenému. Jeho přátelé a stoupenci rozšířili v samizdatu několik otevřených dopisů, v nichž vyvrátili všechna obvinění, která proti němu směřovala.

Zemřel v lágru ve Vydrinu, kde do posledních dnů psal buddhistické texty. Od konce osmdesátých let vycházejí jeho dříve nepublikované práce a také vzpomínky na něj. V letech 1992–1998 se propagaci jeho dědictví věnoval časopis *Garuda (Orel)* vycházející v Petrohradě.

Alexandr Papovjan

I.

99 pisem o buddizme i ljubvi 1956–1959. Petrohrad 1995.

Čornaja Tětrad' o Četyrjoch Istinach Buddy. Petrohrad 1995.

Mysli buddista. „Čornaja tětrad'“. Petrohrad 1997.

Pisma o buddijskoj etike. Petrohrad 1997.

II.

BATCHELOR, S.: *The Awakening of the West. The Encounter of Buddhism and Western Culture*. Berkeley – Londýn 1994.

Dělo Dandarona. Sbornik dokumentov. Florencie 1974.

PJATIGORSKIJ, A.: Uchod Dandarona. Reminiscencija. *Kontiněnt*, 1975, č. 3.

POREŠ, V.: Russkij buddizm – kak eto vozmožno? In: *Religija i obščestvo. Očerki religioznoj žizni sovremennoj Rossii*. Moskva – Petrohrad 2002.

SOKOLOV, N.: Rossija buddistskaja. Nasledije učitelja iz Burjatii. *Nězavisimaja gazeta*, 28. 1. 1999.

Transcript of the Trial of the Buddhist Scholar B. D. Dandaron. Ulan-Ude, December 1972. In: BOURDEAUX, M. (ed.) a kol.: *May one believe – in Russia? Violations of Religious Liberty in the Soviet Union*. Londýn 1980.

Více informací – viz <http://dandaron.ru/> (citováno k 17. 4. 2019).

Vadim DELONE (1947–1983)

Básník, účastník protestních akcí na obranu lidí vězněných za přesvědčení a proti *invazi do Československa. Jiná verze jména: Delaunay.

Narodil se v Moskvě, byl vychován v prostředí vědecké elity, jeho dědeček Boris Delone byl známým matematikem, členem korespondentem Akademie věd SSSR. Po dokončení prestižní matematické školy č. 2, proslulé liberálním prostředím mezi učiteli a žáky, začal studovat filologii v moskevském Pedagogickém Leninově institutu. Publikoval v týdeníku *Litěraturnaja gazeta*.

V letech 1960–1963 chodil ještě jako student na *básnická setkání na náměstí Majakovského. Od roku 1965, kdy byla setkání obnovena (tzv. druhá *, „Majakovka“), se stal jejich pravidelným účastníkem. Navázal těsné kontakty se členy básnické skupiny *SMOG, i když do ní oficiálně nepatřil. V srpnu 1966 se účastnil příprav na konferenci „tvůrčího sdružení mladých spisovatelů“ (většinou rovněž blízkých *SMOGu), která se měla konat 18. září 1966 pod záštitou ústředního výboru Komsomolu. Byl jedním z autorů statutu sdružení. Ještě před zahájením konference však vedení Komsomolu na organizování akce rezignovalo a pohrozilo, že pokud se uskuteční, bude organizační výbor uvězněn. V dopise ideologickému výboru ÚV KSSS Delone prohlásil, že nebude-li sdružení legalizováno, budou setkání a demonstrace na náměstí Majakovského obnoveny a díla jejich účastníků budou uveřejněna na Západě. Poté byl vyloučen ze školy a z Komsomolu. Byl předvoláván na „pohovory“ na KGB, kde mu doporučovali, aby se přestal stýkat s *Vladimírem Bukovským, *Jurijem Galanskovem a ostatními.

Jeho rané básně kolovaly v samizdatu, některé se dostaly do zahraničí. U hlavního líčení v roce 1967 byla připomínána *politicky škodlivá* báseň *Ballada o něverii* (*Balada o nevěře*), kterou autor poslal na Západ prostřednictvím „emisara NTS“ (*Národního svazu práce). Jeho práce poprvé uveřejnil časopis **Grani* (1967, č. 66).

Podílel se na přípravách a organizaci *demonstrace z 22. ledna 1967 na Puškinově náměstí. Zařizoval transparenty vyzývající k propuštění vězněných z politických důvodů (*Galanskova a dalších) a ke zrušení „protiústavních“ předpisů nedávno zařazených do trestního kodexu RSFSR – *par. 70 a také *par. 190, odst. 1 a *par. 190, odst. 3. Byl s několika dalšími účastníky demonstrace uvězněn.

Kauzou se zabýval moskevský městský soud ve dnech 30. srpna – 1. září 1967. Obviněným – *Vladimírovi Bukovskému, Vadimovi Delonemu a Jevgeniji Kuševovi – byly kladeny za vinu trestné činy podle *par. 190, odst. 3 tr. z. RSFSR. Delone se podobně jako Kušev částečně přiznal k vině a projevil lítost, že se setkání účastnil, nicméně prohlásil, že se s jeho cíli ztotožňuje. U Kuševa a Deloneho vzal soud v úvahu jejich mládí a projevenou „lítost“ a spokojil se s trestem roku odnětí svobody podmíněně odloženým na pět let.

Po propuštění se vydal do Novosibirsku, kde se usadil u přítele svého dědečka, profesora Alexandra Aleksandrova. Začal studovat na tamní univerzitě, psal básně, účastnil se soutěží mladých básníků.

Začátkem roku 1968 poslal po *procesu čtyř do novin *Komsomolskaja pravda* a *Litěraturnaja gazeta* otevřený dopis adresovaný „sovětské, mezinárodní komunistické a pokrokové veřejnosti“ (uveřejnilo ho 20. října 1968 newyorské *Novoje ruskoje slovo*). V dopise se psalo

o *demonstraci z 22. ledna 1967 na Puškinově náměstí a o jejích příčinách, o tom, že *Jurij Galanskov a *Alexandr Ginzburg, na jejichž obranu se demonstrace konala, podobně jako její odsouzení účastníci *Vladimír Bukovskij a Viktor Chaustov jsou „lidmi se skutečnou občanskou odvahou“, „bojovníky za demokratizaci“ a „lidská práva“.

Osmého června 1968 uveřejnily noviny *Večernij Novosibirsk* článek *V krivom zerkale* (*V křivém zrcadle*), kritizující Deloneho poezii za *deformaci sovětské reality*. Zhruba ve stejné době sám odešel z univerzity a vrátil se do Moskvy.

V předvečer *demonstrace sedmi 25. srpna 1968 se dozvěděl o její přípravě a rozhodl se, že se jí zúčastní, přestože byl ještě v podmínce kvůli rozsudku z roku 1967. Spolu s dalšími pěti účastníky protestu byl zadržen.

Jedenáctého října 1968 ho moskevský městský soud uznal vinným spácháním trestného činu uvedeného v *par. 190, odst. 1 a *par. 190, odst. 3 tr. z. RSFSR a odsoudil na dva roky a deset měsíců do lágru (trest byl zvýšen o část předchozího podmíněného trestu z roku 1967). V průběhu vyšetřování a u hlavního líčení projevil sílu charakteru a nepřiznal se k vině. V posledním slově prohlásil, že se při demonstraci na Rudém náměstí pět minut cítil jako svobodný člověk a je za to ochoten zaplatit roky ve vězení, a požádal soud *nikoli o pochopení, ale o zdrženlivost*.

Text jeho vystoupení u soudu zařadil Julij Tělesin do samizdatového sborníku *Četyrnadcat poslednich slov* (*Čtrnáct posledních slov*).

Trest vykonával v trestní kolonii v Ľumeňské oblasti. Na svobodu se vrátil koncem června 1971.

Třetího ledna 1971 byla v souvislosti s kauzou **Kroniky aktuálních událostí* zatčena jeho žena Irina Belogorodskaja. Výměnou za její propuštění přistoupil na řadu kompromisů s KGB, mj. při konfrontaci ji přemlouval, aby se „upřímně přiznala“. Belogorodskaja byla skutečně propuštěna ještě před soudem. V listopadu 1975 oba emigrovali.

Delone žil v Paříži, věnoval se literární tvorbě. V roce 1979 vyšel v pařížském časopise *Echo* jeho mikroromán založený na zážitcích z lágru *Portrety v koljučeje rame* (*Portréty v ostnatém rámu*). Knižní vydání vyšlo až po autorově smrti v roce 1984. Tehdy také vyšel svazek básní z let 1965–1983.

Zemřel v Paříži. O rok později byla jeho tvorba vyznamenána literární Daleovou cenou. Od roku 1989 začala jeho díla vycházet v SSSR.

Alexandr Papovjan

I.

Portrety v koljučeje rame. Londýn 1984.

Posledně slovo Vadima Delone [1967 a 1968]. In: *Mojo posledně slovo. Reči podsudimych na suděbných processach 1966–1974 gg.* Frankfurt nad Mohanem 1974.

Roman [*Portrety v koljučeje rame*]. *Stichi*. Omsk 1993.

Stichi 1965–1983. Doslov: Šachovskaja, Zinaida. Paříž 1984.

II.

ČUKOVSKIJ, K.: *Dněvnik 1930–1969*. Moskva 1994.

GORBANĚVSKAJA, N.: *Polděň. Dělo o dēmonstracii 25 avgusta 1969 goda na Krasnoj ploščadi...*

Česky jako: GORBANĚVSKÁ, N: *Poledne*. Přel. Dvořák, Milan...

KROCHIN, J.: *Duši vysokaja svoboda. Vadim Delone. Roman v protokolach, pismach i citatach.* Moskva 2001.

TARKOWSKA, J.: Rzeczywistość łagrowa w twórczości Vadima Delaunay'a. Sacrum w kręgu profanum. *Roczniki Humanistyczne KUL*, 1996 (tiskem: 1999), sv. XLIV, seš. 7.

Dmitrij DUDKO (1922–2004)

**Duchovní Ruské pravoslavné církve, vězeň stalinských lágrů.
Významný kazatel, publicista národně monarchistické orientace,
autor a distributor náboženského samizdatu.**

Narodil se ve vesnici Zarbuda (nyní Berezina) v Brjanské oblasti v pravoslavné rolnické rodině. V roce 1944 byl povolán do armády a účastnil se bojů.

V roce 1945 se stal studentem nově otevřeného Moskevského duchovního semináře a v roce 1947 začal studovat na Moskevské duchovní akademii. V roce 1948 ho uvěznila KGB za uveřejnění náboženských básní a byl odsouzen k sedmi letům v lágru. Trest vykonával v ASSR Komi, kde dostal dalších sedm let. V roce 1956 byl propuštěn a rehabilitován. Mohl se vrátit na Duchovní akademii, kterou dokončil v roce 1958.

Na kněze byl vysvěcen v roce 1960, stal se proboštem kostela svatých apoštolů Petra a Pavla, jednoho z nejnavštěvovanějších moskevských chrámů. Jeho dvouletá služba v tomto kostele připadla na dobu vrcholící chruščovovské protináboženské kampaně, kdy duchovním hrozily za misijní činnost vážné důsledky. Přesto zůstal aktivním misionářem. V letech 1960–1962 pokřtil mnoho lidí, mezi nimi asi 400 dospělých. Pod formální záminkou byl přemístěn do kostela sv. Mikuláše, kde působil do roku 1974.

*Otec Dmitrij je velmi živý člověk, je mu úplně cizí doktrinářství, připoutání ke schématům. Z toho plyne šíře jeho názorů: jako hluboce věřící pravoslavný vychází i s katolíky, se členy sekt, s ateisty i s židy. [...] Přicházejí za ním nejrůznější lidé, od vetších starců po jemné intelektuály. Umí stejně dobře mluvit s profesory jako s uklízečkami (*Anatolij Levitin-Krasnov).*

Začátkem šedesátých let náležel do kroužku duchovních (mj. Nikolaj Ešliman, *Gleb Jakunin, *Alexandr Meň) a laiků, v němž se mluvilo nejen o teologických otázkách, ale také o závislosti církve na státu a o plánech na oživení náboženského života.

V pastorační práci přikládal obrovský význam kázáním. Styl jeho učení se vyznačoval prostotou a patriarchálností a zároveň autoři vzpomínek upozorňují na jeho občanskou statečnost. Kázání mu rychle vynesla popularitu u věřících.

Koncem sedmdesátých let se stal monarchistou (těmto názorům zůstal věrný i později). V roce 1970 podporoval *Vladimira Osipova, který se pustil do vydávání nezávislého pravoslavného časopisu **Veče*.

V roce 1973 vpravil do svých kázání prvky dialogu: navrhol lidem přicházejícím do kostela, aby kladli otázky a navrhovali témata k rozhovorům. V té době to byla v náboženském životě významná novinka a u farníků vzbudila velký zájem. Kázání-dialogy vyšly ve sborníku *O našem upovании (O naší naději)*, rozsáhle distribuovaném v samizdatu a mnohokrát vydaném v zahraničí. Po několika takových kázáních byl odvolán z výkonu liturgie. Pokoušel se pokračovat v setkávání s farníky u sebe doma, ale církevní úřady požadovaly, aby toho nechal. Patnáctého května 1974 patriarcha nařídil, aby byl přemístěn do kostela dál od Moskvy. Dudko se však pokynu odmítl podřídit a odvolal se k veřejnému mínění (mj. zveřejnil text prohlášení adresovaného patriarchovi, v němž oznámil, že *pokládá za nutné vzdát se zaměstnání*). Přes 300 věřících podepsalo petici patriarchovi na jeho obranu. Dvacátého května 1974 mu bylo

zakázáno vykonávat kněžské povinnosti, dokud neprojeví pokání. Zanedlouho projevil písemně pokání za porušení církevní kázně a v září 1974 byl zákaz odvolán.

Byl přemístěn do farnosti ve vsi Kabanovo u Moskvy. Zůstala s ním část věřících z předchozí farnosti, mezi nimi početná skupina nezávisle smýšlející inteligence (Alexandr Ogorodnikov, Gennadij Šimanov a další).

Po incidentu se zákazem se stal vedle *Jakunina a *Meně symbolem duchovní obrody pravoslavné církve, jejího vysvobození z okovů komunistického režimu. Nevyjadřoval se jen k náboženským tématům. Odsoudil zastřelení carské rodiny bolševiky v roce 1918, podepsal několik petic (na obranu *Alexandra Ginzburga, *Gleba Jakunina, *Sergeje Kovaljova), publikoval v exilovém tisku.

V letech 1978–1980 vydával nezávislý časopis *V světě preobraženija* (*Ve světle proměny*; vyšlo kolem 70 čísel a časopis přestal vycházet krátce po jeho zatčení).

Ve druhé polovině roku 1978 byl v tisku obviněn z protisovětské činnosti, byla u něj provedena prohlídka. Patnáctého ledna 1980 byl zatčen a obviněn z trestné činnosti podle *par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR.

V souvislosti s jeho uvězněním byla uspořádána věhlasná protestní kampaň – na obranu duchovního vystoupili významní západní náboženští a političtí aktivisté a také sovětští obránci lidských práv.

Dvacátého června 1980 vysílala moskevská televize Dudkovo „vystoupení“, v němž svou činnost prohlásil za *škodlivou a protisovětskou*. Následujícího dne byl propuštěn z vězení, ačkoli jeho případ nebyl uzavřen. Dvacátého sedmého června 1980 vydal prohlášení pro západní tisk, v němž se odřekl kampaně na svou obranu a oznámil, že rezignuje na „politickou činnost“.

Koncem července 1980 se však obrátil na své věřící několika dopisy, v nichž se podle slov Nikity Struveho *snažil najít náboženské a morální ospravedlnění svého činu*. Vysvětloval projev lítosti nátlakem vyšetřovatelů: *Byl jsem úplně v jejich rukou. A moderních prostředků lámajících vůli je dnes nadbytek (Něobchodimyje zemečanija po povodu mojego suda, tj. Nezbytné úvahy ohledně mého procesu)*. Psal, že se zřekl sám sebe, ale že prosí, aby ho pro dobro církve podpořili bez ohledu na prohlášení uveřejněné v tisku: *pamatovat na dílo, které jsem vytvořil, a pokračovat v té práci, dokud budu mlčet: ať hovoří mé knihy (Brat'ja – katoliki!, tj. Bratři katolíci!)*.

Později se dopisů napsaných po propuštění zřekl a poskytl ujištění o svém dalším chování, které od něj předtím KGB vyžadovala. Byla mu svěřena farnost – nejprve v Moskvě, poté ve Vinogradově u Moskvy. Do konce osmdesátých let se do veřejné činnosti nepouštěl. Kontakty s většinou bývalých farníků přerušil.

V roce 1981 byl informován o tom, že jeho trestní stíhání bylo zastaveno.

V letech perestrojky byl spolupracovníkem neoficiálních pravoslavných časopisů.

Začátkem devadesátých let se znovu objevil na společensko-politické scéně jako publicista národně vlasteneckého proudu. Byl autorem, členem redakční rady a z odpovědníkem novin *Děň* (od roku 1993 *Zavtra*), hlavního orgánu tohoto proudu, a také členem redakční rady časopisu *Pravoslavnaja Beseda*.

Zemřel v Moskvě.

Nikolaj Mitrochin

I.

Christos v našej žizni. Voskresnyje propovedi. Moskva 1992.

Liturgija na Russkoj zemle. Čtěnija o blagodatnom Carstve Christovom. Moskva 1993.

O našem upovanii. Besedy – Moskva 1974. Paříž 1975. Francouzsky jako: L'Esperance qui est en nous. Paříž 1976.

Potěrjannaja drachma. Brusel 1986.

Stichi moich dorog. Stichotvorenija i poemy. Moskva 1994.

V těrnije i na doroge. Sbornik propovedej za 25 let služeniija. Moskva 1993.

Vovremja i ně vovremja. Brusel 1978.

II.

Dělo svjaščennika Dmitrija Dudko. *Vestnik RSChD*, 1974, č. 112–113; 1976, č. 117.

ELLIS, J.: *The Russian Orthodox Church. A Contemporary History...*

NIVAT, G.: Le pere Doudko et la retraction. In: TÝŽ: *Vers la fin du mythe russe*. Lausanne 1982.

Prošenije k Patriarchu Pimenu ot prichožan cerkvi Svjatitěla Nikolaja. *Chronika zaščity prav v SSSR*, 1975, č. 9.

SITKO, L.: Sred' něvedomych ravnin. *Znamja*, 1997, č. 11.

Žizněnnyj puť o. Dmitrija Dudko. *Vestnik RSChD*, 1978, č. 127.

Ilja GABAJ (1935–1973)

Pedagog, básník, scénárista. Účastník *mítinku glasnosti z 5. prosince 1965 a *demonstrace z 22. ledna 1967. Autor a spoluautor známých publicistických textů šířených v samizdatu. Spoluredaktor prvních čísel *Kroniky aktuálních událostí. Politický vězeň.

Narodil se v Baku v ortodoxní židovské rodině. V roce 1962 zakončil moskevský Pedagogický Leninův institut. Učil ruský jazyk a literaturu – zpočátku na venkově, později v Moskvě ve škole pro hluchoněmé děti, kde vypracoval novou metodiku pro práci s hluchoněmými. Psal básně a společně s přítelem Markem Charitonovem se pokoušel také o prózu.

Dvakrát se účastnil veřejných protestních akcí – *mítinku glasnosti z 5. prosince 1965 a *demonstrace z 22. ledna 1967. Po ní byl 26. ledna 1967 zatčen. Byl obviněn podle *par. 190, odst. 3 tr. z. RSFSR, strávil několik měsíců ve věznicí Lefortovo, ale v červnu byl propuštěn a v srpnu bylo stíhání zastaveno – to bylo v tehdejších politických procesech něco zcela výjimečného.

V lednu 1968 napsal spolu s *Pjotrem Jakirem a *Julijem Kimem výzvu *Pracovníkům ve vědě, kultuře a umění, která se stala jedním z nejznámějších textů protestní kampaně po *procesu čtyř. Autoři poukazovali na přímou souvislost mezi politickým pronásledováním v zemi a pokusy o „restalinizaci“.

V letech 1967–1969 podepsal mnoho dokumentů na obranu lidských práv, konkrétně *dopis předsednictvu konzultačního setkání komunistických a dělnických stran v Budapešti (únor 1968).

V únoru a březnu 1968 se účastnil setkání, na nichž se projednávala koncepce informačního bulletinu věnovaného obraně lidských práv, a později pomáhal *Natalje Gorbaněvské v práci na dalších číslech *Kroniky aktuálních událostí. Třetí číslo Kroniky připravované bezprostředně po *demonstraci sedmi na Rudém náměstí 25. srpna 1968 je v podstatě dílem Gabaje a jeho ženy Galiny (*Gorbaněvskaja, která se protestu zúčastnila, se na práci na tomto čísle podílet nemohla).

Po procesu s demonstranty (říjen 1968) napsal zprávu o třech dnech, které strávil před budovou soudu. Skica *U zakrytých dveřích otevřeného suda (Veřejný proces za zavřenými dveřmi)* byla zařazena do dokumentární knihy *Polděň (Poledne)*, kterou zpracovala *Gorbaněvskaja o *demonstraci sedmi a soudu s jejími účastníky.

Prostřednictvím *Petra Hryhorenka a Alexeje Kostěrina se seznámil s prostředím krymskotatarského hnutí – se Zampirou Asanovou, *Mustafou Džemilevem, *Rollanem Kadijevem a dalšími. Přímou se podílel na činnosti krymských Tatarů, a dokonce redigoval dokumenty hnutí (konkrétně *Informace). Část prohlídek, které KGB prováděla v Gabajově bytě (od října 1968 do května 1969 proběhly čtyři), byla odůvodněna jeho kontakty s krymskými Tatary. Při poslední, 7. května 1969, kdy byl v Taškentu uvězněn *Hryhorenko (také kvůli „krymskotatarské záležitosti“), byl zabaven mj. velký počet dokumentů spojených s krymskotatarským hnutím. Devatenáctého května 1969 byl Gabaj uvězněn. Byl obviněn z *hanobení sovětského zřízení a poslán do vyšetřovací vazby v Taškentu.

V lednu 1970 byl v Taškentu souzen společně s vůdcem krymských Tatarů *Mustafou Džemilevem. Jako důkaz viny byla předložena mj. výzva *Pracovníkům ve vědě, kultuře a umění a další dokumenty týkající se obrany lidských práv. V posledním slově, které při procesu přednesl, vysvětlil motivy svého jednání: *Nechtěl jsem a nechci se dostat do situace lidí předchozích generací, kteří si nevěšili z mizení deseti milionů spoluobčanů. Jsem přesvědčen, že krátká dějinná paměť a všeobecné nadšení vytvářejí nejlepší půdu pro despotismus, ale ty miliony se skládaly z jednotlivců – sousedů, kolegů z práce, dobrých známých, o které dospělí lidé v roce 1937 denně přicházeli.*

Trest vykonával v kolonii v Kemerovské oblasti. Před vypršením trestu byl převezen do Moskvy a vyslýchán v souvislosti s „případem č. 24“ (krycí jméno akce KGB proti *Kronice aktuálních událostí, kvůli níž bylo v letech 1971–1972 zatčeno a odsouzeno mnoho účastníků hnutí na obranu lidských práv). Podle některých svědectví byl před propuštěním donucen podepsat slib, že upustí od společenské činnosti. Po propuštění byl však dále vyslýchán v souvislosti s „případem č. 24“. Měsíc po Gabajově návratu do Moskvy, v červnu 1972, byl uvězněn jeho blízký přítel *Pjotr Jakir. Záhy se ukázalo, že *Jakir s vyšetřujícími aktivně spolupracuje. Gabaj jeho doznání odmítl potvrdit.

Hrozba nového uvěznění, jehož alternativou mohla být jen emigrace, *Jakirův postoj při vyšetřování, celková atmosféra tehdejšího období (události let 1972–1973 mnozí brali jako definitivní porážku hnutí na obranu lidských práv) – to vše v Gabajovi vyvolávalo silnou depresi. Dvacátého října 1973 skočil z balkónu svého bytu v Moskvě.

V nekrologu, který vyšel ve 30. čísle *Kroniky aktuálních událostí, stojí: *Všichni, kdo znali Ilju Gabaje, jeho velkou empatii k cizímu trápení, bezvýhradný pocit osobní odpovědnosti, jsou přesvědčeni, že byl zosobněním myšlenky morální angažovanosti. I jeho poslední zoufalý krok jistě obsahuje poselství, kterému by jeho přátelé měli rozumět...*

Smuteční obřady za Gabaje – nevěřícího a sebevraha – se konaly v pravoslavném kostele v Moskvě, v jeruzalémské synagoze a také v muslimské mešitě. Ostatky spočinuly v jeho rodném Baku, na hrobě byl postaven pomník od Vadima Sidura.

V roce 1994 vyšel svazek s jeho básněmi, poemou *Vybrannyje mesta...* (Vybrané úryvky...), publicistickými texty, dopisy z lágru a nedokončeným románem napsaným společně s Markem Charitonovem.

Gennadij Kuzovkin

I.

Stichi. Jeruzalém 1990.

Vybrannyje mesta. Stichi. Proza. Publicistika. Pisma. Moskva 1994 (mj. *U zakrytých dveřích otevřeného suda*).

GABAJ, I. – JAKIR, P. – KIM, J.: K dějateljam nauki, kultury i iskusstva... In: LITVINOV, P.: *Process četyrjoch. Sbornik dokumentov o sudě nad A. Ginzburgom, J. Galanskovym, A. Dobrovolskim, V. Laškovoju...*

II.

FJODOROV, G.: Zastupnik. *Ogoňok*, 1989, č. 21.

GABAJ, G.: Biografija k sborniku. In: GABAJ, I.: *Stichi...*

GRIGORENKO, P.: *V podpolje možno vstretit' tolko krys...*

CHARITONOV, M.: Učast'. *Kontinent*, 1996, č. 2.

JAKOBSON, A.: *Počva i sud'ba...*

KAMINSKAJA, D.: *Zapiski advokata...*

LEVITIN-KRASNOV, A.: *Rodnoj prostor. Děmokratičeskoje dviženije. Vospominanija...*

LITVINOV, P.: *Pravosudije ili rasprava? Sbornik dokumentov...*

Šest' dněj (Belaja kniga). Suděbnyj proces Ilji Gabaja i Mustafy Džemileva...

Jurij GALANSKOV (1939–1972)

**Básník, publicista, redaktor almanachů druhého oběhu.
Jeden z obviněných v *procesu čtyř, politický vězeň.**

Narodil se v moskevské dělnické rodině. Za školních let byl aktivním komsomolcem. Po dokončení večerní školy pro dělnickou mládež v roce 1958 se stal elektrikářem v divadle, později laborantem na střední odborné škole, pracoval také ve Státním muzeu literatury. Dva roky studoval na Fakultě historie Moskevské univerzity, poté večerně studoval administrativu v Moskevském historicko-archivářském ústavu.

V letech 1959–1960 nabyl věhlasu jako jeden z vůdců neoficiálních *básnických setkání na náměstí Majakovského. *Vysoký štíhlý brunet s rozmáchlými pohyby a očima biblického proroka. Když vystoupil na podstavec, náměstí – přísahám – ztrácelo dech. Ne proto, že verše byly geniální, ale proto, že to byla smělá slova, na která mladé obecenstvo, jež se chtělo vyhnout chybám svých otců, čekalo, s nimiž se ztotožňovalo. Galanskovův „Lidský manifest“ byl vlajkou a heslem náměstí Majakovského (ze vzpomínek Ljudmily Polikovské).*

Povstaňte!

Povstaňte!

Povstaňte!

Ó, purpurová krev vzpoury!

Jděte a zbořte vězení státu!

(z Lidského manifestu)

Získal si autoritu v „předdisidentských“ kroužcích, které zakládala mládež přicházející na Majakovského náměstí. Jeho politické názory se vyznačovaly určitým eklekticismem: byly v nich prvky anarchistického pacifismu, solidarismu (v posledním roce před uvězněním těsně spolupracoval s *Národním svazem práce) a radikálního antikomunismu. V letech 1960–1961 vystupoval s iniciativou pro založení společenské organizace pod názvem Světový svaz stoupců všeobecného odzbrojení, napsal dokonce návrh programu.

Začátkem šedesátých let někteří „majakovci“ seriózně zvažovali možnost násilných forem boje s režimem. Avšak Galanskov byl důsledným stoupcem nepoužívání násilí, jako nástroj boje rozhodně navrhoval slovo. Na jaře 1961 připravil a vydal nezávislý almanach **Feniks*, který obsahoval básně, eseje a kritické články mladých moskevských literátů (v roce 1962 vyšel v 52. čísle exilového časopisu **Grani*).

Poté, co byli v říjnu 1961 uvězněni „majakovci“, kteří mu byli blízcí (Ilja Bokštejn, Anatolij Ivanov, *Eduard Kuzněcov a *Vladimir Osipov), poslal Nikitovi Chruščovovi a KGB dopis, v němž zpochybnil „politickou účelnost“ podobných represí. Tento dopis (bez ohledu na argumentaci, jakou autor použil) je jedním z mála dokumentů tehdejší epochy, v níž nemá polemika s mocí „demaskující“, ale ani „prosebný“ charakter: Galanskov v něm otevřeně předkládá vlastní občanský postoj.

Několikrát byl nuceně umístěn do psychiatrických léčen, dvakrát u něj proběhla do-
movní prohlídka. Sovětský tisk ho označil za „teoretika“ *„pokoušejícího se duchovně demoralizovat mládež.“*

Jedenáctého července 1965 sám demonstroval u velvyslanectví USA v Moskvě proti ame-
rické intervenci v Dominikánské republice. Pátého prosince 1965 se zúčastnil *mítinku glas-
nosti na Puškinově náměstí v Moskvě. Při pokusu pronést projev byl zatčen.

V roce 1966 vydal druhé číslo časopisu **Feniks* (přetištěné na Západě v roce 1968). Do
Fenixu 66, jak se vžilo toto číslo nazývat, zařadil dva vlastní texty: redakční článek, v němž
časopis prohlásil za počátek nezávislého tisku v SSSR, a otevřený dopis Michailu Šolochovovi,
v němž ostře kritizoval jeho postoj v literárních a společenských záležitostech, a zejména jeho
vystoupení na XXIII. sjezdu KSSS proti uvězněným spisovatelům Juliji Danielovi a *Andreji Si-
ňavskému a jejich obráncům.

Sedmnáctého ledna 1967 byl zatčen. Byl obviněn, že připravil a předal na Západ alma-
nach *Feniks 66* (za trestný čin byl pokládán jeho dopis Šolochovovi a několik textů jiných au-
torů zařazených do čísla) a z kontaktů s *Národním svazem práce. Při vyšetřování vypovídal
rozporně, u hlavního líčení (8.–12. ledna 1968) se nepřiznal k vině. Moskevský městský soud
ho odsoudil podle *par. 70, odst. 1 a par. 88 tr. z. RSFSR (*nelegální valutové operace*) k sedmi
letům do kolonie s přísným režimem. Proces s Galanskovem a ostatními (*proces čtyř) vyvolal
vlnu společenských protestů.

Trest vykonával v *mordvinských táborech. Byl těžce nemocen (na žaludeční vředy),
ale přes naléhavé nabídky úřadů odmítal podat žádost o milost. Účastnil se táborových pro-
testních akcí. Zemřel v osadě Baraševu na zánět pobřišnice, který se rozvinul po neúspěšné
operaci.

Tragická smrt v táboře vyvolala mnoho ohlasů (mj. nekrolog podepsaný jeho druhy z lá-
gru, protestní dopisy s požadavkem na potrestání těch, kdo jsou vinni jeho smrtí, básně věno-
vané jeho památce). *Celý příběh krátkého a bohatého Jurijova života byl příběhem dobrovolného
nezastrašeného vstupování na kříž* (z nekrologu podepsaného Vladimírem Maksimovem, *An-
drejem Sacharovem, *Andrejem Siňavským a Galanskovými přáteli, kteří byli na svobodě). Ve
Frankfurtu nad Mohanem, Hamburku, Londýně, New Yorku, Paříži a Ženevě se za něj sloužily
smuteční zádušní mše. Na jeho hrobě v Baraševě poblíž lágru byl navzdory táborovým pravi-
dlům postaven velký dřevěný kříž.

Od roku 1989 se jeho díla a vzpomínky na něj publikují i v Rusku. Prvního září 1991
byly Galanskovy ostatky slavnostně převezeny do Moskvy na Kotlakovský hřbitov. Během
smutečního shromáždění na náměstí Majakovského, kde zahájil svou tvůrčí a společenskou
činnost, promlouvali jeho přátelé *Vladimir Bukovskij a Gennadij Gavrilo a také *Larisa Bo-
goraz-Bruchman, Lev Kopelev, jakož i známí společenští aktivisté z počátku devadesátých
let.

Nikolaj Mitrochin

I.

J. T. Galanskov – poet i čelovek. Frankfurt nad Mohanem 1973; a také: *Grani*, 1973, č. 89–90.
Jurij Galanskov. Frankfurt nad Mohanem 1980; 2. doplněné vydání: Rostov nad Donem 1994.
Koszary Szolochowa. *Kultura*, [Paříž], 1967, č. 11; také jako: *Otkrytoje pismo M. Šolochovu*
v svjazí z vystuplenijem posledněgo na XXIII sjezdě KPSS. *Grani*, 1968, č. 67.

Manifest ludzki. Poemat. Přel. Mitzner, Pjotr. *Karta*, 1996, č. 19.

Více – viz www.sakharov-center.ru (citováno k 17. 1. 2019).

II.

ABAŇKIN, V.: V prežněj Mordovii. Otryvki iz vospominanij. *Vek XX i Mir*, 1990, č. 12.

BUKOVSKIJ, V.: *Moskevský proces...*

GORBANĚVSKAJA, N.: Ně „čelovek iz mramora“. Pamjati Jurija Galanskova. *Russkaja mysl*,
3.–10. 4. 2003.

CHIAROMONTE, N.: Skazańcy moskiewscy. *Kultura*, 1968, č. 2.

KAGANOVSKIJ, G.: Ja najdu sebe svojo prekrasnoje. Jurij Galanskov – uroki sud'by, siluet
vremeni. *Junost'*, 1993, č. 5.

LITVINOV, P. (ed.): *Process čtyrjoch. Sbornik matěrialov po dělu Ginzburga, Galanskova,
Dobrovol'skogo i Laškovej*. Amsterdam 1971; také viz – [http://www.memo.ru/history/
diss/books/DELO_4-x/index.htm](http://www.memo.ru/history/diss/books/DELO_4-x/index.htm) (citováno k 17. 1. 2019).

POLIKOVSKAJA, L.: „*My predčuvstvije, predtěča...*“ *Ploščad' Majakovskogo 1958–1965...*

SIŇAVSKIJ, A.: V noč posle bitvy. *Sintaksis*, 1979, č. 3.

Alexandr GALIČ (1918–1977)

**Básník a písničkář, dramaturg, filmový scénárista.
Vlastním jménem: Alexandr Arkad'jevič Ginzburg.**

Narodil se v rodině úředníka v Jekatěrinoslavi (nyní Dněpropetrovsk) na Ukrajině, ale v dětství žil v Moskvě. Ve školním věku patřil do básnického kroužku Eduarda Bagrického. V letech 1935–1938 studoval herectví ve studiu řízeném Konstantinem Stanislavským při Moskevském uměleckém akademickém divadle (MChAT). Zároveň několik let studoval Literární institut Gorkého (Fakultu poezie). V letech 1940–1941 se pod vedením Alexeje Arbuzova a Valentina Plučka účastnil inscenace hry *Gorod na zare (Město za úsvitu)* – jednoho z nejvýznamnějších moskevských představení v sezóně před válkou s Němci. Za války pracoval ve frontových divadlech. V letech 1946–1968 se jeho hry, mj. *Budni i prazdniki (Všední dny a svátky)*, *Parochod zovut „Orljonok“ (Lod' jménem „Orlátko“)*, *Pod sčastlivoj zvezdoj (Pod šťastnou hvězdou)*, *Pochodnyj marš (Polní pochod)*, *Vas vzyvajet Tajmyr (Volá vás Tajmyr)*, v sovětských divadlech hojně hrály. Stal se jedním z předních sovětských autorů komedií, podle jeho scénářů bylo natočeno několik filmů, které dosáhly velké popularity. Hra *Matrosskaja tišina* (titul je názvem ulice a vězení v Moskvě), dokončená v roce 1956, jejíž inscenaci připravovalo moskevské divadlo Sovremennik, byla v roce 1957 po generální zkoušce stranickými orgány zakázána. Tento zákaz zahájil postupně sílící konflikt spisovatele s oficiální ideologií.

V roce 1962 došlo v jeho životě a tvorbě k hlubokému přelomu. *Lenočkou* začal cyklus jeho písní nahrávaných na magnetofonové pásky. *Úspěšný filmař, vaudevillista, oblíbenec publika, bonviván a vtipálek se stává tvůrcem písní, dosahujících okamžité a nebezpečné slávy* (Stanislav Rassadin). Stal se (vedle Bulata Okudžavy a Vladimira Vysockého) jedním z tvůrců nového žánru ruské literatury – „autorské“ písně s doprovodem kytary. Galičovy výjimečně stylově pestré písně (od tragédie po frašku) spojuje konzistentní ideový a politický postoj – otevřená výzva vládnoucí ideologii a obrana kulturních a humanistických ideálů, které tato ideologie deptá. Dosáhly obrovské popularity v „magnetofonovém samizdatu“ (hlavně mezi inteligencí) a některé citáty vstoupily do jazyka disidentských kruhů, např. *Volím svobodu... anebo Občane, naše vlast je v nebezpečí, naše tanky jsou v cizí zemi...*, a píseň *My ně chuže Goracija (Nejsme horší než Horatius)* se stala jakousi hymnou samizdatu. Na rozdíl od jiných bardů zpíval své písně takřka výhradně v soukromých bytech, pokus o veřejné vystoupení v Novosibirsku v klubu „U čísla“ (1968) skončil mohutným skandálem a přísnou důtkou od moskevské organizace Svazu spisovatelů. V květnu 1967 podepsal dopis 80 spisovatelů s požadavkem, aby se IV. sjezd spisovatelů zabýval *dopisem Alexandra Solženicyna o cenzuře. Počínaje rokem 1968 nemohl veřejně publikovat.

Od roku 1962 kolují v samizdatu jednotlivé texty písní, v roce 1967 vyšel autorský výbor *Kniga peseň (Kniha písní)*, v roce 1969 vydal jeho básně exilový časopis **Grani*. V témže roce vyšla sbírka *Pesni (Písně)* v nakladatelství *Posev (Frankfurt nad Mohanem). V šedesátých až osmdesátých letech byly strojopisy a magnetofonové pásky s jeho písněmi mnohokrát zaba-veny při prohlídkách, jejich vlastnictví bylo součástí obvinění v politických kauzách.

V roce 1970 ho *Výbor pro lidská práva v SSSR jmenoval svým „členem koresponden-tem“. Podepsal řadu dokumentů na obranu práv. Devětadvacátého prosince 1971 ho vedení

moskevské organizace spisovatelů po tří denním jednání vyloučilo ze Svazu spisovatelů SSSR. Na začátku roku 1972 byl vyloučen rovněž z Litfondu (odborové organizace spisovatelů) a ze Svazu filmařů SSSR. V roce 1972 vyšla v nakladatelství *Posev nová sbírka básní *Pokolenije Obrečonnych (Generace odsouzených)*. Podepisoval dokumenty na obranu Pabla Nerudy, *Andreje Sacharova, *Alexandra Solženicyna, Gabriela Superfina.

Nesměl cestovat do zahraničí, veškeré snahy narážely na odmítnutí. Nakonec se rozhodl k emigraci a 25. června 1974 opustil SSSR. Těsně před odjezdem dokončil autobiografický román *Geněralnaja repetičija (Generální zkouška)*, v němž na základě zkušenosti s hrou *Matrosskaja tišina* ukázal proces osvobozování se od sovětské ideologie (vyšel v nakladatelství *Posev v roce 1974). Žil v Norsku, SRN, Francii. Koncertoval v evropských zemích, v USA a v Izraeli. V **Rádiu Svoboda* měl cyklus pořadů *U mikrofonu Galič...* Básně a písně z let 1972–1977 byly sebrány do knihy *Kogda ja vernus (Až se vrátím)*, kterou *Posev vydal v roce 1977. Publikoval v časopisech **Grani*, **Kontiněnt*, *Vremja i my*. Zemřel v Paříži při neštěstí (elektrickým proudem). Byl pochován na hřbitově St.-Geneviève de Bois.

Gennadij Kuzovkin, Dmitrij Zubarev

I.

„Ja vernus...“ *Kinopovesti, pjesy, avtobiografičeskaja povest'*. Moskva 1993.

Kogda ja vernus. Polnoje sobranije stichov i pesen. Frankfurt nad Mohanem 1981.

Kocham Was, ludzie... Výbor, překlad a úvod: Trzcińska, Maria [vl. jm. Mitznerowa, Larysa].

Fundusz Inicjatyw Społecznych, Lublin 1986.

Sočiněnija, sv. 1: *Stichotvorenija i poemjy*; sv. 2: *Kinoscenarii, pjesy, proza*. Moskva 1999.

Wiersze. Přel. Czech, Jerzy – Jagiełło, Michał. *Literatura na Świecie*, 1989, č. 5–6.

II.

BUKOVSKIJ, V.: *To Build a Castle. My life as a dissenter...* Česky jako: *A vítr se vrací. Příběh disidenta*. Přel. Bzonková, Radka...

ETKIND, J.: „Čelovečeskaja komedija“ Alexandra Galiča. *Kontiněnt*, 1975, č. 5.

KARABČIJEVSKIJ, J.: I vohrovci i zeki. Zametki o pesňach Alexandra Galiča. *Vremja i my*, 1982, č. 65.

KOPELEV, L.: Pamjati Alexandra Galiča. *Kontiněnt*, 1978, č. 16.

KOWALSKA, H.: Poetyka i historia. O twórczości A. Galicza. In: SUCHANEK, L. (ed.): *Realiści i postmoderniści. Sylwetki współczesnych rosyjskich pisarzy emigracyjnych*. Krakov 1997.

LAZARI, A. de: Etyka pieśni Aleksandra Galicza. *Znak*, 1994, č. 4.

ŁOBODOWSKI, J.: Aleksander Galicz. *Kultura*, 1978, č. 5.

ORLOVA, R.: My ně chuže Goracija. *Vremja i my*, 1980, č. 51.

RASSADIN, S.: *Ja vybiraju svobodu (A. Galič)*. Moskva 1990.

RUDZEVIČ, I.: *Russkije pisatěli-emigranty v Polše*. Petrohrad 1994.

SIŇAVSKIJ, A.: Těatr Galiča. *Vremja i my*, 1977, č. 14.

SVIRSKIJ, G.: *Na lobnom mestě. Litěraturnavstvennogo soprotivlenija 1946–1986...*

TRZCIŇSKA, M. [vl. jm. Mitznerowa, Larysa]: Galicz: „Wybieram wolność“. *Karta*, 1985, č. 3.

WOROSZYLSKI, W.: Entuzjasta, szczęściarz, buntownik. *Odra*, 1993, č. 11.

Zaklinanije Dobra i Zla. Alexandr Galič – o jeho tvorčestve, žizni i sud'be rasskazyvajut stat'ji i vospominanija družej i sovremennikov, dokumenty, a takže istorii i stichi, kotoryje sočinil on sam. Moskva 1991.

Alexandr GINZBURG (1936–2002)

Novinář, společenský aktivista. Zakladatel prvních nezávislých časopisů v SSSR, vydavatel dokumentů o politickém pronásledování. Hlavní postava *procesu čtyř, první správce *Fondu pomoci politickým vězňům a jejich rodinám, člen *Moskevské helsinské skupiny. Třikrát vězněn za přesvědčení.

Narodil se v Moskvě. Vychovala ho matka, protože jeho otec, známý architekt a člen redakční rady časopisu *Sovremennaja architektura*, byl v roce 1936 uvězněn a ve vězení zemřel. Na začátku roku 1953, když měl dostat osobní doklad, na protest proti antisemitské kampani rozpoutané v zemi přijal matčino příjmení. V roce 1956 nastoupil na Novinářskou fakultu Moskevské univerzity, pracoval v divadle a v televizi, hrál ve filmu, byl dopisovatelem novin *Moskovskij komsomolec*. Koncem padesátých let se sblížil s výtvarníky a literáty tvořícími *skupinu Lianozovo, účastnil se každotýdenních setkání u *Oskara Rabina, byl spoluorganizátorem několika neoficiálních uměleckých výstav.

V roce 1959 spolu s básníkem Genrichem Sapgirem a několika dalšími lidmi z okruhu neoficiální kultury diskutoval o myšlence vydávat strojopisně časopis, v němž by se dala publikovat literární – především básnická – díla, narážející v oficiálních nakladatelstvích na odpor cenzury. Koncem roku tuto myšlenku realizoval: zredigoval a rozšířil mezi známé první číslo básnického almanachu **Sintaksis* (Moskva). Almanach obsahoval nepublikované básně Belly Achmaduliny, Alexandra Aronova, Nikolaje Glazkova, *Natalji Gorbaněvské, Igora Cholina, Bulata Okudžavy, Genricha Sapgira a dalších básníků.

**Sintaksis* nejspíš nebyl první publikací takového typu, ale dřívější pokusy o vydávání časopisu mimo dosah cenzury nepřekročily úzký okruh samotných iniciátorů a nevyvolaly rozsáhlejší společenský ohlas. U **Sintaksisu* tomu bylo jinak: začalo se o něm mluvit, dosti rozsáhle se šířil (podle některých odhadů dosáhl nákladu tří set exemplářů) – stal se z něj významný jev kulturního a společenského života. Většina badatelů se domnívá, že právě tento časopis je třeba pokládat za první periodikum v dějinách samizdatu. Zásadně nové také bylo, že almanach nebylo možné pokládat za podzemní publikaci (v tradičním chápání toho pojmu) – na obálce bylo jméno a adresa vydavatele, což na čtenáře dělalo velký dojem. Model vydavatelské činnosti nastolený Ginzburgem se stal vzorem disidentské iniciativy druhé poloviny šedesátých let a následné dekády.

O **Sintaksisu* se psalo v zahraničí, časopis **Grani* (v čísle 58 z roku 1965) almanach přetiskl. Zareagoval také sovětský tisk: v roce 1960 vyšel v novinách *Izvestija* paskvil *Bezdělniki karabkajutsja na Parnas (Flákači se drápouru na Parnas)*.

Ginzburg stačil vydat tři čísla časopisu (č. 3 přineslo leningradské básníky – Dmitrije Bobyševa, Josifa Brodského, Gleba Gorbovského, Alexandra Kušnera) a částečně připravit čtvrté a páté. Měl v úmyslu do čísla čtyři zařadit leningradské básníky a do čísla pět básníky z pobaltských republik. Krom toho Ginzburg a jeho přátelé – *Jurij Galanskov, *Natalja Gorbaněvskaja, *Vladimir Osipov – začali připravovat další časopis, *Vtoraja kultura (Druhá kultura)*, v němž měla vedle poezie vycházet i próza a publicistika. V červenci 1960 však byl Ginzburg zatčen.

Snahy KGB obvinít ho z trestné činnosti podle par. 7 zákona o protistátní činnosti z 25. prosince 1958 (*par. 70 tr. z. RSFSR) byly bezvýsledné. Byl odsouzen podle čistě kriminálního paragrafu (*falšování dokladů*) – podle udání prý skládal za kolegu zkoušku ve večerní škole, přičemž při podání svědectví byl snímek onoho kolegy přelepen. Dostal maximální trest – dva roky odnětí svobody.

Po propuštění se v létě 1962 vrátil do Moskvy, pracoval jako soustružník, osvětlovač v televizi, dělník v Muzeu literatury. Pokoušel se uspořádat v kulturním domě moskevského Energetického institutu přehlídku francouzských filmů o Picassovi a dalších evropských malířích, ale k promítání nedošlo a filmy byly zabaveny.

V roce 1964 mu bylo zabaveno několik knih (mj. *Nová třída* *Milovana Djilase), které dostal od organizátorů výstavy americké grafiky v Moskvě. V souvislosti s tím byl na začátku roku 1965 znovu zatčen a po třech dnech propuštěn – souhlasil totiž s podpisem otevřeného dopisu, v němž se „distancoval“ od šumu, který kolem jeho osoby vznikl v západním tisku. Tento dopis s řadou redakčních dodatků, dopsaných bez Ginzburgova vědomí, vyšel 3. června 1965 v novinách *Večernaja Moskva*.

V roce 1966 začal večerně studovat na moskevském Historicko-archivářském ústavu.

V témže roce sebral všechny dostupné materiály o *procesu Daniela a Siňavského (165 dokumentů) a připravil publikaci, která vešla ve známost jako *Bílá kniha*. Zahájil tak nový žánr samizdatové literatury – soubor dokumentů z politických procesů. V říjnu a v listopadu 1966 byla *Bílá kniha* rozeslána oficiálním sovětským institucím, předána některým kulturním aktivistům a uveřejněna v zahraničí.

Dvacátého třetího ledna 1967 byl potřetí zatčen. Jeho kauza byla spojena s případy tří jeho známých, uvězněných o několik dnů dříve – Alexeje Dobrovolského, *Jurije Galanskova a Very Laškové. Všichni čtyři byli obviněni z výroby a rozšiřování protisovětské literatury a z kontaktů s protisovětskými centry v zahraničí. Ginzburgovi byly kladeny za vinu tři texty z *Bílé knihy*.

Proces se konal 8.–12. ledna 1968 před moskevským městským soudem. Byl uznán vinným z trestného činu podle *par. 70 tr. z. RSFSR a odsouzen k pěti letům odnětí svobody.

*Proces čtyř měl velký ohlas v zemi i ve světě. Právě jím začala petiční kampaň a dovršila se konsolidace hnutí obránců lidských práv v SSSR.

Trest vykonával v *mordvinských táborech a ve *vladimírské věznici. Po propuštění v roce 1972 se usadil v Taruse (Kalužská oblast). Byl pod zjevným dohledem policie.

V roce 1974, když *Alexandr Solženicyn po vypovězení ze SSSR oznámil vytvoření ruského společenského *Fondu pomoci politickým vězňům a jejich rodinám, vzal na sebe Ginzburg povinnost správcem fondu.

V květnu 1976 byl jedním ze zakladatelů *Moskevské helsinské skupiny (MHS). Psal a redigoval dokumenty o situaci politických vězňů.

Byl mnohokrát zadržen, vyslýchán, byly u něj domovní prohlídky.

V lednu 1977 předložil náčelník KGB Jurij Andropov na ÚV KSSS zprávu s návrhem na uvěznění šesti osob z vedení helsinského hnutí v SSSR, mezi nimi Ginzburga. Druhého února téhož roku *Litěraturnaja gazeta* uveřejnila článek *Lžecy i farisei (Lháři a farizejové)* od bývalého politického vězně Alexandra Petrova-Agatova. Ginzburgovi se v něm podsouvalo, že pracoval pro západní podvratné centrály a také že měl osobní prospěch z nejasného řízení fondu. Stačil svolat tiskovou konferenci, na níž předložil vyúčtování činnosti fondu za tři roky. Třetího února byl počtvrté uvězněn.

Hlavní líčení se konalo 10.–13. července 1978 u oblastního soudu ve městě Kaluga. Hlavním bodem obžaloby byla účast na přípravě dokumentů MHS. Byl uznán vinným z trestného činu podle *par. 70, odst. 2 tr. z. RSFSR a odsouzen k osmi letům v lágru se *zvláštním režimem a ke třem letům vyhnanství. Trest vykonával v *mordvinských táborech.

V dubnu 1979 byl v důsledku vyjednávání na nejvyšší úrovni mezi SSSR a USA, které probíhalo bez Ginzburgova souhlasu, spolu se čtyřmi dalšími politickými vězni vyměněn za dva sovětské občany obviněné v USA ze špionáže.

Žil zprvu v USA, později ve Francii. Řídil Ruské kulturní středisko v Montgeronu, poté se stal předním komentátorem pařížského týdeníku **Russkaja mysl*. Z novin byl propuštěn v říjnu 1997.

Zemřel v Paříži.

Gennadij Kuzovkin

I.

Belaja kniga po dělu A. Siňavskogo i J. Daniela...; fragmenty in: *Cena metafory ili prestuplenije i nakazanije Siňavskogo i Daniela...*

Tolko odin god – 1976. *Inděks/Dosje na Cenzuru*, 2000, č. 11.

II.

BUKOVSKIJ, V.: *Moskevský proces...*

DANIEL, A. (ed.) – DANIEL, J.: „*Ja vsjo sbivajus na litěraturu...*“ *Pisma iz zaključenija. Stichi...*

Dělo Jurija Galanskova, Aleksandra Ginzburga, Alexeja Dobrovolskogo i Very Laškovoj. In: *Za pjať let... Dokumenty i pokazanija*. Mnichov 1972.

GLAZOV, J.: *V kraju otcov. Chronika nědavněgo prošlogo*. Moskva 1998.

CHIAROMONTE, N.: *Skazańcy moskiewscy...*

JAKOVLEV, N.: *CRU protiv SSSR*. Moskva 1979.

KRUCZEK, A. [vl. jm. Heller, Michał]: *W sowieckiej prasie. Kultura*, 1977, č. 10 (*Ginzburgova kauza*).

LITVINOV, P. (ed.): *Process četyrjoch. Sbornik matěrialov po dělu Ginzburga, Galanskova, Dobrovolskogo i Laškovoj...*

Ob arestě Alexandra Ginzburga. *Chronika zaščity prav v SSSR*, 1977, č. 25.

POMERANC, G.: *Zapiski gadkogo ut'õnka*. Moskva 1998.

PUŠKAR, D.: *Kontrolor Jevrazii. Moskovskije novosti*, 1999, č. 16.

Natalja GORBANĚVSKAJA (1936–2013)

Básnířka, překladatelka, zakladatelka a první redaktorka **Kroniky aktuálních událostí*. Účastnice *demonstrace sedmi z 25. srpna 1968. Členka *Iniciativní skupiny na obranu lidských práv v SSSR. Oběť trestní psychiatrie.

Narodila se v Moskvě. Její matka byla písarkou. V roce 1953 začala studovat na Filologické fakultě Moskevské univerzity. Navštěvovala přednášky literárních studií, její debutantské básně vyšly ve fakultních nástěnných novinách. V roce 1963 dokončila dálkově studium Filologické fakulty Leningradské univerzity. Pracovala v moskevských redakcích. Věnovala se básnickým překladům ze slovanských (hlavně z polštiny) a románských jazyků. Ještě za studií v Moskvě byla v březnu 1957 předvolaná jako svědkyně a vypovídala o tom, jak její přátelé šířili letáky o událostech v Maďarsku.

Od roku 1959 začaly její básně kolovat v samizdatu. Vyšly v časopise **Sintaksis* (vydavatelem byl *Alexandr Ginzburg) a v almanachu **Feniks*, který redigoval *Jurij Galanskov. Od roku 1969 její poezie vycházela na Západě.

V roce 1967 a na začátku roku 1968 se účastnila petiční kampaně kvůli *procesu čtyř, vystupovala na obranu dalších lidí pronásledovaných z ideologických důvodů. V únoru 1968 byla poprvé umístěna do Kaščenkovy psychiatrické léčebny, ale byla záhy propuštěna. Historii své první nucené hospitalizace popsala v črtě *Besplatnaja medicinskaja pomošč (Bezplatná lékařská pomoc)*, šířené v samizdatu.

V dubnu 1968 začala vydávat **Kroniku aktuálních událostí*. V její redakci vyšlo prvních deset čísel. Snaha o objektivní popis událostí spjatých s porušováním lidských práv v SSSR a zdrženlivý a nehodnotící styl prezentace materiálů, jaký vytvořila, si časopis ponechal po celou dobu, co vycházel.

Pětadvacátého srpna 1968 se zúčastnila *demonstrace sedmi na Rudém náměstí. Byla zadržena spolu s ostatními účastníky, ale téhož dne byla po prohlídce propuštěna. Úřady se rozhodly zachovat humánně (a vyhnout se mezinárodnímu skandálu), protože byla matkou, která sama vychovávala dvě malé děti. Demonstraci popsala v dopise do redakcí západních novin.

V souvislosti s trestním stíháním, zahájeným proti ní kvůli demonstraci, byla provedena psychiatrická expertiza. Byla posouzena jako nepřičetná, ale od nuceného léčení bylo ustoupeno, byla svěřena do péče své matky. Později, koncem roku 1969, se jí podařilo získat posudek hlavního moskevského psychiatra, který rozhodl, že Gorbaněvskaja netrpí schizofrenií a nepotřebuje léčbu v psychiatrické léčebně.

Na podzim 1968 začala pracovat na dokumentárním souboru *Polděň. Dělo o demonstracii 1968 goda na Krasnoj ploščadi (Poledne. Demonstrace 25. srpna 1968 na Rudém náměstí)*. Knihu dokončila v létě 1969; šířila se v samizdatu a vyšla v zahraničí. Byla přeložena do několika jazyků.

Účastnila se založení a vstoupila do *Iniciativní skupiny na obranu lidských práv v SSSR (20. května 1969).

Mnohokrát u ní byly provedeny domovní prohlídky a 24. prosince 1969 byla uvězněna. Byla obviněna podle *par. 190, odst. 1 tr. z. RSFSR a par. 191 (*kladění odporu úředním předsta-*

vitelům a způsobení tělesné újmy) za účast v *demonstraci sedmi, autorství a rozšiřování dopisu o demonstraci, autorství črty *Besplatnaja medicinskaja pomošč*, podpisy pod dokumenty *Iniciativní skupiny, účast na vydávání **Kroniky aktuálních událostí* a také za incident v průběhu prohlídky, kdy Gorbaněvskaja odstrčila ruku příslušníka KGB, který si zranil prst.

V dubnu 1970 ji v *Institutu Serbského prohlásili za nepřítelnu. Sedmého července 1970 ji moskevský městský soud poslal na nucené léčení do *psychiatrické léčebny speciálního typu. Do 23. října 1971 pobývala v Kazaňské speciální psychiatrické léčebně, poté byla přemístěna do butyrské věznice. Po propuštění 22. února 1972 se vrátila do Moskvy. Podepsala petici na obranu *Leonida Pljušče a Gabriela Superfina a nekrolog *Jurije Galanskova.

Sedmnáctého prosince 1975 emigrovala ze SSSR a usadila se ve Francii. Hned po odjezdu začala pracovat v pařížském časopise **Kontinent*, nejprve jako sekretářka redakce, později (od roku 1983) jako zástupkyně šéfredaktora. Od roku 1976 byla představitelkou zahraniční redakce nezávislého historického almanachu **Pamjat'*. Zpracovala v ruštině soubory dokumentů týkajících se NSZZ *Solidarita z let 1980–1981 a výjimečného stavu v Polsku, přeložila mj. básně Stanisława Barańczaka, Ryszarda Krynického a Czesława Miłosze a prózy Gustawa Herlinga-Grudzińskiego, Marka Hłasky a Tadeusze Konwického. V roce 1991 se stala laureátkou Ceny polského PEN klubu.

V Rusku publikovala od roku 1990, pravidelně navštěvovala vlast. Do roku 2003 spolupracovala s pařížským týdeníkem **Russkaja mysl*. Od roku 1999 publikovala v měsíčníku *Novaja Polša*, vydávaném ve Varšavě. V roce 2005 dostala Cenu Jerzyho Giedroyce za *dlouholetou obětavou činnost při budování přátelství, důvěry a porozumění mezi národy a státy východní Evropy, zejména mezi Poláky a Rusy*.

Sergej Lukaševskij

I.

Besplatnaja medicinskaja pomošč. In: *Kaznomyje sumasšestvijem*. Frankfurt nad Mohanem 1971.

Drewniany anioł. Úvod: Woroszylski, Wiktor. Krakov 1990 (básně).

Gorbaněvskaja ob osnovanii „Chroniki těkuščich sobytij“. *Chronika zaščity prav v SSSR*, 1978, č. 29.

„I wtedy pokochałam te wiersze obce...“ *Wybór przekładów z poezji polskiej*. Varšava – Krakov 2006.

Nabor. Novaja kniga stichov. Moskva 1996.

Natalja Gorbaniewska mówi o obrońcach praw człowieka w ZSRR. Oficyna Fonograficzna CDN, Varšava [bez vřočení] (audiokazeta).

Nic nie będzie dziwnego. Výbor, úvod a přel.: Woroszylski, Wiktor. Krakov 1997 (básně).

Pereletaja sněžnuju granicu. Stichi. Paříž 1979.

Poberežje. Stichi. Ann Arbor 1972.

Polděň. Dělo o dēmonstracii 25 avgusta 1969 goda na Krasnoj ploščadi... Česky jako: GORBANĚVSKÁ, N: *Poledne*. Přel. Dvořák, Milan...

Polskije otgoloski. *Novaja Polša*, 2000, č. 3 (básně).

Psychiatria jako narzędzie represji. *Prawo i Bezprawie*, 1988, č. 5 (vystoupení na Mezinárodní konferenci o lidských právech, Krakov 1988).

Obširný výbor z poezie a literární skici *Achmatova, Brodskij i vse ostalnyje. Stat'ji o poezii* – viz www.newkamera.de (citováno k 17. 1. 2019).

II.

Abuse of Psychiatry for Political Repression in the Soviet Union...

ALEJNIKOV, V.: *Zvezda samizdata. Novoje litěraturnoje obozrenije*, 1998, č. 34.

DODZIUK, A. – SZCZEŚNA, J.: Natalja Gorbaniewska, poetka. *Gazeta Wyborcza*, 24. 12. 2005.

KAMINSKAJA, D.: *Zapiski advokata...*

Rozmowa z Natalją Gorbaniewską. *Arka*, 1987, č. 20.

TĚRNOVSKIJ, L.: *Tajna IG...*

Nikolaj GORETOJ (nar. 1921)

Biskup *letničářů, jeden z vůdců jejich boje za možnost emigrace ze SSSR. Dlouholetý vězeň svědomí.

Narodil se ve vesnici Kobylki (Kurská oblast) v pravoslavné rolnické rodině. Získal střední výtvarné vzdělání.

Účastnil se druhé světové války, byl těžce raněn. Poté pracoval ve škole jako učitel kreslení. Vstoupil do komunity *letničářů – evangelických křesťanů a v roce 1947 byl zvolen knězem skupiny. Krátce nato byl propuštěn z práce. Musel se živit fyzickou prací, byl malířem pokojů a štukatérem, stále byl propouštěn kvůli své náboženské příslušnosti. Častokrát ho vyslyšely bezpečnostní orgány.

Aby unikl před pronásledováním úřadů, mnohokrát spolu se členy skupiny měnil místo pobytu (Frunze, Džambul – nyní Taraz, Kemerovo, Barnaul), dokud se v roce 1957 neusadil v Nachodce v Přímořském kraji, kde se rovněž stal knězem své obce. Brzy nato do Nachodky přesídlilo na 500 jeho spoluvěřících.

Na sklonku padesátých let zesílil na *letničáře tlak – bylo požadováno, aby se zaregistrovali jako členové Všesvazové rady evangelických křesťanů baptistů, a tudíž se zřekli zásad své víry. V místním tisku stále vycházely pomlouvačné články. Goretoj si údajně za peníze věřících postavil vilu a koupil auto. Ve skutečnosti bydlel v rozpadajícím se lágrovém baráku se svými čtrnácti dětmi a živil se příležitostnou prací.

Dvacátého května 1961 byl zatčen. Byl obviněn, že vede nezaregistrovanou obec a vychovává děti v náboženském duchu. Městský soud v Nachodce ho 17. srpna 1961 odsoudil podle *par. 227, odst. 1 tr. z. RSFSR k pěti letům odnětí svobody a pěti letům vyhnanství.

Trest vykonával v kolonii v Chabarovském kraji. Koncem roku 1964 byl předčasně propuštěn a poslán do vyhnanství do vesnice Čumikan.

Po propuštění z vyhnanství na konci šedesátých let se přestěhoval do Krasnodarského kraje. Tam se začátkem sedmdesátých let na stanici Starotitarovskaja vytvořila komunita *letničářů, kteří za ním přijeli z Nachodky. V polovině sedmdesátých let se společenství připojilo k hnutí za emigraci ze SSSR, které již v řadách *letničářů působilo. Podobně jako v jiných komunitách *letničářů tam vznikla Rada pro emigraci (1975), koordinující společné úsilí.

V létě 1976 se věřící v čele s Goretojem obrátili na OSN a mezinárodní společenské organizace, na organizace obránců lidských práv a také na hlavy křesťanských církví s prosbou o pomoc při vycestování ze SSSR. Zároveň členové emigračních rad z Nachodky a Starotitarovské požádali o pomoc *Moskevskou helsinskou skupinu (MHS). Byla připravena publikace *Vychodi iz nějo, narod Moj (Vyjdi z ní, můj národe)*, která obsahovala příběhy rodin *letničářů bojujících za právo opustit zemi. V prosinci 1976 členové MHS předali knihu zahraničním novinářům.

Goretoj se svými stoupenci začal úzce spolupracovat s moskevskými obránci lidských práv. Čtvrtého února 1977 podepsal výzvu na obranu *Alexandra Ginzburga, 10. února 1977 petici na obranu *Jurije Orlova. Šestnáctého března téhož roku vytvořil spolu s vedoucím obce v Nachodce Borisem Perčatkinem *Obraščenije k christianam mira (Výzvu ke křesťanům světa)*, kterou podpořilo na 500 spoluvěřících. Popsali svůj boj za právo vyznávat vlastní víru a pomoc,

jaké se jim dostalo od moskevských disidentů. Autoři oznámili, že se 27. března budou konat modlitby za uvězněné členy MHS, a vyzvali všechny křesťany, aby se k nim připojili.

V únoru 1977 Goretoj poslal předsednictvu Nejvyššího sovětu SSSR dopis, který podepsalo přes 500 spoluvěřících, s žádostí o povolení vycestovat ze země. Signatáře začali předvolávat k výslechům, vyhrožovat jim trestním postihem a zbavením rodičovských práv. Petiční kampaň přesto pokračovala. V létě 1977 se k *letničářům přidali baptisté a v září počet podpisů pod žádostí o povolení výjezdu ze SSSR překročil deset tisíc. Návrh úřadů, aby odjel sám, bez svého společenství, Goretoj odmítl.

V květnu 1978 napsal Leonidu Brežněvovi jménem deseti tisíc *letničářů a baptistů, kteří chtěli ze SSSR odjet. V září 1979 se s analogickou výzvou obrátil na světové vůdce, tentokrát již jménem 20 tisíc věřících.

V létě 1979 byl pozván do Kanady na XII. světovou konferenci *letničářů. Úřady mu nedovolily vycestovat, a tak poslal účastníkům konference dopis s popisem zoufalé situace 30 tisíc věřících usilujících o emigraci a popsal historii vzájemných vztahů mezi *letničáři a úřady SSSR.

Třináctého prosince 1979 byl ve Starotitarovské zatčen. Téhož dne proběhly prohlídky u mnoha jeho stoupenců jak ve stanici, tak v Nachodce. Byl obviněn z vypracování dokumentů dožadujících se práva na emigraci pro *letničáře, jakož i z předávání těchto dokumentů zahraničním novinářům a americkým diplomatům. Byl také obviněn z vedení nezaregistrované náboženské obce.

V únoru 1980 dorazili jeho stoupenci na předsednictvo Nejvyššího sovětu SSSR, kde prohlásili, že uvěznění Goretoje a dalších *letničářů pokládají za reakci na jejich snahy o emigraci a že je od těchto snah žádná síla neodvrátí.

Osmého srpna krasnodarský krajský soud Goretoje odsoudil podle *par. 70, odst. 1 a *par. 227, odst. 1 tr. z. RSFSR k sedmi rokům v táboře s přísným režimem, pěti letům vyhnanství a konfiskaci majetku.

Trest vykonával v *permských táborech. V prosinci 1986 byl poslán do vyhnanství do Ťumeňské oblasti. Na svobodu se vrátil v dubnu 1987 na „gorbačovskou amnestii“. Koncem téhož roku ze SSSR odjel.

Alexandr Papovjan

II.

BEHLING, J.: *David's Quest to Outmaneuver Goliath – Clandestine Christians in the USSR, 1953–1985* – viz <https://fsu.digital.flvc.org/islandora/object/fsu:175765//datastream/PDF/view> (citováno k 20. 2. 2019).

DOLININ, V.: *Ně stol otdalonnaja kočegarka. Vospominanija. Rasskazy*. Petrohrad 2005.

Pjatičdesjatniki v Rossii – viz <http://evangelie.ru/books/Forum9> (citováno k 10. 2. 2007).

Petro HRYHORENKO (1907–1987)

Vojenský a politický aktivista, obránce lidských práv, publicista, autor vzpomínek. Ruská podoba jména: Pjotr Grigorenko.

Narodil se ve vesnici Borisovka na Záporoží (Ukrajina) v rolnické rodině. Pracoval jako zámečnický, železničář, topič, strojnádce. Byl aktivistou komsomolského hnutí, zakládal v rodné vesnici komsomolské buňky (1922), byl delegátem sjezdu (1930) a členem ÚV Komsomolu Ukrajiny (1929–1931). V roce 1927 vstoupil do komunistické strany, v roce 1929 ukončil dělnickou univerzitu a pak studoval na Stavebně-inženýrské fakultě Technologického institutu v Charkově (1929–1931).

Od roku 1931 byl vojákem z povolání. Dokončil Kujbyševovu vojensko-inženýrskou akademii, v letech 1934–1937 sloužil ve velitelských funkcích Běloruského vojenského okruhu, poté byl posluchačem Akademie generálního štábu. V letech 1939–1943 sloužil na Dálném východě, účastnil se bojů u řeky Chalchyn Gol (1939). V letech 1944–1945 bojoval proti Němcům, byl dvakrát raněn. Na konci války měl hodnost podplukovníka a zastával funkci velitele štábu divize. Dostal Leninův řád a další vysoká vyznamenání. Od prosince 1945 do září 1961 přednášel a byl vědeckým pracovníkem Frunzeho vojenské akademie. Dosáhl titulu doktora vojenských věd (1948), napsal mnoho prací o vojenské historii a teorii a o kybernetice. Od roku 1959 řídil v hodnosti generálmajora katedru operativně taktické přípravy. V srpnu 1961 zakončil kandidátskou (habilitační) práci.

Po XX. sjezdu KSSS uvažoval o politickém systému v SSSR a dospěl k názoru, že se neslučuje s ideály leninismu. Rozhodl se otevřeně vyložit své názory a využil k tomu diskuse o návrhu Programu KSSS, která probíhala v létě a na podzim 1961. *V duši mi zavládl zmatek. Bylo pro mne těžké mlčky snášet pokrytectví vládnoucích, ale zároveň jsem si uvědomoval, že když vystoupím, zaplatím za to ztrátou zcela stabilního postavení, které mne uspokojovalo [...] Zvláštní silou na mne útočila myšlenka, která mne pronásledovala už dlouho: je nutné vystoupit. Mlčet nelze.*

Sedmého září 1961 vystoupil na regionální stranické konferenci v Moskvě s výzvou: *Naléhat na demokratizaci voleb a rotaci kádrů, na odpovědnost před voliči. Zlikvidovat všechny okolnosti, které způsobují porušování leninských norem a principů, zejména vysoké příjmy a neodvolatelnost.* Na pokyn představitelů ÚV KSSS přítomných na konferenci byl zbaven mandátu delegáta „kvůli politické nezralosti“. Brzy byl odvolán z Akademie, potrestán přísným stranickým napomenutím a služebně přemístěn do Dálnovýchodního vojenského okruhu.

V Ussurijsku dospěl k přesvědčení, že s vedením KSSS je potřeba bojovat. Začal tím, že napsal kritický pamflet a poslal ho do novin. Na podzim 1963 během dovolené v Moskvě založil podzemní Svaz boje za obrodu leninismu, do něhož vstoupili jeho synové a několik jejich přátel – studentů a důstojníků. Napsal sedm letáků, které se pak šířily v Kaluze, Moskvě, Vladimíru, mezi vojáky Leningradského a Středosibijského vojenského okruhu (některé v nákladu až 100 exemplářů). V letáčích se psalo o byrokratizaci sovětského státu, o represivní politice státu vůči dělníkům (potlačení protestů v Novočerkasku, Temirtau a Tbilisi), o příčinách potravinové krize v zemi.

Prvního února 1964 ho KGB zadržela na letišti v Chabarovsku, byl poslán do Moskvy a tam umístěn do vnitřní věznice KGB. Na prvním výslechu odmítl nabídku velitele KGB Vladimira Semičastného, aby provedl sebekritiku, a vyhnul se tak vězení a soudu. Byl obviněn podle *par. 70 tr. z. RSFSR a poslán na soudně psychiatrickou expertizu do *Institutu Serbského. Posudek (19. dubna 1964) ho prohlásil za nepřítelného s diagnózou *paranoidní rozvoj osobnosti vzniklý u osoby s psychopatickými povahovými rysy*. Podle Hryhorenkova názoru rozhodnutí o tom, že má být prohlášen za blázna, přijalo politické byro ÚV KSSS. Jiní členové skupiny, kterou založil, byli při vyšetřování označeni jako lidé *nacházející se pod vlivem psychicky nemocného* a postihly je mimosoudní represe.

Sedmnáctého července 1964 byl z rozhodnutí vojenského kolegia Nejvyššího soudu SSSR poslán na nucené léčení do *psychiatrické léčebny speciálního typu v Leningradě a 29. srpna 1964 byl rozhodnutím rady ministrů SSSR degradován na vojína. Toto poslední rozhodnutí ukazuje, že ho moc nepokládala za nemocného, ale za politického zločince. Během věznění se seznámil s Alexejem Dobrovolským, odsouzeným za konspirativní činnost.

Záhy po odstavení Nikity Chruščova, který byl Hryhorenkovým hlavním kritikem, od moci byl propuštěn z léčebny (22. dubna 1965) jako „vyléčený“. Pracoval jako hlídač, průvodce výprav, nakladač, mistr ve stavebním podniku.

Na jaře 1966 ho Alexej Dobrovolskij seznámil s *Vladimírem Bukovským, díky kterému se dostal do moskevského okruhu nezávisle smýšlejících lidí. Spřátelil se se starým bolševikem Sergejem Pisarevem, který byl iniciátorem demaskování trestní psychiatrie v SSSR, a také se spisovatelem Alexejem Kostěrinem. Začal od nich dostávat nezávislé publikace. Poté, co se seznámil se stalinskými represemi vůči malým národům, zapojil se do boje krymských Tatarů za návrat do historické vlasti.

Na podzim 1967 napsal historicko-publicistickou brožuru *Sokrytije historičeskoj pravdy – prestuplenije pered narodom (Skrývání historické pravdy je zločin na národu)*. Předložil v ní podrobnou analýzu příčin porážek Rudé armády v počátečním období války a ukázal na přímé viníky – Stalina a jemu podléhající vojenské velitele. Brožura se rozsáhle šířila v samizdatu, přinesla autorovi popularitu a udělala z něj jednu z významných osobností rodícího se disidentského hnutí.

V letech 1967–1968 byl spoluiniciátorem a aktivním účastníkem petiční kampaně v souvislosti s *procesem čtyř. Vystupoval také na obranu Iriny Belogorodské, *Anatolije Marčěnka a dalších.

Společně s Alexejem Kostěrinem napsal *dopis předsednictvu konzultačního setkání komunistických a dělnických stran v Budapešti (únor 1968) s žádostí, aby jim bylo oběma jako představitelům „komunistické opozice“ v SSSR umožněno na zasedání tohoto grémia vystoupit. Když autoři dopisu nedostali odpověď, obrátili se na komunisty v Sovětském svazu a dalších zemích s výzvou, v níž označili stalinismus za „smrtelnou nemoc komunismu“.

V době *pražského jara podporoval demokratické změny v Československu, byl jedním z autorů otevřeného dopisu členům KSČ a československému národu, v němž jim autoři gratulovali ke změnám, k nimž v zemi dochází. Napsal také osobní dopis Alexandru Dubčekovi s informacemi týkajícími se obrany země v případě sovětské intervence. Tento dopis předal československému velvyslanectví v Moskvě. Vystupoval na obranu účastníků *demonstrace sedmi, vyzýval občany SSSR, aby požadovali stažení vojsk z Československa.

Koncem roku 1968 napsal práci *O specialnych psichiatričeskich bolnicach – durdomach (O speciálních psychiatrických léčebnách – blázincích)*. Práce byla zařazena do knihy *Natal-

ji Gorbaněvské *Poledne: Obecně vzato jsou podmínky v blázinci, naprosté bezprávi a absence reálné vyhlídky na propuštění těmi hlavními hroznými faktory, na něž narazí každý, kdo se do speciální psychiatrické léčebny dostane. Proto musí veřejnost bojovat za zásadní proměnu systému odborných posudků a držení nemocných v léčebnách a za to, aby skutečně měla možnost kontrolovat stav, zabezpečení a léčení pacientů v těchto nemocnicích.*

Od roku 1968 inicioval diskuse o nezbytnosti dodat rodícímu se disidentskému hnutí organizační formy. Byl horoucím přívržencem vytvoření výboru obránců lidských práv. Tato myšlenka se uskutečnila založením *Iniciativní skupiny na obranu lidských práv v SSSR až po jeho uvěznění.

Trvale pomáhal krymským Tatarům, stal se neformálním vůdcem jejich boje za návrat na Krym. Když vystoupil na banketu uspořádaném představiteli krymskotatarského národa v jednom z moskevských hotelů k 72. výročí narození Alexeje Kostěrina, řekl: *Přestaňte prosit! Vezměte si, co vám podle zákona patří a co vám bylo nezkonně odebráno!* Sedmnáctého května 1968 se zúčastnil demonstrace krymských Tatarů před budovou ÚV KSSS a požadoval, aby byl zadržen společně s Tatarý. V létě 1968 sbíral informace o porušování práv krymských Tatarů, pokoušejících se vrátit na Krym z vyhnanství, připravoval o tom poznámky pro zahraniční dopisovatele.

Byl organizátorem smutečního shromáždění na pohřbu Alexeje Kostěrina. Toto shromáždění se stalo jednou z prvních opozičních manifestací v Moskvě. Hryhorenko přednesl projev věnovaný památce zemřelého, který zakončil slovy: *Svoboda bude! Demokracie bude! Tvé ostatky spočinou na Krymu!* Zpracoval necenzurovaný soubor *Pamjati A. Je. Kostěrina (Památce A. J. Kostěrina)*, který vyšel v listopadu 1968. Napsal komentář proti falšování údajů o ztrátách krymských Tatarů po jejich *deportaci v roce 1944 sovětskými vyšetřovacími orgány.

Úřady se snažily přerušit jeho kontakty s krymskotatarským hnutím: 19. listopadu 1968 se v Hryhorenkově bytě na základě příkazu vydaného uzbeckou prokuraturou konala mnohahodinová domovní prohlídka, při níž byl zabaven celý jeho archiv. Na jaře 1969 se na žádost krymských Tatarů začal připravovat na vystoupení v roli společenského obhájce v procesu s účastníky *událostí v Čirčiku. Navzdory výhrůžkám KGB letěl do Taškentu a vzal si s sebou připravený projev *Kto že prestupniki? (Kdo je tady zločinec?)*.

Sedmého května 1969 byl v Taškentu zatčen a do října téhož roku byl ve vyšetřovací vazbě KGB v Uzbekistánu. Bylo proti němu vzneseno obvinění podle *par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR. Od 13. do 28. června držel hladovku na protest proti nezákonnému věznění; byl násilím krmen a ponižován. Jeho vězeňský deník propašovaný na svobodu byl uveřejněn v **Kronice aktuálních událostí*. V soudně psychiatrické expertize provedené v Taškentu bylo uvedeno, že je příčetný. Takové rozhodnutí úřady neuspokojilo, a tak byl v říjnu 1969 převezen do Moskvy, kde psychiatři z *Institutu Serbského prohlásili taškentský odborný posudek za chybný.

Čtvrtého prosince 1969 byl znovu převezen do Taškentu, kde se měl konat proces. Rozhodnutím taškentského městského soudu z 27. února 1970 byl poslán na nucené léčení do *psychiatrické léčebny speciálního typu v Čerňachovsku (Kalinigradská oblast).

Od momentu jeho uvěznění začala v SSSR i za jeho hranicemi energická kampaň za propuštění vězněného. Krymští Tataři manifestovali u taškentského vězení. Požadavek Hryhorenkova propuštění byl jedním z hesel na demonstraci krymských Tatarů ze 6. června 1969 na náměstí Majakovského v Moskvě. Pod petice na jeho obranu se sebraly stovky podpisů, v samizdatu vyšly dvě důležité práce: *Svet v okonce (Světlo v okénku)* *Anatolije Levitina-Krasnova a *K arestu geněrala Grigorenko (O uvěznění generála Hryhorenka)* Borise Cukermana. Šestého

října 1969 se v moskevském obchodním domě GUM dva švédští studenti připoutali k zábradlí a rozhazovali letáky na Hryhorenkovu obranu. V lednu 1970 se v Leningradě a v Moskvě konaly analogické akce belgických, italských a norských obránců lidských práv. Vystoupením na Hryhorenkovu obranu zahájil pravidelnou činnost na obranu lidských práv *Andrej Sacharov. V samizdatu se šířila anonymní publikace *Psichiatričeskaja zaočnaja ekspertiza po dělu Grigorenko (Dálkový psychiatrický posudek v kauze Hryhorenko)*; k autorství se později přihlásil *Semen Gluzman. Když *Vladimir Bukovskij v roce 1971 předal na Západ kopie závěrů ze soudních psychiatrických posudků Hryhorenka a několika dalších disidentů prohlášených za nepřičetné, začala lékařská centra vyvíjet tlak na sovětské psychiatry. V roce 1973 vyšel v Amsterdamu výbor z Hryhorenkovy publicistiky *Mysli sumasšedšego (Bláznovy myšlenky)*, do něhož byly zahrnuty také autorovy deníky z vězení. Téhož roku byl v Anglii podle knihy natočen film.

Devatenáctého září 1973 byl přemístěn do *psychiatrické léčebny speciálního typu v okolí Moskvy a 24. června 1974 (v předvečer návštěvy prezidenta USA Richarda Nixona v SSSR) vydal moskevský městský soud rozhodnutí o ukončení nucené léčby.

Krátce po propuštění obnovil disidentskou činnost. Vystupoval na obranu *Mustafy Džemileva, podepsal kolektivní prohlášení proti štvanci na *Andreje Sacharova, která byla rozpoutána v sovětském tisku poté, co mu byla přiznána Nobelova cena míru. Podepsal *Otevřenou výzvu* zaslou delegátům XXV. sjezdu KSSS a hostům pozvaným na sjezd, obsahující požadavek, aby byla v SSSR a v dalších zemích východní Evropy vyhlášena všeobecná politická amnestie. V létě 1977 podepsal dopis politickému byru ÚV KSSS, kritizující návrh Ústavy SSSR, který posiloval „stranickokratický“ charakter moci. Inicioval vznik nezávislého bulletinu *Vokrug projekta Konstitucii SSSR*, který se tímto problémem zabýval.

Byl zakládajícím členem *Moskevské helsinské skupiny (MHS), podepsal většinu jejích dokumentů vzniklých v letech 1976–1977, byl jedním z iniciátorů vzniku *Pracovního výboru pro zkoumání využívání psychiatrie k politickým účelům při MHS. Účastnil se založení *Ukrajinské helsinské skupiny, je na seznamu jejích zakládajících členů. Vystupoval na obranu uvězněných členů helsinských skupin *Zviada Gamsachurdii, *Alexandra Ginzburga, *Jurije Orlova, *Mykoly Rudenka, Vladimira Slepaka, *Anatolije Ščaranského, *Oleksije Tychého. V únoru 1977 zredigoval brožuru *Naši budni (Naše všední dny)* o tom, jak KGB potlačuje helsinské hnutí. Pokračoval v boji za navrácení práv krymským Tatarům, byl jedním z iniciátorů přijetí dokumentu MHS, který začínal slovy *Diskriminace krymských Tatarů trvá*.

Pátého prosince 1976 se zúčastnil tradiční demonstrace obránců lidských práv na Puškinově náměstí v Moskvě a přednesl tam krátký projev: *Děkuji všem, kdo sem přišli uctít památku milionů zmařených nevinných životů! Děkuji vám i za to, že jste svou přítomností projevíli solidaritu s vězni svědomí!*

V listopadu 1977 dostal povolení odjet na půl roku na léčení do USA. Za pobytu ve Spojených státech se zdržel politických vystoupení, ale přesto byl dekretem předsednictva Nejvyššího sovětu SSSR ze 13. února 1978 zbaven sovětského občanství za *činnost zneuctvující jméno občana SSSR*. Na tiskové konferenci svolané v New Yorku prohlásil, že je to nejbolestnější den v jeho životě. *Zbavili mne práva zemřít v rodné zemi.*

V roce 1978 se na vlastní žádost v USA podrobil psychiatrickému zkoumání. Nepotvrdil se žádný znak psychické choroby. *Všechny rysy jeho osobnosti sovětsští diagnostici zdeformovali. Tam, kde viděli posedlost, my jsme zjistili vytrvalost. Tam, kde oni nacházeli bludy, jsme my viděli zdravý rozum. Kde viděli nedostatek rozvážnosti, našli jsme my výraznou důslednost. A tam, kde diagnostikovali patologii, jsme my narazili na duševní zdraví.*

Byl zahraničním představitelem *Moskevské helsinské skupiny. V emigraci se nakonec zbavil komunistického přesvědčení, stal se členem ukrajinské diaspory v USA a vrátil se k pravoslaví.

Zemřel v New Yorku v roce 1987, byl pochován na ukrajinském hřbitově v Bowndbrook.

V roce 1993 mu dekret prezidenta Ruské federace vrátil hodnost generálmajora. Jeho jménem byla pojmenována třída v Kyjevě a několik ulic v různých obcích na Krymu. Lékařská komise, svolaná v listopadu 1991 Hlavní vojenskou prokuraturou SSSR, prohlásila po analýze materiálů, že Hryhorenko byl zdrav.

Gennadij Kuzovkin, Dmitrij Zubarev

I.

Mysli sumasšedšego. Izbrannyje pisma i vystuplenija P. G. Grigorenko. Amsterdam 1973. Anglicky jako: *The Grigorenko papers.* Boulder [USA] 1976; Londýn 1976.

Sbornik statěj. New York 1977 (*Otkrytoje pismo sekretarjam kompartij; O psichiatričeskich bolnicach SSSR*).

Sokrytije istoričeskoj pravdy – prestuplenije pered narodom! Otkrytoje pismo v red. žurn. „Voprosy istorii KPSS“. Londýn 1973.

V podpolje možno vstretit' tolko krys...

II.

ALTUŇAN, H.: *Pjotr Grigorjevič Grigorenko. Očerki.* Charkov 1997.

BUKOVSKIJ, V.: *To Build a Castle. My life as a dissenter...* Česky jako: *A vítr se vrací. Příběh disidenta.* Přel. Bzonková, Radka...

KORŽAVIN, N.: Nad stranicami žizni Petra Grigorenko. *Kontiněnt*, 1986, č. 2.

Kto takoj P. G. Grigorenko? *Vojenno-istoričeskij žurnal*, 1990, č. 10.

LANDA, M.: Pjotr Grigorenko (1907–1987). *Fakty biografii. Pravozaščitnik*, 1997, č. 4.

PETROVSKIJ, L.: Don-Kichot XX veka: Geněral Grigorenko. *Kentavr*, 1995, č. 3–4.

SACHAROV, A.: *Wspomnienia*, sv. 2. Varšava 1990.

Tat'jana CHODOROVIČ (1921–2015)

Lingvistka dialektoložka, členka *Iniciativní skupiny na obranu lidských práv v SSSR. V roce 1977 byla správkyní *Fondu pomoci politickým vězňům a jejich rodinám.

Narodila se v Moskvě. Pochází ze starého šlechtického rodu, je vnučkou důstojníka vojenského námořnictva, který si ještě před rokem 1917 vysloužil hodnost admirála a zůstal ve službě také za sovětské vlády.

Dokončila studium filologie v moskevském Pedagogickém institutu a poté čtyři roky pracovala ve škole. Od roku 1953 byla vědeckou pracovnící Jazykovědného ústavu, posléze Ústavu ruského jazyka Akademie věd SSSR.

V letech 1968–1977 patřila k neaktivnějším členům hnutí na obranu lidských práv. Počínaje kampaní petic v souvislosti s *procesem čtyř pravidelně podepisovala dopisy a výzvy na obranu lidí pronásledovaných z politických důvodů.

Hodně se věnovala boji za propuštění *Leonida Pljušče. Vedle početných článků a výzev sovětským a mezinárodním institucím na jeho obranu, v nichž byly demaskovány metody trestní psychiatrie v SSSR, zpracovala dokumentární soubor *Istorija bolezni Leonida Pljušča (Historie choroby Leonida Pljušče)*, do něhož kromě dokumentů spojených s jeho případem zařadila výběr z *Pljuščových dopisů, výpovědi přátel o něm a také svůj článek *Nakazanije bezumijem: učonyj i gosudarstvo (Odsouzen k šílenství: vědec a stát)*. Do velké míry se díky její vytrvalosti s *Pljuščovým případem seznámila mezinárodní scéna a také vědecké kruhy. Pokračovala v boji až do jeho propuštění.

Od vzniku (v květnu 1969) *Iniciativní skupiny na obranu lidských práv v SSSR byla její členkou, v jejím bytě se konalo mnoho schůzek skupiny. Byla spoluautorkou většiny dokumentů, které skupina vypracovala.

V roce 1971 byla kvůli své činnosti na obranu lidských práv propuštěna z práce.

V letech 1973–1974 podepsala tři texty, které hrály klíčovou roli v procesu, jímž se sovětské hnutí na obranu lidských práv vymaňovalo z krize způsobené *procesem Jakira a Krasina:

- prohlášení *Iniciativní skupiny o záměru *usilovat i v budoucnu individuálně i kolektivně o rozšíření obecně uznávaných svobod, přestože se *Pjotr Jakir a Viktor Krasin sami obvinili, čímž byly podle názoru autorů vinni ti, kdo používají metod, které ničí lidskou osobnost* (září 1973);
- prohlášení (společně se *Sergejem Kovaljovem a *Tat'janou Velikanovou) odmítající praxi vydírání, jímž se KGB pokouší přimět lidi k mlčení tím, že na jejich chování závisí osud jiných: *těm, kdo nás stavějí do takové situace, můžeme říci jen jedno – ne! Je to vaše věc, vaše svědomí, váš hřích – je to na vaši odpovědnost. Chcete využívat rukojmí? S naší pomocí nepočítejte* (leden 1974);
- nejdůležitější prohlášení stejných autorů o obnovení **Kroniky aktuálních událostí* a převzetí odpovědnosti za její rozšiřování (7. května 1974).

Třicátého října 1974 se zúčastnila tiskové konference, při níž bylo ono datum prohlášeno za *Den politického vězně v SSSR.

V publicistických pracích šířených v samizdatu *Po veleníu sovesti (Na rozkaz svědomí), Sud nad myslju – ně dopuskat! (Nedovolme soudit myšlení!)*, cyklu napsaném spolu s Viktorem Někipelovem *Opričnina 1977. Političeskije raspravy ugovolnym puťom (Opričnina 1977. Politické procesy trestní cestou)* a také *Tolko čudo (Jen zázrak)* a v textu – rovněž s Viktorem Někipelovem – *Ně ustupit' nosorogu. Džimmi Karter – politika, npravstvennost' (Neustoupit nosorožci. Jimmy Carter – politika, slušnost)* popsala svůj občanský postoj: *Morální odpor proti násilí a ne-spravedlnosti není věcí politiky, nýbrž nejjednodušších a nejpřirozenějších projevů lidského já. Můj morální odpor proti násilí spočívá v tom, že se ho neúčastním, v tom vidím svou povinnost.*

Čtvrtého února 1977 spolu s *Malvou Landou a *Kronidem Ljubarským přijala povinnosti správkyně *Fondu pomoci politickým vězňům a jejich rodinám (po uvězněném *Alexandru Ginzburgovi). V otevřeném dopise z 5. dubna 1977 Chodorovič a *Landa popsaly základní cíl fondu slovy: *probouzet milosrdenství a oslabovat strach.*

Stále narážela na šikany – prohlídky, výsledky, zadržování, propouštění z práce. V říjnu 1977 se po dalším „pohovoru“ na KGB rozhodla pro emigraci. V prohlášení z téhož měsíce *Ja choču žít po sovesti (Chci žít podle svědomí)* napsala: *Nebojím se prohlídek ani výsledků. Nebojím se vězení ani lágrů. [...] Nechci žít ve státě, jehož Ústavu odmítám. Je mi 56 let. Jsem unavena bojem. Unavena lhaním. Je mi líto mých dětí. Přijímám od sovětské vlády nabídku opustit Sovětský svaz.*

Šestáho listopadu 1977 opustila SSSR a usadila se ve Francii. Bydlela v Paříži. Publikovala v týdeníku *Russkaja mysl* a v dalších exilových časopisech.

Gennadij Kuzovkin, Dmitrij Zubarev

I.

Istorija bolezni Leonida Pljušča. Amsterdam 1974. Ukrajinsky jako: *Istorija bolezni Leonida Pljušča.* Mnichov 1975.

Otkrytoje pismo Leonidu Pljušču. *Kontiněnt*, 1976, č. 9.

CHODOROVÍČ, T. – NĚKIPELOV, V.: *Opričnina 1977. Političeskije raspravy ugovolnym puťom...*

II.

LEVITIN-KRASNOV, A.: *Rodnoj prostor. Děmokratičeskoje dviženije. Vospominanija...*

PLJUŠČ, L.: *Otvět T. S. Chodorovič. Kontiněnt*, 1976, č. 9.

Tatjana Chodorovič. In: ČALIDZE, V. (ed.): *Otvětstvennost' pokolenija.* New York 1981 (rozhovor).

TĚRNOVSKIJ, L.: *Tajna IG...*

Pjotr JAKIR (1923–1982)

Historik. V letech 1968–1972 jeden z vůdců občanského hnutí, spoluzakladatel *Iniciativní skupiny na obranu lidských práv v SSSR.

Narodil se v Kyjevě. Jeho otec, Jona Jakir, se proslavil jako vůdce bolševických oddílů za občanské války. Ve třicátých letech byl velitelem Kyjevského vojenského okruhu. V roce 1937 byl uvězněn a zastřelen. Po otcově smrti byl s matkou poslán do vyhnanství do Astrachaně, později byl zatčen a 29. května 1938 ho zvláštní kolegium (OSO) NKVD odsoudilo jako syna „nepřítele lidu“. V letech 1938–1942 vykonával trest v koloniích pro mladistvé zločince.

V roce 1944 byl znovu zatčen a 10. února 1945 ho odsoudilo OSO NKVD podle *par. 58, odst. 10 a par. 121 tr. z. RSFSR (*vyzrazení spolupráce s NKVD*) na osm let. (Někteří autoři vzpomínek tvrdí, že tato spolupráce pokračovala i v táboře.) Do roku 1954 žil v Krasnojarském kraji, pracoval v lesním hospodářství. V roce 1955 byl rehabilitován.

Po Chruščovově vystoupení na XX. sjezdu KSSS se Jakirův život radikálně změnil. Byl bez zkoušek přijat do Moskevského historicko-archivního ústavu Akademie věd SSSR, který ukončil s vyznamenáním v roce 1962. Od tohoto roku byl vědeckým pracovníkem Historického ústavu Akademie věd SSSR, kde v rámci doktorandského studia psal práci z dějin Rudé armády. Byl jedním z redaktorů sborníku *Komandarm Jakir* (1963), do něhož zařadil své vzpomínky na otce. Dva roky pravidelně vystupoval v Moskvě a jinde, prezentoval knihu v továrnách a institucích.

Když KSSS v letech 1955–1966 začala zjevně provádět politiku restalinizace, dostal se Jakir do předních řad kritiků tohoto procesu. Šestnáctého února 1966 se zúčastnil diskuse v Ústavu marxismu-leninismu při ÚV KSSS o knize Alexandra Někriče *1941. 22. června*. Díky Jakirovi se stenogram pořizovaný Leonidem Petrovským rozsáhle šířil v samizdatu a dostal se za hranice, kde byl zveřejněn. Na podzim 1966 podepsal petici Nejvyššímu sovětu SSSR s protestem proti zařazení *par. 190, odst. 1 a *par. 190, odst. 3 do trestního zákona. V roce 1967 byl jedním z iniciátorů protestního dopisu proti slibované rehabilitaci Stalina, který poslalo ÚV KSSS 43 dětí komunistů, již byli obětmi stalinského teroru; organizoval sbírání podpisů pod dopis. Také při vyšetřování a procesu s *Jurijem Galanskovem, *Alexandrem Ginzburgem a dalšími (*proces čtyř) sbíral podpisy pod protestní dopisy a sám několik takových dopisů podepsal. V lednu 1968 s *Iljou Gabajem a se svým zetěm *Julijem Kimem podepsal výzvu **K dějatěljam nauki, kultury i iskusstva (Pracovníkům ve vědě, kultuře a umění)* poukazující na bezprostřední spojení politických procesů s disidenty a restalinizací. V tomto období Jakira, který byl spíš apolitický a do ideologických diskusí nevstupoval, spojovalo veřejné mínění s „marxistickým“ proudem utvářejícího se nezávislého občanského hnutí.

Po uvěznění *Larisy Bogoraz a *Pavla Litvinova v srpnu 1968 se stal nejznámější osobností v hnutí na obranu lidských práv, zejména v očích disidentů mimo velká města a zahraničních novinářů, s nimiž se často a neskrývaně stýkal. V letech 1969–1972 byl Jakir i jeho byt – vždy otevřený pro hosty – symbolem disidentské Moskvy. Nemalou roli hrálo jeho osobní kouzlo a způsob existence plný fantazie a svobody.

V těch letech napsal několik pamfletů zaměřených proti stalinismu, z nichž nejznámější je *Dopis ÚV KSSS a redakci časopisu „Kommunist“* (únor 1969). Udělal v něm něco v tehdejší protistalinistické publicistice nevídaného: analyzoval Stalinovo jednání z hlediska trestního práva platného v SSSR a dospěl k závěru, že bylo zločinné. Dvacátého prvního prosince 1969, v den devadesátého výročí narození Josefa Stalina, se zúčastnil protistalinské demonstrace na Rudém náměstí v Moskvě.

Od podzimu 1968 do jara 1969 se zúčastnil několika diskusí o tom, zda je možné a účelné dodat činnosti na obranu lidských práv organizovanou podobu. V těchto diskusích se pravděpodobně neprohláшал za rozhodného stoupence „organizace“, ale 20. května 1969 se právě on spolu s Viktorem Krasinem chopil iniciativy při založení první nezávislé organizace na obranu lidských práv – *Iniciativní skupiny na obranu lidských práv v SSSR. Toho dne poslali Jakir a Krasin Výboru pro lidská práva OSN první výzvu *Iniciativní skupiny, přičemž někteří lidé uvedení jako členové skupiny potvrdili své členství až později. Přesto však skupina dokázala jednat účinně a vytvoření prvního nezávislého občanského sdružení v SSSR vyvolalo rozsáhlý ohlas.

Na jaře 1970 *Andrej Amalrik, *Vladimir Bukovskij a Jakir poskytli západnímu dopisovateli rozhovor. V červenci 1970 se filmová nahrávka rozhovoru vysílala v americké televizi – obyvatelé západních zemí měli poprvé nejen příležitost přečíst si shrnutí názorů sovětských disidentů v novinách, ale vidět je na vlastní oči.

Již od podzimu 1968 byla jeho prostřednictvím předávána do zahraničí značná část materiálů od sovětských disidentů a poté, co byl v květnu 1970 uvězněn *Amalrik, stal se Jakir hlavním „spojovacím kanálem“ se Západem. Formy, jaké jeho činnost někdy měla, a povaha jeho kontaktů (významné místo tu zaujímal představitel *Národního svazu práce – exilové organizace s kontroverzní pověstí), byly začátkem sedmdesátých let předmětem ostrých sporů nejen v samotném disidentském prostředí, ale i v okruhu inteligence, která byla disidentům nakloněna.

Jakir byl úzce spjat s **Kronikou aktuálních událostí*. Podílel se na sbírání informací do *Kroniky*, předával její exempláře do zahraničí a mimo Moskvu.

Nejednou byl předvolán na KGB a varován, že jeho činnost je v rozporu se zákonem, byl stále sledován, a to často demonstrativně. Ti, kdo ho dobře znali, připouštějí, že na Jakira, velmi emotivního a citlivého člověka, zatíženého táborovými zkušenostmi z dětství a mládí, působily tyto výhrůžky silněji, než se mohlo zdát. *Sergej Kovaljov soudí, že Jakir nebyl jen hrdý na roli „vůdce“, ale že ho také velmi zatěžovala. *Po uvěznění Pjotra Grigorjeviče* [*Hryhorenka] *se z Jakira stal patrně nejznámější disident v zemi. Zdá se mi, že mu to dělalo dobře, ale v hloubi duše byl bázlivý. Jídal chleba z různých pecí a dobře věděl, že číše jednoho dne přeteče. Ustoupit však už nemohl. Péta v podstatě velice miloval život, byl velmi laskavý, vůbec nebyl vypočítavý, trochu marnivý a vůbec nebyl odvážný.*

Čtrnáctého ledna 1972 proběhla v jeho bytě osmnáctihodinová prohlídka. Bylo zabaveno velké množství samizdatových publikací a dokumentů týkajících se obrany lidských práv. Dvacátého prvního června 1972 byl uvězněn.

Od prvních měsíců po uvěznění on i jeho kolega Viktor Krasin aktivně spolupracovali s vyšetřovateli. Oba později tvrdili, že se k tomu rozhodli pod hrozbou, že proti nim bude použit *par. 64 tr. z. RSFSR, podle něhož mohl být za vlastizradu uložen trest smrti. Jakir to vysvětloval ještě další hrozbou – možností uvěznění jeho dcery Iriny Jakir, která byla s *Kronikou* spojena mnohem těsněji než on.

Oba také tvrdili, že začali vypovídat proti jiným lidem až poté, co jim KGB slíbila, že jejich výpovědi nepovedou k dalším zatčením. Podle údajů **Kroniky aktuálních událostí* bylo během přípravného řízení vyslechnuto přes 200 lidí.

Kauza Jakira a Krasina, které nejvyšší vedení strany přikládalo velkou váhu, měla podle plánu KGB zlikvidovat občanskou opozici v SSSR. Prostřednictvím vězněných byli aktivisté, kteří zůstávali na svobodě, vybízeni, aby zanechali činnosti na obranu lidských práv. V listopadu 1972 Jakir při konfrontaci s dcerou zjevně na příkaz vyšetřovatele oznámil, že každé další číslo *Kroniky* bude mít za následek další zatýkání, přičemž nemusí jít o zatýkání lidí, kteří se na jeho přípravě podíleli. V dubnu 1973 doručil kurýr *Andreji Sacharovovi dopis od Jakira z vězení, ve kterém ho Jakir vyzýval, aby oznámil porážku „demokratického hnutí“ v SSSR a vyjednal s úřady podmínky „čestné kapitulace“.

Při hlavním líčení (*proces Jakira a Krasina, 27. srpna – 1. září 1973) se přiznal k vině a projevil lítost nad svou *protistátní činností řízenou a financovanou zahraničními zvláštními službami*. Byl odsouzen podle *par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR ke třem letům odnětí svobody a třem letům vyhnanství. V rozsudku moskevského městského soudu je také záznam o „zločinném“ charakteru **Kroniky aktuálních událostí* a činnosti *Iniciativní skupiny.

Pátého září 1973 Jakir a Krasin zopakovali svá „doznání“ na tiskové konferenci před zahraničními novináři (úryvky téhož dne vysílala sovětská televize). Osmadvacátého září 1973 Nejvyšší soud SSSR rozsudek zmírnil (snížil trest odnětí svobody na dobu už fakticky odpykanou). Jako místo vyhnanství byla stanovena Rjazaň – oblastní město nedaleko Moskvy.

Kauza Jakira a Krasina, jejich chování při vyšetřování a veřejná lítost uštedřily citelnou ránu hnutí na obranu lidských práv a natrvalo od něj odradily značnou část společnosti.

Šestnáctého září 1974 byl Jakir dekretem předsednictva Nejvyššího sovětu propuštěn z vyhnanství. Ke společenské činnosti se již nevrátil. Zemřel v Moskvě po nešťastné nehodě, byl pochován na Německém hřbitově.

Gennadij Kuzovkin, Dmitrij Zubarev

I.

GABAJ, I. – JAKIR, P. – KIM, J.: *K dějatěljam nauki, kultury i iskusstva...* In: LITVINOV, P.: *Process četyrjoch. Sbornik dokumentov o sudě nad A. Ginzburgom, J. Galanskovym, A. Dobrovolskim, V. Laškovej...*

Dětstvo v turme. Londýn 1972. Anglicky jako: *A Childhood in Prison*. New York 1973. Francouzsky: Paříž 1972. Německy: Frankfurt and Mohanem 1972; 1974 (vzpomínky z let 1937–1944).

Stalina – k ugovnoj otvetstvennosti. *Posev*, 1969, č. 7. Anglicky jako: Stalin: A Plea for a Criminal Investigation. *Survey*, 1969, č. 70–71 (překlad dopisu Pjotra Jakira redakci časopisu *Kommunist*).

II.

ALEXEYEVA, L. – GOLDBERG, P.: *The Thaw Generation...*

AMALRIK, A.: *Zapiski dissidenta...*

BUKOVSKIJ, V.: *Moskevský proces...*

FRID, V.: *58 1/2. Zapiski lagernogo pridurka*. Moskva 1996.

GRIGORENKO, P.: *V podpolje možno vstretit' tolko krys...*

JAKOBSON, A.: *Počva i sud'ba...*

KIM, J.: Dělo Pjotra Jakira. *Zvezda*, 1997, č. 3.
 KOVALJOV, S.: *Lot białego kruka. Od Syberii po Czechenię – moja życiowa podróż...*
 KRASIN, V.: *Sqd*. Krag, Varšava 1984.
 LEVITIN-KRASNOV, A.: *Rodnoj prostor. Děmokratičeskoje dviženije. Vospominanija...*
 PETROVSKIJ, L.: Děsjať iz 1001 „prestuplenija“ Pjotra Jakira. *Kentavr*, 1995, č. 1.
 REDDAWAY, P.: Pamjati Jakira. *SSSR: Vnutrennije protivorečija*, [New York], 1983, č. 7.
 TĚRNOVSKIJ, L.: Tajna IG...
 Three Voices of Dissent. *Survey*, 1970, č. 77 (rozhovor s Amalrikem, Bukovským a Jakirem).

Anatolij JAKOBSON (1935–1978)

Pedagog, literární vědec, básník a překladatel. Autor samizdatu, publicista. Člen *Iniciativní skupiny na obranu lidských práv v SSSR, redaktor *Kroniky aktuálních událostí.

Narodil se v Moskvě. V roce 1957 dokončil Historicko-filozofickou fakultu moskevského Pedagogického institutu. Do roku 1968 učil dějepis a literaturu v moskevských školách. Zároveň se intenzívně věnoval literární činnosti: překládal západoevropské a latinskoamerické básníky. V šedesátých a na začátku sedmdesátých let publikoval v časopisech a četných básnických souborech překlady takových autorů, jakými byli Théophile Gautier, Miguel Hernández, Federico García Lorca, Paul Verlain a další.

V tomto období napsal také několik literárněvědných děl spojujících akademickou analýzu s didaktickými a publicistickými prvky, mj. *Konec tragedii (Konec tragédie)*, *Carstvennoje slovo (Královské slovo)*, *O romantičeskoj iděologii (O romantické ideologii)*. Nebyla určena k tisku v sovětských nakladatelstvích. Některá vycházela z publicistických přednášek o ruských básnících ze začátku dvacátého století (Anna Achmatova, Alexandr Blok, Sergej Jesenin, Vladimir Majakovskij, Osip Mandelštam a Boris Pasternak), které přednesl v letech 1966–1968 v moskevské škole č. 2, kde v té době učil. Přednášky představovaly důležitou kulturní událost nejen pro jeho žáky, ale také pro moskevskou inteligenci – do školní posluchárny se stěží vešli všichni zájemci.

Činnost na obranu lidských práv zahájil v roce 1965 po uvěznění Julije Daniela a *Andreje Siňavského. Jako Danielův blízký přítel chtěl být u soudního jednání jako jeho veřejný obhájce, ale nezískal souhlas. Připravovanou obhajobu poslal soudu a později byla zařazena do *Bílé knihy* *Alexandra Ginzburga. Články a výzvy uveřejněné v samizdatu vynesly Jakobsonovi pověst vynikajícího publicisty. V jedné z nejznámějších výzev, *Načňom s togo, čtoby osvobodit' sebja! (Začněme osvobozením sebe!)*, z 18. září 1968 se vypořádával s názorem, že *demonstrace sedmi na Rudém náměstí byla nesmyslná. Jasně vymezil podstatu jednání na obranu lidských práv, které podle něj spočívalo především v individuálním morálním vzdorování bezpráví a oficiálnímu pokrytectví. Koncepce, jež tkvěla v základech takového modelu, měla důležitý vliv na sebeuvědomění sovětských disidentů a léta představovala krédo pro mnoho aktivistů hnutí na obranu lidských práv v SSSR.

Na jaře 1968 opustil práci ve škole, protože nechtěl svou disidentskou činností poškozovat své kolegy pedagogy. Živil se soukromými hodinami a honoráři za překlady.

Dvacátého prvního prosince 1969, v den devadesátého výročí narození Stalina, se zúčastnil protistalinské demonstrace na Rudém náměstí. Byl zadržen a rozsudkem lidového soudu leninského obvodu v Moskvě odsouzen za rušení veřejného pořádku.

Je podepsán pod mnoha peticemi na obranu lidských práv z let 1967–1973, často jde o texty, jichž byl autorem. Napsal většinu výzev *Iniciativní skupiny na obranu lidských práv v SSSR (IS), jejímž členem byl od května 1969 až do odjezdu ze SSSR (s výjimkou několika mě-

síců v letech 1970–1971, kdy se rozešel s *Pjotrem Jakirem kvůli jeho příliš těsným stykům s exilovým *Národním svazem práce a přerušil členství v IS).

V roce 1969 pomáhal *Natalje Gorbaněvské ve vydávání **Kroniky aktuálních událostí* a po jejím uvěznění v prosinci 1969 se stal klíčovou osobou okruhu vydavatelů bulletinu. Několik čísel z let 1970–1972 připravil prakticky sám a tvorby ostatních se účastnil jako literární redaktor.

Mnohokrát byl u výslechu a postihly ho prohlídky.

Na začátku sedmdesátých let dokončil své životní dílo – knihu o básníkovi Alexandru Blokovi *Konec tragedii (Konec tragédie)*, která se původně jmenovala *Tragičeskij tenor epochy (Tragický tenor epochy)*. Vyšla v roce 1973 v zahraničí a přinesla autorovi evropskou slávu – ve stejném roce byl přijat do evropského PEN klubu.

Od konce roku 1972 zesílil tlak úřadů, otevřeně mu hrozily uvězněním, neopustí-li SSSR. Vydírání byli i další aktivisté hnutí na obranu lidských práv, mj. ti, kteří se angažovali ve vydávání **Kroniky aktuálních událostí*. Vyšetřovatel KGB přímo prohlásil, že vyjde-li číslo 28 bulletinu, bude uvězněn právě Jakobson. V lednu 1973 se lidé z okruhu *Kroniky* na schůzce rozhodli její vydávání přerušit. Jakobson na té schůzce byl, ale neměl hlasovací právo.

Začátkem září 1973 emigroval s rodinou do Izraele. Usadil se v Jeruzalémě, pracoval v Centru slavistiky Jeruzalémské univerzity. Vydal řadu literárněvědných článků. V září 1978 spáchal v těžké depresi sebevraždu. Byl pochován v Jeruzalémě.

*Pokud se o disidentském hnutí mluví jako o zůsobu seberealizace neúspěšných a průměrných, připomínám Tolju Jakobsona, jeho vynikající lidský a odborný talent. Když se mluví o disidentech jako o lidech, jimž je Rusko lhostejné nebo jsou k němu nepřátelští, připomínám Toškovo takřka fyzické sepětí s ruskou kulturou. Přetržení nebo také oslabení tohoto pouta, to, že kolem sebe nemohl slyšet ruštinu, ho dovedlo – o tom jsem přesvědčen – k smrti (ze vzpomínek *Sergeje Kovaljova).*

V roce 1989 vyšel zásadní Jakobsonův článek *O romantičeskij iděologii (O romantické ideologii)* ve vlasti, v roce 1992 tam vyšla kniha *Konec tragedii* a svazek *Počva i sud'ba (Půda a osud)* s literárními eseji, překlady, výběrem ze samizdatové publicistiky, deníkovými zápisy a vzpomínkami přátel.

Gennadij Kuzovkin

I.

Konec tragedii. New York 1973; Vilnius – Moskva 1992.

Počva i sud'ba... (mj. *O romantičeskij iděologii; Pismo v Moskovskij gorodskoj sud*).

II.

DANIEL, A. (ed.) – DANIEL, J.: „*Ja vsjo sbivajus na litěraturu...*“ *Pisma iz zaključenija. Stichi...*

GORBANĚVSKAJA, N.: *Polděň. Dělo o dēmonstracii 25 avgusta 1969 goda na Krasnoj ploščadi...*

Česky jako: GORBANĚVSKÁ, N: *Poledne*. Přel. Dvořák, Milan...

KOVALJOV, S.: *Lot białego kruka. Od Syberii po Czecczenię – moja życiowa podróz...*

TĚRNOVSKIJ, L.: *Tajna IG...*

Wobec biegu wydarzeń. *Karta*, 1995, č. 16 (překlad úryvků rozhovoru z roku 1978, podle:

Počva i sud'ba...).

Gleb JAKUNIN (1934–2014)

Pravoslavný duchovní, společenský a politický aktivista. Jeden z vůdců vnitrocírkevního hnutí proti podřízení pravoslavné církve státnímu diktátu. Organizátor *Křesťanského výboru na obranu práv věřících v SSSR, vězeň svědomí.

Narodil se v Moskvě. Otec, vojenský hudebník, zemřel v roce 1943. Matka chlapce vychovávala v náboženském duchu. Ve věku čtrnácti let však víru ztratil a stal se ateistou. Začal studovat v Ústavu kožešinové zvěře v Balašiše u Moskvy, v roce 1955 byl po reorganizaci školy přeřazen do Zemědělského ústavu v Irkutsku. Pod vlivem kolegy z ročníku *Alexandra Meně se vrátil k víře. Po zakončení studií v roce 1958 nastoupil do moskevského duchovního semináře, ale záhy byl vyloučen pod záminkou, že si ze seminární knihovny přivlastnil knihy Nikolaje Berdajeva. Pomáhal ve službě v chrámech u Moskvy, byl žalmistou, patřil do náboženského kroužku mládeže sdružené kolem časopisu *Žurnal Moskovskoj patriarii* (Nikolaj Ešliman, Felix Karelin, *Alexandr Meň). V roce 1962 byl vysvěcen na kněze, pracoval v Zarajsku a Dmitrově (Moskevská oblast).

V polovině šedesátých let se přidal ke skupině duchovních a laiků, znepokojených podřízením pravoslavné církve státu. Koncem roku 1965 se skupina rozhodla obrátit se peticí na patriarchu Alexije I., biskupy a předsedu předsednictva Nejvyššího sovětu SSSR. Hodlali pokázat na nezákonnost zásahů *Rady pro věci církevní do vnitřního života církve. Iniciátoři petice byli toho názoru, že takové zasahování je v rozporu se zásadami, tvořícími základy sovětského státu, a s ústavou, zaručující svobodu vyznání. Pokornou poslušnost církve státnímu diktátu pokládali za neslučitelnou s kanonickým právem.

Mezi členy skupiny se záhy projevil rozpor, pokud šlo o způsob argumentace a tón zamýšlených výzev, takže v listopadu a prosinci 1965 dopisy podepsali jen Jakunin a mladý duchovní Nikolaj Ešliman. Podle jejich výzvy patriarchovi (21. listopadu 1965) se *Kristova církev postupně mění v podřadný dodatek ateistického státu, označeného za hříšný a směřující proti Bohu*.

Dopisy měly velký ohlas v církevním i mimocírkevním prostředí, byly uveřejněny v zahraničí. Zmíněná výzva patriarchovi se vedle petice biskupa Hermogena stala nejznámějším textem druhé poloviny šedesátých let z prostředí „disidentů v pravoslavné církvi“. V biskupské konferenci vyvolala nejednoznačné reakce. Biskupové se cítili uraženi podle jejich názoru nezaslouženými výtkami, že přikyvují úřadům – podle vlastního názoru hráli s komunisty při obraně zájmů církve složitou hru.

Biskupové mladým duchovním vytkli, že místo toho, aby naději čerpali z modlitby, vměšují se – vedeni „duchovní pýchou“ – do věcí, do nichž jim nic není. Výzvu přijali skepticky rovněž pravoslavní duchovní, kteří jako *Alexandr Meň viděli hlavní směr boje proti diskriminaci církve především v misijní a výchovně vzdělávací činnosti, přičemž přímou diskusi s mocí pokládali za málo účinnou.

Rozhodnutím patriarchy – nejspíš nikoli bez nátlaku *Rady pro věci církevní – byli Nikolaj Ešliman a Jakunin zbaveni farností a byla jim zakázána kněžská služba (*dokud neprojeví lítost*).

V roce 1970 byla u Jakunina provedena prohlídka v souvislosti s kauzou *Anatolije Levitina-Krasnova, kterého znal od roku 1959.

V letech 1973–1977 podepsal řadu nových dopisů a výzev, věnovaných hlavně situaci náboženství v SSSR a také obraně obětí politického pronásledování (většina textů mu byla později při procesu kladena za vinu). Navázal bližší styky s moskevským prostředím obránců lidských práv. Neúspěšně se snažil vrátit do kněžské služby.

Na konci prosince 1976 založil v Moskvě *Křesťanský výbor na obranu práv věřících v SSSR. Kromě něho do výboru vstoupil diákon Boris Chajbulin, který rovněž nesměl sloužit jako kněz, a laik Viktor Kapitančuk, později pak Vadim Ščeglov a duchovní Nikolaj Gajnov. Výbor si vytkl za úkol sbírat, analyzovat a šířit informace o situaci věřících v SSSR, poskytovat pomoc (ve formě konzultací) v případě porušování občanských práv, obracet se na státní instituce s problémy obrany práv věřících, spolupracovat na zdokonalení sovětských zákonů týkajících se náboženství.

Výbor vydal několik dokumentů věnovaných obraně práv věřících různých vyznání – adventistů, baptistů, katolíků v Moldavsku, *letničářů. Spolupracoval s *Moskevskou helsinskou skupinou a *Katolickým výborem na obranu práv věřících v Litvě.

Prvního listopadu 1979 byl Jakunin zatčen a 29. srpna 1980 ho moskevský městský soud podle *par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR odsoudil na pět let do kolonie s přísným režimem a na pět let vyhnanství. Na rozdíl od dalších uvězněných členů výboru odmítl projevit lítost a odsoudit svou dosavadní činnost.

Trest vykonával v *permských táborech. Účastnil se protestních akcí politických vězňů. Byl propuštěn na amnestii v březnu 1987, kdy si odbyval trest vyhnanství v Jakutsku.

Od května 1987 mohl z rozhodnutí synodu znovu plnit kněžské povinnosti (v letech 1990–1994 působil v kostele sv. Mikuláše ve Ščelkově).

Stal se významnou osobností společensko-politického života země. Byl členem mnoha demokratických společenských sdružení z konce osmdesátých let. V letech 1989–1990 se účastnil tvorby první velké opoziční politické organizace Demokratické Rusko a poté se stal jedním z jejích vůdců.

V letech 1990–1995 byl poslancem ruského parlamentu. V letech 1991–1993 pracoval ve výboru Nejvyššího sovětu RSFSR pro zkoumání činnosti KGB a odhalil a zveřejnil údaje o spojení hierarchů ruské pravoslavné církve s bezpečnostními orgány.

V listopadu 1993 mu bylo znovu zakázáno vykonávat kněžskou službu – za to, že přes zákaz Svatého synodu kandidoval ve volbách do Státní dumy. V roce 1994 byl zbaven kněžství za *vědomé neuposlechnutí církve*. Rozhodnutí nepřijal a prohlásil, že přechází do Ukrajinské pravoslavné církve kyjevského patriarchátu. Během koncilu ruské pravoslavné církve, který se konal ve dnech 15.–17. února 1997, byl exkomunikován.

Od roku 1996 byl vůdcem Společenského výboru na obranu svobody svědomí. Hájil svobodu vyznání, bojoval se státní diskriminací nepravoslavných konfesí.

Zemřel v Moskvě.

Nikolaj Mitrochin

I.

EŠLIMAN, N. – JAKUNIN, G.: Otkrytoje pismo patriarchu Alexiju. Pismo Jepiskopam Russkoj Cerkvi. Zajavlenije Predsedatělu Prezidiuma VS SSSR N. V. Podgornomu ot graždan SSSR Ešlimana N. I. i Jakunina G. P. *Grani*, 1966, č. 61; také in: ŠTRIKKER, G. (ed.): *Russkaja pravoslavnaja cerkov v sovetskoje vremja (1917–1991)*, sv. 2. Moskva 1995.

Istoričeskij put' pravoslavnogo talibanstva. Moskva 2002.

Moskovskaja patriarchija i „kult ličnosti“ Stalina. *Russkoje Vozroždenije*, 1978, č. 1.

O aktualnym stanje Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego i perspektywach religijnego odrodzenia Rosji. Spotkania, Lublin – Krakov – Varšava 1981; Vademecum, Lublin 1985.

Od Trzeciej Międzynarodówki do Trzeciego Rzymu. *Fronda*, 2005, č. 36.

Podlinnyj lik Moskovskoj Patriarchii. Moskva 1995.

KAPITANCHUK, V. – KHAIBULLIN, V. – YAKUNIN, G.: Founding statement of the Christian Committee for the Defense of Believers Rights in the USSR. In: BOURDEAUX, M. (ed.) a kol.: *May one believe – in Russia? Violations of Religious Liberty in the Soviet Union...*

REGELSON, L. – YAKUNIN, G.: *Letters from Moscow*. Keston – San Francisco 1978.

II.

ARKAĐJEV [vl. jm. Meň, Alexandr]: Něskolko slov o děle dvou moskovskich svjaščennikov. *Vestnik ruskogo christianskogo dviženija*, 1970, č. 95–96.

ELLIS, J.: *The Russian Orthodox Church. A Contemporary History...*

LAQUEUR, W.: *Čornaja sotňa. Istoki ruskogo fašizma...*

Ludzie nadziei i wiary (wybrane sylwetki – typowe losy). O. Gleb Jakunin. In: *Dar Polski Białorusinom, Rosjanom i Ukraińcom na Tysiąclecie ich Chrztu Świętego*. Londýn 1989.

MASLENNIKOVA, Z.: *Žizň otca Alexandra Meňa*. Moskva 1995; také jako: *Alexandr Meň. Žizň*. Moskva 2001.

MEŇ, A.: Vospominanija. *Kontiněnt*, 1996, č. 88.

Rozmowy z ludźmi wiary z Rosji, Armenii, Tadżykistanu, Kirgistanu i Kazachstanu. Krakov 1996. *Trzeba wierzyć w odrodzenie Cerkwi (Ks. Gleb Jakunin)*. In: RENIK, K.: *Religie, które przeżyły...*

Alexandr JESENIN-VOLPIN (1924–2016)

**Matematik, filozof, básník,
iniciátor hnutí na obranu lidských práv v SSSR.**

Narodil se v Leningradě jako syn básníka Sergeje Jesenina a básničky a překladatelky Naděždy Volpin.

Od dětství měl vášeň pro matematiku a poezii. V roce 1933 se s matkou přestěhoval do Moskvy. V roce 1941 nastoupil na Moskevskou univerzitu, na níž v roce 1946 zakončil s vyznamenáním Strojní a matematickou fakultu. Za války nebyl povolán do armády, protože byl uznán za psychicky nemocného (tato nálepka ho provázala po celý život v SSSR). Již za studentských let se projevil jako nadaný básník, mnohokrát veřejně vystupoval a přednášel básně. *Alik přednášel své básně. [...] Krásný mladý člověk s kučeravou hlavou. Zvučný hlas. Syn napolo zakázaného Jesenina. A naprosto nezvyklé básně, tehdy tak nikdo nepsal* (ze vzpomínek matematika Vladimira Uspenského).

V roce 1949 po zakončení aspirantury ve Vědecko-výzkumném matematickém ústavu při Moskevské univerzitě a obhajobě doktorské práce odjel pracovat do Černovic na Ukrajině. Čtyřicátého července 1949 ho tam zatkly bezpečnostní orgány za to, že kroužku blízkých přátel předčítal své básně.

Byl převezen do Moskvy, v *Institutu Serbského prohlášen za nepřítel národa a poté z rozhodnutí zvláštního kolegia při Ministerstvu státní bezpečnosti SSSR z 1. října 1949 poslán na nucené léčení do psychiatrické léčebny vězeňského typu v Leningradě. Devátého září 1950 byl však novým rozhodnutím zvláštního kolegia jako „společensky nebezpečný živel“ odsouzen k pěti letům vyhnanství v Karagandské oblasti (Kazachstán). V Kazachstánu se spřátelil s mladými básníky, kteří tam byli ve vyhnanství a jež znal z Moskvy ještě z doby před uvězněním – *Jurijem Ajchenvaldem a Naumem Koržavinem.

V dubnu 1953 byl díky amnestii propuštěn a vrátil se do Moskvy. Mezi matematiky začal být velmi známý jako vynikající odborník v oboru matematické logiky a tvůrce původního nového vědeckého směru – ultraintuicionismu. Zároveň dále psal básně a veřejně se stýkal s cizinci. V červenci 1959 na žádost jednoho z nich napsal své filozofické krédo. Krátce nato ho znovu zavřeli do psychiatrické léčebny, kde strávil asi dva roky. V té době byl jeho esej *Svobodnyj filosofskij traktat (Svobodný filozofický traktát)* na jeho přání předán na Západ a v roce 1961 uveřejněn spolu se sbírkou básní *Vesennyj list (Jarní list)*. Byl to po Borisi Pasternakovi druhý případ, kdy se občan SSSR osmělil publikovat bez souhlasu úřadů v zahraničí pod vlastním jménem.

Ze stranických tribun ho „demaskovali“ jako *ideového odpadlíka*, jeden stranický funkcionář ho označil za *jedovatou houbu*. Básně Jesenina-Volpina byly šířeny v samizdatu. Jeho poezie měla v tradiční formě provokativní obsah vůči vládnoucí ideologii. *Spoluobčané, ech, krásy a býci! Co s vámi provedli ti bolševici...*

Po propuštění v roce 1961 se stal řádným vědeckým pracovníkem Vsesvazového institutu vědeckých a technických informací (VIVTI), kde pracoval až do odjezdu ze SSSR. Věnoval se recenzování a překladům zahraniční matematické literatury, psal hesla do pětidílné filozofické encyklopedie (*Filosofskaja enciklopedija*).

Jádrem matematických a filozofických názorů Jesenina-Volpina byl krajní skepticismus – odmítnutí všech abstraktních pojmů přijatých jako víra: Boha, nekonečnosti atd. Výsledkem je pak nutnost důsledného dodržování formálně logických kritérií. Tento přístup začal uplatňovat na začátku šedesátých let v oblasti práva. Byl autorem a propagátorem řady zásad, které tvořily základy „ideologie obránců lidských práv“ – otevřenosti jednání, ochoty vystupovat s požadavkem dodržování zákonů. *Alik byl prvním člověkem, který v naší realitě vážně mluvil o sovětském právu* (ze vzpomínek *Vladimira Bukovského).

Nejenže propagoval myšlenku odvolávat se na zákony v okruhu svých známých, ale činil i praktické kroky v rámci právního přístupu k řešení mezilidských konfliktů. V roce 1963 podal žalobu na novináře, který ve svém článku zopakoval výpady tajemníka KSSS Leonida Iljičova na adresu Jesenina-Volpina. V tehdejší době to byl tak nezvyklý krok, že se soud záležitostí zabýval, i když ji nerozhodl ve prospěch žalujícího.

Poté, co byli v září 1965 uvězněni spisovatelé Julij Daniel a *Andrej Siňavskij, inicioval a spolu s Valerijem Nikolským a Jelenou Strojovou připravil *Graždanskoje obraščeniye (Občanskou výzvu)*, vyzývající ke shromáždění na Puškinově náměstí v Moskvě 5. prosince 1965 na *mítinku glasnosti. Mítink mu pomáhali uspořádat mladí básníci, členové skupiny *SMOG. Tato demonstrace, jíž se sám nezúčastnil, se pokládá za počátek historie hnutí na obranu lidských práv v SSSR.

Na přelomu let 1967 a 1968 byl jedním z organizátorů petiční kampaně kolem *procesu čtyř, důsledně vystupoval proti porušování zákonnosti, k němuž docházelo při trestních a psychiatrických represích vůči nezávisle smýšlejícím lidem, podepsal desítky dokumentů na obranu lidských práv. Text *Pamjatka dlja těch, komu predstojať doprosy (Průvodce pro ty, které čeká výslech)* sloužil disidentům jako nezastupitelná pomoc při zákonném odporu proti sovětskému trestnímu systému. Hlavní tezí průvodce bylo tvrzení, že normy sovětského procesního práva zcela dostačují, aby se člověk v souladu se zákonem odmítl podílet na pronásledování nezávisle smýšlejících lidí a nemusel se uchýlovat ke lži ani k tomu, aby všechno popíral.

Další nucený pobyt Jesenina-Volpina v psychiatrické léčebně (únor 1968) vyvolal protestní kampaň sovětských i zahraničních matematiků.

V listopadu 1970 se stal expertem *Výboru pro lidská práva v SSSR a půldruhého roku se aktivně účastnil jeho práce, napsal několik zpráv (o právu na obranu, o právech psychicky nemocných, o mezinárodních paktech o lidských právech).

V březnu 1972 mu úřady daly na srozuměnou, že by bylo velice žádoucí, aby odjel za hranice. V květnu téhož roku emigroval do USA. Pracoval na univerzitě v Buffalu a poté v Bostonu. Dál se věnoval matematice a činnosti na obranu lidských práv.

Po roce 1989 několikrát soukromě přijel do vlasti. Žil v Bostonu.

Sergej Lukaševskij

I.

Filosofija. Logika. Poezija. Zaščita prav čeloveka. Moskva 1999 (sebrané dílo).

Juridičeskaja pamjatka. Paříž [1973].

[Raporty eksperta]. In: *Dokumenty Komitěta prav čeloveka...*

Testimony of Dr. Alexander Sergejevich Yesenin-Volpin. In: *Abuse of Psychiatry for Political Repression in the Soviet Union...*

Vesennij list. A leaf of spring. New York 1961 (dvojjazyčné vydání).

II.

ALEXEYEVA, L. – GOLDBERG, P.: *The Thaw Generation...*

BUKOVSKIJ, V.: *To Build a Castle. My life as a dissenter...* Česky jako: *A vítr se vrací. Příběh disidenta*. Přel. Bzonková, Radka...

MALCEV, J.: *Volnaja ruskaja literatura 1955–1975...*

Pamjatka dlja ně ožidajuščich doprosa. *Něprikosvennyj zapas*, 2002, č. 1 (rozhovor).

Boris KAGARLICKIJ

(nar. 1958)

Levicový publicista, jeden z vůdců podzemní socialistické organizace. Pseudonym: V. Krasnov.

Narodil se v Moskvě. Otec byl známým literárním vědcem, matka překladatelkou z angličtiny.

V roce 1977 za studií na Teatrologické fakultě Státního ústavu divadelního umění vstoupil do poloveřejného kroužku mládeže marxistické orientace. Vůdci kroužku, mladí humanisté Andrej Fadin a Pavel Kuďukin, pracovali v elitním Ústavu světového hospodářství a mezinárodních vztahů, který byl centrem strategických analýz pro stranické a státní vedení země. Stal se jedním z hlavních teoretiků „skupiny mladých socialistů“ (pod tímto názvem je v literatuře znám kroužek Fadina a Kuďukina).

Ideologie „mladých socialistů“ byla syntézou idejí eurokomunismu, levicové sociální demokracie a „nové levice“. V souvislosti s tím se skupina orientovala na Socialistickou internacionálu, komunistické strany Itálie a Španělska a na levicově radikální organizace západní Evropy. Přesto na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let členové skupiny sledovali se sympatiemi a zájmem činnost polské *Solidarity. Organizovali zvláštní semináře o základech konspirace, vytvořili si systém krycích jmen a hesel, připravili instrukce *Kak vesti sebja na doprose* (*Jak se chovat u výslechu*). Hodlali vytvořit „podzemní univerzity“. Konečným cílem „mladých socialistů“ bylo zřízení federace demokratických sil socialistické orientace.

Od roku 1977 vydávala skupina nezávislý almanach *Varianty* (odpovědným redaktorem byl Andrej Fadin). Vycházely v něm články členů skupiny, věnované teoretické analýze společenských problémů ze socialistických pozic. Autoři polemizovali jak s konzervativně vlasteneckým solženicynovským typem disidentství, tak s liberálním prozápadním postojem. Vyšla čtyři čísla almanachu, Kagarlickij se účastnil přípravy dvou posledních.

Kagarlickij a Kuďukin nebyli spokojeni s teoretickou podobou časopisu a rozhodli se souběžně vydávat druhý almanach, v němž by se probíraly konkrétnější problémy. V roce 1979 vyšlo první číslo strojopisného časopisu *Levyj povорот* (*Obrat vlevo*); od třetího čísla, které vyšlo v roce 1981, byl titul změněn na *Socializm i buduščee* (*Socialismus a budoucnost*). Časopis byl distribuován mezi studenty a doktorandy v několika městech v zemi.

V roce 1980 se Kagarlickij stal kandidátem KSSS, ale poté, co u něj byla provedena domovní prohlídka, při níž byl nalezen samizdat, nebyl do strany přijat a ze studií byl vyloučen.

Nějakou dobu pracoval jako tajemník opozičního historika *Roje Medveděva, poté se stal listonošem.

V květnu 1981 dokončil knihu *Dialektika naděždy* (*Dialektika naděje*). Úryvky z ní vydal pod pseudonymem V. Krasnov v časopise *Problemy Vostočnoj Jevropy*, který vycházel v USA. Navrhoval v SSSR zřídit síť pololegálních nezávislých sdružení (kluby a odbory) socialistického charakteru.

V dubnu 1982 byli členové skupiny zatčeni. V Moskvě proběhly četné prohlídky, především u studentů a doktorandů, bylo zabaveno mnoho samizdatových materiálů. Členové skupiny byli obviněni ze *založení protisovětské organizace a vydávání ilegálních časopisů*. Jedním z bodů obžaloby byly odpovědi členů skupiny na anketu provedenou francouzským časopisem

L' Alternative. Úřady usoudily, že anketa *byla ve skutečnosti programem organizovaného boje proti sovětské vládě.*

Záležitost měla mezinárodní ohlas. Vedení západoevropských komunistických a socialistických stran se u ÚV KSSS postavila za „mladé socialisty“. Navíc při vyšetřování všichni členové skupiny nevyjímaje vůdce (Fadina, Kagarlického a Kud'ukina) vypovídali a byli ochotni projevít lítost, což vedlo k propuštění většiny vězněných na svobodu (v dubnu 1983) a ukončení jejich kauzy. Ve vězení zůstali jen dva lidé – geolog Michail Rivkin, který neprojevil lítost a odmítl vypovídat o jiných, a Andrej Šilkov z Petrozavodsku, který byl s mladými socialisty spjat jen nepřímo.

Po návratu na svobodu Kagarlickij nějaký čas omezoval svou disidentskou činnost jen na účast v neoficiálních diskusích o problémech socialismu, které se konaly v bytě bývalého „mladého socialisty“ Vladimira Černěckého. Po nástupu perestrojky začalo být jméno Kagarlického znovu známé: koncem roku 1986 založil společně s Glebem Pavlovským a Grigorijem Pelmanem Klub společenských iniciativ, jedno z prvních neoficiálních sdružení levicových radikálů. V srpnu 1987 byl spoluorganizátorem první konference představitelů neformálních společensko-politických skupin, účastnil se vzniku Konfederace společenských socialistických klubů, která splňovala sny „mladých socialistů“ ze sedmdesátých let, a stal se jejím koordinátorem. V září 1987 založil v rámci Klubu společenských iniciativ Iniciativní socialistickou skupinu.

Od té doby je jedním z předních ideologů ruských socialistů. V červnu 1990 se účastnil vzniku Socialistické strany a stal se členem jejího výkonného výboru. V letech 1990–1993 byl poslancem moskevské městské rady za koalici Demokratické Rusko a zakladatelem skupiny radních Moskevská levice. V letech 1991–1994 byl jedním z vůdců Strany práce.

Na podzim 1993 v konfliktu prezidenta Jelcina se Sjezdem lidových poslanců stál na straně Sjezdu, účastnil se obrany budovy parlamentu.

V roce 2002 se stal ředitelem Institutu problémů globalizace. Žije v Moskvě.

Alexandr Papovjan

I.

Dialektika naděždy. Paříž 1988.

Periferijnaja imperija. Moskva 2004.

Raskolovšijsja monolit. Rossija na poroge novych bitv. Moskva 1992.

The Thinking Reed. Intellectuals and the Soviet State, 1917 to the Present. Londýn – New York 1989.

KRASNOV, V. [vl. jm. Kagarlickij, Boris]: Industrialnaja děspotija. *Problemy Vostočnoj Jevropy*, [Washington], 1983, č. 7–8 (úryvky z práce *Dialektika naděždy*).

II.

ČERKASOV, G. J. – ŠAVŠUKOVA, T. V. – TARASOV, A. N.: *Levyje v Rossii: ot umerennyh do ekstremistov...*

Vybrannyje mesta iz perepiski z vragami. Petrohrad 1995.

Sofija KALISTRATOVA (1907–1989)

Advokátka, obhájkyň u mnoha politických procesů na přelomu šedesátých a sedmdesátých let. Členka *Moskevské helsinské skupiny.

Narodila se ve vsi Aleksandrovka v Kurské gubernii v rodině pravoslavného duchovního. Od roku 1925 žila v Moskvě, studovala práva na Moskevské univerzitě. Od roku 1930 pracovala jako právnička; v letech 1943–1976 v městské (do roku 1960 oblastní) advokátní komoře. Specializovala se na trestní kauzy, pracovní právo a trestnou činnost mladistvých.

V únoru 1967 hájila Viktora Chaustova, obviněného za účast na *demonstraci z 22. ledna 1967 na Puškinově náměstí. U soudu pro něj požadovala zprošťující rozsudek. Během vyšetřování a procesu blížně poznala mnoho obránců lidských práv.

Od konce šedesátých let se pravidelně účastnila politických procesů. V letech 1968–1969 hájila krymské Tatary, obviněné z organizování masových nepokojů v Uzbekistánu. Hájila také *Vadima Deloneho (v kauze *demonstrace sedmi na Rudém náměstí z 25. srpna 1968), Ivana Jachimoviče (Riga 1969), *Petra Hryhorenka (Taškent, přelom let 1969 a 1970), *Natalju Gorbaněvskou (Moskva 1970).

Při všech těchto procesech nevyvracela fakta, na která se odvolávala obžaloba, ale zdůrazňovala úplnou legálnost činnosti svých mandantů, ba co víc – šlechetné občanské motivy, jimiž se řídili. Hájila práva a svobody, které jim zaručovala Ústava SSSR. Její odvolání v *Hryhorenkově kauze bylo využito v mnoha dokumentech věnovaných trestní psychiatrii v SSSR, které zpracovali obránci lidských práv. Vlastní zkušenosti obhájkyň u soudů shrnula v článku *Pravo na zaščitu (Právo na obranu)*, uveřejněném poprvé (anonymně) začátkem roku 1971 v devátém čísle nezávislého časopisu *Obščestvennyje problemy*, který vydával *Valerij Čalidze.

Své závěrečné řeči v roli obhájkyň, návrhy a žádosti a také vyšetřovací a soudní materiály zpřístupnila redakci **Kroniky aktuálních událostí*.

V červnu 1968 protestovala proti vyloučení Borise Zolotuchina z moskevské advokátní komory. Začátkem sedmdesátých let byla právní poradkyně *Andreje Sacharova, zabývala se rozsáhlou korespondencí přicházející na jeho adresu a připravovala odpovědi. V červenci 1979 rozhodla městská advokátní komora, že nesmí (stejně jako Dina Kaminskaja) hájit případy posuzované podle *par. 190, odst. 1 tr. z. RSFSR. Kalistratova se však mohla nadále věnovat případům Židů *, „otkazníků“, obviněných podle „nepolitických“ paragrafů trestního zákona. Obhajovala je v letech 1972–1975. V březnu 1976 odešla do důchodu.

V lednu 1977 se stala poradkyně *Moskevské helsinské skupiny (MHS) a od léta 1977 byla její členkou. Zpracovala a zredigovala mnoho dokumentů MHS. V témže roce se stala právní poradkyně *Pracovního výboru pro zkoumání využívání psychiatrie k politickým účelům, vzniklé při MHS. V samizdatovém bulletinu *Vokrug projekta Konstitucii* vyšel její dopis zasláný novinám *Izvestija*. Autorka v něm uvádí, že ústavní záruku řídicí role KSSS v politickém systému nelze v žádném smyslu považovat za demokratickou.

Na jaře 1981 připravila k narozeninám *Andreje Sacharova jubilejní knihu (*Sacharovskij sbornik*), a ta pak byla předána oslavenci, který žil ve vyhnanství v Gorkém (vyšla v New Yorku v roce 1981). Kalistratova se podílela na jejím zpracování, napsala článek *Bezzakonije. Za-*

metki jurista (Bezpráví. Poznámky právníka), v němž vylíčila všechna porušení zákona v *Sacharovově případě – od vyhnání bez soudního rozhodnutí po omezení svobody pohybu, korespondence a kontaktů s lidmi.

Byla stále pod dohledem KGB, v bytě jí pravidelně prováděli domovní prohlídky a byla předvolávána k výslechům o otázkách týkajících se MHS.

Třidvacátého prosince 1981 bylo proti ní zahájeno trestní stíhání podle *par. 190, odst. 1 tr. z. RSFSR. Na její obranu vystoupil *Sacharov. Představitelé *třetí vlny ruské emigrace vydali v newyorských novinách *Novoje ruskoe slovo* výzvu *Zaščititě zaščitnika! (Braňte obránce!)*. Na mezinárodní společenství i na nejvyšší úředníky v SSSR se obraceli také sovětští obránci lidských práv.

Šestáho září 1982 přijali členové MHS, kteří ještě byli na svobodě, dokument č. 195 o přerušování činnosti skupiny v souvislosti s procesem vedeným proti Kalistratové. V roce 1984 prokuratura trestní stíhání ukončila s odůvodněním: „Kalistratova přestala být společensky nebezpečná“. Rozhodnutí bylo tajné a Kalistratova o něm byla informována až v roce 1988.

V letech perestrojky se znovu vrátila ke společenské činnosti. V říjnu 1986 se s *Larisou Bogoraz, Michaiem Geftěrem a *Alexandrem Podrabinkem obrátila na vedení SSSR peticí požadující amnestii pro politické vězně.

Usilovala o rehabilitaci svých bývalých mandantů a dalších disidentů. V prosinci 1987 byl na *Mezinárodním společenském semináři věnovaném humanitárním problémům uveden její referát o veřejnosti a tajnosti normativních aktů, upravujících vztahy mezi jedincem a státem. V lednu 1989 se účastnila zakládající konference sdružení *Memorial. Tehdy se také stala členkou klubu Moskevská tribuna a členkou právního výboru nadace Kulturní iniciativa. V zimě 1988–1989 předložila své poznámky k návrhu zásad trestního zákonodárství SSSR. Přednášela, psala články o hnutí na obranu lidských práv. V létě 1989 o ní byl natočen dokumentární film *Blazennyje izgnannyje (Blahoslavení vyhnanci)*.

Zemřela v Moskvě, byla pochována na Vostrjakovském hřbitově.

V roce 1977 byla posmrtně vyznamenána zlatou medailí Čechu ruských právníků. V témže roce vydala její dcera knihu *Zastupnica (Obhájkyně)*, obsahující životopis Kalistratové, vyšly vzpomínky kolegů a někdejších obžalovaných, některé její projevy v roli obhájkyně a také téměř celý její literární odkaz.

Gennadij Kuzovkin, Dmitrij Zubarev

I.

KOSTENKO, N. – KUZOVKIN, G. – ZUBAREV, D. (eds.): *Dokumenty MChG (1976–1982)*...

PEČURO, J. (ed.): *Zastupnica. Advokat S. V. Kalistratova (1907–1989)*...

II.

GORBANIEWSKA, N.: *Zofia Kalistratowa. Wybór*. Přel. z ruského časopisu *Russkaja mysl*. [Krakov 1986].

GRIGORENKO, P.: *V podpolje možno vstretit' tolko krys...*

KAMINSKAJA, D.: *Zapiski advokata...*

LITVINOV, P.: *Pravosudije ili rasprava? Sbornik dokumentov...*

Julij KIM (nar. 1936)

Básník a dramaturg, jeden z klasiků autorské písně. V letech 1970–1971 se podílel na vydávání *Kroniky aktuálních událostí. Pseudonym: Julij Michajlov.

Narodil se v Moskvě. V roce 1959 dokončil Historicko-filozofickou fakultu moskevského Pedagogického institutu. Vyučoval historii a literaturu na střední škole: do roku 1962 na Kamčatce, v letech 1962–1968 na Matematicko-fyzikální škole č. 18 při Moskevské univerzitě.

Začátkem šedesátých let proslul po celém SSSR jako autor a zpěvák lyricko-romantických a humoristických písní. Vedle *Alexandra Galiče, Bulata Okudžavy, Vladimira Vsockého a několika dalších tvůrců se stal „klasikem“ autorské písně. Magnetofonové nahrávky koncertů (nejčastěji domácích) se šířily po celé zemi. Pracoval hodně pro divadlo, film a televizi, nejčastěji jako autor písní, ale také jako dramaturg, scénárista a herec.

Kim vynikal významným hudebním a interpretačním talentem a hereckými schopnostmi. Využíval a „hrál“ mnoho žánrů jak čistě literárních, tak literárně-estrádních – od venkovského folklóru a klasické balady po moderní městský román a studentská divadélka. Těmito znaky se vyznačují zvláště jeho díla vzniklá pro potřeby divadla a filmu. Jeho písně skoro vždy obsahují ironii, stylizaci a parodii. K nejznámějším dílům, v nichž je použito jeho písní (často ve spoluautorství se skladateli Vladimírem Daškevičem a Gennadijem Gladkovem), patří filmy *Dvanáct křesel* (zfilmovaný román Ilji Ilfa a Jevgenije Petrova) a *Obyčejný zázrak* podle divadelní hry Jevgenije Švarce a představení *Pippi Langstrump*, *Jak se vám líbí*, *Jatka č. 5*, *Třígršová opera*.

Účastnil se petiční kampaně v letech 1967–1969. S *Iljou Gabajem a se svým tchánem *Pjotrem Jakirem byl spoluautorem jedné z nejznámějších výzev tehdejších let – **K dějatěljam nauki, kultury i iskusstva (Pracovníkům ve vědě, kultuře a umění, 1968)*. Poukazovalo se v ní na negativní společenské důsledky politických pronásledování, zdůrazňoval se jejich škodlivý dopad na morální ovzduší v zemi.

V téže době vznikaly písně spjaté s „disidentskými“ tématy – soud, prohlídka, vyšetřování. Tyto písně se skládají do svébytného poetického „disidentského kompendia“ rozrůzněného žánrově i vyzněním, které obsahuje satiru, sebeironii i tragičnost.

V roce 1968 byl na vlastní žádost propuštěn ze školy. „Nabídli“ mu, aby zanechal veřejných vystoupení. Z plakátů na představení, z kopií televizních i běžných filmů, kde byly použity Kimovy písně, bylo vymazáno jeho jméno. Časem mu bylo povoleno pracovat ve filmu a v divadle pod podmínkou, že bude používat pseudonym (Julij Michajlov). Publikovat však nesměl ani pod pseudonymem až do doby perestrojky.

V letech 1970–1971 se podílel na vydávání **Kroniky aktuálních událostí*. Některá čísla v tomto období redigoval prakticky sám.

Po *procesu s Jakirem a Krasinem v roce 1973 se již hnutí na obranu lidských práv prakticky neúčastnil.

Po nástupu perestrojky byl cenzorský zákaz jeho děl zrušen. Fonografická firma Melodia vydala desku jeho písní (1988), jeho jméno se znovu objevilo na plátnech kin. V roce 1990 vydal sbírku básní a dramát *Tvorčeskij večer (Autorský večer)*.

V posledních letech psal hlavně scénáře a divadelní práce. Hrály se mj. jeho hry *Volšebnyj son* (*Kouzelný sen*), *Noj i jeho synovja* (*Noe a jeho synové*), *Bessmertnyj flamandec* (*Nesmrtelný Vlám*). Shrnutím disidentského proudu jeho tvorby se stala textová a hudební podívaná *Moskovskije kuchni. Iz nědavněgo prošlogo* (*Moskevské kuchyně. Z nedávné minulosti*). Autobiografickou povahu má také cyklus povídek *Odnadždy Michajlov... (Kdysi Michajlov...)*.

Sergej Lukaševskij

I.

GABAJ, I. – JAKIR, P. – KIM, J.: *K dějatěljam nauki, kultury i iskusstva...* In: LITVINOV, P.: *Process čtyrjoch. Sbornik dokumentov o sudě nad A. Ginzburgom, J. Galanskovym, A. Dobrovolskim, V. Laškovoj...*

Pesni. In: *Pesni russkich bardov*, sv. 1–3. Paříž 1978.

Sočiněnija. Pesni, stichi, pjesy, stat'ji i očerki. Moskva 2000 (mj. *Moskovskije kuchni; Odnadždy Michajlov...*).

Tvorčeskij večer. Proizveděnija raznych let. Moskva 1990.

II.

ANNINSKIJ, L.: *Bardy*. Moskva 1999.

NOVIKOV, V.: *Avtorskaja pesňa*. Moskva 1997.

Jurij KISELJOV (1932–1995)

**Výtvarný umělec. Spoluorganizátor a spolupředseda
Iniciativní skupiny na obranu práv invalidů v SSSR.**

Narodil se v Moskvě v učitelské rodině. Učil se ve škole uměleckých řemesel. V roce 1948 přišel při nešťastné nehodě během výkonu odborné praxe o obě nohy. Stal se z něj invalida první třídy (třetího stupně – pozn. red.).

V roce 1956 se zúčastnil demonstrace invalidů protestujících před budovou ÚV KSSS proti likvidaci Všeruského družstevního svazu invalidů.

V roce 1958 dokončil prestižní Moskevský uměleckoprůmyslový institut (Stroganovovu školu), pak pracoval jako dekoratér.

V šedesátých a sedmdesátých letech se mnohokrát obracel na vládní organizace s návrhy na zlepšení pracovních a životních podmínek invalidů. Snažil se jim pomáhat řešit konkrétní problémy – obracel se na místní úřady v bytových záležitostech, ve věcech léčení v sanatoriu apod. Dobře znal mnoho disidentů, jeho chalupa v krymském Koktěbelu byla stálým místem letního odpočinku moskevské tvůrčí inteligence.

V letech 1968–1977 podepisoval petice na obranu lidských práv, podpořil první dopis *Iniciativní skupiny na obranu lidských práv v SSSR (20. května 1969), dopisy na obranu účastníků *demonstrace sedmi a také *Vladimira Bukovského, *Alexandra Ginzburga, Sergeje Mjugeho, *Leonida Pljušče.

V květnu 1978 s Valerijem Fefjолоvem (z Vladimírské oblasti) a Fajzullou Husajnovem [Fejzullou Gusejnovem nebo též Fajzullou Chusajnovem] (z Tatarstánu) založil Iniciativní skupinu na obranu práv invalidů v SSSR. Informace o jejím vzniku byla oficiálně oznámena na tiskové konferenci *Moskevské helsinské skupiny 25. října 1978. K úkolům organizace patřilo sbírat a rozšiřovat informace o situaci invalidů v SSSR, obracet se na oficiální orgány ve věci zlepšení systému pomoci invalidům a organizovat pro ně pomoc. Hlavním cílem bylo vytvoření Všesvazového sdružení invalidů.

Založení Skupiny na obranu práv invalidů bylo jedním z prvních pokusů vytvořit v SSSR veřejné, nezávislé sdružení mající v programu obranu sociálně-ekonomických práv.

Skupina vydávala *Informační bulletin* (vyšlo více než 15 čísel, první redigoval Fefjолоv, později se do práce zapojil Kiseljov). Vycházely v něm texty zabývající se medicínskými a sociálními aspekty problémů invalidů a vymezenými funkcemi hnutí (otázky bydlení, zaměstnání), dokumenty a materiály o situaci invalidů v SSSR a také dopisy přicházející na adresu skupiny. Materiály se předávaly také do **Kroniky aktuálních událostí* a dalších nezávislých publikací.

Skupina zpracovala a rozšířila mezi invalidy sociologickou anketu o jejich situaci a potřebách a sbírala rovněž názory na vytvoření Všesvazového sdružení invalidů.

V únoru 1979 se Kiseljov obrátil výzvou na sdružení invalidů na Západě, v níž vyzval mezinárodní společenství k podpoře invalidů v SSSR. V dubnu 1979 spolu s Valerijem Fefjолоvem poslali otevřený dopis zabývající se problematikou invalidů v SSSR ve světle **Všeobecné deklarace lidských práv*. V témže roce byla skupina přijata – s právy pobočky – do Evropského sdružení invalidů. Prvního února 1981 se členové skupiny obrátili na všechny účastnické státy

pohelsinské kontrolní konference v Madridu s návrhem na zvýšení sociálních výhod invalidů prostřednictvím omezení výdajů na zbrojení.

Kiseljov byl podobně jako další zakladatelé Iniciativní skupiny na obranu práv invalidů od jejího vzniku šikanován – čelil telefonickým výhrůžkám, prohlídkám, výslechům, „neznámí pachatelé“ mu poškodili auto, dokonce ho zbili.

Koncem roku 1978 úřady rozhodly, že má být zbořen Kiseljovův dům v Koptěbelu jakožto *postavený svévolně*. V březnu 1981 dům shořel při „náhodném“ požáru.

V listopadu 1982 dostal výstrahu na základě *deketu předsednictva Nejvyššího sovětu SSSR z 25. prosince 1972. Oznámili mu, že se dopouští činů postižitelných *par. 190, odst. 1 tr. z. RSFSR, a požadovali, aby už u sebe nepřijímal invalidy přijíždějící z venkova. Na ty byl rovněž vyvíjen nátlak, byly jim zakazovány styky se členy skupiny. Když byl v roce 1983 donucen pod hrozbou uvěznění k emigraci redaktor *Informačního bulletinu* Fefjolov, skupina ukončila činnost.

V roce 1985 vstoupil Kiseljov do pacifistické Skupiny budování důvěry mezi SSSR a USA (*Skupina důvěry), šířil její dokumenty. V únoru 1987 se zúčastnil hladovky jejích členů, uspořádané v době jednání moskevského mezinárodního fóra Svět bez atomových zbraní. Ve stejném roce měl být představitelem *Skupiny důvěry na Mezinárodní mírové konferenci ve Velké Británii, ale úřady mu nepovolily vycestovat.

Od 7. listopadu do 10. prosince 1985 držel hladovku s požadavkem na zlepšení situace sovětských invalidů. V témže roce vystupoval v záběrech francouzského dokumentárního filmu o problémech invalidů v SSSR. Film se promítal v lednu 1986 ve Francii a vyvolal v západním tisku mnoho ohlasů. Sovětský tisk zahájil proti Kiseljovovi pomlouvačnou kampaň.

V roce 1987 se zúčastnil *Mezinárodního společenského semináře, byl koordinátorem sekce zabývající se právy invalidů a dalších sociálně znevýhodněných skupin.

Koncem osmdesátých let oživil Iniciativní skupinu na obranu práv invalidů, která začátkem devadesátých let dostala nové jméno: Meziregionální sdružení na obranu invalidů a mílosrdenství.

Zemřel v Moskvě, byl pochován na Mitinském hřbitově.

Alexandr Papovjan

I.

O položenii invalidov. SSSR: *Vnutrennija protivorečija*, 1981, č. 1.

II.

BOER, S. P. a kol.: *Biographical Dictionary of Dissidents of the Soviet Union 1956–1975...*

FEFJOLOV, V.: Francuzskij tělefilm i sovetskaja pressa. *Novoje ruskoje slovo*, 26. 3. 1986.

Jurij Kiseljov snova obraščajetsja k sovetskim vlastjam. *Russkaja mysl*, 6. 9. 1985.

KABEROVA, T.: Pamjati Jurija Kiseljova (1932–1995). *Russkaja mysl*, 27. 7. 2000.

Sergej KOVALJOV (nar. 1930)

Biofyzik. Obránce lidských práv, člen *Iniciativní skupiny na obranu lidských práv v SSSR, redaktor *Kroniky aktuálních událostí, vězněn za přesvědčení. Politický a společenský aktivista.

Narodil se ve městě Seredyna-Buda (Sumská oblast, Ukrajina) v rodině železničáře. Dětství a mládí strávil na dělnickém sídlišti Podlipki u Moskvy. V roce 1952 dokončil Fakultu biologie na Moskevské univerzitě. Je doktorem biologických věd, autorem více než 60 vědeckých prací. Zabýval se elektrofyziologií tkáně srdečního svalu. V letech 1965–1969 řídil oddělení Mezifakultní laboratoře matematických metod v biologii, byl jedním z nejoceňovanějších odborníků. V letech 1969–1974 byl starším vědeckým pracovníkem Moskevské rybářsko-meliorační experimentální stanice.

Kritický vztah k vládnoucí ideologii a realitě sovětského života, který si vytvořil již v raném mládí, rozhodl o tom, že se Kovaljov nestal humanitním vědcem (právníkem nebo historikem), ale zvolil si dráhu přírodního vědce. Avšak v roce 1948, kdy zahajoval univerzitní studia, právě začala epocha, kdy v biologii jednoznačně vládla „lysenkovština“ čili teorie profesora Trofima Lysenka. Ten dosáhl pro své protivědecké doktríny podporu Stalina a ÚV KSSS, takže přírodní vědy začaly být stejně deformované ideologií jako vědy humanitní.

K prvnímu Kovaljovovu vystoupení proti „lysenkovštině“ došlo v roce 1956, kdy se stal spoluautorem dopisu děkanovi fakulty biologie. V dopise byla řeč o nezbytnosti hlubokých změn v univerzitní výuce genetiky, aby odrážela nejen Lysenkovy názory, ale také jiné vědecké názory. Pod tlakem stranických a komsomolských funkcionářů většina signatářů své podpisy odvolala. Kovaljov byl ve skupině těch nepočtených, kteří to neudělali. Nemusel kvůli tomu nést žádné následky, i když se zdá, že právě tehdy na něj obrátila svou pozornost KGB (po půl roce se k dopisu vrátili příslušníci KGB při pohovoru, během něhož se ho pokoušeli naverbovat jako informátora).

Impulsem k započetí činnosti na obranu lidských práv se pro něj stal *proces s Danielem a Siňavským. Kovaljov spisovatele osobně neznal, ale inicioval v Biofyzikálním ústavu Akademie věd SSSR několik dopisů na jejich obranu. V letech 1967–1968 se účastnil protestních kampaní spojených s *procesem čtyř a s procesem s účastníky *demonstrace sedmi.

V květnu 1969 vstoupil se svým nejbližším přítelem a univerzitním kolegou *Alexandrem Lavutem do *Iniciativní skupiny na obranu lidských práv v SSSR; byl kvůli tomu nucen odejít z univerzity. Podepsal většinu dokumentů skupiny.

Začátkem roku 1972 se dostal do okruhu vydavatelů *Kroniky aktuálních událostí a brzy začal hrát v jejím redigování hlavní roli. V jeho redakci vyšla čísla 24 až 32 a částečně číslo 34. V tomto období definitivně vykrytalizovaly znaky „ideologie“ a stylu podávání informací v *Kronice*, rozeznatelné již od prvních čísel: nestrannost, maximální přesnost formulací, neutrální a zdrženlivý tón. Dalším charakteristickým znakem časopisu bylo stálé připomínání závazných právních předpisů, a Kovaljov na to kladl zvláštní důraz. Sedmého května 1974, po půl druhém roce přerušování vydávání *Kroniky*, předali *Tatjana Chodorovič a *Tatjana Velikanova spolu s Kovaljovem skupině západních dopisovatelů tři čísla časopisu a uveřejnili prohlášení, v němž na sebe vzali odpovědnost za jeho další vydávání.

V průběhu září roku 1974 se Kovaljov stal členem *sovětské sekce Amnesty International.

Udržoval blízké kontakty s litevskými disidenty, kterým pomáhal předávat na Západ **Kroniku katolické církve v Litvě*. Dvacátého osmého prosince 1974 byl uvězněn v Moskvě a převezen do Vilniusu. Dvanáctého prosince 1975 ho Nejvyšší soud Litevské SSR odsoudil podle *par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR k sedmi letům odnětí svobody v kolonii s přísným režimem a ke třem letům vyhnanství. Při hlavním líčení se nepřiznal k vině, polemizoval se soudcem a s prokurátorem, a byl za to vykázán ze soudní síně. Na jeho proces přijel do Vilniusu *Andrej Sacharov, s nímž ho pojilo dávné přátelství, a další moskevští obránci lidských práv. Na Kovaljovovu obranu se rozvinula rozsáhlá mezinárodní kampaň. Petice *Svobodu Sergeju Kovaljovu* (Svobodu Sergeji Kovaljovovi) z ledna 1976 podepsalo 178 lidí, dopis podpořili političtí vězni *permských a *mordvinských táborů i vězni z *vladimirské věznice. Kovaljovovo uvěznění a odsouzení vedlo k tomu, že do hnutí na obranu lidských práv vstoupil také jeho syn Ivan Kovaljov.

Trest vykonával v *permských táborech a v *čistopolské věznici. Účastnil se táborových protestních akcí. V roce 1980 byl za *porušení řádu* přemístěn do věznice. V letech 1982–1984 byl ve vyhnanství v obci Matrosovo (Magadanská oblast), pracoval jako dělník, později jako laborant.

Po návratu na svobodu se usadil v Kalininu (nyní Tver). V roce 1987 se vrátil do Moskvy a hned se pustil do společenské činnosti. Aktivně se účastnil demokratických iniciativ: byl jedním ze zakladatelů tiskového klubu Glasnost' (1987–1989), spoluorganizátorem *Mezinárodního společenského semináře (prosinec 1987), členem *Moskevské helsinské skupiny obnovené v roce 1989. V lednu 1989 byl na prvním sjezdu sdružení *Memorial zvolen do jeho vedení.

Od poloviny roku zastával na pozvání *Andreje Sacharova funkci spolupředsedy rusko-americké Skupiny projektu lidských práv v rámci Mezinárodního fondu přežití a rozvoje lidstva.

V lednu 1990 vstoupil do volebního bloku Demokratické Rusko, ale nikdy nezastával funkci v jeho výboru.

V březnu 1990 se stal lidovým poslancem RSFSR. Na prvním Sjezdu lidových poslanců RSFSR (květen–červen 1990) byl zvolen členem Nejvyššího sovětu RSFSR a předsedou výboru lidských práv Nejvyššího sovětu RSFSR. V této funkci se projevil jako rozhodný obránce občanských práv – docílil amnestie všech zbývajících politických vězňů (posledních deset bylo propuštěno v únoru 1992), byl spoluautorem zákona o rehabilitaci obětí politických represí. Z jeho iniciativy byly do trestního zákonodárství zaneseny opravy, směřující k záruce práv vězňů a nápravě jejich situace.

Ve výboru lidských práv, kterému předsedal, pracovalo mnoho členů hnutí na obranu lidských práv: Naděžda Jemelkina, Arsenij Roginskij, *Jurij Šichanovič a další.

Byl jedním z organizátorů I. Mezinárodního kongresu na památku *Andreje Sacharova „Mír, pokrok, lidská práva“, který se konal v Moskvě ve dnech 21.–25. května 1991. Soustavně se účastnil kongresů a konferencí o lidských právech, pořádaných v Rusku.

V říjnu 1993 podpořil rozpuštění Sjezdu lidových poslanců Ruské federace, zaslal však protest proti činnosti policie v ulicích Moskvy za výjimečného stavu. Dekretem prezidenta Borise Jelcina se stal předsedou Výboru lidských práv při prezidentovi Ruské federace.

V letech 1993, 1995 a 1999 byl poslancem Státní dumy. Jako mluvčí lidských práv Ruské federace zvolený Dumou byl v letech 1994–1996 ústředním představitelem té části ruské společnosti, která protestovala proti vojenským operacím v Čečensku. V červnu 1995 zpro-

středkoval jednání ruské vlády s teroristy, kteří drželi rukojmí v nemocnici v Buďonnovsku (Stavropolský kraj). V lednu 1996 na znamení protestu proti pokračující válce rezignoval na funkci předsedy Výboru lidských práv při prezidentovi.

Byl poslancem Státní dumy, členem klubu Svaz pravicových sil. Žije v Moskvě.

Nikolaj Mitrochin

I.

BOGORAZ, L. – GOLICYN, V. – KOVALJOV, S.: Politická borba ili zaščita prav? In: *Pogruženije v trjasinu...*

KIZNY, T. – MITZNER, P. (eds.): *Byłem w Czecczenii*. Podkowa Leśna 1995.

Lot białego kruka. Od Syberii po Czecczenię – moja życiowa podróż...

Mir, strana, ličnost. Moskva 2000.

Pragmatika političeskogo iděalizma. Moskva 1999.

MITZNER, P. (ed.): *Misja Kowaliowa*. Varšava 1996.

II.

Dělo Kovaljova. Sbornik pisem i matěrialov. New York 1976.

GILLIGAN, E.: *Defending Human Rights in Russia. Sergei Kovalyov, Dissident and Human Rights Commissioner, 1969–2003*. Londýn – New York 2004.

JELIN, L.: „Belaja kniga“ Sergeja Kovaljova. Chronika sobytij iz žizni byvšego politzaključonnogo, a nyně – narodnogo děputata RFSSR, rasskazannaja im samim. *Novoje vremja*, 1990, č. 13–15.

LANDA, M.: Sergej Kovaljov. Fakty biografii. *Pravozaščitnik*, 1997, č. 2.

MALESZKA, L.: Czarna rozpacz i biały kruk...

SACHAROV, A.: *Wspomnienia*, sv. 1–3...

TĚRNOVSKIJ, L.: Tajna IG...

Viktor KRIVULIN (1944–2001)

**Básník, filolog. Jeden z vůdců leningradské nezávislé kultury.
Zakladatel a redaktor nelegálních časopisů, tvůrce neformálních literárních sdružení.**

Narodil se v Kadijevce (Vorošilovgradská oblast, Ukrajina) v rodině důstojníka. V roce 1947 se rodina po demobilizaci otce vrátila do Leningradu, kde všichni žili před válkou.

Básně začal psát už jako školák. Na jaře 1960 se seznámil s Annou Achmatovou, o něco později s Josifem Brodským. V letech 1961–1967 studoval ruskou filologii na Leningradské univerzitě. V roce 1966 vytvořil s přáteli jedno z prvních nezávislých básnických sdružení – Školu konkrétní poezie (vydržela do roku 1970). V posledním roce studií demonstrativně vystoupil z Komsomolu. Pracoval jako korektor, vyučoval ve škole.

V polovině šedesátých let se neoficiální literárně-umělecký život Leningradu stal fenoménem, který později dostal název „druhá kultura“. Bylo to společenství tvůrčích iniciativ ani ne tak zaměřené proti oficiálním zákazům a příkazům, ale prostě je ignorující. Různé směry a školy spojovalo společné úsilí vytvořit prostřednictvím obnovy umělecké praxe alternativy k oficiálnímu umění. Krivulin patřil ke generaci, která nastoupila po iniciátorech oné obnovy, jeho jméno začalo být známé o něco později, v sedmdesátých letech.

Pracoval tehdy (1970–1988) jako literární redaktor Leningradského oblastního domu sanitární osvěty. Nebyl známý jen jako básník a literární kritik; v sedmdesátých letech se stal organizátorem a účastníkem nejvýznamnějších iniciativ leningradské „druhé kultury“ – nejen nezávislých časopisů, ale také některých veřejných akcí (14. prosince 1975 byl zadržen cestou na Senátní náměstí, kde se měly recitovat verše nekonformních básníků věnované sto padesátému výročí povstání děkabristů).

Oficiálně téměř nevycházel – do roku 1985 mu vyšlo jen několik básní. V Leningradě však hojně kolovaly jeho knížky vydávané v samizdatu (od roku 1971 do poloviny osmdesátých let vydal šest takových sbírek).

V letech 1974–1975 připravil s Julijou Vozněsenskou a několika dalšími mladými literáty antologii leningradské neoficiální poezie *Lepta (Vklad)*. Vydání tohoto souboru v oficiálním nakladatelství se stalo předmětem dlouholetého přetahování s ideologickými vládci Leningradu (včetně KGB). Vyjednávání však k ničemu nevedla.

Od jara 1976 vydával společně s manželkou Tatjanou Goričevou literárně-publicistický a nábožensko-filozofický měsíčník 37. Název časopisu, naznačující spojení s tragickým rokem 1937, pocházel z čísla bytu, v němž manželé bydleli. Kromě literárních textů v měsíčníku vycházely nábožensko-filozofické články, překlady, kronika pozoruhodných kulturních událostí v Leningradě. Ideový profil časopisu do značné míry určovaly texty Borise Grojse, jednoho z dnešních předních ruských filozofů a teoretiků kultury. Vydavatelé chápali své poslání ve vytvoření metajazyka, schopného popsat aktuální stav sovětské kultury a prozkoumat její „hraniční“ oblasti. Časopis vycházel do března 1981 (21 čísel), přestal vycházet pod tlakem KGB a kvůli emigraci nejdůležitějších autorů ze SSSR. Podle Krivulina se časopis 37 stal jedním z mezinárodních postavantgardních periodik v době, kdy do Ruska ještě nedorazil pojem postmodernismus.

Účastnil se vypracování koncepce a přípravy dalšího nezávislého časopisu – *Severnaja počta (Severní pošta)* – věnovaného výlučně poezii (v letech 1979–1981 vyšlo osm čísel v redakci Krivulina a Sergeje Dědulina). Publikoval také v leningradských časopisech druhého oběhu *Časy (Hodiny)* a *Obvodnyj kanal (Zavodňovací kanál)*.

Byl prvním laureátem nezávislé literární Ceny Andreje Bělého, kterou v roce 1978 založil časopis *Časy* (dnes je to všeobecně známá a prestižní cena).

Od roku 1975 publikoval v ruských exilových časopisech – *Echo*, **Grani*, **Kontiněnt*, **Vestnik ruského christianského dviženija* aj. Je autorem literárněvědných děl o tvorbě Innokentije Anněnského, Andreje Bělého, Josifa Brodského, Osipa Mandelštama. Vydal v Paříži dvě básnické sbírky. Mezi leningradskou kulturní avantgardou distancující se od specificky „moskevské“ aktivity na obranu lidských práv měl Krivulin pověst „zpolitizovaného“ disidenta. Některé jeho aktivity tuto pověst posilovaly, např. v roce 1976 podepsal kolektivní dopis na obranu *Sergeje Kovaljova. Během své vydavatelské činnosti byl nejednou podroben domovním prohlídkám a výslechům.

V prosinci 1980 vytvořil neformální literárně-umělecký Svobodný kulturní cech (Svobodnyj kulturnyj cech). Stanul v čele básnického oddělení Tvůrčího sdružení literátů 81 (vzniklo v roce 1981, později přijalo název Klub 81), první legalizované instituce, sdružující představitele leningradské „druhé kultury“.

Od roku 1985 publikoval ve vlasti: v almanachu *Krug (Kruh)*, 1985), v časopisech *Družba narodov*, *Něva*, *Oktabr*, *Vestnik novoj literatury* (byl členem redakčního kolektivu) aj. V roce 1990 byl přijat do Svazu spisovatelů SSSR. Ve stejném roce vyšla oficiálně kniha jeho básní.

Byl laureátem Hlavní ceny Všesvazové soutěže volného verše (Kaluga, 1989) a Puškinovy ceny (Hamburk, 1990). Jeho básně byly přeloženy do hlavních evropských jazyků.

V letech 1989–1991 vyučoval literaturu na petrohradském klasickém gymnáziu. Do posledních dnů se účastnil petrohradského společensko-politického života, byl místopředsedou petrohradského PEN klubu. V roce 1998 kandidoval do městské rady.

Zemřel v Petrohradě.

Alexandra Reznikova

I.

„37“, „Severnaja počta“. In: *Samizdat. Po matěrialam konferencii „30 let nezávisimyj pečati. 1950–80 gody“...*

Obraščeniye. Petrohrad 1990 (básně).

Ochota na mamonta. Petrohrad 1997 (eseje).

Petěrburgskaja spiritualnaja lirika včera i segodnja [K istorii nieoficialnoj poezii Leningrada 60–80-ch godov. In: *Istorija leningradskoj něpodcenzurnoj literatury. 1950–1980-je gody. Sbornik statěj...*

Rodoslovnaja. *Kontiněnt*, 1988, č. 1 (próza).

Stichi. Paříž 1981.

Stichi, sv. 1–2. Paříž 1988.

Šmon. *Vestnik novoj literatury*, 1990, č. 2 (román z roku 1980).

U istokov nezávisimyj kultury. *Zvezda*, 1990, č. 1.

Výbor z poezie – viz www.vavilon.ru/texts/krivulin0.html (citováno k 17. 1. 2019).

II.

GŁÓWKO, O.: Petersburska szkoła poezji. *Tygiel Kultury*, 2002, č. 10–12.

IVANOV, B.: V bytnost' Petěrburga Leningradom. O leningradskom samizdatě. *Novoje litěraturnoje obozrenije*, 1995, č. 14.

KASACK, W.: *Leksykon literatury rosyjskiej XX wieku...*

„Poezija – eto razgovor samego jazyka...“ *Novoje litěraturnoje obozrenije*, 1995, č. 14 (rozhovor).

ZOLOTONOSOV, M.: „Krug“ i vokrug, ili K istorii odnoj krugovoj poruki. Lamentacii cenzora s kommentarijami. *Novoje litěraturnoje obozrenije*, 1995, č. 14.

Gennadij KRJUČKOV (1926–2007)

**Protestantský kazatel,
předseda Rady evangelických církví křesťanů baptistů.**

Narodil se v Moskvě jako syn duchovního – baptisty, vězněného za stalinského období. Po návratu otce z tábora musela rodina odjet do Střední Asie. V letech 1944–1950 vykonával vojenskou službu, poté se usadil ve městě Uzlovaja (Tulská oblast), pracoval v dolech jako elektrikář. V roce 1951 vstoupil do místní obce baptistů, které úřady obnovily registraci. V padesátých letech se stala kazatelem, byl zvolen presbyterem obce.

Koncem padesátých let v SSSR po jistém zmírnění znovu zesílila protináboženská kampaň. Sovětské úřady se pokoušely mj. zbavit baptistické obce zbytků vnitřní autonomie. Baptisté museli upustit od volby vedení obce a přijmout presbytery jmenované shora po schválení místními zmocněnci pro věci církevní. Značným omezením podléhala misijní činnost. Bylo prakticky nemožné legálně vychovávat děti v náboženském duchu. Baptisté byli omezováni rovněž v běžných náboženských obřadech.

Obcím, které bránily státním zásahům do svého života, byla odmítána registrace, neregistrované obce a jejich vůdci byli pronásledováni, a to i trestněprávně. Na přelomu padesátých a šedesátých let byla registrována jen třetina obcí. Oficiální vedení Všesvazové rady evangelických křesťanů baptistů v čele s Alexandrem Karevem přitom bylo (podle názoru mnohých) nadměrně loajální k moci.

V létě 1961 vytvořil Krjučkov spolu s představiteli dalších neregistrovných obcí Iniciativní skupinu pro svolání sjezdu evangelických křesťanů baptistů (členům skupiny se od té doby obvykle říkalo baptisté „iniciativníci“). Poslední takový sjezd se totiž konal v roce 1926. Na sjezdu měly být zastoupeny všechny obce bez ohledu na to, zda jsou registrovány. Plánovalo se také dosažení voleb nového vedení Všesvazové rady evangelických křesťanů baptistů.

Třináctého srpna 1961 se Iniciativní skupina na věřící obrátila prvním dopisem, v němž byli stoupenci Kareva odhaleni jako *sluhové vlády satana*. Po prvním dopise přišly další, podepsané jak Iniciativní skupinou, tak jejími jednotlivými členy včetně Krjučkova. Ten se v obavách před uvězněním na podzim 1961 uchýlil do ilegality.

Dvacátého pátého února 1962 byl zvolen předsedou Organizačního výboru pro svolání sjezdu. V letech 1962–1965 se – stále v ilegalitě – účastnil práce výboru. Jím podepsané dopisy Nikitovi Chruščovovi a dalším sovětským vůdcům a také věřícím, popisující schizma, se v baptistickém prostředí rozsáhle šířily. Distribuce Krjučkovových dopisů byla členům této církve často kladena za vinu při soudních procesech.

Výbor dohlížel na masovou petiční kampaň za svolání sjezdu. Část obcí podpořila novou iniciativu, část setrvala při Karevovi a jeho stoupencích, v některých obcích došlo k rozkolu. Státní úřady nezůstaly ke sporu lhostejné – stoupenci Organizačního výboru byli trestně stíháni. Krjučkov v té době jezdil po zemi, scházal se s věřícími a získával nové stoupence.

V září 1965 se zúčastnil schůze Organizačního výboru v Moskvě, na níž byl oznámen rozchod s Všesvazovou radou evangelických křesťanů baptistů a byla vyhlášena alternativní

struktura – Rada církví evangelických křesťanů baptistů. Předsedou nové organizace byl zvolen Krjučkov, jejím tajemníkem se stal Georgij Vins.

Třicátého května 1966 byl Krjučkov v Moskvě zatčen. Spolu s Vinsem je soudil 29.–30. listopadu 1966 Městský soud v Moskvě. Byli obžalováni podle *par. 142, odst. 2 tr. z. RSFSR. Oba se zřekli advokáta a hájili se sami. Krjučkov byl obviněn z šíření náboženské literatury a vyzývání baptistů, aby děti vychovávali nábožensky. Bylo mu také kladeno za vinu, že 16. května 1966 uspořádal před budovou ÚV KSSS demonstraci pěti set baptistů, stoupenců nově vzniklé Rady církví evangelických křesťanů baptistů. Obžalovaní se nepřiznali k vině. Krjučkov byl odsouzen ke třem rokům kolonie s *běžným režimem. Stenogram z hlavního líčení, který pořídili jejich spoluvěřící, se mezi baptisty hojně šířil.

Trest vykonával v Čečensko-ingušské ASSR a v Čitské oblasti (RSFSR).

Po propuštění (1969) se vrátil k aktivní náboženské činnosti. V prosinci 1969 byl znovu zvolen předsedou Rady církví evangelických křesťanů baptistů.

V létě 1970 proti němu bylo zahájeno nové trestní stíhání. Musel se znovu skrývat. Úřady nařídily celostátní pátrání. V domě, kde žila jeho rodina, byl nainstalován odposlech. Přesto se mu dařilo unikat před bezpečnostními orgány a kázat na tajných setkáních spoluvěřících.

Koncem osmdesátých let trestní stíhání stoupenců Rady církví evangelických křesťanů baptistů ustala, ale k oficiální registraci se rozhodly jen některé obce.

Krjučkov žil poblíž Tuly, zastával funkci předsedy Rady. Do smrti si uchoval nedůvěřivý vztah k veškeré světské moci.

Alexandr Papovjan

I.

KRJUČKOV, G. – VINS, G.: Obraščeniye k Predsedatělu Konstitucionnoj komissii Brežněvu i dr. s prosboj vněsti v projekt buduščej Konstitucii SSSR staťji, garantirujuščije dejstviteľnuju svobodu sovesti. In: *Sobranije dokumentov Samizdata*, sv. 14. Mnichov [1977]. Anglicky in: BOURDEAUX, M.: *Religious Ferment in Russia. Protestant Opposition to Soviet Religious Policy*. Londýn – New York 1968.

II.

Kratkije zapisi suděbnogo processa nad verujuščimi JChB, bratjami Krjučkovym G. K. (Predsedatělem Soveta Cerkvej JChB) i Vinsom G. P. (Sekretarjom Soveta Cerkvej JChB) (29.–30. 11. 1966). In: *Sobranije dokumentov Samizdata*, sv. 14...

Presledovanija Predsedatěla Soveta Cerkvej JChB Krjučkova G. K. Kratkaja biografija. In: *Sobranije dokumentov Samizdata*, sv. 19, Mnichov [1977].

SAWATSKY, W.: *Soviet Evangelicals Since World War II*. Scottsdale [USA] 1981. Rusky jako: *Jevangelskoje dviženije v SSSR posle Vtoroj mirovoj vojny*. Moskva 1995.

VINS, G.: *Vernyje do konca*. Korntal [Německo] 1976.

Eduard KUZNĚCOV (nar. 1939)

Účastník *básnických setkání na náměstí Majakovského. Iniciátor pokusu skupiny Židů *,„otkazníků“ a bývalých politických vězňů o únos letadla za účelem útěku ze SSSR.

Narodil se v Moskvě. Otec Samuil Gerson, povoláním brusič, zemřel v roce 1941. Vychovávala ho matka, Zinaida Kuzněcova, dcera obchodníka zemřelého ve vyhnanství. Do roku 1953 používal příjmení Gerson.

Po dokončení učiliště pracoval jako montér na stavbách výškových budov. Pod vlivem XX. sjezdu KSSS a *maďarské revoluce v roce 1956 zaujal postoj, který sám označoval za zuřivě antisovětský, přesněji řečeno antistalinistický.

V roce 1958 nastoupil dobrovolně do armády, plánoval v době výkonu služby za hranicemi SSSR (v Polsku nebo v Německu) pokus o útěk na Západ. Za hranice však nebyl vyslán, 19 měsíců sloužil v Saratovské oblasti, poté byl předčasně propuštěn do civilu.

Po návratu z armády zahájil denní studium na Filozofické fakultě Moskevské univerzity, později však vzhledem k obtížné hmotné situaci rodiny přestoupil na večerní studium.

Koncem roku 1960 začal chodit na *básnická setkání na náměstí Majakovského. Záhy se stal jedním z aktivistů *,„Majakovky“, přičemž ho více než poezie zajímaly politické diskuse. Přesto se v roce 1961 podílel s *Jurijem Galanskovem na přípravě almanachu **Feniks* (rukopis sborníku byl zabaven u něj v bytě).

V úzkém okruhu „majakovců“, do něhož patřil, se diskutovalo o vytvoření nějaké podzemní organizace, v jejímž čele měl stanout *Vladimir Osipov. Kuzněcov se účastnil setkání v Izmailovském parku, kde se projednával program organizace. Jezdil do Muromi a do Aleksandrova, aby sbíral materiály pro letáky o dělnických nepokojích, k nimž tam došlo v létě 1961. Jako další členové skupiny zvažoval možnost teroristického útoku na Nikitu Chruščova, který podle nich usiloval o rozpoutání třetí světové války. Spolu s Viktorem Chaustovem hledal vhodné místo ke střelbě a sháněl zbraně, aby tento plán uskutečnil.

Pátého října 1961 byli Kuzněcov, Anatolij Ivanov a *Vladimir Osipov zatčeni. Byli obviněni z *hlásání protisovětské propagandy* na náměstí Majakovského a z *vytvoření protisovětské organizace* (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR). Záměr provedení teroristické akce byl sice v obžalobě zmíněn, ale bodem obžaloby se nestal. Devátého února 1962 ho moskevský městský soud odsoudil k sedmi letům odnětí svobody. Byl souzen společně s *Osipovem a Iljou Bokštejnem (který s konspirativní činností neměl nic společného), přičemž Ivanov byl prohlášen za nepřítel a umístěn do psychiatrické léčebny.

Trest vykonával v *mordvinských táborech a *vladimirské věznici.

Po propuštění na svobodu se usadil ve Strunině (Vladimirská oblast). V lednu 1970 se přestěhoval do Rigy, kde si vydělával na živobytí překlady z angličtiny, přičemž pracoval jako mechanik v psychiatrické léčebně.

Ještě v době výkonu trestu a hned po propuštění usiloval o vycestování do Izraele a snažil se, aby mu do pasu zapsali židovskou národnost (do té doby měl zapsanou národnost po matce, která byla Ruska). V letech 1968–1970 se bezvysledně snažil získat izraelské vízum.

V březnu 1970 podepsal otevřený dopis 27 lotyšských Židů premiérovi SSSR s žádostí o povolení emigrace.

Když pochopil, že se mu nepodaří emigrovat legálně, vypracoval společně se skupinou Židů (především s bývalým letcem Markem Dymšicem) plán na únos letadla. K uskutečnění tohoto plánu přesvědčil také bývalé politické vězně Jurije Fjodorova a Alexeje Murženka, s nimiž se seznámil v *mordvinských táborech. Aby nevystavili nebezpečí lidem, kteří s akcí neměli nic společného, vykoupili účastníci akce všechny letenky na letadlo An-2, které létalo na trase Leningrad – Priozersk. Měli v plánu donutit posádku k přistání v Karélii, naložit ještě několik členů skupiny, vysadit posádku a Dymšic měl letadlo pilotovat do Švédska.

Únos letadla byl stanoven na 15. červen 1970, jenže Kuzněcovův plán byl zmařen hned zpočátku – celá „skupina únosců“ byla uvězněna, ještě než nastoupili do letadla na leningradském letišti Smolnoje.

Kuzněcov později napsal, že sám s úspěchem akce příliš nepočítal a že i neúspěšný pokus upozorní světové veřejné mínění na situaci Židů *„otkazníků“. To se také stalo.

Každý z únosců byl obviněn podle několika paragrafů trestního zákona (Kuzněcov kromě par. 93 – *únos letadla* – také podle *par. 70, odst. 2, *par. 72 a *par. 64, ust. a/ tr. z. RSFSR). Proces se konal 15.–24. prosince 1970 u leningradského městského soudu. Dymšic a Kuzněcov byli odsouzeni k smrti za *vlastizradu*, ostatní obžalovaní v *procesu „letců“ k dlouholetým trestům odnětí svobody.

Po vyhlášení rozsudku nadešla v SSSR i v zahraničí vlna protestů proti tvrdým trestům. Zvláště silná byla reakce západní společnosti, poněvadž soud s „letci“ se časově sešel s tresty smrti, které padly ve španělském Burgosu při několika procesech s baskickými teroristy. V mnoha zemích byla velvyslanectví Španělska a SSSR zablokována protestujícími davy.

Odvolační soud v kauze „letců“ proběhl neobyčejně rychle. Již 31. prosince 1970 odvolací soud změnil Dymšicovi a Kuzněcovovi nejvyšší trest na 15 let odnětí svobody v kolonii se *zvláštním režimem. Několika dalším odsouzeným v této kauze byly sníženy tresty odnětí svobody. Je třeba připomenout, že 30. prosince (první den odvolacího líčení) generál Franco osobně nařídil odvolat trest smrti vyměřený baskickým teroristům. Není vyloučeno, že sovětský režim zmírnil tresty z obav, že by pro něj srovnání s frankistickým Španělskem vyznělo nepřívětivě.

*Proces „letců“ se stal bodem obratu v dějinách židovské (a nejen židovské) emigrace ze SSSR. Západní veřejné mínění si jasně uvědomilo situaci, v jaké se nacházejí sovětské občany, kteří chtějí opustit zemi. Zároveň si sovětské vedení nejspíš začalo uvědomovat, že úplný zákaz emigrace problém fakticky neřeší, ale jen odsouvá, přičemž kompromituje SSSR. Počínaje rokem 1971 počet povolení výjezdu ze země (zprvu jen pro Židy) velmi vzrostl.

Kuzněcov vykonával trest v *mordvinských táborech. V roce 1973 se mu podařilo předat na svobodu své vzpomínkové poznámky, zahrnující poslední měsíce na svobodě, proces, čekání na rozhodnutí o životě nebo smrti. Jsou tam obsaženy rovněž první dojmy autora z tábora se *zvláštním režimem. *Dněvníki (Deníky)* byly vydány na Západě, což vyvolalo novou vlnu zájmu o „letce“. V SSSR bylo zahájeno vyšetřování, při němž se zjistilo, že rukopis předali za hranice Viktor Chaustov a Gabriel Superfin. Na svobodě na sebe odpovědnost za propašování rukopisu za hranice veřejně vzali Jevgenij Barabanov a *Jelena Bonner.

Druhá část deníků napsaných v táboře, *Mordovskij marafon (Mordvinský maratón)*, se rovněž dostala za hranice, ale vyšla až po propuštění autora.

Sedmadvacátého dubna 1979 byl Kuzněcov v důsledku rozhovorů na nejvyšší úrovni mezi SSSR a USA vyměněn s dalšími čtyřmi známými politickými vězni za dva sovětské občany, obviněné v USA ze špionáže.

Pracoval na Fakultě sovětologie na Jeruzalémské univerzitě, řídil zpravodajský servis ruské redakce **Rádía Svoboda* v Mnichově. Založil a redigoval dvoje velké izraelské ruskojazyčné noviny – *Vesti a Vremja*. Byl členem redakčního kolegia časopisu **Kontiněnt*, předsedou organizačního výboru Internacionály odporu – organizace věnující se koordinaci činnosti emigrantských skupin z komunistických zemí.

Bydlí u Jeruzaléma.

Nikolaj Mitrochin

I.

Dněvníki. Paříž 1973. Anglicky jako: *Prison diaries*. New York 1975. Polsky jako: *Z dziennika więziennego [překlad úryvků]. Aneks*, [Londýn], 1974–1975, č. 7–8; *Witrynka Literatów i Krytyków*, Poznaň – Lodž 1981; *Kipisz, Karta*, 1984, č. 2.

Dve ksivy. *Kontiněnt*, 1980, č. 24.

Happy end. *Sintaksis*, 1979, č. 5.

Mordovskij marafon. [Tel Aviv] 1979.

Russkij roman. [Tel Aviv] 1982.

Šag vlevo, šag vpravo... Jeruzalém 2000 (*Dněvníki; Mordovskij marafon*; články).

II.

ČERKASOV, A. – MOROZOV, V.: *Ulotnoje dělo. 30 oktábrja*, 2001, č. 12.

DANIEL, J.: *Vospominanija...*

HERLING-GRUDZIŃSKI, G.: *Dziennik pisany nocą. Kultura*, 1979, č. 10.

CHEJFEC, M.: *Mesto i vremja...; Izbrannoje*, sv. 1: *Mesto i vremja; Russkoje pole...*

Kuzniecowa Eduard; Proces „samolociarzy“. In: *Niezależna Encyklopedia Powszechna*, sv. 1...

MENDĚLEVIČ, J.: *Operacija „Svad’ba“...*

MURŽENKO, A.: *Obraz sčastlivogo čeloveka, ili pisma iz lagerja osobogo režima*. Londýn 1985.

POLIKOVSKAJA, L.: *„My predčuvstvije, predtėča...“ Ploščad’ Majakovskogo 1958–1965...*

Malva LANDA (nar. 1918)

Geoložka, aktivistka hnutí na obranu lidských práv, publicistka samizdatu. Členka *Moskevské helsinské skupiny.

Narodila se v Oděse. Její otec, profesor Saratovského zoologicko-veterinárního institutu, byl zastřelen v roce 1938. Po ukončení Moskevského geologického institutu v roce 1945 pracovala do roku 1963 jako členka geologických expedic. Poté nastoupila do Archeologické jednoty.

V roce 1969 se dostala do moskevského okruhu nezávisle smýšlejících lidí, začala přepisovat a šířit samizdat. Brzy jí bylo svěřeno přepisování redakčního exempláře **Kroniky aktuálních událostí*. V říjnu 1971 napsala první publicistickou črtu o domovní prohlídce, která u ní několik dnů předtím proběhla. Od té doby začala její otevřená intenzivní činnost na obranu lidských práv. Své práce publikovala v samizdatu.

V letech 1972–1980 nevyšla prakticky žádná kolektivní petice na obranu pronásledovaných bez jejího podpisu. Napsala velký počet článků, skic a informačních poznámek o politických věznicích různé národnosti i názorů. Materiály, které připravila, byly pravidelně využívány v **Kronice aktuálních událostí*. Stále se zabývala politickými represemi v SSSR, mj. bojovala o právo přístupu na procesy s disidenty, jezdila kvůli tomu do jiných měst.

Jednou z jejích prvních publicistických prací byl text *Vmesto posledného slova. Predvaritělnyje zamečanja (Místo posledního slova. Předběžné poznámky, 1972)*. Radikálnost a nekompromisnost použitých formulací ji mohly přivést na lavici obžalovaných. Předvídajíc obvinění napsala: *Podrývání existujícího zřízení – jeho zničení s použitím násilí může vést jen k jiné podobě diktatury. Zlo sovětské diktatury je srovnatelné se zlem fašistické diktatury, ale výměna diktatury za demokratické zřízení by mohla proběhnout pouze bez použití násilí, s ochotou a dobrou vůlí mnoha lidí. [...] Nevážím si sovětské zákonosti, nemohu se k ní vztahovat jako k autentickému právnímu stavu. Nepokládám se za zločince.*

V roce 1973 odešla do důchodu.

V květnu 1976 na návrh *Jurije Orlova vstoupila do *Moskevské helsinské skupiny (MHS) a zároveň oznámila svůj odlišný názor: *Vstupuji do skupiny, jejíž název a určité ambice mi neodpovídají, v naději, že se budu aktivně a účinně účastnit na shromažďování a předávání informací odhalujících antihumánní činnost sovětské administrativy*. Do jisté míry totiž sdílela názor, rozšířený tehdy mezi radikálně naladěnou inteligencí, že MHS je „nový Mnichov“. Obrat „pro naplnění“ (Společenská skupina pro naplnění helsinských dohod v SSSR) v názvu organizace jí připadalo kolaborantské. Podílela se na přípravě dokumentu MHS č. 3 ze 17. června o podmínkách, v nichž jsou drženi vězňové svědomí. Podepsala většinu dokumentů a prohlášení MHS, vydaných od května 1976 do března 1977, a také zprávu z 22. června 1977 o činnosti Skupiny *Ocenka vlijanija Soveščanija po bezopasnosti i sotrudničestvu v Jevrope v časti, kasajuščejstva prav čeloveka v SSSR (Hodnocení vlivu Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě v oblasti týkající se lidských práv v SSSR)*.

V únoru 1977 po uvěznění *Alexandra Ginzburga, prvního správce *Fondu pomoci politickým vězňům a jejich rodinám, Landa spolu s *Tatjanou Chodorovič a *Kronidem Ljubarským přijali povinnosti správce fondu.

Stále ji pronásledovali prohlídkami a výslechy, při nichž neměnně odmítala vypovídat.

Osmnáctého prosince 1976 v místnosti, v níž bydlela (v Krasnogorsku v Moskevské oblasti), vypukl požár. Tohoto incidentu využily úřady, aby ji postavily před soud s obviněním z *neopatrného zacházení s ohněm*. Třicátého prvního května 1977 ji krasnogorský městský soud odsoudil podle par. 99 a par. 150 tr. z. RSFSR ke dvěma letům vyhnanství a k vysoké pokutě. V červenci 1977 byla poslána do vyhnanství do Čitské oblasti (na východní Sibiř). Historii fabulace celého případu popsala v črtě *Dělo o požare, ili dělo o těkstach protivozakonnogo sodržanija (Případ požáru aneb Případ textů nezákonného obsahu; únor–duben 1977)*.

Ve vyhnanství pokračovala v činnosti na obranu lidských práv, její podpis se objevoval pod dokumenty MHS a fondu, vycházejícími v Moskvě. Prvního března 1978 byla dekretem předsednictva Nejvyššího sovětu SSSR amnestována. Usadila se v obci Petuški (Vladimírská oblast). Dvacátého března 1978 oznámila, že obnovuje činnost v MHS i činnost správkyně fondu.

Se stejnou intenzitou navázala na svá publicistická vystoupení. Její články *10 let spustá (Po 10 letech)* o *invazi do Československa v roce 1968 a *30 let Vseobščej děklaracii prav čeloveka (30 let Všeobecné deklarace lidských práv)* vyšly v exilových časopisech a vysílaly je západní rozhlasové stanice.

Mezi moskevskými obránci lidských práv patřila k těm nejvíce přesvědčeným o nevině Arména *Stěpana Zatikjana a jeho druhů, obviněných z teroristických činů v Moskvě (*kauza výbuchů v moskevském metru). Poté, co byli odsouzení zastřeleni (v lednu 1979), jezdila do Jerevanu, aby se setkala s jejich příbuznými a známými a zpracovala soubor dokumentů týkajících se případu (únor–květen 1979, předmluvu napsal *Andrej Sacharov). V létě téhož roku podpořila **Baltskou výzvu*.

V prosinci 1979 u ní byly při domovní prohlídce zabaveny dokumenty *Fondu pomoci politickým vězňům a jejich rodinám: kartotéka a spisy vězňů, adresy jejich příbuzných, údaje o podmínkách života v lágrech.

Třetího ledna 1980 byla zatčena v Moskvě a poslána do Petušek, kde jí přikázali – jako podezřelý ze spáchání trestného činu podle *par. 190, odst. 1 tr. z. RSFSR – podepsat prohlášení, že nebude opouštět místo trvalého pobytu. Odpověděla na to článkem *Kleveta (Pomluva): Vůbec se nehodlám účastnit vyšetřování, nehodlám odpovídat na žádné otázky [...] mám v úmyslu upustit od sovětského advokáta*. Přestože proti ní bylo vedeno trestní stíhání, pokračovala v činnosti v MHS (podepsala dokument č. 119 z 21. ledna 1980 s požadavkem okamžitého stažení cizích vojsk z Afghánistánu).

Sedmého března 1980 byla uvězněna. Šestadvacátého března 1980 ji Oblastní soud ve Vladimíru odsoudil podle *par. 190, odst. 1 tr. z. RSFSR k pěti letům vyhnanství. K vině se nepřiznala. Jejímu uvěznění a procesu byly věnovány dokumenty MHS č. 124 a č. 127 (19. a 28. března 1980). *Andrej Sacharov v rozhovoru *Někotoryje mysli na poroge 80-ch godov (Několik myšlenek na prahu osmdesátých let)* ji jmenoval mezi *mnohaletými obětavými účastníky boje za lidská práva, kteří se těší velké úctě a lásce. Právě jejich izolace, dodal, je pro moc obzvláště důležitá, protože každý z nich spojuje ve své činnosti všechny proudy boje za lidská práva v SSSR*. Na její obranu bylo vydáno kolektivní prohlášení (15. března 1980).

Trest vyhnanství si odbývala v Kazašské SSR. Vyšetřovatelé KGB se ji mnohokrát, ale neúspěšně snažili vyslýchat k případům moskevských a ukrajinských obránců lidských práv. Šestého prosince 1982 jí byla předložena výstraha týkající se *činnosti v rozporu s právem*.

V listopadu 1984 se po odpykání trestu vrátila do Petušek.

Je spoluautorkou (s *Larisou Bogoraz a *Sofijou Kalistratovou) otevřeného dopisu představitelům kultury, vědy a umění o nezbytnosti všeobecné politické amnestie v SSSR (na podzim 1986).

V roce 1987 projevila v článku *Počemu ja ně podpisývaju děklaraciju gruppy „Doverije“* (*Proč nepodepisuji prohlášení skupiny „Důvěra“*) svůj ostrý odpor vůči gorbačovské politice perestrojky. V letech 1988–1989 komentovala v nezávislém tisku průběh arménsko-ázerbájdžánského konfliktu o *Náhorní Karabach, přičemž podnícení konfliktu připisovala ústřední vládě. Od roku 1989 spolupracovala s periodikem *Ekspress-Chronika*.

Od roku 1993 žila v Moskvě. Od roku 1996 vedla rubriku věnovanou historii boje za lidská práva v SSSR v časopise *Pravozaščitnik*. V roce 2015 se přestěhovala do Izraele.

Gennadij Kuzovkin, Dmitrij Zubarev

I.

Malva Landa – v zaščitu prav čeloveka. New York 1976.

Moi otkrytyje pokazanija ob arestovannyh členach Moskovskoj gruppy „Chelsinki“. *Poiski*, 1980, č. 2.

„My vas vypustim za granicu, no snačala my vas uničtožim kak ličnost“. Malva Landa o Viktorě Někipelove. *Pravozaščitnik*, 1996, č. 3.

Pamjati Kronida Ljubarskogo...

Pjotr Grigorenko (1907–1987). Fakty biografii...

Sergej Kovaljov. Fakty biografii...

Soveršenno prekrasnyj čelovek. In: *Sacharovskij sbornik*. New York 1981; Moskva 1991.

Vmesto posledněgo slova. In: *Svidětel po sobstvennomu dělu i drugije dokumenty*. Frankfurt nad Mohanem 1974.

II.

KOSTENKO, N. – KUZOVKIN, G. – ZUBAREV, D. (eds.): *Dokumenty MChG (1976–1982)*...

SACHAROV, A.: *Wspomnienia*, sv. 3: *Gorki, Moskwa i gdzie indziej*. Varšava 1991.

Více o Moskevské helsinské skupině – viz <http://www.mhg.ru/> (citováno k 17. 1. 2019).

Alexandr LAVUT (1929–2013)

Matematik, člen *Iniciativní skupiny na obranu lidských práv v SSSR, dlouholetý redaktor *Kroniky aktuálních událostí.

Narodil se v Moskvě v rodině slavného divadelního impresária, popularizátora tvorby Ilji Erenburga, Vladimira Majakovského a dalších sovětských spisovatelů. V roce 1951 dokončil studia na Matematicko-mechanizační fakultě Moskevské univerzity. Učil matematiku v severním Kazachstánu a na Ukrajině. V letech 1967–1969 pracoval jako matematik programátor, zkoumal využití teorie pravděpodobnosti a matematické statistiky při řešení inženýrských úkolů.

V květnu 1969 vstoupil do *Iniciativní skupiny na obranu lidských práv v SSSR. Podepsal řadu jejích dokumentů. Na podzim téhož roku byl donucen spolu s kolegou *Sergejem Kovaljovem rezignovat na práci v univerzitní laboratoři matematických metod v biologii. V roce 1969 se stal vědeckým pracovníkem Ústřední geochemické expedice ministerstva ropného průmyslu SSSR.

V letech 1968–1972 se občas účastnil vydávání **Kroniky aktuálních událostí*. Od jara 1974 byl jedním z jejích hlavních redaktorů. Číslo 31, vydané ke 30. výročí *deportace krymských Tatarů a cele věnované jejich problémům, Lavut připravoval prakticky sám (pomáhal mu jen Jurij Gastěv). Později se v *Kronice* systematicky věnoval hnutí krymských Tatarů. Podílel se na redigování dokumentu *Moskevské helsinské skupiny (MHS) č. 24 ze 4. listopadu 1977 *Diskriminace krymských Tatarů trvá*.

Po uvěznění *Taťjany Velikanové v listopadu 1979 na sebe vzal nejen povinnosti redaktora, ale rovněž organizační úkoly spojené s vydáváním *Kroniky*.

V letech 1968–1980 podepsal mnoho petic na obranu lidí pronásledovaných z politických důvodů, mj. **Moskevskou výzvu* z 13. února 1974. Třicátého října 1976 se v *Den politického vězně v SSSR zúčastnil tiskové konference Iniciativní skupiny a MHS, věnované situaci žen v táborech pro politické vězně. V srpnu 1979 společně se členy MHS a *Andrejem Sacharovem podpořil **Baltskou výzvu* týkající se *paktu Molotov–Ribbentrop. V témže roce vstoupil do Výboru na obranu *Taťjany Velikanové. Podpořil dokument MHS č. 119 (z 21. ledna 1980), požadující okamžité stažení sovětských vojsk z Afghánistánu. Protestoval (6. února 1980) proti *hanebné akci sovětských úřadů* – *Sacharovovu vyhnanství ve městě Gorkij. Byl neustále šikanován (odpojení telefonu, zadržení, prohlídky). Devětadvacátého dubna 1980 byl zatčen.

Uvěznění Lavuta – posledního člena Iniciativní skupiny, který byl v SSSR na svobodě – vyvolalo vlnu protestů. Pátého května 1980 byla vydána výzva, kterou podepsalo 51 lidí. Na Lavutovu obranu vystoupili jeho spolupracovníci z Ústřední geochemické expedice, což byl v těch dobách v SSSR dost vzácný jev. Dvacátého třetího června 1980 poslali předsednictvu Nejvyššího sovětu, redakci *Pravdy* a generálnímu prokurátorovi SSSR otevřený dopis, v němž psali: *Je to neobyčejně slušný člověk, velmi skromný, dobrý a laskavý, netoleruje nespravedlnost, je stále připraven pomáhat jiným a vystupovat na jejich obranu. Bytostně nesnáší lež, takže představit si ho v roli člověka, který šíří pomluvy, je prostě nemožné*.

Soudil ho moskevský městský soud (24.–26. prosince 1980), který ho podle *par. 190, odst. 1 tr. z. RSFSR odsoudil ke třem rokům v trestní kolonii. Nepřiznal se k *šíření pomluv*, při vyšetřování odmítal vypovídat. Trest vykonával v Chabarovském kraji.

V předvečer vypršení lhůty trestu byl v táboře uvězněn (28. dubna 1983) a podle stejného *par. 190, odst. 1 tr. z. RSFSR odsouzen chabarovským městským soudem (v první polovině října 1983) ke třem letům vyhnanství za *šíření pomlouvačných názorů mezi vězni*. Trest vykonával v Čumikanu v Chabarovském kraji, pracoval jako topič v rybářském sovchozu.

V prosinci 1986 se vrátil do Moskvy. Pracoval jako programátor v Ústřední geochemické expedici. Spolupracoval s rusko-americkou skupinou Projekt lidských práv. Stal se členem rady Centra na obranu lidských práv *Memorial. V roce 1995 byl za rusko-čečenského konfliktu pozorovatelem v Čečensku.

Zemřel v Moskvě.

Gennadij Kuzovkin, Dmitrij Zubarev

I.

LAVUT, A. – ORLOV, J. – VELIKANOVA, T.: O prave na zaščitu. *Chronika zaščity prav v SSSR*, 1975, č. 18.

II.

KOSTENKO, N. – KUZOVKIN, G. – ZUBAREV, D. (eds.): *Dokumenty MChG (1976–1982)*...

KOVALJOV, S.: *Lot białego kruka. Od Syberii po Czecczenię – moja życiowa podróż...*

Romantikov v dissidentstve ně bolše, čem v ljubom obščestve. *Otkrytaja politika*, 1996, č. 7–8 (rozhovor).

TĚRNOVSKIJ, L.: Tajna IG...

Natalja LAZAREVA (nar. 1948)

Výtvarnice, režisérka, umělecká redaktorka nezávislého časopisu *Marija*, jednoho z prvních feministických periodik v SSSR.

Narodila se v Lomonosově (Leningradská oblast). V roce 1975 dokončila Leningradský institut divadla, hudby a kinematografie se specializací scénografie a loutkářství. V letech 1975–1979 vedla dětský divadelní soubor.

Na jaře 1980 se v Leningradě objevil nezávislý ženský časopis *Marija*, vydávaný Tatjanou Goričevou a Galinou Grigorjevou, které předtím odešly z redakce jiného feministického almanachu, *Ženščina i Rossija (Žena a Rusko)*, vycházejícího mimo cenzuru. Profil nového časopisu se dá popsat jako sladění feminismu s pravoslávím a ostrou společenskou kritikou „sovětské skutečnosti“ zvláště v oblastech týkajících se žen. Aktivně se účastnila přípravy časopisu jako umělecká vedoucí a grafička a v prvním čísle byly zařazeny její básně.

Jedenáctého září 1980 bylo v jejím bytě při domovní prohlídce zabaveno několik textů určených pro časopis. O dva týdny později byla zatčena. Dvanáctého ledna 1981 ji leningradský městský soud odsoudil podle *par. 190, odst. 1 tr. z. RSFSR a par. 196 tr. z. RSFSR na deset měsíců do kolonie s běžným režimem. Důvodem obvinění podle *par. 190, odst. 1 byl návrh textu zabavený při prohlídce, který měl být, jak uváděla obžaloba, uveřejněn v zahraničí. Lazareva se zpočátku k vině nepřiznala, ale v posledním slově své stanovisko změnila. Podle par. 196 (*falšování dokladů*) byla obviněna proto, že měla v pracovní knížce zfalšovaný zápis, k čemuž se hned přiznala.

Trest vykonávala v Sablinu (Leningradská oblast).

Po propuštění pokračovala v práci na vydávání časopisu. Spolu s Galinou Grigorjevou připravovaly šesté číslo (Goričeva v té době už odjela ze SSSR do emigrace).

Třináctého března 1982 byla uvězněna znovu – při práci na sedmém čísle. Její účast na vydávání časopisu byla kvalifikována jako *protisovětská agitace a propaganda*. Prvního července 1982 ji leningradský městský soud odsoudil podle *par. 70 tr. z. RSFSR ke čtyřem letům odnětí svobody a dvěma rokům vyhnanství (9. srpna 1982 Nejvyšší soud SSSR trest vyhnanství zrušil).

Trest vykonávala v *mordvinských táborech. Mnohokrát se tam účastnila protestních hladovek. Byla propuštěna 13. března 1986 a vrátila se do Leningradu.

Pracovala v Muzeu dějin Petrohradu. Od roku 1993 je členkou historicko-archivního výboru petrohradského *Memorialu, podílí se na práci Muzea dějin politických represí.

Alexandra Reznikova

I.

Stichi. *Marija. Žurnal Rossijskogo Nězavisimogo Ženskogo Kluba „Marija“*, [Leningrad], 1980, č. 1.

II.

AJVAZOVA, S.: *Russkije ženščiny v labirintě ravnopravija (Očerki teorii i istorii. Dokumentalnyje matěrialy)*. Moskva 1998 – viz www.a-z.ru/women/texts/aivazova.htm (citováno k 17. 1. 2019).

Chronika baraševskoj zony...

Po etomu dělu sela ja odna. *Pczela*, 1998, č. 12 (rozhovor).

RATUŠINSKAJA, I.: *Seryj – cvet naděždy...* Česky jako: RATUŠINSKÁ, I.: *Šedá je barva naděje*.

Přel. Ryčlová, Ivana...

Anatolij LEVITIN-KRASNOV (1915–1991)

Spisovatel, autor náboženské literatury a pamětí, historik ruské pravoslavné církve, vězeň stalinských lágrů, člen *Iniciativní skupiny na obranu lidských práv v SSSR. Vlastní jméno: Levitin. Pseudonymy: Levitin-Krasnov, Anatolij Krasnov, Krasnov-Levitin.

Narodil se v Baku v rodině židovského právníka, který konvertoval k pravoslaví. Matka byla redaktorkou. Od dětství snil o duchovním stavu podle vzoru předků z matčiny strany. Od roku 1921 žil s rodiči v Petrohradě (Leningradě). V roce 1929 utekl z domova a putoval po klášte-rech. V letech 1932–1935 studoval pedagogickou střední školu.

Do sedmnácti let byl rozhodným odpůrcem „modernizačního“ proudu v ruské pravoslav-né církvi, který zpočátku podporovaly a částečně inspirovaly sovětské úřady jako protiváhu moskevského patriarchátu. Hodlal vstoupit do kláštera, nakonec se však sblížil s frakcí „Živou církvi“, jak psal později, pod vlivem myšlenek filozofa Vladimira Solovjova. Stal se spolupra-covníkem jejího vůdce, metropolity Alexandra Vveděnského.

V letech 1935–1940 studoval ruskou literaturu v leningradském Pedagogickém institu-tu a zároveň pracoval jako učitel na základní škole pro poloviční analfabety. Ve vzpomínkách popsal svou účast v podzemním studentském antistalinském kroužku, který přestal fungo-vat v době velkého teroru. V roce 1940 zahájil aspiranturu v leningradském Institutu divadla a hudby.

Na začátku německo-sovětské války (v červnu 1941) se účastnil obrany Leningradu, v březnu 1942 byl ze zdravotních důvodů demobilizován. V únoru 1943 byl evakuován do Uljanovska, kde se stal diákonem „modernizační“ církve. Následujícího roku se vrátil do kanonické církve, nebyl však vysvěcen. Po válce se přestěhoval do Moskvy, přednášel literatu-ru ve Státním institutu divadelních umění, učil v moskevských školách.

V červnu 1949 byl uvězněn za *protisovětské rozhovory*. Zvláštní kolegium při MGB SSSR ho rozhodnutím z 31. srpna 1949 odsoudilo k deseti letům lágru. Byl propuštěn v květnu 1956.

Vrátil se do Moskvy, pracoval jako učitel a zároveň pod pseudonymem A. Krasnov pub-likoval články na teologická témata v časopise *Žurnal Moskovskoj Patriarchii* (1956–1960). V prosinci 1959 musel kvůli svému náboženskému přesvědčení odejít ze školy. Od té doby dával soukromé hodiny a připravoval mládež na studium teologie. Později byl zaměstnán jako hlídač v kostele.

V září 1958 se dostala do samizdatu jeho práce *Analiz antireligioznosti. Bibliografičeskije zametki (Analýza antireligiozity. Bibliografické úvahy)*, která byla reakcí na publikaci bývalé-ho duchovního ruské pravoslavné církve Jevhrafa Dulumana, jenž „demaskoval“ pravoslaví v rámci chruščovovské protináboženské kampaně. Byl to první Levitinův text o náboženství v nezávislém oběhu; po něm přišly další články, úvahy a knihy. Jedním z hlavních témat jeho publicistiky byl v tomto období protest proti masové protináboženské kampani na přelomu padesátých a šedesátých let.

V roce 1962 spolu s Vadimem Šavrovem dokončil práci na třísvazkovém díle *Očerki po istorii ruskoj cerkovnoj smuty (Črty z dějin ruských církevních „nepokojů“)* – dějiny pravo-

slavné církve v Rusku a „modernizačního“ hnutí od dvacátých do čtyřicátých let dvacátého století.

Od poloviny šedesátých let začaly jeho práce na Západě vydávat exilové časopisy **Grani*, *Novyj žurnal* a **Vestnik RChD*. Stal se nejnplodnějším autorem ruského náboženského samizdatu.

V šedesátých letech patřil do okruhu duchovních (*Dmitrij Dudko, Nikolaj Ešliman, *Gleb Jakunin, *Alexandr Meň) a laiků, kteří diskutovali nejen o teologických otázkách, ale také o diskriminaci církve v sovětském státě a sprádali představy o obnově náboženského života.

Stal se přítelem a duchovním strážcem rozsáhlého okruhu opozičně naladěné moskevské mládeže. Mezi jeho mladé známé patřili *Vladimir Bukovskij, Jevgenij Kušev, Vera Laškova i četní členové *SMOG. Napsal článek do almanachu **Feniks* (1966), který redigoval *Jurij Galanskov. Vystupoval jako svědek obhajoby na procesu účastníků *demonstrace z 22. ledna 1967 a na *procesu čtyř. V letech 1968–1969 byl podepsán pod mnoha peticemi na obranu pronásledovaných z politických důvodů.

V létě 1968 dokončil studii *Stromaty*, v níž analyzoval společensko-politické iniciativy a intelektuální proudy šedesátých let.

V květnu 1969 vstoupil do *Iniciativní skupiny na obranu lidských práv v SSSR. Dvanáctého září 1969 byl uvězněn a trestně stíhán podle *par. 190, odst. 1 a *par. 142, odst. 2 tr. z. RSFSR. Po jedenácti měsících byl nečekaně propuštěn, ale trestní stíhání zastaveno nebylo. Přesto obnovil činnost na obranu lidských práv, účastnil se práce *Iniciativní skupiny, podepsal protest proti zneužívání psychiatrie v SSSR (leden–únor 1971), uveřejnil v samizdatu článek *Ně mečom i kopjom* (*Ne mečem a kopím*) o uvěznění *Vladimira Bukovského.

Osmého května 1971 byl znovu uvězněn. Devatenáctého května ho moskevský městský soud odsoudil ke třem letům v kolonii s běžným režimem. K vině se nepřiznal. Trest vykonával v Syčovce (Smolenská oblast). V dubnu 1973 byl krátce před propuštěním přemístěn do Moskvy a vyslýchán v kauze *Pjotra Jakira a Viktora Krasina.

Po návratu na svobodu obnovil činnost v *Iniciativní skupině na obranu lidských práv v SSSR, podepsal řadu jejích dokumentů. Během *procesu Jakira a Krasina (27. srpna – 1. září 1973) odmítl potvrdit jejich doznání. Podepsal prohlášení pěti členů skupiny, týkající se tohoto procesu (září 1973).

Důsledně vystupoval na obranu lidí pronásledovaných z politických důvodů – *Vladimira Bukovského, *Mustafy Džemileva, Jurije Gastěva, *Petra Hryhorenka, Viktora Někipelova, *Leonida Pljušče. Podepsal **Moskevskou výzvu* (13. února 1974). Začátkem roku 1974 přestal pracovat v *Iniciativní skupině, protože se názorově rozešel s jinými jejími členy.

Získal souhlas s emigrací a 12. září 1974 vycestoval. Žil ve Švýcarsku, aktivně se účastnil politického a náboženského života ruské emigrace. Vydal čtyři díly vzpomínek, v posledním vykreslil obraz disidentského hnutí v SSSR od padesátých po sedmdesátá léta a portréty disidentů. Svě politické krédo popisoval jako „křesťanský socialismus“ a „demokratický humanismus“.

Zemřel v Lucernu (Švýcarsko).

Alexandr Papovjan

I.

KRASNOV, A.: *Stromaty*. Frankfurt and Mohanem 1972.

KRASNOV-LEVITIN, A.: *Dialog s cerkovnoj Rossijej*. Paříž 1967.

LEVITIN, A. – ŠAVROV, V.: *Očerki po istorii ruskoj cerkovnoj smuty*, sv. 1–3. Curych 1978; Moskva 1996.

Analiz antireligioznosti. *Grani*, 1967, č. 65–66.

Lichije gody. 1925–1941. Vospominanija. Paříž 1977.

Rodnoj prostor. Dėmokratičeskoje dviženije. Vospominanija...

„*Ruk tvoich žar*“. (1941–1956). *Vospominanija*, sv. 2. Tel Aviv 1979.

V poiskach Novogo grada. Vospominanija, sv. 3. Tel Aviv 1980.

Zaščita very v SSSR. Paříž 1966 (anonymně).

II.

ELLIS, J.: *The Russian Orthodox Church. A Contemporary History...*

MEŇ, A.: *Vospominanija...*

Religia państwowa w państwie bez religii. *Obóz*, 1981, č. 2 (rozhovor Leonida Pljušče s Anatolijem Levitinem-Krasnovem).

TĚRNOVSKIJ, L.: *Tajna IG...*

Pavel LITVINOV (nar. 1940)

**Fyzik, společenský aktivista. Spoluautor výzvy *Světovému společenství.
Účastník *demonstrace sedmi na Rudém náměstí 25. srpna 1968.**

Narodil se v Moskvě. Jeho dědeček Maxim Litvinov byl prominentním stranickým a státním činitelem, jedním ze zakladatelů bolševické strany, v letech 1930–1939 lidovým komisařem (tj. ministrem) zahraničních věcí SSSR, v letech 1941–1943 velvyslancem SSSR v USA. Otec byl inženýrem, matka bioložkou.

V roce 1961 dokončil Fyzikální fakultu Moskevské univerzity, do konce roku 1967 přednášel fyziku v Lomonosovově moskevském institutu přesné chemické technologie.

V roce 1967 se po uvěznění svého přítele *Alexandra Ginzburga zapojil do různých protestních kampaní. Na podzim téhož roku v návaznosti na tradici *Ginzburgovy *Bílé knihy* připravoval – i přes varování KGB – soubor dokumentů *Pravosudije ili rasprava? (Zákonnost nebo represe?)* o procesu s účastníky *demonstrace z 22. srpna 1967.

Nejnámější epizodu z jeho činnosti na obranu lidských práv představuje výzva, kterou připravili s *Larisou Bogoraz *K mirovoj obščestvennosti (Světovému společenství), kterou autoři 11. ledna 1968 otevřeně předali zahraničním dopisovatelům. Tento text mnohokrát četly na západních rozhlasových stanicích vysílajících do Sovětského svazu, bleskově se šířil samizdatem a stal se katalyzátorem protestní kampaně kolem *procesu čtyř a také východiskem ke konsolidaci činnosti na obranu lidských práv. *Bogoraz a Litvinov vycítili, že v sovětské společnosti dozrála potřeba sebevymezení, dotkli se duše společnosti, a ta zareagovala. Na autory se valila lavina dopisů doslova ze všech koutů Sovětského svazu a od všech kategorií obyvatel. Lidé už zjevně měli strachu dost (ze vzpomínek *Petra Hryhorenka). Spolu s *Andrejem Amalrikem připravil výbor z těchto dopisů, který později vyšel anglicky, holandsky a německy.*

Po oznámení výzvy se stal nejznámějším účastníkem hnutí na obranu lidských práv v SSSR. *Litvinov byl špatný organizátor [...], ale díky své otevřenosti, zdravému rozumu, odvaze a absenci chorobných ambicí se mohl stát centrem, k němuž lidé tíhli, a to lidé zdánlivě zcela rozdílní, v různém věku, s různými názory, zájmy a zkušenostmi. [...] Bylo potřeba člověka, kterého všichni pokládali za svého – a Pavel právě takovou roli hrál (ze vzpomínek *Andreje Amalrika).* Litvinovův byt se na mnoho měsíců stal centrem společenského hnutí, kterému se později říkalo hnutí na obranu lidských práv.

Aktivně se účastnil diskusí o myšlenke informačního bulletinu. V jeho bytě *Natalja Gorbanevskaja redigovala první číslo **Kroniky aktuálních událostí*. On sám v té době zpracovával nový soubor dokumentů věnovaný *procesu čtyř. Po jeho uvěznění práci dokončil *Amalrik.

Byl jedním z iniciátorů a organizátorů *demonstrace sedmi z 25. srpna 1968 na Rudém náměstí. U historického pranýře držel plakát s nápisem *Za vaši a naši svobodu!* Byl na náměstí zatčen a ve dnech 9.–11. října 1968 ho moskevský městský soud odsoudil podle *par. 190, odst. 1 a *par. 190, odst. 3 tr. z. RSFSR. Dostal trest pěti let vyhnanství, který vykonával v Zabajkalí.

Jedenáctého listopadu 1972 se vrátil do Moskvy. Nadále podepisoval dokumenty na obranu lidských práv: protest proti zbavení *Valerije Čalidzeho sovětského občanství (3. ledna 1973), dopis (společně s Borisem Šraginem) odsuzující kampaň proti *Andreji Sacharovovi

(září 1973), **Moskevskou výzvu* (13. února 1974), dopisy na obranu politických vězňů – *Vladimira Bukovského a Gabriela Superfina. KGB ho ničila domovními prohlídkami. Navrhovali mu, aby vycestoval ze země, vyhrožovali mu.

Na jaře 1974 emigroval do USA. Stal se jedním z předních spolupracovníků newyorského vydavatelství Chronika, které publikovalo v ruštině literaturu z oblasti lidských práv. V roce 1974 dostal od redakce **Kroniky aktuálních událostí* oficiální zplnomocnění, aby zastupoval její zájmy v zahraničí. Bylo mu svěřeno právo vydávat *Kroniku* na Západě.

Účastnil se polemik na stránkách ruského exilového tisku mezi národně vlasteneckými konzervativci a liberálně demokratickou levicí, přičemž se stavěl na stranu těch druhých. Byl jedním z redaktorů a spoluautorů souboru *Samosoznanije (Sebeuvědomění, New York 1976)*, který se stal manifestem soudobého okcidentalismu v ruském společenském myšlení. Od roku 1987 náležel do skupiny podporující pařížský časopis **Sintaksis*. Byl jedním ze zakladatelů Internacionály demokracie – pokusu sjednotit demokraty Východu a Západu ve společném boji proti represivním režimům. V letech 1989–1996 byl členem vedení rusko-americké Skupiny projektu lidských práv, od roku 1992 předsedou sdružení Přátelé *Memorialu, jehož cílem je podpora iniciativ v oblasti obrany lidských práv a historického vzdělávání v Rusku. V říjnu 1993 odsoudil rozehnutí Sjezdu lidových poslanců Ruské federace, ke kterému došlo na pokyn ruského prezidenta Borise Jelcina.

Žije v obci Tarrytown ve státě New York, přednáší na vysoké škole fyziku.

Gennadij Kuzovkin, Dmitrij Zubarev

I.

BOGORAZ, L. – LITVINOV, P.: K mirovoj obščestvennosti. In: *Sobranije dokumentov Samizdata*, sv. 1...

Dopros podsudimogo Litvinova Pavla Michajloviča. Posledně slovo Pavla Litvinova. In: GORBANĚVSKAJA, N.: *Polděň. Dělo o dēmonstracii 25 avgusta 1969 goda na Krasnoj ploščadi...* Česky jako: GORBANĚVSKÁ, N.: *Poledne*. Přel. Dvořák, Milan...

O dviženii za prava čeloveka v SSSR. In: LITVINOV, P. – MEJERSON-AKSJONOV, M. – ŠRAGIN, B. (eds.): *Samosoznanije. Sbornik statěj...*

Pravosudije ili rasprava? Sbornik dokumentov...

II.

AMALRIK, A.: *Zapiski dissiděnta...*

GRIGORENKO, P.: *V podpolje možno vstretit' tolko krys...*

KAMINSKAJA, D.: *Zapiski advokata...*

KOPELEV, L. – ORLOVA, R.: *My žili v Moskve 1956–1980...*

KOVALJOV, S.: *Lot białego kruka. Od Syberii po Czeczeniu – moja žyciowa podróz...*

Letters and Telegrams to Pavel M. Litvinov. December 1967 – May 1968. Dordrecht 1969;

2. vyd.: *Dear Comrade. Pavel Litvinov and the Voices in Dissent*. New York – Londýn – Toronto – Tel-Aviv 1969.

PAWLAK, J.: Wywiad z Pawłem Litwinowem. *Kultura*, 1974, č. 5.

ŻEBROWSKA, A.: O Pawliku, który sprawił kłopoty. *Magazyn Gazety Wyborczej*, 22. 8. 1997.

Kronid LJUBARSKIJ (1934–1996)

Astronom. Distributor samizdatu, iniciátor oslav *Dne politického vězně v SSSR. Jeden ze správců *Fondu pomoci politickým vězňům a jejich rodinám. Novinář, vydavatel, společenský a politický aktivista.

Narodil se ve Pskově v rodině inženýra. Už jako žák se vášnivě zajímal o astronomii. V desáté třídě napsal článek, který vyšel v odborném vědeckém časopise. V roce 1956 dokončil studium astronomie na Moskevské univerzitě. V letech 1957–1962 byl vědeckým pracovníkem Ústavu fyziky a geofyziky Akademie věd Turkmenské SSR, pracoval na observatoři v Ašchabadu. V roce 1965 ukončil aspiranturu na Moskevské univerzitě, obhájil doktorskou práci *Kosmičeskije luči i vozrast metěoritov (Kosmické záření a století meteoritů)*. Byl vědeckým tajemníkem moskevského oddělení Vsesvazového astronomicko-geodetického sdružení. V letech 1965–1971 byl vědeckým redaktorem v časopise *Astronomija*, v letech 1971–1972 pracovníkem Vědecko-výzkumného ústavu obsahu a metod výuky Akademie pedagogických věd SSSR. Účastnil se sovětského programu výzkumu Marsu pomocí automatických kosmických stanic. V šedesátých letech pracoval v expedici zkoumající tzv. tunguzský meteorit. Je autorem dvou monografií, 36 vědeckých článků, z angličtiny přeložil 13 knih.

Od studentských dob se účastnil neoficiální společenské činnosti. Na jaře 1954 uspořádal studentskou schůzi za účelem podepsání dopisu na obranu Vladimira Pomeranceva, autora slavného a stranickým tiskem odsouzeného článku *Ob iskrennosti v literaturni (O upřímnosti v literatuře, 1953)*. Ze schůze se stal mítink, ale pro pořadatele to nemělo žádné důsledky. V roce 1956 byl jedním z iniciátorů a redaktorem studentských nástěnných novin *Litěraturnyj bjulletěň*, věnovaných aktuálním problémům kulturního a společenského života země. Neortodoxní obsah příspěvků nástěnky vyvolal šikany vydavatelů ze strany univerzitních stranických a komsomolských orgánů. Ljubarskij unikl důsledkům, protože v té době dostudoval a odjel z Moskvy.

Od konce šedesátých let sbíral, rozmnožoval a šířil samizdat. Koncem roku 1971 měl k dispozici jednu z nejbohatších samizdatových knihoven v zemi. Organizoval výměnu s majiteli podobných sbírek (zejména s *Jurijem Šichanovičem, od něhož dostával mj. **Kroniku aktuálních událostí*).

Po čistce v redakci měsíčníku *Novyj mir* (leden–únor 1970) ho napadlo, aby z materiálů odmítnutých novou redakcí vytvořil nezávislý časopis, něco na způsob liberálního *Nového miru*, z něhož byl právě odvolán Alexandr Tvardovskij. Tyto plány, které konzultoval mj. se *Sergejem Kovaljovem a Andrejem Tverdochlebovem, se mu nepodařilo uskutečnit. Patnáctého ledna 1972 proběhla v jeho bytě prohlídka a dna dny poté byl uvězněn. Vyšetřování probíhalo zpočátku v rámci známého „případu č. 24“, jehož hlavním předmětem bylo šíření **Kroniky aktuálních událostí* (v souvislosti s případem byli později uvězněni *Pjotr Jakir, Viktor Krasin a další známí disidenti), avšak kauza Ljubarského byla vyčleněna k samostatnému projednání.

Třicátého října 1972 ho moskevský oblastní soud na výjezdním zasedání v Noginsku odsoudil podle *par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR k pěti letům v lágru. V posledním slově Ljubarskij řekl: *Samizdat se dá brát různě, ale on existuje, ať se k němu člověk vztahuje jakkoli... Stal se spo-*

lečenským faktem. Prohlížel jsem zahraniční akademické slovníky a ověřil jsem si, že do mnoha z nich z ruštiny proniklo nové slovo – „samizdat“. Zdá se mi, že předchozím slovem, jímž ruština obohatila jiné jazyky, bylo před deseti lety slovo „sputnik“. Podle mne je to politováníhodné [...]. Vyrostli jsme v konkrétní době. V době, kdy byla kybernetika pavědou, genetika byla fašizující a teorie relativity se pokládala za idealistický výmysl [...]. A taková výchova přinesla plody. Nebudu už nikdy nikomu věřit ani slovo. Ani potom, ani teď.

Na obranu Ljubarského byla uspořádána mezinárodní kampaň solidarity vědců, především astronomů.

Trest vykonával v *mordvinských táborech (1972–1974) a ve *vladimířské věznici (1974–1977). Stal se jedním z ideologů a organizátorů táborového odporu. Byl iniciátorem vyhlášení 30. října za *Den politického vězně v SSSR a spoluautorem protestních akcí v místech věznění, které byly při této příležitosti vyhlášeny. Těsně před 30. říjnem 1974 se táborová správa snažila akci zmařit a Ljubarského na zbytek trestu přemístila do *vladimířské věznice. Výsledkem bylo, že se k připomínce *Dne politického vězně připojili i vězňové ve Vladimiru.

V roce 1975 byl zbaven vědecké hodnosti. V říjnu téhož roku se stal laureátem ceny, kterou každoročně v Bernu udílí Fond svobody a lidských práv. Obdržené prostředky nechal poslat *Fondu pomoci politickým vězňům a jejich rodinám.

Propuštěn byl v lednu 1977 a usadil se ve městě Taruse (vznikla tam svébytná společnost bývalých politických vězňů, kteří nesměli žít v hlavním městě).

Čtvrtého února 1977 přijali Ljubarskij, *Taťjana Chodorovič a *Malva Landa povinnosti správců *Fondu pomoci politickým vězňům a jejich rodinám (místo uvězněného *Alexandra Ginzburga). V srpnu téhož roku správci uveřejnili seznam jmen vězňů a politických vyhnanců.

Účastnil se diskuse o novém návrhu Ústavy SSSR, která probíhala v samizdatu v létě a na podzim 1977. Požadoval ústavní zákaz trestu smrti a mučení a také záruku vymezených práv jednotlivce (svobodu volby místa pobytu, svobodu výjezdu ze země, právo na stávku). Pokládal za nutné zřízení Ústavního soudu, který by zkoumal soulad zákona s Ústavou (byl v Rusku zřízen v roce 1991).

V červnu 1977 – byl to první případ v dějinách sovětské právní praxe – podal u Oblastního soudu ve Vladimiru žalobu na správu věznice za zničení knih a kauzu vyhrál.

Během devíti měsíců, které uplynuly od jeho propuštění do výjezdu ze SSSR, byl pečlivě sledován KGB. Byl zadržován, konaly se u něj prohlídky, bylo mu odmítáno zaměstnání podle kvalifikace, vyhrožovali mu novým procesem.

Čtrnáctého října 1977 emigroval. Usadil se v Mnichově. V roce 1978, když **Kronika aktuálních událostí* vycházela stále nepravidelněji, začal na základě materiálů docházejících z Moskvy vydávat informační bulletin *Vesti iz SSSR*. Zároveň vytvořil ještě další informační periodikum – ročenku *Spisok politzaključonnych v SSSR (Seznam politických vězňů v SSSR)*.

Na konci roku 1984 uskutečnil svůj dávný nápad – stal se vydavatelem a redaktorem společensko-politického, ekonomického a kulturně-filozofického časopisu **Strana i mir* (do jeho ukončení v roce 1992 vyšlo 72 čísel). Bylo to jedno z nejlepších periodik *třetí vlny ruské emigrace. V širokém rozsahu publikovalo autory ze SSSR, hájilo liberálně demokratické hodnoty.

Rozhodně podporoval demokratické změny v SSSR, otevřel stránky svého časopisu pro aktivisty perestrojky. V srpnu a září 1990 navštívil vlast jako člen mezinárodní komise zřízené k prozkoumání osudu Raula Wallenberga a byl za tím účelem ve *vladimířské věznici. Byl v Moskvě v době puče 19.–21. srpna 1991, připojil se k obráncům parlamentní budovy, tzv. Bílého domu. Události popsal v kronice *Avgustovskaja revolucija (Srpnová revoluce)*.

V roce 1989 se stal členem reaktivované *Moskevské helsinské skupiny, v letech 1994–1996 byl jejím předsedou. Redigoval v těch letech *Rossijskij bjulletěň po pravam čeloveka*, vydávaný Skupinou projektu lidských práv (nyní Institut lidských práv).

Začátkem roku 1993 se vrátil do Ruska. Žil v Moskvě, pracoval v měsíčníku *Novoje vremja* jako zástupce šéfredaktora. V září a v říjnu 1993 podporoval prezidenta Jelcina v konfliktu s parlamentem. V prosinci 1993 neúspěšně kandidoval do Státní dumy.

Jako expert Nejvyššího sovětu RSFSR a později Ruské federace se podílel na vypracování zákona o občanství Ruské federace. Od června do listopadu 1993 byl členem Ústavní rady při prezidentovi, účastnil se práce na Ústavě. V letech 1993–1995 reprezentoval sdružení *Memorial ve Veřejné komoře při prezidentovi RF (vystoupil z ní na protest proti válce v Čečensku).

Utonul v Indickém oceánu při dovolené na ostrově Bali (Indonézie). Byl pochován v Moskvě na Donském hřbitově.

Gennadij Kuzovkin, Dmitrij Zubarev

I.

Avgustovskaja revoljucija. *Strana i mir*, 1991, č. 5.

Czy więźniowie pracują przy realizacji wielkich inwestycji? *Obóz*, 1984, č. 8.

Kronid. Izbrannyje stat'ji K. Ljubarskogo. Moskva 2001.

Ob iskrennosti v literaturne. *Novyj mir*, 1953, č. 12.

Posledně slovo Kronida Ljubarskogo. In: *Mojo posledně slovo. Reči podsudimych na suděbných processach 1966–1974 gg...*

LJUBARSKIJ, K. – ŽELUDKOV, S.: *Christianstvo i atěizm*. Brusel 1982.

II.

Kronid Arkadjevitsch Ljubarskij. Preisträger 1975 der Stiftung für Freiheit und Menschenrechte. Bern 1976.

LANDA, M.: Pamjati Kronida Ljubarskogo. *Pravozaščitnik*, 1996, č. 2.

Nalezy podjác ryzyko demokracji. *Libertas*, [Paříž], 1985, č. 2–3 (rozhovor).

Anatolij MARČENKO (1938–1986)

Dělník, mnohonásobný politický vězeň. Autor knihy *Moi pokazanija (Moje svědectví)*, jednoho z prvních vyprávění o táborech poststalinského období. Zemřel v lágru.

Narodil se v Barabinsku (Novosibirská oblast) v rodině železničáře. Ukončil osm tříd, pracoval na výzkumných geologických expedicích, v dolech a v ropném průmyslu. Začátkem roku 1958 po rvačce, k níž došlo v dělnické ubytovně (Marčenko se jí neúčastnil), byl uvězněn a odsouzen ke dvěma rokům odnětí svobody. Po roce uprchl těsně předtím, než do tábora dorazilo rozhodnutí o jeho propuštění a zrušení rozsudku podle dekretu předsednictva Nejvyššího sovětu SSSR. V letech 1959–1960 se toulal po Sovětském svazu bez dokladů a žil z příležitostných výdělků.

Na podzim 1960 se pokusil ze země uprchnout, ale byl na hranicích dopaden. Nejvyšší soud Turkmenské SSR ho odsoudil za *vlastizradu* (*par. 64 tr. z. RSFSR) k šesti letům odnětí svobody. Trest vykonával v *mordvinských táborech a ve *vladimirské věznici. *Povídal si se spoluvězni, snažil se zapamatovat si jejich jména, osudy a vyprávění, hodně četl [...] práce z dějin SSSR a všeobecných dějin, články na ekonomická a politická témata, díla Marxe a Lenina – a dělal si z četby podrobné poznámky. Nejdůležitější ale bylo, že se v mordvinských lágrech seznámil se skutečnými politickými vězni, lidmi, které zavřeli [...] za skutečnou opoziční činnost, projevovanou slovem nebo jinak* (z knihy Alexandra Daniela *Pamjati A. T. Marčenko*). V táboře těžce onemocněl, ztratil sluch.

Byl propuštěn v listopadu 1966. *Na svobodu se vrátil už ne jako nevyučený dělník, trápený vědomím, že okolní svět není spravedlivý, ale jako humanitně vzdělaný politický bojovník odhodlaný v boji za svá práva, rozhodný protivník stávajícího režimu a ideologie, která mu sloužila*, píše Alexandr Daniel.

Usadil se v Aleksandrově (Vladimirská oblast) a pracoval jako nakladač. Táborová známost s Julijem Danielelem ho uvedla do okruhu moskevské nezávisle smýšlející inteligence. Noví přátelé, mezi nimi *Larisa Bogoraz, mu pomohli uskutečnit záměr, s nímž se vracel na svobodu – napsat knihu o sovětských táborech a věznicích šedesátých let. Na podzim 1967 byla kniha *Moi pokazanija (Moje svědectví)* dokončena a vyšla v samizdatu. Záhy byla vydána v zahraničí a přeložena do mnoha jazyků – stal se z ní bestseller.

Setkání s touhou knihou bylo pro mnoho jeho současníků otřesem. *Moje svědectví* představovalo první rozsáhlé svědectví pamětníka o sovětských politických táborech v poststalinském období. Kniha rozptýlila iluze rozšířené v sovětské společnosti i na Západě, že politické pronásledování, zjevné násilí a sprostá svévole vůči nezávisle smýšlejícím lidem odešly se Stalinem do minulosti. Marčenko byl připraven na to, že bude za napsání této knihy znovu uvězněn. Vedení KGB však zvažovalo ještě jinou variantu – vyhnat autora do zahraničí. Připravoval se dokonce dekret předsednictva Nejvyššího sovětu SSSR o jeho zbavení sovětského občanství, který politické byro KSSS přijalo 15. dubna 1968, ale tento plán nebyl z neznámého důvodu uskutečněn.

V roce 1968 napsal pro samizdat několik textů na způsob „otevřených dopisů“ (mj. redakci časopisu *Litěraturnaja gazeta* nebo výkonnému výboru sovětského Červeného kříže), jejichž tématem bylo nelidské zacházení s politickými vězni.

Dvaadvacátého července 1968, měsíc před vstupem vojsk Varšavské smlouvy do Československa, poslal do několika sovětských a zahraničních novin otevřený dopis, varující před ozbrojeným potlačením *pražského jara. O několik dní později byl v Moskvě zatčen a obviněn z porušení předpisů o pobytu (bývalí političtí vězňové nesměli žít v hlavním městě). Dvacátého prvního srpna 1968, v den *invaze do Československa, byl odsouzen k roku odnětí svobody. Trest vykonával v trestním táboře v Nyrobu (Permská oblast).

Den před propuštěním bylo proti němu zahájeno nové trestní stíhání podle *par. 190, odst. 1 tr. z. RSFSR (*šíření nepravdivých informací pomlouvajících sovětské zřízení*). Oblastní soud v Permu ho na výjezdním zasedání 22. srpna 1969 odsoudil na dva roky do pracovní kolonie s přísným režimem. *Iniciativní skupina na obranu lidských práv v SSSR vydala na jeho obranu zvláštní prohlášení.

V červenci 1971 si po propuštění na svobodu koupil dům v Taruse (Kalužská oblast) a usadil se tam s *Larisou Bogoraz, která se stala jeho ženou. Byl pod ochranným dohledem. V letech 1971–1974 podepsal několik dokumentů na obranu lidských práv, mj. *Moskevskou výzvu.

V roce 1973 se úřady vrátili k myšlence vykázat ho ze SSSR: byl donucen požádat o povolení k emigraci, vyhrožovali mu, že když odmítne, dostane další trest. Dvacátého šestého února 1975 byl znovu uvězněn a 31. března ho kalužský městský soud odsoudil podle par. 198, odst. 2 tr. z. RSFSR (*porušení předpisů ochranného dohledu*) ke čtyřem letům vyhnanství. Dva měsíce držel hladovku, kterou vyhlásil hned po uvěznění. Ve vyhnanství byl v Čuně (Irkutská oblast), kde pokračoval v literární a publicistické činnosti. Svůj nový proces a podmínky, za jakých byli převáženi vězni do vyhnanství, popsal v knize *Ot Tarusy do Čuny*, která vyšla v roce 1976 v New Yorku. Podepsal petici předsednictvu Nejvyššího sovětu SSSR za všeobecnou politickou amnestii.

Dalším tématem, které se v Marčenkově publicistice stále objevovalo, bylo nebezpečí hrozící západním politikům z „mnichovské“ politiky uklidňování Sovětského svazu. Toto téma speciálně rozvinul v článku *Tertium datur – tretje dano*, napsaném v lednu 1976 společně s *Larisou Bogoraz a vydaném v časopise *Kontiněnt. Autoři ostře útočili na mezinárodní politiku první poloviny sedmdesátých let – ani ne tak na samotnou myšlenku odzbrojení, jako spíš na to, že Západ na helsinské konferenci v roce 1975 přijal sovětskou interpretaci této myšlenky. Podle názoru autorů západní politický establishment ve snaze oslabit vojenskou rovnováhu mezi Západem a SSSR jednostranně rozhoduje zanechat ideologického soupeření, což ovšem postupně přináší kapitulaci ve vojensko-politické oblasti. *Alternativou k válce*, napsali, *není odzbrojení po moskevsku, ale soustavné kladení odporu komunistickému diktátu na všech místech zeměkoule [...] Taková politika by také z národů Západu sňala odpovědnost za spoluúčast na zločinech proti míru a proti lidskosti.*

Dvanáctého května 1976 byl přijat do *Moskevské helsinské skupiny (MHS), ale její činnosti se aktivně neúčastnil, protože nesouhlasil s tím, že jejím rámcem má být Závěrečný akt helsinských dohod. Po útocích sovětského tisku na MHS však napsal text *Publičnyj otvet gazetě Izvestija (Veřejná odpověď novinám Izvestija, 21. června 1976)*, v němž potvrdil svou příslušnost ke skupině a záměr pokračovat v činnosti na obranu lidských práv. Je podepsán nejméně pod dvěma dokumenty MHS, z nichž jeden – návrh na vytvoření mezinárodního výboru, který by kontroloval dodržování dohod v humanitární oblasti – sám napsal.

Byl propuštěn v roce 1978 (podle sovětského práva se období dočasného uvěznění a převozu s eskortou započítávalo do doby vyhnanství v poměru jeden den ku třem). Usadil se v Karabanově (Vladimirská oblast), pracoval jako topič v kotelně. V nezávislém historickém

periodiku *Pamjat' (sv. 3 z roku 1978) byl zařazen výbor materiálů k 10. výročí vydání knihy *Moje svědectví*. Poté, co byl *Andrej Sacharov poslán do vyhnanství do města Gorkij, napsal Marčenko otevřený dopis profesoru Pjotru Kapicovi (1. března 1980), v němž mu vytykal, že nevystoupil na obranu kolegy. Uváděl, že mlčení a občanská pasivita dělá z každého příslušníka inteligence spoluúčastníka dnešních zločinů a viníka budoucích otřesů. Kapica po několika měsících skutečně napsal náčelníkovi KGB Juriji Andropovovi dopis se žádostí o ulehčení osudu *Jurije Orlova a *Andreje Sacharova (dopis byl uveřejněn až v roce 1991).

Na začátku roku 1981 pokračoval v psaní autobiografické knihy *Živi jak vse (Žij jako všichni)*. Podařilo se mu zredigovat část knihy popisující roky 1966–1969. Zároveň napsal několik publicistických článků na politická témata. Jeden z nich – *Vojdut ili nět sovětskije tanky v Polšu? (Vstoupí sovětské tanky do Polska, nebo ne?)* – vykresloval hrozbu sovětské vojenské intervence v Polsku po „revoluci“ *Solidarity. Podle Marčenkova názoru by jediným způsobem, jak odstranit ohrožení Polska, bylo jednoznačné prohlášení NATO o tom, že je připraveno je bránit před sovětskou intervencí.

Sedmnáctého března 1981 byl po šesté a naposledy uvězněn. Tentokrát se úřady neuchýlily k předstírání „nepolitického“ obvinění, byl obviněn z *protisovětské agitace a propagandy*. Ve spisech kauzy se ocitly skoro všechny texty, které napsal (s výjimkou knihy *Moje svědectví* a publicistiky z let 1968–1971, které už byly promlčené), i návrhy nedokončených článků. Hned po uvěznění Marčenko oznámil, že pokládá KSSS a KGB za zločinecké organizace, a proto se nehodlá podílet na vyšetřování. Čtvrtého září 1981 ho Oblastní soud ve Vladimíru odsoudil podle *par. 70, odst. 2 tr. z. RSFSR k deseti letům odnětí svobody v táboře se *zvláštním režimem a pěti rokům vyhnanství. V posledním slově Marčenko řekl: *Když si toto zřízení myslí, že jediným možným soužitím s lidmi, jako jsem já, je držet je za mřížemi, znamená to, že budu věčně, až do konce svých dnů, za mřížemi. Budu vaším věčným vězněm.*

V článku *Spasti Anatolija Marčeno (Zachránit Anatolije Marčenka)* označil *Andrej Sacharov jeho potrestání za *zjevnou pomstu [...] kruté potrestání [...] za vynikající knihu o současném gulagu (o němž promluvil jako jeden z prvních), za vytrvalost, slušnost, nezávislé myšlení a charakter.*

Trest vykonával v *permských táborech. Táborová správa ho neustále šikanovala – neměl povoleny návštěvy ani právo na korespondenci, za sebemenší provinění ho posílali na kárné oddělení. V prosinci 1984 ho příslušníci ostrahy surově zbili. *Za systematické porušování vězeňského řádu* byl v říjnu 1985 přemístěn do *čistopolské věznice. Za podmínek prakticky úplné izolace mu zbyla jediná forma odporu – hladovka.

Poslední, nejdelší hladovku (trvala 117 dní) zahájil 4. srpna 1986. Požadoval skoncování se zneužíváním politických vězňů v SSSR a jejich propuštění. Marčenkovi příbuzní, vyděšení radikálností těchto požadavků, upravili prohlášení o zahájení hladovky, které dostali předem, a poněkud je zmírnili. Z textu uveřejněného v zahraničí vyškrtli požadavek okamžitého propuštění všech politických vězňů. Dvacátého osmého listopadu 1986 hladovku přerušil a po dvanácti dnech se mu udělalo zle. Poslali ho z vězení do městské nemocnice, kde téhož dne večer zemřel. Podle oficiální verze bylo příčinou smrti náhlé selhání srdce a plic. Jedenáctého prosince 1986 ho rodina pochovala na hřbitově v Čistopolu.

O pět dnů později začalo telefonickým rozhovorem Michaila Gorbačova s *Andrejem Sacharovem, který byl ve vyhnanství v Gorkém, v dějinách Ruska nové období.

V roce 1988 udělil Evropský parlament Marčenkovi posmrtně Cenu Andreje Sacharova. *Gennadij Kuzovkin, Dmitrij Zubarev*

I.

List Anatola Marczenki do uczestników pohelskiej konferencji przeglądowej w Wiedniu. *Obóz*, 1988, č. 14.

Moi pokazanija...

Ot Tarusy do Čuny. S priloženijem dokumentov o sudě nad Marčenko. New York 1976. Anglicky jako: *From Tarusa to Siberia.* Royal Oak [USA] 1980. Francouzsky: Paříž 1977.

Otkrytoje pismo akademiku P. L. Kapice. In: *Sacharovskij sbornik...*

Živi kak vsje... Česky jako: *Žij jako všichni.* Přel. Váchová, Jana...

MARČENKO, A. – TARUSEVIČ, M. [vl. jm. Bogoraz-Bruchman, Larisa]: Tertium datur – Tretje dano...

II.

A. J. [vl. jm. Drawicz, Andrzej]: O pracy w obozach pracy. *Miesięcznik Małopolski*, 1983, č. 1–2. ALEXEYEVA, L. – GOLDBERG, P.: *The Thaw Generation...*

DANIEL, A.: Pamjati A. T. Marčenko. *Rossijskij Bjułletěň po Pravam Čeloveka*, 1991, č. 1.

DANIEL, A. (ed.) – DANIEL, J.: „*Ja vsjo sbivajus na litěraturu...*“ *Pisma iz zaključenija. Stichi...*

HERLING-GRUDZIŃSKI, G.: *Upiory rewolucji.* Paříž 1969; Lublin 1992 (*Wolny niewolnik*).

K děsjatiletju „Moich pokazanij“ Anatolija Marčenko. Něskolko intervju. *Pamjat'*, [Paříž], 1980, č. 3.

KRUCZEK, A. [vl. jm. Heller, Michał]: Śmierć Anatola Marczenki. *Kultura*, 1987, č. 3.

Roj MEDVEDĚV (nar. 1925)

**Historik, autor studie o stalinismu vydané mimo cenzuru
Před soudem dějin, redaktor dvou nezávislých časopisů.
Ideolog komunistického křídla disidentského hnutí.**

Narodil se v Tbilisi. Otec, stranický funkcionář a přednášející filozofie, byl zastřelen za velkého teroru. Jméno Roj dostal na počest indického revolucionáře. Má dvojče, bratra Žorese.

V roce 1945 sloužil v armádě. Chtěl nastoupit do vojenské školy, ale jako syn „nepřítele lidu“ nebyl připuštěn ke zkouškám. V roce 1951 se mu podařilo dostat na Filozofickou fakultu Leningradské univerzity.

V letech 1951–1957 byl učitelem a ředitelem ve středních školách ve Sverdlovské a Leningradské oblasti. Zároveň od roku 1954 dálkově studoval jako doktorand v moskevském Pedagogickém Leninově institutu. V roce 1958 se přestěhoval do Moskvy, nastoupil do práce ve školsko-pedagogickém nakladatelství. V roce 1959 vstoupil do KSSS. V letech 1961–1971 byl starším vědeckým pracovníkem a poté vedoucím oddělení ve Vědecko-výzkumném ústavu odborného vzdělávání Akademie pedagogických věd SSSR. Byl tajemníkem stranické organizace.

V první polovině šedesátých let začal sbírat dokumenty a ústní svědectví o okolnostech, za nichž se dostal k moci Stalin, a o třiceti letech jeho vlády. Napsal více než tisícistránkovou monografii *K sudu istorii (Před soudem dějin)*. Její první verze se od poloviny šedesátých let šířila v samizdatu. Do roku 1968 pracoval na definitivní podobě díla, poté je předal ÚV KSSS.

Díky tomuto rukopisu dosáhl věhlasu. Stal se významnou osobností neoficiálního společenského života v SSSR, navázal známost s *Andrejem Sacharovem a *Alexandrem Solženicynem. Vytvořil se kolem něj kroužek inteligence z hlavního města, do něhož patřili novináři, literáti, vědci, někteří zaměstnanci aparátu ÚV KSSS a Komsomolu, většinou stoupenci „socialismu s lidskou tváří“. Část jeho členů tvořili starší bolševici, pronásledovaní za stalinské diktatury. V roce 1970 se skupina rozpadla – zčásti kvůli tlaku úřadů, zčásti v důsledku zklamání některých jejích členů, pokud šlo o perspektivy socialismu po *invazi do Československa. Mnoho mladých lidí z tehdejšího Medveděvova okolí se koncem osmdesátých let stalo ideology a aktivisty perestrojky.

Právě v tomto okruhu našel *Andrej Sacharov inspiraci k napsání eseje *Razmyšlenija o progresse, mirnom sosuščestvovanii i intěllektualnoj svobodě (Úvahy o pokroku, mírovém soužití a intelektuální svobodě)*. Prvními čtenáři a recenzenty rukopisu byl Medveděv a jeho přátelé. Jeho prostřednictvím se text dostal do samizdatu.

V roce 1964 založil bulletin vycházející každý měsíc – první nezávislé periodikum věnované politickým a společenským problémům, které vycházelo delší dobu (75 čísel do roku 1971 v jeho redakci). Náklad byl omezený (kolem dvaceti výtisků), částečně samotnými vydavateli, kteří se zároveň dost výrazně odřízli od jiných samizdatových iniciativ i od aktivistů hnutí na obranu lidských práv, jež v oněch letech vzniklo (neboli, jak stojí v bulletinu, od „skupiny Hryhorenka–Litvinova“). Čtenáři tedy byli především lidé sdružení kolem Medveděva. Později byla část materiálů pod názvem *Političeskij dněvnik* přetištěna na Západě.

Do bulletinu se zařazovaly texty dokumentů ÚV KSSS a diskuse o nich (i tajných dokumentů, které Medveděv dostával od zaměstnance časopisu *Kommunist*), informace o událostech společenského života, o kterých oficiální tisk nepsal (shromážděních, demonstracích, novinách samizdatu), materiály věnované zakázaným tématům z dějin KSSS. Ideologicky měl *Političeskij dněvnik* blízko k eurokomunismu, který tehdy vznikl na Západě.

V roce 1969 v předvečer devadesátého výročí narození Stalina poslal do redakce časopisu *Kommunist* článek *Vozmožno li segodnja rehabilitirovat' Stalina? (Je dnes možné rehabilitovat Stalina?)* obsahující popis stalinských zločinů. Článek samozřejmě nebyl uveřejněn, ale šířil se v samizdatu a později vyšel ve Francii jako samostatná brožura. Za tento článek a za *proti-stranickou* knihu *Před soudem dějin* byl vyloučen z KSSS. Devatenáctého března 1970 napsal se *Sacharovem a *Valentinem Turčinem vůdcům strany a vlády dopis s návrhem programu liberálně demokratických reforem sovětské společnosti pod záštitou KSSS. Tento dopis získal věhlas v SSSR i v zahraničí. Byl to jeden z posledních pokusů o přímý dialog disidentů s mocí.

Na přelomu května a června 1970 byl jedním z organizátorů účinné společenské kampaně na obranu vlastního bratra Žorese, který byl nuceně hospitalizován v psychiatrické léčebně. Boj za jeho propuštění se stal námětem společné knihy obou bratrů *Kto sumasšedšij (Kdo se zbláznil)*, která vyšla v zahraničí. Pěťadvacátého února 1971 předložil *Výboru pro lidská práva v SSSR referát *O prinuditělných psichiatřičeskich gospitalizacijach po političeskim motivam (O nucených psychiatrických hospitalizacích z politických důvodů)*.

Dvanáctého října 1971 proběhla v jeho bytě domovní prohlídka, při níž byla zabavena část archivu (šest pytlů rukopisů). Ve stejném roce ztratil práci a žil z honorářů za knihy a články vycházející na Západě.

Jeho knihy *K sudu istorii* a *Socializm i dēmokratija* byly přeloženy do mnoha jazyků a přinesly mu mezinárodní proslulost. Na Západě byl pokládán za nejvýznamnějšího experta v oblasti vnitřní a zahraniční politiky SSSR, měli ho v oblibě dopisovatelé západních novin akreditovaní v Moskvě. V sedmdesátých a osmdesátých letech vydal mimo svou vlast kolem 30 knih, přeložených do 12 jazyků.

Na podzim 1973 v článku *Problema dēmokratizacii i problema razrjadki (Problém demokratizace a problémy uvolňování)* se rozhodně stavěl proti politickému a ekonomickému tlaku na vnitřní liberalizaci SSSR. Článek vyvolal polemiku, jíž se účastnili Michail Agurskij, *Valerij Čalidze, Vladimir Maksimov, *Sacharov, *Solženicyn a také někteří západní sovětologové a moskevští dopisovatelé zahraničních médií.

Odsoudil uvěznění *Solženicyna a jeho vykázaní ze SSSR v únoru 1974. Na vycházení dalších dílů **Souostroví Gulag* reagoval vyčerpávajícími recenzemi, v nichž uznával závažnost knihy, i když zároveň nesouhlasil s její ideologickou výpovědí. V říjnu 1975 podepsal kolektivní dopis, odsuzující tiskovou štvanici na *Sacharova. Po další prohlídce dostal od moskevské prokuratury „oficiální výstrahu“ (na základě *dekretu předsednictva Nejvyššího sovětu SSSR z 25. prosince 1972) týkající se *nepřátelské činnosti*.

V březnu 1975 založil s Raisou Lert nezávislý časopis *XX vek (20. století; v jejich redakci vyšlo 10 čísel)*. V předmluvě k prvnímu číslu vymezil charakter časopisu eurokomunistickou formulací „spojení socialismu a demokracie“. Dvě čísla přetiskl v Londýně Žores Medveděv, nejdůležitější materiály vyšly anglicky, francouzsky a německy. V roce 1977 Raisa Lert z redakce odešla, protože pokládala Medveděvův postoj za příliš „loajalistický“.

K další roztržce mezi Medveděvem a moskevskými disidenty došlo v roce 1978 po procesu s *Alexandrem Ginzburgem, kterého Medveděv v otevřeném dopise časopisu **Poiski*

ohodnotil negativně jako správce *Fondu pomoci politickým vězňům a jejich rodinám. *Jelena Bonner a jiní představitelé opozice pokládali tento dopis za pomlouvačný a v každém případě nevhodný.

V únoru 1979 nezávislá skupina Volby 79 oznámila, že v souladu s ústavou hodlá postavit vlastní kandidáty do voleb do Nejvyššího sovětu SSSR a RSFSR, které se měly konat v květnu. Poté, co *Andrej Sacharov odmítl, se skupina obrátila na Medveděva. Ten souhlasil s kandidaturou do Nejvyššího sovětu, ale pokus o registraci nezávislého kandidáta skončil neúspěchem.

Po smrti Leonida Brežněva (listopad 1982) za vlády Jurije Andropova a Konstantina Černěnka se Medveděvova situace zkomplikovala. V lednu 1983 dostal další výstrahu – tentokrát od generální prokuratury SSSR. Požadovali od něj, aby přestal publikovat v zahraničí a *věnoval se společensky prospěšné práci*. Odmítl podepsat protokol „výstrahy“ a splnit požadavky. V roce 1984 byli za dveře jeho moskevského bytu postaveni policisté, aby k němu nepouštěli cizince (trvalo to až do nástupu Michaila Gorbačova k moci v březnu 1985).

V době perestrojky se protistalinistický tón Medveděvovy tvorby moci hodil. Od roku 1988 jeho díla, zejména historická, uveřejňovala vysokonákladová média (mj. orgán ÚV KSSS *Pravda*). Napůl oficiálně byl předním historikem strany, zatímco podle názorů masových čtenářů symbolem destalinizace, demaskování stalinských zločinů. V roce 1988 byl na základě výsledků pouliční ankety zvolen členem Společenské rady *Memorialu.

V březnu 1989 byl zvolen lidovým poslancem za Moskevskou oblast. Na I. sjezdu lidových poslanců SSSR (květen–červen 1989) byl zvolen do Nejvyššího sovětu, kde řídil podvýbor pro zákonodárství a zákonnost. Bylo mu navrženo členství v KSSS, v červenci 1989 (na posledním sjezdu strany) se stal členem ÚV. Po srpnovém puči v roce 1991 a rozpuštění KSSS se stal spoluzakladatelem a vůdcem Socialistické strany práce (dnes je to malá strana umírněně levicové orientace).

Na rozdíl od mnoha aktivistů z období perestrojky zůstal věrný svému levicovému přesvědčení, vystupoval na straně představitelů komunistické strany jako expert během „procesu“ s KSSS u Ústavního soudu Ruské federace (květen–říjen 1992).

Žije v Moskvě.

Nikolaj Mitrochin

I.

Chruszczow. Biografia polityczna. Varšava 1990.

Kniga o socialističeskoj dēmokratii. Amsterdam 1972.

Ludzie Stalina. Krag, Varšava 1988; Varšava 1989.

Michail Gorbačov, dēmokratizacija i dissiděnty. *SSSR. Vnutrennije protivorečija*, 1988, č. 21.

O prinuditělných psichiatřičeskich gospitalizacijach po političeskim motivam. In: *Dokumenty*

Komitěta prav čeloveka...

Pod osqd istorii. Geneza i następstwa stalinizmu, sv. 1–2. Varšava 1990.

Problema dēmokratizacii i problema razrjadki. *Russkaja mysl*, 6. 12. 1973.

Socializm i dēmokratija. Paříž 1972; New York 1975.

Solženicyn i Sacharov. Moskva 2002.

Vozmožno li segodnja rehabilitirovat' Stalina? Otkrytoje pismo v žurnal „Kommunist“. *Posev*, 1969, č. 6–7.

Zagadka Putina. Moskva 2000.

MEDVEDĚV, R. – MEDVEDĚV, Ž.: *Kto sumasšedšij?* Londýn 1971.

II.

A Discussion with Roy Medvedev. Detente and Socialist Democracy. Londýn 1975.

KRUCZEK, A. [vl. jm. Heller, Michał]: Uwagi czytelnika. Recenze: MEDVEDEŤV, R.: *Političeskij Dněvnik 1964–1970.* Amsterdam 1973; *Kultura*, 1973, č. 7–8.

LEWANDOWSKI, J.: Pół-opozycyjność – sojusznikiem systemu. Recenze: MEDVEDEŤV, R.: *Ksudu istorii*, první vydání. New York 1974; *Zeszyty Historyczne*, 1975, č. 31.

On Soviet dissent. Interviews with Piero Ostellino. Londýn 1980.

PETROV, N.: Roj Medvedev kak istorik-dissident. *Kontinent*, 1991, č. 68.

ŠAFAREVIČ, I.: Arjergardnyje boi marksizma. O rabotach R. A. Medvedeva. *Vestnik ruskogo christianskogo dviženija*, 1978, č. 125.

Alexandr MEŤ

(1935–1990)

Duchovní ruské pravoslavné církve, historik náboženství, teolog, autor samizdatu. Pseudonymy: Arkadžev, Andrej Bogoljubov, Emmanuil Svetlov.

Narodil se v Moskvě. Otec byl inženýrem v textilní továrně, ke konci života se prohlašoval za věřícího žida. Matka příslušela k tzv. církvi v katakombách – podzemnímu hnutí v ruské pravoslavné církvi, sjednocujícímu ty duchovní a laiky, kteří odmítali kompromis se sovětskou mocí, uzavřený v roce 1927 metropolitou Sergejem (Stragorodským), tzv. sergiantstvo. Po válce Jelena Meň, tak jako mnoho dalších „katakomboců“, uznala „sergianskou“ církevní hierarchii.

Doma se mu dostalo perfektního filozofického a teologického vzdělání. Po ukončení střední školy v roce 1953 nastoupil na Fakultu myslivosti Moskevského institutu kožešiny-zvířat (v roce 1955 byl Institut po reorganizaci přemístěn do Irkutsku). Na studiích se seznámil s *Glebem Jakuninem. V březnu 1958 v posledním roce studií byl ze školy vyloučen za náboženské smýšlení.

Po návratu do Moskvy byl vysvěcen na diákona (1. června 1958) a poslán do služby v kostele u Moskvy, do vsi Akulovo. Na podzim 1958 se kvalifikoval do třetího ročníku dálkového studia v duchovním semináři v Leningradě; seminář dokončil v roce 1960. Dalšího náboženského vzdělání se mu dostalo v Moskevské duchovní akademii, v roce 1968 obhájil doktorskou práci z teologie. Od roku 1959 jeho články vycházely v časopise *Žurnal moskovskoj patriarchy*.

Prvního září 1960 byl vysvěcen na kněze a ujal se farnosti ve vesnici Alabinskoje u Moskvy. V roce 1964 byl přemístěn do vesnice Tarasovka a od roku 1970 sloužil v kostele Obětování Páně v Nové Děrevni poblíž Puškina (Moskevská oblast).

Od konce padesátých let patřil do okruhu duchovních (*Dmirij Dudko, Nikolaj Ešliman, *Gleb Jakunin) a laiků (Felix Karelin, *Anatolij Levitin-Krasnov a další) zabývajících se teoretickými a praktickými otázkami církevního života. Diskutovali o způsobech, jak vzdorovat rozhodnutím Arcibiskupského koncilu z roku 1961, která omezovala právo duchovních řídit život církevních komunit (mnoho lidí z tohoto okruhu mělo za to, že rozhodnutí nejsou kanonická). V roce 1964 se jménem všech účastníků obrátil na biskupa Hermogena, tehdy nejznámějšího kritika ustanovení koncilu z roku 1961, aby se ujal duchovního vedení okruhu diskutujících.

Členové kroužku zredigovali několik návrhů petice adresované patriarchovi a obsahující kritické úvahy o rozhodnutích koncilu arcibiskupů; nejradikálnější byl návrh, který sloužil jako podklad známého prohlášení Nikolaje Ešlimana a *Gleba Jakunina z roku 1965. Varianta navrhovaná Meněm byla odmítnuta jako příliš mírná.

Po roce 1965 se postupně stahoval z kroužku, který byl stále radikálnější. Svě poslání neviděl ve vzdorování ateistické moci přímo anebo demaskováním oportunistu církevních hierarchů, ale v kazatelském působení a v pěstování náboženské osvěty v současné laicizované společnosti.

Ve druhé polovině šedesátých let se kolem něho shromáždil okruh mládeže (patřil do něj mj. Jevgenij Barabanov), v jeho bytě se konaly teologické semináře. Záhy se mu podařilo navázat kontakty s pařížským časopisem **Vestnik ruskogo christianskogo dviženija* a zorganizovat

zasílání rukopisů na Západ. V roce 1968 se účastnil předávání knihy *Alexandra Solženicyna **Souostroví Gulag* na Západ.

Většina teologických a historicko-filozofických děl samotného Meně kolovala v samizdatu nebo vycházela v zahraničí (publikoval je nejprve anonymně anebo pod pseudonymy Andrej Bogoljubov a Emmanuil Svetlov, od roku 1980 je podepisoval vlastním jménem). Bruselské katolické nakladatelství Žizň s Bogom vydalo v letech 1979–1981 deset jeho knih.

Kazatelský talent a imponující erudice jak v oboru teologie, tak filozofie k němu přitahovaly zvláště intelektuály z hlavního města, ale jazyk jeho článků a evangelizačních knih, styl kázání a styky s věřícími mimo kostel přijímali lidé s nejrůznější úrovní vzdělání. Rozmach a intenzita jeho pastorační práce byly totiž v praktickém církevním životě šedesátých až osmdesátých let v SSSR nevídané. Za jeho duchovní děti se pokládaly stovky, ne-li tisíce věřících, především nových konvertitů. Do kostela v Nové Děrevni přijížděli lidé nejen z Moskvy, ale i z jiných měst.

Koncem šedesátých let dal životu své farnosti jinou podobu, organizoval „malé skupiny“. Sedm až dvanáct farníků se seskupilo kolem vedoucího skupiny, pravidelně se scházeli ke společné modlitbě, četli Písmo Svaté, vzájemně se podporovali, starali se o lidi v pokročilém věku a o nemocné, rozmnožovali a šířili náboženskou literaturu. V polovině osmdesátých let bylo v Meňově farnosti 10–12 takových skupin.

Zvláštní místo zaujímal křesťanské vzdělávání dětí. Taková činnost byla v SSSR zakázána, pročež se s ní farníci ani on sám nechlubili. Vznikly a čile pracovaly nedělní školy, v nichž přednášeli Meňovi žáci; spolu s nimi připravoval pro tyto školy učební pomůcky, mj. soubory snímků – to byl v SSSR vzácný, byť nikoli jediný příklad „vizuálního samizdatu“. Z jeho iniciativy a pod jeho vedením překládali někteří známí moskevští literáti (mj. Natalja Trauberg) do ruštiny západní křesťanskou literaturu pro děti a mládež a také krásnou literaturu – jde rovněž o vzácný příklad „samizdatu pro děti“.

S Meňovým jménem jsou spjaty neoficiální ekumenické kontakty mezi pravoslavnými a katolíky jak ze Západu, tak s těmi, kteří žili v SSSR. Vztah zvláštního přátelství a spolupráce ho spojoval s proboštem kostela v Paberžev Litvě otcem *Stanislovasem Dobrovolskisem.

Konec sedmdesátých a první polovina osmdesátých let byly nejobtížnějším obdobím v jeho životě: neustále byl předvoláván k výslechům na KGB a *Radu pro věci církevní při radě ministrů SSSR, kde od něj požadovali, aby zanechal misijní činnosti, rozpustil „malé skupiny“ a skončil s náboženským vzděláváním dětí; jeho farníci a přátelé byli sledováni a vyslýcháni, jeden z Meňových přátel byl uvězněn pro obvinění z *protisovětské propagandy*, při vyšetřování od něj KGB získala rozsáhlé výpovědi usvědčující Meně, zejména pokud šlo o jeho kontakty se zahraničím. V dubnu 1986 vyšel v celostátních novinách *Trud* článek obviňující Meně z tajných kontaktů se zahraniční pravoslavnou církví. *Rada pro věci církevní a vedení ruské pravoslavné církve požadovaly, aby „projevil lítost“. Zároveň začaly v církevních a církvi blízkých kruzích kolovat anonymní falešné zprávy, které „odhalovaly“ nejrůznější Meňovy prohřešky – od utajovaného katolicismu po otevřený sionismus.

Ke konci roku 1986 musel uveřejnit prohlášení, že nikdy nebyl předmětem represí ze strany úřadů a že protestuje proti tomu, že je na Západě jeho jméno využíváno k politickým cílům.

V letech perestrojky se stal jednou z nejpobulárnějších osobností společenského a duchovního života země. Od jara 1988 mu bylo povoleno přednášet v Moskvě o náboženství a kultuře, na přednáškách se vždy shromažďovalo rozsáhlé publikum. Přednášel také na vysokých školách v hlavním městě, pravidelně vystupoval v celostátní televizi.

Koncem roku 1989 inicioval vytvoření duchovně osvětového sdružení Kulturnoje vozrožděnije (Kulturní obrození) a všeobecně dostupné Pravoslavné univerzity.

Byl zabit poblíž vlastního domu u železniční zastávky Semchoz na trase z Moskvy do Jaroslavi. Mnozí to pokládali za první politickou vraždu v epoše perestrojky, která měla celostátní ohlas. Pachatelé, stejně jako v ostatních případech vražd společenských představitelů, dosud nebyli odhaleni. Byl pochován u kostela Obětování Páně v Nové Děrevni.

Na výročí Meňovy smrti se v Moskvě pravidelně konají vědecké konference věnované jeho památce. Byl vytvořen Fond o. Alexandra Meně, zabývající se propagací jeho duchovního dědictví.

Alexandr Papovjan

I.

- ARKAĐJEV [vl. jm. Meň, Alexandr]: Několko slov o děle dvoch moskovskich svjaščennikov...
 BOGOLJUBOV, A. [vl. jm. Meň, Alexandr]: *Syn Čelovečeskij*. Brusel 1968. Polsky jako: *Syn człowieczy*. Přel. Smykowska, Elżbieta. Úvod: Paprocki, Henryk. Varšava 1994
Christianity for the Twenty-First Century. Londýn 1996.
Mirovaja duchovnaja kultura. Christianstvo. Cerkov. Lekcii i besedy. Moskva 1995.
Sakrament, słowo, obrzęd. Prawosławna Służba Boża. Přel. Podgórzec, Zbigniew. Łuków 1992.
 Vospominanija...
Wprowadzenie do modlitwy. Přel. Koszutska, Olga. Krakov 1994.
 SVETLOV, E. [vl. jm. Meň, Alexandr]: *V poiskach Puti, Istiny i Žizni*, sv. 1–6. Brusel 1970–1983;
Istorija religii, sv. 1–7. Moskva 1991–1993 (*W poiskach...; Syn Čelovečeskij*).

II.

- AMAN, I.: *Alexandr Meň – svidětel svojego vremeni*. Moskva 1994.
 BYČKOV, S.: *Chronika něraskrytogo ubijstva*. Moskva 1996.
 MASLENNIKOVA, Z.: *Žizň otca Alexandra Meňa...*
Pamjati protojereja Alexandra Meňa. Moskva 1991.
 PIKUS, T.: *Aksjologiczny wymiar religii w twórczości Aleksandra Mienia*. Varšava 1998.
 TÝŽ: *Aleksander Mień, kapłan Kościoła prawosławnego – zamordowany*. Varšava 1997
 (bibliografie).
 TÝŽ: *Słudzy Ewangelii w krajach byłego ZSRR*. Varšava 1994.
 RASZKOWSKI, J. [RAŠKOVSKI, J.]: Protojerej Aleksander Mień: sylwetka intelektualna. *Ethos*, 1995, č. 30–31.
 TERLIKOWSKI, T.: *Bogobójcy czy starsi bracia. Myśliciele rosyjskiego prawosławia wobec judaizmu*. Varšava 2004.
 W dłoniach Bożych spoczywa przyszłość. Rozmowa z księdzem Aleksandrem Mieniem, duszpasterzem inteligencji moskiewskiej. In: MICHALSKI, A.: *Na gruzach totalitaryzmu. Rozmowy o odradzeniu się chrześcijaństwa w Rosji*. Varšava 1991.
 ZORIN, A.: *Angel-černorabočij*. Moskva 1993.

Jurij ORLOV (nar. 1924)

Fyzik, obránce lidských práv, zakladatel a předseda

***Moskevské helsinské skupiny, politický vězeň. Společenský aktivista.**

Narodil se v Moskvě v dělnické rodině. V prvních letech války pracoval ve vojenských podnicích, v roce 1944 byl povolán do armády a po ukončení dělostřeleckého kurzu vyslán na frontu v hodnosti podporučíka. V armádě se stal kandidátem členství v KSSS (do strany vstoupil v roce 1948). Demobilizován byl v roce 1946.

V letech 1947–1952 byl studentem Moskevského fyzikálně-technického institutu, poté studoval na Fyzikální fakultě Moskevské univerzity. V letech 1952–1956 byl vědeckým pracovníkem Laboratoře tepelné techniky Ministerstva strojího inženýrství SSSR (později Ústavu teoretické a experimentální fyziky Akademie věd SSSR). Specializoval se na oblast fyziky elementárních částic, napsal a vydal doktorskou práci, ale nestačil ji obhájit.

Už od poloviny čtyřicátých let díky vlastnímu pozorování a pod vlivem rozhovorů s důstojníky nabyl kritického vztahu k sovětskému systému (v armádě dokonce uvažoval o vstupu do nějakého podzemního kroužku). Teprve v roce 1956 si však poté, co se seznámil s Chruščovovým referátem předneseným na XX. sjezdu KSSS, konečně uvědomil represivní povahu fungujícího režimu.

Záhy po XX. sjezdu byla v laboratoři svolána stranická schůze, věnovaná Chruščovovu referátu. Orlov ve svém vystoupení označil Stalina a Beriju za *vrahy u moci* a předložil požadavek *demokracie na základě socialismu*. Podpořili ho další vystupující. „Protistranické výstřednosti“ v Laboratoři tepelné techniky byl věnován speciální důvěrný dopis ÚV KSSS stranickým organizacím. Dvacátého prvního dubna 1956 vyšel v *Pravdě* článek na toto téma. Orlov a tři další účastníci diskuse byli propuštěni z práce a vyloučeni ze strany. Několik měsíců byl bez zaměstnání. Fyzici uspořádali finanční sbírku, aby pomohli propuštěným kolegům (seznámil se tehdy s *Valentinem Turčinem, se kterým se spřátelil).

V srpnu 1956 přijal ředitel Ústavu teoretické a experimentální fyziky Akademie věd Arménské SSR Abram Alichanov Orlova do práce na svém pracovišti; následujících 16 let Orlov pracoval a žil v Jerevanu. Obhájl tam doktorskou práci (1958), potom habilitační práci (1963) a v roce 1968 se stal členem korespondentem Akademie věd Arménské SSR. V roce 1972 se vrátil do Moskvy a nastoupil do práce v Ústavu zemského magnetismu, ionosféry a šíření rozhlasových vln Akademie věd SSSR.

V září 1973 se pod vlivem tiskové kampaně proti *Andreji Sacharovovi vrátil ke společenské činnosti. Poslal Leonidu Brežněvovi otevřený dopis *O příčinách intelektuálního otstavania SSSR i o predloženíach dlja jeho preodolenija (O příčinách intelektuálního zaostávání SSSR a o návrzích na jeho překonání)*, známý také jako *Trinadcat' voprosov Brežněvu (Třináct otázek Brežněvovi)*. Navrhoval oslabení státní kontroly hospodářství a žádal demokratizaci politického života. Výzva se rozsáhle šířila v samizdatu. Záhy se seznámil s mnoha moskevskými disidenty. V říjnu 1973 založil (spolu s *Valentinem Turčinem a Andrejem Tverdochlebovem) *sovětskou sekci Amnesty International.

Začátkem roku 1974 byl znovu propuštěn z práce, od té doby se živil doučováním. Účastnil se kampaní na obranu *Mustafy Džemileva, Jurije Gastěva, *Parujra Hajrikjana, *Sergeje Kovaljova, *Vladimira Osipova, *Leonida Pljušče, *Andreje Sacharova, *Alexandra Solženicyna, Andreje Tverdochlebova a Alexandra Voroněla. Třicátého října 1974 se zúčastnil tiskové konference k příležitosti *Dne politického vězně v SSSR. Uspořádal ve svém bytě seminář pro vědce propuštěné z politických důvodů z vědecké práce.

V samizdatovém článku z prosince 1975 *Vozmožen li socializm ně totalitarnogo tipa (Je možný netotalitní socialismus?)* přišel s koncepcí *socialismu s decentralizovanou individuální hospodářskou (a politickou) iniciativou* bez soukromého vlastnictví s tím, že v aktuální etapě je nejdůležitější *etické antitotalitní hnutí*.

Po podepsání Závěrečného aktu KBSE projednával se svými známými (mj. s *Andrejem Amalrikem a *Anatolijem Ščaranským) myšlenku vytvořit v signatářských zemích helsinského aktu národní výbory pro kontrolu uplatňování jeho ustanovení v oblasti lidských práv, nezávislé na moci. Dvanáctého května 1976 byl na tiskové konferenci v *Sacharovově bytě oznámen vznik Společenské skupiny pro naplnění helsinských dohod v SSSR (*Moskevská helsinská skupina, MHS) v čele s Orlovem.

Orlov, tolerantní k cizím názorům a schopný sjednocovat lidi, aniž by jim vnucoval svou vůli, se projevil jako skvělý šéf. Helsinská skupina se stala mostem mezi různými směry opozice – obrany lidských práv, národním a ekonomickým, mezi inteligencí a dělníky, přičemž Západ přiměla reagovat na případy, kdy sovětská moc porušovala helsinská ustanovení (ze vzpomínek *Andreje Amalrika).

V letech 1976–1977 vznikly podle vzoru MHS analogické organizace: *Ukrajinská helsinská skupina, *Litevská helsinská skupina, *Gruzínská helsinská skupina, *Arménská helsinská skupina. Později hnutí přesáhlo hranice Sovětského svazu. Nyní je Mezinárodní helsinská federace jedním z nejznámějších a nejuznávanějších sdružení na obranu lidských práv na světě.

Vznik helsinského hnutí byl důležitou etapou v rozvoji hnutí na obranu lidských práv nejen v SSSR. Od té doby se otázka dodržování lidských práv stala v každé zemi důležitým prvkem mezinárodní politiky.

Činnost MHS narazila na silný odpor úřadů. Již 15. května 1976 byl Orlov předvolán na KGB, kde mu přečetli „výstrahu“ před možnými důsledky jeho *činnosti, která je v rozporu se zákonem*. Informace o tom byla neprodleně uveřejněna v depeších TASS do zahraničí pod charakteristickým titulkem *Predupreždenije provokatoru (Varování provokatérovi)*.

Byl stále demonstrativně sledován. Předvolávali ho k výslechům, v lednu 1977 u něj byla provedena domovní prohlídka. Přesto v činnosti pokračoval, podepisoval dopisy na obranu neloajálních, účastnil se schůzí *sovětské sekce Amnesty International. Byl spoluautorem výzev na obranu pronásledovaných autorů československé *Charty 77, členů polského *Výboru na obranu dělníků, jugoslávského spisovatele *Mihajla Mihajlova.

Desátého února 1977 byl zatčen a umístěn do vyšetřovací vazby KGB (Lefortovo). Během více než ročního vyšetřování se nepřiznal k vině a dokazoval pravdivost informací obsažených v dokumentech MHS.

Od 15. do 18. května 1978 se případem Orlova, obviněného podle *par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR, zabýval moskevský mětský soud. Orlov se nepřiznal k vině. Byl odsouzen k sedmi letům v kolonii s přísným režimem a k pěti letům ve vyhnanství. V den vyhlášení rozsudku se před soudní budovou sešlo kolem dvou set lidí, byli zadrženi mj. *Andrej Sacharov a *Jelena Bonner, kteří se pokusili dostat do soudní síně. Na obranu odsouzeného byla uspořádána me-

zinárodní kampaň, které se účastnili významní vědci a společenší aktivisté Francie, Švýcarska, USA, Velké Británie a Západního Německa.

Hned po příjezdu do *permských táborů Orlov prohlásil, že zůstává členem MHS a hodlá plnit úlohu pozorovatele. Nebylo to pouhé prohlášení: zpráva MHS *O položení zaključonnych v lagerjach SSSR (O situaci politických vězňů v sovětských táborech)* z 25. dubna 1979 byla připravena na základě textu, který napsal Orlov a několik dalších politických vězňů.

Přes překážky ze strany správy táborů pokračoval ve vědecké práci a snažil se předat její výsledky na svobodu.

*Andrej Sacharov ho navrhl na Nobelovu cenu míru 1978, v roce 1979 mu přiznala svou cenu Mezinárodní liga pro lidská práva. V témže roce ho Akademie věd Arménské SSR potichu zbavila titulu člena korespondenta.

Trest vyhnanstí vykonával v Jakutské SSR. Koncem září 1986 bylo v předvečer setkání Michaila Gorbačova s Ronaldem Reaganem v Rejkjavíku oznámeno, že SSSR souhlasí s výměnou Orlova za pracovníka sovětské rozvědky uvězněného v USA. Orlov byl letadlem převezen do Moskvy a tři dny intenzívně vyslýchán ve věznici Lefortovo. Podle dekretu předsednictva Nejvyššího sovětu SSSR ztratil sovětské občanství (bylo mu vráceno v srpnu 1990). Pátého října 1986 byl deportován do USA.

V zahraničí se účastnil práce KBSE (Vídeň 1986 a 1988, Paříž 1989, Moskva 1991), vedl kampaně na obranu sovětských politických vězňů. Koncem roku 1986 byl zvolen čestným předsedou Mezinárodní helsinské federace.

Od června 1989 pravidelně jezdí do vlasti. V roce 1989 apeloval na demokraty, aby šli ve stopách polské *Solidarity a neprodleně založili masovou stranu.

V letech 1990–1991 aktivně podporoval Borise Jelcina. Podílel se na práci *Moskevské helsinské skupiny reaktivované v roce 1989. Vydal paměti. Společenskou práci spojoval s vědeckou (jako profesor Cornellovy univerzity – Ithaca, stát New York).

Gennadij Kuzovkin, Dmitrij Zubarev

I.

Opasnyje mysli. Memuary iz russkoj žizni...

Vozmožen li socializm ně totalitarnogo tipa. In: LITVINOV, P. – MEJERSON-AKSJONOV, M. – ŠRAGIN, B. (eds.): *Samosoznanije. Sbornik statěj...*; *Samizdat veka...*

II.

ALEKSEJEVA, L. (ed.): *Dělo Orlova...*

ALEXEJEVA, L. – GOLDBERG, P.: *The Thaw Generation...*

AMALRIK, A.: *Zapiski dissidenta...*

BELECKAJA, V.: *Sud'ba i sovest'. Moskva 1989.*

BUKOVSKIJ, V.: *Moskevský proces...*

GRIGORENKO, P.: *V podpolje možno vstretit' tolko krys...*

KOSTENKO, N. – KUZOVKIN, G. – ZUBAREV, D. (eds.): *Dokumenty MChG (1976–1982)...*

KRUCZEK, A. [vl. jm. Heller, Michał]: *W sowieckiej prasie. Kultura, 1978, č. 7–8 (o procesu s Orlovem).*

SACHAROV, A.: *Wspomnienia, sv. 1–3...*

ŠČARANSKIJ, A.: *Fear No Evil. New York 1988; Ně ubojus zla. Moskva 1991.*

Vladimir OSIPOV (nar. 1938)

Historik, publicista. Účastník *básnických setkání na náměstí Majakovského. Vůdce ruských nacionalistů v disidentském hnutí, zakladatel a redaktor nezávislého almanachu *Veče. Společenský a politický aktivista.

Narodil se ve městě Slancy (Leningradská oblast). Otec byl důstojníkem, přednášel ve vojenské škole, matka byla učitelkou.

V roce 1955 nastoupil na Fakultu historie Moskevské univerzity. V roce 1956 ho po referátu Nikity Chruščova na XX. sjezdu KSSS a po potlačení *maďarské revoluce znechutila oficiální ideologie a začal se zabývat anarchosyndikalismem. Dostal se do skupiny studentů kolem kolegy z ročníku Anatolije Ivanova. Od podzimu 1958 na schůzkách skupiny diskutovali o problémech teoretických základů a praxe komunismu. Zároveň se s Ivanovem účastnili neoficiálního semináře, který doma vedl *Grigorij Pomeranc.

V únoru 1959 byl Ivanov zatčen za *protisovětskou činnost* a Osipov vystoupil na jeho obranu. Byl vyloučen z Komsomolu a ze školy. V roce 1960 zakončil dálkově studium Fakulty historie moskevského Pedagogického institutu, pracoval jako vedoucí vesnického klubu a učil ve škole.

Pravidelně se účastnil *básnických setkání na náměstí Majakovského. V roce 1960 připravil *Bumerang* – jednu z prvních samizdatových souborů básní autorů spojených s *, „Majakovkou“ (sám v té době také psal poezii).

V úzkém okruhu účastníků básnických setkání, do něhož patřil, se diskutovalo o vytvoření podzemní organizace mládeže, která by mohla bojovat proti sovětské vládě. V létě 1961 se příznivci této myšlenky sešli v Izmailovském parku v Moskvě. Bavili se mj. o plánu na atentát na Nikitu Chruščova; domnívali se, že svou nezodpovědnou politikou vede zemi do třetí světové války.

Pátého října 1961 Osipova a s ním také Anatolije Ivanova a *Eduarda Kuzněcova zatkla KGB. Byli obviňováni z *vytvoření protisovětské organizace anarchosyndikalistického typu a protisovětské propagandy* u pomníku Majakovského (v obvinění se připomínal zmíněný záměr uskutečnit teroristický čin, ale bez odkazu na příslušný paragraf trestního zákona).

Devátého února 1962 ho moskevský městský soud odsoudil podle *par. 70, odst. 1 a *par. 72 tr. z. RSFSR k sedmi letům odnětí svobody. Byl souzen společně s Iljou Bokštejnem (který s konspirační činností neměl nic společného) a *Eduardem Kuzněcovem, kdežto Anatolij Ivanov byl prohlášen za nepřítel a umístěn do psychiatrické léčebny.

Trest vykonával v *mordvinských táborech. V lágru konvertoval k pravoslaví a nejspíš pod vlivem členů *Všeruského společensko-křesťanského svazu osvobození národa, kteří si tam odbyvali tresty, vypracoval „ruský národní světový názor“.

Po návratu na svobodu (v říjnu 1968) se usadil v Aleksandrově (ve Vladimírské oblasti), pracoval jako nakladač a hasič.

V lednu 1971 založil **Veče* – první pravidelný nezávislý časopis národně vlastenecké orientace (1971–1974). V jeho redakci vyšlo devět čísel. Časopis vycházel veřejně, oficiální instituce dostaly oznámení o jeho vzniku, na obálce bylo uvedeno jméno a adresa redaktora.

Publikoval pod vlastním jménem v exilových periodících (**Grani*, **Posev*, **Vestnik ruskogo christianskogo dviženija*). V zahraničí vyšly mj. jeho vzpomínky na *básnická setkání na náměstí Majakovského. Byl přijat do mezinárodního PEN klubu.

Udržoval poměrně blízké styky s disidenty liberálně demokratického zaměření a s obránci lidských práv, mj. s *Pjotrem Jakirem, který předával první čísla časopisu **Veče* do zahraničí. V liberálně disidentském prostředí měl tehdy Osipov pověst „ne úplně krajního“ nacionalisty, který se ve své publicistice straní šovinistických a antisemitských akcentů. Nevyhýbal se ani činnosti na obranu lidských práv, podepsal mnoho protestních dopisů ze začátku sedmdesátých let.

Pravidelně ho zatýkali, prováděli u něj prohlídky, zabavovali mu všechny dokumenty.

Začátkem roku 1974 došlo v redakci **Veče* k rozkolu. Redakční článek v posledním, desátém čísle (které redigoval Ivan Ovčinnikov, jenž krátce poté oznámil ukončení vydávání časopisu) Osipova ostře politicky i osobně napadl. Ten opustil redakci a založil nový časopis stejného zaměření – *Zemlja*. Podařilo se mu však vydat jen dvě čísla a 28. listopadu 1974 byl zatčen.

Šestadvacátého září 1975 ho Oblastní soud ve Vladimíru odsoudil podle *par. 70, odst. 2 tr. z. RSFSR k osmi letům v lágru. Byl obviněn z *vydávání protisovětského časopisu a z autorství pomlouvačných článků a dopisů*. K vině se nepřiznal. Trest vykonával v *mordvinských táborech. Byl jednou z hlavních osobností táborového odporu. V lednu 1977 připravil spolu s *Vjačeslavem Čornovilem a *Parujrem Hajrikjanem „status politického vězně“.

Po návratu na svobodu v listopadu 1982 se usadil v Taruse (Kalužská oblast), pracoval jako ekonom a dopravce. Do roku 1985 byl pod ochranným dohledem.

V roce 1988 obnovil společenskou činnost, založil křesťansko-vlasteneckou skupinu a postavil se jí do čela. Tato skupina se na začátku devadesátých let proměnila v monarchistickou stranu (mnohokrát změnila název, od roku 1990 je to Svaz „Křesťanské obrození“, registrovaný v roce 1998 jako politická strana). V letech 1989–1990 řídil vydavatelské oddělení moskevského Městského sdružení ruské kultury. Od roku 1990 mnohokrát kandidoval ve volbách do parlamentu, ale neúspěšně. V říjnu 1993 podpořil Nejvyšší sovět Ruské federace v konfliktu s prezidentem Jelcinem.

Je členem Svazu ruských spisovatelů. Žije v Moskvě.

Nikolaj Mitrochin

I.

BELINKOV, A. – MANDELŠTAM, N. – OSIPOV, V.: *Ja; Kraj niewolników, kraj panów; Trzy postawy wobec ojczyzny...*

Dubravlak. Moskva 2003.

Iz istorii „russkich malčikov“. *Moskva*, 1999, č. 10.

Kvoprosu o celi i metodach legalnoj oppozicii; Otkrytoje pismo Gennadiju Šimanovu; Borba s tak nazyvajemym rusofilstvom, ili Put' gosudarstvennogo samoubijstva, Iz žurnala „Veče“: nr 7, 8, 9, 10. Frankfurt nad Mohanem 1975.

Pjať vozroženij Sacharovu. *Vestnik ruskogo christianskogo dviženija*, 1974, č. 111.

Ploščad' Majakovskogo, stat'ja 70-aja. *Grani*, 1971, č. 80.

Russkoje pole. Sbornik stat'ej i očerkov, 1989–1996 gg. Moskva 1998.

Tri otnošenija k rodině. Stat'ji, očerki, vystuplenija. Frankfurt nad Mohanem 1978.

II.

ELLIS, J.: *The Russian Orthodox Church. A Contemporary History*, sv. 2: *Conformity and Dissent...*

Rusky jako: *Russkaja Pravoslavnaja Cerkov Soglasije i inakomyslija...*

CHEJFEC, M.: *Mesto i vremja...; Izbrannoje*, sv. 1: *Mesto i vremja; Russkoje pole...*

TÝŽ: *Russkij patriot Vladimir Osipov. Kontinent*, 1981, č. 27–28.

LEVITIN-KRASNOV, A.: *Rodnoj prostor. Děmokratičeskoje dviženije. Vospominanija...*

PAPP, A. – PRIBYLOVSKIJ, V. – VERCHOVSKIJ, A.: *Političeskij ekstremizm v Rossii*. Moskva 1996.

POLIKOVSKAJA, L.: *„My predčuvstvije, predtěča...“ Ploščad' Majakovskogo 1958–1965...*

POMERANC, G.: *Zapiski gadkogo uťonka...*

Revolt PIMENOV (1931–1990)

Matematik, historik. Vydavatel nezávislého bulletinu a distributor samizdatu, vězněný za konspirační činnost. Společenský a politický aktivista. Pseudonymy: LPN, L. P. Nestor, Sergej Spektorskij.

Narodil se v Novočerkasku. Otec, kozák z Kubáně, vstoupil za občanské války do komunistické strany a pracoval v Čece. V letech 1940–1944 žila rodina v Magadanu – hlavním městě trestaneckých táborů Dalstroje; jako dítě byl svědkem barbarského zacházení s vězni. Od roku 1947 žil v Leningradě, v roce 1948 tam dokončil střední školu a začal studovat na Matematicko-mechanizační fakultě Leningradské univerzity. Začal se zajímat o moderní dějiny Ruska, podařilo se mu získat a přečíst mnoho knih o dějinách revolučního hnutí do roku 1917, které byly staženy z oběhu.

V říjnu 1949 na protest proti antijugoslávské kampani v tisku prohlásil, že vystupuje z Komsomolu. Byl umístěn do psychiatrické léčebny (listopad–prosinec 1949). Protože souhlasil s tím, že od svého rozhodnutí ustoupí, byl propuštěn. Začátkem padesátých let se seznámil s matematikem a pozdějším disidentem Ernstem Orlovským. Mnohokrát byl vyloučen z univerzity za *nekázeň* (ve skutečnosti za nekonformní názory). Pokaždé však nabyt zase práva studovat díky zásahu rektora, profesora Alexandra Aleksandrova, který sice byl jeho zapřisáhlým ideovým odpůrcem, ale vysoce oceňoval jeho vědecký talent. V roce 1954 dokončil studia, stal se asistentem na katedře vyšší matematiky leningradského Institutu technologie spotřebitelského průmyslu. Napsal doktorskou práci z axiomatiky geometrie, uskutečnil své první objevy v oblasti neeuclidovské geometrie a kosmologie.

Je autorem cyklu neověřených děl o ruských revolucionářích, provokatérech a trestancích: *Děgajev, Želabov, Karijskaja tragedija, Gapon* (1954–1955). V téže době napsal filozofickou práci o Friedrichu Nietzsche (ke 110. výročí jeho narození) a úvahu *Sud'by russoj revolucii* (*Osudy ruské revoluce*).

Na jaře 1956 získal exemplář tajného referátu Nikity Chruščova předneseného na XX. sjezdu strany, rozmnožil ho a distribuoval s vlastním komentářem. Po tomto období silnější společenské aktivity se až do října 1956 věnoval výhradně vědecké a didaktické práci.

Desátého listopadu 1956 na konferenci o románu Vladimira Dudinceva *Ně jedinym chlebom* (*Nejen chlebem*) vyzval Pimenov společnost, aby kladla odpor rozbujelé byrokracii v SSSR.

Po potlačení *maďarské revoluce v roce 1956 Sovětskou armádou se obrátil na několik desítek poslanců Nejvyššího sovětu SSSR dopisem, v němž žádal odsouzení akce v Maďarsku a vydání zákonného zákazu použití armády za hranicemi SSSR bez souhlasu parlamentu (po Pimenovově zatčení se tyto dopisy staly přitěžujícím důkazem).

Od listopadu 1956 do března 1957 kolem něj vzniklo v Leningradě a v Moskvě několik kroužků, složených hlavně ze studentů. Přednášel tam o dějinách Ruska a SSSR a prostřednictvím těch nejdůvěryhodnějších šířil teze o *maďarské revoluci, které napsal.

Tehdy také s manželkou Irinou Verblovskou začal vydávat bulletin *Informace* – první neoficiální politické periodikum v poválečném SSSR. Vyšlo 6 čísel a popisovaly se v nich současné události, nejčastěji na základě zpráv ze zahraničních sdělovacích prostředků – jugoslávských,

maďarských a polských. Podobně jako jiné Pimenovovy aktivity (např. vystoupení na konferenci o Dudincevovu románu nebo dopis poslancům) tato činnost předjímala typicky disidentské formy činnosti, které se rozšířily až koncem šedesátých let.

Navázal také na „tradiční“ podzemní činnost. V prosinci 1956 se seznámil s Borisem Vajlem a s jeho pomocí vytvořil podzemní politický kroužek v Knihovnickém institutu. V lednu 1957 na Vajlovo naléhání pro tento kroužek zformuloval programové teze – *Moc do rukou sovětů, půdu rolníkům, továrny dělníkům, kultura inteligenci. Všem svobodu, nad vším zákon*. V únoru 1957 napsal leták, který se před volbami do místních sovětů pokusil rozmnožit a distribuovat.

Dvacátého pátého března 1957 ho v Leningradě zatkla KGB. Byl obviněn, že vytvořil a řídil protisovětskou organizaci. V souvislosti s tímto případem bylo zatčeno pět osob a stíháno bylo asi 20 lidí včetně Pimenovovy manželky a otce.

Během vyšetřování přiznal, že jeho činnost byla protivládní, ale ne protisovětská, protože, jak dokazoval, sověty jsou zbaveny reálné moci. Při procesu se členy skupiny (u leningradského městského soudu 26. srpna – 6. září 1957) se nepřiznal k vině: *Jedinou zárukou, že se nevrátí kult osobnosti, je podle mého názoru vyvíjení společenské iniciativy. Právě k tomu směřovala má činnost. [...] Myslím, že pro rozvoj socialismu je nezbytné svobodné vyjadřování, a někdy i kritické hodnocení činnosti vlády* (z posledního slova u procesu). Byl odsouzen podle *par. 58, odst. 10 a par. 58, odst. 11 tr. z. RSFSR k šesti letům lágru. Poté, co se odvolal leningradský prokurátor, který trest pokládal za „příliš mírný“, proběhl další proces (28. ledna – 4. února 1958), který skončil trestem 10 let v nápravných pracovních táborech.

Trest vykonával v táborech Vorkuty (květen–červen 1958), v Ozerlagu (Krasnojarský kraj, červenec 1958 – prosinec 1960) a ve *vladimirské věznici (od prosince 1960 do roku 1963). V té době pokračoval ve vědecké činnosti, napsal 69 vědeckých prací z matematiky, fyziky, lingvistiky, mj. monografii *Geometrija, kosmometrija, ekonometrija*. Některé práce se mu podařilo vydat. O jeho předčasné propuštění usilovali mj. předseda Akademie věd SSSR Mstislav Keldyš, člen AV SSSR, redaktor časopisu *Novyj mir* Alexandr Tvardovskij či tajemník fakulty literatury a jazyka Viktor Vinogradov.

Rozhodnutím předsednictva Nejvyššího sovětu SSSR byl omilostněn a 26. července 1963 propuštěn. V letech 1963–1970 žil v Leningradě, byl vědeckým pracovníkem leningradské pobočky Stětklovova matematického institutu AV SSSR, na Matematicko-mechanizační fakultě Leningradské univerzity přednášel geometrii, byl členem Gravitačního výboru AV SSSR (v roce 1968 se na konferenci o gravitaci seznámil s *Andrejem Sacharovem). V roce 1964 obhájil doktorskou práci, v listopadu 1969 habilitační práci.

Ve druhé polovině šedesátých let sbíral a šířil nezávislé publikace. V roce 1968 vyšla v samizdatu jeho díla: vzpomínky (úryvky vyšly v zahraničí v sedmdesátých letech, celek vyšel v Rusku v roce 1996), historická brožura *Kak ja iskal špiona Rejli* (*Jak jsem hledal špiona Reillyho*), která se rozsáhle rozšiřovala v samizdatu, vyšla v roce 1972 v zahraničí a od roku 1990 několikrát v Rusku. V roce 1969 zapsal průběh procesu s Jurijem Gendlerem, Lvem Kvačevským a Anatolijem Studěnkovem (text se šířil pod pseudonymem L. P. Nestor).

Osmnáctého dubna 1970 byla u něho provedena prohlídka, při níž bylo zabavno přes 250 položek samizdatových publikací (protokol o prohlídce svého času rovněž koloval v samizdatu). Zároveň proběhla prohlídka u Borise Vajla. Po několika dnech byl Pimenov předvolán k tajemníkovi pro ideologii městského stranického výboru v Leningradě Vadimu Medveděvovi. Záznam jejich rozhovoru předal Pimenov do **Kroniky aktuálních událostí* (1970,

č. 15). Třiadvacátého července 1970 byl uvězněn pro obvinění z *rozšiřování nepravdivých informací napadajících sovětské státní a společenské zřízení*.

Proces s Pimenovem a Borisem Vajlem, který se konal v Kaluze 14. a 20.–22. října 1970, měl velký společenský ohlas. Mnoho moskevských disidentů přijelo projevit obžalovaným podporu. *Jurij Ajchenvald tomuto procesu věnoval poemu *Listopad v Kaluge (Listopad v Kaluze)*. Obžalovaným bylo kladeno za vinu přechovávání a distribuce necenzurované literatury, mj. knihy *Milovana Djilase *Nová třída* a dokumentu *pražského jara *2000 slov. Obžalovaní se k vině nepřiznali a každý z nich byl odsouzen k 5 letům vyhnanství.

Pimenovovi se podařilo nepozorovaně předat *Andreji Sacharovovi, který byl v soudní síni, poznámky z vyšetřovacího spisu a materiálů procesu.

Trest vyhnanství si odbyval v ASSR Komi v obci Krasnyj Zaton (pracoval na pile) a poté v Syktyvkaru, kde byl od března 1972 vědeckým pracovníkem tamní pobočky Akademie věd SSSR. Poté, co lhůta vyhnanství vypršela (v dubnu 1974), dál žil a pracoval v Syktyvkaru. V letech 1972–1980 napsal a rozšířil v samizdatu (pod pseudonymem Sergej Spektorskij) čtyřdílné historické pojednání *Proischoždenije sovremennoj vlasti (Původ současné moci)*, popisující politický vývoj ruské společnosti v letech 1855–1980: *Chtěl jsem na příkladu historie vlasti ukázat smysl toho, co je „stát“, „národ“, „vláda“, co nového v tomto ohledu přineslo Rusko do dějin dvacátého století*.

V letech 1976–1981 spolupracoval s nezávislými periodiky. V historickém almanachu **Pamjat'* uveřejnil kapitoly z knihy *Odin političeskij proces*, několik dokumentů týkajících se obrany lidských práv z období svého prvního věznění a také recenze knih *Anatolije Marčenko a Avraama Šifrina o táborech poststalinské éry. Byl jedním z neaktivnějších autorů (psal pod pseudonymy LPN a L. P. Nestor) samizdatového časopisu **Summa*, v letech 1978–1980 tam umístil kolem 20 recenzí a analýz. Publikoval rovněž v časopise **Poiski* a psal paměti. Za distribuci samizdatu (mj. básní *Alexandra Galiče) byl v roce 1978 přemístěn na nižší pracovní pozici. Třicátého listopadu 1982 proběhla v jeho bytě v Syktyvkaru domovní prohlídka, byly mu zabaveny rukopisy a nelegální domácí i zahraniční publikace. V prosinci 1982 a v květnu 1983 ho vyslýchali příslušníci KGB – odmítl vypovídat. Bylo proti němu zahájeno trestní stíhání, ale následně bylo zastaveno.

Teprve v roce 1988 byla potvrzena jeho habilitace (dříve k tomu nedošlo kvůli rozsudku z roku 1970). V roce 1989 se stal profesorem na Syktyvkarské univerzitě. Jeho práce uveřejňovaly jak oficiální časopisy (*Knižnoje obozrenije, Něva, Novoje vremja, Novyj mir, Ural*), tak neoficiální tisk období perestrojky. V letech 1988–1989 vedl v Syktyvkaru cyklus veřejných přednášek o dějinách Ruska. Na podzim 1988 se zúčastnil založení syktyvkarského oddělení sdružení *Memorial, byl zvolen jeho předsedou. V lednu 1989 byl delegátem zakládajícího sjezdu Všeruského sdružení *Memorial v Moskvě a stal se členem jeho vedení.

V dubnu 1989 byl zmocněncem *Andreje Sacharova za Akademii věd SSSR při volbách lidových poslanců SSSR a zároveň se *Sacharovovou podporou kandidoval na lidového poslance za ASSR Komi, dostal se do druhého kola, ale byl v něm poražen (leden–květen 1989).

V březnu 1990 se stal lidovým poslancem RSFSR. Účastnil se práce 1. sjezdu lidových poslanců RSFSR (16. května – 22. června 1990), vstoupil do poslaneckého klubu Demokratické Rusko, byl zvolen členem ústavního výboru sjezdu.

Zemřel 19. prosince 1990 po operaci v berlínské nemocnici. Je pochován na Šuvalovském (Severním) hřbitově v Leningradě.

Dmitrij Zubarev

I.

Kak ja iskal špiona Rejli. Petrohrad 1996.

Proischoždenije sovremennoj vlasti, sv. 1–2. Moskva 1996.

Proischoždenije sovremennoj vlasti, sv. 3. Petrohrad – Syktyvkar 1998.

Vospominanija, sv. 1–2...

Zametki o knize A. Marčenko „Moi pokazanija“. *Pamjat'*, [Paříž], 1980, č. 3.

Zametki o knize A. Šifrina „Četvortoje izmerenije“; Zajavlenija zaključonnogo R. I. Pimenova.

Pamjat', [New York], 1978, č. 1.

II.

„*Summa*“ – *za svobodnuju mysl*. Petrohrad 2002.

VAJL, B.: *Osobo opasnyj*. Londýn 1980.

VERBLOVSKAJA, I.: K istorii vozniknovenija samizdata 50-ch godov. In: *Samizdat. Po mat'erialam konferencii „30 let nezávisimoj pečati. 1950–80 gody“*..

TÁŽ: Ot zvonka do zvonka. *Zvezda*, 1995, č. 11.

Alexandr PODRABINEK (nar. 1953)

Autor práce *Karatělnaja medicina (Trestní medicína)*, spoluzakladatel *Pracovního výboru pro zkoumání využívání psychiatrie k politickým účelům, redaktor nezávislých novin *Ekspress-Chronika*.

Narodil se v Elektrostalu u Moskvy. Jeho otec, lékař a doktor lékařských věd, vězněný ve stalinových lágrech, navázal v šedesátých letech styky s prostředím moskevských disidentů (později se stal jedním ze stálých autorů nezávislého časopisu **Poiski*). Oba synové, Alexandr i Kirill, vyrůstali pod silným vlivem otcova prostředí. V sedmdesátých letech se aktivně zapojili do činnosti na obranu lidských práv (v Rusku šlo o poměrně vzácný případ „disidentů druhé generace“).

Po dokončení střední školy v roce 1970 několik měsíců pokračoval ve studiu na 1. lékařském institutu v Moskvě, poté pracoval jako laborant na Biologické fakultě Moskevské univerzity, později jako sanitář na resuscitačním oddělení Ústavu Sklifosovského. V letech 1971–1974 studoval v lékařské škole. Po ukončení studií pracoval jako zdravotník v záchranné službě v Moskvě.

Od roku 1973 sbíral dokumenty o využívání psychiatrie v SSSR jako nástroje k potírání politických odpůrců. V letech 1974–1977 napsal knihu *Karatělnaja medicina (Trestní medicína)* – první soubor materiálů o psychiatrickém násilí v SSSR. Práce, jíž předcházela historicko-analytická skica, představovala základní lékařsko-právní přehled o psychiatrických represích, obsahovala mj. jména lékařů, kteří se přímo či nepřímo na tomto procesu podíleli.

Pátého ledna 1977 vstoupil do *Pracovního výboru pro zkoumání využívání psychiatrie k politickým účelům, založeného při *Moskevské helsinské skupině.

Čtrnáctého března 1977 byl u něho při prohlídce zabaven rukopis knihy *Karatělnaja medicina*, kartotéka vězňů *psychiatrických léčeben zvláštního typu (přes 200 jmen) a dokumenty *Pracovního výboru. Rukopis se podařilo rekonstruovat a před zahájením sjezdu Světového psychiatrického sdružení v Honolulu (srpen 1977) byl předán na Západ. V roce 1979 kniha vyšla v USA rusky a poté anglicky, v zemi kolovala v samizdatu.

Prvního prosince 1977 byli Alexandr a Kirill Podrabinkovi předvoláni na KGB. Bylo jim nabídnuto, ať odjedou ze SSSR, a návrh doprovázela výhrůžka, že v případě odmítnutí bude proti nim zahájeno trestní stíhání. Oba však odmítli. V samizdatu vyšel Alexandrův *Otvět (Odpověď)*, v němž vysvětlil motivy svého rozhodnutí: *Nechci sedět za mřížemi, ale zároveň se lágrů nebojím. Vážím si své i bratrovy svobody, ale se svobodou se nekupčí. Nepodlehnu žádnému vydírání, čistě svědomí je pro mne cennější než hmotný dostatek. Narodil jsem se v Rusku, je to moje země a měl bych v ní zůstat, i když by to tu mělo být těžší než na Západě. Pokud se mi to podaří, budu se snažit dál bránit ty, jejichž práva jsou v naší zemi brutálně potlačována. [...] Zůstanu.* Devětadvacátého prosince 1977 byl Kirill uvězněn na základě vykonstruovaného obvinění a posléze odsouzen.

Čtrnáctého května 1978 byl zatčen také Alexandr. Hlavní líčení se konalo 4.–8. září 1978 před Oblastním soudem v Moskvě. Vzdal se advokáta, požadoval předvolání 30 bývalých vězňů psychiatrických léčeben jako svědků a provedení mezinárodní expertizy, aby se zjistilo, zda

jde o lidi nepřičetné a nebezpečné pro společnost. Soud všechny žádosti odmítl a odsoudil ho podle *par. 190, odst. 1 tr. z. RSFSR k pěti letům vyhnanství.

Trest vykonával v obci Barmakon (Irkutská oblast) a poté v obci Ust'-Něra (Ojmjakonský kraj v Jakutské ASSR), pracoval jako vedoucí zdravotnicko-porodnických středisek. Pokračoval ve spolupráci s *Pracovním výborem – podepisoval dopisy, psal prohlášení. Kromě toho znovu zredigoval knihu *Karatělnaja medicina*.

Třináctého června 1980 byl ve vyhnanství zatčen. Byl obviněn, že pokračoval v práci na knize *Karatělnaja medicina* a z petic na obranu lidských práv. Šestého ledna 1981 ho Nejvyšší soud Jakutské ASSR na výjezdním zasedání v Ust'-Neri odsoudil podle *par. 190, odst. 1 tr. z. RSFSR ke třem a půl roku odnětí svobody. Odmítl se na procesu podílet, přednesl však poslední slovo: *Stalo se zvykem žádat v posledním slově o vynesení takového nebo onakého rozsudku. Spíše vzhledem k této tradici než v naději na spravedlivé rozhodnutí požaduji zprošťující rozsudek, protože má činnost postrádá znaky trestného činu. Nemám ostatně pochyby, že trest za trestný čin, který jsem neschápal, mi byl už dávno vyměřen a neudělal to jakutský Nejvyšší soud, ale jiná, vyšší instance. Bez ohledu na to, kolik let v lágru dostanu, jsem si však jist, že slušní lidé vynesou v této kauze jiný rozsudek: mne zprošťující, ale mé dnešní soudce odsuzující.*

Trest vykonával v táboře pro kriminální vězně v obci Bolšaja Marcha (Jakutská ASSR).

Byl propuštěn 26. prosince 1983, do roku 1988 žil ve Vladimírské oblasti a pracoval jako zdravotník na pohotovosti. Když se v roce 1988 přestěhoval do Moskvy, věnoval se hlavně žurnalistice. Organizoval sdružení nezávislých novinářů, reprezentoval SSSR ve **Východoevropské informační agentuře*, kde působili nezávislí novináři nejen ze Sovětského svazu, ale i z Československa, Maďarska a Polska.

V roce 1987 založil list *Ekspress-Chronika* – jeden z prvních nezávislých časopisů v době perestrojky (první číslo v rozsahu dvou stránek strojopisu vyšlo v nákladu 6 výtisků) – a stal se jeho šéfredaktorem. Samotný titul, který mnoho čtenářů spojovalo s **Kronikou aktuálních událostí*, výrazně sliboval navázání na tradici samizdatových bulletinů ze šedesátých a sedmdesátých let, věnovaných obraně lidských práv. *Ekspress-Chronika* byla jediným celosvazovým a po rozpadu SSSR v roce 1991 celoruským periodikem, které se touto problematikou zabývalo. Jejím hlavním tématem zůstal problém uplatňování lidských práv v sovětském a postsovětském prostoru. Mezi pracovníky, regionálními dopisovateli a stálými autory představovali značnou část disidentští aktivisté šedesátých až osmdesátých let. Sám Podrabinek hodně psal o problémech hnutí na obranu lidských práv v zemích, kde přetrvával totalitní nebo autoritářský systém vlády (např. na Kubě). Redakce se vzpírala registraci ve státních institucích, šéfredaktor požádal o oficiální registraci až po pádu sovětské vlády v říjnu 1993. List vycházel (s přestávkami) do roku 2001 bez využití státních dotací. Ve stálých rubrikách – *Gulag včera a dnes*, *Památná data* – vycházely materiály věnované dějinám disidentského hnutí.

Začátkem roku 1989 spoluzakládal Sdružení nezávislých psychiatrů. Od roku 2000 je šéfredaktorem *Informační agentury na obranu lidských práv Prima*.

Žije v Moskvě. Jeho nejdůležitější práce – *Karatělnaja medicina* – dosud v Rusku oficiálně nevyšla.

Aleksandra Reznikova

I.

Istorija nědavnich let. Recenze: BEZBORODOV, A. – MEJER, M. – PIVOVAR, J.: *Matěrialy po istorii dissiděntskogo i pravozaščitnogo dviženija v SSSR 50-ch–80-ch godov*. Moskva 1994. *Ekspres-Chronika*, 1994.

Karatělnaja medicina. New York 1979 – viz www.belousenko.com/wr_Podrabinek.htm (citováno k 17. 4. 2019). Anglicky jako: *Punitive medicine*. Ann Arbor [USA] 1980.

Soviet Psychiatric Abuse during Gorbachev. In: VAN VOREN, R. (ed.): *Soviet Psychiatric Abuse in the Gorbachev Era*. Amsterdam 1989.

II.

ALEKSEJEVA, L.: *Istorija inakomyslija v SSSR...*

GRIGORENKO, P.: *V podpolje možno vstretit' tolko krysy...*

KOSTENKO, N. – KUZOVKIN, G. – ZUBAREV, D. (eds.): *Dokumenty MChG (1976–1982)...*

„Nělzja ustupať sile, někrasivo...“. *Karta*, [Rjazaň], 1993, č. 3 (rozhovor).

PEČURO, J. (ed.): *Zastupnica. Advokat S. V. Kalistratova (1907–1989)...*

VAN VOREN, R.: *Political Psychiatry in the USSR...*

Grigorij POMERANC (1918–2013)

Filozof, kulturolog, publicista. Autor filozofických děl šířených v samizdatu, která měla v šedesátých a sedmdesátých letech zásadní vliv na utváření postojů liberální inteligence.

Narodil se ve Vilniusu, od sedmi let žil v Moskvě. V roce 1940 dokončil Fakultu ruské literatury v moskevském Ústavu filozofie, literatury a umění, zabýval se tvorbou Fjodora Dostojevského. Jeho studentskou práci o tomto spisovateli hodnotili přednášející jako protimarxistickou.

V roce 1941 odešel jako dobrovolník na frontu, byl raněn.

V roce 1949 byl uvězněn. Jeho hotová doktorská práce o Dostojevském byla zabavena při prohlídce a zničena jako *dokument nesouvisející s případem*. Podle *par. 58, odst. 10 tr. z. RSFSR byl odsouzen k pěti letům odnětí svobody. V letech 1950–1953 byl v Kargopollagu (Archanželská oblast), odkud byl propuštěn na amnestii, v roce 1958 byl rehabilitován.

V letech 1953–1956 učil ve vesnické škole v Donbasu (Ukrajina). Po návratu do Moskvy pracoval jako knihovník, stal se zaměstnancem Knihovny společenských věd. V roce 1959 zemřela Pomerancova první žena, romanistka Irina Muravjova. Vzpomínka na ni mu dlouho dodávala elán k filozofické a literární práci.

V letech 1953–1959 vznikly první eseje *Perežitije abstrakcii (Prožitě abstrakce)*, pojaté v tradiční podobě filozofického dialogu, ale zasazené do společenské reality stalinského lágru.

*Maďarská revoluce v roce 1956 a štvánice na Borise Pasternaka ho ovšem přiměly k úvahám o přímém politickém vzdorování režimu. V letech 1959–1960 kolem něho vznikl filozoficko-historický a politicko-ekonomický seminář (*trochu zakonspirovaný, ale bez jakýchkoli organizačních forem*). Mezi účastníky bylo mnoho aktivistů *básnických setkání na náměstí Majakovského, mj. *Vladimir Osipov. Zkušenosti z tohoto filozoficko-politického „polovičního podzemí“ hodnotil Pomeranc negativně.

Zároveň mu v roce 1960 seznámení s *Jurijem Galanskovem, *Alexandrem Ginzburgem a *Nataljou Gorbaněvskou otvíralo jinou perspektivu – činnost mimo cenzuru, na níž byly nejdůležitější *naprostá otevřenost a osvobození od strachu*. Nová atmosféra byla spjata s časopisem **Sintaksis* (Moskva), na jehož redigování se podílel, se svobodným a tvůrčím duchem vládnoucím jak mezi novými známými, tak mezi umělci ze *skupiny Lianozovo, s nimiž v té době udržoval styky.

Velký vliv na utváření jeho názorů mělo v roce 1961 setkání s básnířkou Zinaidou Mirkinou, která se později stala jeho ženou.

Od roku 1962 publikoval ve vědeckých nakladatelstvích články z oboru orientalistiky a srovnávací kulturologie (zajímal ho hlavně duchovní život v Indii a v Číně), přednášel referáty a měl cykly přednášek v různých vědeckých institucích a na vysokých školách. Zároveň psal kulturologicko-historické a společensko-politické eseje, které se hojně šířily v samizdatu. Velký ohlas vyvolaly zejména *Kvadrilion* a *Nravstvennyj oblik istoričeskoj ličnosti (Morální tvář historické osobnosti)*, vydané v roce 1966 v nezávislém almanachu **Feniks*. V letech 1967–1968 oba eseje přetiskl exilový časopis **Grani* (č. 64, 67).

Stýkal se s disidenty různých názorových proudů, účastnil se neoficiálních vědeckých seminářů. V roce 1970 se účastnil semináře organizovaného v bytě *Valentina Turčina. *Andrej Sacharov později ve *Vzpomínkách* o tomto semináři napsal: *Nejzajímavější a nejlubší byly přednášky Grigorije Pomerance – setkal jsem se s ním tehdy poprvé a velmi mne nadchla jeho erudice, rozsáhlé vědomosti a „akademismus“ v nejlepším slova smyslu. [...] Hlavní Pomerancovou koncepcí [...] je výjimečná hodnota kultury, vytvořené společným úsilím všech národů Východu a Západu v průběhu tisíciletí, nezbytnost tolerance, kompromisu a rozsáhlých horizontů, bída a ubohost diktatury a totalitarismu, jejich historická planost, ubohost a plytkost úzce pojatého provinčního nacionalismu.*

V roce 1968 po podepsání dopisu na obranu *Galanskova, *Ginzburga aj. (*proces čtyř) byl zbaven možnosti obhájit dizertaci v Ústavu asijských zemí.

V roce 1972 vyšel soubor jeho prací pod titulem *Něopublikovannoje (Neuveřejněné)* v Mnichově. Od roku 1976 už nemohl oficiálně publikovat, jeho texty se rozsáhle šířily v samizdatu a byly přetiskovány v exilovém tisku, mj. v časopisech **Sintaksis* (Paříž) a **Strana i mir*. Ve druhé polovině sedmdesátých let uveřejňoval eseje v nezávislém časopise **Poiski*. Pseudonymy nepoužíval, vše podepisoval vlastním jménem.

V publicistických pracích hájil osobní svobodu a evropskou demokracii, vystupoval proti modlám „krve a půdy“, proti nové vlně nacionalismu. Soustavná a energická obrana takového postoje z něj udělala jednoho z nejvýznamnějších kritiků pravicově konzervativního proudu v disidentském hnutí. Zvláštní význam měla dlouholetá polemika s *Alexandrem Solženicynem. V článcích *Človek niotkuda (Člověk odnikud)*, *Strastnaja odnostoronnosť i besstrastije ducha (Usilovná jednostrannost a nestrannost ducha)*, *Son o spravedlivom vozmezdi (Sen o spravedlivé pomstě)*, *Stil polemiki (Styl polemiky)* upozorňoval na jeho zuřivou jednostrannost, ducha pomsty a neústupnosti, utopismus. *Solženicyn zase v článku *Obrazovanščina (Vzdělanci)* napadl Pomerance jako produkt sovětského pseudovzdělání, vykořeněný z rodné tradice.

Pomeranc se sblížil s okruhem aktivistů hnutí na obranu lidských práv. V *Informačním bulletinu* č. 1 Výboru na obranu *Taťjany Velikanové, vydaném krátce po jejím uvěznění (na konci roku 1979), byl zařazen jeho esej *Nakanuně jubileja Molocha (V předvečer Molochova jubilea)*, navazující na sté výročí narození Josifa Stalina. Text končil slovy: *Naší společnou povinností je vzdorovat stínu Stalina, jemuž se v předvečer stého jubilea přinášejí nové oběti. Ještě několik hlav na hekatombu 30, 40 nebo 60 milionů.*

V březnu 1980 vyšel v samizdatu esej *Moj sobesednik Viktor Sokirko (Můj spolubesedník Viktor Sokirko)* o okolnostech uvěznění jednoho z redaktorů časopisu **Poiski*.

Pomerancova publicistika vyvolala zvýšený zájem KGB. Fragmenty knihy *Sny Zemli (Sny Země)* publikované v **Poiscích* (č. 6 a 7) posoudili vyšetřovatelé zabývající se časopisem jako *pomlouvavné*. Čtrnáctého listopadu 1984 dostal výstrahu podle *dekretu předsednictva Nejvyššího sovětu SSSR z 25. prosince 1972 v souvislosti s trestním stíháním, které mu hrozilo za uveřejnění děl v zahraničí. Dvacátého šestého května 1985 proběhla v jeho bytě domovní prohlídka, byl zabaven literární archiv. V témže roce vyšlo v Paříži úplné vydání knihy *Sny Zemli*.

Od konce osmdesátých let publikoval oficiálně. Vyšly jeho filozofické a literárněvědné knihy *Otkrytoť bezdně. Vstreči s Dostojevskim (Otevřená propast. Setkání s Dostojevským)*, *Lekcii po filosofii istorii (Přednášky z filozofie dějin)*, *Sobiranije sebja (Usebrání)*, výbor z esejů a kulturologických článků *Vychod iz transa (Východisko z tranzu)* a *Obrazy večnogo (Obrazy věčnosti)* napsané ve spoluautorství se Zinaidou Mirkinou. Opět přednášel referáty a přednáškové cykly, mj. na vysokých školách (Ruská státní humanistická univerzita, Univerzita dějin kultur).

Po přechodu „od marxismu k idealismu“ (*Začal jsem komentováním Dostojevského podle Marxe a skončil jsem výkladem Marxe podle Dostojevského.*) dospěl k tomu, že uznal náboženství a hlubinnou filozofii za základy lidské existence. Odložení pseudovědeckých a mytologizujících ideologií, zakotvení osobnosti v náboženství a kultuře, cestu do hlubin sebe sama místo rozplývání člověka v mase pokládal za východisko z duchovních a politických krizí současnosti. *Jen nový duch, napsal, nalezený v hloubi sebe sama, nás může vyvést z bahna. A tím se zabývají všechny mé knihy.*

Zemřel v Moskvě.

Dmitrij Jermolcev

I.

MIRKINA, Z. – POMERANC, G.: *Velikije religii mira*. Moskva 2001.

Něopublikovannoje. Bolšije i maleňkije esse. Publicistika. Frankfurt nad Mohanem 1972 (mj. *Kvadrilion; Nravstvennyj oblik istoričeskoj ličnosti*).

Otkrytoť bezdně. Vstreči s Dostojevskim. Moskva 1990.

Sledstviye veđot katoržanka. Moskva 2004.

Sny Zemli. Razdumja avtora. Paříž 1984 (mj. *Son o spravedlivom vozmezdi*).

Sobiranije sebja. Kurs lekcij, pročítannych v Universitěť Istorii Kultur v 1990–1991 gg. Moskva 1993.

Stil polemiki. *Vestnik ruskogo christianskogo dviženija*, 1984, č. 142.

Strastnaja odnostoronnosť i besstrastije ducha. Moskva – Petrohrad 1999.

Vychod iz transa. Sbornik statěj. Moskva 1995 (mj. *Človek niotkuda*).

Zapiski gadkogo uťonka...

Živyje i mjortvyje iděi. In: *Pogruženije v trjasinu...*

II.

AFANASJEVA, L. – LINKOVA, J. (eds.): *Žurnal „Poiski“: Dokumenty i matěrialy...* (rozhovor).

BORISOV, V[adim].: V poiskach propavšej istorii. *Vestnik ruskogo christianskogo dviženija*, 1978, č. 125.

GLAZOV, J.: *V kraju otcov. Chronika nědavněgo prošlogo...*

SOLŽENICYN, A.: *Naši pluralisty. Vestnik ruskogo christianskogo dviženija*, 1983, č. 139. Polsky jako: *Nasi pluraliści. Karta*, 1985, č. 3 (fragmenty).

TÝŽ: *Obrazovanščina*. In: *Iz-pod glyb*. Paříž 1974. Polsky jako: *Wykształceńcy*. Přel. Wodziński, Cezary. *Aletheia*, [Varšava], 1988, č. 2–3.

Oskar RABIN (1928–2018)

Malíř, vůdce *skupiny Lianozovo, sdružující malíře a literáty, organizátor neoficiálních malířských výstav.

Narodil se v Moskvě v lékařské rodině. Malovat začal jako žák. V letech 1942–1944 byl jeho učitelem na studiu malířství při Moskevském domě pionýrů básník a malíř Jevgenij Kropivnickij. V letech 1944–1947 studoval na řížské Akademii výtvarných umění a v moskevském Surikovově institutu výtvarných umění (studia nedokončil). V letech 1948–1956 pracoval jako nekvalifikovaný dělník a poté jako brigádník na stavbě u Moskvy, ve volném čase maloval obrazy. Bydlel na sídlišti Lianozovo u svého učitele a tchána Jevgenije Kropivnického. V roce 1957 vyhrál soutěž, jejíž cenou byla účast na výstavě na Mezinárodním festivalu mládeže v Moskvě. Byl zaměstnán v moskevském kombinátu dekorací a projektů, kde pracoval do roku 1967.

Ve druhé polovině padesátých let se kolem rodiny Kropivnických a Rabinů vytvořila *skupina Lianozovo, složená z malířů a básníků, známá také jako lianozovská škola nebo „komuna“. Jejimi základy nebyly ani tak estetické koncepce (členové skupiny se v tomto ohledu mezi sebou značně lišili, sám Rabin se klonil k „estetice baráku“ – naturalistickému vidění sovětské reality, zdeformované až k absurditě, kde samotná ošklivost tvoří estetickou hodnotu), jako spíš intuitivně přijatý model tvůrčí nezávislosti, který byl v SSSR nový. „Lianozovci“ už nepovažovali moc za nezbytného prostředníka mezi umělcem a příjemcem a oficiální výstavu nebo uveřejnění za podmínku tvůrčího uznání, dávali přednost šíření svých textů v samizdatu, pořádání výstav v bytech.

Koncem padesátých let začal být jako malíř známý. Jeho obrazy začali kupovat cizinci. Již tehdy se v jeho bytě začaly pořádat „neděle“ – setkání nezávislých malířů a básníků, neoficiální výstavy. Stálými návštěvníky „nedělí“ byli *Andrej Amalrik, *Alexandr Ginzburg, Leonid Pinskij.

V roce 1958 uveřejnily noviny *Moskovskij Komsomolec* fejeton *Pomojka nr 8 (Smetišťe č. 8)*, v němž se Rabinovi vyčítalo falšování sovětské reality na obraze s tímto titulem.

V letech 1964–1977 byly jeho práce vystaveny na desítkách kolektivních výstav v zahraničí (Dánsko, Francie, Itálie, Polsko, Rakousko, SRN, Švýcarsko, USA, Velká Británie). V roce 1965 se v londýnské galerii Grosvenor konala jeho samostatná výstava, což znamenalo, že byl uznán za nejpřednějšího ze sovětských nekonformních malířů. Pokusy vystavovat v SSSR, do nichž se mnohokrát pouštěli jeho přátelé (v roce 1967 v Moskvě a v Tbilisi, v roce 1969 v Moskvě), vždy končily skandálem a sejmutím vystavených obrazů.

Od roku 1969 propagoval myšlenku pořádat výstavy nekonformních malířů pod širým nebem. Byl iniciátorem, organizátorem a účastníkem proslulé „buldozerové výstavy“ (15. září 1974) na nepoužívaném místě v Moskvě. Čtyřicet umělců zahájilo výstavu svých děl za přítomnosti mnoha diváků (včetně zahraničních dopisovatelů a diplomatů). Takřka hned byli vyzváni, aby se rozešli (pod záminkou, že se tam má konat společenská ekologická akce), poté byli diváci rozehnaní a výstava zlikvidována za použití buldozerů a kropicích vozů. Několik obrazů bylo zničeno, kolem dvaceti poškozeno. Pět účastníků výstavy, mezi nimi Rabina, odvezli na policii a následujícího dne byli odsouzeni za *chuligánství*. Rabin byl potrestán pokoutou.

Tyto represe vyvolaly mezinárodní odezvu, v jejímž důsledku udělaly úřady vůči nekonformním malířům značné ústupky. Během několika dalších měsíců dostali oficiální povolení uskutečnit několik výstav – v lesoparku Izmailovo, v pavilonu Včelařství na Výstavě úspěchů národního hospodářství aj. Záhy jim byl přidělen zvláštní výstavní prostor v grafickém studiu v ulici Malá Gruzínská v Moskvě. Boj nekonformních malířů za možnost poměrně klidné existence v sovětské společnosti skončil úspěchem.

Vztah moci k Rabinovi, který byl jedním z veteránů onoho boje, se však příliš nezměnil (je také možné, že sám zůstal věrný „lianozovské“ tradici a nesnažil se „zařadit“ do systému). Jeho účast na zmíněných výstavách, které přece byly povolené, vyvolávala stálý odpor oficiálních kurátorů těchto událostí. Jeho samotného a členy jeho rodiny tak jako předtím zadržovala policie, vyhrožovala mu soudem za *příživnictví*, byl mu odebrán ateliér, nacházející se za městem. V březnu 1976 nedostal povolení k cestě do zahraničí, kde se hodlal seznámit se s současným západním uměním.

Tento neochvějně negativní vztah úřadů k Rabinovi byl patrně důsledkem jeho těsných styků se členy hnutí na obranu lidských práv, zejména s *Alexandrem Ginzburgem. V letech 1975–1977 podepsal dvě petice – na podporu *Ginzburga a *Andreje Sacharova.

V lednu 1978 konečně dostal povolení vycestovat i s rodinou za hranice. V červnu téhož roku byl v Paříži informován, že byl zbaven sovětského občanství za *činnost hanobící jméno občana SSSR* (občanství mu vrátili v srpnu 1990).

Aktivně se účastnil kulturního života ruské emigrace a západní Evropy, jeho obrazy byly představeny na více než 50 výstavách. Napsal svazek pamětí *Tri žizni (Tři životy)*, vydaný v roce 1981 francouzsky a v roce 1986 rusky. Od roku 1988 vystavuje v SSSR (Tretjakovská galerie, Ermitáž). V roce 1992 uspořádal samostatnou výstavu v Ruském muzeu v Petrohradě. Žil v Paříži.

Gennadij Kuzovkin, Dmitrij Zubarev

I.

L'artiste et les bulldozers: quatre peintres en URSS. Paříž 1981.
Tri žizni. Kniga vospominanij. New York 1986; Moskva 1994.

II.

GERMAN, M.: *Oskar Rabin. Albom.* Moskva 1992.
GLEZER, A. (ed.): *Iskusstvo pod buldozerom.* Londýn [1977].
TÝŽ: *Russkije chudožniki na Zapadě.* New York 1986; Moskva 1991.
Lianozovo i vokrug. K stoletiju so dňa rožděnija J. L. Kropivnickogo. *Novoje literaturnoje obozrenije*, 1993, č. 5.

Fridrich RUPPEL (1923–1993)

**Dělník, aktivista německého emigračního hnutí.
Spoluredaktor sborníku *Re Patria*.**

Narodil se ve městě Erlenbach v Saratovské gubernii. Erlenbach byl jedním ze správních center Autonomní republiky povolžských Němců. Ve třicátých letech se rodina přestěhovala do Bronnic (Moskevská oblast). V letech 1937–1941 byli zatčeni Ruppelův otec, matka, bratr a prakticky všichni jeho příbuzní. V roce 1938 musel opustit školu. Pracoval jako traktorista.

V srpnu 1941 byli sovětští Němci z rozhodnutí Státního výboru pro obranu nuceně přesídleni. Většinu z nich poslali na Sibiř a do Kazachstánu, kde pro ně byl stanoven režim „zvláštního přesídlení“. Ruppel však nebyl vyhnán s ostatními, ale uvězněn, a poté, co strávil půldruhého roku ve vězení, byl rozhodnutím Zvláštního kolegia odsouzen k deseti letům tábora.

Trest vykonával na severním Uralu, v lágru se z něj stal invalida. Po odpykání trestu ho poslali do „zvláštního sídliště“.

V roce 1957 byl rehabilitován; pustil se také do boje za rehabilitaci matky, zastřelené v roce 1942. Informaci o matčině rehabilitaci a úplném zastavení jejího případu *vzhledem k absenci znaků trestného činu* dostal až 30 let po její smrti.

Žil v Kazachstánu, poté se vrátil do Bronnic. Koncem sedmdesátých let se seznámil s *Andrejem Sacharovem a obeznámil ho s problémy sovětských Němců. Ti sice byli v roce 1955 propuštěni ze „zvláštního přesídlení“, ale nesměli se vrátit do Povolží a obnovit autonomii, o kterou přišli v roce 1941, a navíc byli různě diskriminováni. Proto se začalo utvářet národní hnutí Němců, které se záhy rozvinulo do tří směrů. Představitelé jednoho z nich se snažili získat kulturní autonomii tam, kde nyní žili, stoupenci druhého usilovali o obnovení německé autonomní republiky v Povolží, třetí skupina (s níž měli nejužší styky ruští disidenti) se vyslovila pro emigraci („repatriaci“) sovětských Němců do „historické vlasti“.

Ruppel byl tehdy stoupencem třetího řešení – v roce 1969 se začal snažit o odjezd do SRN, ale úřady s tím nesouhlasily. *Sacharov se dvakrát obrátil na Leonida Brežněva se žádostí, aby Ruppelovi umožnil emigrovat, ale nedostal odpověď.

V letech 1971–1973 byl Ruppel mnohokrát zadržen před budovou velvyslanectví SRN v Moskvě a na tradičních demonstracích obránců lidských práv 5. prosince na Puškinově náměstí (*mítink glasnosti). Na jedné demonstraci nesl transparent s heslem *Ctěte svou Ústavu*. Za účast na demonstraci sovětských Němců, kteří před budovou ministerstva vnitra SSSR požadovali povolení k odjezdu do SRN, byl potrestán dvěma týdny vězení.

V březnu 1971 s manželkou napsal a poslal předsednictvu Nejvyššího sovětu SSSR prohlášení, v němž se zřekl sovětského občanství a žádal pro sebe a svou rodinu povolení odjet nastálo do SRN. Nejpůsobivější byla část dopisu, v níž žádost o repatriaci odůvodňoval – ve čtrnácti bodech popsal represe, které se dotkly čtrnácti příslušníků jeho rodiny. Dále pak psal: *Lze mi vyčíst, že se všemi svými pocity zůstávám v minulosti, že jsem se uzavřel v křivdách a nechci vidět nic jiného, a zatím už všechno bylo napraveno. Možná je na tom kus pravdy. Ale když někomu zabijí matku, zavraždí skoro všechny blízké, jeho plemeni se křivdí a je ponižováno, pak těžko zapomíná nebo vůbec nezapomene*. Dále popsal okolnosti, které nedovolují zapomenout

na tragédii sovětských Němců: nebyla jim navrácena národní autonomie, nebyla dokončena rehabilitace národa, hromadné sdělovací prostředky stále udržují obraz Němce jako nepřítele, trvá diskriminace německé mládeže při přijímání na vysoké školy. *Ve skutečnosti jsem jen polovičním občanem své země*. Pro srovnání připomněl situaci v Německu, kde jsou nacisté odsuzováni, a dotázal se: *A kdo a kde se u nás zabývá odhalením zločinců, kteří v letech 1937–1938 zabili davy lidí?*

V lednu 1974 vyšel v samizdatu sborník *Re Patria*, který zredigovali Lili Bauer, Vytautas Grigas a Ruppel a který byl věnován dějinám a kultuře německé diaspory v SSSR a boji Němců za právo vycestovat. Byl v něm také úplný text Ruppelova prohlášení z března 1971.

V únoru 1974 se jako pozorovatel účastnil demonstrace estonských Němců před budovou ÚV KSSS. Napsal zprávu, kterou vydaly pařížské noviny *Russkaja mysl*. Pod informací o procesu v Kazachstánu s Fridrichem Šnarrem, Němcem, který usiloval o repatriaci, jsou podpisy Grigorije Podjapolského, Ruppela a *Sacharova.

V roce 1974 získal souhlas s odjezdem do Německa. Žil v Bonnu.

Gennadij Kuzovkin

I.

Demonstracija estonskich němcev v Moskvě. *Russkaja mysl*, 23. 5. 1974.

Zajavlenije suprugov Ruppel o želanii vyjiti iz sovětskogo graždanstva. In *Re Patria 1. Sbornik materialov, posvjaščonnych němcam Sovetskogo Sojuza*. Frankfurt nad Mohanem 1975.

II.

ALEKSEJEVA, L.: *Istorija inakomyslija v SSSR...*

SACHAROV, A.: *Wspomnienia*, sv. 1–3...

Andrej SACHAROV (1921–1989)

Významný fyzik, konstruktér termojaderné zbraně. Obránce lidských práv, publicista, autor *Úvah o pokroku, mírovém soužití a intelektuální svobodě* a jiných politických projektů globálního dosahu. Duchovní vůdce sovětských disidentů; v období perestrojky vůdce demokratické opozice.

Narodil se v rodině moskevských intelektuálů. Jeho otec byl pedagogem, autorem učebnic a populárně vědeckých knih o fyzice.

V roce 1942 dokončil Fyzikální fakultu Moskevské univerzity. V letech 1942–1944 pracoval jako inženýr ve vojenských podnicích v Uljanovsku; vytvořil několik vynálezů v oblasti řídicí a měřicí techniky. V letech 1945–1947 studoval jako doktorand ve Fyzikálním ústavu Akademie věd SSSR (Institut fyziky Akademii nauk, IFAN), účastnil se vědecké práce semináře Fakulty teoretické fyziky IFAN, který řídil Igor Tamm, začal se věnovat jaderné fyzice; v listopadu 1947 obhájil doktorskou práci. Zaměstnancem fakulty byl až do smrti.

V létě 1948 se stal členem Tammovy skupiny, která pracovala na vytvoření sovětské termojaderné zbraně. Navrhl novou konstrukci vodíkové bomby. Na začátku roku 1949 se na pokyn vlády úplně přesunul na práci v oblasti obrany. V březnu 1950 se přestěhoval z Moskvy do zvláštního objektu ministerstva strojírenství Arzamas 16 („uzavřené“ město Sarov v Gorkovské oblasti, hlavní středisko výzkumu sovětské jaderné zbraně), stal se jedním z vědeckých vedoucích výroby vodíkové bomby. Stal se příslušníkem vědecko-technické elity SSSR, získal přístup do nejvyšších kruhů stranicko-státní nomenklatury: mohl se bezprostředně stýkat s nejvyššími představiteli strany a vlády, byl zván na zasedání předsednictva ÚV KSSS zabývající se vývojem jaderných zbraní. Udělal oslnivou akademickou kariéru – v červnu 1953 byl habilitován v oboru fyzikálně-matematických věd a v říjnu byl zvolen řádným členem Akademie věd SSSR (byl jejím nejmladším členem). Třikrát byl vyznamenán titulem Hrdiny socialistické práce, byl rovněž laureátem Stalinovy (1953) a Leninovy (1956) ceny.

V padesátých letech se zabýval řízenou termojadernou syntézou, kterou považoval za klíč k řešení problémů lidstva. Spolu s Tammem zpracovali princip provozu tokamaku čili zařízení provádějícího řízenou termojadernou reakci.

V létě 1968 byl vyřazen z tajných akcí za *neloajalitu*, vrátil se do Moskvy a dál pracoval v IFAN. Věnoval se základním problémům teoretické fyziky, které ho zajímaly už od mládí, studiem fyziky pole, teorií elementárních částic, teorií gravitace, astrofyzikou a kosmologií. Je autorem jedné z nejlepších interpretací klíčového jevu kosmologie – baryonové asymetrie (1969), modelu „vícerozměrného vesmíru“ (1970), nové teorie gravitace (1975), hypotézy o „obrácení šipky času“ (1980) a důležitého doplnění teorie strun (1984). Sacharovovy myšlenky ve vědě sehrály a stále hrají důležitou roli.

Sacharovův zájem o společenskou, politickou a ideologickou problematiku se zpočátku projevoval ve věcech spojených s jeho profesí. Na přelomu čtyřicátých a padesátých let se zúčastnil protestu proti kampani zaměřené na Einsteinovu „idealistickou koncepci“. V tisku se objevily texty „dementující“ teorii pravděpodobnosti a kvantovou mechaniku z pozic „dialektického materialismu“, jež měly být signálem k zavedení jakéhosi systému, podobného „lysen-

kovské“ biologii i do sovětské fyziky. Člen Akademie věd Vladimir Fok napsal ostrý článek na obranu současné fyziky, ale jeho uveřejnění narazilo na překážky. V této situaci se 24. června 1952 jedenáct předních fyziků pracujících na jaderném projektu (mezi nimi Sacharov) obrátilo dopisem na Lavrentije Beriju, který na projekt za vládu dohlížel. Dopis měl úspěch – Fokův článek byl otištěn (*Voprosy filosofii*, 1953, č. 1) a mediální útoky na teorii pravděpodobnosti a kvantovou mechaniku ustaly.

Sacharovův aktivní postoj k otázce zákazu jaderných zbraní měl nesmírný význam pro SSSR i pro celý svět. Účast v práci na vodíkové bombě pokládal nejen za svou vlasteneckou povinnost, ale také za dluh vůči lidstvu, příspěvek k zabránění třetí světové válce. Po letech napsal: *Nemohl jsem si neuvědomovat, jak strašnými, nelidskými záležitostmi se zabýváme. Ale právě přece skončila válka – stejně nelidská. V té válce jsem nebyl vojákem, ale cítil jsem se jím v té vědecko-technické. [...] Časem jsme se dozvěděli nebo jsme sami dospěli k takovým pojmům, jako je strategická rovnováha, vzájemné jaderné odstrašování atp. I nyní si myslím, že v těch globálních ideálech tkví určité (možná ne úplně přesvědčivé) intelektuální ospravedlnění vývoje termojaderné zbraně a naší účasti na něm (Vospominanija, sv. 1, s. 75). V polovině padesátých let si však Sacharov a další jaderní fyzici čím dál více uvědomovali, že cenou, jakou musí lidstvo platit za zajištění bezpečnosti jadernou rovnováhou, je globální otrava životního prostředí produkty radioaktivního rozpadu, vznikajícími po každém jaderném výbuchu v atmosféře nebo pod vodou. Obzvláště ho znepokojovaly biologické účinky radiace. Podle jeho odhadů mohly jaderné pokusy v atmosféře způsobit statisíce případů předčasných úmrtí nebo těžkých onemocnění nejen současné, ale i příští generace. V letech 1958–1959 v souvislosti s iniciativami Nikity Chruščova, týkajícími se omezení pokusů s jadernými zbraněmi, vydal na toto téma dva články. V roce 1961 protestoval proti tomu, že SSSR porušil moratorium na jaderné pokusy, čímž se dostal do sporu přímo s Chruščovem (který vědce veřejně odsoudil za *zasahování do politiky*).*

Na podzim 1962 Sacharov ostře protestoval proti plánům na dva mohutné jaderné výbuchy v atmosféře, které nebyly technicky ani politicky odůvodněné. Navrhoval, aby se provedla jen jedna exploze, ale Chruščov a další vůdci země jeho protesty ignorovali. Šestadvacátého září vybuchla druhá nálož (právě ta vytvořená pod Sacharovovým vedením) nad Novou Zemí. Sacharov o tom v pamětech napsal: *Stal se odporný zločin a já jsem mu nedokázal zabránit! Zavalil mne pocit bezmoci, trpkosti, studu a ponížení. Padl jsem obličejem na stůl a rozplakal jsem se. Bylo to rozhodně to nejkrutější poučení, jaké jsem v životě dostal: nedá se sedět na dvou židlích! Rozhodl jsem se, že od této chvíle soustředím svoje úsilí na uskutečnění plánu na ukončení pokusů ve třech prostředích [...] (Vospominanija, sv. 1, s. 187).*

Tuto myšlenku Sacharov předložil vládě jako východisko ze slepé uličky, v níž se ocitly ženevské rozhovory o ukončení jaderných pokusů. Tvrdil, že pokud není možné dosáhnout úplného upuštění od pokusů, je třeba se omezit na zákaz těch, které jsou nejnebezpečnější pro život a zdraví lidí, pokusů v atmosféře, v kosmu a pod vodou, a povolit jen poměrně neškodné podzemní jaderné výbuchy. Kompromis byl natolik úspěšný, že již v roce 1963 SSSR, USA a Velká Británie podepsaly Moskevskou smlouvu o zákazu pokusů s jadernými zbraněmi ve třech prostředích; později se ke smlouvě připojila většina zemí.

Veřejnost o Sacharovově roli při uzavření smlouvy nevěděla a samotné jméno „utajeného“ jaderného fyzika nebylo rozsáhleji známé ani v SSSR, ani v zahraničí. Jeho další občanská iniciativa z června 1964, účast na protestu proti přijetí Nikolaje Nuždina, kritika moderní genetiky, za řádného člena Akademie věd, však už ve známost vešla. Nuždin byl spolupracovník Trofima Lysenka, kterého velebil Stalin a podporoval také Chruščov. Pro odmítnutí Nuždinovy

kandidatury se nečekaně vyslovil genetik Vladimir Engelgardt (který později, v srpnu 1973, podepsal „dopis akademiků“ proti Sacharovovi); podpořili ho fyzici – jako první Sacharov.

Neposlušnost vědců rozžula Chruščova, který prý dokonce uvažoval o rozpuštění Akademie věd. V říjnu 1964 však byl sám odvolán a zbaven moci. Poté vliv Lysenka a jeho spolupracovníků rychle zanikl.

Z dalších Sacharovových kroků, které však nepřesáhly rámec „systémového“ občanského chování, je třeba zmínit, že v roce 1967 byl ve styku s Výborem na obranu Bajkalu, což byl předchůdce dnešního ekologického hnutí, působícího tehdy pod hlavičkou ÚV Komsomolu. Sacharov se účastnil zasedání výboru, a dokonce problém Bajkalu připomněl v telefonickém rozhovoru s Leonidem Brežněvem, s nímž se znal od padesátých let. Brežněv se záležitostí odmítl zabývat.

Příběh s Nuždinem přinesl Sacharovovi určitý věhlas. Jeho jméno se začalo zmiňovat vedle jmen velkých fyziků, na které „je možné se obrátit“, aby se vyjádřili k různým palčivým problémům.

Od poloviny šedesátých let trávil Sacharov stále více času v Moskvě. Okruh jeho známých se rozšiřoval, patřili do něj představitelé moskevské inteligence spojené s rodícím se disidentským hnutím: známý publicista Ernst Genri (vlastním jménem Leonid Chentov, autor jednoho z nejznámějších textů v samizdatu, otevřeného dopisu spisovateli Iljovi Erenburgovi), biolog Žores Medveděv, autor textu kolujícího v opisech *O položení v biologické vědě* (*O situaci v biologické vědě*), který sehrál důležitou úlohu ve společenské kampani proti „lysenkovštině“, jeho bratr historik *Roj Medveděv, fyzik Jurij Živluk a jiní.

Začátkem roku 1967 podepsal Sacharov výzvu 25 představitelů vědy, literatury a umění adresovanou XXIII. sjezdu KSSS, varující před následky případné Staliny politiky rehabilitace. Bylo to první Sacharovovo veřejné vystoupení, které nebylo spojeno s jeho profesní činností ani s vědou.

Na podzim 1967 podepsal Sacharov jinou kolektivní petici – výzvu Nejvyššímu sovětu RSFSR – týkající se zařazení *par. 190, odst. 1 tr. z. RSFSR (**hanobení sovětského zřízení*) a *par. 190, odst. 3 tr. z. RSFSR (*výtržnictví; maření veřejného pořádku*) do trestního kodexu. Ve výzvě se uvádělo, že tyto paragrafy jsou v rozporu s leninskými principy socialistické demokracie, a pokud je zasedání Nejvyššího sovětu RSFSR schválí, mohou být na překážku uplatňování svobod zaručených Ústavou SSSR. Byl to první otevřený dokument na obranu lidských práv, který Sacharov podepsal. Navíc poslal k této záležitosti soukromý telegram předsedovi předsednictva Nejvyššího sovětu RSFSR. Spojování veřejných akcí se soukromou iniciativou bylo charakteristickým znakem jeho společenské činnosti.

Když se dozvěděl o *mítinku glasnosti na Puškinově náměstí (5. prosince 1966 se mítink konal podruhé), přišel na náměstí, aby veřejně vyjádřil solidaritu s demonstranty. Nahlas přečetl Puškinovy verše vyryté na podstavci básníkova pomníku. Akce rozhodně překračovala meze účasti velkých vědců na petičních protestních kampaních, obvyklé v tehdejších letech. Je třeba dodat, že Sacharov se o mítinku dozvěděl z letáku vhozeného do jeho schránky, což svědčí o tom, že ho už tehdy opoziční mládež vnímala ne-li jako „svého člověka“, pak nepochybně jako „sympatizanta“.

V únoru 1967 napsal soukromý dopis Brežněvovi ve věci uvěznění *Jurije Galanskova a *Alexandra Ginzburga. V létě 1967, poté co si v samizdatu přečetl esej *Larisy Bogoraz o situaci jejího manžela Julije Daniela, který si odbyval trest v *mordvinských táborech, spojil se telefonicky s náčelníkem KGB Jurijem Andropovem a žádal, aby se s tou věcí něco dělalo.

V témže roce se Sacharovův podpis objevil pod dopisem 167 lidí z vědy a kultury předsednictvu Nejvyššího sovětu SSSR s výzvou k přijetí návrhu zákona o svobodě informací.

V září 1968, kdy už měl sám potíže, znova zavolal Andropovovi v souvislosti s *demonstrací sedmi proti *invazi do Československa (Andropov ho ujistil, že demonstranti nedostanou tvrdé tresty).

Důležitou událostí Sacharovova života, která rozhodla o tom, že se stal disidentem, bylo, když napsal *Razmyšlenija o progresse, mirnom sosuščestvovanii a intělektualnoj svobodě* (*Úvahy o pokroku, mírovém soužití a intelektuální svobodě*). Tématem textu je vědecko-technický pokrok, jeho důsledky a také politicko-ideologické problémy, které autor vnímá zcela neortodoxně. Mírové soužití nechápe jen jako upuštění od vojenského střetu, ale rovněž jako sblížení dvou protikladných společensko-politických a ekonomických systémů, socialismu a kapitalismu. Sacharov v eseji fakticky vystupoval jako stoupenec torie Johna Galbraitha a jiných západních levicových sociologů (i když není známo, zda jejich práce znal). Z hlediska oficiální ideologie šlo o nepřipustnou herezi. Zásadní novost Sacharovovy koncepce však spočívala v něčem jiném. Po analýze (v duchu analýz Římského klubu) globálních výzev, jež stojí před lidstvem ve druhé polovině dvacátého století, a perspektivy ekonomické nerovnosti, ohrožující perspektivy lidstva, dospěl k názoru, že klíčem k vyřešení těchto problémů je rozvoj intelektuální svobody, informační otevřenost společnosti a dodržování lidských práv v celosvětovém měřítku. Z tohoto hlediska vznikající hnutí na obranu lidských práv v SSSR, jež mělo do té doby praktickou a existenciálně morální podobu, nabývá podle jeho názoru úrovně nové společensko-politické filozofie. Esej končí seznamem případů politického šikanování v SSSR včetně soudních procesů proti disidentům, o kterých autor věděl, a výzvou k neprodlené nápravě situace.

Úvahy byly dokončeny v dubnu 1968, v době, kdy vrcholilo *pražské jaro (Sacharov sám zdůrazňoval vliv českých událostí na jeho práci). Prostřednictvím *Roje Medveděva se text dostal do samizdatu a odtud za hranice (*Andrej Amalrik a *Pavel Litvinov předali strojopis dopisovateli holandských novin). Dvacátého druhého července 1968 vydaly *New York Times* anglický překlad celého textu. Později byl text uveřejněn v mnoha zamích, mj. poloilegálně v Jugoslávii, v Československu až po vstupu armád Varšavské smlouvy v srpnu 1968. Úvahy se staly samizdatovým bestsellerem a přinesly svému autorovi světovou slávu. Sacharov byl vyřazen ze sovětského establishmentu. Již v srpnu byl vyloučen z tajných prací ve „zvláštním objektu“ a věnoval se teoretické fyzice a společenským záležitostem.

Společenskou činnost přerušil v roce 1969 z osobních důvodů (zemřela mu manželka) a obnovil ji na jaře 1970, když spolu s *Valentinem Turčinem napsal výzvu *K rukovoditeljam partii i pravitelstva* (*Vedení strany a vlády*), v níž vyzývali k demokratizaci země a uváděli konkrétní program změn. Výzva, kterou na Sacharovovu prosbu podepsal také *Roj Medveděv, byla prvním politickým manifestem sovětské liberálně a socialisticky naladěné inteligence a začala kolovat v sovětském samizdatu; všechny pozdější iniciativy tohoto druhu, jako *Pismo voždiam Sovetskogo sojuza* (*Dopis vůdcům Sovětského svazu*) *Alexandra Solženicyna, byly přímou nebo nepřímou polemikou s tímto dokumentem. Není známo, zda *Medveděvův, Sacharovův a *Turčinův dopis znal Michail Gorbačov a další sovětské vůdci druhé poloviny osmdesátých let, ale za perestrojky se uskutečnila většina toho, co se v něm požadovalo. V roce 1970 však nevyvolal žádnou reakci (o rok později Sacharov zkráceně zopakoval hlavní teze dopisu v *Memoriálu L. I. Brežněvovi*).

Rovněž na jaře 1970 se Sacharovův podpis objevil pod mnoha peticemi na obranu lidí pronásledovaných z politických důvodů. Nejznámější bylo jeho angažmá v případě Žorese

Medveděva, nuceně umístěného do psychiatrické léčebny (květen–červen 1970) – podpisy pod výzvou k jeho propuštění sbíral mezi známými a na veřejných akcích. Byl dokonce pozván k ministru zdravotnictví na poradě o „Medveděvově záležitosti“. Krátce po této poradě byl Medveděv propuštěn; nebyla to jen zásluha Sacharova, ale také jiných představitelů akademické elity (mj. profesora Pjotra Kapici), kteří aktivně vystoupili na obranu kolegy.

V říjnu 1970 se Sacharov poprvé zúčastnil soudního politického procesu: byl jedním z mála, které pustili do soudní síně v Kaluze, kde se projednávala kauza *Revolta Pimenova a Borise Vajla, obžalovaných z přechovávání a šíření samizdatu. Pro Sacharova tato událost byla významná také z osobních důvodů – poznal tehdy *Jelenu Bonner, která se záhy stala jeho manželkou.

Činnost na obranu lidských práv se Sacharov rozhodl vykonávat samostatně, nevázat se oficiálními pouty a nevstupovat do žádných organizací. Výjimkou byl *Výbor pro lidská práva v SSSR, vzniklý z iniciativy *Valerije Čalidzeho. Sacharov do něj vstoupil a pokračoval v jeho práci poté, co *Čalidze emigroval do USA. Nebyl však nakloněn akademickému zkoumání právních problémů a kromě toho předpokládal, že veřejné mínění nebude výbor pokládat za expertní badatelskou skupinu, ale za organizaci, jež by měla hájit práva konkrétních lidí v konkrétních případech. To se také stalo: členy výboru a především Sacharova zavalila lavina dopisů a návštěv, zejména lidí mimo Moskvu, a on neviděl důvod odmítat lidem pomoc a zaštitovat se statutem výboru. Možná právě tehdy začala vznikat lidová legenda o velkém přímluvci, který je ochoten se pustit do boje s každou nespravedlností ze strany moci.

Počátkem sedmdesátých let se Sacharov angažoval v obraně vězňů svědomí a dalších pronásledovaných z politických důvodů, věnoval se jejich případům veřejně i soukromě, jezdil na soudní procesy (přestože ho od roku 1971 už nepouštěli do soudní síně), protestoval proti porušování lidských práv v SSSR a jiných zemích, poskytoval rozhovory, pořádal tiskové konference pro zahraniční novináře. Seznam dokumentů „na obranu“, které Sacharov podepsal a který sestavila *Ljudmila Aleksejeva jen z jednoho zdroje, Archivu samizdatu **Rádía Svoboda*, čítá přes 150 položek. Také v článcích a rozhovorech na obecnější témata i v nobelovském projevu navazoval na tradici *Úvah*: vždy své vyjádření končil jmenovitým výčtem politických vězňů a jiných pronásledovaných, jejichž osud by bylo možné zmírnit díky snahám mezinárodního společenství.

Na podzim 1972 Sacharov inicioval dvě výzvy předsednictvu Nejvyššího sovětu – jedna vyzývala ke zrušení trestu smrti, druhá k vyhlášení všeobecné amnestie pro politické vězně k padesátému výročí SSSR.

Druhého července 1973 v rozsáhlém rozhovoru pro švédský rozhlas a televizi charakterizoval stav sovětské společnosti. Za pozitivní stránku režimu pokládal jeho stabilitu: projevil názor, že všechny reformy budou muset být postupné, aby nepřerušily kontinuitu a neuvrhly zemi do chaosu. Navrhoval konkrétně působit směrem k demokratizaci.

Šestnáctého srpna 1973 ho zástupce generálního prokurátora SSSR Michail Malarov předvolal na „pohovor“. Byl obviněn, že se zabývá *protisovětskou a diverzní činností*. Byl varován, že jeho setkání s cizinci mohou mít za následek odhalení informací, které zajímají zahraniční rozvědky (Sacharov vždy pečlivě dodržoval povinnost ochrany státního tajemství spojeného s jeho předchozí prací; Malarov měl pravděpodobně na mysli, že pouhá setkání s cizinci narušují nepsanou tradici, že musejí být „schválena“). Dvacátého prvního srpna uspořádal Sacharov ve svém bytě tiskovou konferenci, na které informoval o tom, že byl varován, a odpověděl na četné dotazy.

Koncem srpna a v září 1973 se v tisku rozpoutala úporná kampaň proti *Sacharovovi a *Solženicynovi. Kampaň ještě zesílila, když se po vojenském převratu v Chile obrátilo několik sovětských disidentů včetně Sacharova na Augusta Pinocheta v obraně chilského básníka a komunisty Pabla Nerudy (tisk označil akci za „nemorální“, přičemž si nevěšal obsahu dopisu, který zamlčel, ale samotného faktu, že se obrátili na diktátora).

V únoru 1974 Sacharov podepsal **Moskevsku výzvu* na obranu *Alexandra Solženicyna. Dva měsíce poté napsal článek polemizující se *Solženicynovým *Dopisem vůdcům Sovětského svazu*. Nesouhlasil s tvrzením, že země není připravena na demokracii, a výzvu k izolacionismu a omezení vědecko-technického rozvoje pokládal za utopickou a nebezpečnou.

Od 28. června do 4. července 1974 držel první hladovku, jíž chtěl při návštěvě prezidenta USA v SSSR upozornit na situaci sovětských politických vězňů. Třicátého října 1974 bylo na tiskové konferenci v jeho bytě oznámeno, že vězňové *mordvinských táborů, *permských táborů a *vladimirské věznice vyhlásili *Den politického vězně v SSSR. V prosinci 1974 vydal (společně se *Sergejem Kovaljovem) výzvu k propuštění vězňů svědomí na celém světě.

V polovině roku 1975 dokončil svou nejrozsáhlejší práci (nepočítáme-li *Vzpomínky O straně i mire (Má země a svět)*). Zabýval se v ní třemi problémy: aktuálním stavem sovětské společnosti; odzbrojením a snížením nebezpečí jaderné války; západní inteligencí levicově liberálních a socialistických názorů. Diagnózu stavu společnosti formuloval ostřeji než dosud, označil ji za společnost bez svobody, nerovnou, s nízkou životní úrovní a technologicky zaostalou. Jako vždy podrobně popsal současné politické pronásledování. Kritizoval výsledky vyjednávání o odzbrojení mezi SSSR a USA. Podle jeho názoru nebyl vyřešen problém kontroly dodržování těchto dohod, a co bylo nejdůležitější, rozhovory oslabily jeden z významných činitelů zastavení zbrojení: úroveň ztrát útočící strany při odvetném úderu se může jevit jako nepřijatelná. Západní inteligenci autor varoval před *neuváženým a lehkovážným podléháním levicově liberální módě*, přičemž zároveň připouštěl, že levicově liberální světový názor vyplývá z altruismu, snahy o spravedlnost a všeobecný blahobyt, a že opatrná a rozumná realizace některých levicových ideálů může přispět ke spravedlnosti, štěstí a blahobytu. Dvě kapitoly věnoval důležitým konkrétním problémům – svobodně si zvolit zemi, v níž chce člověk žít, tj. svobodě emigrovat, a situaci v Indočíně (vítězství komunistů ve Vietnamu a „rudých Khmérů“ v Kambodže) a na Blízkém východě (arabsko-izraelský konflikt, kurdský problém). Na závěr v bodech vyjmenoval vnitřní reformy nezbytné pro zemi a také bezodkladné kroky vedoucí k ozdravení mezinárodních vztahů.

Devátého října 1975 dostal Sacharov Nobelovu cenu míru. Událost byla neobyčejně důležitá nejen pro samotného laureáta, ale i pro celé disidentské prostředí, které bylo tehdy na Západě, ale i ve vědomí značné části obyvatel Sovětského svazu ztotožňováno s jeho osobou. V prvním stručném prohlášení řekl, že toto vyznamenání sdílí s vězni svědomí, a projevil naději na *celosvětovou politickou amnestii*.

V SSSR začala nová mediální štvance. Sacharov nedostal povolení odjet do Norska na slavnost udělení Nobelovy ceny míru (*jako osoba obeznámená se státním tajemstvím*) a 10. prosince ho v Oslu reprezentovala jeho žena *Jelena Bonner, která v té době již v zahraničí byla (ještě před udělením ceny se jí podařilo dosáhnout povolení odjet na léčení do Itálie). Přečetla nobelovský projev, který připravil Sacharov a jemuž dal název *Mír, progress, prava človeka (Mír, pokrok, lidská práva)*. V projevu odůvodnil nenarušitelné spojení těchto tří pojmů, klíčových pro rozvoj současného světa. Připomněl nebezpečí, s nimiž se lidstvo setkalo ve druhé polovině dvacátého století, v kritickém období svých dějin, a zvláště zdůraznil rozdělení světa

na „první“, „druhý“ a „třetí“, zpochybnil názor, že pro dobro lidstva je třeba „zpomalit“ vědecko-technický pokrok, ale vyzval k jeho rozumné kontrole. Znovu zdůraznil klíčovou roli intelektuální svobody při řešení těchto problémů. Popsal nezbytné podmínky pro všeobecnou dohodu o odzbrojení. Poslední část projevu byla věnována lidským právům a jejich mezinárodnímu významu a politickému pronásledování v Sovětském svazu, připomněl také jména několika desítek politických vězňů. Zdůraznil, že v první řadě je třeba bránit *oběti režimů vládnoucích v různých zemích, bez totálního odsouzení těchto režimů a vyzývání k jejich svržení. Potřebné jsou reformy, nikoli revoluce.*

Sám Sacharov byl v den předávání ceny ve Vilniusu, kde probíhalo hlavní líčení s jeho přítelem *Sergejem Kovaljovem; do soudní síně ho přes jeho všemožné snahy nepustili.

Dvanáctého ledna 1977 se vyslovil ke *kauze výbuchů v moskevském metru. Protestoval proti narážkám v tisku, že se teroristických akcí účastnili sovětští disidenti. Podle jeho názoru mohla být celá věc provokací represivních orgánů: *Chtěl bych, aby se tyto obavy ukázaly jako neodůvodněné.* Pětadvacátého prosince 1977 označil zástupce generálního prokurátora SSSR jeho řeč za *hroznou pomluvu*, snažil se ho přimět, aby ji dementoval, a varoval před trestní odpovědností podle *dekrety předsednictva Nejvyššího sovětu SSSR z 25. prosince 1972. Sacharov výstrahu odmítl podepsat.

V článku napsaném v květnu 1977 *Trevoga i naděžda (Strach a naděje)* se Sacharov zabýval problémy nebezpečí tkvícího v absenci svobodné výměny informací ve společnosti totalitního socialismu a problematikou boje za lidská práva jako důležitého činitele mezinárodních vztahů.

Na začátku roku se setkal se *Zbigniewem Romaszewským, který přijel do Moskvy jako představitel *Výboru společenské sebeobrany KOR.

Třicátého prvního ledna 1979 žádal Sacharov v dopise Brežněvovi o pozastavení výkonu trestu smrti nad Zavenem Bagdasarjanem, Hakopem Stěpaňjanem a *Stěpanem Zatikjanem, kteří byli za výbuchy v metru odsouzeni, a o uskutečnění nového veřejného hlavního líčení. (Podle oficiální informace byli odsouzeni o den dříve zastřeleni, ale Sacharov o tom nevěděl.) Osmého února deník *Izvestije* uveřejnil dopis Dmitrije Ťužina, poškozeného při výbuchu, pod názvem *Pozor zaščitníkům ubijc! (Hanba obráncům vrahů!)*. Ťužin, jeho žena a dcera byli zraněni, ale jeho bratr zahynul. Zanedlouho se u Sacharova objevili dva muži, kteří se vydávali za příbuzné lidí zabitých při výbuchu, a vyhrožovali mu.

Třetího a čtvrtého ledna 1980 poskytl Sacharov deníkům *Die Welt* a *The New York Times* rozhovor o sovětské intervenci do Afghánistánu. Prohlásil mimo jiné, že nestáhne-li SSSR své vojska z Afghánistánu, měl by Mezinárodní olympijský výbor upustit od uspořádání olympiády v Moskvě.

Nejvyšší představitelé strany a vlády uvažovali o vypovězení Sacharova z Moskvy dávno před rokem 1980. Již v září 1973 navrhoval Brežněv na zasedání politického byra poslat Sacharova „do vyhnanství“ do sibiřského oddělení Akademie věd. Tehdy také Andropov předložil v poznámce pro ÚV následující plán: se Sacharovem se sejde Michail Suslov, který ho požádá, aby *zanechal nepřátelské činnosti* pod hrozbou, že bude zbaven titulů a řádů, a navrhne mu přemístění do práce v některém „uzavřeném“ městě, *aby se vzdálil od nepřátelského prostředí.*

V rozsáhlejšímu textu zasláném ÚV v lednu 1977 obsahujícím podrobný plán na rozbití disidentských organizací (v první řadě helsinských skupin) se Andropov k této myšlence vrátil. Tentokrát navrhl nedávat Sacharovovi na vybranou a nuceně ho poslat pryč z Moskvy. Tento plán byl uskutečněn až na začátku roku 1980. Osmého ledna vydalo předsednictvo Nejvyššího sovětu SSSR dekret o tom, že jsou Sacharovovi odňata všechna státní vyznamenání, a dekret

o jeho administrativním vypovězení z Moskvy. První dekret vyšel v bulletinu *Vedomosti verchovného soveta SSSR*, druhý byl tajný až do roku 1996.

Dvaadvacátého ledna 1980 oznámil zástupce generálního prokurátora Sacharovovi, že bylo přijato rozhodnutí poslat ho do města Gorkij, aby mu byly znemožněny styky s občany jiných zemí. Bylo povoleno, aby ho provázela manželka. Následujícího dne informace o deportaci Sacharova a odnětí státních vyznamenání a cen, které obdržel, vyšla v sovětském tisku.

V Gorkém byl Sacharov fakticky ve vyhnanství: byl sledován, nesměl odjet za hranice města, stýkat se s cizinci (kteří se ostatně stejně nemohli v „uzavřeném“ městě objevit) ani se „zločineckými živly“. Dostal malý byt na periférii. Na chodbě domu bylo zbudováno policejní stanoviště a do bytu směli lidé vstoupit jen se svolením KGB. K Sacharovovým mohli přijít jen tři místní známí najednou a občas také lidé, kteří měli vyjádřit „rozhořčené odsouzení“ jeho *protisovětské činnosti*. Z Moskvy mohli přijet Sacharovovi kolegové z Fakulty teoretické fyziky IFAN, ale každou takovou delegaci musela schválit KGB. Jiné hosty z Moskvy k němu pouštěli výběrově.

Jediným Sacharovovým spojovacím článkem s Moskvou byla jeho manželka. V květnu 1984 však byla *Bonner obviněna z **hanobení sovětského zřízení* (*par. 190, odst. 1 tr. z. RSFSR) a odsouzena k 5 letům vyhnanství. Místem vyhnanství byl určen Gorkij. Do konce roku 1985 byli Sacharovovi prakticky odříznuti od světa.

Vyhnanství v Gorkém Sacharova neumlčelo. V letech 1980–1986 se věnoval úkolům teoretické fyziky a také boji za svá práva i práva svých blízkých, vystoupením na obecně humanitární témata a obraně šikanovaných.

Sacharov se pokoušel získat členy Akademie věd, aby se postavili na jeho obranu. Mlčení kolegů ho trápilo jako svědectví absence občanské odpovědnosti lidí, na nichž podle jeho názoru závisela budoucnost lidstva. Později se ukázalo, že jeho snahy byly do jisté míry úspěšné – někteří fyzikové vystoupili na jeho obranu a přinejmenším upozorňovali na jeho práva. Dělal to však soukromě, nezveřejňovali své akce. Profesor Pjotr Kapica se v letech 1980 a 1981 písemně obracel na vedení země výzvou ke zlepšení Sacharovova osudu. Za Sacharova se postavil také vedoucí Fakulty teoretické fyziky IFAN Vitalij Ginzburg a další zaměstnanci fakulty.

Dramatickou podobu získal Sacharovův boj o osud jeho blízkých. Již na začátku jeho společenské činnosti došlo k pokusům o jeho vydírání, když se objevily výhrůžky dětem *Jeleny Bonner z prvního manželství Alexeji Semjonovovi, Tatjaně Semjonové-Jankelevič a jejímu muži Jefremu Jankelevičovi i jejich dětem. Vedle stálých anonymních výhrůžek je postihly i administrativní represe: úřady se pokoušely vykonstruovat jejich trestní stíhání, děti byly propuštěny ze školy. Byli donuceni emigrovat – v roce 1977 Jankelevič, v roce 1978 Alexej Semjonov.

V prvních letech vyhnanství byla pro Sacharova největším problémem záležitost Semjonovovy snoubenky – Jelizaveta Aleksejeva totiž nedostala od úřadů povolení odjet ze země. Sacharov se půldruhého roku snažil pro ni povolení získat. Jeho snahy nikam nevedly, a tak Sacharovovi vyhlásili hladovku (22. listopadu – 8. prosince 1981). Akce byla úspěšná, Aleksejeva nakonec povolení opustit SSSR dostala.

Tři další hladovky (2.–27. května 1984, 16. dubna – 11. července a 25. července – 22. října 1985) Sacharov vyhlásil, aby dosáhl pro svou ženu povolení odjet na léčení do zahraničí (na jaře 1984 měla infarkt). Hladovky skončily úspěchem – *Jelena Bonner strávila šest měsíců v USA, kde se podrobila operaci (její trest vyhnanství byl na dobu výjezdu prerušen). Jen tak dramatickým způsobem se Sacharovovi podařilo zachránit manželčino zdraví a možná i život, a zároveň prorazit informační blokádu.

V Gorkém napsal několik prací věnovaných společenské a politické problematice. Nejdůležitější z nich byl plán na mírovou regulaci situace v Afghánistánu pod záštitou OSN, adresovaný generálnímu tajemníkovi OSN a vůdcům členských států Rady bezpečnosti (červenec 1980), a článek *Opasnost' termojadernoj vojny (Nebezpečí termojaderné války)*. Tento článek (z února 1983) byl obsáhlou reakcí na katastrofické vystoupení amerického fyzika Sidneye Drella o důsledcích termojaderné války. Sacharov souhlasil s jeho hodnocením ničivých důsledků použití jaderných zbraní a s nezbytností navrácení strategické parity mezi Východem a Západem v oblasti konvenčního zbrojení jako se základními podmínkami omezení jaderného arzenálu obou stran, ale navrhoval jiné pořadí priorit, než bylo to, které se sovětská strana snažila při vyjednávání partnerům vnutit. Sacharov se vlastně řídil stejnou myšlenkou, která ho v roce 1948 přiměla pracovat na vývoji termojaderné bomby – myšlenkou rovnováhy sil jako hlavního činitele odvrácení hrozby globální katastrofy. Zdůraznil také, že nelze připustit „morální odzbrojení“ Západu a jednostranné ústupky sovětskému nátlaku, protože to zvyšuje nebezpečí války. Konečně pak poukazoval na to, že důležitým zdrojem ohrožení jsou expanzionistické tendence politiky SSSR, absence svobody a svobodné výměny informací ve společnosti.

Uveřejnění článku na Západě rozzuřilo sovětské úřady. V tisku byl Sacharov líčen jako válečný štváček a agent světového imperialismu. Této kampaně se podobně jako v roce 1973 účastnili také někteří Sacharovovi kolegové z Akademie věd. Zároveň vrcholila tisková kampaň proti *Jeleně Bonner, která byla označována za *démonickou ženu, zlého ducha akademika Sacharova* a sionistickou agentku přidělenou na Sacharova, aby jím manipulovala.

Také v Gorkém Sacharov mnohokrát vystoupil na obranu lidí pronásledovaných za politické postoje. Dvacátého února 1986 se obrátil na Michaila Gorbačova dopisem, v němž sovětského vůdce vyzýval, aby *pomohl propustit z věznic a vyhnanství všechny vězně svědomí odsouzené podle paragrafů 190, odst. 1, a [par.] 70 a 142 tr. z. RSFSR a příslušných paragrafů v jiných republikách* a také ty, kteří byli kvůli svému přesvědčení umístěni do *speciálních psychiatrických léčeben, jakož i vězně svědomí odsouzené podle vykonstruovaných obvinění. Připomněl jména více než deseti vězňů.

Ve vyhnanství pokračoval v práci na pamětech, kterou započal ještě v Moskvě. Dvakrát (13. března 1981 a 11. října 1982) byl rukopis ukraden. Rozsáhlé části byly zabaveny u *Jeleny Bonner 7. prosince 1982 při zadržení a prohlídce během jedné její cesty do Moskvy. Přestože se strojopis čtyřikrát ztratil (nejranější varianta zmizela již v listopadu 1978 při tajné prohlídce bytu Sacharovových), v listopadu 1983 byly *Vzpomínky* dokončeny (končí únorem 1983).

Po návratu z vyhnanství napsal Sacharov ještě jeden díl vzpomínek, *Moskva – Gorkij, daleje vzdě (Moskva – Gorkij a jinde)*, zahrnující červenec 1985 – srpen 1989, který tvoří svébytný celek se vzpomínkami *Jeleny Bonner *Postskriptum*, týkajícími se událostí od února 1983 do dubna 1986.

V létě 1985, kdy se Sacharov snažil o povolení k výjezdu své ženy na léčení, prohlašoval v dopisech Gorbačovovi a ministrovi zahraničí Andreji Gromykovovi, že v budoucnu nehodlá otevřeně vystupovat ve společenských záležitostech *kromě výjimečných případů*.

V říjnu 1986 se Sacharov znovu obrátil na Gorbačova dopisem, ve kterém uvedl, že jeho deportace do Gorkého byla nezákonná a rozsudek nad jeho ženou nespravedlivý, a opakoval slib, že se nebude zabývat společenskými záležitostmi kromě výjimečných případů. Vyjádřil naději, že rozhodnutí bude odvoláno, a psal, že by se chtěl soustředit na problémy termojaderné energetiky a mezinárodní spolupráce v této oblasti.

Prvního prosince 1986 Gorbačov na zasedání politického byra ÚV KSSS dopis přečetl, vyjádřil se k němu souhlasně a navrhl Sacharovovo propuštění a omilostnění jeho ženy, což členové politického byra schválili. Šestnáctého prosince 1986, den předtím, než bylo rozhodnutí politického byra potvrzeno dekrety předsednictva Nejvyššího sovětu, zavolal Gorbačov do bytu Sacharovových v Gorkém (den předtím jim nečekaně zapojili telefon) a oznámil mu, že dekret z 8. ledna 1980 ztrácí platnost a že se bude moci vrátit do Moskvy, *k vlastenecké činnosti*. Dodal, že se do Moskvy bude moci vrátit i *Jelena Bonner.

Tento slavný Gorbačovův telefonát neznamenal jen ukončení vyhnanství Sacharova a jeho ženy. Byl to rovněž srozumitelný signál pro zemi, ohlašující skutečný, a ne jen hlásaný začátek perestrojky. Sacharov se v rozhovoru dotkl také otázky propuštění všech politických vězňů v SSSR. Připomněl Gorbačovovi, že před několika dny v *čistopolské věznicí zemřel *Anatolij Marčenko, o jehož osudu psal ve svém únorovém dopise. S tímto problémem vystoupil také po triumfálním návratu do Moskvy 23. prosince. Když začali být koncem ledna 1987 propouštěni političtí vězni, mnohokrát se na Gorbačova obracel se záležitostmi konkrétních lidí.

Sacharov se nemohl vzdát společenské činnosti. V éře perestrojky od něj nejen společnost, ale i ti, kteří od něj ještě nedávno požadovali, aby slíbil, že *nebude vystupovat ve společenských záležitostech*, nyní očekávali, že se bude chovat úplně opačně. Tři roky, které uplynuly od Sacharovova návratu z vyhnanství do jeho smrti, byly naplněny intenzivní politickou a společenskou činností.

V únoru 1987 se zúčastnil mezinárodního fóra *Za svět bez jaderných zbraní, za přežití lidstva*. Prostředky v oblasti odzbrojení navržené na tomto fóru přispěly k postupu v jednání mezi SSSR a USA a k podpisu smlouvy o likvidaci raket středního doletu.

V srpnu 1988 byl zvolen do Společenské rady *Memorialu a stal se jejím předsedou. Do konce života věnoval mnoho sil a času utváření tohoto společenského hnutí, aktivně se podílel na přípravném sjezdu (v říjnu 1988) a zakládajícím sjezdu (v lednu 1989) sdružení *Memorial.

Dvacátého října 1988 byl zvolen členem předsednictva Akademie věd SSSR.

Koncem roku 1988 založil diskusní klub Moskevská tribuna.

Od ledna do března 1989 navrholo asi 60 vědeckých institucí jeho kandidaturu na Sjezd lidových poslanců SSSR. Třináctého dubna 1989 byl zvolen poslancem Sjezdu. Stal se členem a předsedou Meziregionální skupiny poslanců, která byla prototypem demokratické parlamentní opozice.

Zpracoval návrh ústavy nového státu – Svazu svobodných republik Evropy a Asie –, v němž se měl podle něj proměnit SSSR.

Na podzim 1989 byl spoluiniciátorem kampaně za zrušení šesti článků Ústavy SSSR, které KSSS označovaly za *vedoucí a řídicí sílu* sovětské společnosti. Na začátku prosince vyzýval na zasedáních Meziregionální skupiny poslanců k vyhlášení generální stávkou na podporu tohoto požadavku.

Čtrnáctého prosince 1989 náhle zemřel ve svém moskevském bytě.

Ze Sacharovova pohřbu se stala celonárodní událost – účastnily se ho statisíce lidí. Byl pochován na Vostrjakovském hřbitově v Moskvě.

Alexandr Daniel

I.

- List otwarty A. Sacharowa do obrońców prawa w Polsce i Czechosłowacji (23. 10. 1979). *Kultura*, 1979, č. 12.
- Memoriał do L. I. Brežněva. Přel. Łobodowski, Józef. *Kultura*, 1972, č. 9.
- Mir, progress, prava čeloveka. Stat'ji i vystuplenija*. Moskva 1990.
- Mój kraj i świat*. Přel. Kaniowski, Michał [vl. jm. Pomianowski, Jerzy]. Paříž 1975; *Alternatywy*, [Varšava 1984].
- Rozmyślania o postępie, pokojowym współistnieniu i wolności intelektualnej*. Přel. Łobodowski, Józef. Paříž 1968; *Literatura na Świecie*, 1991, č. 4.
- Rozmyślania, wywiady, propozycje, artykuły*. Myśl, [Varšava 1989].
- Trevoga i naděžda*. New York 1977; rozšířené vydání: Moskva 1990. Anglicky jako: *Alarm and Hope*. New York 1979.
- Wspomnienia*, sv. 1–3...
- SACHAROV, A. – SOLŽENICYN, A.: *Polemika wokół „Listu do przywódców Związku Radzieckiego“ Sołženicyna*. NOWA, Varšava 1981.

II.

- 30 let „Razmyšlenij...“ Andreja Sacharova. Mat'erialy konferencii*. Moskva 1998.
- Apel chrześcijan przedstawicieli Europy Wschodniej w Rzymie (25. 01. 80). *Kultura*, 1980, č. 3 (na obranu Sacharova).
- BONNER, J.: *Postskriptum. Kniga o gorkovskoj ssylke...*
- TÁŽ: *Przez wszystkie te lata nad Sacharowem wisi zagrożenie...*
- TÁŽ: *Volnyje zametki k rodoslovnoj Andreja Sacharova...*
- BUKOVSKIJ, V.: *Moskevský proces...*
- GORELIK, G.: *Andrej Sacharov. Nauka i Svoboda*. Moskva 2000; 2004. Anglicky jako: BOUIS, A. W. – GORELIK, G.: *The World of Andrei Sakharov. A Russian Physicist's Path to Freedom*. Oxford – New York 2005.
- GRIBANOV, A. – RUBENSTEIN, J. (eds.): *The KGB file of Andrei Sakharov*. New Haven 2005.
- Letopis žizni, naučnoj i obščestvennoj dějatělnosti Andreja Dmitrijeviča Sacharova 1921–1989*, sv. 1: 1921–1953. Moskva 2002.
- LOURIE, R.: *Sakharov. A Biography*. Hanover, NH [USA] 2002.
- On meždu nami žil... Vospominanija o Sacharove*. Moskva 1996.
- Trybunał im. Sacharowa. *Kultura*, 1979, č. 11.

Andrej SIŇAVSKIJ (1925–1997)

Spisovatel, literární vědec, kritik. Publikoval svá díla na Západě. Spolu s Julijem Danielem byl obžalován v procesu, který vyvolal v SSSR první vlnu otevřených protestů. Pseudonym: Abram Terc.

Narodil se v Moskvě jako syn profesionálního revolucionáře (do roku 1918 člena strany socialistů-revolucionářů, eserů). V letech 1943–1945 sloužil v armádě. Po demobilizaci se stal studentem a později doktorandem Filologické fakulty Moskevské univerzity.

Na přelomu čtyřicátých a padesátých let se ho ministerstvo státní bezpečnosti pokusilo využít jako provokatéra v operaci proti jeho kolegyni z ročníku, Francouzce Hélène Peltier. Siňavskij svůj „objekt“ varoval před záměrem bezpečnostních služeb, načež spolu hráli riskantní hru, která skončila zmařením plánů bezpečnosti. O několik let později se Peltier stala hlavní pomocnicí Siňavského při předávání jeho „podzemních“ děl za hranice – v roce 1984 se tento příběh stal základem jedné z kapitol románu *Spokojnoj noči (Dobrou noc)*.

V roce 1952 obhájil doktorskou práci. Od roku 1953 byl vědeckým pracovníkem Gorkého ústavu všeobecné literatury Akademie věd SSSR. Je autorem studií věnovaných tvorbě Eduarda Bagrického, Maxima Gorkého, Vladimira Majakovského, sovětské literatury z doby občanské války a druhé světové války. V letech 1957–1958 vedl na Filologické fakultě Moskevské univerzity seminář z ruské poezie začátku 20. století. V letech 1958–1965 přednášel ruskou literaturu ve školicím studiu Moskevského uměleckého divadla (MChAT). V roce 1960 vydal (společně s Igorem Golomštokem) knihu *Picasso*, první sovětskou monografii tohoto v SSSR napolo zakázaného malíře. V prosinci 1960 se stal členem Svazu spisovatelů SSSR. Získal popularitu jako jeden z předních kritiků literárního měsíčníku *Novyj mir*. V roce 1965 v edici Básníková knihovna vyšla sbírka básní Borise Pasternaka (první vydání po básníkově smrti) s rozsáhlou Siňavského předmlouvou. Z dotisků, které vyšly po Siňavského uvěznění, byla předmluva vypuštěna.

V roce 1954 začal psát a v roce 1956 tajně předával za hranice povídky, romány a eseje, které vzhledem ke svému obsahu a stylu nemohly být uveřejněny v SSSR.

Ve svém programovém filozofickém a estetickém pojednání *Čto takoje socialističeskij realizm? (Co je socialistický realismus?)*, které v roce 1959 anonymně vyšlo v Paříži, Siňavskij analyzoval tragický rozpor mezi vznešenými společenskými ideály hlásanými komunistickou teorií a prostředky sloužícími k jejich dosažení. *Aby navždy zmizela vězení, vybudovali jsme nová vězení. Aby padly hranice mezi státy, obklopili jsme se čínskou zdí. Aby se práce v budoucnu stala odpočinkem a potěšením, zavedli jsme těžkou robotu. Aby už nebyla prolita ani kapka krve, zabíjeli jsme, zabíjeli a zabíjeli. [...] Výsledky nikdy nejsou totožné s cílem podle původního záměru. Prostředky a úsilí vynaložené k dosažení cíle změni jeho reálnou podobu tak, že je už sotva k poznání. Inkviziční hranice pomohly zachovat Evangelium – ale co po nich z Evangelia zbylo?*

Socialistický realismus, uměleckou metodu, jejíž nedodržení se v Sovětském svazu od roku 1934 pokládalo za vážný ideologický zločin, hodnotil Siňavskij jako „teleologické umění“, „nový klasicismus“. Uznával estetickou hodnotu této metody v „ryzí podobě“, její nedílné spojení se sociologickým a kulturním fenoménem totalitarismu, ale ostře odmítal eklektické

spojování socrealismu s tradicemi „kritického realismu“ ruské literatury devatenáctého století, jako to dělali sovětské literáti. Jako alternativu navrhol svůj „fantastický realismus“, který byl jeho objevem a jenž dokázal dodat totalitní skutečnosti absurditu.

Aby tento program mohl zrealizovat, stvořil Abrama Terce, kterého později považoval nejen za svůj pseudonym, ale za jakéhosi svého „literárního dvojníka“. Tercovy fantastické povídky a romány vycházely v zahraničí od roku 1959 a měly velký úspěch dávno před „odhalením“ a uvězněním jejich autora. Byly přeloženy do nejdůležitějších evropských a asijských jazyků. KGB mnoho let autora usilovně hledala a do pátrání zapojila i své agenty v zahraničí.

Osmého září 1965 byl Siňavskij uvězněn. Pátého ledna 1966 rozhodl sekretariát ÚV KSSS na návrh KGB a po dohodě s vedením Svazu spisovatelů o veřejném procesu se Siňavským a zároveň o uvěznění jeho přítele Julije Daniela (pseudonymem Nikolaj Aržak) za stejný „zločin“. Bylo také rozhodnuto, že trestem má být odnětí svobody. Po rozhodnutí ÚV zahájil sovětský tisk proti oběma „odpadlíkům“ a „literárním podvraccům“ štvani, která vyvrcholila v době hlavního líčení a trvala ještě několik týdnů po skončení procesu.

Kauzou se zabýval Nejvyšší soud RSFSR ve dnech 10.–14. února 1966. Jak v průběhu hlavního líčení, tak v posledním slově Siňavskij odmítl přiznat vinu a bránil právo spisovatele na tvůrčí svobodu. Soud rozhodl, že *par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR se vztahuje na oba Tercovy romány – *Sud idot (Soud přichází)* a *Ljubimov* – a části pojednání *Co je socialistický realismus?* Rozsudek zněl na sedm let odnětí svobody.

*Proces Daniela a Siňavského se stal jednou z hlavních událostí let 1965–1966 a udělal silný dojem na světové veřejné mínění, a to i na prokomunisticky naladěnou západní inteligenci. V samotném SSSR vyvolal nevídanou vlnu individuálních a kolektivních protestů, mj. *mítink glasnosti z 5. prosince 1965 na Puškinově náměstí v Moskvě (mnozí badatelé toto první veřejné vystoupení na obranu práv pokládají za počátek hnutí na obranu lidských práv v SSSR). Na rozdíl od analogických protestů, jaké o rok dříve vyvolal proces s Josifem Brodským, vyznačovala se kampaň v letech 1965–1966 velkým rozmachem a otevřeností: dopisy a vystoupení na obranu Daniela a *Siňavského, které sami autoři označovali za „otevřené“, kolovaly v samizdatu. Tam se také šířily prepisy vystoupení obou obžalovaných při procesu.

Zápisy ze soudní síně, které pořídily manželky obžalovaných, reakce sovětského a světového tisku, protestní dopisy a další dokumenty spojené s *procesem Daniela a Siňavského, posloužily *Alexandru Ginzburgovi jako materiál pro *Bílou knihu* vydanou v roce 1966, která zahájila řadu podobných publikací o politických procesech. Události, k nimž došlo poté, vyvolaly novou vlnu protestů.

Trest vykonával v *mordvinských táborech. V lágru napsal dvě knihy: *Progulki s Puškinym (Procházky s Puškinem)* a *Golos iz chora (Hlas ze sboru)* a začal pracovat na třetí – *V těni Gogola (Ve stínu Gogola)*. Tyto knihy, v nichž si autor znovu nasazuje literární masku Abrama Terce, už nejsou beletristická díla, ale literárněvědné eseje nebo pojednání. Koncem šestého roku spisovatelova věznění přinesly výsledek snahy jeho ženy Mariji Rozanovy a Daniela (toho času již na svobodě), kteří se obrátili na úřady s žádostí o Siňavského omilostnění. Podle dekretu předsednictva Nejvyššího sovětu SSSR z 20. května 1971 byl propuštěn z dalšího výkonu trestu a 8. června, 15 měsíců před vypršením trestu, byl z lágru propuštěn.

Následující dva roky žil v Moskvě a dál psal. Protože nemohl publikovat ani legálně, ani jako dříve nelegálně, rozhodl se pro emigraci a 10. srpna 1973 natrvalo odjel do Francie.

Přednášel ruskou literaturu na Sorboně. V letech 1974–1975 byl členem redakční rady čtvrtletníku **Kontinent* (odešel kvůli ostrému ideově politickému konfliktu s šéfredaktorem

Vladimírem Maksimovem). Po celou dobu publikoval (jako Siňavskij i jako Terc) v časopise **Sintaksis* (Paříž), který založila a redigovala Marija Rozanova. Vedl dlouhodobou polemiku s představiteli národně vlasteneckého proudu ruské emigrace (zejména s *Alexandrem Solženicynem): *V podmínkách sovětského despotismu se pro ruského inteligenta, myslím, hodí být liberálem a demokratem, a ne navrhopat nějakou jinou variantu nové despotie [...] naším posláním je stavět se na stranu svobody.*

V exilu vydal řadu knih, z nichž největší popularity dosáhl autobiografický román z roku 1984 *Spokojnoj noči (Dobrou noc)*. Popsal v něm utváření svého literárního alter ego – Abrama Terce. V SSSR byly jeho práce poprvé uveřejněny v roce 1989; byl to sborník *Cena metafory ili prestuplenije i nakazanije Siňavskogo i Daniela (Cena metafory aneb Zločin a trest Siňavského a Daniela)*. V knize vyšly práce uveřejněné na Západě v letech 1959–1966 a poslední slovo Siňavského na procesu.

Počínaje lednem 1989 mnohokrát přijel do vlasti. Po říjnu 1993 patřil k nejúpornějším kritikům Borise Jelcina.

Byl přesvědčen, že spisovatel hraje ve společnosti roli „odpadlíka“ a „zločince“ (pseudonym Abram Terc je vypůjčen ze zlodějského folklóru), „disidenta“. V tomto smyslu se rovněž pokládal za disidenta – nejen vůči sovětskému režimu, ale i vůči emigrantskému prostředí, v jehož značné části přetrvávala ideologická a světonázorová tabu. Téměř každá nová kniha Siňavského vyvolala bouři – nejprve v emigraci, a od roku 1989 i doma.

Zemřel ve Fontenay-aux-Roses u Paříže.

Dmitrij Zubarev

I.

GOLOMŠTOK, I. – SIŇAVSKIJ, A.: *Pikasso*. Moskva 1960.

MENŠUTIN, A. – SIŇAVSKIJ, A.: *Poezija pervych let revoljucii 1917–1920*. Moskva 1964.

Dissidentstvo kak ličnyj opyt. *Sintaksis*, 1986, č. 15. Polsky jako: Odstępstwo osobiste (překlad úryvků). *Karta*, 1985, č. 3.

Ivan-Durak. Paříž 1991.

„Opavšije listja“ Vasilija Rozanova. Paříž 1982.

Osnovy sovětskoj civilizacii. Moskva 2001.

Posledně slovo podsudimogo Andreja Siňavskogo. In: *Cena metafory ili prestuplenije i nakazanije Siňavskogo i Daniela...*

Proces literacki w Rosji. In: *„Kontynent“: Wybór artykułów*. Přel. Mazur, Adam [vl. jm. Drawicz, Andrzej]...

Russkij nacionalizm. *Sintaksis*, 1989, č. 26.

Sobranije sočiněnij v dvuch tomach, sv. 1: *Ljubimov, V cyrke, Ty i ja, Kvartiranty, Grafomany, Gololedica, Pchenc, Sud idot, Mysli vrasploch, Progulki s Puškinym, Golos iz chora*; sv. 2: *V těni Gogola, Spokojnoj noči, Kroška Cores*. Moskva 1992.

Solženicyn kak ustroitel novogo jedinomyслиja. *Sintaksis*, 1985, č. 14.

Soviet Civilization. A Cultural History. New York 1990.

Spokojnoj noči. Paříž 1984. Polsky jako: *Dobranoc* (fragment). Přel. Woroszylska, Natalia. In: *Antologia wolnej literatury rosyjskiej*. Varšava 1992.

Stalin – geroj i chudožnik stalinskoj epochi. *Sintaksis*, 1987, č. 19.

V noč posle bitvy...

- TERC, A. [vl. jm. Siňavskij, Andrej]: *Ljubimov*. Přel. Łobodowski, Józef. Paříž 1963.
 TÝŽ: *Myśli niespodziewane*. Přel. Łobodowski, Józef. Paříž 1965.
 TÝŽ: *Opowieści fantastyczne*. Přel. Łobodowski, Józef. Předmluva: Bergholtz, Stefan [vl. jm. Wat, Aleksander]. Paříž 1961.
 TÝŽ: *Sqd idzie. Co to jest realizm socjalistyczny*. Přel. Łobodowski, Józef. Předmluva: Herling-Grudziński, Gustaw. Paříž 1959.

II.

- BUKOVSKI, V.: *Moskevský proces...*
Cena metafory ili prestuplenije i nakazanije Siňavskogo i Daniela...
 DANIEL, A. (ed.) – DANIEL, J.: „Ja vsjo sbivajus na literaturu...” *Pisma iz zaključenija. Stichi...*
 DUDA, K.: Dzieje Ljubimova – próba sprawdzenia eksperymentu. In: TÁŽ: *Utopia w literaturze rosyjskiej XX wieku*. Kraków 1996.
 GINZBURG, A.: *Belaja kniga po dělu A. Siňavskogo i J. Daniela...*
 MITZNER, P. (ed.): Dzień jawnych sądów. *Zeszyty Historyczne*, 1993, č. 104 (dokumenty k procesu Daniela a Siňavského).
Sqd idzie! Stenogram z procesu A. Siniawskiego i J. Daniela (A. Terca i M. Arzaka). Moskwa, luty 1966. Předmluva: Zamojska, H. Paříž 1966.
 ŠČUKIN, V.: Trudne zmagania z przeszłością (Powieść Abrama Terca „Dobranoc“). In: SUCHANEK, L. (ed.): *Emigracja i tamizdat. Szkice o współczesnej prozie rosyjskiej...*
 WAT, A.: *Świat na haku i pod kluczem*. Varšava 1991 (*Czytając Terca*).
 WOŹNIAK, A.: *Ułuda i cud. W świecie sztuki Andrieja Siniawskiego – Abrama Terca*. Lublin 2004.
 ZUBAREV, D.: Iz žizni literaturovedov. *Novoje literaturnoje obozrenije*, 1996, č. 20.
 TÝŽ: *Vstrečnyj boj. Novoje literaturnoje obozrenije*, 1998, č. 30.

Alexandr SOLŽENICYN (1918–2008)

Spisovatel a publicista, duchovní vůdce pravoslavně-národního hnutí.
Autor *Souostroví Gulag, spoluautor sborníku *Iz-pod glyb (Zpod balvanů).
Zakladatel *Fondu pomoci politickým vězňům a jejich rodinám.

Narodil se v Kislovodsku v intelektuální rodině s rolnickými kořeny (otec zahynul při nehodě na lovu před synovým narozením). Dětství a mládí strávil v Rostově na Donu, kam se matka přestěhovala v roce 1924.

V roce 1941 zakončil Matematicko-fyzikální fakultu Rostovské univerzity, zároveň dálkově studoval moskevský Institut historie, filozofie a literatury. Byl oddaným komunistou. Pokoušel se o literaturu, hodlal napsat epeje o první světové válce a revoluci.

V říjnu 1941 byl odveden do Rudé armády. Od prosince 1942 bojoval na frontě. Velel baterii, v roce 1944 byl povýšen do hodnosti kapitána. Prošel s armádou od Kurského oblouku do Východního Pruska. Byl vyznamenán Řádem vlastenecké války II. stupně a rudé hvězdy a dvěma medailemi.

Devátého února 1945 byl uvězněn za to, co si psal se svým kolegou ze školy, důstojníkem Nikolajem Vitkevičem (v dopisech se kriticky vyjadřovali o Stalinovi a diskutovali o nápadu vytvořit po válce organizaci, jejímž cílem by bylo obnovení leninského ideálu). Sedmého července 1945 byl odsouzen podle *par. 58, odst. 10, ust. 2 a par. 58, odst. 11 (*par. 72) tr. z. RSFSR k osmi letům v lágru. Trest vykonával v táborech u Moskvy a poté v „šarašce“ (zvláštním vězení ministerstva státní bezpečnosti, kde vězňové – vědci a inženýři – pracovali na různých vládních zakázkách; byla to svébytná „konstrukční kancelář“ za mřížemi). Poslední tři roky strávil ve Stěplagu v Kazachstánu.

V březnu 1953 po propuštění z lágru byl poslán na nevymezenou dobu do obce Berlik v Džambulské oblasti Kazašské SSR. Pracoval ve škole jako učitel matematiky a fyziky.

Roky strávené ve vězení, lágrech a ve vyhnanství, stovky setkání s lidmi nejrůznějších přesvědčení a osudů zapůsobily na vývoj Solženicynových názorů. Odvrátil se od leninismu a stal se z něj přesvědčený antikomunista. Říjnovou revoluci začal vnímat jako největší tragédii v dějinách Ruska. Tajně pokračoval v intenzivní literární práci zahájené ještě v době věznění.

V létě 1956 byl propuštěn z vyhnanství a přestěhoval se do středního Ruska. V únoru 1957 byl rehabilitován. Téměř rok pracoval jako učitel v Kurlovském okrese ve Vladimířské oblasti. Od června 1957 žil v Rjazani, učil ve škole astronomii. Texty, které tajně psal, ukazoval jen nejbližším přátelům. V říjnu 1961 předal na přímluvu bývalého spoluvězně ze „šarašky“, spisovatele Lva Kopeleva, do časopisu *Novyj mir* povídku Šč-854 (1959). V listopadu 1962 bylo toto první významné dílo sovětské literatury plně věnované stalinským lágrům uveřejněno (*Novyj mir*, č. 11) pod titulem *Odin děň Ivana Děnisoviča (Jeden den Ivana Děnisoviče)* a bleskově autorovi přineslo věhlas doma i ve světě. Již v prosinci 1962 byl Solženicyn přijat do Svazu sovětských spisovatelů. Na setkání vedení strany se spisovateli Nikita Chruščov, který se osobně přičinil, aby cenzura povídku pustila, dílo veřejně označil za *vzor stranické pravdy*. *Jeden den Ivana Děnisoviče* byl navržen na Leninovu cenu.

Solženicynovy práce byly pokládány za první vlaštovku obrození velké tradice ruské literatury. Vydání povídek *Matrjonin dvor (Matrjonina chalupa)* a *Slučaj na stancii Krečetovka (Případ na stanici Krečetovka)* v časopise *Novyj mir* potvrdilo jeho postavení současného klasika, navazujícího na Fjodora Dostojevského a Lva Tolstého.

Zároveň na Solženicyna začali útočit odpůrci reformy ve stranickém a státním aparátu a také ortodoxní sovětská spisovatelé. Na uzavřených stranických zasedáních se objevily „důvěrné“ informace, že Solženicyn byl odsouzen za zradu a jeho rehabilitace byl omyl. Odpůrcům se podařilo zabránit udělení Leninovy ceny. Díla připravená k tisku v letech 1963–1964 odmítla cenzura. Po Chruščovově pádu začala otevřená štvance. KGB ho začala vyšetřovat.

Momentem zvratu v Solženicynově životopise se stal den 11. září 1965, kdy KGB zabavila část jeho tajného literárního archivu, který ukrýval u Venjamina Těuše; šlo mj. o dramatická díla a básně, vzniklé v době uvěznění a tehdy neurčené k tisku. S jednou z her, *Pir pobeditel'ej (Hostina vítězů)*, věnovanou událostem posledních měsíců druhé světové války, KGB seznámila členy předsednictva ÚV (později byl text hry mnohokrát používán ke spisovatelově kompromitaci). Téměř celé vedení státu se utvrdilo v přesvědčení, že Solženicyn je skrytý zatvrzelý nepřítel platného politického režimu. Jeho díla přestala vycházet, poslední, co v SSSR oficiálně vyšlo, byla povídka *Zachar Kalita (Strážný duch Kulikova pole; Novyj mir, 1966, č. 1)*.

Solženicynova kariéra populárního sovětského spisovatele byla v troskách, během dvou nebo tří let se stal neskrývaným disidentem. Začala nevídaná otevřená konfrontace spisovatele s úřady, která trvala až do roku 1974. Solženicyn ji popsal v autobiografické knize *Bodalsja těljonok s dubom (Trkalo se tele s dubem)*.

Již v letech 1963–1964 začaly v samizdatu kolovat menší práce, vzniklé v padesátých letech: hra ze života vězňů *Oleň i šalašovka (Jelen a šlapka)* byla připravována k inscenaci v divadle Sovremennik, ale nepustila ji cenzura; filmový scénář *Znajut istinu tanki (Tanky znají pravdu)*, věnovaný povstání v lágru v Džezkazganu v roce 1954; drobné prózy *Krochotnyje rasskazy (Drobné povídky)* – ty byly také zadrženy cenzurou a jako první ze zakázaných Solženicynových děl uveřejněny na Západě (**Grani, 1964, č. 56*).

V roce 1967 měl Solženicyn připraveny k tisku dva rozsáhlé romány. *V kruge pervom (V kruhu prvním)* je pestrá paleta života v Sovětském svazu koncem čtyřicátých let – počínaje „šaraškou“ (podobnou té, v níž si Solženicyn odpykával trest v letech 1947–1950) až po Stalinovu rezidenci nedaleko města. Tento román začal psát ještě ve vyhnanství v Kazachstánu (tehdy se jmenoval *Šaraška*), v práci pak pokračoval v Rjazani. Jak sám tvrdil, když rukopis připravoval k uveřejnění, vyňal nebo změnil kapitoly a části, které by mohly vyvolat výhrady cenzury. Přesto román nezískal povolení k vydání. Druhá práce, *Rakovyj korpus (Rakovina)*, která rovněž čerpá z autorových osobních zážitků, byla pokusem znovu položit „věčné otázky“ tradiční ruské literatury po smyslu života a podstatě lidské existence prostřednictvím osudů pacientů a lékařů onkologického oddělení provincionální nemocnice. Zároveň šlo o rozvinutou metaforu země vymaňující se z období masového teroru, ale nakažené násilím, pokrytectvím a lží. Román vznikl na objednávku časopisu *Novyj mir*, dokonce bylo v jednom čísle časopisu oznámeno jeho očekávané vydání, ale jeho uveřejnění navzdory dlouhotrvajícím snahám zmařila cenzura.

V roce 1966 Solženicyn v Moskvě několikrát veřejně prezentoval úryvky svých děl, mluvil také o pronásledování, které ho potkalo.

V květnu 1967 napsal otevřený dopis IV. sjezdu Svazu spisovatelů SSSR (*dopis Alexandra Solženicyna o cenzuře). Vyzval v něm ke slušné diskusi o svévoli cenzury, vytkl vedení Svazu

spisovatelů, že místo aby bránilo členy před politickým pronásledováním, účastní se štvancí. Dopis se šířil v samizdatu a vyšel v zahraničí. Solženicyna podpořilo kolektivním dopisem 80 spisovatelů a mnozí mu projevíli solidaritu v osobních dopisech a telegramech (mj. Venjamin Kaverin, Viktor Koněckij, Vladimir Kornilov, Alexej Kostěrin, Felix Svetov, Georgij Vladimov, Vladimir Vojnovič).

Od momentu rozšíření dopisu o cenzuře se Solženicynovo jméno stalo symbolem otevřeného společenského odporu vůči režimu.

V téže době vyšla díla *Rakovina* a *V kruhu prvním* v samizdatu. Přestože byla rozsáhlá, což ztěžovalo rozmnožování, získala nezvyklou oblibu čtenářů: na strojopisné kopie obou románů čekaly fronty zájemců, v prostředí inteligence se půjčovaly na jednu noc, lidé, kteří se téměř neznali, vytvářeli skupiny, aby četli společně – předávali si při četbě jednotlivé stránky z ruky do ruky.

V létě 1968 se v sovětském tisku (*Litěraturnaja gazeta, 26. 7. 1968*) poprvé objevil útok na spisovatele – byl kritizován především za dopis sjezdu Svazu spisovatelů, byl zde požadavek, aby se *odřízl od věry*, jakou kolem jeho jména rozpoutávají *protisovětské kruhy* na Západě. Na tento text reagovala v samizdatu *Lidija Čukovskaja článkem *Otvetstvennost' pisatelja i bezotvetstvennost' „Litěraturnoj gazety“ (Odpovědnost spisovatele a nezodpovědnost „Litěraturné gazety“)*.

Litěraturnaja gazeta tehdy uveřejnila stručné Solženicynovo prohlášení proti eventuálním nezákonným pokusům uveřejňovat jeho knihy v zahraničí. V témže roce Solženicyn na definitivní odmítnutí uveřejnit *Rakovinu* reagoval souhlasem s vydáním obou románů v zahraničí.

V listopadu 1969 byl vyloučen ze Svazu spisovatelů. Na vyloučení zareagoval *Otevřeným dopisem sekretariátu vedení Svazu spisovatelů RSFSR*. Adresáty označil za *nevidomé, kteří vedou slepce* a kteří úplně ztratili kontakt s realitou. Připomínal dávné (Anna Achmatova, Boris Pasternak) i akutální (*Lidija Čukovskaja, Lev Kopelev) štvance na spisovatele a vytkl těm, kdo rozhodovali o literatuře, že neustále hledají nepřítel. Sovětskou společnost charakterizoval jako *těžce nemocnou: zdraví jí může vrátit jen slušná a naprostá otevřenost*.

Osmého října 1970 se Solženicyn stal laureátem Nobelovy ceny za literaturu – byl jí vyznamenán za *morální sílu, s jakou navazoval na životné tradice ruské literatury*. Udělení ceny vyvolalo nepřátelskou kampaň v sovětském tisku. Solženicyn nesouhlasil s odjezdem do Stockholmu k převzetí ceny a své rozhodnutí zdůvodnil obavami, že by v té době byl zbaven sovětského občanství a nemohl by se vrátit do vlasti. V telegramu, který poslal organizátorům slavnostního udělení ceny, připomněl sovětské politické vězně držící hladovku na obranu svých práv. Půldruhého roku se ucházel o možnost, aby mu Nobelova cena byla udělena v Moskvě, ale úřady mu v poslední chvíli (v dubnu 1972) zkrížily plány – nedovolily představiteli švédské Akademie věd do SSSR přijet.

V létě 1971 pařížské nakladatelství YMCA-Press vydalo novou Solženicynovu knihu *Avugust četyrnadcatogo (Srpen 1914)* – první část několikadílné epopie o válce a ruské revoluci. Od té doby se práce na cyklu *Krasnoje koleso (Rudé kolo, jak nazval epopéj, kterou pokládal za své životní dílo)* stala na mnoho let jeho základním literárním zájmem.

Solženicynova tvorba a společenská činnost sehrály důležitou úlohu při utváření sovětského disidentského hnutí, přestože se spisovatel zdržoval osobní účasti v kolektivních akcích i členství v opozičních sdruženích a volil individuální aktivitu (jen jednou, v prosinci 1970, souhlasil s tím, že se stane členem dopisovatelem *Výboru lidských práv – později toho veřejně

litoval). Byl však ve styku se známými disidenty. V polovině šedesátých let se seznámil s bratry Žoresem a *Rojem Medveděvovými, sdílel protistalinistické ladění jejich knih. V červnu 1970 napsal otevřený dopis na obranu Žorese, umístěného do psychiatrické léčebny. V polovině sedmdesátých let vedla rozdílnost názorů – bratři Medveděvovi byli disidentští komunisté – k výraznému ochladnutí vztahů a k ostré polemice. Stykal se také s *Petrem Hryhorenkem, ale k jeho činnosti na obranu lidských práv měl ambivalentní vztah. Napsal dopis *Andreji Sacharovovi v souvislosti s jeho textem z roku 1968 *Razmyšlenija o progresse, mirnom sosuščestvovanii i intělektualnoj svobodě (Úvahy o pokroku, mírovém soužití a intelektuální svobodě)*. Velmi oceňoval, že šlo o veřejné vystoupení, ale kritizoval autora za to, že se rozhodně nedistancoval od socialistické ideologie. Myšlenka konvergence komunismu s kapitalismem vysvětlovaná v textu pro něj byla utopická. Rozhodnější Solženicynův odpor vyvolala výzva *Roje Medveděva, *Andreje Sacharova a *Valentina Turčina *K rukovoditeljam partii i pravitelstva (Vedení strany a státu)*, která navrhovala umírněné liberálně demokratické reformy prováděné shora.

V roce 1974 uveřejnil ve sborníku **Iz-pod glyb (Zpod balvanů)* polemickou odpověď na *Sacharovovy *Úvahy o pokroku* a v knize *Trkalo se tele s dubem* o vědci napsal, že některá jeho vyjádření i skutky mu vnukli liberálové z hnutí na obranu lidských práv (především *Valerij Čalidze). Lze předpokládat, že Solženicynův vlastní politický projekt *Pismo voždám Sovetskogo sojuza (Dopis vůdcům Sovětského svazu)* vznikl jako alternativa ke koncepci *Medveděva, *Sacharova a *Turčina. Později mezi Solženicynem a *Sacharovem došlo k ostré polemice, Solženicyn *Sacharovovi vytýkal, že věnuje nadměrnou pozornost právu na emigraci, které je podle jeho názoru pro osudy Ruska druhořadé. Do poloviny sedmdesátých let se Solženicyn zdržoval veřejné polemiky se *Sacharovem a dalšími publicisty představujícími v disidentském hnutí liberálně demokratický proud a linii obrany lidských práv. O některých iniciativách na obranu lidských práv, především o **Kronice aktuálních událostí*, se vyjadřoval s uznáním.

V srpnu 1973 v sovětském tisku znovu vzplanula drsná kampaň proti Solženicynovi a *Sacharovovi. V září Solženicyn v článku *Mir i nasilije (Svět a násilí)*, doplňujícím jeho nobelovský projev, navrhl kandidaturu *Sacharova na Nobelovu cenu míru (byla mu udělena v roce 1975).

Čtvrtého srpna 1973 byla do úřadu leningradské KGB (v **Kronice aktuálních událostí* č. 32 je mylně uvedeno, že „koncem srpna“) předvedena k výslechu písarka Jelizaveta Voroňanskaja, které Solženicyn prostřednictvím známého literárního vědce Jefima Etkinda dával přepisovat některé rukopisy. Po pěti dnech intenzivních výslechů uvedla sedmašedesátiletá Voroňanskaja adresu domu, kde byly přechovávány kopie děl (navzdory Solženicynovu nesouhlasu si nechávala jeden exemplář). Třináctého srpna spáchala Voroňanskaja sebevraždu.

V uvedeném bytě byla provedena prohlídka. Příslušníkům KGB padl do rukou text „nejutajovanější“ Solženicynovy knihy – **Souostroví Gulag*.

Myšlenka na **Souostroví Gulag* (autor knihu označil za *pokus o umělecké pojednání*) – obrovské dílo věnované sovětské síti vězení a lágrů, dějinám státního systému násilí a teroru, jehož se režim dopouštěl od roku 1917 do roku 1956 – se zrodila ještě za autorova věznění. Solženicyn pracoval na **Souostroví Gulag* od roku 1964. Dodatečným impulsem, aby se tématu chopil, byly tisíce dopisů a dokumentů, jež dostal od bývalých vězňů stalinských lágrů a jejich příbuzných v letech 1962–1964 po vydání *Jednoho dne Ivana Děnisoviče*. Při realizaci myšlenky mu pomáhaly desítky anonymních dobrovolníků, kteří shromažďovali archivní a knižní materiály, předávali mu rukopisy, dopisy a vzpomínky, upřesňovali a ověřovali shromážděné informace, přechovávali a rozmnožovali text. Přestože spolupracovníků bylo hodně, podařilo se před KGB celou věc utajit. V roce 1967 byla nejdůležitější práce dokončena, tři díly **Souostroví*

(celkem asi 2000 stránek) přepsány načisto, jeden exemplář předán na Západ se zákazem uveřejnění za autorova života, pokud k tomu nedá jasný pokyn, a zbylé kopie ukryty.

Po zabavení exempláře, který ukrývala Voroňanskaja, dal Solženicyn pokyn k vydání s krátkým komentářem: *Se sevřeným srdcem jsem léta odmítal publikovat již hotový text: závazky vůči živým byly důležitější než závazky vůči těm, kteří už odešli. Ale teď, když se bezpečnostní orgány stejně knihy zmocnily, nezbylo mi nic jiného, než ji neprodleně uveřejnit.*

V prosinci 1973 vyšel první díl **Souostroví Gulag* v pařížském nakladatelství YMCA-Press. Díky vysílání zahraničních rozhlasových stanic byla kniha dostupná posluchačům v zemi. Udělala nesmírný dojem, přeoral a vědomí lidí, kteří už na vlastní kůži realitu systému poznali.

**Souostroví Gulag* bylo nejdůležitějším pokusem o vytvoření nového národního historického vědomí, alternativního k oficiální verzi – licoměrné a plné zamlčování a lži. Nové historické vědomí vznikalo ze dvou dříve rozdělených proudů vzpomínek na teror – bezprostřední osobní zkušenosti svědků a obětí gulagu a disidentských pokusů o kritickou interpretaci dosud skrývaných historických faktů, odrážejících se v četných textech samizdatu padesátých a šedesátých let. Oba proudy spojil emocionální a zároveň pečlivě promyšlený literární komentář autora.

Právě celkové pochopení soudobých dějin, jaké získali čtenáři nezávisle na tom, jaký měli vztah ke konkrétním ideologickým postojům nebo historiosofickým koncepcím autora, rozhodlo o obrovském dojmu, jaký udělalo **Souostroví Gulag* na Sovětský svaz. Tento účinek ještě zesilovalo, že v polovině sedmdesátých let byl mýtus o hrdinské minulosti prakticky jediným zdrojem legitimacy vládnoucího režimu a vytlačil vyčichlou marxistickou ideologii.

Až do posledních let perestrojky bylo **Souostroví Gulag* jedním z nejžádanějších a zároveň nejpronásledovanějších samizdatových textů. Při prohlídkách byla kniha vždy zabavována. Za její četbu nebo přechovávání byli lidé propouštěni z práce a vylučováni ze škol, za šíření a rozmnožování byli zatýkáni a souzeni. Přesto se výtisky zahraničního vydání tajně vozily do SSSR, kde se knihy po desítkách fotograficky rozmnožovaly, kopírovaly a přepisovaly na stroji. V letech 1974–1975 *Zviad Gamsachurdia zařídil v Gruzii podzemní vytištění **Souostroví Gulag*, což bylo v dějinách samizdatu něčím výjimečným.

**Souostroví Gulag* bylo přeloženo do mnoha jazyků, bylo jednou z nejvydávanějších knih. Na Západě, kde byl komunistický světový názor v klasickém vydání ještě živý, vzbudila kniha šokující dojem – nezpochybnitelné, věrohodné svědectví o hodnotě a skutcích komunistického experimentu. Zkratka názvu Hlavní správy táborů (Glavnoje upravlenije lagerej, GULag) se stala metaforou, slovo gulag vstoupilo vedle místních názvů Auschwitz nebo Hirošima do mezinárodního slovníku jako označení *humanitární katastrofy v národním či světovém rozsahu na politických základech*. Komunistická idea utrpěla vážné škody.

V lednu 1974 krátce po uveřejnění prvního dílu **Souostroví Gulag* kampaň proti Solženicynovi vzplála v tisku znovu. Byl označován za *zrádce, zaprodance*, dokonce za *vlasovce literatury* (podle jména generála Vlasova, který za války kolaboval s Němci). V novinách se objevily „dopisy pracujících“, požadující potrestání zrádce.

Sedmého února na zasedání politického byra ÚV KSSS bylo přijato rozhodnutí o dalším Solženicynově osudu (v oficiálním protokolu ze zasedání se hovoří jen o *tretní odpovědnosti*). Dvanáctého února byl násilím odveden z moskevského bytu a umístěn do věznice Lefortovo. Byl obviněn z *vlastizrady* (*par. 58, odst. 1 tr. z. RSFSR).

Narižením předsednictva Nejvyššího sovětu SSSR byl zbaven sovětského občanství a vypovězen ze země. Třináctého února 1974 byl s eskortou poslán letadlem do Západního Němec-

ka. Koncem března odjela na Západ Solženicynova žena s dětmi a podařilo se jí odvézt většinu manželova literárního archivu.

Cenzura nařídila vyřadit ze všech knihoven v zemi nejen Solženicynovy knihy, ale i čísla časopisů, v nichž byly jeho práce uveřejněny. Pro případ uvěznění nebo deportace měl Solženicyn připraven několik prohlášení. V den, kdy byl zatčen, prohlásil, že jakýkoli soud nad literaturou pokládá za nezákonný a rozsudku se nepodřídí.

Druhý text obsahoval slavnou výzvu *Žít ně po lži! (Nežít ve lži!)* a sehrál obrovskou roli v dějinách utváření vědomí sovětských intelektuálů. Solženicyn navrhoval zvláštní formu občanské neposlušnosti: bojkot povinných rituálů založených na lži (schůzí, mítinků a demonstrací), psaní knih a článků bez křivení na základě požadavků cenzury. Zdánlivě minimalistická výzva byla ve skutečnosti povzbuzením, aby společnost ignorovala mnoho pokynů režimu. Jako důkaz, že *nežít ve lži* je možné, uváděl Solženicyn příklady sabotáže, jakou prováděli sovětští disidenti a také československá společnost. Solženicynova formulace *nežít ve lži* se v prostředí liberální sovětské inteligence mnoho let těšila popularitě, ne-li jako pravidlo jednání, pak jako vysvětlení fenoménu disidentského hnutí. Mezi samotnými stoupenci opozice byla přijata zdrženlivě především kvůli své formě: disidentům bylo cizí kohokoli k čemukoli vyzývat. Někteří disidenti blízcí Solženicynovi jeho výzvu podpořili a rozvinuli. *Igor Šafarevič se pokusil myšlenku *nežít ve lži* rozšířit v článku *Jest' li u Rossii budušeje? (Má Rusko budoucnost?)* a samizdatový sborník protestů proti Solženicynově deportaci dostal titul *Nežít ve lži*.

Třetím textem byl již zmíněný *Dopis vůdcům Sovětského svazu* – náčrt programu politických a společenských reforem. Dokument byl adresátům zaslán v září 1973, ale nebyl tehdy oznámen. Solženicyn vyzýval politické vedení SSSR, aby se vzdalo monopolu na ideologii, souhlasilo s oddělením většiny „periferních národů“ a proměnilo zemi v ruský národní stát, upustilo od plánů na všeobecné zprůmyslnění a budování velkých měst ve prospěch podpory obrození národa svobodnou prací na půdě. Navrhoval pro Rusko speciální národní plán: rozvoj severního východu, málo obhospodařovaného území Sibiře. Výměnou za zavedení občanských svobod navrhoval, aby politická moc zůstala nevymezený čas v rukou „vůdců Sovětského svazu“ čili aby byla napolo totalitní diktatura nahrazena nikoli demokracií (podle jeho názoru na ni Rusko nebylo připraveno), ale umírněným autoritářstvím. Tento bod vyvolal největší kontroverze. Národovce uspokojoval ani ne tak jako taktické řešení, ale jako zaobalený projev nedůvěry a skepse k „západnímu“ modelu demokracie. *Dopis vůdcům* všichni přijali jako manifest „osvíceného nacionalismu“, který byl předtím na okraji disidentského myšlení a nyní nečekaně získal vůdce v osobě jednoho z nejváženějších představitelů opozice. *Tento dopis vymezil výraznou hranici mezi stoupenci ruského národního hnutí a obránci lidských práv, z nichž se většina řídí ideou demokratického právního státu* (*Ljudmila Aleksejeva).

Disidentské prostředí navzdory názorovým rozdílům svorně odsoudilo Solženicynovo zatčení a deportaci. Již 13. února 1974 byl oznámen dokument známý později jako *Moskovskoje obraščenije* (*Moskevská výzva). Kromě požadavků samozřejmě vyplývajících ze situace – požadavek Solženicynova návratu do země, jeho ochrany před pronásledováním a uveřejnění **Souostroví Gulag* v SSSR – navrhovali autoři uveřejnění materiálů, které by umožnily plné zhodnocení činnosti sovětského aparátu teroru, a vytvoření mezinárodního společenského tribunálu k prozkoumání zločinů systému. Byl to první text disidentů, v němž byla beprostředně vyjádřena společenská potřeba, o které psal Solženicyn, totiž potřeba společných iniciativ, směřujících k odstranění lži a porozumění nedávné historii – potřeba, která sehrála zásadní roli o víc než deset let později v období perestrojky.

Kromě zmíněných textů jsou se Solženicynovým jménem spjaty dvě důležité společenské iniciativy, chystané před deportací, ale realizované až v emigraci.

V letech 1972–1973 Solženicyn a několik jeho stoupenců (Jevgenij Barabanov, historik umění Vadim Borisov, literární kritik Felix Svetov a matematik *Igor Šafarevič) připravovali soubor článků s nábožensko-filozofickou a historicko-politickou tematikou. Sborník nazvaný **Iz-pod glyb (Zpod balvanů)* navazoval na tradici sborníku *Vechi (Ukazatele, 1909)* a měl být impulsem k duchovnímu obrození ruské inteligence. Vyšel v Paříži na podzim 1974 a stal se důležitým skupinovým stanoviskem pravoslavných národoveckých prostředí. Obsahoval tři Solženicynovy práce: článek z roku 1969 *Na vozvratě dychanija i soznanija (Když se vrací dech a vědomí)* s autorovými doplňky z roku 1973, *Raskajanije i samogranichenije kak kategorii nacionalnoj žizni (Litost a sebeomezení jako kategorie národního života)* z listopadu 1973, což byl historicko-filozofický esej navrhuující zkoumání událostí z dějin jednotlivých národů v morálních kategoriích, a článek *Obrazovanščina (Vzdělanci)* z ledna 1974, který nejvíce odpovídal duchu *Ukazatelů*: věnoval se ruské inteligenci, její degeneraci a proměně v bezduchou, zbabělou a vypočítavou masu. Byla to ostrá polemika se samizdatovými publicisty prozápadní orientace (především s Gercenem Kopylovem, Vladimírem Kormerem, *Grigorijem Pomerancem, Borisem Šraginem), kteří v intelektuály vkládali všechny své naděje. Podle Solženicynova názoru navrhovali příliš mírné formy boje, postrádající jakékoliv riziko, a jejich výchovné misi scházelo zakotvení v náboženství (a pokud na ně navazovali, pohrdali lidovou zbožností); pohlíželi na národ svrchu a pohrdavě.

Druhou iniciativou, kterou Solženicyn připravoval, bylo založení *Fondu pomoci politickým vězňům a jejich rodinám, kterému chtěl předat část honorářů za zahraniční vydání **Souostroví Gulag*. V zimě 1973–1974 se Solženicyn sešel s *Alexandrem Ginzburgem a navrhl mu, aby se ujal funkce správce fondu. Na jaře 1974 byla informace o zřízení fondu zveřejněna. Později se Solženicynův osobní podíl omezoval na předávání peněz za další vydání **Souostroví Gulag*. *Fond pomoci politickým vězňům se stal jednou z nejúčinnějších disidentských organizací, jeho jménem jednaly desítky lidí. Pro společnost sedmdesátých a osmdesátých let ne-symbolizoval jen materiální pomoc, ale také solidaritu s pronásledovanými. Z jeho prostředků čerpaly stovky rodin postižených politickým pronásledováním.

V emigraci se Solženicyn zprvu usadil ve Švýcarsku, od roku 1976 žil ve státě Vermont v USA. V letech 1974–1976 vyšel druhý a třetí díl **Souostroví Gulag*, výbor úryvků z *Rudého kola* pod titulem *Lenin v Curychu* a také paměti, které vznikly ještě před autorovou deportací a líčí jeho literární kariéru – *Bodalsja těljonok s dubom (Trkalo se tele s dubem)*.

Solženicyn pokračoval v práci spisovatele, také se na stránkách exilového tisku účastnil politických a kulturních polemik, přičemž se prohlašoval za umírněného představitele národoveckého proudu, rozhodného kritika „prozápadních“ liberálních projektů ruské inteligence, mluvčího návratu k věčným hodnotám hlásaným křesťanským náboženstvím. Nejrůznější své názory vyjádřil ve veřejné polemice s liberálními disidenty, filozofem *Grigorijem Pomerancem a spisovatelem *Andrejem Siňavským, v níž napsal mj. programový článek *Naši pluralisty (Naši pluralisté)*. Této diskusi věnoval hodně prostoru v později vydaných vzpomínkách *Ugodilo zjornyško promež dvuch žernovov (Zrno mezi žernovy)*.

V období perestrojky ho v Rusku začali tisknout. V srpnu 1990 mu bylo vráceno sovětské občanství. V září 1991 informovala prokuratura SSSR o zastavení trestního stíhání za *vlastizrady*, které bylo proti němu zahájeno v roce 1974.

V květnu 1994 se vrátil do Ruska. Přiletěl z USA do Magadanu, vykonal dvouměsíční cestu vlakem z Vladivostoku do Moskvy, přičemž se zastavoval ve velkých městech a setkával se s lidmi. Nejdůležitějším Solženicynovým vystoupením v devadesátých letech byl článek *Kak nam obustroit' Rossiju? (Jak znovu vybudovat Rusko?, 1990)*, v němž předložil plán politické přestavby země, ale text nevyvolal příliš bouřlivou diskusi. Později už se společenskými plány nevystupoval. Několikrát se soukromě sešel s ruskými prezidenty, Borisem Jelcinem a Vladimírem Putinem.

Realitu postkomunistického Ruska hodnotil rozhodně kriticky. Své stanovisko předložil v roce 1998 v knize *Rusko v troskách*. V prosinci 1998 odmítl přijmout nejvyšší ruské vyznamenání, Řád sv. Ondřeje, který mu prezident udělil k 80. narozeninám. Své rozhodnutí Solženicyn odůvodnil katastrofální situací země, z níž obviňoval ty, kdo jsou u moci. Od poloviny devadesátých let věnoval politickým záležitostem čím dál méně času, soustředil se na literární práci.

V roce 1997 se stal řádným členem Ruské akademie věd (oddělení literatury a jazyka). V letech 2001–2002 vydal práci o dějinách rusko-židovských vztahů *Dvesti let vmestě 1795–1995 (Dvě stě let pospolu 1795–1995)*.

Zemřel v Moskvě.

Alexandr Daniel, Nikolaj Mitrochin, Dmitrij Zubarev

I.

BESANÇON, A.: *Solženicyn i zachód; A. Solženicyn: Zmierzch odwagi*. Prywatna Inicjatywa Wydawnicza, Katowice – Krakov 1981.

SACHAROV, A. – SOLŽENICYN, A.: *Polemika wokół „Listu do przywódców Związku Radzieckiego“ Solženicyna...*

Archipelag Gulag 1918–1956: opyt chudožestvennogo issledovanija. Moskva 1989, 1991. Česky jako: *Souostroví Gulag. 1918–1956: pokus o uměleckou studii*, sv. 1–3. Konfrontace, Curych 1974–1982; Přel. Dušková, Ludmila. Praha 1990, 2011. Německy jako: *Der Archipel Gulag*. Bern 1973; Přel. Peturnig, Anna – Walter, Ernst. Bern 1974–1976, 1975–1977. Polsky jako: *Archipelag GUŁag. Próba analizy literackiej*, sv. 1–3. Přel. Kaniowski, Michał [vl. jm. Pomianowski, Jerzy]. Paříž 1974–1978; několik desítek přetisků ve druhém oběhu v letech 1981–1989; *Archipelag GUŁag. Próba dochodzenia literackiego*, sv. 1–3. Přel. Pomianowski, Jerzy. Varšava 1990.

Bodalsja těljonok s dubom. Očerki litěraturnoj žizni. Paříž 1975. Česky jako: *Trkalo se tele s dubem*. Přel. Dušková, Ludmila. Praha 2001. Polsky jako: *Łbem o ścianę* (překlad úryvků). NOWA, Varšava 1981.

Dvesti let vmestě 1795–1995, sv. 1–2. Moskva 2001–2002. Česky jako: *Dvě stě let pospolu*, sv. 1: *Dějiny rusko-židovských vztahů v letech 1795–1916*; sv. 2: *Dějiny rusko-židovských vztahů v letech 1917–1995*. Přel. Barbaš, Jiří. Praha 2004–2005.

Kak nam obustroit' Rossiju: posilnyje soobraženija. Leningrad 1990. Česky jako: *Jak bychom měli uspořádat Rusko: moje úvahy*. Praha 1990. Polsky jako: *Jak przebudować Rosję? Refleksje na miarę moich sił*. Přel. Zychowicz, Juliusz. Krakov 1991.

Lenin v Cjuriče: glavy. Paříž 1975. Česky jako: *Lenin v Curychu*. Přel. Nováková, Anna – Tafelová, Vlasta. Doslov: Honzík, Jiří. Praha 2000. Polsky jako: *Lenin w Zürichu. Rozdziały*. Paříž 1988; Varšava 1989.

Na vozvratě dychanija i soznanija; Raskajanije i samoograničenije; Obrazovanščina. In: *Iz-pod glyb...*

Naši pluralisty..

Nie wygłoszone przemówienie z okazji przyznania Nagrody Nobla za rok 1970. Přel. Pomianowski, Jerzy. *Literatura na Świecie*, 1994, č. 9.

Obrazovanščina. In: *Iz-pod glyb...*

Odin děň Ivana Děnisoviča: povest'. Moskva 1963. Česky jako: *Jeden den Ivana Děnisoviče*. Přel. Machonin, Sergej. Praha 1963. Polsky jako: *Jeden dzień Iwana Denisowicza*. Přel. Dąbrowski, Witold – Lewandowska, Irena. NOWA, Varšava 1981; Varšava 1989; *Polityka*, 1962, č. 48–52.

Oleň i šalašovka. Polsky jako: *Ladacznicza i niewinny*. Niezależna Spółdzielnia Wydawnicza, Varšava 1981.

Otkrytoje pismo Sekretariatu SP RSFSR (12. 11. 1969). *Posev*, 1970, č. 4.

Pismo IV sjezdu Sojuza pisateľej. *Něva*, 1989, č. 1.

Pismo voždám Sovetskogo Sojuza. Paříž 1974. Česky jako: *Dopis představitelům Sovětského svazu*. Přel. a doslov: Kříž, Stanislav M. Konfrontation, Curych 1975. Polsky jako: *List do przywódców Związku Radzieckiego*. NZS, Varšava 1981.

Pokój i przemoc. In: *Przeciw niewolnictwu. Głos wolnej Rosji...*

Przełomy. Opowiadania zebrane 1959–1998. Varšava 2001.

Publicistika, sv. 1–3. Jaroslav 1995–1997.

Rakovyj korpus: povest'. Moskva 1991. Česky jako: *Rakovina*. Přel. Nováková, Anna. Praha 1992, 2002. Polsky jako: *Oddział chorych na raka*. Přel. Łobodowski, Józef. Paříž 1971; přel. Jagiełło, Michał. Varšava 1993.

Rossija v obvale. Moskva 1998. Česky jako: *Rusko v troskách*. Přel. Dvořák, Milan. Praha 1999. Polsky jako: *Rosja w zapaści*. Přel. Zychowicz, Juliusz. Varšava 1999.

Russkij slovar jazykovogo rasširenija. Moskva 1990.

Sobranije sočiněnij, sv. 1–20. Paříž 1978–1991.

Ugodilo zjornyško promež dvuch žernovov. Česky jako: *Zrno mezi žernovy: autobiografie 2*. Přel. Dušková, Ludmila. Praha 2003. Polsky jako: *Wpadło ziarno między żarna*. Přel. Czech, Jerzy. Varšava 2002.

V krule pervom: roman. Posev, Frankfurt nad Mohanem 1970; Moskva 1990, 1991. Česky jako: *V kruhu prvním*. Přel. Nováková, Anna – Tafelová, Vlasta. Praha 1992. Polsky jako: *Krąg pierwszy*. Přel. Kaniowski, Michał [vl. jm. Pomianowski, Jerzy]. Paříž 1970; Oficyna Literacka, Krakov 1989; Varšava 1996.

Vserossijskomu patriarchu Pimenu. Velikopostnoje pismo. *Vestnik ruskogo studěňčeskogo christianskogo dviženija*, 1972, č. 103.

Zagroda Matryony i inne opowiadania. Varšava 1990.

Žyj bez kłamstwa. Publicystyka z lat 1973–1980. Přel. Wołodźko, Alicja... (mj. *Skrucha i samoograniczenie jako kategorie życia narodowego; List do przywódców Związku Radzieckiego; Żyj bez kłamstwa; Przemówienie na spotkaniu absolwentów Uniwersytetu Harvarda; Czym zagraża Ameryce błędne rozumienie Rosji?*).

Více informací – viz http://www.belousenko.com/wr_Solzhenitsyn.htm (citováno k 2. 2. 2019) a <http://ais.tsygankov.ru> (citováno k 2. 2. 2019).

II.

- Avgust četyrnadcatogo čitajut na rodině. Sbornik statěj i otzyvov.* Paříž 1973.
- BURG, D. – FEIFER, G.: *Solzhenitsyn. A biography.* Londýn 1972.
- CARLISLE, O.: *Solzhenitsyn and the Secret Circle.* Londýn 1978.
- ČUKOVSKAJA, L.: *Process isključenija. Očerk literaturnych nraov...*
- ETKIND, J.: *Zapiski nežagovorščika.* Londýn 1977.
- GELLER, M.: *Alexandr Solženicyn. K 70-letiju so dňa rožděnija.* Londýn 1989.
- GORLOV, A.: *Slučaj na dače.* Paříž 1977.
- HELLER, M.: *Świat obozów koncentracyjnych a literatura sowiecka.* Přel. Kaniowski, Michał [vl. jm. Pomianowski, Jerzy]...
- TÝŽ: *Wczoraj i dziś w „Czerwonym kole“ Solženicyna. Zeszyty Historyczne,* 1986, č. 75.
- KOGAN, E.: *Solanoj stolp. Političeskaja psihologija Solženicyna.* Paříž 1982.
- KOPELEV, L.: *Utolj moja pečali.* Ann-Arbor 1981; Moskva 1991.
- KOPELEV, L. – ORLOVA, R.: *My žili v Moskve 1956–1980...*
- Kremlovskij samosud. Sekretnyje dokumenty Politburo o pisatěle A. Solženicyně.* Moskva 1994.
- LITWINOW, J. (ed.): *Aleksander Solženicyn i Polska.* Poznaň 1997.
- MEDVEDĚV, Ž.: *Děsjať let posle „Odnogo dňa Ivana Děnisioviča“.* Londýn 1973.
- MIHAJLOV, M.: *Martwy dom Dostojewskiego i Solženicyna. Przyczynki do fenomenologii niewolnictwa.* *Kultura,* 1965, č. 9; NOWA, Varšava 1981.
- NIVAT, G.: *Solzhenitsyn.* Paříž 1980. Rusky: Moskva 1992.
- PALAMARČUK, P.: *Alexandr Solženicyn. Putěvoditěl.* Moskva 1991.
- PANIN, D.: *Zapiski Sologdina.* Frankfurt nad Mohanem 1973; *Zvezda,* 1991, č. 1–3.
- PEARCE, J.: *Solženicyn. Dusza na wygnaniu.* Varšava 2004.
- POMERANC, G.: *Zapiski gadkogo uťonka...*
- PRZEBINDA, G.: *Aleksander Solženicyn – lekcja męstwa i prawdomówności. Znak,* 1994, č. 11.
- TÝŽ: *Między Moskwą a Rzymem. Myśl religijna w Rosji XIX i XX wieku.* Krakov 2003.
- RAŽNY, A.: „Rosja w zapaści“ – „De profundis“ Aleksandera Solženicyna. *Arcana,* 2000, č. 1.
- REŠETOVSKAJA, N.: *Alexandr Solženicyn i čitajuščaja Rossija.* Moskva 1990.
- TÁŽ: *V spore so vremeněm.* Moskva 1975.
- SUCHANEK, L.: *Aleksander Solženicyn. Pisarz i publicysta.* Krakov 1994.

Igor ŠAFAREVIČ (1923–2017)

**Matematik, obránce lidských práv. V sedmdesátých letech člen
*Výboru pro lidská práva v SSSR. Spoluautor a redaktor sborníku
*Iz-pod glyb (Zpod balvanů). Ideolog soudobého ruského nacionalismu.**

Narodil se v Žitomiru v intelektuální rodině. Otec přednášel teoretickou mechaniku na moskevských vysokých školách, matka byla filoložkou.

Již ve škole projevoval výjimečné matematické nadání; když mu bylo patnáct let, začal studovat na Matematické fakultě Moskevské univerzity a v roce 1940 (když mu bylo sedmnáct) studium dokončil. Dva roky poté obhájil doktorskou práci a začal přednášet na Moskevské univerzitě. V roce 1946 dosáhl hodnosti habilitovaného doktora matematicko-fyzikálních věd a zaujal funkci staršího vědeckého pracovníka v Matematickém ústavu Akademie věd SSSR (od roku 1960 řídil oddělení algebry). V roce 1958 se stal členem korespondentem AV SSSR. V roce 1959 dostal Leninovu cenu. Hlavním předmětem jeho vědeckého zájmu byla teorie čísel a algebraická geometrie.

V roce 1968 se poprvé zúčastnil protestní kampaně – podepsal *dopis matematiků na obranu Jesenina-Volpina, násilím umístěného do psychiatrické léčebny.

V letech 1971–1979 nejednou vystupoval na obranu sovětských disidentů, mj. *Vladimira Bukovského, Igora Ogurcova, *Andreje Sacharova, *Alexandra Solženicyna.

Dvacátého května 1971 byl zvolen členem *Výboru pro lidská práva v SSSR a do roku 1974 se účastnil jeho zasedání. Podepisoval petice výboru adresované sovětským a mezinárodním institucím. V lednu 1973 byl jeho referát *Zakonodatělstvo o religii v SSSR (Zákonodárství týkající se náboženství v SSSR)* napsaný pro *Výbor uveřejněn v zahraničí.

Začátkem sedmdesátých let spolupracoval s *Alexandrem Solženicynem. Společně s ním zredigoval sborník **Iz-pod glyb (Zpod balvanů)*, do kterého napsal programové články: *Obosoblenije ili sblizenije? (Izolace, nebo sblížení?), Jest' li u Rossii buduščee? (Má Rusko budoucnost?)* a *Socializm (Socialismus)*. Rozvinutím posledního článku byla historicko-filozofická monografie *Socializm kak javlenije mirovoj istorii (Socialismus jako jev světových dějin)*, která vyšla v Paříži v roce 1977. V listopadu 1974 se v Moskvě zúčastnil tiskové konference k příležitosti vydání sborníku **Iz-pod glyb* na Západě. Byl svědkem zatčení *Solženicyna (12. února 1974), později vystoupil s protestním prohlášením proti zatčení a deportaci spisovatele ze SSSR.

Zmíněné Šafarevičovy články a zejména jeho ostrý útok na *Andreje Siňavského, který zemi opustil (odsuzoval i samotný fakt emigrace), vyvolaly v disidentském prostředí okamžitě prudkou diskusi. Veřejně se mu postavil zejména Julij Daniel. V té době se Šafarevič dostal do okruhu ruských nacionalistů, a to jak disidentů (spisovatele *Leonida Borodina, publicisty Anatolije Ivanova-Skuratova a Gennadije Šimanova), tak i mimo disidentské prostředí (malíře Ilji Glazunova).

Publikoval v nezávislém časopise *Zemlja* (redaktorem byl *Vladimir Osipov) a v exilovém časopise **Vestnik ruskogo christianskogo dviženija*. V rozhovoru pro západní tisk (v květnu 1978) formuloval své společensko-politické názory takto: *Tím, co potřebujeme, je maxi-*

mum duchovních změn s minimem změn vnějších... Potřebný je návrat k Bohu, k vlastnímu národu, potřebujeme si uvědomit celonárodní cíle, pocit odpovědnosti k dějinám a budoucnosti země...

V roce 1975 byl zbaven práva přednášet na Moskevské univerzitě.

V letech perestrojky mohl začít publikovat historicko-filozofické práce a veřejně v zemi vystupovat. V roce 1988 uveřejnil v mnichovském časopise *Veče* pojednání *Rusofobia*, které bylo roku 1989 přetištěno v almanachu *Kubaň* a jehož fragmenty vyšly ve velkonákladovém měsíčníku *Naš sovremennik*. *Rusofobia* dosáhla kontroverzní popularity – autor obviňoval sovětské disidenty a emigranty „třetí vlny“, především Židy, že jsou nepřáteli Ruska a touží po zničení ruských náboženských a národních hodnot. V roce 1989 vystoupil s ostrými útoky na měsíčník *Oktábr*, v němž byly přetištěny úryvky z knihy Andreje Siňavského *Progulki s Puškinym (Procházky s Puškinem)*. Šafarevič knihu pokládal za atentát na národní svátost.

V první polovině devadesátých let patřil do vedení pravicových organizací Ruský všennárodní svaz a Fronta národní spásy. Byl členem redakční rady extrémistických novin *Děň*, ale vystoupil z ní v létě 1992, když v redakci začalo převládat prokomunistické křídlo. V září a v říjnu 1993 podpořil Nejvyšší sovět a Sjezd lidových poslanců Ruské federace v konfliktu s prezidentem Borisem Jelcinem.

V prosinci 1991 se stal členem Ruské akademie věd. Byl členem vedení Nadace obnovy svatyně Krista Vykupitele a Mezinárodní nadace slovanského písemnictví a kultury.

Poté byl profesorem Moskevské univerzity, předsedou Moskevského matematického sdružení, řídil katedru algebry Matematické univerzity Vladimira Stěklova.

Zemřel v Moskvě.

Nikolaj Mitrochin

I.

Dwie drogi – ku jednej przepaści. Přel. Woroszylska, Natalia. *Literatura na Świecie*, 1991, č. 4. *Puť iz-pod glyb*. Moskva 1991.

Rusofobija. Mnichov 1989; Moskva 1991. Polsky jako: *Rusofobia*. Přel. Engelking, Leszek (úryvky). *Literatura na Świecie*, 1991, č. 4.

Socializm; Obosoblenije ili sbliženije; Jest' li u Rossii buduščee? In: *Iz-pod glyb*. Paříž 1974.

Anglicky jako: *From under the Rubble*. Boston – Toronto 1975.

Socializm kak javlenije mirovoj istorii. Paříž 1977. Anglicky jako: *The Socialist Phenomenon*. New York 1981.

Sočiněnija, sv. 1–3. Moskva 1994.

Zakonodatělstvo o religii v SSSR. Paříž 1973. Francouzsky jako: *La législation sur la religion en URSS*. Paříž 1974.

Více informací – viz <http://shafarevich.voskres.ru> (citováno k 15. 2. 2019).

II.

DANIEL, J.: Zajavlenije Julija Daniela. *Russkaja mysl*, 13. 2. 1975.

ELLIS, J.: *The Russian Orthodox Church. A Contemporary History...*

LAQUEUR, W.: *Čornaja sotňa. Istoki ruskogo fašizma...*

LAZARI, A. de: Protokoły mędrców Janowa i Szafariewicza. *Obóz*, 1993, č. 25/26.

TÝŽ (ed.): *Idee w Rosji. Leksykon rosyjsko-polsko-angielski*, sv. 2. Lodž 1999.

PARADOWSKI, R.: *Eurazjatyckie imperium Rosji. Studium idei*. Toruń 2001; Varšava 2003.

ŠMELOV, A.: Po zakonam parodii? I. Šafarevič i jeho „Rusofobija“. *Znamja*, 1990, č. 5.

Anatolij ŠČARANSKIJ (nar. 1948)

Aktivist a židovského emigračního hnutí, obránce lidských práv, zakládající člen *Moskevské helsinské skupiny. Izraelský politik. Přijal jméno Natan Šaransky.

Narodil se ve městě Stalino (nyní Doněck) na Ukrajině v rodině novináře. V roce 1967 zakončil se zlatou medailí školu a začal studovat v moskevském Fyzikálně-technickém institutu. Jako vedoucí ideologického oddělení školního Komsomolu vyvěsil na nástěnkou překlad článku *Andreje Sacharova z anglických komunistických novin *Morning Star*. Pravděpodobně kvůli této „ideologické chybě“ nebyl přijat na doktorandské studium.

Po dokončení studií nastoupil jako mladší vědecký pracovník ve Všesvazovém vědecko-výzkumném institutu ropy a plynu v Moskvě. V dubnu 1973 podal žádost o povolení odjet do Izraele. Když v polovině roku dostal zamítnutí, stal se aktivistou hnutí Židů „otkazníků“ bojujících za právo na emigraci.

V červnu 1974 jeho snoubenka Natalja (v Izraeli Avital) Štiglic nečekaně dostala povolení k odjezdu, zatímco on sám stále nemohl odjet. Pokus o registraci manželství u státního občanského úřadu mohl vést k tomu, že by snoubenka o povolení k odjezdu přišla. Proto se vzali několik dní před jejím odjezdem v moskevské synagoze. V Izraeli je to dostatečné pro uznání manželství za platné před zákonem, avšak sovětské úřady je za manžele uznat nechtěly.

Protože Ščaranskij uměl plyně anglicky, byl faktickým tiskovým mluvčím hnutí „otkazníků“ při kontaktech se západními politiky, novináři a diplomaty, kteří přijížděli do Moskvy. V letech 1974–1976 hrál v hnutí klíčovou roli. Pomáhal Židům, kteří chtěli vycestovat ze SSSR, navazovat kontakty s jejich příbuznými v Izraeli, organizoval hmotnou pomoc pro rodiny v Moskvě i v jiných městech, připravoval pro ně žádosti, podání a stížnosti adresované sovětským institucím. Při zkoumání případů porušení lidských práv pobýval v Rize a v Minsku.

Účastnil se neoficiálních vědeckých seminářů profesorů z okruhu „otkazníků“ Davida Azbela a Alexandra Lerner, měl tam několik přednášek. V březnu 1975 byl propuštěn z práce, vydělával si hodinami angličtiny, fyziky a matematiky.

Na jaře 1976 se podílel na záběrech pro dokumentární film *A Calculated Risk*, tajně natočený v Moskvě pro britskou televizi.

Za účast na demonstracích (pod hesly *Víza místo vězení! Svobodu vězňům Sionu!*) byl mnohokrát odsouzen v přestupkovém řízení k patnáctidennímu vězení za chuligánství. Na přelomu let 1975 a 1976 s *Andrejem Amalrikem a *Jurijem Orlovem zvažoval myšlenku vytvořit v signatářských zemích Závěrečného aktu KBSE společenské skupiny nezávislé na vládě pro kontrolu helsinských ustanovení v oblasti lidských práv. Nabídl *Orlovovi, že vstoupí do nového sdružení obránců lidských práv a v květnu 1976 se stal jedním ze zakládajících členů *Moskevské helsinské skupiny (MHS).

Specializoval se na obranu práva občanů SSSR na emigraci (nejen Židů, ale také představitelů jiných národností a náboženských menšin). Podepsal většinu dokumentů MHS, datovaných od května 1976 do března 1977. Překládal dokumenty do angličtiny. V roce 1976 na-

vštěvoval obyvatele vesnice Iljinka (Voroněžská oblast), vyznavače judaismu, kterým nebylo povoleno odjet do Izraele. V únoru a březnu 1977 po zatčení *Orlova skupinu fakticky řídil.

Jednou z nejúspěšnějších a pro vládu SSSR nejcitlivějších akcí hnutí „otkazníků“ bylo pořízení a předání na Západ přehledu oficiálně civilních organizací, jejichž zaměstnancům bylo odmítáno právo na emigraci z důvodu nezbytnosti uchování státního tajemství. V přehledu byly mj. podniky, s nimiž spolupracovaly americké firmy, a to i v oblasti vyspělých technologií. Ščaranskij se na přípravě tohoto seznamu podílel, což bylo jedním z hlavních důvodů jeho obvinění z *vlastizrady ve formě špionáže*. Byl zatčen 15. března 1977, poté co v ústředním tisku vyšel článek jeho blízkého známého Alexandra Lipavského – tajného spolupracovníka KGB, který působil mezi „otkazníky“. V článku byl Ščaranskij přímo nařčen ze spolupráce se CIA.

Nejvyšší soud RSFSR (Moskva, 10.–14. července 1978) ho odsoudil podle *par. 64, ust. a/ a *par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR ke 13 letům odnětí svobody (3 roky vězení a 10 let v kolonii s přísným režimem). K vině se nepřiznal.

Proces vyvolal jednu z nejlépe zorganizovaných mezinárodních kampaní na obranu lidských práv v SSSR. Prezident USA Jimmy Carter vystoupil s neslýchaným prohlášením, v němž dementoval informaci, že by Ščaranskij patřil k CIA. Avital Šaransky, která sehrála v organizování této kampaně důležitou roli, přijali vůdcové hlavních západních států. Otázka dalšího osudu jejího muže se poté promítla do jejich rozhovorů s představiteli SSSR.

Trest vykonával ve *vladimírském věznici a v *čistopolské věznici. Později byl přemístěn do *permských táborů. V letech 1981–1984 byl za trest (*špatný vliv na vězně*) znovu vězněn v Čistopolu.

V únoru 1986 ho přímo z lágru poslali do Moskvy, kde byl informován, že byl zbaven sovětského občanství a že bylo rozhodnuto o jeho vypovězení ze SSSR. Poté byl letadlem převezen do USA.

Žije v Izraeli. V roce 1988 byl iniciátorem založení Sionistického fóra – společenské organizace repatriantů ze SSSR. V letech 1988–1995 byl jeho předsedou.

V roce 1995 založil stranu Israel Ba Alija, zastupující zájmy Židů z bývalého SSSR.

Od roku 1996 byl poslancem izraelského parlamentu. V témže roce převzal v izraelské vládě post ministra průmyslu a obchodu. Byl předsedou meziministerského výboru pro repatriaci a asimilaci diaspory, koordinoval kontakty se zeměmi Společenství nezávislých států (vzniklého po rozpadu SSSR). V letech 1999–2000 působil ve funkci ministra vnitra Izraele. Nejednou byl v Rusku na státní návštěvě. V červenci 2000 opustil vládu kvůli politickému sporu s premiérem. Od června 2009 do července 2018 byl předsedou *Židovské agentury*.

Je autorem pamětí.

Semjon Čarnyj, Nikolaj Mitrochin

I.

Fear No Evil...; Ně ubojus zla...

II.

ALTUŇAN, G.: *Cena svobody. Vospominanija dissidenta...*

AMALRIK, A.: *Zapiski dissidenta...*

BUKOVSKIJ, V.: *Moskevský proces...*

„Cały świat jest wąskim mostkiem...“. *Obóz*, 1989, č. 13 (rozhovor).

- FLETCHER, G. P.: *The Current Legal Posture of the Shcharansky Case*. Los Angeles 1979.
 GILBERT, M.: *Shcharansky. Hero of Our Time*. Londýn 1986.
 KANDEL, F.: *My Son Anatoly Shcharansky*. Tel Aviv 1977.
 KRUCZEK, A. [vl. jm Heller, Michał]: *W sowieckiej prasie. Kultura*, 1978, č. 9 (o procesu Š.).
 LAZARIS, V.: *Dissiděnty i jevrei. Kto porval „železnyj zanaves“?* Tel Aviv 1981 (*Zaščita Ščaranskogo*).
 ORLOV, J.: *Opasnyje mysli. Memuary iz russkoj žizni...*
 SHCHARANSKY, A.: *Next year in Jerusalem*. New York 1979.

Vladimir ŠELKOV (1895–1980)

Náboženský aktivista, kazatel, řídil společenství Vsesvazové církve věřících a svobodných adventistů sedmého dne. Dlouholetý vězeň svědomí.

Narodil se v roce 1895 (podle jiných pramenů 1905) ve vesnici Bolšaja Viska v Jelizavetgradské gubernii (později Kirovohradská oblast) na Ukrajině. Pocházel z baptistické rodiny, avšak již v roce 1920 se stal duchovním nižší hodnosti ve společenství adventistů sedmého dne v Kustanajské (nyní Kostanajské) oblasti v Kazachstánu.

Po vysvěcení v roce 1927 byl až do konce života potulným kazatelem církve věřících a svobodných adventistů sedmého dne – jedné z radikálních frakcí adventistů na území SSSR.

Kázal v Doněcku, Jaltě, Kazani, Kujbyševě, v Pjatigorsku, na Sibiři, v Taškentu, ve Voroněžské oblasti. Často se ukrýval před úřady. Několikrát byl uvězněn bezpečnostními orgány. V letech 1931 a 1946 byl podle *par. 58, odst. 10 a par. 58, odst. 11 tr. z. RSFSR odsouzen ke třem a deseti letům tábora.

V roce 1935 ho shromáždění vyšších duchovních Vsesvazové církve věřících a svobodných adventistů sedmého dne jmenovalo zástupcem vedoucího církve. V roce 1949, když odpykával další trest v Karlagu (Kazachstán), se stal jejím vedoucím.

Byl propuštěn koncem října 1954 a usadil se v Džambulu (Kazachstán). Jeho působení duchovního a administrativního vůdce společenství bylo velmi produktivní: značně vzrostl počet stoupenců adventistického učení a posílila se organizační struktura církve. Vytvořil radu církve a stanul v jejím čele, měl duchovní titul „staršího apoštola“.

Třináctého listopadu 1975 byl společně se svým zetěm Olegem Cvetkovem v Džambulu zatčen. Hlavní líčení se konalo 13.–15. srpna 1958 před Oblastním soudem v Džambulu. Byl odsouzen podle *par. 58, odst. 10, ust. 2 a par. 58, odst. 11 tr. z. RSFSR k deseti letům odnětí svobody. Trest vykonával v Ozerlagu v Irkutské oblasti (1958–1959) a poté (1959–1967) v *mordvinských táborech.

Po propuštění přijel do Samarkandu (Uzbecká SSR), kde žila jeho rodina. Znovu se ujal povinnosti řídit církev. Zanedlouho se však musel znovu skrývat, protože mu hrozilo další trestní stíhání. Zřídil podzemní nakladatelství Vernyj svidětěl (Věrný svědek), které tisklo na rotačce církevní dokumenty a také Šelkovova kázání, články, povídky a verše.

V roce 1970 navázal prostřednictvím *Mustafy Džemileva, který žil v Taškentu, kontakty s moskevskými obránci lidských práv. O Šelkovově práci *Jedinýj iděal (Jediný ideál)* z října 1975, v níž popsal *systém odporu adventistů vůči státnímu znásilňování ducha, svobodné vůli a svobody svědomí*, se psalo v **Kronice aktuálních událostí* (1975, č. 38). Adventistický výklad motivů sovětského násilí proti svobodné vůli byl dosti originální, měli totiž za to, že komunistické hnutí se zrodilo z katolicismu, pokud dokonce nevzniklo z inspirace Vatikánu, a bylo v každém případě jedním z vtělení „římskokatolického ducha“.

Od poloviny sedmdesátých let začali adventisté podepisovat dokumenty na obranu lidských práv. Později církev věřících a svobodných adventistů sedmého dne navázala kontakty s *Moskevskou helsinskou skupinou.

V únoru 1977 se Šelkov dvakrát obrátil na prezidenta USA Jimmyho Cartera a požádal ho, aby vystoupil na obranu *Alexandra Ginzburga, *Jurije Orlova, *Andreje Sacharova a dalších – obětavých a nezištných lidí, kteří se zřekli sebe samých [...] – odhodlaných bojovníků za všelidská práva a svobody (dopisy Carterovi vydala jako brožuru podzemní tiskárna církve).

Čtrnáctého března 1978 byl naposledy zatčen. Byl obviněn z autorství desítek nelegálně vytištěných náboženských a disidentských textů. Hlavní líčení u Krajského soudu v Taškentu, před nímž stanul s několika dalšími adventisty, trvalo (s přestávkami) více než dva měsíce. Dvacátého třetího března 1979 byl odsouzen podle par. 147, odst. 1, ust. 1 a par. 191, odst. 4 tr. z. Uzbecké SSR (*par. 227, odst. 1 a *par. 190, odst. 1 tr. z. RSFSR) k pěti letům v nápravné pracovní kolonii s přísným režimem a k zabavení majetku. Kategoricky se odmítl přiznat k vině: *Ve jménu celé naší církve ještě jednou zdůrazňuji, že naše učení a naše činnost není namířena proti státu. A celé toto hlavní líčení pokládám za nepravomocné [...] Žádám vysoký soud, aby jednal v souladu s duchem dnešní doby, s duchem boje za mír a lidská práva.*

Byl poslán do tábora v Jakutsku, kde ve druhém roce výkonu trestu zemřel. Byl pochován na hřbitově v osadě Tabaga (Jakutská SSR).

Jeho spoluvěřící vydali tiskem jeho dopisy z tábora.

Nikolaj Mitrochin

I.

Jediný ideál, očerk o religioznych ubezpečeniach i pravach človeka. *Matěrialy Samizdata*, [Mnichov], 1976, č. 17.

Pravovaja zaščita svobody sovesti ot diktatury gosatěizma. Vernyj svidětel, [bez místa vydání a vrocení].

II.

Dokumenty po istorii Vsesojuznoj Cerkvi Vernych i Svobodnych adventistov Sed'mogo Dňa (VC VSASD). In: *Dokumenty po istorii dviženija inakomyšlaščich*, sv. 4. Moskva 1995.

SACHAROV, A.: *Wspomnienia*, sv. 2...

SAPIETS, M.: *True witness. The story of Seventh Day Adventists in the Soviet Union*. Keston 1990.

ŠELKOVA, V. F.: *Letopis*. Vilnius 1994.

Jurij ŠICHANOVIČ (1933–2011)

Matematik, pedagog, redaktor. Distributor samizdatu, spolupracovník *Kroniky aktuálních událostí.

Narodil se v Kyjevě. V roce 1942 ztratil oba rodiče (otec zahynul na frontě, matka zemřela) a dostal se do dětského domova. Byl přijat do Suvorovovy vojenské školy v Tule, ale v roce 1949 z ní musel ze zdravotních důvodů odejít. V roce 1950 dokončil střední školu a nastoupil na Matematicko-mechanizační fakultu Kyjevské univerzity, poté přešel na Moskevskou univerzitu. Po dokončení studií a doktorandského studia přednášel matematiku na katedře strukturální a užité lingvistiky Filologické fakulty Moskevské univerzity. V roce 1965 vydal knihu *Vvedě-nije v sovremennuju matěmatiku. Načalnyje poňatija (Úvod do současné matematiky. Základní pojmy)* a obhájil ji jako doktorskou práci.

Prvním dokumentem na obranu lidských práv, který podepsal, byl *dopis matematiků na obranu Jesenina-Volpina, nuceně umístěného do psychiatrické léčebny (březen 1968). Již v červnu téhož roku byl propuštěn z filologické fakulty pro *profesionální nadbytečnost*. Po propuštění pracoval jako programátor.

Od začátku sedmdesátých let se účastnil vydávání **Kroniky aktuálních událostí*, stal se jedním z jejích nejaktivnějších autorů a redaktorů. Dál podepisoval dopisy na obranu vězňů svědomí, věnoval se šíření samizdatu. Na podzim 1970 se seznámil s *Andrejem Sacharovem a spřátelil se s jeho rodinou, *Sacharov poté napsal: *Šichanovič je pro mne jedním z nejčistších vzorů disidentů „klasického typu“.*

V roce 1972 proběhlo v jeho bytě několik domovních prohlídek. Nakladatelství Nauka s ním ukončilo spolupráci, z knihy, jejímž byl redaktorem, bylo odstraněno jeho jméno (předtím Nauka vydala v jeho redakci dvě matematické knihy).

V září 1972 byl uvězněn a obviněn podle *par. 70 tr. z. RSFSR. Několik měsíců odmítal vypovídat, ale pak prohlásil, že rezignuje na společenskou činnost. Záhy poté napsal ještě jedno prohlášení, v němž uvedl, že samizdaty, které u něj byly zabaveny, měl z vědeckých a bibliofilských důvodů. Poté začal potvrdovat výpovědi, které při vyšetřování podali dříve uvězněni Irina Belogorodskaja a *Pjotr Jakir.

Z *Institutu Serbského uvedli v psychiatrickém posudku, že je nepřítel, a stanovili diagnózu: *hluboká psychopatie osobnosti schizoidního typu*. Mezi symptomy choroby se uváděly i takovéto: *tvrdí, že jeho nezákonné jednání bylo jeho občanskou povinností a vyplývalo z přesvědčení... anebo patologická tvrdohlavost*. Dvacátého šestého listopadu byl rozhodnutím moskevského městského soudu poslán na léčení do jedné z psychiatrických léčeben u Moskvy.

Na Šichanovičovu obranu se vedla mezinárodní kampaň, jíž se zúčastnili kromě vědců ze SSSR odborníci z Francie, Holandska, Itálie, Izraele, Japonska, Kanady, Švýcarska, USA a Velké Británie. Vznikl Mezinárodní výbor matematiků na obranu Šichanoviče a *Leonida Pljušče. Univerzita v Leedsu Šichanoviče pozvala na cyklus přednášek.

Patnáctého července 1974 byl z léčebny propuštěn, ale z její evidence byl vyškrtnut až v roce 1979. Vydal v samizdatu sborník *Šest dokumentov (Šest dokumentů)*, složený z materiálů týkajících se jeho prohlášení za nepřítel.

V letech 1975–1983 pracoval jako literární redaktor populárně vědeckého matematického časopisu *Kvant*. Obnovil také spolupráci s **Kronikou aktuálních událostí*, podepisoval kolektivní petice, šířil literaturu o obraně lidských práv, jakož i samizdat a tamizdat. Poté, co byl **Andrej Sacharov* poslán do vyhnanství, jel do Gorkého, aby se s ním setkal. Před **Sacharovým* domem byl zadržen a letadlem poslán do Moskvy.

Byl soustavně šikanován (zadržení, prohlídky, výslechy). KGB se ho pokoušela donutit k emigraci, ale on o tom odmítal diskutovat.

Od roku 1980 začal po zatčení **Alexandra Lavuta* a **Tatjany Velikanové* hrát přední úlohu v přípravě a vydávání dalších čísel **Kroniky aktuálních událostí*. V únoru 1981 mu KGB při jedné domovní prohlídce zabavila rukopis *Kroniky* č. 59. V čísle 60 vyšla následující informace: *Protože další účast lidí, známých Výboru státní bezpečnosti (tj. KGB), svou prací v Kronice ohrožuje existenci této publikace, pokládají tito lidé za nezbytné ukončit svou spolupráci s Kronikou*. Šichanovič mezi tyto lidi patřil, téměř polovina zabaveného rukopisu byla napsána jeho rukou, ale přesto v práci na dalších číslech *Kroniky* pokračoval.

Sedmnáctého listopadu 1983 byl zatčen. Uzavřel s vyšetřovateli dohodu: vydá archiv *Kroniky* a svou knihovnu samizdatů, když mu KGB slíbí, že nechá na pokoji lidi, kteří ony dokumenty a knihy přechovávali. Na procesu (hlavní líčení se konalo u moskevského městského soudu 5.–6. září 1984) se přiznal k vině, ale odmítl uvést jména svých kolegů a pomocníků. Obžaloba označila jeho doznání za „neupřímné“ a Šichanovič byl podle **par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR* odsouzen k pěti rokům v lágru a pěti rokům ve vyhnanství.

Trest vykonával v **permských* táborech. Byl propuštěn začátkem února 1987 v rámci „gorbačovské amnestie“.

Vrátil se do Moskvy. V letech 1990–1993 pracoval v aparátu Výboru pro lidská práva Nejvyššího sovětu Ruské federace a v letech 1993–1995 v aparátu Výboru pro lidská práva při prezidentovi Ruské federace. Poté přednášel matematiku na Fakultě teoretické a užité lingvistiky Ruské státní humanistické univerzity. Podílel se na mnohosvazkovém vydání pozůstalosti **Andreje Sacharova*.

Gennadij Kuzovkin, Dmitrij Zubarev

I.

Vveděnije v sovremennuju matěmatiku. Moskva 1965.

II.

ALEXEYEVA, L. – GOLDBERG, P.: *The Thaw Generation...*

Dělo Šichanoviča. Šest dokumentov. *Chronika zaščity prav v SSSR*, 1979, č. 36.

KOVALJOV, S.: *Lot białego kruka. Od Syberii po Czecczenię – moja życiowa podróz...*

SACHAROV, A.: *Wspomnienia*, sv. 1–3...

VIŠNĚVSKAJA, J.: Sud nad Jurijem Šichanovičem. *Strana i mir*, 1984, č. 9.

Valentin TURČIN (1931–2010)

Matematik, filozof, autor samizdatu, aktivista hnutí na obranu lidských práv. Zakladatel a první předseda **sovětské sekce Amnesty International*.

Narodil se v Podolsku (Moskevská oblast) v rodině vědce, odborníka na chemii a fyziologii rostlin. V roce 1952 zakončil Fakultu fyziky Moskevské univerzity, v letech 1953–1964 pracoval ve Fyzikálně-energetickém ústavu v Obninsku, jednom z center sovětských atomových výzkumů. Psal satirické hry, které pak inscenoval amatérský divadelní kroužek. Byl kapitánem družiny Klubu veselých a nápaditých (šlo o soutěže ve vtipu, populární v SSSR). Velmi žádané byly také sbírky vtipů *Fiziki šuťat (Fyzikové žertují, 1966)* a *Fiziki prodolžajut šutiť (Fyzikové žertují dál)*. V roce 1964 obhájil doktorskou práci a přestěhoval se do Moskvy. Je autorem 60 vědeckých prací. V letech 1964–1974 byl starším vědeckým pracovníkem Ústavu užité matematiky Akademie věd SSSR. Je jedním z tvůrců programovacího jazyka REFAL. V letech 1967–1977 řídil seminář věnovaný tomuto jazyku (v roce 1989 svou účast v semináři obnovil).

Svou činnost na obranu lidských práv zahájil v letech 1967–1968 účastí v petiční kampani za **Jurije Galanskova* a **Alexandra Ginzburga* (**proces čtyř*). Napsal také otevřený dopis šéfredaktorovi týdeníku *Litěraturnaja gazeta* na obranu **Alexandra Solženicyna* (28. června 1968).

Na podzim 1968 dokončil filozoficko-publicistické pojednání *Iněrcija stracha (Inerce strachu)*, rozsáhle šířené v samizdatu. Předložil v něm tezi, že pro každého myslícího přírodního vědce je nevyhnutelné postavit se proti oficiální sovětské ideologii. *Jedinou alternativou živé státní ideologie je její analýza z pozic kritického vědeckého světového názoru a na tomto základě vytvoření pozitivních politických ideálů*.

Devatenáctého března 1970 napsal spolu s **Rojem Medveděvem* a **Andrejem Sacharovem* dopis vůdčím představitelům strany a vlády s programem liberálně demokratických reforem sovětské společnosti pod záštitou KSSS. Autoři prohlašovali, že úsilí inteligence o rozšíření svobody je v souladu se zákonem a je nezbytné, kdežto administrativní a soudní potlačování svobody vede k neodvratnému sváru inteligence s vládnoucí elitou: *Tento nesoulad nelze označit jinak než jako sebevražedný*. Dopis se proslavil v SSSR i v zahraničí a byl jedním z posledních pokusů o přímý dialog disidentů s mocí.

Prvního září 1973 napsal otevřený dopis na podporu **Sacharovovy* občanské činnosti. Prohlásil v něm, že srpnová mediální kampaň proti němu poškodila mezinárodní prestiž Sovětského svazu. Desátého září pak byl odsouzen na schůzi zaměstnanců svého ústavu, oddělení, které řídil, bylo rozpuštěno a knihy, které už byly v tisku, byly staženy z výroby.

Na podzim 1973 se stal spolupracovníkem **sovětské sekce Amnesty International* a posléze jejím předsedou.

V červenci 1974 byl propuštěn z práce a tři roky nemohl najít zaměstnání ve své profesi.

V letech 1974–1977 připravil a podepsal desítky dokumentů týkajících se obrany lidských práv. Vystoupil na obranu *Jurije Gastěva*, **Alexandra Ginzburga*, **Sergeje Kovaljova*, **Malvy Landy*, **Jurije Orlova*, **Vladimira Osipova*, **Mykoly Rudenka*, **Anatolije Ščaranského*, *Andreje Tverdochlebova* a **Oleksije Tychého* a dalších pronásledovaných disidentů. Jako předseda

*sovětské sekce Amnesty International vystupoval na obranu vězňů svědomí v Československu, Jugoslávii, Polsku a Španělsku.

Na podzim 1976 dokončil a předal k samizdatovému vydání rozšířenou variantu pojednání *Iněrcija stracha. Socializm i totalitarizm (Inerce strachu. Socialismus a totalitarismus)*, v němž provedl analýzu příčin pasivního postoje většiny sovětské inteligence k myšlence obrany lidských práv a formuloval vlastní ideově morální stanovisko. *Jsou potřeba lidé, kteří se zachovají jinak než většina – experimentují se sebou. Bez toho by nebylo vývoje, pohybu vpřed. Všechno, co je nové, je zpočátku v menšině.* Svě postoje označoval za demokratický socialismus.

Byl systematicky mimosoudně pronásledován (prohlídka, výsledky, zadržení, odpojení telefonu, výhrůžky uvězněním).

Čtrnáctého října 1977 emigroval do USA. V témže roce vyšly v New Yorku jeho knihy – *Iněrcija stracha* v ruštině a *Fenomen nauki (Fenomén vědy)* v angličtině. V letech 1978–1979 pracoval v Ústavu matematických věd (Courant Institute of Mathematic Sciences) v New Yorku. Od roku 1979 byl profesorem na Fakultě výpočetní matematiky Newyorské univerzity. Od roku 1990 pracoval na projektu *Principia cybernetica*. Za jeden ze svých vědeckých úkolů pokládal formalizaci filozofického jazyka.

Od roku 1989 pravidelně jezdil do Ruska a účastnil se tam vědeckého života. Žil v Oaklandu u New Yorku, kde také zemřel.

Gennadij Kuzovkin, Dmitrij Zubarev

I.

MEDVEDĚV, R. – SACHAROV, A. – TURČIN, V.: Něobchodima postěpennaja demokratizacija. *Posev*, 1970, č. 7.

Čto takoje bespristrasnost'. In: LITVINOV, P. – MEJERSON-AKSJONOV, M. – ŠRAGIN, B. (eds.): *Samosoznanije. Sbornik statěj...*

Iněrcija stracha. Socializm i totalitarizm. New York 1977; 1978; viz http://orel.rsl.ru/nettext/russian/turchin/turch_str/str_fr.htm (citováno k 15. 2. 2019).

Iněrcija stracha i naučnyj vzgljad na mir. New York 1981. Anglicky jako: *The Inertia of Fear and the Scientific Worldview*. New York 1981.

The Phenomenon of Science. New York 1977. Rusky jako: *Fenomen nauki. Kibernetičeskij podchod k evolucii*. Moskva 2000.

II.

MURATOV, A.: Dissident. *Karta*, [Rjazaň], 1996, č. 13–14.

POMERANC, G.: *Zapiski gadkogo uťonka...*

RABOTNOV, N.: Davno... v šestiděsjatyje. *Inděks/Dosje na Cenzuru*, 1997, č. 2.

SACHAROV, A.: *Wspomnienia*, sv. 1–3...

Tat'jana VELIKANOVA (1932–2002)

Matematicka programátorka. Členka *Iniciativní skupiny na obranu lidských práv v SSSR, dlouholetá vydavatelka *Kroniky aktuálních událostí; vězněná za přesvědčení.

Narodila se v Moskvě v rodině známého sovětského hydrologa, který byl od roku 1939 členem korespondentem Akademie věd SSSR. Ze sedmi sourozenců se téměř všichni více nebo méně účastnili hnutí na obranu lidských práv.

V roce 1954 dokončila studium na Matematicko-mechanizační fakultě Moskevské univerzity. Pracovala jako učitelka na severním Uralu a od roku 1957 jako matematicka programátorka v Moskvě.

Byla na Rudém náměstí 25. srpna 1968 při *demonstraci sedmi (jedním z účastníků byl její manžel Konstantin Babickij), ale demonstrace se nezúčastnila. Na procesu s demonstranty vystoupila jako svědkyně obhajoby.

Ve druhé polovině roku 1968 začala po manželově uvěznění aktivně pracovat v hnutí na obranu lidských práv. Je podepsaná pod mnoha peticemi. V květnu 1969 vstoupila do *Iniciativní skupiny na obranu lidských práv v SSSR, podílela se na redigování většiny jejích dokumentů.

Aktivně se účastnila vydávání **Kroniky aktuálních událostí*. Po uvěznění *Natalji Gorbanevské převzala hlavní organizační a řídicí funkce – přechovávání a doplňování archivu, sbírání a systemizaci přicházejících materiálů, hledání bytů na práci, rozdělování úkolů spolupracovníkům, pořádání schůzí ke společnému redigování textů, přepisování jednotlivých rukopisů a původních verzí čísel, uspořádání a distribuci tzv. nultého vydání čili prvních 10–12 exemplářů. Byla hlavní organizátorkou práce na *Kronice* až do svého uvěznění (v roce 1979).

V lednu 1973 se zúčastnila schůzky, na níž bylo přijato – v důsledku vydírání KGB – rozhodnutí pozastavit vydávání *Kroniky*, a na podzim téhož roku byla spoluiniciátorkou obnovení časopisu. V květnu 1974, krátce po současném vydání (po půlroční přestávce) čísel 28, 29 a 30, prohlásila Velikanova spolu s *Tat'janou Chodorovič a *Sergejem Kovaljovem veřejně a písemně, že přijímají odpovědnost za další šíření bulletinu, aby předem vyloučili možné vydírání jiných spolupracovníků.

Třicátého října 1974 se účastnila tiskové konference uspořádané v *Sacharovově bytě a věnované vyhlášení *Dne politického vězně v SSSR. Spolu se *Sergejem Kovaljovem předložila západním novinářům zvláštní vydání *Kroniky* (č. 33), obsahující výhradně informace o politických vězních a táborech pro politické vězně.

V sedmdesátých letech se její byt stal jedním z hlavních center, kam ze všech koutů země přicházely informace o politickém pronásledování. Zúčastnila se pokusů Marka Popovského o vytvoření nezávislé informační agentury na obranu lidských práv.

V roce 1976 byla propuštěna z práce, v jejím bytě byla mnohokrát provedena domovní prohlídka. Prvního listopadu 1979 byla zatčena. Byla obviněna z autorství textů *Iniciativní skupiny určených OSN a z vydávání **Kroniky aktuálních událostí* a také z kontaktů se zahraničními vydavateli bulletinu (u soudu byl předložen dopis, který jí z New Yorku poslal *Pavel

Litvinov). Dvacátého devátého srpna 1980 ji moskevský městský soud odsoudil podle *par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR ke čtyřem letům kolonie s přísným režimem a pěti letům vyhnanství.

Ještě před hlavním líčením byl v Moskvě založen Výbor na obranu Tatjany Velikanové, do kterého vstoupili mj. *Malva Landa, *Alexandr Lavut a Leonard Těrnovskij.

Po skončení trestu, který vykonávala v ženské části *mordvinských táborů, byla koncem roku 1983 převezena do vyhnanství do Mangyšlaské oblasti (v západním Kazachstánu). V květnu 1987 byla v důsledku „gorbačovské amnestie“ informována o omilostnění, které však do prosince odmítala přijmout a zůstala v místě vyhnanství.

Po návratu do Moskvy pracovala ve škole, učila v nižších třídách matematiku a ruštinu.

Během disidentské činnosti vždy tvrdě dodržovala princip odmítání spolupráce s represivními orgány. Odmítala nejen vypovídat, ale také spolupracovat při všech procesních úkonech, dokonce i při psaní protokolu, protože, jak nejednou zdůraznila, veškeré kroky směřující k potlačování svobody myšlení jsou a priori nezákonné. Byla jednou z mála souzených osob, kterým se podařilo zachovat tomuto principu věrnost během vyšetřování i hlavního líčení. Patřila k nejváženějším představitelům hnutí na obranu lidských práv v SSSR.

Zemřela v Moskvě.

Alexandr Daniel

I.

LAVUT, A. – ORLOV, J. – VELIKANOVA, T.: O prave na zaščitu...

II.

GRIGORENKO, P.: *V podpolje možno vstretit' tolko krys...*

JAKOBSON, A.: *Počva i sud'ba...*

LEVITIN-KRASNOV, A.: *Rodnoj prostor. Děmokratičeskoje dviženije. Vospominanija...*

PEČURO, J. (ed.): *Zastupnica. Advokat S. V. Kalistratova (1907–1989)...*

POMERANC, G.: *Zapiski gadkogo ut'onka...*

RATUŠINSKAJA, I.: *Seryj – cvet naděždy...* Česky jako: RATUŠINSKÁ, I.: *Šedá je barva naděje.*

Přel. Ryčlová, Ivana...

SACHAROV, A.: *Wspomnienia, sv. 1–3...*

TĚRNOVSKIJ, L.: *Tajna IG...*

Frida VIGDOROVA (1915–1965)

Pedagožka, novinářka, spisovatelka. Autorka stenogramu z procesu Josifa Brodského – prvního textu na obranu lidských práv uveřejněného v samizdatu.

Narodila se v Orše (Vitebská gubernie) v rodině učitele. Po dokončení Fakulty literatury Pedagogického institutu v Moskvě (1937) učila ruský jazyk a literaturu ve škole v Magnitogorsku a pak v Moskvě. V roce 1938 ji zaujalo novinářství a začala psát. Několik let byla zastupitelkou moskevského Městského sovětu. Její první kniha, *Dvenadcat' otvažnych (Dvanáct odvážných)*, kterou napsala společně s Tatjanou Pečernikovou, vyšla v roce 1948.

V celostátních médiích (*Komsomolskaja pravda, Litěraturnaja gazeta, Pravda*) uveřejňovala články o problémech školství a výchovy dětí a osudech lidí, jimž bylo ukřivděno. Část těchto textů vyšla v knize *Dorogaja redakcija (Milá redakce, 1963)*.

Účastnila se významných literárně-společenských událostí padesátých a šedesátých let. Její črty vyšly v proslulých almanaších *Litěraturnaja Moskva (Kata a Aňa)* a *Tarusskije stranici*, kde uveřejnila *Glaza pustyje i glaza volšebnyje (Oči prázdné a oči čarodějné)*. Dvacátého třetího října 1956 byla na zasedání sekce moskevského oddělení Svazu spisovatelů, kde se projednával román Vladimira Dudinceva *Ně chlebom jedinym (Nejen chlebem)*, a zapsala slavný projev Konstantina Paustovského, který později koloval v samizdatu.

Obracela se na různé oficiální instituce, iniciovala analogická vystoupení dalších lidí. Mezi lidmi, o něž se starala, byla Naděžda Mandelštam, již pomohla přihlásit se v Moskvě k pobytu, a také nevlastní dcera Borise Pasternaka Irina Jemeljanova, odsouzená v roce 1961 spolu s matkou Olgou Ivinskou (a díky Vigdorové předčasně propuštěná), a mnoho dalších.

Do kauzy Josifa Brodského se zapojila na podzim 1963, ještě před spisovatelovým uvězněním. *Vždy si zamilovala ty, za něž bojovala, a Brodského bez jeho žádosti či vědomí prostě adoptovala, jednou provždy ho přijala do srdce*, napsala *Lidija Čukovskaja. Ta také vzpomíná, že když byl Brodskij odsouzen a poslán do vyhnanství, dala mu Vigdorova svůj jediný psací stroj.

V kauze Brodského se obrátila na generálního prokurátora SSSR Romana Rudenka, tajemníka Svazu spisovatelů Konstantina Fedina a na mnohé oficiální instituce. Jejím hlavním vkladem do básnickovy obrany byla však její přítomnost na procesu a pořízení stenogramu. Zápis z hlavního líčení s Brodským dosáhl neobyčejného věhlasu. K současníkům se poprvé dostal dokument o politickém procesu. Zahájil tak tematiku obrany lidských práv v samizdatu. Iniciativa Vigdorové se pokládá za první všeobecně známý akt boje za lidská práva v SSSR.

O dva roky později *Alexandr Ginzburg napsal na titulní stranu *Bílé knihy* o *procesu s Danielem a Siňavským věnování: „Památce Fridy Vigdorové“.

Stenogram vyšel na Západě a vyvolal senzaci zvláště mezi levicovou inteligencí nakloněnou Sovětskému svazu, což sehrálo nemalou roli v předčasném propuštění Brodského.

*Lidija Čukovskaja uvádí, že když náčelník KGB Vladimir Semičastnyj v létě 1965 vytkl Vigdorové rozšíření stenogramu v SSSR a v zahraničí, jmenoval ji mezi spisovateli demoralizujícími mládež, načež se vedení Svazu spisovatelů rozhodlo ji z organizace vyloučit (podle jiné verze se záležitost s jejím vyloučením rozvířila o rok dříve a utichla po pádu Chruščova).

Zemřela v Moskvě na rakovinu dřív, než byl Brodskij propuštěn z vyhnanství. Na pohřbu, který se konal 10. srpna 1965, přednesla řeč na rozloučenou *Lidija Čukovskaja. *Alexandr Galič zesnulé věnoval báseň *Uchod'at družja (Přátelé odcházejí)*.

Po spisovatelčině smrti se její jméno téměř přestalo objevovat v tisku. Informace o ní nebyla zařazena v žádném souhrnném díle o sovětské literatuře.

V roce 1967 *Lidia Čukovskaja, která Vigdorovou přirovnávala k Vladimíru Korolenkovi, spisovateli z devatenáctého století, který požíval morální autority, napsala: *Ona se zabývá tímtéž – posláním ruské inteligence, tím ze všeho nejdůležitějším: snaží se vytáhnout ty, kdo se dostali pod kola.*

Gennadij Kuzovkin

I.

VIGDOROVA, F. (ed.): *Proces Josifa Brodskiego*. WS KOS, Varšava [bez vrocení].

II.

ČUKOVSKAJA, L.: Pamjati Fridy. *Zvezda*, 1997, č. 1.

ETKIND, J.: *Zapiski nežagovorščika...*

GORDIN, J.: Dělo Brodskogo. Istorija odnoj raspravy po mat'erialam F. Vigdorovoj, I. Mett'era, archiva roditel'ej I. Brodskogo, pressy i po ličnym vpečatlenijam avtora. *Něva*, 1989, č. 2.

JAKOVIČ, J.: „Dělo“ Brodskogo na Staroj ploščadi. *Litěraturnaja gazeta*, 5. 5. 1993.

KOPELEV, L. – ORLOVA, R.: *My žili v Moskve 1956–1980...*

ORLOVA, R.: *Vospominanija o něprošedšem vremeni. Moskva 1961–1981*. Ann Arbor 1983; Moskva 1993.

Sergej ŽELUDKOV (1909–1984)

Duchovní ruské pravoslavné církve, autor a vydavatel samizdatu.

Narodil se v Moskvě v kupecké rodině. Po rodičích zdědil hlubokou zbožnost. Koncem dvacátých let se určitý čas účastnil (jako volný posluchač) lekcí církevní školy „obnovitelské“ orientace – tento směr, podporovaný a zčásti inspirovaný sovětskými orgány, měl představovat protiváhu moskevského patriarchátu. Ve třicátých letech se toulal po Sibiři a po Kavkaze, věnoval se nejrůznějším záležitostem. V roce 1946 byl vysvěcen na kněze, sloužil ve smolenské a kirovské diecézi. V roce 1954 ho po ukončení Leningradského duchovního semináře poslali do Pskova.

Koncem padesátých let v období chruščovovské štvance proti církvi napsal otevřený dopis bývalému duchovnímu, který v tisku uveřejňoval články „demaskující“ náboženství (takové texty, vznikající obvykle na pokyn úřadů, patřily k arzenálu metod protináboženské propagandy). Želudkovův dopis, který velmi oceňoval *Alexandr Meň, se stal jedním v prvních dokumentů náboženského samizdatu.

V roce 1960 byl na pokyn úřadů propuštěn ze pskovské diecéze a církevní úřady ho zbavily „úvazku“. Jezdil po celé zemi a hledal si jiné místo, ale všude ho odmítali. Vrátil se do Pskova, kde od té doby trvale žil a napsal své hlavní práce.

Začátkem šedesátých let vydával nezávislý náboženský čtrnáctideník *V puti. Perepiska rjada lic po voprosam religii (Na cestě. Korespondence různých lidí o náboženských otázkách)*. Čtyři roky sám rozmnožoval 20–30 exemplářů časopisu a rozesílal je poštou. V té době se seznámil s *Anatolijem Levitinem-Krasnovem, který se stal jedním z autorů časopisu, a s *Alexandrem Meněm.

Nenáročný, překvapivě lhostejný k hmotným statkům, člověk, který není z tohoto světa, moudrý, úžasný partner v diskusi, někdy iritující, se sklonem k nečekaným obrátům, neobyčejně dobrý, měkký a zároveň pevný, napsal o něm *Levitin.

Své filozofické, nábožensko-etické a společenské názory popsal v knize *Počemu i ja – christianin (Proč jsem i já křesťan)*, napsané v roce 1967 a šířené v samizdatu. Titul je polemickou parafrází knihy Bertranda Russela *Proč nejsem křesťan*.

Na začátku roku 1968 navázal styky s rodícím se hnutím obránců lidských práv. V samizdatu se už nedistribuovaly a na Západě nevydávaly jen teologické Želudkovovy práce, ale i jeho články a otevřené dopisy na obranu pronásledovaných. Podepisoval také kolektivní dokumenty: výzvu **Světovému společenství* o porušování lidských práv v SSSR (prosinec 1975), petici věřících různých vyznání předsednictvu Nejvyššího sovětu SSSR, vyzývající ke změně diskriminačních zákonů týkajících se náboženství (červen 1976), výzvu na obranu uvězněných příslušníků československé **Charty 77* (leden 1977).

V roce 1974 se stal členem **sovětské sekce Amnesty International*. V říjnu 1976 se účastnil založení společenského výboru „Propust'ite Pjotra Starčika“, který vystupoval na obranu disidenta a barda zavřeného do psychiatrické léčebny.

V otevřeném dopise *Alexandru Solženicynovi (duben 1972) kritizoval jeho *Velikopostnoje poslanije patriarchu Pimenu (Velkopostní poselství patriarchovi Pimenovi)*. Na *Solženicy-

novy výtky – obvinil představitele církevní hierarchie z konformity a servility vůči „bezbožné moci“ – odpovídal tvrzením, že jedině církev může být „ostrovem svobody“ v totalitním státě, ale musí se nějak začlenit do systému. Připomínal *Solženicynovi, že vstupuje do diskuse s někým, kdo nemůže naplno odpovědět.

Analogicky vystoupil v únoru 1974 také proti útokům na *Solženicynovu tvorbu ze strany vysokých představitelů ruské pravoslavné církve. Adresoval patriarchovi oficiální stížnost na prohlášení hierarchů, které hodnotil jako *rouhavý výsměch svaté památce mučedníků a osobní křivdu jednomu z největších představitelů současného křesťanství*.

V práci *Liturgičeskije zametki (Liturgické poznámky)*, dokončené v roce 1971, se zamýšlel nad tím, zda pravoslavná liturgie v tradiční podobě může existovat v sovětské realitě.

Své názory na činnost obránců lidských práv (kterým říkal „lidé dobré vůle“) popsal v článku *Cerkov dobroj voli (Církev dobré vůle)*, napsaném v roce 1974. Jedna ze základních tezí hlásala, že mezi věřícími obránci lidských práv a těmi, kteří se pokládají za ateisty, neexistuje zásadní rozdíl, a tudíž je možné všechny „lidé dobré vůle“ sjednotit na základě blízkosti morálně etických postojů. *Křesťanství [...] zahrnuje i životní hrdinství akademika Sacharova: milosrdenství, které osobně prokazuje, [...] jeho neohrožená odvaha v boji [...] za lidská práva – za lidskou důstojnost, kterou svým příchodem posvětil Ježíš Kristus (z dopisu redakci knihy věnované *Sacharovovi). Želudkov tvrdil, že neexistuje jen křesťanství víry, ale i křesťanství svědomí a vůle, jež vyznávají lidé, kteří v Krista nevěří, ale žijí podle jeho učení. Patří k nim i ti, kdo jsou pronásledováni za pokus uvést do života právo člověka na intelektuální svobodu.*

Želudkovovy názory na křesťanství, které vložil v knihách a člancích, vyvolaly ostrou kritiku mnoha pravoslavných spisovatelů, nejen příslušníků církevní hierarchie. Jeho morálně náboženské koncepce byly prohlašovány za *ústup od pravoslaví, ba dokonce za protestantskou herezi*, a psali to vzájemně tak rozdílní samizdatoví autoři jako *Anatolij Levitin-Krasnov, *Alexandr Meň a Gennadij Šimanov.

V disidentských kruzích byl Želudkov znám rovněž tím, že vedl rozsáhlou a systematickou korespondenci s mnoha vězni svědomí – jak s těmi, které znal před jejich uvězněním, tak s neznámými. Začátkem osmdesátých let vyšly na Západě dva díly jeho korespondence *Christianstvo i atěizm (Křesťanství a ateismus)* zabývající se vzájemnými vztahy křesťanské víry a soudobého ateismu. Jsou tam mj. dopisy, které si vyměňoval s politickým vězněm *Kronidem Ljubarským, jenž byl přesvědčený ateista. Jeho korespondence se *Sergejem Kovaljovem ještě čeká na vydavatele.

Zemřel v Moskvě.

*Otec Sergej se odlišuje tím, že představuje symbiózu typu lidového náboženského hledače (původní ruský typ), vůdce sekty, tuláka a poutníka, samouka a erudovaného intelektuála s evropským (byť nesystematickým) vzděláním, napsal o něm *Levitin-Krasnov.*

Jelena Papovjan

I.

LJUBARSKIJ, K. – ŽELUDKOV, S.: *Christianstvo i atěizm...*

Liturgičeskije zametki. Perepiska. Pisma. Vospominanija. Moskva 2003.

Pismo A. Solženicynu. *Vestnik ruskogo christianskogo dviženija*, 1972, č. 103.

Pismo sostavitěljam jubilejnogo sbornika. In: *Sacharovskij sbornik...*

Počemu i ja – christianin. Frankfurt and Mohanem 1973; Petrohrad 1996.

II.

ELLIS, J.: *The Russian Orthodox Church. A Contemporary History...*

KRASIN, V.: *Sqd...*

LEVITIN-KRASNOV, A.: *V poiskach Novogo grada. Vospominanija*, sv. 3...

MEŇ, A.: *Vospominanija...*

Ukrajina

ÚVOD

Dějiny Ukrajiny dvacátého století se lze zabývat jako dějinami národně osvobozenického hnutí. Pokaždé, když se zdálo, že je už konečně potlačeno, povstalo jako fénix z popela a nabralo nových sil.

Při rozvíjení ukrajinské státnosti (v podobě Ukrajinské sovětské socialistické republiky) komunistický režim bezohledně vyhlazoval ukrajinskou inteligenci a snažil se vymýtit národní povědomí Ukrajinců.⁹⁹ Docházelo také k pokusům vymýtit materiální kořeny společnosti. Ukrajínští rolníci se nicméně kolektivizaci velmi úporně bránili – a důsledkem byly hromadné deportace Ukrajinců do východních oblastí SSSR v roce 1931 a uměle vyvolaný *hladomor v letech 1932–1933, který si vyžádal několik milionů obětí.

V roce 1939 bylo do SSSR začleněno území západní Ukrajiny, které před první světovou válkou patřilo do hranic Ruské a Rakousko-uherské říše a v meziválečném období bylo součástí Polska, a to dodalo ukrajinskému osvobozenickému hnutí nový impuls. Obyvatelstvo tohoto území totiž národní myšlenkou žilo a sny o vytvoření nezávislého ukrajinského státu přecházely z generace na generaci. Proto zde také ozbrojený odpor proti „rudým“ i „hnědým“ trval nejdéle. Hlavní politickou silou hnutí byla *Organizace ukrajinských nacionalistů (OUN), založená v roce 1929. Působila na území západní Ukrajiny a bojovala především s polskými úřady, přičemž se uchýlovala k teroristickým metodám. Sovětská administrativa naprosto chápala, že ukrajínští nacionalisté nebudou jejich poslušnými nástroji. V letech 1940–1941 byla uvězněna většina vůdců OUN nacházejících se na západní Ukrajině.

Obdobný scénář se opakoval v létě 1941, kdy Ukrajinu okupovala vojska hitlerovského Německa. Vláda třetí říše odmítla uznat nezávislost Ukrajiny vyhlášenou ve Lvově a několik vůdců OUN bylo zatčeno. Část členů OUN pod vedením Andrije Melnyka spolupracovala s nacisty. Většina členů OUN v čele se Stepanem Banderou však v roce 1942 zahájila proti Němcům partyzánskou válku. Založili *Ukrajinskou povstaleckou armádu (UPA), která nesložila zbraně ani po opětovném obsazení Ukrajiny Sovětským svazem. Partyzánská válka na západní Ukrajině trvala do začátku padesátých let.

Sovětská historiografie představovala členy UPA jako bandity, kteří zabíjeli ženy, starce a děti, loupili, pořádali pogromy na Židy a Poláky. Takový pohled je přinejmenším jednostranný.¹⁰⁰ Je také třeba pamatovat na bezohledný teror používaný proti UPA: desítky tisíc jejich

99 „Ukrajinizace“ prováděná ve dvacátých letech sice nepřestupovala rámeček komunistické ideologie, ale stimulovala rozvoj národní kultury, především literatury a humanitních věd. Tento proces byl v první polovině třicátých let násilně přerušeno: v politice čistkou v řadách Komunistické strany Ukrajiny (KPU), zaměřenou proti aktivistům s *nacionalistickou úchylkou*, v kulturní sféře mj. procesem s tzv. Svazem osvobození Ukrajiny (vykonstruovaným s cílem zlikvidovat přední intelektuály) a později masovými represemi. Kulturní obrození v šedesátých letech do značné míry žilo ze vzpomínek na vzlet ve dvacátých letech.

100 V důsledku prověrky kauz bývalých členů UPA, kterou provedla ukrajinská prokuratura v devadesátých letech, byla obvinění z teroru vůči civilnímu obyvatelstvu ve většině těchto případů zrušena. Také je nutno mít na paměti, že fámy o „bestialitě banderovců“ se někdy vytvářely uměle: jsou zdokumentovány případy, kdy civilisty zabíjeli příslušníci NKVD, a obvinění byli vojáci UPA. (Podle polských badatelů směřovaly akce ukrajinských nacionalistů v ukrajinsko-polském pohraničí v letech 1943–1944 hlavně proti polskému civilnímu obyvatelstvu a nesly znaky etnické čistky či dokonce genocidy; jejich oběťmi bylo 80–100 tisíc mrtvých – pozn. polské red.)

členů putovaly do táborů obvykle s dvacetiletým trestem. Celé západoukrajinské vesnice byly deportovány za *podporu UPA*.

Začátkem padesátých let partyzánská válka na venkově téměř ustala, ale ve městech podzemní organizace působily dál. Podle údajů KGB bylo na Ukrajině v letech 1954–1959 zlikvidováno 183 *nacionalistických a protisovětských seskupení*, bylo odsouzeno 1879 lidí, z toho 245 osob (ze 46 seskupení) působících v prostředí inteligence a mládeže.¹⁰¹ Byla to léta nejsilnějších politických represí poststalinské éry.

Národní hnutí v padesátých a šedesátých letech se tak jako dříve soustřeďovalo na západě Ukrajiny. Tam v letech 1958–1969 působila většina podzemních organizací ideologicky obvykle blízkých OUN.

Mezi podzemními organizacemi však byly i takové, které ozbrojený boj odmítaly a dávaly přednost metodám neuchylujícím se k násilí, například *Ukrajinský dělnicko-rolnický svaz (1961). V padesátých letech se objevila myšlenka odporu bez použití násilí, a ta zahájila ukrajinské disidentské hnutí, do něhož patřilo národní hnutí (nejmasovější a nejvýznamnější) a náboženská a občanská hnutí.¹⁰² Jako všude jinde se disidentská činnost stále méně projevovala vytvářením podzemních organizací a stále častěji mívala podobu veřejné společenské aktivity.

V šedesátých a na začátku sedmdesátých let převládal v ukrajinském disidentském hnutí národně kulturní proud. V současné ukrajinské literatuře se aktivisté tohoto hnutí často označují jako *„generace šedesátých let“ (*„šedesátníci“). Tento termín je však mnohem užší než pojem *„šedesátníci“,“ používaný ve vztahu k celé sovětské kultuře, který byl tehdy v Rusku předmětem živé diskuse. Základem ukrajinského hnutí *„šedesátníků“ byla tvůrčí (především humanistická) inteligence, bojující zejména za obrození národní kultury a vzdorující rusifikaci. Proud, jehož centrum se nacházelo v Kyjevě, se rozšířil na celou Ukrajinu. Jeho účastníci nevznášeli otázku oddělení Ukrajiny od SSSR, doufali v liberalizaci režimu a vyřešení národnostního problému v rámci SSSR.¹⁰³ Představitelé *„generace šedesátých let“ dosáhli přízně části ukrajinské nomenklatury, a možná proto nebyli do roku 1965 trestně stíháni a mnozí z nich dělali úspěšnou kariéru.

Hnutí také nebylo jednotné. Daly se v něm najít zárodky všech současných proudů ukrajinského politického myšlení. Mezi *„šedesátníky“ se obvykle odlišují „tvůrčí“ čili ti, které do hnutí přivedla literatura a umění a jež zaujímal postoj morálního odporu vůči režimu, a „politici“, kteří si od začátku kladli politické úkoly a cíle.

Ke konci chruščovovské „oblevy“ vstoupila část *„šedesátníků“ do otevřené konfrontace s mocí. Když jejich díla v letech 1963–1965 přestala v zemi oficiálně vycházet, začala je

101 Podle publikace *Nacionalno-vyzvolnyj ruch v Ukrajině. Seredyna 1950-ch – počatok 1990-ch rokiv* autora Anatolije Rusnačenka z roku 1998.

102 Mimo rámeček tohoto úvodu zůstávají národní a náboženská hnutí, působící na území celého SSSR a zasahující i Ukrajinu: hnutí krymských Tatarů, jehož hlavním cílem byl návrat národa na Krym (je mu věnována zvláštní kapitola *Slovníku*); židovské emigrační hnutí – značná část jeho účastníků žila na Ukrajině; představitelé pronásledovaných náboženských konfesí – baptisté, *letničáři, svědkové Jehovovi (viz kapitola *Rusko*).

103 V současné ukrajinské historiografii není na toto téma jednotný pohled. Anatolij Rusnačenko v polemice s Heorhijem Kasjanovem rozlišuje v řadách ukrajinských *„šedesátníků“ nejméně tři proudy. Podle jeho názoru někteří opravdu věřili v možnost vítězství „skutečně leninských“ idejí, jiní psali ezopským jazykem, aby se otevřeně nestavěli proti režimu, a jen třetí, velmi nepočetná skupina od samého začátku chápala kulturní činnost jako metodu politického boje, jehož cílem mělo být dosažení nezávislosti Ukrajiny.

tisknout ukrajinskojazyčná vydavatelství v Československu (časopisy *Dukla*, *Družno vpered*, *Narodnyj kalendar*), v Polsku (týdeník *Naše slovo*, ročenka *Ukrajinskyj kalendar*) a na Západě (měsíčník *Sučasnist*) a šířila se také v samizdatu. Zpočátku čistě literární, hlavně poetický ukrajinský samizdat z let 1963–1965 se rychle zradikalizoval a objevila se v něm politická publicistika. Nejprve to byly texty anonymní nebo podepsané pseudonymy, ve druhé polovině šedesátých let už převažovala otevřená vystoupení, články a protestní dopisy, reagující na represe. Samizdat se stal zásadním fórem hnutí „šedesátníků“, prostředkem konsolidace nekonformní inteligence.

Ukrajinský samizdat se soustřeďoval na národnostní problematiku (v tomto smyslu má poněkud větší rozsah než ruský samizdat), vnímanou prostřednictvím jejího politického, historického a kulturního aspektu. Proto také jeho velká část zůstávala omezena na oblasti zájmu ukrajinskojazyčných čtenářů. Společensko-ekonomické publicistiky nebo filozofických děl vycházelo málo. Nicméně právě v samizdatu vyšly knihy a články *Vjačeslava Čornovila, *Ivana Dzjuby, *Valentyna Moroze, *Leonida Pljušče, *Jevhena Sverstuka a *Ivana Svitlyčného, pokládáné za největší úspěchy ukrajinské publicistiky.

Jedním z nejcharakterističtějších příkladů samizdatu z poloviny šedesátých let je anonymně rozšiřovaná brožura *Z pryvodu procesu nad Pohružalským (U příležitosti procesu s Pohružalským)*. Text *Jevhena Sverstuka a *Ivana Svitlyčného¹⁰⁴ se zabýval problémem požáru v knihovně Akademie věd v Kyjevě, který 24. května 1964 pohltit mnoho drahocenných archivních materiálů a knih. Článek zpochybňoval oficiální verzi události, podle které sbírky zapálil psychicky vykořeněný zaměstnanec knihovny, a naznačoval, že šlo o další akci, jejímž cílem bylo ponížit ukrajinský národ. *Po likvidaci milionů Ukrajinců hladem v roce 1933*, psali autoři, *po zadušení sebemenších pokusů myslet z nás udělali poslušné otroky... Neutěšujme se věčnou pravdou o nesmrtelnosti národa – jeho existence závisí na tom, zda budeme připraveni se bránit.*

Nejnámější publikací samizdatu z druhé poloviny šedesátých let byla kniha *Ivana Dzjuby **Internacionalismus nebo rusifikace?* Stala se manifestem generace, dosáhla velké popularity a šířila se Ukrajinou v tisících kopiích. Byla přeložena do několika evropských jazyků a v zahraničí ji vysoce hodnotily různé politické síly. *Dzjuba za použití pojmového aparátu marxismu-leninismu podrobil přesvědčivé kritice oficiální koncepci národnostní otázky, konkrétně teze o neměnnosti stranické politiky v této oblasti, o rovnoprávném postavení Ukrajinců a Rusů na Ukrajině a také myšlenku budoucího splynutí národů po nástupu komunismu. Nejsilnější podtón měly části věnované rusifikaci a jejím ničivým společensko-politickým důsledkům pro ukrajinský národ. Všeobecně se má za to, že kniha získala popularitu i mezi národně naladěnou stranickou nomenklaturou: když se první tajemník ÚV KSU Petro Šeest s *Dzjubovým rukopisem seznámil, nařídil, aby byl rozmnožen a rozšířen vysokým stranickým funkcionářům.

Na Ukrajině se distribuoval rovněž ruský samizdat. Velkou zásluhu na tom měl *Leonid Pljušč, který vozil z Moskvy rukopisy a rozmnožoval je. Organizoval také překlady ukrajinského samizdatu do ruštiny, aby mohl být předán do Moskvy a za hranice SSSR. Díky *Pljuščovi se

104 V Rusnačenkově práci *Nacionalno-vyzvolnyj ruch v Ukrajině* je uvedeno, že autorem byl *Jevhen Sverstuk s účastí *Vjačeslava Čornovila, *Ivana Dzjuby a *Ivana Svitlyčného. Sám *Sverstuk však popírá, že by se redigování textu účastnili *Čornovil a *Dzjuba (dle ústní informace *Jevhena Sverstuka autorovi této kapitoly).

lidé za hranicemi Ukrajiny seznámili mj. s prací *Ivana Dzjuby **Internacionalismus nebo rusifikace?* nebo se sbírkou dokumentů *Vjačeslava Čornovila **Lycho z rozumu (Hoře z rozumu)*.

Třebaže národní hnutí mělo dosah na celé Ukrajině, nejpobulárnější bylo na západní Ukrajině a v Kyjevě. Dá se říci, že na západní Ukrajině převažovaly iniciativy za nové dosažení nezávislosti, zatímco na východní Ukrajině bylo národní a náboženské úsilí spojeno s obranou lidských práv.

Hnutí na obranu lidských práv, které nestavělo na první místo národnostní otázku, bylo nejnápadnější ve velkých městech na východě a na jihu Ukrajiny, v Černovicích, Doněcku, Charukově, Luhansku, Záporoží. Mělo mnoho podobného s hnutím na obranu lidských práv v Rusku a možná ho lze zkoumat jako část celkového hnutí na obranu lidských práv v SSSR. Ve druhé polovině sedmdesátých let se začala rýsovat tendence ke sblížení hnutí na obranu lidských práv s národním hnutím. Bylo to vidět zejména v prostředí aktivistů vězněných v lágrech.

Ukrajínští představitelé kulturní opozice šedesátých let a ruští obránci lidských práv měli mnoho společného. Byla to intelektuální prostředí, jež si byla duchovně blízká, podobně se vyjadřovala a podobně odůvodňovala své úkoly. Kontakty mezi budoucími aktivisty obou proudů však byly navázány ještě před vznikem samotných hnutí. Známost pak pokračovala v *mordvinských táborech, kde byli v roce 1965 společně vězněni Ukrajinci a Julij Daniel s *Andrejem Siňavským a později *Jurij Galanskov a *Alexandr Ginzburg. *Cesta z Ukrajiny do Mordovie vede přes Moskvu, takže se příbuzní ukrajinských vězňů, kteří za nimi jeli na návštěvu, i lidé propuštění z táborů museli ocitnout v Moskvě. Zastavovali se u příbuzných a přátel moskevských politických vězňů* (*Ljudmila Aleksejeva: *Istorija inakomyšlja v SSSR*). Předávali jejich prostřednictvím informace do **Kroniky aktuálních událostí* a do zahraničí. Ukrajínští představitelé opozice se také angažovali v protestních kampaních spjatých s moskevským „procesem čtyř“ (1968).

Dva členové první sovětské organizace obránců lidských práv – *Iniciativní skupiny na obranu lidských práv v SSSR – *Henrich Altuňan a *Leonid Pljušč byli občané Ukrajiny.¹⁰⁵ Na přelomu šedesátých a sedmdesátých let působila v Oděse jedna z největších knihoven samizdatu v SSSR. Její organizátoři, Vjačeslav Igrunov a Gleb Pavlovskij, sehráli v ruském disidentském hnutí významnou roli. Ukrajínští političtí vězni se účastnili protestních akcí pořádaných v lágrech představiteli různých národností, drželi hladovky a stávky k památným dnům: 10. prosince (*Den lidských práv), 5. září (*Den rudého teroru), 30. října (*Den politického vězně v SSSR).

Náboženská hnutí působila v podmínkách drsného pronásledování věřících, ať už z *Ukrajinské řeckokatolické církve (hlavně na západní Ukrajině), nebo z *Ukrajinské autokefální pravoslavné církve (především na východní Ukrajině). Úřady tyto církve neuznávaly a pronásledovaly jejich duchovní. Řeckokatolická církev, jejíž činnost byla v roce 1946 zakázána, existovala „v katakombách“ (jako podzemní církev) a měla zejména na venkově podporu značné části obyvatel západní Ukrajiny. Pronásledování dalších náboženských společenství bylo podobné jako v ostatních částech SSSR.

Ideologický a administrativní nátlak na radikální část „šedesátníků“ byl neúčinný, protože moc přistoupila k represím. *První vlna zatýkání proběhla v srpnu a v září 1965. Bylo zatčeno 25 lidí¹⁰⁶ spojených v různé míře s hnutím, z toho sedm lidí z Kyjeva. Většina zahájených

105 První dopis *Iniciativní skupiny podepsalo mj. osm obyvatel Charkova a *Vjačeslav Čornovil ze Lvova, někteří z nich podepsali i další dokumenty skupiny.

106 Anatolij Rusnačenko uvádí, že se konalo celkem 19 hlavních líčení.

trestních stíhání souvisela s brožurou *U příležitosti procesu s Pohružalským* – téměř všichni obvinění byli stíháni kvůli jejímu přechovávání nebo šíření. Uvězněn byl rovněž jeden z autorů, *Ivan Svitlyčnyj (po osmi měsících ho úřady musely propustit *pro nedostatek důkazů o vině*).

Část bývalých disidentů si myslí, že represe byly řízeny Moskvou.¹⁰⁷ Je třeba si uvědomit, že až do konce šedesátých let úřady Ukrajinské SSR podobné příkazy nevykonávaly příliš horlivě. Tolerovaly například již tradiční oslavy, při nichž se 22. května pokládaly v různých ukrajinských městech květiny k *pomníku Tarase Ševčenka. Tato setkání každý rok přerůstala v národní manifestace nezávisle smýšlejících lidí. V Kyjevě se toho dne scházelo obvykle několik stovek lidí, zpívalo se, přednášely se verše. Úřady se omezovaly na hrozby a administrativní šikany neaktivnějších účastníků manifestací. V roce 1967 došlo k pokusu setkání ukončit, ale odpor shromážděných byl tak silný, že úřady od záměru upustily. Pro srovnání: obdobná setkání k počtě památky Židů zastřelených nacisty v Babím Jaru v roce 1941, jichž se rovněž účastnilo mnoho známých „šedesátníků“, mezi nimi *Ivan Dzijuba, vyvolávala podstatně ostřejší reakce kyjevských stranických úřadů.

Po *první vlně zatýkání byli podrobeni přímým represím až do konce roku 1971 jen ti „šedesátníci“, jejichž činnost dosáhla mezinárodního vřehlasu (např. *Vjačeslav Čornovil, jehož kniha o represích **Lycho z rozumu* vyšla na Západě), a také lidé, kteří nesmlouvavě vystupovali proti sovětskému režimu (členové *Ukrajinské národní fronty a dalších podzemních organizací, o něco později pak *Valentyn Moroz). Tehdejší poměrná mírnost se však netýkala účastníků hnutí na obranu lidských práv. V roce 1969 byli za podepsání dopisu *Iniciativní skupiny na obranu lidských práv v SSSR uvězněni (přestože z Moskvy přišel pokyn nepoužít represe) a odsouzeni čtyři obyvatelé Charkova.

Na přelomu šedesátých a sedmdesátých let začalo hnutí „šedesátníků“ nabývat organizovanou podobu. V lednu 1970 vyšlo v samizdatu první ukrajinské periodikum – anonymní informační bulletin **Ukrajinskyj visnyk* podle vzoru moskevské **Kroniky aktuálních událostí*. Kromě uspořádaných a systematických informací o hnutí, represích a situaci politických vězňů (obsah rubriky *Kronika* svědčí o tom, že bulletin měl dopisovatele nejméně v deseti krajinských městech Ukrajiny) *Visnyk* zařazoval také historické studie, údaje o genocidě Ukrajinců, literárněkritické práce, básně, prózu.¹⁰⁸

Za všeobecného přitvrzení režimu, které nastalo po *invazi do Československa v srpnu 1968, vyvolalo vydávání bulletinu novou vlnu zatýkání. Časově se sešla s rozhodnutím úřadů zlikvidovat samizdat. Útok začal v prosinci 1971¹⁰⁹ a pokračoval v první polovině roku 1972.

107 *Aleksejeva v publikaci *Istorija inakomyšlja v SSSR. Novejšij period* z roku 1992 předpokládá, že příkaz k zatýkání v srpnu 1965 přišel z Moskvy a měl být okamžitě vykonán, čímž se dá vysvětlit, proč ukrajinskí kágebíaci akci špatně připravili a nedbale provedli. Také Rusnačenko zastává názor, že akce proběhla podle moskevského scénáře, i když předkládá informaci Petra Šelesta pro ÚV KSSS o uvěznění řady úporných buržoazních nacionalistů a také jistých mladých lidí, kteří vstoupili na cestu nepřátelské činnosti, v níž se na příkaz z Moskvy přímo neodvolává (*Nacionalno-vyzvolnyj ruch v Ukrajině*).

108 Je potřeba zdůraznit, že mj. *Ivan Svitlyčnyj odmítal vydávání periodika, protože správně předpokládal, že vyvolá represe.

109 Patnáctého prosince 1971 předseda KGB Jurij Andropov informoval ÚV KSSS, že ukrajinské nacionalistické živly (*Čornovil, Zynovija Franko, *Strokata, *Sverstuk, *Svitlyčnyj aj.) začaly vydávat *Ukrajinskyj visnyk*, čímž dokazoval, že na Ukrajině působí podzemní organizace. Velitel KGB zdůraznil těsný kontakt jmenovaných s tzv. „demokraty“ [...] v Moskvě. Šlo o *Pjotra Jakira a *Andreje Sacharova (Archiv NIPC *Memorial, soubor 172).

V Moskvě proběhla akce, která na nějakou dobu způsobila zastavení vydávání **Kroniky aktuálních událostí* a vedla k *procesu Jakira a Krasina.

Na Ukrajině *druhou vlnu zatýkání provázely masové prohlídky a propouštění z práce. V lednu 1972 bylo v Kyjevě, ve Lvově a v dalších ukrajinských městech uvězněno kolem 20 nejvýznamnějších ukrajinských disidentů. Zatýkání trvalo celý rok a postihlo asi 100 osob, z nichž bylo 89 odsouzeno.¹¹⁰ Stovky lidí postihly mimosoudní represe. Čistka nezasáhla jen pracovníky vědeckých a kulturních institucí, ale také venkovskou inteligenci, jakož i stranické funkcionáře a úředníky.¹¹¹ Ve velkém rozsahu probíhalo tajné i neskrývané sledování, zachycování korespondence, odposlech telefonických hovorů. Zároveň nadešla další vlna rusifikace.

Ukrajina se postupně proměnovala ve cvičiště, kde KGB zkoušela nové metody boje proti opozici. Docházelo tam k záhadným a dosud neobjasněným vraždám (*Alla Horská zahynula v roce 1970, skladatel a básník Volodymyr Ivasjuk v roce 1979). Začala tam také praxe vykonstruovaných kriminálních případů – za znásilnění, chuligánství, kladení odporu orgánům státní moci, držení drog, například podstrčených během prohlídky, atd.

Na Ukrajině byly represe obzvláště bezohledné. Docházelo k smutným precedentům – k prvnímu odsouzení ženy k dlouholetému vězňení v táboře (*Nina Strokata-Karavanska), k prvnímu použití par. 62 tr. z. USSR (*par. 70 tr. z. RSFSR) vůči ženě v důchodovém věku (pětašedesátileté *Oksaně Meško), k prvnímu uvěznění ženy za snahy o propuštění manžela, který byl politickým vězňem (Rajisa Rudenko).¹¹² Všeobecným jevem se stalo opakované uvěznění bývalých politických vězňů, kteří si už odseděli tresty za málo významnou – použijeme-li „moskevská“ měřítko – společenskou aktivitu, např. za rukopis vzpomínek z tábora (*Jurij Šuchevyč, *Danylo Šumuk).

Opoziční hnutí však pracovalo navzdory represím. Novou etapu zahájilo koncem roku 1976 založení *Ukrajinské helsinské skupiny (UHS). Ta vznikla z iniciativy člena *Moskevské helsinské skupiny (MHS) ukrajinského původu *Petra Hryhorenka. Členové UHS byli zatýkáni nejvíce ze všech tzv. helsinských skupin. Podle výpočtu Vasyla Ovsijenka z 41 členů UHS jich 39 strávilo ve vězeních, táborech, ve vyhnanství a v psychiatrických léčebnách celkem 550 let, čtyři z nich – *Jurij Lytvyn, *Valerij Marčenko, *Vasyl Stus a *Oleksij Tychyj – ve vězení přišli o život. Mychajlo Melnyk v předvečer zatčení spáchal sebevraždu. Mnoho aktivistů vstoupilo do UHS v táboře nebo ve vyhnanství během výkonu trestu uloženého z politických důvodů.

„Helsinská“ etapa disidentského hnutí na Ukrajině znamenala, že národní hnutí přijalo metody a formy činnosti, charakteristické pro hnutí na obranu lidských práv. Ukázalo se, že idea obrany lidských práv je ukrajinské nekonformní inteligenci blízká: pro „tvůrce“ byla přirozeně spjata s jejich názory, „politici“ využívali jazyka ideologie obránců lidských práv, srozumitelného na Západě, aby vyvolali větší zájem a porozumění ukrajinským národním problémům, na které UHS soustřeďovala pozornost. Na rozdíl od jiných helsinských skupin UHS téměř nikdy nezaujímal stanoviska k náboženskému pronásledování (i když např. vystupovala na obranu baptistů) nebo k hnutí na obranu společensko-ekonomických práv. Jak programový dokument UHS, tak i 30 dalších dokumentů se téměř zcela věnovaly různým as-

110 Údaje uvádí A. Rusnačenko v publikaci *Nacionalno-vyzvolnyj ruch v Ukrajině*.

111 Předpokládalo se, že jednou z příčin odvolání Petra Šelesta z funkce prvního tajemníka ÚV KSU byl jeho nedostatek horlivosti v boji proti buržoaznímu nacionalismu.

112 Všechny zmíněné ukrajinské „precedenty“ se samozřejmě týkají okruhu známých disidentů. Vůči lidem, kteří nebyli tak známí, se praktiky tohoto druhu používaly zcela běžně.

pektům národnostní otázky. Přesto však skupina podpořila některé dokumenty *Moskevské helsinské skupiny, týkající se celospolečenských otázek.

V roce 1981 byla činnost UHS úplně ochromena. Téměř všichni členové skupiny byli uvězněni, několik jich bylo v emigraci. V první polovině osmdesátých let byly utlumeny všechny veřejné projevy ukrajinského disidentského hnutí. Až na vzácné výjimky pracovalo, tak jako v padesátých letech, v podzemi. Zvýšil se počet anonymních protisovětských letáků. Vzrostl počet lidí vězněných v psychiatrických léčebnách.

Je třeba připomenout, že třebaže bylo aktivitu disidentského hnutí po „všeobecném pogromu“ v roce 1972 málo vidět, o to aktivnější byli ukrajinští političtí vězni v lágrech – byli obvykle iniciátory různých podob protestů (hladovky, stávky, vzdávání se sovětského občanství atp.). *Vjačeslav Čornovil byl (společně s *Eduardem Kuzněcovem) myšlenkovým iniciátorem hnutí za přiznání postavení politického vězně, organizoval k tomu kolektivní akce vězňů. Neustále se psaly kolektivní nebo individuální petice. Vedla se kronika táborového odporu. Dokumenty připravené politickými vězni jejich příbuzní tajně vyváželi z táborů a šířily se v samizdatu.

Po roce 1972 vznikla také paradoxní situace, že ukrajinský samizdat nevytvářeli lidé na svobodě, ale především političtí vězni (*Ljudmila Aleksejeva: *Istorija inakomyслиja v SSSR*). Protesty, které se dostaly na Západ, měly rozsáhlý ohlas, vyvolávaly akce mezinárodní solidarity. K nejostřejším prostředkům boje patřily hladovky, často kolektivní. Od roku 1974 jimi ukrajinští političtí vězňové a jejich táboroví druhové připomínali 12. leden, den, kdy v roce 1972 začalo na Ukrajině hromadné zatýkání.

Táborová činnost ukrajinských disidentů pramenila v tradici, jakou vypracovaly ukrajinské skupiny ještě v poválečných stalinských táborech. *To oni nesli hlavní tíhu boje s terorem v dobách Stalina a Beriji a nyní jsou vzorem, který inspiroval a sjednocoval ty, kdo se nechťeli vzdát svého přesvědčení, lidí oddaných povinnosti a cti... Právě oni, „starci“ s pětadvaceti letými tresty – O[leksa] Kyselyk, Stepan Mamčur (již nežijící), Vasyl Pidhorodeckyj, V[asy]l Pirus (již nežijící), V[iktor] Solodkyj, P[avlo] Stroceň – dávají nově příchozím příklad hodný následování (z dokumentu MHS č. 87 *O položenii zaključonnych v lagerjach SSSR*; tj. *O situaci vězňů v táborech SSSR* – autorem kapitoly byl *Valerij Marčenko).*

Po návratu z táborů a vyhnanství v letech 1987–1988 obnovili ukrajinští disidenti politickou činnost. Byli vůdci politických stran národně demokratické a národně radikální orientace. Například *Levko Lukjanenko stanul v čele Ukrajinské republikánské strany vzniklé z obrozené UHS, *Jurij Šuchevyč byl předsedou krajní Ukrajinské národní sebeobranu.

V těch letech začala nová, postdisidentská etapa hnutí za národní obrození, období otevřeného politického odporu s účastí rozsáhlých okruhů společnosti, které v roce 1991 zakončil vznik nezávislého ukrajinského státu.

Jevhen Zacharov

BIBLIOGRAFIE

ALEKSEJEVA, L.: *Istorija inakomyслиja v SSSR...*

Alla Horska. *Červona tiň kalyny. Lysty, spohady, staty*. Kyjev 1996 (korespondence a reprodukce výtvarných děl, vzpomínky na ni, články, dokumenty).

ANTOŇUK, Z. – GLUZMAN, S. – MARYNOVYČ, M.: *Lysty z voli*. Kyjev 1999.

BAKUŁA, B.: *Skrzydło Dedala. Szkice, rozmowy o poezji i kulturze ukraińskiej lat 50.–90. XX wieku*. Poznań 1999.

BARAN, V.: *Opozycja v Ukrajinі*. Lvov 1998.

TÝŽ: *Ukrajina 1950–1960-ch r. Evolucija totalitarnoji systemy*. Lvov 1996.

BATENKO, T.: *„Ja povstaju, otže, ja isnuju...“ Polityčnyj portret Ivana Hela. Narysy z istoriji ukrajinskoho ruchu oporu kincja 1950-ch – počatku 1990-ch rokiv*. Lvov 1999.

BAŽAN, O. – DANYLJUK, J.: *Ukrajinskyj nacionalnyj ruch. Osnovni tendenciji i etapy rozvytku (kinec 1950-ch – 1980-i roky)*. Kyjev 2000.

TÍŽ: *Vyprobuvannia viroju. Borot'ba za realizaciju prav i svobod virujučych v Ukrajinі v druhij polovyni 1950-ch –1980-ti rr*. Kyjev 2000.

BERDYCHOWSKA, B. – HNATIUK, O. (eds.): *Bunt pokolenia. Rozmowy z intelektualistami ukraińskimi*. Lublin 2000. Česky jako: *Vzpoura generace. Rozhovory s ukrajinskými intelektuály*. Přel. Šustrová, Petruška. Praha 2008.

BILOCERKOWYCZ, J.: *Soviet Ukrainian Dissent. A Study of Political Alienation*. Boulder – Londýn 1988.

BILOKIN, S.: Požary Kijevskoj publičnoj bibliotěki AN USSR. *Pamjatki Ukrajiny*, 1998, č. 3. Ukrajinsky jako: *Požezhi Kyjivskojj publičnoji bibliotěky AN URSSR 1964 ta 1968 rokiv – viz <https://www.s-bilokin.name/Bio/Memoirs/LibraryFire.html> (citováno k 20. 1. 2019)*.

BIRCH, J.: *The Ukrainian Nationalist Movement in the USSR since 1956*. Londýn 1971.

BLOCH, S. – REDDAWAY, P.: *Russia's Political Hospitals...*

BOCJURKIV, B.: *Ukrajinska hreko-katolycka cerkva v katakombach (1946–1989)*. *Kovčeg*, 1993, č. 1.

TÝŽ: *Ukraiński Kościół Katolicki na Ukrainie za Gorbaczowa*. *Więź*, 1991, č. 11–12.

BOER, S. P. a kol.: *Biographical Dictionary of Dissidents of the Soviet Union 1956–1975...*

BROWNE, M. (ed.): *Ferment in the Ukraine. Documents by V. Chornovil, I. Kandyba, L. Lukyanenko, V. Moroz and Others*. New York 1973.

CYWIŃSKI, B.: *Mój kawatek Europy*. Varšava 1994.

CZECH, M.: *Problem mniejszości narodowych w myśli politycznej Ukraińskiego Związku Helsińskiego i Ludowego Ruchu Ukrainy*. In: *Ukraińska myśl polityczna w XX wieku*. Krakov 1993.

ČORNOVIL, V. (ed.): *Lycho z rozumu. Portrety dvadecjaty „zločynciv“*. Paříž 1967; Lvov 1991. Také in: KOŠELIVEC, I. (ed.): *Ukraina 1956–1968*. Přel. Łobodowski, Józef. Paříž 1969 (překlad úryvků). Anglicky jako: CHORNOVIL, V. (ed.): *The Chornovil Papers*. New York – Toronto – Londýn 1968.

Dar Polski Białorusinom, Rosjanom i Ukrańcom na Tysiąclecie ich Chrztu Świątego...

DARSKI, J. [vl. jm. Targalski, Jerzy]: *Ukraina. Historia, współczesność, konflikty narodowe...*

DUBAS, M. – ZAJCEV, J. (eds.): *Ukrajinskyj nacionalnyj front. Dosidženňa, dokumenty, materialy*. Lvov 2000.

DZJUBA, I.: *Internacionalizm čy rusyfikacija?* Mnichov 1968; Kyjev 1998. Také in: KOŠELIVEC, I. (ed.): *Ukraina 1956–1968*. Přel. Łobodowski, Józef... (úryvky kap. 7); výbor in: *Libertas*, [Paříž], 1985, č. 2–3. Anglicky jako: *Internationalism or Russification?* Londýn 1968; New York 1974.

ELLIS, J.: *The Russian Orthodox Church. A Contemporary History...*

FARMER, K.: *Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era. Myth, Symbols and Ideology in Soviet Nationalities Policy*. Haag – Boston – Londýn 1980.

FELDBRUGGE, F. J. M.: *Samizdat and Political Dissent in the Soviet Union...*

GELLER, M. – NĚKRIČ, A.: *Utopija u vlasti. Istorija Sovetskogo Sojuza s 1917 goda do naših dněj*, sv. 1–2. Lodnyn 1982. Polsky jako: HELLER, M. – NIEKRICZ, A.: *Utopia u władzy. Historia Związku Sowieckiego*, sv. 1–2. Londyn 1985–1987.

GRIGORENKO, P.: *V podpolje možno vstretit' tolko krys...*

HARAŇ, O.: *Ubyty drakona. Z istoriji Ruchu ta novych partij Ukrajiny*. Kyjev 1993.

HEL, I.: *Hrani kultury*. Lvov 1993.

HNATIUK, O. (ed.): *Rybo-Wino-Kur. Antologia literatury ukraińskiej ostatnich dwudziestu lat. Poezja, proza, esej*. Přel. Korniejenko, Agnieszka – Litwiniuk, Jerzy – Woroszylski, Wiktor. Varšava 1994.

HORDASEVYČ, B. – HORDASEVYČ, H. – STROKATA-KARAVANSKA, N. (eds.): *Neskorena Berehyňa. Žertvy moskovsko-komunistyčného teroru XX stolittá*. Toronto – Lvov 2002.

HRYCAK, J.: *Historia Ukrainy 1772–1999. Narodziny nowoczesnego narodu*. Lublin 2000.

HRYNIUUK [HRYŇUK], S.: *To Pray Again as a Catholic: The Renewal of Catholicism in Western Ukraine* – viz <https://conservancy.umn.edu/bitstream/handle/11299/90602/WP955.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (citováno k 12. 2. 2019).

HVAT, I.: *Ukraiński Kościół katolicki. Watykan i Związek Sowiecki podczas pontyfikatu Jana Pawła II. Sučasnist'*, 1985, č. 1–2 (v polštině).

CHEJFEC, M.: *Mesto i vremja...; Izbrannoje*, sv. 1: *Mesto i vremja; Russkoje pole...*

TÝŽ: *Ukrainskije siluety*. [New York] 1983; *Izbrannoje*, sv. 3: *Ukrainskije siluety. Vojennoplennyj sekretar...*

Chronika tĕkuščich sobytij, č. 1–61...

Chronika Tĕkuščich Sobytij, sv. 1: č. 1–15, sv. 2: č. 16–27...

Informacijni bjuleteni Ukrajinskoji hromadskoj hrupy spryjanňa vykonanňu Helsinskych uhod. Toronto – Baltimore 1981.

KAMINSKYJ, A.: *Na perechidnomu etapi. „Glasnist'“, „perebudova“ i „demokratyzacija“ na Ukrajini*. Mnichov 1990.

KANDZIORA, J. – SZYMAŇSKA, Z. – TOKARZÓWNA, K.: *Bez cenzury 1976–1989. Literatura, ruch wydawniczy, teatr. Bibliografia...*

KARSOV, N. – SZECHTER, S. (eds. a přel.): *Kronika Biežacych Wydarzeń*, sv. 1 (č. 1–12), sv. 2 (č. 13–20), sv. 3 (č. 21–27)...

KASJANOV, H.: *Antykomunistyczne podziemie i opozycja demokratyczna na Ukrainie z punktu widzenia współczesnej historiografii ukraińskiej*. In: KOSIEWSKI, P. – MOTYKA, G. (eds.): *Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku*. Krakov 2000.

TÝŽ: *Nezhodni. Ukrajinska intelihencija v rusi oporu 1960–80-ch rokiv*. Kyjev 1995.

TÝŽ: *Teoriji naciji ta nacionalizmu*. Kyjev 1999.

KELEHER, S.: *Passion and Resurrection. The Greek Catholic Church in Soviet Ukraine. 1939–1989*. Lvov 1993.

KLEJNER, I.: *Nacionalni problemy ostanňoji imperiji (nacionalne pytanňa v SRSR očyma rad'anskych dysydentiv)*. Paříž 1978.

TÝŽ: *The Contemporary Ukrainian national movement in the USSR. Crossroads*, 1979, č. 4.

KOFMAN, J. – ROSZKOWSKI, W.: *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej XX wieku...*

KORNIEJENKO, A. (ed.): *Jest Chrystus i jest Judasz – i to całkiem realnie... Rozmowy o literaturze ukraińskiej. Kresy*, 1994, č. 19.

KORNIEJENKO, A. (ed.): *Poezja Wasyla Stusa*. Přel. Korniejenko, Agnieszka – Litwiniuk, Jerzy – Nazaruk, Bazyli – Woroszylski, Wiktor. Krakov 1996.

KOŠELIVEC, I.: *Kronika ukraińskiego oporu. Kultura*, 1975, č. 1–2.

TÝŽ: „*Suczasnist' dobiega do dwudziestopięciolecia. Zeszyty Historyczne*, 1985, č. 73.

TÝŽ (ed.): *Ukraina 1956–1968*. Přel. Łobodowski, Józef...

KRAWCHENKO, B.: *Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine*, New York 1985. Ukrajinsky jako: KRAVČENKO, B.: *Socialni zminy i nacionalna svidomist' v Ukrajini XX stolittá*. Kyjev 1997.

TÝŽ (ed.): *Ukraine after Shelest*. Edmonton 1989.

KUPCZYŇSKI, R. [KUPČYŇSKYJ, R.]: *Opozycja ukraińska 1965–1979. Obóz*, 1981, č. 2 (překlad úryvků z: *Pohrom v Ukrajini 1972–1979. Sučasnist'*, 1980).

TÝŽ: *Pogrom na Ukrainie 1972–1980*. WIS, Varšava 1986 (překlad z: *Pohrom v Ukrajini 1972–1979...*).

KURNOSOV, J.: *Inakomyslenňa v Ukrajini (60-ti – perša polovyna 80-ych rokiv XX st.)*. Kyjev 1994.

KUZIO, T. (ed.): *Dissent in Ukraine under Gorbachev. A Collection of samizdat documents*. Londyn 1989.

TÝŽ: *Grupy niezalezne i wydawnictwa samizdatowe na Ukrainie. Kontakt*, 1989, č. 12 (část 1.); 1990, č. 1 (část 2.).

TÝŽ: *Opozycja polska i mniejszość ukraińska a sprawa ukraińska. Nowa Koalicja*, 1989, č. 7.

KUZIO, T. – WILSON, A.: *Ukraine. Perestroika to Independence*. Edmonton 1994.

LEWYCKY, B. [LEVYCKYJ, B.]: *Polityka i społeczeństwo na Ukrainie Sowieckiej 1953–1989*, CDN, Varšava 1988.

LIBER, G. – MOSTOWYCH, A. [MOSTOVYČ, A.] (eds.): *Nonconformity and Dissent in the Ukrainian SSR 1955–1975. An Annotated Bibliography*. Cambridge 1978.

Litopys holhoty Ukrajiny, sv. 2: Represovana cerkva. Drohobyč 1994.

LUCKYJ, G.: *Ukrainian Literature in the Twentieth Century. A Reader's Guide*. Toronto – Buffalo – Londyn 1992.

LUKJANENKO, L.: *Spovid' u kameri smertykiv*. Kyjev 1991.

LYSIAK-RUDNYCKYJ, I.: *Polityčna dumka ukrajinskych rad'anskych dysydentiv*. In: TÝŽ: *Narysy z istoriji novoji Ukrajiny*. Lvov 1991. Anglicky jako: *The Political Thought of Soviet Ukrainian Dissidents*. In: *Essays in Modern Ukrainian History*. Edmonton 1987.

MOROZ, V.: *Šistdesjati roky na Ukrajini. Všesvit*, 1992, č. 9–10, 11–12.

NAHAYLO, B. [NAHAJLO, B.]: *Ukrainian Opposition after Shelest*. In: KRAWCHENKO, B. [KRAVČENKO, B.] (ed.): *Ukraine after Shelest...*

TÝŽ: *The Ukrainian Resurgence*. Londyn 1986.

Naspravdi bulo tak. Intervju Jurija Zajceva z Ivanom Dzjubuju. Lvov 2001.

OLSZAŇSKI, T. A.: *Historia Ukrainy XX w*. Varšava [1993].

Ošwiadczenie o utworzeniu Ukraińskiej Grupy Inicjatywnej na Rzecz Uwolnienia Więźniów Sumienia. Nowa Koalicja, 1989, č. 7.

OVSIJENKO, V.: *Svitlo ljudej. Memuary ta publicystyka, sv. 1: Smoloskyp*. Kyjev 2005; Charkov 2005.

TÝŽ: *Svitlo ljudej. Spohady-narysy pro Vasyla Stusa, Jurija Lytvyna, Oksanu Meško*. Kyjev 1996.

TÝŽ: *Ukrainskaja Chelsinskaja gruppa po zaščitě prav čeloveka i nacii*. In: *Totalitarizm v Rossii (SSSR) 1917–1991. Opozicija i repressii*. Perm 1998.

- PAWLUCZUK, W.: *Ukraina. Polityka i mistyka*. Krakov 1998.
- PAWŁYSZYN, M. [PAVLYŠYN, M.]: Nowatorstwo i humanizm w poezji i proze. *Sučasnist'*, 1985, č. 1–2 (v polštině).
- PELIKAN, J.: *A Confessor Between East and West. A Portrait of Ukrainian Cardinal Josyf Slipyj*. Grand Rapids, Michigan 1990.
- PLJUŠČ, L.: *Na karnavale istorii*. Londýn 1980. Česky jako: *Na karnevalu dějin*. Přel. Vrba, Martin. Doslov: Zabužková, Oksana. Přel. Kindlerová, Rita. Praha 2018. Anglicky jako: *History's carnaval*. New York 1979. Ukrajinsky jako: *Na karnavali istoriji*. [Mnichov] 1978; 1980 (zkrácený překlad); *U karnavali istoriji*. Kyjev 2002 (*Vybrane*, sv. 2).
- PODLASKI, K. [vl. jm. Skaradziński, Bohdan]: *Białorusini, Litwini, Ukraińcy: nasi wrogowie czy bracia?...*
- Pohrom v Ukrajině 1972–1979...
- PROKOP, M.: Opór na Ukrainie po drugiej wojnie światowej. *Sučasnist'*, 1985, č. 1–2 (v polštině).
- RATUŠINSKAJA, I.: *Seryj – cvet naděždy...* Česky jako: RATUŠINSKÁ, I.: *Sedá je barva naděje*. Přel. Ryčlová, Ivana...
- RUBENSTEIN, J.: *Soviet Dissidents. Their Struggle for Human Rights...*
- RUDENKO, M.: *Najbilše dyvo – žyttá. Spohady*. Kyjev – Edmonton – Toronto 1998.
- RUSNAČENKO, A.: *Nacionalno-vyzvolnyj ruch v Ukrajině. Seredyna 1950-ch – počatok 1990-ch rokiv*. Kyjev 1998.
- TÝŽ: *Probudženňa. Robitnyčyj ruch na Ukrajině v 1989–1993 rr.*, sv. 1–2. Kyjev 1995.
- TÝŽ: *Rozumom i sercem. Ukrajinska suspilno-polityčna dumka 1940–1980-ch rokiv*. Kyjev 1999. *Samizdat. Alternative Kultur in Zentral und Osteuropa. Die 60er bis 80er Jahre...*
- SAUNDERS, G. (ed.): *Samizdat Voices of the Soviet Opposition...*
- SHATZ, M. S.: *Soviet Dissent in Historical Perspective...*
- SHLAPENTOKH, V. [ŠLJAPENTOCHECH, V.]: *Soviet Intellectuals and Political Power: The Post-Stalin Era...*
- SNIEGIRIOW, H. [SNĚHYRJOV, H.]: List otwarty do Rządu ZSRR. *Kultura*, 1977, č. 9.
- SOLŽENICYN, A.: *Archipelag Gulag 1918–1956: opyt chudožestvennogo issledovanija...* Česky jako: *Souostroví Gulag*. Přel. Dušková, Ludmila...
- Špysok osib, zasudženych za polityčnyj motyvamy v Ukrajině (1953–1989)*. Charkov [bez vnočeni].
- STROKATA, N. (ed.): *Ukrainian women in Soviet Union. Documented Persecution*. Baltimore–Toronto 1980.
- STROŇSKA, A.: *Dopóki milczy Ukraina*. Varšava 1998.
- STRUMYNSKYJ, B.: *Sučasnist' (1961–1991)*. *Kultura*, 1992, č. 5. *Sučasna literatura v URSR*. Mnichov 1964. „*Sučasnist'*“ Mnichov 1961
- SVERŠTUK, J.: *Na svjati nadij. Vybrane*. Kyjev 1999.
- ŠAPOVAL, J.: *Ludyna i systema (štrychy do portretu totalitarnej doby v Ukrajině)*. Kyjev 1994.
- ŠELEST, P.: *...Da ně sudimy buděť. Dněvnikovyje zapisi, vospominanija člena Polithjuro CK KPSS*. Moskva 1995.
- ŠUMUK, D.: *Perežyte i peredumane. Spohady ji rozдумы ukrajinskoho dysydenta-politvjazňa z rokiv blukaň i borotby pid trjoma okupacijamy Ukrajině (1921–1981)*. Kyjev 1998 (opr. a dopl. vyd. knihy *Za schidnym obrijem*. Paříž – Baltimore 1974). Polsky jako: *Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich*, sv. 3. Přel. Siwicki, Mikołaj. Varšava 1994 (úryvky).

- Šyroke more Ukrajině. Dokumenty samvydavu z Ukrajině*. Paříž – Baltimore 1972.
- The Human Rights Movement in Ukraine. Documents of the Ukrainian Helsinki Group 1976–1980*. Baltimore – Washington – Toronto 1980.
- The Persecution of the Ukrainian Helsinki Group*. Toronto 1980; 1985.
- The Ukrainian Helsinki Group. Five Years of Struggle in Defence of Rights*. Baltimore – Toronto – Washington 1981.
- TÓKÉS, R. L. (ed.): *Dissent in the USSR. Politics, Ideology and People...*
- Ukrajinska Helsinska hrupa 1978–1982. Dokumenty i materialy*. Baltimore – Toronto 1983.
- Ukrajinska Helsinska hrupa. Do 20-littá stvorenňa...*
- Ukrajinska Hromadska Hrupa spryjanňa vykonanňu Helsinskych uhod*, sv. 1: *Osobystosti*; sv. 2: *Dokumenty i materialy (9. 11. 1976 – 2. 07. 1977)*; sv. 3: *Dokumenty i materialy (serpeň 1978 – 10. 12. 1978)*; sv. 4: *Dokumenty i materialy (10. 12. 1978 – 11. 03. 1988)*. Charkov 2002.
- Ukrajinska intelihencija pid sudom KGB. Materialy z procesiv V. Čornovila, V. Masjutka, M. Ozernoho ta in.* Mnichov 1970.
- Ukrajinska suspilno-polityčna dumka v XX stolitti*, sv. 3. Mnichov 1983.
- Ukraiński Związek Helsiński. Deklaracja zasad. *Nowa Koalicja*, 1989, č. 7.
- Ukrajinskyj pravozachysnyj ruch. Dokumenty i materialy kyjivskoji Ukrajinskoji hromadskoji hrupy spryjanňa vykonanňu Helsinskych uhod*. Toronto – Baltimore 1978.
- Ukrajinskyj visnyk*. Paříž – Baltimore 1971–1975, č. 1–8; Mnichov 1988, č. 7–13.
- VAN VOREN, R.: *Political Psychiatry in the USSR...*
- „*Visnyk represij v Ukrajině*“. New York 1979–1985.
- WILCZYŇSKI, W.: *Leksykon kultury ukraińskieji*. Zelená Hora 2000.
- Workers Against the Gulag. The New Opposition in the USSR*. Londýn 1979.
- ZACHAROV, B.: *Narys istoriji dysydentskoho ruchu v Ukrajině (1956–1987)*. Charkov 2003.
- ZAJCEV, J.: *Dysydenty. Opozycijnyj ruch 60-ch – 80-ch rr.* In: *Storinky istoriji Ukrajině XX stolittá*. Kyjev 1992.
- TÝŽ (ed.): *Poezija pid sudom KGB. Kryminalni spravy Iryny ta Ihoria Kalynciv. Zb. dokumentiv*. Lvov 2001.
- TÝŽ: *Samoposvjata Ukrajině. Štrychy do portretiv pjatnadcaty opozycioneriv*. Lvov 2001.

Henrich ALTUŇAN (1933–2005)

Inženýr, distributor a autor samizdatu, člen *Iniciativní skupiny na obranu lidských práv v SSSR, dvakrát vězněn za přesvědčení.

Narodil se v Tbilisi – otec byl vojákem z povolání. V roce 1944 se rodina přestěhovala do Charkova, kde v roce 1951 začal studovat Vysokou vojenskou školu leteckého inženýrství. Stal se inženýrem radiotechnikem, čtyři roky pracoval v Uzinu u Kyjeva, poté se vrátil do Charkova a začal na své alma mater přednášet.

Od roku 1956 byl členem KSSS. Byl tajemníkem fakultní stranické organizace, dosáhl hodnosti majora, připravoval se na obhajobu doktorské práce. Stále víc se však vzdaloval dogmatickému chápání sovětské reality; v roce 1964 na fakultní stranické schůzi zkritizoval nové vedení KSSS za nedemokratické odvolání Nikity Chruščova. Od té doby byl pro stranickou organizaci nepohodlný.

V červenci 1968 se seznámil s *Petrem Hryhorenkem a *Pjotrem Jakirem, později s Alexejem Kostěrinem. V srpnu 1968 byl za to, že s nimi udržoval styky, a za to, že odmítl odsoudit činnost *Petra Hryhorenka, *Andreje Sacharova a dalších disidentů, vyloučen ze strany a propuštěn z armády. V rozkaze hlavního velitele raketových vojsk maršála Krylova to bylo zdůvodněno takto: *major inženýr Altuňan navštívil byt syna armádního velitele Jakira a bývalého generála Hryhorenka, přivezl odtamtud revizionistický dopis akademika Sacharova, a tím zhanobil vysokou čest důstojníka Sovětské armády.* Altuňan se snažil členství ve straně získat nazpět, odvolával se k všemožným institucím až po ústřední výbor KSSS. Komise stranické kontroly však jeho odvolání zamítla. Podrobně celou záležitost popsal a popis předal do samizdatu.

V květnu 1969 podepsal otevřený dopis na obranu krymských Tatarů a *Hryhorenka, který byl uvězněn v Taškentu. Vstoupil do *Iniciativní skupiny na obranu lidských práv v SSSR. Jako její člen stihl jen podepsat dopis Výboru na obranu lidských práv OSN z 20. května 1969 o vážném porušování těchto práv v SSSR.

V červnu 1969 se spolu s devíti známými obránci lidských práv obrátil na Mezinárodní konferenci komunistických a dělnických stran v Moskvě protestním dopisem proti *invazi do Československa a podepsal dopis na obranu Ivana Jachimoviče, ředitele kolchozu a disidenta.

Jedenáctého července 1969 byl zatčen. Byl obviněn z *protisovětské agitace a propagandy*, ale poté, co přijel z Moskvy advokát, aby se s případem seznámil, musela KGB obvinění zmírnit – z par. 62, odst. 1 tr. z. USSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR), podle kterého bylo možné uložit trest do 7 let vězení a 5 let vyhnanství, na par. 187, odst. 1 tr. z. USSR (*par. 190, odst. 1 tr. z. RSFSR).

Šestadvacátého listopadu 1969 ho Oblastní soud v Charkově odsoudil na tři roky do lágru. V rozporu s předpisy o nápravné práci byl poslán mimo ukrajinské území, do tábora v Novém Ignaši u Krasnojarsku na Sibiři.

Po propuštění (10. července 1972) se vrátil do Charkova. Nemohl najít práci ve své profesi a nakonec nastoupil jako zámečnick v podniku Kintechprom. Hodně cestoval po Charkovské oblasti. Šířil mezi charkovskou inteligencí ukrajinský a ruský samizdat. Společně s obránci lidských práv z Moskvy a z Kyjeva podepsal mnoho dopisů, mj. na obranu *Leonida Pljušče a *Andreje Sacharova.

Čtyřicátého února 1978 mu na charkovské KGB, kam byl násilně předveden, na základě *dekrety předsednictva Nejvyššího sovětu SSSR z 25. prosince 1972 udělili výstrahu před hrozícím trestem. Sepsal záznam o jednání na KGB a o profylaktickém pohovoru v podniku a předal ho do samizdatu, což bylo později použito v obvinění proti němu.

Třicátého května 1980 mu bylo při domovní prohlídce zabaveno *Solženicynovo **Souostroví Gulag* a mnoho jiných položek „nepřátelské“ literatury. Pokoušeli se mu také zabavit Bibli. Šestnáctého prosince 1980 byl znovu uvězněn a 31. března 1981 ho Oblastní soud v Charkově odsoudil podle par. 62, odst. 1 tr. z. USSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR) k sedmi letům odnětí svobody v lágrech a k pěti letům vyhnanství. K vině se ani tentokrát nepřiznal, stejně jako v roce 1969. *Moskevská helsinská skupina vydala dokument č. 164 (7. dubna 1981) *Sud nad Genrichom Altuňanom (Soud s Henrichem Altuňanem)*. Už z textu rozsudku vyplývá, stojí v něm, že *Altuňan nespáchal žádný trestný čin, že byl tvrdě odsouzen jen za svobodné myšlení, svobodné slovo, [...] když se obrátil na soudce a prokurátora, řekl Altuňan: „Dnes soudíte na základě udání mne, zítra budou souzení mí přátelé, ale pozítří vy. To je velmi nebezpečné jednání... Jde ve skutečnosti o soud nad myšlením a knihou, a s knihami lze bojovat jen pomocí knih, ne obuškem a mřížemi.“* Trest vykonával v *permských táborech.

Čtvrtého listopadu 1982, po dvou pobytech v trestním oddělení tábora a celkem dvouměsíčním (čtyřikrát po patnácti dnech) pobytu na samotce, byl spolu s Viktorem Někipelovem odsouzen ke třem letům v *čistopolské věznici.

V roce 1986 začala pod tlakem Západu „gorbačovská amnestie“, úřady začaly propouštět politické vězně. V prosinci 1986 vydal *Andrej Sacharov seznam politických vězňů s požadavkem na jejich okamžité propuštění. Na tomto seznamu byl i Altuňan. Aby si však úřady „zachovaly tvář“, požadovaly od vězňů, aby podali žádost o milost. Na začátku roku 1987 byl Altuňan převezen do Charkova, kde od něj vyšetřovatelé KGB chtěli získat žádost o milost, on však požadoval zrušení kauzy jako nezákonné. Ničeho nedosáhli, a tak byl Altuňan 9. března 1987 propuštěn.

Po propuštění se zapojil do společenského života, byl spoluzakladatelem charkovského *Memorialu a poté *Národního hnutí Ukrajiny (NHU), spolupracoval s časopisem *Glasnosť*. V roce 1990 byl rehabilitován.

V letech 1990–1994 byl poslancem za NHU, členem stálého výboru pro obranu a bezpečnost Nejvyššího sovětu Ukrajiny, zástupcem předsedy výboru pro milosti při prezidentovi Ukrajiny, přičinil se o schválení zákona o rehabilitaci obětí politických represí. Podílel se na vytvoření Bezpečnostní služby Ukrajiny.

Byl členem ústředního vedení *Národního hnutí Ukrajiny, předsedou jeho územního oddělení v Charkově.

Od roku 1997 byl spolupředsedou charkovského *Memorialu. Zastával také funkci koordinátora Ukrajinsko-amerického výboru pro lidská práva v Charkovském kraji a předsedy charkovského sdružení Ukrajina–Arménie.

Vydal svazek pamětí *Cena svobody*.

Zemřel v Charkově.

Sofija Karasyk

I.

Cena svobody. Vospominanija dissiděnta...

Jak ja stav osoblyvo nebezpečnym. *Ukrajina*, 1990, č. 47.

Pjotr Grigorjevič Grigorenko. Očerki...

Prozrenije. Charkov 1994.

II.

BONNER, J. – KALLISTRATOVA, S. – KOVALJOV, I. – MEJMAN, N.: *Sud nad Genrichom Altuňanom* [1981] – viz http://mhg.ru/sites/default/files/files/docmhg_1976_1982.pdf (citováno k 20. 2. 2019).

Na sud istoriji. Sud nad Henrichom Altuňanom. Paříž – New York 1984.

TĚRNOVSKIJ, L.: *Tajna IG...*

ZACHAROV, B.: *Narys istoriji dysydentskoho ruchu v Ukrajinі (1956–1987)...*

Borys ANTONENKO-DAVYDOVYČ (1899–1984)

**Spisovatel a publicista, vězeň stalinských lágrů;
nestor kulturní opozice.**

Narodil se ve městě Romny nedaleko Sumu v rodině strojevedoucího. Rodina se poté přestěhovala do Ochtyrky, kde dokončil gymnázium. Uvědoměným Ukrajincem se, jak říkal, stal ve vyšších třídách gymnázia, kdy odhalil ideovou hloubku a krásu klasické ukrajinské literatury.

V roce 1917 začal studovat na Matematicko-fyzikální fakultě Charkovské univerzity; tehdy se začal zabývat revolučními událostmi v Ruské říši, zejména bojem ukrajinského národa za nezávislost a získání státnosti. V dubnu 1918 nastoupil jako dobrovolník do armády Ukrajinské lidové republiky (ULR) a účastnil se bojů. Po rozpuštění svého pluku pokračoval ve studiu, avšak již na Historicko-filozofické fakultě Kyjevské univerzity. V létě 1919 znovu nastoupil do armády.

Po porážce armády ULR, po prodělání těžkého tyfu, bez prostředků na pokračování ve studiu se v roce 1920 vrátil do Ochtyrky. Vstoupil do Komunistické strany bolševiků Ukrajiny a v letech 1920–1923 řídil krajské oddělení osvěty v Ochtyrce. Přešel do Ukrajinské komunistické strany (borot'bistů), která se stavěla za nezávislost komunistické Ukrajiny. Odjel do Kyjeva, kde pracoval jako tajemník oblastního výboru své strany. Byl třikrát vězněn za politickou činnost. Ta ho zklamala a od roku 1923 se věnoval tvůrčí práci.

Byl členem literárních skupin Lanka (Kroužek) a MARS (Dílno revolučního slova), do nichž náleželi také známí ukrajinští spisovatelé: Dmytro Falkivskij, Hryhorij Kosynka, Todos Osmačka, Valerjan Pidmohyl'nyj, Jevhen Plužnyk a další.

Je autorem více než dvaceti knih – románů, povídkových sbírek a novel. Nejznámější díla z prvního období, která ho jako autora charakterizují, jsou román *Smert' (Smrt, 1928)* a soubor reportáží *Zemleju ukrajinskoju (Ukrajinskou zemi, 1930)*. Oficiální činitelé tyto knihy podrobili zdrcující kritice. Spisovatelův život začal být i po materiální stránce těžko snesitelný. Po *hladomoru v letech 1932–1933 a sebevraždách známých ukrajinských aktivistů se v atmosféře sílícího pronásledování rozhodl odjet do Alma Aty, hlavního města Kazachstánu. Pracoval tam v nakladatelství. Poté, co byl v Leningradě zabit komunistický představitel Sergej Kirov, byli v průběhu další vlny represí jako *nepřátelé lidu a teroristé* zastřeleni jeho přátelé: Kost' Burevij, Dmytro Falkivskij, Hryhorij Kosynka a Oleksa Vlyzko.

Druhého ledna 1935 byl uvězněn i Antonenko a byl převezen do Kyjeva. Dvacátého třetího září 1935 vojenský soud Kyjevského vojenského obvodu odsoudil spisovatele podle par. 54, odst. 11 tr. z. USSR (par. 58, odst. 11 tr. z. RSFSR) a par. 54, odst. 8 tr. z. USSR k deseti letům v táboře za *přípravu ke svržení sovětské vlády na Ukrajině a plánování individuálních teroristických akcí proti komunistické straně a sovětskému státu*.

Trest vykonával na Sibiři. V lednu 1937 začali proti němu konstruovat nový případ. Byl obviněn z rozhovorů o odloučení Ukrajiny od SSSR, zpěvu ukrajinských písní apod. a v květnu 1937 ho za to zvláštní senát dálnovýchodního oblastního soudu odsoudil podle *par. 58, odst. 10 tr. z. RSFSR k deseti letům odnětí svobody a pěti letům zbavení občanských práv.

V táborech pracoval jako dělník, horník, učení a jako felčar. Neměl žádnou možnost psát.

Propuštěn byl v roce 1947. Toulal se Sibiří, Uzbekistánem a Ukrajinou. V květnu 1951 byl uvězněn, tentokrát za přechovávání *nacionalistické literatury*, a zvláštní senát KGB SSSR ho odsoudil k doživotnímu vyhnanství na Sibiři (v osadě Malorosejka v Krasnojarském kraji). Pracoval tam jako felčar.

V roce 1956 byl rehabilitován. V roce 1957 se s manželkou a synem vrátili do Kyjeva. Stal se členem Svazu spisovatelů Ukrajiny (SSU). V letech 1957–1962 pracoval v redakci časopisu pro děti *Barvinok*.

V roce 1963 vydal román *Za šyrmoju (Za paravánem)*, v němž oficiální kritika odhalila *falšování pravdy o životě a pesimismus*. V roce 1970 mu vyšla kniha *Jak my hovorymo (Jak mluvíme)*, která byla událostí v kulturním životě Ukrajiny.

Byl jedním z duchovních vůdců ukrajinské inteligence, aktivně se podílel na kulturních iniciativách „šedesátníků“.

Od návratu do Kyjeva nepřestával být předmětem pozornosti úřadů. Byl soustavně sledován, kontrolovali mu korespondenci, předvolávali ho k pohovorům, obtěžovali prohlídkami, zabavovali mu rukopisy a další dokumenty.

V roce 1966 podepsal dopis generálnímu prokurátorovi Ukrajiny a veliteli KGB Ukrajiny (dopis podepsalo 8 lidí, mj. Ivan Drač a *Ivan Džuba), který vyjadřoval znepokojení kvůli procesům směřujícím proti ukrajinské inteligenci a jehož signatáři požadovali, aby byli vpuštěni do soudní síně.

V dubnu 1968 podepsal *Dopis 139* proti neveřejným politickým procesům. V roce 1970 odmítl vypovídat jako svědek u hlavního líčení proti *Valentynu Morozovi, protože proces probíhal za zavřenými dveřmi.

V roce 1972 úřady nakonec zakázaly vydávání jeho děl a zbavily ho možnosti vydělávat si na živobytí literární prací. Zároveň se objevily urážlivé útoky v tisku. Čtvrtého srpna 1973 se jeho případem zabývala kyjevská pobočka SSU. Bylo mu slíbeno vydání děl, která ležela v nakladatelstvích, ale jen pokud veřejně odsoudí „činnost“ lidí, které smetla *druhá vlna zatýkání. Nepřistoupil na to.

Třináctého dubna 1977 u něj proběhla domovní prohlídka v souvislosti s kauzou *Myroslava Marynovyče a *Mykoly Matusevyče. V květnu 1979 se konala další prohlídka, tentokrát v souvislosti s kauzou *Jurije Badza. Byly mu zabaveny memoáry a povídky, na nichž spisovatel právě pracoval. Několikrát byl předvolán k výslechu a v předvečer svých osmdesátin byl donucen odjet z Kyjeva. Svaz spisovatelů jeho narozeniny ignoroval.

V témže roce 1979 Svaz uspořádal večer věnovaný posmrtně rehabilitovanému spisovateli Hryhoriji Kosynkovi, s nímž se Antonenko-Davydovyč přátelil. Příslušníci KGB zmařili jeho účast na slavnosti – předvolali ho k „pohovoru“.

V roce 1983 se úřady pod různými záminkami snažily překazit registraci jeho manželského svazku s *Mychajlynou Kocjubynskou. V roce 1984 byl na žádost vlastního syna spisovatel umístěn do psychiatrické léčebny a zbaven svéprávnosti. Zemřel v Kyjevě.

V roce 1991 mu byla za knihy *Smert' (Smrt)*, *Sybirski novely (Sibiřské novely)* a *Zavyščeni ocinky (Zvýšené hodnocení)* posmrtně přiznána Státní cena Tarase Ševčenka.

Borys Tymošenko

I.

Na šljachach i rozdorižžjach. Spohady. Nevidomi tvory. Kyjev 1999.

Naščadky pradidiv. Kyjev 1998.

Protegowana wujka Wasi. Přel. Kryk, R. *Zustriczi*, 1988, č. 1–6.

Smert'. Sybirski novely. Zavyščeni ocinky. Povisti, novely, opovidanňa. Kyjev 1989.

Tvory v dvoch tomach, sv. 1: Povisti ta romany; sv. 2: Sybirski novely. Opovidanňa. Publicystyka. Spohady. Lystuvanňa. Kyjev 1999.

Za šyrmoju. Kyjev 1963. Polsky jako: *Za parawanem.* Přel. Rychlicki, Stanisław. Varšava 1974. Anglicky jako: *Behind the curtain.* Přel. Tkač, Jurij. Doncaster [Austrálie] 1980.

II.

Bagattia. Borys Antonenko-Davydovyč očyma súčasnykiv. Kyjev 1999.

BOJKO, L.: *Podvyžnyk duchu. Dokumenty i fakty z žyttá B. Antonenka-Davydovyča.* Kyjev 2003.

CHACHULIA, O.: *B. Antonenko-Davydovyč u pazurjach čekistiv. Spohady.* Melbourne 1987.

Istorija ukrajinskoji literatury XX stolittá, sv. 1. Kyjev 1998.

KASJANOV, H.: *Nezhodni. Ukrajinska intelihecija v rusi oporu 1960–80-ch rokov...*

Lycar neabsurdnych idej Borys Antonenko-Davydovyč. Zbirka spomyniv, lystiv i malodostupnych tvoriv. [Bez místa vydání] 1994.

RUSNAČENKO, A.: *Nacionalno-vyzvolnyj ruch v Ukrajinu. Seredyna 1950-ch – počatok 1990-ch rokov...*

SEMENČUK, I.: *Borys Antonenko-Davydovyč. Literaturnyj portret.* Kyjev 1997.

SVERSŤUK, J.: *Bludni syny Ukrajiny.* Kyjev 1993.

Ukrajinska intelihecija pid sudom KGB...

Z poroha smerti. Pysmennyky Ukrajiny – žertvy stalinskych represij, sv. 1. Kyjev 1991.

Jurij BADZO (1936–2018)

Literární teoretik a publicista, autor protitotalitního textu *Pravo žyty* (*Právo na život*), politický vězeň. V roce 1990 předseda Demokratické strany Ukrajiny.

Narodil se v rolnické rodině s mnoha dětmi ve vesnici Krynivka (Zakarpatská oblast). V roce 1958 dokončil Ukrajinskou filologii na Univerzitě v Užhorodu. Tři roky pracoval jako učitel a ředitel školy v zakarpatských vesnicích. Od konce roku 1961 byl doktorandem a poté pracovníkem Ústavu literatury Akademie věd USSR v Kyjevě. Uveřejnil mnoho literárněhistorických článků, které měly ohlas v tisku.

V letech 1961–1964 byl členem rady kyjevského *Klubu tvůrčí mládeže. V roce 1965 se zúčastnil *protestní akce na promítání filmu *Stíny zapomenutých předků* Sergeje Paradžanova. Za to a za odmítnutí změnit postoj ho vyloučili z KSSS (členem strany byl od konce padesátých let), propustili z Ústavu literatury, byl zbaven možnosti pracovat ve své profesi a administrativně pronásledován. Posledních pět let před uvězněním v roce 1979 pracoval jako nakladač ve skladu obilí.

V roce 1971 se obrátil na VI. sjezd Svazu spisovatelů Ukrajiny dopisem, v němž se zabýval problémem diskriminace ukrajinské kultury v podmínkách národní politické závislosti.

V roce 1972 zareagoval na *druhou vlnu zatýkání tím, že začal psát *Pravo žyty* (*Právo na život*) – vědeckou práci o situaci ukrajinského národa v SSSR a o totalitních základech „reálného socialismu“. První varianta studie – 1400 stránek rukopisu – byla v roce 1977 ukradena. Badzo je přesvědčen, že to bylo dílem KGB. Začal s prací znovu. V únoru 1979 mu při prohlídce zabavili 450 stránek nové, ještě nedokončené varianty textu.

Napsal otevřený dopis předsednictvu Nejvyššího sovětu SSSR a ÚV KSSS a také otevřený dopis ukrajinským a ruským historikům, v nichž představil hlavní myšlenky své knihy. Dvacátého třetího dubna 1979 byl uvězněn.

Ve dnech 19.–21. prosince 1979 proběhlo hlavní líčení, kam byla vpuštěna jen vybraná veřejnost. Badzo byl obžalován z autorství textu *Pravo žyty*, z držení a šíření *Programu asimilace Ukrajinců a Bělorusů v Polsku*, vydaného ve Lvově v roce 1937, a strojopisu *Mykoly Rudenka *Ekonomični monohy* (*Ekonomické monology*) a za vystoupení na stranické schůzi v roce 1965, v němž protestoval proti represím. Nepřiznal se k žádnému trestnému činu a jeho žena Svitlana Kyryčenko odmítla vypovídat. Kyjevský městský soud mu podle par. 62, odst. 1 tr. z. USSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR) udělil maximální trest – sedm let lágru a pět let vyhnanství. Nejvyšší soud USSR rozsudek potvrdil.

Trest vykonával v *mordvinských táborech. Za mřížemi se během olympiády, která se konala v Moskvě, zúčastnil politické stávky na protest proti agresí v Afghánistánu a zesílení represí doma, která byla vyhlášena v textu výzvy čtyř vězňů *Sovětské vlády, světovému společenství* v červenci 1980. Držel politické hladovky na *Den politického vězně v SSSR, psal prohlášení nejvyšším státním institucím, v nichž ostře kritizoval politiku úřadů: dopis XXVI. sjezdu KSSS, výzvu pohelsinské konferenci v Madridu, prohlášení adresované Leonidu Brežněvovi, v němž se označil za vězně svědomí. Tyto texty propašované na svobodu uveřejnil západní tisk.

Byla mu nejednou upřena návštěva příbuzných, byl umisťován na samotku, jeho žena a děti byly šikanovány. V období, kdy vykonával trest, byla jeho manželka (v šedesátých letech pracovnice akademických institucí v oboru literatury a filozofie) jedenáctkrát propuštěna ze zaměstnání, a to i když pracovala jako listonoška a uklízečka. V roce 1983 byl z komsomolské organizace vyloučen i jeho syn Sergej – proběhl s ním vykonstruovaný „soud“, při němž se měl zříci rodičů.

Od roku 1986 byl ve vyhnanství v osadě Chandyg (v Jakutsku). Začátkem roku 1987 odmítl podat žádost o milost (při „gorbačovské amnestii“). Byl propuštěn z iniciativy úřadů v prosinci 1988.

Od ledna 1989 žil v Kyjevě. V četných rozhovorech a článcích analyzoval politický život na Ukrajině, vystupoval na shromážděních. Na jaře 1990 vstoupil do iniciativní skupiny, která založila Demokratickou stranu Ukrajiny, opoziční ke Komunistické straně Ukrajiny. V květnu 1990 vyšel *Manifest Demokratické strany Ukrajiny*, jehož byl autorem. V prosinci téhož roku byl na zakladatelském sjezdu nové strany zvolen jejím předsedou. Na druhém sjezdu neandidoval, aby se mohl vrátit k vědecké práci přerušené před třiceti lety. Pracoval ve Filozofickém ústavu, publikoval také politické komentáře. Po vyhlášení nezávislosti Ukrajiny mu úřady vrátily rukopis textu *Pravo žyty*, zabavený v roce 1979. Kniha vyšla v roce 1996.

Svitlana Kyryčenko, Iryna Rapp

I.

Četverta sprobá, abo Čy vyžyvuť ukrajinci? *Rozbudova deržavy*, 1995, č. 9–10.

Pidpilna nacija. Nove zavojuvanňa Ukrajiny. Kyjev 2003.

Poražka ukrajinskoj revoluciji. *Literaturna Ukrajina*, 1997, č. 34–35.

Pravo žyty. Ukrajina v skladi SRSR, ljudyňa v systemi totalitarnoho socializmu. Kyjev 1996.

Ukrajinskij vybir. Kyjev 2004.

Vidkrytyj lyst do Prezydiji Verchovnoji Rady Sojuzu RSR ta Centralnoho Komitetu KPRS. New York 1980.

Vlada–opozycja–deržava v Ukrajinii sohodni. Dumky proty tečiji. Kyjev 1994.

Woľanie o pomoc (otevřený dopis, 31. srpna 1987). *Obóz*, 1988, č. 15.

II.

KASJANOV, H.: *Nezhodni. Ukrajinska intelihencija v rusi oporu 1960–80-ch rokov...*

RUSNAČENKO, A.: *Nacionalno-vyzvolnyj ruch v Ukrajinii. Seredyna 1950-ch – počatok 1990-ch rokov...*

TYŽ: *Rozumom i sercem. Ukrajinska suspilno-polityčna dumka 1940–1980-ch rokov...*

Vjačeslav ČORNOVIL (1937–1999)

Novinář, představitel „generace šedesátých let“, významný aktivista hnutí na obranu lidských práv a národního hnutí, autor a redaktor samizdatových knih a časopisů, člen *Ukrajinské helsinské skupiny; třikrát vězněn za přesvědčení. Od roku 1990 politický aktivista.

Narodil se ve vesnici Jerki v Čerkaské oblasti v rodině vesnických učitelů. V roce 1960 dokončil s vyznamenáním studium novinářství na Kyjevské univerzitě. Již jako student byl šikanován kvůli nezávislým názorům a v roce 1958 kvůli tomu musel na rok přerušit studium. Tři roky pracoval jako redaktor pořadů pro mládež ve Lvovské televizi. V květnu 1963 se přestěhoval do Kyjeva, aby se tam vědecky věnoval dějinám ukrajinské literatury. V roce 1964 složil zkoušky na doktorandská studia v kyjevském Pedagogickém institutu, ale z politických důvodů nebyl přijat. Nějaký čas pracoval na stavbě kyjevské vodní elektrárny, později řídil rubriku v novinách *Moloda hvardija*. Spolu s *Ivanem Dzubou, *Allou Horskou, *Jevhenem Sverstukem a *Ivanem Svitlyčným se od roku 1963 účastnil iniciativ „šedesátníků“, byl autorem a distributorem samizdatu a organizátorem četných akcí. V prosinci 1964 uspořádal večer věnovaný památce *Vasyly Symonenka. Podílel se na kyjevském *Klubu tvůrčí mládeže.

Čtvrtého září 1965 se zúčastnil *protestní akce na promítání filmu *Stíny zapomenutých předků* Sergeje Paradžanova. Byl propuštěn z práce, začaly domovní prohlídky a výslechy. V dubnu 1966 při neveřejném hlavním líčení s bratry *Mychajlem a Bohdanem Horyňovými odmítl vypovídat a soud ve Lvově ho za to odsoudil podle par. 179 tr. z. USSR ke třem měsícům nucených prací. Protože nemohl najít práci ve svém oboru, nastoupil do Lvovské pobočky Sdružení ochrany přírody.

Shromažďoval informace o případech porušování lidských práv soudy a vyšetřovacími orgány. V květnu 1966 předal do samizdatu svou dokumentární knihu *Pravosudda čy recydyvy teroru? (Zákonnost nebo recidiva teroru?)*. V roce 1967 již ve Lvově zpracoval soubor materiálů **Lycho z rozumu. Portréty dvadcaty „zločynciv“ (Hoře z rozumu. Portréty dvaceti „zločinců“)* o *„šedesátnících“ pronásledovaných v *první vlně zatýkání v roce 1965. Kniha vyšla anglicky a francouzsky na Západě, ve Velké Británii za ni obdržel mezinárodní novinářskou cenu.

Třetího srpna 1967 byl uvězněn. Patnáctého listopadu 1967 ho Oblastní soud ve Lvově odsoudil podle par. 187, odst. 1 tr. z. USSR (*par. 190, odst. 1 tr. z. RSFSR) ke třem rokům v táboře (díky amnestii byl trest o polovinu zkrácen). Poslední slovo, které přednesl u hlavního líčení, se šířilo v samizdatu. Trest vykonával v obci Trudovoje ve Vinnycké oblasti. V létě 1968 na protest proti zabavení článků, které v táboře napsal, držel osmačtyřicetihodinovou hladovku.

Na svobodu se vrátil v únoru 1969. V květnu podpořil dopis *Iniciativní skupiny na obranu lidských práv v SSSR. Ve stejném roce napsal jako reakci na brožuru, která měla zkompromitovat *Ivana Dzubu a vyšla na pokyn úřadů, práci *Jak i ščo zachyščaje B. Stenčuk, abo 66 vidpovidej „internacionalistovi“ (Jak a co brání B. Stenčuk aneb 66 odpovědí „internacionalistovi“)*. Demaskoval v ní metody ideologicko-propagandistické činnosti, jakých používá komunistická strana a KGB. Článek vydal v časopise **Ukrajinskij visnyk* (č. 6 z roku 1972), který redigoval.

Časopis začal vydávat v roce 1970, do jeho dalšího zatčení vyšlo pět čísel a 6. číslo, které připravil, vydali ve Lvově Mychajlo Kosiv a Atena Paško. **Ukrajinskij visnyk* se stal nejdůležitějším periodikem ukrajinského samizdatu.

V létě 1971 se Čornovil obrátil na Výbor pro lidská práva OSN a upozornil na zatýkání, hrozící ukrajinské inteligenci. V září 1971 se obrátil na ÚV Komunistické strany Ukrajiny dopisem na obranu *Valentyna Moroze a odmítl vypovídat u neveřejného hlavního líčení s ním. V prosinci 1971 byl iniciátorem vzniku *Společenského výboru na obranu Niny Stokraté.

Byl uvězněn 12. ledna 1972. Když se z novin dozvěděl o své údajné účasti v *Dobošově kauze, odmítl vypovídat při vyšetřování (trvalo 14 měsíců). Protože se nepodařilo dokázat, že redigoval **Ukrajinskij visnyk*, začali ho vydírat uvězněním jeho manželky Ateny Paško a sestry Valentyny. Na protest držel osmidenní přísnou hladovku. Dvanáctého dubna 1973 ho Oblastní soud ve Lvově odsoudil podle par. 62, odst. 1 tr. z. USSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR) k šesti letům v lágru a třem letům ve vyhnanství.

Trest vykonával v *mordvinských táborech. Byl organizátorem a účastníkem četných protestních akcí, hladovek, boje za status politického vězně. Napsal mnoho dopisů a výzev publikovaných v samizdatu a zaznamenaných **Kronikou aktuálních událostí*. Sedmáctého ledna 1977 přišel předsednictvu Nejvyššího sovětu SSSR návrh na úpravu statusu politického vězně, jehož autory byli Čornovil, *Parujr Hajrikjan a *Vladimir Osipov.

Téměř polovinu trestu strávil na samotce a v táborové věznicí. Náčelník tábora ho označil za „zekovského generála“ – a stejný titul dal své skice o něm židovský spisovatel Michail Chejfec. Společně se spoluvězněm Borysem Pensonem napsal Čornovil text *Chronika taborovych budniv (Kronika táborové každodennosti; polsky jako: Dialog za drutem kolczastym)*, který v roce 1976 vyšel v časopise *Sučasnist' a* byl přeložen do mnoha jazyků.

Začátkem roku 1978 byl převezen do vyhnanství do obce Čappande v Jakutsku. Napsal tam brožuru věnovanou boji za status politického vězně, vedenému v táborech. V témže roce byl přijat do Mezinárodního PEN klubu. Dvaadvacátého května 1979 se stal členem *Ukrajinské helsinské skupiny (UHS).

V dubnu 1980 byl na základě vykonstruovaných důkazů ve vyhnanství uvězněn za *pokus o znásilnění*. Držel 120 dnů protestní hladovku. V posledním slově předneseném u soudu obvinil KGB a policii ze lži a vyzval soud, aby se spiknutí neúčastnil. Šestáho června 1980 ho Městský soud v Mirném odsoudil podle par. 117 tr. z. RSFSR k pěti letům odnětí svobody. Trest vykonával v táboře v obci Tabaga (Jakutská ASSR). V roce 1983 byl díky zásahu prokurátora Jakutska předčasně propuštěn, až do perestrojky pracoval jako topič v nedalekém Pokrovsku.

V květnu 1985 se vrátil na Ukrajinu a nastoupil jako topič ve Lvově. Na podzim 1987 spolu s *Mychajlem Horyněm poskytl „disidentský“ rozhovor zahraniční novinářce – úřady na to zareagovaly kampaní za jejich vypovězení ze SSSR. Obrátili se na vlády všech států s výzvou, aby je nepřijímaly. V létě 1987 Čornovil obnovil vydávání časopisu **Ukrajinskij visnyk*, který se stal orgánem *UHS. Byl iniciátorem obnovení činnosti skupiny, ale v širší podobě, jako zárodku strany. Vstoupil do *Ukrajinské iniciativní skupiny za propuštění vězňů svědomí. Jedenáctého března 1988 podepsal s *Mychajlem Horyněm a *Zenovijem Krasivským *Zvernennja Ukrajinskoji Helsinskoji Hrupy do ukrajinskoji ta svitovoji gromadskosti (Prohlášení Ukrajinské helsinské skupiny k ukrajinskému a světovému společenství)* o obnovení činnosti UHS. Spolu s bratry *Mychajlem a Bohdanem Horyňovými zpracoval a na mítinku 7. července 1988 ve Lvově vyhlásil *Deklaracii pryncypiv Ukrajinskoji Helsinskoji Spilky (Deklaraci zásad Ukrajinského helsinského svazu)*. *Ukrajinský helsinský svaz vytvořený na základě UHS byl na

Ukrajíně první veřejnou organizací stranického typu opoziční ke KSSS. Kladl si za cíl dosažení nezávislosti evoluční cestou bez použití násilí, rozšiřováním demokratických svobod. Nesl heslo *Bez národní svobody není možné skutečně zabezpečit svobodu jednotlivce*. Čornovil byl jedním ze tří výkonných tajemníků a poté člen výkonného výboru Svazu, řídil jeho informační službu. Účastnil se porad představitelů národních hnutí v SSSR. V roce 1988 se stal předsedou krajského *Memorialu, na zakládajícím zasedání *Národního hnutí Ukrajiny (NHU) ve dnech 8.–10. září 1989 byl zvolen členem jeho Velké rady.

V březnu 1990 se stal poslancem Nejvyššího sovětu Ukrajiny za NHU a předsedou Lvovské oblastní rady. Kandidoval v prezidentských volbách v roce 1991 a skončil na druhém místě (23,27 % hlasů). V roce 1992 byl zvolen spolupředsedou NHU a v roce 1993 jeho předsedou. V letech 1994 a 1998 byl znovu zvolen lidovým poslancem Ukrajiny. Byl vůdcem parlamentní frakce NHU a členem Shromáždění rady Evropy, šéfredaktorem novin *Čas-Time*. V roce 1996 se stal laureátem Státní ceny Tarase Ševčenko za publicistiku. K šedesátým šestým narozeninám byl vyznamenán Řádem knížete Jaroslava Moudrého.

Zemřel při automobilové nehodě poblíž Kyjeva.

Dvacátého třetího září 1999 byl v Kanivu odhalen Čornovilův pomník, který vztyčili jeho stoupenci. V jeho rodné vsi i na zdi domu v Kyjevě, kde v posledních letech bydlel, byly umístěny pamětní desky; jeho jméno nesou ulice v Rivném a ve Lvově.

Borys Zacharov

I.

Ja ničoho u Vas ne prošu. Lyst do peršeho sekretarja CK KPU P. J. Šelesta. Toronto 1968.

List otwarty do sekretarza generalnego KC KPZR M. Gorbaczowa. *Krytyka*, 1988, č. 30.

Lycho z rozumu. Portrety dvadcaty „zločynciv“...

Polityka ta pravda žyttá, sv. 1: *Pryznačeno dijty (1990–1994)*, sv. 2: *Jakščo ne ja, to chto ž? (1994–1998)*. Kyjev 1998; sv. 3: *Ja b obrav žyttá, jake prožyv... (1998–1999)*. Kyjev 1999.

Tvory u 10-ty t., sv. 1: *Literaturoznavstvo. Krytyka. Žurnalistyka (rannij dorobok)*. Kyjev 2002.

Tvory u 10-ty t., sv. 2: *Pravosuddá čy recydyvy teroru? Lycho z rozumu. Materialy ta dokumenty 1966–1969*. Kyjev 2003.

ČORNOVIL, V. – PENSON, B.: *Chronika taborovych budniv...*

KOŠELIVEC, I. (ed.): *Ukraina 1956–1968*. Přel. Łobodowski, Józef... (dopis Šelestovi, materiály ze souboru *Zákonnost nebo recidiva teroru*).

II.

BERDYCHOWSKA, B. – HNATIUK, O. (eds.): *Bunt pokolenia. Rozmowy z intelektualistami ukraińskimi...* Česky jako: *Vzpoura generace. Rozhovory s ukrajinskými intelektuály*. Přel. Šustrová, Petruška...

CZECH, M.: *Problem mniejszości narodowych w myśli politycznej Ukraińskiego Związku Helsińskiego i Ludowego Ruchu Ukrainy*. In: *Ukraińska myśl polityczna w XX wieku...*

CHEJFEC, M.: *Vjačeslav Čornovil – zekovskij geněral*. In: *TÝŽ: Ukrainskije siluety...; Izbrannoje*, sv. 3: *Ukrainskije siluety; Vojennoplennyj sekretar...* Ukrajinsky jako: *Ukrajinski syluety*. [New York] 1984.

KASJANOV, H.: *Nezhodni. Ukrajinska intelihencija v rusi oporu 1960–80-ch rokov...*

LYSIAK-RUDNYCKYJ, I.: *Istoryčni ese*, sv. 2. Kyjev 1994.

RUSNAČENKO, A.: *Nacionalno-vyzvolnyj ruch v Ukrajinі. Seredyna 1950-ch – počatok 1990-ch rokov...*

Sprawa Wiaczesława Czornowiła. *Obóz*, 1982, č. 4 (překlad úryvků z: *Pohrom v Ukrajinі 1972–1979...*).

„Sytuacja jest bardzo poważna“. *Kultura*, 1992, č. 6 (rozhovor).

Światło w ukraińskim tunelu. *Tygodnik Powszechny*, 1997, č. 35 (rozhovor).

Ukrajinska Helsinska hrupa 1978–1982. Dokumenty i materialy...

Wczorajszy dysydent kandydatem na prezydenta. *Dziś*, 1994, č. 3 (rozhovor).

ZACHAROV, B.: *Narys istoriji dysydentskoho ruchu v Ukrajinі (1956–1987)...*

Ivan DZJUBA (nar. 1931)

Kritik a literární vědec, přední osobnost ukrajinské kultury, autor práce **Internacionalismus nebo rusifikace?, jedné z nejznámějších publikací ukrajinského samizdatu.*

Narodil se ve vesnici Nikolajevka (Mykolajivka) v Doněcké oblasti v dělnické rodině. Otec padl v roce 1943 na frontě, matka byla sanitářkou.

V letech 1949–1953 studoval ruskou filologii v doněckém Pedagogickém institutu, poté byl do roku 1957 aspirantem v Ústavu literatury Akademie věd USSR v Kyjevě. Od roku 1957 pracoval v časopise *Vitčyzna*, byl redaktorem rubriky literární vědy a kritiky. V roce 1959 se stal členem Svazu spisovatelů Ukrajiny (SSU). V roce 1962 byl z redakce *Vitčyzny* propuštěn za *ideologické chyby*.

Aktivně se účastnil práce *Klubu tvůrčí mládeže, který byl založen v roce 1960 v Kyjevě pod záštitou městského výboru Komsomolu. Do činnosti Klubu se postupně zapojovala mladá tvůrčí inteligence, jejímž duchovním vůdcem byl *Ivan Svitlyčnyj. Intelektuálními vůdci tohoto prostředí byl Dzjuba a *Jevhen Sverstjuk.

Třicátého prvního července 1963 uspořádal v Centrálním parku kultury a oddechu v Kyjevě večer věnovaný památce Lesji Ukrajinky. Úřady jeho konání nepovolily, ale akce se stejně uskutečnila – na cestičkách v parku. Dzjuba k tomu napsal text *Pojasňuvalna zapyska (Objasňující poznámka)*, který se šířil v samizdatu.

V letech 1964–1965 byl literárním konzultantem vydavatelství Molod', byl však propuštěn pro svou účast na vystoupeních proti politickým represím vůči ukrajinské inteligenci v roce 1965 (*první vlna zatýkání). Účastnil se *protestní akce na promítání filmu *Stíny zapomenutých předků* Sergeje Paradžanova, kde hovořil o tajném zatýkání mezi mladou generací, což vyvolalo poplach v řadách „oficiálních hostů“ a úžas v sále. Podpořili ho *Vjačeslav Čornovil, *Mychajlyna Kocjubynska, *Vasyl Stus a další.

Koncem roku 1965 poslal ústřednímu výboru Komunistické strany Ukrajiny (KSU) dopis s protestem proti zatýkání v řadách inteligence. Dokazoval v něm, že se takovými metodami nedají vyřešit problémy, které intelektuály zneklidňují. K dopisu přiložil rukopis práce **Internacionalismus nebo rusifikace?* Aniž by ustupoval od základních předpokladů oficiální ideologie, snažil se upozornit mocenské orgány na situaci ukrajinského národa v SSSR. Nejsilnější tón měly části týkající se rusifikace, ukrajinofobie, dějin ruské expanze a velmocenského šovinismu. Práci záhy rozšířil samizdat, četli ji lidé po celé Ukrajině. Rychle se dostala i za hranice (v roce 1968 ji nakladatelství Sučasnist' v Mnichově jako první vydalo v knižní podobě). Byla přeložena a vydána v mnoha zemích. Vydání knihy v zahraničí se stalo příčinou šikanování autora.

V létě 1966 byl předvolán na ÚV KSU, kde mu navrhli, aby vystoupil v tisku a uvedl na pravou míru „pomlouvačné“ informace o národnostních problémech v SSSR, které se ozývají na Západě. Když odmítl, napadl ho tisk za *buržoazní nacionalismus*. Svaz spisovatelů dostal příkaz, aby v té věci učinil patřičné kroky, ale „soudružský“ pohovor v SSU rovněž nepřinesl kýžený výsledek. Naopak – v zahraničí se objevil zápis vynikajícího Dzubova vystoupení na večeru věnovaném památce *Vasyly Symonenka.

V roce 1967 byl Dzjuba v soudní síni na hlavním líčení s *Vjačeslavem Čornovilem. Po procesu se spolu s *Linou Kostenko, *Ivanem Svitlyčným a *Nadijou Svitlyčnou obrátil na prvního tajemníka Petra Šelesta s protestním dopisem, v němž upozorňovali, že proces proběhl s porušováním procesních pravidel jako akt pomsty na člověku, který myslí nezávisle a osmělil se kritizovat konkrétní kroky státních institucí.

V roce 1968 podepsal *Dopis 139* – protest představitelů ukrajinské inteligence proti neveřejným politickým procesům na Ukrajině a v Moskvě. Znovu se stal cílem útoků tisku.

Z iniciativy ÚV SSU vznikla v roce 1969 brožura určená k šíření v zahraničí *Ščo i jak obstojuje Ivan Dzjuba? (Co a jak hájí Ivan Dzjuba)*, podepsaná pseudonymem „Bohdan Stenčuk“. Měla Dzubu i jeho knihu zkompromitovat. Provokaci odhalil *Čornovil v **Ukrajinském visnyku* v článku *Jak i ščo zachyščaje B. Stenčuk, abo 66 vidpovidej „internacionalistovi“ (Jak a co brání B. Stenčuk aneb 66 odpovědí „Internacionalistovi“)*.

V prosinci 1969 došlo k pokusu vyloučit Dzubu z SSU, ale na schůzi se z lidí, kteří si vzali hlas, pro vyloučení (kvůli vyjádření státního tajemství) vyslovili jen dva. Na dotaz udiveného Dzuby, o jakém tajemství je řeč, když nemá ke státním tajemstvím přístup, jeden vystupující pobouřeně namítl: *Copak odhalení národnostní politiky naší strany není rozhlásováním státního tajemství?* Tehdy Dzjuba ze Svazu vyloučen nebyl.

Šestadvacátého prosince 1969 se Dzjuba v dopise předsednictvu SSU distancoval od svých zahraničních vydavatelů a komentátorů svého díla a odsoudil je. Nejrozhodněji na to reagoval *Valentyn Moroz v eseji *Sered snihiv (Uprostřed sněhů)*, v němž uvedl, že Dzjuba zasadil ránu vlastním ideálům i ukrajinskému hnutí odporu. Předsednictvo vzalo Dzubovu sebekritiku v úvahu a nezbavilo ho členství ve Svazu. Varovalo ho však, že by se měl aktivně účastnit procesu rozvoje literatury a pevně stát na půdě marxismu-leninismu a neústupného boje s buržoazní ideologií.

Ve dnech 26.–27. března 1970 na Politechnice a v Inženýrsko-stavebním institutu v Kyjevě někdo rozhodil letáky s protestem proti vyloučení *Alexandra Solženicyna ze Svazu spisovatelů a proti šikanování Dzuby.

**Ukrajinskij visnyk* (1970, č. 2) uveřejnil Dzubovy dopisy na obranu *Valentyna Moroze. V listopadu 1970 Dzjuba společně s *Borysem Antonenkem-Davyvovyčem, Vasylem Bobjakem a *Vjačeslavem Čornovilem odmítli vypovídat na neveřejném *Morozově procesu.

Dvanáctého ledna 1972 byl v bytě *Ivana Svitlyčného přítomen domovní prohlídka a zatčení pána domu. Jeho samotného tehdy odvezli domů a také u něj provedli domovní prohlídku. Poté byl dlouhé týdny předvoláván k výslechům. Bylo mu zabaveno úplné vydání Leninova díla, kde byly části textu podtrhány a po stranách byly poznámky.

Druhého března 1972 se konalo zasedání předsednictva SSU, které se zabývalo jeho případem. Tentokrát byl vyloučen za *porušování stanov SSU a vytváření a rozšiřování materiálů protisovětského a antikomunistického charakteru, které vyjadřují nacionalistické názory, pomlouvají sovětské zřízení a národnostní politiku sovětské strany a státu*. Usnesení bylo přijato jednohlasně. Na schůzi se mluvilo hlavně o knize **Internacionalismus nebo rusifikace?*

Osmnáctého dubna 1972 byl uvězněn. Jediné obvinění se týkalo autorství knihy. Po hlavním líčení ve dnech 11.–16. března 1973 ho kyjevský oblastní soud odsoudil podle par. 62 tr. z. USSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR) k pěti letům odnětí svobody a pěti letům vyhnanství.

Byl vážně nemocen (měl otevřenou tuberkulózu a cirhózu plic) a v říjnu 1973 napsal předsednictvu Nejvyššího sovětu USSR žádost o milost. *Literaturna Ukrajina* vydala 9. listopadu 1973 jeho prohlášení, v němž se přiznával k chybám. Spisovatel začal již při vyšetřování psát

kritickou analýzu svého díla. Ta vyšla v roce 1976 jako brožura pod titulem *Hrani Krystala (Tvary krystalu)*. Dzjubova sebekritika všechny jeho stoupence sklíčila. Názor většiny ukrajinských disidentů nejlépe vyjádřil *Ivan Svitlyčnyj, který se o tom všem dozvěděl, když byl v táboře: *Je mi ho líto, hrozně líto. Co si teď se sebou počne? Nebude moci psát, čeká ho samota a smutek*. Na Západě pokládali za pravděpodobné, že sebekritika souvisela s odvoláním prvního tajemníka ÚV KSU Petra Šelesta (ve funkci byl v letech 1963–1972), který měl Dzjubu neoficiálně podporovat. Předsednictvo Nejvyššího sovětu USSR vzalo v úvahu jeho částečné přiznání a 6. listopadu 1973 rozhodlo o jeho omilostnění.

V letech 1974–1982 pracoval jako korektor a literární dopisovatel novin Kyjevského podniku leteckého průmyslu, které měly velký náklad. V roce 1982 se vrátil k tvůrčí práci. Je autorem mnoha knih z oboru literární vědy. Byl vyznamenán mj. Cenou Oleksandra Bileckého (1987) a Státní cenou Tarase Ševčenko (1991). V letech 1988–1991 byl předsedou Národního sdružení ukrajinistů, v letech 1992–1994 ministrem kultury Ukrajiny.

Od roku 1991 byl šéfredaktorem časopisu *Sučasnist'*. Spolupředsedal redakční radě vydavatelství Encyklopedija sučasnoji Ukrajiny (Encyklopedie současné Ukrajiny), byl tajemníkem Ústavu literatury, jazyka a vědy o umění Národní akademie věd Ukrajiny. Zůstává jedním z nejváženějších a nejuznávanějších aktivistů ukrajinské kultury.

Iryna Rapp

I.

Internacionalizm čy rusyfikacija?...

Miž kulturoju i politykoju. Kyjev 1998.

Pastka. 30 rokiv zi Stalinym. 50 rokiv bez Stalina. Kyjev 2003.

Spraha. Kyjev 2001.

Ukrajina pered Sfinksom majbutňoho. Kyjev 2001.

Z krynyci lit, sv. 2. Kyjev 2001.

II.

ALEKSEJEVA, L.: *Istorija inakomyslja v SSSR...*

BAKUŁA, B.: *Skrzydło Dedala. Szkice, rozmowy o poezji i kulturze ukraińskiej lat 50.–90. XX wieku...* (kap. II: *Ukraińska inteligencja i granice kompromisu. Rozmowa z Iwanem Dziubą*).

BATENKO, T.: *„Ja povstaju, otže, ja isnuju...” Polityčnyj portret Ivana Hela. Narysy z istoriji ukrajinskoho ruchu oporu kincja 1950-ch – počatku 1990-ch rokiv...*

BOJKO, L.: *Jak rozpynaly Ivana Dzjubu*. *Vitčyzna*, 1998, č. 11–12.

CZECH, M.: *Problem mniejszości narodowych w myśli politycznej Ukraińskiego Związku Helsińskiego i Ludowego Ruchu Ukrainy*. In: *Ukraińska myśl polityczna w XX wieku...*

KASJANOV, H.: *Nezhodni. Ukrajinska intelihehcija v rusi oporu 1960–80-ch rokiv...*

KOROHODSKYJ, R.: *Heroična fantomasija i realne oblyčča včenoho, abo nadzvyčajna skladnist' prostoty*. *Sučasnist'*, 2003, č. 1–2.

LYSJAČ-RUDNYCKYJ, I.: *Polityčna dumka ukrajinskych radanskych dysydyntiv*. In: TÝŽ: *Narysy z istoriji novoji Ukrajiny...*

Naspravdi bulo tak. Intervju Jurija Zajceva z Ivanom Dzjuboju...

RUSNAČENKO, A.: *Nacionalno-vyzvolnyj ruch v Ukrajini. Seredyna 1950-ch – počatok 1990-ch rokiv...*

RUSNAČENKO, A.: *Rozumom i sercem. Ukrajinska suspilno-polityčna dumka 1940–1980-ch rokiv...*

SVERŠŤUK, J.: *Ivan Dzjuba – talant i dola*. In: TÝŽ: *Na svjati nadij. Vybrane...*

Ta ksiqzka zmienila całe moje žycie... Rozmowa z Iwanem Dziubą. In: BERDYCHOWSKA, B. – HNATIUK, O. (eds.): *Bunt pokolenia. Rozmowy z intelektualistami ukraińskimi...* Česky jako: *Ta kniha změnila celý můj život... Rohovor s Jevhenem Sverštukem*. In: BERDYCHOWSKA, B. – HNATIUK, O. (eds.): *Vzpoura generace. Rozhovory s ukrajinskými intelektuály*. Přel. Šustrová, Petruška...

ZACHAROV, B.: *Narys istoriji dysydyntskoho ruchu v Ukrajini (1956–1987)...*

Semen GLUZMAN (nar. 1946)

**Psychiatr, spisovatel, obránce lidských práv, vězněn za odhalení represivní psychiatrie; spoluautor *Učebnice psychiatrie pro disidenty*.
Ukrajinská podoba jména: Semen Hluzman.**

Narodil se v Kyjevě v lékařské rodině. V roce 1969 dokončil kyjevský Lékařský institut. Specializoval se na psychiatrii. Pracoval v léčebnách v Žitomiru, Korosteni a Kyjevě.

V roce 1971 dostal nabídku pracovat v *Dněpropetrovské speciální psychiatrické léčebně. Věděl, že se tam psychiatrie zneužívá k politickým účelům (informovalo o tom mj. **Rádio Svoboda*), a tak odmítl, protože nechtěl jednat proti svému svědomí. Po odmítnutí byl více než půl roku bez zaměstnání, nakonec našel práci psychiatra v záchranné službě v Kyjevě.

Téhož roku připravil a anonymně předal do samizdatu psychiatrickou expertizu uvězněného generála *Petra Hryhorenka provedenou v nepřítomnosti (*Psichiatřičeskaja zaočnaja ekspertiza po dělu Grigorenko*). Analyzoval posudky dvou psychiatrických komisí, které *Hryhorenka vyšetřovaly v roce 1968, a dospěl k závěru, že lékaři neměli podklady k tomu, aby ho uznali za psychicky nemocného. Posudek *Institutu Serbského, který ze spisů okopírovala *Hryhorenkova advokátka *Sofija Kalistratova, dostal od *Jeleny Bonner prostřednictvím *Leonida Pljušče.

Od podzimu 1971 ho stále sledovala KGB. Patnáctého března 1972 u něho proběhla domovní prohlídka, při níž se nenašel ani posudek, ani jiné přitěžující texty. Přesto byl 11. května 1972 uvězněn pro obvinění, že přechovával samizdat, ale obvinění se opíralo jen o výpovědi svědků.

Oblastní soud v Kyjevě se věcí zabýval ve dnech 12.–19. října 1972 a odsoudil ho podle par. 62, odst. 1 tr. z. USSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR) k sedmi letům v táboře a třem letům ve vyhnanství. Neoficiální tisk tehdy s Gluzmanovým souhlasem uveřejnil, že je autorem anonymního posudku v kauze *Hryhorenko.

Trest vykonával v *permských táborech. Odmítl plnit funkci felčara, aby nebyl závislý na správě tábora. Zakrátko zorganizoval síť ke shromažďování a předávání informací o situaci v táboře. Bez ohledu na rozsah se dostávalo na svobodu kolem 200 takových dokumentů ročně. Bojoval za práva politických vězňů, vystupoval proti příliš přísným pravidlům, držel spolu s ostatními protestní hladovky. V letech 1973–1974 napsal společně s *Vladimírem Bukovským *Posobije po psichiatrrii dlja inakomysljaščich (Učebnici psychiatrie pro disidenty)* – byla věnována *Leonidu Pljuščovi, vězněnému v psychiatrické léčebně. Instruktažní materiály pro současné a budoucí „pacienty“ se navzdory několikerému zabavení dostaly do samizdatu a poté na Západ.

Od roku 1972 na jeho obranu vystoupili *Andrej Sacharov, *Petro Hryhorenko a *Vladimir Bukovskij. Četné výzvy samotného Gluzmana a *Sacharova na psychiatrii mnoha zemí vedly k tomu, že byl v Ženevě 19. dubna 1975 založen Mezinárodní výbor pro boj proti zneužívání psychiatrie. V New Yorku vznikl Výbor na obranu Semena Gluzmana.

Dvanáctého září 1975 se dozvěděl, že proti němu bylo zahájeno další trestní stíhání, tentokrát podle par. 62, odst. 2 tr. z. USSR (*par. 70, odst. 2 tr. z. RSFSR). Důvodem obvinění bylo shromažďování informací o situaci vězňů a jejich předávání na svobodu.

V prosinci 1975 se obrátil na OSN s prohlášením, v němž se zřekl sovětského občanství. V březnu 1976 byl za *výchovnými účely* poslán do věznice v Permu a znovu byl informován o trestním stíhání. Navzdory blokování vězeňské korespondence vyšly v letech 1977–1978 v samizdatu jeho povídky a eseje, napsané za pobytu ve vězeních a lágrech.

Osmého ledna 1979 byl umístěn do táborové vězeňské cely, kde byl zavřen až do konce trestu, tj. do 11. května 1979.

Ve vyhnanství byl od května 1979 do května 1982 ve vsi Nižnaja Tavda v Ťumeňské oblasti. Pracoval v kolchozu. Hned po příjezdu do vyhnanství se dostal do nemocnice (v listopadu 1974 prodělal první infarkt). V červenci 1980 od něj příslušník místního KGB požadoval písemné prohlášení, že informace (např. v prohlášení *Andreje Sacharova) o jeho špatném zdravotním stavu a těžkých životních podmínkách jsou nepravdivé. Když odmítl, režim jeho vyhnanství se okamžitě zhoršil. V důsledku výhrůžek a zhoršení podmínek pobytu nakonec napsal prohlášení, že nepotřebuje lékařskou pomoc.

V roce 1982 se vrátil z vyhnanství do Kyjeva. Půl roku se marně snažil přihlásit se k pobytu a najít zaměstnání. S obtížemi našel práci v továrně. Až když se obrátil na Jurije Andropova, dalo Ministerstvo zdravotnictví SSSR pokyn své pobočce v Kyjevě, aby mu našli odpovídající zaměstnání. Bylo mu přiděleno místo lékaře na dětské klinice.

Oficiálně může publikovat od roku 1985. Zabýval se činností ve své profesi jako odpovědný tajemník Sdružení psychiatrů Ukrajiny, které založil v roce 1992. Ještě ve vyhnanství byl v roce 1980 zvolen čestným členem Amerického sdružení psychiatrů. Je členem Královského sdružení psychiatrů ve Velké Británii a Sdružení psychiatrů a neuropatologů Německa.

Řídil Ukrajinsko-americký úřad na obranu lidských práv, který založil v roce 1993.

Díky jeho úsilí vznikla bohatá specializovaná knihovna Sdružení psychiatrů Ukrajiny. Vytvořil v Kyjevě Centrum rehabilitace a zkoumání obětí války a totalitních režimů, jedině v celém postsovětském prostoru, při němž působí také klinika. Podílel se na vytvoření Charitativní nadace „Vydavatelství Sféra“, která vydává a bezplatně šíří literaturu z oblasti medicíny a práva. Je zakladatelem a koordinátorem časopisu *Obzor sovremennoj psichiatrrii (Přehled současné psychiatrie)*.

Díky jeho úsilí získala Ukrajina významnou pomoc ve formě léků a lékařské aparatury a ukrajínští psychiatři měli možnost se seznámit s výsledky současné západní psychiatrie.

Iryna Rapp

I.

ANTOŇUK, Z. – GLUZMAN, S. – MARYNOVYČ, M.: *Lysty z voli...*

BUKOVSKIJ, V. – GLUZMAN, S.: *Posobije po psichiatrrii dlja inakomysljaščich...* In: ALIKINA, N. – KOROTENKO, A.: *Sovetskaja psichiatrrija...*

Angel na karnize. *Kontiněnt*, 1980, č. 24 (próza).

Psalmy i skorbi. Charkov 1994 (básně napsané v táboře a ve vyhnanství).

Strach svobody: děkompensacija psichiatrričeskogo sostojanija. SSSR, 1981, č. 1.

Uroky Svitlyčnogo. In: SVITLYČNA, L. – SVITLYČNA, N. (eds): *Dobrookyj. Spohady pro Ivana Svitlyčnogo*. Kyjev 1998.

II.

ANTOŇUK, Z.: Fenomen Gluzmana ta hromadanske suspilstvo Ukrajiny. *Duch i litera*, 1998, č. 3–4.

BOER, S. P. a kol.: *Biographical Dictionary of Dissidents of the Soviet Union 1956–1975... Karta*, 2002, č. 34 (blok materiálů o sovětské politické psychiatrii).

PLJUŠČ, L.: *Na karnavale istorii...* Česky jako: *Na karnevalu dějin*. Přel. Vrba, Martin. Doslov: Zabužková, Oksana. Přel. Kindlerová, Rita...

VAN VOREN, R.: *Political Psychiatry in the USSR...*

Ivan HEL (1937–2011)

Aktivist a ukrajinského národního a náboženského hnutí, politický vězeň, distributor samizdatu, autor knihy *Hrani kultury (Podoby kultury)*. Pseudonym: Stepan Hoverla.

Narodil se ve vesnici Klicko ve Lvovské oblasti. Otec byl předsedou vesnické *Prosvity, po roce 1939 se stal předsedou kolchozu a zároveň spolupracoval s podzemní *Organizací ukrajinských nacionalistů (OUN), bojoval v *Ukrajinské povstalecké armádě. Matka pocházela ze staré ukrajinské intelektuální rodiny s národně osvobozeneckými tradicemi.

V roce 1950 byl otec odsouzen za spolupráci s OUN ke 20 letům odnětí svobody. Při jeho zatýkání zbili příslušníci NKVD Helovu matku, a když se pokoušel rodiče bránit, zbili i jeho.

Prvním jeho vědomým aktem občanské neposlušnosti bylo odmítnutí vstoupit do Komso-molu: byl za to v roce 1952 vyloučen ze školy. Po dokončení večerní školy se pokoušel dostat na Lvovskou univerzitu, ale jeho přihláška nebyla přijata, protože byl synem banderovce. Začal pracovat ve Lvovské továrně jako zámečnick.

V letech 1956–1959 sloužil v armádě. Chtěl se dostat na studia na právnickou fakultu, ale i tam měl cestu uzavřenu. Začal dálkově studovat na Fakultě historie Lvovské univerzity. Ve druhém ročníku přestoupil na večerní studium a nastoupil do práce jako zámečnick. V té době také zahájil společenskou činnost.

V roce 1961 položil spolu s kolegou trnový věnec k *pomníku Tarase Ševčenko v Kyjevě při příležitosti stého výročí básnickovy smrti. Seznámil se v té době s *Mychajlem Horyněm ze Lvova, který byl ve styku s kyjevskými *„šedesátníky“ – *Ivanem Dzubou, *Jevhenem Sverstúkem, *Ivanem Svitlyčným, *Vasylem Symonenkem a dalšími.

Hel začal rozmnožovat (přepisovat na stroji a vyrábět fotokopie) staré a nové texty ze samizdatu, mj. *Ščo take postup (Co je pokrok, 1903)* Ivana Franka – kritiku programu strany založené Leninem, *Ukrajina i ukrajinska polityka Moskvy (Ukrajina a ukrajinská politika Moskvy, 1956)* Myroslava Prokopa, *Stan i zavdanňa ukrajinskoho vyzvolnoho ruchu (Stav a úkoly ukrajinského osvobozeneckého hnutí, 1964)* *Jevhena Proňuka, antologii ukrajinského politického myšlení *Vyvid prav Ukrajiny (Opodstatněnost práv Ukrajiny)*. Tehdy také společně s *Mychajlem Horyněm zformuloval program *boje za ukrajinskou státnost*.

Čtyřicátého srpna 1965 byl uvězněn a 25. března 1966 ho Oblastní soud ve Lvově odsoudil podle par. 62, odst. 1 tr. z. USSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR) a par. 64 tr. z. USSR (*par. 72 tr. z. RSFSR) ke třem letům odnětí svobody za rozšiřování ukrajinského samizdatu a organizační činnost.

V letech 1966–1968 vykonával trest v *mordvinských táborech, kde se seznámil s mnohými představiteli demokratického hnutí v SSSR. V roce 1967 se dvakrát obrátil na předsednictvo Nejvyššího sovětu dopisem na obranu *ukrajinské řeckokatolické církve a s požadavkem na zrušení paragrafu 62 tr. z. USSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR).

Po propuštění se nemohl vrátit na univerzitu ani se přihlásit k pobytu ve Lvově. Bydlel v Sambiru.

Vyrobil kopie, hlavně fotograficky, a rozšířil v samizdatu jedenáct knih, mj. svazek publicistiky *Valentyna Moroze *Sered snihiv (Uprostřed sněhů)*, který opatřil vlastní předmlouvou

Totalitarismus, ukrajinske vidrodženňa i Valentyn Moroz (Totalitarismus, ukrajinské obrození a Valentyn Moroz), práci *Ivana Dzijuby **Internacionalismus nebo rusifikace?*, antologii básní Mykoly Cholodného *Kryk z mohyly (Křik z hrobu)*.

V listopadu 1970 poslal Nejvyššímu soudu protestní dopis proti trestu, který *Valentyn Moroz dostal. Sedmého prosince 1970 promluvil na pohřbu *Ally Horské.

Dvanáctého ledna 1972 byl uvězněn. Sedmého srpna 1972 ho Oblastní soud ve Lvově odsoudil podle par. 62, odst. 2 tr. z. USSR (*par. 70, odst. 2 tr. z. RSFSR) k deseti letům v táboře se *zvláštním režimem a k pěti rokům vyhnanství. Trest vykonával v *mordvinských táborech a v *permských táborech, vyhnanství pak v obci Mylva v autonomní republice Komi.

V táborech se účastnil mnoha akcí na obranu lidských práv, mj. hladovek za přiznání statusu politického vězně. V roce 1977 došlo v *mordvinském zvláštním táboře (stanice Potma) mezi vězni ke konfliktu kvůli nacionalistickým a antisemitským vyjádřením části vězňů, mj. *Valentyna Moroze, vůči němuž byl vyhlášen bojkot. Hel vystoupil na *Morozovu obranu.

Je autorem knihy *Hrani kultury (Podoby kultury)*, kterou označuje za svého druhu odkaz – soubor úvah o Ukrajině a její státnosti, inspirovaných prací *Ivana Dzijuby **Internacionalismus nebo rusifikace?* a jeho sebekritickou brožurou *Hrani krystalu (Tvary krystalu)*. Kniha vznikla při pobytu ve vězení v sedmdesátých letech, šířila se v samizdatu, dostala se nelegálně za hranice, kde pod pseudonymem Stepan Hoverla vyšla v roce 1984 v londýnském Ukrajinském vydavatelském svazu. Pod skutečným autorovým jménem vyšla na Ukrajině až v roce 1993.

Na Ukrajinu se vrátil až za perestrojky, v lednu 1987. Rok žil v rodné vesnici a pracoval jako pastýř. Na jaře 1987 se s *Vjačeslavem Čornovilem, *Mychajlem Horyněm a Pavlem Skočkem stal členem redakčního kolegia obnoveného časopisu **Ukrajinskij visnyk*.

Stanul v čele Výboru na obranu *Ukrajinské řeckokatolické církve, podílel se na vzniku *Memoriálu Lidového hnutí Ukrajiny. Redigoval časopis *Chrystyjanskyj holos*.

V letech 1990–1994 byl prvním místopředsedou Lvovské oblastní rady lidových poslanců. Byl šéfem Oblastního výboru pro navrácení práv rehabilitovaným bývalým vězňům.

Borys Zacharov

I.

HOVERLA, S. [vl. jm. Hel, Ivan]: *Hrani kultury*. Londýn 1984; HEL, I.: *Hrani kultury*, 2. doplněné vydání. Lvov 1993.

II.

ALEKSEJEVA, L.: *Istorija inakomyслиja v SSSR...*

BATENKO, T.: „*Ja povstaju, otže, ja isnuju...*“ *Polityčnyj portret Ivana Hela. Narysy z istoriji ukrajinskoho ruchu oporu kincja 1950-ch – počatku 1990-ch rokiv...*

BERDYCHOWSKA, B. – HNATIUK, O. (eds.): *Bunt pokolenia. Rozmowy z intelektualistami ukraińskimi...* Česky jako: *Vzpoura generace. Rozhovory s ukrajinskými intelektuály*. Přel. Šustrová, Petruška...

ČORNOVIL, V. (ed.): *Lycho z rozumu. Portrety dvadcaty „zločynciv“...*

KASJANOV, H.: *Nezhodni. Ukrajinska intelihencija v rusi oporu 1960–80-ch rokiv...*

RUSNAČENKO, A.: *Nacionalno-vyzvolnyj ruch v Ukrajinu. Seredyna 1950-ch – počatok 1990-ch rokiv...*

RUSNAČENKO, A.: *Rozumom i sercem. Ukrajinska suspilno-polityčna dumka 1940–1980-ch rokiv...*

Ukrajinskij pravozachysnyj ruch. Dokumenty i materialy kyjivskoj Ukrajinskoji hromadskoj hrupy spryjanňa vykonanňu Helsinskych uhod...

ZACHAROV, B.: *Narys istoriji dysydentskoho ruchu v Ukrajinu (1956–1987)...*

Alla HORSKA (1929–1970)

**Výtvarnice, přední osobnost „generace šedesátých let“, aktivistka
*Klubu tvůrčí mládeže, angažovaná v obraně politických vězňů.**

Narodila se v Jaltě. Její otec byl spoluzakladatelem ukrajinské kinematografie a patřil k sovětské nomenklatuře. Roky 1941–1943 prožila s matkou v Leningradě, obleženém německým vojskem. V roce 1954 dokončila studia na Fakultě malířství kyjevského Uměleckého institutu. Na svých obrazech, v grafice, keramice a na monumentálních dekoračních kompozicích spojovala moderní stylizaci s lidovými motivy a historicko-národní tematikou. V kyjevském ateliéru Horské a jejího manžela se konala čtení a diskusní setkání.

V roce 1962 se zapojila do činnosti *Klubu tvůrčí mládeže. Spoluorganizovala večery poezie největších ukrajinských tvůrců, výstavy, divadelní představení, expedice dokumentující památky církevní architektury. Při hledání míst stalinských poprav, do něhož se Klub pustil, odhalila Horská spolu s *Vasylem Symonenkem a Lesem Taňukem na Lukjanovském hřbitově v Kyjevě a v Bykovni u Kyjeva masové hroby obětí poprav, které provádělo NKVD ve třicátých letech. Upozornili na ně kyjevskou městskou radu. Po tomto upozornění *Symonenka několikrát brutálně zbili „neznámí pachatelé“ a on poté v důsledku rychle postupující choroby v roce 1963 zemřel.

V roce 1964 Horská spolu s Ljudmylou Semykinou, Halynou Sevruk, Opanasem Zalyvachou a Halynou Zubčenko navrhla a zrealizovala v sále Kyjevské univerzity vitráž *Ševčenko. Matka*. V centru kompozice byl umístěn národní bard, který uvítacím gestem objímá ženu symbolizující Ukrajinu, přičemž ve druhé ruce, vztyčené vzhůru, drží otevřenou knihu. Nad postavami byl umístěn nápis – úryvek Ševčenkovy básně o moci slova, osvobozující z ponížení. Pravidelná mřížka na obraze budila dojem, že postavy jsou za mřížemi. Výpověď díla byla posouzena jako nesprávná a školní úřady vitráž zlikvidovaly. Její reprodukci stačil v roce 1965 uveřejnit *Ukrajinský kalendář*, vycházející ve Varšavě, ale Horská a Semykina byly vyloučeny ze Svazu výtvarných umělců Ukrajiny (SVUU). Po roce jim však bylo členství navráceno.

Během *první vlny zatýkání v roce 1965 bylo zatčeno mnoho jejích přátel a známých. Zapojila se tehdy aktivně do opozičního hnutí. Šestnáctého prosince 1965 se obrátila na prokurátora USSR prohlášením ke kauze zatčených, které později rozšířil samizdat, a po procesu s Jaroslavem Hevryčem (studentem obviněným z distribuce samizdatu a tamizdatu, které dostával mj. od Horské) poslala prohlášení znovu a připojila k němu dvě stížnosti na proces.

KGB ji předvolávala jako svědkyni k výslechům a konfrontacím, vedla s ní „výstražné pohovory“. Horská byla v kontaktu s politickými vězni, systematicky s Opanasem Zalyvachou. V dubnu 1966 podepsala dopis na jeho obranu. Hmotně i duchovně podporovala rodiny vězňů. Pronásledovaní obránci lidských práv mohli po návratu z lágrů vždy počítat s její pomocí.

Patnáctého září 1967 byla na procesu s *Vjačeslavem Čornovilem ve Lvově a společně se skupinou Kyjevanů podala protest proti postupu soudu, který neodpovídal zákonu. V dubnu 1968 podepsala *Dopis 139*, adresovaný sovětským úřadům s požadavkem o ukončení nezákonných procesů. Text vyšel v knize dokumentující kauzu *Jurije Galanskova, *Alexandra Ginzburga a dalších (*proces čtyř). Signatáře dopisu šikanovaly úřady a KGB. V Kyjevě a na

celé Ukrajině se šířily fámy o podzemní banderovské teroristické organizaci, řízené západními zvláštními službami. Mezi jejími vůdci bývala uváděna Horská. Patnáctého června 1968 byla ještě se sedmi dalšími osobami znovu vyloučena z SVUU.

Byla demonstrativně sledována, vyhrožovali jí. V létě 1970 byla předvolána do Ivano-Frankivsku k výslechu ve věci vězněného *Valentyna Moroze, ale odmítla vypovídat. Několik dnů před svou smrtí poslala Nejvyššímu soudu USSR protest proti nezákonnému a příliš tvrdému trestu, jaký *Moroz dostal.

Byla zavražděna 28. listopadu 1970 ve Vasylkově u Kyjeva. Podle oficiální verze kyjevské prokuratury ji zabil z osobních důvodů její tchán, který pak spáchal sebevraždu. Po Ukrajině se o tom šířily děsivé fámy, západní rozhlasové stanice podávaly různé verze událostí, existovalo podezření, že obě smrti mohly být dílem KGB. Všechny diskuse o okolnostech smrti výtvarnice byly shora utlumovány.

Pohřeb, stanovený na 4. prosinec (toho dne uspořádali přátelé v ateliéru Horské výstavu jejích děl), úřady neočekávaně, údajně kvůli úspěchu vyšetřování, přenesly na 7. prosinec. Nebylo povoleno rakev ani na pár minut donést do bytu ani do ateliéru. Na hřbitově se sešlo 150–200 lidí. Promluvil přátelé Horské, mj. *Ivan Hel, *Jevhen Sverstjuk a *Vasyl Stus, který přečetl báseň věnovanou její památce.

Po rozpadu SSSR orgány prokuratury a bezpečnosti Ukrajiny navzdory požadavkům veřejného mínění nevydaly žádnou informaci o její smrti (která se podobala jiným vraždám s politickým pozadím v SSSR). Byly zveřejněny jen spisy o případu, z nichž vyplývá, že vyšetřování bylo provedeno s porušováním všech pravidel.

Horská je pohřbena na Minském (Berkoveckém) hřbitově v Kyjevě.

Vasyl Ovsijenko

I.

Alla Horská. Červona tiň kalyny. Lysty, spohady, staty...

II.

BERDYCHOWSKA, B.: Czerwony cień kaliny. *Więź*, 1998, č. 3.

BERDYCHOWSKA, B. – HNATIUK, O. (eds.): *Bunt pokolenia. Rozmowy z intelektualistami ukraińskimi...* Česky jako: *Vzpouza generace. Rozhovory s ukrajinskými intelektuály*. Přel. Šustrová, Petruška...

KASJANOV, H.: *Nezhodni. Ukrajinska intelihencija v rusi oporu 1960–80-ch rokov...*

PEVNYJ, B.: Trahedija Ally Horskoji. *Pohľad iz zakordonu. Slovo i čas*, 1991, č. 11.

TAŇUK, L.: Alla. In: TÝŽ: *Parastas*. Kyjev 1998.

ZACHAROV, B.: *Narys istoriji dysydentskoho ruchu v Ukrajinii (1956–1987)...*

ZARECKYJ, O.: Moji baťky. *Ukrajina*, 1994, č. 22–24; 1995, č. 1–2.

Znyščenňa vitražu T. Ševčenko u kyjivskomu universyteti. *Sučasnist'*, 1965, č. 6.

Mychajlo HORYŇ (1930–2013)

Psycholog, přední představitel „generace šedesátých let“, organizátor distribuce samizdatu, jeden z vůdců národního hnutí v 60.–90. letech 20. stol.

Narodil se ve vsi Kniselo ve Lvovské oblasti. Byl starším bratrem Bohdana Horyně. V letech 1949–1955 studoval logiku a psychologii na Lvovské univerzitě. V roce 1953 byl ze školy vyloučen, protože odmítl vstoupit do Komsomolu, ale díky rektorovi, profesorovi Jevhenu Lazarenkovi, se na studia vrátil. Udržoval kontakty s podzemní *Organizací ukrajinských nacionalistů, vyráběl a rozšiřoval letáky.

Od roku 1954 pracoval jako učitel logiky, psychologie, ukrajinštiny a ukrajinské literatury, řídil oblastní kabinet metodiky, byl inspektorem oblastního oddělení osvěty. V roce 1961 se věnoval vědecké práci. Založil v SSSR první experimentální laboratoř psychologie a fyziologie práce při Lvovské továrně na nabíječky autobaterií. Je autorem mnoha metodických prací pro učitele a článků z oboru pracovní psychologie. Připravoval doktorskou práci.

V květnu 1962 navázal styky s kyjevskými „šedesátníky“ – Ivanem Dračem, *Ivanem Dzjubou, *Ivanem Svitlyčným a dalšími. V diskusích o způsobu boje s vládnoucím režimem se přikláněl k podzemní práci, ale *Svitlyčnyj ho přesvědčil, že v současných podmínkách, kdy je udavačství prvkem státní politiky, by byla konspirace rychle odhalena, a je tedy vhodnější jednat legálně a veřejně. Horyň v tom vnímal analogii s postojem a osudy „narodníků“ z devatenáctého století, kteří dva nebo tři roky otevřeně hlásali lidu revoluční myšlenky, a poté šli do vězení.

V Kyjevě již působil *Klub tvůrčí mládeže, kde se pořádaly poetické večery, diskuse, výstavy a koncerty. Horyň byl jedním z iniciátorů založení podobného klubu ve Lvově. Organizoval distribuci politické literatury vydávané v exilu a rozmnožování domácího samizdatu, hlavně fotografického. Do oběhu se dostaly texty výrazně antisovětského vyznění: *Dumky i razdumy z benteženého čytača (Myšlenky a úvahy ztraceného čtenáře)* o rozporu mezi propagandou a skutečností, *Ukrajinska osvita v šovinistyčnomu zašmorzi (Ukrajinská osvěta v šovinistické smyčce)* o kauze Pohružalského, obviněného ze zapálení Ústřední vědecké knihovny. K největším úspěchům činnosti „v rámci zákona“ patřil článek *Jevhena Proňuka *Stan i zavdanňa ukrajinskoho vyzvolnoho ruchu (Stav a úkoly ukrajinského osvobozenického hnutí)*, který byl ve skutečnosti programovým dokumentem ukrajinských „šedesátníků“.

Byl uvězněn 26. srpna 1965 ve Lvově v *první vlně zatýkání na Ukrajině. Obviněn byl podle par. 62, odst. 1 tr. z. USSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR) kvůli *rozšiřování protisovětských článků*. Osmnáctého dubna 1966 byl v neveřejném hlavním líčení Oblastního soudu ve Lvově společně s bratrem Bohdanem, *Mychajlem Osadčým a Myroslavou Zvaryčevskou odsouzen k šesti letům v lágru. K vině se nepřiznal. Poslední slovo, které u soudu přednesl, se šířilo v opisech.

Po *první vlně zatýkání nastalo v *mordvinských táborech oživení: objevil se samizdat, vězni zorganizovali předávání informací ven, národnostní skupiny se upevnily v protestních akcích. Za propagandu a šíření nelegální literatury mezi vězni Okresní soud v Zubové Polaně Horyně znovu odsoudil ke třem letům pobytu ve *vladimirské věznici. I odtamtud se mu však dařilo předávat informace o situaci vězňů.

Byl propuštěn 28. srpna 1971, ale nesměl se přihlásit k pobytu ve Lvově, kde žila jeho rodina. Pod hrozbou obvinění z *příživnictví* nastoupil v Rovenské oblasti jako řidič. Od září 1972 pracoval jako topič ve Lvovských kotelnách, v roce 1977 pak jako psycholog v továrně Kineskop. Pomáhal politickým vězňům a jejich rodinám psát podání. Účastnil se redigování zakládajících dokumentů *Ukrajinské helsinské skupiny (UHS). Po uvěznění zakladatelů UHS na sebe vzal vydávání jejich bulletinu, připravil čísla 4–7.

V roce 1981 u něho proběhlo šest domovních prohlídek. Při prohlídce 23. března mu příslušníci podstrčili padělaný dokument údajně připravený UHS, týkající se záležitosti jednoho ze zakladatelů skupiny, Ivana Kandyby, a 28. listopadu patnáctistránkový text o rusifikaci Ukrajiny.

Třetího prosince byl po třináctihodinové domovní prohlídce uvězněn. Na protest proti vykonstruovanému „případu“ vyhlásil hladovku a odmítl se účastnit přípravného vyšetřování. Desátý den dostal infarkt. Pětadvacátého června ho Oblastní soud ve Lvově odsoudil podle par. 62, odst. 2 tr. z. USSR (*par. 70, odst. 2 tr. z. RSFSR) a par. 179 tr. z. USSR (za odmítnutí vypovídat v případě Ivana Kandyby) k deseti letům v táboře se *zvláštním režimem a pěti letům ve vyhnanství. Soud ho označil za *zvláště nebezpečného recidivistu*.

Dvanáctého listopadu přijel do lágru ve vesnici Kučino (viz *permské tábory). Tam s *Jurijem Lytvynem probíral otázku reformy UHS a napsal psychologické skici o *Lytvynovi, *Valeriji Marčenkovi, *Vasylu Stusovi a *Oleksiji Tychém. Byl vážně nemocen, v roce 1986 se léčil ve Lvově.

„Omilostněn“ byl 2. července 1987 v rámci „gorbačovské amnestie“ a již v srpnu spolu s *Vjačeslavem Čornovilem a Pavlem Skočkem obnovil vydávání **Ukrajinského visnyku* (od č. 7).

Jedenáctého března 1988 Horyň spolu s *Čornovilem a *Zenovijem Krasivským (pracovní tajemníci UHS) podepsal *Zvernenňa do ukrajinskoji ta svitovoji gromadskosti (Prohlášení k ukrajinskému a světovému společenství)* o obnovení činnosti skupiny. Společně s bratrem Bohdanem a *Čornovilem zpracoval a na mítinku 7. července 1988 ve Lvově vyhlásil text *Deklaracija pryncypiv Ukrajinskoji Helsinskoji Spilky (Deklarace zásad Ukrajinského helsinského svazu)* vytvořeného na základě UHS. Zorganizoval *Ukrajinskou iniciativní skupinu za propuštění vězňů svědomí a stanul v jejím čele. Zúčastnil se několika porad představitelů národně demokratických hnutí národů SSSR.

Jedenáctého srpna 1988 ho KGB Lvovské oblasti oficiálně varovala v souvislosti s *protisovětskou činností*. Mnohokrát ho zadržela policie. V Černovcích, kam přijel na zakládající schůzi *Ukrajinského helsinského svazu, strávil 15 dnů ve vazbě.

V roce 1990 se stal poslancem Nejvyššího sovětu USSR. Od května 1992 do října 1995 byl předsedou Ukrajinské republikánské strany a po jejím rozdělení byl v roce 1997 jedním z nejvýznamnějších představitelů Republikánské křesťanské strany. Od roku 2001 byl předsedou Ukrajinské světové koordinační rady.

Vasyl Ovsijenko, Borys Zacharov

I.

Ostatnie slovo oskaržonego [1966]. In: KOŠELIVEC, I. (ed.): *Ukraina 1956–1968*. Přel. Łobodowski, Józef...

Spysok ukrajinskych polityv jazniv za stanom na 25 veresňa. *Ukrajinskyj visnyk*, 1987, č. 8.

Vidhuk na statťu M. Ilnyckoho v žurnali „Kyjiw“; Visti z kučynskoho osoblyvoho. *Ukrajinskyj visnyk*, 1987, č. 7.

Zapalyty sviču u pitmi. Mify, realnosti i naši zavdanňa. Stati, vystupy, intervju. Kyjev 1994.

HORYŇ, M. – SKOČOK, P.: Rejd do taboru smerti. *Ukrajinskyj visnyk*, 1988, č. 13.

II.

BATENKO, T.: „Ja povstaju, otže, ja isnuju...“ *Polityčnyj portret Ivana Hela. Narysy z istoriji ukrajinskoho ruchu oporu kincja 1950-ch – počatku 1990-ch rokiv...*

TÝŽ: *Sviča Mychajla Horyňa. Štrychy do portreta*. Kyjev 1995.

KASJANOV, H.: *Nezhodni. Ukrajinska intelihencija v rusi oporu 1960–80-ch rokiv...*

Mieliśmy wielką misję przed sobą... Rozmowa z Mychajłą Horyniem. In: BERDYCHOWSKA, B. – HNATIUK, O. (eds.): *Bunt pokolenia. Rozmowy z intelektualistami ukraińskimi... Česky jako: Měli jsme velké poslání... Rozhovor s Mychajlem Horyněm*. In: BERDYCHOWSKA, B. – HNATIUK, O. (eds.): *Vzpoura generace. Rozhovory s ukrajinskými intelektuály*. Přel. Šustrová, Petruška...

RUSNAČENKO, A.: *Nacionalno-vyzvolnyj ruch v Ukrajině. Seredyna 1950-ch – počatok 1990-ch rokiv...*

Ukrajinska Helsinska hrupa. Do 20-litt'a stvoreňa...

ZACHAROV, B.: *Narys istoriji dysydentskoho ruchu v Ukrajině (1956–1987)...*

Stepan CHMARA (nar. 1937)

Lékař stomatolog, aktivista národního hnutí, autor prací o sovětské genocidě Ukrajinců, vězeň lágrů. Konzervativní politik. Pseudonym: Maksym Sahajdak.

Narodil se ve vesnici Bobjatyn ve Lvovské oblasti v rolnické rodině. Několik let (1955–1959) pracoval jako řidič, poté si zvolil ideologicky neutrální studium. V roce 1964 zakončil ve Lvovském lékařském ústavu studia stomatologie. Pracoval v obci Hirnyk u Sokalu.

V šedesátých a sedmdesátých letech distribuoval samizdat; přeložil do ukrajinštiny *Úvahy o pokroku, mírovém soužití a intelektuální svobodě* *Andreje Sacharova. Po *druhé vlně zatýkání v řadách ukrajinské inteligence a uvěznění *Vjačeslava Čornovila, redaktora časopisu **Ukrajinskyj visnyk*, se s Olesem Ševčenkem a Vitalijem Ševčenkem ujal obnovení časopisu. Číslo 7–8 bylo hotovo v roce 1974. Fotokopie filmu byla předána na Západ, kde byl časopis vydán a přeložen do angličtiny. Stal se jedním z nejdůležitějších pramenů o politických represích na Ukrajině v polovině sedmdesátých let. Téměř všechny materiály v čísle napsal Chmara.

Jeho texty, zejména základní studie *Etnocyd ukrajinců v SRSR (Genocida Ukrajinců v SSSR)*, která vyšla pod pseudonymem Maksym Sahajdak, se od dřívější publicistiky lišily výrazně politickým, protiimperialistickým a protikomunistickým charakterem. Britský sovětolog Robert Conquest označil tuto práci, opírající se o historická fakta a demografickou statistiku, za mimořádný jev v dějinách soudobého politického myšlení. Studii delší čas vysílalo **Rádio Svoboda*.

Na jaře 1975 proběhla v Chmarově bytě prohlídka, přestože on ani jeho spolupracovníci do té doby nebyli KGB známi jako aktivisté národního hnutí. Důvodem k prohlídce byl „signál“, podle nějž Chmara prováděl soukromou lékařskou praxi. Vyšetřování trvalo tři měsíce, ale bylo pro nedostatek důkazů ukončeno. Chmara varování pochopil a na nějakou dobu přerušil činnost. Již hotové deváté číslo časopisu **Ukrajinskyj visnyk* s jeho článkem *Holos iz pekla (Hlas z pekla)*, kritizujícím politiku Západu vůči SSSR, padlo KGB do rukou při pokusu předat ho na Západ.

Třicátého prvního března 1980 byl uvězněn. Byl souzem spolu s Olesem Ševčenkem a Vitalijem Ševčenkem za *protisovětskou propagandu a agitaci* podle par. 62, odst. 1 tr. z. USSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR) a také za *soukromé podnikání* podle par. 150 tr. z. USSR. Oblastní soud ve Lvově ho odsoudil k sedmi letům v lágru a pěti letům vyhnanství a konfiskaci majetku. Klád mu za vinu vydávání časopisu **Ukrajinskyj visnyk*, autorství práce *Etnocyd ukrajinců v SRSR* a rozhovory, jejichž účelem byla *diskreditace sovětské vlády*.

Trest vykonával v *permských táborech. I tam bojoval proti porušování lidských práv a dostával za to další tresty. Během sedmi let pobytu v táboře strávil na samotce a v táborové věznici 302 dny, jen jednou mu byla povolena návštěva příbuzných. Přestože odmítl projevit lítost, což se vyžadovalo od každého politického vězně, byl 12. února 1987 „omilostněn“ – jeden a půl měsíce před vypršením trestu.

Dvacátého třetího dubna 1987 se zúčastnil tiskové konference pro zahraniční dopisovatele, která se konala v moskevském bytě nezávislého novináře Sergeje Grigorjance. Byla to první tisková konference politických vězňů, kteří byli propuštěni na „gorbačovskou amnestii“.

Ve dnech 11.–12. června 1988 se jako člen *Ukrajinské iniciativní skupiny za propuštění vězňů svědomí a výkonného výboru *Ukrajinského helsinského svazu zúčastnil lvovské rady představitelů národně demokratických hnutí národů SSSR. Jako člen Výboru na obranu *ukrajinské řeckokatolické církve inicioval v Moskvě hladovku řeckokatolíků, kteří požadovali legalizaci pronásledované církve. Sedmnáctého září 1989 se za jeho účasti konal čtvrtmilionový mítink řeckých katolíků před katedrálou svatého Jiří ve Lvově.

Byl třikrát zvolen do Nejvyššího sovětu USSR (v letech 1990, 1994 a 2002). Pracoval ve výboru pro státní nezávislost, pro vztahy mezi republikami SSSR a národnostní vztahy, byl členem komise a poté výboru pro obranu a bezpečnost státu. Rozhodně usiloval o přijetí **Deklarace státní suverenity Ukrajiny* a o to, aby získala status ústavního zákona, o přijetí zákona o vojenské službě ukrajinských vojáků výhradně na území Ukrajiny, o zabavení majetku KSSS/KSU a o odstranění státních úřadů a ozbrojených složek.

V říjnu 1990 za studentské stávky a *hladovky v Kyjevě projevil jako první ze zákonodárců podporu protestujícím třináctidenní hladovkou. Chmarův nekompromisní postoj vedl ke konfliktu s mocí, dokonce až k dočasnému zbavení poslanecké imunity a uvěznění (17. listopadu 1990), což na Ukrajině vyvolalo masové protesty.

V letech 1992–2001 stál v čele Ukrajinské konzervativní republikánské strany. V roce 2001 byl jedním ze zakladatelů Fóra národní spásy, které bylo v opozici vůči prezidentovi Leonidu Kučmovi.

Volodymyr Kaplun, Vasyl Ovsijenko

I.

Desjať rokiv nomenklaturnoji nezaležnosti. Kyjev 2002.

Lysty z-za hrat. Kyjev 1991.

Sohodni pro mynule. Lvov 1993 (zde mj. *Etnocyd ukrajinciv v SRSR*).

Za spravedlyvu Ukrajinu. Kyjev 1999.

SAHAJDAK, M. [vl. jm. Chmara, Stepan]: *Etnocyd ukrajinciv v SRSR. Ukrajinckij visnyk*, [Paříž – Toronto – Baltimore], 1975, č. 7–8.

II.

KASJANOV, H.: *Nezhodni. Ukrajincka intelihencija v rusi oporu 1960–80-ch rokiv...*

RUSNAČENKO, A.: *Nacionalno-vyzvolnyj ruch v Ukrajinu. Seredyna 1950-ch – počatok 1990-ch rokiv...*

STEPOVYČKA, L.: *Rara avis. Stepan Chmara – polityk i ludyna.* Dněpropetrovsk 2000.

Ihor KALYNEC (nar. 1939)

**Básník, zakladatel a přední účastník hnutí *„šedesátníků“.
Autor a distributor samizdatu, politický vězeň.**

Narodil se v Chodorově u Lvova ve venkovské intelektuální rodině, pěstující ukrajinské národní tradice. V dětství byl svědkem masových represí proti odpůrcům komunistů na západní Ukrajině. Již ve školním věku četl zakázané ukrajinské spisovatele. Takto formovaný světonázor bylo těžké smířit s oficiální ideologií. S dvojakostí, vyvolanou nutností mít jednu tvář pro rodinu a přátele a druhou pro školu či univerzitu, se pokoušel vyrovnat v poezii.

Po ukončení Filologické fakulty na Lvovské univerzitě v roce 1961 až do zatčení v roce 1972 pracoval ve Lvovském Oblastním státním archivu.

V roce 1962 se na univerzitním literárním večeru seznámil s Ivanem Dračem a *Ivanem Dzubou, s nimiž od té doby udržoval styky. Začal se podílet na činnosti *Klubu tvůrčí mládeže, který vznikl pod záštitou lvovského Komsomolu. Postupně se okruh známých rozšiřoval, z cest do Kyjeva si přivezl známost s *Allou Horskou, *Jevhenem Sverstúkem, *Ivanem Svitlyčným. Posledně jmenovaný nahrál jeho básně na magnetofon.

První básnickou sbírku věnovanou dějinám, umění a architektuře Lvova, dal vydavatelství Molod', ale přes nadšené recenze uznávaných kritiků nebyla vydána. Jednotlivé básně vyšly v časopisech *Dnipro*, *Zmina*, *Žovteň* a v novinách.

Téměř všechny Lvovany, které postihla *první vlna zatýkání v roce 1965, básník osobně znal a sám byl vyšetřován kvůli rozšiřování samizdatu. K procesům v letech 1965–1966 přijížděli mj. *Vjačeslav Čornovil, Ivan Drač, *Lina Kostenko. Tak se utvářel přátelský okruh disidentů.

Od roku 1965 byl i s manželkou *Irynou Stasiv-Kalynece sledován. KGB se ho několik let snažila zverbovat ke spolupráci. Pokusy ustaly, když poslal veliteli místní Bezpečnostní služby rozhodný protest.

Na začátku roku 1966 vyšel v Kyjevě první – a zároveň v SSSR poslední – svazek Kalynových básní *Vohoň Kupala (Kupalův oheň)*. Knížka se na západní Ukrajině nesměla prodávat a autor byl předvolán na okresní výbor KSSS, aby vysvětlil podezřelé formulace.

Odmítnutí přijetí do Svazu spisovatelů Ukrajiny a vyřazení další sbírky *Vidčynenňa ver-tepu (Vystavení betléma)* z vydavatelských plánů jednoznačně dokázaly, že básník nebude smět oficiálně publikovat. Vydával svá díla sám v samizdatu. Krom toho často přednášel své básně na neoficiálních setkáních v soukromých bytech. Sbíрка *Vidčynenňa ver-tepu* vyšla na Západě. Jedna z dalších sbírek, *Pidsumovujučy movčanňa (Souhrn mlčení)*, věnovaná pronásledovanému disidentovi *Valentyinu Morozovi, vyšla v roce 1971 v Michově. Úryvky zařadil nezávislý **Ukrajinckij visnyk* (1971, č. 4).

K básníkovi začali jezdit hosté ze Západu. Společně s manželkou se účastnil občanských akcí, vystupoval na obranu lidských práv: podepisoval prohlášení a protesty proti svévoli úřadů, zejména v kauze *Moroze, bez oficiálního souhlasu vystupoval s projevy při veřejných příležitostech.

Když byla v lednu 1972 během *druhé vlny zatýkání na Ukrajině uvězněna *Iryna Stasiv-Kalynece, demonstrativně prohlásil, že je ochoten až do konce bránit práva nespravedlivě

vězněných, a zejména žen. Byl zatčen 11. srpna 1972. Příslušníci KGB se ho snažili přimět ke spolupráci či veřejnému projevu lítosti a nabízeli mu za to propuštění jeho i manželky: *dce- ra, malá Zvenyslava, by tak měla rodiče doma, a ne někde v lágrech*. Soud mu vytýkal vydávání knih v zahraničí, věnování sbírky veršů *Valentynu Morozovi, kontakty s politicky podezřelými lidmi a cizinci. Využil také literární posudky pěti básnických sbírek, které na objednávku KGB napsali sovětské spisovatelé. Patnáctého listopadu 1972 vynesl Oblastní soud ve Lvově podle par. 62, odst. 1 tr. z. USSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR) a par. 179 tr. z. USSR (*záměrné vyhýbání se svědectví* – šlo o to, že odmítl vypovídat proti manželce) rozsudek: šest let odnětí svobody a tři roky vyhnanství.

Trest vykonával v *permských táborech. Podílel se v táboře na hnutí odporu: redigoval a podepisoval prohlášení a dopisy, organizoval hladovky, psal táborovou kroniku č. 35 a 36. Podepsal dopis s gratulacemi *Andreji Sacharovovi k obdržení Nobelovy ceny, který poslali 11. října 1965 političtí vězni. V únoru 1978 napsal předsednictvu Nejvyššího sovětu USSR dopis na obranu *Levka Lukjanenka a v červenci 1978 dopis s protestem proti držení politických ukrajinských vězňů v táborech *jiných, byť bratrských států*. Když ho přijela navštívit matka s malou dcerkou a návštěva nebyla povolena, vyhlásil dlouhodobou hladovku, v níž ho podpořili další vězni.

V letech 1972 a 1975 vyšly jeho knihy v New Yorku. V roce 1975 se v táboře stal členem Mezinárodního PEN klubu. V roce 1977 obdržel exilovou Cenu Ivana Franka (Chicago). Básník později říkal, že se v táboře on i jeho druhové cítili duchovně svobodní.

Ve vyhnanství manželé žili společně (Kaly nec od srpna 1978) v Čitské oblasti, básník pracoval v kolchoze jako topič.

Do Lvova se vrátil v roce 1981. Práci mohl získat jen s „doporučením“ KGB. Získal místo knihovníka, napřed v jedné městské obvodní knihovně a v letech 1983–1990 v knihovně Akademie věd Ukrajiny. V obavě z nového uvěznění upustil od další opoziční činnosti. Umlkl i jako básník.

Od roku 1987 začal hrát přední roli v obrozujícím se společenském a kulturním životě Lvova. Organizovali s manželkou hromadné akce věnované významnému básníkovi Bohdanu-Ihorovi Antonyčovi, kterého komunistický režim zakazoval, a také vzpomínkové události k připomenutí skladatele Vasyla Barvinského, který byl vězněm stalinských lágrů. Podílel se na vydání kulturologického almanachu *Jevšan-zilla*, na vzniku Sdružení ukrajinštiny Tarase Ševčenka, na uspořádání panychidy na hrobech obětí zavražděných v červnu 1941 ve vězení NKVD ve Lvově. V roce 1988 úřady ještě doufaly, že proces demokratizace zastaví zastrašováním a represemi. Kalyncovi byli mnohokrát zadrženi pořádkovými orgány a administrativně potrestáni.

V roce 1990 se stal poslancem Lvovské oblastní rady.

V roce 1991 mu v Kyjevě vyšla kniha *Trynadcat' Alohyj (Třináct alogií)*, za kterou dostal Státní cenu Tarase Ševčenka. Stal se též laureátem Ceny Vasyla Stuse. Jeho díla byla přeložena téměř do všech evropských jazyků. Básně, které vznikly ještě před jeho uvězněním, byly zařazeny do knihy *Probudžena muza (Probuzená múza)*, která vyšla v roce 1991 ve Varšavě. Práce napsané v táborech a ve vyhnanství vytvořily knihu *Nevolnyča muza (Zotročená múza)*, vydanou v roce 1991 v Kanadě. V roce 1997 vyšly v Charkově jeho sebrané básně a ve Francii rozsáhlá kniha básní ve francouzštině.

V roce 1992 se stal vedoucím kulturního oddělení v Mezinárodním centru vzdělávání, vědy a kultury ve Lvově.

Volodymyr Kaplun

I.

HNATIUK, O. (ed.): *Podsumowujqc milczenie*. Varšava 1995 (verše).

TÝŽ: *Rybo-Wino-Kur. Antologia literatury ukraińskiej ostatnich dwudziestu lat. Poezja, proza, esej*. Přel. Korniejenko, Agnieszka – Litwiniuk, Jerzy – Woroszylski, Wiktor...

Karpat lub księga z Poselja, zima 1980 – wiosna 1981. Přel. Karabowicz, Tadeusz. Varšava 1999 (básně).

Molimos zorjam dalnim. In: KALYNEC, I.: *Vbyvstvo tysjačolitňoji davnosti. Roman. Novely*. Lvov 1997 (próza).

Nevolnyča muza. Virši 1973–1981. Baltimore – Toronto 1991.

Pidsumovujučy movčanňa. Mnichov 1971 (básně).

Poeziji z Ukrajiny. Brusel 1970.

Probudžena muza. Poeziji. Varšava 1991.

Slovo tryvajuče. Poeziji. Charkov 1997 (sebrané básně).

II.

BAKUŁA, B.: *Skrzydło Dedala. Szkice, rozmowy o poezji i kulturze ukraińskiej lat 50.–90. XX wieku...*

BERDYCHOWSKA, B. – HNATIUK, O. (eds.): *Bunt pokolenia. Rozmowy z intelektualistami ukraińskimi...* Česky jako: *Vzpoura generace. Rozhovory s ukrajinskými intelektuály*. Přel. Šustrová, Petruška...

Iryna Stasiv-Kalynets and Ihor Kalynets, ukrainian writers. Baltimore 1973.

KARABOWICZ, T.: *O poezji Ihora Kałyncia. Portret ze skrzydłem archanioła*. Lublin 2003.

KASJANOV, H.: *Nezhodni. Ukrajinska intelihencija v rusi oporu 1960–80-ch rokov...*

NAHAJLO, B.: Igor Kaliniec. *Spotkania*, 1981, č. 16 (přel. z *Index of Censorship*, 1981, č. 1).

NIEUWAŻNY, F.: „Zza barykady szlochów“. Z problematyki poezji ukraińskiej „zatrzymanego pokolenia“. In: *Studia Litteraria Polono-Slavica*, sv. 2: *Literackie świadectwa zniewolenia...*

Oderžymist'. Intervju Jurija Zajceva z Ihorem Kalyncem. Lvov 2002.

PAVLYSHYN, M. [PAVLYŠYN, M.]: *Anatomizing Melancholy: The Poetry of Ihor Kalynets*. *Journal of Ukrainian Studies*, 1993, č. 1–2.

ŠKRABJUK, P.: *Popid Zoloti Vorota. Šist' elehij pro rodynu Kałynciv*. Lvov 1997.

Wspomnienie o świcie. Z lwowskim poetą Ihorem Kałynciem rozmawiają B. Berdychowska i A[O?]. Hnatiuk. *Krasnogruda*, 2000, č. 10.

ZAJCEV, J.: *Ihor Kalynec – poet i hromadany*. Lvov 1999.

TÝŽ (ed.): *Poezija pid sudom KGB. Kryminalni spravy Iryny ta Ihoria Kalynciv. Zb. dokumentiv...*

Svjatoslav KARAVANSKYJ (1920–2016)

Filolog, literát, překladatel; autor samizdatu, společenský aktivista. Ve vězeních a lágrech strávil 31 let.

Narodil se v Oděse. Otec byl inženýrem. V roce 1938 začal studovat na oděském Průmyslovém institutu, v roce 1939 (dálkově) na Institutu cizích jazyků. Již ve školních letech začal psát básně a povídky, na studiích se pokoušel překládat. V roce 1940 opustil studia a přihlásil se jako dobrovolník do armády.

V červnu 1941 se jednotka, v níž sloužil, dostala do německého obklíčení na území západního Běloruska. Unikl zajetí, vrátil se začátkem roku 1942 do Oděsy okupované německo-rumunskou armádou a zahájil univerzitní studium na fakultě literatury. Navázal kontakt s okruhem mládeže spjaté s *Organizací ukrajinských nacionalistů. Zřídil knihkupectví ukrajinské literatury Osnova a vydělané peníze poskytl na podporu ukrajinského kroužku a divadla. V roce 1944 odjel do Rumunska, odkud se v červenci téhož roku nelegálně vrátil do Oděsy, osvobozené od německo-rumunské okupace. Prvního srpna 1944 ho při pokusu navázat kontakt s dřívějšími členy kroužku zatklo NKVD. Během vyšetřování mu nabízeli propuštění za to, že bude předávat informace o náladách mezi studentskou mládeží, ale nesouhlasil.

Sedmého února 1945 ho vojenský soud Oděského vojenského okruhu odsoudil podle par. 54, odst. 1b (*vlastizrada při plnění vojenské služby*) a par. 54, odst. 11 tr. z. USSR (par. 58, odst. 11 tr. z. RSFSR) k 25 letům odnětí svobody. Trest vykonával v různých táborech – stavěl železnici u řeky Pečory, pracoval při kácení lesa u Magadanu, budoval magistrálu Tajšet–Lena, šil oblečení v Mordovii (*mordvinské tábory). Když se po Stalinově smrti podmínky v táborech zmírnily, mohl se věnovat i literární práci – psal básně, poetické pohádky, divadelní hry, překládal. Některé práce vyšly v týdeníku *Literaturna Ukrajina*. V roce 1954 začal pracovat na slovníku rýmů v ukrajinštině.

Devatenáctého prosince 1960, po 16 letech a 5 měsících věznění, byl propuštěn – nečekaně se na něj vztahoval Dekret o amnestii ze 17. září 1955, který zkracoval trest o polovinu.

Po návratu do Oděsy dokončil profesionální kurzy pro mechaniky počítačích strojů, pracoval jako zámečník, spolupracoval s několika časopisy jako překladatel a dopisovatel, jezdil do republiky Komi. Časté změny zaměstnání souvisely s jeho minulostí: byl zaměstnán, ale když se zaměstnavatel dozvěděl o trestu, který vykonal, ihned byl propuštěn.

Hodně překládal, mj. pro časopis *Dnipro* román Charlotte Brontëové *Jana Eyrová*, napsal knihu *Biohrafija sliv (Biografie slov)*, uveřejňoval své poznámky o jazyce, připravoval k vydání sbírku humoresek a fejetonů. Dokončil také práci na slovníku ukrajinských rýmů, kterou začal v lágru (kolem tisíce tiskových stránek).

V roce 1962 začal dálkově studovat Filologickou fakultu Oděské univerzity. Aktivně se účastnil společenského života: sbíral ukrajinské knihy pro rodáky z Kubáně, obracel se na všechny instituce s návrhy na uspořádání celonárodních oslav jubilea skladatele Mykoly Lysenka, snažil se o ukrajinský dabing filmů. V roce 1964 napsal kvůli znepokojení postupující rusifikací ukrajinského školství dopis prokurátorovi USSR s požadavkem, aby byl povolán k trestní odpovědnosti ministr osvěty Ukrajiny Jurij Dadenkov. Jak dokazoval, porušoval

Dadenkov práva ukrajinského národa, protože zavedl přijímací zkoušky na vysoké školy jen v ruštině, což napomáhalo vytlačovat ukrajinštinu ze společenského života a omezovalo vzdělávání národních kádrů. Toto rozhodnutí bylo v rozporu s par. 66 tr. z. USSR o rovnoprávnosti národů.

V roce 1965 vystoupil s článkem *Pro odnu polityčnu pomylku (O jedné politické chybě)*, v němž kritizoval, že ve školách svazových republik není povinná výuka národního jazyka, a v důsledku toho drasticky poklesl počet ukrajinských škol. Mluvil o ústupu od leninské národnostní politiky.

Začal systematicky dodávat texty do samizdatu. Šířily se tak všechny jeho dopisy a práce, které odmítla oficiální nakladatelství a redakce.

Během *první vlny zatýkání v řadách ukrajinské inteligence došlo v jeho bytě 4. září 1965 k domovní prohlídce, ale nebylo nalezeno nic, co by mu přitěžovalo. Následujícího dne Karavanskyj poslal úřadům kategorický protest proti nezákonné prohlídce a poté konzulům Polska a Československa v Kyjevě předal dopisy o porušování leninských norem národnostní politiky na Ukrajině a o zatýkání inteligence. Navrhl, aby o národnostních otázkách diskutovala mezinárodní konference komunistických stran.

Třináctého listopadu 1965 byl zatčen. Protože neexistoval žádný oficiální důvod k obvinění, zpochybnil generální prokurátor SSSR Roman Rudenko na návrh KGB jeho předchozí propuštění na amnestii. Byl poslán do tábora, kde měl odsedět osm let a sedm měsíců (do celých 25 let). Vyhlásil protestní hladovku. V táboře napsal mnoho výzev úřadům a ke společnosti, čímž zahájil ukrajinský lágrový samizdat. Pětkrát vyhlásil protestní hladovku, která byla přerušována násilným krmením.

V létě 1967 byl přemístěn do *vladimirské věznice. Setkal se tam se svědky vraždy polských důstojníků v Katyni. S oporou v získaných svědectvích napsal článek, který prostřednictvím své manželky *Niny Strokáté předal na svobodu.

Dvacátého třetího dubna 1970 byl při „veřejném“ hlavním líčení uskutečněném ve věznici odsouzen jako *zvláště nebezpečný recidivista* k dalším pěti letům vězení a třem rokům v lágrech se *zvláštním režimem. Za vinu mu byly kladeny opakované pokusy předat na svobodu šifrované informace (mezi nimi o katyňské záležitosti) a vlastní básně, které zapisoval salicylátem sodným do dopisů, knih a časopisů. V předvečer soudu byl předsedovi prezidia Nejvyššího sovětu USSR a prokurátorovi USSR zaslán dopis na jeho obranu, který se jmenoval *Znovu „kamerni“ spravy? (Znovu „uzavřené“ procesy?)*. Podepsalo ho 16 bývalých politických vězňů a vyšel v prvním čísle nezávislého časopisu **Ukrajinskij visnyk*.

V roce 1972 byl z *vladimirské věznice přemístěn do *mordvinských táborů, kde již vykonávala trest jeho žena. Podílel se na táborových akcích odporu, mj. na obraně vězňů jiných národností.

V roce 1976 ruské opoziční aktivistky *Tatjana Chodorovič a *Malva Landa sestavily zprávu *O svidanijach. Fragment issledovanija děla Svjatoslava Karavanskogo (O návštěvách. Fragment analýzy kauzy Svjatoslava Karavanského)*.

V únoru 1979 byl přijat do *Ukrajinské helsinské skupiny. Svobodu znovu získal 15. září 1979. V listopadu 1979 s manželkou emigroval do USA. Věnoval se společenské a vědecké činnosti. Ve druhé polovině devadesátých let se dočkal uveřejnění svých nejdůležitějších jazykovědných děl.

Iryna Rapp

I.

Łagrowe echa Katynia. In: *Katyń. Wybór publicystyki 1943–1988*. Londýn 1988; Myśl, [Varšava 1989].

Pošuk ukrajinskoho slova, abo borot'ba za nacionalne „Ja“. Kyjev 2001.

Praktyčnyj slovnyk synonymiv ukrajinskoji movy. Kyjev 1995.

Rosyjsko-ukrajinskij slovnyk skladnoji leksyky. Kyjev 1998.

Sekrety ukrajinskoji movy. Nauk.-popul. rozvidka z dodatkom slovnyčkiv represovanoji ta zanedbanoji ukr. Leksyky. Kyjev 1994.

Slovnyk rym ukrajinskoji movy. Lvov 2004.

Wiersze. Přel. Łobodowski, Józef. *Kultura*, 1980, č. 9.

II.

ČORNOVIL, V. (ed.): *Lycho z rozumu. Portrety dvadcjaty „zločynciv“...*

KASJANOV, H.: *Nezhodni. Ukrajinska intelihencija v rusi oporu 1960–80-ch rokiv...*

MEŇŠAGIN, B.: *Smolensk, Katyň, Vladimirskaia turma*. Paříž 1988.

Rozmowa ze Swiatosławem Karawanskim. *Kultura*, 1980, č. 9.

RUSNAČENKO, A.: *Nacionalno-vyzvolnyj ruch v Ukrajinii. Seredyna 1950-ch – počatok 1990-ch rokiv...*

Ukrajinska Helsinska hrupa. Do 20-litt'a stvoren'ha...

Mychajlyna KOCJUBYNKA (1931–2011)

Literární teoretička, překladatelka, účastnice hnutí *„šedesátníků“.

Narodila se v Kyjevě. Byla příbuznou klasika ukrajinské literatury Mychajla Kocjubynského. Dokončila studia na Filologické fakultě Kyjevské univerzity. Byla členkou Komsomolu a poté komunistické strany. Pracovala v Ústavu literatury Akademie věd USSR v Kyjevě ve stejném oddělení jako *Jurij Badzo, *Vasyl Stus a *Ivan Svitlyčnyj. Byla doktorkou filologických věd, badatelkou ukrajinské literární avantgardy, překladatelkou francouzské poezie. V její práci zaujímaly zvláštní místo práce o tvorbě Tarase Ševčenka.

Informace o zločinech stalinismu, odhalené na XX. sjezdu KSSS v roce 1956, pro ni byly velkým otřesem. Byla tehdy pod vlivem *Jevhena Sverst'uka, *Ivana Svitlyčného a dalších představitelů *„generace šedesátých let“, sdružených kolem kyjevského *Klubu tvůrčí mládeže. Účastnila se setkání, výstav, diskusí a literárních večerů pořádaných klubem, mj. večera věnovaného památce *Vasyla Symonenka (v prosinci 1963).

V září 1965 se zúčastnila *protestní akce (na promítání filmu Sergeje Paradžanova *Stíny zapomenutých předků*) proti zatýkání v řadách ukrajinské inteligence. Na schůzi stranické organizace v Institutu literatury od ní požadovali sebekritiku, ale nepřistoupila na to. V roce 1966 byla ze strany vyloučena.

V únoru 1966 podepsala protestní dopis (celkem se nasbíralo 78 podpisů) prokurátorovi USSR a náčelníkovi KGB, v němž bylo vyjádřeno znepokojení nad charakterem soudních procesů s představiteli inteligence. V květnu 1966 proběhly podle pokynu ÚV Komunistické strany Ukrajiny (KSU) v podnicích a institucích schůze, na nichž byla odsuzována inteligence, tedy včetně Kocjubynské. Přesto v dubnu 1968 podepsala *Dopis 139* Leonidu Brežněvovi s požadavkem ukončení nezákonných procesů. Když 16. července 1968 vyšel v týdeníku *Literaturna Ukrajina* paskvil odsuzující *Vjačeslava Čornovila, napsala redakci otevřený protestní dopis. V září 1968 se *Ivan Džjuba, *Vasyl Stus, *Ivan Svitlyčnyj a další sešli v jejím bytě s Ukrajinci z Československa, kteří jim poskytli informace o vstupu sovětských vojsk do Prahy (viz *invaze do Československa).

Byla podrobována stále ostřejším šikanám. Nejprve byla v Institutu literatury přeřazena do jiného oddělení, následoval zákaz uvěřňovat její práce, dokonce i články o tvorbě Tarase Ševčenka. Nakonec byla na nátlak úřadů z Institutu propuštěna, přes rok zůstala bez stálého zaměstnání a živila se překlady. Teprve díky zákroku její známé, kanadské komunistky Mariji Skrypnyk, na ÚV KSU byla přijata do práce ve vznikajícím nakladatelství *Vyšča škola* (*Vysoká škola*). Pracovala tam osmnáct let jako redaktorka.

Za své učitele pokládala v šedesátých a sedmdesátých letech spisovatele *Boryse Antonenka-Davydovyče a spisovatele a známého překladatele *Hryhorije Kočura. *Antonenko-Davydovyč ji ovlivnil především v politické oblasti, *Kočur v kulturně-estetické.

Přestože byla kulturně a společensky aktivní, nepokládá se za disidentku, poněvadž podle ní disidenti vždy uvažují politicky, zatímco její postoje určovalo vždy jen umění a estetická kritéria. Formálně nebyla členkou žádné organizace na obranu lidských práv, účastnila se však protestů, např. v roce 1970 napsala Nejvyššímu soudu USSR dopis s prosbou o zrušení

trestu *Valentyna Moroze, a psala také dopisy uvězněným přátelům (což v tehdejší době vyžadovalo nemalou odvahu).

V roce 1972 za *druhé vlny zatýkání ukrajinské inteligence ji několik měsíců pravidelně předvolávali k výslechům na KGB, prováděli u ní prohlídky a v redakci byly zabaveny materiály připravené k tisku. Cílem KGB byla diskreditace hnutí *„šedesátníků“ – snažili se donutit k projevu lítosti Kocjubynskou a Zynoviju Franko, vnučku klasika ukrajinské literatury Ivana Franka, jenže Kocjubynska uskutečnění tohoto plánu znemožnila. KGB ji marně vydírala hrozbou, že jí odeberou adoptované dítě.

Dalším šikanám byla vystavena v roce 1977 v souvislosti s uvězněním členů *Ukrajinské helsinské skupiny, s nimiž se přátelila. V tisku vyšly pomlouvačné články, došlo k pokusům zbavit ji vědecké hodnosti, požadovali od ní, aby zanechala *protisovětské činnosti*. Přesto své přátele bránila, když v říjnu 1980 vystoupila jako svědkyně u hlavního líčení s *Vasylem Stusem. Zdůraznila zejména obecně lidský demokratický rozměr *Stusových názorů.

V roce 1983 musela projít ještě jednou obtížnou zkouškou. Starala se o starého přítele, ovdovělého *Boryse Antonenka-Davydovyče, který jí navrhl, aby se vzali a bydleli společně; s tím souhlasila. Úřady však pod různými záminkami sňatku bránily.

Po roce 1987 se začala znovu zabývat literaturou. V roce 1991 vyšla její monografie napsaná koncem šedesátých let *Etjudy pro poetyku Ševčenka (Etudy o Ševčenkově poetice)*. Vrátila se k práci v Institutu literatury. Za svou nejdůležitější zkušenost posledních téměř dvaceti let považovala kontakt s tvorbou a životem *Vasyly Stuse – v její redakci vyšly devítivazkové sebrané básnickovy spisy. Poté řídila vydání deseti svazků díla *Vjačeslava Čornovila.

Iryna Rapp

I.

Ivan Svitlyčnyj, šistdesjatnyk. In: SVITLYČNYJ, I.: *U mene – tilky slovo. Virši, poemy, poetyčni pereklady*. Charkov 1994.

Literatura jak mystectvo slova. Kyjev 1965.

Moji obriji, sv. 1–2. Kyjev 2004 (sebrané literárněvědné práce).

Obrazne slovo v literaturnomu tvoriv. Pytanňa teoriji chudožnich tropiv. Kyjev 1960.

Poet. In: STUS, V.: *Tvory*, sv. 1. Lvov 1994.

II.

KASJANOV, H.: *Nezhodni. Ukrajinska intelihehencija v rusi oporu 1960–80-ch rokiv...*

Palimpsest w ruchu. O poezji Wasyla Stusa. Rozmowa z Mychajlyną Kociubynską. In: BAKUŁA, B.: *Skrzydło Dedala. Szkice, rozmowy o poezji i kulturze ukraińskiej lat 50.–90. XX wieku...*

RUSNAČENKO, A.: *Nacionalno-vyzvolnyj ruch v Ukrajinі. Seredyna 1950-ch – počatok 1990-ch rokiv...*

SVERŠŤUK, J.: *Slovo i česť imeni. Mychajlyna Kocjubynska*. In: TÝŽ: *Na svjati nadij. Vybrane...*

Zaznałam w życiu tyle dobroci... Rozmowa z Mychajlyną Kociubynską. In: BERDYCHOWSKA, B. – HNATIUK, O. (eds.): *Bunt pokolenia. Rozmowy z intelektualistami ukraińskimi...* Česky jako: *Poznala jsem v životě tolik dobrého...* Rozhovor s Mychajlynou Kocjubynskou. In: BERDYCHOWSKA, B. – HNATIUK, O. (eds.): *Vzpoura generace. Rozhovory s ukrajinskými intelektuály*. Přel. Šustrová, Petruška...

Hryhorij KOČUR (1908–1994)

**Básník, překladatel, literární vědec, vězeň stalinských lágrů,
literární autorita *„generace šedesátých let“.**

Narodil se ve vesnici Feškvka. Vyučoval v kyjevském Institutu národní osvěty. Přednášel na pedagogických institutech, nejprve v Tiraspolu, poté, od roku 1936, ve Vinnici, kde řídil katedru literatury.

Za války se nacházel na území okupovaném Němci. Účastnil se ukrajinského kulturního hnutí. Osmého října 1943 byl společně s manželkou uvězněn pro obvinění, že patřil k *Organizaci ukrajinských nacionalistů a že mezi svými známými šířil nacionalistickou literaturu. K vině se nepřiznal. Jedenáctého března 1944 odsoudil Vojenský soud vojsk NKVD Poltavské oblasti každého z manželů k deseti letům odnětí svobody a pěti letům zbavení občanských práv. Trest vykonával v táboře v Intě (ASSR Komi). Nezanechal tam tvůrčí práce – překládal, psal básně, díky pomoci druhů v neštěstí se učil jazyky, mj. arménský, estonský, gruzínský a lotyšský, přemlouval k výuce i spoluvězně. Aktivní duchovní život umožňoval vzdorovat realitě lágru.

Osmého ledna 1957 Vojenský soud Kyjevského vojenského obvodu oba manžele rehabilitoval. Kočur se vrátil na Ukrajinu a usadil se v Irpini u Kyjeva. Byl blízkým spolupracovníkem básníka Maksyma Rylského, neformálního vůdce kyjevského okruhu překladatelů.

Patřil ke klíčovým osobnostem národně kulturního obrození, k němuž došlo na Ukrajině v šedesátých letech. Pracoval dlouho a plodně. Jeho překlady zahrnují díla od starořecké poezie po současnou, třicet národních literatur ze tří kontinentů (Ameriky, Asie a Evropy). Psal články o teorii překladu, předmluvy k překladům, recenze a paměti. V jeho domě v Irpini se scházela opoziční tvůrčí inteligence. Svobodně se tam diskutovalo o literatuře, probíraly se problémy ukrajistiky. Kolem „maestra“ (jak mu říkali) se shromažďovali mladí překladatelé. Inspiroval básníka *Ivana Svitlyčného k překladatelské práci. Společně s ním a s Emilem Crubem z Paříže připravil antologii nejnovější francouzské poezie, která však kvůli jejich jménům knižně nevyšla. Spoluorganizoval večery věnované památce významných aktivistů ukrajinské kultury, které se konaly ve Svazu spisovatelů Ukrajiny (SSU). Do SSU však byl přijat až v roce 1968.

V únoru 1966 podepsal se 77 dalšími autory dopis prokurátorovi USSR a náčelníkovi KGB USSR na obranu pronásledovaných přátel a známých. V dubnu 1968 podpořil *Dopis 139* s protestem proti zatýkání v Moskvě a na Ukrajině. Pomáhal literátům, kteří nemohli publikovat. V roce 1969 propůjčil své jméno *Jevhenu Sverštukovi, který napsal úvod ke svazku překladů z Goetheho. KGB nabyla podezření ohledně autorství textu a v roce 1972 se vyšetřovatelé pokoušeli od *Sverštuka i od Kočura získat výpověď.

V sedmdesátých letech se stále častěji dostával na „černé listiny“, mj. za to, že se stýkal s ukrajinskými literáty ze zahraničí. V roce 1973 byl v průběhu *druhé vlny zatýkání v řadách ukrajinské inteligence vyloučen z SSU. Byl prakticky zbaven možnosti publikovat a byl pod stálým dohledem KGB.

Až v roce 1988 mu bylo členství v SSU vráceno. V roce 1989 vyšel nevelký výbor jeho básní z lágru *Intynskyj zošyt (Sešit z Inty)*. V roce 1991 vyšel svazek jeho překladů *Druhe vidlunňa*

(*Druhý ohlas*), za který obdržel Státní cenu Tarase Ševčenka. Byl laureátem Ceny Maksyma Rylského za překlady. V roce 1993 byl vyznamenán medailí Vědeckého sdružení Mychajla Hruševského.

Až ve věku 82 let mohl přijmout ze zahraničí pozvání, aby vystoupil s přednáškami na vědeckých konferencích v USA (Univerzita v Illinois, 1991), v Čechách a v Polsku (1992). Byl řádným členem Vědeckého sdružení Tarase Ševčenka.

Zemřel a byl pochován v Irpini.

Mychajlyna Kocjubynska, Andrij Kočur, Iryna Rapp

I.

Druhe vidlunňa. Pereklady. Kyjev 1991.

Intynskij zošyt. Kyjev 1989.

Tretije vidlunňa. Poetyčni pereklady. Kyjev 2000.

II.

BERDYCHOWSKA, B. – HNATIUK, O. (eds.): *Bunt pokolenia. Rozmowy z intelektualistami ukraińskimi...* Česky jako: *Vzpoura generace. Rozhovory s ukrajinskými intelektuály.* Přel. Šustrová, Petruška...

DACJUK, J.: „Oplačene ponevirjanňam slovo...“. *Zona*, 1998, č. 13.

FRID, V.: *58 1/2. Zapiski lagernogo pridurka...*

Hryhorij Kočur: bibliohrafičnyj pokažčyk. Lvov 1999.

NOVYKOVA, M.: *Perekladackyj svit H. Kočura.* In: KOČUR, H.: *Druhe vidlunňa...*

SKURATIVSKYJ, V.: *Rjadok u slovi nelukavym...* In: KOČUR, H.: *Intynskij zošyt...*

ZORIVČAK, R.: Hryhorij Kočur i literaturnyj proces v Ukrajinі druhoj polovyny XX storiččja. *Sučasništ'*, 1998, č. 11.

Lina KOSTENKO (nar. 1930)

Významná básnířka angažovaná v obraně lidských práv; její tvorba byla duchovní oporou *„generace šedesátých let“.

Narodila se ve Ržyščivu (Ržišiv; Kyjevská oblast) v učitelské rodině. V roce 1956 dokončila moskevský Literární institut Gorkého. Její první sbírky, *Prominňa zemli (Prameny země, 1957)*, *Vitryla (Plachty, 1958)*, *Mandrivky sercja (Putování srdce, 1961)*, vnesly do ukrajinské poezie novou kvalitu, osvobodily literaturu z ideologických pout „stranickosti“ a vrátily ji umění. Její lyrika, prosycená nekonvenční filozofickou reflexí a vlasteneckými tématy, se vyznačovala originální obrazností a složitou rytmikou a mnohokrát narážela na útoky oficiální kritiky.

Na začátku šedesátých let se básnířka účastnila literárních večerů *Klubu tvůrčí mládeže. Od roku 1961 byla kritizována za *apolitičnost*, takže natáčení filmu *Dorohoju vitriv (Cestou větrů)* podle jejího scénáře bylo zrušeno. Záhy po moskevském setkání Nikity Chruščova s představiteli literatury a umění, které předznamenalo návrat k socialistickému realismu, prohlásil 8. dubna 1963 tajemník ústředního výboru Komunistické strany Ukrajiny (KSU) pro ideologii Andrij Skaba: *Formalistické hrátky se slovem neodvolatelně vedou k deformaci a zastírání ideově uměleckého obsahu děl. O tom, že tomu tak skutečně je, svědčí některé práce mladších básnířků, M. Vinhranovského, I. Drače, L. Kostenko.* Byl to signál k útoku na generaci *„šedesátníků“.

V roce 1963 byla stažena z tiskárny sbírka jejích básní *Zorjanyj intehral (Hvězdný integrál)*, v roce 1972 byla při zlomu zadržena knížka *Kniaža hora (Knižecí hora)*. Nepromítal se film z roku 1964 *Perevirte svoji hodynnyky (Přeříd'te si hodinky)* o ukrajinských básnících padlých ve válce, natočený podle scénáře, který napsala společně s Arkadijem Dobrovolským. Film dostal jiný titul a byl tak zásadně přepracován, že se Kostenko zřekla spolupráce.

V šedesátých letech její básně tiskly oficiální časopisy v Československu a v Polsku, zatímco na Ukrajině básnířčina díla vycházela hlavně v samizdatu.

V roce 1965 podepsala protestní dopis proti zatýkání v řadách ukrajinské inteligence. Zúčastnila se protestní akce proti lvovskému procesu s *Mychajlem Horyněm a jeho bratrem Bohdanem, *Mychajlem Osadčím a Myroslavou Zvaryčevskou. Účastníci protestu házeli obžalovaným květiny. Společně s Ivanem Dračem se obrátila na redakci časopisu *Žovteň (Říjen; nyní Dzvín, tj. Zvon)* a na lvovské spisovatele s návrhem společného vystoupení na obranu uvězněných. Spisovatelé se k protestu neodhodlali, požádali však soud, aby přijal záruku za Bohdana Horyně jako za nejmladšího ze zadržovaných. Průběh procesu to neovlivnilo, ale mělo to jistý morální význam. Když byli v květnu 1966 ve Svazu spisovatelů Ukrajiny (SSU) odsouzeni *nacionalističtí odpadlíci*, část mládeže bouřlivě básnířce aplaudovala za neústupný postoj a obranu Bohdana Horyně, Mychajla Kosiva, *Ivana Svitlyčného a Opanase Zalyvachy. Patnáctého listopadu 1967 byla přítomna na procesu s *Vjačeslavem Čornovilem. Po hlavním líčení napsala s *Ivanem Dzjubou, *Nadijou Svitlyčnou a *Ivanem Svitlyčným dopis prvnímú tajemníkovi ÚV KSU Petru Šelestovi, v němž protestovali proti zjevným porušením procesních pravidel. V červenci 1968 s *Dzjubou, *Mychajlynou Kocjubinskou, *Viktorem Někrasovem a *Jevhenem Sverstukem napsala dopis na obranu *Čornovila – reagovali tím na článek, jímž ho očernily noviny *Literaturna Ukrajina*.

Od té doby se básnířčino jméno přestalo objevovat v tisku. Psala jen do šuplíku, projevovala rozhodnost a nekompromisnost. V usnesení ÚV KSU z 3. března 1969, které ukládalo vedoucím pracovníkům médií a uměleckých institucí posílit bdělost, bylo její jméno uvedeno mezi nepravověrně smýšlejícími tvůrci.

Postupně se vzdala přímých kontaktů s hnutím na obranu lidských práv, ale když byl v roce 1972 uvězněn *Dzjuba, vyloučený z SSU (viz *druhá vlna zatýkání), usilovala s *Někrasovem a jinými spisovateli na ÚV KSU o jeho propuštění.

V roce 1973 se dostala na černou listinu, kterou sestavil ideologický tajemník ÚV KSU Valentyn Malančuk. Až v roce 1977, po jeho odchodu, mohla vyjít její sbírka *Nad berehamy vičnoji riky (U břehů řeky věčnosti)* a v roce 1979 po zvláštním usnesení předsednictva SSU mohl – šest let poté, co byl napsán – vyjít její román *Marusja Čuraj*. Toto dílo přineslo autorce všeobecné uznání a bylo spolu se sbírkou básní *Nepovtornist' (Neopakovatelnost, 1980)* v roce 1987 vyznamenáno Státní cenou Tarase Ševčenko. Rovněž v roce 1987 vydala básnickou knihu *Sad netanučych skulptur (Sad netajících soch)* a básně pro děti *Buzynovyj car (Bezinkový car)*, v roce 1989 pak výbor z básní. V roce 1994 dostala básnířka Petrarkovu cenu.

Do polštiny ji překládali mj. Leszek Engelking, Andrzej Nowak, Stanisław Srokowski, Józef Waczków a Wiktor Woroszyński.

Vasyl Ovsijenko, Iryna Rapp

I.

Berestečko. Istoryčnyj roman. Kyjev 1999.

Henij v umovach zablokovanoji kultury. *Literaturna Ukrajina*, 26. 9. 1991.

Humanitarna aura naciji, abo defekt holovnoho dzerkala. Kyjev 1999.

I dzień, i noc, i mgnienie... Přel. a zprac.: Nowak, Andrzej. Krakov 1997 (básně).

Marusja Čuraj. Istoryčnyj roman v viršach. Kyjev 1979.

Poeziji. Baltimore – Paříž – Toronto 1969.

Vybrane. Kyjev 1989.

Wiersze. Varšava 1990.

II.

BAKUŁA, B.: *Skrzydło Dedala. Szkice, rozmowy o poezji i kulturze ukraińskiej lat 50.–90. XX wieku...*

BRJUCHOVECKYJ, V.: *Lina Kostenko. Narys tvorčosti.* Kyjev 1990.

KASJANOV, H.: *Nezhodni. Ukrajinska intelihencija v rusi oporu 1960–80-ch rokiv...*

NIEUWAŻNY, F.: *O poezji ukraińskiej. Od Iwana Kotlarewskiego do Liny Kostenko.* Białystok 1993.

ŠAPOVALENKO, T. (ed.): *Poezija Liny Kostenko v časach perechidnych i vičnych.* Kyjev 2005.

Zenovij KRASIVSKYJ (1929–1991)

Spisovatel, autor samizdatu, radikální aktivista za nezávislost, člen *Ukrajinské národní fronty a *Ukrajinské helsinské skupiny, politický vězeň, oběť trestní psychiatrie.

Narodil se ve vesnici Vitvica (ve Stanislavovském vojvodství) v rolnické rodině, angažované v ukrajinském národním a společenském hnutí. Rodina se podílela na zakládání pobočky *Prosvity, čítárny i farního společenství ve vsi. Otec patřil do jednotek Ukrajinských sičských střelců, které v letech 1918–1920 bojovaly za nezávislost Ukrajiny, bratři bojovali v řadách *Ukrajinské povstalecké armády.

V roce 1946 složil zkoušku dospělosti a nastoupil na lvovskou techniku, ale již v roce 1947 byla celá rodina deportována do Kazachstánu. Krasivskému se podařilo uprchnout z transportu a dva roky se skrýval, nejprve v Karpatech a poté ve Lvově. Byl zatčen, v březnu 1949 ho zvláštní senát ministerstva vnitra odsoudil k pěti letům odnětí svobody a doživotnímu vyhnanství. Trest vykonával v Archangelské oblasti, kde pracoval při kácení lesa.

V roce 1953 byl na amnestii propuštěn a poslán ke své rodině, která byla ve vyhnanství v Karagandě. V roce 1956 začal dálkově studovat ukrajinskou filologii na Lvovské univerzitě. Pracoval v dolech, kde přežil dvě katastrofy. Kvůli utrpeným zraněním byl v roce 1957 zařazen do druhého stupně invalidity. Byl také zproštěn režimu „zvláštního osídlení“.

V roce 1959 byl zatčen za *povzbuzování nacionalistických nálad mezi Ukrajinci* v Karagandě, ale podařilo se mu uprchnout na Ukrajinu. Více než dva roky se nemohl přihlásit k pobytu u rodiny (ženy a dítěte) a byl pod stálým dohledem. Pracoval v knihovně. V roce 1962 složil se souhlasem rektora externě zkoušky a dostal diplom o dokončení studia.

Na konci srpna 1963 mu učitelé dějepisu Dmytro Kvečko a Bohdan Ravluk navrhli, aby se podílel na vzniku nelegální organizace *Ukrajinská národní fronta (UNF). Připravil programový dokument *Taktyka Ukrajinskoho Nacionalnoho Frontu (Taktika Ukrajinské národní fronty)*. Začali vydávat nezávislý časopis **Volja i baťkivščyna*. První číslo vyšlo v říjnu 1964 – toto datum se pokládá za začátek činnosti Fronty. UNF měla čtyři organizace (dvě ve Lvově a dvě v Ivano-Frankivsku) a jednotlivé členy z různých regionů (Doněck, Kirovograd, Rovno). Celkem měla přes 150 členů. Krasivskij koordinoval práci lvovských skupin. Kromě vlastního časopisu (vyšlo 16 čísel) distribuovala organizace publikace *Organizace ukrajinských nacionalistů a *Ukrajinské povstalecké armády a také samizdat.

Krasivskij v té době napsal historický román a několik sbírek básní: *Mesnyk (Mstitel)*, *Na sploch (Na poplach)*, *Litavry (Tympány)*. Jeho tvorbě dominuje, jak sám říkal, neustálý boj o zachování národního, politického i lidského „já“, hrdinou je ukrajinský politický vězeň, který téměř celý svůj dospělý život strávil v zajetí nebo se na to připravuje.

Velký ohlas vyvolalo memorandum UNF pro XXIII. sjezd KSSS, rozeslané v březnu 1966 stranickým a státním úředníkům v SSSR a USSR a do centrálních novin. Psalo se v něm, že komunistická strana odsoudila jen metody stalinistické národnostní politiky, ale nikoli její podstatu. Proto autoři textu požadovali od účastníků sjezdu radikální změnu přístupu k národnostním otázkám v SSSR, požadovali kompenzaci požadavků ukrajinského národa navrácením

práv, která mu náležela, zvláště práva návratu deportovaných na Ukrajinu, zastavení represí proti ukrajinské inteligenci, zavedení ukrajinštiny na všech úřadech, v podnicích i kulturních a společenských organizacích.

V dubnu 1966 vydala Fronta prohlášení, v němž protestovala proti zatýkání v řadách „nepravověrné“ inteligence, proti jejímu obviňování z buržoazního nacionalismu a pokládání nacionalistického hnutí za dílo cizích rozvědek.

V březnu 1967 bylo vedení Fronty uvězněno. Vyšetřování prováděly týmy KGB v Ivano-Frankivsku a ve Lvově. Díky konspiraci všichni uvězněni ze Lvova shodně vypovídali, že žádná organizace neexistovala, a byli souzeni jednotlivě, zatímco Krasivskij jako zakladatel Fronty byl zařazen do skupinové kauzy. Hlavní skupinu obžalovaných, v níž byli vedle Krasivského Mychajlo Ďak, Vasyl Kulynyn, Dmytro Kvečko a Jaroslav Lesiv, soudil Nejvyšší soud USSR podle par. 64 tr. z. USSR (*par. 72 tr. z. RSFSR) a par. 56, odst. 1 tr. z. USSR (*par. 64, odst. 1 tr. z. RSFSR). Sedmadvacátého listopadu 1967 byl Krasivskij odsouzen ke dvanácti letům odnětí svobody (5 let ve vězení a 7 let v táboře s přísným režimem) a k pěti letům vyhnanství.

Během výkonu trestu ve *vladimirské věznici (1968–1972) napsal cyklus básní *Nevolnycki plači (Nářky otroků)*, který poprvé vyšel v Londýně v roce 1984, a také poemu *Triumf satany (Satanův triumf)*.

V roce 1972 byla proti němu ve Vladimíru vykonstruována nová kauza podle *par. 70, odst. 2 tr. z. RSFSR – za vinu mu bylo kladeno autorství sbírky *protisovětských a nacionalistických* básní, protestních dopisů úřadům, které mu byly zabaveny v lednu 1972 při prohlídce ve vězení, a účast v kolektivních protestních hladovkách. Odmítl vypovídat a byl kvůli tomu poslán na psychiatrickou expertizu do *Institutu Serbského v Moskvě, kde byl 4. května 1972 uznán za nepřítel. Rozhodnutí Oblastního soudu ve Vladimíru ho poslalo do psychiatrické léčebny ve Smolensku a poté postupně do Lvova a do Berežan (v Tarnopolské oblasti), kde byl až do července 1978 (kdy Oblastní soud ve Vladimíru zrušil rozhodnutí o nuceném léčení). Po propuštění se usadil v městečku Moršyn (ve Lvovské oblasti) u Myroslava Meleně (rovněž souzeného v kauze UNF), který byl ustanoven jako jeho kurátor.

V roce 1976 se případem Krasivského začala zabývat *Amnesty International. Američanka Iris Akagoshi mu déle než rok psala dopisy, ale z psychiatrické léčebny, kde byl, nedostávala odpověď. Členové organizace telefonovali do léčebny, posílali petice OSN, do Moskvy a do Kyjeva, oficiálně navštěvovali politiky a diplomaty. Dopisovat si s paní Akagoshi mohl Krasivskij až po návratu na svobodu. V roce 1979 se oženil s Olenou Antoniv, která se na mnohaleté výměně dopisů podílela. V roce 1995 vyšla korespondence knižně.

V říjnu 1979 vstoupil do *Ukrajinské helsinské skupiny. Dvanáctého března 1980 u něj proběhla domovní prohlídka, po níž byl uvězněn. Oblastní soud ve Vladimíru stáhl své rozhodnutí o jeho nepřítelství a poslal ho „dosedět“ trest z roku 1967 – 8 měsíců a 7 dnů v táboře a 5 let ve vyhnanství. Trest vykonával v *permských táborech. Sedmáctého listopadu 1980 byl poslán do vyhnanství do obce Lugovoj (Tumeňská oblast). Celkem byl zbaven svobody na více než 21 let. V roce 1985 se vrátil na Ukrajinu. Dva roky nato se stal tajemníkem *Ukrajinského helsinského svazu. V dubnu 1990 vystoupil s iniciativou k vytvoření politické strany Státní nezávislost Ukrajiny, opírající se o nacionalistickou ideologii v duchu Stepana Bandery. Byl tvůrcem politického časopisu *Ukrajinski problemy*, který vycházel ve Stryji (Lvovská oblast).

Zemřel v Morošně. Až po jeho smrti bylo zveřejněno, že v posledních letech života stál v čele celostátního vedení *Organizace ukrajinských nacionalistů (banderovců).

Iryna Rapp

I.

Nevolnycki plači: borcjam za volu Ukrajiny prysvjačuju. Londýn 1984; Lvov 1995.
Perehuk dvoch nad bezvistju. Lystuvanňa ukrajinskoho politvjazňa Zenovija Krasivskoho z členom Mižnarodnoji Amnistiji amerykankuju Ajris Akagoši. Charkov 1995.

II.

ALEKSEJEVA, L.: *Istorija inakomyслиja v SSSR...*

DUBAS, M. – ZAJCEV, J. (eds.): *Ukrajinskyj nacionalnyj front. Dosidženňa, dokumenty, materialy...*

JUSYP, D.: *Zenovij Krasivskij.* Novo-Frankivsk 1999.

KASJANOV, H.: *Nezhodni. Ukrajinska intelihehncija v rusi oporu 1960–80-ch rokov...*

KOVAL, R. – ROH, V. (eds.): *Žaha i terpinňa. Zenovij Krasivskij u doli ukrajinskoho narodu.* Kyjev 2005.

RUSNAČENKO, A.: *Nacionalno-vyzvolnyj ruch v Ukrajinii. Seredyna 1950-ch – počatok 1990-ch rokov...*

STUS, D.: *Zenowij Krasivskij. Polityka i kultura,* 1999, č. 29.

Ukrajinska Helsinska hrupa. Do 20-litt'a stvorenňa...

Ukrajinskyj pravozachysnyj ruch. Dokumenty i materialy kyjivskojii Ukrajinskojii hromadskojii hrupy spryanňa vykonanňa Helsinskych uhod...

Levko LUKJANENKO (1928–2018)

Právník, spoluzakladatel a vůdce *Ukrajinského dělnicko-rolnického svazu, zakládající člen *Ukrajinské helsinské skupiny, dvakrát vězněný za přesvědčení. Čestný předseda Ukrajinské republikánské strany.

Narodil se v Chrypivce (Černihovská oblast) v rolnické rodině. V roce 1944 byl povolán do armády, sloužil v Rakousku a na Kavkaze.

V roce 1951 vstoupil do Komsomolu, v roce 1953 do komunistické strany. Ukončil právnická studia na Moskevské univerzitě. V září 1958 dostal příkaz pracovat v oddělení stranické propagandy v okrese Radechiv (Lvovská oblast). V rámci pracovních povinností jezdil po vesnicích, seznamoval se s dramatickými příběhy lidí, hnaných do kolchozů, viděl likvidaci celých osad. V polovině roku 1959 přešel do advokacie a pracoval v okrese Hlyňany.

V roce 1959 se rozhodl spolu se Stepanem Virunem založit konspirativní stranu – *Ukrajinský dělnicko-rolnický svaz. V listopadu 1960 se konala organizační schůzka, na níž se diskutovalo o programu strany. Dvacátého prvního ledna 1961 byli Lukjanenko a další spiklenci (Ivan Kandyba, Oleksandr Libovyč, Vasyl Lučliv, Stepan Virun a o něco později také Ivan Kypyš a Josyf Borovyckij) uvězněni. Podle par. 56 tr. z. USSR (*par. 64 tr. z. RSFSR) a par. 64 tr. z. USSR (*par. 72 tr. z. RSFSR) byl obviněn, že *se od roku 1957 zabýval záměrem odtrhnout USSR od SSSR, podkopával autoritu KSSS, očerňoval teorii marxismu-leninismu*. Dvacátého května 1961 ho Oblastní soud ve Lvově odsoudil k smrti zastřelením. Šestadvacátého července 1961 změnil Nejvyšší soud trest smrti na 15 let odnětí svobody. Ostatní dostali tresty od 10 do 15 let.

První roky trestu vykonával v *mordvinských táborech.

V roce 1964 poslal do redakce novin *Južnaja pravda*, které vycházely v Mykolajově, stížnost, v níž podrobně popsal porušování lidských práv v SSSR ve světle *Všeobecné deklarace lidských práv. Dokazoval také, že z hlediska sovětské ústavy nelze jeho činnost vykládat jako vlastizrada, a žádal o příslušné kroky k obnovení spravedlnosti.

V lágru se účastnil boje nové generace politických vězňů – představitelů „generace šedesátých let“, kteří vystupovali proti správě tábora, drasticky porušující předpisy a práva odsouzených. V roce 1967 byl na tři roky přemístěn do *vladimirské věznice. Poté se vrátil do tábora a v roce 1972 ho přemístili do *permských táborů. V roce 1974 ho za vyvolání stávkový na obranu spoluvězně, studenta Stepana Sapelaka, kterého dozorcí zbili, Okresní soud v Čusovém ještě se dvěma dalšími vězni odsoudil k pobytu ve *vladimirské věznici. V roce 1975 se zúčastnil přípravy návrhu statusu politického vězně, který byl posléze zaslán Nejvyššímu sovětu SSSR.

Z věznice ho poslali na expertizu do psychiatrické léčebny, kde u něj shledali *hypochondrický syndrom* a přiřkli mu druhý stupeň invalidity. Desátého prosince 1975 vyhlásil společně s dalšími politickými vězni hladovku a okamžitě byl přemístěn do černihovského vězení.

Po propuštění v lednu 1976 se usadil v Černihově, déle než rok byl podroben ochrannému dohledu. Nenašel práci ve svém oboru a nastoupil jako elektrikář v krajské dětské nemocnici.

Devátého listopadu 1976 vstoupil na výzvu *Mykoly Rudenka do *Ukrajinské helsinské skupiny. Podepsal všechny dokumenty, které vydala. Napsal článek *Zupynt' kryvosudda (Zastavit bezpráví)* na obranu odsouzeného sochaře Petra Rubana. *Rádio Svoboda vysílalo jeho

esej *Rik svobody (Rok svobody)*. V prosinci 1977 a v lednu 1978 vyšel esej v exilových časopisech *Sučasnist'* (Mnichov) a *Vyzvolnyj šlach* (Londýn).

Čtyřicetého srpna 1977 poslal předsednictvu Nejvyššího sovětu SSSR žádost o umožnění odjezdu ze SSSR. *Ze svých 50 let, psal, jsem více než 8 let strávil ve vašich vojenských kasárnách, 15 let v barácích koncentračních táborů a teď již druhý rok v domácím vězení [...]. O zrušení může rozhodnout jen soud. K tomu je nutné zřeknout se svých názorů. Nikdy nezměním svůj světónázor, takže budu trestán až do smrti. [...] Vyhliídka na takový život mne neláká.*

Desátého prosince 1977 se obrátil na účastníky pohelsinské konference 35 zemí v Bělehradě výzvou proti diskriminaci Ukrajinců, kteří chtějí emigrovat. Dva dny poté byl znovu uvězněn. Odmítl vypovídat a zřekl se sovětského občanství. Bylo mu kladeno za vinu autorství a distribuce mnoha textů (zmněných výše), které byly zabaveny při domovních prohlídkách u *Boryse Antonenka-Davydovyče a dalších disidentů. Proces se konal ve dnech 17.–20. června 1978. Oblastní soud v Černihově ho uznal za *zvláště nebezpečného recidivistu* a odsoudil ho podle par. 62, odst. 2 tr. z. USSR (*par. 70, odst. 2 tr. z. RSFSR) k deseti letům lágru se *zvláštním režimem a pěti letům vyhnanství.

Trest vykonával v *mordvinských táborech. Spolu s dalšími politickými vězni shromažďoval a předával na svobodu informace o tamních podmínkách. Ty se dostávaly na Západ. V únoru 1980 byl přemístěn do věznic VS-389/36 v Kučinu v Permské oblasti (viz *permské tábory), kam byli převezeni všichni vězni odsouzení ke *zvláštnímu režimu. Od prosince 1987 byl ve vyhnanství v Berjozovce v Tomské oblasti.

V březnu 1988 byl v nepřítomnosti zvolen předsedou *Ukrajinského helsinského svazu.

Dvacátého třetího dubna 1988 odmítl návrh, aby emigroval – viděl, že situace v zemi se mění a rýsuje se možnost založit politickou stranu.

Účinností dekretu předsednictva Nejvyššího sovětu SSSR z 30. listopadu 1988 byl omilostněn a propuštěn z vyhnanství. Začátkem roku 1989 se vrátil na Ukrajinu.

V dubnu 1990 ho zakládající sjezd Ukrajinské republikánské strany, vzniklé z *Ukrajinského helsinského svazu, zvolil předsedou. Od května 1992 zastával funkci čestného předsedy strany.

Byl jedním z autorů Zákona o nezávislosti Ukrajiny z 24. srpna 1991. Kandidoval do funkce prezidenta Ukrajiny. V letech 1992–1993 byl ukrajinským velvyslancem v Kanadě. V letech 1990–1998 a 2002–2007 byl poslancem Nejvyššího sovětu.

Obdržel doktorát honoris causa univerzity v kanadské Albertě. V roce 1991 ho Světový kongres Ukrajinců vyznamenal medailí sv. Vladimíra, dostal také čestný odznak prezidenta Ukrajiny.

Sofija Karasyk, Vasyl Ovsijenko

I.

Ne dam zahynuť Ukrajin! Kyjev 1994.

Ňurnberg-2 [Norimberk-2]. Kyjev 2004.

Pismo Lwa Łukianenki do Prezesa Rady Najwyższej USSR D. S. Korotczenki [1967]. In:

KOŠELIVEC, I. (ed.): *Ukraina 1956–1968*. Přel. Łobodowski, Józef...

Spovid' u kameri smertnykiv...

Viruju v Boha i v Ukrajinu. Kyjev 1991.

II.

ALEKSEJEVA, L.: *Istorija inakomyslija v SSSR...*

KASJANOV, H.: *Nezhodni. Ukrajinska intelihencija v rusi oporu 1960–80-ch rokiv...*

RUSNAČENKO, A.: *Nacionalno-vyzvolnyj ruch v Ukrajinu. Seredyna 1950-ch – počatok 1990-ch rokiv...*

TÝŽ: *Rozumom i sercem. Ukrajinska suspilno-polityčna dumka 1940–1980-ch rokiv...*

Ukrajinska Helsinska hrupa. Do 20-litt'a stvorenňa...

ZACHAROV, B.: *Narys istoriji dysydentskoho ruchu v Ukrajinu (1956–1987)...*

Anatolij LUPYNIS (1937–2000)

Básník, nacionalistický aktivista, politický vězeň, v roce 1957 vůdce stávkový v lágru, oběť trestní psychiatrie. Od roku 1990 jeden z vůdců radikálního Ukrajinského národního shromáždění.

Narodil se ve vesnici Novoaleksandrovka (Doněcká oblast) v rodině „rozkulačených“ rolníků. V roce 1954 začal studovat na Matematicko-mechanizační fakultě Kyjevské univerzity. Začal psát básně, letáky a výzvy, v nichž vyzýval k ozbrojenému boji proti vládě a vedení strany. Patnáctého října 1956 byl uvězněn. Bylo mu kladeno za vinu autorství básně o Stalinovi a Chruščovovi a rozhovory s protisovětskou tematikou. Osmého dubna 1957 ho Oblastní soud v Kyjevě odsoudil podle par. 54, odst. 10 tr. z. USSR (*par. 58, odst. 10 tr. z. RSFSR) k šesti letům odnětí svobody. Při procesu prohlásil, že Chruščovovu politiku pokládá za protinárodní.

Trest vykonával v *mordvinských táborech. Čtyřicáté výročí říjnové revoluce uvítali vězni stávkou, jíž se zúčastnilo 2000 osob. Lupynis stál v čele stávkového výboru a Nejvyšší soud Mordvinské ASSR ho za to 3. února 1958 odsoudil podle *par. 58, odst. 10 a par. 58, odst. 11 tr. z. RSFSR a také podle par. 59, odst. 2, ust. 2 tr. z. RSFSR (*organizace masových nepokojů*) k 10 letům vězení.

Celý trest odseděl v těžké *vladimírské věznici, kde se mu tak vážně zhoršilo zdraví, že ho po propuštění v roce 1967 odvezli k rodičům na nosítkách. Byla mu doživotně přiznána invalidita první třídy (třetího stupně – pozn. red.). Po dvou letech léčení a intenzivního cvičení mohl o berlích stát, a až na jaře 1970 začal chodit bez nich.

V roce 1969 podal přihlášku na Fakultu filozofie Kyjevské univerzity. Když se děkan seznámil s jeho přihláškou, poslal ho za místopředsedou výboru stranické kontroly při ústředním výboru Komunistické strany Ukrajiny (KSU), který prohlásil, že Lupynis nebude přijat na studia, ani kdyby dosáhl maximálního počtu bodů. Poradil mu, aby si našel práci v továrně, zabýval se ideologií proletariátu a získal důvěru dělníků. V prosinci 1969 začal dálkově studovat ekonomii na Ukrajinské zemědělské akademii.

Dvaadvacátého května 1971 vystoupil na tradičním mítinku u *pomníku Tarase Ševčenko, kde přečetl jednu ze svých vlasteneckých básní. Odmadvacátého května 1971 byl uvězněn a obviněn podle par. 62 tr. z. USSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR). Na základě posudku, který vypracoval *Institut Serbského pod vedením Daniila Lunce, byl uznán za nepřítel (přestože o něm při prvním uvěznění odborníci z kyjevské Pavlovovy psychiatrické léčebny prohlásili, že je zdrav).

Dvacátého osmého prosince 1971 rozhodl Oblastní soud v Kijevě (v nepřítomnosti obžalovaného i jeho advokáta) o jeho umístění na nucené léčení do *Dněpropetrovské speciální psychiatrické léčebny. Byl „léčen“ s použitím haloperidolu, trifazinu, sulfazinu a tizercinu, dostal 40 inzulínových šoků. V lednu 1974 lékařská komise rozhodla, že má být propuštěn, ale soud k tomu nedal souhlas. Až hlavní psychiatr Ministerstva vnitra SSSR navrhl po prozkoumání přerušit léčbu a co nejrychleji ho propustit z léčebny. V červnu 1974 komise znovu navrhla propuštění, ale soud znovu návrh zamítl. Lupynis napsal stížnost ministerstvu zdravotnictví, ministerstvu vnitra a předsednictvu Sdružení pro neuropatologii a psychiatrii. Jediným vý-

sledkem bylo přestěhování na jiné oddělení a vyšetřování, jak se mu podařilo stížnost odeslat. Zaměstnanci léčebny, kteří byli podezřelí, že mu pomohli, byli propuštěni. Po půl roce komise znovu navrhla, aby byl propuštěn, ale soud znovu vydal negativní rozhodnutí.

Lupynisův životopis a jeho verše byly otisknuty v nezávislém časopise **Ukrajinskij visnyk* (č. 9 z roku 1975), který tehdy redigoval **Stepan Chmara*.

V roce 1976 byl přemístěn do **speciální psychiatrické léčebny* v Alma-Atě v Kazachstánu. Protože léčebna v Dněpropetrovsku neposkytla chorobopis, začalo léčení znovu. V únoru 1977 se lékařská komise rozhodla oznámit zrušení diagnózy. Obrátili se na Dněpropetrovsk s žádostí o zaslání chorobopisu – ale přišla jen informace, že jde o *zvláště nebezpečného zločince*. Žádost byla třikrát opakována, ale bezvýsledně. V roce 1978 byl rozhodnutím soudu přemístěn do běžné léčebny. Nacházel se v Pavlovově psychiatrické léčebně v Kyjevě a poté v léčebně v obci Smela v Čerkaské oblasti. V roce 1980 došlo k pokusu umístit ho znovu do Dněpropetrovsku, a to na základě rozsudku okresního lidového soudu ze 16. června 1980 za *útěk*. Nikdo z Lupynisových příbuzných ani on sám nebyl upozorněn na jednání soudu, „útěk“ pak měl spočívat v tom, že Lupynis se svolením zdravotníka strávil s příbuznými několik hodin mimo léčebnu, načež se v dohodnutém čase vrátil zpět. Do léčebny v Dněpropetrovsku ho nepřijali. Od října 1980 do června 1982 se nacházel ve **speciální psychiatrické léčebně* v Orlu, odkud byl přemístěn do běžné léčebny v Saratově.

V roce 1983 se dostal na svobodu. Do konce života neměl trvalé místo pobytu, přestože byl ženatý a měl šest dětí.

Od roku 1988 se podílel na nových společenských iniciativách – na vytvoření ekologické organizace *Zelenyj svit (Zelený svět)*, **Memorialu*, Lidového hnutí Ukrajiny. Oficiálně byl jen řadovým členem, protože úřady nesouhlasily s tím, aby mezi vůdci perestrojky vystupoval *protisovětský recidivista*.

Byl stále v konfliktu s úřady, mnohokrát byl zadržen. V roce 1991 byl uvězněn a více než půldruhého měsíce se proti němu vedlo trestní stíhání ve věci organizování masových vystoupení proti návrhu nové svazové smlouvy, o němž uvažoval Nejvyšší sovět Ukrajiny, a protestů proti setkání Michaila Gorbačova s kancléřem Helmutem Kohlem v Kyjevě.

V roce 1990 patřil do skupiny zakladatelů Ukrajinského mezistranického shromáždění, které se z jeho iniciativy proměnilo v Ukrajinské národní shromáždění (UNS) a poté ve Všeukrajinskou stranu UNA-UNSO (Ukrajinské národní shromáždění – Ukrajinská národní sebeobrana). Dodnes je to nejradikálnější nacionalistické seskupení na Ukrajině.

Iryna Rapp

II.

ALEKSEJEVA, L.: *Istorija inakomyслиja v SSSR...*

BAŽAN, O. – DANYLJUK, J.: *Ukrajinskij nacionalnyj ruch. Osnovni tendenciji i etapy rozvytku (kinec 1950-ch – 1980-i roky)...*

DIKIJ, J.: Anatolij Lupynis provjol za rešotkoj treť žyzni. *Fakty i kommentarii*, 15. 2. 2000.

KASJANOV, H.: *Nezhodni. Ukrajinska intelihencija v rusi oporu 1960–80-ch rokiv...*

NIKIFORUK, R.: V něnormalnom obščestve mesto normalnogo čeloveka – v «psichuške»? *Zerkalo něděli*, 16.–22. 9. 2000.

Jurij LYTVYN (1934–1984)

Dělník – disident. Básník, prozaik, publicista, člen *Ukrajinské helsinské skupiny, strávil 20 let v lágrech a věznicích; zemřel, aniž by znovu získal svobodu.

Narodil se v Ksaverovce (v Kyjevské oblasti) v rodině venkovských učitelů. Otec za druhé světové války bojoval mj. v partyzánském oddíle slavného velitele Sydira Kovpaka, zemřel v roce 1944 na utrpená zranění. Matka se synem se přestěhovali do vesnice Barachty u Kyjeva. Studoval hornickou průmyslovku v Šachtách u Rostova, ale kvůli nemoci musel studium přerušit a vrátit se do vsi.

V červnu 1953 byl zároveň s několika kolegy uvězněn (aby si na předsedovi kolchozu vy-mohli svolení s odjezdem z vesnice na studia, „uvěznili“ v lese kolchozní tele) a 29. července 1953 ho Okresní soud ve Vasylkově odsoudil podle par. 4 dekretu ze 4. července 1947 o trestní odpovědnosti za krádež státního a společenského majetku ke 12 letům odnětí svobody. Trest vykonával v Kunějevské ITK (nápravné pracovní kolonii) na stavbě kujbyševské hydroelektrárny.

Třicátého prvního ledna 1955 byl díky Kovpakovým snahám propuštěn, avšak 14. dubna byl zatčen znovu, tentokrát pro obvinění, že na stavbě elektrárny založil protisovětskou nacionalistickou skupinu „Bratrstvo svobodné Ukrajiny“. Členové organizace hodlali po návratu na svobodu navázat kontakty s podzemím **Organizace ukrajinských nacionalistů*, aby bojovali za nezávislost Ukrajiny. Jejich činnost se omezovala na sepsání statutu, složení přísahy a organizování propagandistických akcí ve svém okolí. Jako iniciátora a jednoho z vůdců organizace ho Oblastní soud v Kujbyševě 10. září 1955 odsoudil podle **par. 58, odst. 10 a par. 58, odst. 11 tr. z. RSFSR* k 10 letům v lágrech a třem rokům zbavení občanských práv. V této kauze bylo odsouzeno 16 Ukrajinců Kunějevské pracovní kolonie. Trest vykonával v tábore v Medyni (v Kalužské oblasti), v Ozerlagu (v Irkutské oblasti) a v **mordvinských táborech*.

V lágru vznikla sbírka básní *Tragičeskaja galereja (Tragická galerie)* o osudech autorovy generace a o obětech teroru, věnovaná **Levkovi Lukjanenkovi*.

Po propuštění 14. června 1965 odjel přímo do Moskvy a předal na velvyslanectví USA informace o situaci politických vězňů v táborech. Usadil se ve vesnici Barachty, kde žila jeho matka.

V jedné z továren, v nichž pracoval, byl zvolen do podnikové rady. Pokoušel se dělníky přesvědčit, že odbory nejsou *převodová páka strany*, ale nástroj na obranu ekonomických zájmů dělníků. Když mu KGB vyhrožovala uvězněním, byl nucen si hledat práci až na Sibiři.

Po návratu byl 14. listopadu 1974 uvězněn v Rovném. Byl obviněn z autorství protisovětských publicistických a literárních prací: *Tezy pro deržavu (Teze o státu)*, *Anarcho-syndikalistskyj manifest (Anarchosyndikalistický manifest)*, *Zapysky robitnyka (Dělníkovy zápisky)*, v nichž tvrdil, že stát je něčím rozhodně špatným, kritizoval *internacionalistickou* politiku KSSS, zejména v souvislosti s **invazí* do Československa. Třináctého března 1975 ho Oblastní soud v Kyjevě odsoudil podle par. 187, odst. 1 tr. z. USSR (**par. 190, odst. 1 tr. z. RSFSR*) ke třem letům v lágrech.

Trest vykonával v obci Verchnij Čov (ASSR Komi). Po propuštění 14. listopadu 1977 se usídlil v Barachtách. Půl druhého roku byl podroben ochrannému dohledu.

Šestého března 1979 – v souvislosti s případem spisovatele Olese Berdnyka, který byl toho dne zatčen – proběhla u Lytvynovy matky domovní prohlídka. Byl zabaven rukopis jeho hlavní, ale ještě nedokončené práce *Sovetskoje gosudarstvo i sovetskij rabočij klass – glazami rabočego-dissiděnta* (*Sovětský stát a sovětská dělnická třída očima dělníka – disidenta*), básně, poznámky, dokumenty *Ukrajinské helsinské skupiny (UHS). Třicátého března ho KGB předvolala k výslechu, ale on odmítl vypovídat. Na návrh *Oksany Meško vstoupil v červnu 1978 do UHS a v polovině července 1979 o tom informovalo **Rádío Svoboda* a **Hlas Ameriky*. Při prohlídkách u dalších osob byla zabavena jeho práce *Pravozachysnyj ruch na Ukrajinu, joho zasady ta perspektyvy* (*Hnutí na obranu lidských práv, jeho zásady a perspektivy*). V červenci 1979 *Informacionnyj bjulletěň* (*Informační bulletin*), vycházející v New Yorku, publikoval materiály, jichž byl autorem. V listopadu 1979 podepsal několik dokumentů UHS.

Devatenáctého července 1979 byl krátce zadržen a zbit a 6. srpna uvězněn. Sedmnáctého prosince 1979 ho Okresní soud ve Vasylkově odsoudil podle par. 188, odst. 1, ust. 2 tr. z. USSR (*kladení odporu příslušníkům policie*) ke třem rokům lágrů. Byl vězněn v Bílé Cerkvi, v Buči u Kyjeva, v Chersonu. Půldruhého měsíce před vypršením trestu, 24. června 1982 ho Oblastní soud v Kyjevě prohlásil za *zvláště nebezpečného recidivistu* a odsoudil ho podle par. 62, odst. 2 USSR (*par. 70, odst. 2 tr. z. RSFSR) k deseti letům odnětí svobody v táboře se *zvláštním režimem a k pěti letům vyhnanství. Byl obžalován z autorství publicistických textů, mj. *Borcam za svobodu i nezávislost' Českoslovakii* (*Bojovníkům za svobodu a nezávislost Československa*), *Slovo pro grišnykiv, ščo kajut'sja* (*Slovo o kajících hříšnicích*), *Nekrolog, Zvernenňa do Dž. Kartera* (*Výzva J. Carterovi*), *Sovetskoje gosudarstvo i sovetskij rabočij klass – glazami rabočego – dissiděnta*, a také za *ústní pomluvy orgánů sovětské vlády*.

Na podzim 1982 byl těžce nemocný převezen do tábora v Kučinu (viz *permské tábory). Jeho fyzický a psychický stav se zhoršoval. Nemohl chodit, téměř ztratil zrak, byl zproštěn pracovní povinnosti.

Třiadvacátého srpna 1984 byl nalezen v baráku z rozříznutým břichem. Po dvou týdnech ve vězeňské nemocnici v Čusovém zemřel. Matce bylo povoleno zúčastnit se pohřbu, který se konal na táborovém hřbitově v Kučinu. Není známo, zda šlo o sebevraždu, nepodařilo se totiž najít nástroj, kterým by se mohl zmrzačit.

Ze 49 prožitých let strávil více než 20 v lágrech. Stihl napsat několik svazků básní a próz (většina jeho literárních prací se dosud nenašla).

Devatenáctého listopadu 1989 byly ostatky Jurije Lytvyna, jakož i *Vasyla Stuse a *Oleksije Tychého znovu, s poctou pochovány na hřbitově Bajkova v Kyjevě.

V roce 1991 bylo matce předáno 42 dokumentů z jeho spisu – rukopisy, články, prohlášení a dopisy (část z nich vyšla v roce 1999). V roce 1992 byl z iniciativy drohobyčské pobočky sdružení *Memorial pro Lytvynovu matku postaven v Barachtách nový dům, v němž bydlela až do smrti (1997). Od roku 1994 je mu v místní škole věnován pamětní sál.

Sofija Karasyk

I.

Ljublju – značyt' žyvu. Kyjev 1999.

Pravozachysnyj ruch na Ukrajinu, joho zasady ta perspektyvy. *Sučasnist'*, 1979, č. 10; přetisky in: *Jurij Lytvyn (portrety sučasnykiv)*. New York 1980; *Ukrajinska Helsinska hrupa 1978–1982*.

Dokumenty i materialy...; Nevyčerpnist' demokratiji. Vydanni dijači mynuloho i sučasnosti pro vilne, demokratyčne suspilstvo i prava ludyny. Kyjev 1994; RUSNAČENKO, A.: *Nacionalno-vyzvolnyj ruch v Ukrajinu. Seredyna 1950-ch – počatok 1990-ch rokiv...*

Tragičeskaja galereja. Charkov 1996 (básně).

II.

CZECH, M.: *Problem mniejszości narodowych w myśli politycznej Ukraińskiego Związku Helsińskiego i Ludowego Ruchu Ukrainy*. In: *Ukraińska myśl polityczna w XX wieku...*

Jurij Lytvyn (portrety sučasnykiv)...

KASJANOV, H.: *Nezhodni. Ukrajinska intelihencija v rusi oporu 1960–80-ch rokiv...*

OVSIJENKO, V.: *Ljubov. Dobro. Svoboda. Ukrajina*, 1991, č. 24.

TÝŽ: *Svitlo ljudej. Spohady-narysy pro Vasyla Stusa, Jurija Lytvyna, Oksanu Meško...*

RUSNAČENKO, A.: *Nacionalno-vyzvolnyj ruch v Ukrajinu. Seredyna 1950-ch – počatok 1990-ch rokiv...*

TÝŽ: *Rozumom i sercem. Ukrajinska suspilno-polityčna dumka 1940–1980-ch rokiv...*

ŠOVKOŠYTNyj, V.: *Narode mij, do tebe ja šče vernu...* *Ukrajina*, 1990, č. 4.

Ukrajinska Helsinska hrupa 1978–1982. Dokumenty i materialy...

Ukrajinska Helsinska hrupa. Do 20-litt'a stvorenňa...

Volodymyr MALYNKOVIČ (nar. 1940)

**Lékař, autor a distributor samizdatu, člen *Ukrajinské helsinské skupiny.
V exilu komentátor *Rádia Svoboda a redaktor časopisu
*Forum. Pseudonym: Michail German.**

Narodil se v Sumech v rodině vojáka. Po ukončení školy dva roky pracoval v továrně jako soustružník, poté začal studovat na Právnické fakultě Leningradské univerzity. Aktivně se účastnil studentského společenského života, který na fakultě do roku 1961 vzkvétal. Během vlny šikan, které tehdy začaly, byl z druhého ročníku vyloučen, oficiálně za narušování veřejného pořádku, fakticky za studentskou činnost. Půldruhého roku pracoval, poté nastoupil na studia medicíny v Kyjevě.

Po proslulém *procesu s Danielem a Siňavským v roce 1965 se definitivně – jak říká – *rozešel s mocí*.

Studia dokončil v roce 1967 a hned byl povolán do armády. Poslal ministrovi obrany SSSR Andreji Grečkovovi dopis související se sedmidenní válkou na Blízkém východě a odmítl za takových okolností sloužit v Sovětské armádě. Žádná odpověď však nepřišla a Malynkovyč záhy nastoupil do služby jako vojenský lékař.

Po *invazi do Československa strávil na podzim 1968 měsíc ve vězení Kyjevského vojenského obvodu za to, že v přítomnosti jiných vojáků vyjadřoval kritické názory na intervenci. Po roce byl uspořádán důstojnický čestný soud a byl vyřazen z armády. Dlouho nemohl najít práci, koncem roku 1970 byl zaměstnán jako okresní lékař. Poté pracoval jako radiolog v endokrinologickém ústavu v Kyjevě. V roce 1973 obhájil doktorskou práci.

Pohyboval se v okruhu liberální inteligence. Mezi jeho známé patřili *Viktor Někrasov a *Josyf Zisels, advokáti, umělci. Od roku 1969 se účastnil mítinků u *pomníku Tarase Ševčenko a vzpomínkových akcí v Babím Jaru pořádaných na výročí masových poprav Židů, které spáchali hitlerovci. Distribuoval samizdat. Kontakty se *, „šedesátníky“ měl jen prostřednictvím společných známých. Po *druhé vlně zatýkání v řadách ukrajinské inteligence začaly být tyto styky bezprostřednější a těsnější, ačkoliv se k ukrajinské národní myšlence stavěl rezervovaněji.

Činnost na obranu lidských práv zahájil na začátku roku 1970, kdy začal pravidelně psát protestní dopisy a později předával informace moskevské **Kronice aktuálních událostí*. Pracoval veřejně, otevřeně vystupoval na schůzích, v telefonických rozhovorech s *Andrejem Sacharovem mluvil bez obalu o zatýkání. Seznámil se v té době s *Oksanou Meško. V roce 1978 vstoupil do *Ukrajinské helsinské skupiny (UHS). Při jednom rozhovoru příslušník KGB Volodymyr Radčenko (pozdější náčelník Bezpečnostní služby nezávislé Ukrajiny) požadoval, aby Malynkovyč podepsal slib o rozpuštění *UHS. Poté, co odmítl, ho několikrát zbili „neznámí pachatelé“.

V září 1979 mu úřady po další provokaci – udání na prokuratuře, v němž jistá žena Malynkovyče bezdůvodně obvinila, že ji nakazil pohlavní chorobou – daly ultimátum: emigrace, nebo vězení. Radčenko tehdy řekl jeho manželce: *S ním se nedohodneme. Zavřeme vás, dceru dáme do dětského domova, a ať vám pomáhá ten váš světový názor.*

V prosinci 1979 emigroval s rodinou do Německa. Pracoval jako redaktor v **Rádiu Svoboda*, měl mimo jiné pořad o národnostní otázce v SSSR. Redigoval levicově liberální časopis *Forum* (1982–1990), na jehož stránkách se vedl dialog mezi ruským a ukrajinským exilem. Pracoval v Zahraničním zastoupení *UHS, byl zakládajícím členem Mezinárodní helsinské federace a spolupředsedou Demokratického sdružení politických emigrantů ze Sovětského svazu. Uveřejnil mnoho článků, mj. *Afganistan v ogně (Afghánistán v ohni, 1985)* či text k pozadí atentátu na Jana Pavla II.

V prosinci 1992 se vrátil do Kyjeva, stal se jedním z předních ukrajinských politiků. Řídil volební kampaň Leonida Kučmy, jistou dobu byl poradcem prezidenta. Odešel z této funkce, protože nemohl snést nominaci Radčenko na ministra vnitra. Do listopadu 1997 řídil Ústav problémů s integrací kyjevského Centra politických výzkumů a konfliktologie. Od roku 1998 byl ředitelem ukrajinské pobočky Mezinárodního institutu humanitárně-politických výzkumů. Specializoval se mj. na tematiku národnostních menšin, pracoval ve prospěch ochrany ruského jazyka a kultury na ukrajinském území.

Iryna Rapp

I.
GERMAN, M. [vl. jm. Malynkovyč, Volodymyr]: Kto i kak gotovil ubijstvo Rimskogo Papy. *Forum*, [Mnichov], 1984, č. 9.
Golod 1933 goda na Ukrajině. *Forum*, [Mnichov], 1983, č. 3.

II.
STEFANOVIC, B. – WERTSMAN, V.: *Free Voices in Russian Literature 1950s –1980s. A Bio-Bibliographical Guide...*

Valerij MARČENKO (1947–1984)

Literární vědec, překladatel, publicista samizdatu, obránce lidských práv, dvakrát vězněný za přesvědčení.

Narodil se v Kyjevě. Jeho děd, Mychajlo Marčenko, byl známým historikem a vězněm stalinových lágrů, od roku 1962 profesorem Kyjevské univerzity. Matka vyučovala ukrajinštinu.

Po dokončení filologických studií na Kyjevské univerzitě pracoval od září 1970 v redakci novin *Literaturna Ukrajina*. Dálkově studoval na univerzitě v Baku. Literární práci započal překlady z azerštiny a polštiny, psal také o literárních poutech mezi Ukrajinou a Ázerbájdžánem. Do roku 1973 vydal více než sto publikací, mj. tři svazky překladů z azerštiny.

Po odmítnutí spolupráce s KGB začal být sledován. Jeho články *Za paravanom idejnosti* (*Za paravánem ideovosti*), *Strašnyj jakyjs tagar* (*Nějaká strašná zátěž*) a *Kyjivskij dialog* (*Kyjevský dialog*) byly vyhodnoceny jako nacionalistické. *Kyjivskij dialog* sám autor pokládal za jeden ze svých nejlepších textů. Je to rozhovor s technokratem, rusifikovaným obyvatelem Kyjeva, o společných podobách národnostního útlaku, mj. o jazykové politice a *hladomoru z let 1932–1933. Práce ležely v archivu KGB do listopadu 1993. Autor nepočítal s tím, že se zachovají a někdy spatří světlo světa, proto za pobytu v lágru napsal skicu *Te, čoho ja ne vstyh skazaty* (*To, co jsem nestačil říci*), aby aspoň částečně nahradil ztracenou práci.

Pětadvacátého června 1973 byl uvězněn. Byl obviněn z autorství výše zmíněných článků, z ústní a písemné agitace, ze čtení a distribuce studie *Ivana Dzijuby **Internacionalismus nebo rusifikace?* Devětadvacátého prosince 1973 ho Oblastní soud v Kyjevě odsoudil podle par. 62, odst. 1 tr. z. USSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR) k šesti letům lágrů a dvěma rokům ve vyhnanství.

Trest vykonával v *permských táborech. Přijal roli táborového kronikáře – shromažďoval a nelegálně posílal na svobodu informace o situaci vězňů, vlastní prohlášení a kolektivní petice, eseje, skici, rozhovory. Podílel se na zpracování zprávy *O položenii zaključonnych v lagerjach SSSR* (*O situaci vězňů v táborech SSSR*), kterou zveřejnila *Moskevská helsinská skupina (dokument č. 87 z 25. dubna 1979). Při předávání materiálů na svobodu a za hranice sehrála zásadní roli jeho matka Nina Marčenko (Smužanycja).

Během výkonu trestu a také ve vyhnanství v osadě Saralžyn (Aktubinská oblast) v Kazachstánu (červenec 1979 – květen 1981) přeložil z angličtiny mj. *Deklaraci nezávislosti* Thomase Jeffersona, básně Roberta Burnse, Edgara Lee Masterse a Williama Butlera Yeatse, prózy Williama Somerseta Maughama a Edgara Allana Poea.

V květnu 1981 se vrátil z vyhnanství do Kyjeva. Podařilo se mu najít velmi špatně placenou práci hlídače. Obracel se na úřady prohlášením, v nichž vyjadřoval protest proti bezpráví a svévoli, vládoucí v zemi, psal o zacházení s bývalými vězni, o drakonických rozsudcích. Měl nemocné ledviny a lékař ho varoval, že další pobyt ve vězení ho může zabít. V roce 1982 se neúspěšně snažil odjet na léčení do zahraničí.

V témže roce napsal skicu o revolucionáři z devatenáctého století Mykolovi Hulakovi, který byl členem proticarského Bratrstva Cyrila a Metoděje. Předmětem jeho stálých úvah byl

osud intelektuála v podmínkách totalitarismu. Osobní zkušenosti ho dovedly k hluboké víře, k odhalení Boha v sobě i v jiných.

Téměř všechno, co napsal, bylo zveřejněno v zahraničí. Za odvahu a poctivý novinářský postoj byl přijat do evropského PEN klubu.

V říjnu 1983 byl znovu uvězněn. Třináctého března 1984 ho kyjevský městský soud označil za *zvláště nebezpečného recidivistu* a podle par. 62, odst. 2 tr. z. USSR a par. 56, odst. 2 tr. z. Kazašské SSR a *par. 70, odst. 2 tr. z. RSFSR, tedy za *protisovětskou agitaci* ve třech republikách, ho odsoudil k deseti letům v lágrech se *zvláštním režimem a k pěti letům vyhnanství. Byl to pro něj trest smrti.

Druhého dubna 1984 začal transport do tábora v Kučinu (viz *permské tábory), který trval 55 dnů. Byl tam od 27. května do 20. srpna 1984, poté byl transportován do vězeňské nemocnice v Permu a později do Leningradu. Zemřel ve vězeňské nemocnici v Leningradě, pravděpodobně 7. října. Matce ještě několik dnů nechtěli synovo tělo vydat...

Byl pochován ve vesnici Hatna u Kyjeva.

V roce 1997 byla zřízena literární cena nesoucí jeho jméno, udělovaná za díla občanského vyznění, která budí společenský ohlas.

Nina Marčenko

I.

Lysty do materi z nevoli. Kyjev 1994.

Te, čoho ja ne vstyh skazaty. *Rozbudova deržavy*, 1994, č. 10.

Tvorčist' i žyttja. Kyjev 2001.

Viryty i tilky. Drohobyč 2005.

Woda koloňska we flakonach. Přel. Kos, M. *Obóz*, 1989, č. 16.

II.

BERDYCHOWSKA, B. – HNATIUK, O. (eds.): *Bunt pokolenia. Rozmowy z intelektualistami ukraińskimi...* Česky jako: *Vzpoura generace. Rozhovory s ukrajinskými intelektuály*. Přel. Šustrová, Petruška...

KURNOSOV, J.: *Inakomyslenňa v Ukrajinii (60-ti – perša polovyna 80-ych rokov XX st.)...*

PROCENKO, P.: Po doroge k svobodě. Zаметki o Valeriji Marčenko (1947–1984). *Russkaja mysl*, 29. 4. – 13. 5. 1999; *Duch i litera*, 1999, č. 5–6.

Myroslav MARYNOVYČ (nar. 1949)

**Publicista, religionista, obránce lidských práv,
zakládající člen *Ukrajinské helsinské skupiny, organizátor prvních skupin
*Amnesty International na Ukrajině.**

Narodil se ve vesnici Komaroviče v Drohobyčské oblasti (dnes Lvovská oblast). Byl vychován v náboženském prostředí, jeho dědeček byl duchovním. Se zlatou medailí dokončil střední školu v Drohobyči, poté byl rok tajemníkem Komsomolu v místní továrně.

V letech 1967–1972 studoval na Lvovské polytechnice. Ve škole vystupoval s kritikou sovětské politiky, přičemž zároveň obhajoval ideály komunismu. Byl za to propuštěn z vojenské přípravy, takže nezískal důstojnickou hodnost a po studiích musel sloužit v armádě jako voják. Rok byl překladatelem z angličtiny v průmyslovém podniku v Ivano-Frankivsku. Tehdy se seznámil se lvovskými a kyjevskými disidenty. Dvaadvacátého května 1973 byl v Kyjevě zadržen policií při kladení květin k *pomníku Tarase Ševčenka a byl podroben prohlídce.

V letech 1973–1974 vykonával vojenskou službu ve Vologdě, po jejím skončení odjel do Kyjeva. Pracoval jako technický redaktor v časopise *Počatkova škola* a v nakladatelství *Tehnika*. Nějakou dobu byl bez práce, neboť byl pokládán na *nepravověrného odpadlíka*. Nakonec začal pracovat jako lepič plakátů.

Devátého listopadu 1976 byla založena *Ukrajinská helsinská skupina (UHS). Marynovyč a jeho přítel *Mykola Matusyevyč do ní vstoupili jako zakládající členové. Od té doby již stále zůstával v „pěči“ KGB a policie – byl zatýkán, vyhrožovali mu, prováděli u něj prohlídky.

Účastnil se přípravy všech dokumentů, které skupina vydala do doby, než byl uvězněn. Všechny také podepisoval.

V březnu 1977 během večera, věnovaného památce Tarase Ševčenka, který se konal v kyjevské filharmonii, spolu s *Matusyevyčem nečekaně vešli na scénu, přednesli prohlášení a zpívali Ševčenkův *Zapovit (Testament)*, aniž by si všimli protestů pořadatelů koncertu. Dvaadvacátého třetího dubna 1977 byli uvězněni. Marynovyč byl obviněn podle par. 62, odst. 1 tr. z. USSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR). Během vyšetřování i při hlavním líčení odmítal vypovídat. Kyjevský oblastní soud mu při hlavním líčení ve Vasylkově 27. března 1978 vyměřil (podobně jako *Matusyevyčovi) trest 7 let v lágrech a 5 let ve vyhnanství.

Trest vykonával v *permských táborech. Účastnil se všech táborových akcí na obranu lidských práv, předával na svobodu kroniku tábora. V roce 1978 ho jako vězně svědomí začala bránit *Amnesty International. Od dubna 1984 byl ve vyhnanství v obci Saralžyn (Akt'ubinská oblast) v Kazachstánu. Pracoval jako tesař. V únoru 1987 odmítl napsat žádost o omilostnění. Na Ukrajinu se vrátil v březnu 1987. Našel si práci v podnicích na zpracování ropy v Drohobyči. V roce 1990 se stal dopisovatelem místních novin *Halycka zorja (Haličská hvězda)*.

Ve stejném roce vyšla jeho práce *Jevanhelie vid jurodyvoho (Evangelia podle jurodivého)*, napsaná ještě v táboře. V roce 1991 byl zakladatelem Ukrajinského sdružení *Amnesty International, v letech 1993–1998 stál v čele jeho národního výboru. Je členem společenské rady Ukrajinsko-amerického úřadu na obranu lidských práv, laureátem Ceny měsíčníku *Sučasnist'* a Ceny Valerije Marčenka (1995). Zúčastnil se mnoha státních a mezinárodních religionistic-

kých konferencí a setkání věnovaných lidským právům. Přednášel dějiny křesťanství v drohobyčském Pedagogickém institutu.

Spolupracoval s Ústavem východoevropských studií Akademie věd v Kyjevě. V roce 1997 se stal ředitelem Ústavu náboženství a společnosti Ukrajinské katolické univerzity ve Lvově, od roku 2000 prorektorem univerzity pro mezinárodní kontakty.

Borys Zacharov

I.

ANTOŇUK, Z. – GLUZMAN, S. – MARYNOVYČ, M.: *Lysty z voli...*

Ukrajina: doroha čerez pustelu. Charkov 1993.

Ukrajina na polach Svjatoho Pysma. Proza, virši, ese, publicystyka, lysty. Drohobyč 1991.

II.

KASJANOV, H.: *Nezhodni. Ukrajinska intelihencija v rusi oporu 1960–80-ch rokiv...*

RUSNAČENKO, A.: *Nacionalno-vyzvolnyj ruch v Ukrajinii. Seredyna 1950-ch – počatok 1990-ch rokiv...*

Ukrajinska Helsinska hrupa. Do 20-litt'a stvorenňa...

ZACHAROV, B.: *Narys istoriji dysydentskoho ruchu v Ukrajinii (1956–1987)...*

Mykola MATUSEVYČ (nar. 1946)

Zakládající člen *Ukrajinské helsinské skupiny, účastník okázalé vlastenecké demonstrace v roce 1977, politický vězeň, spoluautor zprávy o vězních lágrů.

Narodil se ve vesnici Matjuše (Kyjevská oblast) v rodině vesnické inteligence. Studoval na Fakultě historie kyjevského Pedagogického institutu. Dvacátého druhého května 1973 se zúčastnil kladení květin k *pomníku Tarase Ševčenko, záhy potom byl za *nesprávné myšlení* vyloučen ze čtvrtého ročníku studia. Pracoval jako redaktor v lékařském nakladatelství.

Byl zakládajícím členem *Ukrajinské helsinské skupiny (UHS). Podílel se na zpracování *Memoranda č. 1* o porušování lidských práv na Ukrajině, podepsal všechny dokumenty, které skupina vydala od listopadu 1976 do dubna 1977.

Čtyřicetého prosince 1976 proběhly v bytech členů UHS prohlídky. U *Oleksije Tychého našla KGB starou německou střelnou zbraň, u *Mykoly Rudenka 39 dolarů, které tam příslušníci podstrčili. Přestože to byly jediné „důkazy trestné činnosti“, byli oba uvězněni. Matusevyč podepsal dopis adresovaný vládám signatářských států helsinských dohod s prosbou, aby jednaly ve prospěch propuštění vězňů.

V březnu 1977 během večera věnovaného Tarasi Ševčenkovi v kyjevské filharmonii spolu s *Myroslavem Marynovyčem uskutečnili okázalou demonstraci. Využili skutečnosti, že během večera neustále padaly odvolávky na Lenina, oba nečekaně vyšli na scénu, prohlásili, že Lenin velmi miloval Ševčenkův *Testament* a zanotovali bez ohledu na protesty organizátorů vlasteneckou píseň na básníková slova. Hymnus zpíval celý sál, koncert se proměnil ve spontánní manifestaci, která skončila u pomníku barda, kde se ještě jednou zpíval *Testament*. Třicetého dubna 1977 byli oba uvězněni. Matusevyč byl obviněn podle par. 62, odst. 1 tr. z. USSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR) a par. 206, odst. 1 tr. z. USSR (*chuligánství*). Stál před soudem spolu s *Marynovyčem, oba byli obviněni z účasti na *přípravě a rozšiřování* dokumentů *UHS. Hlavní líčení se konalo ve dnech 22.–27. března 1978 ve Vasylkově (Kyjevská oblast). Kyjevský oblastní soud Matusevyče (podobně jako *Marynovyče) odsoudil k sedmi letům v lágrech a pěti letům ve vyhnanství.

Od června 1978 vykonával trest v *permských táborech. V lágru spolu se Zinovijem Antoňukem, *Valerijem Marčenkem a *Jurijem Orlovem napsal zprávu *O položeníi zaključonnych v lagerjach SSSR (O situaci vězňů v táborech SSSR)*, na jejímž základě vznikl dokument *Moskevské helsinské skupiny č. 87 z 25. dubna 1979. Za účast v táborových protestních akcích proti porušování lidských práv byl zbaven práva na návštěvy a trestán pobytem na samotce (celkem 10 měsíců).

Sedmnáctého září 1980 byl v táboře dodatečně odsouzen ke třem rokům odnětí svobody. Trest vykonával v *čistopolské věznici. Matka, žena a sestra se obracely na mezinárodní organizace obránců lidských práv a na *všechny lidi dobré vůle* s výzvami na jeho obranu. Byly za to vystaveny mimosoudním represím.

Ve vyhnanství byl ve vesnici Kira v Čitské oblasti. Po „omilostnění“ v roce 1988 odmítl odjet z místa vyhnanství a požadoval úplnou rehabilitaci. KGB se uchylovala k provokačním akcím až po atentát na jeho život.

Od roku 1989 žije ve Vasylkově u Kyjeva. Spolupracuje s týdeníkem *Dzerkalo tyžňa (Zr-cadlo týdne)*.

Sofija Karasyk

I.
O položeníi zaključonnych v lagerjach SSSR [1979]. In: *Dokumenty Moskovskoj Chelsinkskoj gruppy 1976–1982*. Moskva 2001 – viz https://mhg.ru/sites/default/files/files/docmhg_1976_1982.pdf (citováno k 12. 2. 2019).

II.
ANTOŇUK, Z. – GLUZMAN, S. – MARYNOVYČ, M.: *Lysty z voli...*
KASJANOV, H.: *Nezhodni. Ukrajinska intelihencija v rusi oporu 1960–80-ch rokov...*
ZACHAROV, B.: *Narys istoriji dysydentskoho ruchu v Ukrajinii (1956–1987)...*

Oksana MEŠKO (1905–1991)

Aktivistka hnutí na obranu lidských práv, autorka a distributorka samizdatu, zakládající členka a později předsedkyně *Ukrajinské helsinské skupiny, dvakrát vězněna za přesvědčení.

Narodila se ve vsi Stare Sanžary u Poltavy jako jedno z mnoha dětí v rodině drobných rolníků s kozáckými kořeny. Otec byl s mnoha dalšími obyvateli vesnice zastřelen bolševiky za nesplnění nucených dodávek potravin. Byl zabit také sedmnáctiletý Oksanin bratr, aktivista *Prosvity, a dům byl zabaven.

V roce 1927 začala studovat na Chemické fakultě Institutu lidové osvěty v Dněpropetrovsku. Studia dokončila, přestože se ji pokusili vyloučit za *nevhodný původ*. Vědecky pracovala v chemické laboratoři Vědecko-výzkumného ústavu obilí v Dněpropetrovsku.

V roce 1930 se provdala za Fedora Serhijenko, bývalého člena Ukrajinské komunistické strany (frakce tzv. borot'bistů), která byla zničena a jejíž aktivisté byli uvězněni již v roce 1925. Řadoví aktivisté, mezi nimi i Serhijenko, byli propuštěni; v roce 1935 byl uvězněn znovu. Rok se snažila o manželovo propuštění.

V letech 1936–1937 se represe dotkly jejích blízkých příbuzných, ona sama byla propuštěna z práce. Jela za manželem, který se usadil v Tambově. Starší syn zahynul při prvním válečném bombardování. V květnu 1944 se s rodinou vrátila do Dněpropetrovsku, kam v roce 1946 přijela také její sestra Vira, jejíž syn zahynul při bojích v řadách *Ukrajinské povstalecké armády. Vira byla uvězněna na základě udání. Ve snaze o její propuštění se v únoru 1947 dostala do vězení i sama Meško. Sestry byly obviněny z pokusu o teroristický atentát na Nikitu Chruščova. K vině se nepřiznaly. Odsoudilo je zvláštní kolegium – každou k deseti letům odnětí svobody.

Trest vykonávala zpočátku v Uchtě (ASSR Komi), kde pracovala v zemědělství. Poté byla zaměstnána v kamenolomech u Irkutsku a také jako stavební dělnice. Hrůzy stalinských lágrů později popsala v knize *Miž smertú i žyttám (Mezi smrtí a životem, 1991)*.

V roce 1954 ji komise ústředního výboru KSSS uznala za nemocnou a poslala na léčení. Na Ukrajinu se vrátila v roce 1956 (v červnu téhož roku byla rehabilitována). Usadila se v Kyjevě.

Chruščovovské „tání“ oživilo společenskou aktivitu *„generace šedesátých let“. Zdálo se, že dojde k obrození ukrajinské kultury. Lidé se scházeli u pomníků národních bardů na literárních večerech (desítky z nich uspořádala Meško). Dvacátého druhého května 1967 se u *Ševčenkova pomníku v Kyjevě sešlo několik stovek lidí – byly položeny květiny, přednášely se básně. Policie několik účastníků oslavy zatkla. Shromáždění se vydali směrem k budově ÚV KSU s požadavkem propuštění zadržených. Meško o tom vedla jednání s ministrem vnitra USSR. Po hodině byli zadrženi propuštěni.

Koncem roku 1969 podepsala dopis 16 bývalých politických vězňů předsedovi předsednictva Nejvyššího sovětu USSR a generálnímu prokurátorovi USSR, který nesl titul *Znovu „karmerni“ spravy? (Znovu „uzavřené“ procesy?)*, s protestem proti opakovaným procesům konajícím se ve věznicích a lágrech.

Poté, co u ní byla v roce 1970 provedena domovní prohlídka v souvislosti s uvězněním *Valentyna Moroze, podala protest k Nejvyššímu sovětu a KGB. V roce 1972 byl během *druhé

vlny zatýkání ukrajinské inteligence uvězněn její syn Oles Serhijenko. Při obraně syna používala argumentaci obránců lidských práv. Snažila se pomáhat i jiným vězňům a jejich rodinám.

Když se jí na podzim 1976 *Mykola Rudenko svěřil s nápadem na založení *Ukrajinské helsinské skupiny, bezvýhradně jeho myšlenku podpořila. Podepsala prakticky všechny dokumenty *UHS. Navíc sama psala protesty proti šikanování členů skupiny. Za první dva roky její práce v *UHS u ní proběhlo devět prohlídek.

Po uvěznění zakládajících členů *UHS zůstala fakticky její předsedkyní a později jedinou činnou členkou, protože ostatní byli buď ve vězení, nebo pod přísným dohledem.

V roce 1980 ji úřady poslaly do psychiatrické léčebny (strávila tam 75 dní), ale lékaři rozhodli, že je zdravá. Třináctého října 1980 byla uvězněna. Kyjevský Městský soud ji po hlavním líčení ve dnech 5.–6. ledna 1981 odsoudil podle par. 62, odst. 1 tr. z. USSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR) k šesti měsícům vězení a pěti letům vyhnanství. Na její obranu vystoupili členové *Moskevské helsinské skupiny.

Jako místo vyhnanství jí byla určena obec Ajan v Chabarovském kraji (u Ochotského moře), kam byl předtím poslán do vyhnanství její syn Oles. Pátého listopadu 1985 odjela po vypršení trestu do Kyjeva.

V únoru 1988 jela na pozvání ukrajinských emigrantů do Austrálie. Vystoupila v australském parlamentě s informacemi o situaci na Ukrajině. Účastnila se také práce Světového kongresu svobodných Ukrajinců v USA.

Po návratu v lednu 1989 se na Ukrajině stala členkou koordinační rady *Ukrajinského helsinského svazu, v roce 1990 zahajovala sjezd, na němž se Svaz změnil v Ukrajinskou republikánskou stranu. Šestnáctého června 1990 vznikl z její iniciativy ukrajinský výbor „Helsinky 90“. Na podzim 1990 se účastnila studentské hladovky v Kyjevě.

Zemřela v Kyjevě a byla pochována na hřbitově Bajkova.

Vasyl Ovsijenko

I.

Miž smertú i žyttám. Kyjev 1991. Anglicky jako: *Between death and life*. New York – Toronto – Londýn – Sydney 1981.

SKRYPKA, V. (ed.): *Svidču*. Kyjev 1996.

II.

KASJANOV, H.: *Nezhodni. Ukrajinska intelihencija v rusi oporu 1960–80-ch rokov...*

Ne vidstupljusja! Do storiččja Oksany Jakivny Meško. Charkov 2005.

Oksana Meško, kozacka matir. Do 90-littá z dňa narodženňa. Spohady. Kyjev 1995.

OVSIJENKO, V.: *Svitlo ljudej. Spohady-narysy pro Vasyla Stusa, Jurija Lytvyna, Oksanu Meško...*

RUSNAČENKO, A.: *Nacionalno-vyzvolnyj ruch v Ukrajinu. Seredyna 1950-ch – počatok 1990-ch rokov...*

ZACHAROV, B.: *Narys istoriji dysydentskoho ruchu v Ukrajinu (1956–1987)...*

Valentyn MOROZ (nar. 1936)

Historik, spisovatel a publicista. Radikální aktivista národního hnutí, přední představitel „generace šedesátých let“, dvakrát vězněn za přesvědčení.

Narodil se ve volyňské vesnici Choloniv v rolnické rodině. V roce 1958 dokončil studium historie na Lvovské univerzitě, poté zahájil dálkové doktorandské studium a zároveň učil ve vesnické škole. Od roku 1964 přednášel v Pedagogickém institutu, zpočátku v Lucku a později v Ivano-Frankivsku. Tématem jeho vědeckého zájmu bylo ukrajinské národně osvobozené hnutí ve dvacátém století. Napsal doktorskou práci o procesu, který úřady uspořádaly s polskými aktivisty Komunistické strany západní Ukrajiny v roce 1934.

Prvního září 1956 byl zatčen a 20. ledna 1966 odsouzen volyňským oblastním soudem podle par. 62, odst. 1 tr. z. USSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR) ke čtyřem letům odnětí svobody za *protisovětskou agitaci a propagandu, ukrajinský nacionalismus* (kritizoval politiku rusifikace a vyjadřoval se pro odloučení Ukrajiny od SSSR) a také za šíření samizdatu.

Trest vykonával v *mordvinských táborech, byl jedním z organizátorů protestních akcí proti bezpráví a teroru používanému správou lágru. Napsal esej *Reportáž iz zapovidnyka imeni Beriji (Reportáž z Berijovy rezervace)*, původně zamýšlený jako petice úřadům. V dubnu 1967 byl článek propašován z tábora *Vjačeslavu Čornovilovi, který ho předal poslancům Nejvyššího sovětu Ukrajiny. Text se šířil v ruském a ukrajinském samizdatu, anonymně vyšel v zahraničí a stal se jedním z nejznámějších popisů táborů pro politické vězně na konci šedesátých let. Esaj obsahoval sociologicko-psychologickou analýzu sovětského systému, ukazoval znehodnocování lidského života, ničení osobnosti, a tudíž formování *prázdného člověka*, kterého je možné libovolně řídit. *Stalin neuznával kybernetiku. A přesto dosáhl v této oblasti významných úspěchů: vynalezl člověka naprojektovaného shora. [...] Člověk zbavený schopnosti rozeznat dobro od zla se mění v ovčáckého psa, který se zlobí jen na rozkaz a vidí jen to zlo, jež mu ukážou. [...] pro předělání lidí na šroubky je možné bez obav schválit každou ústavu poskytující ta nejdalekosáhlejší práva. Celá věc tkví v tom, že šroubku ani nepřijde do hlavy, aby těch práv využíval.* Na rozdíl od *Vjačeslava Čornovila nebo *Ivana Dzjuby autor nevyzýval ke „konstruktivnímu dialogu“ v rámci systému, ale negoval podstatu systému.

Po propuštění v září 1969 získal Moroz věhlas v okruhu sovětských disidentů jako publicista samizdatu. V článku *Sered snihiv (Uprostřed sněhů)*, navazujícím na sebekritiku, kterou napsal *Dzjuba, proti racionálnímu chování – psychologii „moudrého prasete“ – postavil svébytné „šilenství“, idealismus a donkichotství, které se ukázaly být silou schopnou překonat strach vyvolaný stalinismem a vrátit lidem důstojnost. *Apoštolové! Dnešní Ukrajina pořebuje apoštoly, a ne syté pragmatiky – „realisty“ s jejich argumenty! K žádnému duchovnímu převratu nedošlo bez apoštolů. Dnešní ukrajinské obrození bez nich také není možné.*

Další dva eseje, *Chronika oporu (Kronika odporu)* a *Mojsej i Datan (Mojžíš a Datan)*, věnoval otázce národní totožnosti, jejíž obranu pokládal za určitý protilek na nivelizující a odlidšťující síly systému.

Ivan Lysjak-Rudnyckyj, liberální exilový historik, postřehl v Morozově publicistice prvky charakteristické pro ideologii ukrajinského nacionalismu třicátých let: *filozofický voluntari-*

smus, rozhodnou obranu čistoty národní ideje za každou cenu, pohrdavé odmítnutí veškerého pragmatického přizpůsobování stávajícím podmínkám, kult silného, hrdinského jednotlivce, schopného obětí.

Prvního června 1970 byl znovu uvězněn a 17.–18. listopadu stejného roku se u Oblastního soudu v Ivano-Frankivsku konalo hlavní líčení za *zavřenými dveřmi*. Moroz byl obžalován kvůli všem svým článkům, jež kolovaly v samizdatu. Svědkové *Borys Antonenko-Davydovyč, *Vjačeslav Čornovil a *Ivan Dzjuba odmítli při nezákonně neveřejném procesu vypovídat. Rovněž sám obžalovaný se v rámci protestu odmítl účastnit práce soudu. Přátelé a blízcí obžalovaného nebyli vpuštěni ani na vyhlášení rozsudku. Soud uznal Moroze za *zvláště nebezpečného recidivistu* a odsoudil ho podle par. 62, odst. 2 tr. z. USSR (*par. 70, odst. 2 tr. z. RSFSR) k šesti letům ve vězení, třem letům v táboře se *zvláštním režimem a pěti letům vyhnanství. Ukrajinská inteligence ostře reagovala na drakonický trest – Nejvyššímu soudu USSR přišlo přes 40 protestů, v Kanadě a v USA se konaly demonstrace před sovětskými velvyslanectvími a konzuláty.

Moroz trest vykonával zprvu ve *vladimirské věznici. Napadli ho tam a zmrazili kriminálníci, které dozorcí umístili k němu do cely. Díky dlouhodobé protestní hladovce dosáhl přemístění do izolace. Po vypršení trestu vězení se dostal do *mordvinských táborů, účastnil se hladovek a protestních akcí, organizovaných mj. k výročí zahájení represí na Ukrajině. Jeho vůdcovské ambice a nedostatek tolerance k jiným se staly příčinou konfliktu v prostředí ukrajinských politických vězňů. Vznikl tříčlenný výbor (*Eduard Kuzněcov, *Vasyl Romaňuk a *Danylo Šumuk), který měl vytvořit příznivé ovzduší vzájemné úcty a respektování humanitárních práv jednotlivců mezi politickými vězni různé ideové orientace. Výbor udělil Morozovi (a také *Ivanu Helovi) přísné tresty za to, že se nechovali tak, aby byli hodni statusu politického vězně, mj. za podněcování národnostních vášní – zejména ve vztahu k Rusům a k Židům. V prohlášení výboru se uvádělo, že Morozův antisemitský postoj dělá ostudu ukrajinským disidentům, jichž byla v lágru většina, a poškozují celé demokratické hnutí. Byl vyhlášen všeobecný bojkot, jména obou se v samizdatu neměla objevit. Redakce **Kroniky aktuálních událostí* to odmítla.

V roce 1979 držel pětiměsíční hladovku. Tlak mezinárodního veřejného mínění moc přiměl k jeho propuštění. V noci z 27. na 28. dubna 1979 na newyorském Kennedyho letišti proběhla výměna pěti politických vězňů (kromě Moroze to byli Michail Dymšic, *Alexandr Ginzburg, *Eduard Kuzněcov a Georgij Vins) za sovětské občany, bývalé pracovníky OSN, kteří byli v USA obviněni ze špionáže a odsouzeni k dlouholetému vězení. Žádný z vyměněných vězňů o akci výměny nevěděl, nikdo nebyl tázán, zda souhlasí – stát se prostě zbavil občanů tím, že je okamžitě vypověděl ze země.

Za hranicemi se Moroz usadil v USA, přednášel na Harvardově univerzitě, dosáhl habilitace. Poté pracoval jako rozhlasový novinář v Kanadě. Jezdil domů s cyklem přednášek *Ukrajina ve dvacátém století*.

Od roku 1997 trvale žije ve Lvově. Pustil se do podnikání, otevřel si kavárnu a obchod, ale nebyl úspěšný. Přednášel historii na lvovských vysokých školách. Pracoval na knize o ukrajinské střední třídě, která začala vznikat s velkými obtížemi.

Iryna Rapp

I.

- Boomerang. The Works of Valentin Moroz.* Baltimore – Paříž – Toronto 1974.
Eseji, lysty, dokumenty. [Mnichov] 1975.
 Głód w 1933 roku i ukrainizacja. *Kultura Niezależna*, 1988, č. 39.
Lekciji z istoriji Ukrajiny. Toronto 1982.
Mojsej i Dan. *Eseji.* Toronto 1978.
 Reportáž iz zapovidnyka imeni Beriji. *Sučasniť*, [Mnichov] 1968, č. 3–6. Anglicky jako: *Report from the Beria Reserve.* Toronto 1974. Polsky jako: *Reportaż z rezerwatu imienia Berii.* In: KOŠELIVEC, I. (ed.): *Ukraina 1956–1968.* Přel. Łobodowski, Józef...
 Šistdesjati roky na Ukrajině...
Tverdi melodiji. Zbirnyk tvoriv i vystupiv Valentyna Moroza na voli. Cleveland 1980.
Ukrajina u XX stolitti. Etap peršyj 1900–1920 rr. Lvov 2006.

II.

- BATENKO, T.: „*Ja povstaju, otže, ja isnuju...*“ *Polityčnyj portret Ivana Hela. Narysy z istoriji ukrajinskoho ruchu oporu kincja 1950-ch – počatku 1990-ch rokov...*
 BERDYCHOWSKA, B. – HNATIUK, O. (eds.): *Bunt pokolenia. Rozmowy z intelektualistami ukraińskimi...* Česky jako: *Vzpoura generace. Rozhovory s ukrajinskými intelektuály.* Přel. Šustrová, Petruška...
 HEL, I.: *Totalitaryzm, ukrajinske vidrodženňa i Valentyn Moroz* [1970]. In: HOVERLA, S. [vl. jm. Hel, Ivan]: *Hrani kultury...*
 CHEJFEC, M.: *Ukrainskije siluety...; Izbrannoje, sv. 3: Ukrainskije siluety; Vojennoplennyj sekretar...*
 KASJANOV, H.: *Nezhodni. Ukrajinska intelihencija v rusi oporu 1960–80-ch rokov...*
 LYS, V.: *Volynskij dysyident. Volyň*, 15. 4. 2006.
 LYSJAK-RUDNYCKYJ, I.: *Polityčna dumka ukrajinskych radňanskyh dysyidentiv.* In: TÝŽ: *Narysy z istoriji novoji Ukrajiny...*
 RUSNAČENKO, A.: *Nacionalno-vyzvolnyj ruch v Ukrajině. Seredyna 1950-ch – počatok 1990-ch rokov...*
 TÝŽ: *Rozumom i sercem. Ukrajinska suspilno-polityčna dumka 1940–1980-ch rokov...*
 Spotkanie z W. Morozem. *Kultura*, 1979, č. 7 (rozhovor).
 The Valentyn Moroz Saga. A Conspiracy of Silence. *Student*, 1980, č. 61 (únor).
 ZACHAROV, B.: *Narys istoriji dysyidentskoho ruchu v Ukrajině (1956–1987)...*

Viktor NĚKRASOV (1911–1987)

Ruský prozaik spjatý s Ukrajinou, obránce lidských práv, emigrant *třetí vlny.

Narodil se v Kyjevě v rodině bankovního úředníka a lékařky. Rodiče se přátelili s Vladimírem Iljičem Leninem a Anatolijem Lunačarským. Strávili mnoho let v zahraničí. Jako dítě s nimi několik let žil v Lausanne a v Paříži. V roce 1915 se rodina vrátila do Kyjeva.

V roce 1936 dokončil Fakultu architektury kyjevského Inženýrsko-stavebního institutu a o rok později divadelní studium při Divadle ruského dramatu. Pracoval jako herec v různých divadlech.

Za války sloužil na frontě jako ženista, byl dvakrát vážně raněn. Po bitvě u Stalingradu vstoupil do komunistické strany. První pochyby začal mít již v roce 1946, po proslulém usnesení o měsícnících *Zvezda* a *Leningrad* a po vyloučení Anny Achmatové a Michaila Zoščenka ze Svazu spisovatelů jako *protisovětských autorů*.

V roce 1946 vydal v měsíčníku *Znamja* román *Stalingrad*, známější později pod titulem *V okopach Stalingrada (V stalingradských zákopech)*. V roce 1947 za něj dostal Stalinovu cenu, kterou věnoval na nákup vozíků pro vojenské invalidy. Kniha měla velký ohlas, vyšla ve 120 vydáních v ruštině a v překladech. Dodnes je jedním z nejpoctivějších a nejpřesvědčivějších děl s válečnou tematikou.

Byl zamilován do rodného Kyjeva. Našel dům Michaila Bulgakova v ulici Andrejevskij zjazd a napsal o něm, napomohl obnovení Hrobu neznámého vojína, který našel, bojoval za vybudování pomníku obětem poprav židovských občanů Němci v roce 1941 v Babím Jaru u Kyjeva, pátral po informacích o dějinách bělogvardějců v Kyjevě.

Na stranických schůzích Svazu spisovatelů Ukrajiny (SSU) byl třikrát odsouzen za přátelství s ukrajinskými kulturními aktivisty, které bylo charakterizováno jako *kontakty s ukrajinskými nacionalisty*. Když vystoupil proti tomu, aby byl v Babím Jaru zřízen zábavní park, byl obviněn ze sionismu.

Vydání skic z cesty do Itálie a do Ameriky v časopise *Novyj Mir* pod názvem *Po obe storony okeana (Po obou stranách oceánu)* vyvolalo ostrou reakci ideologického vedení KSSS. Oblastní výbor strany v Kyjevě mu udělil přísnou důtku s výstrahou a Nikita Chruščov v díle viděl *pokus zbavit sovětskou literaturu stranického vedení*.

V průběhu *první vlny zatýkání ukrajinské inteligence (1965) byla na zasedání představitelů SSU, předsednictva Nejvyššího sovětu USSR a ústředního výboru Komunistické strany Ukrajiny (KSU) kritizována tvorba Ivana Drače, *Ivana Dzjubu, *Liny Kostenko a také Někrasova, jakož i několika dalších autorů. Na požadavek, aby provedl sebekritiku, Někrasov odpověděl, že vždy mluvil, mluví a bude mluvit pravdu, za kterou bojoval ve stalingradských zákopech. V sále se nečekaně rozlehl potlesk.

V roce 1966 podepsal dopis 25 aktivistů vědy a kultury generálnímu tajemníkovi KSSS s protestem proti rehabilitaci Stalina. Byl to začátek jeho opoziční činnosti. Na podzim 1966 podepsal kolektivní petici Nejvyššímu sovětu RSFSR proti tomu, aby byl do trestního zákoníku zaveden nový paragraf (*par. 190, odst. 1 tr. z. RSFSR), usnadňující pronásledování disidentů. V roce 1968 podepsal spolu s mnoha jinými dopis poslancům Nejvyššího sovětu SSSR týkající-

cí se odsouzení demonstrantů (viz *demonstrace sedmi), kteří vystoupili na Rudém náměstí proti *invazi do Československa. Udělení trestů bylo v dopise hodnoceno jako porušení základních občanských práv a svobod.

V roce 1969 s ním proběhl nový stranický soud za dopis na obranu *Vjačeslava Čornovila a za pronesení projevu k výročí postřelení Židů v Babím Jaru. Postihl ho úplný zákaz publikovat.

V roce 1970 mu vyšla v časopise *Grani první zahraniční publikace. V červnu 1972 u něho příslušníci KGB provedli prohlídku, při níž našli samizdatové publikace. V roce 1973 vystoupil s *Andrejem Sacharovem na obranu *Leonida Pljušče. Byl vyloučen ze strany a dostal se na „černou listinu“ tajemníka UV KSU Valentyna Malančuka. Tlaky a šikany zesílily. Za *druhé vlny zatýkání ukrajinské inteligence (1972–1973) muselo mnoho kulturních aktivistů Někrasova odsoudit; kdo odmítl (jako např. Helij Sněhyrjov), byl sám šikanován. V lednu 1974 proběhla v Někrasovově bytě čtyřicetihodinová domovní prohlídka. Bylo zabaveno sedm pytlů rukopisů, knih, časopisů, novin, dopisů a fotografií. Jako reakce vyšel v samizdatu jeho článek *Komu eto nužno? (Kdo to potřebuje?)*. Psal o pronásledování, jemuž je vystaven jedenáct let, o tom, že když ho úřady připravují o čtenáře, vědomě ho nutí k emigraci. Chtějí-li ho tímto způsobem donutit, aby se zřekl svého svědomí, rozhodně to odmítá. *To at' se raději čtenář bez mých knih obejde... Nikdy nebudu své čtenáře ponižovat lhaním.*

Dvanáctého září 1974 odcestoval ze SSSR. Žil v Paříži, pracoval pro *Rádio Svoboda, cestoval. Vydal šest nových knih (vzpomínky, poznámky z cest, skici, eseje). Bolestně pociťoval absenci prostředí, na něž byl zvyklý, absenci starých čtenářů. Zemřel v Paříži, byl pochován na ruském hřbitově.

Iryna Rapp

I.

Komu eto nužno? [1974]. *Litěraturnaja gazeta*, 24. 1. 1989; *Znamja*, 1990, č. 5; také in: *Pogruženije v trjasinu. Anatomija zastoja*. Moskva 1991.

Maleňkaja pečalnaja povest'. Londýn 1986; *Maleňkaja pečalnaja povest'. Proza raznych let*. Moskva 1990.

Napisano karandašom. Povesti, rasskazy, putěvyje zametki. Kyjev 1990.

Po obe storony stěny. *Kontiněnt*, 1978, č. 18; 1979, č. 19. Polsky jako: *Po obu stronach muru*.

Přel. Grochowski, Tomasz [vl. jm. Simbierowicz, Zygmunt]. Úvod: Suchanek, Lucjan. *Libertas*, [Krakov] 1988 [úryvky]; *Miesięcznik Małopolski*, 1986, č. 16.

Saperlipopette. W Paryżu. Noc ze Stalinem [1983]. Přel. Chołodowski, Waldemar. *Literatura na Świecie*, 1990, č. 1–3.

Sprawa personalna towarzysza A. Ł. Jufy. Přel. Kaniowski, Michał [vl. jm. Pomianowski, Jerzy]. *Kultura*, 1976, č. 7–8.

V okopach Stalingrada. Moskva 1951. Česky jako: *V stalingradských zákopech*. Přel. Machonin, Pavel – Machonin, Sergej. Praha 1948 [více než 10 vydání v různých překladech]. Polsky jako: *W okopach Stalingradu*. Přel. Jędrzejewicz, Jerzy. Varšava 1948; 9. vydání: Varšava 1966.

Zapiski zevaki. Frankfurt nad Mohanem 1976. Polsky jako: *Notatki gapia*. In: „*Kontynent*“ *Wybór artykułów*. Přel. Drawicz, Andrzej...

II.

DZJUBA, I.: Ně zdavšyjsja lži. *Raduga*, 1990, č. 2.

HELLER, M.: Pamięci przyjaciele. *Kultura*, 1987, č. 12.

HERLING-GRUDZIŃSKI, G.: Spotkanie z Niekrasowem. *Kultura*, 1975, č. 5.

TÝŽ: Śmierć Wiktora Niekrasowa. *Kultura*, 1987, č. 12.

KONĚCKIJ, V.: Pariž bez prazdnika. *Něva*, 1989, č. 1–2.

TÝŽ: Posledňaja vstreča. *Ogoňok*, 1988, č. 35.

LAKŠYN, V.: „Novyj mir“ vo vremja Chruščova. *Znamja*, 1990, č. 6–7.

PLJUŠČ, L.: *Na karnavale istorii...* Česky jako: *Na karnevalu dějin*. Přel. Vrba, Martin. Doslov: Zabužková, Oksana. Přel. Kindlerová, Rita...

SERKE, J.: *Das Neue Exil. Die verbannten Dichter*. Frankfurt nad Mohanem 1985 (kapitola *Viktor Nekrasov. Der Remarque der Sowjetunion*).

SUCHANEK, L.: Mur. O zapiskach Wiktora Niekrasowa. In: TÝŽ (ed.): *Emigracja i tamizdat. Szkice o współczesnej prozie rosyjskiej...*

SVIRSKIJ, G.: *Na lobnom mestě. Litěraturnaja npravstvennogo soprotivlenija 1946–1986...*

Mychajlo OSADČYJ (1936–1994)

Novinář a spisovatel, dvakrát vězněný za přesvědčení, autor autobiografického románu *Bilmo (Běльмо)*.

Narodil se ve vesnici Kurmany (Sumská oblast) v rolnické rodině. Rodiče pracovali v kolchoze.

V roce 1958 dokončil studia na Novinářské fakultě Lvovské univerzity. Pracoval ve Lvovském televizním studiu. Od roku 1960 přednášel na Lvovské univerzitě. Od roku 1962 byl členem KSSS. V letech 1963–1964 zastával funkci tiskového instruktora Lvovského oblastního výboru Komsomolu. Podílel se na práci *Klubu tvůrčí mládeže „Prolisok“. Stal se členem Svazu novinářů Ukrajiny (SNU). V roce 1965 se stal vyšším přednášejícím novinářské katedry Lvovské univerzity. Obhájil doktorskou práci *Žurnalistyka Dijalnist' Ostapa Vyšni 1919–1933 (Novinářská činnost Ostapa Vyšni v letech 1919–1933)*. Redigoval univerzitní noviny s vysokým nákladem, byl zástupcem tajemníka fakultní stranické organizace.

Věnoval se novinářství a literární kritice, publikoval vlastní díla. Nakladatelství Kameňar vydalo sbírku jeho básní *Misjačne pole (Měsíční pole)*, ale po uvěznění autora byl celý náklad zničen.

Dvacátého osmého srpna 1965 byl uvězněn za *protisovětskou propagandu a agitaci*. Osmnáctého dubna 1966 ho Oblastní soud ve Lvově na neveřejném zasedání odsoudil podle par. 62, odst. 1 tr. z. USSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR) ke dvěma letům lágrů. Kladl mu za vinu nelegální rozšiřování článku *Z pryvodu procesu nad Pohružalskym (U příležitosti procesu s Pohružalským)* a dalších samizdatových materiálů. Ve stejné kauze byli souzeni rovněž Bohdan Horyň, *Mychajlo Horyň a Myroslava Zvaryčevska. Trest vykonával v *mordvinských táborech (pracoval jako truhlář). Při prohlídce v táboře v prosinci 1966 mu byl zabaven sešit, do kterého zapisoval překlady Federika Garcíi Lorky, básníků z baltských republik i vlastní díla.

Po návratu na svobodu se nemohl ve Lvově trvale přihlásit ani najít práci, byl mnohokrát zadržen kvůli porušení přihlašovací povinnosti. Nakonec se mu podařilo se přihlásit ve Lvovské oblasti a nastoupit jako dělník ve Lvovském podniku pro hluchoněmé.

Napsal román o Ostapu Višňovi *Henij smichu čy zustrič s voždem (Génius smíchu aneb Setkání s vůdcem)*. Ukázal v něm vazby spojující ve dvacátých letech literáty se stranickými hodnotáři. V roce 1968 vydal v samizdatu autobiografický román *Bilmo (Běльмо)*. Prostřednictvím moskevských disidentů ho předal na Západ, kde byl v roce 1971 uveřejněn. Byl přeložen do mnoha jazyků a dosáhl světového věhlasu. Podle opozičního badatele Heorhije Kasjanova je to *vynikající umělecko-filozofický esej v duchu existencialismu, věnovaný osudu člověka a jeho zážitkům po srážce se systémem*.

V roce 1969 podepsal protest bývalých politických vězňů proti opakovanému souzení lidí ve vězeních a v táborech. V roce 1970 poslal tajemníkovi SNU Olesi Hončarovi dopis na obranu *Valentyna Moroze.

Podruhé byl uvězněn 12. ledna 1972 za *druhé vlny zatýkání. Byl obviněn z autorství protisovětských článků, básní a próz, mimo jiné románu *Běльмо*, a zejména z předávání rukopisů do zahraničí. Čtvrtého a pátého září 1972 se u Oblastního soudu ve Lvově konalo hlavní líčení za zavřenými dveřmi. Byl odsouzen podle par. 62, odst. 2 tr. z. USSR (*par. 70, odst. 2 tr. z. RSFSR) k sedmi letům tábora se *zvláštním režimem a třem letům vyhnanství.

Trest vykonával znovu v *mordvinských táborech. Spolu se třemi jinými politickými vězni podepsal dopis kanadskému parlamentu a vládě s žádostí o zásah ve prospěch propuštění *Danyla Šumuka. V roce 1978 vytvořil petici k americkému národu, senátu a prezidentovi Jimmymu Carterovi, v níž popsal represe, jaké zakusil, a žádal o americké občanství.

Ukrajinská diaspora Osadčeho poctila literární Cenou Ivana Franka.

V lednu 1979 přijel do vyhnanství do obce Mylva poblíž Trojicko-Pečorsku (ASSR Komi). Pracoval jako topič, později jako hlídač. Za nevyjasněných okolností začal hořet sklad, který hlídal. Byl proti němu veden proces podle par. 99 tr. z. RSFSR za *zničení nebo poškození státního majetku neopatrností*. Měl zaplatit škodu. Potřebnou částku poslal *Andrej Sacharov, a kauza byla díky tomu skončena.

Po propuštění z vyhnanství se vrátil do Lvova. Dlouho byl bez práce, později pracoval jako vrátný, hlídač a topič.

V listopadu 1987 byl jedním z iniciátorů vzniku Ukrajinského sdružení nezávislé tvůrčí inteligence. Druhého prosince 1987 ho zbili neznámí pachatelé, kteří se mu vloupali do bytu. Mnohokrát mu někdo telefonicky vyhrožoval. Dvaadvacátého prosince 1988 byl oficiálně varován o trestní odpovědnosti za *příživnictví*.

Od roku 1988 redigoval samizdatový časopis *Katedra*. Vydal další tři básnické sbírky. V roce 1991 obhájil habilitační práci na Svobodné ukrajinské univerzitě v Mnichově. V roce 1993 se stal docentem katedry novinářství na Lvovské univerzitě.

Byl čestným členem švýcarského PEN klubu a členem rady Lvovské pobočky Svazu spisovatelů Ukrajiny.

Zemřel ve Lvově.

Stepan Sapelak

I.

Bilmo: avtobiografičnyj narys. Paříž – Baltimore 1971; Lvov 1993. Polsky jako: *Zdjęcie katarakty*.

Kultura Niezależna, 1986, č. 26 (úryvky).

Prybutna voda. Kyjev 1991.

Ukrajincetryzm. Naukovi praci, publicystyka. Ivano-Frankivsk 2001.

Yrij. Poeziji. Lvov 1993.

Zustrič z voždem. Ukrajinskyj visnyk, 1987, č. 8.

II.

BERDYCHOWSKA, B. – HNATIUK, O. (eds.): *Bunt pokolenia. Rozmowy z intelektualistami ukraińskimi...* Česky jako: *Vzpoura generace. Rozhovory s ukrajinskými intelektuály*. Přel. Šustrová, Petruška...

ČORNOVIL, V. (ed.): *Lycho z rozumu. Portrety dvadcaty „zločynciv“...*

CHOLODNYJ, M.: *Golgofa Mychajla Osadčoho*. Kyjev 1996.

TÝŽ: *Vynnym sebe ne vyznav...* Štrychy do portreta Mychajla Osadčoho. *Kyjiv*, 1995, č. 4.

KASJANOV, H.: *Nezhodni. Ukrajinska intelihencija v rusi oporu 1960–80-ch rokov...*

RUSNAČENKO, A.: *Nacionalno-vyzvolnyj ruch v Ukrajinii. Seredyna 1950-ch – počatok 1990-ch rokov...*

ZACHAROV, B.: *Narys istoriji dysydentskoho ruchu v Ukrajinii (1956–1987)...*

Mykola PLACHOTŇUK (1936–2015)

Lékař, člen *Klubu tvůrčí mládeže, společenský aktivista, distributor samizdatu.

Narodil se v Rusku ve vsi Fosforyt (Kurská oblast), kam jeho rodiče uprchli z Ukrajiny před *hladomorem v letech 1932–1933. Obětí *hladomoru byl jeho děd, zámožný rolník „rozku-lačený“ v roce 1930. Rodiče našli v Rusku zaměstnání ve fosfátovém dole. Za druhé světové války se rodina vrátila na Ukrajinu.

Po dokončení lékařských studií v Kyjevě v roce 1959 pracoval Plachotňuk na vesnici jako zdravotník. V roce 1960 začal studovat na Lékařské fakultě kyjevského Lékařského institutu. Byl aktivním komsomolcem, ve fakultní radě měl na starosti kulturu.

V roce 1963 se zapojil do práce *Klubu tvůrčí mládeže. Stýkal se tam s *Vjačeslavem Čornovilem, *Allou Horskou, *Jevhenem Sverstukem a *Ivanem Svitlyčným. Dvacátého třetího března 1963 uspořádal ve fakultním klubu poetický večer za účasti mj. Vitalije Korotyče, *Vasyly Symonenka a Mykoly Vinhranovského. Čtrnáctého prosince 1963 se zúčastnil *Symonenkova pohřbu a 22. prosince uspořádal v Lékařském institutu večer věnovaný jeho památce, na němž vystoupili mj. *Mychajlyna Kocjubynska, Korotyč, *Sverstuk a *Svitlyčnyj. Tento večer pokládal za první zkoušku své občanské dospělosti.

V létě 1963 napsal dopis ministerstvu vysokého školství SSSR s požadavkem, aby se přednášky konaly v ukrajinštině.

V srpnu 1965 za *první vlny zatýkání v řadách ukrajinské inteligence byl uvězněn jeho kolega z koleje, student stomatologie Jaroslav Hevryč. Při hlavním líčení za zavřenými dveřmi odmítl proti Hevryčovi vypovídat.

V roce 1966 dokončil studia a začal pracovat na vysoké škole.

Dvaadvacátého května 1967 se na mítinku u *pomníku Tarase Ševčenka sešlo několik stovek lidí – kladly se květiny, přednášely básně. Večer policie několik účastníků zadržela. Shromáždění vyrazili pod Plachotňukovým vedením k budově ÚV Komunistické strany Ukrajiny (KSU) s požadavkem na propuštění zadržovaných. Po několika dnech byl propuštěn z práce.

V roce 1969 se v jeho bytě konal večer věnovaný poemě Lesji Ukrajinky *Oderžyma (Posedlá)*, jehož se zúčastnili *Ivan Džuba a *Valentyn Moroz.

V červnu 1969 byl uvězněn básník Ivan Sokulskyj, se kterým se Plachotňuk seznámil několik měsíců předtím. Byl k tomuto případu vyslýchán a zanedlouho mu bylo nabídnuto, aby „na vlastní žádost“ odešel z katedry neuropatologie, kde právě začal pracovat. Když odmítl, byl propuštěn v rámci „snižování stavů“. V lednu 1970, když se v Dněpropetrovsku konal proces se Sokulským, poslal Plachotňuk otevřený dopis na jeho obranu do všech novin, které uveřejnily články „demaskující“ obžalovaného. V dubnu 1970 dopis uveřejnil nezávislý časopis **Ukrajinskyj visnyk* (č. 2).

V roce 1970 se účastnil předávání necenzurovaných materiálů do zahraničí prostřednictvím české studentky Kyjevské univerzity Anny Kocurové. Připravoval také další pašerácké kanály.

Dvanáctého ledna 1972 byl za *druhé vlny zatýkání uvězněn a obviněn podle par. 62, odst. 1 tr. z. USSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR). Bylo mu kladeno za vinu šíření (a předávání do zahraničí) časopisu **Ukrajinskyj visnyk*. Úřady zvláště podráždilo, že odmítl vypovídat proti redaktorovi časopisu *Čornovilovi: *Právě za to ho zavřeli do blázince* (podle: *Ukrajinski syluety* Michaila Chejfece).

Byl poslán na psychiatrickou expertizu do *Institutu Serbského v Moskvě. Tam mu vystavili diagnózu *schizofrenie s perzekučním bludem, s obdobími nepřičetnosti*. Oblastní soud v Kyjevě ho poslal na nucené léčení do *psychiatrické léčebny speciálního typu. Na jeho obranu nejednou vystupovala *Ukrajinská helsinská skupina.

V letech 1972–1978 pobýval v *Dněpropetrovské speciální psychiatrické léčebně a v Kažaňské speciální psychiatrické léčebně. V srpnu 1978 byl přeložen do léčebny běžného typu v obci Smela (Čerkaská oblast). Návrhy lékařských komisí na jeho propuštění domů (1974, 1976, 1977, 1979) byly mnohokrát odmítnuty kyjevským oblastním soudem. Léčebnu opustil až 5. března 1981. Nemohl najít zaměstnání v Kyjevě ani v okolí. Nakonec ho poslali na kurzy pracovního zdokonalení při poradně proti tuberkulóze v Čerkasech.

Šestého září 1981 byl pro vykonstruované obvinění uvězněn. Třicátého září 1981 ho převezli do psychiatrické léčebny ve Smele, ale expertiza prokázala, že je zdrav. Třicátého prosince 1981 se ocitl v *Institutu Serbského v Moskvě, kde byl ovšem také uznán za přičetného. V dubnu 1982 ho Okresní soud v Čerkasech odsoudil ke čtyřem letům odnětí svobody. Trest vykonával ve Vorošilovgradské oblasti (později Luhanská oblast). Od dubna 1984 pracoval jako dělník na stavbě nemocnice ve Vorošilovgradě (dnes Luhansk). V červnu 1984 byl podmíněně propuštěn. Dva roky pracoval jako ftizeolog v ambulanci TBC ve Vorošilovgradě.

Od května 1989 byl lékařem v městské protituberkulózní nemocnici v Kyjevě.

V roce 1991 se stal členem výboru „Helsinky 90“ a členem vedení *Celoukrajinského sdružení politických vězňů a pronásledovaných.

V časopise *Ukrajinska kultura* a v novinách *Čas* uveřejnil vzpomínky a povídky o „generaci šedesátých let“. Dokumentaci dědictví generace se věnuje společenské muzeum v Kyjevě, které vzniklo z iniciativy Mykoly Plachotňuka a *Nadiji Svitlyčné.

Iryna Rapp

I.

Dvadcať druhe travňa. *Čas–Time*, 15.–21. 5 a 22.–28. 5. 1997.

Pro Ivana Svitlyčného. In: SVITLYČNA, L. – SVITLYČNA, N. (eds): *Dobrookyj. Spohady pro Ivana Svitlyčného*...

Vjačeslav Čornovil i robitnyča molod'. *Čas*, 1999, č. 41–42.

Vony stojaly peredi mnoju. *Ukrajinska kultura*, 1995, č. 9–10.

Za namy – pravda. *Ukrajinskyj visnyk*, 1970, č. 2.

Zavše dbaty pro svoju postavu. *Vira*, [USA], 1998, č. 3.

II.

ALEKSEJEVA, L.: *Istorija inakomyслиja v SSSR...*

KASJANOV, H.: *Nezhodni. Ukrajinska intelihecija v rusi oporu 1960–80-ch rokiv...*

RUSNAČENKO, A.: *Nacionalno-vyzvolnyj ruch v Ukrajinu. Serydyna 1950-ch – počatok 1990-ch rokiv...*

Leonid PLJUŠČ (1939–2015)

Matematik, publicista, obránce lidských práv. Člen *Iniciativní skupiny na obranu lidských práv v SSSR, člen Zahraničního zastoupení *Ukrajinské helsinské skupiny. Oběť trestní psychiatrie.

Narodil se v obci Naryn (Kyrgyzstán) v dělnické rodině. V dětství byl těžce nemocen, čtyři roky byl upoután na lůžko.

V roce 1956 zakončil se stříbrnou medailí střední školu a nastoupil na Matematicko-fyzikální fakultu Oděské univerzity. Studia přerušil a rok pracoval jako venkovský učitel. V roce 1962 dokončil Matematicko-mechanizační fakultu Kyjevské univerzity. Do roku 1968 pracoval v Institutu kybernetiky Akademie věd USSR jako matematický inženýr se specializací na biokybernetiku a psychokybernetiku.

Po odchodu Chruščova v roce 1964 napsal ústřednímu výboru KSSS dopis, v němž nastínil své názory na demokratizaci v SSSR. Od roku 1966 psal pro samizdat články o povaze sovětského státu, jeho ideologii a o problémech národů SSSR. Jako mnoho jiných disidentů své generace byl přesvědčeným marxistou a věřil v socialismus „s lidskou tváří“.

Aktivně se účastnil ukrajinského národně demokratického hnutí *„šedesátníků“. Byl spojkou mezi ukrajinskými a moskevskými obránci lidských práv. Díky němu se Moskvané seznámili s ukrajinským samizdatem. Z Moskvy přivážel podzemní publikace do Kyjeva, odkud se šířily po celé Ukrajině.

V červenci 1968 poslal do novin *Komsomolskaja pravda* článek ostře kritizující způsob, jakým sovětský tisk informoval o kauze *Alexandra Ginzburga (*proces čtyř), a byl za to propuštěn z práce v Akademii věd. Začal shromažďovat informace o porušování lidských práv na Ukrajině a předávat je do **Kroniky aktuálních událostí*, rozšiřoval **Ukrajinskýj visnyk*. V roce 1968 podepsal petici na obranu účastníků *demonstrace sedmi na Rudém náměstí proti *invazi do Československa. V květnu 1969 nastoupil na čas do tiskárny, odkud byl propuštěn za podepsání dopisu OSN. Stal se členem *Iniciativní skupiny na obranu lidských práv v SSSR (IS). Dvacátého května 1969 podepsal první dopis IS, informující o jejím založení, poté 26. listopadu 1969 dopis o represích proti členům skupiny, v květnu 1970 pak dopis agentuře *Novosti* a agentuře *Reuters* s popisem činnosti skupiny a 26. listopadu 1971 dopis Pátému sjezdu Mezinárodního kongresu psychiatrů, vyzývající účastníky sjezdu, aby vystoupili proti využívání psychiatrie k represivním účelům v SSSR. V letech 1969–1971 podepisoval dopisy na obranu *Alexandra Solženicyna, *Andreje Sacharova, *Vladimira Bukovského, Žorese Medveděva.

Patnáctého ledna 1972 byl uvězněn za *protisovětskou agitaci a propagandu*, v lednu 1973 rozhodl Oblastní soud v Kyjevě, že Pljušč spáchal trestný čin ve stavu nepřičetnosti a 15. července ho poslal s diagnózou *příznaků schizofrenie* na nucené léčení do *Dněpropetrovské speciální psychiatrické léčebny. Asi osm měsíců byl „léčen“ haloperidolem. Po vynesení rozsudku začala v USA a ve Francii rozsáhlá kampaň na obranu Pljušče a *Jurije Šichanoviče, začal pracovat zvláštní výbor, z něhož se později stal Výbor na obranu Leonida Pljušče, který vydával bulletin informující o podmínkách, v nichž se nachází. Velkou roli při přijímání a předávání informací do zahraničí sehrála jeho manželka Tatjana Žitnikova. Vedla o manžela neustálý boj,

psala výzvy a dopisy různým institucím v SSSR i v zahraničí, požadovala přerušení „léčby“. Několik let usilovala o emigraci, protože si myslela, že jedině tak je možné manžela zachránit.

Třetího června 1974 lékařská komise léčbu prodloužila. V létě téhož roku vydal Mezinárodní kongres matematiků ve Vancouveru prohlášení s požadavkem Pljuščova okamžitého propuštění. V roce 1975 sebrala *Tatjana Chodorovič materiály a vydala v samizdatu knihu *Istorija bolezni Leonida Pljušča (Historie choroby Leonida Pljušče)*. Třiadvacátého října 1975 se v Paříži konala velká demonstrace na jeho obranu. Jeho propuštění požadovali vůdci komunistických stran Anglie, Francie a Itálie. Kampaň za Pljuščovo propuštění měla velký význam pro objasnění mezinárodnímu společenství, jak se v SSSR zneužívá psychiatrie.

V lednu 1976 byl vyvezen ze Sovětského svazu. Usadil se ve Francii. Západní psychiatři prohlásili, že je zdrav.

V roce 1976 napsal autobiografii nazvanou *Na karnavale istorii (Na karnevalu dějin)*, která byla přeložena do mnoha jazyků (česky vyšla v roce 2018).

V roce 1977 se stal představitelem *Ukrajinské helsinské skupiny na Západě. Věnoval mnoho času a sil, aby pomohl přátelům vězněným v sovětských vězeních a lágrech. Koncem sedmdesátých let se zbavil iluze o „dobrém“ socialismu a stal se z něj rozhodný antikomunista. Publikoval v časopisech *22*, *Forum* a **Kontiněnt*.

Jeho zájmy se postupně posunuly od politiky ke kulturologii a literární vědě. Vstoupil do Svazu ukrajinských spisovatelů „Slovo“, stal se řádným členem Vědeckého sdružení Tarase Ševčenka. Vydal monografii *Ekzod Tarasa Ševčenka. Navkolo „Moskalevoji krynyci“ (Exodus Tarase Ševčenka. Kolem „Moskevské studny“*, 1989). Téměř zcela se věnoval literatuře.

Od začátku devadesátých let pobýval na Ukrajině, mj. se v listopadu 1994 zúčastnil Kongresu bývalých politických vězňů.

Je autorem studií o tvorbě Bohdana-Ihora Antonyče, Vasyla Barky, Oleksandra Dovženka, *Alexandra Galiče, Mykoly Chvylového, *Mykoly Rudenka, *Vasyla Stuse, Tarase Ševčenka, Pavla Tyčyny, které vyšly v ukrajinských, francouzských a ruských periodících. Je také autorem dokumentárního filmu *Z Maloruska na Ukrajinu* (1991) o stavu a perspektivách ukrajinské kultury.

Jevhen Zacharov

I.

Ekzod Tarasa Ševčenka. Navkolo „Moskalevoji krynyci“. Edmonton 1986; také in: *Vybrane*, sv. 1. Kyjev 2001.

Joho tajemnycja, abo „Prekrasna loža“ Chvylovoho. Kyjev 2006.

Ludonnavysnyctvo (do džerel). Kyjev 2007.

My najmyty v abstraktnoji chymery. *Ukrajina*, 1990, č. 29.

Na karnavale istorii... Česky jako: *Na karnevalu dějin*. Přel. Vrba, Martin. Doslov: Zabužková, Oksana. Přel. Kindlerová, Rita...

Ukraine: è nous l' Europe. [Monaco] 1993.

Vybrane, sv. 1–4. Kyjev 2001.

II.

ALEKSEJEVA, L.: *Istorija inakomyслиja v SSSR...*

ALTUŇAN, G.: *Cena svobody. Vospominanija dissidenta...*

Dokumenty po dělu Leonida Pljušča. Frankfurt nad Mohanem 1974.

HIMKA, J. P.: Leonid Pliushch: The Ukrainian Marxist Resurgent. *Journal of Ukrainian Studies*, 1980, č. 2.

CHODOROVICH, T.: *Istorija bolezni Leonida Pljušča...*

KASJANOV, H.: *Nezhodni. Ukrajinska intelihencija v rusi oporu 1960–80-ch rokov...*

PLJUŠČ, L.: „Ja – mistyk, vypadkovostej ne vyznaju...“. *Literatura plus*, 2001, č. 6 (rozhovor).

TĚRNOVSKIJ, L.: Tajna IG...

Jevhen PROŇUK (nar. 1936)

Filozof. Aktivista ukrajinského národního hnutí, autor jeho programu (1964), distributor samizdatu, vězněný za přesvědčení. Zakladatel *Celoukrajinského sdružení politických vězňů a pronásledovaných.

Narodil se ve vesnici Chomjakovka ve Stanislavovské oblasti (dnes Ivanofrankivská oblast) v rodině kováře. Otec byl členem podzemní *Organizace ukrajinských nacionalistů a poté *Ukrajinské povstalecké armády. Během zátahu, který v roce 1945 provedla vojska NKVD, byl dopaden se zbraní v ruce a odsouzen na patnáct let nucených prací ve vorkutských dolech; propuštěn byl v roce 1956.

V roce 1947 byla rodina deportována do Karagandy (v Kazachstánu) do zvláštního sídliště. Matka byla nucena pracovat nad své síly a brzy zemřela. Děti se dostaly do sirotčince nejprve v Sarani, později v Karkaralinsku. Proňuk uprchl z Kazachstánu, když mu ještě nebylo 16 let (s tímto věkem byla spojena povinnost registrovat se na speciální komandatuře) a dostal se do Kyjeva. Pracoval jako soustružník, svářeč a kontrolor, učil se ve večerní škole.

V letech 1957–1962 studoval filozofii na Kyjevské univerzitě. V roce 1962 se stal vědeckým pracovníkem Filozofického ústavu Akademie věd USSR.

Koncem padesátých let se připojil k hnutí usilujícímu o dosažení národní a kulturní nezávislosti Ukrajiny, opozičnímu vůči komunistickému režimu. Navzdory dohledu a celkové kontrole KGB se s kolegy, zejména s Vasylem Lisovým, věnoval distribuci samizdatu. Od roku 1963 úzce spolupracoval s *Ivanem Svitlyčným.

V roce 1964 napsal pro samizdat programový článek *Stan i zavdanňa ukrajinskoho vyzvolnoho ruchu (Stav a úkoly ukrajinského osvobozeneckého hnutí)*. Text, který *Svitlyčnyj vypravil do samizdatového oběhu, KGB mnohokrát zabavila při zatýkání *„šedesátníků“ v srpnu a v září 1965. KGB se však nepodařilo určit autora a sdělila ústřednímu výboru Komunistické strany Ukrajiny (KSU), že text přišel ze zahraničí od tamních ukrajinských nacionalistů. Přesto Proňuka šikanovala – znemožnila vydání jeho knihy, nedovolila obhajobu jeho doktorské práce, stanovenou na první polovinu prosince 1965. KGB také prostřednictvím ÚV KSU požadovala jeho propuštění z Filozofického ústavu, mj. za výpověď ve prospěch Jaroslava Hevryče, uvězněného v *první vlně zatýkání ukrajinské inteligence. Řediteli institutu se podařilo Proňuka před propuštěním z práce ubránit, ale přišel o postavení samostatného vědeckého pracovníka a byl zaměstnán v knihovně.

Po *druhé vlně zatýkání v roce 1972 vydali společně s Lisovým nelegálně šesté číslo **Ukrajinského visnyku*, aby tak odvrátili pozornost úřadů a vytvořili alibi zakladateli a redaktorovi časopisu *Vjačeslavu Čornovilovi, proti kterému bylo vedeno trestní stíhání.

Šestého července 1972 byl Proňuk uvězněn a obviněn podle par. 62, odst. 1 tr. z. USSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR). Šestého prosince 1973 ho Oblastní soud v Kyjevě ve společném hlavním líčení s Lisovým a *Vasylem Ovsijenkem odsoudil k sedmi letům odnětí svobody v táborech a pěti letům ve vyhnanství. Obžalovaným bylo přičítáno mj. vydání šestého čísla časopisu **Ukrajinskyj visnyk* a rozšiřování otevřeného dopisu (jehož autorem byl Lisovyy) členům ÚV KSSS a ÚV KSU. Krátce po uvěznění Proňuka byl vykonstruován případ proti jeho otci.

Vyšetřovatelé prohlásili, že soud s otcem závisí na tom, zda se syn přizná k vině. Proňuk se nepřiznal, jeho otec byl odsouzen a do smrti – v roce 1978 – se nedostal na svobodu (v roce 1992 byl rehabilitován).

Při nucené práci v *permských táborech nedokázal v oslabení tuberkulózou plnit normu a správa táborů ho za to šikanovala. Devátého ledna 1978 napsal dopis generálnímu řediteli Mezinárodní organizace práce, v němž ho informoval, že SSSR neplní dohody, které ratifikoval. Uvedl také, že v SSSR existuje nucená práce a že vězňové pracují jako otroci. V souvislosti s případem ruského disidenta *Jurije Orlova, obviněného z rozšiřování nepravdivých informací o životních podmínkách v táborech a věznicích, podepsal Proňuk spolu s dalšími vězni prohlášení, v němž požadoval, aby byl vyslechnut k okolnostem zaměstnávání vězňů.

Vyhnanství vykonával v sovchozu v Leninabadské oblasti (Uzbekistán). Pracoval jako zámečnický. Předsednictvo Nejvyššího sovětu Uzbecké SSR mu navrhlo, aby požádal o milost, ale on na to nepřistoupil.

Po vykonání celého trestu se v dubnu 1984 vrátil do Kyjeva. S obtížemi získal místo knihovníka v jedné vědecko-výzkumné instituci.

V roce 1988 se podílel na vzniku *Ukrajinského helsinského svazu, byl členem jeho výkonného výboru. Ve stejném roce pracoval v iniciativní skupině, která založila ukrajinský *Memoriál Vasyla Stuse. V roce 1989 inicioval činnost *Celoukrajinského sdružení politických vězňů a pronásledovaných. Od začátku zastával funkci jeho předsedy. Založil časopis *Zona* (1991), který je orgánem sdružení. Patřil také mezi organizátory *Národního hnutí Ukrajiny (NHU) a Ukrajinské republikánské strany a do roku 2001 byl členem jejího vedení.

V letech 1990–1994 byl poslancem kyjevské městské rady, od roku 1992 řídil oddělení humanitárních záležitostí. V letech 1994–1998 byl poslancem za NHU. Stál v čele parlamentního výboru pro lidská práva, národnostní menšiny a mezinárodní vztahy.

Exilový svaz osvobození Ukrajiny mu v roce 1977 přiznal Cenu za *obětavou práci pro dobro celého ukrajinského národa a za velký příspěvek k osvobození Ukrajiny a podporu svobody všech národů světa*. V roce 1996 ho Mezinárodní sdružení bývalých vězňů a obětí komunismu vyznamenalo křížem za činnost v oblasti lidských práv.

Tamara Pacholok

I.

Komunizm: intelektualnyj henocyd v Ukrajině. *Zona*, 1994, č. 7.

Totalnyj gandž, abo perebudova z pohľadu sociolohiji. *Ukrajinskyj visnyk*, 1988, č. 13.

Za chlib ne plaťat' svobodoju. Kyjev 2006.

II.

BERDYCHOWSKA, B. – HNATIUK, O. (eds.): *Bunt pokolenia. Rozmowy z intelektualistami ukraińskimi...* Česky jako: *Vzpouřa generace. Rozhovory s ukrajinskými intelektuály*. Přel. Šustrová, Petruška...

KASJANOV, H.: *Nezhodni. Ukrajinska intelihencija v rusi oporu 1960–80-ch rokiv...*

RUSNAČENKO, A.: *Nacionalno-vyzvolnyj ruch v Ukrajině. Seredyna 1950-ch – počatok 1990-ch rokiv...*

V lagere na Urale my znali – Nürnberg-2 [Norimberk-2] budět! *Nězavisimost'*, 19. 4. 1996 (rozhovor).

Irina RATUŠINSKAJA (nar. 1954)

Ruská spisovatelka spjatá s Ukrajinou, vězněná za činnost na obranu lidských práv, autorka lágrových vzpomínek *Seryj – cvet naděždy (Šedá je barva naděje)*.

Narodila se v Oděse v rodině intelektuálů s polskými katolickými kořeny. Její pradědeček padl v lednovém povstání (ale dědeček už byl plukovníkem ruské Bílé armády – bělogvardějců). V roce 1976 dokončila studia na Fyzikální fakultě Oděské univerzity.

Konflikty začaly už ve škole – přičila se jí nucená ateizace, pokládala křesťanství za základ svého života a tvorby. V době studií se účastnila amatérských představení, hodně četla, seznámila se se samizdatem, kopírovala zakázanou literaturu. Její učebnicí se stalo **Souostro-ví Gulag* a **Solženicynova výzva: Nevěř. Neboj se. Nepros* – její devízou, zejména v kontaktech s bezpečnostní službou. S KGB se totiž setkala na studiích, kdy jí nabízeli práci ve skupině informátorů specializovaných na kontakty s cizinci. Odmítla. Varovali ji, že tak ztratí naději na kariéru ve svém oboru.

Pracovala jako asistentka na Oděské univerzitě. Když odmíla uplatnit antisemitská kritéria u přijímacích zkoušek, musela odejít. Pracovala jako učitelka fyziky a matematiky ve škole. Žáky, které připravovala soukromými hodinami na přijímací zkoušky na vysokou školu, předvolávala KGB na „důvěrné“ pohovory.

Svého budoucího manžela Ihora Heraščenko znala od dětství. Vzali se v roce 1979. Bydlela u manžela v Kyjevě. Oba udržovali styky s moskevskými a leningradskými obránci lidských práv a samizdatovými autory, hlavně s Valerijem Senděrovem. Uveřejnila v nezávislých periodických mnoho článků a dokumentů na obranu lidských práv. Svým autorstvím se netajila. Její básně a povídky se šířily v neoficiálním oběhu od roku 1973. Řídila se principem úplné otevřenosti jak v oblasti literární tvorby, tak v činnosti na obranu lidských práv.

V roce 1981 poslali s manželem dopis předsednictvu Nejvyššího sovětu SSSR, v němž požadovali, aby Nejvyšší sovět *zařadil do 6. hlavy Ústavy SSSR doplňující článek následujícího obsahu: Občan SSSR má právo odcestovat ke stálému pobytu za hranice SSSR*. V odůvodnění se odvolávali na Pakt o občanských a politických právech a na články 4 a 29 Ústavy SSSR. Toto vystoupení vyplývalo z jejich zájmu o otázku antisemitismu a o problémy „otkazníků“. Sami se již dříve pokoušeli vycestovat do Izraele, v roce 1980 jim byl odjezd zamítnut.

Desátého prosince 1981 se dostali na deset dnů do vězení za účast na demonstraci na obranu lidských práv na Puškinově náměstí v Moskvě.

Poté, co u ní proběhlo několik domovních prohlídek, byla 17. září 1982 uvězněna. Za vinu jí kladli šest básní (mj. *Ty má nenáviděná země, Dopis do roku 21, Stále stejný – v prázdných celách obľudných sachů*), které vyšly v zahraničí, přechovávání samizdatu a činnost na obranu lidských práv (konkrétně šlo o protest proti vyhnanství *Andreje Sacharova, zaslaný vládě). Básně byly považovány za jeden z důkazů protitsovětské agitace a propagandy, neboť autorka *tvrdí, že naše země má být „ubohá“, „plodící věrné poddanské slouhy“ a vládne v ní údajný teror proti jinak smýšlejícím* (z odůvodnění rozsudku). Při hlavním líčení se nepřiznala k vině, odmítla se procesu účastnit a byla zbavena práva na obhajobu i na poslední slovo. Třetího března 1983 ji Oblastní soud v Kyjevě odsoudil podle par. 62, odst. 1 tr. z. USSR a analogického

*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR k sedmi letům v tábore a pěti letům ve vyhnanství. Josif Brodskij v článku o její tvorbě napsal: *Politické soudnictví je zločinné už z podstaty. Odsouzení básníka je zločin nejen kriminální povahy, ale i antropologický. Je to zločin proti jazyku, proti tomu, čím se člověk liší od zvířat.*

Trest vykonávala v *mordvinských táborech. Podepsala prohlášení *V zaštitu rastoptan-ných prav (Na obranu pošlapávaných práv)* adresované vládám západních států. Začátkem září 1983 byla v ženském podtáboře vyhlášena hladovka. Při pokusu o nucené krmení dostala otřes mozku, ale bylo jí upřeno léčení. Prodělala také zápal plic. Přes nelidské podmínky nepřestala psát, předávala texty na svobodu, mj. sbírku básní *Vně limita (Za hranicí)*.

Hnutí na obranu Ratušinské se ve světě rozvinulo hned po vynesení rozsudku. O její propuštění usilovala *Amnesty International a mezinárodní PEN klub, jehož členkou byla od roku 1983.

Devátého října 1986 ji nemocnou a vyhublou přivezli domů. Zahájila kroky vedoucí k emigraci. V prosinci 1986 odjeli s manželem do Anglie. Později, když se účastnila mezinárodního festivalu poezie v Holandsku, se dozvěděla, že byli oba zbaveni sovětského občanství.

Po odjezdu ze SSSR hodně cestovali po světě, vedli společně kampaně na obranu sovětských politických vězňů. Zdrojem obživy se jí stala literární činnost. Její díla vyšla v patnácti zemích.

Je autorkou knihy *Šedá je barva naděje*, líčící život v jediném lágru pro ženy v poststalin-ském období. V USA a dalších zemích vyšel soubor povídek *Skazka o trjoch golovach (Pohádka o třech hlavách)*, autobiografický román *Otkuda čto berjotsja (Odkud se co bere)* a historický román *Oděssity*. V mnoha zemích vyšly sbírky jejích básní, které se dostaly rovněž do četných antologií. Je laureátkou šesti mezinárodních cen, nejen literárních (1986), ale i za osobní statečnost (1987), za činnost v oblasti literatury a obrany lidských práv (1989), za nejlepší náboženskou knihu roku (*Šedá je barva naděje*, 1989).

V roce 1991 obdržela zpět ruské občanství a byla rehabilitována. Do roku 1998 žila s mužem a dětmi v Londýně, pak se přestěhovala do Moskvy.

Sofija Karasyk

I.

BUKOWSKI, W. – GIERASZCZENKO, I. – LEDEN, M. – RATUSZYŃSKA, I. – SUWOROW, W.: *Złoty eszelon*. Varšava 2001.

Mój ty kraju znienawidzony! Předmluva a přel.: Woroszylski, Wiktor. NOWA, Varšava 1987 (básně).

Oděssity. Roman. Moskva 1996.

Seryj – cvet naděždy... Česky jako: RATUŠINSKÁ, I.: *Šedá je barva naděje*. Přel. Ryčlová, Ivana... *Stichi*. Ann Arbor [USA] 1984.

Stichi. Kyjev 1993.

II.

MALKOVA, T.: Maty i mačucha, blahoslovy... *Ukrajina*, 1992, č. 9.

RUDZIEWICZ, I.: Wątki polskie w twórczości Ireny Ratuszyńskiej. *Przegląd Wschodni*, 1992/1993, č. 4.

TARKOWSKA, J.: Motywy twórczości Ireny Ratuszyńskiej. *Przegląd Rusycystyczny*, 1994,

č. 3/4. Také in: MUCHA, B. (ed.): *Pisarz i władza (od Awwakuma do Sołženicyna)*. Łódź 1994. Rozšířená verze in: *Studia Litteraria Polono-Slavica*, sv. 2: *Literackie świadectwa zniewolenia...*

Wywiad z I. Ratuszyńską. *Kultura Niezależna*, 1988, č. 40 (překlad rozhovoru v BBC v únoru 1987).

ŻERNICKI, J. [vl. jm. Patrzalek, Tadeusz]: „Mój ty kraju znienawidzony“ (O poezji Ireny Ratuszyńskiej). In: *Do współczesności. Materiały do uczenia języka polskiego w klasie maturalnej*. Aspekt, Vratislav 1989 (*Glosariusz*, seš. 5). Přetisk in: *Glosariusz od Młodej Polski do współczesności*. Vratislav 1991.

Vasyl ROMAŇUK (1925–1995)

Pravoslavný kněz. Člen *Organizace ukrajinských nacionalistů.

Od sedmdesátých let náboženský a společenský aktivista, autor samizdatu, člen *Ukrajinské helsinské skupiny; vězeň lágrů. Od roku 1993 – patriarcha Volodymyr, hlava Ukrajinské pravoslavné církve Kyjevského patriarchátu.

Narodil se ve vesnici Chomčyn (Stanislavovská oblast, nyní Ivanofrankivská oblast) v rolnické rodině.

V devatenácti letech ho uvěznilo NKVD kvůli příslušnosti k *Organizaci ukrajinských nacionalistů. Na podzim 1944 ho vojenský tribunál NKVD Stanislavovské oblasti odsoudil ke dvaceti letům odnětí svobody v nápravných pracovních táborech. Trest vykonával v Kustolevské zemědělské kolonii č. 17 v Poltavské oblasti. V roce 1946 byl v táboře odsouzen podle par. 54, odst. 10 a par. 54, odst. 11 tr. z. USSR (*par. 58, odst. 10 a 11 tr. z. RSFSR) k deseti letům v lágrech a pěti letům zbavení občanských práv. Trest vykonával na Kolymě. Byl předčasně propuštěn 9. září 1953.

V roce 1959 byl rehabilitován a mohl se vrátit na Ukrajinu. Stal se diákonem, vystudoval Moskevský duchovní seminář, sloužil ve farnostech Ivanofrankivské oblasti. Čtvrtého května 1970 u něho proběhla domovní prohlídka v souvislosti s případem *Valentyna Moroze. Po *Morozově procesu vystoupil na jeho obranu, napsal dopis Nejvyššímu soudu USSR. Dopis vydal ukrajinský exilový tisk. V reakci na uveřejnění bylo rozpuštěno farní společenství ve vesnici Kosmač na západní Ukrajině a Romaňukovi bylo zakázáno sloužit liturgii.

Dvacátého ledna 1972 byl uvězněn a 12. června 1972 ho Oblastní soud v Ivano-Frankivsku odsoudil podle par. 62, odst. 2 tr. z. USSR (*par. 70, odst. 2 tr. z. RSFSR) k sedmi rokům odnětí svobody (první dva roky měl strávit ve věznici, zbytek v táborech se *zvláštním režimem) a ke třem letům ve vyhnanství. Byl označen za *zvláště nebezpečného recidivistu*. Za vinu mu kladli mj. dva dopisy zahraničním rozhlasovým stanicím, informující o porušování práv Ukrajinců v SSSR, a čtyři sešity obsahující řadu *pomlouvačných dokumentů a básní*.

Trest vykonával ve *vladimířské věznici a v *mordvinských táborech. Podílel se na kolektivních protestních akcích. Prvního července 1976 se zřekl sovětského občanství. V lágru v roce 1977 vstoupil s *Eduardem Kuzněcovem a *Danylem Šumukem do neoficiálního výboru, který měl přispět k vytvoření příznivé atmosféry a vzájemné úcty a respektování humanitárních práv jednotlivce v řadách politických vězňů různé ideové orientace.

V roce 1978 napsal s *Oleksijem Tychým práci *Istoryčna dola Ukrajiny. Lyst ukrajinskych politvjazniv (Historický osud Ukrajiny. Dopis ukrajinských politických vězňů)*, v němž se za základ národní existence pokládaly zásady obsažené ve **Všeobecné deklaraci lidských práv* a paktech a dokumentech OSN o nezávislosti a suverenitě národů a společností. Autoři se distancovali od politiky KSSS v národnostní otázce i od oficiálního výkladu pojetí demokracie. V kapitole *Istoryčna dola Ukrajiny (Historický osud Ukrajiny)* popsali důsledky připojení Ukrajiny k Rusku, obzvláště dramatické v sovětském období (*rozkulačování*, *hladomor v letech 1932–1933, poválečné represe), a vyjádřili naději, že v budoucnu vznikne nezávislý demokratický ukrajinský stát. V kapitole *Možlyvi formy oporu (Možné formy odporu)* navrhovali zavede-

ní *zásad chování Ukrajince*, které by zabránily duchovnímu a kulturnímu zničení národa. Byly jimi pasivní odpor vůči rusifikaci – používání pouze mateřského jazyka, odmítání vojenské služby za hranicemi Ukrajiny, nepřijímání práce mimo Ukrajinu. Kromě toho se doporučovalo dodržování všeobecně přijatých etických a morálních norem: nepoužívat sprostých slov, nepít nadměrné množství alkoholu, neobklopotovat se luxusními věcmi, nehromadit peníze, ale dávat je na dobročinné účely. Ve shrnutí autoři napsali: *Není potřeba porušovat zákony. Stačí využívat práv obsažených v Ústavě SSSR*.

Otázkou drastického porušování lidských práv v SSSR se Romaňuk zabýval v dopise Světové radě církví, *Amnesty International, prezidentovi Jimmymu Carterovi, papeži Pavlovi VI., společně s vězni jiných národností podepisoval kolektivní dopisy a výzvy. Na jeho obranu vystupovali nejen ukrajínští disidenti a političtí vězni, bránili ho rovněž Rusové – *Andrej Sa-charov a *Sergej Želudkov.

V roce 1978 ho skupina vězňů *mordvinských táborů – členů *Ukrajinské helsinské skupiny (UHS), mezi nimi *Svjatoslav Karavanskyj, Bohdan Rebryk a *Danylo Šumuk – doporučila na členství ve skupině. V nepřítomnosti do ní byl přijat v roce 1979.

Ve vyhnanství byl ve vesnici Sangar v Jakutsku, kde pracoval jako topič a hlídač. V roce 1982 se po dvaceti letech věznění vrátil na západní Ukrajinu do Kosiva, kde žila jeho rodina. Hned mu byl stanoven ochranný dohled. Začal usilovat o povolení odjet do Kanady a 27. července 1988 opustil SSSR. V letech 1988–1990 pracoval v Severní Americe ve farnostech *Ukrajinské autokefální pravoslavné církve v diaspoře, věnoval se literární činnosti, mj. napsal knihu *Holos u pusteli (Hlas na poušti)*.

V roce 1990 se vrátil domů. Vstoupil do řádu a přijal jméno Volodymyr. V květnu 1990 se stal užhorodským a vinogradovským biskupem, poté vyšegorodským a bělocerkevským arcibiskupem, vikářem *Ukrajinské autokefální pravoslavné církve.

Na začátku roku 1993 se stal lvovským a sokalským arcibiskupem, členem Svatého synodu Ukrajinské pravoslavné církve Kyjevského patriarchátu, od 13. května 1993 plnil povinnosti strážce Patriaršního stolce. Stal se černihovským a sumským metropolitou, v říjnu 1993 byl zvolen patriarchou Ukrajinské pravoslavné církve Kyjevského patriarchátu.

Zemřel 14. července 1995 v Kyjevě. Měl být pochován v kyjevském klášteře sv. Sofie, ale úřady to nepovolily: nesouhlas vysvětlovaly památkovým charakterem kláštera, který je v péči UNESCO. Navrhly, aby byl patriarcha pochován na historickém hřbitově Bajkova. Patriarchát zpočátku s návrhem souhlasil, ale v poslední chvíli změnil názor. Osmnáctého července 1995 se pohřební průvod vydal na Sofijské náměstí. Došlo k nepokojům, pořádková služba účastníky pohřbu zbila. Nakonec patriarcha spočinul na Sofijském náměstí u zdi kláštera sv. Sofie.

Iryna Rapp

I.

A Ukranian Priest's Appeals from a Soviet Labor Camp. Baltimore 1976.

Jestem kaplanem. List do redakci „L' Osservatore Romano“. In: KUPCZYŃSKI [KUPČYNSKYJ], R.: *Pogrom na Ukrainie 1972–1980...*

ROMAŇUK, V. – TYCHYJ, O.: *Istoryčna dola Ukrajiny*. In: *Ukrajinskyj pravozachysnyj ruch. Dokumenty i materialy kyjivskoj Ukrajinskoji hromadskoj hrupy spryjanňa vykonanňa Helsinskych uhod...*

Vasyl Romanyuk, a Voice in the Wilderness. Letters, Appeals, Essays. Wheaton [USA] 1980.

II.

KASJANOV, H.: *Nezhodni. Ukrajinska intelihencija v rusi oporu 1960–80-ch rokiv...*

ROMAŇUK, T.: *Patriarch Volodymyr, abo spohady pro baťka. Dokumentalnyj narys. Kyjev 2000.*

RUSNAČENKO, A.: *Nacionalno-vyzvolnyj ruch v Ukrajin. Seredyna 1950-ch – počatok 1990-ch rokiv...*

Ukrajinska Helsinska hrupa. Do 20-litt'a stvorenňa...

Mykola RUDENKO (1920–2004)

Básník, spisovatel, filozof, obránce lidských práv, zakladatel

***Ukrajinské helsinské skupiny, politický vězeň.**

Narodil se ve vesnici Jurjevka (Luhanská oblast) v hornické rodině. Otec zahynul v roce 1927 v dole. Matka se třemi dětmi pracovala v zemědělském hospodářství. Po roce musela veškerý majetek a půdu předat do kolchozu, kde byla zaměstnána. V osmi letech Rudenko po úrazu oslepl na levé oko. Tragické období *hladomoru v letech 1932–1933 si zapamatoval na celý život.

Po dokončení školy vstoupil do komunistické strany. V roce 1939 zvítězil v konkurzu lidového komisařství osvěty a získal stipendium – mohl začít studovat filologii na Kyjevské univerzitě, avšak již po dvou měsících byl povolán do armády. Čtvrtého října 1941 byl těžce raněn u Leningradu. Po dlouhodobé léčbě byl jmenován politrukem v nemocnici u fronty. V roce 1946 byl demobilizován, ale na univerzitu se už nevrátil. Poté, co mu v roce 1947 vyšla sbírka básní *Z pochodu*, byl přijat do Svazu spisovatelů Ukrajiny (SSU). Pracoval jako tajemník nakladatelství Rad'anskyj pysmennyk, byl redaktorem časopisu *Dnipro*, tajemníkem stranického výboru SSU, členem městského výboru Komunistické strany Ukrajiny (KSU) v Kyjevě.

Je autorem mnoha knih básní, románů *Viter v oblyččja (Vitr do očí, 1955)* a *Ostanňa šablja (Poslední šavle, 1959)* a fantastických románů *Slidami kosmičnoji katastrofy (Po stopách kosmické katastrofy, 1962)*, *Čarivnyj bumerang (Kouzelný bumerang, 1966)*.

V roce 1949 v období „boje s kosmopolitismem“ se od něj vyžadovalo, aby sestavil negativní charakteristiky židovských spisovatelů. Za to, že sabotoval pokyn okresního výboru, měl být na podzim 1949 vyloučen ze strany (oficiálně *za neplacení příspěvků*). Od roku 1950 už neměl žádné funkce, dobrovolně se zbavil všech výsad sovětského establishmentu. *Dlouho jsem byl hodně stranický člověk*, řekl později v jednom rozhovoru. *Dlouho jsem si zachoval hlubokou víru ve velkou věc komunistické strany, byl jsem věrným stalinistou, napsal jsem spoustu básní věnovaných vůdci, dokonce i poemu o Stalinovi.*

Rozchod se Stalinovým kultem na XX. sjezdu KSSS v roce 1956 pro něj byl velký otřes. Za začátek své disidentské činnosti pokládal vystoupení na plénu vedení SSU v roce 1957, kdy sovětskou byrokracii obvinil z rusifikace Ukrajiny, z toho, že vytvořila Stalinův kult a snaží se o jeho obrození. V roce 1960 napsal Nikitovi Chruščovovi dopis o nezbytnosti reformovat za nových podmínek státní systém. Změny podle něho vyžadoval především správní aparát (strana neměla rozhodovat o všem) a volební systém. Přesvědčoval, že nejde jen o samotného Stalina – jestliže mohl tolik let stát v čele strany a státu paranoik a sadista, znamená to, že teorie, na níž jsou postaveny základy státu, obsahuje lež.

Studium *Kapitálu* ho přesvědčilo, že teorie nadhodnoty, základní pro Marxovu koncepci, je mylná. Dospěl k závěru, že tato nadhodnota nevzniká z vykořisťování dělníků, ale ze sluneční energie (fotosyntézy) spojené s prací rolníků a jejich zvířat. Byl přesvědčen, že likvidace milionů lidí nevyplývala z povahy Stalina, ale z nedostatků Marxovy teorie. S vědomím důsledků svého kroku poslal telegram Chruščovovi: *Sovětskému národu hrozí neodvratná katastrofa. Lze se jí vyhnout za cenu celonárodního úsilí. Prosím, abyste mne osobně přijal, abych to podrobně*

vysvětlil. Odesl své poznámky také na ústřední výbor Komunistické strany Ukrajiny (KSU). Okamžitě se objevily fámy, že autor je duševně chorý. Rodině bylo rozhodně doporučeno jeho léčení. V následujících čtrnácti letech mnohokrát posílal ÚV KSSS a ÚV KSU dopisy, v nichž vysvětloval své myšlenky, ale nedostal žádnou odpověď. Po celou tu dobu byl pod pozorným dohledem KGB. Čtrnáctého března 1973 napsal prvnímu tajemníkovi ÚV KSU Volodymyru Ščerbyckému dopis (kopii poskytl KGB a SSU) s požadavkem, aby byla odstraněna odposlouchávací zařízení instalovaná v jeho bytě.

Začátkem sedmdesátých let se spřátelil se spisovatelem a disidentem Olesem Berdnykem a povzbuzoval ho, když dostal zákaz tisknout. Od roku 1972 platil zákaz publikování i pro Rudenka.

V roce 1974 byl za *metafyzickou deformaci marxismu* vyloučen z KSSS a v roce 1975 z SSU. Musel prodat auto a chatu, pracoval jako noční hlídač.

V roce 1974 předal *Andreji Sacharovovi rukopis knihy *Energija progresu (Energie pokroku)*, kterou v tom roce napsal. Při diskusi, která se o textu vedla v Moskvě, se osobně seznámil se *Sacharovem a s *Valentinem Turčinem. *Sacharov mu navrhl, aby napsal populárnější verzi do samizdatu. Tak vznikly *Ekonomični monolohy (Ekonomické monology)*, které se v roce 1975 dostaly do neoficiálního oběhu. Zapojil se také do činnosti *sovětské sekce Amnesty International. Osmnáctého dubna 1975, měsíc po tom, co se zúčastnil první schůze organizace, byl zatčen. Propuštěn byl poté, co slíbil, že nebude opouštět místo trvalého pobytu.

Když usiloval o navrácení invalidního důchodu, byl v únoru a březnu 1976 nezákonně podroben nucenému psychiatrickému zkoumání v nemocnici pro válečné veterány. Jen díky tomu, že lékaři byli slušní, nebyl zavřen do psychiatrické léčebny. V nemocnici napsal poemu *Istorija choroby (Historie nemoci)*, která v samizdatu dostala titul *Ja vilnyj (Jsem svobodný)*, a poemu *Chrest (Kříž)* o *hladomoru v letech 1932–1933.

Po konzultacích s Olesem Berdnykem, *Petrem Hryhorenkem, Ivanem Kandybou, *Levkem Lukjanenkem, *Myroslavem Marynovyčem, *Mykolou Matusyevyčem, *Oksanou Meško, *Ninou Stokatou a *Oleksijem Tychým uskutečnil 9. listopadu 1976 v *Sacharovově bytě v Moskvě tiskovou konferenci pro zahraniční novináře, na níž oznámil založení *Ukrajinské helsinské skupiny (UHS). Téhož dne byl jeho byt v Pušcy Vodicy u Kyjeva zasypán kameny. Třináctého a čtrnáctého prosince 1976 u něj proběhla domovní prohlídka, při níž mu příslušníci podstrčili 39 amerických dolarů. Záhy poté vyšly dokumenty, které napsal: *Deklarace UHS* a *Memorandum č. 1*, které v kapitole *Typická porušení lidských práv* obsahuje údaje o *hladomoru v letech 1932–1933, represích ve třicátých letech, likvidaci *Ukrajinské povstalecké armády a represích proti *„šedesátníkům“ a také přehled táborů a seznam ukrajinských politických vězňů. V lednu 1977 napsal první varianty *Memoranda č. 2* a *Memoranda č. 3*.

Pátého února 1977 byl v Kyjevě zatčen a převezen letadlem do vyšetřovací vazby v Donecku, kde bylo zahájeno trestní stíhání jeho a *Oleksije Tychého. Hlavní líčení se konalo ve dnech 23. června – 1. července 1977 v Družkové v Doněcké oblasti, což mělo procesní základy v tom, že *Tychyj se narodil a žil poblíž. Jako jeden ze svědků obžaloby vystupoval profesor Ilja Stebun, kterého kdysi Rudenko bránil před obviněním z *kosmopolitismu*. Oblastní soud v Donecku vynesl podle par. 62, odst. 1 tr. z. USSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR) rozsudek: sedm let v lágrech a pět let ve vyhnanství. Rudenkovy publicistické články, umělecká díla a ústní vyjádření byly kvalifikovány jako pomlouvačné. Soud se omezil na konstatování tohoto faktu. O práci *Energija progresu* bylo uvedeno, že má nepřátelský charakter, obsahuje smyšlenky pomlouvající

sovětské státní a společenské zřízení. V textu rozsudku nejsou důkazy, že Rudenkovým cílem bylo podkopat politické zřízení.

Zvláštním rozhodnutím úřadů cenzury SSSR a USSR byly všechny jeho práce (17 položek) staženy z knihoven a knihkupectví.

Trest vykonával v *mordvinských táborech a od září 1981 v *permských táborech.

Pátého března 1984 přijel do vyhnanství do vesnice Majma v Hornoaltajské autonomní oblasti. Po třech letech za ním – po vykonání trestu v táboře – přijela manželka Rajisa (odsouzená v roce 1981 za šíření samizdatu a předávání korespondence z tábora do zahraničí). Když v prosinci 1987 lhůta vyhnanství vypršela, ukázalo se, že se nemají kam vrátit, protože jejich kyjevský byt byl po Rajisině uvěznění zabaven.

Koncem roku 1987 oba odcestovali do Německa a poté do USA. Rudenko pracoval v **Rádiu Svoboda* a v **Hlase Ameriky*. V roce 1988 byl zbaven sovětského občanství. Stanul v čele Zahraničního zastoupení *Ukrajinské helsinské skupiny a poté *Ukrajinského helsinského svazu.

V září 1990 se vrátil do Kyjeva. Bylo mu vráceno občanství, byl rehabilitován. V roce 1993 obdržel za román *Orlova Balka* (1982) Státní cenu Tarase Ševčenka. V roce 1996 byl za významný příspěvek k rozvoji ukrajinské literatury a za činnost na obranu lidských práv vyznamenán Řádem za zásluhy III. stupně.

Byl zakládajícím členem Ukrajinské republikánské strany, od roku 1977 členem Republikánské křesťanské strany.

V roce 1998 vydal knihu pamětí *Najbilše dyvo – žyttja (Největší zázrak – život)*.

Vasyl Ovsijenko, Irina Rapp

I.

Ekonomični monolohy. New York 1978.

Energija progresu. Kyjev 1998.

Najbilše dyvo – žyttja. Spohady...

Šlach do chaosu (Z pryvodu ekonomičnych reform M. Gorbačova). Detroit 1988.

II.

CHEJFEC, M.: *Ukrainskije siluety... Izbrannoje, sv. 3: Ukrainskije siluety; Vojennoplennyj sekretar...*

Ukrajinski syluety... Také in: *Pole vidčaju i nadiji. Almanach*, č. 1. Kyjev 1994.

KASJANOV, H.: *Nezhodni. Ukrajinska intelihencija v rusi oporu 1960–80-ch rokiv...*

LYSIAK-RUDNYCKYJ, I.: *Polityčna dumka ukrajinskych radanskyh dysydyntiv*. In: TÝŽ: *Narysy z istoriji novoji Ukrajiny...*

Po siedemdziesięciu latach: nadal walcząc o ratowanie kultury (rozhovor s Mykolou Rudenkem).

Kultura Niezależna, 1989, č. 53 (přel. z *Uncaptive Minds*, 1988, č. 3).

RUSNAČENKO, A.: *Nacionalno-vyzvolnyj ruch v Ukrajinі. Seredyna 1950-ch – počatok 1990-ch rokiv...*

SVERŠTUK, J.: *Začarovanyj žyttiam. Mykola Rudenko*. In: TÝŽ: *Na svjati nadij. Vybrane...*

ZACHAROV, B.: *Narys istoriji dysydyntskoho ruchu v Ukrajinі (1956–1987)...*

Josyf SLIPYJ (1892–1984)

Metropolita, hlava *Ukrajinské řeckokatolické církve. Osmnáct let vězněný v lágrech a ve vyhnanství za obranu náboženských a národních práv. Rodné jméno: Kobernyckyj-Dyčkovskij.

Narodil se ve vesnici Zazdrošč u Trembovle v Podolí (nyní Tarnopolská/Ternopilská oblast) v rolnické rodině. V roce 1911 dokončil gymnázium v Tarnopolu a nastoupil do řeckokatolického duchovního semináře ve Lvově. Od roku 1912 pokračoval ve studiu na univerzitě v Innsbrucku, kde v roce 1918 dosáhl titulu doktora teologie, a na římských teologických vysokých školách Angelicum a Gregorianum a také v tamním Východním institutu. Kněžské svěcení získal v roce 1917. V roce 1922 se stal profesorem dogmatiky a v roce 1925 rektorem lvovského duchovního semináře. Díky jeho úsilí byl seminář v roce 1928 proměněn na Řeckokatolickou teologickou akademii, kterou jako rektor řídil. Účastnil se organizování církevních sjednocovacích sjezdů, hájil myšlenku sjednocení církví Západu a Východu.

Pětadvacátého listopadu 1939 ho papež Pius XII. jmenoval titulárním biskupem a pomocným biskupem (koadjutorem) s nástupnickým právem po metropolitovi Andreji Šeptyckém. Za války a německé okupace Haliče se při plnění pastoračních povinností soustředil zejména na obranu ukrajinské mládeže před vyhlazením ve válečných akcích a vnitřních bojích. Po obsazení ukrajinského území sovětskými vojsky v roce 1944 začala být *Ukrajinská řeckokatolická církev obviňována ze spolupráce s Němci a z podpory nacionalistického podzemí. Prvního listopadu 1944 zemřel metropolita Šeptyckij a Slipyj po něm téhož dne převzal funkci metropolity haličského.

Jedenáctého dubna 1945 byl i s celým episkopátem uvězněn a poté téměř rok vyslýchán. Požadovali od něj, aby se *přiznal k vině* a distancoval se od *neexistující* církve. Byl obviňován, že je agentem Vatikánu, agentem německých rozvědných služeb, vůdcem protisovětského nacionalistického podzemí. Nepopíral, že je oddán Vatikánu, přičemž stále zdůrazňoval, že Vatikán *bojuje proti materialismu a komunistické ideologii*. Žádné důkazy o jeho vině v kauze předloženy nebyly. Byl obviňován z toho, že ještě před druhou světovou válkou spolupracoval s časopisy *Dzvony*, *Meta*, *Nyva*, že působil ve funkci rektora semináře, že byl členem rady senátorů, vyjadřující se pro nezávislost Ukrajiny. S ohledem na tento cíl Slipyj podpořil vládu Jaroslava Stecka vytvořenou 30. června 1941. Když Němci tuto vládu po několika dnech uvěznili, rozhodli se náboženští a političtí aktivisté založit Ukrajinskou národní radu. V obžalobě bylo také autorství brožury *Holovni pravyla sučasnoho dušpastyrstva (Hlavní zásady současné pastorace, 1940)*, ačkoliv v důkazním materiálu brožura nebyla a soud ji nezkoumal.

Třetího června 1946 ho Vojenský tribunál Vojsk ministerstva vnitra Ukrajinského obvodu v Kyjevě odsoudil podle par. 54, odst. 1 tr. z. USSR (*par. 58, odst. 1 tr. z. RSFSR) k osmi rokům odnětí svobody a třem rokům zbavení občanských práv. Trest vykonával v *mordvinských táborech. Po vypršení trestu mu bylo uloženo doživotní vyhnanství a byl vyvezen do zapadlé vesnice Kužminky, vzdálené 300 km od Krasnojarsku na Sibiři. Po Stalinově smrti se zdálo, že úřady hodlají zrevidovat postoj k uniatské církvi. Bylo rozhodnuto navázat diplomatické styky s Vatikánem, který si kladl podmínku – rehabilitaci *Ukrajinské řeckokatolické církve.

Kreml měl o otázce této církve jen matnou představu, takže potřeboval kompetentního člověka k přípravě „znaleckého posudku“.

V květnu 1953 byl Slipyj přivezen do Moskvy. Vysocí představitelé ministerstva zahraničních věcí mu navrhli, aby napsal dějiny řeckokatolické církve. Umožnili mu, byť pod neustálým dohledem, využívat Leninovu knihovnu, kde měl přístup ke zvláštním sbírkám. Nadšeně se pustil do práce, shromáždil bohatý faktografický materiál. Po třech měsících však Moskva od pokusu navázat diplomatické vztahy s Vatikánem upustila a Slipyj byl poslán zpátky na Sibiř, tentokrát do „speciální léčebny“ – do domova invalidů v Maklakově. Za pět let sepsal pětidílnou práci *Istorija vselenskoj cerkvy v Ukrajině (Dějiny všeobecné církve na Ukrajině)*. První díl poslal zadavatelům v Moskvě, ale když nedostal potvrzení o přijetí rukopisu, přestal další díly posílat. Přechovával je u různých lidí, kteří pak byli kvůli tomu pronásledováni.

V lágru a ve vyhnanství psal nábožensko-filozofické traktáty, vědecké práce, vedl s úřady korespondenci o rehabilitaci *Ukrajinské řeckokatolické církve.

V roce 1958 „obleva“ skončila, 18. června byl znovu uvězněn a obviněn. Jako hlavní důkaz, že prováděl *protisovětskou agitaci a propagandu*, posloužily jeho dějiny církve. Vyšetřování bylo zahájeno v Krasnojarsku a pokračovalo v Kyjevě. Aby kauza nabyla alespoň zdání legálnosti, byl rukopis předán k posudku „odborníkům“, kteří prohlásili, že práce má *protisovětský a protivědecký* charakter. Podruhé stanul před soudem, hlavní líčení bylo neveřejné. Hájil svou církev jako jediného mluvčího ukrajinského národa. Sedmáctého července 1959 Nejvyšší soud USSR podle čl. 7, odst. 1 zákona USSR *O trestní odpovědnosti za zločiny proti státu* odsoudil metropolitu, jemuž už bylo téměř sedmdesát let, k sedmi letům tábora.

Trest vykonával v Ozerlagu (Krasnojarský kraj) a v *mordvinských táborech. Sedmáctého září 1962 rozhodlo kolegium Nejvyššího soudu USSR, že má být jako *zvláště nebezpečný zločinec* přemístěn do kolonie se *zvláštním režimem.

Politici a představitelé katolického společenství na Západě požadovali od úřadů SSSR jeho propuštění. Je známa i výzva 118 francouzských poslanců na obranu Slipého, osobní žádosti zaslali papež Jan XXIII. a prezident USA John Kennedy. V důsledku tohoto úsilí ho předsednictvo Nejvyššího soudu SSSR rozhodnutím z 23. ledna 1963 omilostnilo a o tři dny později už byl na svobodě. Navíc mu bylo povoleno natrvalo odjet do Vatikánu, kam přijel v únoru 1963.

V Římě založil Ukrajinskou katolickou univerzitu s pobočkami v různých zemích, obnovil teologický časopis *Bohoslovija*. Stal se členem kongregace pro východní církve, v roce 1965 obdržel hodnost kardinála. Neochvějně vystupoval na obranu řeckokatolické církve a jejích věřících, zejména na přednáškách *Andreje Sacharova v Římě v roce 1977. Apeloval také na katolické představitele a vůdce států.

Zemřel v Římě. V roce 1991 byl rehabilitován v obou kauzách – z roku 1946 i z roku 1958. Jeho ostatky byly 27. srpna 1992 převezeny do Lvova a pochovány v katedrále sv. Jiří.

Iryna Rapp

I.
CHOMA, I. – JACKIV, I. (eds.): *Tvory. Opera omnia card. Josephi (Slipyj Kobernyckyj-Dyčkovskij) archiepiscopi maioris*, sv. 1–14. Řím 1968–1985.
Berestejska Unija (Unio Berestensis). Istorija vselenskoj Cerkvy na Ukrajině [1957]. Řím 1994.
Cerkiew męczenników. Wykład patriarchy Slipyja. *Spotkania*, 1987, č. 33–34.
Gdě najti spravedlivost? *Kontiněnt*, 1975, č. 1.

Pohľad na dohmatyčni ta istoryčni osnovy hreko-katolyckoji cerkvy v Ukrajinі [1954]. Řím 1993.
Slovo Patriarcha Josyfa. Dokumenty, materialy, svitlyny 1917–1984. Lvov 2003.
Zapovit Patriarcha. Lvov 1995.
 Zaviščanna blažennišoho Patriarcha Josyfa. *Ludyna i svit*, 1993, č. 1.

II.

Do 100-riččja vid dňa narodženňa Blažennišoho Josyfa Kardynala Slipoho Patriarcha Ukrajinskoji Greko-Katolyckoji Cerkvy. Biografičnyj narys. Lvov 1991.
 HRYNIV, O.: *Josyf Slipyj jak istoryk, filosof, pedahoh*. Lvov 1994.
 HRYŇOCH, I.: *Vvedenňa do tvoriv kard. Josyfa, Verchovnoho Archyjepyskopa*. New York 1988 (úvody k dalším dílům sebraných spisů).
 CHOMA, I.: *Istorija zvilnenňa Patriarcha Josyfa z sovetskoji katorhy*. In: *Kalendar „Blahovista“ 1992*. Górowo Haweckie 1992.
 TÝŽ: *Josyf Slipyj. Oteč ta ispovidnyk Ukrajinskoji mučenyckoji Cerkvy*. Řím 1992.
Intrepido Pastori. Naukovyj zbirnyk na česť Blažennišoho Patriarcha Josyfa v 40-littá vstuplenňa na Halycckyj Prestil 1. 11. 1944. Řím 1984.
 List Jana Pavla II do kardynala Slipyja. *Spotkania*, 1979, č. 8.
 Ludzie nadziei i wiary (wybrane sylwetki – typowe losy). In: *Dar Polski Białorusinom, Rosjanom i Ukrańcom na Tysiąclecie ich Chrztu Świątego...*
 MYCHAJŁYSZYN, Ks. M.: *Rola Metropolity Josyfa Kobernickiego-Dyczkowskiego Slipyja w rozwoju idei patriarchatu Ukrańskiej Cerkwi Grekokatolickiej*. Krakov 2002.
 MYSZANYCZ, O.: *Metropolita Josyf Slipyj przed „sądem“ KGB. Materiały z procesów w latach 1945–1946 i 1958–1959*. In: *Polska–Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa*, sv. 2. Přemyšl 1994.
 OLESKIW, S. (ed.): *His Beatitude, Josyf Cardinal Slipyj, Confessor of the Faith, Patriarch of the Ukrainian Catholic Church, 17. 2. 1892 – 7. 9. 1984*. Londýn – New York – Toronto 1984.
 PELIKAN, J.: *A Confessor Between East and West. A Portrait of Ukrainian Cardinal Josyf Slipyj...*
 PODEBSKI, R. [vl. jm. Czech, Mirosław]: *Josyf Slipyj – świadek wiary. ABC*, 1986, č. 3.
 RUDNYCKA, M.: *Nevydymi styhmaty*. Řím – Mnichov 1971.
The Funeral of Patriarch Josyf Cardinal Slipyj, Patriarch of Kyjiv, Halych and of All Rus’. [Bez místa vydání] 1984.
Značymist' postati Patriarcha Josyfa Slipoho dlja nacionalnoho ta duchovnoho probudženňa ukrajinství. Ternopil 2004.

Helij SNĚHYRJOV (1927–1978)

Spisovatel, režisér dokumentárních filmů, autor prózy o mechanismech policejní provokace, vězeň svědomí. Ruská podoba jména: Gelij Sněgirjov.

Narodil se v Charkově v rodině spisovatele. Dokončil Charkovský divadelní institut, pracoval v Charkovském akademickém dramatickém divadle. V letech 1951–1956 přednášel v Divadelním institutu dějiny literatury a divadla.

V roce 1954 začal publikovat, vydal několik sbírek povídek.

V letech 1956–1957 řídil rubriku publicistiky a beletrie v novinách *Literaturna Ukrajina*. Pracoval v Ukrajinském studiu dokumentárních filmů jako režisér a šéfredaktor, byl členem komunistické strany.

V roce 1966 se v Babím Jaru u Kyjeva zúčastnil nelegálního natáčení demonstrace k uctění obětí hitlerovských poprav z roku 1941. Během manifestace mluvil *Ivan Džuba, *Viktor Někrasov a Vladimir Vojnovič, který přijel z Moskvy. Film byl následujícího dne zabaven a Sněhyrjov byl zbaven možnosti točit filmy. Dále však publikoval.

Velkou popularitu mu přinesla povídka *Rodi mně try syna (Dej mi tři syny)*, kterou uveřejnil Alexandr Tvardovskij v měsíčníku *Novyj mir* a která byla později přeložena do mnoha jazyků.

V roce 1974 dostal zadání, aby napsal lživý článek o svém příteli *Viktoru Někrasovi, laureátovi Stalinovy ceny, který ztratil důvěru úřadů. Když rozhodně odmítl, byl propuštěn z práce, ze strany a z obou tvůrčích svazů – spisovatelů a filmařů.

Začal psát „lyricko-publicistickou studii“ *Mama moja, mama... ili Patrony dlja rasstrely (Mámo, mámo moje... aneb Náboje na popravu)*. Knihu věnoval tzv. procesu se Svazem osvobození Ukrajiny (Spilka vyzvolenňa Ukrajiny), vykonstruovanému KGB v roce 1930 za účelem zničení elity ukrajinské inteligence. Práce je založena na faktech, výpovědích svědků a odsouzených a je přesvědčivým svědectvím genocidy ukrajinského národa komunisty. Nelegálně předal rukopis na Západ a text vyšel v časopise **Kontiněnt*.

Na jeho žádost uspořádal *Petro Hryhorenko 29. června 1977 u sebe v bytě tiskovou konferenci pro zahraniční dopisovatele nejdůležitějších agentur akreditované v Moskvě. Sněhyrjov přečetl do kamer otevřené dopisy Jimmymu Carterovi a Leonidu Brežněvovi (do obálky s dopisem Brežněvovi vložil svůj osobní doklad, protože se zřekl sovětského občanství). *Celá Vaše nová Ústava je lež, do očí bijící lež!* napsal Brežněvovi v souvislosti s návrhem nové Ústavy SSSR.

Dvaadvacátého září 1977 byl v Kyjevě zatčen a převezen do sídla KGB. Vyšetřovatelé mu navrhli, aby písemně projevil „upřímnou lítost“, ale odmítl to.

Začátkem roku 1978 se značně zhoršil jeho zdravotní stav. Druhého března byl umístěn do vězeňské nemocnice. Ochrnula mu celá dolní část těla. Těžko snesitelné bolesti ho přiměly podepsat požadovaný projev „lítosti“, který zanedlouho vyšel pod názvem *Styžus i osuždaju (Stydím se a odsuzuji)*. Až po podpisu byl z vězeňské nemocnice přemístěn do kyjevské městské nemocnice, kde si do posledního dne života vedl *Ťuremnyj dněvnik (Vězeňský deník)*, který později vyšel v Kanadě.

Zemřel v noci z 27. na 28. prosince 1978. Navzdory vůli zemřelého bylo tělo spaleno bez pitvy. Byl pochován v Kyjevě v hlavní aleji hřbitova Bajkova.

V roce 1989 mu bylo posmrtně vráceno členství ve Svazu spisovatelů Ukrajiny. V roce 2000 vyšel autobiografický román, nalezený v archivech KGB, *Roman–donos (Román–udání)* o potýkání se s totalitním systémem a sebou samým, o konformitě a zoufalém hrdinství.

Iryna Rapp, Filipp Sněhyrjov

I.

Avtoportret 66. Povest'. Kyjev 2001.

List otwarty do Rządu ZSSR...

Mama, moja mama... Liriko-publicystičeskoje issledovanije. *Kontinent*, 1977–1978, č. 11–15;

Naboji dlja rozstrilu. Kyjev 1990.

Rodi mně try syna. *Novyj mir*, 1967, č. 6.

Roman–donos. Kyjev 2000.

Styžus i osuždaju. *Litěraturnaja gazeta*, 12. 4. 1978.

II.

BAŽAN, O. – DANYLJUK, J.: *Ukrajinskij nacionalnyj ruch. Osnovni tendenciji i etapy rozvytku (kinec 1950-ch – 1980-i roky)...*

KASJANOV, H.: *Nezhodni. Ukrajinska intelihencija v rusi oporu 1960–80-ch rokov...*

Iryna STASIV-KALYNEC (1940–2012)

Filoložka, básnířka. Aktivistka ukrajinského hnutí za národní a náboženské obrození a hnutí na obranu lidských práv, vězněná za přesvědčení.

Narodila se ve Lvově. Rodiče byli příslušníky *Ukrajinské řeckokatolické církve, pronásledované v SSSR; otec byl dělník, matka pocházela z rolnické rodiny. Příbuzní byli spojeni s *Organizací ukrajinských nacionalistů. Jako dítě byla svědkem masové deportace Ukrajinců na Sibiř. Vyrůstala v prostředí prosyceném myšlenkou na nezávislost Ukrajiny. *Ve škole poplivali všechno, co bylo nejsvětější, a doma mi to všechno šeptem vysvětlovali*, vzpomínala později.

Po ukončení střední školy v roce 1957 pracovala půldruhého roku jako laborantka v továrně a poté v Transfuzním ústavu. V letech 1959–1964 studovala slovanskou filologii na Lvovské univerzitě.

V roce 1961 se provdala za básníka *Ihora Kalynce. V Kyjevě na oslavách stopadesátého výročí smrti Tarase Ševčenko se seznámila s Ivanem Dračem, *Allou Horskou a *Jevhenem Sverstúkem. Připravovala tenkrát referát o překladech děl Tarase Ševčenko do polštiny.

Po dokončení studií pracovala na školách a v klubech, často musela měnit zaměstnání, poněvadž se snažila předávat znalosti o dějinách ukrajinského národního hnutí, což její nadřízení neradi viděli. Od roku 1966 neměla stálou práci, zaměstnávali ji na půl úvazku nebo na zástup, pracovala také v tkalcovských dílnách nebo ve školní družině.

V červenci 1970 podepsala protest devíti obyvatel Lvova proti uvěznění *Valentyna Moroze. Na podzim téhož roku poslali s manželem prokuraturě USSR petici se žádostí o účast u *Morozova procesu. Jménem příbuzných a přátel obžalovaného napsala dopis předsedovi rady ministrů SSSR Alexeji Kosyginovi, Nejvyššímu sovětu USSR pak poslala protest proti nesrovnalostem v průběhu vyšetřování. V prosinci 1971 podepsala prohlášení, jímž se zakládala *Společenský výbor na obranu Niny Strokate.

Dvanáctého ledna 1972 jí byly při domovní prohlídce zabaveny dopisy, fotografie, esej *Vasyly Stuse *Fenomen doby (Fenomén doby)*, její vlastní kniha *Oranta* vydaná v samizdatu a básně *Ihora Kalynce vydané na Západě. Téhož dne byla uvězněna. Během vyšetřování třikrát vyhlásila hladovku – požadovala pero, papír apod. Napsala protestní dopis ÚV Komunistické strany Ukrajiny. Ve vězení vznikl také cyklus básní *Poklyk (Výzva)*. Byla obviněna z autorství protisovětských básní, úřadům se nelíbila zejména sbírka *Doroħa vyhnannja (Cesta vyhnání)*, věnovaná *Vjačeslavu Čornovilovi, a v ní báseň *Odyseus*. Bylo jí také kladeno za vinu rozmnožování a rozšiřování samizdatu a ústní projevy o nezbytném odloučení Ukrajiny od SSSR. Ve skutečnosti se nepodařilo získat žádné podstatné důkazy potvrzující protisovětskou činnost, a navíc při hlavním líčení někteří svědkové odvolali výpovědi, které jí přitěžovaly.

Hlavní líčení se konalo ve dnech 31. července – 2. srpna 1972. Oblastní soud ve Lvově ji odsoudil podle par. 62, odst. 1 tr. z. USSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR) k šesti letům v lágrech a třem letům ve vyhnanství. Půl roku poté byl ke stejnému trestu odsouzen její muž.

Trest vykonávala v *mordvinských táborech. Pracovala jako švadlena, malířka pokojů, topička, zahradnice a kuchařka. Její básně v té době vycházely v samizdatu a za hranicemi. V roce 1973 vyšla v nakladatelství Smoloskyp kniha o rodině Kalyncových. Účastnila se všech

akcí, které organizovaly ženy vězněné v lágru, a správa tábora ji mnohokrát citelně šikanovala. Trest vyhnanství vykonávala spolu s manželem v Čitské oblasti. Pracovala jako dojička a malířka pokojů.

Po návratu do Lvova v roce 1981 našla práci sekretářky a pokladní v Oblastním domě učitelů.

Od roku 1987 se podílela na obrozujícím se kulturním a společenském životě Lvova. Společně s manželem se stali zakládajícími členy Ukrajinského sdružení nezávislé tvůrčí inteligence, které vzniklo v listopadu 1987. Přednášela o *Vasylu Stusovi, spoluzakládala Klub mladých vědců a posléze Sdružení Lva (organizace mládeže založená v roce 1988, která se věnovala studiu dějin kultury Lvova) a skupinu Jevšan-zilla, která začala vydávat nezávislý kulturologický almanach stejného názvu. Byla spoluzakladatelkou Sdružení ukrajinštiny Tarase Ševčenko, *Memorialu a *Národního hnutí Ukrajiny. Působila ve prospěch obrození *Ukrajinské řeckokatolické církve. Publikovala v tisku.

V letech 1988–1989 se ve Lvově prakticky denně konaly mítinky a shromáždění (mj. bohoslužby za významné Lvovany, mítinky na obranu *Ukrajinské řeckokatolické církve, poetické večery, setkání u pomníku Ivana Franka, mítinky věnované významným událostem lvovských dějin). Tyto události se často pořádaly bez souhlasu úřadů a Stasiv-Kalynece jako jejich účastnice byla mnohokrát zadržena. Dvaadvacátého ledna 1989 po mítinku k připomenutí spojení západoukrajinského území v roce 1919 byla odsouzena k 10 dnům odnětí svobody. Byla také zadržena v den návštěvy Michaila Gorbačova ve Lvově v únoru 1989.

V roce 1990 se stala poslankyní Nejvyššího sovětu Ukrajiny. Od května 1990 pracovala jako vedoucí oblastního oddělení osvěty ve Lvově. Prováděla reformu školství spočívající v ukrajinizaci školského systému, mj. zlikvidovala výuku ruštiny na základních školách, snížila počet ruských škol a tříd a zavedla příslušné změny do školních osnov, přispěla ke vzniku mnoha nových vzdělávacích pracovišť (lyceí a gymnázií), specializovaného periodika *Osnova*, Mezinárodního centra vzdělávání, vědy a kultury. V letech 1992–1994 řídila podkomisi v komisi pro osvětu při Nejvyšším sovětu Ukrajiny.

Zastávala názor, že národní práva mají přednost před právy jednotlivce.

Byla členkou poradní rady pro humanitární politiku při lvovském Oblastním výkonném výboru, předsedkyní kulturních a osvětových organizací. Pracovala na Lvovské univerzitě, zabývala se ranými dějinami východních Slovanů.

Volodymyr Kaplun

I.

Poeziji. New York 1991.

Ukraiński Kościół greckokatolicki. In: *Świadectwo Kościoła katolickiego w systemie totalitarnym Europy Środkowo-Wschodniej...*

Vbyvstvo tysjačolitňoji davnosti. Roman. Novely...

Zahadky chreščenňa Ukrajiny-Rusy. Lvov 2000.

II.

HORDASEVYČ, B. – HORDASEVYČ, H. – STROKATA-KARAVANSKA, N. (eds.): *Neskorena Berehyňa*.

Žertvy moskovsko-komunistyčnogo teroru XX stolitt'a...

Iryna Stasiv-Kalynets and Ihor Kalynets, ukrainian writers...

ŠKRABJUK, P.: *Popid Zoloti Vorota. Šisť elehij pro rodynu Kalynciv...*

ZACHAROV, B.: *Narys istoriji dysydentskoho ruchu v Ukrajinii (1956–1987)...*

ZAJCEV, J. (ed.): *Poezija pid sudom KGB. Kryminalni spravy Iryny ta Ihoria Kalynciv. Zb. dokumentiv...*

Nina STROKATA-KARAVANSKA (1926–1998)

Mikrobioložka, obrádkyně lidských práv, členka *Ukrajinské helsinské skupiny, vězněná za přesvědčení. Jiná verze jména: Strokatova.

Narodila se v Oděse. Dokončila studia v oděském Lékařském institutu, poté tam pracovala na katedře mikrobiologie a v ústřední vědecko-výzkumné laboratoři. Je autorkou 23 vědeckých prací.

V roce 1961 se provdala za *Svjatoslava Karavanského, v letech 1944–1960 vězněného z politických důvodů. Když byl v roce 1965 uvězněn znovu, vystupovala na obranu svého muže, přestože nadřízení v práci od ní požadovali, aby ho odsoudila. V prosinci 1966 poslala náčelníkovi tábora, v němž *Karavanský vykonával trest, a také Leonidu Brežněvovi a redakci francouzských komunistických novin *L'Humanité* svébytnou „žádost“: *Správa táborů nedokázala za 18 let ovlivnit vězně S. I. Karavanského, přičemž jeho rodině nebylo povoleno s ním udržovat kontakty povolené zákonem. Proto já, manželka S. I. Karavanského, žádám, aby byl můj muž zastřelen, aby tak skončilo jeho dlouholeté utrpení a stálé konflikty mezi Karavanským a úřady.*

Při cestě na návštěvu manžela se seznámila s *Larisou Bogoraz a později i s dalšími moskevskými disidenty. Od vzniku **Kroniky aktuálních událostí* v roce 1968 byla její představitelkou na Ukrajině, vozila do Moskvy ukrajinské samizdatové publikace, překládala je do ruštiny. V květnu 1969 po návštěvě manžela ve *vladimirské věznici jí při osobní prohlídce vzali poznámky *Karavanského, které se pokusila vynést na svobodu.

V roce 1970 poslala Nejvyššímu soudu SSSR protestní dopis proti tvrdému trestu, jaký byl vyměřen *Valentynu Morozovi.

V dubnu 1970 byl *Karavanský ve vězení odsouzen k dalším pěti letům odnětí svobody a třem letům vyhnanství. Energické pokusy bránit manžela při hlavním líčení vyvolaly proti ní na jejím pracovišti kárné důsledky. Po dlouhodobém šikanování byla v roce 1972 z institutu propuštěna.

Protože v Oděse nemohla najít práci, odjela na Kavkaz do Nalčyku, kde pracovala jako učitelka na střední zdravotnické škole. Pátého prosince 1971 se tam přestěhovala natrvalo, bydlela u rodiny *Jurije Šuchevyče.

V té době byli v Oděse uvězněni lékař Oleksij Prytyka a učitel ukrajinštiny Oleksij Riznykiv (Riznyčenko). Prytyka vypověděl, že si se Strokatou vyměňoval nelegální literaturu. Záhy byla uvězněna i ona a byla obviněna z rozšiřování časopisu **Ukrajinský visnyk* a dalších samizdatových publikací.

V souvislosti s jejím uvězněním založili *Iryna Stasiv-Kalyneč a *Vjačeslav Čornovil *Společenský výbor na obranu Niny Strokaté, do něhož vstoupili mj. *Pjotr Jakir, *Vasyl Stus a Leonid Tymčuk.

Ve dnech 4.–18. května 1972 se konalo hlavní líčení s Prytykou, Riznykovem a Strokatou. Oblastní soud v Oděse ji odsoudil podle par. 62, odst. 1 tr. z. USSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR) ke čtyřem letům odnětí svobody. Trest vykonávala v ženském oddělení *mordvinských táborů. Přestože byla nemocná, účastnila se hladovek politických vězeňkyň. Podepisovala protesty a výzvy vězňů svědomí adresované sovětským institucím a mezinárodním organizacím.

V roce 1974 ji mezi své členy přijalo Americké sdružení mikrobiologů (American Society for Microbiology).

V roce 1975 se zřekla sovětského občanství. Poslední období trestu (od léta 1975) strávila v onkologické nemocnici ministerstva vnitra v Rostově na Donu. Po návratu na svobodu žila v Taruse (Kalužská oblast), kde jí byl zpočátku na rok ustanoven ochranný dohled, který pak byl prodlužován až do jejího odjezdu ze SSSR. Ochrannému dohledu podléhal v Taruse po propuštění z lágru také její manžel.

V roce 1976 se stala zakládající členkou *Ukrajinské helsinské skupiny (UHS). Prakticky všechny dokumenty skupiny, protesty a výzvy vznikaly s její účastí a podepisovala je. Udržovala stálé styky se členy *Moskevské helsinské skupiny.

V únoru 1977 u ní byla provedena domovní prohlídka v souvislosti s případem *Alexandra Ginzburga a byl při ní zabaven samizdat – *Prohlášení UHS*. I poté, co manželé dostali povolení k odjezdu ze SSSR, byli oba pod dohledem.

Třicátého listopadu 1979 emigrovali do USA, usídlili se v Dentonu. Strokata byla členkou Zahraničního zastoupení UHS. Její práci na knize o Ukrajinkách pronásledovaných komunistickým režimem přerušila smrt.

Iryna Rapp

I.

HORDASEVYČ, B. – HORDASEVYČ, H. – STROKATA-KARAVANSKA, N. (eds.): *Neskorena Berehyňa.*

Žertvy moskovsko-komunistyčného teroru XX stolittá...

STROKATA, N. (ed.): *Ukrainian women in Soviet Union. Documented Persecution...*

II.

ALEKSEJEVA, L.: *Istorija inakomyšlja v SSSR...*

ALEXEJEVA, L. – GOLDBERG, P.: *The Thaw Generation...*

KASJANOV, H.: *Nezhodni. Ukrajinska intelihencija v rusi oporu 1960–80-ch rokiv...*

RIZNYČENKO, O.: *Promiň z Odesy. Poema. Dokumenty. Spohady pro šistdesjati roky v Odesi i pro Ninu Strokatu-Karavansku.* Oděsa 2000.

RUSNAČENKO, A.: *Nacionalno-vyzvolnyj ruch v Ukrajinu. Seredyna 1950-ch – počatok 1990-ch rokiv...*

ZAJCEV, J.: Hromadskyj komitet zachystu Niny Strokatoji. *Volja i bat'kivščyna*, 1997, č. 3.

Vasyl STUS (1938–1985)

Významný básník, kritik a publicista, autor samizdatu, člen *Ukrajinské helsinské skupiny, dvakrát vězněn za přesvědčení. Zemřel v táboře.

Narodil se ve vesnici Rachnivka (Vinnycká oblast). V roce 1940 se rodina přestěhovala do města Stalino (nyní Doněck), kde otec našel práci jako dělník. V roce 1959 dokončil historiko-filologická studia v Pedagogickém institutu ve Stalinu. Několik měsíců učil ukrajinštinu a ukrajinskou literaturu ve škole v Kirovogradské oblasti. Poté dva roky sloužil v armádě na Urale.

Po návratu z vojny pracoval jako literární redaktor v novinách *Socialističeskij Donbass*. V roce 1963 zahájil doktorandské studium v Literárním institutu Tarase Ševčenka Akademie věd USSR (obor literární teorie). Od roku 1964 pracoval v Ústředním státním historickém archivu. *Období po mém návratu z vojny bylo časem poezie. Byla to éra Pasternaka, kterého jsem bezmezně miloval. Ted' si nejvíce cením Goetha, Rilka, Svidzinského. Vynikající jsou Italové – zejména Quasimodo a Ungaretti. Mám také rád „hutnou“ prózu – Camuse, Faulknera, Hemingwaye, Prousta, Stefanyka, Tolstého. [...] Nepokládám se za básníka. Jsem prostě člověk, který píše básně. Některé, myslím, nejsou špatné, napsal v roce 1969.*

V roce 1965 se oženil, v roce 1966 se mu narodil syn Dmytro.

Čtvrtého září 1965 se zúčastnil *protestní akce při promítání filmu *Stíny zapomenutých předků* Sergeje Paradžanova. Po vystoupení *Ivana Dzjubu, který informoval o zatýkání v řadách inteligence, *Vjačeslav Čornovil zvolal: *Kdo je proti tyranii, ať vstane!* První vstal ze svého místa Stus. Za účast v této akci byl 20. září vyloučen ze studií, poté byl propuštěn z archivu. Pracoval na stavbě metra, jako topič v kotelně, zpracovával technické informace v projektové a konstrukční kanceláři. Byly to roky usilovné tvůrčí práce: poezie, překlady, kritika, prozaické pokusy.

V roce 1965 chtěl uveřejnit svou první knihu *Kruhovert' (Vír)*. Vydavatelům se nelíbila estetika ani jeho společenský postoj. Další kniha *Zymovi dereva (Zimní stromy)* také v nakladatelství narazila navzdory pozitivním recenzím básníka Ivana Drače a kritika Jevhena Adelheima. V roce 1970 kniha vyšla v Belgii.

Rozhodně protestoval proti obrozování kultu osobnosti, politice odnárodňování, omezování svobody slova. Podepsal *Dopis 139* Leonidu Brežněvovi na obranu odsouzených intelektuálů (duben 1968). Slavné jsou jeho otevřené dopisy: předsednictvu Svazu spisovatelů Ukrajiny (SSU) na obranu *Vjačeslava Čornovila (konec roku 1968), redaktorovi měsíčníku *Vitčyzna* Ljubomyru Dmyterkovi, ostře krizitující jeho vystoupení proti *Ivanu Dzjubovi (1969), ústřednímu výboru Komunistické strany Ukrajiny a KGB, Nejvyššímu sovětu Ukrajiny (1970), kde vysvětloval, jak zhoubnou povahu má politika omezování svobody slova a drastického porušování lidských práv.

V roce 1971 se ukrajinští disidenti poprvé rozhodli založit legální organizaci na obranu lidských práv podle vzoru moskevské *Iniciativní skupiny na obranu lidských práv v SSSR. Impulsem se v prosinci stalo uvěznění *Niny Stokaté-Karavanské v Oděse. Stus vstoupil do *Společenského výboru na obranu Niny Stokaté.

Dvanáctého ledna 1972 byl uvězněn a obviněn z provádění protisovětské propagandy a agitace. Bylo mu kladeno za vinu autorství 14 básní a 10 článků o literatuře a obraně práv. Byl mezi nimi esej *Fenomen doby (Fenomén doby)* o tvorbě Pavla Tyčyny, který dal svůj velký talent do služeb komunistické straně. Byl také obviněn z toho, že v roce 1970 vydal sbírku vlastních veršů *Veselyj cvyntar (Veselý hřbitov)*, v níž *pomlouvá záměr KSSS spojený s oslavami stého výročí zakladatele sovětského státu*. Hlavním cílem vyšetřování bylo dokázat, že opozičně naladěná inteligence udržovala trvalé intenzivní styky s ukrajinskými nacionalistickými organizacemi v zahraničí.

Sedmého září 1972 ho Oblastní soud v Kyjevě odsoudil podle par. 62, odst. 1 tr. z. USSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR) k pěti letům v lágrech a třem letům ve vyhnanství.

Od února 1973 byl vězněn v *mordvinských táborech. Na podzim 1975 téměř zemřel kvůli perforaci žaludečního vředu. Byla nutná operace na specializované klinice v Leninogradě, ale místo toho byl převezen k „profylaktickým“ pohovorům do Kyjeva. Operace proběhla až 10. prosince v leningradské vězeňské nemocnici. Šestého února 1976 byl převezen zpět do tábora. Spoluvězeň Michail Chejfec zanechal jeho portrét: *Byl hrdý a čestný jako čínský císař... S náčelníky a policajty mluvil tónem vítěze a prokurátora na příštím norimberském procesu – byli pro něj zločinci, o kterých sbírá údaje, aby poskytl soudu pravdivé, byť ne úplně nestranné informace*. Účastnil se všech akcí politických vězňů a protestních hladovek, psal a podepisoval dopisy a výzvy. V dopise předsednictvu Nejvyššího sovětu SSSR z 1. srpna 1976 se zřekl sovětského občanství s tím, že jsou *nestydatě porušována jeho práva*.

Při dalších prohlídkách mu zabavovali básně. Snažil se jich co nejvíce přepsat do dopisů manželce. V Mordovii se to dařilo, později už to nebylo možné. V dopise PEN klubu z 11. září 1976 prosil, aby organizace využila veškeré své autority k záchraně jeho prací (lyrických básní, překladů asi 200 Goethových a 100 Rilkových básní), zabavených správou tábora, která soudila, že *už sám pobyt autora ve vězení může lyrickým textům dodat politický význam*.

Jedenáctého ledna 1977 se vydal do vyhnanství do osady Matrosovo v Magadanské oblasti. Pracoval ve zlatých dolech. Bydlel v dělnické ubytovně s mnoha kriminálníky, nebylo mu dovoleno pronajmout si místnost. Stala se mu nešťastná nehoda, po níž strávil dva měsíce v nemocnici. Za tu dobu přišel o mnoho knih a rukopisů. V místních novinách o něm vycházely vylhané články.

V roce 1978 byl přijat do PEN klubu.

V srpnu 1979 se po vypršení trestu vrátil do Kyjeva. Pracoval ve slévárně a v obuvnickém podniku. Postavil se na obranu pronásledovaných členů *Ukrajinské helsinské skupiny. Sám do ní vstoupil v říjnu 1979. *Vstoupil jsem [...], protože jsem nemohl jinak. Podvědomě jsem věděl, že se přede mnou už otvírají vězeňské mříže, že mě vzápětí zavřou. Ale co jsem měl dělat? [...] Přese všechno jsem nechtěl ohnout hřbet. Stála za mnou Ukrajina, její utlačovaný národ, který musím bránit až do smrti (Z taborovoho zošyta, tj. Z táborového sešitu; 1983).*

Byl uvězněn 14. května 1980 a obviněn z autorství dopisů *Petru Hryhorenkovi, *Levkovi Lukjanenkovi, *Andreji Sacharovovi a přátelům z Kyjeva, vlastních básní, petice prokuratury na obranu Mykoly Horbala a z ústních vyjádření. Druhého října 1980 ho Oblastní soud v Kyjevě odsoudil podle par. 62, odst. 2 tr. z. USSR (*par. 70, odst. 2 tr. z. RSFSR) k deseti letům v táboře se *zvláštním režimem a pěti letům vyhnanství jako *zvláště nebezpečného recidivistu*. Devatenáctého října 1980 napsal *Andrej Sacharov dopis na jeho obranu účastníkům madridského setkání zabývajících se plněním ustanovení helsinské konference.

Trest vykonával v *permských táborech. Přes mimořádně těžké podmínky hodně psal a překládal. Kolem 250 vlastních básní a 250 překladů mělo vytvořit knihu, které dal titul *Ptáč duši (Pták duše)*. Všechno, co napsal, však bylo hned zabaveno. Osud těchto děl je stále neznámý, příbuzní dostali oficiální odpověď, že byla zničena při likvidaci tábora. V roce 1983 se básníkovi podařilo předat na svobodu text nazvaný *Z taborovoho zošyta (Z táborového sešitu)*. Po jeho uveřejnění na Západě, a zejména poté, co Heinrich Böll v roce 1985 Stuse navrhl na Nobelovu cenu za literaturu, šikany ještě zesílily.

Dvacátého osmého srpna 1985 byl pod vymyšlenou záminkou znovu umístěn na samotku, kde vyhlásil hladovku „až do konce“. Zemřel v noci ze 3. na 4. září 1985. Příbuzní byli informováni, že příčinou úmrtí bylo *srdeční selhání*. Byl pochován na táborovém hřbitově v osadě Borisovo.

V lednu 1989 byla ve Lvově udělena první nestátní Cena Vasyla Stuse *Za talent a odvahu*, kterou zřídilo Sdružení nezávislé ukrajinské inteligence (mezi laureáty jsou *Mychajlyna Kocjubynska, *Nadija Svitlyčna, *Ivan Svitlyčnyj).

Devatenáctého listopadu 1989 byly ostatky básníka, jakož i *Jurije Lytvyna a *Oleksije Tychého podruhé, s poctami pochovány na hřbitově Bajkova v Kyjevě. Pohřební obřad byl velmi slavnostní, zúčastnily se ho desítky tisíc lidí.

V roce 1993 byla Stusova tvorba oceněna Státní cenou Tarase Ševčenka. V letech 1994–1999 vyšlo básníkově sebrané dílo, které připravili jeho syn Dmytro a *Mychajlyna Kocjubynska.

Sofija Karasyk

I.

HNATIUK, O. (ed.): *Rybo-Wino-Kur. Antologia literatury ukraińskej ostatnich dwudziestu lat.*

Poezja, proza, esej. Přel. Korniejenko, Agnieszka – Litwiniuk, Jerzy – Woroszylski, Wiktor...

Fenomen doby. Schodženňa na Holhofu slavy. Kyjev 1993.

Palimpsesty. Virši 1971–1979 rokiv. New York 1986.

Pid taharem chresta. Lvov 1991.

Povisti ta opovidanňa. Nezakončeni tvory. Scenariji. Literaturna krytyka. Zajavy, publicystyčni lysty ta zvernenňa. Z taborovoho zošyta. Lvov 1994.

Sviča v svičadi. Mnichov 1977.

Tvory. Lvov 1994–1999 (9 svazků).

Veselyj cvyntar. Varšava 1990.

Wiersze z lat 1958–1979. In: KORNIEJENKO, A.: *Poezja Wasyla Stusa.* Přel. Korniejenko, Agnieszka – Litwiniuk, Jerzy – Nazaruk, Bazyli – Woroszylski, Wiktor...

Zymovi dereva. Brusel 1970.

II.

BAKUŁA, B.: *Skrzydło Dedala. Szkice, rozmowy o poezji i kulturze ukraińskej lat 50.–90. XX wieku...*

BERDYCHOWSKA, B.: Los inteligenta. *Życie Wasyla Stusa.* *Więź*, 1996, č. 10.

CHEJFEC, M.: *Mesto i vremja...; Izbrannoje, sv. 1: Mesto i vremja; Russkoje pole...*

TÝŽ: *Ukrainskije siluety... Izbrannoje, sv. 3: Ukrainskije siluety; Vojennoplennyj sekretar... Ukrajinski syluety...*

KOCJUBYNKA, M.: U svičadi pamjati. *Ukrajina*, 1991, č. 1.

KORNIEJENKO, A.: *Poezja Wasyla Stusa.* Přel. Korniejenko, Agnieszka – Litwiniuk, Jerzy – Nazaruk, Bazyli – Woroszylski, Wiktor...

KUPCZYŃSKI, R. [KUPČYNSKY], R.: *Pogrom na Ukrainie 1972–1980...* (v dodatku fragmenty rozsudku a Stusův komentář).

Ne vidlubyv svoju tryvohu ranňu... Vasyl Stus – poet i ludyna. Spohady, statti, lysty, poeziji. Kyjev 1993.

PLJUŠČ, L.: Žertvoprinošenije poeta. *Kontiněnt*, 1985, č. 45.

STUS, D.: *Žyttja i tvorčist' Vasyla Stusa.* Kyjev 1992.

SVERŠTUK, J.: *Bludni syny Ukrajiny...*

SWERSTIUK, J.: O Wasylu Stusie. *Kresy*, 1992, č. 9–10.

Vasyl Stus v žytti, tvorčosti, spohadach ta ocinkach sučasnykiv. Baltimore – Toronto 1987.

Jevhen SVERŠŤUK (1928–2014)

**Publicista a literární vědec, jeden z intelektuálních vůdců
Ukrajinského národně demokratického hnutí, politický vězeň.**

Narodil se v obci Selec ve Volyni v rolnické rodině. Jeho starší bratři byli členy mládežnické sítě *Organizace ukrajinských nacionalistů, jeden padl, druhý byl pronásledován.

V roce 1952 dokončil studium na Filozofické fakultě Lvovské univerzity. V letech 1953–1956 byl aspirantem ve Vědecko-výzkumném pedagogickém institutu v Kyjevě. Poté do roku 1959 přednášel ukrajinskou literaturu v poltavském Pedagogickém institutu. V letech 1959–1960 a 1962–1965 pracoval ve Vědecko-výzkumném institutu psychologie a v letech 1961–1962 řídil rubriku prózy měsíčníku *Vitčyzna*. Několikrát byl propuštěn z práce za projevy nezávislých názorů, nebylo mu dovoleno obhájit doktorskou práci. Poslední propuštění v roce 1965 bylo důsledkem jeho vystoupení na konferenci učitelů ve Volyni. Kritizoval ideologické stereotypy v práci školy, prohlásil, že je nutné naučit se mluvit pravdu a neobelhávat děti.

Od roku 1965 do zatčení v roce 1972 byl odpovědným tajemníkem redakce časopisu *Ukrajinskij botaničnyj žurnal*.

Od vzniku kyjevského *Klubu tvůrčí mládeže byl jedním z jeho nejaktivnějších členů, úzce spolupracoval s ostatními představiteli *, „generace šedesátých let“.

Jedním z nejvýraznějších a nejčtenějších samizdatových děl ze šedesátých let byla anonymní brožura *Z pryvodu procesu nad Pohružalskym (U příležitosti procesu s Pohružalským)* o požáru v knihovně Akademie věd v Kyjevě z 24. května 1964, při němž shořely tisíce archivních dokumentů a knih nedocenitelných pro ukrajinskou kulturu. Jak se později ukázalo, byli jejími autory Sverštuk a *Ivan Svitlyčnyj. Událostmi důležitými pro ukrajinský kulturní život byla Sverštukova neoficiální veřejná vystoupení, zejména jeho účast na večeru věnovaném památce *Vasyly Symonenka (1963). Významným projevem protestu byl otevřený dopis (který podepsali také *Ivan Džuba, *Alla Horská, *Lina Kostenko a *Viktor Někrasov) do novin *Literaturna Ukrajina* v souvislosti s mediální kampaní proti *Vjačeslavu Čornovilovi.

V samizdatu se hojně šířily Sverštukovy eseje: *Sobor u ryštovanni (Chrám pod lešením)* o románu Olese Hončara *Sobor*, pokládáném za antisovětský, *Ivan Kotlarevskij smijet'sja (Ivan Kotlarevskij se směje)*, *Ostanňa sloza (Poslední slova)*, *Na mamyne svjato (Na svátek matek)*. *Vůdčí myšlenkou Sverštukovy publicistiky je zdůrazňování duchovních prvků v utváření osobnosti, národa a společnosti, jejich bezpodmínečná přednost v systému hodnot společenského života...* (*Mychajlyna Kocjubynska).

V šedesátých letech byl stálým účastníkem poloilegálních literárních večerů a úřady zakázaných setkání u *pomníku Tarase Ševčenko na výročí přenesení básníkůvých ostatků z Petrohradu do Kyjeva. V září 1966 se zúčastnil neoficiálního mítinku v Babím Jaru u Kyjeva, věnovaného památce Židů postřílených hitlerovci. Sedmého prosince 1970 vystoupil s projevem na pohřbu tragicky zesnulé *Ally Horské.

Byl uvězněn 15. ledna 1972 za *druhé vlny zatýkání ukrajinské inteligence. Vyšetřování jeho případu trvalo téměř rok. Oblastní soud v Kyjevě ho po hlavním líčení, které se konalo ve dnech 16.–24. dubna 1973, odsoudil podle par. 62, odst. 1 tr. z. USSR (*par. 70, odst. 1 tr. z.

RSFSR) k maximální výměře trestu – sedmi letům odnětí svobody a pěti letům vyhnanství. Byly mu kladeny za vinu výše zmíněné eseje jako protisovětské (hlavním předmětem obžaloby byl článek *Sobor u ryštovanni*, jakož i veřejná vystoupení před osvětovými pracovníky v roce 1965 a rozhovory se známými). Poslední slovo obžalovaného se později šířilo v samizdatu.

Trest vykonával v *permských táborech. V roce 1974 podepsal dopis politických vězňů Mezinárodnímu výboru Červeného kříže, v němž se uvádělo, že *podmínky v táborech jsou záměrně vymyšleny tak, aby vězňům ničily zdraví*. V lednu 1976 podepsal dopis na obranu *Sergeje Kovaljova s protestem proti politickým represím. V listopadu 1977 podpořil dopis politických vězňů výboru Kongresu USA pro kontrolu naplňování helsinských usnesení, obsahující prosbu, aby jeho představitelé přijeli a na místě se seznámili s podmínkami, v nichž političtí vězni žijí. V roce 1978 sám napsal několik dopisů a prohlášení v souvislosti s desátým výročím *invaze do Československa, šedesátým výročím bolševického vydání dekretu o rudém teroru (požadoval zrušení jeho platnosti) a při příležitosti *Dne lidských práv.

Trest vyhnanství vykonával v osadě Bogdarin (v Burjatské ASSR), pracoval jako truhlář v geologické expedici.

V říjnu 1983 byl propuštěn. Po návratu do Kyjeva nastoupil do práce jako truhlář, přišel však o ni v roce 1988 po návštěvě amerického velvyslanectví, které uspořádalo banket pro sovětské disidenty.

Od léta 1987 se účastnil práce poloilegálního *Ukrajinského kulturologického klubu. Obzvláště důležitá byla jeho přednáška k padesátým narozeninám *Vasyly Stuse. Prohlásil, že text přednášky předává londýnskému ústředí Mezinárodního PEN klubu.

Od roku 1989 zastával funkci redaktora křesťanských novin *Naša vira*. Zastával stanovisko *Ukrajinské autokefální pravoslavné církve. Stál v čele Ukrajinského sdružení nezávislé tvůrčí inteligence, které každý rok udílí literární Cenu Vasyly Stuse. V roce 1993 byl zvolen předsedou ukrajinského PEN klubu.

Přestože nepatřil do žádné politické organizace, měl značný vliv na utváření ideologie národně vlasteneckého a duchovního obrození Ukrajiny.

V referátu *Šistdesjatnyky i Zachid (Generace šedesátých let a Západ)*, předneseném v roce 1991 v USA, hodnotil probíhající historické změny takto: *Zločinná a svět ohrožující agresivní síla komunismu neočekávaně odložila svůj způsob přesvědčování a zastrahování. Zeslábla, obrátila o 180 stupňů – a převzala jazyk svých zmučených zbylých obětí s vězeňskými čísly...*

V roce 1993 obhájil na Svobodné ukrajinské univerzitě v Mnichově habilitační práci z filozofie o spojení ukrajinské literatury s křesťanskou tradicí. Je autorem mnoha esejů a článků z oboru literární vědy, náboženských věd a psychologie a také básní a překladů z angličtiny, němčiny a ruštiny.

V roce 1995 obdržel Státní cenu Tarase Ševčenko, v roce 1996 se stal řádným členem Ukrajinské svobodné akademie věd (USA). Žil v Kyjevě.

Volodymyr Kaplun

I.

Bludni syny Ukrajiny...

Clandestine Essays. Cambridge [USA] 1976.

Essays. Frankfurt nad Mohanem 1976.

Jevhen Sverštuk na chvylach „Svobody“. Luck 2004.

Lehrjahre des ewigen Gottes? Hamburk 1990.

Na svjati nadij. Vybrane...

Problem chrystianizacji na gruncie dechrystianizacji. In: BOROWIK, I. – SZYJEWSKI, A. (eds.) a kol.: *Religie i kościoły w społeczeństwach postkomunistycznych...*

Sobor u ryštovanni. Paříž – Baltimore 1970. In: SVERŠŤUK, J.: *Na svjati nadij. Vybrane...* (přetisk). *Ševčenko i čas.* Kyjev 1996.

Vybrane. Mnichov 1979.

II.

LUCKYJ, J.: *Lystuvanňa z Jevhenom Sverštukom.* Baltimore – Toronto 1992.

RUSNAČENKO, A.: *Nacionalno-vyzvolnyj ruch v Ukrajinі. Seredyna 1950-ch – počatok 1990-ch rokiv...*

Ukraińska dusza gospodarza. *Gazeta Wyborcza*, 20. 1. 1997 (rozhovor).

Wybieraliśmy życie... Rozmowa s Jewhenem Swerstiukiem. In: BERDYCHOWSKA, B. – HNATIUK, O. (eds.): *Bunt pokolenia. Rozmowy z intelektualistami ukraińskimi...* Česky jako: *Vybrali jsme si život... Rozhovor s Jevhenem Sverštukem.* In: BERDYCHOWSKA, B. – HNATIUK, O. (eds.): *Vzpoura generace. Rozhovory s ukrajinskými intelektuály.* Přel. Šustrová, Petruška...

Nadija SVITLYČNA (1936–2006)

Filoložka a novinářka angažovaná v hnutí na obranu lidských práv, vězněná za přesvědčení. Členka Zahraničního zastoupení *Ukrajinské helsinské skupiny, redaktorka časopisu **Visnyk represij v Ukrajinі.*

Narodila se ve vesnici Polovinkino (Luhanská oblast). Rodiče pracovali v kolchoze. Jejím bratrem byl *Ivan Svitlyčnyj. V roce 1958 dokončila ukrajinskou filologii na Charkovské univerzitě. Učila na škole pro dělnickou mládež v Krasnodonu, později se tam stala ředitelkou. Bouřila se proti degradaci ukrajinštiny, která přicházela shora. Každý žák na Ukrajině totiž mohl odmítnout výuku ukrajinštiny a nedostatečná z ukrajinštiny nebyla na překážku postupu do vyšší třídy. Po odchodu ze školy pracovala jako knihovnice.

V roce 1964 se usadila v Kyjevě. Pracovala tam na externí zemědělské průmyslovce, byla redaktorkou nakladatelství Raďanska škola, vědeckou pracovnící v Pedagogickém institutu a také učitelkou ve večerní škole v Darnici u Kyjeva. S bratrem Ivanem působila v *Klubu tvůrčí inteligence. Přátelila se s mnoha budoucími disidenty, zejména s malířkou *Allou Horskou.

Prvního dubna 1966 poslala telegram předsednictvu XXIII. sjezdu KSSS na obranu bratra, který byl uvězněn v srpnu 1965. Upustila od obhájce, tvrdila, že v obdobných procesech se advokát stává pomocníkem prokurátora. Osmého listopadu 1967 poslala společně s bratrem, *Ivanem Dzjubou a *Linou Kostenko protestní dopis prvnímu tajemníkovi Komunistické strany Ukrajiny (KSU) Petru Šlestovi na obranu uvězněného *Vjačeslava Čornovila, v němž upozorňovali na porušování elementárních zásad soudního postupu.

V roce 1968 byla pod nátlakem KGB nucena odejít z Pedagogického institutu. V prosinci 1970 našla s *Jevhenem Sverštukem ve Vasylkově u Kyjeva tělo zavražděné přítelkyně *Ally Horské. Uspořádala pohřeb a postarala se, aby byl na jejím hrobě postaven pomník.

Po *druhé vlně zatýkání v řadách ukrajinské inteligence byla téměř denně předvolávána k výslechu v souvislosti s případem svého bratra. Pokaždé se loučila se svým dvouletým synem, kterého KGB také používala jako „argumentu“ při vyšetřování. Na jednom z výslechů, 18. dubna 1972, jí sdělili, že je rovněž zatčena, a požadovali od ní písemné rozhodnutí, koho pověřuje výchovou dítěte. Ukázalo se, že téhož dne byl zatčen *Ivan Dzjuba a proběhla řada domovních prohlídek, a to i u Svitlyčné. Byla při ní zabavena práce *Vasyla Stuse *Fenomén doby*, knihy Abdurachmana Avtorchanova, kniha *Bilmo (Běльмо)* *Michajla Osadčího, rukopis vzpomínek *Danyla Šumuka a další básně, články, výstřižky a dopisy – celkem 1800 položek.

Jejího syna KGB umístila do dětského domova u Kyjeva. Až díky úsilí švagrové Leonidy Svitlyčné se rodině podařilo dítě odtamtud vyzvednout a odvézt k babičce.

Téměř rok strávila ve věznicí KGB v Kyjevě s obviněním z přechovávání a distribuce samizdatu. V protokolech jsou zaznamenána její slova: *Svou vinu vidím v tom, že jsem i s vyšším vzděláním a jistou životní zkušeností věřila zákonům, které jsou ve vzájemném rozporu...* Druhého dubna 1973 ji Oblastní soud v Kyjevě odsoudil podle par. 62, odst. 1 tr. z. USSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR) ke čtyřem rokům odnětí svobody. Trest vykonávala v *mordvinských táborech.

V květnu 1976 se vrátila do Kyjeva, ale nemohla se tam přihlásit k pobytu ani najít práci. Vyhrožovali jí, že půjde do vězení za *příživnictví*. Bydlela se synem u Leonidy Svitlyčné, která

pravidelně dostávala pokuty za *porušování přihlašovací předpisů*. Na protest proti pronásledování *Vjačeslava Čornovila, *Petra Hryhorenka, *Levka Lukjanenka, *Vasyly Stuse, *Stefaniji Šabatury a dalších poslala 10. prosince 1976 ÚV Komunistické strany Ukrajiny (KSU) a vládě prohlášení, že se zřídka občanství. *Je pod mou důstojnost, psala, být občankou největšího, nejmocnějšího a nejdokonalejšího koncentračního tábora na světě*. Kopii prohlášení poslala *Ukrajinské helsinské skupině (UHS). Dvanáctého ledna 1977 poslala obdobný dopis předsednictvu Nejvyššího sovětu SSSR.

V roce 1977 se provdala. Získala přihlášení k pobytu, našla práci vrátné v mateřské školce, ale po dalším výslechu z ní byla propuštěna. Třicátého prosince dostala výstrahu podle *dekrety předsednictva Nejvyššího sovětu SSSR z 25. prosince 1972.

V březnu 1978 byla svědkyní u procesu proti *Myroslavu Marynovyčovi a *Mykolovi Matusevyčovi. O její výpovědi byl informován ÚV KSU takto: *pokoušela se využít soudní síň k protisovětské agitaci a propagandě*.

V květnu 1978 se jí narodil syn. Dvanáctého října 1978 odjela do Říma, kde ji přijal papež Pavel VI., a 8. listopadu dorazila do Spojených států. Osm let poté byla zbavena sovětského občanství.

Pracovala jako překladatelka na Harvardově univerzitě. Od roku 1980 se účastnila práce Zahraničního zastoupení *UHS, redigovala jeho bulletiny. Shromažďovala informace o represích na Ukrajině. Do roku 1985 pravidelně vydávala **Visnyk represij v Ukrajině*, financovaný ukrajinskou diasporou. V letech 1983–1994 pracovala v ukrajinské redakci **Rádia Svoboda*.

Rozšiřovala a analyzovala materiály přicházející z lágrů a poté z nich zpracovávala brožury a knihy. Připravila k tisku sbírku básní *Vasyly Stuse *Palimpsesty*.

V roce 1990 přijela do Kyjeva, právě když tam probíhala **studentská hladovka*; denně navštěvovala místo protestu.

Pracovala v Ukrajinském muzeu v New Yorku. Redigovala ženský časopis *Vira (Víra)*. Společně s Leonidou Svitlyčnou připravila k tisku knihu vzpomínek na *Ivana Svitlyčného.

Zemřela v Irvingtonu. Byla pochována na hřbitově Bajkova v Kyjevě.

Sofija Karasyk

I.

Čerez terniji – do istyny. Pamjati Ally Horskoji. Spohady L. Taňuka, N. Svitlyčnoji, L. Semykinoji. *Obrazotvorče mystectvo*, 1990, č. 1.

Rodynyj spohad. In: SVITLYČNA, L. – SVITLYČNA, N. (eds.): *Dobrookyj. Spohady pro Ivana Svitlyčného...*

II.

BERDYCHOWSKA, B. – HNATIUK, O. (eds.): *Bunt pokolenia. Rozmowy z intelektualistami ukraińskimi...* Česky jako: *Vzpouř generace. Rozhovory s ukrajinskými intelektuály*. Přel. Šustrová, Petruška...

KASJANOV, H.: *Nezhodni. Ukrajinska intelihencija v rusi oporu 1960–80-ch rokiv...*

KLYMČUK, O.: *Jak ne zihnešja, to ne zihnuť. Ukrajina*, 1992, č. 12.

RUSNAČENKO, A.: *Nacionalno-vyzvolnyj ruch v Ukrajině. Seredyna 1950-ch – počatok 1990-ch rokiv...*

ZACHAROV, B.: *Narys istoriji dysydentskoho ruchu v Ukrajině (1956–1987)...*

Ivan SVITLYČNYJ (1929–1992)

Kritik, literární vědec, básník, překladatel. Duchovní vůdce a ideolog národně demokratického hnutí šedesátých a sedmdesátých let. Distributor samizdatu, politický vězeň.

Narodil se ve vesnici Polovinkino (Luhanská oblast). Rodiče pracovali v kolchoze. Jeho sestrou byla *Nadija Svitlyčna. Za německé okupace se v říjnu 1943 pokusil s kolegy vyhodit do povětří německý vojenský objekt, ale při nehodě přišel o prsty na rukou a zranil si i nohy.

V roce 1947 zakončil se zlatou medailí školu ve Starobělsku. Studoval ukrajinskou filologii na Charkovské univerzitě. Pracoval jako vědec. V padesátých letech se spřátelil s básníkem a pozdějším politickým vězněm Julijem Danielem, který překládal do ruštiny verše ukrajinských básníků včetně děl Svitlyčného. V roce 1952 se stal asistentem v oddělení literární teorie Ústavu literatury Akademie věd Ukrajiny v Kyjevě. Nějakou dobu řídil kritickou rubriku v měsíčníku *Dnipro*. V letech 1957–1963 byl vědeckým pracovníkem Ústavu literatury. Přešel do Filozofického ústavu Akademie věd a v roce 1964 pracoval jako redaktor Ukrajinského sdružení ochránců přírody. V roce 1965 přišel o práci, publikoval pod cizími jmény a pod pseudonymy.

Vedle *Ivana Dzjuby a *Jevhena Sverštuka patřil k předním mladým nekonformním kritikům. V letech 1960–1963 byl jedním ze zakladatelů a prvních aktivistů *Klubu tvůrčí mládeže. Zachycoval na magnetofonové pásky recitaci mladých básníků šedesátých let; díky tomu se zachovalo mnoho děl, mezi nimi poezie *Vasyly Symonenka. Svitlyčnyj byl jeho prvním kritikem a poradcem, šířil básně odmítnuté cenzurou (distribuoval pásky s nahrávkami a po *Symonenkově smrti připravil pro samizdat soubor jeho díla). V prosinci 1963 vystoupil na napolo legálním večeru věnovaném básnickové památce.

Jako jeden z prvních navázal tvůrčí a přátelské kontakty s ukrajinskou diasporou a s disidenty v Rusku, mj. s *Larisou Bogoraz a Lvem Kopelevem. Překládal nezávislou literaturu. Společně s *Jevhenem Sverštukem napsal proslulý článek *Z pryvodu procesu nad Pohružalským (U příležitosti procesu s Pohružalským)*. Navázal kontakt se Lvovany – *Ivanem Helem, bratry Bohdanem a *Mychajlem Horyňovými, *Mychajlem Osadčím aj. Přesvědčil je, že nejdůležitější je „bojovat slovem“. Byl nepochybnou morální autoritou ukrajinského disidentského hnutí. Jako disident, publicista a básník se významně zasloužil o kulturní integraci východní a západní Ukrajiny i Ukrajiny a zahraničí. Jeho poezie vystupuje nad rámec tvorby *„šedesátníků“* i nad rámec „literatury národního charakteru“. Byl také zkušeným překladatelem ze slovan-ských jazyků a z francouzštiny.

Po *Symonenkově smrti získal od jeho příbuzných básníkův archiv. Společně se sestrou přepsal a rozšířil v samizdatu jeho *Okrajci dumok. Ščodennyk (Fragmenty myšlenek. Deník)*, text obsahující ostrá politická vyjádření. Tisk ho tehdy nařkl, že archiv ukradl a deník zfalšoval. Neobešlo se to ani bez nátlaku KGB na *Symonenkovu rodinu. V květnu 1965 *Alla Horska a *Mychajlyna Kocjubynska deník odvezly a předaly *Symonenkovým příbuzným v Čerkasech.

Třicátého srpna 1965 byl Svitlyčnyj uvězněn pro obvinění z *protisovětské propagandy a agitace*. Třicátého dubna 1966 byl propuštěn, neboť *nepředstavoval společenskou hrozbu*. Ukázalo se totiž, že jeho postavení bylo tak významné a protesty proti jeho uvěznění tak po-

četné, že se úřady tenkrát k věznění neodhodlaly. *Lina Kostenko sbírala podpisy pod výzvu na jeho obranu. Text podepsaly významné ukrajinské osobnosti, mj. chirurg Mykola Amosov a letecký konstruktér Oleh Antonov. Na Světovém kongresu spisovatelů v New Yorku v roce 1966 byla přijata rezoluce odsuzující násilí vůči ukrajinským spisovatelům v SSSR (*Sučasnist'*, 1975, č. 5).

V letech 1966–1971 nemohl najít práci ani publikovat. V té době se věnoval především samizdatu – zredigoval mnoho textů. Napsal úvod k materiálům ze soudního procesu proti *Ukrajinskému dělnicko-rolnickému svazu, které shromáždil, a 10. prosince 1966 materiály poslal prvnímu tajemníkovi Komunistické strany Ukrajiny (KSU) Petru Šelestovi, generálnímu prokurátorovi SSSR Romanu Rudenkovi, předsedovi Nejvyššího soudu SSSR Demjanu Korotčenkovi a spisovateli a poslanci Olesi Hončarovi. Byl kvůli tomu předvolán na KGB, kde mu vyhrožovali uvězněním.

V roce 1968 podepsal *Dopis 139* s protestem proti soudnímu pronásledování inteligence v Moskvě a na Ukrajině. Napsal Petru Šelestovi protestní dopis proti soudu s *Vjačeslavem Čornovilem (5. června 1968), v červnu 1970 podepsal dopis Olesi Hončarovi proti uvěznění *Valentyna Moroze.

Třináctého ledna 1972 byl znovu uvězněn. Dvacátého sedmého dubna 1973 ho Oblastní soud v Kyjevě odsoudil podle par. 62, odst. 1 tr. z. USSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR) k sedmi letům v lágrech a třem letům ve vyhnanství. Trest vykonával v *permských táborech. Byl jedním z vůdců táborového hnutí odporu. Vedl táborovou kroniku a zajišťoval její předávání na svobodu. Sedmého dubna 1978 byl – těžce nemocný – přepraven do vyhnanství do vesnice Ust'-Kan (Hornoaltajská oblast). Pracoval jako noční hlídač, potom jako knihvazač v knihovně. Dvacátého srpna 1981 ho postihlo krvácení do mozku a zůstal invalidní.

Byl propuštěn 23. srpna 1983, ale byl vážně nemocen a nemohl už pokračovat v činnosti.

Od roku 1978 byl členem Mezinárodního PEN klubu, od roku 1990 členem Svazu spisovatelů Ukrajiny, v roce 1989 se stal laureátem Ceny Vasyla Stuse.

Zemřel v Kyjevě. Byl pochován na hřbitově Bajkova.

V roce 1994 mu byla posmrtně udělena Státní cena Tarase Ševčenka.

Borys Zacharov

I.

Gratovani sonety. Mnichov 1977.

Holos doby, sv. 1: *Lysty z Parnasu*. Kyjev 2001.

List otwarty do Mykoły Bažana. *Kultura Niezależna*, 1986, č. 26.

Serce dlja kul i dlja rym. *Poeziji, poetyčni pereklady, statti*. Kyjev 1990.

U mene – tilky slovo. *Virši, poem, poetyčni pereklady...*

II.

BAKUŁA, B.: Okratowane sonety. *Kultura*, 1994, č. 5.

TÝŽ: *Skrzydło Dedala*. *Szkice, rozmowy o poezji i kulturze ukraińskiej lat 50.–90. XX wieku...*

BERDYCHOWSKA, B. – HNATIUK, O. (eds.): *Bunt pokolenia*. *Rozmowy z intelektualistami ukraińskimi...* Česky jako: *Vzpoura generace*. *Rozhovory s ukrajinskými intelektuály*. Přel. Šustrová, Petruška...

PLJUŠČ, L.: „I vse ž ja – vypadok. Sam po sobi“. *Ukrajinske slovo*, 1992, č. 2639–2641.

SVERŠŤUK, J.: Trudivnyk. Ivan Svitlyčnyj. In: TÝŽ: *Na svjati nadij*. *Vybrane...*

SVITLYČNA, L. – SVITLYČNA, N. (eds.): *Dobrookyj*. *Spohady pro Ivana Svitlyčného...*

TAŇUK, L.: *Z Ivanom i bez Ivana*. In: TÝŽ: *Parastas...*

ZACHAROV, B.: *Narys istoriji dysydentskoho ruchu v Ukrajinii (1956–1987)...*

Vasyl SYMONENKO (1935–1963)

Básník, *„šedesátník“, jehož osobnost, tvorba a posmrtná legenda významně ovlivnily probuzení národně demokratických nálad na Ukrajině.

Narodil se ve vesnici Bijivci v Poltavské oblasti jako syn rolnice. V letech 1952–1957 studoval novinářství na Kyjevské univerzitě. Studoval literaturu, zejména americkou. Od roku 1957 pracoval v Čerkasech jako novinář, mj. v kulturní rubrice novin *Čerkaska pravda*. Od roku 1960 řídil oddělení propagandy v novinách *Molod' Čerkaščyny*.

Debutoval básnickou sbírkou *Tyša i hrim (Ticho a hrom, 1962)*. K jeho literárnímu prostředí patřili básníci Ivan Drač, *Lina Kostenko a Mykola Vinhranovskij a literární kritici *Ivan Džjuba, *Jevhen Sverštuk a *Ivan Svitlyčnyj. Druhou sbírku *Zemne ťažinňa (Zemská přitazlivost)* psal na přelomu let 1962–1963 v předtuše smrti – měl rakovinu ledvin.

Symonenkova poezie odráží hlavně ideové požadavky ukrajinské generace šedesátých let, její hledání domácích kořenů, posilování národního uvědomění a potvrzování vlastní ceny (*Mychajlyna Kocjubynska). Ne všechna díla mohla vyjít oficiálně, mnohá cenzura zmrzačila. Jeho básně lidé přepisovali, učili se je nazpaměť, šířili je veškerými dostupnými cestami. *Svitlyčnyj nahrál na magnetofonové pásky jejich recitaci v autorově podání, a díky tomu se zachovaly nejen texty, ale i básníkův hlas. Politické básně se dostávaly do samizdatu ještě za Symonenkova života a s jeho vydatnou pomocí. Zemřel 14. prosince 1963 v Čerkasech.

Na slavnostní pohřeb přišly davы. Z Kyjeva přijelo mnoho přátel zemřelého, řeč na rozloučenou pronesl *Ivan Džjuba. Záhy po pohřbu se konal v Kyjevě večer věnovaný básníkově památce. Podle vyprávění *Mychajlyny Kocjubynské bylo každé výročí jeho smrti v šedesátých letech skutečným svátkem.

Nejúplnější vydání Symonenkova díla v redakci a s předmluvou Ivana Košelivce vyšlo v roce 1965 na Západě. V roce 1968 nakladatelství Molodaja Gvardija vydalo sbírku básní v ruském překladu Lva Smirnova. Doma vyšly v roce 1964 také knížky pro děti *Car Plaksij ta Loskoton (Car Plaksij a Loskoton)*, *Podorož v krajinu Navpaki (Cesta do země Naopak)* a soubor povídek *Vino iz trojand (Vino z růží)*. V roce 1966 vyšel výběr z poezie. Symonenkova tvorba měla být jako projev *deformovaného národního cítění* v SSSR vymazána.

Symonenko patřil k těm, kteří dokonale cítí spojení národního ideálu se všemi obecně lidskými hodnotami, s představou důstojnosti, cti, svědomí, společenské etiky i etiky jednotlivce a také spravedlnosti. Právě tato představa důstojnosti, svědomí a spravedlnosti ho vedla k národní myšlence, k novému chápání Ukrajiny (z vystoupení *Ivana Džjuby na posmrtném večeru ke třicátému výročí básníkovy narození, 12. ledna 1965).

V roce 1987 založil Svaz spisovatelů Ukrajiny pro mladé autory literární cenu jeho jména za nejlepší básnickou sbírku.

Jevhen Sverštuk

I.

KOŠELIVEC, I. (ed.): *Bereh čekaň*. Mnichov 1965; Kyjev 2001.

TÝŽ: *Ukraina 1956–1968*. Přel. Łobodowski, Józef... (básně ze sbírky *Bereh čekaň*, fragmenty deníku).

Tvory, sv. 1–2. Čerkasy 2004.

U tvojemu imeni žyvu. Poeziji, opovidanňa, ščodennykovi zapysy, lysty. Kyjev 1994; 2003.

II.

BERDYCHOWSKA, B. – HNATIUK, O. (eds.): *Bunt pokolenia. Rozmowy z intelektualistami ukraińskimi...* Česky jako: *Vzpoura generace. Rozhovory s ukrajinskými intelektuály*. Přel. Šustrová, Petruška...

Do dñiv Vasyla Symonenka. Zaboroneni tvory. Vystupy I. Svitlyčnoho, J. Sverštuka, I. Džjuby. *Ukrajinskyj visnyk*, 1971, č. 4.

DZJUBA, I.: Bilšyj za samoho sebe. *Ukrajina: nauka i kultura*, 1989, č. 23.

KASJANOV, H.: *Nezhodni. Ukrajinska intelihencija v rusi oporu 1960–80-ch rokiv...*

ŁOBODOWSKI, J.: Sąd nad umarłym. *Kultura*, 1966, č. 6.

PACHARENKO, V.: *Jak vin išov. Duchovnyj profil Vasyla Symonenka na tli joho doby*. Čerkasy 2005.

RUSNAČENKO, A.: *Nacionalno-vyzvolnyj ruch v Ukrajinі. Seredyna 1950-ch – počatok 1990-ch rokiv...*

SOM, M.: *Z matirju na samoti. Povist'-dialoh (Pro Vasyla Symonenka)*. Kyjev 1990.

SVERŠTUK, J.: *Symonenko – ideja. Symonenkovi lysty*. In: TÝŽ: *Na svjati nadij. Vybrane...*

TKAČENKO, O.: *Vasyl Symonenko. Narys žyttja i tvorčosti*. Kyjev 1990.

Stefanija ŠABATURA (1938–2014)

**Výtvarnice, členka *Ukrajinské helsinské skupiny,
distributorka samizdatu, vězněná za přesvědčení.**

Narodila se ve vesnici Ivane Zolote (Tarnopolská oblast) v rolnické rodině. Otec zahynul ve válce. V roce 1961 dokončila výtvarnou střední školu a v roce 1967 Umělecký institut ve Lvově. Specializovala se na užité umění, kritika vysoce hodnotila její gobelíny, představované na výstavách. Stala se členkou Svazu výtvarných umělců Ukrajiny.

V roce 1963 se podílela na práci *Klubu tvůrčí mládeže „Prolisok“, distribuovala samizdat. V roce 1970 vystoupila společně se skupinou Lvovských spisovatelů a výtvarníků na obranu znovu souzeného *Valentyna Moroze, požadovala volný přístup do soudní síně.

Dvanáctého ledna 1972 byla uvězněna pro obvinění z *protisovětské agitace a propagandy*. Šlo mj. o distribuci strojopisných textů Mykoly Cholodného *Kryk z mohyly (Křik z hrobu)*, *Vasyly Stuse *Veselyj cvyntar (Veselý hřbitov)* a *Morozova článku *Sered snihiv (Uprostřed sněhů)*. Hlavní líčení se konalo ve dnech 12.–13. července 1972 a Oblastní soud ve Lvově ji odsoudil podle par. 62, odst. 1 tr. z. USSR (*par. 70, odst. 1 tr. z. RSFSR) k pěti letům v lágru a třem letům ve vyhnanství.

Trest vykonávala v *mordvinských táborech. Účastnila se protestních akcí a hladovek pořádaných v ženském podtáboře, bojovala o status politického vězně, požadovala amnestii pro všechny vězně svědomí a byla za to mnohokrát potrestána pobytem na samotce a v táborové věznici. Nesměla kreslit a politické vězeňkyně na protest proti tomu vyhlašovaly hladovky. Až v roce 1974 jí příslušník Lvovského KGB přivezl skicář, barvy, tužky a štětce.

Koncem roku 1975 byla převezena do Lvova na „převýchovu“. Když se vrátila do tábora, ukázali jí rozhodnutí o spálení 150 zabavených kreseb, na nichž byly mj. výjevy z lágru. Na protest odmítla v únoru 1976 nastoupit do práce. Zpočátku ji za to umístili na samotku a poté (v dubnu) na půl roku do táborové věznice. Náčelník tábora cynicky prohlásil: *My ted' už nestřílíme, ale máme jiné způsoby, jak se postarat o to, abyste z tábora nevyšla živá*. Vyhlásila hladovku, kterou držela dvanáct dnů. *Mordvinskými tábory proběhla vlna protestů proti ničení intelektuálního vlastnictví (bylo tenkrát oznámeno rozhodnutí o zničení básní *Vasyly Stuse a *Iryny Stasiv-Kalynec a výšivek *Nadiji Svitlyčné).

V lednu 1977 byla převezena do vyhnanství do vesnice Makušyno v Kurganské oblasti. Našla zaměstnání ve výtvarné dílně Domu kultury. Poslala odtud za účelem šíření prohlášení o zvrácenosti sovětského soudnictví a likvidaci *Ukrajinské helsinské skupiny (UHS). V únoru 1979 společně se skupinou politických vězňů a vyhnanců podpořila UHS a zapsala se na seznam jejích členů.

Druhého prosince 1979 se vrátila domů. Okamžitě dostala ochranný dohled, poněvadž *nenastoupila cestu nápravy*. Když ji policie odmítla přihlásit ve vlastním bytě, v němž stále žila její nemocná matka, kategoricky prohlásila, že nikam neodjede. Roky byla pod dohledem.

Koncem osmdesátých let se zapojila do činnosti usilující o národně politické obrození Ukrajiny. Byla členkou *Memoriálu Vasyly Stuse, *Národního hnutí Ukrajiny, účastnila se boje za rehabilitaci pronásledované *Ukrajinské řeckokatolické církve. V letech 1990–1995 byla

poslankyní Lvovského městského sovětu. Od roku 1991 byla předsedkyní ženské organizace Mariánské sdružení „Milosrdenství“.

Pracovala jako návrhářka v textilním průmyslu. V roce 1994 jí bylo v rámci odškodnění za pronásledování přiznáno právo na vlastní ateliér.

Zemřela ve Lvově.

Iryna Rapp

II.

HORDASEVYČ, B. – HORDASEVYČ, H. – STROKATA-KARAVANSKA, N. (eds.): *Neskorena Berehyňa*.

Žertvy moskovsko-komunistyčného teroru XX stolittá...

Istorija ukrajinskoho mystectva, sv. 6. Kyjev 1970.

KASJANOV, H.: *Nezhodni. Ukrajinska intelihencija v rusi oporu 1960–80-ch rokiv...*

KOZYRENKO, L.: *Kassandra. Zerkalo něděli*, 1996, č. 44.

RUSNAČENKO, A.: *Nacionalno-vyzvolnyj ruch v Ukrajinі. Seredyna 1950-ch – počatok 1990-ch rokiv...*

Ukrajinska Helsinska hrupa 1978–1982. Dokumenty i materialy...

Ukrajinska Helsinska hrupa. Do 20-littá stvorenňa...

Jurij ŠUCHEVYČ (nar. 1933)

Syn vrchního velitele *Ukrajinské povstalecké armády, aktivista národního hnutí, vězněný 38 let. Druhé používané jméno (po matce): Berezynskij.

Narodil se ve vesnici Ohladov v Tarnopolské oblasti (nyní Lvovská oblast). Otec Roman Šuchevyč byl aktivistou *Organizace ukrajinských nacionalistů. V roce 1939 rodina odjela do Krakova, v roce 1941 se vrátila do Lvova. V roce 1943 se otec stal vrchním velitelem *Ukrajinské povstalecké armády (pod pseudonymem Taras Čuprynka).

V roce 1945 byla uvězněna Jurijova matka a babička a jeho samotného s pětiletou sestrou umístili do dětského domova, nejprve v Černobyli a poté v Doněcku. Utekl ze sirotčince do Haliče, kde se mu prostřednictvím podzemí podařilo navázat kontakt s otcem. Vrátil se do Doněcku pro sestru a 22. srpna 1948 byl uvězněn a zvláštní kolegium ministerstva státní bezpečnosti ho odsoudilo za *spojení s podzemím* k 10 letům lágrů. „Taras Čuprynka“ zemřel v roce 1950 u Lvova v obklíčení vnitřními vojsky ministerstva státní bezpečnosti. Syn byl přivezen z vězení, aby mrtvé tělo identifikoval.

V roce 1956 byl rozhodnutím Oblastního soudu ve Vladimíru propuštěn, protože v době spáchání trestného činu nebyl plnoletý. Jel za matkou do vyhnanství a po jejím propuštění společně přijeli do Lvova. Nemohli se přihlásit k trvalému pobytu a matka byla zanedlouho odsouzena k tříletému trestu za *porušení přihlašovacích předpisů* (po dvou letech byla propuštěna na amnestii). Šuchevyče zase po zásahu generálního prokurátora SSSR Romana Rudenka znovu uvěznili, aby si odseděl trest až do konce. V roce 1958 po vypršení trestu nebyl propuštěn na svobodu. Prvního prosince ho Oblastní soud ve Lvově odsoudil podle par. 54, odst. 10 tr. z. USSR (*par. 58, odst. 10 tr. z. RSFSR) k dalším deseti letům odnětí svobody (na pět let do lágru s vězeňským režimem a pět let v běžném lágru). Trest vykonával v *mordvinských táborech. Prvního července 1967 v dopise předsedovi předsednictva Nejvyššího sovětu USSR Demjanu Korotčenkovi popsal, jak byl jeho případ vykonstruován.

Vrátil se na svobodu v roce 1968, ale pět let nesměl bydlet na Ukrajině. Usadil se na severním Kavkaze v obci Nalčyk. Pracoval jako elektrikář. Brzy založil rodinu.

Všeobecné vzdělání získal, jak sám říká, od spoluvězňů – profesorů, filozofů, spisovatelů, vědců, inženýrů a dalších, jichž v té době bylo ve vězeních a táborech nespočet. V táborových knihovnách měl přístup ke knihám, jaké byly z oběhu na svobodě dávno staženy.

V Nalčyku nějakou dobu bydlel s rodinou u *Niny Strokaté. Jejím prostřednictvím se dostal do kontaktu se *,šedesátníky“. V červnu 1970 patřil do skupiny devíti lidí, kteří podepsali protestní dopis stranickým a státním institucím proti věznění *Valentyna Moroze.

Znovu byl uvězněn 4. února 1972, během *druhé vlny zatýkání na Ukrajině. Osmého září 1972 ho Nejvyšší soud Kabardinsko-balkarské ASSR odsoudil podle *par. 70, odst. 2 tr. z. RSFSR jako *zvláště nebezpečného recidivistu* na deset let do lágrů a pět let do vyhnanství. Byl souzen za autorství článku *Rozdumy v holos (Přemýšlení nahlas)* nalezeného při prohlídce – o vyhlídkách ukrajinského národně osvobozenického hnutí v nejbližších deseti letech. Článek nebyl ještě dokončen, autor text dopsal ve vězení a předal na svobodu.

Ještě za pobytu ve vyšetřovací vazbě napsal a předal na svobodu dopis OSN, v němž charakterizoval zločinný soudní systém v SSSR a odsoudil totalitní režim, likvidující občany s národním přesvědčením. Při prohlídce byla zabavena kopie dopisu a Nejvyšší soud Kabardinsko-balkarské ASSR ho za něj 23. července 1973 znovu odsoudil podle *par. 70, odst. 2 tr. z. RSFSR k deseti letům vězení a pěti letům vyhnanství, přičemž se rok strávený ve vězení do výkonu trestu nezapočítával.

Ve výkonu trestu mu KGB nabízela spolupráci. Byl přemlouván, aby veřejně projevil lítost, ale žádnou nabídku nepřijal.

Do roku 1979 byl vězněn ve *vladimírské věznici, později byl přemístěn do *čistopolské věznice. Čtyřicátého prosince 1979 napsal se spoluvězněm Vladimírem Balachonovem předsednictvu Nejvyššího sovětu SSSR dopis odsuzující vstup sovětských vojsk do Afghánistánu. V únoru 1979 byl spolu se skupinou politických vězňů a vyhnanců přijat do *Ukrajinské helsinské skupiny. Podle jeho pozdějšího prohlášení to s ním tenkrát nebylo domluveno.

Ve vězení trpěl žaludečními vředy a přišel o zrak. Oční operace provedená v roce 1982 ve vězeňské nemocnici v Lenigradě se nepodařila.

Od března 1983 žil v domově pro invalidy v Tomsku.

Celá léta od něj úřady požadovaly, aby se zřekl otce a odsoudil ukrajinské nacionalisty. V roce 1985 došlo k přímé provokaci. Noviny *Visti z Ukrajiny* (č. 28 z roku 1985) uveřejnily článek, v němž se citovalo jeho údajné prohlášení *o definitivním rozchodu s ukrajinskými nacionalisty* a odsouzení jakékoliv nacionalistické činnosti. On ani jeho blízcí přitom o této publikaci vůbec nevěděli.

Jedenáctého ledna 1988 se vrátil na svobodu. Do Lvova přijel 21. října 1989. V roce 1991 byl plně rehabilitován. Lvovský oblastní sovět mu přiznal podporu jako pronásledovanému. Tvrdí, že přetrvat mu pomohla víra a optimismus. Věnuje se aktivní společenské činnosti. Byl předsedou Ukrajinského mezistranického shromáždění, hlavním velitelem UNSO (Ukrajinská národní sebeobrana). Z těchto organizací odešel, když usoudil, že ostatní vůdci ustoupili od klasické národní myšlenky.

Vasyl Ovsijenko, Iryna Rapp

I.

Molode vyno – v novi michy. *Ukrajina*, 1991, č. 10.

II.

ARSENYČ, P.: Šuchevyči. *Šlach peremohy*, 1994, č. 10–12, 16–17. *The Persecution of the Ukrainian Helsinki Group... Ukrajinska Helsinska hrupa 1978–1982. Dokumenty i materialy... Ukrajinska Helsinska hrupa. Do 20-litt'a stvorenňa...*

Danylo ŠUMUK (1914–2004)

Člen *Ukrajinské povstalecké armády, *Ukrajinské helsinské skupiny, autor samizdatu. Strávil přes 40 let ve vězeních a lágrech.

Narodil se ve Volyni ve vesnici Boremščyzna (Lubomelský okres, později Homelská oblast) v rolnické rodině. Když mu bylo sedmnáct, vstoupil do nelegální Komunistické strany západní Ukrajiny, která pokládala polskou vládu na tomto území za okupační režim a usilovala – jak si tehdy myslel – o naplnění takových ideálů, jako je svoboda svědomí, přesvědčení a slova a státní nezávislost.

Dvacátého ledna 1934 byl uvězněn a 25. května 1935 ho soud v Kovlu odsoudil k osmi letům odnětí svobody za komunistickou agitaci a uspořádání rolnické stávk. Během pobytu ve vězení prodělal v rámci sebevzdělávání, které organizovali komunističtí spoluvězni, středoškolský kurz. V roce 1936 mu byl trest díky amnestii pro politické vězně zkrácen na 5 let a 4 měsíce.

V roce 1939 se vrátil domů (po vstupu sovětských vojsk se jeho obec ocitla na území SSSR). V letech 1939–1941 byl členem VKS(b). Vyučoval ve škole zeměpis, ale kvůli neprávo-
věrným názorům byl z vyučování vyloučen. V roce 1940 udělal závěrečné zkoušky na střední škole a začal studovat pedagogiku.

Patnáctého května 1941 byl uvězněn jako *bratr nepřítele lidu* (jeho starší bratr byl aktivista strany Ukrajinské rolnicko-dělnické socialistické sjednocení, která legálně působila v předválečném Polsku).

Z vězení byl povolán do Rudé armády. Jako voják trestního praporu se účastnil bojů s Němci. Dostal se do německého zajetí, z tábora v Chorolu (Poltavská oblast) se mu však podařilo uprchnout.

Na rodném území vytvořil partyzánský oddíl, který v roce 1943 vstoupil do *Ukrajinské povstalecké armády (UPA). Stavěl se proti ozbrojeným akcím proti polskému civilnímu obyvatelstvu. Byl tedy pověřen, aby přednášel ve vojenských kurzech hospodářskou geografii.

V létě 1944 se po příchodu Rudé armády chopil vedení „expediční skupiny“ (*pochidna hrupa*) UPA v Žitomirské oblasti. Vzhledem k nemožnosti dalšího boje oddíl rozpustil. V prosinci 1944 byl uvězněn a v roce 1945 odsouzen Vojenským tribunálem vojsk NKVD Žitomirského vojenského obvodu podle par. 54, odst. 1 tr. z. USSR (*par. 58, odst. 1 tr. z. RSFSR) a par. 54, odst. 2, ust. a/ tr. z. USSR (*vlastizrada*) k trestu smrti, který byl později změněn na 20 let v lágrech.

Trest vykonával v pracovním táboře č. 3 v Norilsku. Byl jedním z organizátorů vzpoury a stávk. vězňů v červnu–září 1953 a byl za to přemístěn do *vladimirské věznice. Povstání později popsal v pamětech *Za schidnym obrijem (Za východním obzorem)*, které vydalo nakladatelství Smoloskyp.

V srpnu 1956 byl trest z rozhodnutí výboru předsednictva Nejvyššího sovětu SSSR zrušen a Šumuk byl propuštěn. Vrátil se na Ukrajinu.

V době *maďarské revoluce v roce 1956 a po jejím potlačení zesílila KGB tlak na bývalé politické vězně. Úřady nařídily přesídlení *podezřelých živelů* do jiných ukrajinských oblastí. Šumuk s rodinou (manželkou a třemi dětmi) odjel na východ, do Dněpropetrovské oblasti.

Devatenáctého listopadu 1957 byl předvolán na KGB, kde mu navrhli spolupráci s „orgány“. Odmítl – a následujícího dne proběhla v jeho bytě domovní prohlídka, při níž mu zabavili všechny rukopisy. Jedenadvacátého listopadu byl uvězněn a převezen do vazby v Lucku. Předložili mu kopie jeho vlastních dopisů a dopisů přátel a snažili se na základě slov a vět vytržených z kontextu vykonstruovat skupinový případ vlastizrady. Šumuk se totiž v dopisech zabýval problémy, které ho po dlouholetých kontaktech s komunisty i s nacionalisty trápily. Nakonec se rozhodl nemít s jedněmi ani s druhými nic společného. Přesto se ho vyšetřovatelé volyňského KGB pokoušeli připojit k procesu s *Organizací ukrajinských nacionalistů, působící v táboře v Norilsku.

Pátého května 1958 byl Šumuk na uzavřeném hlavním líčení volyňského oblastního soudu odsouzen podle par. 54, odst. 10 tr. z. USSR (*par. 58, odst. 10 tr. z. RSFSR) k deseti letům odnětí svobody. Trest vykonával ve Vorkutě a poté v Tajsetu (stanice Vichorevka). Dvacátého října 1960 byl přemístěn do *mordvinských táborů. V roce 1962 byl při prohlídce nalezen text jeho paměti; strávil za to delší čas v táborové věznici. Dvacátého prvního října 1967 byl odvezen do Kyjeva a 20. listopadu téhož roku propuštěn. Usadil se v Bohuslavi (Kyjevská oblast). Byl hlídačem v pionýrském táboře, pracoval také v zařízení na udržování pláží v Kyjevě.

V roce 1968 navázal kontakty se *„šedesátníky“, především s *Jevhenem Sverstukem, *Nadijou Svitlyčnou a *Ivanem Svitlyčným. V roce 1970 dokončil druhou část vzpomínek, které později vyšly na Západě. Dvanáctého ledna 1972 byl znovu uvězněn a obviněn podle par. 62, odst. 2 tr. z. USSR (*par. 70, odst. 2 tr. z. RSFSR) a podle par. 187, odst. 1 tr. z. USSR (*par. 190, odst. 1 tr. z. RSFSR). Byly zabaveny jeho paměti, byla mu kladena za vinu distribuce článků *Milovana Djilase a *Ivana Dzjubu. V červenci 1972 ho Oblastní soud v Kyjevě odsoudil k deseti letům v lágru se *zvláštním režimem a pěti letům ve vyhnanství. Byl prohlášen za *zvláště nebezpečného recidivistu*. Trest vykonával ze začátku v *mordvinských táborech a posléze v *permských táborech.

Desátého října 1972 vylíčil svůj případ v dopise předsednictvu Nejvyššího sovětu SSSR. Žádal o vyvázání ze sovětského občanství. *Bude pro mne lehčí, napsal, umírat [...] v těžkém otroctví za hranicemi Ukrajiny, než být občanem SSSR*. Dopis se stejným obsahem poslal i v letech 1973 a 1974. Během věznění se účastnil četných protestních akcí. V táboře se těšil všeobecné úctě. V roce 1976 vstoupil do výboru zřízeného vězni, který měl vytvářet atmosféru vzájemné úcty a respektování humanitárních práv jednotlivce mezi politickými vězni různé ideové orientace.

V roce 1978 byl uznán za invalidu druhého stupně. Skupina vězňů (*Eduard Kuzněcov, Alexej Murženko, *Mychajlo Osadčyj, *Vasyl Romaňuk) se tehdy také obrátila na vládu a parlament Kanady s prosbou o *desetinásobné zvýšení* úsilí za propuštění Šumuka vzhledem k tragickému stavu jeho zdraví. Třetího listopadu 1978 kanadský parlament jednohlasně přijal rezoluci za jeho propuštění a umožnění mu emigrovat do Kanady, kde měl příbuzné.

V únoru 1979 byl v nepřítomnosti přijat do *Ukrajinské helsinské skupiny. Třicátého prosince 1979 vyšel v samizdatu materiál k jeho šedesátým pátým narozeninám.

Prvního března 1980 byl společně s dalšími vězni podléhajícími *zvláštnímu režimu přemístěn do obce Kučino (viz *permské tábory). V roce 1982 byl převezen do vyhnanství do vesnice Karatobe (Uralská oblast v Kazachstánu), kde byl do 4. ledna 1987.

V roce 1987 po 42 letech strávených ve věznicích, v táborech a ve vyhnanství, odjel do Kanady a usadil se v Torontu. V listopadu 2002 se vrátil domů a do smrti bydlel u dcery v Krasnoarmejsku u Doněcku.

Iryna Rapp

I.

Perežyťte i peredumane. Spohady ji rozдумы ukrajinskoho dysydenta-polityvjazňa z rokiv blukaň i borot'by pid trjoma okupacijamy Ukrajiny (1921–1981)...

II.

BATENKO, T.: „*Ja povstaju, otže, ja isnuju...*“ *Polityčnyj portret Ivana Hela. Narysy z istoriji ukrajinskoho ruchu oporu kincja 1950-ch – počatku 1990-ch rokiv...*

KASJANOV, H.: *Nezhodni. Ukrajinska intelihencija v rusi oporu 1960–80-ch rokiv...*

KUZNEČOV, E. Starejšij politkatoržanin – Danilo Lavrentjevič Šumuk. *Kontiněnt*, 1980, č. 22.

RUSNAČENKO, A.: *Nacionalno-vyzvolnyj ruch v Ukrajinu. Seredyna 1950-ch – počatok 1990-ch rokiv...*

TYMA, P.: Danylo Šumuk: „Ja buv toj komunist, ščo sydiv v turmi, a ne toj, ščo sadžav do neji inšych“. *Naše slovo*, 2004, č. 28.

Oleksij TYCHYJ (1927–1984)

Učitel, autor a distributor samizdatu, zakládající člen *Ukrajinské helsinské skupiny, dvakrát vězněný za přesvědčení.

Narodil se na samotě Iževka (Stalinská oblast, nyní Doněcká oblast) v rolnické rodině. Dokončil studia na Filozofické fakultě Moskevské univerzity, předtím studoval v záporožském Zemědělském institutu a v dněpropetrovském Institutu inženýrství vlakové přepravy. Vyučoval fyziku, matematiku a ukrajinštinu v Záporožské a Stalinské oblasti, pracoval na stavbách, byl hasičem. KGB ho poprvé zatkl v roce 1948 za kritiku kandidáta na poslance, ale po „profylaktických pohovorech“ byl propuštěn. Podruhé byl zatčen 15. února 1957, kdy pracoval jako učitel na střední škole v osadě Aleksejevo–Družkovka. Důvodem byl dopis ústřednímu výboru KSSS, v němž protestoval proti okupaci Maďarska sovětskými vojsky, a také jeho kritická vyjádření o sovětské škole na konferenci učitelů.

Osmnáctého dubna 1957 ho Oblastní soud ve Stalinu (nyní Doněck) odsoudil podle par. 54, odst. 10 tr. z. USSR (*par. 58, odst. 10 tr. z. RSFSR) k sedmi letům v lágrech a pěti letům zbavení občanských práv. Trest vykonával v *mordvinských táborech. V letech 1958–1959 byl vězněn ve *vladimírské věznici. Z tábora byl propuštěn v roce 1964. Protože nesměl pracovat ve své profesi učitele, nastoupil jako montér, poté pracoval jako hasič a zaměstnanec cihelny.

Distribuoval samizdat, pro který připravil také několik článků o žalostném stavu ukrajinštiny a ukrajinské kultury a také o smutné situaci venkova v nejméně rusifikovaném regionu Ukrajiny – Doněcké pánvi (Donbase), mj. *Rozдумы pro ukrajinsku movu na Doneččyni (Úvahy o ukrajinském jazyce a kultuře v Doněcké oblasti, 1972)*. Otázkou rusifikace Donbasu se zabýval také v dopise předsednictvu Nejvyššího sovětu USSR v roce 1973.

Zpracoval antologii *Mova narodu. Narod (Jazyk národa. Národ)*, obsahující vyjádření významných představitelů ukrajinské kultury, a také slovník ukrajinského dialektu z okolí Donbasu. Strojopis antologie byl zabaven v červnu 1976 při domovní prohlídce v jeho bytě.

V listopadu 1976 se zúčastnil zakládání *Ukrajinské helsinské skupiny (UHS). Čtvrtého února 1977 byl znovu zatčen a obviněn z *protisovětské agitace a propagandy*. Hlavní líčení (s ním a *Mykolou Rudenkem) se konalo ve dnech 23. června – 1. července 1977 v obci Družkovka u Doněcku. Byl obžalován z autorství článků, mj. *Ukrajinske slovo (Ukrajinské slovo)*, *Dumky pro ridnu movu (Úvahy o rodném jazyce)*, *Silski problemy (Problémy venkova)*, a také textů *Deklarace UHS a Memorandum č. 1*, které podepsal a na jejichž zpracování se podílel. Během procesu se žalobci nepodařilo v jeho člancích a projevech dokázat ani jeden případ pomlouvání sovětského zřízení, o zpochybňování zásad režimu ani nemluvě. Oblastní soud v Doněcku ho odsoudil podle par. 62, odst. 2 tr. z. USSR (*par. 70, odst. 2 tr. z. RSFSR) a par. 222 tr. z. USSR (*nelegální držení zbraně* – šlo o starou německou stělnou zbraň nalezenou při domovní prohlídce v prosinci 1976) k deseti letům lágrů se *zvláštním režimem a pěti rokům vyhnanství. Byl uznán za *zvláště nebezpečného recidivistu*.

Místem výkonu trestu byly určeny *mordvinské tábory. Účastnil se tam protestních akcí politických vězňů, mj. držel několikátýdenní hladovku, podepisoval kolektivní dopisy a výzvy. Vstoupil do výboru, který založili vězni, aby vytvořili ovzduší vzájemné úcty a respektování

humanitárních práv jednotlivců mezi politickými vězni různých ideových orientací. V roce 1978 napsal spolu s *Vasylem Romaňukem práci *Istoryčna dola Ukrajiny. Lyst ukrajinskych polityvjazniv (Historický osud Ukrajiny. Dopis ukrajinských politických vězňů)*, v němž se za základ národní existence prohlašovaly zásady obsažené ve **Všeobecné deklaraci lidských práv*. Autoři se distancovali od politiky KSSS v národnostních otázkách i od oficiálního výkladu pojmu demokracie. V kapitole *Istoryčna dola Ukrajiny (Historický osud Ukrajiny)* vložili důsledky připojení Ukrajiny k Rusku, obzvláště dramatické za sovětského období (*rozkuľáčování, *hladomor* v letech 1932–1933, poválečné represe), a vyjádřili naději, že v budoucnu vznikne nezávislý ukrajinský stát, kde bude mít každý občan zaručena všechna práva. V kapitole *Možlyvi formy oporu (Možné formy odporu)* požadovali zavedení *zásad chování Ukrajince*, které by zabránily duchovnímu a kulturnímu zničení národa. Patřil k nim pasivní odpor vůči rusifikaci – používání výlučně mateřského jazyka, odmítnutí vojenské služby za hranicemi Ukrajiny, nepřijímání práce mimo Ukrajinu atd. Kromě toho doporučovali dodržování všeobecně přijímaných etických a morálních norem: nepoužívat hrubých slov, nepožívat nadměrné množství alkoholu, neobklopotovat se luxusními předměty, nehromadit peníze, ale vydávat je na dobročinné účely. Ve shrnutí autoři psali: *Není potřeba porušovat zákony, stačí využívat práv obsažených v Ústavě SSSR*.

V říjnu 1978 zahájil hladovku, v dubnu 1979 další. Po sedmácti dnech se s krvácením způsobeným peptickým vředem dostal do táborové nemocnice. Lékař ho však odmítl léčit a náčelník tábora prohlásil, že je simulant. Chirurg po něm před operací chtěl, aby písemně prohlásil, že se distancuje od předchozí činnosti; Tychyj na to reagoval tím, že ho obvinil z vydírání. *Budete žít krátce a v mukách*, odpověděl lékař. Po operaci došlo k závažným komplikacím. Lékaři podali návrh, aby byl ze zdravotních důvodů uznán neschopným výkonu trestu, ale dokumenty se vůbec nedostaly z nemocnice ven.

V roce 1980 byli všichni vězňové podléhající *zvláštnímu režimu, mezi nimi i Tychyj, převezeni na Ural do *permských táborů. V roce 1983 se jeho stav ještě zhoršil. Byl třikrát převezen do vězeňské nemocnice a dvakrát operován, naposledy na začátku roku 1984. Šestého května 1984 zemřel ve vězeňské nemocnici v Permu. Synu Volodymyrovi nebylo dovoleno převzít tělo.

Devatenáctého listopadu 1989 byly ostatky Tychého spolu s ostatky *Jurije Lytvyna a *Vasyly Stuse znovu, s poctami pochovány na hřbitově Bajkova v Kyjevě.

Iryna Rapp

I.
ROMAŇUK, V. – TYCHYJ, O.: *Istoryčna dola Ukrajiny*. In: *Ukrajinskij pravozachysnyj ruch. Dokumenty i materialy kyjivskojj Ukrajinskoj hromadskojj hrupy spryjanňa vykonanňu Helsinskych uhod...*
Rozdumy. Zbirnyk statej, dokumentiv, spohadiv. Baltimore – Toronto 1982.
Vy i my. In: RUSNAČENKO, A.: *Nacionalno-vyzvolnyj ruch v Ukrajinu. Seredyna 1950-ch – počatok 1990-ch rokiv...*

II.
KASJANOV, H.: *Nezhodni. Ukrajinska intelihencija v rusi oporu 1960–80-ch rokiv...*
RUSNAČENKO, A.: *Nacionalno-vyzvolnyj ruch v Ukrajinu. Seredyna 1950-ch – počatok 1990-ch rokiv...*
TÝŽ: *Rozumom i sercem. Ukrajinska suspilno-polityčna dumka 1940–1980-ch rokiv...*
ŠOVKOŠYTYNYJ, V.: „Narode mij, do tebe ja šče veru...“ ...

Josyf ZISELS (nar. 1946)

Fyzik, aktivista hnutí Židů *„otkazniků“, člen *Ukrajinské helsinské skupiny, distributor samizdatu, spolupracovník *Pracovního výboru pro zkoumání využívání psychiatrie k politickým účelům.

Narodil se v Taškentu. Otec pracoval v továrně na obuv. V roce 1948 se rodina přestěhovala do Černovic. Vyrůstal v období chruščovovského „tání“ v okruhu inteligence. V roce 1962 se začal seznamovat se samizdatem.

V roce 1969 dokončil studia na Matematicko-fyzikální fakultě (katedra teoretické fyziky) na Černovické univerzitě. V letech 1969–1970 sloužil v Baltské flotile. Od dubna 1971 pracoval v rozhlasovém a televizním centru v Černovicích jako inženýr technické kontroly.

Od přelomu let 1970 a 1971 aktivně pomáhal emigrantům do Izraele. Třikrát ho zadržela pohraniční stráž v příhraniční oblasti u města Čop v Karpatech. V srpnu 1972 byl kvůli vystoupení na schůzi na obranu kolegy, který požádal o výjezd do Izraele, vyloučen z Komsomolu.

V letech 1973–1976 se věnoval distribuci samizdatu. Sblížil se s okruhem baptistů usilujících o emigraci. Na jaře 1976 byla při domovní prohlídce u jeho známé zabavena fotokopie prvního dílu **Souostroví Gulag* a jiné nezávislé publikace, které patřily Ziselsovi. V souvislosti s tím ho 27 hodin vyslyšali na černovické KGB. Na otázky neodpovídal. Byl pod stálým dohledem KGB, měl odposlouchávaný telefon a kontrolovanou korespondenci.

V únoru 1977 dostal výstrahu na základě *dekretu předsednictva Nejvyššího sovětu z 25. prosince 1972 o hrozící trestní odpovědnosti, bude-li pokračovat v *protisovětské činnosti*. Nabídl mu odjezd ze SSSR. Odmítl a nepodepsal ani protokol o výstraze. V letech 1977–1978 navázal kontakt s disidentskými skupinami v Kyjevě a v Moskvě, spolupracoval mj. s **Kronikou aktuálních událostí*, s *Ukrajinskou helsinskou skupinou (UHS) a *Moskevskou helsinskou skupinou, se židovskými *„otkazniky“ z Moskvy a Černovic, s *Pracovním výborem pro zkoumání využívání psychiatrie k politickým účelům (PV), pro který pečlivě sbíral materiály o *Dněpropetrovské speciální psychiatrické léčebně, a s *Fondem pomoci politickým vězňům.

V srpnu 1978 se stal neoficiálním členem *UHS. Shromažďoval údaje o lidech nezákonně umístěných do psychiatrických léčeben, společně s manželkou pomáhali rodinám politických vězňů.

Desátého listopadu 1978 proběhla v jeho bytě dvanáctihodinová prohlídka. Formálně bylo jejím účelem zabavit pornografické materiály v souvislosti s případem Ziselsova švagra. Bylo zabaveno mnoho podzemních publikací, registr vězňů psychiatrických léčeben (asi 80 kartiček) a Židů *„otkazniků“. Osmého prosince proběhla v jeho bytě další domovní prohlídka. Byly zabaveny mj. protokoly z komsomolských schůzí, na nichž byl odsuzován, 24 fotografií disidentů. Po prohlídce byl bez příkazu k zatčení či zadržení odvezen na policii a dočasně zadržen, 9. prosince na něj byla uvalena vyšetřovací vazba.

Pátého dubna 1979 ho Oblastní soud v Černovicích odsoudil podle par. 187, odst. 1 tr. z. USSR (*par. 190, odst. 1 tr. z. RSFSR) ke třem letům lágrů se zpřísněným režimem. Z vyšetřovací vazby se mu podařilo prostřednictvím manželky předat údaje o 37 lidech, kteří byli psychiatricky pronásledováni. Tyto údaje se nacházely ve spisech k jeho případu.

Trest vykonával v Sokirjanech v Černovické oblasti. Protože trpěl žaludečními vředy, byl po nějaké době uvolněn z práce v dolech a přeložen k šití pytlů a poté k výrobě přepravků. V říjnu 1979 se oficiálně stal členem *UHS.

V prosinci 1981 byl propuštěn a vrátil se do Černovic. Obnovil kontakty s *UHS, *Pracovním výborem a židovským hnutím v Moskvě. Organizoval pomoc pro rodiny pronásledovaných, podílel se na vytvoření skupiny pro výuku hebrejštiny a na přípravě učebnic tohoto jazyka. Dvakrát navštívil politické vyhnance v Kazachstánu.

Podruhé byl uvězněn 19. října 1984 v Černovicích. Při prohlídce mu zabavili mnoho podzemních publikací. Hlavní líčení se konalo 10. dubna 1985 v Sokirjanech. Byl znovu odsouzen podle par. 187, odst. 1 tr. z. USSR (*par. 190, odst. 1 tr. z. SSSR) ke třem letům lágrů. Svědky obžaloby byli vězňové z tábora, kde vykonával první trest. K vině se nepřiznal.

Trest vykonával ve Lvově a poté v Nižním Tagilu. V lednu 1987, devět měsíců před vypršením trestu, odmítl nabídku prokurátora, aby se distancoval od politické činnosti, a mohl tak být předčasně propuštěn („gorbačovská amnestie“). Na svobodu se vrátil 19. října 1987. Vrátil se domů do Černovic, pracoval jako elektrikář. Rok byl podroben ochrannému dohledu.

Pokračoval v činnosti v *UHS a později v *Ukrajinském helsinském svazu, v *Národním hnutí Ukrajiny (NHU), zakládal židovská sdružení. Založil Radu pro národnosti *NHU. V prosinci 1989 se stal spolupředsedou Vaadu (Konfederace židovských organizací a obcí SSSR). Od ledna 1991 byl předsedou Sdružení židovských organizací a obcí Ukrajiny a také členem výkonného výboru Evropské rady židovských obcí, rady Evropského židovského kongresu a Světového židovského kongresu, rady Světové sionistické organizace. Od dubna 1999 byl místopředsedou Židovské konfederace Ukrajiny.

Žije v Kyjevě.

Sofija Karasyk

I.

Jesli ja tolko dlja sebja. Sbornik statěj. Kyjev 2000.

II.

RUSNAČENKO, A.: *Rozumom i sercem. Ukrajinska suspilno-polityčna dumka 1940–1980-cho rokiv...*

Ukrajinska Helsinska hrupa. Do 20-litt'a stvorenňa...

VAN VOREN, R.: *Political Psychiatry in the USSR...*

JMENNÝ REJSTŘÍK

A

- A. J. (viz Drawicz, Andrzej) 486
 ABAŇKIN, V. 419
 Abduldžemil (viz Džemilev, Mustafa) 225
 Abdullajev, Rafik 125, 126
 ABDULMEDŽITOV, R. 238
 Ablajev, Amza 87
 Abljazizov, Enver 231
 Ābola, Zinta 332
 Abovin-Jegides, Pjotr 47, 374
 Abramkin, Valerij 31, 32, 47, 230, 366, **374–375**
 Adams, Jüri 43, 159
 Adelheim, Jevhen 668
 AFANASJEVA, L. 375, 509
 Agababjan, Ohanes 110
 AGAOGLU, E. 126
 Agurskij, Michail 29, 90, 488
 Ahonen, Heikki 61, **157–158**, 170
 Achmadulina, Bella 58, 422
 Achmatova, Anna (též jako Achmatovová, Anna) 311, 403, 441, 460, 531, 637
 Ajchenvald, Julij 376
 Ajchenvald, Jurij **376–377**, 446, 502
 Ajrikjan, Parujr (viz Hajrikjan, Parujr) 101
 AJVAZOVA, S. 474
 Akagoshi, Iris 614
 Akimov, Džeppar 87, 215, 219, **223–224**, 238
 Aksjonov, Vasilij 51, 58
 ALADINOVA, L. 235
 ALANTAS, V. 258, 274
 Alaverd'jan, David 91, 98, 100, 102, 104, 106, 109, 110, 112, 113, 116, 118
 Albrecht, Vladimír 79
 Alejnikov, Vladimír 78, 427
 ALEKPERLI, N. 127
 Aleksandrov, Alexandr 408, 500
 ALEKSANDROV, G. 235
 ALEKSEJEV, A. (též jako ALEXIEV, A.) 155, 258
 Aleksejeva, Jelizaveta 390, 391, 521
 Aleksejeva, Ljudmila (též jako ALEXEYEVA, L.; rodné jméno: Slavinskaja, Ljudmila) 60, 99, 126, 131, 155, 191, 196, 197, 200, 208, 210, 218, 220, 258, 271, 299, 300, 302, 324, 332, 369, **378–380**, 383, 496, 506, 513, 518, 534, 563, 564, 566, 586, 592, 615, 618, 620, 643, 645, 667

Alexandr I, car 182
ALEXEYEVA, L. (viz Aleksejeva, Ljudmila) 99, 369, 379, 402, 439, 448, 486, 496, 548, 667
ALEXIEV, A. (viz ALEKSEJEV, A.) 258
Alexij I, patriarcha (též jako patriarcha Alexij I.) 443
Alí, Muhammad 229
Alichanov, Abram 494
Alichanov, Gevork 389
Alijev, Abulfaz (viz Elčibej, Abulfaz) 128
Alijev, Elman (pseudonym: Safruch) 125
Alijev, Hejdar 124, 125
ALIKINA, N. 369, 399, 589
ALIULIS, V. 294
Alloja, Vladimir 64
ALLWORTH, E. 220, 227, 241
ALTSTADT, A. L. 126
Altuňan, Henrich/Genrich 27, 48, 99, 110, 361, 434, 543, 563, **572–574**, 645
AŁKIS, I. 324
Amalrik, Andrej 71, 204, 209, 322, 331, 358, 368, 369, 370, **381–383**, 399, 438, 439, 440, 478, 479, 495, 496, 510, 517, 542, 543
AMALRIK, G. 383
AMAN, I. 493
Ambarcumjan, Viktor (viz Hambarcumjan, Viktor) 115
Ambrasas, Kazimieras 53
Ambrozij, patriarcha (Ambrosij; vl. jm. Chelaja, Vissarion; též jako patriarcha Ambrozij) 182
Ametov, Enver 41
Amosov, Mykola 678
ANANICZ, A. 126
Andriukaitis, Vytenis 256
Andriuškevičius, Alfonsas 74
Andriuškevičius, Andrius 253
Andrjuška 271
Andropov, Jurij 60, 186, 231, 304, 308, 340, 366, 368, 387, 423, 485, 489, 516, 517, 520, 564, 589
Androsik, Larysa 138, 142, 146, 147
Anilionis, Petras 302
Anněnskij, Innokentij 461
ANNINSKIJ, L. 454
Antonenko-Davydovyč, Borys **575–577**, 585, 607, 608, 617, 635
Antoniv, Olena 614
Antonov, Oleh (též jako Antonov, Oleg) 678
Antonyč, Bohdan-Ihor 602, 645
Antoňjan, Agasi 49, 100
Antoňuk, Zinovij 566, 589, 590, 629, 630, 631
ANUŠAUSKAS, A. 152, 258, 309, 325
ANYSIENĖ, V. 279

APOSTOL, Z. 345
Apyaušris, L. (viz Skuodis, Vytautas) 297
Arbuzov, Alexej 420
Arčvadze-Gamsachurdia, Manan 190
Areška, Vaclav 146
Aristofanés 193
Arkad'jev (viz Meň, Alexandr) 445, 491, 493
Arlov, Uladzimir 56, 138
Aronov, Alexandr 422
ARSENYČ, P. 685
Aršakjan, Azat 21, 83, 98, 105, 111, 117
Arutuňan, Šahen (viz Harutuňjan, Šahen) 103
Aržak, Nikolaj (viz Daniel, Julij) 24, 72, 526
Asanin, İdris 224
Asanov, Riza 215, 220
Asanova, Dilara 232
Asanova, Zampira 41, 43, 414
Astra, Gunārs **326–327**
Astra, Leons 327
Astrouski, Radaslav (též jako Ostrovski, Radoslav) 135
Ašikjan, Hakop 111
AŠMENSKAS, V. 279
Ata, Asif (viz Efendijev, Asif) 127
Audronis, V. (viz A. Pečeliūnas, Povilas) 284
Augas, A. 293
Aukštaitis (viz Skuodis, Vytautas) 284, 297
Avakjan, Susanna 102
AVES, J. 191
Avet'jan, Edmond 107
Avtorchanov, Abdurachman 107, 108, 675
AWDE, N. 191
Azbel, David 542

B

Babajan, Asatur 115
Babajan, Vigen 80, 113
Babickij, Konstantin 26, 40, 551
Babič (Kvačevska), Džemma 70
Babjonyšev, Alexandr (pseudonym: Maksudov, Sergej) 47, 90
Bacacašvili, Viktor 209
Badzo, Jurij (též jako Badzio, Jurij) 576, **578–579**, 607
Badzo, Sergej (též jako Badzio, Sergej) 579
Bagdanavičiūtė, Gema 280

Bagdasarjan, Zaven 50, 97, 117, 118, 520
Bagdavadze, Mariam 197
Bagdonavičius, Vacys 74, 252
Bagirov, Mir 122
Bagrickij, Eduard 420, 525
Bagrickij, Vsevolod 389
BAGUŠAUSKAS, J. 258, 274
Bahdanovič, Maxim 134
Bachmin, Vjačeslav 70
Bajev, Homer 217
Bajeva, Tatjana 40
Bakradze, Akakija 188, 189
BAKUŁA, B. 567, 586, 603, 608, 612, 670, 678
Balachonov, Vladimir 685
Baltrušaitis, Jurgis 249
Bandera, Stepan 63, 560, 614
BANIONIS, J. 258
Barabanov, Jevgenij 39, 90, 466, 491, 535
BARAHENI, R. 227
BARAN, V. 567
Baranauskaitė, Zita 72
Barańczak, Stanisław 311, 426
Barazna, Ljavon 137, 145, 147, 148
Barbaš, Jiří 536
Bariss, Mārtiņš 323
Barka, Vasyl 645
Barda'anu, Vasyl 85
Barsegjan, Rafael 111
Barvinskyj, Vasyl 602
BATENKO, T. 567, 586, 592, 598, 636, 688
BATCHELOR, S. 407
Batovrin, Sergej 78
Batšev, Vladimir 78, 399
Bauba, Kazys 38
Bauer, Lili 513
Baumvol, Rachel 397
BAŽAN, O. G. 220, 567, 620, 662
BEHLING, J. 429
Bekirova, Gulnara 219, 220
Belarus, Symon (viz Jermalovič, Mikola) 75
BELECKAJA, V. 496
Belickas, Aušvydas 72
Belinkov, Arkadij 153, **384–385**, 498
Belinkova, Natalja (též jako BELINKOVA-JABLOKOVA, N.) 385
Belogorodskaja, Irina (též jako Bělogorodskaja, Irina) 409, 431, 547

Bely, Ljavon 137
Bely, Michas 137
Bělyj, Andrej 461
Bembel, Aleh (pseudonymy: Znič; Znič, A.) 138, **141–142**
Bembel, Andrej 141
Berdnyk, Oles 622, 656
BERDYCHOWSKA, B. 567, 582, 587, 592, 595, 598, 603, 608, 610, 627, 636, 641, 648, 670, 674, 676, 678, 681
Berdzenišvili, David (pseudonym: Tabachmeli) 31, 74, 193
Berdzenišvili, Levan (pseudonym: Dadijani, Dimitri) 31, 74, **193–194**, 200
Berd'ajev, Nikolaj 88, 443
Berezynskij, Jurij (viz Šuchevyč, Jurij) 684
Bergholtz, Stefan (viz Wat, Aleksander) 528
Berija, Lavrentij 122, 378, 494, 515, 566
Besançon, Alain 11, 536
BEZBORODOV, A. 506
BEZVERCHYJ, V. B. 220
Bežuašvili, Amiran 81
Bežuašvili, Beglar 46
BIČEL-ZAHNĚTAVA, D. 144
Bieliauskienė, Jadvyga 78
BIELINIENĖ, J. 279
Bilocerkovyč, Jaroslav (též jako BILOCERKOWYCZ, J.) 567
BILOKIN, S. 567
BILUCHA, J. 220
BIRCH, J. 567
Bitenieks, Raimonds 323, 324
Bitov, Andrej 58
BLOCH, S. 370, 393, 567
Blok, Alexandr 441, 442
BŁASZCZYK, G. 258
Bobjak, Vasyl 585
Bobyšev, Dmitrij 422
BOCJURKIV, B. (též jako BOCIURKIW, B.) 258, 567
BOER, S. P. 191, 204, 208, 370, 456, 567, 590
Bogoljubov, Andrej (viz Meň, Alexandr) 491, 492, 493
Bogoraz-Bruchman, Larisa (pseudonym: Tarusevič, M.; též jako BOGORAZ, L.) 26, 29, 40, 43, 58, 60, 71, 82, 358, 370, 378, **386–388**, 418, 437, 452, 459, 470, 471, 478, 479, 483, 484, 486, 516, 666, 677
Bogušis, Vytautas 55, 72, 257, 308
BOJKO, L. 577, 586
Bokštejn, Ilja 37, 397, 417, 465, 497
BOLDIȘOR, V. 345
Bolonkin, Alexandr 174
Bondarenko, Vladimir 396

BONIECKI, A. 300
Bonner, Jelena 29, 226, **389–391**, 466, 489, 495, 518, 519, 521, 522, 523, 524, 574, 588
Bonner, Rut 389
BORAWSKI, P. 220
Borisov, Vadim 509, 535
Borisov, Vladimir 27, 48, **392–393**
Borodin, Leonid 87, 88, 352, **394–396**, 539
Borovyckyj, Josyf 616
BOROWIK, I. 139, 674
Boruta, Jonas Algimantas 28, 50, 52, 258, **262–263**, 277, 294, 300, 304, 306
Boruta, Kazys 249
Boruta, Šarūnas 262
BOTNARU, L. 343
BOUIS, A. W. 524
BOURDEAUX, M. 258, 273, 291, 294, 296, 300, 302, 407, 445, 464
Böll, Heinrich 33, 670
Brajlovskij, Viktor 90, 91
Brandišauskas, Valentinas 284, 288, 291, 292, 298, 304, 306, 314
Brazdžionis, Bernardas 249
BRAŹKIEWICZ, B. 370
Bresenděn, Jevgenij 54
Brežněv, Leonid 31, 49, 58, 189, 197, 203, 231, 235, 272, 297, 340, 354, 364, 429, 489, 494,
512, 516, 520, 578, 607, 661, 666, 668
Briliūtė, Birutė 38, 53
BRJUCHOVECKYJ, V. 612
Brodskij, Josif 24, 51, 310, 311, 357, 358, 403, 422, 460, 461, 526, 553, 554, 650
Bronštejn, Matvej 403
Brontėová, Charlotte 604
BROWNE, M. 567
BRUCHIS, M. 341
BRUŹAS, A. 258, 306
BUADZE, E. 196
Bubnys, Prosperas 58, 251, 303
Budagjan, Jurik 81
BUGAJ, N. 126, 214, 220
BUHAJ, M. 220
Bucharin, Nikolaj 376
Bukovskaja, Nina 398
Bukovskij, Konstantin 397
Bukovskij, Vladimir (též jako BUKOWSKI, W.) 25, 28, 37, 41, 51, 62, 73, 76, 344, 355, 368, 370,
383, 391, 392, **397–399**, 408, 409, 418, 419, 421, 424, 431, 433, 434, 438, 439, 440, 447,
448, 455, 476, 479, 496, 524, 528, 539, 543, 588, 589, 644, 650
Bulgakov, Michail 637
Buliauskas, Jonas 252, 290
BULOTA, J. 277

BUŇADOV, Z. 126
Burauskaitė, Birutė 56, 74, 78, 91, 253, 258, 265, 269, 280, 283, 286, 296, 309, 311, 315
Burčuladze, Nemo 81
Burevij, Kost' 575
BURG, D. 538
Burns, Robert 626
Bush, George 195
BUSUIOC, N. 345
Butkevičius, Povilas 256, 282
Butkus, Zenonas 253
Buzas, Povilas 53, 251
BYČKOV, S. 493
Bykav, Vasil 56
Byrski, Zbigniew 383
Bzonková, Radka 370, 399, 421, 434, 448

C

Cālītis, Ints 37, 322, 323, 324, 327, **328–330**, 334
Camus, Albert 311, 668
car Alexandr I. (viz Alexandr I., car) 182
carevna Kateřina II. (viz Kateřina II., carevna) 182
CARLISLE, O. 538
Carter, Jimmy 19, 297, 393, 398, 543, 546, 641, 653, 661
CASU, I. 341
CATAVEICA, J. 345
Cărare, Petru **343**
Ceașescu, Nicolae 348
Cereteli, Irakli 189, 195, 197
Cidzikas, Petras 56, 88, 257, 280, 315
CICHOCKI, J. 191
Cincadze, Zurab 195
COLLEGE, K. 202
COLLINS, B. C. 126
Conquest, Robert 107, 220, 599
Corvalán, Luis 398
CREGO, P. 191, 200
Crub, Emil 609
Cukerman, Boris 88, 356, 400, 432
Cukerman, Vladimir 339
CURTIS, Glenn E. 99, 126, 191, 200
Cvetajeva, Marina (též jako Cvětajeva, Marina) 405
Cvetkov, Oleg 545
Cvigun, Semjon 398

CYWIŃSKI, B. 567
Czapski, Józef 52
Czech, Jerzy 421, 537
Czech, Mirosław (pseudonym: Podebski, Roman) 567, 582, 586, 623, 660
CZYKWIN, J. (viz ČYKVIN, J.) 138
CZYŻEWSKI, K. 312

Č

Čajkovskaja, Olga 293
Čakste, Jānis 321
Čalidze, Valerij 27, 88, 313, 356, 362, 370, 389, **400–402**, 436, 451, 478, 488, 518, 532
Čanturia, Giorgi 33, 61, 75, 81, 189, 190, **195–196**, 197, 202
Čanturišvili, Tejmuraz 185, 204, 210
Čarnyj, Semjon 125, 341, 543
Čarňauski, Michas 35, 56, 136, 144, 145
Čavčavadze, Ilja 75, 76
Čebrikov, Viktor 124, 125
Čepaitis, Virgilijus 51
ČERKASOV, A. 467
ČERKASOV, G. J. 339, 341, 450
Černěckij, Vladimir 450
Černěenko, Konstantin 489
ČERVONNAJA, S. M. 220, 224, 235, 237, 241, 243
ČESNOKOVA, V. 230, 375
Čcheidze, Revaz 197, 200
Čcheidze, Tamar 76, 81, 189, **197**
Čikoidze, Emzar 81
Čitava, Vachtang 62
Čitta-Vadžra (viz Dandaron, Bidija) 406
ČIŽOV, J. 375
Čornovil, Valentyna 581
Čornovil, Vjačeslav (též jako CZORNOWIŁ, W.; CHORNOVIL, V.) 20, 21, 24, 27, 34, 43, 45, 47, 73, 79, 85, 86, 101, 383, 498, 562, 563, 564, 566, 567, **580–583**, 584, 585, 592, 594, 597, 599, 601, 606, 607, 608, 611, 634, 635, 638, 641, 642, 643, 647, 663, 666, 668, 672, 675, 676, 678
Čubarov, Elvedin 232, 243
Čubarov, Refat 62
Čukovskaja, Lidija **403–405**, 531, 538, 553, 554
Čukovskij, Korněj 403, 409
Čuprynka, Taras (viz Šucevyč, Roman) 85, 684
Čygyljan, Karo 83
ČYKVIN, J. (též jako CZYKWIN, J.) 138, 144

D

DACJUK, J. 610
Dadenkov, Jurij 604, 605
Dadijani, Cotne 189
Dadijani, Dimitri (viz Berdzenišvili, Levan) 193, 194
DAILEY, E. 341
Damušytė, Gintė 53
Dandaron, Bidija (též jako Čitta-Vadžra) **406–407**
Daniel, Alexandr 22, 34, 191, 334, 369, 370, 380, 387, 388, 396, 424, 442, 483, 486, 523, 528, 536, 552
Daniel, Julij (pseudonym: Aržak, Nikolaj) 24, 25, 44, 58, 59, 71, 72, 76, 333, 334, 355, 357, 359, 378, 380, 386, 388, 397, 403, 418, 423, 424, 441, 442, 447, 457, 467, 483, 486, 516, 525, 526, 528, 539, 540, 553, 563, 624, 677
Daniels, Guy 370
Danilav, Viktor (též jako Danilov, Viktor) 137, 138
DANYLJUK, J. Z. 220, 567, 620, 662
Darczewska, Jolanta 370
Darginius, V. (viz Skuodis, Vytautas) 297
Darski, Józef (viz Targalski, Jerzy) 138, 155, 163, 167, 169, 171, 177, 179, 220, 258, 324, 341, 567
Daškevič, Vladimir 453
Daštenc, Chačik 100
DAUKNYS, P. 258
David V., patriarcha (vl. jm. Devdariani, Chariton; též jako patriarcha David V.) 183, 184
David, Gheorghe 340
David Obnovitel, král (též jako král David Obnovitel) 189, 197
Davidovič, Jefim 137
DAVIDZJUK, M. (též jako DAWIDZIUK, M.) 138
Dąbrowski, Witold 537
Dědulin, Sergej 461
Delaunay, Vadim (viz Delone, Vadim) 408
Delone, Boris 408
Delone, Vadim (též jako Delaunay, Vadim) 25, 26, 40, 41, 397, **408–410**, 451
Derwojed, Grzegorz 370
Devdariani, Chariton (viz David V., patriarcha) 183
Didžiulis, Zenonas 50
DIKIJ, J. 620
DIMA, N. 341
Djilas, Milovan 51, 52, 397, 423, 502, 687
Dmyterko, Ljubomyr 668
Doboš, Jaroslav 42, 43, 581
Dobrovolskij, Alexej 25, 26, 41, 70, 71, 310, 423, 431
Dobrovolskis, Stanislovas (vl. jm. Dobrovolskis, Mykolas Algirdas) 252, **264–265**, 492
Dobrovolskyj, Arkadij 611

DODZIUK, A. 427
DOLININ, V. 429
Dombrovskij, Jurij 354
Donelaitis, Kristijonas 50
Donskoj, Dmitrij (viz Soldatov, Sergej) 174
Doroņina-Lasmane, Lidija 322, 323, 324, 327, **331–332**
DOROSZEWSKA, U. 194, 196, 220
DORR, J. 275
Dostojevskij, Fjodor 40, 507, 509, 530
Dovidaitis, Gvidonas 50
Dovženko, Oleksandr 645
Drač, Ivan 45, 86, 576, 596, 601, 611, 637, 663, 668, 680
Draginytė, Ona 53
Dragoș, Nicolae 339
Drawicz, Andrzej (pseudonymy: A. J.; Mazur, Adam) 371, 383, 405, 486, 527, 638
DREIFELDS, J. 324
Drell, Sidney 522
Dremljuga, Vladimir 26, 40
Druță, Ion (též jako DRUCE, I.) 338, 341
DUBAS, M. 567, 615
Dubavec, Šjarhej 56
Dubček, Alexandr 431
DUDA, K. 528
Dudajev, Džochar 199
Dudincev, Vladimir 500, 501, 553
Dudko, Dmitrij 39, 87, **411–413**, 476, 491
DUKE, D. F. 221
Duluman, Jevhraf 475
Dumbliauskas, Petras 50, 276
DUNCAN, P. 191
DUNLOP, J. B. 370, 396
Dušková, Ludmila 79, 536, 537, 570
Dvořák, Milan 370, 371, 388, 409, 426, 442, 479, 537
DYDYCZ, P. A. 259, 265
Dymšic, Mark 27, 71, 466
Dymšic, Michail 635
Dzjarnovič, Aleh 138, 144, 146, 147
Dzjuba, Ivan 16, 23, 24, 45, 48, 51, 73, 79, 562, 563, 564, 567, 576, 580, **584–587**, 591, 592, 596, 601, 607, 611, 612, 626, 634, 635, 637, 639, 642, 661, 668, 672, 675, 677, 680, 681, 687
DZWONKOWSKI, R. 259, 265, 294, 302
Džabiradze, Vachtang 74, 75, 193, 194
Džanelidze, Tejmuraz 46, 75, 190
Džaparidze, Revaz 187
Dželilev, Ifta 215

Džemilev, Mustafa (pseudonymy: Abduldžemil; Džemiloglu; Krymoglu) 27, 48, 57, 62, 217, 219, **225–227**, 229, 234, 239, 240, 361, 390, 414, 415, 433, 476, 495, 545
Džemilev, Rešat 41, 219, 221, **228–230**, 233, 234, 235
Džemiloglu (viz Džemilev, Mustafa) 225
Džepparov, Abdurešit 243
Džepparov, Nureddin 242
DŽIBLADZE, J. 370

Ď

Ďak, Mychajlo 614

E

EBERHARDT, P. 259
EDĚLMAN, O. 99, 126, 139, 155, 191, 202, 205, 206, 341, 370
Efendijev, Asif (pseudonym: Ata, Asif) 32, 123, 125, **127**
Efrem II., patriarcha (vl. jm. Sidamonidze, Grigorij; též jako patriarcha Efrem II.) 183, 207
Eglīte, Biruta 327, 333
Eglītis, Anšlavs 326, 331
Einstein, Albert 514
Elčibej, Abulfaz (vl. jm. Alijev, Abulfaz; též jako ELÇI BEY/ELÇIBEY/ELCHIBEY, E.) 124, 125, **128–129**
Eliáš, patriarcha (vl. jm. Gudušauri-Šiolašvili, Irakli; též jako patriarcha Eliáš) 183
Elliot, Thomas S. 311
ELLIS, J. 370, 413, 445, 477, 499, 540, 557, 567
ENDRE, S. 163, 177
Engelgardt, Vladimir 516
Engelking, Leszek 540, 612
Erenburg, Ilja 355, 471, 516
Ešliman, Nikolaj 183, 359, 411, 443, 445, 476, 491
Etkind, Jefim 421, 532, 538, 554

F

Fadin, Andrej 449, 450
FAJMAN, G. 385
Fajnberg, Viktor 40, 73, 392, 393
Falkivskij, Dmytro 575
FARMER, K. 567
Faulkner, William 668
FAZYL, R. 241

Fedin, Konstantin 553
Fefjолоv, Valerij 455, 456
FEIFER, G. 538
FELDBRUGGE, F. J. M. 370, 568
Finkelštejn, Ejtан 30, 55, 64, 90, 186, 254, **266–267**, 271, 278, 310
FISHER, A. W. 221
Fitzpatrick, Jean 243
FIUT, A. 312
FJODOROV, G. 415
Fjodorov, Jurij 466
FLETCHER, G. P. 544
Fok, Vladimir 515
FOMIN, V. 341
Franco, Francisco 466
Franko, Ivan 591, 608
Franko, Zynovija 564, 608
Freiberga, Beatrisa 335
Freimanis, Gunārs 326
FRID, V. 439, 610
FRIŠVALDS, J. 327
FURIER, A. 191

G

Gabaj, Galina 361, 414, 415
Gabaj, Ilja 26, 41, 70, 71, 217, 225, 226, 361, **414–416**, 437, 439, 453, 454
Gabrijeljan, Mechak 102
Gaižauskas (viz Plumpa, Petras) 290
Gajauskas, Balys 55, **268–269**, 278
Gajnov, Nikolaj 444
Gajoz (vl. jm. Keratišvili, Bidzina) 183
Galanskov, Jurij 25, 26, 37, 41, 44, 62, 70, 71, 310, 333, 355, 359, 377, 397, 408, 409, **417–419**,
422, 423, 425, 426, 437, 465, 476, 507, 508, 516, 549, 563, 594
Galbraith, John 517
Galič, Alexandr (vl. jm. Ginzburg, Alexandr Arkad'jevič) 51, 76, 390, **420–421**, 453, 502, 554,
645
Galvydis, F. (viz A. Pečeliūnas, Povilas) 284
Gamsachurdia, Konstantin 198, 200
Gamsachurdia, Zviad 19, 21, 29, 30, 31, 45, 46, 48, 61, 75, 76, 79, 90, 183, 184, 185, 187, 189,
190, 191, 195, 197, **198–200**, 202, 203, 204, 205, 208, 209, 210, 433, 533
Garajev, Ernest (viz Chomizuri, Giorgi) 107, 108
GARBIŃSKI, J. 138, 139, 142
Garuckas, Karolis 30, 55, 254, 266, **270–271**, 278
GASIMOV, D. (též jako QASIMOV, C.) 126

GASKOR, J. 237
Gasprinskij, Ismail (též jako Gaspirali, Ismail) 236
Gastěv, Jurij 378, 471, 476, 495, 549
Gautier, Théophile 441
Gavénaitė, Monika 53, 252, 290
Gavrilov, Gennadij 153, 155, 418
Geftěr, Michail 47, 387, 401, 452
GELAŠVILI, N. (též jako GELASCHVILI, N.) 191
GELLER, M. (viz HELLER, M.) 538, 568
Gendler, Jurij 501
Genijuš, Larisa (viz Henijuš, Larysa) 143
GENIS, A. 370
Genri, Ernst (viz Chentov, Leonid) 355, 516
Genzelis, Bronislovas 50
GERBER, J. 191
Gercen, Alexandr 47, 403
Gerlin, Valerija Michajlovna 376, 377
German, Michail (viz Malynkovyč, Volodymyr) 511, 624, 625
Gerson, Samuil 465
Geršuni, Vladimir 47
Gębarski, Bohdan 113
Ghimpu, Gheorghe 26, 339, 341, **344–345**, 346, 348
GIEDRAITIS, L. 281
Giedroyc, Jerzy 52
Gieraszczenko/Geraščenko, Igor (viz Heraščenko, Ihor) 650
GILBERT, M. 544
GILLIGAN, E. 459
Ginzburg, Alexandr Arkad'jevič (viz Galič, Alexandr) 420
Ginzburg, Alexandr 23, 25, 26, 29, 31, 41, 45, 51, 54, 62, 70, 71, 72, 75, 82, 83, 168, 203, 265,
266, 268, 271, 272, 286, 288, 308, 310, 314, 315, 333, 354, 355, 358, 359, 366, 370, 374,
377, 386, 388, 409, 412, **422–424**, 425, 428, 433, 436, 437, 441, 455, 468, 478, 481, 488,
507, 508, 510, 511, 516, 526, 528, 535, 546, 549, 553, 563, 594, 635, 644, 667
Ginzburg, Arina 37
Ginzburg, Jevgenija 355
Ginzburg, Vitalij 521
Giorgadze, Mamuka 61
Girnius, Juozas 35, 249, 252, 313
Gjunašjan, Širak 37, 50, **100**
Glad, John 99
Gladkov, Gennadij 453
GLADKOV, T. 375
Glazkov, Nikolaj 422
Glazov, Jurij 43, 424, 509
Glazunov, Ilja 539
GLEZER, A. 511

Gluzman, Semen/Semjon (též jako Hluzman, Semen) 291, 398, 399, 433, 566, **588–590**, 629, 631
GŁÓWKO, O. 462
Goethe, Johann Wolfgang 609, 668, 669
Gogbaidze, Guram 189, 206
Gogija, Suliko 62
Goldberg, Paul 369, 370, 379, 402, 439, 448, 486, 496, 548, 667
Goldštejn, Grigorij 46, 186
Goldštejn, Izaak 46, 186
GOLICYN, V. 370, 388, 459
Golomštok, Igor 525, 527
GOLUBEV, A. 196
Gorbačov, Michail 33, 37, 85, 189, 202, 204, 206, 243, 323, 340, 352, 387, 395, 485, 489, 496, 517, 522, 523, 620, 664
Gorbaněvskaja, Natalja (též jako Gorbaněvská, Natalia nebo Gorbaniewska, Natalja) 26, 27, 28, 40, 48, 51, 52, 75, 76, 153, 168, 310, 355, 361, 371, 388, 398, 409, 414, 419, 422, **425–427**, 431, 432, 442, 451, 452, 478, 479, 507, 551
Gorbovskij, Gleb 422
GORDIN, J. 554
GÓRECKI, W. 191
GORELIK, G. 524
Goretoj, Nikolaj 54, **428–429**
Gorgasali, Vachtang 45
Gorgisjan, Movses 102
Goričeva, Tatjana 30, 460, 473
Gorkij, Maxim 525
GORLOV, A. 538
GÓRNY, G. 99
Goślicki, Jan 311
Grantiņš, Linards 323, 324
Graur, Valeriu 339, 344, 346, 348
Gražulis, Antanas 50, 53
Gražys, Juozas 53, 251, 252, 290
Grečko, Andrej 624
GRIBANOV, A. 524
Grigas, Robertas 72
Grigas, Romualdas 50, 51, 247
Grigas, Vytautas 513
GRIGORENKO, A. 221
GRIGORENKO, P. (viz Hryhorenko, Petro) 221, 230, 232, 371, 399, 415, 430, 439, 452, 470, 479, 496, 506, 552, 568
GRIGORJAN, L. 99
Grigorjan, Mark 102, 108
GRIGORJAN, V. 102
Grigorjanc, Sergej 58, 190, 323, 599

Grigorjeva, Galina 473
Griškevičius, Petras 303
Grivnina, Irina 70
Grocholska, Maria 113
Grochowski, Tomasz (viz Simbierowicz, Zygmunt) 638
Grojs, Boris 460
Gromyko, Andrej 37, 522
Grossman, Vasilij 107, 390
Grossu, Simeon 341
GRUŠYS, J. 275
Gubanov, Leonid 78
GUBOGLIO, M. N. 220, 224, 235, 237, 241, 243
Gudava, Eduard 190, 191, 201, 202
Gudava, Tengiz 46, 190, 191, **201–202**
Gudavičius, Edvardas 50
Gudelis, Antanas 74, 252
Gudelis, Jonas 252
Gudelytė, Janina 252
Gudušauri-Šiolašvili, Irakli (viz Eliáš) 183
Gureckytė, Akvilė 50
Gusejnov, Fejzulla (viz Husajnov, Fajzulla) 455
Gustav Adolf, král (též jako král Gustav Adolf) 155
Gviniašvili, Tariel 75, 189, 206

H

Hajrikjan, Parujr (též jako Ajrikjan, Parujr) 21, 28, 34, 78, 83, 97, 98, **101–102**, 105, 107, 111, 115, 117, 495, 498, 581
Hakimov, Ulvi 127, 128
Hambarcumjan, Viktor (též jako Ambarcumjan, Viktor) 115
HARAŇ, O. 568
Haruťuňjan, Eduard 36
Haruťuňjan, Mařpet 80, 103, 104, 110
Haruťuňjan, Šahen 25, 36, 56, 77, **103–104**, 105
Haruťuňjan, Vartan 110
HASANOV, J. 126
Hatemi, Muhammed 123, 125
Hejko-Matusevyč, Olha 86
Hekimjan, Gevorg 50, 100
Hel, Ivan (pseudonym: Hoverla, Stepan) 43, 85, 568, **591–593**, 595, 635, 636, 677
Heller, Michał (pseudonym: Kruczek, Adam; též jako GELLER, M.) 99, 383, 405, 424, 486, 490, 496, 538, 544, 568, 639
Hemingway, Ernest 668
Henijuš, Janka 143, 144

Henijuš, Larysa (též jako Genijuš, Larisa) 138, 139, **143–144**
 Herakles, král (též jako král Herakles) 182
 Heraščenko, Ihor (též jako Geraščenko/Gieraszczenko, Igor) 649
 Herling-Grudziński, Gustav 383, 426, 467, 486, 528, 639
 Hermogenes 443, 491
 Hernández, Miguel 441
 Hevryč, Jaroslav 594, 642, 647
 Hilaloglu, Džachid 123
 HIMKA, J. P. 646
 HLEBOWICZ, A. 139, 259, 300, 302, 306, 324, 341
 Hluzman, Semen (viz Gluzman, Semen) 588
 Hłasko, Marek 426
 HNATIUK, O. 567, 568, 582, 587, 592, 595, 598, 603, 608, 610, 627, 636, 641, 648, 670, 674, 676, 678, 681
 Hončar, Oles 640, 672, 678
 Honzík, Jiří 536
 HOPKINS, M. 371
 Horbal, Mykola 669
 HORDASEVYČ, B. 568, 664, 667, 683
 HORDASEVYČ, H. 568, 664, 667, 683
 Horev, Mihail 340
 Horská, Alla 45, 51, 565, 580, 592, **594–595**, 601, 642, 663, 672, 675, 677
 Horyň, Bohdan 24, 73, 580, 581, 596, 597, 611, 640, 677
 Horyň, Mychajlo 16, 24, 45, 73, 85, 86, 580, 581, 591, 592, **596–598**, 611, 640, 677
 HOSKING, G. 191
 Hoverla, Stepan (viz Hel, Ivan) 591, 592, 636
 HROPOTINSCHI, A. 343
 HRYCAK, J. 568
 Hryhorenko, Petro (též jako GRIGORENKO, P.) 26, 28, 30, 38, 43, 51, 70, 73, 76, 84, 185, 198, 217, 225, 226, 228, 229, 231, 239, 242, 354, 392, 397, 398, 414, **430–434**, 438, 451, 476, 478, 487, 532, 565, 572, 588, 656, 661, 669, 676
 HRYNIUK, S. (viz HRYŇUK, S.) 568
 HRYNIV, O. 660
 HRYŇOCH, I. 660
 HRYŇUK, S. (též jako HRYNIUK, S.) 568
 Hulak, Mykola 626
 Hunčak, Taras 79
 Husajnov, Fajzulla (též jako Gusejnov, Fejzulla nebo Chusajnov, Fajzulla) 455
 Husejn, Lennara 217
 Husouski, Mikola 145
 HVAT, I. 568

CH

Chačatrjan, Ašot 111
 Chačatrjan, Hajkazn (pseudonym: Vram; též jako Chačatrjan, Ajkaz) 25, 56, 77, 97, **105–106**, 117
 Chachajev, Sergej 13
 CHACHULIA, O. 577
 Chajbulin, Boris (též jako KHAIBULLIN, V.) 53, 444
 Chajreddinov, Eredžet 62
 CHALILOVA, L. 241
 Charitonov, Mark 414, 415, 416
 CHARYTONIUK, G. 138, 139
 Chaustov, Viktor 25, 41, 409, 451, 465, 466
 Chazanov, Boris 89
 CHAZBIJEVIČ, S. 221
 Chejfec, Michail 99, 101, 102, 106, 112, 118, 161, 175, 269, 371, 467, 499, 568, 581, 582, 636, 643, 657, 669, 670
 Chelaja, Vissarion (viz Ambrozij, patriarcha) 182
 Chentov, Leonid (pseudonym: Genri/Henri/Henry, Ernst) 355, 516
 CHIAROMONTE, N. 419, 424
 Chmara, Stepan (pseudonym: Sahajdak, Maksym) 27, 85, 86, **599–600**, 620
 CHMURA, P. 259
 Chodorovič, Sergej 45
 Chodorovič, Tatjana 27, 45, 48, 52, 103, 104, 254, **435–436**, 457, 468, 481, 551, 605, 645, 646
 Cholapov, Ibrahim 41
 Cholin, Igor 54, 422
 Cholodnyj, Mykola 592, 641, 682
 Chołodowski, Waldemar 638
 CHOMA, I. 659, 660
 Chomizuri, Georgi (pseudonym: Garajev, Ernest) 98, 99, **107–108**
 CHORNOVIL, V. (viz Čornovil, Vjačeslav) 567
 CHORUŽY, W. 139
 Chozreavanadze, Anvar (viz Odabašev, Enver) 130
 Chruščov, Nikita 13, 23, 24, 37, 51, 67, 68, 70, 84, 123, 214, 215, 250, 340, 353, 354, 355, 356, 363, 417, 431, 437, 463, 465, 494, 497, 500, 515, 516, 529, 530, 553, 572, 611, 619, 632, 637, 644, 655
 Chuděnko, Nikolaj 356
 CHURŠUTOV, A. 237
 Chusajnov, Fajzulla (viz Husajnov, Fajzulla) 455
 Chvylovij, Mykola 645
 Chylgatjan, Hambarcum 36

I

Iešmantas, Gintautas 55, 68, 256, 280, 284, 298, 315
Igrunov, Vjačeslav 79, 563
Ilf, Ilja 453
ILIASOVA, B. 238
Ilja II., patriarcha (též jako patriarcha Ilja II.) 195
Iljičov, Leonid 447
Illarion (viz Samcharadze, Avtandil) 46
Imamverdijev, Sabir (pseudonym: Janardag) 125
Imnadze, Avtandil 75, 81, 188, 197, 210
Inatašvili, Vachtang 209
Inčiūra, Kazys 287
Innokentij, mnich 340
Ioffe, Vladimir (pseudonym: ROŽDĚŠTVENSKIJ, S.) 342
Ionesco, Eugène 52
IOV, A. 148
Isajka, B. 339
Ismailov, Veli 231
Isotamm, Jaan (pseudonym: Johnny B.) 159, 163, 179
Ivanauskaitė-Lastauskienė, Marija (viz Pelėdy, Lazdynų) 280
Ivanov, Anatolij (též jako Ivanov-Skuratov, Anatolij) 37, 417, 465, 497, 539
IVANOV, B. 462
Ivanov, Vjačeslav 153
Ivanov-Skuratov, Anatolij (viz Ivanov, Anatolij) 539
ĪVĀNS, D. 329
Ivasjuk, Volodymyr 565
Ivaškevič, Viktor 83
Ivinskaja, Olga 553
Ivojlov, Vladimir 394

J

JACKIEWICZ, M. 259
JACKIV, I. 659
Jafimav, Fjodar 136
JAGIELSKI, W. 99, 191, 200
Jagiełło, Michał 139, 421, 537
Jachimovič, Ivan 26, 356, 451, 572
Jachot, Viktor 90
Jakimovič, Mikola 136, 137
Jakir, Irina 41, 361, 438
Jakir, Jona 437
Jakir, Pjotr 27, 28, 29, 41, 43, 48, 52, 70, 71, 72, 79, 174, 228, 242, 307, 361, 364, 370, 378, 414, 415, 435, 437–440, 442, 453, 454, 476, 480, 498, 547, 564, 565, 572, 666

Jakobs, Hubert 78
Jakobson, Anatolij 27, 48, 52, 361, 378, 399, 416, 439, 441–442, 552
JAKOVIČ, J. 554
Jakovlev, Alexandr 87
Jakovlev, Nikolaj 390, 424
JAKUBČIONIS, A. 259
Jakubčionis, Jurgis Gediminas 253
Jakubowski, Edmund (pseudonym: ŻAGIELL, E.) 261, 275
Jakunin, Gleb (též jako YAKUNIN, G.) 30, 32, 53, 58, 168, 170, 176, 178, 183, 208, 255, 359, 401, 411, 412, 443–445, 476, 491
Jan XXIII., papež (též jako papež Jan XXIII.) 659
Jan Pavel II., papež (též jako Wojtyła, Karol; papež Jan Pavel II.) 47, 83, 85, 294, 303, 304, 323, 625
Janardag (viz Imamverdijev, Sabir) 125
Jankelevič, Jefrem 390, 521
JANOWICZ, S. 139
Janulis, Anastazas 53, 251
Januškevičius, Antanas 38
JAREMČUK, V. D. 220
Jarry, Alfred 311
Jary-Agajev, Jurij 239
JASELIŪNAS, E. 259
JASNYJ, J. (viz ŠRAGIN, B.) 383
Jaugelis, Augustinas 252
Jaugelis, Virgilijus 53, 251, 252, 272–273, 276, 290, 305, 313
Jazydžijev, Ismail 71, 231
Jefferson, Thomas 626
Jefremov, Oleg 236
JEFREMOV, V. 345
Jeghazarjan, Samuel (též jako Jegiazarjan, Samuel) 110
JEGOROV, B. F. 156
Jelcin, Boris 352, 391, 395, 450, 458, 479, 482, 496, 498, 527, 536, 540
JELIN, L. 459
Jemeljanova, Irina 553
Jemelkina, Naděžda 458
Jermalovič, Mikola (pseudonym: Belarus, Symon) 30, 75, 137, 145
Jermolcev, Dmitrij 324, 509
Jerofejev, Viktor 58
Jesenin, Sergej 441, 446
Jesenin-Volpin, Alexandr 24, 42, 58, 88, 355, 356, 357, 376, 377, 378, 400, 446–448, 539, 547
Jevdokimov, Rostislav 62
Jevtušenko, Jevgenij 355
Ježíš Kristus (viz Kristus) 556
Jędrzejewicz, Jerzy 638
Johnny B. (viz Isotamm, Jaan) 159

Jokubynas, Kęstutis 69, 308
Joyce, James 311
Judikevičiutė, Janina 53
JULIUS, A. 405
JUNUSOV, A. 126
Junusov, Remzi 228
Junusov, Riza 231
JUOZAITIS, A. 265
Jurašas, Jonas 253
JUREVIČIUS, J. 302
Jurevičius, Mečislovas 55
JUREVIČIUTE, A. 259
Jusifzade, Zija 124
Juskevvyč, Artem (pseudonym: Mazepa-Bakajivskyj, Jurij) 27, 40, 43, 44, 57, 80, 153, **160–161**,
162, 174, 175
JUSYP, D. 615

K

KABEROVA, T. 456
Kabíček, Jaroslav 311
Kadagišvili, Irakli 61
Kadijev, Rollan 71, 219, **231–232**, 414
KAGANOVSKIJ, G. 419
Kagarlickij, Boris (pseudonym: Krasnov, V.) **449–450**
Kakabadze, Nana 197
Kakubava, Boris 197
Kalanta, Romas 28, 253, **274–275**
KALEDA, A. 259
Kalep, Velj 166
Kalinauskas, Antanas 253
Kalinauskas, Leonas 49
Kalistratova, Sofija (též jako Kallistratova, Sofia) 60, 70, 88, 217, 239, 387, 400, **451–452**,
470, 574, 588
KALNINS, I. 324
Kalniņš, Viktors 37, 322, 329, **333–334**
Kaly nec, Ihor 45, **601–603**, 663
Kaly nec, Zvenyslava 602
KAŁUSKI, M. 259
Kaminskaja, Dina 239, 371, 398, 399, 416, 427, 451, 452, 479
KAMINSKYJ, A. 568
KANDEL, F. 544
Kandyba, Ivan 597, 616, 656
KANDZIORA, J. 371, 568

Kaniowski, Michał (viz Pomianowski, Jerzy) 405, 524, 536, 537, 538, 638
Kapica, Pjotr 485, 518, 521
Kapitančuk, Viktor (též jako KAPITANCHUK, V.) 53, 444, 445
Kaplun, Irina 70, 392
Kaplun, Volodymyr 600, 602, 664, 673
Kapuściński, Ryszard 99, 191, 200
Kaputikjan, Silva 96
KARABČIJEVSKIJ, J. 421
Karabowicz, Tadeusz 603
Karapet'jan, Anahit 80
KARASSEV-ORGUSAAR, V. G. 169
Karasyk, Sofija 573, 617, 622, 631, 650, 670, 676, 692
Karatkevič, Uladzimir 57
Karavanskyj, Svjatoslav (též jako Karavanskij, Svjatoslav) **604–606**, 653, 666
kardinál Slipyj, Josyf (viz Slipyj, Josyf kardinál) 85, 658, 659, 660
KAREJVA, J. 142
Karelin, Felix 443, 491
Karev, Alexandr 363, 463
KARKLINS, R. 324
Karpiński, Wojciech (pseudonym: WK) 383
Karsov, Nina 259, 371, 383, 568
KASACK, W. 371, 385, 462
Kasimov, İdris 217
Kasjanov, Heorhij 561, 568, 577, 579, 582, 586, 592, 595, 598, 600, 603, 606, 608, 612, 615,
618, 620, 623, 629, 631, 633, 636, 640, 641, 643, 646, 648, 654, 657, 662, 667, 676, 681,
683, 688, 690
KASZETA, D. J. 259
Kateřina II., carevna (též jako carevna Kateřina II.) 182
KATILIUS, A. 258, 294, 300
Kauka, Aljaksej 138, 139, 141, 145
Kauneckas, Jonas 38, 49, 255, 273
Kaurus, Ales 35
Kavaliauskaitė, Ona Virginija 53
Kaverin, Venjamin 531
KEDYS, J. P. 259
Keina, Algimantas 49
Kelam, Tunne 44, **162–163**
Keldyš, Mstislav 501
KELEHER, S. 568
Kelpšas, Saulius 38, 53, 255
Kennedy, John 659
Keratišvili, Bidzina (viz Gajoz) 183
Kerimov, Asef 217
KERSNOVSKAJA, J. 341
Kersten, Charles J. 50

Keršiūtė-Pečeliūnienė, Danutė 284, 315
KHAIBULLIN, V. (viz Chajbulin, Boris) 445
Kidikas, Jonas 53
KIEŁBASIŃSKI, H. 99
Kiik, Jarmo 44, 176, 178
Kiirend, Mati 43, 44, 57, 80, 160, 162, 175
Kim, Julij (pseudonym: Michajlov, Julij) 43, 70, 71, 376, 414, 415, 437, 439, 440, **453–454**
Kimbrys, Petras 282
Kindlerová, Rita 570, 590, 639, 645
KIPEL, V. 139
KIPEL, Z. 139
KIPIANI, V. 169
KIPNIS, M. 191
Kiramidžijan, Karpēt 113
Kirija, Ruslan 46
KIRIMAL-SZYNKIEWICZ, E. 221
Kirov, Sergej 575
Kiseljov, Jurij 58, **455–456**
Kistler-Ritso, Olga 61
Kist'jakovskij, Andrej 45
KIZNY, T. 459
Klein, Edward 52, 401
KLEJNER, I. 568
Klimas, Petras 292
KLIMOWICZ, T. 371
KLINE, E. 371
KLOCZOWSKI, J. 260
Klymčak, Bohdan 85
KLYMČUK, O. 676
Kļaviņš, Paulis 331
kníže Rohvolod (viz Rohvolod, kníže) 145
Kobalija, Zaur 75
Kobernyckyj-Dyčkovskij, Josyf (viz Slipyj, Josyf kardinál) 658
Kocjubynska, Mychajlyna 24, 73, 576, 584, **607–608**, 610, 611, 642, 670, 671, 672, 677, 680
Kocjubynskij, Mychajlo 607
Kocurová, Anna 642
Kočur, Andrij 610
Kočur, Hryhorij 45, 607, **609–610**
KODIN, M. 341
Kodzis, Bronisław 371
KOFMAN, J. P. 139, 156, 259, 568
KOGAN, E. 538
Kohl, Helmut 620
KOKIN, S. A. 220
Kolas, Jakub 134

KOLYČEV, V. 118
Komitas (též jako Soghomonjan, Soghomon) 105, 117
Koněckij, Viktor 531, 639
KONGURAT, K. 232
Konsul, Mustafa **233**
Konsul, Šefika 231
Konwicki, Tadeusz 426
Kopelev, Lev 321, 324, 418, 421, 479, 529, 531, 538, 554, 677
Kopylov, Gercen 535
Korganašvili, Giorgi 81
Koridze, David 184
Korjagin, Anatolij 70
Kormer, Vladimir 535
Korniejenko, Agnieszka 568, 569, 603, 670, 671
Kornilov, Vladimir 405, 531
KOROHODSKYJ, R. 586
Korolenko, Vladimir 554
Korotčenko, Demjan 678, 684
KOROTENKO, A. 369, 399, 589
Korotyč, Vitalij 642
Korsakov (viz Svetov, Felix) 90
KORZENIEWSKA, K. 259, 263, 291, 296, 304, 306
KORZEŃ, J. (viz Roszkowski, Wojciech) 139, 259, 324
Koržavin, Naum 51, 376, 434, 446
KOS, M. 627
KOSIEWSKI, P. 568
Kosiv, Mychajlo 86, 581, 611
Kostava, Merab 29, 31, 45, 46, 48, 75, 185, 188, 190, 198, 199, **203–205**, 208, 209
Kostenko, Lina 585, 601, **611–612**, 637, 672, 675, 678, 680
KOSTENKO, N. 221, 371, 452, 470, 472, 496, 506
Kostěrin, Alexej 16, 17, 43, 84, 217, 228, 230, 231, 414, 431, 432, 531, 572
Kosygin, Alexej 251, 301, 663
Kosynka, Hryhorij 575, 576
Koszutska, Olga 493
Košelivec, Ivan 567, 569, 582, 598, 617, 636, 680, 681
KOVAL, R. 615
Kovaljov, Ivan 458, 574
Kovaljov, Sergej 27, 48, 52, 53, 58, 79, 203, 243, 251, 254, 266, 268, 272, 286, 287, 290, 291, 295, 308, 313, 315, 356, 359, 361, 369, 370, 371, 388, 412, 435, 438, 440, 442, **457–459**, 461, 470, 471, 472, 479, 480, 495, 519, 520, 548, 549, 551, 556, 673
Kovpak, Sydir/Sidor 621
KOWAL, P. 139
KOWALSKA, H. 421
KOZAKIEWICZ, J. 221
Kozáková, Libuše 79

Kozičev, Vjačeslav 394
Kozlov, Vladimir 99, 123, 126, 139, 155, 191, 202, 205, 206, 341, 370, 371
KOZYRENKO, L. 683
Kraav, Mart (viz Tarto, Enn) 176
král David Obnovitel (viz David Obnovitel, král) 189, 197
král Gustav Adolf (viz Gustaf Adolf, král) 155
král Herakles (viz Herakles, král) 182
královna Tamara (viz Tamara, královna) 189
Krasavin, Felix 389
Krasilnikov, Michail 320
Krasin, Viktor 27, 28, 29, 43, 48, 52, 72, 361, 364, 378, 435, 438, 439, 440, 453, 476, 480, 557, 565
Krasivskij, Zenovij 82, 85, 581, 597, **613–615**
Krasnopevcev, Lev 13
Krasnov, Anatolij (viz Levitin, Anatolij) 475, 476
Krasnov, V. (viz Kagarlickij, Boris) 449, 450
Krasnov-Levitin, Anatolij (viz Levitin, Anatolij) 475, 476
KRAVČENKO, B. (též jako KRAWCHENKO, B.) 569
KREČMAR, D. 371
KREMIŇ, V. 221
Kristi, Irina 42
Kristus (též jako Ježíš Kristus) 443, 556
Krivulin, Viktor 30, **460–462**
Križevičius, Kazys 55
Krjučkov, Gennadij **463–464**
KROCHIN, J. 410
Kropivnickij, Jevgenij 54, 510
Kruczek, Adam (viz Heller, Michał) 99, 383, 405, 424, 486, 490, 496, 544
Krukovskis, Eugenijus 72
KRYK, R. 577
Krylov, Nikolaj 572
Krymoglu (viz Džemilev, Mustafa) 225
Krynicky, Ryszard 426
KRYSOV, A. 294
KRYVALCEVIČ, M. 148
Krzysztofowicz, Stanisław (viz Tomkowski, Jan) 405
Kříž, Stanislav M. 537
Kubiliūnienė-Pupeikienė, Natalija 250
KUBILIUS, V. 259
Kublanovskij, Jurij 78
Kučma, Leonid 600, 625
Kudirka, Simas 253, 254
Kud'ukin, Pavel 449, 450
KUCHARCZYK, G. 99
Kukk, Jüri 156, **164–165**, 166, 168, 169, 170, 175, 177

KUKK, M. 156
Kukobaka, Michail 136, 137, 138, 139
Kuldkepp, Janus 166
Kulik, Jauhen 87, **145–146**
Kulynyn, Vasyl 614
Kunevičius, Lionginas 49, 90, **276–277**
KUNIŇSKI, M. 383
Kuodytė, Julija 53
Kupala, Janka 134
Kupava, Mikola 145
KUPČYNSKYJ, R. (též jako KUPCZYŇSKI, R.) 191, 221, 569, 653, 671
KURNOSOV, J. 569, 627
KURTIJEV, R. 221
Kušev, Jevgenij 25, 41, 397, 408, 476
Kušner, Alexandr 422
Kutorga, Viktoras 256
KUZIO, T. 569
Kuzminskas, Kazimieras 53
Kuzněcov, Anatolij 370, 382
Kuzněcov, Eduard 27, 37, 51, 71, 101, 355, 389, 397, 399, 417, **465–467**, 497, 566, 635, 652, 687, 688
Kuzněcova, Zinaida 465
Kuzovkin, Gennadij 131, 371, 375, 379, 383, 401, 404, 415, 421, 424, 434, 436, 439, 442, 452, 470, 472, 479, 482, 485, 496, 506, 511, 513, 548, 550, 554
KÜNG, A. 156, 259, 324
Kvačevskij, Lev 501
Kvečko, Dmytro 81, 85, 613, 614
Kypyš, Ivan 616
Kyryčenko, Svitlana 578, 579
Kyselyk, Oleksa 566

L

LAAR, M. 152, 163, 177
Laberge, George Antonio 293
Laisvūnas (viz Svarinskas, Alfonsas) 303
LAKŠYN, V. 639
Landa, Malva 37, 45, 50, 97, 168, 254, 434, 436, 459, **468–470**, 481, 482, 549, 552, 605
Landsbergis, Vytautas 282
Lapienis, Vladas 53, 251
LAQUEUR, W. 371, 445, 540
Larkov, Sergej 47
Lasota, Eligiusz 13
Laškarašvili, Zacharij 189, **206**

Laškova, Vera 25, 26, 41, 70, 71, 310, 423, 476
Laurinavičius, Bronislovas 55, 252, 256, 279
Lauriūnas, Jonas 90, 262, 290
Laurusevičiūtė, Ieva 252
LAURYK, J. 138, 139, 146
Lavut, Alexandr 27, 32, 48, 52, 53, 217, 239, 243, 361, 457, **471–472**, 548, 552
Lazarenko, Jevhen 596
Lazareva, Natalja **473–474**
LAZARI, A. de 371, 383, 421, 541
LAZARIS, V. 544
LEDEN, M. 650
Lenin, Vladimír Iljič 48, 117, 183, 483, 585, 591, 630, 637, 659
Lerner, Alexandr 542
Lert, Raisa 47, 488
Lesiv, Jaroslav 614
Levin, Jurij 153
Levinzon, Sender 339
Levitin, Anatolij (pseudonymy: Levitin-Krasnov, Anatolij; Krasnov, Anatolij; Krasnov-Levitin, Anatolij) 475, 477, 555
Levitin-Krasnov, Anatolij (vl. jm. Levitin, Anatolij) 27, 43, 48, 62, 359, 371, 411, 416, 432, 436, 440, 444, **475–477**, 491, 499, 552, 555, 556, 557
LEVYCKYJ, B. (též jako LEWYCKY, B.) 569
Lewandowska, Irena 537
LEWANDOWSKI, J. 156, 490
LEWYCKY, B. (viz LEVYCKYJ, B.) 569
LIBARIDIAN, G. J. 99
LIBER, G. 569
Libovyč, Oleksandr 616
LIBURSKA, L. 405
LIEVEN, A. 156, 259
LINKOVA, J. 375, 509
Lipavskij, Alexandr 543
Lipniūnas, Alfonsas 38
Lipszyc, Janusz 370
LIPŠA, I. 329, 332
Lisovyj, Vasyl 86, 647
Litvinov, Maxim 478
Litvinov, Pavel 25, 26, 29, 40, 41, 43, 52, 60, 70, 71, 82, 227, 228, 358, 371, 372, 381, 386, 388, 398, 399, 415, 416, 419, 424, 437, 439, 452, 454, **478–479**, 487, 496, 517, 550, 551, 552
Litwiniuk, Jerzy 568, 569, 603, 670, 671
LITWINOW, J. 538
Ljubarskij, Kronid 41, 45, 89, 90, 357, 436, 468, **480–482**, 556
Lokšin, Osip 339
Lorca, Federico García 441, 640
LOŠYCKYJ, O. A. 220

Loteanu, Emil (též jako Lotianu, Emil) 338
Lotman, Jurij 15, 153, 156, 310
LOURIE, R. 524
LPN (viz Pimenov, Revolt) 500, 502
LUBASCU, J. 349
Lucinschi, Petru 341
LUCKYJ, G. 569
LUCKYJ, J. 674
Lučkiv, Vasyl 616
Luchcikav, Robert 136
Lukašenko, Alexandr 38, 147
Lukaševskij, Sergej 426, 447, 454
Lukauskaitė-Poškienė, Ona 30, 55, 254, 266, 271, **278–279**, 286, 287
Lukauskas, Stasys 278
Lukjanenko, Levko 20, 23, 84, 86, 566, 569, 602, **616–618**, 621, 656, 669, 676
Lukoševičius, Stepas 50
Lunačarskij, Anatolij 637
Lunc, Daniil 619
LUPAN, N. 341, 345
Lupynis, Anatolij **619–620**
LYS, V. 636
Lysenko, Mykola 604
Lysenko, Trofim 457, 515, 516
Lysjak-Rudnyckyj, Ivan 569, 582, 586, 634, 636, 657
Lytvyn, Jurij 33, 68, 565, 597, **621–623**, 670, 690

Ł

Łobodowski, Józef 385, 421, 524, 528, 537, 567, 569, 582, 598, 606, 617, 636, 681
ŁOSSOWSKI, P. 259

M

Maceina, Antanas 35, 249, 252, 273, 313
Mackiewicz, Antoni 265
Madisson, Tiit (pseudonym: Ronk, Silber) 21, 68, **166–167**
Maglakelidze, Šalva 209
Machonin, Pavel 638
Machonin, Sergej 537, 638
Majakovskij, Vladimir 441, 471, 525
MAKEJEV, S. (též jako MAKEYEV, S.) 221
MAKOWSKI, B. 259
Maksimov, Vladimir 29, 51, 60, 76, 390, 397, 399, 418, 488, 527

Maksudov, Sergej (viz Babjonyšev, Alexandr) 90
Malančuk, Valentyn 612, 638
Malarov, Michail 518
Malcev, Jurij 27, 48, 372, 377, 448
MALESZKA, L. 399, 459
MALINAUSKAITĖ, D. 314
Mališkaitė, Bernadeta 53
MALKOVA, T. 650
Malukaitė-Petkevičienė, Jadvyga (viz Petkevičienė, Jadvyga) 286
Malynkovyč, Volodymyr (pseudonym: German, Michail) **624–625**
Mamčur, Stepan 566
Mamut, Musa 218, 229, **234–235**
MANAČYNSKYJ, O. 221
Mandelštam, Naděžda 385, 498, 553
Mandelštam, Osip 311, 441, 461
Maniušis, Juozas 301
Manučarjan, Alexandr 98
MANUKJAN, A. 106
MAŃKOWSKA, A. 306
Maračkin, Aljaksej 56
MARCINOVIČ, A. 144
Marčenko, Anatolij 26, 29, 33, 39, 59, 87, 169, 359, 372, 387, 388, 431, **483–486**, 502, 523
Marčenko, Mychajlo 626
Marčenko, Valerij 68, 208, 291, 565, 566, 597, **626–627**, 630
Marčenko-Smužanycja, Nina 626, 627
Mariošiutė, Ignė 53
Markarjan, Andranik 21, 83
MARKMAN, V. 230
Markosjan, Razmik 102
Markozija, Leonid 189, 197
Markulis, Juozas 88
MARPLES, D. R. 221
Marr, Nikolaj 184
Marx, Karl 394, 483, 509, 655
Marynovyč, Myroslav 566, 576, 589, **628–629**, 630, 631, 656, 676
Masaitis, Zigmas 38
Masjulanis, Józef 370
MASLENNIKOVA, Z. 445, 493
Maslov, Sergej 80
Masol, Vitalij 80
Masters, Edgar Lee 626
Mastěrkova, Lidija 54
Maštoc, Mesrop 94
MATEKŪNAITĖ, A. 279
MATERSKI, W. 191, 200

Matulaitis-Labukas, Juozas 270
Matulionis, Jonas Kastytis 53, 251
Matulionis, Teofilius 250, 299
Matulis, Rimantas 56, 69, 252, 253, **280–281**
Matusevyč, Mykola 576, 628, **630–631**, 656, 676
Maugham, William Somerset 626
Mazepa-Bakajivskyj, Jurij (viz Juskevyč, Artem) 160
Mazur, Adam (viz Drawicz, Andrzej) 371, 383, 527
Mätik, Kalju 43, 44, 57, 80, 160, 162, 175
Medveděv, Roj 355, 400, 401, 449, **487–490**, 516, 517, 532, 549, 550
Medveděv, Vadim 501
Medveděv, Žores 355, 487, 488, 489, 516, 517, 518, 532, 538, 644
Medzmarišvili, Nodar 81
MEERSON-AKSENOV, M. (viz MEJERSON-AKSJONOV, M.) 372
MEJER, M. 506
MEJERSON-AKSJONOV, M. (též jako MEERSON-AKSENOV, M.) 371, 479, 496, 550
MEJMAN, N. 574
Meleň, Myroslav 614
Melikjan, Sureň 61, 80, 81, **109**
Melikjan, Valter 81, 109
Melngailis, Ģēderts 323
Melnyk, Andrij 63, 560
Melnyk, Mychajlo 565
Memetov, Enver 217, 236
Memetov, Sejdamet 217, 236
Menders, Fricis 320
MENDĚLEVIČ, J. 325, 467
Mendog, velkokníže 286
MENŠUTIN, A. 527
Meň, Alexandr (pseudonymy: Arkad'jev; Bogoljubov, Andrej; Svetlov, Emmanuil) 265, 411, 412, 443, 445, 469, 470, 476, 477, **491–493**, 555, 556, 557
Meň, Jelena 491
MEŇŠAGIN, B. 606
Meri, Lennart 61
Mérimée, Prosper 311
Merkys, Vytautas 299
Meško, Oksana 565, 622, 624, **632–633**, 656
Meško-Chudenko, Vira 632
Meunargia, Petros 184
Mietkowski, Andrzej 370
Mihajlov, Mihajlo 52, 79, 495, 538
Michajlov, Julij (viz Kim, Julij) 453
Michajlov, Sergej 45
MICHAJLOVA, E. 159
MICHALEVA, G. 241

MICHALSKI, A. 493
Michnik, Adam 311, 391
MIKŁASZEWICZ, I. 260, 300, 302
Mikojan, Anastas 77, 215
MILIAUSKAITĖ-HARRIS, B. 314
Miller, Arthur 310
MILOVA, O. L. 221
Miłosz, Czesław 310, 311, 426
Miłosz, Oskar 282
MINIATS, E. 330
Mintini, kardinál (viz Pavel VI., papež) 293
Mirkina, Zinaida 507, 508, 509
MIRONĚNKO, S. 99, 126, 139, 155, 191, 202, 205, 206, 341, 370
MIRONOVICZ, E. 139
MISIUNAS, R. 156, 260, 325
Misko, Scjapan 35
Miškinis, Antanas 249
Mitrochin, Nikolaj 352, 372, 391, 395, 396, 399, 412, 418, 444, 459, 467, 489, 498, 536, 540, 543, 546
Mitzner, Pjotr 419, 459, 528
Mitznerowa, Larysa (pseudonym: Trzcińska, Maria) 421
Mjuge, Sergej 455
Molotov, Vjačeslav 64
MORKŪNIENĖ, V. 265
Moroz, Valentyn 25, 45, 59, 73, 359, 467, 562, 564, 569, 576, 581, 585, 591, 592, 595, 601, 602, 608, 632, **634–636**, 640, 642, 652, 663, 666, 678, 682, 684
Morozov, Mark 39
MOSTOVYČ, A. (též jako MOSTOWYCH, A.) 569
MOTYKA, G. 568
Mõtsnik, Harri 172
MUCHA, B. 651
MURATOV, A. 550
Muravjova, Irina 507
Mursa, Leonid 338
Murtazajev, Veli 215
Murženko, Alexej 41, 466, 467, 687
Mussolini, Benito 183
MUZAFAROV, R. 221, 241
MYCHAJŁYSZYN, Ks. M. 660
Mykolaitis-Putinas, Vincas 292
Mykyrtčjan, Kňaž/Iščan (též jako Mkrtčjan, Kňaž) 80, 98, **110**
MYSZANYCZ, O. 660
Mžavanadze, Vasilij 184

N

Naboka, Serhij 86
NAGLE, C. 129
Nahajlo, Bohdan (též jako NAHAYLO, B.) 191, 569, 603
NARBUTT, M. 167
Narica, Michail 355
NASALSKA, A. 312
Naurocki, Ales 137
Navasardžjan, Ašot 98, 100, 105, 110, **111–112**, 117
Navickaitė, Genovaitė (též jako sestra Rita) 51, 53, 251, 305
NAVICKIENĖ, V. (pseudonym: TAUTVILAITĖ, R.) 284
Nazarjan, Robert 36, 103
Nazaruk, Bazylj 569, 670, 671
NECHAMES, S. 139
Něizvestnyj, Ernst 51
Někipelov, Viktor 37, 103, 104, 436, 476, 573
Někrasov, Viktor 51, 611, 612, 624, **637–639**, 661, 672
Někrasov, Vsevolod 54
Někrič, Alexandr (též jako NIEKRICZ, A.) 221, 240, 355, 437, 568
Němuchin, Vladimir 54
NERIMANOGLU, K. 129
Neruda, Pablo 421, 519
Nestor, L. P. (viz Pimenov, Revolt) 500, 501, 502
Neumannová, Jana 79
NIEKRICZ, A. (viz Někrič, Alexandr) 568
Nietzsche, Friedrich 500
NIEUWAŻNY, F. 603, 612
Niitsoo, Viktor 43, 91, 152, 155, 156, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 169, 170, 171, 172, 173, 175, 177, 178, 179
Nijazov, Muchlis 124
NIKIFORUK, R. 620
Niklus, Mart-Olav 37, 156, 157, 164, 165, 166, **168–169**, 170, 175, 176, 178, 288
Nikolaišvili, Gela 75, 81, 189, 192, 197
Nikolskij, Valerij 58, 447
NIVAT, G. 383, 413, 538
Nixon, Richard 226, 253, 433
Nováková, Anna 536, 537
NOVIKOV, V. 454
Novodvorskaja, Valerija 368, 398
Novykova, M. 610
Nowak, Andrzej 612
Nuděľman, Rafail 90
NUKSS, V. 341
Nuždin, Nikolaj 515, 516

O

Odabašev, Enver (též jako Chozreavanadze, Anvar) 124, **130–131**
Ofkants, Uldis 37
Oganěsjan, Meružan (viz Ohanesjan, Meružan) 113
Ogorodnikov, Alexandr 107, 412
Ogurcov, Igor 13, 88, 539
Ohanesjan, Meružan (též jako Oganěsjan, Meružan) **113–114**
Oksman, Julian 153
Okudžava, Bulat 354, 420, 422, 453
OLESKIW, S. 660
OLESZCZUK, T. 260
Oleša, Jurij 384, 385
OLL, A. 156
OLSZAŃSKI, T. A. 569
Orlov, Jurij (též jako ORLOV, Y.) 29, 30, 31, 59, 168, 185, 198, 203, 271, 286, 291, 310, 365, 372, 378, 379, 380, 428, 433, 468, 472, 485, **494–496**, 542, 543, 544, 546, 549, 552, 630, 648
Orlova, Raisa 321, 324, 421, 479, 538, 554
Orlovskij, Ernst 356, 500
Orwell, George 15, 326
Osadčyj, Mychajlo 16, 73, 596, 611, **640–641**, 675, 677, 687
OSIPOV, A. 131
Osipov, Vladimir 28, 37, 87, 352, 355, 385, 395, 397, 411, 417, 422, 465, 495, **497–499**, 507, 539, 549, 581
Osipova, Tatjana 239
Osjan, Samvel 36
Osmačka, Todos 575
Osmanov, Bekir 61, 87, 215, 219, 238, 242
Osmanov, Jurij 61, 217, 219, **236–237**
Osmanov, Muksim/Muchsin **238**
Osmanov, Sabri 217, 236
Ostrovski, Radoslav (viz Astrouski, Radaslav) 135
Osvětitel, Řehoř sv. (též jako sv. Řehoř Osvětitel) 94
OTT, U. 163, 177
Ovčinnikov, Ivan 87, 498
Ovsijenko, Vasyl 565, 569, 595, 597, 600, 612, 617, 623, 633, 647, 657, 685
Özal, Turgut 240
ŌISPUU, L. 152, 156, 158, 159, 167, 169, 171, 175, 177, 179

P

Paczuska, Helena 370
PACHARENKO, V. 681
Pacholok, Tamara 648

Pailodze, Valentina 46, 48, 184, **207–208**
PALAMARČUK, P. 538
Paliokas, Algis 252
Palme, Olof 288
Paltarokas, Kazimieras 250, 301
PANIN, D. 538
Papajan, Rafael 107
papež Jan XXIII. (viz Jan XXIII., papež)
papež Jan Pavel II. (viz Jan Pavel II., papež)
papež Pavel VI. (viz Pavel VI., papež)
papež Pius XII. (viz Pius XII., papež)
Papovjan, Alexandr 393, 407, 409, 429, 450, 456, 464, 476, 493
Papovjan, Jelena 377, 556
PAPP, A. 499
Paprocki, Henryk 493
PARADOWSKI, R. 541
Paradžanov, Sergej 24, 73, 578, 580, 584, 607, 668
PARACHONSKYJ, B. 221
Parek, Lagle 21, 157, 166, **170–171**, 177
PASAT, V. 341
Pasternak, Boris 23, 311, 355, 441, 446, 507, 525, 531, 553, 668
Paško, Atena 86, 581
Patackas, Algirdas 38, 80, **282–283**
Patackas, Antanas 282
patriarcha Alexij I. (viz Alexij I., patriarcha) 443
patriarcha Ambrozij (vl. jm. Chelaja, Vissarion; viz Ambrozij, patriarcha) 182
patriarcha David V. (vl. jm. Devdariani, Chariton; viz David V., patriarcha) 183
patriarcha Efrem II. (vl. jm. Sidamonidze, Grigorij; viz Efrem II., patriarcha) 183, 207
patriarcha Eliáš (vl. jm. Gudušauri-Šiolašvili, Irakli; viz Eliáš, patriarcha) 183
patriarcha Ilja II. (viz Ilja II., patriarcha) 195
patriarcha Volodymyr (viz Romaňuk, Vasyl) 652, 653
Patriubavičius, Jonas Adolfas 251, 252
Patriubavičius, Antanas 272
Patrzałek, Tadeusz (pseudonym: Żernicki, Jan) 651
Paulaitis, Petras 249
Paulionis, Edmundas 55
Paustovskij, Konstantin 553
Pavel VI., papež (též jako Mintini, kardinál; papež Pavel VI.) 58, 293, 340, 653, 676
Pavlovskij, Gleb (pseudonym: Pryžov, Pjotr) 47, 97, 450, 563
PAVLYŠYN, M. (též jako PAVLYSHYN, M.; PAWŁYSZYN, M.) 570, 603
PAWLAK, J. 383, 479
PAWLUCZUK, W. 570
PAWŁYSZYN, M. (viz PAVLYŠYN, M.) 570
Pazňak, Zjanon (pseudonymy: Rakutovič, Henrich; Zjanovič, P.) 34, 35, 38, 56, 138, 139, 145, **147–148**

Pällin, Vello 168
Pärnaste, Eve 156, 158, 159, 163, 167, 169, 171, 177
Pearce, Carol 99
PEARCE, J. 538
Pečalnik (viz Soldatov, Sergej) 174
Pečeliūnas, Povilas (pseudonymy: Audronis, V.; Galvydis, F.; Salielis, T.; Taurinis, P.; Vainoris, S.; Vientautas, A.) 35, 78, 88, 256, 280, **284–285**, 297, 298, 315
Pečernikova, Tatjana 553
PEČURO, J. 221, 452, 506, 552
Pelėda, Lazdynų (vl. jm. Ivanauskaitė-Lastauskienė, Marija) 280
PELIKAN, J. 570, 660
Pelman, Grigorij 450
Peltier, Hélène 525
PELUDE, A. 327
Penson, Borys 383, 581, 582
Perčatkin, Boris 428
Perse, St. John 311
PERTMANN, J. 179
Pesti, Arvo 43, 157, 170, 177
Peškova, Jekatėrina 45, 362
Petkevičienė, Jadvyga (též jako Malukaitė-Petkevičienė, Jadvyga) **286**
Petkevičius, Jonas 286
Petkus, Viktoras 30, 46, 47, 55, 154, 168, 174, 176, 178, 249, 254, 255, 260, 266, 270, 271, 278, 279, 286, **287–289**, 296, 298, 307, 308, 310, 315, 322, 333
PETRAITIENĖ, I. 300
Petronis, Paulius 251
Petronis, Povilas 53, 251, 252, 272, 290
Petrov, Jevgenij 453
PETROV, N. 490
Petrov-Agatov, Alexandr 423
Petrovskij, Leonid 434, 437, 440
Peturnig, Anna 536
PEVNYJ, B. 595
Piątkowski, Wacław 137
Picasso, Pablo 357, 423, 525
Picchelaury 184
Pidhorodeckij, Vasyl 566
Pidmohylnyj, Valerjan 575
Pieracki, Bronisław 62
PIKUS, T. 493
Pimenov, Revolt (pseudonymy: LPN; Nestor, L. P.; Spektorskij, Sergej) 13, 372, 389, **500–503**, 518
Pinochet, Augusto 398, 519
Pinskij, Leonid 10, 510
PIOTROWICZ, W. 265

Pirus, Vasyl 566
Pisarev, Sergej 16, 242, 431
PISOWICZ, A. 99
Pius XII., papež (též jako papež Pius XII.) 658
PIVOVAR, J. 506
Pjatigorskij, Alexandr 153, 407
Plachotňuk, Mykola **642–643**
PLAKANS, A. 325
Pljušč, Leonid 27, 38, 42, 43, 48, 73, 361, 426, 435, 436, 455, 476, 477, 495, 547, 562, 563, 570, 572, 588, 590, 638, 639, **644–646**, 671, 678
Plučko, Valentin 420
Plumpa, Petras (pseudonym: Gaižauskas) 53, 251, 252, 254, 272, 276, **290–291**, 305, 313
Plužnyk, Jevhen 575
Počiulpaitė, Alė 90
Podebski, Roman (viz Czech, Mirosław) 660
Podgornyj, Nikolaj 308
Podgórzec, Zbigniew 493
Podjapolskij, Grigorij 27, 48, 88, 513
PODLASKI, K. (viz Skaradziński, Bohdan) 139, 260, 570
Podrabinek, Alexandr 70, 387, 452, **504–506**
Podrabinek, Kirill 504
Poe, Edgar Allan 626
Pohružalskyj, Viktor 562, 596
POLESKI, T. 139
Polikovskaja, Ljudmila 372, 399, 417, 419, 467, 499
Pomeranc, Grigorij 355, 400, 424, 497, 499, **507–509**, 535, 538, 550, 552
Pomerancev, Vladimir 357, 473, 480
Pomianowski, Jerzy (pseudonym: Kaniowski, Michał) 405, 524, 536, 537, 538, 638
Popad'uk, Zorjan 85
Popov, Jevgenij 58
Popov, Leonid 217
POPOVKIN, V. 221
Popovskij, Mark 355
POREŠ, V. 407
POSTIČÁ, E. 338, 341, 345, 349
POTICHNYJ, P. 221
Povilionis, Vidmantas 253, **292**
Pozdějev, Jurij 217
POŹNIAK, T. 139, 144
Pranckūnaitė, Ona 53, 251
Praskovič, Mikola 35
Pratusevičius, Jonas 55
Praulīņš, Elmārs **335**
PREPELIŤÁ, M. 341, 347
PRIBYLOVSKIJ, V. 499

Pridotkas, Alfonsas 251
PROCENKO, P. 627
Prokop, Myroslav 570, 591
Proňuk, Jevhen 39, 86, 591, 596, **647–648**
Proust, Marcel 668
Prytyka, Oleksij 666
Pryžov, Pjotr (viz Pavlovskij, Gleb) 47, 97
PRZEBINDA, G. 372, 538
Pugevičius, Kazimieras 53
PUISĀNS, T. 325, 334
PŪRAS, D. 275
PUSZAK, L. 139
PUŠKAR, D. 424
Puškin, Alexandr 516
Putin, Vladimir 536
Putrament, Maria 370

Q

Quasimodo, Salvatore 668
QASIMOV, C. (viz GASIMOV, D.) 126

R

Rabin, Oskar 54, 422, **510–511**
RABOTNOV, N. 550
Račiūnas, Pranas 250, 252, **293–294**
Račkauskaitė-Narvydienė, Živilė 260, 266, 271, 279, 289, 296, 298
RADAVIČIUS, L. 275
Radčenko, Volodymyr 624, 625
RADZIWINOWICZ, W. 380
Ragaišis, Romualdas 55, 176, 178
Rainis, Jānis 335
Rakutovič, Henrich (viz Pazňak, Zjanon) 147
Ramanauskas, Pranciškus 303
Rapp, Iryna 579, 586, 589, 605, 608, 610, 612, 614, 620, 625, 635, 638, 643, 653, 657, 659, 662, 667, 683, 685, 687, 690
Rasinov, Jusuf 217
Rassadin, Stanislav 420, 421
RASZKOWSKI, J. (viz RAŠKOVSKIJ, J.) 493
Rašidov, Šaraf 215
Raškinis, Arimantas 53
RAŠKOVSKIJ, J. (též jako RASZKOWSKI, J.) 493

Ratas, Endel 37
Ratušinskaja, Irina (též jako Ratušinská, Irina nebo Ratuszyńska, Irina) 171, 332, 474, 552, 570, **649–651**
Ravluk, Bohdan 613
RAYFIELD, D. 192
RAŽNY, A. 399, 538
RAKOWSKI, G. 260, 265
Rcchiladze, Viktor 46, 48, 184, 203, 204, 208, **209–210**
Rčeulišvili, Guram 203
Reagan, Ronald 240, 496
Rebryk, Bohdan 653
Reddaway, Peter 370, 372, 393, 401, 440, 567
REGELSON, L. 445
Reinart, Valdo 44, 176, 178
Reinys, Mečislovas 271
REMEIKIS, T. 260
RENIK, K. 131, 140, 260, 263, 325, 445
Repšys, Ričardas 294
Rerich, Jurij 406
REŠETOVSKAJA, N. 538
REŠID, M. 238
Reznikova, Alexandra 461, 473, 505
Ribbentrop, Joachim von 64
Rijnieks, Dails 37
Rijnieks, Jānis 37
Rilke, Reiner Maria 264, 668, 669
RIMKEVIČIŪTĒ, L. 273, 294
Ringutis (viz Toliušis, Zigmās) 292
Ripss, Ilja (též jako Rips, Eljahu) 323
Risi, Dino 183
Rivkin, Michail 450
Riznykiv Oleksij (též jako Riznyčenko, Oleksij) 666, 667
Rode, Gunārs 37, 325, 326
Roginskij, Arsenij 64, 153, 458
Roh, V. 615
Rohvolod, kníže (též jako kníže Rohvolod) 145
ROMAŅUK, T. 654
Romaňuk, Vasyl (též jako Volodymyr, patriarcha) 635, **652–654**, 687, 690
Romaszewski, Zbigniew 520
Romm, Vladimir 217
Ronk, Silber (viz Madisson, Tiit) 166
Ronkin, Valerij 13
Rostand, Edmond 376
ROSZKOWSKA, I. 140
Roszkowski, Wojciech (pseudonym: KORZEŅ, J.) 139, 156, 259, 324, 568

ROTHBERG, A. 372
Rozanov, Michail 47
Rozanova, Marija 81, 386, 526, 527
Rozenbergs, Ziedonis 37
ROZENFELD, I. 156
ROŽDĚŠTVENSKIJ, S. (viz Ioffe, Vladimir) 342
Rožkalns, Jānis 323, 327
Ruban, Petro 616
RUBENSTEIN, J. 192, 372, 524, 570
Rubin, Ilja 90
Rudaitis, Izidorius 253, 292
Rudenko, Mykola 30, 31, 84, 433, 549, 570, 578, 616, 630, 633, 645, **655–657**, 689
Rudenko, Roman 231, 242, 553, 605, 678, 684
Rudenko-Kaplun, Rajisa 565, 657
RUDNYCKA, M. 660
RUDZEVIČ, I. (též jako RUDZIEWICZ, I.) 421, 650
Rugienis, Justas 305
RUKS, M. 327
Ruppel, Fridrich **512–513**
Rusnačenko, Anatolij 561, 562, 563, 564, 565, 570, 577, 579, 583, 586, 587, 592, 593, 598, 600, 606, 608, 615, 618, 623, 629, 633, 636, 641, 643, 648, 654, 657, 667, 674, 676, 681, 683, 688, 690, 692
Russell, Bertrand 555
Rustaveli, Šota 198
Rūzgas, Albertas (pseudonym: SAMANIUS, A.) 284
Ryčlová, Ivana 171, 332, 474, 552, 570, 650
Rychlicki, Stanisław 577
Rylskij, Maksym 609
RYŽKO, S. 104
RZEGOCKI, A. 139
Ržeuski, Branislav 137

S

Saakašvili, Michail 190, 191
Sablin, Valerij 14
SACA, S. 345
SAČANKA, B. 144
Sadomskaja, Natalja 378
Sadūnaitė, Nijolė (též jako Sadūnaitė, Felicija Nijolė) 53, 55, 251, 254, 257, 260, 273, 276, **295–296**, 305, 313
Sadūnas, Jonas 295
SAFONOV, N. 221
Safruch (viz Alijev, Elman) 125

Sagiridze, Paata 189, 195, 197
Sahajdak, Maksym (viz Chmara, Stepan) 599, 600
Sacharov, Andrej 19, 20, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 37, 43, 50, 51, 60, 64, 68, 88, 97, 99, 108, 115, 118, 154, 157, 160, 164, 168, 170, 174, 176, 178, 185, 192, 198, 203, 204, 217, 221, 226, 229, 231, 232, 235, 239, 254, 257, 268, 276, 287, 297, 305, 308, 313, 340, 354, 356, 359, 362, 366, 367, 368, 372, 381, 389, 390, 391, 392, 398, 400, 401, 404, 418, 421, 433, 434, 439, 451, 452, 458, 459, 469, 470, 471, 478, 485, 487, 488, 489, 494, 495, 496, 501, 502, 508, 511, 512, 513, **514–524**, 532, 536, 539, 542, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 556, 564, 572, 573, 588, 589, 599, 602, 624, 638, 641, 644, 649, 653, 656, 659, 669
Sakalauskas, Antanas 253
SAKALOV-KUBAJ, H. 146
Saliotis, T. (viz A. Pečeliūnas, Povilas) 284
Salova, Galina 45
Salum, Vello 156, **172–173**
SAMANIUS, A. (viz Rūzgas, Albertas) 284
SAMETOGLU, A. 129
Samcharadze, Avtandil (též jako Illarion) 46
Samcharadze, Nikoloz 188, 189
Sanaja, Andrid 46
SANNIKOVA, M. 370
Sapelak, Stepan 616, 641
Sapgir, Genrich 54, 422
SAPIETS, M. 260, 546
Sarachanova, Alla 405
Sarišvili, Irina 61, 196
Sarkisjan, Serob 81
Sartre, Jean-Paul 264
Sasnauskaitė, Eleonora 72
Sasnauskas, Julius 55, 72, 308, 309
Saulaitis, Antanas 53
SAUNDERS, G. 230, 372, 570
Savicki, Mikola 35
SAWATSKY, W. 464
Scott, Benedict (viz Skuodis, Vytautas) 297
Sejtablajev, Ševket 217, 242
Sejtmuratova, Ajše (též jako SEYTMURATOVA, A.) 219, 222, 224, **239–241**
Selimov, Mustafa 87, 215
SEMENČUK, I. 577
Semičastnyj, Vladimir 431, 553
Semjonov, Alexej 390, 521
Semjonova-Jankelevič, Tatjana 390, 521
Semykina, Ljudmyla 594
Sendėrov, Valerij 62, 649
SENTUMER, E. 238
Senyk, Iryna 239

Serdāne, Ināra 329
Serebrov, Felix 70
Serhijenko, Fedor 632
Serhijenko, Oles 633
SERKE, J. 639
sestra Benvenuta (viz Urbonaitė, Ada) 90
sestra Gema (viz Stanelytė, Jadvyga) 81, 255
sestra Margarita (viz Vitkauskaitė, Ona) 51
sestra Rita (viz Navickaitė, Genovaitė) 51
Severnyj, V. (viz Soldatov, Sergej) 174
Sevruk, Halyna 594
SEYTMURATOVA, A. (viz Sejtmuratova, Ajše) 227, 241
Shakespeare, William 198
SHATZ, M. S. 372, 570
Shcharansky, Natan/Anatolij (viz Ščaranskij, Anatolij) 544
SHLAPENTOKH, V. (viz ŠLJAPENTOCH, V.) 372, 570
SHRAGIN, B. (viz Šragin, Boris) 372
SCHIFTER, R. 402
Schmidt, Helmut 154
SCHOENMAN, R. 227
Sidamonidze, Grigorij (viz Efrem II., patriarcha) 183
Sidarevič, Anatol 56, 136
Sidur, Vadim 415
Siemaszkiewicz, Eugenia 405
Silla, Priit 44, 176, 178
Simbierowicz, Zygmunt (pseudonym: Grochowski, Tomasz) 638
Siňavskij, Andrej (pseudonym: Terc, Abram) 24, 25, 44, 58, 59, 71, 72, 76, 82, 83, 355, 357, 359, 378, 385, 386, 397, 403, 418, 419, 421, 423, 441, 447, 457, **525–528**, 535, 539, 540, 553, 563, 624
SITKO, L. 413
Siwicki, Mikołaj 570
SIWIŃSKI, W. 325
Skaba, Andrij 611
Skaradziński, Bohdan (pseudonym: PODLASKI, K[azimierz].) 139, 260, 570
Skočok, Pavlo 592, 597, 598
Skripnikova, Anna 356
SKRYPKA, V. 633
Skrypnyk, Marija 607
Skujeniėks, Knuts 37, 51, 321
Skuodis, Vytautas (pseudonymy: Apyaušris, L.; Aukštaitis; Darginius, V.; Scott, Benedict; Visgirda, B.) 49, 55, 68, 256, 280, 284, **297–298**, 315
SKURATIVSKYJ, V. 610
Sladkevičius, Vincentas kardinál 52, 81, 250, 251, 265, **299–300**, 301, 305
Slavinskaja, Ljudmila (viz Aleksejeva, Ljudmila) 378
Slepak, Vladimir 186, 433

Slipyj, Josyf kardinál (vl. jm. Kobernyckyj-Dyčkovskij, Josyf) 85, **658–660**
SMAGA, J. 372
Smirnov, Lev 403, 680
SMOLEŃSKI, P. 156
Smolkin, Valerij 254, 287, 315
Smorgunova, Jelena 52
Smuškevič, Boris 52, 360
Smykowska, Elżbieta 493
Snėhyrjov, Helij (tėž jako Snėgirjov, Gelij nebo Sniegiriow, Helij) 570, 638, **661–662**
Snėhyrjov, Filipp 662
SOBČAK, A. 205
Sokirko, Viktor 47, 508
SOKOLOV, N. 407
Sokols, Ēvalds 321
Sokulskij, Ivan 642
Soldatov, Sergej (pseudonymy: Donskoj, Dmitrij; Pečalnik; Severnyj, V.; Volnyj) 27, 40, 43, 57, 101, 153, 156, 160, 161, 162, **174–175**
Solodkyj, Viktor 566
Solovjov, Vladimir 475
Solženicyn, Alexandr 11, 25, 27, 29, 39, 42, 45, 60, 68, 76, 79, 90, 107, 153, 156, 185, 198, 203, 209, 268, 297, 307, 311, 322, 331, 352, 354, 362, 364, 372, 384, 387, 404, 405, 420, 421, 423, 487, 488, 492, 495, 508, 509, 517, 519, 524, 527, **529–538**, 539, 549, 555, 556, 570, 573, 585, 644, 649
SOM, M. 681
Soselja, Guram 193, 196, 197, 202, 206, 208
SOSTRE, M. 227
SOWIŃSKA-KRUPKA, A. 342
Spektorskij, Sergej (viz Pimenov, Revolt) 500, 502
SPENGLA, V. (viz Žilinskas, Algimantas) 260, 263, 296, 302, 304, 306, 314
SPILNERS, I. 330, 334
SREBRAKOWSKI, S. 260
Srokowski, Stanisław 612
Stakėnas, Vaclovas 49
Stalin, Josif Vissarionovič 12, 13, 14, 65, 84, 95, 123, 182, 185, 203, 209, 214, 247, 250, 287, 293, 320, 353, 378, 389, 431, 437, 438, 441, 457, 483, 487, 488, 494, 508, 515, 516, 529, 530, 566, 604, 619, 634, 637, 655, 658
Stanelytė, Jadvyga (tėž jako sestra Gema) 81, 255
Stanislavskij, Konstantin (tėž jako Stanislavský, Konstantin) 420
Starčik, Pjotr 555
Stasiv-Kaly nec, Iryna 79, 101, 601, 602, **663–665**, 666, 682
Stašaitis, Jonas 53, 251, 252, 272
Stašikaitis, Donatas 90
Statkevičius, Algirdas 55, 256
Stebun, Ilja 656
Stecko, Jaroslav 658

STEFANOVIC, B. 372, 625
Stefanyk, Vasyl 668
Steiner, Rudolf 200
Stenčuk, Bohdan 585
Stěpaňjan, Hakop 50, 97, 117, 118, 520
Steponavičius, Julijonas 52, 81, 250, 251, 262, 299, **301–302**
STEPOVYČKA, L. 600
Stiller, Robert (pseudonym: Szperak, Jerzy) 405
Stojanović-Kojić, Zagorka 199
Stonys 253
Stragorodskij, Sergej 491
Streikus, Arūnas 260, 262, 271, 273, 276, 294, 299, 302
STREIPS, K. 332, 334
Stroceň, Pavlo 566
STRODS, H. 325
STROILOV, P. 399
Strojeva, Jelena 58, 447
Strokata-Karavanska, Nina (též jako Strokata/Strokatova, Nina) 28, 79, 239, 564, 565, 568, 570, 581, 605, 656, 663, 664, **666–667**, 668, 683, 684
STROŇSKA, A. 570
STRUMYNSKYJ, B. 570
Struve, Nikita 39, 412
Studěnkov, Anatolij 501
Stungurys, Stasys 68, 69, 287, 289, 307, 315, 316
Stus, Dmytro 615, 668, 670, 671
Stus, Vasyl 24, 33, 43, 68, 73, 79, 101, 295, 565, 584, 595, 597, 607, 608, 622, 645, 663, 664, 666, **668–671**, 673, 675, 676, 682, 690
Suchanek, Lucjan 372, 383, 399, 402, 405, 421, 528, 538, 638, 639
SUCHOCKA, K. 260
SUKIENNICKI, W. 140
SUNY, R. G. 99, 126, 192
Superfin, Gabriel 52, 153, 421, 426, 466, 479
Suprun, Vasil 143, 144
Suslov, Michail 520
Suša, Ales 83
SUWOROV, V. (též jako SUWOROW, W.) 650
SUŽIEDĒLIS, S. 260
sv. Řehoř Osvětitel (viz Osvětitel, Řehoř sv.) 94
Svarinskas, Alfonsas (pseudonym: Laisvūnas) 32, 49, 255, 265, 273, 286, 302, **303–304**, 306, 314, 315
Sverst'uk, Jevhen (též jako SWERSTIUK, J.) 16, 23, 43, 45, 51, 562, 564, 570, 577, 580, 584, 587, 591, 595, 601, 607, 608, 609, 611, 642, 657, 663, 671, **672–674**, 675, 677, 679, 680, 681, 687
Svetlov, Emmanuil (viz Meň, Alexandr) 491, 492, 493
Svetov, Felix (pseudonym: Korsakov) 90, 531, 535

Svidzinskij, Vladimir 668
SVIRSKIJ, G. 372, 421, 639
Svitlyčna, Leonida 589, 643, 675, 676, 679
Svitlyčna, Nadija 38, 239, 585, 589, 611, 643, 670, **675–676**, 677, 679, 682, 687
Svitlyčnyj, Ivan 16, 23, 43, 45, 51, 73, 562, 564, 580, 584, 585, 586, 591, 596, 601, 607, 608, 609, 611, 642, 647, 670, 672, 675, 676, **677–679**, 680, 687
SWERSTIUK, J. (viz Sverst'uk, Jevhen) 671
SWOBODA, V. 191
Symonenko, Vasyl 51, 580, 584, 591, 594, 607, 642, 672, 677, **680–681**
SZCZEŚNA, J. 427
Szechter, Szymon 259, 371, 383, 568
SZOKALSKI, J. 99
Szperak, Jerzy (viz Stiller, Robert) 405
SZYBIEKA, Z. 140
SZYJEWSKI, A. 139, 674
SZYMAŃSKA, Z. 371, 568

Ş

Şişcanu, Ion 343, 345, 346, 348
Şoltoianu, Alexandru 339, 341, **346–347**, 349

Ś

Świątek, Kazimierz 137
ŚWIĘTOCHOWSKI, T. 126, 129

Š

Šabanov, Eldar 219, **242–243**
Šabatura, Stefanija 676, **682–683**
Šafarevič, Igor 27, 29, 39, 88, 90, 175, 203, 352, 359, 362, 490, 534, 535, **539–541**
Šahverd'jan, Bagrat (též jako Šahverdjan/Šachverd'an, Bagrat) 80, **115–116**
Šachovskaja, Zinaida 409
Šakalys, Vladas 55, 72, 308
Šakiašvili, Olga 195
Šalamov, Varlam 355
Šalkauskis, Stasys 38, 249, 313
ŠAMIL, L. 235
Šant, Levon 83
Šapalas, Antanas 38
Šapalas, Kazimieras 90

Šapoka, Adolfas 83, 249, 292, 303
ŠAPOVAL, J. 570
ŠAPOVALENKO, T. 612
Šarakauskaitė, Ona 53
Šaransky, Avital (viz Štiglic, Natalja) 543
Šaransky, Natan (viz Ščaranskij, Anatolij) 542
ŠATALIN, J. 332
Šavrov, Vadim 475, 477
ŠAVŠUKOVA, T. V. 339, 341, 450
Ščaranska, Natalja (viz Štiglic, Natalja) 542
Ščaranskij, Anatolij (též jako: Šaransky/Sharansky/Shcharansky, Natan/Anatolij) 31, 64, 65, 186, 266, 271, 288, 433, 495, 496, **542–544**, 549
Ščeglov, Vadim 444
Ščerbyckyj, Volodymyr 656
ŠČUKIN, V. 528
Šelest, Petro 562, 564, 565, 570, 582, 585, 586, 611, 675, 678
Šelkov, Vladimir 12, 363, **545–546**
ŠELKOVA, V. F. 546
Šengelaja, Irakli 81, 192
Šeptyckyj, Andrej 658
Šeškevičius, Antanas 251, 295, 303
Ševardnadze, Eduard 74, 76, 184, 187, 188, 189, 190, 191, 195, 197, 204, 207
Ševčenko, Oles 86, 599
Ševčenko, Taras 23, 69, 357, 591, 594, 607, 628, 630, 645, 663, 672
Ševčenko, Vitalij 599
Šidiškis, Tadas 69, 252
ŠIFFER, S. 370
Šifrin, Avraam 502
Šichanovič, Jurij 33, 52, 361, 458, 480, **547–548**, 644
Šilas, Vytautas 56
ŠILBAJORIS, R. 260
ŠILDE, Ā. 325
Šilkov, Andrej 450
Šimanov, Gennadij 87, 395, 412, 539, 556
Šiugžda, Edvardas 282
ŠKLAR, O. 222
Šklovskij, Viktor 384
ŠKRABJUK, P. 603, 665
Šlevas, Vladas 251
ŠLJAPENTOCH, V. (též jako SHLAPENTOKH, V.) 372, 570
ŠMELOV, A. 541
ŠMYHALJOV, J. 148
Šnarr, Fridrich 513
Šolochov, Michail 403, 418
Šomkaitė, Rožė 53

Šonija, Vachtang 74, 193, 194
ŠOVKOŠYTNYJ, V. 623, 690
Šragin, Boris (pseudonym: JASNYJ, J.; též jako SHRAGIN, B.) 29, 43, 371, 378, 383, 478, 479, 496, 535, 550
Štiglic, Natalja (též jako Sharansky/Šaransky Avital; Ščaranska, Natalja) 542
ŠTOKMAN, I. 396
ŠTRIKKER, G. 445
Štromas, Aleksandras 260, 311
Šuchevyč, Jurij (též jako Berezynskij, Jurij) 565, 566, 666, **684–685**
Šuchevyč, Roman (pseudonym: Čuprynka, Taras) 85, 684
Šuliauskaitė, Elena 53, 306
Šumuk, Danylo 565, 570, 635, 641, 652, 653, 675, **686–688**
Šurgaja, Valter 46
Šustrová, Petruška 567, 582, 587, 592, 595, 598, 603, 608, 610, 627, 636, 641, 648, 674, 676, 678, 681
Švarc, Jevgenij 453

T

TAAGEPERA, R. 156, 165, 169, 260, 325
Tabachmeli (viz Berdzenišvili, David) 193
Tafelová, Vlasta 536, 537
Tamara, královna (též jako královna Tamara) 189
Tamkevičius, Juozas Sigitas 28, 32, 49, 52, 251, 254, 255, 258, 262, 265, 273, 276, 293, 299, 302, **305–306**, 314
Tamm, Igor 514
Tank, Maxim 143
Taňuk, Les 45, 594, 595, 679
TARASOV, A. N. 339, 341, 450
Taraškevič, Branislav 134
Targalski, Jerzy (pseudonymy: Antek; Darski, Józef; Družynowy Timur; Dzikus Podziemia; Dziwny; Pobožny, Henryk; Wichrzyciel, Antoni; XYZ) 138, 155, 163, 167, 169, 171, 177, 179, 220, 258, 324, 341, 567
TARKHAN-MOURAVI, G. 192, 200
TARKOWSKA, J. 410, 650
Tarsis, Valerij 355
Tarto, Enn (pseudonym: Kraav, Mart) 37, 44, 154, 159, 166, **176–177**, 178
Tarusevič, M. (viz Bogoraz-Bruchman, Larisa) 386, 387, 388, 486
Tatevosjan, Hakopdžan (též jako Tatevosjan, Akopdžan) 80, 115
Taurinis, P. (viz A. Pečeliūnas, Povilas) 284
TAUTVILAITĖ, R. (viz NAVICKIENĖ, V.) 284
Tělesin, Julij 397, 409
Tělnikov, Vladimir 290
TER-MINASJAN, A. (též jako TER MINASSIAN, A.) 99

Terc, Abram (viz Siňavskij, Andrej) 24, 72, 83, 385, 525, 526, 527, 528
Teresiūtė, Regina 255
Terleckas, Antanas 19, 32, 33, 55, 69, 72, 168, 170, 176, 178, 249, 254, 255, 257, 286, 287,
307–309, 315
TERLECKAS, V. 309
Terleckienė, Elena 72
Terlemezjan, Panos 105
TERLIKOWSKI, T. 493
Těrnovskij, Leonard 70, 373, 393, 427, 436, 440, 442, 459, 472, 477, 552, 574, 646
Terzijan, Marina 190
Tėuš, Venjamin 530
Timofejev, Lev 58, 190, 371
TITAVS, D. 327
Titov, Anatolij 146
Tkač, Jurij 577
TKAČENKO, O. 681
Tkešelašvili, Irakli 81
TODUA, Z. 126
TOKARZÓWNA, K. 371, 568
Toliušis, Zigmas (pseudonym: Ringutis) 292
Tolstoj, Lev 404, 530, 668
Tomkowski, Jan (pseudonym: Krzysztofowicz, Stanisław) 405
Tomoianu, Ivan 340
Tomonis, Mindaugas 80, 253, 282
Torosjan, Sarkis 100
TÓKÉS, R. L. 373, 571
TRABA, R. 260
TRAPANS, J. A. 260
Trauberg, Natalja 492
TREMŁ, V. 373
Trinkūnas, Jonas 74, 252, 253
Trzcińska, Maria (viz Mitznerowa, Larysa) 421
Tučkus, Andrius 55
Tuhelis, Edgars Fjodors 326
TUMANOVA, S. 237
TUMANOVSKAJA, O. 196
Tumaňjan, Hovannes/Ovanėš 115
Turčin, Valentin 79, 488, 494, 508, 517, 532, **549–550**, 656
Turonek, Jerzy 140, 141, 145
Tvaladze, Emmanuil (Enriko) 46, 201, 202
Tvardovskij, Alexandr 480, 501, 661
Tverdochlebov, Andrej 27, 79, 88, 362, 400, 480, 494, 495, 549
Tyčyna, Pavlo 645, 669
Tychyj, Oleksij 33, 68, 433, 549, 565, 597, 622, 630, 652, 653, 656, 670, **689–690**
Tychyj, Volodymyr 690

TYMA, P. 688
Tymčuk, Leonid 79, 666
Tymošenko, Borys 576
Tyňanov, Jurij 384

Ť

Ťužin, Dmitrij 520

U

U Thant, Sithu 131
Ubdaraimov, Vasfi 61
Ubožko, Lev 382
Udam, Erik 37, 44, 63, 154, 176, **178–179**
UDE, I. 163
Uibo, Taivo 44, 63, 176, 178, 179
Ukrajinka, Lesja 584, 642
ULICJONAK, A. 140, 148
ULUTÜRK, H. R. 126
UMANET, V. 345
Umarov, Luman 217
UMUDLU, I. 126
Ungaretti, Giuseppe 668
Ungureanu, Ion 338
UOKA, M. 260, 271, 279, 289, 296, 298
URBAN, M. 140
Urbonaitė, Ada (tėž jako sestra Benvenuta) 90
Usatiuc, Alexandru 26, 339, 341, 342, 344, 346, **348–349**
Useinov, Ferat 231
USEINOVA, G. 224, 238
Uspenskij, Vladimir 446
UVAROVA, I. 385

V

Vahabzade, Bachtjar (tėž jako Vagabzadė, Bachtijar) 123
Váchová, Jana 169, 372, 486
Vaičiūnas, Vytautas 53, 55, 290
VAIGAUSKAS, G. K. 260
Vainoris, S. (viz A. Pečeliūnas, Povilas) 284
VAISVILAITE, I. 260

Vajl, Boris 389, 501, 502, 503, 518
VAJL, P. 370
Valančius, Motiejus 293
Valeika, Benediktas 250
VAN VOREN, R. 373, 399, 506, 571, 590, 692
Vanagaitė, Zita 253
Varato, Arvo 43, 44, 57, 160, 162, 175
VARDYS, V. S. 260, 261
VASENKO, M. 345
Vasiljan, Hovakim 36, 37, 49, 100
Vaščenko, Grigorij 54
VĀVERNIECE, I. 329
Vazgen I. 113
Vazgelevičiūtė, Bronė 53
Večtomov, Nikolaj 54
Vėlavičius, Vincas 49, 255
VELIJEV, I. 126
Velikanova, Tatjana 27, 32, 37, 48, 52, 53, 107, 168, 170, 176, 178, 239, 254, 286, 290, 313, 361, 387, 435, 457, 471, 472, 508, 548, **551–552**
Venclova, Antanas 310
Venclova, Tomas 30, 55, 253, 254, 259, 261, 266, 270, 271, 278, 279, 287, 297, 308, **310–312**, 379
Venskevičius, Stasys 74
Verblovskaja, Irina 500, 503
VERCHOVSKIJ A. 499
Verlain, Paul 441
Vėveris, Jānis 323
Vientautas, A. (viz A. Pečeliūnas, Povilas) 284
Vigdorova, Frida 24, 358, 403, **553–554**
Vilkaitė, Maria 252
Vinhranovskij, Mykola 611, 642, 680
Vinogradov, Viktor 501
Vins, Georgij 464, 635
Vinslovas, Alfonsas 255
Virun, Stepan 616
Visgirda, B. (viz Skuodis, Vytautas) 297
Vissak, Rünno 177
VIŠNĖVSKAJA, J. 548
Višņa, Ostap 640
Vitkauskaitė, Ona (též jako sestra Margarita) 51, 53, 251
Vitkevič, Nikolaj 529
Vituška, Siarhieĵ 83
Vivulskis, Antanas (též jako Wiwulski, Antoni) 47
Vjačorka, Vincuk 56, 83, 140, 147
Vladimov, Georgij 76, 79, 531

Vlasov, Andrej 533
Vlčková, Alena 311
Vlyzko, Oleksa 575
Vojnovič, Vladimir 531, 661
Volnyj (viz Soldatov, Sergej) 174
VOLOBUJEV, O. 222
Volodymyr, patriarcha (viz Romaňuk, Vasyl) 652, 653
Vološanovič, Alexandr 70
Volpin, Naděžda 446
Volungevičius, Jonas 55
Vorobjov, Konstantin 364
Voroněl, Alexandr 90, 495
Voroňanskaja, Jelizaveta 532, 533
Vosylytė, Jūratė 274, 316
Vozněsenskaja, Julija 460
Vozněsenskij, Andrej 58
VÖÖBUS, A. 156
Vram (viz Chačatrjan, Hajkazn) 105
Vrba, Martin 570, 590, 639, 645
Vul, Leonid 360
Vveděnskij, Alexandr 475
Vysockij, Vladimir 420, 453

W

Waczków, Józef 612
Wagner, Johann 339, 340
Waldheim, Kurt 37, 58, 154, 240, 251
WALKER, Ch. J. 99
Wallenberg, Raul 481
Walter, Ernst 536
Wałęsa, Lech 157, 170, 176, 178
Wat, Aleksander (pseudonym: Bergholtz, Stefan) 311, 528
WERTSMAN, V. 372, 625
WILCZYŃSKI, W. 571
Wilde, Oscar 198
Wiliams, Nikolaj 378
WILSON, A. 569
WISNER, H. 261
Wiszka, Emilian 259
Wiwulski, Antoni (viz Vivulskis, Antanas) 47, 83
WK (viz Karpiński, Wojciech) 383
Wodziński, Cezary 509
WÓJCIAK, M. 373

WOLL, J. 373
Wołodźko-Butkiewicz, Alicja 372, 537
WOŁOWSKI, P. 259, 263, 291, 296, 304, 306
Woroszyńska, Natalia 527, 540
Woroszyński, Wiktor 421, 426, 568, 569, 603, 612, 650, 670, 671
WOŹNIAK, A. 139, 528
WYNN, A. 240

Y

YAKUNIN, G. (viz Jakunin, Gleb) 445
Yeats, William Butler 626
Yla, Stasys 252

Z

Zābaka, Aina 37
Zābrana, Jan 79
Zabužková, Oksana 570, 590, 639, 645
Zacharov, Borys 571, 574, 582, 583, 587, 592, 593, 595, 597, 598, 618, 629, 631, 633, 636, 641, 657, 665, 676, 678, 679
Zacharov, Jevhen 91, 566, 645
Zaideks, Alfreds 37, 323
Zajcev, Jurij 567, 571, 603, 615, 665, 667
ZALĪTE, I. 325
Zalygin, Sergej 354
Zalyvacha, Opanas 73, 594, 611
Zamojska, H. 528
ZAPRUDNIK, J. 140
ZARECKYJ, O. 595
Zatikjan, Stěpan 25, 31, 50, 56, 77, 97, 105, 115, **117-118**, 469, 520
ZAVADSKAJA, E. 370
ZAVALJNIJ, G. 200
Zavalňuk, Vladyslav 340
Zdebskis, Juozas Antanas 32, 49, 50, 53, 58, 251, 255, 256, 262, 276, 291, 299, 303, 305, 306, **313-314**
Zejtulajev, Ajder 41
ZEMCOV, I. 126
ZIELIŃSKA, M. 148
Ziemelis, Juris 37, 323
ZIHMANIS, M. 327
Zinkevyč, Osyp 69
Zinovjev, Alexandr 107

Zisels, Josyf 186, 624, **691-692**
Zjanovič, P. (viz Pazňak, Zjanon) 147
Znič, A. (viz Bembel, Aleh) 141
Zola, Emil 404
ZOLOTONOSOV, M. 462
Zolotuchin, Boris 451
ZORIN, A. 493
ZORIVČAK, R. 610
Zoščenko, Michail 637
Zubarev, Dmitrij 125, 131, 371, 375, 379, 383, 385, 401, 404, 421, 434, 436, 439, 452, 470, 472, 479, 482, 485, 496, 502, 506, 511, 527, 528, 536, 548, 550
Zubčenko, Halyna 594
Zubrus, Jonas 273
Zvaryčevska, Myroslava 596, 611, 640
Zvicevičius, Albertas 68, 256, 287, 297, 307, 315
Zychowicz, Juliusz 536, 537

Ž

Žarskus, Aleksandras 282, 283
ŽBANKOVA, J. 345
Želudkov, Sergej 29, 482, **555-557**, 653
Žgenti, Važa 62, 188
ŽIBŪDAITĖ, A. 314
Žičkus, Jonas 250
Žilinskas, Albertas 249, 287, 307, **315-316**
Žilinskas, Algimantas (pseudonym: SPENGLA, V.) 260, 263, 296, 302, 304, 306, 314
Žilius, Vladislovas 253
Žilys, Kazimieras 49
Žitnikova, Tatjana 644
Živluk, Jurij 516
Žolkovskaja-Ginzburg, Irina 45
Žordanija, Noe 182
Žukauskas, Šarūnas 253, 292
Žukovskis, Ivars 37, 323
Žvanija, Vladimir 188
Žvirgždinas, Hermenegildas 38

Ž

ŽAGIELL, E. (viz Jakubowski, Edmund) 261, 275
ŽEBROWSKA, A. 388, 479
Žernicki, Jan (viz Patrzalek, Tadeusz) 651

SLOVNÍK disidentů

Přední osobnosti opozičních hnutí
v komunistických zemích
v letech 1956–1989

/II

ARMÉNIE / ÁZERBÁJDŽÁN / BĚLORUSKO / ESTONSKO / GRUZIE
KRYMŠTÍ TATAŘI / LITVA / LOTYŠSKO / MOLDAVSKO / RUSKO / UKRAJINA

Alexandr Daniel – Zbigniew Gluza

Překlad: Petruška Šustrová

Odpovědná redaktorka: Pavla Foglová

Rejstřík: Pavla Foglová

Návrh a zpracování obálky: Pavel Vodička

Foto na obálce: „Protestuji proti okupaci Československa“

– plakát Ilji (Elijahu) Ripse zabavený KGB po jeho protestu v Rize 13. dubna 1969
(Lotyšský státní archiv)

Grafická úprava a sazba: Pavel Vodička

Tisk: Unipress, spol. s r. o., Svobodova 1431, Turnov, 511 01

Vydal: Ústav pro studium totalitních režimů,
Siwiewcova 2, Praha 3, 130 00 (www.ustrcr.cz)

Vydání první
Praha 2019

ISBN 978-80-88292-35-7